

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar
NYELVTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA
Ókortudományi Program

Rubrica Strigoniensis
A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei

írta
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

PHD ÉRTEKEZÉS, BUDAPEST 2008
az értekezés témavezetője
Dr. DÉRI BALÁZS
habilitált egyetemi docens

<i>Egyetem</i>	Eötvös Loránd Tudományegyetem
<i>Kar</i>	Bölcsészettudományi Kar
<i>Doktoriskola</i>	Nyelvtudományi Doktoriskola (vezetője Dr. Banczerowski Janusz, egyetemi tanár)
<i>Oktatási program</i>	Ókortudományi Program (vezetője Dr. Déri Balázs, habilitált egyetemi docens)
<i>Szerző</i>	Földváry Miklós István
<i>Cím</i>	Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei
<i>Témavezető</i>	Dr. Déri Balázs, habilitált egyetemi docens
<i>Bírálóbizottság</i>	Dr. Dobszay László DSc, professor emeritus (Liszt Ferenc Zenetudományi Egyetem) Dr. Madas Edit DSc, kutatócsoport-vezető (Országos Széchenyi Könyvtár)
<i>Leadás</i>	2008. március 21.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Déri Baláznak mindenekelőtt az első vára-kozássomat meghaladóan termékenynek bizonyult téma fölvetéséért, munkám gondos követéséért, a hozzá szükséges tanulmányutak megszervezéséért és a kész disszertáció figyelmes átolvasásáért. A Nyelvtudományi Doktoriskola Ókortudományi Programja korábbi vezetőjének, Adamik Tamásnak, amiért a doktori program óráit látogathattam és annak keretei közt lehetőséget kaptam az önálló kutatásra. A doktorszemináriumok nemrégiben elhunyt vezetőjének, Borzsák Istvánnak, amiért kitüntető érdeklődéssel hallgatta beszámolóimat és hasznos megjegyzéseket, helyesbítéseket fűzött hozzájuk. Az elsősorban látogatott gyűjtemények, így Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, valamint az oxfordi Bodleian Library segítőkész munkatársainak. A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete Régizenei Osztálya vezetőjének, Szendrei Jankának, amiért az általa vezetett osztály mikrofilmtárát és digitális adatbázisát használhattam. Gabriel Seguí i Trobatnak (Lluc), Miquel dels Sants Gros i Pujolnak (Vic), Marc Suredának (Girona) és másoknak a mallorcai és katalóniai kéziratárakban nyújtott segítségükért. A győri bencések Szent Mór Perjelsége egykori házfőnökének, Csóka Gáspárnak, illetve Kelemen Áronnak az ott több hétig biztosított, nyugodt munkakörülményekért. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramnak, amiért T 047163 azonosítójú programja keretében támogatta a kutatásaimhoz használt forráskiadások és szakmunkák beszerzését. Mindazoknak, akik ismereteik megosztásával, készséges segítségükkel hozzájárultak eredményeimhez (őket a jegyzetekben név szerint is kiemelem). Jövendő opponenseimnek remélt türelmükért, amikor majd ezt a rendhagyóan nagy terjedelmű értekezést olvassák. Azoknak a vallási közösségeknek, amelyeknek liturgikus gyakorlatában részt vehettem vagy abba betekintést nyerhettem, amiért lehetőségem nyílt megismerni az elemzett forrástípusok eredeti környezetét és használati módját. Végül pedig családomnak, különösen feleségemnek, Martin Juditnak, aki talán a legtöbb áldozatot vállalta azért, hogy ez a dolgozat elkészülhessen.

Tartalomjegyzék

I. Rubrikás szövegtípusok és liturgikus könyvkultúra.....	3
1. MÓDSZEREK ÉS SZEMPONTOK A RUBRIKAKUTATÁSBAN.....	7
a) <i>A könyv mint használati tárgy.....</i>	9
α) A fejlődéstörténeti megközelítés.....	9
β) A funkcionális megközelítés.....	11
b) <i>A könyv mint szöveg.....</i>	15
α) Szövegtörténet.....	15
β) Tartalmi egységek.....	16
γ) Szerkezet.....	17
δ) Címadás.....	18
e) Nyelvi elemzés.....	18
c) <i>A feldolgozás módja.....</i>	19
α) Célok és források.....	19
β) A liturgikus szövegekre általában alkalmazható kategóriák.....	21
γ) A rubrikáskönyvekre sajátosan alkalmazható kategóriák.....	25
2. A RUBRIKÁS MŰFAJOK TIPOLOGIÁJA.....	27
a) <i>Az ordó.....</i>	29
α) Az elnevezés.....	29
β) Tartalom és szerkezet.....	29
γ) Történeti fogalom vagy szövegtípus?.....	31
b) <i>A tulajdonképpeni „breviárium”: tételjegyzékek.....</i>	34
α) A breviárium mint rubrikás műfaj.....	34
β) A tételjegyzékek szerepe.....	37
c) <i>A liturgiamagyarázat.....</i>	38
α) A liturgiamagyarázat vázlatos története.....	38
β) Miért rubrikás műfaj a liturgiamagyarázat?.....	41
d) <i>A közös élet szabályai: konszuetúdó és kusztumárium.....</i>	43
α) A liturgia és a közös élet.....	43
β) A szabályzatokat használó egyházak.....	45
γ) Konszuetúdó, kusztumárium, ordinárium.....	47
e) <i>Az ordináriuskönyv.....</i>	49
α) Az elnevezés.....	49
β) Élethelyzet és hagyományozás.....	51
γ) A meghatározás és annak korlátai.....	52

<i>f) A direktórium</i>	58
α) A liturgikus időszámítás problematikája	58
β) Megoldási kísérletek a középkor végén	62
γ) A direktórium a XV–XVI. században	63
<i>g) A ceremoniále</i>	64
α) A könyvtípus jellemzői: történelmi háttér, főpapi környezet és enciklopédikus igény	65
β) A könyvtípus eredete	68
<i>h) A szerkönyvi rubrikák</i>	71
α) A forráscsoport jellege és értéke	71
β) A töredékek hordozói és értelmezése	73
3. RUBRIKÁS SZÖVEGTÍPUSOK A LITURGIATÖRTÉNETBEN	75
<i>a) Az írott szabályozás előtti liturgia</i>	76
<i>b) A liturgikus írásbeliség kezdetei</i>	80
α) Az írott kodifikáció okai: a patrisztika összegzése és a rítus továbbadása	80
β) A prekaroling tételjegyzékek	81
γ) Az énektételek jegyzékei és használatuk	82
δ) Az olvasmánytételek jegyzékei és használatuk	83
e) Ceremoniális segédletek	86
<i>c) Az egységesedő latin hagyomány könyvhasználata</i>	86
α) Nyilvános használatra szánt szerkönyvek	86
β) Könyvtári használatra szánt szerkönyvek	88
γ) Kodifikáció és kanonizáció	90
δ) Az ezekkel párhuzamos normaszövegek: liturgiamagyarázat és ordó	91
<i>d) A monasztikus tényező</i>	92
α) A liturgikus agenda jelentősége a regulákban és visszaszorulása a korai konszuetúdókban	92
β) A konszuetúdók szerepe: a szokások továbbadása	94
γ) A liturgikus agenda mint a konszuetúdók meghatározó része	95
<i>e) A római rítus helyi és rendi változatai</i>	96
α) A szerkönyvi szöveg mint rítusmeghatározó jegy	97
β) A rubricisztika mint rítusmeghatározó jegy	98
γ) A rítusmeghatározó jegyek összefoglalása: az ordináriuskönyv	100
<i>f) A liturgikus írásbeliség virágkora és a funkcionális szerkönyvhasználat</i>	101
α) A liturgikus kéziratosság „klasszikus” korszaka	101
β) A nyilvános istentisztelet fogalma	103
γ) A szerkönyvek szerepe és használata a konventuális misében	103
δ) A szerkönyvek szerepe és használata a konventuális zsoltósmában	107
<i>g) Az összeített szerkönyvek és a liturgikus gyakorlat polarizálódása</i>	110
α) A „minimálliturgia” és normaszövegei	111
β) Az „elitliturgia” és normaszövegei	113

4. ÖSSZEFOGLALÁS.....	115
II. Az esztergomi rubrikás hagyomány	119
1. ORDINÁRIUSKÖNYVEK MAGYARORSZÁGON	123
<i>a) Az Esztergomi ordináriuskönyv.....</i>	<i>125</i>
α) A forrás leírása	125
β) A nyomtatott változat lehetséges előzményei.....	126
γ) A közvetlen mintapéldány.....	129
δ) A „régibb ordináriusok”.....	132
e) A nyomtatott redakció szempontjai.....	134
<i>b) A Rubrica Strigoniensis: az úgynevezett Szepesi ordináriuskönyv.....</i>	<i>136</i>
α) A forrás leírása	136
β) A könyv rítusa	139
γ) A könyv műfaja: székesegyházi eredet és az alkalmazás	141
<i>c) Az Egri ordináriuskönyv.....</i>	<i>149</i>
α) A forrás leírása	149
β) Az Egri ordinárius filológiája: a továbbkutatás útjai	152
<i>d) Telegdi Miklós pécsi püspök 1580-as Ordinarium-a.....</i>	<i>157</i>
α) A liturgiátörténeti háttér.....	157
β) A forrás leírása	160
γ) A könyv műfaj történeti helye és forrásértéke.....	162
<i>e) Egyéb magyarországi ordináriusok, illetve ordináriusként számon tartott rubrikáskönyvek.....</i>	<i>166</i>
α) A Budapesti Egyetemi Könyvtár pontifikále-töredéke.....	166
β) Monasztikus szabályzatok.....	169
γ) Karthauzi ordináriuskönyvek.....	171
δ) Magyar ferencesek XVI. századi ordináriuskönyve.....	172
e) A Lányi-kódex	174
2. ELVESZETT RUBRIKÁS MŰFAJOK NYOMAI A MAGYAR KÖZÉPKORBÓL.....	177
<i>a) Liturgiamagyarázó részletek és a Pray-kódex Micrologusa.....</i>	<i>179</i>
α) A XI–XIII. századi liturgiamagyarázat és Magyarország.....	179
β) A magyar középkor második feléből fennmaradt liturgiamagyarázó részletek.....	181
γ) A Micrologus magyarországi hatása	186
δ) Amalarius magyarországi ismeretének nyomai.....	192
<i>b) Az újkori rubrikás műfajok előzményei .....</i>	<i>193</i>
3. AZ ESZTERGOMI MISE- ÉS ZSOLOZSMÁSKÖNYVEK RUBRIKAANYAGA	199
<i>a) Az esztergomi szerkönyvek rubrikás szöveghagyományának forrásai.....</i>	<i>201</i>

α) A szerkönyvi rubrikák típusai.....	201
β) Az esztergomi rubrikás hagyomány főforrásai.....	204
γ) Kiegészítő forráscsoportok.....	206
b) <i>A Hartvik-agenda egyetlen változatban fennmaradt ordói</i>	208
α) A párhuzam nélküli ordók osztályozása.....	208
β) Az ádventi ordó.....	210
γ) A karácsonyi ordó.....	213
c) <i>A korai esztergomi ordó-hagyomány párhuzamos szövegei</i>	215
α) A továbbkutatás lehetséges szempontjai.....	215
β) A hat főforrás viszonya.....	217
γ) A gyertyaszentelői ordó.....	218
δ) A hamvazószerdai ordó.....	220
ε) A virágvasárnapi ordó.....	220
ζ) A nagycsütörtöki ordók.....	221
η) A nagypéntek-nagyszombat-húsvétvasárnapi ordók.....	224
d) <i>A rubrikás hagyomány eredete: egy esztergomi „ős-pontifikále”</i>	228
α) Az alapszöveg kora.....	228
β) Az alapszöveg rítusa és az azt használó egyház.....	229
γ) Az alapszöveg szerkezete, tartalma és önmegjelölése.....	233
δ) Az alapszöveg műfaja: a korai pontifikále.....	234
ε) A Német-római pontifikále viszonya az „ős-pontifikáléhoz”.....	237
4. ÖSSZEFOGLALÁS.....	241
III. Az esztergomi rubrikás nyelv.....	245
1. SZÓKÉSZLET ÉS FRAZEOLÓGIA.....	249
a) <i>A glosszárium</i>	249
α) Szemantika.....	250
β) Használat (kor, hely, stílusérték).....	252
b) <i>A rubrikás szókészlet intézményes és területi megoszlása</i>	255
α) Az ordináriuskönyvek szóanyaga.....	255
β) A XIV. század előtti ordók szóanyaga.....	258
c) <i>A rubrikás szókészlet nyelvtörténete</i>	259
α) Az esztergomi rubrikás nyelv előzményei.....	259
β) Az „archaikus” nyelvállapot.....	260
γ) A „klasszikus” nyelvállapot.....	261
δ) A „modern” nyelvállapot.....	262

2. ALAK- ÉS MONDATTAN	265
<i>a) Alaktani jellemzők, szintagma-szintű ragozási rendbogyóságok</i>	266
α) Íráshibák, egyszeri rendbogyóságok	266
β) Következetes alakváltozatok	267
γ) Kölcsönyszavak rendbogyó ragozása	267
δ) Esetleges magyar nyelvi hatások	268
ε) A „genitivus indeclinabilis”	269
ζ) Incipitek	269
η) Szintagma-szintű szabálytalanságok: az igenem és a névszói esethasználat	270
θ) Tényleges ragozási hibák	271
<i>b) Állítmányhasználat, mellékmondatok, igenevek</i>	272
α) Cselekvő, tárgyias igealakok intranszitiv használata	272
β) Mellékmondatok	273
γ) Igenevek	275
δ) Igeneves szerkezetek	276
ε) Állítmányként használt participiumok	278
<i>c) A sajátosságok környezete és lehetséges okai</i>	279
α) A sajátosságok kortárs nyelvi környezete	280
β) Az ordók mint a prekaroling nyelvhasználat tanúi	282
γ) A szöveg élethelyzete mint nyelvalakító tényező	284
δ) A beszélt latin nyelv hatása	287
3. AZ ÍRÁSKÉP	289
<i>a) A szóalakok helyesírása</i>	292
α) A kiadáskor követett gyakorlat	292
β) A források általános helyesírási jellemzői	293
γ) A kölcsönyszavak korabeli írásmódja	297
<i>b) Központosítás és tördelés</i>	299
α) A mondat és a nagybetű	300
β) A mondat tagolása és a központjelek	302
γ) A tördelés	306
4. ÖSSZEFOGLALÁS	309
IV. Az esztergomi rubricisztika mint liturgiátörténeti forrás	311
1. NAPTÁRSZERVEZÉS ÉS ÜNNEPHIERARCHIA	313
<i>a) Intézményes és elméleti háttér</i>	314

α) A terminológia	314
β) A döntéshozók.....	317
γ) Lehetőségek és korlátok	318
b) <i>A liturgikus napok kategóriáinak áttekintése.....</i>	<i>321</i>
α) Egyszerű köznapok	321
β) Kiváltságos köznapok.....	323
γ) Vasárnapok	324
δ) Egybeeső kisebb ünnepek.....	328
ε) Kisebb szentek ünnepei	329
ζ) Szentek ünnepei a húsvéti időben.....	331
η) Vigíliák.....	332
θ) Nyolcadok.....	333
ι) Nyolcadnapok	334
κ) Nagyobb ünnepek	335
c) <i>A rítus másodlagos anyaga.....</i>	<i>337</i>
α) Kiszsolozsmák és votív misék.....	337
β) Szuffrágiumok.....	339
γ) Másodlagos időszaki elemek.....	341
2. A SZOLGÁLTATTEVŐK ÉS ÖLTÖZETÜK.....	343
a) <i>Egyes szertartások asszisztenciarendje .....</i>	<i>343</i>
b) <i>A szertartások szereplői.....</i>	<i>347</i>
α) A székesegyházi kar tagjai	347
β) Liturgikus szereplők megjelölése és feladataik	351
c) <i>A liturgikus öltözetek és színük .....</i>	<i>355</i>
3. DALLAMUTALÁSOK ÉS ELŐADÁSMÓD	361
a) <i>Dallamutalások.....</i>	<i>362</i>
α) Notandum-helykihagyások	362
β) Ad notam utalások	363
γ) Benedicamusok	365
δ) A miseordinárium.....	369
b) <i>Az előadásmód.....</i>	<i>374</i>
α) Duplikálás, doxológiák, kiegészítő tételek.....	374
β) Az orgona használata.....	377
γ) Egyes tételek megszólaltatása	379
4. A KULTIKUS HELYRAJZ ÉS AZ EGYKORI SZÉKESEGYHÁZ BERENDEZÉSE.....	385
a) <i>A templom „domborzata”, a főoltár és az előszentély.....</i>	<i>387</i>
b) <i>A Szent Kereszt-oltár és a lettner .....</i>	<i>389</i>

c) <i>A boldogságos Szűz oltára</i>	394
d) <i>A szentsír</i>	398
e) <i>Szent Fábrián és Sebestyén vértanúk oltára, a sekrestye és a keresztút</i>	400
f) <i>Az Oltáriszentség kápolnája, a harangok és az előcsarnok</i>	403
5. ÖSSZEFOGLALÁS.....	407
V. Irodalomjegyzék — Elsődleges irodalom.....	411
1. RUBRIKÁSKÖNYVEK.....	411
a) <i>Kézírtos források</i>	411
b) <i>Nyomtatott források</i>	412
c) <i>Szövegkiadások</i>	413
2. SZERKÖNYVEK.....	422
a) <i>Kézírtos források</i>	422
b) <i>Nyomtatott források</i>	424
c) <i>Szövegkiadások</i>	426
3. TOVÁBBI FORRÁSSZÖVEGEK.....	428
VI. Irodalomjegyzék — Másodlagos irodalom.....	429
1. FILOLÓGIA.....	429
a) <i>Liturgikus könyvkultúra, egyes források elemzései</i>	429
b) <i>Nyelvészet, szövegkiadás</i>	432
2. LITURGIATUDOMÁNY.....	435
a) <i>Liturgiátörténet, elméleti munkák</i>	435
b) <i>Érintkező területek (történelem, művészet, gondolkodás)</i>	437
VII. A rövidítve idézett tételek jegyzéke.....	441

S EMMI nem hatotta át olyan mélyen és általánosan a középkori ember, különös-
képp az írástudó szellemi életét, mint a római liturgia. Túl azon, hogy városai, vá-
rosrészei vagy falvai egy-egy templom körül épültek, hogy idejét a szentségek és
szentelmények vétele, az egyházi év jeles alkalmi és időszakai, a naponként ismétlő-
dő zsolozsmahórák és más szertartások tagolták, hogy képi világa és alapelbeszélései
a ritualizált kereszténység szövetébe illeszkedtek vagy azt szőtték tovább, az antikvi-
tás utáni Európa értelmiségije legalább ezer éven át a legközvetlenebb módon töltötte
napjának jelentékeny, és kétségkívül legállandóbb hányadát a kultusz végzőjeként.

Ez a kultusz mindenekelőtt egy sokrétű és terjedelmes *szövegkészlet* szerkezeti egy-
ségekbe foglalt, tér, idő és hangzás szintjén dramatizált, meghatározott szereplőkhöz,
mozdulatokhoz és tárgyi környezethez kötött elmondását-eléneklését jelentette.
Mintegy 1500-ig szinte kizárólag, és azután is túlnyomórészt ezek a terek és tárgyak
adták a képzőművészetek anyagát, ennek az időnek szolgálatára születtek a máig
használatos jelölő- és mérőeszközök, és e szövegek tényleges elhangzásának felelt
meg, majd ezeket gondolta újra az európai zenetörténet.

Maga a szöveganyag meghatározza európai kéziratosságunk kezdeteit, és uralkodó
marad a korai nyomtatványkorig. Az ebből az időből fennmaradt liturgikus könyvek
mennyisége sokszorosan fölülmúlja más, egykorú írott emlékeket, és ez az arány csak
szélsőségesebb lehetett akkor, amikor még nem esett áldozatul annyi kódex az utókor
értetlenségének vagy szándékos pusztításának. A kéziratári katalógusok számviszo-
nyai alkalmasan érzékeltetik a liturgikus könyvkultúra jelentőségét, de sejteni engedik
azt is, hogy kutatása éppen e számviszonyok miatt igényel más módszereket és ismer-
eteket, mint amilyeneket a klasszikus filológia alakított ki általában szórványszerűen
hagyományozott szövegek „szerzői eredetijének” megállapításához és megértéséhez.

Ha eltekintünk a római rítus első lejegyzett adataitól, a liturgikus könyvekben csak
nagyritkán és kis mennyiségben jelenik meg újonnan eredeti, szerzőhöz köthető alko-
tás, és amikor rendeltetése szerint bekerül a gyakorlatba, csakhamar az is keletkezési
körülményeitől függetlenül illeszkedik a nagyobb szövegegyüttes által neki kijelölt
értelmezési tartományba. Az egyes források ezért majdnem mindenestül másodlago-
sak, és így —legalábbis a klasszikus szövegkritika szempontjából— érdektelenek. Az
egykorú szemlélet azonban nem szétválasztható tételek pusztá gyűjteményének, ha-
nem gondosan kimunkált szerkezetnek érzékeltette a bennük foglaltakat, amely éppen
az alapjaiban változatlan anyag árnyalataiban, az eredetileg független részek sajátos
tartalmi környezetbe ágyazásában, válogatásában és egymásra vonatkoztatásában
egyeníti a máskülönben érinthetetlen, kánoni szövegeket.

Az így létrejövő szerkezethez kezdettől fogva elválaszthatatlanul kapcsolódtak, és a
liturgikusok szemében idővel a szövegekkel közel azonos fontosságra jutottak azok a
járulékos elemek, amelyek a térhasználat, az időben való elhelyezés és terjedelem, a
szertartásban részt vevő személyek, tárgyak és a mindezekkel szorosan összefüggő

zenei forma által értelmezték tovább az örökséget. Mindezek együtt szilárdultak a kodifikáció idején azzá a tartalomká, amelyet a latin Nyugat saját liturgiájának ismert, és amelynek rögzítése és továbbadása, de mindenekelőtt kiterjesztése nem nélkülözhetette az írásbeliséget. Ennek következtében egészült ki a kultusz szöveganyagát hordozó lejegyzett hagyomány olyan normaszövegekkel, amelyek a legkülönbözőbb módokon és szempontok szerint fejtik ki és szabályozzák a kultusz gyakorlati és elméleti összetevőit.

A *normaszövegek* a szorosabb értelemben vett liturgikus könyvekkel szemben ugyan elsődleges megfogalmazásokat tartalmaznak, és ezért a filológia is nagyobb érdeklődést tanúsít irántuk, de ahol a hagyományozás vonala követhetőnek bizonyul, ott nyilvánvaló, hogy sokkal inkább egyes összetartó szövegcsoportok történetének és viszonyának föltérképezése, mint a föltételezhető eredeti helyreállítása a szakember feladata. Kihívást jelentenek ezek a szövegek azért is, mert nyelvi anyaguk az egységes felület mögött olyan, lényegében földolgozatlan szókészletet és frazeológiát tartalmaz, amelynek pontos ismerete nélkül forrásértékük nem aknázható ki és a középkori latinság egyik sokáig ható és kiterjedt rétege is föltáratlanul marad. A filológiai megközelítés tehát a római liturgia normaszövegeinek vonatkozásában nemcsak a források gondozott és értelmezhető alakban való közléséhez nélkülözhetetlen, hanem ahhoz is hozzásegít, hogy a nyelvi megjelenés változatait gondosan követve teljesebben váljék megragadhatóvá több mint ezer év kultúrájának akkor legmegbecsültebb területe.

A következő fejezetekben arra teszek kísérletet, hogy a középkori Magyarország vezető püspöki székének fönnmaradt normaszövegeit elhelyezzem az európai liturgikus könyvtörténet egészében (I.), vázoljam —amennyire a töredékes és többnyire késői forrásanyag lehetővé teszi— a szövegtípus hazai megnyilvánulásainak élethelyzetét és viszonyait (II.), minél pontosabb elemzését adjam a bennük foglalt nyelvhasználatnak (III.), és összegezzem mindazt, amit liturgiátörténeti értelemben mondanak el az általuk rögzített rítusról (IV.). Dolgozatomhoz mellékletben csatlakozik a két ma ismert, önmagát „rubrica” megjelöléssel illető esztergomi ordináriuskönyv és egy szöveggyűjtemény, amely a különféle könyvtípusokban fönnmaradt, közvetlenül Esztergomhoz köthető rubrikás hagyomány meghatározó forrásait tartalmazza.

A karoling rendezéstől a Tridenti Zsinatig tartó korszak egyes egyházi központjainak szertartásrendje szerencsés módon egyesítette az egész Európát összefogó gyakorlat őrzését a helyi hagyományok ápolásával: remélem, hogy ennek megelevenítésével egyaránt szolgálatára lehetek a témát egészében tárgyaló nemzetközi tudományoságnak és a magyar középkor iránt elkötelezett olvasónak.

I. Rubrikás szövegtípusok és liturgikus könyvkultúra

A keresztény liturgia szertartásainak végzését bármilyen értelemben szabályozó normaszövegeket rubrikáknak, az ilyenekből összeállított könyvtípusokat rubrikáskönyveknek hívom. A megnevezés ugyan nem teljesen egyértelmű, mégsem idegen az egykorú szóhasználatok többségétől: mindmáig „rubrum”-mal, azaz vörös festékkel nyomtatják általában a ténylegesen liturgikusnak tekintett szövegeket tartalmazó könyvekben (ezeket a továbbiakban összefoglalóan szerkönyveknek mondom¹) azokat a részeket, amelyeket nem tekintenek a kultusz szövegéhez tartozónak.

A különbségtétel vonatkozhatnék elhangzó és nem elhangzó szövegekre is, de pontosabb megfogalmazást tesz szükségessé az, hogy a keresztény liturgikus hagyományok mindegyike ismeri a csöndben elmondandó liturgikus szöveg fogalmát, amely szöveg tehát külső megjelenésében semmivel sem hangzik el inkább, mint a hozzá fűzött rubrika,² és olykor a rubrikák sem jelentenek mást, mint egyébként elhangzó liturgikus tételek válogatását és sorrendjét rögzítő jegyzéket.³ Rubrika és litur-

¹ Szemben áll ezzel a görögkatolikus terminológia, amely a latin rituále megfelelőjét, az áldozópap által kiszolgáltatható szentségek-szentelmények könyvét nevezi szerkönyvnek (ugyanígy tett a XVIII–XIX. századi római katolikus nyelvhasználat), vö. IVANCSÓ: *A magyar görög katolikus egyház szerkönyvei*. (A bibliográfiái tételekre itt és a továbbiakban a szerző vezetéknévvel és a mű rövid, mindazonáltal nyelvtanilag értelmes és tartalmilag kifejező címével hivatkozom; kéziratok esetén az őrzési helyet [a könyvtár nevét rövidítve] és a jelzetet tüntetem föl; hosszabb, nyelvtani szempontból nem rövidíthető címek egyes szavait „...” jelöléssel kihagyom, a leggyakrabban idézett forrásokra pedig rövidítéssel utalok — ld. a kötet végén szereplő bibliográfiát és rövidítésjegyzéket.)

² Ókori és középkori körülmények között a puszta szemmel olvasás ritkaságszámba ment: erről tanúskodik pl. Szent Ágoston Vallomásainak híres helye Szent Ambrussal kapcsolatban (VI. 3., ld. O’DONNEL: *Augustine: Confessions* I. 59–60.), ld. még BALOGH: „*Voces paginarum*”, uő: „A hangos olvasás és írás”. Az egyetlen különbség, hogy a római rítusban a közelmúltig ajakmozgással kellett olvasni a csöndes szertartásszövegeket (vö. *Novus Codex Rubricarum* 26. iul. 1960. 261., idézi RADÓ: *Enchiridion liturgicum* I. 433.), de ezalól is létezett fölmentés (SZUNYOGH: *A szent zsolozsma* I. 200.).

³ Ld. erről bővebben alább, a e rész 2. b) alfejezetében írtakat. (A könnyebb áttekintés kedvéért hasznosnak látom itt összefoglalni dolgozatom felépítését és belső hivatkozásaim rendszerét. A római számmal jelölt, félkövérrel szedett címek által bevezetett szakaszokat résznek, az arab számmal jelölt, verzállal szedett címek által bevezetett szakaszokat fejezetnek, a latin kisbetűvel jelölt, kiskapitálissal szedett címek által bevezetett szakaszokat alfejezetnek nevezem. A részeket és a fejezeteket bevezetés és témamejelölés előzi meg, illetve minden egyes rész utolsó fejezeteként összefoglalást közlök. Az alfejezeteken belüli, görög kisbetűvel jelölt és kurzívval szedett címmel bevezetett szakaszok a tájékozódást segítik: ezekre önmagukban nem hivatkozom.)

gikus szöveg, rubrikás- és szerkönyv között ezért mindenekelőtt élethelyzetük tesz különbséget.

Csak részleges jelentősége van annak, hogy a vörös tintát néhány ritka esetben más, a feketétől elütő szín pótolta; ennél fontosabb, hogy a kétféle szín kétféle szövegtípushoz rendelése nem volt mindig következetes,⁴ és még inkább az, hogy az európai liturgikus könyvkultúra története során mindvégig léteztek teljes egészükben rubrikás szöveganyagot tartalmazó könyvtípusok. Ezekben nem volt mitől megkülönböztetni az egynemű tartalmat, így a vörös legföljebb kiemelő vagy díszítő szerepben jelent meg a tartósabb és jobban olvasható fekete tinta mellett.⁵ Mivel ezek a könyvtípusok történetileg megelőzik a rubrikákat következetesen magukba foglaló szerkönyveket, rubrikáskönyvnek nevezni őket utólagos visszavetítés. E szóhasználat ugyanakkor megfelelően érzékelteti az eltérő korokban megfogalmazott, változó szempontok szerint elrendezett és különféle hordozókra lejegyzett normaszövegek összetartozását.

Mivel a rubrikaszövegek a liturgikus írásbeliség kezdetei óta mindvégig a hozzájuk rendelt vagy velük egybeszerkesztett szerkönyvi szövegekkel kölcsönhatásban alakultak, illetve azokhoz rendelten nyerték el egy-egy műfaji megjelenésüket, a köztük való tájékozódást valóban segítő tipológia kialakítása és a történeti változásait meghatározó jelenségek érzékeltetése csak az őket alkalmazó könyvkultúra egészének összefüggésében képzelhető el.

A karoling kort megelőző rubrikás források száma viszonylag csekély,⁶ a nyomtatott könyvek elterjedését és különösen a Tridenti Zsinatot követő időszak liturgikus írásbelisége pedig többé-kevésbé egységes képet mutat,⁷ ezért leginkább a közties időszak hatalmas és sokrétű anyagának rendszerezése okoz problémát. Nem tisztázott, hogy húzódik-e, és ha igen, hol húzódik éles határ szerkönyvi és rubrikás szövegek között;

⁴ A leggyakoribb —különösen reneszánsz kéziratokban— az arannyal való „rubrikálás”, pl. Budapest, OSzK Clmæ 446; Budapest, OSzK MNy. 73; Roma, BAV Barb. Lat. 610., stb., de kezdőbetűket, címeteket kékkel, zölddel is „rubrikálnak” olykor. A kevésbé látványos kiállítású szerkönyvekben nem ritka, hogy a rubrikálás nem következetes, így a rubrikákban idézett szertartásszövegek olykor vörösek, a rubrikaszövegek viszont néhol feketék maradnak, amint pl. a *H*-ban gyakran előfordul.

⁵ Ritkán, főleg a korai források között előfordul a vörös főszöveg is, ld. pl. Vic, ABE Ms. 134. Ugyanez megfigyelhető a XIV–XV. század egyes, reprezentatívnak szánt könyveinél is, így pl. a Barcelona, AC Ms. 77. jelzetű kolligátum néhány töredékén.

⁶ Az egyetlen, tulajdonképpeni római rítusú liturgikus könyv az őskeresztény időszakból Hippolytos műve (mérvadó kiadása BOTTE: *La Tradition apostolique*), amely viszont fölépítésében, műfaji jegyeiben valódi rokonságot mutat a későbbi ordókkal. Minden további, valóban szertartási használatra szánt rubrikaszöveg frank másolatban maradt ránk. A korai időszak könyvkultúrájáról ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 31–59., az apostoli és patrisztikus kor forrásairól DOLHAI: *Az őskeresztény egyház liturgiája*.

⁷ RIHMÉR: „Megjegyzések az *editio typica* kifejezés fogalmáról” 107–138.

hogy pontosan milyen tartalmak rögzítésére szolgáltak, milyen igényeket vettek figyelembe és milyen körülmények között készültek, illetve voltak használatban a rubrikáskönyvek eltérő típusai; hogy milyen szerkezeti mintát vagy mintákat követtek a vonatkozó szövegek leírói; hogy jellemző-e, és ha igen, mit fejez ki a szövegcsoport egyes képviselőire alkalmazott számos megnevezés; s végül hogy mely tényezők határozták meg e műfajok ki- és átalakulásait. A kutatás eddigi irányának mindmáig elhanyagolt szempontjait fölhasználva (1.) az alábbiakban olyan tipológiát kívánok fölvezetni, amely a leíró (2.) és a történeti megközelítés (3.) párhuzamos érvényesítésével pontos választ képes adni ezekre a szakirodalomban rendszeresen fölvetett, de megnyugtatóan meg nem válaszolt kérdésekre.

1. MÓDSZEREK ÉS SZEMPONTOK A RUBRIKAKUTATÁSBAN

Annak ellenére, hogy Jean Mabillon és Edmond Martène úttörő jelentőségű munkái¹ óta számos középkori rubrikáskönyv jelent meg nyomtatásban és a kutatók érdeklődése az elmúlt évtizedekben e forráscsoport iránt tovább nőtt, a kiadásokat bevezető vagy kísérő tanulmányok alig vállalkoznak arra, hogy az adott kézirat, illetve kéziratok leírását, esetleg a bennük közölt szertartásrend történeti körülményeinek bemutatását a szövegtípus műfaji helyzetének az általánosságokon túllépő ismertetésével egészítsék ki. A rubrikás szöveg hagyomány kezdeteit jelentő, *Ordines Romani* cím alatt összefoglalt gyűjtemény² utókorából származó rubrikáskönyvek kiadói közül mindmáig csak Anton Hänggi közölt szándéka szerint teljes,³ utóbb Edmund Karl Farrenkopf által kiegészített⁴ jegyzéket a modern szövegkiadásban napvilágot látott forrásokról, és ő sem tett kísérletet arra, hogy néhány bevezető jellegű megállapításon túl rendszerezze a különféle címek és műfajmegjelölések alatt fennmaradt, terjedelmében és tartalmában is meglehetősen tarka együttest. A témát azóta is csak egyetlen monográfia, Aimé-Georges Martimort-nak a kutatástörténeti előzményeket is összegző, az újabb szakirodalomban mértékadónak tekintett műve dolgozta föl átfogó igényrel,⁵ de szempontjai általában alkalmatlanok arra, hogy olyan tipológiát alakíthasson ki, amely valóban megkönnyíti a szinte beláthatatlan mennyiségű forrás áttekintését és képes megértetni azokat a tényezőket, amelyeknek következtében mind ő, mind a rubrikáskönyvek más kutatói csak hozzávetőleges meghatározásokkal tudnak élni, amikor e szövegek szerkezetéről, tematikájáról és címadásáról beszélnek.

Ezzel szorososan összefügg, hogy az általa közölt, mindeddig legteljesebb jegyzék⁶ nem tesz világosan különbséget a nála egységesen ordináriusnak („ordinaire”) nevezett rubrikáskönyvek számos típusa között, és ezért több fontos, e műfajok története

¹ MABILLON: *Museum Italicum*; AER. A XVII–XIX. századi liturgikus filológia legfontosabb alakjairól és munkásságukról jó áttekintést közöl PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 33–35.

² MABILLON: *Museum Italicum*, mértékadó kiadása: OR.

³ HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius* XXV–XXXVI.

⁴ FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris* 5–6.

⁵ MARTIMORT: *Les “Ordines”*. A monográfia tekintélyét mutatja PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 228–235. Aimé-Georges Martimort személyéről is tevékenységéről ld. GIAMPIETRO: „In memoriam Mons. Aimé-Georges Martimort”.

⁶ MARTIMORT: *Les “Ordines”* 54–61.

szempontjából meghatározó forrást kihagy, míg másokat indokolatlanul vesz föl. Bibliográfiai tételei között olykor szerkönyv is szerepel, némelyikről ráadásul egyértelmű, hogy Hänggi korábbi gyűjtéséből lett hibásan átemelve.⁷

Az említett monográfia lényegében korszakokhoz rendelve határozza meg a már címével is sugallt három rubrikás műfajt, az ordót, az ordináriust és a ceremoniálét, és kevés figyelmet szentel annak a nem kevés esetnek, amikor az egyes könyvtípusokhoz társítható szerkezet és tartalom nem felel meg a történeti ihletésű beosztásnak.⁸ Az általa egységesen ordináriusnak nevezett rubrikáskönyvek tárgyalásakor a szóhasználat következetlenségének tartja, hogy azok föltűnően sokféle cím alatt maradtak fenn, és ezt a véleményt képviselte már a témát szűkebb terjedelemben és néhány évvel korábban, de nagy anyagismerettel földolgozó Edward B. Foley is.⁹ Amikor pedig a források szerkezeti jellemzőit ismerteti, Martimort olyan kategóriákat állapít meg, amelyek az avatlan olvasónak ugyan hasznosak lehetnek, de a téma kutatójának keveset mondanak a vizsgált műfaj(ok) természetéről, mert azonos érvényességgel alkalmazhatók számos további liturgikus könyvre, köztük a legtöbb szerkönyvre is.

A következő alfejezetekben a Martimort által összefoglalt rubrikakutatás két legfontosabb szemléleti hibáját és az azok helyesbítéséhez vezető utat mutatom be (a–b), majd körvonalazom a források földolgozásának azt a módját, amelytől a tipológia szintjén pontosabb és jobban használható eredményeket várok (c).

⁷ Tévesen fölvevett bibliográfiai tétel pl. (olykor a címadásban szereplő „ordinarius” szó ellenére) HOEYCK: *Geschichte der kirchlichen Liturgie des Bistums Augsburg*; BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*; CLARK: *The Observances in Use at the Augustinian Priory of S. Giles and S. Andrew*; VOLK: „Die erste Fassung des Bursfelder Liber Ordinarius” (!); THOMPSON: *Customary of the Benedictine Monasteries of Saint Augustine, Canterbury, and Saint Peter, Westminster*; WILSON: *Officium ecclesiasticum ... Eveshamensis monasterii*; VOLK: *Liber ordinarius des Lütticher St Jakobsklosters* (!); LECCISOTTI: *Ordo Casinensis*. Hiányzó tételek többek között WEHNER: *Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Stiftes Hang in Würzburg*; TAGAGE: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht* és uő: *De Ordinarius van de Collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (ez utóbbi Martimort monográfiája után két évvel jelent meg); WORDSWORTH: *Ordinale Sarum*; EELES: *The Holyrood Ordinale; a Corpus Consuetudinum Monasticarum* sorozat számos kötete.

⁸ Martimort megközelítése tisztán liturgiátörténeti: az általa ordónak nevezett szövegtípust a prekaroling, az ún. ordináriust a középkori, a „ceremoniále” kategória alatt összefoglalt könyveket a kora újkori állapotokhoz társítja. Néhány, nem kellőképpen kifejtett szerkezeti megfigyeléstől eltekintve a forrásokat annak alapján osztályozza, hogy azok milyen liturgikus gyakorlatról tájékoztatnak, sőt — Hänggihez hasonlóan — így építi föl az ordináriusokról szóló bibliográfiáját is. Jóllehet egyes rubrikás műfajok megjelenése valóban egyes korokhoz köthető, a liturgikus normaszövegek fölépítését és tartalmát leginkább a különböző egyházak szertartási élete és könyvhasználati kultúrája befolyásolta.

⁹ FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 134–136.

A) A KÖNYV MINT HASZNÁLATI TÁRGY

a) *A fejlődéstörténeti megközelítés*

Mind Martimort, mind az őt követő szerzők alapvető hibája, hogy kimondva vagy kimondatlanul, de úgy foglalkoznak a liturgikus könyvtörténettel, mintha az a ma használatos könyvtípusok kikristályosodásához vezető út lenne. Mivel szinte mindnyájan papok vagy szerzetesek, jól ismerik a latin rítus írásbeliségének kortárs állapotát, amely lényegi vonásait illetően az elmúlt négy-ötszáz év uralkodó könyvhasználati szokásait folytatja.

Az újkori liturgikus könyvkultúra legjellemzőbb műfajai a misszále és a breviárium, vagyis a hagyományos keresztény istentisztelet két leggyakoribb és legkidolgozottabb formájának, a misének és a zsoltosmának szerkönyvei, amelyek néhány további, kevésbé elterjedt könyvtípussal egészülnek ki.¹⁰ Mindezekben közös, hogy több hosszú fejezetben szabályozások vezetnek be őket, és törzsszövegüket is átszövik a rubrikák.¹¹ A könyvek az adott szertartás végzéséhez szükséges minden tételt tartalmaznak. Az újkor első szakaszának szerkönyvei a tételek elrendezésében még gyakran megőriznek bizonyos középkori jellegzetességeket, és a kódexekhez hasonlítanak abban is, hogy az egyes tételeket csak a legkritkább esetben ismétlik meg első vagy legjellemzőbb előfordulási helyükön kívül.¹² A későbbi, és különösen a ma használatos könyvek ezzel szemben egyre inkább követik az egyes szövegek elmondásának valóságos sorrendjét, és egyre gyakrabban ismétlik meg ugyanazt a szöveget annak újabb előfordulásaikor, megkímélve a szertartás végzőjét a lapozgatástól. A misét vagy a zsoltosmát ezekből a könyvekből végezni valóban egyszerűbb, és a könyvek előállításának gazdasági és technikai feltételei is sokat javultak a középkor óta: a könyvkultúrát vizsgáló szakemberek így könnyen levonhatják a csak tapintatból nem megfogalmazott következte-

¹⁰ A kikristályosodott újkori állapotokat tekintve ezek: a pontifikále (püspöknek fönntartott szentségek-szentelmények), a rituále (áldozópap által kiszolgáltatható szentségek-szentelmények) és a martirologium (a zsoltosma prima órájába foglalt *officium capituli* segédkönyve, így tulajdonképpen a breviárium kiegészítése). Az ezekhez csatlakozó két rubrikás könyvtípus az újkori értelemben vett ceremoniále és direktórium.

¹¹ DIJK: *Liturgisch Woordenboek* szerint a ferences-kuriális rubrikáskönyveket a maguk teljességében bedolgozták a megfelelő szerkönyvekbe, és ez a folyamat tette az ordináriusokat fölöslegessé (holland eredetijét idézi FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 137.).

¹² Középkori jellegzetesség pl. az egyvégtében közölt zsoltároskönyv vagy a különálló himnárrium. Míg a BR már a XVI. században liturgikus helyükön közli a zsoltárokat, addig pl. *Breviarium juxta ritum Sacri OP* számsorrendben hozza a zsoltároskönyvet még a XVIII. században is. E sajátos szerkesztések fönntmaradásának okairól ld. alább, az e rész 3. b) alfejezetében írtakat. A tételek ismételt kiírása a XX. század tízes éveinek reformjai előtt nem jellemző (pl. *Breviarium Præmonstratense*; *Breviarium Romanum* 1909), ezek után viszont szokásossá válik (pl. *Breviarium Romanum* 1927).

tést, miszerint a liturgikus írásbeliség érettebb szakaszát képviselik a kortárs, ennek fejletlenebb előzményét a középkori szerkönyvek.¹³

Abban viszont föltehetőleg a középkori és az újkori, illetve a kortárs liturgikus élet minden elfogulatlan ismerője egyetért, hogy a középkori kultusz szükségleteinek fedezését szolgáló anyagi és személyes erőforrások magasan fölülmúlták a késő újkori viszonyok közt megszokottakat. Indokolatlan tehát azt képzelni, hogy egy olyan kultúrának, amely egyébként —ha indítékai ebben erősen különböztek is— semmilyen téren nem sajnálta az áldozatot az istentiszteleti célokra, éppen liturgikus könyvkultúráját határozta volna meg ennyire a takarékosági szempont.¹⁴ A kódexek hasábjai tömören tele vannak írva, de nagy felületen szabadon hagyott lapszéleik és díszítéseik a kidolgozottabb kéziratok esetében valószínűtlenné teszik, hogy készítőjük íróanyag szűkében követte volna a bevett mintát. Az újkor szerkesztési kívánalmainak megfelelő zsolozsmáskönyv ráadásul egyáltalán nem ritka ekkoriban: a leginkább világi előkelőségek magánimakönyvéül szánt óráskönyvek a bennük közölt szűkre szabott anyagnak minden tételét kiírják az elmondás sorrendjében, a hellyel pedig a legkevésbé sem takarékoskodnak.¹⁵ Ha tehát föltételezzük, hogy egy magasan fejlett liturgikus gyakorlatnak arányosan fejlett a könyvkultúrája is, másképp fogalmazva: hogy egy élő és működő gyakorlat minden bizonnyal létrehozza az állapotának és igényeinek legmegfelelőbb írásbeliséget, akkor az újkori könyvtípusok megváltozott vonásait használatuk megváltozásából, és nem valamiféle fejlődésből érdemes eredeztetni. Mivel az újabb szertartásrendek legnagyobbbrészt középkori örökséget tartalmaznak¹⁶ és a kö-

¹³ MARTIMORT: *Les "Ordines"* 79.

¹⁴ Korábban magam is téves indoklását adtam pl. a tételjegyzékek létrejöttének, ld. FÖLDVÁRY: „Ordináriuskönyvek” 398.

¹⁵ A óráskönyvek hagyományosan a boldogságos Szűz Mária kiszolozsmáját és a halotti offíciomot közlik, esetleg hosszabb-rövidebb votív toldalékokkal kiegészítve. Magas művészi színvonaluk miatt nagyobb számban maradtak fenn sértetlenül, a közgyűjtemények legmegbecsültebb példányai közé tartoznak. Magyarországon hasonló kiadásban is elérhető pl. az ún. párizsi vagy az ún. flamand óráskönyv (*Heures a l'usage de Rome*, ill. Budapest, OSzK Cod. lat. 205.). Nem ritkák népnyelvű változataik sem, ezek közül világviszonylatban talán Berry herceg egyik óráskönyve a legismertebb (Chantilly, MC Ms. 65.), míg magyar vonatkozásban az ún. Festetics-kódexet kell kiemelnünk: Budapest, OSzK MNy. 73., kiadása N. ABAFFY: *Kinizsi Pálné imádságoskönyve*.

¹⁶ A Tridenti Zsinat után követett liturgikus gyakorlat lényegében csak a kalendárium szintjén, és ott sem alapvetően különbözik a XII–XIII. század fordulóján rögzített ferences-kuriális szokástól. Érdemi változást a II. Vatikáni Zsinatra hivatkozó reformokig csak a zsolozsma himnuszainak 1630-as, VIII. Orbán által szentesített átdolgozása, a pszaltérium szerkezetének 1911-es, X. Szent Piustól jóváhagyott átalakítása és a nagyhét 1951-es, XII. Pius-féle megújítása jelentett. A kisebb, főként a kalendáriumot érintő változtatások áttekintéséhez hasznos REID: *The Organic Development of the Liturgy* 46–62., 74. skk., 150. skk. (a tényleges reformokat és a reformtörekvéseket, mozgalmakat keverten ismerteti).

zépkor végének egyes jelenségei is megelőlegezik a következő századok eseményeit,¹⁷ a jelenség mindkétfelől megközelíthető.

β) *A funkcionális megközelítés*

Az 1970-es évek előtt a gyakorlati segédkönyvekben leírt ünnepélyes miserend azt kívánja meg, hogy a misszale egyik példánya az oltáron, míg a másik az előkészületi asztalon legyen elhelyezve.¹⁸ Magában a régibb misekönyvben a „Ritus servandus”¹⁹ az előkészületi asztalon nem egy másik misekönyvet, hanem episztoliáriumot és evangéliáriumot föltételez.²⁰ A régi misekönyvvel egyidőben érvényes püspöki liturgia elvárásai szerint az ünnepélyes zsolozsma ugyancsak több, különféle szerkönyvet igényel: nagyalakú breviáriumot a celebráns előtti olvasóállványon, és legalább egy másik, hordozható könyvet az előénekesek részére,²¹ jóllehet a magánzsolozsmához a középkor óta rendelkezésre áll a minden tételt közlő breviárium. A nagyobb ünnepélyesség tehát több és többféle könyvet tesz szükségessé még az összesített szerkönyvek korában is. A mise- és zsolozsmarendekben előírt rendtartás a máskülönben egyetlen pap magánliturgiájaként végzett cselekményeket több résztvevő közt osztja el és differenciált térbe helyezi, és ennek meghatározott pontjaihoz, illetve az azokon szolgálatot teljesítő résztvevőkhöz rendeli a szerkönyv egyes példányait, vagy a különböző típusú szerkönyveket.

Az újkori latin liturgia tehát éppen legünnepélyesebb formáiban őrizte meg a középkorban még szélesebb körben létező, összetett könyvhasználatot. Ezzel szemben a középkorban sem ismeretlenek a misszale és a breviárium újkori formái, de alkalmazásuk a kevésbé ünnepélyes liturgikus eseményekhez kötődik.²² Egy olyan közeg-

¹⁷ Ld. mindenekelőtt alább, az e rész 3. g) alfejezetében írtakat.

¹⁸ Pl. MIHÁLYFI: *A nyilvános istentisztelet* 582: „Erre az asztalra kell helyezni a fölszerelt kelyhet, egy misekönyvet a szerpap és alszerpap számára (a lecke és evangélium éneklése végett) ...”

¹⁹ MR, majd ugyanígy ennek 1962-es, utolsó változata (ez utóbbi a mintakiadásnak felel meg, 1965-ig többször újranyomtatták).

²⁰ MR 12: „... subdiaconus circa finem ultimæ orationis accipit ambabus manibus librum epistolarum ... per diaconum delato libro evangeliorum ad altare ...”

²¹ MARTINUCCI: *Manuale Sacrarum Cæremoniarum* V. XV. 196: „... præparabitur legile cum breviario ... abacus ... et super ipso ponetur antiphonarium ... directorium chori adhibendum in præintonatione antiphonarum ...” A püspöki vesperásban a fölolvásóállvány (*legile*) helyett egy klerikus (*clericus cum libro*) tartotta a könyvet. Vö. FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek I.” 464.

²² Ezt a különbséget inkább a breviárium, mintsem a misszale képes érzékeltetni. A XI. századtól kezdve a mise officiánsa magában elimádkozta a szerpapok, illetve a kar teteleit, így a szakramentárium helyett összesített szerkönyvet használt az ünnepélyes liturgiában is, vö. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 124. összefoglalását a misszale keletkezéstörténetéről — a zsolozsma végzésével kapcsolatban nem tudunk a celebráns ilyen kötelezettségéről.

ben, amelyben az adott könyvnek nemcsak tartalma, hanem mérete és kidolgozottsága is árulkodik használatának körülményeiről, föltűnő, hogy az összesített szerkönyvek közül sok már kiállítását tekintve is igen egyszerű, díszítetlen, míg a csak bizonyos tételtípusokat tartalmazó könyvműfajokról ez nem mondható el. Látszólag ellene mond a kéziratok külső megjelenéséből levonható következtetésnek, hogy nagy számban vannak olyan összesített szerkönyvek is, amelyeket a művészettörténet a kódexfestészet remekei között tart számon; ezek azonban vagy gazdag és befolyásos egyháziak műtárgyai,²³ vagy jelentősebb központok másolópéldányai lehettek.²⁴ Bennük és kevésbé értékes rokonaikban közös, hogy inkább a szövegek kodifikálására, vagy legfőljebb magánkönyvként használták őket.

A római rítus utolsó ötszáz éve során a differenciált térben mozgó, sokszereplős szertartások egyre inkább visszaszorultak, az ezek virágkorában intézményesülő papi magánliturgia viszont fönmaradt, és a legrangosabb alkalmaktól eltekintve önmagához hasonította a nyilvános, gyülekezeti istentiszteletet is.²⁵ A könyvállomány magánhasználatra szánt műfajai e folyamat eredményeképpen terjedtek el egyre jobban, a terek és szereplők szerint válogatott könyvműfajok pedig ugyanennek eredményeképpen veszítették el jelentőségüket.

²³ Magyarországon biztosan ilyen pl. a Pálóczi-, a Szatmári-, vagy a Kálmáncsehi-breviárium, ill. misszále (Salzburg, BSSB M. 11. II. / V1. E. 60; Budapest, OSzK Clmæ 359; Paris, BN Ms. Lat. 8879; Budapest, OSzK Clmæ 446. New York, PML M. A. G. 7.). A klerikusok a latin hagyományban régre visszamenő zsolozsmakötelezettség miatt igényeltek magánbreviáriumot, amelyet akkor használtak, ha utazás vagy más elfoglaltság, esetleg fölmentés miatt nem lehettek jelen a kórusban. Ez alkalmasabb volt arra, hogy kifejezze tulajdonosa társadalmi és vagyoni helyzetét, mint a templomok közös tulajdonát képező karkönyvek.

²⁴ Föltételezem, hogy pl. Magyarországon ilyen a *BNStr*. A kódex viszonylag nagyalakú (23x36 cm-es írástükör), szövege rendkívül gondos, olvasmányanyaga —szemben a magánbreviáriumokéval— rövidítetlen, szerkezeti és szövegszerű kapcsolata a biztosan központi eredetű, XV–XVI. századi könyvekkel nyilvánvaló, és más jegyekből is egyértelműnek látszik (vö. *BNStr* 16–38.), hogy a főszékesegyház használatára készült. Ugyanakkor írásképe kifejezetten egyszerű, ami egy hasonló rangú, szertartási használatra szánt könyv esetében elképzelhetetlen lenne.

²⁵ Ld. erről alább, az e rész 3. g) alfejezetében írtakat. A folyamatra jellemző, hogy míg a klasszikus római rítusú mise egyszerű formája (*missa lecta*) történetileg és logikailag is az ünnepélyes (*missa sollemnis*) változathoz vezethető le (ld. az *OR* II. kötetében olvasható rendtartásokat, vagy pl. a XII. századi Clairvaux szokását leíró *Abbreuiatio usuum* [DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne* 49–57.] miserendjét, bár meggondolandó, hogy a legkorábban írásba foglalt miserend nem föltétlenül a legkorábbi történeti értelemben is), addig már a *MR* editio princeps-ében is csak kiegészítésképpen szerepelnek az ünnepélyes rítusok, és az olvasott miséből alakult ki az énekes (*missa cum cantu*), de nem énekelt mise (*missa cantata*), a XX. század közepén leginkább elterjedt, ún. dialógusmise, majd az elmúlt évtizedekben általánossá vált, megújított rendtartás is. Az újkori zsolozsmáskönyvek már egyáltalán nem tartalmaztak közösségi végzésre utaló szabályozást.

A könyvnyomtatás föltalálása csak megerősítette, de nem okozta a liturgikus könyvkultúra átalakulását: azokban a bizánci és ókeleti rítusokban,²⁶ amelyek középkori székesegyházainkhoz és kolostorainkhoz képest többnyire jóval kisebb térben és kevesebb szolgálattevővel, de mindennapi gyakorlatukban őrzik a dramatizált gyülekezeti liturgia egykor Nyugaton is általános jellemzőit, máig uralkodók a csak berendezési tárgyként értelmezhető,²⁷ immár nyomtatott könyvtípusok.²⁸ Használatuk megfigyelése sokkal közvetlenebb forrása lehet az ötszáz vagy akár ezeröttszáz évvel előtti latin rítusú gyakorlatnak, mint ugyanezen rítus mai állapota.

A keleti hagyományokban elterjedt, különböző jellegű könyvtípusok mennyisége nagy általánosságban úgy becsülhető meg, ha az egyes szöveges elemek elhangzásához rendelt térbeli egységek számát szertartástípusonként megszorozzuk az adott helyszíneken azokat elmondó-éneklő szolgálattevőkével. A legegyszerűbb körülmények között is figyelembe kell vennünk térbeli egységként a köztes térszakaszok mellett az oltárt, az éneklőszéket és legalább egy felolvasóállványt,²⁹ szolgálattevőként egy papot és egy kántort, szertartástípusként pedig a misét és a zsolozsmát.³⁰ A pap nem ugyanazt a könyvet használja az oltárnál, felolvasáskor és akkor, amikor a templomtér ezektől különböző pontjaira megy, és a kántor is más könyvből olvas a felolvasóállványnál, és másból énekel az éneklőszékben.³¹ Az, hogy ugyanaz a szolgálattevő több különböző könyvet is használ, egyrészt annak köszönhető, hogy a liturgia legalább

²⁶ Az „ókeleti” terminust bevezette és értelmezi DÉRI: „A kopt ortodox *Pascha*” 163.

²⁷ A szerkönyvek esetében különbséget teszek a nyilvános istentiszteletben szolgálattevőhöz kötött, elsősorban *használati* tárgyak, az ugyanott térben rögzített *berendezési* tárgyak, a szertartásokban —pl. processziók, tömjénezés, csókolás— szerepet kapó *kultikus* tárgyak, illetve a csupán *magánliturgiára vagy kodifikációs segédletül szánt* könyvek között. Ld. ehhez magyarázatképpen alább, az e rész 3. f) alfejezetében írtakat.

²⁸ Ilyen irányú tapasztalataimat a szentendrei szerb püspökség templomában, valamint Déri Balázssal közös közel-keleti gyűjtéseken és kutatóutakon szereztem a kopt, a szír, a bizánci és az örmény rítusban. A könyvhasználatot nem befolyásolja, hogy a reprezentatív olvasmányos- és karkönyveket a szír egyházban a mai napig kézzel írják. A szír rítus szövegeihez és —érintőlegesen— könyveihez is ld. BROCK: „Liturgical Texts”; a kopt rítussal kapcsolatban KHS-BURMESTER: *The Egyptian or Coptic Church*. Dallamutalásokkal ellátott tételjegyzék és alapvető ceremoniális utasításokat is közöl a kopt rítusban Ruhbān Dayr as-Suryān: *Dalīl at-Tuqūs*.

²⁹ A liturgikus térszervezéssel számos eddigi írásomban foglalkoztam, ezekben megtalálható a főnti fogalmak terminológiája, leírása, története és funkciója is, pl. FÖLDVÁRY: „Istenünk tornácaiban”, uő: „A kultikus tér szerveződése”, uő: „A latin rítusú templomtér”.

³⁰ Az egységes szóhasználat kedvéért keleti összefüggésben is a magyar nyelvben otthonossá vált kifejezésekkel jelölöm az eucharisztikus áldozatot (szent liturgia, áldozat, följajnlás, stb.) és a napszaki imádságot (szolgálat, imaórák vagy órák liturgiája).

³¹ Ha több énekes szolgál, azok számos hagyományban közös könyvet használnak.

két szereplője funkcionális értelemben négyet képez le,³² és még inkább annak, hogy a szerkönyvek nemcsak használati, hanem egyben meghatározott helyszínekhez kötött berendezési tárgyak. Ennek legnyilvánvalóbb példája az evangéliumskönyv, amely a föltámadt Krisztus ikonjának kijáró tiszteletben részesül számos hagyományban, a bizánci rítusban pedig az est-hajnali virrasztó istentisztelet legfontosabb kultikus tárgya.³³

A liturgikus könyv eredeti rendeltetése szerint tehát egy mozgó és hangzó cselekmény szereplője. Ehhez képest a normaszöveg úgy működik közre ebben a cselekményben, mint az illető dráma kivonatos forgatókönyve vagy rendezője. Bár szabályozóként kívül áll a szituáción, anyagi mivoltában gyakran részt vesz benne.³⁴ Az egykorú rendelkezések ugyan megkívánják, hogy a felelős személyek a liturgikus nap beállta előtt tanulmányozzák át a napra vonatkozó tudnivalókat,³⁵ és ezért a szakirodalom általában azt föltételezi, hogy a rubrikáskönyveket a szertartások közben nem használták, mégis ellene mond ennek a véleménynek több élő párhuzam³⁶ és egyes források szerkezete is. A középkori rendelkezéseknél —tekintettel azok erősen normatív beállítottságára— többet árul el az egykori állapotokról, hogy számos rubrikáskönyv maradt fönön bizonyos szerkönyvtípusokkal, leginkább kollektárékkal egybeszerkesztve;³⁷ a celebráns mint a szertartás vezetője ezekből elimádkozhatta az őt illeto tétéleket, de felügyelhetette is a zsolozsma menetének szabályosságát.

Ez azonban csak egyike a rubrikák változatos életlehetőségeinek. Függésük a bennük rögzített rítustól más esetekben sokkal közvetettebb, de a függés ténye nyilvánvaló: szöveggként és könyvként csak akkor rendszerezhetők és írhatók le pontosan, ha tárgyi forrásértéküktől átmenetileg eltekintünk, és az általuk megörökített liturgikus állapotot látjuk olyan forrásnak, amely őket értelmezheti.

³² A görögkeleti gyakorlatban a pap a diakonust, a kántor (előénekes) a népet is helyettesíti.

³³ A szír liturgiában az evangéliumskönyv a szentély bejáratánál, a függöny előtt elhelyezett állványra van kitéve akkor is, ha nem olvasnak belőle. A bizánci rítusban az éjszakai zsolozsmát a hajnalitól ünnepélyes evangéliumolvasás választja el, majd a kánon (kilenc bibliai énekre épülő dicsőítés) alatt a hívek csókra járulnak az evangéliumskönyvhöz, amit vásár- és ünnepnapokon olajkenet kísér.

³⁴ Az ezt érintő nézetkülönbséghez vö. FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 132–133., ill. VOGEL: *Medieval Liturgy* 9–10. eltérő álláspontját.

³⁵ Az 1261-es angers-i zsinat határozatát idézi Dom Claude de Vert (1706) nyomán MARTIMORT: *Les “Ordines”* 62: „... liber, qui dicitur Ordinarius, habeatur, in quo respiciunt sacerdotes singulis diebus ante vesperarum inceptionem ...”

³⁶ Magam is többször tanúja voltam, amint a szentendrei szerb püspöki templomban az előénekesek egyes rendhagyó szertartások közben —pl. a pünkösdi vecsernye alatt— lázasan lapozgatták a típikont, Déri Balázsnak pedig birtokában van egy olyan „rubrikás” füzet, amelyet kopt szerzetesek használtak ugyanígy.

³⁷ Ilyen pl. egy bambergi, egy esseni és egy Monte Cassino-i normakönyv (FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris*; ARENS: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche*; GAMBER — REHLE: *Manuale Casinense*).

B) A KÖNYV MINT SZÖVEG

A rubrikaszövegek kutatásában megmutatkozó másik hiányosság látszólag ellentétes az előzővel, de azzal azonos szempontot követ. A szakember, aki ezeket a szövegeket vizsgálja, az esetek döntő többségében történeti forrást lát bennük. Valóságos érdeklődésének tárgya nem maga a könyv vagy a benne foglalt szöveg, hanem az a történeti valóság — rítus, helyrajz, tárgyi környezet, zene, stb. — amelyet a szöveg hozzáférhetővé tesz számára.³⁸ Magát a filológiai tárgyat ezzel közvetítővé, eszközzé fokozza le, és így a történeti igényű forráshasználat szintjén is megfosztja magát azoktól a következtetésektől, amelyeket az adott könyv tárgyi megjelenéséből, nyelvi sajátásaiból, más szövegekkel való tisztán szövegkritikai viszonyából lehetne levonni.³⁹ Ebből fakad, hogy a legjobb minőségű szövegkiadások is zárt anyagot tartalmaznak, amelynek legföljebb a megegyező családfához tartozó más forrásokhoz fűződő viszonyát tisztázzák; hogy a közreadók a dokumentum tartalmi megoszlását és fölépítését alig tanulmányozzák; hogy a velük foglalkozó szerzők legföljebb felsorolják, de nem értelmezik a rubrikás műfajokat jelölő terminusokat; és hogy az adott szövegek szóhasználata, frazeológiája és más nyelvi sajátásai az általánosságokon túl nincsenek földolgozva.

a) Szövegtörténet

A kéziratok közös őset vagy őseit kereső hagyományos szövegkritikai eljárások technikailag alkalmazhatók a liturgikus szöveganyagra is, és a középkori hagyományozás természetét figyelembe véve csak ritkán van okunk azt föltételezni, hogy egy-egy kódex „új” szöveget tartalmaz.⁴⁰ A liturgiátörténet azonban úgy a prekaroling időszakból, mint az egységes frank-római rítus megszilárdulása utánról tud olyan területhez vagy intézményhez kötődő kodifikációkról, amelyek még az egyébként változatlan szöveganyagot tartalmazó szerkönyvek esetén is új archetípusok összeállításához ve-

³⁸ Ebben határozza meg a rubrikáskönyvek kulturális jelentőségét MARTIMORT: *Les "Ordines"* 42–45., 82–85., 105–106., de ugyanez szűrhető le a szövegkiadásokat bevezető vagy kísérő tanulmányok érdeklődéséből is.

³⁹ Az alább részletezett hiányosságoknak legalább egy csoportja az irodalomjegyzékben közölt kiadások mindegyikéről állítható. E módszertani fejezetnek pusztán a kérdések fölvetése a feladata, de — ami a magyarországi emlékeket illeti — remélhetőleg megválaszolásukat sem fogja hiányolni az olvasó munkám további szakaszaiban.

⁴⁰ Ha igen, akkor ez a liturgikus költészet alkotásaira (himnusz, szekvencia) és az antifonále propriumára korlátozódik, leginkább egyes népszerű vagy helyi kultuszok, illetve újonnan bevezetett ünnepek esetén.

zettek.⁴¹ Ezek a mintapéldányok azután még sokáig éreztették hatásukat, de nem lehettek függetlenek az őket összeállító szabályozás nyersanyagként használt könyveitől sem: olyan köztes értelemben vett eredetiek voltak, amelyek újból összegezték a szövegtörténet többfelé ágazott szakaszát, egyszersmind törzse lettek egy-egy újabb szövegcsoporthoz családfájának. Ha pedig ez volt a helyzet a kánoni szövegeket magukba foglaló szerkönyvekkel, akkor bizonyára hasonló szerkezetű, de sokkal változatosabb rajzolatot írnak le a szabadabban átfogalmazható, bővíthető és kivonatolható rubrikaszövegek.⁴² A köztük lévő kapcsolatok módszeres föltárása lehetővé tenné, hogy a liturgikus forrásanyagot legalább összetartó hagyományként egységben lássuk, megengedné, hogy az egyes forrásokat szélesebb történeti és gyakorlati összefüggésbe helyezzük, és történeti értelemben is tisztábban hagyná megjelenni az adott hagyománynak a kodifikáció kezdőpontján írásba foglalt állapotát, összetevőinek eredetét és továbbalakulásának szakaszait.⁴³ Különösen fontos ez azért, mert a liturgikus könyvek másolására jellemző konzervativizmus miatt e forráscsoportnál a szokásosnál is kevésbé jelent kronológiai támpontot az egyes szövegek tényleges leírásának időpontja.

β) Tartalmi egységek

A rubrikaszövegek tartalmi kategóriákba rendezése nemcsak a bennük közöltek áttekintését könnyíti meg, hanem képet ad arról is, hogy az illető forrást használó gyülekezet szempontjából minek és milyen összefüggésben volt információértéke, tehát jellemző lehet a közösség liturgikus kultúrájára.⁴⁴ Az ebből levont következtetések

⁴¹ Hogy csak a legfontosabb, ezredforduló előtti példákat említsem: ilyen a frank típusú *Sacramentarium Gelasianum* összeállítása a régi *Sacramentarium Gelasianum*, egy archaikus *Sacramentarium Gregorianum* és néhány gall forrás alapján (vö. VOGEL: *Medieval Liturgy* 74–75.), a frank típusú *Sacramentarium Gelasianum*-ból merítő *Supplementum Anianense* bedolgozása a *Sacramentarium Hadrianum*-ba (vö. DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien* I. 50–75.) vagy az OR egyes darabjainak fölvétele a PRG-be (vö. PRG I. XXI–XXII.). A helyi és a rendi rítusok kialakulásakor-kialakításakor ugyanez a folyamat ismétlődött meg.

⁴² Az OR egyes darabjainak kiadásakor Michel Andrieu már a szövegek sorrendjével és néhol szerkesztésével is érzékeltette, hogy azok egy fokozatosan sokfelé ágazó és állandóan bővülő leszármazási sorba illeszkednek. E szempontból műve figyelemreméltó kivétel a normaszövegek kiadásai között.

⁴³ Haszonnal alkalmazom ezt a szempontot pl. alább, dolgozatom II. részében a XV–XVI. század fordulójáról származó, de különböző szövegtörténeti háttérrel rendelkező rubrikák keletkezési idejével és ebből következő forrásértékével kapcsolatban.

⁴⁴ Pl. a a trieri dóm ordináriusának 1345-ös átdolgozásakor kihagytak a főszövegből minden, nem a szolozsmára vonatkozó részt, és azokat egy függelékes fejezetben összegezték, vö. KURZEJA: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche* 22. A főszöveg tehát liturgiátörténeti érdekességekben szegényebb lett, maga az átdolgozás viszont a használó egyház könyvkultúrájának differenciálódásáról árulkodik. Föltételezem, hogy számos, a mai olvasó szemében érdektelenebbnek tűnő rubrikáskönyv esetén az

nehezebben olvasható és értelmezhető kéziratok átírásakor a helyes szöveg megállapításához is közelebb visznek, mert kijelölik azt a jelentéstani mezőt, amelyen belül az értelmes megállapítások elkülöníthetők az értelmetlenektől vagy semmitmondóktól.⁴⁵ A rubrikaszöveget tartalmazó könyvek egyes műfajaiban kiemelten meglévő vagy azokból nagyrészt hiányzó adatok elősegítik a megfelelő műfaj pontosabb meghatározását,⁴⁶ egyben sejtetik azokat az egyéb szöveg- és könyvtípusokat, amelyek a kor liturgikus gyakorlatát meghatározó írott anyagok tartalmi egységét figyelembe véve ki kellett, hogy egészítsék ezt a műfajt. A történeti érdeklődés számára ezért ismét a filológiai megközelítés tudja egységbe foglalni azt a forrásállományt, amelyik a lehető legteljesebb képet adhatja valamely kor és hely gyakorlatáról.

γ) *Szerkezet*

A könyvek szerkezete akkor is utalhat az egyes források közti rokonságra, ha ezt a kapcsolatot szöveges hordozók híján nem lehetne kimutatni, például rubrikáskönyvek és szerkönyvek egymásra vonatkoztatásakor,⁴⁷ és más mozzanatok figyelembevételével segítheti a kormeghatározást is,⁴⁸ mivel a liturgikus könyvkultúrán belül a szerkezeti változások jóval lassabban következnek be a tartalmiaknál.⁴⁹

---

adott egyházban használt más írott források, vagy valamely körülírható szerkesztői szándék teszük érthetővé egyes tartalmi egységek hiányát. Ilyenek pl. az alábbi kiadásokban olvasható könyvek: VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis*; FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris*; ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel* (nagyrészt incipitjegyzékek); GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae*; GROS: „La consuetudine antiga de la Seu d'Urgell” (nagyrészt incipitjegyzékek és liturgiamagyarázatok); CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*; SÉJOURNÉ: *Ordinarius S Martini Traiectensis*; BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus* (nagyrészt szertartásleírások). A *OStr*-vel kapcsolatban „kevés információ”-ról beszél *OAgr* 15., ennek magyarázatára teszek kísérletet alább, a II. 1. a) alfejezetben.

⁴⁵ Rendszeresen éltem ezzel a módszerrel a *RStr* szövegének megállapításakor.

⁴⁶ Ld. erről bővebben alább, az e rész 2. fejezetében írtakat.

⁴⁷ Ilyen vonás az ádvent elhelyezése egyes könyvek elején vagy végén, a temporále és a szanktorále viszonya, a kommúne megléte vagy szanktoráléba ágyazása, a függelékek tartalma és elhelyezése stb.

⁴⁸ Kissé vázlatosan ugyan, de fölhívja a figyelmet a szerkezeti szempontra MARTIMORT: *Les "Ordines"* 65–66. is.

⁴⁹ Így pl. az aostai ordinárius XV. századi, javított változatának leírásakor a szerkesztő —az egyházat alapító Bonifác püspök iránti tiszteletből— megőrizte az elavult ordinárius szerkezetét, és csak tartalmi változtatásokat hajtott végre, vö. AMIET — COLLIARD: *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste* 152.

δ) *Címadás*

Az ordináriuskönyv mibenlétét tárgyaló tanulmányában Edward B. Foley hosszú föl-sorolást közölt a középkori rubrikáskönyveket jelölő terminusokról;⁵⁰ e megjelölések mindegyikét úgy értelmezte, mint az ordinárius („ordinarius”) szinonimáját, az ordináriuskönyv műfajának körülírásakor pedig nem tett mást, mint összefoglalta az őt megelőző szakírók meghatározásait.⁵¹ Jóllehet a középkori írásbeliség és információáramlás viszonyai között valóban kevésbé lehetett fontos a hosszabb időn keresztül érvényes és nagy távolságokat átívelő, egységes szakszókincs, a fölhasználók belátható csoportjáról indokolatlan azt gondolni, hogy ugyanazt a tartalmat különböző, és olykor a félreérthetőségig keveredő nevekkal jelölte volna. Éppen ezért terméke-nyebb megközelítés lenne, ha a műfaj(oka)t leírni próbáló szerző az elsődleges forrá-sokkal kapcsolatban nem a másodlagos irodalom definícióit idézné, hanem vélelmez-né, hogy az eltérő terminusok legalább a nyelvhasználat valamely szűkebb tartomá-nyában eltérő dolgokat is jelentenek. Az így helyreállítható szókészlet segítségével pontosabban lehetne azonosítani a sokszor rosszul vagy hiányosan katalogizált kéz-iratokat, az egyes elnevezések tér- és időbeli korlátai pedig újabb adalékot jelentené-nek az egymással szorosabb összefüggésben álló források csoportosításához.⁵²

ε) *Nyelvi elemzés*

A szövegek részletes nyelvi leírása ugyancsak nélkülözhetetlen a bennük foglaltak pontos megértéséhez. A középkori latinság hatalmas területet fog át, és legalább ezer éven keresztül eleven: emellett mint használati nyelv egyazon területre és korszakra vetítve sem egységes, hiszen stíluszintek, szaknyelvi rétegek és műfaji hagyományok tagolják.⁵³ Az egyes korszakokra és területekre jellemző rubrikás nyelv jellegzetessége-inek összefoglalása nélkül a rubrikás szövegtípusok megjelentetése gyakorlatilag ér-telmetlen, mert az olvasó éppen azt a szintjüket nem tudja megközelíteni, amelyik a

⁵⁰ FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 134–136., ugyanitt további szakirodalmi utalások találhatóak.

⁵¹ FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 130–132. Noha a szerző nem minősíti e meghatározásokat, módszerének alapvető hibája, hogy a források önmegjelöléseinek egyáltalán nem szentel figyelmet.

⁵² E hipotézist a magyarországi források csekély száma miatt saját kutatásokkal egyelőre alig tudom igazolni, de sikerült megfigyelnem néhány figyelemreméltó egybeesést a használó közeg, a kor és a címadás között. A „rubrica” kifejezés pl. Magyarországhoz, az *ordinale* a brit szigetekhez, a *breviarium* főként a XIV. század előtti német ajkú területekhez (ugyanazt erősítette meg David Hiley szóbeli köz-lése), a *consuetudo, consuetudinarium* a monasztikus intézményekhez, a *consuetudo* Hispániához kötődik (vö. PLADEVALL — PONS GURI: „Relació de consuetes”; JANINI: *Manuscriptos litúrgicos de las bibliotecas de España* I–II.) A „caremoniale”, „directorium” és „ordinarium” szavak csak a XVI. században terjednek el.

⁵³ Vö. FÖLDVÁRY: „Szent nyelv vagy szent nyelvek?”.

számos újkori forrással is dokumentált, egységes római rítushoz képest mutatkozik egyedinek.⁵⁴

A rubrikáskönyvek használati körülményeinek lehető legjobb ismerete mellett tehát azok pusztán szöveggé váló, forrásértéküktől átmenetileg ismét eltekintő olvasása gazdagíthatja a róluk szóló szakirodalom eddig fölvetett szempontjait és eddig használt módszereit olyasmivel, ami a középkori liturgiától érintett tudományterületek mindegyike számára kezelhetőbbé teszi ezeket az emlékeket. E látszólag ellentétes — szélsőségesen tárgy-, illetve szöveggéközpontú — megközelítések mögött az az egységes föltételezésem húzódik meg, hogy a középkori ember liturgikus könyvkultúrája mind élethelyzetét, mind filológiai oldalát tekintve tökéletesen értelmes és gyakorlatias volt: megértéséhez az jut közelebb, aki képes komolyan venni, és elfogulatlan figyelemmel fordulni felé.

C) A FÖLDOLGOZÁS MÓDJA

a) Célok és források

A továbbiakban olyan tipológia kialakítása a célom, amely a középkori rubrikáskönyveket Martimort megközelítésével ellentétben nem elsősorban az általuk képviselt rítus szempontjából rendezi csoportokba,⁵⁵ hanem a normaszövegek korpuszán belül állapít meg csak azokra jellemző kategóriákat.⁵⁶ Emellett olyan vázlatot igyekszem közölni a rubrikás műfajok történetéről, amely —ugyancsak ellentétben Martimort módszerével—⁵⁷ nem egyszerűen leírja a legkorábbi ismert és fennmaradt kéziratokat, majd a legjellemzőbbnek vélt példák időrendi bemutatásával közli azok „fejlődés-

⁵⁴ A liturgikus lexika legszínvonalasabb földolgozásai (pl. BLAISE: *Le vocabulaire latin*; ELLEBRACHT: *Remarks on the Vocabulary*) a szerkönyvi szövegekre korlátozódnak. SLEUMER: *Kirchenlateinisches Wörterbuch* részletes és igen megbízható, de nem lép túl az újkori szerkönyvek szókészletén. Valamivel bővebb anyagot dolgoz föl kisebb terjedelemben SCHMID: *Kurzes Handwörterbuch*. A középkori latinság egy-egy ország forrásaira épülő szótárai tartalmazzák a kérdéses szavakat, de nem elég megbízható liturgikai ismeretekre építenek: ezek közül a tárgyalt szókészlet szempontjából a legjobb LATHAM — HOWLETT: *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Mondattani szempontból csak az egyházi nyelvet általánosan tárgyaló, inkább iskolai bevezetésnek alkalmas munkák érhetők el, pl. COLLINS: *A Primer of Ecclesiastical Latin*; LEITL: *Das Latein der Kirche*; NUNN: *An Introduction to Ecclesiastical Latin*.

⁵⁵ Vö. MARTIMORT: *Les "Ordines"* 68–73.

⁵⁶ Ld. alább, e rész 2. fejezetét.

⁵⁷ Vö. MARTIMORT: *Les "Ordines"* 74–79.

történetét”, hanem olyat, amely a források különböző korú és jellegű példányai alapján következtet a liturgikus könyvkultúra állapotaira és változásaira.⁵⁸

A téma modern szakirodalmának ismeretében⁵⁹ e munka legjobb forrásának magukat a rubrikáskönyveket tekintem. Mivel ezek mindegyikét lehetetlen átlátni, azt a valamivel több mint száz kódexet vagy korai nyomtatványt tekintem reprezentatív mintának, amelyeket Hänggi és Martimort gyűjtésének, majd az utóbb megjelent kiadások hivatkozásainak figyelembevételével, bibliográfiájuk javítása és kiegészítése során sikerült kivonatolnom.⁶⁰ Az így létrejött jegyzék remélhetőleg tartalmazza az elmúlt körülbelül háromszáz év során nyomtatásban megjelent összes, általam ordináriusnak tekintett könyvet, és bőven válogat azokból a rubrikás műfajokból is, amelyeket a következő fejezetben ismertető megfontolások miatt nem sorolok az ordináriuskönyvek közé. A gyűjtést kiegészítettem néhány kiadatlan szöveggel,⁶¹ köztük a saját kiadásom tárgyát képezőkkel és a többi, eddig ismert magyarországi forrással.⁶² Mindezek alapján levont következtetésem helyességét a tőlünk egyik legtávolabb eső európai rítusterület, Katalónia és Mallorca számos kéziratos rubrikáskönyvnek beható vizsgálatán tettem próbára.⁶³

Ennek ellenére ront a mintavétel hitelén, hogy az Európa különböző részein íródott rubrikáskönyvek újkori kiadásai nem arányosan fedik le a római rítus középkori területét.⁶⁴ Miközben Németalföld, a mai Németország, Franciaország és Nagy-

⁵⁸ Ld. alább, e rész 3. fejezetét.

⁵⁹ A főntebb idézett, legfontosabb szakmunkák mellett szinte minden vonatkozó szövegkiadás bevezetője vagy utószava tartalmaz valamilyen szintű műfajismertetést (ld. az irodalomjegyzékben — ezek között úttörő jelentőségű volt Hänggi műve), de egyikük sem közöl olyan meglátást, amelyet Foley, Martimort vagy Palazzo már említett összefoglalása ne tartalmazna.

⁶⁰ A irodalomjegyzékben található gyűjtés többlettételeit 2002 novemberében, az oxfordi Bodleian Library gyűjteményében találtam meg. Ismereteim szerint az ordináriuskönyveket illetően az enyém a ma elérhető legteljesebb bibliográfia (ugyanakkor megjegyzendő, hogy a műfajhoz tartozó források kiadása fölgyorsult: a folyamatosan bővülő anyagot [ha nem is teljességgel] a [http://books.google.com/books?q=subject:%22Ordinals+\(Liturgical+books\)%22&lr=&hl=hu&sa=N&start=0](http://books.google.com/books?q=subject:%22Ordinals+(Liturgical+books)%22&lr=&hl=hu&sa=N&start=0) címen lehet nyomon követni). Más rubrikás műfajok képviselőit a teljesség igénye nélkül, de reprezentatív mennyiségben igyekeztem szerepeltetni.

⁶¹ Az irodalomjegyzékben szereplő kiadatlan rubrikáskönyvekhez Szendrei Janka szíves engedélyének köszönhetően a MTA Zenetudományi Intézete Régizene Osztályának mikrofilmárában jutottam hozzá.

⁶² *OStr*; *RStr*; *PStr*.

⁶³ 2007. október 11–21-ig Lluç, Palma de Mallorca, Barcelona, Vic és Girona archívumaiban végeztem ilyen irányú kutatásokat. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Déri Baláznak a tanulmányút megszervezéséért és hatékonyá tételében nyújtott segítségéért.

⁶⁴ Világosan kiderül ez az aránytolódás Hänggi idézett gyűjtéséből, amely a származási helyüknek megfelelő mai államok szerint rendszerezi a forrásokat. Martimort szerzetesrendek, ill. városok szerint rendezett bibliográfiájában is jól megfigyelhető ugyanez. A jelenség okát Dél-Európában abban látom, hogy a XX. században is erős, folytonos egyházi befolyás és a kései szekularizáció miatt itt nem érvé-

Britannia gyakorlatáról számos jó minőségű szövegközlés tanúskodik, és Skandináviából is elégséges számú forrás áll rendelkezésre, addig Közép-Európa, Itália és Ibéria⁶⁵ egyházi élete ebben az összefüggésben aluldokumentált. Az ebből fakadó esetleges tévedéseket annak mérlegelésével igyekszem kiküszöbölni, hogy a kevés adattal képviselt területek kiadott forrásai központi vagy perifériális helyzetüknek megfelelően mennyire lehettek, vagy nem lehettek befolyással környezetük többi rubrikáskönyvére. Kizárólag olyan szövegek összevetéséből vonok le következtetéseket, amelyek egymással történeti kapcsolatba kerülhettek, tehát az egyes források vizsgálatából fakadó tanulságokat csak az adott forrást használó korra és területre alkalmazom.

A példaanyaggal szemben támasztott egyetlen elvárásom az volt, hogy olyan liturgikus könyveket tartalmazzon, amelyek a Tridenti Zsinat előtti római rítust képviselik,⁶⁶ és amelyeknek nagyobb részét rubrikaszövegek alkotják. A források földolgozásakor mindamelllett tekintettel voltam az egykorú szerkönyvekre és az újkori rubricisztika emlékeire is. Noha az egyes szövegeket olvasva más és más tulajdonságok mutatkoznak jellegzetesnek, a rendszerezés alapjának öt kategóriát tekintettem: 1) mikor íródott? 2) kik és hol használták? 3) milyen a szerkezete? 4) milyen témákkal és milyen arányban foglalkozik? 5) hogyan nevezi önmagát?⁶⁷

β) A liturgikus szövegekre általában alkalmazható kategóriák

(1–3.) A középkori kéziratok leírásának idejét többé-kevésbé pontosan meghatározzák az írás (betű, hangjelzés, díszítés) és a szöveget hordozó tárgy sajátosságai. Ennél pontosabb keltezés tesz lehetővé, ha a szöveg maga utal az időpontra, vagy tartalmaz olyan mozzanatot, amelyek történelmi eseményekkel hozhatók összefüggésbe. Az így megállapítható kor mégis viszonylagos: az egyes könyvek vagy részletek másolatok egész sorozatára mehetnek vissza, és datálásukat csak akkor érdemes mértékadónak tekinteni, ha az illető forrás tárgyi mivoltában is kötődik a benne foglalt szöveg

---

nyesült olyan szintű liturgiátörténeti reflexió, amilyen a középkori katolicizmustól gyökeresen elszakadt protestáns területeken vagy a korán laicizálódott Franciaországban. Az egykori szocialista tömbben nyilvánvalóan az egyházi tudományok hátrányos helyzete vetette vissza a kutatást.

⁶⁵ A mai Spanyolország katalán nyelvű területeire vonatkozólag ezt az arányeltolódást sikerült ki-egyenlítenem. Itt egyébként a középkori liturgikus források iránti tudományos érdeklődés megélnékül-ni látszik, ami várhatóan új szövegkiadásokban is ki fog fejeződni.

⁶⁶ Ez a meghatározás valójában kettős értelmű. Liturgiátörténeti értelemben ide tartoznak a Tridenti Zsinat (1545–1563) után megjelent, de nem kuriális-ferences rítusú szövegek, könyvtörténeti értelemben viszont sokszor a „tridentí” mintákat követik a BR megjelenése (1568) utáni, rendi vagy helyi rítust képviselő emlékek is. Ezek retrospektív forrásértékét csak egyenként, középkori előzményeik ismeretében lehet megítélni.

⁶⁷ Míg az első három szempont a szakirodalomban természetesnek látszik, az utóbbi kettő csak nyomokban van, vagy egyáltalán nincs jelen, holott magam ezeket tekintem a legjellemzőbbnek.

első lejegyzéséhez.⁶⁸ Ezért különösen a hosszú időn keresztül hagyományozott szövegtípusokat tartalmazó liturgikus könyvekre igaz, hogy datálásuk a szöveg korát tekintve csupán terminus ante quem-et határoz meg. Még nehezebben értékelhető a rubrikáskönyvek keletkezési ideje: ezekben az egyes leírások a szerkönyvekhez képest sokkal több módosítást engednek meg az alapszövegben, így könnyen előfordulhat, hogy egy-egy forrás az adott szövegváltozat első lejegyzésének felel meg, de alapszövegéhez képest többszörösen közvetett másolat.⁶⁹

Mivel a rubrikáskönyvek többsége valamely meghatározott liturgikus gyakorlat rögzítését szolgálta, regionális vagy rendi hovatarozásuk könnyen megállapítható. Ez a tulajdonságuk azonban a rubrikás szövegtípusok rendszerezéséhez nem visz közelebb. A karoling időkben egységesült frank-római liturgia területi, vagy személyi szervezetekhez (szerzetes- és kanonokrendek, monasztikus irányzatok) kötődő változatai a középkor folyamán egyre tudatosabban vállalták és ápolták önállóságukat, és ez az önállóság kifejeződött rítusuk kisebb szerkezeti eltéréseiben, szerkönyveik szövegválogatásában és e szövegek néhány jellemző változatának őrzésében is.⁷⁰ A rítus ezért

⁶⁸ Egyes esetekben maga a forrás is beszámol összeállításának módjáról, körülményeiről. Bevezetője alapján új szerkesztésnek mutatkozik pl. a kölni Szent Apostolok-templom, a zürichi dómmonostor, a laoni és a reimsi székesegyház, a bambergi vagy a trieri dóm rubrikáskönyve (ODENTHAL: *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln* 218; LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure* 165; CHEVALIER: *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon* 1., 189–191; CHEVALIER: *Sacramentaire et martyrologe de l'Abbaye Saint-Remy* 92; FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris* 28; KURZEJA: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche* 431.)

⁶⁹ Saját bevezetője alapján is régibb források tisztázata, kiegészítése, kompilációja pl. a veronai, a paderborni, a baseli vagy az aostai rubrikáskönyv. (MEERSSEMAN — ADDA — DESHUSSES: *L'Orazionale dell' Arcidiacono Pacifico e il Carpsum del Cantore Stefano* 218; KOHLSCHEIN: *Der Paderborner Liber Ordinarius* 159; BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus* 112–114; AMIET — COLLIARD: *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste* 151–152.)

⁷⁰ A legjelentősebb szerkezeti eltérés a zsolozsma szekuláris és monasztikus változata között van. Kevésbé alapvető, de jellemző lehet pl. világi rítusokban a matutínium himnuszának vagy 9. responzóriumának hiánya, egy, illetve öt antifóna alkalmazása egyes laudésekben és vesperásokban, egy, illetve három antifóna alkalmazása egyes noktornusokban, hosszú responzórium a vesperásban stb. A szövegválogatásban érvényesülhet elvi vagy eseti döntés. Így némelyik óra vagy tételtípus a rítusok egy csoportjában változatlan (ordinárium), más csoportjában változó (proprium), a matutíniumolvasmányok egy része a Bibliából, más része egyházi íróktól vétetik (a szerkezeti jellemzőket megfelelően, jól lehet nem mindenre kiterjedő részletességgel foglalja össze pl. HUGHES: *Medieval Manuscripts* 53–80.). A szövegválogatás eseti jelenségei még közelebbről engedik meghatározni az egyes hagyományokat (ehhez a legfontosabb segédeszközök: HESBERT: *Corpus Antiphonalium Officii*; a <http://publish.uwo.ca/~cantus/> adatbázis [az idézett internetes tartalmak itt és a következőkben a 2007. november 30-i állapotot tükrözik], a MTA Zenetudományi Intézete által 1988 óta kiadott, eddig öt kötetet látott *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* sorozat). A saját, olykor archaikus szövegváltozatok őrzésére vagy elvetésére jó példa Magyarországon a Te Deum „cum sanctis tuis gloria munerari” vari-

csak annyiban járul hozzá a hasznos tipológia kialakításához, hogy segít kijelölni a rubrikáskönyvekben megmutakozó más, csak rájuk jellemző vonások érvényességi körét,⁷¹ illetve megerősíti vagy megkérdőjelezi az egyes szövegek közt filológiailag föltételezhető kapcsolatot.

Az egyes források szerkezete szintén nem alkalmas arra, hogy a rubrikás műfajokat rendszerező tipológia kiindulópontja legyen. Mind a normaszövegek, mind a szerkönyvek nagyobb része az egyházi év adta sorrendet követi, amikor a zsolozsma vagy a mise időszakhoz kötött szertartásaival foglalkozik. Ez alól a szerkönyvek között csak az újkorban pontifikálénak, illetve rituálénak nevezett könyvtípusok jelentenek kivételt, amelyek az egyházi évhez nem kapcsolódó szertartásokat tartalmazzák (templomszentelés, esküvő, temetés stb.), bár legalább egy szakasza ezeknek is gyakran alkalmazkodik az időrendhez.⁷² A rubrikáskönyvek döntő többsége a szerkönyvekkel azonos szerkezeti beosztást követ, és vezérfonalának az egyházi év menetét tekinti.⁷³ Ennek mikéntjében kisebb eltérések mutakozhatnak. Az egyik ilyen szerkezeti eltérés a temporále és a szanktorále viszonya: mind a szerkönyvek, mind a rubrikáskönyvek közt általánosabb, hogy független szakaszt alkot az előbbi, illetve az utóbbi, de nem ritka az sem, ha az év dátumhoz rögzített ünnepei szakaszonként a temporáléba illeszkednek.⁷⁴ A másik szerkezeti sajátosság az egyházi év kezdőpontjának kiválasztása: a liturgikus könyvek nagyobbik hányada ádvent első vasárnapját te-

---

ánsa a pálosoknál az egyébkénti „cum sanctis tuis in gloria numerari” helyett (vö. SZENDREI: „Tedeum” 309–310.), vagy az alább, a II. 3. c) alfejezetben is idézett *O Emmanuel*-antifóna „lex et legifer” olvasata az elterjedtebb „rex et legifer” helyett.

⁷¹ A liturgiára, különösen a zsolozsmára vonatkozó szerkezeti kutatások előtt vagy azokat nem alkalmazva éppen ellenkezőleg: a rubrikáskönyvek látszottak az egyes rítusok legalaposabb forrásának. Amióta viszont nyilvánvaló, hogy a középkori rítusok szerkönyvi szövegválogatása korántsem áttekinthetetlen vagy véletlenszerű, a rubrikáskönyvek nem föltétlenül mondanak el többet egy adott gyakorlathoz, mint a velük párhuzamosan használt, esetleg bőségesen is rubrikált szerkönyvek.

⁷² Pl. PR 544–600. (vízkeresztüi ünnephirdetés, nyilvános vezeklők kivetése hamvazószerdán, nyilvános vezeklők visszafogadása, olajszentelés nagycsütörtökön); RR 179–186. (processziók Gyertyaszentelőkor, virágvasárnap, Szent Márk-napkor és Úrnapján). Ráadásul e könyvek néhány részlete, amely utóbb függetlenedett az évkörtől, eredetileg annak meghatározott napjához kötődött, pl. a keresztelés és a bérmálás nagyszombathoz, az egyházi rend szentségének kiszolgáltatása a kántorböjti szombatokhoz (az *Ostr* 73–74. [Pent/S] még a XVI. században is így közli — kiadatlan források oldal-számait mellé az egyházi év napjainak és szertartásainak jelölésére itt és a továbbiakban a *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* sorozatnak a MM-ban tökéletesített rövidítési rendszerét használom), a bűnbánati rítusok hamvazószerdához és nagycsütörtökhöz.

⁷³ A Metz melletti Szent Arnulf-apátság ordináriusának szerkesztője pl. kiemeli, hogy az antifonále rendjét követi és egészíti ki. Ld. ODERMATT: *Der Liber ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz* 53.

⁷⁴ MARTIMORT: *Les “Ordines”* 63–64. a gregorián szakramentáriumok adta szerkezeti mintára hivatkozik, de a beillesztés módja forrásonként jelentősen eltérhet.

kinti az év első napjának, de nem ritka az sem, hogy hetvenedvasánnappal, Szent András napjával, Szent Miklóssal, karácsony böjttjével, Szent István protomártírral, nagyszombattal vagy a mai polgári év első (kiskarácsony: Krisztus Körülmetéltetése), olykor utolsó napjával (Szent Szilveszter) kezdődnek a szövegek.⁷⁵ A harmadik szerkezeti jellemző az lehet, hogy a könyv függelékben vagy az évkörbe illetve hoz bizonyos tételeket, officiumokat. Toldalékos és votív anyagok —mint például a boldogságos Szűz zsolozsmái— az évkör megfelelő részén, de a könyv végén is megjelenhetnek. A kommúne lehet önálló fejezetcsoport, de gyakori az is, hogy az egyes közös officiumok a szanktoráléban adódó első lehetséges helyen vannak kiírva. Végül a templomszentelés ünnepe elhelyezhető a kommúnében, a temporále végén vagy az adott egyház tényleges naptárának megfelelően az évkörhöz kapcsolva.⁷⁶

Más összefüggésben jelent szerkezeti különbséget a mise és a zsolozsma leírásának helyzete a rubrikás könyvtípusokban. Mivel a két legalapvetőbb szertartástípus szerkönyvei szinte mindig elkülönülnek,⁷⁷ az ebben mutatkozó szerkezeti különbség az előzőnél inkább jellemző a rubrikás műfajokra. Többségükben a mise a nap folyamán a zsolozsmahórák közt szerepel azon a helyen, ahol valóban mondják: a tercia és a szexta között, a szexta után, vagy —mint a készületi időszakokban (ádvent, nagyböjt, kántorböjtek, vigíliák)— a nóna és a vesperás között.⁷⁸ Ugyanakkor jellemző, hogy elhelyezése állandósul valamelyik kishóra után, tekintet nélkül az időszakra.⁷⁹ Ritkáb-

⁷⁵ Hetvenedvasánap — HANSENS: *Amalarii Episcopi ... Liber officialis*, ennek nyomán GÖTZ: *Liber Quare*; Szent András — a késő középkori és újkori szanktorálék szinte mindegyike; Szent Miklós — Girona, AC Ms. 9. és Girona, BS/AD Ms. 2. és 151. (az ádvent kezdetével van összefüggésben); karácsony böjtje — a *Sacramentarium Gelasianum* régi és frank változata, a gregorián szakramentáriumok; Szent István protomártír — Barcelona, BC Ms. 276; Barcelona, AC Ms. 138. (tarragonai források); Barcelona, AC 282. (oriolai forrás); *Missalia Vicensis diocesis*; nagyszombat — a *Supplementum Anianense* (DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien* I. 360. skk.); Szent Szilveszter — *Missale ad usum ecclesie Westmonasteriensis*, P szanktoráléja; kiskarácsony — VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis*.

⁷⁶ Néhány jellemző példa a „tridenti” és a magyarországi emlékek közül: a kommúnében közli a MR, a kommúne végén a MStr, a temporále végén a MNStr, BStr, OTel, az évkör megfelelő napján az OStr.

⁷⁷ A kezdetektől mostanáig alig van tudomásom olyan szerkönyvről, amelyben a mise és a zsolozsma tételei egymás mellett szerepelnének. A XX. században ilyenek a *Liber Usualis* és általában a nagyheti szertartásrendek (pl. *Officium majoris hebdomadae*) és hagyományosan szerepel a misekönyvekben a nagyszombati vigíliához tartozó rövidített vesperás. A pontifikále és a rituále évkörhöz alkalmazkodó szakaszaiban, különösen a nagyhétnél a két szertartástípus gyakran szerepel együtt, de csak rubrikális utalások szintjén. Ebben az értelemben a liturgikus nap egységben látása a normaszövegek sajátos vonása.

⁷⁸ A mise idejéről ld. MR 21. Ennek szokásos magyarázatát adja pl. DOUTEIL: *Iohannis Beletb Summa* II. 57. A keleti hagyományokat is figyelembe véve a kereszténységben általánosnak látszik, hogy a mise rendes ideje napkelte után, délelőtt, böjtnapokon viszont —az étkezési tilalom miatt— közvetlenül az esti zsolozsma előtt van.

⁷⁹ A misét tercia után közlik pl. a következő kiadásokban olvasható könyvek: VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis*, TAGAGE: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maas-*

ban a nap elején vagy végén közlik a források, és több olyan rubrikáskönyv is van, amelyben önálló kötetet alkot a zsolozsmáról, és önállót a miséről szóló rész.⁸⁰ Ennek a mozzanatnak a jelentősége viszont csak a szerkönyvek rubrikáival összevetve válik érthetővé: akár késő középkori misszálék rubrikái közt is előfordulnak véletlenszerű utalások a nap zsolozsmájára, és fordítva, a breviáriumok viszonylag gyakran utalnak rubrikáival a mise egyes tételeire.⁸¹

y) A rubrikáskönyvekre sajátosan alkalmazható kategóriák

(4–5.) A rubrikás műfajok szerkezete tehát sokat elárulhat azok leszármazásáról vagy a velük szoros kapcsolatban álló szerkönyvekről, de rendszerezésükre önmagában alkalmatlan, és keveset mond róluk az a tipológia, amely Martimort munkájához hasonlóan e szervetlen kategóriák szerint tagolja a műfajt. A rubrikáskönyvet kizárólag tematikája különbözteti meg a többi liturgikus könyvtípustól, miközben a rítus, amelynek forrása, és a szerkezet, amelyben adatait elrendezi, inkább hasonlóknak mutatja azokhoz. A rubrikáskönyvek tartalmi összetételéről viszont csak pontatlanul, a teljes-

---

tricht; DAVRIL: *Consuetudines Floriacenses*; DURAND: *Ordinaire de l'église Notre-Dame Cathédrale d'Amiens*; SÉJOURNÉ: *Ordinarius S Martini Traiectensis*; ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel du Mont-Carmel* (ez utóbbi néha a szexta után). Nóna után közlik pl. a következő kiadásokban szereplők: WEHNER: *Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Stiftes Haug in Würzburg*; HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius*; OStr; OAgr. Az aostai ordinárius (AMIET — COLLIARD: *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste*) legtöbbször a szexta, ritkábban a nóna után hozza. A korántsem teljes példaanyag alapján fölmerül, hogy a mise nóna utáni helyzete inkább a németajkú és más közép-európai, tercia utáni helyzete pedig a nyugat-európai területekre lehet jellemző.

⁸⁰ Ilyen pl. a salisburyi és a ferences normaszöveg, (FRERE: *The Use of Sarum*; DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy*). Csak a miséről ír a genfi mise-ordinárius (HUOT: *Ordinaire du Missel de Genève*), csak a zsolozsmáról (és a mise processziójáról a prima és a tercia között, néha azután) a trieri (KURZEJA: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche*) — az utóbbi hivatkozik egy állítólagos későbbi, a kiadásban viszont nem olvasható szakaszra, ld. i. m. 443: „Quid in hac missa et in aliis cantandum sit, dicetur, ubi de missarum officiis tractabitur.” A két szertartástípus különválasztása egyértelműen a nagyszabású, gondosan szerkesztett rubrikáskönyvekben mutatkozó, másodlagos fejlemény. Miserubrikák árulkodó maradványai találhatók pl. a salisburyi zsolozsma-ordináriusban (ld. fentebb) hamvazószerdán és virágvasárnap.

⁸¹ Az átfedések természetesen a nagyheti szent háromnap rítusainál, amikor a zsolozsmahórák némelyike a miséhez kapcsolódik. A breviáriumok leginkább a Gloria és a Credo meglétére vagy elmaradására térnek ki, nyilatkoznak a prefációról, a Communicantes-betétről, ill. arról, hogy a misét *Ite missa est* vagy *Benedicamus* zárja-e, vö. pl. *PStr* 38., 40., 44. A jelenség magyarázatát abban látom, hogy a vonatkozó szerkönyvek rubrikaanyaga közvetve vagy közvetlenül a misét és a zsolozsmát egyaránt tárgyaló rubrikáskönyvből származik.

ség igénye nélkül nyilatkoznak a szakírók.⁸² Az egyes szövegeket olvasva valóban szerteágazó tartalommal lehet találkozni, amelynek szempontjait a rubrikás műfajok többsége nem is alkalmazza végig következetesen. Figyelemreméltó viszont, hogy a tematikájukat tekintve kevert rubrikás műfajok egyes tartalmi csoportjai rendszerint előfordulnak úgy is, mint kizárólagos vagy majdnem kizárólagos tárgyai egy-egy érdeklődését tekintve jóval egységesebb rubrikás műfajnak.

Ezeket a műfajokat minden bizonnyal azok tudták a legpontosabban jellemezni, akik kialakították és használták őket, ezért a tartalmi összetevő mellett a legfontosabbnak az egyes szövegek eredeti címadását tartottam. A források között vannak olyanok, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek címfelirattal, némelyikben kiemelt főcím szerepel, másutt pedig a szöveg bevezetője vagy kolofonja tartalmazza a műfaj egykorú megnevezését. Néhány esetben főcím és szövegbe ágyazott megjelölés is olvasható, és a földolgozást nehezíti, hogy ezek gyakran eltérnek egymástól. Mégis abból a munkahipotézisből indultam ki, hogy az első két szempont, vagyis a szöveg kora és rítusa figyelembevételével kapcsolatot találok a rubrikás könyvtípusok tartalmi megoszlása és egykorú címadása között.⁸³ A beszélők egy-egy korhoz és helyhez kötött csoportja túl azon, hogy liturgikus önazonosságát a csoportnyelv eszközeivel is kifejezte, nyilván egyértelműen jelölte meg mindennapi életének tárgyait, és bizonyára terminusként használta a Martimort és Foley által csupán szinonimának tekintett szavakat.

⁸² Jellemző erre a mai szakmunkákban is (FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 130; MARTIMORT: *Les « Ordines »* 62.) indokolatlanul sokat idézett, Du Cange-féle „ordinale, ordinarium, ordinarius” szócikk (DU CANGE: *Glossarium* VI. 57.).

⁸³ A földolgozott forrásokat rendszerező táblázatos összefoglalást a közeljövőben tervezem publikálni. A következő alfejezetek címadása a középkori terminológia legjellegzetesebb fordulatainak felel meg. Ezeket a kor és a használó közeg változásainak megfelelően továbbiak egészíthették ki, én azonban egységesen, terminusszerűen használom őket egy-egy rubrikás forrástípus jelölésére.

2. A RUBRIKÁS MŰFAJOK TIPOLÓGIÁJA

A liturgikus könyvek rendszerezése a szerkönyvek szintjén csak ritkán állítja nehéz feladat elé a könyvtárost. A szövegek legnagyobb része könnyen azonosítható a XX. században is használatos római kiadványok tételeivel, a kódexek szerkezete hamar átlátható, és címadásuk is egységesebb, mint a rubrikaszövegeké.¹ A római rítus legkorábbi írott emlékei éppúgy önálló könyvekbe vagy fejezetcsoportokba sorolják a mise, a zsoltosma, illetve a további szertartások alkotóelemeit, mint a mai gyakorlat, és a közelmúltig használt szerkönyvek belső tagolódása is megfelel a középkori minták többségében követettnek. Az újkorban kevésbé elterjedt szerkönyvtípusok némelyikét —főként az énekeskönyveket: graduále, antifonále— az elmúlt évszázad liturgikus megújulási mozgalmai újraélesztették,² az ezeket kiegészítő, de a könyvnyomtatás korát már meg nem érő műfajok —az imádságoskönyvek: szakramentárium, kapituláre— ismérvei pedig könnyen megállapíthatók a számos összetartó kézíratos forrásból.³

A rubrikás műfajok tartalma ehhez képest összetettebb. Az egyes kódexek vagy korai nyomtatványok összeállítóinak bevezetői, záradékai vagy elszórt megjegyzései maguk is tanúsítják, hogy az éppen előttünk álló forrás az előzmények módosítása, kiegészítése, rövidítése útján jött létre.⁴ Az előzmények lehettek többen, akár időben egymás után, akár egymás mellett, tehát az adott rubrikáskönyv vagy szöveg olykor több másiktól lett összeszerkesztve,⁵ máskor pedig valamely egyenes vonalú leszá-

¹ Ehhez ld. FIALA — IRTENKAUF: „Versuch einer liturgischen Nomenklatur”; HUGHES: *Medieval Manuscripts*.

² Mivel a teljes egészében énekelt liturgia már a XVI. századra a nagyobb kolostorokba és székes-egyházakba szorult vissza, a teljes zsoltosma éneklése pedig ezután gyakorlatilag megszűnt, az antifonále igen ritka, de még a graduále is jóval kevésbé jellemző műfaja az újkori liturgikus könyvkultúrának. Az újkori példányok fölépítése és tartalma mindamellett őrzi a középkori mintákat, így pl. a „tridentí” editio princeps-ek: *Graduale de tempore* és *Graduale de sanctis*; néhány, a solesmes-i gregorián mozgalom hatása alatt született kiadás: *Graduale sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ*; *Antiphonale sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ*. Teljes, korszerű antifonále mindemellett máig nem áll rendelkezésre — a hiányzó matutíniumanyag pótlására tesz kísérletet a solesmes-i könyvek mintájára és megközelítése szerint Holger Peter Sandhofe, ld. erről a www.nocturnale.de honlapon írtakat.

³ PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 47. skk., 159. skk.

⁴ Ld. fentebb, az előző fejezet utolsó alfejezetében idézett forrásokat.

⁵ KOHLSCHHEIN: *Der Paderborner Liber Ordinarius* 159; BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus* 112; *OStr* 65. (Pasc/H6/f4).

mazási sor egyik láncszemének bizonyul.⁶ Az előző fejezetben említett, a tipológia alapjául szánt két jellemző —a tartalom és a címadás— ezért sok esetlegességnek van kitéve: a szövegek tartalmi összetétele vagy annak arányai változhattak, korábbi szövegek kaptak új címet, vagy több szövegből kompilált gyűjtemények őrizték meg forrásaik egyikének elnevezését. A tipológia ezért nem állapítható meg tisztán statisztikai eszközökkel, hanem a szövegek közelében maradó munkahipotéziseket igényel, amelyeknek igazságát azután ugyanezen szövegek alapján kell ellenőrizni.

A függelékben rögzített adatokat lehetőleg több hasonló alkatú szöveg együttes figyelembevételével értelmezem, és így próbálom vázolni azokat a műfajokat, amelyeknek némelyike valóban előfordul a többtől függetlenül, de amelyeknek többsége a rokon szövegtípusoktól elkülönülten alig néhány példányban létezik, vagy legalábbis nincs nagy számban képviselve az általam használt forrásállományban. A tiszta műfajok mégis könnyen kiemelhetők, többé-kevésbé független részei a kevert műfajoknak. Vagy történeti-szerkezeti értelemben mutatkoznak önállóknak, vagy az a fölhasználói szempont önálló, amelyben létrejöttük okát sejthetjük.

A soron következő alfejezetek címei tehát a rubrikás szövegekben föllelhető információtípusoknak felelnek meg, és amennyire lehetséges, kronológiai sorrendet követnek. Vannak köztük olyanok, amelyek megjelenésükkor önálló szöveg- vagy könyvtípushoz kötődtek (a–d), majd újabban egyesültek (e; h), és vannak olyanok is, amelyek egy eredetileg kevert szöveg- vagy könyvtípusból kiemelkedve csak a középkor végén váltak önálló műfajjává (f–g). Az egyes információtípusok, illetve a tiszta műfajok megnevezéséhez középkori fogalmakat használok. A szerkönyvek szokásos tipológiájához hasonlóan egy-egy később kikristályosodó műfaj általánosan elterjedt megnevezését alkalmazom —ha van ilyen— annak előzményeire is. Ha pedig a műfaj megszűnt önállóan létezni, mielőtt még állandó megjelölést kaphatott volna a liturgikus terminológiában, olyan szót választok, amely alkalmanként volt, és használatát, etimológiáját tekintve szélesebb körben is lehetett volna címe az illető műfajnak.

⁶ MEERSSEMAN — ADDA — DESHUSSES: *L'Orazionale dell' Arcidiacono Pacifico e il Carpsum del Cantore Stefano* 218; AMIET — COLLIARD: *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste* 151.

A) AZ ORDÓ

a) *Az elnevezés*

A római rítus legkorábbi fennmaradt normaszövegei ordónak nevezik magukat.⁷ A szó a rubrikás szövegtípusokat jelölő terminusok közt később is szokásos:⁸ Európa talán minden részén, a latin hagyomány egész története során, az összes rokon műfajmegjelölésnél több értelemben használják, sőt az is előfordul, hogy szerkönyvi szövegek egyes részletei viselnek ilyen címet.⁹

Az „ordo” kifejezés bizonyára a legáltalánosabb jelentésű mindazok közül, amelyekkel a rubrikaszövegek címadásai közt lehet találkozni: megjelenése a liturgikus könyvkultúra kezdetéhez kötődik, ahhoz az időszakhoz, amely megelőzte mind a posztkaroling liturgiaváltozatok kialakulását, mind azt a folyamatot, amelynek során a római rítus ceremoniális, azaz nem szöveges mozzanatai kánoni érvényességre tettek szert. Ebben a környezetben maga a rubricisztika tárgya volt a későbbieknél kevésbé szabályozott: nem mintha a VII–X. század Róma-városi liturgiája kötetlenebb lett volna a belőle származottaknál, hanem azért, mert művelői a gyakorlat és az élőszó folytonosságában, egymástól nem elválasztva adták át és sajátították el a szöveges és a ceremoniális elemeket.¹⁰ Lejegyzésük legfontosabb indítéka mindkét esetben a helyi rendtartás elterjesztése volt olyan vidékeken, amelyek azelőtt vagy nem rendelkeztek önálló hagyománnyal, vagy egykori szokásaikat a rómaiakkal kívánták fölváltani, illetve egyesíteni.¹¹

β) *Tartalom és szerkezet*

Az ordók korai változatai ezért meg sem közelítik azt a terjedelmet és kidolgozottságot, amely a frank-római rítus megszilárdult hagyományainak rubrikás irodalmára jel-

⁷ Az „ordo” szó ténylegesen megtalálható az OR következő szövegeinek címében: 1., 4–6., 9–14., 20–21., 28., 35., 37., 39., 40. B, 42., 45–46., 49–50. A 12–14. ordó címében az „ordo” szó tételrendet jelent (*antiphonarum/librorum catbolicorum/lectionum*), tehát nem a főnti értelemben áll. További egykorú, nem föltétlenül római ordók eredeti címadását idézi VOGEL: *Medieval Liturgy* 188–190.

⁸ Pl. a ferences, a kuriális, a trondheimi, a paderborni, a kölni Szent Apostolok-templomban használt, a rheinai vagy a fruttuariai ordinárius eredeti címadásában (DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy*; uő: *The Ordinal of the Papal Court*; GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae*; KOHLSCHNEIDER: *Der Paderborner Liber Ordinarius*; ODENTHAL: *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln*; HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius*, SPÄTLING — DINTER: *Consuetudines Fructuarienses*).

⁹ PR, RR passim.

¹⁰ Ezt a föltételezést a nem latin, sőt egyes nem keresztény liturgikus hagyományok írásban kevésbé gondosan rögzített, mégis részletekbe menően kidolgozott, mai szertartási gyakorlata erősíti meg.

¹¹ VOGEL: *Medieval Liturgy* 135–139; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 192–193.

lemző. Egy virágzó liturgikus kultúra élő jelenlétét tudják maguk mögött, s mint ilyenek magától értődőnek fognak föl számos, a mai kutatónak nem vagy csak alig megközelíthető információt, másokat pedig nem tekintenek a rítus lényegéhez tartozónak, és ezért nem rögzítenek. Vázlatos, sokszor nyelvileg is igénytelen segédanyagok,¹² amelyeknek még nem kell magukat megkülönböztetniük egyetlen hozzájuk hasonló szövegtípustól sem, és így nevük pusztán a szerkönyvektől való elkülöníthetőséget szolgálja: az ordó ebben a korban rubrikaszöveget jelent a legáltalánosabb értelemben.

Utókoruk ismeretében mégis megállapítható néhány olyan tulajdonságuk, amely nem marad folytatás nélkül, és lehetővé teszi az ordó „tisztá” műfajként való meghatározását, függetlenül az azt mind az ugyanígy nevezett, de későbbi és tematikájukban, fölépítésükben igen eltérő szövegtípusoktól,¹³ mind az újkori kiadók által ordónak tekintett, de más címet viselő, és általában ugyancsak későbbi írásoktól.¹⁴ A korai ordók mindegyikéről elmondható egyrészt az, hogy tartalmuk tisztán ceremoniális, másrészt pedig az, hogy szerkezetük egyetlen szertartásra terjed ki.

(1.) Az ezredforduló előtti ordók tartalma kevés kivétellel tisztán ceremoniális,¹⁵ vagyis a liturgia szerkönyvi szövegeire csak úgy utalnak, mint tájékozási pontra vagy a cselekményes mozzanatok tárgyára, kíséretére. Ha az ordó egy tétel eléneklését írja elő, akkor az illető mondatban nem maga a tétel jelenti az információt, hanem az, hogy ki, hol, mikor, hogyan énekl; ha valamely szöveg elhangzásával párhuzamos mozgásról beszél, akkor a szöveg kiválasztásával szemben a mozgás időzítését és jellegét hangsúlyozza. Maga a liturgikus szöveg az ordóknál sokkal kidolgozottabb szerkönyvekben szerepel,¹⁶ az imádkozó gyülekezet pedig vagy természetesnek látja a szövegválasztást és a dallamot, mert az adott helyzetben mindig is azt használta, vagy szabad választást enged egy jól körülírható készletből,¹⁷ és ezért nem érzi szükség-

¹² E szempontból az ordók legkorábbi változatai eltérnek mind a IX–XII. század rubricisztikájának irodalmihoz közelítő, mind a XIII–XV. század szaknyelvi fogalmazásmódjától. További különlegességük, hogy a karoling másolatok javításai mögött az élő latin nyelvhasználat utolsó időszakának fonetikai, illetve ebből származó helyesírási és nyelvtani bizonytalanságai fedezhetők föl.

¹³ Ld. a már idézett, kuriális-ferences, ill. német területhez kötődő, olykor monasztikus forrásokat.

¹⁴ Az OR példányai között ilyenek a tételjegyzékek és a nagyobb ívű összefoglalások. A pusztán témamegjelölő címadások mellett ezekben az esetekben találkozunk az „ordo” szót nem tartalmazó címekkel, mint a *capitulare* (15. ordó), az *instructio* (16. ordó) vagy a *breviarium* (17. ordó).

¹⁵ Ilyen kivételek a már hivatkozott 12–14. római ordók.

¹⁶ Mindenekelőtt a szakramentáriumokban (az ősi szakramentárium-típusok kiadásait ld. a korábbi hivatkozásokban, valamint MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN: *Sacramentarium Veronense*; uők: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae*). Az egykorú olvasmányoskönyvekhez ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 314. skk., az énekeskönyvekhez HUGLO: *Les livres de chant* 79. skk.

¹⁷ Jellemzően ilyen az első szakramentáriumok anyaga, különösen a pünkösdi utáni időszakban. Az énekanyaghoz ld. MCKINNON: *The Advent Project* passim (az általa föltételezett, VII. század-végi rendezés előtti tételek ún. *fund-jairól*). A készletszemléletről elvi szempontból Dobszay László beszélt Ox-

nek, hogy szabályozza saját hagyományát. Ennek jelentőségét a rubrikás szövegtörténet újabb fejezetei fogják megvilágítani.

(2.) Szerkezeti szempontból az ordók egyetlen szertartásra terjednek ki, ami azt jelenti, hogy bár a rítus több fenomenológiai szempont alapján leírható lenne, ezek egyikét sem viszik végig következetesen, és nem törekszenek a teljes évkör, az aszisztencia egy-egy tagjának feladatai, a szent terek és kultusz tárgyak használata, vagy bármely más kategória teljes és rendszerező bemutatására. Tárjuk a processzió, a mise különböző hierarchikus szintjeinek (pápai, püspöki, stb.) rendje, az egyházi év rendhagyó napjainak (Gyertyaszentelő, hamvazószerda, nagyhét, stb.), illetve azok egyes szertartásainak (scrutiniumok, litania maior, stb.) leírása, ezenkívül néhány olyan szertartás, amely nem föltétlenül kötődik a liturgikus év kijelölt napjához (templomszentelés, koronázás, stb.).¹⁸ Jóllehet az ordók egymással összefüggésbe hozhatók és rendszerezésükkel olyan forrásanyaghoz jutunk, amely sok mindent elárul a VIII–X. század római liturgiájáról és annak Alpokon túli recepciójáról, a leíróknak —szemben a rubricisztika későbbi művelőinek szembeötlő enciklopédikus igényével— nem állt szándékában ilyen gyűjteményt létrehozni.¹⁹

γ) Történeti fogalom vagy szövegtípus?

A korai római ordók legújabb kiadásának, a Michel Andrieu-féle *Ordines Romani* öt kötetének nem mindegyik darabja tartozik a műfaj alaprétégéhez, és nem is mindegyik viseli az „ordo” címet. A gyűjtemény egyes szövegei már átvezetnek az ezredforduló utáni rubrikás műfajok némelyikének szerkezeti és tartalmi világába, és annak ellenére, hogy Andrieu ordónak nevezi őket, címük is gyakran egyezik azokéival. Ha viszont az ordók korpuszát nem bizonyos kéziratokkal vagy időhatárokkal jelöljük ki, hanem ragaszkodunk a címadáshoz és a fentebb megállapított két tulajdonsághoz, a rubrikás szövegtípusok későbbi szétfejlődésével az ordók műfajjává válásának lehetünk tanúi.

A kiforrott középkori liturgikus könyvkultúrában mind szerkönyvi, mind rubrikás könyvekben olvasható fejezetek élén gyakran áll az „ordo” szó.²⁰ Az így bevezetett

---

fordban, 2006. szeptember 14-én, „Music Proper to the Roman Liturgy” című előadásában (megjelenés előtt).

¹⁸ Sorrendben OR II. 417. skk., III. 247. skk., IV. 339. skk., IV. 459. skk. (11., 21., 41–43., 45–48. római ordók)

¹⁹ VOGEL: *Medieval Liturgy* 138., 144–147.

²⁰ A jelenség —mint már említettem— a pontifikálékban és a rituálékban általános. További példák találhatóak (a teljesség igénye nélkül) a következő szövegkiadásokban: SCHIMMELPFENNIG: *Die Zeremonienbücher* 153., 154., 156., 159., 160; RICHTER — SCHÖNFELDER: *Sacramentarium Fuldense* 281., 284.

szakaszok tartalma rendszerint megfelel azoknak a napoknak, alkalmaknak vagy eseményeknek, amelyek már az első évezred rubricisztikájának is legfőbb tárgyát adták. A szöveg eredetével kapcsolatban éppen a cím lehet árulkodó, hiszen a szerkezet és a tartalom eltérően alakult aszerint, hogy rubrikás-, illetve szerkönyvbe illesztették az eredetileg független szöveget.²¹ A szerkönyvbe ágyazott ordók kiegészültek a szertartás során mondott-énekelt szövegek egyes típusaival vagy mindegyikével, és így veszítették el tisztán ceremoniális arculatukat. A rubrikáskönyvbe másolt vagy alkalmazott ordók ezzel szemben olyan rendezettebb, nagyobb ívű kompozíció részévé váltak, amelyen belül egykori függetlenségüket csak a nyelvi elemzés vagy a párhuzamos szöveghelyekkel való összevetés mutathatja ki. A műfaji szinten különböző könyvtípusok „ordo” címen közölt, szövegtörténetileg összetartónak bizonyuló részleteiből mégis helyreállíthatók olyan ordók vagy akár ordógyűjtemények, amelyekről vegyítetlen formájukban nem maradt fenn kézirat. Ilyen lappangó ordó-hagyományok föltárására késő középkori, sőt újkori liturgikus források is alkalmasak lehetnek.²²

A helyreállítható ordók közül kiemelkednek a mise- és zsolozsmarendek. Ezek a keresztény istentisztelet alapformáit írják le ceremoniális vonatkozásban. Noha a liturgiátörténet és sokszor a hagyományőrző gyakorlat is nagy érdeklődéssel fordul a miserendek felé, legkorábbi (az *Ordines Romani* második kötetében összegyűjtött) és legkésőbbi (a *Missale Romanum* „Ritus servandus” kezdetű bevezető fejezetében közölt)²³ megfogalmazásaikon kívül éppen azért tudnak róluk kevesen, mert azok a rubrikás irodalom legkülönbözőbb műfajainak váratlan pontjain bukkannak föl.²⁴ Még hiányosabban adatoltak a zsolozsmarendek: a közelmúltig érvényes *Ceremoniale Episcoporum* néhány fejezetén²⁵ és az ezt részletező újkori szakmunkákon kívül²⁶ csak ke-

---

Magyarországon ilyen az *O.Agr* 54. (*Ordo in introductione penitentium*) és az *O.Agr* 102. (*Ordo in consecratione segetum*).

²¹ E folyamatot jól dokumentálja a *PRG* összeállítása, de hasonló jelenségekről számolnak be egyes későbbi források kutatói is, ld. erről alább, az e fejezet h) alfejezetében írtakat.

²² Erre tettem kísérletet esztergomi vonatkozásban alább, a II. rész 3. fejezetében kifejtett módon. E munka összefoglalását adtam és a módszer más hagyományokra való alkalmazását vetettem föl „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches” című, a „Mabillon et l’Europe bénédictine aux XVIIe et XVIIIe siècles” nemzetközi konferencia keretében tartott előadásomban a solesmes-i bencés apátságban, 2007. május 18-án.

²³ Ez maga sem a misekönyvvel egykorú: Ioannes Burckard, IV. Szixtus pápa (1471–1484) egykori ceremóniamestere 1502-ben szerkesztette.

²⁴ Pl. a következő kiadásokban olvasható, erősen különböző korú, rítusú és szerkezetű normaszövegekben: DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne* 48. skk.; CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l’église cathédrale de Bayeux* 12. skk.; ANGERER: *Breviarium Ceremoniarum Monasterii Mellicensis* 107. skk.; ODERMATT: *Der Liber ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz* 59–62.

²⁵ *CE* 133. (a II. könyv első fejezetei).

vés középkori rubrikáskönyv tartalmaz ilyeneket.²⁷ De mind a mise-, mind a zsolozsmarendekről elmondható, hogy szerkesztésük és nyelvezetük alapján inkább tekinthetők ordónak, mint az őket közvetítő könyvtípus szerves részének.²⁸

Az egyházi év kiemelkedő alkalmait leíró ordók a később tárgyalandó ordináriusokon és ceremóniálékon kívül a mise- és zsolozsmáskönyvekbe kerültek, míg az egyházi évhez kevésbé kötődő ordók a celebráns személyének megfelelően az újkorban rituálénak nevezett papi, illetve pontifikálénak mondott püspöki szertartáskönyvben kaptak helyet.²⁹ Míg az előbbiek sokszor alig tartalmaznak rubrikákat, az utóbbiak kezdettől fogva számos ordót építenek szövegükbe, és mint korábban említettem, előfordul, hogy tartalmaznak olyan fejezeteket, amelyek temporále módjára követik a liturgikus év menetét. A korai újkorig jellemző, hogy a nagyhét legszentebb három napját szabályozó rendtartások gyakorlatilag minden szerkönyvtípusban megjelennek.³⁰ A liturgikus filológia előtt áll a feladat, hogy a középkor második felének ordó-

²⁶ Az ordók funkcionális megfelelői nagy számban fordulnak elő a „tridentí” editio princeps-ek megjelenése utáni, egészen a XX. századig rendszeresen megjelenő rubricisztikai munkákban. Ezeknek állandó szereplője a mise- és a zsolozsmarend, ill. olykor a rendhagyó szertartások menete. A fentebb mondottak értelmében ezek éppúgy részei a normaszövegek, így az ordó műfaji hagyományának, mint középkori megfelelőik. Ugyanakkor elvlasztja őket előzményeiktől, hogy nem elsődleges szabályozást adnak, hanem mindig az editio princeps-ek rubrikaanyagát értelmezik és kommentálják, vagyis egy kánoninak tekintett rubrikaszöveget látnak el nem kánoni érvényű, pusztán eligazító jellegű magyarázatokkal. Ilyenek pl. BAULDRY: *Manuale Sacrarum Ceremoniaram*; CONNY: *Cérémonial Romain*; FORTESCUE — O’CONNEL — REID: *The Ceremonies of the Roman Rite*; HERDT: *Praxis Pontificalis*; MARTINUCCI: *Manuale Sacrarum Ceremoniaram*; MERATUS: *Thesaurus Sacrorum Rituum*; SCHOBBER: *Ceremonia missarum*; VAVASSEUR: *Cérémonial selon le rit romain*; VINITOR: *Compendium Sacrorum Rituum*; WAPELHORST: *Compendium sacra Liturgia* stb.

²⁷ Pl. a Metz melletti Szent Arnulf-apátság, a bayeux-i, a laoni és a salisburyi katedrális ordináriusa, ld. ODERMATT: *Der Liber ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz* 55–59; CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l’église cathédrale de Bayeux* 5. skk.; uő: *Ordinaires de l’église cathédrale de Laon* 2–3; FRERE: *The Use of Sarum* II. 1–3., 208–212. A laoni és a salisburyi vesperásrendet fordításban és kommentárral közli FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek” II–III.

²⁸ Az ordináriuskönyvek egyik típusa ádvent első vasárnapjánál részletesen és nagy terjedelemben kifejti a szertartások megszokott rendjét: ezek a források rendszerint az adott egyház liturgikus fejlettségének csúcán összeállított, nagy forrásanyagot mozgató kompilációk. Jellegetesen ilyen pl. a sarumi és a bayeux-i ordináriuskönyv (FRERE: *The Use of Sarum*; CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l’église cathédrale de Bayeux*).

²⁹ A két könyvtípus eredete viszont jelentősen különbözik. A PR az ún. Durantus-pontifikále (PR III.) közvetlen leszármazottja, amely a PRG közvetítésével nemegyszer az OR egyes szövegeit őrizte meg. A RR a „tridentí” könyvek között az egyedüli, amelyet valóban a XVI–XVII. században állítottak össze. Fejezetei a pontifikálé fejezeteihez hasonlóan az „ordo” szót tartalmazó címet viselnek, de bevezető paragrafusaik és rubrikáik nincsenek szövegszerű kapcsolatban középkori forrásokkal.

³⁰ A középkori Magyarországon pl. a misekönyvek és a zsolozsmáskönyvek szokott anyaga mellett az évkörre vonatkozó rubrikákat is tartalmazó három pontifikálénk, a H, a Roma, BAV Ottob. Lat.

anyagát a helyi vagy rendi hagyományok, esetleg azok egyes történelmi szakaszai szintjén megközelíthetővé tegye.

B) A TULAJDONKÉPPENI „BREVIÁRIUM”: TÉTELJEGYZÉKEK

a) *A breviarium mint rubrikás műfaj*

Különösen Közép-Európa német ajkú vidékein bizonytalan a „breviarium” cím alatt katalogizált liturgikus könyvek azonosítása. Miközben legkésőbb a XV. század óta egységesen ezt a nevet viselik a minden tételtípust tartalmazó zsolozsmáskönyvek,³¹ addig főleg Bajorország és a német Svájc területén számos rubrikás forrás is így hívja önmagát.³² A két műfaj ugyan könnyen megkülönböztethető, ha az olvasó magát a könyvet látja, de ha kéziratárak jegyzékeit böngészi, a tömérdek zsolozsmáskönyv között könnyen rejtve maradhatnak előtte a térség fontos rubrikáskönyvei.³³

A bizonytalanságot tovább növeli, hogy az eredetileg „breviarium”-nak nevezett rubrikáskönyvek kiadói közül csak kevesen tartják meg a könyv saját címadását; némelyikük a címlapon vagy kommentárjaiban „ordinarius”-nak hívja a forrást, holott

---

501. és az Esztergom, FSzEK Mss. 26. (az utóbbi kettő = PR III.) közli őket. A RR-ban megjelenő újkori gyakorlattal szemben a XVI. század eleji, nyomtatott rituáléink nemcsak a nagyheti processziókat, hanem legalább utalásszerűen a nagyhét minden rendhagyó rítusát tartalmazzák (in extenso mindazokat, amelyek az oltártól távol zajlanak — nyilván ezeknél volt hasznos a kis alakú és súlyú könyvecske), ld. pl. *Baptismale Strigoniense* g2 ii^v.

³¹ A „breviarium” szó első mai értelemben vett alkalmazását csak 1223-ból, ferences környezetből ismerjük, vö. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 180. A *Mittelateinisches Wörterbuch* I. 1570. a „breviarium” szócikk „liber divini officii” paragrafusát két szakaszra bontja: *conspectus divini officii celebrandi* és *textus plenarius divini officii*. Ez utóbbiban az első egyértelmű hely 1283-ból való, míg egy, a Német Lovagrend XII. századi statútumaiból vett idézet föltételezésemet kifejezetten megerősíti: „... breviaria, quæ nos ordinarios dicimus ...”.

³² A 13. D (OR II. 521. [XI. sz.]) és a 17. római ordó (OR III. 175. [780–790 k.]) címe már tartalmazza a „breviatum”, ill. a „breviarium” szót, de ez csak a szöveg bővebb redakcióihoz viszonyított kivonatolásra utal. „Breviarium” című rubrikáskönyvek újkori kiadásai pl. FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris* (XII. sz.); LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure* (1260 k.); WITTWER: *Der Zurzachener Liber Ordinarius* (1370 k.); WEHNER: *Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Stiftes Haug in Würzburg* (1360 k.), uo. 5–6. szerint eredetileg a würzburgi dóm ordináriusa is a „breviarium” címet viseli; ANGERER: *Breviarium Cæremoniarum* (1379).

³³ David Hiley szóbeli közlése szerint ezért máig sok ilyen forrás lappang a német (és vélhetően a svájci vagy osztrák) könyvtárakban.

ez a szó a szövegben egyáltalán nem fordul elő.³⁴ Ennek köszönhető, hogy azok, akik már csak bibliográfiai adatként ismerik a kiadást, nem tulajdonítanak nagy jelentőséget az eredeti címnek, és regionális elterjedtségét sem érzékelik kellőképpen.

Ugyancsak az újkori címadásokat visszavetítő katalogizálás sajátossága, hogy breviáriumként tartja számon azokat a zsolozsmáskönyveket is, amelyek ezt a szót saját szövegükben nem tartalmazzák. A megfelelő témájú kódexek jelentős hányadában egyáltalán nem olvasható címfelirat vagy kolofon, és máig használatban van olyan zsolozsmáskönyv, amelynek borítóján az „antiphonale”, és nem a „breviarium” felirat szerepel.³⁵ A zsolozsma tulajdonképpeni anyagát, az antifonákat és a rezponzóriumokat valóban az antifonále tartalmazza. A többi tétel: vagy zsoltsárszöveg (ezeket a középkori klérus könyv nélkül ismerte), vagy himnusz (ezt a liturgikus szerkezet járulékos elemének érzékelték, és gyakran még a középkor végén is zárt himnáriumban csatolták a főszöveghez), vagy olvasmány (ezt az olvasóállványon elhelyezett külön könyvekből recitálták a lektorok), vagy könyörgés (ez a szakramentáriumban, illetve a misszáléban is szereplő kollektával azonos, amelyet saját könyvéből, a székénél vagy az oltáron elhelyezett kapituláréból mondott a celebráns). Amikor tehát a zsolozsma tételeit a magánimádság vagy a kodifikáció kedvéért egyetlen kódexben foglalták össze, nyilvánvalóan az antifonále anyagából indultak ki,³⁶ és az összesített szerkönyv első példányaikat inkább illették a mára háttérbe szorult „antiphonale”, „antiphonarium” névvel, mint az etimológiai értelemben indokolatlan „breviarium”-mal.³⁷

A „breviarium” szó egyértelműen a latin „brevis” melléknév továbbképzése. Elterjedt magyarázata szerint az összesített zsolozsmáskönyvet azért nevezték így, mert legelőbb a pápai kúria hivatalnok-papságának igényeit szolgálta mint rövidített, úti zsolozsma.³⁸ A könyvműfaj azonban egyáltalán nem rövidít a órákon sem szerkezeti, sem terjedelmi tekintetben: az egyetlen tételtypus, amelyet legtöbbször rövidítve közöl, a matutínium olvasmányanyaga. Ennek rövidülése viszont nem kötődik az összesített szerkönyvekhez: a bibliai olvasmányok ciklusának első rövidülése már az antifonále római rendjének megszilárdulásakor lezárult,³⁹ és mind ezek, mind a szermók és

³⁴ Mint a fentebb idézett tételeken is látszik, a négy kiadóból kettő nem tartja meg az eredeti címadást, és a bevezető fejezetekben is mint *liber ordinarius*-t említi forrását.

³⁵ *Antiphonale Monasticum*. Ld. még *Mittelaltersdeutsches Wörterbuch* I. 712–713.

³⁶ Könyvtörténeti értelemben a ma elfogadott álláspont szerint a kollektáre vagy kapituláre néven ismert könyvtípus jelenti a breviárium közvetlen elődjét, noha ez nem tartalmaz a zsolozsmára sajátosan jellemző szövegeket, vö. GY: „Collectaire” 442–451; SALMON: *Office divin* 23–26., 44–45., 50–60. — mindkettőt összegzi PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 159., 181–182.

³⁷ Ezt támasztják alá az OR és a PRG hivatkozásai a zsolozsma tételeire vagy egészére (passim).

³⁸ BÄUMER: *Geschichte des Breviers* 1., SZUNYOGH: *A szent zsolozsma* 227–228.

³⁹ Hogy a matutínium bibliai olvasmányanyaga eredetileg a teljes Biblia évenkénti végigolvasását célozta, azt saját, szerkezeti megfigyeléseim alapján föltételezem. Az azonban egyértelműen kimutatható,

a homíliák különböző terjedelemben olvashatók ugyanazon terület és korszak egyik vagy másik zsolozsmáskönyvében. A legendákat a középkor végi liturgusok is szívesen olvasták végig, és éppen a második legrégebb ismert magyarországi zsolozsmakódex példázza, hogy egy breviárium is tartalmazhat csonkítatlan patrisztikus beszédeket.⁴⁰ A „breviarium” szó tövében rejlő rövideg ezért nem kapcsolódik a zsolozsma összesített szerkönyvéhez, a bővített antifonáléhoz olyan mértékben, hogy ez indokolja a középkor végén általánossá vált címadást.

Ezt támasztja alá a magukat breviáriumnak nevező zsolozsmás- és rubrikáskönyvek időrendi viszonya is. Míg a kapituláréval ötvözött bambergi rendtartás már a XII. században ezt a címet viseli,⁴¹ addig összesített zsolozsmáskönyvek alig maradtak fenn a XIII. század előttről, később alkalmazott címük pedig csak a XIV. századtól bevett.⁴² A „breviarium” szót tehát előbb használták egy rubrikás műfaj megjelölésére. Megfigyelhető az is, hogy az utolsó rubrikás értelemben vett breviáriumok a XIV. század első felében íródtak,⁴³ és ugyanebben a században kezdik a mai Németország területén használatos hasonló tartalmú és szerkezetű rubrikáskönyveket más címekkel ellátni:⁴⁴ vagyis a szót nem egyidejűleg használták a liturgikus könyvkultúra két különböző műfajára, hanem jelentése módosult, még hozzá egy viszonylag pontosan meghatározható időközben.

---

hogy az Amalarius (HANSENS: *Amalarii Episcopi Opera* III. 13–14., vö. OR II. 476.), ill. a 13–14. római ordó (OR II. 482. skk., III. 39–41.) által megörökített olvasmányrendhez képest az ún. bibliai históriák, tehát az böjtelő-nagyböjti és pünkösd utáni rezponzórium-sorozatok és szombat esti Magnificat-antifonák már csak szűkebb bibliai korpuszt fednek le. A matutínium olvasmányanyagának terjedelmi és szerkezeti változásai fontos és nem kellőképpen föltárt téma, amelyen jelenleg is dolgozom.

⁴⁰ *BNStr.* Ugyanitt a bibliai olvasmányok az átlagosnál hosszabbak, de nem közelítik meg a nem bibliai szövegek terjedelmét. Más források, pl. a *BStr* a patrisztikus olvasmányokat is csonkítják, míg a legendákat ha nem is teljes, de értelmes terjedelemben közlik.

⁴¹ FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris*. A kapituláréval való kapcsolat a „zsolozsmáskönyv” értelemben használt breviárium kialakulása szempontjából különösen fontos. Ugyancsak teljes tételjegyzékhez járul kapituláre egy híres, XI. századi beneventán zsolozsmakódexben (GAMBER — REHLE: *Manuale Casinense*), teljes kapituláre tartozik az esseni ordináriushoz (ARENS: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche*) és számos monasztikus konszuetúdó liturgikus szakaszához. Pierre-Marie Gy fentebb hivatkozott hipotézisével egybevetve ez arra utal, hogy a celebráns könyvében egyesült a szertartás menetét meghatározó tételjegyzék és a személyes használatára szánt kapituláre, és ez a könyvtípus vált azután —nevét megtartva— az összesített, kiírt szövegeket közlő szerkönyv elődjévé.

⁴² Hasonló szerkezetű Lengyelországból a Kraków, BK Ms 51. (83.).

⁴³ Pl. a fentebb idézett würzburgi és melki forrás.

⁴⁴ Pl. Trier, Münster, Essen, Paderborn és Köln egyes forrásaiban: *libellus, qui officarius nuncupatur* (KURZEJA: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche* 431.), *ordinarius* (STAPPER: *Excerpta ex ordinariis Germanicis* 38., ARENS: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche* 1.), *ordo divinatorum officiorum* (KOHLSCHNEIN: *Der Paderborner Liber Ordinarius* 159.), *ordo* (ODENTHAL: *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln* 218. — ez utóbbi a XIII. sz. végéről való).

β) *A tételjegyzékek szerepe*

A rubrikás értelemben vett breviáriumok tematikája és címadása közti kapcsolat pedig egészen természetes. A műfajhoz tartozó könyvek tartalmi szempontból legtisztább képviselői semmi mást nem tartalmaznak, mint a zsolozsma és a mise kezdőszavakkal megadott, azaz rövidített, egész évre szóló tételsorát. Ilyen tételsorok — erősen különböző terjedelemben — a XVI. századig szerepelnek vegyes tartalmú rubrikás műfajokban is, de ekkor már mintha nem lennének elsődleges forrásai a szövegválogatásnak. Ez fejeződik ki abban, hogy e későbbi tételsorok gyakran hivatkoznak szerkönyvekre, és hogy a több tételből álló sorozatoknak sokszor csak első tagját tüntetik föl.⁴⁵ A korai rövidítésjegyzékek ezzel szemben minden egyes incipitet kiírnak, és nem föltételeznek kiegészítő forrásokat.

Az ilyen típusú breviáriumoknak gyakorlati és elvi jelentősége lehetett. A középkori liturgiát mai fogalmaink szerint nem könyvből végezték: óriási, de belátható szöveg- és dallamanyagot jelentett, amelyet a klérus már gyermekkorában és részben önkéntelenül megtanult, és a kor szabályzatai előírták, hogy módszeresen is sajátítsa el.⁴⁶ A liturgikus könyv ebben a helyzetben nem forrásul, hanem emlékeztetőül szolgált, és ezt a szerepet egy rövidítésjegyzék is betölthette. Másrészt a középkori liturgiátörténetre mindvégig jellemző, hogy az egyes hagyományoknak mind apróbb részletei válnak kánonivá, az adott egyház kultikus életének jellemző és védett elemévé. E folyamat során először a szöveganyag egyre szélesebb rétegei és az ahhoz elválaszthatatlanul kapcsolódó dallamok rögzülnek: az önmagukat a római hagyományon belül meghatározó egyes rítusok mindenekelőtt a tételek egyénített válogatását és elrendezését jelentik.⁴⁷ A celebráns szerkönyveivel egyesített tételjegyzék ilyen összefüggésben a rítus kodifikációját adja.

⁴⁵ E szempontból az egyes források típusa könnyen azonosítható aszerint, hogy pl. a laudes antifónasorozatát öt vagy egyetlen incipittel jelzik-e. Szintén árulkodó lehet, ha a vízkereszt, és még inkább a pünkösdi utáni vasárnapokat egyenként tárgyalja egy könyv.

⁴⁶ Mind a kanonoki, mind a monasztikus közösségekben a liturgia rendjének és szövegeinek elsajátítása volt az újoncok elsődleges feladata. A számos szabályzat közül ld. pl. JOCQUÉ — MILIS: *Liber Ordinis sancti Victoris Parisiensis* 107–110; GRANSDEN: *The Customary of the Benedictine Abbey of Eynsham* 54.

⁴⁷ A középkori, esetleg az újkorig fennmaradó rítusváltozatok kutatása sokszor az „egzotikus” ceremóniális mozzanatokot tekinti lényegesnek (pl. KING: *Liturgies of the Primatial Sees* [valamivel összetettebb szemléletű úő: *Liturgies of the Religious Orders*], magyar vonatkozásban KANDRA: *Ordinarius ... Agrimensis* előszava = *O.Agr* 403. skk. passim), holott ezek döntő többsége csak a „tridenti”, azaz a kuriális-ferences gyakorlattal szembeállítva hat különösnek, míg az európai katedrális rítusoknak közös tulajdona.

Mivel a rubrikás- és a szerkönyvi értelemben vett breviárium közös vonása, hogy a zsolozsma szintjén a teljes rítust rögzíti, együttes használatuk értelmetlen.⁴⁸ A XII–XIII. századi rövidítésjegyzékek olyan gyakorlatot föltételeznek, amely lényegében a szóbeliségre épül, és egyébként csak tételtípushoz, szolgálattévőhöz és helyszínhez rendelt, liturgikus berendezési tárgynak szánt karkönyveket használ.⁴⁹ A következő századok breviáriuma szerkezetét tekintve ezt a jegyzéket folytatja, míg tartalmi szempontból az antifonálét teszi teljessé.

C) A LITURGIAMAGYARÁZAT

A középkori liturgiatudomány elméleti kézikönyveit, amelyeknek vezérfonala a patrisztikus bibliamagyarázatból kölcsönzött allegorizáló módszer, a rubrikás műfajokról szóló áttekintő művek egyike sem említi. Figyelemreméltó viszont, hogy a rubrikáskönyvek egyes kiadói rendszerint foglalkozni kénytelenek a szövegeikben kisebb-nagyobb gyakorisággal és terjedelemben előforduló allegorikus részletekkel, és néhányuk azok forrásait vagy párhuzamait is azonosítani tudja.⁵⁰ Ugyanakkor a liturgiamegyarázatok egyáltalán nem merülnek ki a szertartások szimbolikájának tárgyalásában: bőven tartalmazznak a liturgia végzésekor hasznosítható gyakorlati ismereteket, és némelyikük forrásértéke a ténylegesen kultikus használatra szánt könyvek legtöbbször idézett példányaiéhoz mérhető.⁵¹

a) *A liturgiamegyarázat vázlatos története*

A műfaj megalapítójának tekintett metzi Amalarius a IX. század első felében működött, és mint ilyen alig későbbi a római liturgia első rubrikás forrásainál.⁵² A liturgiamegyarázatot művelő más karoling kori szerzőkénél (ilyen például Alkuin, Hrabanus

⁴⁸ Az airvault-i ordinárius XV. századi bevezetője ezt így fogalmazza meg (vö. MARTIN: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault* 57.): „Et quia in libris et breviariis singula dicenda sunt sufficienter, ideo de illis pauca dicemus. Sed modum et ordinem dicendi ac dubitalia dicendorum secundum tempora pro posse edocebimus.”

⁴⁹ Ld. erről bővebben alább, az e rész 3. f) alfejezetében írtakat.

⁵⁰ PRABL: „Zur Geschichte und Inhalt des ältesten Salzburger Liber Ordinarius” 466; GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* 94. skk. Nagyobb terjedelemben tartalmaz még liturgiamegyarázó részeket pl. egy roueni és egy passau forrás (R. P. *Johannis Abrincensis ... liber de officiis ecclesiasticis*; AMORT: *Vetus disciplina canonicorum*. Nyomokban fordulnak elő ilyenek pl. a La Seu d'Urgell-i, a tarragonai és az ún szeptesi ordináriusban (GROS: „La consueta antiga de la Seu d'Urgell”; Barcelona, BC Ms. 276; RSt).

⁵¹ Ennek megfelelően Beleth és Durantus még a XX. századi rubricisztikának is kedvelt forrása.

⁵² Kiadása HANSSENS: *Amalarii Episcopi Opera*.

Maurus vagy Walafriid Strabo)⁵³ hosszabb, kidolgozottabb szerkezetű, nyelvileg igényes munkáiban a Róma-városi rítus személyes tapasztalatokra épülő ismertetését és kommentárját adja a frank központosítás használatára.⁵⁴ Legfontosabb írását magához Jámbor Lajoshoz címzi, mint az egyházi élet megújulásának védnökéhez és a római rítus hivatott terjesztőjéhez.⁵⁵

Míg Amalarius jelentőségével régóta tisztában van a liturgiatudomány, addig a tőle induló és legalább négyszáz éven keresztül termő hagyomány néhány emléke csak az elmúlt évtizedekben jelent meg nyomtatásban, mások pedig észrevétlenül és gondolatlan szöveggel lappangnak a Patrologia Latina kötetekben. A liturgiamagyarázat műfajának felvirágzása a XI–XII. századra tehető:⁵⁶ a terjedelmes és irodalmi nyelven fogalmazott amalariusi szöveget tette közkinccsé a bizonytalan keltezésű és szerzőjű úgynevezett *Liber Quare*,⁵⁷ a bővülő hagyomány első skolasztikus igényű kivonatolásáról, rendszerezéséről és kiegészítéséről pedig a könyvnyomtatás kora után is népszerű Ioannes Beleth mester gondoskodott.⁵⁸

A könyvtípus teljes története annak ellenére föltáratlan, hogy számos további művelőjéről tudunk:⁵⁹ a liturgiamagyarázatokat közlő szövegkiadások testimóniumai egyenként bőséges anyagra hivatkoznak, de ez az anyag csak legáltalánosabb pontjain egyezik. Meghatározott részletek előzményeit kutatva az olvasónak az a benyomása támad, hogy a kiadók a rendelkezésükre álló kisebb vagy nagyobb, de korántsem teljes készlet szerzőire hivatkoznak rendszeresen, miközben nem veszik figyelembe a műfaji hagyomány legalább olyan jelentős, de előttük ismeretlen vagy nekik nem elérhető képviselőit.⁶⁰ E hagyomány teljes földolgozása ma még talán nem is lenne lehetséges, és biztosan meghaladná a klasszikus szövegközlésekből öröklött kritikai apparátus „fontes” rovatának terjedelmi lehetőségeit. De legjelentősebb és jó minőségű

⁵³ Alkuin leginkább szerkönyvi szövegek rendezésében és egyes officiumok szerzőjeként ismert. Liturgiamagyarázó műve: ALBINUS seu ALCUINUS: *De psalmorum usu*. Az utóbbi kettőhöz ld. RABANUS: *Liber de sacris ordinibus*; WALAFRIDUS: *De ecclesiasticarum rerum exordiis*.

⁵⁴ Amalarius 831-ben —vsz. második alkalommal— Rómába utazott, hogy egy hiteles római antifonálét szerezzen a pápától és tájékozódják a Város liturgiája felől. Mint Alkuin tanítványa, Nagy Károly és Jámbor Lajos kegyeltje, az aacheni palotaiskola tanára és Metz püspöke nagy befolyással volt a frank-római rítus kialakulására.

⁵⁵ HANSSENS: *Amalarii Episcopi Opera* II. 19.

⁵⁶ Ld. ehhez alább, a II. rész 2. a) alfejezetében írtakat.

⁵⁷ Kiadása GÖTZ: *Liber Quare*.

⁵⁸ Kiadása DOUTEIL: *Iohannis Beleth Summa*.

⁵⁹ Ld. A. HÄUBLING „Liturgie” szócikkének idevágó részét: *LMA* V. 2026–2027.

⁶⁰ A kölcsönös hivatkozások rendszere és láncolata végigkövethető pl. a püspöki mitra szarvaira vonatkozó magyarázatokban, ld. FÖLDVÁRY: „Mózes szarva” 122. (A tanulmánynak az „*Inter sollicitudines*” konferenciakötetben megjelent változatához függelék is csatlakozik, amelyben a kérdéses helyek közvetlenül tanulmányozhatók.)

kiadásban hozzáférhető szövegeinek összevetése már most érzékeltetni tudja, hogy a középkori elméleti irodalom egyik legfolytonosabb területéről van szó. Az egyes kommentátorok alig módosítva másolják tovább elődeik több fejezetét, és az is előfordul, hogy valamely korábbi liturgiagyagyarázatot gyakorlatilag hiánytalanul inkorporál egyik utódja. Ezért jogos annak föltételezése, hogy a műfaji hagyomány legrészletesebb és legkésőbbi darabjában a fontosabb előzmények többé-kevésbé szövegghű szintézisét látjuk.

Ezt az összefoglalást Guillelmus Durantus *Rationale divinatorum officiorum* című liturgiagyagyarázata jelenti a XIII. század második feléből.⁶¹ Szerzőjének nevéhez fűződik jelentős kánonjogi munkák mellett⁶² a *Pontificale Romanum*-nak a XX. század derekáig érvényes redakciója is.⁶³ Jóllehet Durantus már kevés eredetiséggel nyúl a témához, és önálló szövegeire az elődök látásmódjánál inkább jellemző az egyszerű moralizálás és az iskolás, allegóriagyűjteményekből merítő szimbolizmus, példátlan anyagismerettel és rendszerezőkészséggel, föltűnően fejlett történeti tudattal, de saját korának liturgikus fejleményeit is vállalva dolgozta föl mindazt, amit a nyugati kereszténység a rítusról tudott, illetve gondolt. Művének használatát rendszeres belső hivatkozások és részletes tárgymutató könnyítették meg már a kéziratosság korában.

A *Rationale* tekintélye uralkodott a XIV–XVI. század liturgiatudományán,⁶⁴ majd érdemessé tette a kinyomtatásra.⁶⁵ Nyomtatott formájában a könyvre alapműként utaltak még az újkori szakírók is, akik felé sokszor egyedül közvetítette a patrisztikus, karoling és skolasztikus időszak gazdagabb liturgikus gyakorlatát és annak elméletét.⁶⁶ A kézirati hagyományra visszanyúló modern szövegkiadás azonban csak a közelmúltban, 1995 és 2000 között jelent meg három vaskos, egyenként 500–600 oldalas kötetben, így Durantus —akinek hitelét a „késői” szerzőkkel szemben támasztott előítéletek is csökkentik— egyelőre nem foglalhatta el méltó helyét a legfrissebb liturgiátörténeti szakirodalom forrásai között.

⁶¹ 1286–1291. Kiadása DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale*.

⁶² 1271–1276. Editio princeps-e: DURANTUS: *Speculum iudiciale*. Kritikai kiadása máig nem jelent meg. Reprint kiadása: Aalen — Darmstadt 1975.

⁶³ Kiadása PR III.

⁶⁴ Ld. ehhez alább, a II. 2. a) alfejezetében írtakat.

⁶⁵ Nyomtatott kiadásairól ld. ALBARIC: „Les éditions imprimées du *Rationale*”, idézi DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* XII.

⁶⁶ Durantus ismeri és elismeri a korabeli rítusváltozatokat, de részben mint kuriális hivatalnok (teljes címe szerint *cappellanus et subdiaconus domini papae, auditor generalis causarum ipsius palatii*), részben mint a későbbi kuriális gyakorlatot meghatározó PR III. szerkesztője inkább a pápai udvar, mint a mende-i püspöki szék rítusát követi művében (bár vsz. ő szerkesztette az *Ordinarium ecclesiae Mimatensis*-t is).

β) *Miért rubrikás műfaj a liturgiama­gyarázat?*

Az Amalariustól Durantusig tartó liturgiama­gyarázatok föl­véte­lét a rubrikáskönyvek „tisztá” műfajai közé a kölcsönös tartalmi és szöveges összefüggéseken túl három tényező indokolja. Az első az elméleti munkák és a gyakorlati útmutatások tartalmi kapcsolatát, a második a köztük főnnálló szerkezeti egyezést, a harmadik pedig az őket létrehozó történelmi helyzetet érinti.

(1.) Főntebb a rubrikás szövegtípusok egyetlen ismervének azt tekintetem, hogy közvetlenül liturgikus tartalmúak legyenek, de ne tartalmazzanak, vagy legalábbis ne elsősorban tartalmazzanak szerkönyvi tételeket.⁶⁷ Az így meghatározott anyagon belül a liturgiama­gyarázatoknak számos olyan jellegzetessége van, amely elkülönítheti őket a többi normaszövegtől: így például többségük számon tartott szerzőhöz kötődik, kevésbé függnék egy-egy regionális vagy rendi hagyománytól, nem törekszenek teljes tételsorok közlésére, gyakran viselnek egyedi címeket, a bennük foglalt adatok nagyobb hányada elméleti jellegű. Ugyanakkor ezek a jellegzetességek nem azonos mértékben állíthatók a magyarázatok mindegyikéről, és egyenként állíthatók lennének több, más műfaji csoportba tartozó rubrikáskönyvről is.⁶⁸ A liturgiama­gyarázatok részhalmazát kijelölni képes tulajdonságok tehát nem elegendők ahhoz, hogy a normaszövegek kategóriáján belül szigorúan megkülönböztessük egymástól az elméleti és a gyakorlati műfajokat. Az elmélet és a gyakorlat következetes elválasztása egyébként sem jellemző a középkori egyházi kultúrára. Megfogható jele ennek, hogy az ezredforduló utáni „gyakorlati” könyvek számos kiemelkedő példánya egyszerűen beépíti szövegébe a liturgiama­gyarázat néhány klasszikusának fejezeteit.⁶⁹ Ez a hajlam a XII–XIV. század központi szövegeire —tehát éppen Durantus enciklopédikus művének elterjedése előtt— kiváltképp jellemző. Az „elméleti” könyvek eközben rendszerint tartalmazznak olyan gyakorlati részleteket (pl. hogy mi az egyes könyörgéstípu-

⁶⁷ Ld. főntebb, az e rész bevezetőjében írtakat.

⁶⁸ Így ismert szerzőhöz kötődik pl. egy-egy veronai, bambergi, laoni, zürichi vagy baseli rubrikáskönyv (MEERSSEMAN — ADDA — DESHUSSES: *L'Orazionale dell' Arcidiacono Pacifico*; FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris*; CHEVALIER: *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon*; LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure*; BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*. Nem kötődik sajátos hagyományhoz az OR legtöbb darabja és azok első alkalmazásai, amelyek a római rítus általánosságait tárgyalják, így tulajdonképpen az újkori rubricisztika könyvei, köztük sokszor a CE sem. A ceremóniálék és az ordók rendszerint nem közölnek tételsort, de rokon velük e tekintetben több elméleti érdeklődésű ordinárius, így pl. a fruttuariai, airvault-i, bayeux-i, sőt az ún. szepesi is (SPÄTLING — DINTER: *Consuetudines Fructuarienses*; MARTIN: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault*; CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*; RStr). Sajátos címadás pl. a veronai „Carpsum”, a sarumi „Pica”, a trieri „Officiarius” (MEERSSEMAN — ADDA — DESHUSSES: *L'Orazionale dell' Arcidiacono Pacifico*; WORDSWORTH — COOKE: *Ordinale Sarum*; KURZEJA: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche*).

⁶⁹ Ld. a korábban hivatkozott példákat.

sok záróformulája, hány darab és milyen színű oltárterítőt kell használni karácsony napján, melyik felsőruháját ölti magára a diakonus a készületi időszakokban és más-
kor),⁷⁰ amelyek szokásosan az ordináriusokban vagy a ceremóniálékban találhatók.

(2.) Nagy jelentősége van annak is, hogy a liturgiamagyarázatokban kristályosodik ki az a szerkezet, amelyben a középkori szerző a rítusra vonatkozó korabeli adatokat rendezni tudja. A kommentátorok önálló könyvet vagy tartalmi egységet szentelnek a szent tereknek és alkatrészeknek, az egyházirend fokozatainak és az azokhoz rendelt feladatoknak, a liturgikus öltözeteknek, a mise-, illetve zsolozsmarendnek, az egyházi évnék, és néhány függelékes, az előzőeknél kevésbé egységesen megjelenő témának. Az a folyamat, amelynek során ez a tartalmi beosztás kialakul, finomodik, majd végső alakot nyer, kölcsönhatásban zajlik a rubrikás műfajok differenciálódásával, illetve elképzelhető, hogy az egyes tartalmi egységek már meglévő rubrikás könyvtípusok párhuzamát jelentik.⁷¹ Akár ugyanazon könyv tagolódik több fejezetre, akár egymással kapcsolatban álló, de független könyvtípusok alkotnak sorozatot, szembeötlő, hogy a liturgikus kommentárirodalomban követett tartalmi bontás szorosabban tartozik a rubricisztika hagyományához, mint a szerzőkönyvekéhez, és szemléleti formaként akár értelmezni is tudja annak műfaji összetételét.⁷²

(3.) A történelmi szituáció, amelynek hatása alatt az első allegorikus liturgiamagyarázatok születtek, megegyezik a középkori értelemben vett római rítus születésének szituációjával. Az allegorézis módszerét az első keresztény századokban az ihlette, hogy a bibliai szöveg kikerült létrejöttének kulturális és nyelvi környezetéből, és új kontextusában közvetítetté, reflektálttá vált. A patrisztikus korban kialakuló római liturgia —a bibliai szöveghez hasonlóan— rendelkezett eredetileg is jelöltnek szánt, szimbolikus értékű elemekkel, és olyan esetlegességekkel is, amelyek az évszázados gyakorlat során tapadtak hozzá, de szerepük tisztán funkcionális volt.⁷³ Az ismétlődés önmagában is összemosta a jelenségeknek ezt a két csoportját, de a rítus percepciójában a hermeneutikai értelemben vett szöveg: a teljes kultusz „olvasóinak” kicserélő-

⁷⁰ Sorrendben DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 312–313; II. 183; I. 207. — előzményeiket és párhuzamaikat ld. uo. az apparátusban.

⁷¹ Mint a következő alfejezetben látni fogjuk, a közös élet szabályainak pl. visszatérő tartalmi egysége a közösség által használt tér elrendezéséről és a benne szokásos viselkedésről szóló, majd a szolgálatteltevők feladatait részletező fejezetcsoport. E sajátos tartalmi bontás nyomai még XX. századi munkákban is megőrződtek, vö. RADÓ: *Enchiridion liturgicum*; FORTESCUE — O’CONNEL — REID: *The Ceremonies of the Roman Rite* stb.

⁷² Vagyis a közös élet szabályainak megfelelő fejezetei a térről, ill. annak tárgyairól és a szolgálatteltevőkről, ill. azok öltözetéről szóló fejezeteknek felelnek meg, a megfelelő ordók és ceremóniálék a mise- és zsolozsmaleírások rokonai, a tételjegyzékek és az ordináriusok pedig a heortológiai szakasz párhuzamát jelentik.

⁷³ Ezt a folyamatot mutatja be egy jellemző példán FÖLDVÁRY: „Az evangéliumolvasás irányáról”.

dése hozott döntő változást. A frank közeg és a frank közvetítéssel romanizált Európa egyszerre és egyazon hermeneutikai szöveg részeként ismerte meg a rítus eredetileg is jelölt, illetve tisztán funkcionális, csak utóbb és éppen a közvetítettség miatt jelöltté váló elemeit. Így lett a római liturgia a szövegek, dallamok, terek, szereplők, tárgyak vagy idők szintjén összefüggő és minden részletében kánoni anyaggá, amely a maga idegenségében megfejtést: liturgiamagyarázatot igényelt. Az eredetileg funkcionális mozzanatok pedig éppen megnövekedett szimbolikus jelentőségük miatt kívánták meg a gyakorlati értelemben vett rögzítést a rubricisztika műfaji keretei között.

D) A KÖZÖS ÉLET SZABÁLYAI: KONSZUETÚDÓ ÉS KUSZTUMÁRIUM

a) *A liturgia és a közös élet*

Hogy a római liturgia áthatotta a középkori értelmiség életét és tudatát, nemcsak általánosságban és nem is csak szellemi értelemben igaz. Mindazok a klerikusi csoportok, amelyek ekkoriban intézményes formában folytattak valamilyen összehangolt tevékenységet, a liturgia állandó végzése mellett, mintegy annak kiegészítéseként folytatták azt: életmódjuk és időbeosztásuk legfontosabb viszonyítási pontja így az elméletileg mindenkit egyformán érintő kultusz volt.⁷⁴ Ezenkívül korszakonként és lelkeségi irányzatonként megjelent az a törekvés, amely a szüntelen imádságra szólító evangéliumi parancsnak a liturgia kiterjesztésével kívánt megfelelni.⁷⁵ A mindennapi élet minden egyes részletét kísérő szövegek és gesztusok, a tényleges liturgia, tehát a mise és a zsoltosma alkalmainak megsokszorozása, a szövegek tropizálása, az anyag votív elemekkel történő bővítése, toldalékos és előkészítő rítusokkal való kiegészítése liturgiává tették a magukat kiváltságos módon Istennek szentelő közösségek életének egészét. Kultikus cselekedet volt a lefekvés és a fölkelés, az étkezés és a fizikai munka, a szertartások kezdete és vége pedig szinte elmosódott, aminek következtében megszűnt a nyilvánvaló különbség szent és profán terek és idők között — legföljebb a

⁷⁴ A művelt és befolyásos egyházi arisztokrácia, ill. középréteg időről-időre eltávolodott ettől az életmódtól, és inkább tudományos vagy hivatali tevékenységet folytatott (vö. MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 58. skk.). Tagjai mégis mindvégig kötelesek voltak helyetteseket állítani a liturgia hiánytalan végzésére, gyermek- és ifjúkorukat pedig maguk is liturgikus szolgálatban töltötték.

⁷⁵ Ennek legnyilvánvalóbb példája Cluny és az általa alapított vagy hozzá kötődő monostorok gyakorlata, ld. ehhez B. NEUNHEUSER „Die Cluniazenser-Liturgie” szócikkét (*LM4* II. 2191–2192.). A liturgia törzsanyagán túlterjedő imádságos élet vagy a kétkézi munka elsőbbsége a monasztikus életben már ekkor kérdéses volt, ld. erről MARTÈNE — DURAND: *Thesaurus* V. 1573–1639., ill. egy vonatkozó részlet magyar fordítását: REDL: *Az égi és a földi szépről* 279–280.

mindenre kiterjedő liturgián belül maradtak elkülöníthetők a szentség fokozatai. Így igyekezett a kor előképileg részesülni a mennyei állapotokból.

E végletekig ritualizált életmód csak jól szervezett és viszonylag zárt mikrotársadalmakban válhatott természetessé, hiszen az egyes ember testi szükségleteinek mégoly mértéktartó kielégítése, a liturgia dologi háttérének biztosítása és a közösség gazdasági, szervezeti életének adminisztratív oldala egyedül akkor nem terhelte meg túlságosan és vonta el vallásos céljától az ezekkel megbízott személyeket, ha a feladatokat rendszeres időközönként váltották egymás között, és kiküszöböltek minden olyan esetlegességet, amely időt és szellemi energiát vonhatott el az „odafönt való kereséstől”. Így szilárdult meg a „vita communis” eszméje.⁷⁶ A közös élet fogalma mindekelőtt a városi és leginkább a székesegyházi környezetben élő világi papság gondolkodásába és gyakorlatába vonta be a monasztikus hagyomány kiterjesztett liturgiaértelmezését,⁷⁷ de a mindig újra meglazuló szerzetesi fegyelem is szükségessé tette, hogy a közös életet sikeresebben megvalósító monasztikus központok hirdessék és terjesszék saját életeszmenyüket. Ez az életeszmeny viszont nem elsősorban elméleti programokban, hanem részletes napirendekben öltött alakot. A közös élet legnagyobb kisugárzási pontjai hamarosan nem csupán belső használatra, hanem az őket mintának tekintő közösségek okulására foglalták írásba egymástól elválaszthatatlan liturgikus és életvezetési szokásaikat.⁷⁸

A középkori rubrikás szöveganyagnak tekintélyes és a történeti érdeklődés számára adatokban talán leggazdagabb hányadát jelentik ezek a könyvek. Önmagukat többnyire „consuetudo”-nak, „consuetudinarium”-nak nevezik, de terminológiájukat erősen színezi, hogy címük a műfaj sorsának történelmi alakulása során tartalmuk módosulása mellett is megőrződik,⁷⁹ vagy éppen ellenkezőleg: átveszik az időközben hozzájuk tartalmukban közelebb került rokon műfajok elnevezését.⁸⁰ Jellegzetes, az angolban

⁷⁶ A monasztikus és a szekuláris értelemben vett, nem mindig élesen elkülönülő vita communis-ról ld. MEZEY: *Deákosság és Európa* 69–76.

⁷⁷ Ennek volt úttörője Chrodegang metzi püspök (megh. 766), aki a szerzetesi élet reformja és mintamonostorok alapítása után székesegyházi papjait is vita communis-ban élő közösséggé szervezte, ld. J. ENGEMANN „Chrodegang” szócikkének idevágó részét (*LMA* II. 1949). Nekik írta az első kanonoki szabályzatot is: DACHERIUS — LABBE: *S. Chrodegangi ... Regula* (két kiadói változatban). Ld. még HEUSSI: *Az egyháztörténet kézikönyve* 190. skk., 202. skk.

⁷⁸ E forrásokat először PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 221–227. említi a liturgikus könyvtípusok között. Liturgikus szempontból elemez néhányat PRABL: „Die Organisation des Choralgesangs”.

⁷⁹ Így az ordináriuskönyvek műfajához tartozik, de „consuetudinarius”, „consuetudinarium”, ill. „consuetudo” címet visel többek között Bec vagy Chester apátságának normakönyve (DICKSON: *Consuetudines Beccenses* 3; Membra Instituti CCM — BRADY: *Consuetudines Cestrenses* 273.), vagy a II. 1. e) alfejezetben ismertetett, karthauzi ordináriusok (Budapest, EK Cod. lat. 101., 103.).

⁸⁰ Ez főként a középkor utolsó évszázadainak monasztikus szabályzataira jellemző. Így pl. *brevarium* a melki (ANGERER: *Breviarium Caremoniarum* 7.), *caremonia* a bursfeldi és a subiacói (ALBERT: *Caremonia*

és a franciában még élő névváltozatuk a „*customarium*” (vö. *customary*, *coutumier*), illetve a mai monasztikus használatban is létező „*constitutio*”.

β) *A szabályzatokat használó egyházak*

E szabályzatok három jellegzetes és logikai —de nem föltétlenül időrendi— sorrendjüket tekintve egymásra következő felhasználói körhöz fűződnek: a különféle monasztikus irányzatokhoz, a katedrális rítusú, de közös életet élő papi társaságokhoz és a reguláris kanonokokhoz. Átmeneti vagy kevert kategóriát képeztek a dómmonostorok, amelyekben katedrális rítusú káptalan és szerzetesi közösség egyszerre működött (esetleg azonos volt),⁸¹ valamint azok a székesegyházi vagy társaskáptalani kanonokok, akik közös életet éltek, de megtartották saját területi rítusukat, és esetleg önálló szabályzatot is alakítottak ki.

(1.) A benedekrendi szabályzatok legjavának előzményeit és későbbi műfaji változatait közli a *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sorozat tizenhárom kötete.⁸² Az itt olvasható szövegek tartalma és szerkezete nem egységes, de koruk (VIII–XIV. század), mennyiségük és leszármazásuk rendje fölhívja a figyelmet arra, hogy a monasztikus liturgia művelői a világi hagyományok őreinél előbb ismerték föl szokásaik egyénített voltát, eleinte nagyobb tudatossággal kodifikálták gyakorlatukat, és korábban tekintették rítusuk megkülönböztető jegyeit olyan jelölőnek, amely földrajzi környezetétől elszakadva is alkalmas a központ lelkületének és tekintélyének szimbolikus hordozására.⁸³ Az eredetileg is sokszínű bencés rendből formálisan is kivált irányzatok, mint a

Bursfeldenses 145; ANGERER: *Ceremonia regularis observantia* 7.), *ordo* a fruttuariai normakönyv (SPÄTLING — DINTER: *Consuetudines Fructuarienses* 9.) eredeti címadása.

⁸¹ A római nagy bazilikák gyakorlata mellett így rendezkedett be számos angol katedrális, valamint pl. Basel, Salzburg, Freising, Tours, stb. A mai Németország észak-keleti részén több egyházmegye székeskáptalanját premontrei kanonokok alkották, akiknek apátja egyben a megyéspüspök is volt.

⁸² Megjelenik 1963 óta a római *Pontificium Athenaeum Sancti Anselmi de Urbe* kiadásaként, D. K. Hallinger, majd 2002 óta P. Engelbert gondozásában. A sorozaton kívül bencés forrásokat jelentet meg pl. THOMPSON: *Customary of the Benedictine Monasteries*; TOLHURST: *The Ordinal and Customary of ... of Barking Abbey*; uő: *The Ordinal and Customary of the Abbey of Saint Mary York*; GRANSDEN: *The Customary of the Benedictine Abbey of Bury*.

⁸³ Helyi rítusokról szóló, a liturgia rendjét következetesen tartalmazó normakönyvek először monasztikus környezetben jelennek meg a XI. században. Az első hasonló alkatú székesegyházi források vagy monasztikus előzményre vezethetők vissza (vö. SÉJOURNÉ: *Ordinarius S Martini Traiectensis* 5.), vagy maguk is monasztikus használatra készültek (pl. HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius*). Jelentős ciszterci hatást mutat az oigny reguláris kanonokok ordináriusa (LEFÈVRE — THOMAS: *Le coutumier de l'abbaye d'Oigny*), és monasztikus jellegű a zurzachi káptalané is (WITTWER: *Der Zurzacher Liber Ordinarius*).

ciszterciek,⁸⁴ vagy a burgundiai Val-des-Choux szerzetesei⁸⁵ már készen kapott műfaji mintát használtak rítusuk és életmódjuk megörökítésekor.

(2.) A közös élet eszményének monasztikus gyökerét figyelembe véve azt is föltelezhethetjük, hogy a tárgyalt szabályzatok tartalma és szerkezete mintát jelentett a regionális öntudatra ébredő világi egyházak rendtartásainak leírásához. Több ezredforduló utáni katedrális forrás követi a monasztikus korpusz darabjainak fölépítését,⁸⁶ Angliában pedig, ahol a sziget megtérítésének kiindulópontját jelentő Canterbury és a másik hat legősibb székesegyház kezdettől fogva a dómmonostor intézménye mellett kötelezte el magát, többek között az ország liturgikus fővárosának minősülő Salisbury rendelkezik részletesen kidolgozott, világi rítusú, de monasztikus szerkezetű normakönyvvel.⁸⁷

(3.) A kanonokrendek egyedi vagy központi szokásgyűjteményei ennél is közvetlenebb kapcsolatban lehetnek a szerzetesi élet emlékeivel, de mind az említett, igényesebb székesegyházi források, mind a kanonokrendiek⁸⁸ azt mutatják, hogy szerkesztő-

⁸⁴ Ciszterci források kiadásai NOSCHITZKA: „Codex manuscriptus 31”; GRIESSER: „Die « Ecclesiastica officia »”; GUIGNARD: *Les monumentes primitifs de la règle Cistercienne*; CHOISSELET — VERNET: *Les Ecclesiastica officia cisterciens*; DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne*; WADDEL: *The Old French Paraclete Ordinary*. A rítus történetét és forrásait részletesen ismerteti KING: *Liturgies of the Religious Orders* 66. skk.

⁸⁵ Normakönyvük kiadása GRAY BIRCH: *Ordinale Conventus Vallis Caulium*. A monasztikus rendek közé sorolhatók és hasonló szerkezetű könyveket használnak a karthauziak is, jóllehet ők csak a zsolozsma *cursus monasticus*-ának átvételében kötődnek a bencésekhez, míg alapításuk tőlük függetlenül történt, liturgiájuk pedig részben grenoble-i (lyoni) hagyományokra vezethető vissza, részben tudatos és szándékolt egyszerűsítés eredménye, vö. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 15. skk.

⁸⁶ Pl. az egyik utrechti vagy az amiens-i ordinárius egy-egy szakasza (TAGAGE: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*; DURAND: *Ordinaire de l'église Notre-Dame d'Amiens*). A szekuláris rítusú koldulórendek könyvei közül ilyen a kármelitáké (ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel* — a sarus kármeliták rítusa a jeruzsálemi Szent Sír-bazilika szokásrendjére vezethető vissza, ahol ágostonos regulát követő, nagyrészt francia származású kanonokok működtek).

⁸⁷ FRERE: *The Use of Sarum* I. a világi rítusú székesegyházi káptalan konszuetudináriumát, majd kusztumáriumát adja; i. m. II. ugyanannak ordináriusát és egy tonáriust. Hasonló fölépítésű a bayeux-i normakönyv is (CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*). A fogalmak részletezését ld. alább.

⁸⁸ Így pl. a premontrai kanonokok könyvei (kiadásuk WAEFELGHEM: „Liturgie de Prémontré”; LEFÈVRE: *Coutumiers liturgiques de Prémontré*; LEFÈVRE: *L'Ordinaire de Prémontré*), és az ágostonos források (EELES: *The Holyrood Ordinale*; MARTIN: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault*), ld. még egyes eltűnt irányzatok szabályzatainak kiadásait, pl. MILIS — BECQUET: *Constitutiones ... Ordinis Arroasiensis*; SIEGWART: *Die consuetudines des Augustiner-Chorherrenstiftes Marbach*; WITTWER: *Der Zurzachener Liber Ordinarius* (ez utóbbi a marbachi kanonokközösséghez kapcsolódott). Hasonló szerkezeti jegyek figyelhetők meg azon reguláris közösségek normakönyveiben is, amelyek egy-egy templom klerikusi személyzetéből szerveződtek és mindenfajta intézményes vagy liturgikus központosításnak híján voltak pl. Würzburgban, Zürichben, Passauban, Kölnben vagy Maastrichtban (WEHNER: *Die mittelalterliche Gottesdienst-*

ik a monasztikus mintánál tudatosabban alkalmazták az egyes könyvek és fejezetek elválasztásakor azt a tartalmi bontást, amelyik a korai bencés szabályzatokban még csak a lazább szerkezetű Benedek-regula örökségéért érvényesült.⁸⁹

y) Konszuetúdó, keosztumárium, ordinárius

Ha a többkötetes székesegyházi rubrikáskönyvek szerkezetét monasztikus előzményekre vetítjük vissza, azokban rendszerint két tartalmi egység körvonalazódik, amelyek közül az egyik újabb két tartalmi egységre bontható.⁹⁰ Az így létrejött három „tisztá” műfaj az egyes könyveknek igen változó terjedelmű részét adja: a szabályzatok némelyikéből egyik vagy másik hiányzik, máskor csak néhány bekezdésre terjed ki, míg más forrásokban éppen ez a rész az uralkodó, és a másik vagy a másik kettő szorul vissza néhány függelékes fejezetbe. Mégis megkülönböztetésük mellett szól és a visszavetítést igazolja, hogy az így rekonstruált „tisztá” műfajok mindegyikéhez számos forrás sorolható, és nem egyszer úgy is fennmaradtak, mint valamely összefüggő, köteteiben, illetve fejezeteiben egymást kiegészítő sorozat tagjai.⁹¹

(1.) Az első és eredeti ilyen rubrikás szövegtípusnak a tulajdonképpeni, tehát a továbbiakban terminus-értelemben használt *konszuetúdó*t tekintem. A konszuetúdó tartalma alapvetően a liturgia végzése, de azt egy meghatározott közösség (vagy típus-közösség) viszonyai között tárgyalja. Mivel a közös élet központjainak térbeli elren-

---

ordnung des Stiftes Hang in Würzburg; LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure*; AMORT: *Vetus disciplina canonicorum*; ODENTHAL: *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln*; TAGAGE: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*). Mindezekben a konszuetudinárium az ordináriushoz illeszkedik vagy azzal van egybeszerkesztve. Más kanonoki források a közös élet szabályozására összpontosítanak, és nem vagy csak alig tartalmazzak liturgikus részleteket. Ilyenek olvashatók pl. az alábbi kiadásokban: WEINFURTER: *Consuetudines canonicorum regularium Springirsbacenses-Rodenses*; JOCQUÉ — MILIS: *Liber Ordinis sancti Victoris Parisiensis*; CHEVALIER: „Coutumier de 1355 environ”; J. B. L. TOLHURST: *The Customary of the Cathedral Priory Church of Norwich*.

⁸⁹ Kritikai kiadása VOGÜÉ — NEUFVILLE: *La règle de Saint Benoît*, ld. még szerkezeti szempontból VOGÜÉ: *La règle du maître*. Mindkettőnek liturgikus szakaszaihoz ld. KELEMEN: „Psallite sapienter”. A monasztikus regulák tipológiájához és történetéhez ld. VOGÜÉ: *Les règles monastiques*.

⁹⁰ Ezek az alább és a következő alfejezetben kifejtendőik szerint a *konszuetudinárium-keosztumárium* és az *ordinárius*. A kettőt, ill. hármat közel arányos terjedelemben tartalmazó rubrikáskönyveket egy táblázatos áttekintésben inkább a „regulák, konszuetúdók” cím alá sorolnám, ha monasztikus rítusúak, de az „ordináriuskönyvek” cím alá, ha szekuláris rítusúak. A lényegi információ azonban épp a két műfaj gyakori keveredésének ténye.

⁹¹ Jellemző, hogy a kevésbé egynemű témákat tartalmazó szabályzatok rendszerint közölnek tartalomjegyzéket és van fejezetbeosztásuk, ami az évkör leírására szorító, mégoly terjedelmes ordináriusokról nem mondható el.

dezése —amint ezt a híres Sankt Gallen-i kolostoralaprajz is tanúsítja⁹²— meghatározó vonása az illető közösség alkatának, több konszuetúdóban szerepel, még hozzá általában első fejezetként, az épületek és helyiségek jellegének és használatának bemutatása, kiegészítve a bennük szokásos vagy megkívánt viselkedéssel.⁹³ Ez a szakasz egyes szabályzatokból hiányzik, különösen akkor, ha a szöveg egyetlen közösség használatára készült (ilyenkor a mindennapi élet tereinek ismertetése fölösleges volna), vagy ha a szerző a szabályzatot alkalmazó további közösségek szintjén nem tekintti követendőnek saját berendezkedését (kanonoki viszonyok között nem is lenne mód a terek átalakítására).

Állandó része viszont a konszuetúdóknak az a fejezetcsoport, amelyik a közösség egyes tagjait mutatja be —többnyire ereszkedő— rangsorban, és közli az általuk végzett feladatokat mindazokkal a részletekkel együtt, amelyek az adott tisztséghez társíthatók (pl. az apát esetében a megválasztására vonatkozó tudnivalók, vagy a szökött novíciusok visszafogadásának módja).⁹⁴

A konszuetúdók másik állandó fejezete egy liturgikus napirend, amely azonban nincs tekintettel az egyházi év szertartásainak változó elemeire.⁹⁵ Vagy ehhez, vagy a könyv végéhez csatlakozik a nem mindennapos szertartásokról (pl. fogadalomtétel, temetés) szóló néhány fejezet. A napirend legnagyobb részét a mise és az egyes zsolozsmahórák általános rendjének leírása tölti ki. E leírások elsősorban a szereplők feladataival foglalkoznak, kitüntetik figyelmükkel a szertartást megelőző és követő toldalékos rítusokat, és általában természetesnek tekintik a hórak ceremoniális elemeinek előzetes ismeretét. Nem azonosak tehát az ordók között említett mise- vagy zsolozsmarendekkel,⁹⁶ jóllehet közvetve kiegészítő forrásai lehetnek azoknak, és létezik olyan konszuetúdó, amely az ordószertűt megközelítő mise- vagy zsolozsmarendet tartalmaz. A napirend többi pontja ezekhez igazodik, és hagyományosan a nem kultikus cselekvések ritualizálására, vagy legalábbis vallásos értelmezésére összpontosít.

(2.) A szabályzatok napirendi szakaszát gyakran követi egy lazább szerkezetű, eredetileg bizonyára független jegyzetekből összeállt egység, amelyet mint „tiszta” műfajt

⁹² Az alaprajz a karoling monostorok típusaként készült Gozbert (816–837) apáturasága alatt, ld. erről WALTER — BORN: *The Plan of St Gall*.

⁹³ PL. GRAY BIRCH: *Ordinale Conventus Vallis Caulium* 48. skk.; CHOISSELET — VERNET: *Les Ecclesiastica officia cisterciens* LXX. skk.

⁹⁴ PL. FRERE: *The Use of Sarum* II. 2. skk.; JOCQUÉ — MILIS: *Liber Ordinis sancti Victoris Parisiensis* 15. skk.; SULLIVAN: *Consuetudines Affligenienses* 174. skk.; BECKER: *Consuetudines et observantiae monasteriorum ... Treverensium* 161. skk.

⁹⁵ PL. MILIS — BECQUET: *Constitutiones ... Ordinis Arroasiensis* 29. skk.; WEINFURTER: *Consuetudines canonicorum regularium Springirsbacenses-Rodenses* 3. skk.; SPÄTLING — DINTER: *Consuetudines Fructuarienses* 9. skk. E fejezetcsoportok nem minden forrásban alkotnak olyan zárt egységet, mint a tisztségekről szólók.

⁹⁶ Ld. fentebb, az e fejezet a) alfejezetében írtakat.

a továbbiakban terminusként használt *kusztumárium* szóval jelölök. Ennek fölvétele a rubrikás szövegtípusok közé csak annyiban indokolt, hogy bár tartalma nem liturgikus jellegű, kizárólag liturgikus jellegű szövegek társaságában találkozhatni vele. A kusztumárium a közös élet gyakorlati mozzanatait szabályozza: a közösség tagjainak borotválkozásáról, az érvágásról, a lábmosásról vagy a húsevésről rendelkezik. E fejezeteket mégsem aliturgikus jellegük különbözteti meg a konszuetúdó törzsszövegektől, mert a közös élet viszonyai között a mai szemmel profánnak tűnő események is a kultusz hatása alatt állnak. Ennél fontosabb, hogy tartalmuk nem illeszthető a konszuetúdó tematikusan zárt részeinek egyikébe sem.⁹⁷

(3.) A konszuetúdók másik todalékos fejezete a napirendet egészíti ki az egyházi év néhány napjának liturgikus témájú, de korántsem teljes leírásával.⁹⁸ Egyes kódexekben úgy tűnik, mintha csak elszigetelt részletekről lenne szó, amelyeket valamikor följegyzésre érdemesnek ítélték, majd időrendben másoltak tovább a szokásgyűjtemény következő tisztázatába. Kidolgozottabb szabályzatokban azonban ez a rész már nem todalékos: akár fölül is múlhatja a tulajdonképpeni konszuetúdó terjedelmét, és részletesen, minden jelentős nap érintésével tárgyalhatja az egész egyházi évet.

A közös élet szabályainak e két tartalmi egysége tehát a vázlatosabb konszuetúdókban egyszerű kiegészítésnek mutatkozik. Egyikük mindvégig megmarad a konszuetúdó függelékének, noha idővel azzal megközelítőleg azonos terjedelművé növekszik, a másik viszont a középkori rubricisztika legnagyobb és legelterjedtebb műfajában, az *ordináriuskönyvben* találta meg folytatását.

E) AZ ORDINÁRIUSKÖNYV

a) Az elnevezés

Az ezredforduló utáni középkor liturgikus normaszövegeinek általam mindeddig csak rubrikáskönyvnek nevezett gyűjteményeit a nemzetközi szakirodalom általában ordi-

⁹⁷ A konszuetúdót és a kusztumáriumot kiadói szinten is elkülöníti FRERE: *The Use of Sarum* I. Világos a két rész közti határ pl. a maastrichti kanonokok vagy a fruttuariai bencések könyveiben (TAGGAGE: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*; SPÄTLING — DINTER: *Consuetudines Fructuarienses*). Másutt a kusztumárium szervesebb szövegei a konszuetúdó todalékának mutatkoznak.

⁹⁸ Pl. DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne* 100–107; hasonló részeket tartalmaz pl. a marbach-i ágostonos kanonokok konszuetúdója (SIEGWART: *Die consuetudines des Augustiner-Chorherrenstiftes Marbach*). Ezzel párhuzamos fejlemény, hogy a vita communis keretei közt élő közösségek ordináriusai hosszabb vagy rövidebb konszuetúdót közölnek az évkört leíró törzsszöveg előtt vagy után.

náriuskönyvnek, röviden ordináriusnak nevezi.⁹⁹ Mint fõntebb már utaltam rá, ez az általánosítás odáig megy, hogy maguk a szövegkiadók is ordináriusnak címeznek olyan könyveket, amelyek ezt a szót nem tartalmazzák, vagy kifejezetten más terminussal jelölik õnmagukat. E gyakorlat helytelen és félrevezetõ, mert elfedi a normatív szövegtípusok tartalmi-szerkezeti változatosságát, és a korabeli szóhasználatot is nehezen megközelíthetõvé teszi; mégsem indokolatlan, ha figyelembe vesszük, hogy az õnmagukat valóban ordináriusnak hívó könyvek, illetve a velük azonos tartalmú és szerkezetû, de különféle okoknál fogva más õnmegjelöléssel élõ források a középkori rubrikás könyvkultúra összefoglalását és újkori megfelelõinek kiindulópontját alkotják.

A műfaj az „ordo” szó továbbképzésébõl kapta nevét a többi liturgikus könyvtípussal analóg módon. Ahogyan például az antifónák teljes készletét tartalmazó könyv antifonále, antifonárius vagy antifonárium, úgy lett az ordókat rendszerezve és az egész egyházi évre vonatkozólag tartalmazó könyv ordinále, ordinárius vagy ordinárium. Ugyanakkor a tényleges ordináriusok nem bizonyulnak ordógyûjteményeknek. Egyrészt azért nem, mert a X. század óta sokkal inkább a pontifikálék tekinthetõk szerkönyvi szövegekkel kibõvített ordógyûjteménynek mind egyes fejezeteik címadása, mind azok tartalma alapján.¹⁰⁰ Másrészt azért nem, mert az ordináriusok csak az egyházi év hagyományos ordóit közlik, és azokat sem szükségképpen¹⁰¹ — ha pedig közlik õket akkor sem ezek alkotják az egyes könyvek leghosszabb és legjellemzõbb részét.

Az ordináriusok valódi szerepéhez közelebb visz, ha azt nyelvtörténetileg helytelenül, de a középkori etimológiai gondolkodástól nem elrugaskodva az „ordinare” kifejezésbõl kiindulva értelmezzük.¹⁰² Az igei tõhöz a középkori nyelvhasználatban két nagyobb, liturgikus összefüggésben egyaránt használt jelentéscsoport kötõdik: „valakit/valamit ordóba iktatni” (fõlszentelni, fõlavatni, vö. consecrare, dedicare), illetve „valakire/valamire ordót alkalmazni” (elrendezni, utasítani, vö. disponere, instruere).¹⁰³ Ez utóbbi jelentésváltozat árnyalja a könyvtípus megjelöléseit, amelyek a XIII. század-

⁹⁹ FOLEY: „The « Libri Ordinarii »”; MARTIMORT: *Les “Ordines”* 49. skk.; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 228. skk. Az utóbbi fejezet PALAZZO: „Les ordinaires liturgiques” címû tanulmányának összefoglalása. Ugyancsak PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 230. említi Jean Dufasne kiadatlan dolgozatát a témáról (DUFASNE: *Les ordinaires manuscrits*).

¹⁰⁰ Ld. errõl bővebben alább, a II. 3. d) alfejezetben írtakat.

¹⁰¹ Ezek sorrendben Gyertyaszentelõ, hamvazószerda, virágvasárnap, a nagyheti szent háromnap, húsvétvasárnap. Egyes ordináriusok elhagyják ezek közül a processziós tartalmúakat, ritkábban kiegészítik õket továbbiakkal.

¹⁰² A valóban ebbõl képzett „ordinatio” szó úgyszintén elõfordul mint rubrikáskönyv címadása pl. a XVI. század végérõl való, halberstadti ordináriusban, vö. ODENTHAL: *Die Ordinatio Cultus Divini et Cæremoniarum des Halberstädter Domes*.

¹⁰³ NIERMEYER: *Mediæ Latinitatis Lexicon* 743–744.

tól kezdve terjednek el Európa nagy részén:¹⁰⁴ a kontinensen —először valószínűleg a mai Franciaország területén— a liber ordinarius, az ebből rövidített ordinarius és az indokolatlanná vált egyeztetést elhagyó ordinarium,¹⁰⁵ inzuláris egyházakban pedig az ezekkel párhuzamos helyzetű liber ordinalis, ordinalis vagy ordinale.¹⁰⁶

β) Élethelyzet és hagyományozás

E továbbgondolt etimológia szerint az ordinárius nem elemi szinten közli a liturgia rendjét, mint az ordó, hanem normatív módon elrendez valami meglévőt. Szemben az egyes helyi hagyományokat megalapozó ordókkal a magukat valóban ordináriusnak nevező dokumentumok nem Róma tekintélyére hivatkoznak, hanem saját központjuk megszilárdult hagyományára.¹⁰⁷ Egy ordinárius szerzőjének már nem jelentenek információt a latin rítus egységes vonásai, de nem is törekszik arra, hogy a szertartások minden ceremóniális részletét lejegyezze.¹⁰⁸ A XIII. századi Európa liturgikus központjaiban olyan szolgálattevők működtek, akik rendelkeztek a szükséges alapismeretekkel, rutinszerűen végezték a naponként ismétlődő szertartásokat, de kötődtek rítusuk azon tulajdonságaihoz, amelyek az idők során liturgikus önmeghatározásuk részévé lettek, vagy eleve a hagyomány egyénítését szolgálták. Az ordináriuskönyvek az európai egyházi kultúra és liturgiátörténet legfejlettebb anyagi és személyes háttérrel rendelkező szakaszában születtek meg.

¹⁰⁴ NIERMEYER: *Mediæ Latinitatis Lexicon* 744.

¹⁰⁵ A katalóniai rubrikás nyelv különlegessége, hogy az „ordinarium” szót a középkor végén (XV–XVI. sz.) a rituále (áldozópap által kiszolgáltatót szentségek-szentelmények könyve) megfelelőjeként használja, vö. ODRIÓZOLA: *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses* 179. skk. (Barcelona, Vic, Lleida, Girona, Palma de Mallorca, Tarragona, Tortosa, La Seu d’Urgell, Valencia és Elna ős- és korai nyomtatványai). Ezek némelyike kritikai kiadásban is megjelent, így MARQUÈS — FELIU: *Ordinari [Ritual] de Girona*; PARÉS I SALTOR: *L’Ordinari d’Urgell de 1536*. Ezek tehát nem rubrikáskönyvek. Spanyol területen a rubrikáskönyvek klasszikus változatára a legismertebb megnevezés az *ordinarius* mellett a mai napig a *consueta*, amelyet —akár az *ordinarius*-t— néha tévesen kiterjeszt a modern szakirodalom monasztikus szabályzatokra is, de amely már a középkorban éppígy használatos egy, a halotti évfordulókat és alapítványokat rögzítő könyv (tkp. *obituarium*) jelölésére.

¹⁰⁶ Az anglikán és az episzkopális egyházban a terminus máig él, vö. BRADSHAW: *The Anglican Ordinal*; ECHLIN: *The Story of Anglican Ministry*; FEULNER: *Das „anglikanische Ordinale”*; TELLINI: *The Revised Ordinal*.

¹⁰⁷ Míg az OR vagy a PRG sokszor olyankor is az *ordo Romanus*-ra utal, amikor nem római eredetű szokásokat rögzít, addig az ordináriusok címsora, kolofonja és bevezetője az adott templom, legföljebb a fölérendelt katedrális vagy szerzetesi közösség szokására hivatkozik. Ritka kivétel pl. a trondheimi ordinárius (GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae*), amelyben gyakori a „iuxta Romanum ordinem” kitétel. Ez és az ehhez hasonló esetek vsz. egyes, önálló legitimitást még nem élvező helyi hagyományok megalapozásának tanúi.

¹⁰⁸ Az előbbi a korai ordóktól, az utóbbi a ceremóniáléktól választja el a könyvtípust.

Számos olyan példányuk maradt fenn, amelynek szerkesztője ékesen fogalmazott előszóban vezetni föl a működését megelőző korok rubricisztikájának összegzését.¹⁰⁹ E bevezetők tájékoztatnak arról, hogy az ordináriusok döntő többségét más rubrikás szövegek rendezése, egyeztetése, kiegészítése és kivonatolása útján hozták létre. De ahol nem szerepelnek utalások a munkamódszere, a kisebb és a nagyobb szerkezeti egységek illesztéseinél vagy a tartalmi aránytalanságokban ott is megmutatkozik, hogy az összefoglalt anyag korát és eredetét, sőt műfaji hovatartozását tekintve is külön-nemű.¹¹⁰ Ugyanezt igazolják a gazdagabban adatolt rubrikás hagyományok egyes szövegtípusai közt megállapítható párhuzamok:¹¹¹ igen ritka a szigorú következetességgel szerkesztett, nyelvezetében egyszeri megfogalmazást sejtető ordináriuskönyv.¹¹²

γ) *A meghatározás és annak korlátai*

Ha mégis kísérletet kell tennünk arra, hogy az ordináriusnak nevezett könyvekhez tartalmi jegyeket, szerkesztési elveket és felhasználói kört rendeljünk, a következőket állapíthatjuk meg: (1.) az ordináriuskönyvek meghatározó és végig szinte sértetlenül érvényesülő tartalmi rétege a korábban tulajdonképpen „breviárium”-nak nevezett, a mise és a zsoltosma teljes tételjegyzékét tartalmazó könyvtípussal azonos; (2.) szerkezetük pontosan és folyamatosan követi az egyházi év menetét; (3.) felhasználójuk regionális vagy rendi alapon központosított, tőle függésben lévő egyházaknak irányadó rítust követ.¹¹³ E meghatározásokat azonban az alábbiakkal érdemes árnyalni.

¹⁰⁹ Ld. ehhez föntebb, az e rész 1. c) alfejezetében idézett forrásokat.

¹¹⁰ A trieri ordinárius processziós anyagának áthelyezéséről már írtam. Egy korábbi állapotra utaló szerkezeti maradványok azonosíthatók pl. a fleuryi apátság normakönyvében (DAVRIL: *Consuetudines Floriacenses*), ahol —noha van különálló szanktoráléja— a karácsony nyolcada utáni időszak temporáléjában is „ottfelejtettek” néhány szentet.

¹¹¹ Figyelemreméltó pl., hogy a salisburyi rubrikáskönyvek nyelvezete és egyes megfogalmazásai visszatérnek a nyomtatványkor szerkönyvi rubrikáiban, ugyanakkor jól fölismerhetők már előbb, az *AER*-ban idézett, korai angol forrásokban is.

¹¹² Leginkább a központosított szerzetesrendek, pl. a ferencesek, a kármeliták vagy a premontréiek ordináriusai (DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy*; ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel*; LEFÈVRE: *L'Ordinaire de Prémontré*) mutatkoznak ilyenek. A rend jellegéből és más liturgikus forrásaiból kiindulva ilyen lehetett a dominikánusok ordináriusa is (GUERRINI: *Ordinarium iuxta ritum OP*), ennek kiadásához azonban mindeddig nem jutottam hozzá.

¹¹³ Míg az utóbbi két ismervet Aimé-Georges Martimort nyomán az ordináriuskönyvek meghatározó jegyének szokás tekinteni, az elsőt tudomásom szerint sehol nem emeli ki a szakirodalom, így az ordináriuskönyv és a konsuetudinárium, ill. a ceremóniále műfaja (ld. e fejezet g) alfejezetében) nem különböztethető meg egyértelműen (ezért lehetséges, hogy pl. az évkört követő, de tételsorokat nem közlő baseli vagy az utrechti Szent Márton-templomhoz kötődő ceremóniálét [BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*; SÉJOURNÉ: *Ordinarium S Martini Traiectensis*] Martimort az ordináriusok közt említi). A salisburyi és az airvult-i ordinárius-konsuetúdó (FRERE: *The Use of Sarum* I–II; MARTIN: *Ordi-*

(1.) Az önmagukat breviáriumnak mondó rubrikáskönyvek elsődleges forrásai a liturgikus tételek válogatásának és elrendezésének, ezért minden incipitet közölnek, és nem hivatkoznak tőlük különböző írott forrásra. E breviáriumok osztoznak a későbbi ordináriusokkal abban a tulajdonságukban, hogy az illető rítus tételsorának az általános római rendhez képest egyéni vonásait meghatározónak láttatják, és azokat a római rend széles körben elterjedt szövegeivel együtt kodifikálják saját használatukra, illetve a rítusukat követő leányegyházak javára.

Az ilyen értelemben vett breviáriumok a liturgikus könyvkultúra egészén belül szabványai a szerkönyveknek, jóllehet föltételezik a tételek teljes szövegének és dalamának más úton való —szóbeli vagy írott— hagyományozását. Ezzel ellentétben az ordináriuskönyvek történetében megfigyelhető az incipitanyag fokozatos visszaszorulása.¹¹⁴ Egyes darabjaik csak abban különböznek a breviáriumoktól, hogy az egyes napok tételsora után további adatokat közölnek. Mások viszont a több tételből álló sorozatoknak már csak első tagját adják meg, és esetleg hivatkoznak is a szerkönyvek különféle típusaira mint kiegészítő forrásra. Megtörténhet, bár a műfaj megszűnéséig nem válik uralkodóvá, hogy az ordinárius egy teljes nap szöveganyagával kapcsolatban —akár egyetlen tétel említése nélkül— valamelyik szerkönyvhöz utasítja az olvasót. Az ordináriuskönyvek incipitjegyzékének szerepe tehát megváltozik a liturgikus könyvkultúra egészén belül: immár nem forrása a szerkönyvek szövegének, hanem másodlagos viszonyítási pont, amely az azokban való tájékozódást és a bennük foglalt tételek összehangolását segíti.

A tételjegyzékkel azonosítható alaprétég az egyes ordináriuskönyvekben nagyon különböző mértékben egészül ki további részletekkel. Majdnem minden ilyen címet viselő szöveg beépíti vagy átfogalmazva alkalmazza szövegébe az egyházi év rendhagyó alkalmainak ordóját. A műfaj részletezőbb képviselői olykor teljes miserendet, még gyakrabban zsolozsmarendet közölnek az adott szertartás első előfordulásakor, többnyire tehát ádvent első vasárnapján.¹¹⁵ Egyes szövegek, amelyek nem tartoznak a liturgia törzsanyagához, vagy amelyeket a szerkönyvek csak rövidítve hoznak (így pl. a matutinum olvasmányai előtt mondandó áldások,¹¹⁶ processziós könyörgések,¹¹⁷ a ver-

---

naire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault) jó példája e műfajok különbözőségének. Mindkét forrás végigtárgyalja az egyházi évet előbb a tételválogatás szintjén, majd ceremoniálisan. Ez utóbbi részt az airvault-i konszuetúdó (i. m. 217–218.) így vezeti be: „tradimus praesentis libri serie ordinem carimoniarum huius monasterii servandum, cum determinatione locorum singulorum, prout et hactenus laudabiliter consuetum est observari.”

¹¹⁴ Ennek látszólag ellentmond, hogy a XVI. századig használatosak egyes, bőséges, de nem teljes incipitanyagot közlő források, pl. Magyarországon az *OStr*: Az ehhez hasonló jelenségek okát archaizmusban vagy az adott könyvkultúra és rítus sajátos adottságaiban kell keresnünk.

¹¹⁵ Ld. ehhez a példákat fentebb, e fejezet a) alfejezetében.

¹¹⁶ Vö. FRERE: *The Use of Sarum* II. 6–8.

zikulusok teljes szövege,¹¹⁸ stb.), az ordináriusokban kapnak helyet. Zenetörténeti szempontból különösen érdekesek a hangjelzett intonációk,¹¹⁹ amelyek —mint arra később még visszatérek— a könyvtípus liturgikus használatának módját is jobban megvilágíthatják. Szintén a kidolgozottabb ordináriusokra jellemző, hogy az egyes napokhoz vagy szertartási mozzanatokhoz allegorikus magyarázatot fűznek, és hogy utasításukat az ordók bedolgozásán túlmutató ceremoniális megjegyzésekkel egészítik ki.

Míg az ímént felsorolt információtipusok az ordináriuskönyvek teljes korpuszát tekintve csak több-kevesebb következetességgel beiktatott, más rubrikás műfajokból kölcsönzött toldalékok a tételjegyzékben, addig a votív elemekre és a naptárszervezésre vonatkozó bekezdések először itt kapnak helyet. Az ordináriusok pontosan közlik a vonatkozó hagyomány szokásait a zsolozsmahórákhoz csatolt szuffrágiumok számát és jellegét illetően, rendelkeznek a szerkönyvekben sokáig nem vagy csak függetlenül szereplő votív órákról és misékről (a boldogságos Szűzről és a halottakért mindennap teljes liturgiát mondani 1568-ig általános gyakorlat volt,¹²⁰ és ezt egészítette ki a helyi patrónus vagy patrónusok tiszteletére, illetve különféle szándékokért végzett mise vagy zsolozsma). Ugyancsak a helyi egyház hatáskörébe tartozott, hogy a liturgikus év egymással érintkező vagy átfedésbe kerülő alkalmainak szertartásrendjét szabályozza, vagyis a római rítusban fölmerülő sajátos naptárszervezési kérdésekkel foglalkozzék. Az ilyen esetekben született precedensértékű döntéseket szintén az ordinárius őrizte meg — de ezekről részletesebben lesz szó a következő, a naptárszervezés kérdéseit önálló rubrikás szövegtípusként tárgyaló direktóriumokról szóló alfejezetben.

(2.) Tartalmi összetételüknél sokkal egységesebb az ordináriuskönyvek szerkezete. Ellentétben az ordókkal, a liturgiama­gyarázatokkal és a közös élet szabályaival, az ordináriuskönyvek soha nem tartalmazzak a szoros értelemben vett éves liturgián, a misén és a zsolozsmán kívül eső anyagot (így nemcsak paraliturgikus elemeket, hanem a rituále vagy a pontifikále anyagához tartozó szertartásokat sem), vagy ha mégis, akkor

¹¹⁷ *RStr* 39. (Trin), 47. (Nat.BMV).

¹¹⁸ *OAgr* 85–87.

¹¹⁹ Kéziratossá hangjelzést közöl pl. az amiens-i, a bayeux-i és az esseni ordinárius (DURAND: *Ordinaire de l'église Notre-Dame d'Amiens*; CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*; ARENS: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche*. Hangjelzésnek hagy ki helyet egyes incipitek fölött a kármeliták ordináriusa (ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel*) és az *OStr*, ill. az *OAgr*. Ld. ezekről alább, a IV. 3. a) alfejezetet.

¹²⁰ A bűn terhe alatti kötelezettséget V. Szent Pius pápa oldotta föl a BR editio princeps-ét bevezető *Quod a nobis* bullájában, vö. BR 5: „Nos propter varia huius vitæ negotia, multorum occupationibus indulgentes, peccati quidem periculum ab ea præscriptione removendum duximus ...”, de erősen buzdított a szokás megőrzésére és ahhoz búcsúkat rendelt. A szentszéki dokumentumok szövegéhez itt és a továbbiakban ld. <http://www.documentacatholicaomnia.eu>.

azt függelékben közlik, a függelék pedig inkább az ordináriust is tartalmazó kódex, mint a tényleges ordinárius része.¹²¹ Az imént bemutatott tartalmi elemek mindig az egyházi év megfelelő pontján jelennek meg, és épp a legösszetettebb tematikájú szövegekben érvényesül az a szerkesztési elv, amely a fölmerülő kérdéseket első előfordulásukkor tárgyalja.¹²²

Van viszont a könyvtípusnak néhány kevésbé kötött szerkezetű része, mégpedig az egyes nagyobb egységek végén. Ilyenek a temporále bizonyos összefüggő időszakainak lezárásai (a szanktorálét a temporáléba ágyazó szövegek rendszerint itt hozzák az időszak szentjeiről szóló rubrikákat), de a legjellegzetesebb „szabad felület” a temporálét és szanktorálét különválasztó ordináriusok két felének illeszkedése, ahol változatos kiegészítő anyagok jelenhetnek meg.¹²³ Fontosságukat mégsem szabad a könyvtípus tartalmi vagy szerkezeti adottságainak vizsgálatakor túlbecsülni: a rubrikáskönyvek állandó toldalékolása és módosítása miatt a kéziratosság korában természetes volt, hogy az egyes kötetek szabadon maradó utolsó lapjaira újabb, lehetőleg a főszöveggel tartalmi kapcsolatban álló fejezeteket jegyezzenek le.¹²⁴ Ezeket a további tisztázatok is örökölték, így lehet, hogy egy-egy toldalékos anyag a későbbiekben a kézirat vagy akár az oldal közepén, látszólag a könyv szerves részeként helyezkedik el, de eredetileg annak szerkezetétől idegen, függelékes szöveget közöl.

¹²¹ Vagyis a kéziratosság korában szokásos módon a liturgikus tárgyú kódex szabadon maradt lapjaira följegyezhettek további adatokat. Természetesen kivételt képez az előző alfejezetben tárgyalt könyvtípus, amelyben az ordináriust konszuetúdó-kusztumárium követi vagy előzi meg. Ezt a típust azonban ikerkönyvnek kell tekintenünk, vagyis a konszuetúdó és a kusztumárium ekkor sem tekinthető az ordinárius részének, történeti sorrendjük pedig kifejezetten fordított.

¹²² Vö. KURZEJA: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche* 431: „diligenter hic attendas, quia de eo amplius non dicemus.” A klasszikus (XIII–XV. sz.) ordináriusokat szerkezeti szempontból három nagyobb csoportba soroltam: 1) *Problémaközpontú*: az egyházi évet nem tárgyalja teljes egészében, csak a szabályozást igénylő kérdések megoldására összpontosít normatív-elméleti megközelítéssel. 2) *Lineáris*: folyamatos olvasást föltételez, enciklopédikus igényű, minden kérdést az első lehetséges előfordulásnál tárgyal, nem ismétli önmagát. 3) *Kézíkönyvszerű*: föllapozható, az egy-egy napra vagy szertartásra vonatkozó minden tudnivalót az adott helyen ír ki, a szótárakhoz vagy lexikonokhoz hasonlóan nem föltételezi a teljes szöveg ismeretét, de ugyanezért következtelen: ismételheti önmagát vagy kihagyhat lényeges adatokat.

¹²³ Az *O.Agr*-ben itt olvashatók a verzikulusok, a maastrichti Miasszonyunk-templom ordináriusában (TAGAGE: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*) a himnuszokról és az áldásokról szóló rész, a trondheimi ordináriusban (GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae*) a közvasárnapok rendje, a kommúne és a dedikációs ünnep, az aostai ordináriusban az egész éves olvasmányanyag, a préceszek és az áldások.

¹²⁴ Világosan látható ez pl. a *R.Str* utolsó lapjain — ld. alább, a II. 1. b) alfejezetben írtakat. Ugyanígy a Palma de Mallorca, AC Ms. 3411. 152^r, ill. uo. a 3412. jelzetű consueta 209^r oldala után a kódex közel harmadát kitevő toldalékos anyagokat azonosítottam.

Hasonlóképpen toldalékos az ordináriusok többségében a kisebb tartalmi egységek, vagyis az egyes napokról szóló szakaszok fölépítése. A nap liturgikus rendjét az első vesperástól vagy a matutinumtól kezdve a órák tételanyagának leírása szokta jelenteni, míg a mise a órák közt foglal helyet vagy önálló miseordináriusba kerül.¹²⁵ Az egyes tételsorok elejéhez vagy végéhez óránként csatlakoznak azok az egymással tartalmi kapcsolatban nem föltétlenül lévő megjegyzések —a szerkesztő sokszor „item”, olykor „regula” szóval jelöli vagy ¶ jellel kezdi ezeket—, amelyekkel a szöveg használói a lapszálon kiegészítették a mintapéldányok egyikét.¹²⁶ Nagyobb mennyiségű, szintén a naphoz tartozó, de egymással össze nem függő kiegészítésre lehet számítani a nap utolsó szertartását követően.

Az ordináriuskönyvek legnagyobb hányadának ma ismert formája minden bizonynyal egy járulékos bekezdésekkel folyamatosan bővített, incipitanyagában viszont egyre vázlatosabb „breviárium” újabb és újabb tisztázataiból került ki.¹²⁷ E képlékeny szövegtörténetnek azonban a kor legnagyobb központjaiban voltak kevésbé esetleges lezárásai is. Nem kevés olyan ordináriust ismerünk, amelyik a lehető legnagyobb részletességgel, átgondolt és következetesen érvényesített szerkezetbe rendezve mutatja be az adott egyház liturgikus hagyományát, a „vita communis” körülményei között pedig nemegyszer konszuetúddal, kusztumáriummal egészül ki.¹²⁸ Az ilyen nagyszabású rubrikáskönyvek megalkotásában már legalább akkora szerepet játszott a reprezentációs igény és a kor teljességre törő rendszerezési hajlama, mint a rítus gyakorlata szabályozni és a normát kifelé közvetíteni kívánó kodifikációs szándék.¹²⁹

¹²⁵ Ilyen. pl. a genfi miseordinárius (HUOT: *Ordinaire du Missel de Genève*), és önálló szakaszt szentel a szolozsmának, ill. a misének pl. a ferences rend vagy a salisburyi székesegyház ordináriusa is (DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy* 2. skk., 207. skk.; FRERE: *The Use of Sarum* II. 1. skk., 148. skk.).

¹²⁶ A szokásosnál ezért jóval szélesebb margót hagy szabadon pl. a fécampi ordinárius (CHADD: *The Ordinal of the Abbey of the Holy Trinity Fécamp*). A bayeux-i ordináriusban (CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*) — ez az ismert normakönyvek közt az egyik legtartalmasabb — a lapok szélét és alját is telejegyzetelték a használat során, méghozzá a főszövegével azonos méretű és jellegű, textuális írással. Terjedelmes lapszéli jegyzeteket találtam még a Girona, AC Ms. 9. 123–124., ill. 206. lapjain. Uo. a 126. és a 127. lap között egy teljes, számozatlan bifólió volt utólag befűzve. A jelenség a kéziratos ordináriusokban általános, a több leiratban elérhető könyvekben pedig megfigyelhető a lapszéli jegyzetek, ill. az utólag befűzött fóliók főszöveggé válása a hagyományozás későbbi szakaszában. Ilyen viszonyban van pl. az idézett kódex és a Girona, BS/AD Ms. 2. és 151.

¹²⁷ A tételjegyzék elsődlegességét elrejtheti, ha a szigorú értelemben vett ordináriust és konszuetúdót egybedolgozták, mint pl. Amiens-ben (vö. DURAND: *Ordinaire de l'église Notre-Dame d'Amiens*).

¹²⁸ A kiadott anyag leginkább reprezentatív képviselői a már többször idézett salisburyi, airvault-i és bayeux-i ordinárius-konszuetúdók.

¹²⁹ Érdemes kiemelni, hogy az ordináriuskönyvek megjelenése, majd eltűnése párhuzamos volt a skolasztikus gondolkodás és a középkori egyetemi műveltség felvirágzásával, ill. átalakulásával.

(3.) A felhasználói kör sajátos csoportjának igényeit szolgálják, és mind tartalmi, mind szerkezeti értelemben rendhagyónak mutatkoznak azok az ordináriusok, amelyek nem egy-egy liturgikus központ, hanem valamelyik alárendelt egyház használatára készültek. Ezek a könyvek kivonatai egy általában azonosítható, magasabb hierarchikus fokozatról származó forrásnak.¹³⁰ Az, hogy a mintául szolgáló rendtartásból mit tartottak lejegyzésre érdemesnek, nagyban függ a szöveg használóinak egyéb könyvekkel való ellátottságától és liturgikus képzettségétől. Az ilyen forrásokra rendszerint jellemző a problémaközpontú megközelítés és az általánosító tárgyalásmód, de érdemben csak az egyes szövegek és az őket használó közösség körülményeinek ismeretében lehet róluk nyilatkozni.¹³¹ Mivel kevés incipitet tartalmaznak, az egyházi év jelentős szakaszait és napjait kihagyják, és nem jelentenek mintát egyetlen leányegyháznak sem, gyakorlatilag nincs olyan tulajdonságuk, amelyik megfelelné az ordináriuskönyvekkel szemben támasztott definíciós követelményeknek. Ugyanakkor majdnem mindig megtartják mintapéldányuk címadását, és képet adhatnak a középkor kevésbé kiváltságos templomainak szokásairól, a központ rítusának alkalmazási módjairól, a kisebb egyházak könyvkultúrájáról. Egyéni megfogalmazásaik tágabb összefüggésbe képesek helyezni a rubrikás nyelvhasználat központi változatát, és megőrizhetnek értékes részleteket a leírásukat követően elveszett vagy módosult mintapéldányból.

Míndezt összefoglalva ki lehet jelteni, hogy az ordináriuskönyv nem tartozik a középkori rubricisztika „tisztá” műfajai közé. Legigényesebb megnyilvánulásai egyesítik magukban az előző fejezetekben tárgyalt szöveg típusok minden szigorúan kultikus tartalmát, a bennük egyre inkább előtérbe kerülő naptárszervezési és ceremoniális szempont viszont előrevetíti az ordináriusok használatával párhuzamosan kialakult, de idővel azok helyére lépő rubrikás műfajok későbbi sikerét egy megváltozott liturgikus könyvkultúra keretei között.

¹³⁰ Ilyen viszonyban van pl. egy essenai (ARENS: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche*) és egy kölni apácaordinárius (WEGENER: *Der Ordinarius des Stiftes St. Ursula in Köln*) a kölni székesegyházi forrásokkal. Ugyanezt fogjuk látni alább, a II. 1. b) alfejezetben a *RStr*-szel kapcsolatban.

¹³¹ E források legfőbb helytörténeti érdeklődés miatt vagy más források hiányában kerülnek a kiadók érdeklődése középpontjába. Magam alább, a II. 1. b) alfejezetben igyekszem az itt írtaknak megfelelően elemezni a *RStr*-t.

F) A DIREKTÓRIUM

A középkori liturgiátörténet utolsó szakaszában, vagyis a XVI. századnak a Tridenti Zsinatot megelőző, illetve annak üléseivel párhuzamos évtizedeiben mind gyakoribbá válik a rubrikáskönyvek fölratai között a „directorium” megjelölés,¹³² és ma is így hívják az egykor számos műfajt termő rubrikás szöveggkultúra egyik utolsó túlélőjét.¹³³ A címadást következetesen alkalmazó¹³⁴ és egységes tartalmi-szerkezeti jegyeket fölmutató „eligazító könyvecskékre” két dolog jellemző: szinte kizárólag naptárszervezési kérdésekkel foglalkoznak, és egy vagy több tényleges egyházi év leírását közlik.

a) *A liturgikus időszámítás problematikája*

A keresztény liturgia két időszámítási rendszer összehangolásával hozta létre annak a naptári szerkezetnek az alapjait, amelyhez a hivatalos és a gyakorlati élet ma az egész világon alkalmazkodik.¹³⁵ Míg a naptári nap éjszaka és nappal fordulatából elvont fogalma az egész emberiség tapasztalatában közös, és legföljebb kezdőpontjának kijelölését tekintve térnek el egymástól az egyes korok és kultúrák, addig a napokat sorozatokká szervező hetek, hónapok, évszakok és évek kulturális fogalmak, amelyeknek kialakítása az adott időszámítást használó nép természeti környezetétől, életmódjától, csillagászati ismereteitől és történelemszemléletétől függ.

¹³² Mivel a direktórium még a rubricisztikán belül sem tartozik a legszórakoztatóbb olvasmányok közé, mindössze két újkori szövegkiadásban ismerjük XV. századi, angol képviselőit (WORDSWORTH: *The Tracts of Clement Maydeston* és WORDSWORTH — COOKE: *Ordinale Sarum*). Mindkét kiadást hosszú bevezető előzi meg. Ezekből egyrészt megismerhetők a műfaj angolai képviselői, másrészt jól rekonstruálható a folyamat, amelynek során a konszuetúdóból önállósodott az ordinárius, majd az ordinárius egyes tartalmi egységeit a szerkönyvek asszimilálták, legsajátosabb témáit pedig rövidítve és átszerkesztve átvették a direktóriumok. A könyvtípus általánosítása e két kiadás alapján talán merész vállalkozásnak tűnik, de az alább, a II. 2. b) alfejezetben ismertetett magyarországi emlékek, a késői ordináriusok szerkezeti és tartalmi változásai, valamint az újkori direktóriumok ismeretében nem bizonyul felelőtlennek. Mindenesetre a további kutatás — amelyet e néhány bekezdés csak bátorítani kíván — nem nélkülözheti a hasonló kéziratot és nyomtatott emlékek föltárását és elemzését.

¹³³ Különbséget kell tennünk a középkori és az újkori direktórium között: míg az előbbi több évet dolgoz föl vagy öröknaptárhoz hasonlít, addig az utóbbi egy-egy tényleges naptári évről szól.

¹³⁴ A „directorium” szó csak utóéletét tekintve látszik jellemzőnek. Az idézett angol források közt gyakori az ordináriusoktól örökölt „ordinale” címadás (pl. *Ordinale Sarum*, *Caxton's Ordinale*), vagy a köznyelvnek számító *pica* (pl. *Pica Sarum*, *Pica Eboracensis*). Az utóbbi értelmezése vitatott: vagy latinosan botot jelent (iránymutató, vö. *Defensorium*, *Credemibi*), vagy az angol szerint mákos süteményt (*pye*, *magpie* — a könyvek *mixed printers type*-pal előállított, sajátosan apróbetűs oldalképéről).

¹³⁵ E rész a FÖLDEVÁRY: „Ordináriuskönyvek” 400–402. részletezése. Az egyházi év rendszeres összefoglalásához ld. RADÓ: *Enchiridion liturgicum* II. 1077. skk.

A keresztény liturgikus és a mai világi időbeosztás a Közel-Kelet lunáris rendszereit közvetítő zsidó gyakorlatból vette a hét fogalmát, amely egyszerre jelenti a munkát követő pihenés szakaszos visszatértét, a holdpálya egynegyedének időtartamát és az Örökkévalótól adott mitikus előkép megszentelő újraélését. Római közvetítéssel tette magáévá a kidolgozott szoláris év eszméjét, amely a mérsékelt égövben az újkőkor óta nemcsak a mezőgazdasággal, hanem akár a katonáskodással kapcsolatos rítusok idejét is rögzíti.¹³⁶ A két rendszer érintkezését jelentette a hónap: a liturgikus időszámításban ez a fogalom soha nem lett meghatározó, de kezdettől fogva számoltak vele. A hónap időtartama nyilvánvalóan a holdfáziséhoz hasonlít, de keresztény és jelenlegi formájában független attól, és a nappálya enyhén változó hosszúságú tizenketted részének felel meg. Ugyancsak érintkezést jelent a két naptári rendszer között, hogy a lunáris számítás is figyelembe veszi a legnagyobb keresztény ünnepekkel kitüntetett napfordulókat és napéjegyenlőségeket. Nem maradt viszont nyoma a liturgikus naptárban olyan tisztán holdhoz vagy naphoz kötődő tényezőknél, mint a zsidó kultuszban kiemelkedő újhold,¹³⁷ vagy a klasszikus antikvitás többéves periódusai (pl. olympias, lustrum).

A keresztény időszámítás tehát két naptár egymásra rétegződéséből jött létre, és ezt a két réteget a liturgikus könyvkultúra legtöbb képviselője két önálló kötetre, a temporáléra és a szanktoráléra bontotta.¹³⁸ A szerkezeti és történelmi értelemben is másodlagos szanktorále¹³⁹ a szoláris év egyes napjaihoz rendelt alkalmakat rögzíti, a temporále pedig alapvetően a heteket megkezdő vasárnapok sorozatát. Ez utóbbi azonban kezdettől fogva beépít néhány olyan viszonyítási pontot is, amelyek — legalábbis kezdetben — nem helyezhető el akadálytalanul a hetek sorozatában.

A temporále középpontját jelenti a tavaszi napéjegyenlőséget követő holdtöltéhez legközelebb eső vasárnap,¹⁴⁰ a húsvét a hozzá tartozó hat- (nagybőjt), majd további háromhetes előkészülettel (böjtelő), illetve a rá következő, áldozócsütörtökig tartó negyven, majd pünkösddelel és annak nyolcadával befejeződő ötven és még nyolc napig tartó ünnepi időszakokkal. Az évnek ez a harmada viszont a húsvét időpontjának

¹³⁶ Ezekhez ld. HAHN: *Naptári rendszerek* 46–52.

¹³⁷ A zsidó naptárról és liturgiáról ld. DE VRIES: *Zsidó rítusok és jelképek*.

¹³⁸ Ez a később általánossá váló gyakorlat a korai forrásokban kevésbé jellemző: a *Libellus missarum Veronensis* (ún. *Sacramentarium Leonianum* = Verona, BC Codex 85) és a *Sacramentarium Gregorianum* első változatai keverten hozzák a két részt, és ez a szerkesztésmód épp a rubrikáskönyvekben igen sokáig megmaradt.

¹³⁹ A szanktorále alapját jelentő mártír- és apostolkultusz ugyanakkor egyidős a temporále legősibb rétegével. Az egyházi év kialakulásával kapcsolatos ismereteket naprakészen hozza VOGEL: *Medieval Liturgy* 304. skk., 404–410.

¹⁴⁰ A középkori húsvétszámítás módjáról általában ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 305–308. A latin egyházakban BEDA: *De ratione computi* és *De Pascha celebratione* című tankönyve volt irányadó.

változása miatt mindig másképp illeszkedik a hetek és hónapok nagyobb folyamatába. Szintén a temporálé jegyzi az eredetileg évszakhoz rendelt, majd a naptár más egységeihez rögzített évnegyedes, népi nevükön kántorböjtöket és a liturgikus bibliaolvasás hónapához, de azon belül vasárnapokhoz kötött fordulót, az új históriák beiktatásait.¹⁴¹ Végül a kétféle naptárrendszer leglátványosabb kereszteződésének a karácsony és az azt megelőző ádvent ünneplése bizonyul: míg az előbbi naptári nap, és mint ilyen logikailag a szanktorále rendszerébe tartozik, addig előkészületi ideje hetekből áll, tehát temporális jellegű.¹⁴²

A temporále belső, a két kiváltságos ünnepkör és a téli, illetve tavaszi kántorböjt közti ütközéseit már az első írott liturgikus források megszüntették azzal, hogy az előbbit az ádvent harmadik hetére, az utóbbit pedig a nagyböjt első hetére időzítették;¹⁴³ a vízkereszt utáni, változó számú vasárnap anyagának kezelésére több megoldás létezett,¹⁴⁴ a nyár eleji históriát pedig a pünkösdi késői időpontja esetén rövidítették, hogy augusztus elejére mindenképpen elkezdődhessen a következő olvasmány- és énekciklus.

Míg azonban a temporále az idők során nagyrészt fölszámolta ezeket a belső elentmondásokat, a szanktorále újabbakat termelt. Maguk a liturgikus könyvek is bizonytalanok abban, hogy az egyes napok kezdetét a mai zsidó gyakorlatnak is megfelelően az előző estétől a következőig, vagy a jelenlegi polgári minták és a csillagászati

¹⁴¹ A kántorböjtökről ld. RADÓ: *Enchiridion liturgicum* II. 1099; VOGEL: *Medieval liturgy* 312. Az új históriák beiktatásáról ld. HUGHES: *Medieval Manuscripts* 11–12., 189–192; DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 157–158.

¹⁴² E kettősség az ádvent végének egyes liturgikus mozzanataiban még erősebben fejeződik ki. Az ún. O-antifónák, karácsony vigíliája, ill. vigíliájának vigíliája és Szent Tamás apostol ünnepe a szanktorális naptár rendszeréhez tartoznak, míg az utolsó heti laudések antifónasorozatai és az ádventi kántorböjt temporális természetűek: a hét egyes napjaihoz társulnak. A *Clama* responzóriumciklus a fennmaradó szabad köznapiakat foglalja el, így átmenetet képez a két naptári kategória között.

¹⁴³ Ez azonban nem föltétlenül jelentette azt, hogy a kántorböjtöket valóban a könyvben közölt helyükön tartották meg, vö. alább, a II. 1. a) alfejezetben szereplő példával. A középkori szerkönyvek általában a pünkösdi utáni vasárnapokhoz kötik az egyes históriák olvasmányait, responzóriumait és Magnificat-antifónáját, holott az független a számozást követő és a napi mise evangéliumához igazodó rendszertől. Az őszi kántorböjtöt még a *Missale Romanum* utolsó, 1962-es mintakiadása is a pünkösdi utáni 17. és 18. vasárnap között hozza (vö. *Missale Romanum* 1964 342. skk.), jöllehet annak valódi helyét az éves direktórium határozza meg szeptember harmadik hetén.

¹⁴⁴ Az egyik módszer az utolsó vízkereszt, ill. az utolsó előtti pünkösdi utáni vasárnap anyagának ismétlése volt hetvenedvasárnapig, ill. az ádvent előtti utolsó vasárnapig. A másik módszer szerint a vízkereszt után fennmaradó olvasmány- és könyörgésanyag visszatért a pünkösdi utáni utolsó előtti, propriummal rendelkező vasárnap és a pünkösdi utáni utolsó vasárnap között. A propriuménekek készlete nem tartalmaz többletanyagot, így azokat mindkét esetben ismételték. A naptári kérdésekhez ld. még alább, a IV. 1. fejezetben írtakat.

alapú időszámítás szerint éjféltől éjfélig számítsák.¹⁴⁵ A középkorra megszilárdult és máig érvényes gyakorlat mindenesetre az lett, hogy a liturgikus napok nem egyenlő hosszúak: az ünnepek az előző este állnak be az első vesperástól, a köznapok első órája azonban az éjféltől kezdődő matutínus.¹⁴⁶ Ám mind az ünnepek, mind a köznapok túlnyúlnak a nap (második) vesperásán, és a lenyugvási órával, a kompletóriummal végződnek. Ha tehát sikerült is kiküszöbölni, hogy a szanktorále egyazon napra két ünnepet tegyen, megmaradt a lehetősége annak, hogy az egyik nap vége egybeessen a másik előestéjével.

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a jelesebb ünnepeket régóta vigília (ez terminusként nem virrasztást, hanem megelőző napot jelent) vezette be, és nyolcad követte, vagyis liturgikus anyagukat néhány változó saját tétel kíséretében egy teljes héten át ismételték. Minderre végül az egyre nagyobb fontosságra jutó votív szertartások rétegződtek, amelyekkel a középkorban szokás volt a hét egyes szabadon maradt köznapjainak anyagát helyettesíteni.¹⁴⁷

Mind a temporáléhoz, mind a szanktoráléhoz, mind a votív szertartásokhoz szövegek tartoztak, amelyeknek évenkénti hiánytalan elimádkozását a korabeli klérus elengedhetetlennek tartotta,¹⁴⁸ ezért gondoskodni volt kénytelen azokról a szabályokról, amelyek az egy liturgikus alkalommal adódó, olykor többrendbeli szövegütközést kezelni képesek úgy, hogy se a naptári rendszer, se a tételek sorozata ne szenvedjen lényeges károkat. A naptári napok rangja szerint az egy időben végzendő szertartások —azonos vagy eltérő ünnepélyességgel— megtörténhettek teljes terjedelmükben egymás után, lehetett őket felezni vagy egymásba toldani, az alacsonyabb rangút rövidebb megemlékezésnek mondani, esetleg áthelyezni a legközelebbi szabad (saját változó szöveganyaggal nem rendelkező) köznapra.¹⁴⁹ E megoldások között az újkorinál kevésbé központosított egyházszervezetben a helyi tekintély választott, mint ahogyan

¹⁴⁵ Így pl. a *RStr* az ünnepnapok tárgyalását is rendszerint a matutínussal, nem pedig az első vesperással kezdi.

¹⁴⁶ A vigíliák ugyanakkor (ld. a következőkben) rövidebbek a csillagászati napnál: a matutínustól a nónáig tartanak.

¹⁴⁷ A középkori érzékelés szerint a temporále —a jeles időszakokat, különösen a nagybőjtöt nem tekintve— csak vasárnap érvényesült. A nem kiemelt köznapokon legtöbbször még a közelmúltban is meghatározott votív miséket mondtak (vö. *Missale Romanum* 1964 [58. skk.]). E gyakorlat átterjedése a zsolozsmára még súlyosabb következménnyel járt: a köznap pszaltérium tényleges imádkozását gyakorlatilag lehetetlenné tette. Ez a torzulás vezetett 1911-ben X. Szent Pius pápa *Divino afflatu* kezdetű bullájának kibocsátásához, amely —azaz a nyomában járó breviáriumreform— a teljes pszaltérium imádkozását ugyan helyreállította, de ennek érdekében jóvátehetetlen kárt okozott a zsolozsma hagyományos szerkezetében.

¹⁴⁸ Az újkori és különösen a ma elterjedt szokással szemben a középkorban egybeeséskor a breviárium, ill. a misszale minden saját szövegét igyekeztek elimádkozni.

¹⁴⁹ Kifejtve ld. DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 201–202.

a helyi vagy rendi szokástól függött az is, hogy a szanktorále alaprétégen kívül milyen ünnepeket tart meg az illető egyház, és hogy milyen votív szándékoknak kötelezi el magát. Az egyes konstellációkban születő döntéseket a fontosabb központok följegyezték, hogy a jövőben fölmerülő hasonló kérdéseket már az előzményre hivatkozva tudják megoldani, és némelyikükből általános következtetést is levontak, vagyis az előzmény tanulságait átvitték további hasonló esetekre. Ez viszont azt is jelentette, hogy a naptárszervezés egyrészt központosítatlan volt, másrészt precedensjogra épült, ami föltételezte a témára vonatkozó helyi hagyomány írásba foglalását és gondos továbbadását. Ezt a feladatot hosszú ideig az ordináriuskönyvek látták el.¹⁵⁰

β) Megoldási kísérletek a középkor végén

A XV–XVI. században azonban a római rítus központosításának gondolatával párhuzamosan¹⁵¹ e problematika végleges megoldására is születtek kísérletek. Ezek a kísérletek kétféleképpen igyekeztek átláthatóbbá tenni a naptárszervezést.

(1.) Mivel a liturgikus naptárban lehetséges ütközések száma nagyobb a beláthatónál, az egyik megoldási módnak az ünnepek objektív rangsorolása ígérkezett. Ennek nyomán a liturgikus napok közt hierarchikus rend alakult ki, az ütközések pedig belátható számú típusba lettek sorolhatók. Az ezekre vonatkozó szabályokat viszonylag röviden össze lehetett foglalni, így az ordináriusok precedensek végeláthatatlan sorozatára épülő, előzmények nélküli helyzetekben mégis mindig bizonytalan rendelkezéseit egy kisebb és megbízhatóbb gyűjteményben adhatták közre a szakértők. Ezt az utat követte a Tridenti Zsinat utáni központosítás szerkönyveinek bevezető fejezetei közt olvasható „*Rubricæ generales*” című könyvecske.¹⁵² A deduktív szabályozás azonban nem számolt egy kulturális és egy gyakorlati tényezővel.

(a) A regionális és rendi rítusokra a középkor végén éppoly jellemző volt a sokszor évszázadok alatt folyó naptárszervezési hagyomány, mint liturgiájuk több más összetevője: a rítus folytonossága nyilvánult meg azokban a döntésekben, amelyeket a közösség hajdani liturgusai hoztak a szintén egyénített ünnepkészlet és szöveganyag bensőséges ismeretében. Ehhez képest az átfogó és objektív rendelkezések nem tartották tiszteletben az *alma ecclesiae* megszentelt örökségét, és tárgyiasítva osztályozták nagy áhítattal ápolt ünnepeit, illetve az azokhoz kötődő officiumokat. Jellemző különösen a szentek ünnepeihez való kétféle hozzáállásra, hogy az általános szabályokkal élő *Breviarium Romanum* mennyivel gyakrabban veszi kommu-néból a szentek ünnepei-

¹⁵⁰ Esztergomi vonatkozásban ennek ismertetéséhez ld. alább, a IV. 1. a) alfejezetben írtakat.

¹⁵¹ Vö. HAUNERLAND: „Einheitlichkeit als Weg der Erneuerung”.

¹⁵² BR 23–29.

nek tételeit,¹⁵³ mint azok a központosítatlan zsolozsmáskönyvek, amelyekben a szanktorále szinte minden egyes napjának önálló és az év során megismételhetetlen anyaga van. A szanktorále elburjánzása ugyan a liturgiátörténet rendre kiújuló problémája, és végső soron, a liturgikus szerkezet szintjén kártékony jelenség, mégsem lehet nem lenni tekintettel arra a késő középkori érzületre, amely saját ízlését és alkotókészségét éppen ezen a ponton ajánlhatta föl az Istennek.¹⁵⁴

(b) Emellett gyakorlati szempontból az objektív naptárszervezés elvárta, hogy a szertartások minden egyes végzője tökéletesen ismerje a normaszöveget (így pl. a „Rubricæ generales” egyes változatainak közel negyven, utóbb ki is egészített, tömör elméleti fejezetét),¹⁵⁵ és könnyedén alkalmazza azt a legváltozatosabb naptári helyzetekben. Ehhez képest az ordináriuskönyvek, jóllehet nem biztosítottak megoldást minden fölmerülő kérdésre, az esetek többségében könnyen kikereshető, rövid és érthető eligazítást adtak. Hiába tartalmazzanak a szerkönyvek elvileg minden lehetőséggel számoló szabályokat, a kevésbé tájékozott liturgusoknak mind a mai napig szükségük van egy direktóriumnak nevezett, az általános rendelkezéseket a tényleges egyházi évre alkalmazó kiadványra.

(2.) Kézenfekvő volt tehát, hogy a naptárszervezés átláthatóbbá tételét célzó törekvések kidolgozzanak egy olyan lehetőséget, amely nem lép ki a helyi vagy rendi hagyományok keretei közül, és egyszersmind megkönnyíti a szabályok alkalmazójának dolgát. Így született meg az ordináriusok naptárszervezésre vonatkozó adatait (ezeket a továbbiakban direktoriálisnak nevezem) önálló rubrikás műfajban egyesítő és azokat továbbfejlesztő direktórium.

γ) *A direktórium a XV–XVI. században*

A direktóriumok nemcsak abban távolodtak el az ordináriusoktól, hogy mellőzték azok nem direktoriális részleteit, hanem abban is, hogy szempontjukat jobban kidolgozva elszakadtak az egy ideális liturgikus évet bemutató szerkezettől. Ennek előzménye figyelhető meg néhány ordináriusban és egyes zsolozsmáskönyvek rendszerint leghosszabb, ún. impozíciós rubrikájában is. A karácsonyt megelőző hét napjainak liturgikus tételei évenként változó szerkezetben szerepelnek aszerint, hogy Krisztus születésének ünnepe a hét melyik napjára esik: a hét napjaihoz rendelt laudes-antifónák és a dátumhoz kötött O-antifónák állandóan változó kapcsolódása mellett az adventi kántorböjt napjai, Szent Tamás apostol december 21-i ünnepe és helyenként

¹⁵³ A tridenti breviáriumreform megfelelő vonatkozásaihoz ld. BÄUMER: *Geschichte des Breviers* 385., 428.

¹⁵⁴ Ugyanezt emeli ki MEZEY: *Deákység és Európa* 60–61.

¹⁵⁵ A BR még csak tíz ilyen fejezetet közöl, ezeknek száma azonban a további kiadásokkal rohamosan növekszik. A fent említett terjedelmet a breviáriumok a XIX–XX. századra érik el.

egy, az utolsó négy szabad köznapi elosztott responzórium-sorozat (*Clama in fortitudine*) vet föl újabb kérdéseket. Bizonyos rubrikaszövegek ezen a ponton előrevetítik a direktóriumok szerkezetét, és hétszer írják le az advent utolsó hetének teljes rendtartását vagy annak vitás elemeit aszerint, hogy a karácsony a hét melyik napjára esik.¹⁵⁶

A XVI. század jellegzetes direktóriumainak már központi fogalmai azok, amelyek az egybeesések szempontjából matematikai és csillagászati jelölők szerint tipizálják az évet: ilyenek a littera dominicalis, az aureus numerus, az epacta, a noviluna (ugyanebben az időszakban és bizonyára épp e megnövekedett direktoriális érdeklődés nyomán került sor a XIII. Gergely pápa nevével szentesített 1582-es naptárreformra, amelynek dokumentuma 1965-ig a *Missale Romanum* bevezető fejezetei közt szerepelt).¹⁵⁷ E rubrikáskönyvek „öröknaptárként” gyűjtik össze a következő évtizedekben várható kérdéseket, és azokat egy-egy év hiányos, mert csak a problémákra összpontosító leírásában válaszolják meg. A műfajnak ebben az értelemben leszármazottja a főntebb említett, ma is direktóriumnak nevezett nyomtatvány, noha az kötetenként egyetlen évvel foglalkozik és ceremoniális utasításokat is tartalmaz. XVI. századi képviselőinek azonban a „Rubricæ generales”-ben általánosan érvényesülő deduktív szabályozás miatt nem akadt funkcionális örököse: rövid életű, sikertelen kísérletnek bizonyult a rubrikás könyvtörténetben, „tisztza” műfajként mégis a legalkalmasabb arra, hogy párhuzamként elkülöníteni és megérteni engedje az ordináriusoknak az idők során mind nagyobb részét kitöltő direktoriális szövegeket, illetve a XV–XVI. századi ordináriusokban megfigyelhető egyes szerkezeti változásokat.¹⁵⁸

G) A CEREMONIÁLE

A középkor sokszínű rubrikás irodalmának másik örököse a pápai és a püspöki ceremoniále.¹⁵⁹ A „cærimonia” szó, amelyről e könyvműfaj nevét kapta, a liturgikus latinságon belül nem egyszerűen szertartást jelent, hanem —mint az ordókkal kapcsolatban már megjegyeztem— a szertartás nem-szöveges, mondhatni „rendezői”

¹⁵⁶ A kiadott ordináriusok közt pl. ilyen az utrechti Szűz Mária-templomé (VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis*), a kéziratok források közt pl. a barcelonai székesegyházé (Barcelona, AC Ms. 77.). Magyarországon ugyanazt az impozíciós rubrikát közli néhány kézirat és nyomtatott breviárium, a *RStr* és az *OAgr*. Az *OStr* ugyanitt a breviáriumhoz utasít, vagyis előzményében szerepelhetett a szöveg. Ld. alább, a II. 1. b) alfejezetben és a II. 3. fejezet bevezetőjében írtakat.

¹⁵⁷ „De anno et eius partibus”: *Missale Romanum* 1964 (62). skk. A fenti szakkifejezések magyarázatát és a szükséges táblázatokat ld. ugyanott. A 12 évvel korábbi *Missale Romanum* még csak a középkori misekönyvekben szokásos szabályokat és táblázatokat közli (uo. 37–55.).

¹⁵⁸ Ennek részletezéséhez ld. az *OAgr* és az *OTel* ismertetését alább, a II. 1. c–d) alfejezetben.

¹⁵⁹ Általánosságban ld. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 239–240; MARTIMORT: *Les “Ordines”* 87. skk.

szempontját takarja. A ceremoniális szempontot azért is különösen fontos kiemelni a rubricisztika egyéb témái közül, mert a liturgiátörténet és az azzal érintkező társtudományok művelői legtöbbször a ceremoniáléban tárgyalt adatokat keresik a liturgikus normaszövegek más műfajaiban is, és sokszor azon mérik le egy-egy szöveg értékét, hogy az mennyire részletező ebben a vonatkozásban. A ceremoniále műfaji jegyeinek azonosítása tehát egyfelől azért szükséges, hogy az ilyen adatok iránt érdeklődők közvetlenül a céljuknak leginkább megfelelő, belátható és informatív forrásokhoz fordulhassanak, és ne a rokon könyvtípusok esetleges és szűkszavú ordótöredékeire legyenek utalva; másfelől viszont azért, mert fölhívja a figyelmet a ceremoniálétól különböző normaszövegekre, és jelzi, hogy a liturgikus szövegválogatás, a szimbolika vagy a naptárszervezés újabban kevésbé méltányolt kérdései éppen úgy foglalkoztatták a középkori liturgust, mint a kultusz látványelemei.

a) *A könyvtípus jellemzői: történelmi háttér, főpapi környezet és enciklopédikus igény*

Azok a könyvek, amelyeknek címe a „cerimonia” szó valamely továbbképzéséből származik, történelmileg a középkor végéhez és az újkorhoz kötődnek. A *Ceremoniale Romanum* (pápai ceremoniále) első kiadása 1516-ban jelent meg,¹⁶⁰ az egész újkorban meghatározó alakját pedig nem sokkal korábban, 1488-ban nyerte el.¹⁶¹ A *Ceremoniale episcoporum* legújabb, a ma elterjedtebb liturgikus rendre alkalmazott kiadása 1984-ben jelent meg,¹⁶² azonos című, középkori előzményekre visszatekintő őse viszont csak kisebb módosításokat szenvedett 1600 óta.¹⁶³ A nem Rómához kötődő, egyházmegyei vagy rendi rítusokat szabályozó ceremoniálék első példányai sem régebbiek a XIV. századnál.¹⁶⁴ Jóllehet a műfaj kiváló ismerője és a középkori római ceremoniálék

¹⁶⁰ *Rituum Ecclesiasticorum sive Sacrarum Cerimoniarum ... Libri Tres.*

¹⁶¹ Kiadása CR.

¹⁶² *Ceremoniale Episcoporum.*

¹⁶³ CE, majd annak újabb kiadásai. Közvetlen előzményéről a később tárgyalandó PR III-on kívül nem tudok, de NABUCO: *La liturgie papale* 283–300 szerint (idézi SCHIMMELPFENNIG: *Die Zeremonienbücher* 137.) összeállítóira nagy hatással voltak a CR és a pápai szertartók annak előmunkálataihoz tartozó naplói.

¹⁶⁴ Pl. a bázeli (BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*), az utrechti (RIENTJES: *Liber ceremoniarum* — a forrást nem sikerült megtalálnom, HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius* XXXIV. bibliográfiája idézi, vsz. azonos VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis* kiadásának tárgyával), a bursfeldi (ALBERT: *Ceremonia Bursfeldenses*), a subiacói (ANGERER: *Ceremonia regularis observantiae* és a melki (ANGERER: *Breviarium Ceremoniarum Monasterii Mellicensis*) ceremoniálét (további, kiadatlan szövegekről tudósít — többnyire AER alapján — MARTIMORT: *Les "Ordines"* 89–90.). A XIV–XVI. századi, kiadott források mindegyike székesegyházhoz vagy előkelő apátságához kötődik (a bencés források valódi ceremoniálék, de még ekkor is magukon viselik a konszuetúdók jellegzetességeit — a korai konszuetúdók egyházi évet leíró szakaszának kiteljesedése tkp. az ordinárius, szertartástípusokat leíró

kiadója, Bernhard Schimmelpfennig korábbi szövegeket is fölvesz gyűjteményébe, ezek csak tartalmi és legfőljebb szövegtörténeti összefüggésben vannak a valódi ceremoniálékkal: szerkezeti értelemben egymásnak mellérendelt ordók sorozatai, mert nem szervezi őket egységgé a műfaj valódi képviselőire jellemző enciklopédikus igény.¹⁶⁵

Ennek megfelelően a ceremoniáléra úgy is lehetne tekinteni, mint a rubrikás szövegtípusokat a liturgikus könyvkultúra fénykorában egyesíteni próbáló ordinárius egyik örökösére, amely tartalmát tekintve ugyan kevésbé összetett, de tárgyát jobban kifejti, mint nagyobb szabású elődje. Kialakulása az ordináriusok visszaszorulásával egyidejű, hozzájuk hasonlóan teljességre törekszik az általa választott szempont kidolgozásában, és az ugyancsak önálló műfajjá kristályosodott direktóriumok tematikáját teljesen mellőzi. Míg azonban a direktóriumok megjelenését valóban megelőzte az, hogy a direktoriális szempont uralkodóvá vált az ordináriusokon belül, addig a ceremoniálék tartalmi és szerkezeti vonásai nem az ordináriusok hasonló témájú részleteivel állnak rokonságban,¹⁶⁶ jóllehet a XIV. századtól kezdve megfigyelhető a legki-

---

szakaszának [vö. pl. Girona, BPE Ms. 108. 1–14. capitulum] kiteljesedése pedig a ceremoniále). A saját rítust őrző szerzetesrendek normakönyvei műfaji értelemben az újkorban szintén ceremoniálék, bár elnevezésük sokszor a középkorból öröklött *ordinarius*, pl. a sarutlan kármeliták *Ordinarium seu Ceremoniale*-ja, a karthauziak *Ordinarium Cartusiense*-je, vagy a premontreiek *Ordinarius sive/seu liber ceremoniarum*-a (az utóbbiak egyik harmada ugyan ordináriusszerűen közli az egyházi évet, ez előtt pedig általános direktoriális szabályok olvashatók, de mindvégig mellőzik a tételjegyzéket, amelyet pedig a tulajdonképpeni ordináriusok sine qua non-jának kell tekintenünk). Különös, hogy a pálosoknál viszont egy újkori rituále visel „ceremoniale” címet (*Ceremoniale seu rituale ordinis s. Pauli I. Eremita*). Minden említett esetben jellemző, hogy első helyen a történelmi megnevezés áll, de szerepel a „standard” címadás is.

¹⁶⁵ SCHIMMELPFENNIG: *Die Zeremonienbücher* az avignoni fogságtól a CR-ig (1488) terjedő időszak anyagát tárgyalja, ill. adja ki (erről összefoglalóan ld. uo. 3–5., majd korszakonként kifejtve). A pápai liturgia XIV. század előtti forrásait a kiadó maga is az OR darabjai között, majd a XII. század közepétől misszálékban, ordináriusokban véli megtalálni. A XIV. századtól kezdve erősödik meg az a tendencia, hogy a pápai szertartók gyűjteményekben foglalják össze a ceremoniális jegyzeteket, leírásokat, és elszakadnak az akkori gyakorlatból már kiveszett, Róma-városi stációs liturgiától. Az első szerkesztett ceremoniálék —amint ezt később részletezem— pontifikálék függelékében olvashatók. A műfaj klaszikus megvalósulása csak ezután jön létre Patrizi Piccolomini és Burckard művében, a CR-ban.

¹⁶⁶ Kiemelkedően fontos forrás az ordináriusok és a ceremoniále kapcsolata szempontjából egy XV. századi tournai-i normakönyv (PYCKE: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai*) Ennek elejét a kiadó (uo. 20–22.) ceremoniálénak, a második és a harmadik részt egy korábbi ordinárius szanktorále-, illetve temporále-kötetéhez írt, kiegészítő jegyzetsorozatnak tekinti. Az előbbi megállapítást MARTIMORT: *Les “Ordines”* 89–90. ceremoniále-meghatározásával indokolja, de maga a szöveg nem tartalmaz ilyen címadást. (A második és a harmadik rész elején valóban megtalálható, hogy „Sequuntur correctiones et additiones fiendæ in rubeo ordinario ecclesie Tornacensis”, illetve „Item in nigro ordinario ista sunt corrigenda”.) Vizsgálatot érdemel tehát a ceremoniále-műfajmegjelölés. A kérdéses rész valóban teljesen ceremoniális tartalmú, és a kiadó szerint új összeállítás (i. m. 21.), tehát a XV. század kö-

dolgozottabb ordináriusokban, hogy az egyházi év leírása előtt vagy után — esetleg a kommúnéba illesztve — ceremoniális fejezeteket közölnek.¹⁶⁷

Bár az ordináriusok legtöbbje is egy-egy püspöki székhöz vagy rendi központhoz kötődik, a ceremoniálék főpapi jellege szembeötlőbb: általában kifejeződik elnevezésükben és meghatározza az egyes könyvek tematikáját. Az ordináriusok címadása a templom tekintélyére hivatkozik, a ceremoniálék viszont a püspöki méltóságot helyezik előtérbe. A főpapi jelleg fejeződik ki abban is, hogy különösen a pápai, de bizonyos mértékig a püspöki ceremoniálék is közölnek olyan szertartásokat, amelyek nem a liturgiához, hanem a főpapi udvartartás életéhez vagy a főpap paraliturgikus mozzanatokkal kísért napirendjéhez és egyházpolitikai tevékenységéhez (választás, zsinatok, utazás, stb.) kapcsolódnak, viszont a történelem előrehaladtával egyre inkább mellőzik a nem kifejezetten főpapi rítusokat (pl. keresztelés, temetés, processziók).¹⁶⁸ Emellett a ceremoniálék tartalma nem korlátozódik az egyházi évre: tartalmi fölépítésük igen közel áll a kidolgozott liturgiamaғыarázatokból és a konszuetúddal egyesített ordináriusokból ismert szerkezethez (az egyházirend egyes fokozatainak szentelése, öltözetek, tárgyak és terek, mise- és zsolozsmarendek, egyházi év, kivonatos ritu-

---

zepének legfejlettebb (francia katedrális) könyvkultúrájához tartozik. Az elején a templom és az oltár díszítéséről, majd a harangozásról szóló általános rubrikák után a vesperástól kezdve taglalja a liturgikus nap rendjét előbb a legmagasabb ünnepek rendtartása szerint, majd a rangsorban lefelé haladva. A szöveget kétféleképpen sorolhatjuk a korábban föllállított tipológiába. Vagy az ordináriusokhoz tartozó konszuetúdok rokona (vö. FRERE: *The Use of Sarum*; MARTIN: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault*), vagy valóban ceremoniále (vö. BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*; SÉJOURNÉ: *Ordinarius S Martini Traiectensis*). Az előzőektől abban különbözik, hogy nem az évkörbe illeszkedik, vagyis nem ádvent első vasárnapjánál írja le a zsolozsma- és miserendet (viszont nem áll távol a salisburyi forrás konszuetúdo-kötetétől). Az utóbbtól abban különbözik, hogy nem követi az évkört, legfőljebb nyomokban. Föltételezésem szerint annak a tendenciának dokumentuma, amelynek során a tételjegyzékek, a direktoriális és a ceremoniális adatok az ordináriusok kevert rendszerét meghaladva önálló műfajjá válnak, és nincs közvetlen kapcsolatban a XII–XIII. századi konszuetúdo-ordinárius megoldással. Annak az általánosító hajlamnak megfelelően, amely pl. az *OStr-OAgr-OTel* ceremoniális rubrikáinak fokozatos külön csoportba gyűjtésében fejeződött ki (ld. alább, a II. 1. fejezetben), a tournai-i forrást is ceremoniálénak lehet tekinteni, mert a korábbi ordináriusok ceremoniális adatait gyűjti össze egy deduktív rendszerben, jóllehet a szerkesztők ezt vsz. egy modern kialakítású ordinárius első fejezetcsoportjának tekintették. Párhuzamos jelenség azzal, ahogyan a szerkönyvekben az ordinárium és az általános rubrikák önálló egységgé válnak, és nem a temporáléban esedékes első előfordulási helyre kerülnek, de nem közvetlen előzménye az újkori típusú, a *CR*-hoz, ill. a *CE*-hoz hasonló ceremoniáléknak.

¹⁶⁷ Pl. Vic, ABE Col. 31/18; Girona, BS/AD Ms. 151; Palma de Mallorca, AC Ms. 3411. és 3412.

¹⁶⁸ A bázeli és az utrechti Szent Márton-templomban használt ceremoniále (BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*; SÉJOURNÉ: *Ordinarius S Martini Traiectensis*) még a teljes évkört leírja, csupán szempontjai változnak meg; MARTIMORT: *Les "Ordines"* 55., 60. bizonyára ezért sorolja őket —tévésen— az ordináriusok közé. A főpapi rítusok kizárólagossá válása a *CE*-ben párhuzamos jelenség azal, ahogyan a pontifikále sajátosan püspöki szerkönyvvé válik a *PRG*-tól a *PR*-hoz vezető úton.

ále),¹⁶⁹ miközben tartalmi érintkezés kevés van, szövegtörténeti kapcsolat pedig egyáltalán nincs közöttük.

β) A könyvtípus eredete

E két jellegzetesség, vagyis a főpapi méltóság kiemelése és az egyházi éven túlmutató enciklopédikus igény, illetve mellettük egy negatív adat: a hasonlóképpen kidolgozott rubrikás műfajokkal való gyenge kapcsolat arra enged következtetni, hogy a ceremóniále műfaji előzményét egy szerkönyvben, még hozzá a pontifikáléban kell keresnünk. A püspöki szertartáskönyv X. századi megjelenésétől kezdve (ún. Német-római pontifikále, Mainz) mindvégig, azaz a már említett, Durantus-féle XIII. század végi redakciójáig hosszú és részletes rubrikákat tartalmaz, jóllehet a legkorábbi fennmaradt szerkönyvekből teljességgel hiányoznak a rubrikák, és az egész középkor folyamán bőven születnek és maradnak használatban olyan szerkönyvek, amelyek egyáltalán nem közölnek rubrikákat a napok nevein, a tételcímeken és néhány rövid hivatkozáson kívül. Terjedelmüket tekintve a rubrikák éppen olyan fontos részét alkotják a pontifikálénak, mint a szertartásszövegek. Különleges műfaji helyzetükre utal az is, hogy a pontifikále fejezetei rendszerint rubrikával kezdődnek, vagyis mintegy a rubrikaszövegbe ágyazzák a szerkönyvi szövegeket, és hogy ezek a fejezetek következtetesen egy-egy „ordo” szóval bevezetett cím alatt olvashatók.

Mivel az első alfejezetben tárgyalt ordók és a ceremóniálék tartalma megegyezik, és a pontifikále történetének legfontosabb állomásait megjelentető szövegkiadók: Niels Krogh Rasmussen, Cyrille Vogel, Reinhard Elze és Michel Andrieu egyaránt kimutat-

¹⁶⁹ *A CR vázlatos szerkezete:* — I. könyv: 1) pápaválasztás, 2) pápaszentelés, 3) pápai lakoma, 4) pápakoronázás Rómán kívül, 5) császárcoronázás, 6) szentté avatás, 7) áldások, 8) a bíborosokkal kapcsolatos rítusok, 9) konzisztórium, 10) egyházlátogatogatás, 11) béke- és szövetségkötések kihirdetése, 12) a pápa a nyilvánosság előtt, 13) fejedelmek fogadása, 14) egyetemes zsinat. — II. könyv: az egyházi év, függelékekkel. — III. könyv: 1) tiszteletadások, 2) a szolgálattevők feladatai, 3) öltözetek, 4) szentbeszéd tartása, 5) további szabályok. Az első könyv tehát afféle kusztumárium, amely a liturgiához szorosan nem tartozó kérdéseket tárgyalja. A második az ordináriusok módjára halad az évkör szerint. A harmadik a ceremóniálék logikáját követi, de szintén szigorúan liturgikus tárgyú. *A CE vázlatos szerkezete:* — I. könyv: 1–4) a püspök megválasztása, beiktatása körüli teendők, 5–11) a szolgálattevők feladatai, 12–17) tárgyak és öltözetek, 18–25) ceremóniális szabályok, 26) helyettesítések, 27–28) zenei tárgyú szabályok, 29–30) csöndes mise, 31) egyházmegyei zsinat. — II. könyv: 1–7) zsolozsmarendek, 8–12) miserendek [közbeiktatva a halotti zsolozsmák], 13–37) az egyházi év, függelékekkel, 38) betegség, halál és temetés. Az első könyv eleje tehát liturgián kívüli szabályokat tárgyal, majd a szolgálattevők feladatai és más szertartási szabályok következnek; a második könyvben mise- és zsolozsmarendek, egyházi év és afféle „exsequiale” található: mindez könnyen megfeleltethető a CR beosztásának, de a régiebb műfajoknak is.

ták, hogy a püspöki szertartáskönyv korábbi liturgikus szövegekből lett összeállítva,¹⁷⁰ kézenfekvőnek látszik azt föltételezni, hogy a pontifikále eredetileg független ordók szerkönyvi szövegekkel való kiegészítése és sorozattá rendezése útján jött létre. Az írásbeliség növekvő szerepe, a rubrikákban rögzített gyakorlat finomodása, helyi vagy rendi központokhoz fűződő differenciálódása, a ceremoniális elemek szimbolikus tartalmának növekvő jelentősége — egyszóval mindazok a tényezők, amelyek a normaszövegek többi műfaját is életre hívták, idővel oda vezettek, hogy nem volt érdemes egyetlen könyvben összegezni a püspöki szertartások szövegeit és a hozzájuk fűződő celebrációs irodalmat. A pontifikále a rubrikás könyvkultúra virágkorában hosszú időre elnyerte végleges alakját.¹⁷¹ Ettől kezdve mindazok a módosítások és kiegészítések, amelyek a korán központosított alapszöveghez járultak, vagy az ordináriusba kerültek, vagy a pontifikále függelékében kaptak helyet.

A Durantus-pontifikále maga is tartalmazott ilyen függelékét,¹⁷² amelynek vagy egyik mintája, vagy párhuzama volt már Latino Malabranca bíboros-püspökének 1280 körüli ceremoniáléja.¹⁷³ A XV. századi pontifikále-változatokban szintén általánosnak mondható ez a záró fejezetcsoport.¹⁷⁴ Könyvtörténeti értelemben éppen az jelenti a Durantus-pontifikálétól a XV–XVI. századi átdolgozásokon át a *Pontificale Romanum* 1595–1596-os, a Tridenti Zsinat határozata alapján kiadott editio princeps-éhez vezető folyamat lényegét, hogy a szerkesztők leválasztják és kibővítve önálló könyvvé fejlesztik a ceremoniális függelékét, és hogy a pontifikále többi rubrikáinak is jelentős részét helyezik át a ceremoniálékba.¹⁷⁵ Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy

¹⁷⁰ RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 471–473; PRG I. XVII. (közvetve); PR I. 3–4.

¹⁷¹ A Durantus-pontifikále tényleges érdemeinek köszönhetően, és nem felsőbb utasításra terjedt el. Ennek közvetlen leszármazottja, a PR 1596-os editio princeps-e volt az első és egyetlen, a Tridenti Zsinat határozata alapján kiadott szerkönyv, amelyet VIII. Kelemen pápa *Ex quo in Ecclesia* bullájában (PR 2–4.) minden korábbi római és minden nem római pontifikáléval szemben kötelezőnek hirdetett ki. Ezt a kizárólagosságot sem tartalmi, sem elvi vagy gazdasági megfontolások nem támogatták (a kúriában is tiltakozást váltott ki), hiszen a könyv lényegében nem különbözött a korábbi, XV–XVI. századi kiadásoktól, azok pedig csak érintőlegesen módosítottak a PR III-on. Ld. erről bővebben: DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé* 150–157.

¹⁷² A „Qui ministri et quæ ornamenta pontifici missam sollempniter celebranti necessaria sunt” kezdetű fejezettől (vö. PR III. 631. skk.).

¹⁷³ MARTIMORT: *Les “Ordines”* 107–108., DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé* 14.

¹⁷⁴ Erre hoz példákat MARTIMORT: *Les “Ordines”* 107–109.

¹⁷⁵ A PR bevezető bullája erről írja (PR 3.), hogy a szerkesztők „... quæ essent in veteris pontificalis volumine comprehensæ, delegerint, iis tamen exceptis, quæ ad Romanum pontificem attinebant, quod nimirum in Cæremoniali Sanctæ Romanæ Ecclesiæ sunt expressæ. Ex rubricis vero multis detractis, quæ exactiore methodo in Librum Cæremoniarum Episcoporum sunt relata ...” Vö. DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé* 149. A *Cæremoniale Sanctæ Romanæ Ecclesiæ* megfelel Cristoforo Marcello kréai püspök 1516-os *Rituum Ecclesiasticorum sive Sacrarum Cerimoniarum ... Libri Tres* című kiadásának, ill. an-

míg a pontifikále IX–X. századi előtörténetére a rubrikás és a szerkönyvi szövegek egyesítése jellemző, addig a XV–XVI. században e két összetevő szétválasztása vezet egy, a korábbiaknál egyértelműbben szerkönyvi alkatú pontifikále, illetve egy tisztán rubrikás tartalmú ceremoniále kialakulásához.

A kétféle megoldás —a ceremoniális adatok ordináriusba, illetve pontifikálefüggelékbe helyezése— viszonyára jellemző, hogy a kéziratok ceremoniálék száma az egykorú ordináriusokéhoz képest jelentéktelen. A direktóriumokhoz és a naptárszervezésre vonatkozó általános szabályokhoz hasonlóan a ceremoniálék sem voltak nélkülözhetetlenek a középkori kultusz rendszeres végzéséhez: miközben ordináriuskönyve vagy legalább abból készült kivonata valószínűleg minden átlagosan fejlett könyvanyaggal rendelkező templomnak volt, addig a ceremoniále a könyvnyomtatás kora előtt a leggazdagabb és legöntudatosabb gyülekezetek kiváltságának bizonyul.¹⁷⁶

Mind a direktórium, mind a ceremoniále a teljességre törekedve foglalta írásba a rubricisztika egy-egy szempontját, miközben az ordinárius a liturgikus élet ténylegesen fölmerülő problémáit, illetve azok megoldásait jegyezte föl. Az előbbieket átgondolt szerkezetű, tartalmukban következetes elméleti szövegek; az utóbbi ezzel szemben történelmi képződmény, így forrásértékét tekintve egyszerre több és kevesebb, mint a rubrikás könyvtörténetben őt követő és máig létező műfajok. Több, mert a benne foglalt adatokon túl az eleven rítusba enged betekintést, de kevesebb is, mert a korabeli rítus adatait rendszertelenebbül és kevésbé részletesen közvetíti.

A ceremoniálék tehát az ordináriusokkal ellentétben nem elsősorban a liturgikus könyvkultúra egészében elfoglalt kitüntetett helyük, hanem kiemelkedő forrásértékük miatt érdemelnek figyelmet. Megfogalmazásuk és szerkesztésük viszonylag késői, de adataik megbízhatóan alkalmazhatók az összeállításuk előtti korokra, és nemegyszer hiánypótlók lehetnek a náluk korábbi, de töredékes vagy kifejtetlen szövegek értelmezésekor.

---

nak Albert de Castello-féle, 1582-es utánnomlásának. A *Liber Caremoniarum Episcoporum* a CE 1600-as editio princeps-ének előzménye. A CR utolsó 19 fejezete valóban kimarad a PR-ból, viszont megjelenik a CE-ban, vö. DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé* 150.

¹⁷⁶ A könyvtípus nem sokkal megszületése után nyerte el hosszú időre végleges alakját a CR-ban, majd a CE-ban. A korai újkorból (1619 és 1665) MARTIMORT: *Les "Ordines"* 90. egy ambroszián (*Ceremoniale Ambrosianum*) és egy bourges-i (*Cérémonial de l'Église ... de Bourges*) ceremoniálét idéz Martène alapján (*AER* 11, 63). Tudomásunk van egy párizsi ceremoniáléről is, amelyet különösen zenei tárgyú rendelkezéseivel kapcsolatban szokás idézni (SONNET: *Ceremoniale Parisiense*). Ugyanezt a műfajt mintát követik egyrészt az újkorban is fennmaradt rendi liturgiák normaszövegei, másrészt a XVIII–XX. századi rubricisták (ld. az ordókról szóló alfejezetben).

H) A SZERKÖNYVI RUBRIKÁK

A pontifikále és a tárgyunktól még távolabb eső rituále kezdettől fogva rubrikás és szerkönyvi szövegek sajátos együttesét jelenti: a bennük szereplő normaszövegek kutatása ezért önálló probléma, amellyel sokkal inkább e műfajok, és nem a rubrikás könyvkultúra összefüggésében érdemes foglalkozni.¹⁷⁷ A mise és a zsoltosma szerkönyveiben ehhez képest szembeötlő, hogy a rubrikaanyag történelmileg másodlagos, és beosztása, terjedelme, megfogalmazása a középkor második felében is csak lazán kapcsolódik a főszöveghez. A kidolgozott liturgikus szokásrendek egy-egy szerkönyve akár félezer évnél is tovább tartalmazhatja ugyanazt a tételsort, sőt az egyes kéziratok közti közvetlen kapcsolat is föltárható az egyedi szövegválasztások vagy a szélesebb körben elterjedt tételek sajátos olvasatai alapján. Az ugyanazon hagyományhoz vagy akár családfához tartozó kódexek azonban éppúgy lehetnek gazdagon rubrikálva, mint ahogyan nélkülözhetik is a rubrikákat, és előfordulhat, hogy a mintapéldány tételei közé illesztett rubrikák a főszöveg bármiféle módosulása nélkül teljesen kicserélődnek.¹⁷⁸

a) *A forráscsoport jellege és értéke*

A szerkönyvi rubrikák gyakran megfigyelhető függetlensége miatt indokolt, hogy a normaszövegek kutatója egy-egy általa vizsgált hagyomány tulajdonképpen rubrikás-könyvei mellé járulékos forrásként vegye föl az azzal szoros kapcsolatban álló szerkönyvek rubrikáit. E rubrikákat gyűjteménybe foglalva és a köztük szereplő tételeket incipitté zsugorítva olyan rubrikáskönyvhöz jutunk,¹⁷⁹ amely ebben az alakjában talán

¹⁷⁷ A pontifikále műfaj történetére dolgozatomban többször kitérek; a rituáléhoz ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 257. skk., PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 197. skk.

¹⁷⁸ E szempontot magyar, különösen esztergomi vonatkozásban részletesen földolgozom a II. 3. fejezetben (összefoglalása fentebb már hivatkozott „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches” című, megjelenés előtt álló tanulmányom, példatára a *PStt*). Külföldi párhuzamként pl. DIJK: *Liturgisch Woordenboek* (idézi FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 137.) fejt ki ugyanezt a kuriális-ferences rubrikák vonatkozásában. A salisburyi *New Ordinal* FRERE: *The Use of Sarum* II. 4. szerint szintén a szerkönyvek rubrikaanyagává vált; ezt erősíti meg, hogy az *AER*-ben közölt angol szerkönyvi források frazeológiája feltűnően egyezik Frere kiadásáéval. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 249. és 257. szerint az 1504-es kármelita misszálé rubrikáit szinte szó szerint a rend liturgikus főforrásának számító, Sibert de Beka-féle XIV. századi ordináriusból (ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel*) vették. Végül a melki breviárium XV. és XVI. századi változata és a pannonhalmi, ún. Tolnai-breviárium (*Breviarium ordinis sancti Benedicti*) összevetésekor ugyanezt figyelte meg Kelemen Áron, akinek szíves közlését ezúton köszönöm.

¹⁷⁹ Így járnak el azok a szövegkiadók, akik a széles körben elterjedt, ún. „tridenti” szerkönyvek szövegeit nem akarják megismételni a középkori források megjelentetésekor, pl. SEGUI I TROBAT: *El Missal mallorquí*; DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé*; RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge*.

sohasem létezett, mégis önállóan bizonyul a források szélesebb körét érintő szöveg-történeti elemzésben. Egy-egy szerkönytípus azonos hagyományvonalba tartozó képviselői között nem mindig mutatható ki a rubrikaszöveg folytonossága, de az illető hagyomány összes fönmaradt szerkönyvét figyelembe véve azt tapasztalhatjuk, hogy az önálló életet élő rubrikaszöveg bűvópataként hol ebben, hol abban a műfajban bukkan föl jól fölismerhető megfogalmazásban, de olykor eltérő beosztásban és terjedelemben. A rubrikás hagyomány többnyire szövegváltozatokat is kínál, amelyek tanúi lehetnek egy, esetleg eleve több olvasatban elterjedt mintapédánynak, az alapszöveg spontán szétfejlődésének, vagy az anyag tudatos átszerkesztéseinek.¹⁸⁰ A párhuzamos helyek időrendjét, szöveggörnyezetét és a nekik helyet adó könyv liturgikus használatát mérlegelve lehet csak eldönteni, hogy mikor melyik lehetőségről van szó. Ezek az alapszövegben bekövetkező változások nemcsak a rubrikaanyaggal kapcsolatban szolgálnak értékes adatokkal, hanem gazdagítják a változatokat kitermelő forrásra vagy környezetre vonatkozó ismereteket is.¹⁸¹

Más esetekben a szerkönyvekből összeállított rubrikás szöveggyűjtemény azonos egy-egy fönmaradt, a megelőző alfejezetekben tárgyalt műfajokhoz tartozó rubrikáskönyv tartalmával, illetve annak részletével, kivonatával.¹⁸² Ez a tény a szegényesebben dokumentált rubrikás hagyományoknál is megengedi azt a föltételezést, hogy a megfogalmazásukat tekintve rokon vagy egyező szerkönyvi rubrikák valamely elvesztett, de tényleges rubrikáskönyv tanúi.¹⁸³ Ha pedig a szerkönyvek tételsora és jellemző szövegváltozatai megmaradnak, a rubrikaanyagban mégis komoly változás áll be, az utalhat a mögötte álló normaszöveg megváltozására, és közvetve az adott rítust képviselő intézmény szervezeti és liturgikus reformjára. A szerkönyvi rubrikák mindemellett nem föltétlenül követik a rítusukat befolyásoló normaszövegek módosulását, és így legalább töredékekben megőrizhetnek olyan használatból kiszorult és fön nem maradt rubrikáskönyveket, amelyeknek az illető szerkönyvek leírásakor már újabb redakció lépett a helyére.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Ennek legjellemzőbb esetei azok, amikor egy helyi rítus rendi rítussá válik vagy annak képezi alapját. Magyarországon az esztergomi rítus pálos redakciója a tételanyagot jelentősen nem alakítja át, viszont —legalábbis a XIV. században— teljesen új, a rendi hagyományra jellemző rubrikaanyagot fogalmaz. Hasznos lenne ebben az értelemben összevetni pl. a párizsi és a dominikánus vagy a római és a ferences forrásokat.

¹⁸¹ Ld. pl. a *P* eredetével kapcsolatos kutatásokat: MEZEY: *Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok* 18–19; SZENDREI: *Mos patriæ* 149–151; FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 393.

¹⁸² Bizonyítottan ilyen pl. a salisburyi *New Ordinal*, mint föntebb.

¹⁸³ Ld. alább, a II. 3. d) alfejezetben írtakat.

¹⁸⁴ Így pl. a *PRG* ordóinak töredékei jóval a *PR* III. elterjedése után is megtalálhatók a közép- és nyugat-európai misekönyvekben. Különösen időtállóan bizonyult a nagycsütörtöki krizmaszentelési ordó, vö. *AER* passim.

β) A töredékek hordozói és értelmezése

Az így rekonstruált rubrikaszövegek legjobb forrásai egyrészt ugyan a megfelelő hagyomány legkorábbi fennmaradt szerkönyvei, de sokszor —ha az ezekkel való szövegtörténeti kapcsolat igazolható— jobban hasznosíthatók a náluk későbbi, de bizonyosan központi helyzetű kéziratok, és koruktól, használatuktól függetlenül azok, amelyek a legnagyobb terjedelemben közölnek rubrikákat. A kor, a központi helyzet és a lehető legnagyobb szövegmennyiség egymást támogatva és hitelesítve vezethet a legjobb változat megállapításához.¹⁸⁵

Ennek a változatnak mégsem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani addig, amíg nem ellenőriztük liturgikus és műfaji hovatarozását. A mise- és különösen a zsolozsmáskönyvek tartalma számos rítusmeghatározó jegyet mutat, de egyáltalán nem biztos, hogy rubrikaanyaguk olyan információkat közvetít, amelyek szintén a rítus egyénített rétegéhez tartoznak.¹⁸⁶ Ahol rendelkezésre állnak ilyenek, ott a fennmaradt rubrikáskönyvekkel való tartalmi összevetés segíthet eldönteni, hogy a rubrikás szöveggyűjtemény a rítusra jellemző-e, vagy a római rendtartás általános jegyeit hordozza. Az előbbi esetben a vonatkozó rítus egykorú forrásaival összevetve lehet megállapítani, hogy mennyire szűk, vagy mennyire széles körben volt használatban a normaszöveg. Átvételei további rész hagyományokban bizonyíthatják a két rítusváltozat kapcsolatát, egyazon rítusterületen vagy szervezeti egységen belüli részleges elterjedése pedig —figyelembe véve az esetleges történelmi különbségeket¹⁸⁷— eszközt adhat a rokon források pontosabb osztályozásához aszerint, hogy a többé-kevésbé megegyező tartalmú szerkönyvek melyik rubrikás hagyományba illeszkednek.

Az utóbbi esetben viszont, ha a rekonstruált rubrikaanyag nem mutat egyéni vonásokat, a helyi vagy rendi hagyomány előtörténetének rubrikás forrásaihoz fűződő szövegszerű kapcsolatát érdemes ellenőrizni. A szöveg bizonyulhat egyenes átvétel-

¹⁸⁵ Ezeket a szempontokat követtem a *PStr* forrásainak kiválogatásakor. Hasonlóan módszeres rubrikagyűjteményről az *OR* egyes tételein kívül nem tudok, így ez az alfejezet leginkább saját —noha nem párhuzamok nélküli— kutatási eredményeimre épül, illetve azoknak tipológiai megalapozását jelenti. Valószínű, hogy a nyugat-európai liturgikus filológiában a fennmaradt rubrikás források nagyobb bősége miatt nem jelent még meg ez a kutatási irány.

¹⁸⁶ Határozottan eltérnek e tekintetben pl. a középkor végének salisburyi és esztergomi szerkönyvei. Míg az előbbieket rubrikaanyaga a fentebb említett *New Ordinal*-ból való, vagyis egy újabb, tipológiai szempontból az ordináriusok utáni kodifikációt jelent, addig az utóbbiak túlnyomórészt egy archaikus, tipológiailag az ordináriusok előtti szövegtörzshöz tartozó töredékeket tartották fenn.

¹⁸⁷ Pl. a magyarországi liturgiátörténet korai szakaszában, az esztergomi jellegű rubrikaanyag jelenléte a *H*-ban, ill. a *P*-ben nem szükségképpen jelenti a központi hagyomány érvényesülését a zágrábi, ill. az észak-magyarországi területeken, viszont ugyanezen rubrikaanyag hiánya pl. a Güssing, KBF 1/43-ban és az Istanbul, TSM Deissmann 60-ban bizonyítja, hogy az esztergomi jellegű rubrikaanyag nem az egész magyar rítusterületre jellemző, hanem a központi rítusváltozatra korlátozódik.

nek valamely más egyháztól, vagy lehet kiegészítő forrása olyan korai rubrikaszövegeknek, mint például az *Ordines Romani* darabjai, a nagy pontifikálék ordósorozatai, illetve az első évezred monasztikus rendtartásai.¹⁸⁸ Jóllehet ennek föltárása csökkenti egy-egy rubrikás hagyomány önmagában vett filológiai értékét, közvetve sokat elmond eredetéről és kodifikációjának mikéntjéről. Végül köztes eredményt jelent, ha a rekonstruált rubrikaanyag megfogalmazását tekintve önállóan látszik, de azonosítható szerkezeti és tartalmi mintát dolgoz föl saját igényei szerint.¹⁸⁹

Bármilyen eredetűnek bizonyul is az így helyreállított szöveggyűjtemény, szerkezeti értelemben ahhoz a mintához alkalmazkodik, amelyet az őt közvetítő szerkönyvek követtek nagyobb egységeik sorrendjével és az egyházi év leírásakor. Tartalmi elemzésük viszont lehetővé teszi a föltételezett mintakönyv műfaji besorolását a rubrikás könyvkultúra tiszta műfajai közé. Ha föntebb igyekeztem is érzékeltetni, hogy e műfajok tematikája és elnevezése, sőt bizonyos mértékig szerkezete, használata és kora is lehetővé teszi a pontos és kimerítő rendszerezést, e jelenségek tipológiai bemutatása nem jelenti azt, hogy a megértetésükhöz bevezetett elméleti kategóriák, a tiszta műfajok elszigetelten és változatlanul léteztek volna a liturgikus gyakorlat eleven közegében. A szerkönyvi rubrikák bevonása a normaszövegek vizsgálatába és a pontifikálék köztes helyzete éppen arra figyelmeztet, hogy a rubrikás műfajok nemcsak egymással vannak kezdetől tartó kölcsönhatásban, hanem a szerkönyvekkel is.

¹⁸⁸ Tényleges példát e jelenségekre csak a föntebb már említett, Subiaco, Melk és Pannonhalma XVI. századi kapcsolatára utaló kölcsönzésekben fedeztem föl. A további kutatás vsz. sikerrel tárná föl a szerkönyvi rubrikák kapcsolatát más monasztikus központok és alapításaik esetében, ill. a teljes önállóságra csak hosszabb idő után jutó rítusok, pl. a trondheimi vonatkozásában (a norvég egyház 1152 előtt angolszász misszió hatása alatt állt, majd bréma-hamburgi és lundi [Dánia] függésben volt — vö. GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* bevezetésével).

¹⁸⁹ A magyar egyházmegyékben ez a megoldás jellemző.

3. RUBRIKÁS SZÖVEGTÍPUSOK A LITURGIATÖRTÉNETBEN

Abból az előfeltevésből kiindulva, hogy a liturgikus könyvkultúra műfaji összetételének változásai nem írhatók le fejlődésként,¹ mindeddig igyekeztem szinkron és fenomenológiai megközelítésben tárgyalni a rubrikás szövegtípusokat. A tipológiáról szóló alfejezetek pusztán egymásutánja és a bennük szereplő néhány történeti utalás mégis sugall valamiféle időrendet:² kétségtelen, hogy a szerkönyvi szövegekkel még nem egyesített ordó a keresztény liturgiátörténet első évezredéhez kötődik (VII–X. század); hogy a tulajdonképpeni breviárium, a misztériumos liturgiamagyarázat és a konszuetúdó szintén korai műfajnak számít, és csak módosult alakban jelenik meg a XIII. század után; hogy az ordinárius éppen ettől a századtól kezdve éli virágkorát, a direktórium és a ceremoniále pedig már az újkori könyvkultúrát alapozza meg az ordináriusok lassú eltűnésével párhuzamosan. Ezek a műfajok azonban nem egyszerűen fölváltják egymást: a korábbiak szerkezeti fölépítése, címadása sokszor mintául szolgál az újabbaknak, tartalmuk szorosan összefügg, és történeti viszonyuk leginkább a szakaszos egyesülés és szétválás fogalmaival írható le.

Kézenfekvőnek látszanék és a szerkönyvi műfajok alakulásával is párhuzamos lenne, ha úgy tekintenénk a középkori rubrikás szövegtípusok történetét, mint egy konvergens és egy divergens szakaszt, amelyeknek találkozási pontja a XIII–XIV. század, műfaji értelemben pedig az ordináriuskönyv. Ám a jelenségek összetettebbnek mutatják a folyamatot: az ordinárius ugyan kevert műfaj, de szerkezeti értelemben már része az öt évszázadokkal megelőző monasztikus szabályzatoknak, alaprétege viszont megegyezik a konszuetúdókra legtöbbször nem jellemző rövidítésjegyzékkel. Az ordót összegegyűjtő új műfaj nem elsősorban az ordináriuskönyv, hanem a pontifikále lesz,³ és mind az ordinárius, mind a pontifikále —legalábbis annak első nagy megvalósulása— fölvesz anyagába liturgiamagyarázó részleteket, miközben a liturgiamagyarázat önálló műfaji hagyományként is eljut az összegzéshez. A divergens szakasz műfajai szinte együtt születnek meg és terjednek el, de egyikük a pontifikále örököse, másikuk az ordináriusé; és míg a direktórium a maga középkori formájában az ordi-

¹ Ld. erről fentebb, az I. 1. a) alfejezetben írtakat.

² Ld. erről fentebb, az I. 2. fejezetben írtakat.

³ Ugyanakkor mind a XIV–XVI. századi konszuetúdókban, mind a velük egykorú ordináriuskönyvekben jellemző a sajátosan ceremoniális adatok önálló fejezetcsoportként való elkülönítése, amint ezt fentebb, az I. 2. g) alfejezetben hivatkozott források tanúsítják.

náriussal együtt tűnik el, addig a ceremóniáé kikristályosodása nem csökkenti jelentősen a pontifikáé rubrikáinak terjedelmét. Mindezek a szövegtípusok csak első forrásaik keletkezését tekintve állíthatók időrendbe, de nem pótolják, és ezért nem is váltják föl egymást: a XVI. századig lényegében területtől és a liturgikus élet fejlettségétől függetlenül található példát mindegyikükre.

A következő alfejezetekben ezért nem a rubrikás szövegtípusok történetét mutatom be, hanem azt a liturgikus környezetet és különösen könyvhasználatot próbálom meg fölvezetni, amely az egyes új műfajokat azok első megjelenésekor szükségessé tette, illetve azokat az egyidejűleg is létező egyházszerkezeti és szertartásformákat körvonalazom, amelyek más és más típusú normaszöveget igényeltek. A liturgiátörténet legfontosabb forrásainak magukat a kultuszra vonatkozó írott és tárgyi emlékeket tekintem, míg a kultuszt esetlegesen befolyásoló, de annak lényegét meggyőződésem szerint nem érintő eseménytörténet földolgozásában nem érzem magamat illetékesnek.

A) AZ ÍROTT SZABÁLYOZÁS ELŐTTI LITURGIA

A római rítus legkorábbi elsődleges forrásai a VII. századból származnak.⁴ Ez az időpont feltűnően késői ahhoz képest, hogy a rítus nem biblikus szövegelemeinek itt rendezett alaprétege, a latin euchológia nyelvileg sokkal inkább a IV–V. századhoz, mint az első szerkönyvek korához tartozik,⁵ és a liturgikus írók által közvetített történeti emlékezet is az egyházatyákhoz, sőt olykor az első századok kiemelkedő alakjaihoz köti egyes szövegek vagy szokások bevezetését.⁶ A liturgikus terek, tárgyak vagy öltözetek legrégebb emlékei, de ezek ábrázolásai is messze megelőzik a róluk szóló el-

⁴ Többen Hippolytus *Traditio apostolica*-ját tekintik az első római liturgikus könyvnek (vö. pl. KLAUSER: *Kleine abendländische Liturgiegeschichte* 16.), ez azonban — bár kétségtelenül tartalmaz szertartásszövegeket — nem szerkönyvként való használatra készült. A kéziratosszerkönyvek tipológiájáról ld. HUGHES: *Medieval Manuscripts*. A liturgikus könyvek történetéről ld. VOGEL: *Medieval Liturgy*; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques*; NOCENT: *De libris liturgicis*.

⁵ A latin euchológia legteljesebb összefoglalása MOELLER — CLÉMENT — COPPIETERS 'T WALLANT: *Corpus orationum*; MOELLER: *Corpus prefationum*; uő: *Corpus benedictionum pontificalium*. A korai liturgikus forrásokból összeállított, beláthatóbb szöveggyűjtemény LODI: *Enchiridion euchologicum*.

⁶ Pl. Szent Ambrusnak vagy Szír Szent Efrémnek liturgikus műfajt, Nagy Szent Gergelynek szerkönyveket, Nagy Szent Vazulnak és Aranyszájú Szent Jánosnak egész szertartásokat tulajdonít a hagyomány. Kevésbé közismert, hogy a liturgiamagyarázatokban gyakoriak az olyan, egészen korai pápák intézkedéseire való hivatkozások, mint Anacletus (76–88), I. Sándor (105–115), Telesphorus (125–136) vagy Soter (166–175). A pápák uralkodásához ld. <http://www.newadvent.org/cathen/12272b.htm>.

só rendszeres leírásokat,⁷ és a liturgikus intézményrendszer korai fejlettségéről árulkodnak a patrisztikus szerzők közvetett utalásai,⁸ a kultikus használatra szánt olvasókönyvek lapszéli jegyzetei,⁹ a naptár kialakulásának utólag is kikövetkeztethető állomásai,¹⁰ valamint a latintól függetlenedett keresztény rítusokban föllelhető párhuzamok is. A liturgikus kéziratok hatalmas mértékű pusztulása alapján föltételezni lehetne, hogy léteztek tényleges szerkönyvek az úgynevezett *Sacramentarium Leonianum*¹¹ előtt is, de nem valószínű, hogy a liturgikus könyvkultúra időhatárai jelentősen kitérítők lennének az elveszett források alapján: a VII. század elejétől kezdve viszonylag gyors ütemben növekszik a fönmaradt emlékek száma, és kétszáz éven belül fejlett liturgikus írásbeliséghez vezet, ami arra utal, hogy a rendszeres könyvhasználat valóban ebben az időszakban kezdett a latin szertartású gyülekezetek gyakorlatává válni.

A legtöbb keleti hagyománytól és a rómainál különböző ólatin rítusok többségétől eltérően Rómában hosszú időn keresztül és tulajdonképpen mindmáig a Biblia maradt a meghatározó liturgikus szöveg.¹² A nem biblikus olvasmányanyag rögzítése karoling kori fejlemény,¹³ a himnológia bő termése ellenére sokáig nem és azután is csak mértékkel nyert bebocsátást a római rítus szöveganyagába, az imaköltészet erősen formuláris szerkezete és korai irodalmának a későbbi hivatalos orációkészletét messze meghaladó bőrsége pedig azt tanúsítja, hogy a szakramentáriumi szövegeket eredetileg a celebráns rögtönözte vagy szerezte a műfaji minták figyelembevételével, így azok a liturgiában nem alkottak lezárt és véglegesen rögzített helyzetű korpuszt.¹⁴

⁷ A korai keresztény liturgiátörténet tárgyi emlékmagyarázól ld. CABROL: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*; KRAUS: *Real-Encyclopädie der christlichen Alterthümer*.

⁸ Ezeket dolgozza föl DOLHAI: *Az ókeresztény egyház liturgiája*.

⁹ PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 107.

¹⁰ VOGEL: *Medieval Liturgy* 305–314.

¹¹ Az újabb szakirodalom e forrásnak mind Leó pápához kapcsolódó eredetét, mind szakramentáriumi jellegét tagadja, elfogadott megjelölése ezért *Libelli missarum Veronenses*. Szövegkiadása: MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN: *Sacramentarium Veronense*.

¹² A római rítus szerkönyvi szöveganyagának rétegzettségéről bővebben ld. FÖLDVÁRY: „Szent nyelv vagy szent nyelvek?”.

¹³ Míg az OR és utódai —csekély kivételtől eltekintve— csak „homeliæ sanctorum patrum ad ipsum diem pertinentes”, vagy ehhez hasonló hivatkozásokkal utalnak az olvasmányokra, addig Nagy Károly —*Epistola generalis*-a alapján— birodalmi szinten kötelezővé tette a Paulus Diaconus által összeállított homiliáriumot, vö. VOGEL: *Medieval Liturgy* 363–365.

¹⁴ A korai euchológia improvizatív, orális alkatára vonatkozó föltételezések ma általánosan elfogadottak (pl. KLAUSER: *Kleine abendländische Liturgiegeschichte* 14; VOGEL: *Medieval Liturgy* 31–32.). Mégis meggondolandó, hogy a szabad liturgikus imádság gyakorlatát ma is folytató közösségekben, ahol az imanyelv és a formulakészlet önkéntelenül megszilárdul, soha nem születnek olyan irodalmi minőségű alkotások, amilyeneket a latin euchológia őrzött meg. Sokkal valószínűbb, hogy a magas színvonalú

A bibliaszöveg szertartási használata nem követett bonyolult szabályokat.¹⁵ Mind a mise, mind a zsolozsma legősibb anyaga alapján arra lehet következtetni, hogy a Biblia eleinte nem meghatározott részletekre, hanem műfaji kategóriákra lett osztva. Független csoportot jelentett az evangéliumi, az újszövetségi levelekből vett, a további újszövetségi és az ószövetségi szakaszok csoportja, és ez utóbbiak közül kiemelkedett a nyugaton példátlan változatossággal használt, a liturgia szinte minden részén megjelenő zsolotároskönyv. A mise perikóparendjének kialakulása sajátos probléma,¹⁶ de ezt nem érintve is legalább három ponton mutatható ki a latin egyházban a folyamatos olvasás (*lectio continua*) mint a korai liturgikus szövegkezelés vezérelve: a XX. század elejéig megmaradt a zsolotároskönyv hetenkénti végigimádkozása a zsolozsmában, amelyhez a pszalmikus antifónák járultak; a miseproprium énekrendje, illetve az évközi rezponzóriumok mögött szintén a zsolotáros sorszám szerinti használatát vélik fölfedezni a cantus planus kutatói;¹⁷ magam pedig föltételezem, hogy a zsolozsma később megrövidült bibliai olvasmányanyaga is a teljes szöveg valamely ősi sorrend szerinti végigolvasását tűzte a liturgusok elé.¹⁸

---

rögtönzésre való készség legfőljebb néhány kivételes tehetségű szónokban volt meg (erről tanúskodik a Vogel által is idézett [i. m. 46–47.] Sidonius Apollinarisról szóló történet), míg a többiek egy megtanult formulára hagyatkoztak, vagy írott segédletet vettek igénybe. Az viszont biztosnak tekinthető, hogy az egyes gyűjtemények tételeit eleinte egy készlet részének tekintették anélkül, hogy liturgikus használatukat (ún. asszignációjukat) rögzítették volna. Erre utal, hogy még a római szakramentáriumok is tartalmaznak alkalomhoz nem kötött imasorozatokot, amelyek közt megtalálható néhány, később az évkör meghatározott napján föltüntetett oráció. Vö. pl. DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien* I. 317. skk: „Incipiunt orationes cottidianas (sic).” Eleinte a pünkösdi utáni hetek temporális könyörgései kivétel nélkül ilyenek voltak.

¹⁵ A Biblia liturgikus használatának korai tanúiról ld. RORDORF: „La Bible dans l’enseignement et la liturgie” 328–342.

¹⁶ Ezzel kapcsolatban a legelismertebb szakmunka KLAUSER: *Das römische Capitulare Evangeliorum*. További fontos földolgozásokat említ VOGEL: *Medieval Liturgy* 319–320. Egyes (egyébként könnyen cáfolható) vélemények szerint a folyamatos bibliaolvasás a misében is jelen volt (i. m. 300.). A *lectio continua* szélsőséges alkalmazásairól pl. Egyiptomban ld. DÉRI: „A kopt ortodox *Pascha*” 169–170.

¹⁷ A jelenséget először 26 nagybőjt-köznapi kommúnióval kapcsolatban figyelték meg, majd nyomokban fölfedezték más tételekkel és időszakokkal kapcsolatban is, vö. pl. MCKINNON: *The Advent Project* 6., 213; DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 123–124. James McKinnon vitatja, hogy a szoros számsorrendet nem tartó propriumtételek egy ősi, pszalmikus készlet maradványai lennének, de a római zsolozsma számsorrendbe illeszkedő, archaikus zenei alkatú és zsolotárszövegű tételeinek párhuzama miatt meggondolandó, hogy ha nem is fönmaradt, kánoni változatában, de létezett olyan állapota a latin cantus planus-nak, amelyben a misét számsorrendhez alkalmazkodó, zsolotárszövegű énekek „kísérték”.

¹⁸ A zsolozsma lektionáriumával (mind a bibliai olvasmányokkal, mind a nem bibliai szövegekkel) kapcsolatos saját kutatásaimat néhány éven belül tervezem írott formában összefoglalni.

Mindebből az következik, hogy egy nem kifejezetten liturgikus használatra szánt bibliakódex¹⁹ és az euchológia ismerete —avatottabbaknál az irodalmi szabályok, egyébként egyes imák szintjén— tökéletesen elég volt az „órómai” típusú²⁰ szertartások végzéséhez. Az imaköltészet legsikerültebb darabjait bizonyára följegyezték, de ezek a jegyzetek nem kellett, hogy rendezett szerkönyv formáját öltse:²¹ ha léteztek is, a mára esetleg elveszett, korábbi szerkönyvek nem gyakorlati, hanem reprezentatív célt szolgáltak volna, vagy kultikus tárgyak voltak, mint a korai szakramentáriumokkal egyidős, első evangéliumoskönyvek.²² Hiányuk azt jelzi, hogy az írásbeliség a kor fölfogása szerint nem járult hozzá jelentősen a kultusz méltóságához.

A szertartások szövegeinek rendszerezése tehát jó ideig nem tette szükségessé az erre vonatkozó normák lejegyzését, és reprezentatív szempontból sem merült föl, hogy könyvben rögzítsék azokat. Valamivel hamarabb történt meg a ceremoniális adatok írásba foglalása: a keresztelési ordó első dokumentumát Andrieu akár VI. századi mintapéldányra is visszavezethetőnek tartja, de leírását tekintve ez sem régebbi a IX. századnál.²³ Ugyanakkor jellemző, hogy a római ordók előtti szórványos utalások és az úgynevezett *Sacramentarium Gelasianum* és *Sacramentarium Gregorianum* első változatai is csak a rituále, illetve a pontifikále tárgyához tartozó, tehát nem naponként ismétlődő szertartásokat rubrikálják.²⁴ A mise és a zsoltosma gyakorlata a folytonos át-

¹⁹ A liturgikus használat szerint marginált bibliákról, illetve az ezek használatát segítő incipit- és explicitjegyzékekről ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 315–318., egyes forrásonként uo. 324–328; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 105–110. Jó és szemléletes összefoglalást ad még MCKINNON: *The Advent Project* 111–117. A bibliakódex még a XV. században is helyettesíthette a lektionáriumot. Erre utal, hogy a gironai Sant Feliu-társaskáptalan 1435 utáni consuetájában (Girona, BS/AD Ms. 151.) a bibliai olvasmányokról szóló szövegrészlet margóján az „est in biblia antiqua” megjegyzés olvasható.

²⁰ Az „órómai” kifejezést leginkább a zenetörténet használja a gregoriántól különböző, Róma-városi cantus planus jelölésére. Mivel a gregorián és az „órómai” ének történeti viszonya máig vitatott (ld. erről újabban MCKINNON: *The Advent Project* 375. skk.), egyes kutatók egyszerűen a „római”, mások a „Róma-városi” jelzőt alkalmazzák. Én itt és a továbbiakban kiterjesztett értelemben utalok az „órómai”-val azokra a liturgiátörténeti jelenségekre, amelyek a római bazilikáknak az északi befolyás teljes érvényesülése (tkp. a kuriális rítus kialakulása és elterjedése) előtti állapotához kapcsolódnak. A terminust a magyar nyelvű szakirodalomban való elterjedtsége és kifejező volta miatt használom, a hozzá kapcsolódó zenetörténeti kérdésben nem kívánok és nem is vagyok illetékes állást foglalni.

²¹ Ezeket az összeállításokat nevezi a szakirodalom *libellus*-oknak.

²² PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 119.

²³ Vö. OR III. 365–366., 413.

²⁴ MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae* 18: „Ordo agentibus publicam pœnitentiam”, 24–25: „Ordo, qualiter in Romana Sedis Apostolicæ ecclesia presbyteri, diaconi vel subdiaconi eligendi sunt”, 44. skk.: „Item exorcismi super electos”, stb. DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien* I. 310: „Antequam dicatur Pax Domini, dicis orationem” (*ad sponsas velandas*); uo. 335: „Postquam eum catechizaveris, benedicis aquam his verbis” (*ad baptizandum infirmum*) — a *Supplementum Anianense* valamivel több rubrikát közöl, de szintén a rituále-pontifikále szertartásaihoz.

adásban élt mindaddig, amíg az egyes egyházi központok saját, szervesen kialakított szokásaikat követték: a VII. század végén összeállított első nagy miseordók már egyértelműen a római gyakorlat Kis Pipin által hivatalosan is kezdeményezett, frank átvételének köszönhetik fennmaradásukat.

B) A LITURGIKUS ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI

a) *Az írott kodifikáció okai: a patrisztika összegzése és a rítus továbbadása*

A karoling uralkodók kezdeményezésére megindult, Gallia és Itália közti liturgikus kölcsönhatás bizonyára döntő tényező volt a római rítus szerkönyvi és normaszövegeinek írásba foglalásában: ezt támasztja alá, hogy a római ordók kéziratái kivétel nélkül frank másolatokban maradtak meg. A rítus exportálásának folyamata azonban az újonnan megtérített területeken, elsősorban Britanniában már korábban megindult,²⁵ és meggondolandó, hogy a latin hagyomány első liturgikus könyvtípusainak kialakulása a karolingok föllépése előtti évszázadra tehető. A középkori liturgisták a VI–VII. század fordulóján tevékenykedő Nagy Szent Gergely nevéhez kötik a szakramentárium és az énekrend végleges rögzítését, és számos liturgikus intézkedést tulajdonítanak közeli elődeinek és utódainak is, éppen az V. század végétől a VIII. század közepéig terjedő időszakban.²⁶ Valószínűleg ugyanerre a korra tehető a graduále anyagának az a megszerkesztése, amely először fedte el a zsoltaóroskönyv folyamatos éneklésének rendjét. A tudatos és egyszeri tervezés jele, hogy az újfajta idő- és szövegkezelés leginkább a temporále kezdetén, az advent-karácsonyi szakaszban érhető tetten.²⁷

Éppen ezért érdemes legalább fölvetni, hogy a középkori szakíróknak igazuk van, és nemcsak az egységesült és sokszor erőszakosan terjesztett frank-római rítust próbálják legitimálni, amikor Nagy Szent Gergely nemzedékében jelölik meg e hagyomány megalapozóját. A VI–VII. század a patrisztika legtermékenyebb korszakát követte. Ekkor merült ki a maga korai formájában az az alkotókészség, amely a szent

²⁵ A 449-es angolszász hódítástól kezdve Britanniában visszaszorult, majd eltűnt az eredeti, gallikán típusú, kelta rítus. A brit szigetek újbóli megtérítése során Canterburyi Szent Ágoston és utódai a hiteles Róma-városi rítust közvetítették, így Britannia sokáig még a karoling időszakban is az „órómai” hagyományok őrének számított, vö. RADÓ: *Enchiridion liturgicum* I. 105–106., 120.

²⁶ Pl. I. Gelasius (492–496), I. Pelagius (556–561), I. Sergius (687–701), II. Gergely (715–731). A pápák uralkodásához ld. <http://www.newadvent.org/cathen/12272b.htm>. Az egyes pápákhoz fűződő liturgikus intézkedésekről Damasustól Mártonig a 19. római ordó számol be (vö. OR III. 223–224.).

²⁷ MCKINNON: *The Advent Project* 9–11., majd passim (a megfigyelés egyébként James McKinnon egyik alapgondolata, amely a könyv címében is visszaköszön).

szövegeket vagy azok stílusmintáit létrehozta, és kidolgozta a liturgikus szerkezetben is érvényesülő tipológiai módszert. A nagy egyéniségek kevesebben lettek és a szellemi lendület alábbhagyott, de ez egyben lehetővé is tette, hogy az apostolokét követő, második hagyományalkotó réteg megszilárduljon és intézményé váljék — mindezekelőtt azáltal, hogy végleges helyet kap és naponta vagy évente visszatér a kultikus körforgásban.

A liturgikus szokásrend írásba foglalását tehát egy nem egészen kétszáz éves periódusban két egymást erősítő körülmény indokolta: egyfelől az, hogy a latin rítus biblikus-apostoli rétegeire következő patrisztikus hagyomány ekkor érett meg a rendszerezésre és az összefoglalásra, másfelől az, hogy ez a hagyomány mindjárt terjedni kezdett, előbb Róma közvetlen befolyására,²⁸ majd a korabeli Európa kultikus egységének politikailag támogatott hordozójaként.

β) A prekaroling tételjegyzékek

A normaszövegek ebben az időben nem alkotnak összefüggő korpuszt. Nyilvánvalóan azért nem, mert a kultusz szóbeli és gyakorlati hagyományozásában még csak segédletül szolgálnak, ahogyan arról is tudósítanak az egykorú leírások, hogy a szerkönyvekkel együtt szakértőket is küldtek Rómából a brit, majd a frank területek romanizált liturgikus életének megalapozására.²⁹ Közrejátszhat a VII–VIII. századi ordók szűkszavúságában és esetleges témaválasztásában, hogy sem az írott szöveg méltósága nem volt még akkora, mint a későbbiekben (az ordókkal párhuzamosan keletkezett szerkönyvek még nem reprezentatív tárgyak, hanem csak szöveggyűjtemények),³⁰ sem az anyag írásban való rendszerezése nem jelentett még öncélt, mint a következő századok iskolai műveltségében. Az ordókban megörökített kérdéseket sem övezte még akkora aggályosság, mint akár a IX. századi liturgikus íróknál: egy kevésbé egységes, a szövegek válogatását és a ceremoniális mozzanatokot még legföljebb dicséretes szokásnak, de nem az Egyház hagyományához tartozónak tekintő kor természetes felületessége nyilvánult meg lejegyzésük során.

²⁸ A rómvárosi rítus befolyási körének alakulásáról ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 297–299.

²⁹ A galliai, metzi Chrodeganghoz és II. István pápához kötődő, ill. az angliai, Beda Venerabilis által megörökített eseményekről ld. MCKINNON: *The Advent Project* 75., 89–96.

³⁰ Szemmel látható a liturgikus könyv szerepének és méltóságának megváltozása, ha az első ismert szakramentáriumok (áttekintésül a IX. század előtti forrásokról ld. LOWE: *Codices Latini Antiquiores*) méretét és írásképét összevetjük pl. a fuldai vagy a reichenai műhelyben készült kódexekével (a megváltozott, X. századi liturgikus könyvkultúráról szól gazdag képanyaggal PALAZZO: *Les sacramentaires de Fulda*).

Tartalmukat tekintve a prekaroling normaszövegek két nagy csoportba sorolhatók: vannak köztük tételjegyzékek,³¹ és vannak ceremoniális leírások, vagyis ordók.³² Átfedést jelent a két tartalmi csoport között az a kevés „ordo” címet viselő forrás, amely folyamatos szöveggként, és nem incipitekben tájékoztat a zsolozsma ének- és olvasmányrendjéről.³³ Mivel az incipitekből összeállított jegyzékeket a korai liturgikus könyvtörténetet tárgyaló munkák rendszerint a szerkönyvek között, sőt azok előzményeként mutatják be, fontos fölhívni a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú könyveknek a középkor végéig számos örököse akad.³⁴ Ez pedig azt jelenti, hogy az ilyen listák nem váltak fölöslegessé a teljes szöveget liturgikus rend szerint közlő szerkönyvek megjelenésével, és ezért nem tekinthetők az azokhoz vezető „fejlődés” kezdeti fokozatának. A tételjegyzékek kezdettől fogva a normaszövegek közé sorolandók, összeállításukhoz pedig a folyamatos olvasási rendtől egyre inkább eltávolodó, a tételek válogatásával és összerendezésével bonyolultabb kompozíciót kialakító liturgia-szervezés vezetett.

γ) Az énektételek jegyzékei és használatuk

A tételjegyzékek között meg kell különböztetnünk azokat, amelyek a szertartások ének-, illetve olvasmányanyagát közlik. A legkorábbi liturgikus énekanyag teljes egészében zoltárszövegű, tehát olyan tételekre épül, amelyek a korabeli közösségi emlékezet legfontosabb részét képezték.³⁵ A hangjelzés föltalálása és a dallamok ettől föltehetőleg nem független, egyre több tételre kiterjedő egyénítése előtt tehát nem lett volna szükség a későbbi graduále és antifonále tételeinek teljes szöveggel való rögzítésére. A könyv —mint már utaltam rá— csak valamivel később, a IX. században kezdett a rítus állandó kellékévé válni.³⁶ Amalarius ekkor jegyzi meg, hogy Rómában a

³¹ Ezeket tekinti át PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 105–117. Az evangeliáriumok és a lektionáriumok gyakori függeléke egy „capitulare” című fejezetjegyzék. Ez a korai forrásokra különösen jellemző, majd egyre szórványosabban dokumentált (vö. i. m. 111.).

³² Az OR darabjai, illetve az ezeket még kiegészíteni képes, egykorú és azonos szerepű kéziratok, vö. MARTIMORT: *Les “Ordines”* 36–37.

³³ Ezek a 12–14. római ordó (OR II. 459–466., 481–488., 499–506., 513–514., 521–526., III. 39–41.).

³⁴ Így a gironai consueták egyik kései leszármazottja, az 1571-es Girona, AC Ms. 928. gyakorlatilag nem közöl mást, mint tételeket, sőt ugyanezen székesegyház könyvei között még a XVIII. században is találhatóak —ekkor már természetesen kuriális rítusú— tételjegyzékek.

³⁵ A zoltárok szerepéről a középkori iskolázásban ld. MEZEY: *Deákosság és Európa* 63.

³⁶ A teljes gyülekezet vagy a kar könyv nélküli liturgikus éneklése természetesen csak akkor lehetséges, ha legalább egy énekvezető írott segédletből felügyeli vagy éneklé el a szöveget. Erre példa az újkori gyakorlatból a diktáló éneklési mód (az első fontos közlemény a témában MOLNÁR: „Énekdiktálás”, azóta ld. különösen Sápy Szilvia munkáit), de ennek párhuzamát ismerjük föl a szláv orthodox *kananarh* recitációjában is (ezt 2004 nyarán, a kijevi Uszpenszkij Lavrában volt alkalmam megfigyelni).

zsoltárénekes könyvet használ, holott egyáltalán nincs rá szüksége.³⁷ Másfelől a liturgikus ének ekkoriban még nem zsoltárperikópákra, hanem az egyes zsoltárok esetenként változó hosszúságú részleteire épült: a tárgyalt időszaknál későbbi miseordók is úgy írják le a szkóla antifonális énekét, mint amely az általa lefedett cselekmény időtartamához alkalmazkodik,³⁸ míg a szólózsoltározásban —amennyire arra ma következtetni lehet— a teljes szöveg hangzott el. A tételjegyzék tehát tökéletesen megfelelt a VI–VIII. századi Rómában művelt liturgikus ének támasztotta kívánalmaknak.

δ) *Az olvasmánytételek jegyzékei és használatuk*

Nehezebb magyarázatot találni az olvasmányjegyzékek keletkezésére. A korai középkor orális hagyományáról vallott legmerészebb elképzelések alapján sem lehet föltételezni, hogy a lektorok ebben az időben biztonsággal tudták könyv nélkül a teljes Bibliát vagy a liturgikus használatban szintén aránylag korán dokumentált patrisztikus szövegeket. Az olvasmányoskönyvek biztosan jelen voltak a szertartásokon, az első liturgikusan rendezett lekciónáriumok föltűnése pedig a megfelelő tartalmú normaszövegek kihalását indokolta volna. Hogy nem így történt, az egyrészt az olvasmányokat tartalmazó könyvek tekintélyére, másrészt a szövegek kezelésének bizonyos fokú rugalmasságára vezethető vissza.

Az egyes liturgikus szövegtípusok eltérő liturgikus rangja hosszú időn keresztül, egészen az újkor derekáig befolyásolta az azokat tartalmazó szerkönyvek szerkezetét. Sokszor még a XVIII. század zsolozsmáskönyveiben is számsorrendben szerepel mind a százötven zsoltár,³⁹ vagyis a breviáriumok „psalterium” című szakasza úgy jelenik meg, mint egy további tételekkel kiegészített zsoltároskönyv, de immár egy olyan korban, amelyik máskor rendre figyelembe veszi a könyvhasználat gyakorlati

---

Egyes „órómai” tételekben (pl. a húsvéti nagyvecsernye *Dominus regnavit* Allelujájában, ld. Roma, BAV Lat. 5319. 85°) a primicerius részéről hasonló megoldás tapasztalható. A középkori karthauzi zsolozsmában (1581-ig) a kar —szombatonként és nagyobb ünnepek előestéjén gyakorlásra, memorizálásra szánt alkalmak után— könyv nélkül énekelte a teljes matutíniumot (ún. *recordatio*), csupán a plánium közepén volt kihelyezve segítségül egy megvilágított antifonále, vö. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 33.

³⁷ HANSENS: *Amalarii Episcopi ... Liber officialis* 303., vö. OR II. 86.

³⁸ OR II. 83: „Et respiciens ad primum scholæ, annuit ei, ut dicat *Gloriam*” (az introitusról); OR II. 95: „Et pontifex, inclinans se paululum ad altare, respicit scholam, et annuit, ut sileant” (az offertóriumról); OR II. 107: „Et ille vadit ad humerum, aspicit ad primum scholæ, faciens crucem in fronte sua, annuit ei dicere *Gloriam*, et ille, resalutato, dicit *Gloria, Sicut erat et versum*” (a kommúnióról). MCKINNON: *The Advent Project* 122. hasonló folyamatot enged meg a katekumenek miséjének responzoriális zsoltáránál, ill. annak graduálévá rövidülésével kapcsolatban is, de ez valószínűtlen. Míg az előbbi három tétel hosszabb, csöndes cselekményeket kísér, ez utóbbi olvasmányként áll, így nem párhuzamos semmi egyébbel.

³⁹ Pl. *Breviarium iuxta ritum Sacri OP.*

szempontjait. Az, hogy a nem számsorrendben szereplő zsoltárok egyöntetűen csak a XIX. századtól kezdve tűnnek föl elhangzásuk valódi helyén, nem magyarázható mással, mint a folyamatos zsoltározás eszmei tekintélyével: a zsoltárok tematikus válogatása ugyan ősi, de recepcióját tekintve rendhagyó jelenség volt a folyamatos olvasáson belül, és ezt a rendhagyóságot érzékeltette a szerkönyvek összeállítása.

A szír liturgiában máig megfigyelhető, hogy a kézzel írott evangéliumskönyv nem perikópákat tartalmaz, hanem folyamatos szöveget közöl, így szertartás közben a fölolvadó keresgélni kénytelen a szakaszt.⁴⁰ A középkori evangeliáriumok között szintén nem általános a perikóparend szerinti beosztás,⁴¹ ami arra utal, hogy a szöveg tekintélye sokszor megakadályozza a könnyebben kezelhető szerkezet kialakítását. Mivel a szent szövegek fejezeteinek egymásutánja, sőt szórendje is misztérium volt az egyházatyák és a tőlük kiinduló értelmezési hagyomány szemében,⁴² okkal föltételezhető, hogy az eredeti sorrendet megbontó, gyakorlatiasan összeállított szerkönyvek megjelenése az adott szövegtípus rangjával fordított arányban következett be, és nem a kezdetlegesebb állapotokból jelentett átmenetet a fejlettebbekbe, hanem annak volt köszönhető, hogy a liturgikus válogatás és beosztás egyre nagyobb méltóságra tett szert az idők folyamán, és végül versenyképesé vált magával a bibliai kánonnal.

Ezt a föltételezést igazolja egy későbbi, fordított jelenség. Az összesített, tehát minden tételt liturgikus rendben közlő szerkönyvek virágkorában, majd a könyvnyomtatás megindulása után is jellemző, hogy a nem esztétikailag, hanem liturgikusan legalacsonyabb rangú szövegtípusok, a latin himnológia alkotásai függelékesen csatlakoznak a mise- vagy zsolozsmáskönyvek főszövegéhez, és nem tulajdonképpeni helyükön szerepelnek. A „hátrányosan megkülönböztetett”, és ezzel a liturgia törzsanyagánál kevésbé kanonikusnak föltüntetett tételek mindenekelőtt a szekvenciák, majd az Alleluja-verzusok,⁴³ s végül a himnuszok. Szöveg- és olykor dallamválasztá-

⁴⁰ A kéziratos szír evangéliumskönyveket és liturgikus használatukat Bécsben, Tur Abdinban és Aleppóban láthattam 2003, 2005 és 2006 nagyheti és húsvéti szertartásain.

⁴¹ Erre következtethetünk már az *Apertio aurium* szertartásakor (vö. MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae* 46–48.) vagy a pápai processziókban használatos négy (evangelisták szerint rendezett) evangéliumkódex alapján is.

⁴² Vö. HIERONYMUS: *Epistola LVII*. 571.

⁴³ Noha az Alleluják készlete eleinte kifejezetten szűk és liturgikus helyzetük sem szilárd, a műfaj az érett középkori könyvkultúrában már a miseproprium szerves része. Csupán a változatosabb szöveghasználat jelzi, hogy korábban kevésbé volt szilárd helyzetű tétel, illetve az, hogy a középkor végéig szívesen írták újra mind zenei, mind szövegi szempontból (ugyanez a proprium többi tételével legfőképpen a XIX–XX. században fordult elő), vö. HILEY: *Western Plainchant* 131. A korai graduále-forrásokban viszonylag rendszeres az Alleluják gyűjteményes közlése, részben azok csekélyebb száma, részben a szabad liturgikus választás (ún. *quale volueris*-rendszer) miatt, vö. HESBERT: *Antiphonale Missarum Sextuplex* 198–201. (Compiègne, Blandin, Corbie). A XIV. századtól kezdve szintén gyakori az Alleluják gyűjteményes közlése, de vsz. ellenkező okból. A készlet ekkorra nemhogy nem csekély, de meghaladja

suknak az átlagosnál nagyobb mozgékonyasága alátámasztja liturgia- és irodalomtörténetileg is másodlagos helyzetüket, amelyet híven érzékeltet toldalékos helyük a liturgikus könyvkultúrában.

A kevéssé gyakorlatias, és ezért tételjegyzékeket igénylő könyvhasználat egyik oka tehát az irodalmilag összetartozó szövegek fölszabdalásától való, sokáig ható idegenkedés. Az olvasmányanyagnál emellett számolnunk kell a szövegválasztás mozgékonyaságával is. Az első fennmaradt zsolozsma-olvasmányrendek még nem közölnek kezdő- és zárósortokat, hanem csak azt mondják meg, hogy melyik napon vagy időszakban melyik bibliai könyv kerül sorra.⁴⁴ Ez alól csak a legnagyobb ünnepek rögzített olvasmányai képeznek kivételt. Ennél is kötetlenebb a nem bibliai, elsősorban patrisztikus,⁴⁵ másodsorban hagiográfiai részletek kiválasztása, mely utóbbiak a római hagyományba ráadásul csak a IX. századtól kezdve nyertek bebocsátást:⁴⁶ ezeknek legfőljebb tartalma, olykor szerzője szerepel a rubrikákban. Ennélfogva elképzelhető, hogy egy alapvonásában rögzített anyag évente és helyenként más-más terjedelemben vagy beosztásban hangzott el a tényleges szertartásokon, a nem bibliai szövegek között pedig bizonyos mértékig szabadon lehetett választani. Mivel a korai olvasmányjegyzékek a teljes szövegek végigolvasását sejtetik ideálisnak, az első lecionáriumok, majd breviáriumok azonban durva és sokszor a szöveget értelmetlenné tevő rövidítéseket alkalmaznak, úgy is tekinthetjük a hosszabb szövegek kivonatosulásának egykori hiányát, mint kitartó ragaszkodást a tökéletes olvasmányciklus elvi lehetőségéhez.⁴⁷ Amíg ez a lehetőség fennállt, a

---

a miseproprrium többi tételének mennyiségét, így a számos választási lehetőségnek a megfelelő liturgikus helyen való közlése értelmetlenül megterhelte volna a törzssanyagot. Ráadásul a graduálékból általában hiányzik a kommúne, így minden tételt az első —naptár szerinti— előfordulásnál kellett volna közölni, ami a könyvben való tájékozódást is nehezíti. E későbbi Alleluarium-függelékek zömmel máriás és kommúnis tételeket tartalmaznak, ld. pl. *MNStr* 319^v–323^r. (Köszönöm Dobszay Lászlónak a témában nyújtott szíves segítségét.)

⁴⁴ A már korábban idézett, 13–14. római ordó párhuzama e tekintetben Amalarius leírása Theodorus római archicantor beszámolójáról (vö. HANSSENS: *Amalarii Episcopi ... Liber de ordine antiphonarii* 13–14., ld. még OR II. 475–476.), de gyakran a klasszikus típusú ordináriuskönyvek sem részletezik jobban a témát. A közös életet élő monasztikus és kanonoki közösségekben az éppen esedékes bibliai olvasmányt nemcsak a matutínus során, hanem a refektóriumban is olvasták, így a pontos beosztás nehezen lett volna meghatározható (ld. ehhez a ciszterciek szabályait vagy a valladolidi bencések XV. századi konszuetudóját: CHOISSELET — VERNET: *Les Ecclesiastica officia cisterciens* 66; Girona, BPE Ms. 108. 46. fejezet).

⁴⁵ Vö. VOGEL: *Medieval Liturgy* 364.

⁴⁶ Vö. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 170.

⁴⁷ A „tridentí” típusú (1568 utáni) breviáriumok olvasmányanyaga leginkább abban különbözik a középkori breviáriumokétól, hogy az egyes időszakokban olvasandó bibliai könyvekből szöveggyűjteményt válogat. A középkori könyvek ezzel szemben a könyv elejétől folytatólagosan közlik a történeteket, változó terjedelemben. (Érdekes kivétel ez alól az esztergomi hagyományban Judit könyve, ame-

liturgiában valóságos, és nem szerkönyvekbe kivonatolt olvasókönyvekre volt szükség, ezeknek használata viszont megkívánta az éves rend normatív összefoglalását.

e) Ceremoniális segédletek

A prekaroling normaszövegek másik, ceremoniális témájú csoportjához jóval kevesebb forrás tartozik. Az Andrieu által kiadott ötven ordó közül mindössze három datálható a VII. századra vagy korábbra: egy olvasmányrend, a pápa ordinációja, valamint a szkzutíniumokkal előkészített kereszteleési rendtartás,⁴⁸ vagyis nem foglalkoznak olyan szokások írásba foglalásával, amelyeknek továbbadásához elegendő volt a napi gyakorlat. A kereszteleési ordóban a fülek megnyitásának rítusakor a jelöltekhez intézett misztagógikus beszédeknek legalább akkora jelentőségük van, mint a ceremoniális adatoknak, sőt úgy tűnik, mintha ez utóbbiakat csak véletlenszerűen rögzítenék más, nem kifejezetten ceremoniális részletek közlése során. Az ordók ezért néhány előzményük ellenére is későbbi fejezetét jelentik a normaszövegek történetének, mint a legelső tételjegyzékek, és már a karoling kor könyvkultúrájába vezetnek át.

C) AZ EGYSÉGESEDŐ LATIN HAGYOMÁNY KÖNYVHASZNÁLATA

Funkcionális és szerkezeti értelemben két jellegzetes iránya azonosítható a karoling, és bizonyos mértékig az Ottó-kori liturgikus könyvtörténetnek. Ezek az időszakok ugyan nem vezettek a középkor és az újkor folyamán használt összes szövegtípus megszületéséhez, de a IX–X. század példátlan liturgiaszervező tevékenysége közepette megjelentek bennük mindazok a kezdemények, amelyek azután rövid időn belül ki-termelték a következő ezer év majdnem minden lehetséges szerkönyv-változatát. Ezek a szerkönyvek egyszersmind meghatározták a velük egybeszerkesztett vagy őket kiegészítő normaszövegek összeállításának módját, kivitelük és használatuk pedig következtetni enged azokra a kulturális körülményekre, amelyek a velük párhuzamos rubrikáskönyveket is ihlették.

a) Nyilvános használatra szánt szerkönyvek

A karoling kor liturgikus műfajainak egyik jellegzetes csoportja a lehetőleg gazdagon díszített, pontosan meghatározható szertartási helyen és helyzetben használt szer-

---

lyet legjobb forrásaink [*BNStr*, *BStr*] a 7. fejezetnél kezdenek — elhagyva a „hadttörténeti” jellegű, első részt.) A szermók, homíliák és legendák szerkesztésekor a „tridenti” könyvek semmivel sem kevésbé gépiesen járnak el.

⁴⁸ Sorrendben a 11. (650 k.), a 40. A (VI. sz.) és a 14. (650–700) ordó.

könyv. Ide tartozik mindenekelőtt a szakramentárium és az evangeliárium, amelyeknek első példányai már korábról ismertek,⁴⁹ majd ezt a sort folytatják az alacsonyabb rangú miseolvasmányok kötetei és az énekelt tételeket tartalmazó kódexek közül azok, amelyek szólóénekeseknek vagy azok csoportjának vannak fönntartva.⁵⁰ Mindezekben a könyvekben közös, hogy pontosan meghatározható, melyik szolgálattelvő a szertartás melyik szakaszában és a templomon belül hol használta őket. A szakramentárium a celebráns könyve, amely a miseliturgiában az oltáron van kinyitva, és mindazokat, de csak azokat a szövegeket tartalmazza, amelyeket a celebráns mond az oltárnál. A szakramentáriumok többségének másodlagos szerepe, hogy függelékesen közöljön néhány misén kívüli, meghatározott liturgikus időhöz nem kötött szertartást.⁵¹ Mint arra korábban már föl hívtam a figyelmet, ez a függelék kezdettől fogva jobban rubrikált, szemben a szakramentárium törzsszövegével, amely eredetileg nem vagy csak alig tartalmaz rubrikákat. Másodlagos szerepére a szakramentáriumot az teszi alkalmassá, hogy viszonylag kis méretű, de reprezentatív tárgy. Ezért a misén kívüli helyzetekben is könnyen lehet kezelni, de méltóképpen hordozza és jeleníti meg az illető szertartás lényegi szövegét. A később tárgyalandó kollektáre előtt bizonyára a szolozsmát elnöklő pap is ezt a könyvet használta a könyörgések recitálásakor.

A középkori iskolai liturgika rendszerint különbséget tesz a rítus azon mozzanatai között, amelyek lényegiek (ad substantiam pertinent), és azok között, amelyek járulékosak (ad sollemnitatem pertinent).⁵² A szakramentárium ebből a szempontból mindazokat a tételeket foglalja össze, amelyek az előbbi kategóriába tartoznak, és így annak ellenére, hogy nem biblikus, és ezért „kevésbé szent” szövegeket tartalmaz, bizonyos értelemben a könyvhierarchia csúcsán áll. A tényleges liturgikus használatra szánt könyvek első példányainak föltűnése ezután jellemző kronológiát ír le: a szakramentáriummal mint szentségi értelemben legelőkelőbb könyvtípussal szinte egyszerre

⁴⁹ Híres, reprezentatív evangeliáriumok az ezredforduló előtt pl. London, BL Cotton Nero D. IV; Dublin, TCL A. I. 6; Paris, BN Cod. Lat. 8850. és 9389; Paris, BA Cod. 1171.

⁵⁰ A legnevezetesebb közülük talán sokat idézett Sankt Gallen-i cantatorium (Sankt Gallen, SB Cod. Sang. 359.)

⁵¹ A pontifikále megjelenése előtti szakramentáriumok főpapi rítusokat is tartalmaznak. Így a *Sacramentarium Gelasianum Vetus* a templomszentelés vagy az egyházi rend rítusait és a szüzek konszekrációját az egyházi évbe illeszti (vö. MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae* 107. skk., 117. skk., 124. skk.), ennek frank változata pedig második könyvként egy kisebb „pontifikálét” közöl benedikcionáléval együtt (vö. DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* I. 259. skk. [áldások], 312. skk. [püspöki szertartások]). Ezek a részek a PRG elterjedésével párhuzamosan elcsökevényesednek, viszont a szakramentáriumok szokásos függeléke marad pl. a házasságkötés vagy a temetés szertartása mindaddig, amíg a könyvtípust végleg ki nem szorítja a használatból a misszálé (a misszálék ilyen fejezetei tehát a szakramentáriumra visszaautaló archaizmusok).

⁵² Vö. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* passim.

jelenik meg a ténylegesen legelőkelőbb szöveget közlő evangeliárium, majd egyre alacsonyabb hierarchikus szintekre terjed ki a liturgikus könyvhasználat. Röviddel egymás után tűnnek föl a további olvasmányos- és énekeskönyvek, illetve az első, kifejezetten zsolozsmára szánt zoltároskönyvek.⁵³ A legelőkelőbb kéziratokat a kor nagy liturgikus központjaiban működő műhelyek állítják elő, művészi szempontból olyan színvonalon, amelyet az utókor csak nagyritkán tudott megközelíteni.⁵⁴

A reprezentatív szerkönyvek egyre több szövegtípusra kiterjedő divatja véleményem szerint azt jelzi, hogy a könyv mint liturgikus tárgy egyre nagyobb jelentőséget kapott a karoling kultuszban, és közvetve is kísérőjelensége, vagy talán egyik okozója annak, hogy a rítust egyre teljesebben és egyre több szempontból törekedtek írásba foglalni a felelős személyek. Ilyen gazdagon díszített, költséges könyvek azonban nem juthattak osztályrészül a korabeli Nyugat minden templomának. Ha föltételezzük is, hogy a fönmaradt kódexek között nagyobb arányban képviseltetnek az utókor által értéktárgynak tekintett példányok, mint az egyszerűbb kiállítású darabok, akkor sem valószínű, hogy a IX–X. századi Európa egyházai hiánytalanul voltak felszerelve ezzel a reprezentatív, szertartási funkcióhoz rendelt könyvanyaggal. A könyvhasználat terjedése tehát nem szorította vissza szükségképpen a szóbeli hagyományozást.

β) Könyvtári használatra szánt szerkönyvek

A másik jellegzetes műfaji csoport a liturgikus szöveggyűjteményeké. Szemben az ezredforduló utáni középkor gyűjteményes szerkönyveivel, amelyek egy-egy szertartástípus teljes szöveganyagát tartalmazzák a valóságos sorrend szerint,⁵⁵ ezek a könyvek két, esetleg keveredő szerkesztési elvet követnek: vagy egyes tételtípusokat foglalnak gyűjteménybe (ide tartozik a korai mise-énekeskönyvek egy része és a legtöbb korai zsolozsmás forrás),⁵⁶ vagy többé-kevésbé liturgikus sorrend szerinti, de nem teljes, és

⁵³ PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* többé-kevésbé kronológiai sorrendben mutatja be az egyes könyvműfajokat, és a fejezetek elején megemlíti azok első fönmaradt képviselőit is. Rendszerint különbséget tesz a szerkönyvek első és második „nemzedéke” között, korszakhatáráként a X. századot, azon belül a PRG összeállítását (950–962) jelöli meg. Vázlatos kronológiai áttekintést ad NOCENT: *De libris liturgicis* 111.

⁵⁴ Korai példa erre Berlin, DSB Hamilton 553., de a zoltároskönyv reprezentatív jellege a XVI. századig folyamatos.

⁵⁵ Ld. ezekről alább, az e fejezet f) és g) alfejezetében írtakat.

⁵⁶ Vö. HANSSENS: *Amalarii Episcopi ... Liber de ordine antiphonarii* 363. — az itt ismertetett könyvhasználat képviselője a már hivatkozott, Sankt Gallen-i cantatorium. A tételek típusonként való közlésében a legkövetkezetesebb Albi, BMR Ms. 44. Más forrásokban leginkább a többlettételek (evangéliumi antifónák, responzóriumok) található meg összerendezve, ill. a verzikulusok szerepelnek együtt. HESBERT: *Corpus Antiphonarium Officii* I. 396–401. (Compiègne) egy sorozatban hozza az invitatóriumokat és az evangéliumi antifónákat, majd további antifónákat is egybefoglal a könyv végén (uo. I.

nem is funkcióhoz kötött válogatást adnak a szövegekből (ebbe a csoportba sorolhatók a műfaji szempontból meghatározhatatlan, „libellus”-nak nevezett kis kötetek éppúgy, mint az Ottó-kor könyvkultúrájának csúcsteljesítményét jelentő Német-római pontifikále).⁵⁷ A tételgyűjteményekben és a szövegválogatásokban közös, hogy kultikus használatuk mind a nyilvános istentisztelet, mind a magánliturgia körülményei között igen nehézkes, a velük azonos korú és eredetű funkcionális könyvekkel egybevetve pedig szembeötlő kisebb méretük és alacsonyabb művészi színvonaluk.

E könyvtípusok használatának módjára a közös életet élő szerzetesek és kanonokok számos szabályzata ad magyarázatot. Mind a korabeli, mind a néhány száz évvel későbbi konszuetúdók azt követelik meg a jelölttől, hogy kívülről tanulja meg gyakorlatilag a teljes liturgikus szöveganyagot,⁵⁸ míg a dallamok memorizálását tonáriusok segítik. A frank-római liturgikus tételek egy-egy hagyományra vetített korpusza ugyan óriási, de belátható: különösen a nem latin rítusok szöveganyagával összevetve derül ki, hogy mennyire válogatott, és ezért milyen jól elsajátítható készlettel, mennyire átlátható szerkezettel szembesült az a diák, akinek gyermekkorától kezdve szinte kizárólagos zenei, és meghatározó szöveges közege volt a karoling típusú liturgia. A tanulás forrása azonban már nem pusztán a szájhagyomány. A liturgikus könyvek egy részét a közösség kincstárában őrizték, és csak tanulni adták ki őket az arra jogosultnak.⁵⁹ A tényleges szertartásokon tehát legfőljebb egy-egy kiváltságos szolgálattevőnek lehetett könyve, vagy az általa ellátott szerep, vagy a személy méltósága miatt. Az előbbi esetről már volt szó; az utóbbira jó példa, hogy az első zsolotároskönyvek az egész zsolozsmázó kar által közösen imádkozott tételeket tartalmazzák, kidolgozottságuk és funkciójuk viszont jobban emlékeztet a későbbi középkor hóraskönyveire. Nehezen hihető, hogy —amint Eric Palazzo megjegyzi—⁶⁰ az egész gyülekezet tevé-

---

402.). Hasonlóan jár el két korai monasztikus forrás, vö. uo. II. 744–748. („Hartker” [Sankt Gallen], Saint Denis). Az elv egyik sokáig élő alkalmazása volt, hogy a nyári-őszi időszakban önálló sorozatban szerepelnek az olvasmányciklushoz kötődő históriák és a miseevangéliumhoz kötődő antifónák, de ez köszönhető annak is, hogy a két ciklus kalendáriumi viszonya változhatott. (Köszönöm Dobszay Lászlónak a témában nyújtott segítségét.) A szakramentáriumok, kapitulárék és kollektárék esetében nehezen állapítható meg, hogy tétel típus szerint összeállított gyűjteményről, vagy szertartási funkcióhoz rendelt könyvről van szó.

⁵⁷ A *libelli*-ről ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 37–38; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 61–62; NOCENT: *De libris liturgicis* 11–15. (ez utóbbi szövegkiadásokra is utal). Ilyeneket közöl pl. WILMART: *Præcum libelli quattuor*.

⁵⁸ Amint fentebb, e rész 2. b) alfejezetében már hivatkoztam rá, ezt bizonyítja pl. JOCQUÉ — MILIS: *Liber Ordinis sancti Victoris Parisiensis* 107–110; GRANSDEN: *The Customary of the Benedictine Abbey of Eynsham* 54. stb.

⁵⁹ Az ezzel megbízott *armarius*-ról ld. számos konszuetúdó közül pl. HALLINGER: *Consuetudinum sæculi X/XI/XII monumenta* 16–17.

⁶⁰ PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 147.

keny részvételét szolgálták volna éppen a legtöbbször mondott-énekelt, biztosan könyv nélkül ismert szövegek esetében.

A szertartásokon tehát a könyv sokkal inkább berendezési tárgyként és szimbólumként, mint a szövegek közvetlen forrásaként jelent meg. A szertartások háttérét képező folyamatos memorizálásnak viszont már szintén írott forrásai voltak, és különösen igaz lehetett ez abban az időszakban, amikor az új, és ezért szájhagyományosan nem továbbadható római rítust szinte egyetlen emberöltő alatt —bár nem minden előzmény nélkül— akarta Európa általános gyakorlatává tenni a frank birodalom és egyházszervezet. Mivel a szabályzatok, amelyekből a rendszeres tanulás tényére és módjára lehet következtetni, másoknak mintát adó, központi apátságokból vagy káptalanokból valók, és mivel az egész középkorra jellemző, hogy inkább érdekli az, aminek lennie illenék, mint az, ami van, e könyvekben nemcsak az emlékezet forrását, hanem segítőjét és mércéjét is láthatjuk.⁶¹

γ) Kodifikáció és kanonizáció

A karoling, majd az Ottó-kori liturgia kiterjedésének politika- és eseménytörténeti viszonyai jól ismertek, így elég csak utalni arra, hogy a *Sacramentarium Gregorianum* Hadrianus-féle redakciójának naptára és szövegei az egész római rítusterületen alapjává váltak a későbbi liturgikus könyvkultúrának, hogy a frank olvasmányoskönyvek perikóparendje csak csekély változást szenvedett a helyi hagyományokban, és hogy csak a szöveg- és dallamkészlet ezekre következő rétege, mindenekelőtt az antifonále összeállítása engedte meg az egyes szokásrendek egyénítését. A reprezentációs céllal készült legfontosabb szerkönyvtípusok egyben a kodifikáció elsődleges hordozói és eszközei is voltak:⁶² használatukat kétségtelenül támogatták olyan liturgián kívüli tényezők, mint az iskolarendszer és a közigazgatás, illetve az ezekkel szorosan összefüggő egyházszervezet, amelyeknek mindegyike az írásbeliségben és Róma tekintélyében talált biztosítékot a korokat és országrészeket átívelő állandóságra.

Ugyanekkor következett be az az értelmezéstörténeti váltás is, amely lezárta a római rítus patrisztika utáni és egyben utolsó hagyományalkotó rétegét, és amelyről már bővebben szóltam a liturgiamaғыarázatokat bemutató alfejezet végén.⁶³ A rítus teljességének, tehát szöveges és nem szöveges adatainak rendszeres írásba foglalása ezzel a gyakorlati és politikai okokon túl teológiai szükségletté vált. A liturgikus szövegek

⁶¹ Vagyis tényleges szertartási használatukat a mondottak figyelembevételével sem szabad kizárni.

⁶² Elég utalni arra, hogy a *Sacramentarium Gregorianum* „Hadrianum ex authentico” változatait ugyanarról az aacheni *Urexemplar*-ról másolták, amint azt pl. Hildoard szakramentáriumának (Cambrai, BM Cod. 164.) címében olvassuk: „ex authentico libro bibliothecae cubiculi scriptum”.

⁶³ Ld. fentebb, az I. 2. c) alfejezetben írtakat.

eredeti szentségén túl azok válogatása, sorrendje, dallama is misztérium lett, éppúgy a szent terek és tárgyak, az öltözetek és mozdulatok, vagy akár a nap és az év liturgikus időbeosztása. Mindez nem valamiféle naiv történeti tudat következménye: a karoling és későbbi liturgisták többnyire tisztában vannak az egyes jelenségek gyakorlati, történelmi értelmével. Ahogyan az írásmagyarázatban nem kioltja, hanem teljessé teszi a históriás értelmet az allegorézis,⁶⁴ úgy egészül ki, és kap értelemszerűen nagyobb jelentőséget a szimbolikus értelem a liturgiában. A karoling szemlélet újdonsága az, hogy a liturgikus örökséget egységbe fogja, és összefüggő jelrendszerként —de számos részletben megőrizve a gyakorlat és az értelmezés sokszínűségét— a szenthagyományban közvetített és kiteljesedő valóságok közé sorolja.

δ) Az ezekkel párhuzamos normaszövegek: liturgiamagyarázat és ordó

Vallási szempontból tehát a liturgikus gyakorlat egyre több összetevőjére kiterjedő kanonizáció, intézményes szempontból pedig ugyanezen összetevők kodifikációja határozza meg ezt az időszakot. Mind a kanonizáció, mind a kodifikáció írott formát ölt: az utóbbinak az ordók többsége, az előbbinek a liturgiamagyarázat felel meg. A középkori fölfogásra jellemző, hogy a vallásos szempont irodalmi és szerkezeti értelemben is elsődleges az intézményeshez képest: az ordók —mint már írtam— nem alkotnak sorozatokat, megfogalmazásuk hanyag, lejegyzéseik sem tárgyi, sem elméleti vonatkozásban nem mondhatók gondosnak. Ezzel szemben a korai liturgiamagyarázat szerzői a karoling egyházvezetés és liturgiaalakítás legnagyobbjai,⁶⁵ stílusuk szervezen —alkalmanként klasszicizáló ízzel— folytatja a kommentárirodalom és a misztagógikus beszéd műfajainak patrisztikus hagyományát,⁶⁶ szerkesztésük átgondolt, arányos, rendszerező, és teljességre törekszik. Szerepüket tekintve a liturgiamagyarázatok a reprezentatív és funkcióhoz kötött szerkönyvek kiegészítői. Egyes szerzők munkái a meghatározó szerkönyvtípusokkal együtt hamar elterjednek a latin rítus egész korabeli területén, és értelmezéseik éppúgy nem szűnnek meg hatni a hagyomány későbbi szakaszára,⁶⁷ mint ahogyan a karoling szakramentárium megalapozta a további szerkönyveket.

⁶⁴ A korai keresztény írásmagyarázatról ld. VANYÓ: *Az egyházatyák Bibliája* 188–288.

⁶⁵ Amalarius mellett Alkuin, Rabanus Maurus és Walafridus Strabo vonatkozó munkáit fentebb, az I. 2. c) alfejezetben már említettem.

⁶⁶ A patrisztikus liturgiamagyarázatok jelentős részéről kimutatható, hogy a keresztségi katekézis céljára íródott, vö. DOLHAI: *Az ókeresztény egyház liturgiája* passim. Ennek gyakorlatáról talán a legteljesebb beszámolókat adja Egeria útinaplója (számos kiadása közül talán a legkorszerűbb FRANCESCINI — WEBER: *Itinerarium Egeriae*, a katekézistről ld. uo. 86–89.).

⁶⁷ Ez könnyen fölmérhető a karoling és korábbi szerzők Durantus által is fölhasznált szövegein.

Az ordók ehhez viszonyítva ugyanolyan segédanyagok, mint a nem szertartási használatra szánt liturgikus szöveggyűjtemények, és töredékes jellegükkel ugyanúgy föltételezik a szájhagyomány hatékony jelenlétét. Az „ordo” szót tartalmazó címadás sokszor nem is különbözteti meg a túlnyomórészt szerkönyvi szövegeket és a többségükben ceremoniális adatokat közlő dokumentumokat.⁶⁸ A normatív, liturgiáról szóló szövegek korpusza ezért funkcionálisan kiegészíthető a liturgikus tételekből összeállított szöveggyűjteményekkel: használati szinten mindezek a rítus közvetett forrásai. Összetartozásukat igazolja, hogy a szintén inkább segédkönyvnek szánt, jóllehet nagy ívű pontifikále, amely egyébként több liturgiamagyarázó fejezetet vagy beszédet is fölvetett anyagába, valóban egyesítette e két, nehezen elválasztható könyvtípust.

D) A MONASZTIKUS TÉNYEZŐ

Mielőtt a liturgikus könyvtörténet időrendjében továbbhaladnánk, ki kell térnünk arra a rubrikás szövegtípusra, amely minden másnál közvetlenebb kapcsolatban van az ezredforduló utáni középkor kiemelkedő műfajával, az ordináriuskönyvvel. A monasztikus szabályzatok tipológiai szempontú tárgyalása után⁶⁹ két okból is érdemes önálló alfejezetet szentelni ennek a témának: egyrészt azért, mert ezek a szabályzatok adtak először szerkezeti mintát egy-egy liturgikus közösség szokásainak enciklopédikus rögzítésére, másrészt pedig azért, mert a világi egyházakat évszázadokkal megelőzve élték át azokat a folyamatokat, amelyek a frank-római liturgikus renden belül később kialakult-kialakított különhagyományokhoz vezettek.

a) *A liturgikus agenda jelentősége a regulákban és visszaszorulása a korai konszuetúdókban*

A konszuetúdók tartalmi tagolása, vagy —ha használnak ilyesmit— fejezetcímeik megfogalmazása is nyilvánvalóvá teszi, hogy azok az egyházatyák korába visszanyúló regulairóadalom műfaji mintáját követik.⁷⁰ Maga a szabályzatokat és regulákat rendsze-

⁶⁸ Vö. PRG passim.

⁶⁹ Ld. fentebb az I. 2. d) alfejezetet.

⁷⁰ A korai, többnyire rövid „konszuetúdókat” (ide értve a monasztikus eredetű római ordókat is) HALLINGER: *Initia consuetudinis benedictinae* közli. Ezek sokáig inkább *libellus*-ok vagy kiegészítő szabályok gyűjteményei. Összevetésül a legfontosabb regulákkal ld. AUGUSTINUS: *Regula ad servos Dei*; VOGÜÉ — NEUFVILLE: *La règle de Saint Benoît*; VOGÜÉ: *La règle du maître*; CÆSARIUS: *Regula ad monachos*; AURELIANUS: *Regula ad monachos*, stb. Jóllehet a benedeki regula a karoling szerzetesség Aniane-i Szent Benedek-féle reformjáig nincs kiváltságos helyzetben (vö. MEZEY: *Deákosság és Európa* 69–76.), az utókorra gyakorolt hatása miatt a következőkben csak a szigorú értelemben vett monasztikus (tehát bencés és azzal rokon) szabályzatokkal foglalkozom. Ilyenekről viszont műfajként csak a X. századtól beszélhetünk.

resen kísérő és azokra jellemző tartalomjegyzék is az anyag együttlátását segíti — a rubrikás műfajok korai megnyilvánulásai között ilyen mértékig rendszerezett szöveget a liturgiama­gyarázatokon kívül⁷¹ nem lehet találni. A föl­tehetőleg legfontosabb min­taul vett Benedek-regula és az első tulajdonképpeni konszuetúdók fejezetei között mindam­ellett jelentős sorrendi különbség és arányeltolódás van.⁷²

A regula fejezetei csak egyes szakaszokon rendeződnek logikai sorba vagy tartalmi csoportokba,⁷³ és a szöveg —mint azt lezárásakor szerzője is megvallja—⁷⁴ nem tartalmazza a monasztikus élet teljességére vonatkozó tudnivalókat, és nem is utal a mű egészét átfogó tervezésre. A konszuetúdók között azonban már a koraiak is meghaladják a regula terjedelmét, és ez nem bőbeszédűségüknek, hanem nagyobb részletességüknek köszönhető. Emellett a benedeki előzményben szereplőkéhez hasonló című fejezeteiket olyan sorrendben hozzák, amely világos, esetenként saját könyvekbe sorolt tartalmi egységeket enged megkülönböztetni a szabályzat egészén belül. Míg Szent Benedeknél az egész szövegben elszórva olvashatók a monostor egyes tisztségeiről szóló részek, addig a konszuetúdók kezdettől fogva és egészen a középkor derekának kanonoki szabályzataiig egymás után, ereszkedő rangsorban és egységes szempontok szerint ismertetik ugyanezeket, és hasonlóan járnak el a napirend, az épületek vagy helyiségek használata vagy a fegyelmi és egészségügyi kérdések tárgyalásánál. A konszuetúdók tehát általában mintegy kijavítják, szerkezeti értelemben átláthatóbbá teszik a saját szokásaikkal kiegészített regulaszöveget.

A nagyobb részletességgel szemben áll viszont, és különös fontossággal bír a liturgikus normaszövegekkel összefüggésben egy, a korai regulákat az első szabályzatok némelyikétől megkülönböztető arányeltolódás. A Benedek-regula és hozzá hasonlóan több más nyugati és keleti rokona éppen az úgynevezett liturgikus agenda kifejtésénél szakít az ötletszerűséggel, és szenteli könyvének tekintélyes és összefüggő hányadát a

⁷¹ Ezek nagy mennyiségben csak a konszuetúdók után, a XI–XII. században jelennek meg.

⁷² A *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sorozat első kötetében szereplő, VIII–IX. századi szövegek műfaji értelemben még nem konszuetúdók: a kiadók különféle, a monasztikus életet szabályozó vagy annak szabályozását közvetítő forrásokat (levelek, statútumok, stb.) jelentettek meg, amelyek rendszert rövidebbek a Benedek-regulánál. Föltűnő viszont, hogy egy részükben az egyházi év leírása hangsúlyosabbá válik, ld. pl. a LECCISOTTI: *Ordo Casinensis*-ben kiadott, Monte Cassino-i szabályzatot. Időrendben az első, műfajilag kiforrott, a regulát terjedelmüket tekintve fölülmúló konszuetúdókat a sorozat hetedik kötete közli (HALLINGER: *Consuetudines Cluniacensium*; uő: *Consuetudinum saeculi X/XI/XII monumenta*), ezeknek megjelenése tehát a X. századra tehető. A továbbiakban ezeket a konszuetúdókat nevezem korainak.

⁷³ Pl. a 8–20. fejezet liturgikus tárgyú, a 23–30. fejezet fegyelmi jellegű, a 35–43. fejezet a gyakorlati életet rendezi (ugyanakkor pl. a tisztségek feladatai elszórva található a 2., 31., 35., 38. és a 65–66. fejezetben).

⁷⁴ VOGUÉ — NEUFVILLE: *La règle de Saint Benoît II.* 672: „De hoc, quod non omnis iustitiae observatio in hac sit regula constituta” (a 73. fejezet címfelirata).

kultusznak.⁷⁵ A liturgikus agenda legfontosabb témái a zsoltosma egyes óráinak helye a napirendben, végzésük, szöveganyaguk, a természetes és az egyházi évvel kapcsolatban fölmerülő kérdések, s végül néhány intelem az istenszolgálatban tanúsítandó magatartásról. Ehhez képest a konszuetúdók egy részének liturgikus tárgyú szakaszai mintha fejletlenek lennének: a órákat csak annyiban tárgyalják, amennyiben azokra ki kell térni a napirendben, a szertartások menetét egyáltalán nem ismertetik, az egyházi évre alig térnek ki.⁷⁶ Mérlegelve, hogy a bencések a római és azon belül a monasztikus rítus kialakultabb időszakában foglalták írásba ezeket a szabályokat, mint a rendalapító, választ kell találnunk arra a kérdésre, hogy miért nem tartották érdemesnek bővebben lejegyezni a liturgikus rendet érintő szokásokat.

β) A konszuetúdók szerepe: a szokások továbbadása

Valamelyest már maga a „consuetudo” kifejezés is jelzi, hogy a monasztikus szabályzatok írásba foglalásának célcsoportja nem a szabályzatokat elvileg szokásaként gyakorló közösség volt. Cluny híresen jól működő apátság volt, így az első onnan származó normaszövegek valóban a regulában megalapozott életmód gyakorlásához jelentettek adalékot, de nem Cluny számára, hanem az őt anyakolostoruknak tekintő európai bencés központok épülésére.⁷⁷ Hasonló helyzetben volt a benedeki alapítású (bár nem folytonosan lakott) Monte Cassino már a karoling korban: a VI–VII. század liturgikus viszonyai még kellőképpen alakíthatók voltak ahhoz, hogy a bencések a regula tekintélyével megerősítve igazítsák a lényegében római hagyományt saját életfeltételeikhez. Ez —mint arra később még visszatérek— kettős következménnyel járt. A terjedő bencés szerzetesség a karolingok uralkodását messze megelőzve tette magáévá és ezzel elterjedésének mértékéig egyetemessé a Róma-városi liturgia egyik alkalmazását, ám az általa terjesztett rítusváltozat alkalmazás volt, így a rend tagjai kezdetől fogva tisztában voltak azzal, hogy egyedi, jellemző agendát követnek.⁷⁸

⁷⁵ Erről részletesen ld. KELEMEN: „Psallite sapienter” (a „liturgikus agenda” kifejezést is innen kölcsönzöm).

⁷⁶ PL. DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne* 100–107.

⁷⁷ A konszuetúdó és a reform összefüggéséről, különös tekintettel Clunyra ld. HALLINGER: *Consuetudines Cluniacensium* XXX–XXXII.

⁷⁸ Némi körütekintésre ad okot ezzel kapcsolatban, hogy egyes korai monasztikus források nem mindig és mindenben felelnek meg az ún. cursus monasticus kívánalmainak (vö. HESBERT: *Corpus Antiphonale Officii* II. passim. Monasztikus jellegzetesség lenne pl. a nokturnusonként 3 helyett 4 rezponzórium vagy az 5 helyett 4 vesperásantifóna. Az ettől való eltérés nem minden esetben szignifikáns, mert éppen a korai források gyakran őriznek meg a liturgikus szerkezetbe nem illeszkedő többlettételeket, de különösen az ún. Hartker-antifonále [Sankt Gallen] számos esetben következetesnek látszik a cursus saecularis jegyeinek megtartásában). Valószínű, hogy a Benedek-regula liturgikus agendáját a zsoltosma szerkezetében csak a karoling kortól kezdték következetesen érvényesíteni. Újabb

Éppen a liturgikus gyakorlat kezdeti képlékenységből fakadhat, hogy Monte Cas-sino még elsősorban szerzeteseinek életmódját, nem pedig kultikus szokásait tekintet-te följegyzésre méltónak, és nyilvánította ezzel követendőnek. Amint Szent Benedek is megengedte, hogy az általa követett elvek tiszteletben tartásával mások másként módosítsák a római rendtartást,⁷⁹ úgy a következő nemzedékek is föltételezhették, hogy a liturgikus szerkezet lényegi vonásai közismertek, kisebb részleteiben pedig he-lyet adhatnak az egyéni, mindazonáltal felelős döntéseknek.

γ) *A liturgikus agenda mint a konszuetúdók meghatározó része*

A későbbi szabályzatokban azonban egyre hosszabb és egyre rendezettebb fejezetsor-rá növekszik a liturgikus agenda. Előbb a zsolozsmahórákat és miséket a napirend ré-szeként tárgyaló szakaszok válnak részletesebbé,⁸⁰ majd akár a szöveg felét, sőt na-gyobb hányadát is kitöltheti az immár szerkönyvi logika szerint tagolt: ordináriumot (mise- és zsolozsmarendeket),⁸¹ temporálét és szanktorálét magába foglaló rész.⁸² Mindezeket egyre több liturgikus vonatkozású adattal gazdagított szöveg előzi meg vagy követi: a munkakörök leírásai közt egyre hangsúlyosabbak a templomi teendők, a napirendben egyre több helyet kapnak a paraliturgikus tevékenységek, és az épüle-tek, tárgyak ismertetése is mind több idevágó adatot közöl.

A konszuetúdók a bencés rend intézményi viszonyait követve egy-egy befolyásos központból sugároznak szét. Dél-Itália után Anglia, a karoling korban Burgundia, majd a világi hatalom súlypontjának keletebbre tolódásával hosszú időre a német nyelvterület adja a monasztikus szabályzatok legjavát: innét is jut vissza a XIV–XV. században a normaszövegeknek ez a hagyománya Itáliába,⁸³ ahol —legalábbis liturgi-kus szempontból— egy központosítottabb újkori gyakorlatnak adja át a helyét. Mivel a benedekrend történetében közmondásosan sűrűn követték egymást a reformmoz-galmak, a súlypont illetően áthelyeződései azt is jelentették, hogy a korabeli Európa vagy a térség első apátságának tartott monostor egyben mintája is volt az általa nép-szerűsített életeszménynek. Ahogyan a római liturgia egyre kánonibbá és egyre kodi-

---

lendületet adott ennek a folyamatnak a monasztikus refromrendek és bizonyos bencés kongregációk egységes rítusa a XI. századtól, majd a XIV. századtól az, hogy az ún. Benedictina-bulla után a bencé-sek egyre inkább rendként határozták meg önmagukat és számos kísérletet tettek központosított szer-vezet(ek) kialakítására.

⁷⁹ VOGÜÉ — NEUFVILLE: *La règle de Saint Benoît* II. 534.

⁸⁰ PL. HALLINGER: *Consuetudinum saeculi X/XI/XII monumenta* 34. skk.

⁸¹ PL. DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne* 49–57; Girona BPE Ms. 108. 1–14. fejezetei.

⁸² PL. (a XIII. századig inkább kevert szerkezetben) KNOWLES: *Decreta Lanfranci* 5. skk.;

⁸³ A *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sorozatban kiadott források földrajzi értelemben —ha idő-rendbe helyezzük őket— hozzávetőlegesen ezt a pályát írják le.

fikáltabbá vált a világi egyházakban, úgy tartották ezek a központok egyre fontosabbnak, hogy életrendjük mellett liturgikus gyakorlatukat is továbbadják a hatásuk alatt álló közösségeknek. Ez a szemlélet és az ennek megfelelő konszuetúdó az ezredfordulót követően független renddé alakuló monasztikus kezdeményezésekre már általánosan jellemző.⁸⁴

A liturgikus úzus tehát egy adott életforma és a hozzá tartozó lelkiség elválaszthatatlan jelölője lett. Miközben azonosságaival biztosította a területtől független összetartozást, különbségeivel meg is határozta önmagát. A bencés gyakorlat először tette egyetemessé a Róma-városi rendet, de kezdetől való önállósága miatt fönn is tartotta az egységesedés korában azt a lehetőséget, hogy egy-egy terület vagy intézmény megőrizzen és önazonossága részének tekintsen bizonyos egyéni szokásokat — a különböző és egyformán legitim rítusváltozatok együttélésére legelőbb és a legjobb példát Róma nagy bazilikáinak szerzetesközösségei adták.⁸⁵ A monasztikus hagyomány ezzel elővételezett egy, a világi egyházakban csak jóval később tudatosodó folyamatot: a karoling liturgia decentralizációját. A területi és rendi rítusok legfőbb kodifikációs közeget jelentő majdani normaszövegek így remélhettek műfaji mintát a konszuetúdóktól, illetve az azokba foglalt, immár kidolgozott liturgikus agendától. Ezt a kézenfekvő lehetőséget tette történelmi valósággá a monaszticizmus jelenléte a székesegyházakban, valamint a közös élet eszméjének térhódítása a világi papság körében.

E) A RÓMAI RÍTUS HELYI ÉS RENDI VÁLTOZATAI

Az eredeti latin rítusterület keleti és északi peremvidékei, amelyek az Ottók uralkodásának idején kezdték megalapozni, majd az ezredforduló utáni évszázadban szilárdították meg egyházszervezetüket, már tudatosan törekedtek arra, hogy püspöki-érseki székeik önállóságát önálló liturgikus hagyomány kidolgozásával is kifejezésre juttassák.⁸⁶ A monasztikus rítusváltozatok után úttörőnek bizonyultak ebben: a nagyobb

⁸⁴ A nem bencés monasztikus konszuetúdókban kezdetől fogva együtt jár a mindennapi élet szabályozása és a liturgikus rendtartás, pl. NOSCHITZKA: „Codex manuscriptus 31”; GRIESSER: „Die «Ecclesiastica officia»”; GUIGNARD: *Les monuments primitifs de la règle Cistercienne*; CHOISSELET — VERNET: *Les Ecclesiastica officia cisterciens*; DUVAL-ARNOULD: *La législation cistercienne*; WADDEL: *The Old French Paraclete Ordinary*; GRAY BIRCH: *Ordinale Conventus Vallis Caulium*; Budapest, EK Cod. lat. 101., 103.

⁸⁵ Ezekről ld. FERRARI: *Early Roman Monasteries*, idézi MCKINNON: *The Advent Project* 82–84.

⁸⁶ A sajátosan magyarországi liturgikus hagyományt a Rajeczky Benjamin és Mezey László, majd Szendrei Janka és Dobszay László nevéhez fűződő iskola jelentős mértékben föltárta: hasonló szintű földolgozásról pl. a horvát, cseh, lengyel, balti, szász vagy porosz területeken nem tudok. Magasabb szinten áll a helyi hagyomány földolgozottsága Svédországban és Norvégiában, vö. HELANDER: *Ordi-*

múlta visszatekintő egyházak liturgikus szokásrendjeinek némelyike —nem számítva az ólatin örökség egyes elemeinek helyenkénti továbbélését— jóval kevésbé tűnik szerkesztettnek, és inkább történelmi esetlegességek nyomán alakult. Ezek az egyházak éppen a gondosan összeállított regionális rítusok hatása alatt kezdhettek a maguk gyakorlatára úgy tekinteni, mint a Róma-városítól vállaltan különböző alma ecclesiae megszentelt szokására. Az ezredforduló után létrejött kolduló- és kanonokrendek általában a székesegyházi rítusok valamelyikét követték vagy vették alapul, de azt immár nem területi, hanem rendi jelölőnek fogták föl.⁸⁷ Ahogyan a bencés és belőlük származott közösségek sem módosították szerkezeti értelemben az úgynevezett *cursus monasticus* alapjait, úgy a *cursus sæcularis*nak nevezett egyházmegyes rendtartás a karoling típusú római rítus minden egységes vonását tiszteletben tartotta.

a) *A szerkönyvi szöveg mint rítusmeghatározó jegy*

A rítus egyénítésének legfőbb eszköze a szöveg, mindenekelőtt az antifonále, tehát a zsolozsma saját dallammal rendelkező énekanyagát kitevő tételek (antifónák és rezponzóriumok) válogatása és elrendezése volt.⁸⁸ Nem független ettől a helyi naptár szanktoráléjának összeállítása: a karoling szakramentáriumok szentjeit egész Európában tisztelték, de egyes szentek kiemelése, és még inkább bizonyos helyi szentek fölvétele a naptárba az illető egyház hatáskörében maradt. A temporále kötöttebb anyagához képest mind a fokozott tiszteletben részesülő, de egyébként közismert, mind a helyi szentek kaphattak saját officiumot, így a naptár jellege a zsolozsma tételeire is hatott. Mindez nem egyetlen hierarchikus szinten következett be: az antifonále és a naptár egyes pontjai valamely több érseki tartományt átfogó rítus ismérvei is lehetnek, de ugyanezen a rendszeren belül lehetőség van akár egy-egy templom önálló liturgikus szokásokkal való megkülönböztetésére is. Ez utóbbi esetben a templom

---

narius Lincopensis; PETERS — NILSSON: *Breviarium Lincopense*; GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae*; uő más műveit idézi erről VOGEL: *Medieval Liturgy* 285.

⁸⁷ A középkori rítusváltozatokról összefoglaló bibliográfiát közöl VOGEL: *Medieval Liturgy* 284–289. A XX. századig megmaradt rendi rítusok monografikus összefoglalása KING: *Liturgies of the Religious Orders*. Az egyes rendi hagyományokról részletesebben szól pl. DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy* (ferencesek); BOYCE: *Praising God in Carmel*; BONNIWELL: *A History of the Dominican Liturgy*; DIRKS: „De evolutione liturgiæ dominicanæ” (a dominikánus rítussal kapcsolatos bibliográfiai segítséget Fehér Juditnak köszönöm).

⁸⁸ Amint fentebb, az I. 1. c) alfejezetben hivatkoztam rájuk, az eddig földolgozott antifonálék anyagát HESBERT: *Corpus Antiphonalium Officii*; a <http://publish.uwo.ca/~cantus/> adatbázis és a *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ* sorozat segítségével lehet tanulmányozni.

vagy a térség kulturális, politikai és gazdasági súlya általában termékenyítően hat a liturgikus egyénítésre.⁸⁹

Természeténél fogva nagyobb változékonyságnak örvend, és így alkalmas jelölője az egyénített hagyományoknak a himnológia. A trópusok visszaszorulása után a zsolozsmát a himnuszok, a misét a szekvenciák és az Alleluja-verzusok ruházzák föl további rítusmegkülönböztető vonásokkal, de mindezek —korábban már említett járu-lékos jellegüknél fogva— az adott szokásrenden belül sem egységesek annyira, mint az antifonále kitüntetett szakaszai.

A mise szövegi összetételének esetleges eltérései nem utalnak tudatos szerkesztésre: az orációk kiválasztása és elrendezése lényegében mindenütt azonos (az ezredforduló után csak véletlenszerűen tűnik föl egy-egy részlet a gyakorlatból addigra nagyrészt kiveszett szakramentáriumokból), az ének- és az olvasmányanyagban mutatkozó néhány egyéninek látszó megoldás pedig meghatározott alaptípusokra, s végső soron a megfelelő hagyomány kidolgozásakor használt forrásokra vezethető vissza.⁹⁰ Mindamelllett a megszilárdult hagyományokban már ezekre a véletlenszerű szétfejlődésekre is úgy tekintettek a liturgusok, mint rítusmeghatározó jegyekre, és hasonlóan kezelték az általánosan használt szövegek egy-egy sajátos olvasatát is, jóllehet ezeket csak számos forrás ismeretében tudjuk biztosan megkülönböztetni a szándékolatlan variánsoktól.

β) A rubricisztika mint rítusmeghatározó jegy

A szöveg mellett a rubricisztika szempontjai adtak alkalmat helyi vagy rendi gyakorlat bevezetésére, illetve arra, hogy meglévő szokásokat a helyi vagy rendi hagyomány részének nyilvánítsanak. Az előbbire inkább a direktoriális kérdések, az utóbbira a ceremóniális mozzanatok adnak példát.

⁸⁹ Magyarországon különösen a gazdag, olykor „nemzetiségi” polgárvárosok plebániatemplomainak rítusában és könyvkultúrájában találkozhatni ilyen jegyekkel, vö. SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 16–17., 27–28.

⁹⁰ Jellegzetes lehet ebből a szempontból ádvent első vasárnapjának evangéliuma vagy a kántorböjti szombatokat követő dominica vacans-ok (különösen a nagyböjti) evangéliumi perikópája. Az egyes megoldások azonban nem egy-egy rítusra, hanem rítusok egész sokaságára jellemzők. A perikóparendek típusaihoz ld. KLAUSER: *Das römische Capitulare Evangeliorum*, ennek alapján rövid áttekintést ad VOGEL: *Medieval Liturgy* 342–344. A szentleckék Alkuin *Comes*-ére (Cambrai, BM Cod. 553., ill. Paris, BN Cod. Lat. 9452) visszavezethető rendszere ennél is egységesebb. Nagyobb tudatosság állapítható meg a pontifikále és a rituále összeállításáról, de ezek egyes egyházmegyes változatainak komoly, összehasonlító vizsgálatáról nincs tudomásom.

Mivel a naptárszervezés által fölvetett problémák mindnyájan a temporále és a szanktorále összeütközéseiből vagy a szanktorále belső túlterheltségéből adódnak,⁹¹ a helyi hagyomány direktoriális jellemzői egyenesen következnek a naptár tartalmából, illetve az egyes szentek ünneplésének mértékéből. A helyi vagy rendi szanktorále összeállítás a saját officiumok lehetősége mellett saját liturgikus törvénykezéssel is jár, amely kénytelen meghatározni, hogy az érintkező vagy egy napra eső és elméletileg azonos rangú ünnepek közül melyiket részesíti előnyben a rítus, vagy hogy milyen viszonyban vannak a temporále jeles alkalmai az illető szanktorále egyik vagy másik ünnepével.⁹² Az idők folyamán a naptárszervezés egyénítése kiterjed azokra a részletekre is, amelyek nincsenek összefüggésben a főnti szempontokkal: az eredetileg nem tudatosan szerkesztett szöveganyag sajátos részleteinek egyénivé válásával olyan direktoriális intézkedések is törvényerőre emelkednek, amelyek mögött korábban minden bizonnyal inkább alkalmi döntés vagy szokásjog állt.⁹³

A római rítus ceremoniális elemei ebben a korban már csak kevésbé voltak képlékenyek. Ritkán fordult elő, hogy egyéni kezdeményezésre vezettek volna be újabb szokásokat, és ha mégis megtették, az rendszerint a tropizálás jelenségcsoportjába tartozott, vagyis előkészítő, betétszerű vagy toldalékos rítusok formáját öltötte, legtöbbször elválaszthatatlanul azok szintén paraliturgikus szövegétől.⁹⁴ Ezekről eltekintve már egy megszilárdult szertartáskészlet állt a liturgusok rendelkezésére, amelynek viszont nem ugyanazokat az elemeit és nem ugyanolyan mértékben alkalmazták Európa különböző részein. Így a ceremoniális hagyományok egyikét vagy másikat ugyanolyan alaptípusokra lehet visszavezetni, mint az eredetileg nem szerkesztett szerkönyvi szövegek főnt említett hagyományait.⁹⁵

A ceremoniális utasítások egyénítésében ennél eredetileg fontosabb lehetett a gyakorlati szempont. A közös életet élő szerzetesi vagy káptalani közösségek, majd ezek

⁹¹ Ld. fentebb, az e rész 2. f) alfejezetében írtakat.

⁹² Ilyen, a püspök és a káptalan rendelkezéséből származó rubrikák olvashatók pl. a Vic, ABE Ms. 134. 39^r–47^v-jén vagy a Girona, AC Ms. 9. több, utólag befűzött betétlapján (ezek a korábbi ünneplés módját változtatják meg vagy új ünnepek rendtartását közlik).

⁹³ Ebbe a csoportba tartoznak pl. a pünkösdi nyolcadát követő, június végi, ill. július eleji időszak rubrikái az *Ostr* Úrnapja utáni szakaszában.

⁹⁴ Itt mindenekelőtt a processziókra és a liturgikus játékokra gondolok, vagy az ezekre emlékeztető, drámai mozzanatokra. Ilyen pl. Magyarországon a karácsonyt követő napok első vesperásában a diákonosok, a papok, majd a gyermekek föllépése, vagy a mallorcai és katalán forrásokban általános *episcopellus*, másutt *abbas puerorum* szertartásai Mikuláskor vagy Aprószentekkor.

⁹⁵ Csak az ún. „tridenti”, tehát ferences-kuriális gyakorlat fényében tűnik különlegesnek, míg az egyházmegyes hagyományokban szinte általános pl. a pap kezeinek kereszt alakban való széttárása a misekánon „Unde et memores” szakaszánál, az adományok oltárra vitele („proszkomidia”) a graduále alatt, a szent háromnapban énekelt *Kyrie puerorum* vagy a nagypénteki keresztódolat processziós változata.

lazább fegyelmű, de hasonló szabályozást alkalmazó utódai megkívánták, hogy a liturgikus szolgálat pontos beosztást kövessen, a kultikus terek eltérő méretű és alkatú változatai pedig szükségessé tették az idegenből származott ordók alkalmazását a helyi viszonyokra. Így a ceremoniális témák közül kettő, a szereposztás és a kultikus térhasználat már korán helyet kapott a regionális vagy rendi rítusra jellemző adatok gyűjteményeiben.⁹⁶ Ezt egészítette ki, hogy a szöveganyag és a naptár véletlenszerűen kialakult, de utóbb jellegzetesnek tekintett vonásai mellett a vonatkozó egyházban követett, eredetileg széles körben elterjedt ceremoniális gyakorlat is a rítus egyik jelölőjévé lépett elő.

Végül, ha a liturgikus normaszövegekre nem is volt közvetlen hatással, a rítus egyénítésének eszközei között kell megemlíteni a korabeli egyházi kultúra tárgyi oldalát. Az egyes rítusok mind regionális, mind rendi alakjukban gyakran kapcsolódtak egy-egy építészeti vagy képzőművészeti megoldáshoz,⁹⁷ díszítéstechnikához, a könyvkultúra szintjén pedig az ornamentika, a hangjelzés vagy a betűírás jellegzetes műhelyeihez. A középkor egyes szellemi áramlatainak elsajátításában vagy elvetésében, az irodalmi ízlés és nyelvhasználat kérdéseiben is megnyilvánult a térségeket, és még inkább a rendeket összefogó öntudat.

γ) A rítusmeghatározó jegyek összefoglalása: az ordináriuskönyv

Az előzőekben leírt jelenségeket kíséri a rubrikás könyvkultúra legtöbb példányban ismert és tartalmát tekintve leginkább összetett műfaja, az ordináriuskönyv. Ha nem vesszük figyelembe azokat az emlékeket, amelyek e könyvtípus minden jellegzetességével rendelkeznek, de korábbiak az ezredfordulónál és monasztikus szabályzatokba foglalva maradtak fenn, akkor az ordináriusok mindegyike valamely helyi vagy rendi hagyomány kodifikációját szolgálja. Az ordináriuskönyvek fölépítése igazolja, hogy a liturgikus könyvkultúra kezdetei óta létező tételjegyzékek, majd a sokszor teljes szerkönyvi szövegekkel kevert, tulajdonképpeni „breviáriumok” nem a szerkönyvek

⁹⁶ A konszuetúdókhöz hasonlóan elsősorban a liturgikus szereposztással foglalkozik pl. a mallorcai katedrális consuetája toldalékainak (Palma de Mallorca, AC Ms. 3412. 164^v skk.) egyike. A modern szövegkiadások rendszerint nagy figyelmet szentelnek a helyrajzi adatoknak is. Példáserű földolgozás a tournai-i ceremoniále és ordinárius-kiegészítés kiadásának kísérő tanulmánya (PYCKE: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai* 125. skk.), és magam is ilyesmire teszek kísérletet alább, a IV. 2. és 4. fejezetekben.

⁹⁷ A rendi építészeti stílusokat a művészettörténet is számon tartja. Ezeken kívül a teljesség igénye nélkül, de megemlíthető a *Westchor* mint a német, a hajó közepére épített, körüljárható kórus mint a spanyol, az egyenes szentélyzáródás mint az angol rítusterület sajátossága. A témáról az egyes rendeknél is szól KING: *Liturgies of the Religious Orders* 8–11., 64–66., 163–166., 243–244., 329–331.

előzményei,⁹⁸ hanem rubrikás szövegtípusok, amelyek ebben a formájukban akkor is fennmaradnak, sőt teljesebbé válnak, amikor a nekik megfelelő tartalmú összesített szerkönyvek használata mindenütt elterjed.

Ennek az egyénített rítust lejegyző műfajnak szerkezeti mintája és egyben legközvetlenebb előzménye az első hasonló célra szánt rubrikás szövegtípus, a konszuetúdókban olvasható liturgikus agenda,⁹⁹ tartalmának legnagyobb hányadát pedig rendszerint a teljes egyházi év zsolozsmáinak és miséinek tételsora foglalja el, helyenként kiegészítve direktoriális, kisebb mértékben ceremoniális, főként a szereposztásra és a helyrajzra vonatkozó megjegyzésekkel. Egyetlen más tartalmi elem sem jellemző az ordináriuskönyvek összességére, jóllehet a legkidolgozottabbak a normaszövegek minden valaha létezett típusát integrálni képesek.

Az ordináriuskönyvhöz vezető liturgiátörténeti és kulturális folyamatok közül tehát egyrészt a rítus szöveges és nem szöveges összetevőinek egységes nyelvvé válását, másfelől e nyelv vállalt és ápolat dialektusokra bomlását kell kiemelni. A szöveges és a nem szöveges összetevő — a tételjegyzék és a konszuetúdó — összerendeződésének azonban nemcsak következménye, hanem legjellemzőbb dokumentuma is az ordináriuskönyv. Arra, hogy a középkor második felének klerikusai a normaszövegekben foglaltakra mint egészre tekintettek és hogy azokat liturgikus önmeghatározásuk részének látták, éppen az ordináriusok tematikájából és címfelirataiból következtethetünk.¹⁰⁰

F) A LITURGIKUS ÍRÁSBELISÉG VIRÁGKORA ÉS A FUNKCIONÁLIS SZERKÖNYVHASZNÁLAT

a) *A liturgikus kéziratosság „klasszikus” korszaka*

Az egyre több írott forrásra építő egyházi intézményrendszer a XI–XII. századra létrehozta az írás és a könyvkészítés megfelelő technikai hátterét.¹⁰¹ Az ekkor keletkezett

⁹⁸ Ld. erről fentebb, az I. 2. b) alfejezetben írtakat.

⁹⁹ Amint az I. 2. d) alfejezetben részleteztem, az egyházi évet leíró agenda a konszuetúdókban egyre hosszabbá és részletesebbé válik. A XV. századi karthauzi szabályzatban (vö. Budapest, EK. Cod. lat. 101., ill. 103.) lényegében már elmarad a konszuetúdó, de a stílus jellegzetességei, a fejezetbeosztás és a tartalomjegyzék jelzik a műfajváltás tényét. A székesegyházi ordináriusok egyik korai, archaikus példája a kiadásra is érdemes tarragonai consueta (két változata a Barcelona, BC Ms. 276. és a Barcelona, AC Ms. 138.), amely viszont a konszuetúdók egyházi évet tárgyaló szakaszaira emlékeztet.

¹⁰⁰ Ld. ezekről fentebb, az e rész 2. e) alfejezetében írtakat.

¹⁰¹ Vö. BARBIER: *A könyv története* 62. skk.

kéziratokból vett minta arra enged következtetni, hogy a reprezentációs szándék kissé még háttérbe is szorult az írás gyakorlati jelentőségéhez viszonyítva. A kódexek között kevesebb a gazdagon díszített, értékes anyagokba kötött, művészi betűformálással írt példány, de ezek minden liturgikus szöveget tartalmaznak, és erősen különböző mértékben ugyan, de képviselve van közöttük az összes későbbi szerkönyvi és a legtöbb rubrikás műfaj.¹⁰² Ugyanebben az időszakban rendeződik a később hosszú ideig változatlan európai egyházszervezet,¹⁰³ és mennek végbe azok az önmeghatározási és kodifikációs folyamatok, amelyek a nagy monasztikus, regionális és szerzetesi csoportok liturgikus arculatának kialakulásához vezetnek¹⁰⁴ — ezzel párhuzamosan sajátítja el maga Róma is a belőle származott rítus Alpokon túli redakcióját, és teszi a XIII. század elejére, a VII. Szent Gergely pápától III. Incéig terjedő időszak végén hivatalossá mint a római kúria szokását.¹⁰⁵ A XI–XII. században születnek az utolsó ordók és liturgiagyarázatok,¹⁰⁶ ekkor jelennek meg az első nem monasztikus ordináriuskönyvek, és velük együtt ölt végleges alakot a teljes kultuszt lefedő liturgikus írásbeliség. A kibontakozó skolasztikus gondolkodás hatása alatt mind a szerkönyvek, mind a rubrikás műfajok egyre átláthatóbb és logikusabb szerkezetbe rendeződnek.

A XIII. századra e folyamatok lezárulnak, és maradandó, lényegében a XVI–XVII. századig változatlan liturgikus könyvkultúrában teljesebben ki. Jóllehet a szóbeliség szerepe még mindig jelentős, ez a könyvkultúra már teljes egészében kultikus használatot föltételez: eltűnnek belőle a megelőző évszázadok liturgikus szöveggyűjteményei, a reprezentatív, funkcióhoz rendelt szerkönyvek alkalmazása viszont szélesebb műfaji és felhasználói körre terjed ki. Másrészt viszont —mint arról a következő alfe-

¹⁰² Az egyes, alább ismertetett szerkönyvtípusok mindegyikéről ír PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques*. Elemzéseit VOGEL: *Medieval Liturgy*-hoz képest kevésbé elmélyültek, de azzal szemben kiterjednek a teljes latin liturgia könyvanyagára, és pontosan ismertetik az egyes műfajok tartalmát, eredetét és első képviselőik megjelenését. Az egyes könyvtípusok azonosítását és kezelését segítik HUGHES: *Medieval Manuscripts* részletes fejezetei. NOCENT: *De libris liturgicis* inkább a korai forrásokra összpontosít (és kissé ideologikus, ami a prekaroling állapotokhoz való vonzódását illeti), így az ezredforduló utáni időszak könyvkultúrájával kapcsolatban kevésbé használható.

¹⁰³ A latin rítusterületen élő utolsó pogány népek megtéréséről ld. *Die Geschichte des Christentums* IV. 883–920. (Jerzy KŁOCZOWSKI fejezete).

¹⁰⁴ Ld. erről az előző alfejezetben írtakat.

¹⁰⁵ Ld. összefoglalóan RADÓ: *Enchiridion liturgicum* 122–123. DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien*, az OR, a PRG vagy a PR I. kísérőtanulmányai részletesen is foglalkoznak a jelenséggel.

¹⁰⁶ Az OR legkésőbbi darabjai a 33. (X–XI. sz.), a 35. B (975–1000), és a 46. (980–1093) ordó. További ordók olvashatók egyes korai ordináriusokba illesztve, amelyek nem terjednek ki a teljes egyházi évre, pl. a XII., ill. XIII. századi La Seu d’Urgell-i és vici consuetában (GROS: „La consuetudine antiga de la Seu d’Urgell”; Vic, ABE Ms. 134.). Ugyanezek az ordináriust még nem tartalmazó konszuetúdókban is jellemzők. A liturgiagyarázatok ekkortól beépülnek az ordináriuskönyvekbe — a Durantus-féle szintézis már a skolasztikus summa-irodalom összefüggésében értelmezendő.

jezetben bővebben lesz szó— a jelzett időszakban válik általánossá, illetve tűnik föl a mindmáig legelterjedtebb két összesített szerkönyvtípus, a misszálé és a breviárium.

β) A nyilvános istentisztelet fogalma

Ez a kor, amely tehát a kéziratok könyvkultúra adta minden lehetőséget kihasznál, két jellemző típusát ismeri a kultusznak. Ezek közül az elsődleges a nyilvános istentisztelet, és annak mintegy kiegészítése, pótléka vagy mellékterméke az úgynevezett magánliturgia. Ezek természetéből érthető meg a középkor derekának szerkönyv-, és bizonyos mértékig rubrikahasználata.

A régiebb magyar szóhasználattal nyilvánosnak, azaz gyülekezetinek (conventualis) nevezett istentisztelet nem elsősorban a nép jelenlétét kívánja meg. Az újkori plebániái viszonyok közt ismert, átlagos istentiszteleti forma tulajdonképpen a nép jelenlétében végzett magánliturgia volt. Az eredeti értelemben vett gyülekezetet sokkal inkább a kultusz képzett művelői, vagyis az adott templom klerikusai tették ki, ez viszont nem jelenti azt, hogy a nyilvános istentisztelet a kolostori, székesegyházi vagy társaskáptalani közösségek előjoga lett volna. Tekintettel arra, hogy a középkori társadalomban a klérus önálló réteget alkotott, a városi plebániákon, de akár egyes falusi templomokban is lehetőség volt arra, hogy a liturgiát több szakértő résztvevő differenciált együttműködése vezesse. A klérus fogalma ráadásul nemcsak a hierarchia felső fokozatait, tehát a szerepapokat és az áldozópapokat takarja:¹⁰⁷ az egyházirend hét, vagy más beosztás szerint kilenc fokozata közül az alsóbbakba már iskolás korú gyermekeket is beavattak, és felelős liturgikus funkciókat bízott rájuk — ennek a gyakorlatnak élő példája figyelhető meg ma a szír egyházi életben.¹⁰⁸

γ) A szerkönyvek szerepe és használata a konventuális misében

A középkori miseordók, a fennmaradt kultikus terek és az eucharisztikus cselekmény korabeli ábrázolásai alapján pontosan rekonstruálható, hogy kik voltak azok a szereplők és melyek voltak azok a terek, amelyekhez a fennmaradt könyvállomány egyes műfajai rendelhetőek. A korabeli templomok három fő térszakasza a szentély, a kórus

¹⁰⁷ A *clericatus* középkori fogalmak szerint műveltséget: latin nyelvismeretet, írni és olvasni tudást jelentett — e készségek egyben a szövegszerű liturgiavégzés előfeltételei voltak, vö. MEZEY: *Deákosság és Európa* passim, különösen 84–85.

¹⁰⁸ Itt a liturgiában tevékeny fiúk és fiatal férfiak mindegyike az egyházirend fokozatainak valamelyikében van. A nőtlen férfiak a szubdiakonátusig juthatnak el, majd ha megházasodtak, fölvehetik a diakonátus rendjét is. A közösség világi vezetői olykor archidiakonusi méltóságig emelkednek (a korábban idézett bécsi, törökországi és szíriai tanulmányutak tapasztalata).

és a hajó.¹⁰⁹ A szentély a mise második felének, a kórus a mise első felének és a zsolozsmának, a hajó a predikációnak és olykor a processzióknak terepe. A szentély jellegzetes tárgya az oltár, a kórusé az éneklőszék és a felolvasóállvány, a hajóé a szószék és a keresztkút, és a kórust választja el a hajótól az ünnepi evangélium ambójául is szolgáló kórusrekesztő, a lettner vagy jubé/jube.

A könyörgéseket, az apológiákat, a prefációt és a kánont a celebráns mondta a szentélyben álló oltáron elhelyezett könyvből: ez volt a pontosan megfelelő tartalmú *szakramentárium*.¹¹⁰ Annak, hogy a szakramentárium az egyetlen olyan szerkönyvtípus, amely teljesen kihalt még a középkor folyamán, ugyancsak liturgiátörténeti oka van. A XI. századra a liturgikus szöveganyag teljességének kanonizációja következtében egyre inkább elmosódott a határ a szertartások lényegi és járulékos tételei között, és a magánliturgia intézményesülésével kitüntetettebbé vált a celebráns helyzete a szertartások többi végzőjéhez képest. Ezért a celebráns mint az egész cselekmény vezetője és felelőse kötelezve lett az összes miseszöveg magánliturgiaként való elmondására akkor is, ha azokat a nyilvános istentisztelet keretei között más szolgálattevők énekeltek vagy recitálták — ugyanez a szabályozás maradt érvényben a római liturgia 1962-es reformjáig,¹¹¹ részlegesen pedig 1970-ben bekövetkezett átalakításáig. Így a celebráns oltáron elhelyezett könyve hamarosan, és a XIII. századra kizárólag a minden miseszöveget közlő *misszále* lett, ami a szakramentárium használatának visszaszorulásához, majd eltűnéséhez vezetett.¹¹²

A mise propriumtételeit szköla énekelte a kórus közepének, a plánumnak keleti végén, a szentélylépcső előtti részen — olykor hátrébb, de mindenképpen a plánum közepén — föllállított éneklőszéktől.¹¹³ Ez a liturgikus berendezési tárgy ma csak mű-

¹⁰⁹ A kultikus térszervezésről elsősorban saját írásaimat, pl. FÖLDVÁRY: „A kultikus tér szerveződése”; uő: „A latin rítusú templomtér”.

¹¹⁰ A liturgikus könyvek korabeli használatát szépen példázzák IX. Bonifác pápa pontifikálójának (Roma, BAV Lat. 3747.) miniatűrűi. A szakramentárium, ill. a misszále és a graduále együttes használata látható pl. egy roueni óraskönyvben (Roma, BAV Lat. 14 935 [York 1] 160^v).

¹¹¹ A XXIII. János pápa *Rubricarum instructum* kezdetű motu propriója alapján megváltoztatott általános rendelkezések (*Rubrica generales Missalis romani* 474. cikkely) már nem kívánják meg az ünnepélyes (*sollemis*) misében a szentlecke és az evangélium kettőzését, vö. *Missale Romanum* 1964 (54).

¹¹² A misszále kialakulásáról és a szakramentárium eltűnéséről ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 105. és PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 124. összefoglalását és szakirodalmi hivatkozásait.

¹¹³ Az éneklőszék különféle megnevezései az adott gyakorlat pontos ismerete híján nem mindig különíthetők el a felolvasóállvány megnevezéseitől, pl. *pulpitum*, *aquila*, *legile*, *lectrinum*, *lectrilium*, *feristallum*, *truna*. Számos forrásban egyszerűen az „ante gradum chori/presbyterii” vagy „ante gradus” meghatározás szerepel (pl. a metzi székesegyház ordináriusában, vö. PELT: *Études sur la cathédrale de Metz* 252.) A salisburyi vesperásrendből kitűnik, hogy ott az énekesek mindig az oltárközépgyűlés által meghatározott tengelyen, a plánumon, de a szentélytől különböző távolságra álltak föl az ünnep rangjának megfelelően, vö. FRERE: *The Use of Sarum* II. 1–3., 208–212; FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek III.” 123.

zeumokban vagy ábrázolásokon látható, de hispán területeken —a szentélytől távolra került kórus viszonylagos érintetlensége miatt— sokszor eredeti környezetében is megfigyelhető.¹¹⁴ Szerényebb formában, de akadt az éneklőszéknek örököse óprotesztáns környezetben is, ahonnét a különféle változataira használt megnevezést kölcsönöztem.¹¹⁵ Az éneklőszéken elhelyezett, megfelelő tételeket tartalmazó, nagyalakú és reprezentatív kottázott könyv a *graduále*. Ugyanez tartalmazza a miseordinárium tételait, amelyek akklamatív jellegük szerint eredetileg a teljes gyülekezetnek voltak szánva, de a középkor derekára alkalomhoz rendelt, különböző dallamú, esetleg tropizált sorozatokat alkottak, vagyis fenomenológiai értelemben hasonlítottak a *proprium*hoz, és az előénekesek hatáskörébe kerültek.¹¹⁶ A stallumokban elhelyezkedő kar bevonása bizonyos liturgikus tételek éneklésébe ezzel együtt gyakori jelenség a kortárs rubrikák szerint, de a fennmaradt kéziratok alapján nem föltételezhetjük, hogy az egyes klerikusok könyvből énekeltek volna.¹¹⁷ Az ének felelős vezetői írott segédlettel biztosíthatták föltehetőleg még ekkor is szájhagyományosan elsajátított tudásukat, a kar viszont teljesen az emlékezetére bízta magát. A két, három, esetleg négyoldalú, és ugyanennyi könyvnek helyet adó, sokszor forgatható éneklőszék lehetővé tette, hogy ugyanott helyezték el a már kifejtett okból önálló kötetbe sorolt *szekvenciák*, olykor *trópusok gyűjteményeit*, vagy az ugyanide kitett *antifonálét*.

A római bazilikák gyakorlatában a későbbi *graduále* tételtípusai különálló és kisebb, de reprezentatív és így valószínűleg közvetlenül szertartási használatra szánt kódexekbe voltak lejegyezve.¹¹⁸ Ennek oka az „órómai” liturgikus szereposztás és térhasználat, illetve annak „klasszikus” frank változata közti különbség. A római or-

¹¹⁴ Pl. Zaragozában, Salamancában vagy Barcelonában, vö. NAVASCUÉS PALACIO — SARTHOU CARRERES: *Catedrales de España* 69., 169., 188.

¹¹⁵ DÁVID: „Az éneklőszék” című rövid cikke 2001-ben a református egyházzene-történet érdeklődésének középpontjába állította a tárgyat és használatát. Azóta számos újabb éneklőszék került elő és további tanulmányok is születtek a témában (ezeket itt nem feladatom összefoglalni). 2008. április 4–6-ig a Magyar Egyházzenei Társaság Marosvásárhely tanulmányi napokat szervezett az eddigi eredmények összefoglalásaképpen.

¹¹⁶ JOHNER: *Erklärung des Kyriale* 9–10; DOBSZAY: „Missa mundi”.

¹¹⁷ A XIII. századtól kezdve a *graduálék* jellemzően nagyalakú könyvek (ld. MADAS — MONOK: *A könyvkultúra Magyarországon* 18–19.), amelyek el sem férnének a stallumok előlapján (*forma*-ján). A nagyobb kanonoki és szerzetesi közösségek létszáma ráadásul —a diákokkal, karkáplánokkal, prebendáriusokkal és más szolgálattevőkkel kiegészítve— százas nagyságrendű volt (az európai átlaghoz képest nem nagy létszámú magyar káptalanok kanonoki stallumaihoz ld. MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 115–118., a többi szolgálattevő becslött létszámához MEZEY: *Deákosság és Európa* 188.) így énekeskönyvvel való ellátásuk a kéziratosság viszonyai között elképzelhetetlen.

¹¹⁸ Vö. HANSSENS: *Amalarü Episcopi ... Liber de ordine antiphonarii* 363. (*cantatorium, responsoriale, antiphonarius*). A római mise-énekeskönyvekhez ld. még HUGLO: *Les livres de chant* 75. skk.; VOGEL: *Medieval Liturgy* 357–360; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 95.

dók és az amalariusi leírás szerint csak a mise szoros értelemben vett antifonális tételit, az introitust és a kommúniót éneklé az egész szköla, míg a responzoriális vagy szólóénekeket, a graduálét, a traktust és az Alleluját a szköla egy-egy tagja éneklé —a kar megfelelő válaszaitól kísérve— a hagyományos szerkezetű római bazilkákban¹¹⁹ ma is megtekinthető énekesambóról.¹²⁰ Jellemző, hogy mind az énekes-, mind a lecke- és az evangéliumambó, amelyeknek fönmaradt emlékei retrospektív forrásértékük mellett sem régebbiek a XIII. századnál, kőből készült könyvtartót foglal magába. A fejlett írásbeliség e sajátos helyzetben önálló könyvet kívánt a teljes szkölának (*antiphonarium missæ*), majd egyet-egyet a szólóénekeseknek azok száma és az elhangzó tételek típusa szerint (*cantatorium*).

A mise olvasmányait az egyszerűbb nyilvános istentiszteleten az oltár közelében, de nem az oltárnál olvasta a lektor, a szubdiákonus és a diákonus egy általában hordozható, a mai bizánci, szír, sőt anglikán liturgiából is ismert állványhoz hasonló analogiumról, másnéven legiléről.¹²¹ Az ószövetségi vagy alacsonyabb rangú újszövetségi olvasmányok, amelyekkel a lektor volt megbízva, csak készületi napokon és különleges alkalmakkor voltak használatban a római rítusban, majd a gallikán elemektől többé-kevésbé megfosztott frank olvasmányrendben.¹²² Ezek a szentélyen kívül, csekély ünnepélyességgel szólaltak meg. A szubdiákonus az oltár déli, úgynevezett leckeoldalán olvasta az apostoli olvasmányt kelet felé fordulva, a diákonus pedig az északi, úgynevezett evangéliumoldalon énekelte a nap evangéliumi szakaszát általában északi, helyenként nyugati, és elvétve talán déli irányba.¹²³ Nagyobb ünnepeken viszont a diákonus a kórust a hajótól elválasztó építmény tetejéről recitálta az evangéliumot: a tévesen többnyire szentélyrekesztőnek hívott berendezési tárgy valódi funkciójára utal a latin „lectorium” vagy „lectrinum” szóból származó német „lettner”, valamint az áldáskérés szavait („Iube, domne, benedicere!”) idéző francia „jubé” megnevezés, és az egyes templomokban, például a naumburgi dóm Westlettnerén ma is látható kettős lépcsősor, amely az „órómai” evangéliumambó szerkezetével és talán elnevezésével mutat kapcsolatot. Az „órómai” építészetben a lecke- és az evangéliumambó is kőből

¹¹⁹ Ez az oltár felé orientált leckeambó alsó, ellenkezőleg tájolt emelete.

¹²⁰ OR II. 86.

¹²¹ Rogier van der Weyden (1399–1464) Hét szentség-oltára (Antwerpen, Musée des Beaux-Arts) középső táblájának bal szélén is erről olvas a diákonus. Ilyen alkalmatosság látható még a CE 173. evangéliumolvasást ábrázoló metszetén, sőt használata az előkelőbb anglikán templomok gyakorlatában ma is megfigyelhető.

¹²² Készületi napoknak a vigiliákat, a kántorböjtöket, a nagyböjti köznapokat és húsvét, ill. pünkösöd éjszakáját nevezem. A főünnepeken, pl. karácsonykor az egyházmegyes rítusokban szokásos ószövetségi olvasmány minden bizonnyal ólatin (gallikán, ambrozián, mozarab, de nem Róma-városi vagy bizánci) örökség, vö. VOGEL: *Medieval Liturgy* 303–304.

¹²³ FÖLDVÁRY: „Az evangéliumolvasás irányáról”.

épített, jellegzetes emelvény a kórus déli-, illetve északi oldalfalának közepén.¹²⁴ Akár az elterjedt román és gótikus, akár az „órómai” kultikus térszervezést vesszük figyelembe, nyilvánvaló, hogy a liturgikus könyvkultúra virágkorában a nyilvános istentisztelet kívánalmainak az önálló kötetbe másolt *evangeliárium*, *episztolárium* és *mise-lekcionárium* felelt meg.

Mivel a hajóban csak ritkán folyt tulajdonképpen liturgikus cselekmény, a körmenetekhez és néhány természeténél fogva a „külső térben” végzett szertartáshoz kivihették a fent említett kódexeket (különösen a szakramentáriumot), vagy szükség esetén használhatták a kisebb alakú és ezért könnyen hordozható rituálét, pontifikálét, vagy a kimondottan e célra összeállított, de időben viszonylag kései *processzionálét*.¹²⁵

δ) *A szerkönyvek szerepe és használata a konventuális zsolozsmában*

A zsolozsma szerkönyvhasználata az imént leírt logikát követte. Jó ideig a szakramentáriumot használhatta a celebráns a könyörgések recitálásához, és egyes zsolozsmarendek alapján elképzelhető,¹²⁶ hogy ugyancsak az oltárnál. Püspöki zsolozsmarendekből derül ki, hogy a celebráns másik hagyományos zsolozsmatételét, a kapitulumot eredetileg talán nem a celebráns, hanem a szubdiákonus olvasta onnét, ahonnan a misében a szentlecke hangzott el.¹²⁷ Mivel az ünnepnapok kapitulumai a legtöbb zsolozsmahagyományban a nap szentleckéjéből vétetnek, és mivel az előkelőbb szertartástípusok alkalmanként ősi gyakorlatot őriznek, mint az egyszerűbbek, nem lehetetlen, hogy a könyörgés és a kapitulum eredetileg abban a formában és azokból a könyvekből szólalt meg, amelyben és amelyekből a misében is. Az általunk vizsgált korszakban azonban megjelenik a *kollektáre*, más néven *kapituláre* nevű könyvtípus,¹²⁸ amely a szentélyben vagy a kórus kiemelt pontján, a celebráns székénél elhelyezett állványra van elhelyezve, és az általa imádkozott kapitulumok és könyörgések éves sorozatát közli. Mivel a köznapi kapitulumok nem olvasmányrészletek, hanem rövid

¹²⁴ Ilyenek láthatók ma pl. a római San Clemente-, Santa Sabina-, Santa Maria in Cosmedin- és Falakon Kívüli Szent Lőrinc-templomokban. Az „órómai” templomok berendezéséről ld. LOWRIE: *Art in the Early Church* 102–103.

¹²⁵ PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 236–238. Hesbert véleményét cáfolva tagadja, hogy léteztek volna processzionálék a X–XI. század előtt, nagyobb elterjedésük pedig csak ezutánra tehető. Esztergomban kisebb mérete miatt a zsolozsma kapituláréját is használhatták processziókhhoz, ld. erről alább, a II. 1. a) alfejezetben írtakat és a Budapest, OSzK Clmæ 408. esztergomi kapitulárét (ugyanaz máshol is megfigyelhető, vö. GY: „Collectaire”). Az igényes, kottás források is jellemzően kis méretűek, ilyen pl. a Barcelona, BC Ms. 903.

¹²⁶ CHEVALIER: *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon* 3. (FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek II.” 316.).

¹²⁷ CE 136.

¹²⁸ Erről és a liturgikus könyvkultúrára gyakorolt hatásáról ld. GY: „Collectaire”.

buzdítások és áldások, és funkciójuk, valamint tónusuk is elkülönül a primában és a kompletóriumban szokásos *lectio brevis*-től, indokolt, hogy a miseolvasmányokétól eltérő helyről és hogy saját könyvből olvassák őket.

A hosszabb (*prolixum*) rezponzóriumok intonációját és verzusait többnyire kiválasztott énekesek csoportja énekli a szentélylépcső előtt vagy a plánumon hátrébb fölállított éneklőszékről.¹²⁹ Ez a berendezési tárgy megegyezik a graduále elhelyezésére használt állvánnyal, és amint írtam, eleve több kötet, így a rezponzóriumokat és antifónákat tartalmazó *antifonále* tárolására is alkalmas. Az antifónákat azonban általánosan elterjedt középkori és újkori szokás szerint a kántorok éneklik elő halkan a kar kiemelt tagjainak, akik ezután fennhangon intonálják azokat saját helyükről, folytatásukba, illetve visszatérésükbe pedig az egész kar bekapcsolódik. Mivel a kar tagjai a zsolozsmában sem használtak könyvet — a pszaltérium rangos klerikusok kiváltsága, és nem elsősorban gyakorlati segédeszköz —, az előénekesek pedig a plánumon mozogtak, érthető, hogy az antifónákat ugyanaz a kódex tartalmazta, amelyben a rezponzóriumok is szerepeltek.¹³⁰ A fejlett írásos kultúra és a szóbeliség együttműködésének szép példája, hogy ez a könyv jelen van a szertartásban, de csak mint az antifóna megkezdésének közvetett forrása.

A zsolotárokat és a himnuszokat az egész klerikusi gyülekezet énekelte, minden bizsonnyal fejből. Legfőljebb a szertartás biztonsága érdekében használhattak egy-egy *pszaltériumot*, de ez a gyakorlat nem kapott maradandó formát a korabeli könyvkultúrában. Ellentétben a misével, a nyilvános istentiszteletként végzett zsolozsmában a celebráns nem volt kötelezve az összesített szerkönyvek használatára: ha egyes kollektárék tartalmazzák is a többi tétel kezdősorait, és ha igaza is van azoknak, akik a breviáriumot közvetlenül a kollektáréból származtatják,¹³¹ fontos megjegyezni, hogy a kollektáre használata a liturgikus írásbeliség fénykorához kötődik, és egyidejű, tehát nincs fordított arányban a *breviárium* elterjedésével (vagyis a szakramentárium és a kollektáre, illetve a misszále és a breviárium közt kínálkozó analógiát el kell vetnünk).

A zsolozsma olvasmányait a plánum közepén vagy nyugati végén fölállított, az oltár felé tájolt, az éneklőszéktől különböző állványról olvasták a lektorok, az ünnepnapok utolsó olvasmányát pedig számos rítusban a celebráns recitálta, vagy saját helyéről, vagy ugyanonnet. A megfelelő berendezési tárgy ma Anglia nagyobb templomaiban látható ugyanebben a szerepben. Az olvasmányanyag terjedelme és valamelyest az egész középkorban megmaradó variabilitása miatt a tér és szereplő által kijelölt hely-

¹²⁹ Pl. PELT: *Études sur la cathédrale de Metz* 252. szerint „Duo domini de mandato cantoris eant ante gradus, et incipientia responsorium *Ecce dies veniunt*, deinde cantent versum cum « Gloria ».”

¹³⁰ Léteztek ún. intonáriumok, vagyis intonációs könyvek is, amelyek csak az előénekesek által intonálendő antifónakezdeteket tartalmazták, ilyen pl. a Zagreb, MK/BU MR 10.

¹³¹ GY: „Collectaire”; PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 159–160.

zetben várható zsolozsma-lekcionárium jóval ritkább és kevésbé egységes szerkezetű, mint a kor többi szerkönyvi műfaja.¹³² Mindenesetre maradt fenn számos liturgikus rend szerint egyesített *lekcionárium* éppúgy, mint ahogyan ismerünk olvasmánykategóriák szerint¹³³ tagolt és szövegtípusok szerint¹³⁴ rendezett forráscsoportokat.

A misén és a zsolozsmán kívül eső szerkönyvi műfajokra azok eltérő történeti és gyakorlati körülményei miatt itt nem térek ki. A kéziratos kor „klasszikus”-nak mondható szerkönyvhasználatának e terjedelmes leírása egy viszonylag egyszerű következtetést volt hivatva megalapozni. Joggal merül föl a kérdés a XI. századi, és még inkább a későbbi szerkönyvek olvasójában, hogy mi tette indokolttá a túlnyomórészt tételjegyzékből álló ordináriuskönyvek használatát egy olyan korban, amikor a misszale és a breviárium már az ordináriussal azonos rendben, de annál látszólag fejlettebb formában, vagyis teljes szöveggel közölte egy-egy hagyomány összes liturgikus tételét. A válasz, amelyet a kiteljesedett szerkönyvi kultúra bemutatásával kívántam előkészíteni, az, hogy a nyilvános istentisztelet körülményei között fejlettebbnek számít a szertartási funkcióhoz rendelt, mint az összesített szerkönyvek használata, és így éppen a biztosan nagyliturgiát művelő székesegyházi és rendi központoknak volt szükségük szerkönyveik mellett olyan normaszövegre, amely tényleges elhangzásuk sorrendjében teszi áttekinthetővé az így széttagolt szertartás tételeit. Ezt támasztja alá, hogy a székesegyházi ordináriusok a középkor végén, a könyvnyomtatás föltalálása után is gyakran hivatkoznak az imént bemutatott könyvtípusokra, míg a breviárium csak ritkán szerepel, és akkor is inkább a kivonatos, szegényesebb környezetben használt rubrikáskönyvek állandó hivatkozási alapja.¹³⁵

¹³² A homiliáriumról összefoglalóan ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 363–365. A zsolozsma olvasmányoskönyveiről részletesebben ír PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 163–172.

¹³³ A *lectio* bibliai olvasmány köznapokon vagy a vásár- és ünnepnapok első noktornusában; a *sermo* patrisztikus olvasmány, a *legenda* hagiográfiai szöveg a második noktornusban; a *homelia* evangéliummagyarázó olvasmány a harmadik noktornusban.

¹³⁴ Bibliai, patrisztikus, vagy legendaszövegek.

¹³⁵ Az általam kiadott esztergomi forrásokra jellemző, hogy a székesegyházi környezetre nyomokban még utaló *OStr* olykor hivatkozik az antifonáriumra, a graduáléra és a kollektáréra, míg a vázlatos *RStr* kizárólag a breviáriumot említi mint szerkönyvi referenciát.

G) AZ ÖSSZESÍTETT SZERKÖNYVEK ÉS A LITURGIKUS GYAKORLAT POLARIZÁLÓDÁSA

Az ordináriuskönyvek legkidolgozottabb példányai gyakran egy immár nemcsak monasztikus viszonyok között elképzelhető konszuetúdó részét képezik,¹³⁶ vagy —különösen a középkor végén— az egyházi évbe nem illeszkedő ceremoniális fejezetcsoportot közölnek.¹³⁷ Tartalmazzák az illető hagyomány zsolozsma- és miseordóját, legtöbbször ádvent első vasárnapjánál, tehát az adott szertartástípus első előfordulása-kor, és ugyancsak közlik a rendhagyó rítusokkal kísért ünnepek hagyományos ordóit. Ezeket túl is gazdagok ceremoniális részletekben, a naptárszervezés pedig a direktóriumok föltűnéséig szokásosan kifejtett témája az ordináriusoknak. Végül elmaradhatatlanok a műfaj reprezentatív, de korai megvalósulásaiból a liturgiagyarázatot adó vagy idéző bekezdések.¹³⁸

A középkor utolsó évszázadaiban ezek a források lassú átalakuláson mennek keresztül. A székesegyházi vagy rendi ordináriusokból készült kivonatok a kisebb templomok fejletlenebb könyvkultúrája miatt rendszerint megrövidítik vagy elhagyják a tételjegyzéket, és a ceremoniális utasítások közül is csak azokat őrzik meg, amelyek kis térben mozgó, kevés szereplős liturgiában is értelmezhetők.¹³⁹ Ezek a kivonatos ordináriusok a műfaj számos könyvtípusra való széthullását előlegezik meg. A folyamat betetőzését jelentő könyvtípusok nem újak. Mindegyikükre található példát már az ordináriusok virágkorában, sőt egyesekre korábban is: sokkal inkább a régóta létező szerkönyvi és rubrikás műfajok aránya és jelentősége változik meg használati körülményeik következtében, s e változások végső soron a római rítusú gyakorlat polarizálódását követik.

¹³⁶ A kiadott világi rítusú források közül jellegzetesen ilyen a salisburyi és az airvault-i ordinárius, vö. FRERE: *The Use of Sarum*; MARTIN: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault*. A monasztikus konszuetúdókban ez a megoldás a XIII. századtól egyre gyakoribb.

¹³⁷ Ilyen pl. az *OTel*, ld. róla alább a II. 1. d) alfejezetet. Ceremoniális fejezetcsoport olvasható a Vic, ABE Col. 31/18; Girona, BS/AD Ms. 151; Palma de Mallorca, AC Ms. 3412. kéziratok egyházi évet leíró szakaszának elején vagy végén (ugyanitt a Ms. 3411. jelzetű *consueta* az apostol-kommúnéba illeszti az ünnephierarchia szerint rendezett zsolozsma- és miserendeket, ld. 178^r skk.). Műfaj történeti szempontból kiemelkedően fontos egy, már idézett *tournai-i* ceremoniále-kezdemény, amely a kódex további részei alapján minden bizonnyal ordináriuskönyv kiegészítéseként készült, vö: PYCKE: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai*.

¹³⁸ Ezek a XIV. századtól (*Durantis Rationale*-jának elterjedésétől) visszaszorulnak.

¹³⁹ E folyamat kezdő és végpontja érzékelhető pl. a Palma de Mallorca-i *consueta De sanctis* kötet (Palma de Mallorca, AC Ms. 3412.) és a belőle készült *lluci consueta* (tkp. direktórium: *Lluc*, ACL VR 8.) összevetésekor.

a) A „*minimálliturgia*” és *normaszövegei*

A XV–XVI. században a kultusz ihlette művészi teljesítmények létrehozatalára és fönntartására hatalmas személyes és anyagi erőforrásokat szántak. Mivel egy ilyen típusú „elitliturgiát” csak a leggazdagabb és legbefolyásosabb templomok engedhettek meg maguknak, az általuk, illetve a szegényebb környezetben végzett szertartások közti formai távolság egyre nőtt, és a másik oldalon valamiféle „minimálliturgia” kialakulásához vezetett. Az egypapos „minimálliturgia” körülményei között az önálló imádságos-, énekes- és olvasmányoskönyvek használata nehézkes és költséges lett volna, az egykorú írásbeliség helyzete és a liturgikus cselekmény ábrázolásai alapján pedig bizonyosnak látszik, hogy az előző századok pazar könyvkultúrájától elkényelmesedett szájhagyomány már nem volt elegendő a hiányos forrásanyag pótlásához.¹⁴⁰

A magánliturgia, amelynek módosult változata az elszegényedett szertartások alapja lett, kezdetben nem a nyilvános istentisztelet pótlására, hanem kiegészítésül szolgált. A karoling kor nagy monasztikus és székesegyházi központjaiban merült föl először, hogy az egyes napok főmiséje mellett votív célokra is mondjanak miséket.¹⁴¹ A liturgikus buzgalomnak ez a túlsordulása egyben alkalmat kínált az olykor több száz papból álló közösségek klerikusainak, hogy rendszeresen mutassák be az eucharisztikus áldozatot, ami a korabeli papi lelkiség ismeretében —erről tanúskodnak a miseszövegbe ekkortájt illesztett apológiák— alapvető igénynek látszik. A magánmisék mondása átterjedt a kisebb szerzetesi és a világi templomokra, és hamarosan intézményszerűt: ekkor már nem az egyéni áhítat következményeképpen, hanem kötelező jelleggel miséztek mindennap a Miasszonyunk tiszteletére, a halottakért és számos más, helyi szokás szerint választott intencióval. Ehhez járultak az oltáralapítványok, amelyeket általában gazdag világiak tettek azért, hogy a javadalmat élvező intézmény vagy pap az illető oltárnál rendszeres misét mondjon az általuk kijelölt szándékra.¹⁴²

Hasonlóképpen terjedt el a magánzsolozsma. A votív misék rendszeressé válásával a votív zsolozsmahórák is bekerültek a liturgikus napirendbe: ezeket a magánmiséhez hasonlóan kisebb ünnepélyességgel imádkozták, sőt számos alkalommal arra lehet

¹⁴⁰ Vagyis tételjegyzékek alapján nem valószínű, hogy a liturgusok képesek lettek volna fölidézni az egyes szövegeket és dallamokat. A XV. századi és későbbi imádság- és liturgiaábrázolásokon elmaradhatatlan a könyv. Rendszeres és nagy XVI. századi képanyagot közöl a *PR* és a *CE* editio princeps-e.

¹⁴¹ A magánmise kialakulásáról ld. VOGEL: „Une mutation culturelle”; NUBBAUM: *Kloster, Priester-mönch, und Privatmesse*; HÄUBLING: *Mönchskonvent und Eucharistiefeier* (az előbbi kettő kulturális-lelkiségi okokra vezeti vissza a magánmisét, és hangsúlyozottan egyszemélyesnek fogja föl, az utóbbi szűkebb körben celebrált, de nyilvános istentiszteletnek tekinti, legalábbis kezdetben). Magyarul ugyanerről ld. KOVÁCS: „Koncelebráció” 40–41.

¹⁴² Ld. ezekről William STOREY és Niels Krogh RASMUSSEN kiegészítését VOGEL: *Medieval Liturgy* 156–159. oldalán.

következtetni a rubrikákból, hogy egy-egy klerikus volt megbízva velük.¹⁴³ Előtérbe került a magánzsolozsma azért is, mert a latin hagyomány hamar kötelezővé tette az egyházirend tagjainak a teljes zsolozsma végzését, így ha valaki utazás vagy más elfoglaltsága következtében nem vehetett részt a nyilvános istentiszteleten, nem elhagyta, hanem magában olvasta végig a órákat.¹⁴⁴ A teljes officiumot olvasókönyvként közlő kéziratok használata világi körökben is szokássá vált: a fennmaradt órások mellett erről tanúskodnak azok az ábrázolások, amelyek a Szűzanyát vagy a többi szentet mutatják breviáriumozás közben.

Ezek a jelenségek kiegyenlített liturgikus közállapotok mellett a nyilvános istentisztelet bőségéből táplálkoztak, de a „minimálliturgia” számára előzményt jelentettek arra vonatkozólag, hogy lehetséges érvényes misét és zsolozsmát mondani a nyilvános istentiszteleten kívül, és a nép jelenlétében végzett magánliturgia akár természetes módja is lehet az „egypapos” templomoknak. Az egységesebb és átláthatóbb egyházszervezetet szorgalmazó tridenti reformok akaratlanul is segítették ezt a folyamatot azzal, hogy a közös élet központjai helyett a templomként kevés papra építő, de sűrű plebánehálózatot támogatták.¹⁴⁵

Így történhetett, hogy a misszálé és a breviárium az ilyen típusú gyakorlat elsődleges forrásává lett, és szükségtelenné tette az ordináriusok tételjegyzékét és ceremóniális tartalmú fejezeteik nagyobb részét. A misszálé funkciója —mint írtam— eredetileg azonos volt a szakramentáriuméval, de az énekesek és szerpapok közreműködése nélkül bemutatott misét is az összesített szerkönyvből volt a legkényelmesebb mondani. A nagyalakú, reprezentatív misekönyveket a tekintélyesebb egyháziak magánmisihez használhatták, ugyanakkor a minden szöveget tartalmazó misszálé alkalmas volt arra is, hogy a kodifikáció eszköze legyen: ebbe a csoportba tartoznak a hangjelzett misszálék, amelyekből nyilvánvalóan soha nem énekeltek a nagyliturgia keretei között,¹⁴⁶ de amelyek másolópéldányként rögzítették egy-egy regionális vagy rendi központ szövegválogatását és dallamhagyományát. A breviárium olykor lehetett ugyan a celebráns vezérkönyve, de eredeti alakjában közel kétszáz évvel későbbi a

¹⁴³ Ld. alább, a IV. 2. b) alfejezetben írtakat.

¹⁴⁴ A személyes zsolozsmakötelezettség a székesegyházi papság közös életét célzó kezdeményezésekkel jelenik meg a VIII. században. A X. századtól fogva a papi zsolozsmakötelezettség általánossá válik, vö. TAFT: *The Liturgy of the Hours* 299. = TAFT: *La liturgie des heures* 291.

¹⁴⁵ Ld. *Die Geschichte des Christentums* VIII. 961–962. A Tridenti Zsinat természetesen anélkül erősítette meg a plebánia intézményét, hogy a papság közös életének kárára gondolt volna lenni, intézkedései hosszabb távon mégis ebbe az irányba mutattak.

¹⁴⁶ Az előző alfejezetben említett térbeli elrendezésnek megfelelően az énekesek és a pap egymástól viszonylag távol voltak, ráadásul a régi római rítus szerint számos esetben párhuzamosan szólaltatták meg a misszáléban rögzített szövegeket.

misszálénál,¹⁴⁷ és kezdettől fogva a magánliturgiát szolgálja. Az egyes breviárium-kéziratok kidolgozása szélsőségesen eltérő aszerint is, hogy ki használta őket, ám a reprezentatív példányok némelyike —különösen a hangjelzettek— a mondott misszálékhoz hasonlóan inkább a kodifikáció, mint a kultusz eszköze.

A tételjegyzék tehát szükségtelenné vált,¹⁴⁸ a „minimálliturgiában” is érvényesülő ceremoniális utasítások pedig már elég egyszerűek voltak ahhoz, hogy rubrikaként épüljenek be az összesített szerkönyvek szövegébe. A direktoriális utasításokkal más volt a helyzet: az ünnepek és a szövegek viszonyát rendező szabályok a magánliturgiát éppúgy befolyásolják, mint a nyilvános istentiszteletet: ezért igényelte a különösen nagy szanktoráléval rendelkező és számos votív elemmel kiegészített későközépkori úzus a naptárszervezést taglaló rubrikás műfajok fönmmaradását. Ezek az adatok töltik ki a kései és a kivonatos ordináriuskönyvek legnagyobb részét, és alkotnak önálló műfajt a direktóriumban egészen addig, amíg azt a *Breviarium Romanum* egységes rubrikáinak szabályozása nem teszi fölöslegessé, illetve megváltozott alakban azután is.

Mindebből következik, hogy az ordináriuskönyvek közvetlen leszármazottja egyfelől a magánliturgiát szolgáló, bőven rubrikált misszálé és breviárium, másfelől a rövidéletű, és XVI. századi formájában az összesített szerkönyvektől bekebelezett direktórium.¹⁴⁹

β) Az „elitliturgia” és normaszövegei

A rubrikás szövegtörténet újkori alakulásának másik irányát az „elitliturgia” jelölte ki. Ez még sokáig megőrizte a funkcionális szerkönyvhasználatot, de mivel a breviáriumok legértékesebb darabjai betölthették, és idővel be is töltötték a kollektáre szerepét, és így a celebráns mind a misén, mind zsolozsmázás közben a szövegek teljes sorozatát maga előtt látta, a tételjegyzék lassan az „elitliturgiából” is kiszorult. A liturgiagyarázatok hagyománya, amelyre valószínűleg szintén inkább a nagy liturgikus központok képzett papsága volt fogékony, már a XIII. század végén végleges formát nyert és egész Európában elterjedt a *Rationale* révén¹⁵⁰ — noha a liturgiagyarázó allegorézis eltűnése a XV–XVI. század rubrikáskönyveiből következően lehet a humanista főpapi udvarok „felvilágosult”, historizáló-filologizáló ízlésének is.¹⁵¹

¹⁴⁷ Vö. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 180–183.

¹⁴⁸ Az a kevés kora újkori tételjegyzék, amelyet alkalmam volt átlapozni, gazdag és népes klérusú templomok használatában volt, pl. Girona, AC Ms. 928. (1571-ből, még egyházmegyes rítusú — ugyanitt valamivel későbből „tridenti” rítusú tételjegyzéket is őriznek); Girona, BS/AD S.F.Gi. 151. (1669-ből, már „tridenti” rítusú).

¹⁴⁹ Ld. fentebb, az I. 2. f) alfejezetben írtakat.

¹⁵⁰ Ld. fentebb, az I. 2. c) alfejezetben írtakat.

¹⁵¹ E szemlélet legfontosabb korabeli összefoglalása ERASMUS: *Ratio verae theologiae*. Az újabb szakirodalomból ld. HUIZINGA: *Erasmus and the Age of Reformation*; RUMMEL: *The Humanist-Scholastic Debate*;

Megmaradt tehát egyrészt a naptárszervezés igénye, és ennek következtében az egyre inkább direktoriális szempontú ordináriuskönyv, amelynek helyére néhol az újonnan szerkesztett direktorium lépett. Másrészt az egyre látványosabb és egyre aggályosabban szabályozott főpapi nagyliturgia olyan kézikönyvet igényelt, amely a legnagyobb ordináriusoknál is rendszeresebben és bővebben fejt ki a hatalmuk és gazdagságuk teljében lévő püspökségek ceremoniális szokásait. Az ordináriusokba foglalt ceremoniális fejezetek kiegészítésére és rendszerezésére a legjobb formai keretet a szerkönyvi szövegektől megtisztított pontifikále adta.¹⁵² A középkor első rubrikaszövegei, az ordók ezen az úton kerültek vissza a pontifikále közvetítésével a normaszövegek újabb változatába, a ceremoniáléba, az újkori típusú főpapi liturgia jellemző kézikönyvébe.¹⁵³

A római rítus XVI–XVII. századi uniformizálásának köszönhetően, amelynek a könyvnyomtatás föltalálása kellő technikai háttérrel biztosított, a középkori típusú rubricisztika egyik legfontosabb létfeltétele, a területi rítusok fönmaradása megszűnt. A liturgikus gyakorlat enciklopédikus összefoglalására tett első szerkönyvi kísérlet, a pontifikále a ceremoniáléval együtt megmaradt, de visszahúzódott az „elitliturgia” keretei közé. A másik kísérlet, amelynek kibontakozása egy rubrikás műfaj, az ordináriuskönyv volt, a „minimálliturgia” terjedésével tartalmában egyre szűkösebbé és szellemtelenebbé vált, mígnem végleg elsorvadt a szövegválogatást, naptárszervezést és ceremoniális kérdéseket egységesítő katolikus restauráció hatása alatt.¹⁵⁴ Csak nevét tartotta meg néhány rendi ceremoniále, hagyománytiszteletből.¹⁵⁵

BENTLEY: *Humanists and Holy Writ*. A témát kiválóan foglalja össze ALÁCSI Ervin János *The Christological Thought of St. Robert Bellarmine* című, védés előtt álló doktori értekezésének első fejezete. Ennek rendelkezésemre bocsátásáért és a bibliográfiai segítségért a szerzőnek tartozom köszönettel.

¹⁵² A bázeli és egy utrechti ceremoniále (BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*; SÉJOURNÉ: *Ordinarius S Martini Traiectensis*) ugyanakkor érdekes példa arra, hogy az ordináriusoknak elsősorban az egyházi évhez kötődő szerkezete is meg tud maradni tételjegyzék és direktoriális tartalom nélkül. Ebben az esetben a ceremoniále közvetlen előzménye az ordinárius. Ugyanerről van szó akkor is, ha az ordinárius ceremoniális adatait az egyházi évből kiszakítva, a könyv elején vagy végén foglalják össze (pl. a tournai-i ceremoniáléban, ld. PYCKE: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai*).

¹⁵³ Ld. föntebb, az I. 2. g) alfejezetben írtakat.

¹⁵⁴ A római liturgiában ettől kezdve mindmáig csak két rubrikás könyvtípus maradt hivatalos: a püspöki, ill. pápai (esetleg rendi) ceremoniále, valamint az évenként megjelentetett, pusztán segédkönyvként használatos, modern értelemben vett direktorium. Az újkorban ezeket egészítik ki nem hivatalos minőségben a szintén inkább ceremoniális tárgyú szakmunkák és a liturgikus teológiai művek.

¹⁵⁵ Pl. *Ordinarium seu Ceremoniale*; *Ordinarium Cartusiense*; *Ordinarius sive/ seu liber ceremoniarum*, stb. Ugyanakkor egyes, a középkorban még „ordinarius” elnevezésű normakönyvet használó rendek, mint a dominikánusok vagy a sarus kármeliták alkalmazkodtak az újabb terminológiához, ld. *Ceremoniale juxta ritum S. OP*; *Cerimoniale Ordinis Fratrum Beatissima Virginis Mariae de Monte Carmelo*.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozatom első részét alkotó három fejezetben a középkori latin rítus normaszövegeinek feldolgozásához javasoltam új szempontokat és módszereket, majd ezek segítségével fejtettem ki egy, a témában megszokottaknál részletesebb és meggyőződésem szerint igazabb tipológiát, amelyet azután a rubrikás műfajokat befolyásoló történelmi folyamatok érzékeltetésével kívántam finomítani és megfoghatóbbá tenni.

Az első fejezetben arra hívtam föl a figyelmet, hogy a rubrikás szövegtípusok egyszerre tárgyai és forrásai a liturgikus filológiának, és ennek megfelelően épp olyan figyelmet érdemelnek filológiai, mint liturgiátörténeti szempontból, a rendszerezésüket a szakirodalomban kísérő bizonytalanság pedig leginkább e két megközelítés öntudatlan keveréséből fakad. Éppen ezért a források csak rájuk jellemző tartalmi elemeit tekintettem a tipológia kiindulópontjának, és az így meghatározott tartalmi csoportokat írtam le mint tiszta műfajokat. E tiszta műfajok tényleges megvalósulásainak vagy keveredéseinek tartalmi összetételét, címadását, szerkezetét, korát, használatát és elterjedtségét elemezve jutottam arra a következtetésre, hogy a rubrikás szövegtípusok meghatározott funkciónak felelnek meg, és ez a funkció szorosan összefügg az illető szövegeket használó egyházi kultúra állapotával, valamint a rubrikákhoz rendelt és velük együtt alkalmazott szerkönyvek jellegével.

A második fejezetben lehetőleg igyekeztem elvonatkoztatni az egyes tiszta műfajok tényleges megfelelőinek korától, sőt, ahol ez lehetséges volt, eseti kapcsolódásaiktól is. Így a kezdeményszerű és rendezetlenebb ordók, a töredékes szerkönyvi rubrikák, illetve a mindenképpen gyűjteményes műfajnak számító konszuetúdók és ordináriuskönyvek mellett négy nagy tartalmi csoportot vázoltam föl: a tételjegyzéket, a liturgiagyarázatot, a ceremoniálét és a direktóriumot. E megnevezéseket terminusként használtam, és nem feleltettem meg közvetlenül az azonos című, és helyenként valóban azonos tartalmú rubrikáskönyveknek. A bemutatott nyolc szövegtípus között így négy egynemű tartalmi kategória jelent meg, és négy olyan további rubrikás műfaj, amelyeknek nagy tér- és időbeli kiterjedtségük miatt szenteltem különálló alfejezetet: bár tartalmuk kevésbé homogén, szerkezetük és élethelyzetük jól körülírható jellegé teszi őket.

A harmadik fejezetben ezeket a tartalmi csoportokat, és immár a nekik megfelelő valóságos műfajokat helyeztem el a liturgiátörténetben. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen mértékben és formában befolyásolta a rubrikás szöveganyag műfaji változásait a liturgikus írásbeliség és szóbeliség viszonya, a kultusz egykorú értelmezé-

se és kulturális helyzete, s végül a szertartási gyakorlat, különös tekintettel a szerkönyvek használatára. Következtetésem szerint a teljes rítus írásba foglalásához a könyv kultikus szerepének növekedése, a liturgikus hagyomány szöveges és nem szöveges elemeinek kanonizációja és kodifikációja, majd az így megszilárdult szimbolikus nyelv bizonyos mértékű egyénítése vezetett. Az írásbeliség szempontjából ennek a folyamatnak a csúcspontja a XIII–XIV. század szerkönyvi kultúrája, amelynek jellemző rubrikás kiegészülése a négy tiszta műfajt egyesítő ordináriuskönyv, míg a korábbi vagy későbbi normaszövegek az ordináriusok használatához vezető folyamatokról, illetve az ordináriusok létfeltételeinek megszűnéséről árulkodnak. A XIII. század előtti időszakra ezért a tiszta műfajok konvergenciája, a XIV. század utáni időszakra viszont a kevert műfajok —ismét tiszta műfajokhoz vezető— divergenciája jellemző.

Eredményeim a téma megelőző kutatóinak munkáihoz képest a következőkben foglalkozhatók össze. A középkori vagy újkori műfajok visszavetítése nélkül foglalkoztam a normaszövegek összességével, így lehetségessé vált, hogy magából a forrásanyagból vonatkoztassam el a fogalmakat, amelyek segítségével azok csoportokba rendezhetők. A rendszerezés egyik útja a tiszta tartalmi csoportok föllállítása volt, de ugyanilyen mértékben figyelembe vettem, hogy vannak hosszú időn keresztül létező, tartalmukat tekintve összetett, de szerkezeti és történelmi-használati szempontból egységes jegyeket fölmutató, és típust így alkotó szövegek is. A liturgikus könyvek tipológiájával és történetével foglalkozó szerzők az általam típusnak tekintett műfajoknak csak egyikét vagy másikat ismertetik (általában az ordináriust és a ceremóniálét, esetleg a konszuetúdót), némelyiket —így például az ordót— történelmi, és nem filológiai jelenségként, tehát leszűkített értelemben tárgyalják, egyeseknek pedig figyelmen kívül hagyják szerves helyzetét a rubricisztikában (a tételjegyzékekről és a liturgiamagyarázatokról rendszerint más összefüggésben lehet olvasni). A szerkönyvi rubrikák viszonylagos függetlensége a főszövegtől keveseknek keltette föl az érdeklődését, míg a középkori értelemben vett direktórium pusztá létezésének is csak a megfelelő szövegek kiadói tulajdonítanak jelentőséget.

A szövegtípusok egykorú címadásait mérlegelve világossá vált, hogy azok nem a terminológiai bizonytalanságot fokozzák, hanem közelebb visznek az igazabb kategóriák megállapításához: jellemző példának mutatkozott a tulajdonképpeni „breviarium”, de a „consuetudo”, „cerimonia”, „ordo” vagy „directorium” szavak és továbbképzéseik is utalnak azokra a témákra vagy szövegszervezési és -használati módokra, amelyek szerint a rubricisztika egyes nagyobb kategóriái megállapíthatók. Mindemellett az egyes megnevezések tér- és időbeli érvényességi köre kötött, így azokat csak a szöveget használó közeg ismeretében szabad figyelembe venni, és fontos szem előtt tartani azt is, hogy az egyes könyvek viselhetnek részletező vagy egyedi címet, és hogy ezek a címek öröklődhetnek a tartalom és a szerkezet átalakulásai mellett is.

A normaszövegek vizsgálatából az is kiderült, hogy a rubrikás és a szerkönyvek között nem húzódik éles határ, így földolgozásuk csak a liturgikus írásbeliség egészének figyelembevételével végezhető el. Előzmények nélkül, és ezért különösen kifejtetten foglalkoztam a tételjegyzékek kérdésével, amelyek a szerkönyvi és a rubrikás szövegtípusok legnyilvánvalóbb kapcsolódását jelentik. Jóllehet ezek a mai olvasót talán a legkevésbé szórakoztatják, végighúzódnak a középkori írásbeliség minden korszakán, legnagyobb részét foglalják el az akkor legelterjedtebb rubrikás műfajnak, és így éppen a maiaktól határozottan különböző liturgikus és könyvhasználati szokások legjobb forrásai. A tételjegyzékek szerepe a szájhagyományos, az írásban egységesedő és a funkcióhoz rendelt szerkönyveket használó kultuszban egyszerre enged megválaszolni számos olyan kérdést, amely az illető korok további normaszövegeivel és szerkönyveivel kapcsolatban merül föl.

A tételjegyzékek valóságos súlyuknak megfelelő vizsgálatán kívül azzal kívántam hozzájárulni a liturgikus könyvtörténet jobb megközelítéséhez, hogy annak korszakait nem valamely gépies kronológia szerint és nem is a világi eseménytörténetet követve határoztam meg, hanem kifejezetten a könyv- és szöveghasználat változásaiból, a középkori liturgia írott és tárgyi forrásaiból következtettem az egyes időszakok írásbeliségét leginkább befolyásoló tényezőkre. A tipológiai fejezethez hasonlóan itt sem törekedtem tartalmilag egynemű és azonos fölépítésű alfejezetekre: míg a rubricisztika egyes műfajai valóban egy-egy liturgiátörténeti korszakhoz rendelhetők, addig a szóbeliség, a differenciált könyvhasználat, a centralizáció-decentralizáció kérdésével vagy a kultusz egyes elemeinek értelmezői helyzetével különféleképpen, de több alkalommal vagy önállóan kellett foglalkoznom.

Mivel dolgozatom első részében a rubrikás műfajokkal szemben azt a kényszerű követelményt támasztottam, hogy tartalmuk nagyobb részét ne szerkönyvi szövegek tegyék ki, végeredményben az ordináriuskönyvet jártam körül, és nem volt alkalmam illő alapossággal kitérni a rituále, és még inkább a pontifikále hasonlóképpen összetett filológiai és liturgiátörténeti helyzetére. E könyvtípusok bevonása azonban —ha a mondott szempontok szerinti földolgozásuk nélkül nem is lehet teljes a normaszövegek tipológiájáról és történetéről alkotott kép— már mindenképpen átvezet a szerkönyvek világába, és végeredményben a liturgikus könyvkultúra monografikus bemutatását tenné szükségessé. Ettől eltekintve is bízom abban, hogy elégségesen sikerült fölhordanom azt az alapot, amelyen a magyarországi rubrikás szöveghagyomány töredékei élesebb körvonalakkal, de egyszersmind árnyalatokban gazdagon fognak kiemelkedni. Első és leginkább elméleti fejezetem igazságának egyben próbája is lesz, hogy a benne foglaltak milyen sikerrel alkalmazhatók egy részahagyomány ténylegesen fennmaradt normaszövegeire.

II. Az esztergomi rubrikás hagyomány

A későbbi Magyarország egyházszerzetének megalapozása az Alpokon túli liturgikus táj önálló voltának megerősödésekor, az Ottó-korban történt,¹ megszilárdulása pedig párhuzamosan zajlott a központi pápai hatalom érvényesítéséért folytatott küzdelmekkel. Ezek a küzdelmek azonban nem törekedtek az egyes területi rítusok fölszámolására: elfogadott volt, hogy az egységesült karoling típusú liturgia helyi változatokban él, és hogy e regionális hagyományok egyedi vonásai alkalmasak az adott egyház önállóságának liturgikus megjelenítésére.²

A magyarországi liturgikus rend a legkorábbi értékelhető forrásoktól a XVI. századi nyomtatványokig messzemenően egységes: az elmúlt évtizedekben megélénkült és mára több ponton végleges eredményekhez vezető kutatás kimutatta,³ hogy az új keresztény királyság önálló érseki tartományává lett Esztergom egyszeri és megfontolt szerkesztés eredményeképpen dolgozta ki saját rítusát. Ennek legjellemzőbb eleme, az antifonále tételválogatása számos külföldi kapcsolatot jelez, de nincs egyetlen olyan egyházi központ sem, amelynek szokásai általánosan érvényesülnének a magyarországi gyakorlatban, és így mai fogalommal „szolgai” átvételről árulkodnának. Hogy a rítusmeghatározó jegyeket a korabeli liturgusok számon tartották, arról a magyarországi szokások belső tagolódása is tanúskodik: a szorosabb értelemben vett

¹ A korról és annak szellemi közegéről, egyházi kultúrájáról megragadó képet ad FERDINANDY: *III. Ottó*. A posztkaroling rítusváltozatok jelentőségét megdöbbentően alulértékeli, sőt többnyire kifejezetten figyelmen kívül hagyja a külföldi liturgiátörténet-írást. A téma elvi kifejtését elsősorban Dobszay László munkásságának köszönhetjük.

² Ld. ehhez főntebb, az I. 3. e) alfejezetben írtakat. E szemlélet kifejezésre jut abban is, hogy a kor reprezentatív szerkönyve, a *PRG* megőrzi a rítus sajátosan római vonásait (pl. a kiemelt római vértanúkat, a stációs templomokat), de föltüntet helyi megoldásokat is. A XI. századi liturgiamagyarázat a liturgiaváltozatokat természetesnek fogadja el. A pápai hatalom megerősítéséért folytatott küzdelem azért sem állt ellentétben a liturgikus sokszínűséggel, mert kifejezte, hogy a pápaság nemcsak Róma városának regionális összefüggésébe illeszkedik: az időszak kiemelkedő pápái, mint II. Szilveszter, V. Gergely vagy VII. Szent Gergely maguk is északi eredetűek voltak.

³ Az esztergomi rítus nem valamely külföldi szokásrend átvétele és nem is a környező szokásrendek spontán keveredésének eredménye, hanem átgondolt, viszonylag szűk időközben megszerkesztett liturgiaváltozat, amint azt számos — kimutatható elméleti háttérű — következetes megoldása sejteti (pl. az *antiphona sola*-k következetes használata az egyházi év egyes szakaszaiban, vagy a nem bibliai olvasmányanyag forrásai). A rítus leginkább föltárt rétegét a zsolozsma tételrendje jelenti, ld. DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale-Sanctorale)*. Az esztergomi rítusnak a közvetlen közép-európai környezeten túlmutató forrásairól a teljesség igénye nélkül ld. pl. RADÓ: „De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria”; CZAGÁNY: „Magyar-normann zenei kapcsolatok”; SZENDREI: „Lætabitur deserta”.

esztergomi rítuson belül jellemző elágazást képez a kalocsai érseki tartomány úzusa (ennek legnagyobb képviselője idővel nem maga Kalocsa, hanem Zágráb lett), valamint az erdély-váradai hagyomány.⁴ Mindezek a körzetek további, kisebb módosulásokat engednek meg: amint európai összefüggésben már említettem, a liturgia önálló jegyekkel való fölruházása leginkább a kiemelkedő gazdasági vagy politikai helyzetben lévő városokra és templomokra jellemző, és természetesen a peremterületeken számolni kell a szomszédos érseki központok hatásával is.⁵

Ezért a középkori Magyarország —egyházi értelemben Esztergom— liturgikus szokása jellemző példája a frank-római rítus tervszerű egyénítésének. A róla szóló emlékek azonban kevesen vannak, és azon belül is szomorúan hiányos a XV. századot megelőző anyag, noha a zsolozsma és a mise szövegeit és dallamait tekintve ez is elég egységes ahhoz, hogy a későbbi adatokkal egybevetve pontos és lényegében teljes képet adjon a magyarországi rítusról. A további szerkönytípusokból már jóval kevesebb maradt fenn,⁶ és ennél is töredékesebb a magyar középkor rubricisztikájáról valló forrásállomány.⁷ A kéziratok összegyűjtése és leírása mára eljutott odáig, hogy az újonnan fölfedezett források ne módosíthassák jelentősen az eddig kialakult képet, de a közelmúltban is folyamatosan kerültek és a jövőben is kerülhetnek még elő újabb liturgikus könyvek például a történelmi Magyarország egyes külföldre szakadt és sokáig megközelíthetetlen könyvtáraiból, az egykori török hadizsákmányból vagy a

⁴ A három rítusváltozat megállapításához mindenekelőtt Mezey László, Dobszay László és Szendrei Janka kutatásai vezettek. A kalocsai források száma jelentéktelen, ráadásul a kalocsainak tekintett, XIV. századi, ún. Cerovabrida-breviárium (Budapest, OSzK Clmæ 33.) magánimakönyv, ami bizonytalanná teszi tényleges eredetét, ld. SZENDREI: *Mos patria* 108. További nehézséget jelent, olvasmányrendje — amint saját, eddig publikálatlan kutatásaim mutatják— semmiféle kapcsolatban nincs másikkal, kalocsainak tartott breviáriumunkkal (Roma, BAV Ottob. Lat. 667.). A zágrábi rítus jelentős változáson ment keresztül a magyar középkor derekán, korai változatáról szintén kevés emlék tanúskodik. E hagyományokkal kapcsolatban újabb eredményekkel Kovács Andreának a *CAO ECE* sorozat következő kötetét előkészítő munkája szolgálhat.

⁵ Erre magyarországi viszonyok közt a legtöbb fennmaradt példát az északi országrész (Szepesség-Bártfa) kézíratos breviáriumi adják, ld. DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale)* 42–43. Változataik nem alkotnak egységes rítust, de érzékelhetően eltérnek az esztergomiaktól.

⁶ Sajátosan magyarországi pontifikális forrás a *H*, a Zagreb, MK/BU MR 89. és a Budapest, OSzK Clmæ 317. A rituále anyagából részben ezek (kereszttség, bérmálás), részben a *P* és a *MNStr* (temetés, házasság — a szakramentáriumok szokásos kiegészítései) őriztek meg részleteket, de az első teljes esztergomi rituále a könyvnyomtatás korából való (*Baptismale Strigomiense* 1500).

⁷ Ld. alább, a II. 1. fejezetben írtakat. Az esztergomi érsekségen kívül egyedül a zágrábi püspökség rendelkezik számottevő mennyiségben gazdagon rubrikált forrással. Ezekkel dolgozatomban nem foglalkozom, de felületi benyomásaim szerint megérdemelnék az önálló elemzést — kiemelkedik közülük a Zagreb, MK/BU MR 10., valamint a zágrábi breviáriumi bevezető fejezetei és rubrikaanyaga.

volt Szovjetunióból, és folyamatosan zajlik a kötéstáblákban fennmaradt töredékek földolgozása is.

A fennmaradt liturgikus források áttekintését több hasznos jegyzék segíti: kifejezetten liturgikus érdeklődéssel készült Radó Polikárp két kiadásban megjelent munkája,⁸ illetve Szendrei Janka katalógusa,⁹ amelynek bővített-javított változata várhatóan a közeljövőben jelenik meg. A magyarországi liturgikus könyvek kutatásának máig e két gyűjtés adja legfontosabb segédkönyvét, ám egyik sem tekinthető teljesnek. Az előbbi ugyan minden rendelkezésére álló liturgikus könyvet földolgoz, de nem eredetük, hanem őrzési helyük alapján: így a Magyarország, illetve a szomszédos államok könyvtáraiban 1973-ig fellelt könyvek közül nem könnyű kiválogatni a valóban magyar vonatkozásúakat, már azért sem, mert a szerző korában a hazai források pontos megkülönböztetését lehetővé tevő kutatás kezdetlegesebb szinten volt, és további hiányosságokhoz vezet, hogy a szerző nem ismert egyes azóta fölfedezett emlékeket, és nem foglalkozik a Magyarországról és környékéről távolabbra származott kódexekkel. Az utóbbi jegyzék gazdagabb és jobban kezelhető, de mivel érdeklődésének elsődleges tárgyát nem maga a rítus, hanem a középkori magyar zenetörténet képezi, hangjelzés híján kihagy számos olyan kéziratot, amelynek döntő jelentősége lehet a középkori Magyarország liturgikus szokásainak megismerésében. Ezeknek megtalálásához — legalábbis hazai területen — Csapodi Csaba kevésbé pontos és részletező, de minden Magyarországon elérhető kéziratot közlő katalógusa nyújthat segítséget.¹⁰

Mivel az esztergomi rítus kutatásában annak 1630-as főszaolásaig a kéziratokkal azonos jelentősége van a korai és ősnymtatványoknak, elsőrendű segédkönyv a források áttekintéséhez a *Régi magyar könyvtár* többszöri pótlással kiegészített harmadik kötete és a *Régi magyarországi nyomtatványok* első kötete: az előbbi minden ismert magyar vonatkozású, de külföldön nyomtatott és idegen nyelvű könyvet tartalmaz, az utóbbi pedig a magyarországi nyomdák korai termését közli.¹¹

A következő részben a középkori Magyarország egyénített liturgikus rendjéhez tartozó könyvanyag rubrikás szövegeinek bemutatására és rendszerezésére vállalkozom filológiai, de egyelőre nem nyelvi szempontból. Előbb a szakirodalomban ismert három magyarországi ordináriuskönyvet és néhány közeli rokonukat mutatom be (1.), majd a kizárólag utalásokban vagy részletekben fennmaradt, illetve igen késői más rubrikás műfajokkal foglalkozom (2.), s végül a legfontosabb esztergomi szerkönyvek rubrikáira alkalmazom az előző rész első fejezetének végén kifejtett módszereket (3.).

⁸ RADÓ: *Libri liturgici* 1947 és 1973. Az alábbiakban az újabb kiadásra hivatkozom.

⁹ SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*.

¹⁰ CSAPODI — CSAPODINÉ GÁRDONYI: *Bibliotheca Hungarica*.

¹¹ SZABÓ — HELLEBRANT: *Régi magyar könyvtár* III; *Régi magyarországi nyomtatványok* I.

Szövegkiadóként, és így az anyag bensőséges ismeretében nyilatkozom a szoros értelemben vett esztergomi, tehát a főegyházmegye hagyományához tartozó könyvekről,¹² míg a szintén magyarországi, de nem központi helyzetű forrásokról kevésbé részletesen szólok,¹³ vagy egy-egy külföldi párhuzamot is bevonva referenciaként használom őket a központi források jellegzetességeinek jobb megértéséhez, azok érvényességi körének megállapításához. Az előző rész tanulságait fölhasználva a fennmaradt emlékeket úgy tekintem, mint egy valaha jóval kiterjedtebb szövegegyüttes véletlenszerű maradványait: célom a magyarországi-esztergomi rubrikás hagyomány lehető legteljesebb föltárása anélkül, hogy a rendelkezésünkre álló forrásoktól eltávolodnék.

¹² Ezek a tárgyalás sorrendjében az *OStr*, a *RStr* és a *PStr*-ben összegzett rubrikaanyag. A rövidítések itt és a továbbiakban az egyes kéziratokra, ill. nyomtatványokra mint szövegre utalnak, de a helymegadások a megfelelő szövegkiadások oldalszámozását követik. A kiadatlan szövegkiadások oldalszám-hivatkozásai után (az eredetiben való könnyebb tájékozódás és a megjelenéskor esetleg várható áttördelés miatt) a liturgikus alkalomra vagy a fejezetcímre is utalok.

¹³ Nem tekintem központi helyzetűnek az *OTel*-t sem, mert a helyi értelemben esztergomi gyakorlattól már elszakadt és több szempontból tekintetbe vette a helyi hagyományok pusztulását is okozó, 1568 utáni kuriális könyveket.

1. ORDINÁRIUSKÖNYVEK MAGYARORSZÁGON

A tipológiai részben bemutatott normaszövegtípusok nagyobb részének alig maradt nyoma a Magyarországról származó források között:¹ a tágabb történelmi és földrajzi környezet párhuzamos emlékeinek ismerete ezért elengedhetetlen ahhoz, hogy fogalmat alkothassunk arról a rubrikás könyvkultúráról, amelynek ezek a töredékek valaha részét képezték. Így nem érdemes adottnak tekinteni az elérhető szövegek korpuszát, és ezek adatait vagy időrendjét követve beszélni a középkori Magyarország rubricisztikájáról, hanem hasznosabb a teljesebb forrásoktól a töredékesebbek felé haladva azokat kiegészíteni egymással, és mind tipológiai, mind történelmi szempontból állandó figyelemmel lenni a külföldi megfelelőkre, hiszen okkal föltételezzük, hogy az ismert szövegek sokszorosa pusztult el azóta, és hogy a fennmaradt anyag nem föltétlenül alkotta az egykorinak legjellemzőbb és legfontosabb részét. Sajátosan kell kezelnünk az egyes források időrendjét is: a keletkezésük alapján föllátható kronológia nemegyszer megtévesztőnek mutatkozik, míg az egy-egy szöveg fennmaradt állapotához vezető út földerítése, majd az ilyen saját történettel rendelkező szövegek összevetése többet mond a kultusz és a hozzá tartozó írásbeliség tényleges folyamatairól.

További megkülönböztetést tesz szükségessé, hogy a magyarországi források nem föltétlenül azonosak a magyar forrásokkal. A második évezred első felének liturgiátörténetében, így a magyar középkor folyamán a területi rítusokkal azonos jelentősége volt a monasztikus, kolduló- és kanonok-, vagy akár lovagrendek szokásainak, tehát korántsem biztos, hogy egy igazolhatóan Magyarországon keletkezett és használt rubrikás-könyv a magyar, vagyis a tágabb értelemben vett esztergomi rítus tanúja. Ugyanakkor ezek a rítusváltozatok egymás mellett éltek, egyes esetekben hatottak egymásra, és művelőik sem kötődtek egész életükben egyikhez vagy másikhoz — egy székesegyházi iskolában tanult diák például rítust váltott, amikor csatlakozott valamely szerzetesi közösséghez. Éppen ezért egy hiányosan adatolt rubrikás hagyomány esetén —mint a miénk— érdemes megvizsgálni azt is, hogy a Magyarországon elterjedt rendi rítusokat

¹ Ténylegesen magyar liturgikus hagyományt csak ordináriuskönyvek és szerkönyvi rubrikák közvetítenek (ld. a jelen részben ismertetett forrásokat), ezért a rubrikás könyvkultúra egykori összetételének rekonstrukciójához meg kell különböztetni azokat a műfajokat, amelyek történelmi-liturgiai okok következtében valóban nem voltak jelen Magyarországon, és azokat, amelyeknek hiánya csak a töredékes emlékmagynak köszönhető.

képviselő kortárs szövegek teljes egészükben nemzetközi mintákhoz igazodnak-e, vagy áttételesen következtethetünk belőlük egy, a fönmaradtnál gazdagabb esztergomi rubricisztika ismeretére; sőt akár az egész Európában azonos alakban elterjedt normaszövegek hazai jelenléte is alkalmas lehet arra, hogy pontosabban határozzuk meg vele az esztergomi liturgisták műveltségi, nyelvi és műfaji környezetét.

Míndezekkel a forrásokkal a rubricisztika szempontjából csak kevesen foglalkoztak. Először immár több mint száz éve —mondhatni: a magyar kodikológia hőskorában— Dankó József közölt egy mára szinte mindenben meghaladott tanulmányt, címét tekintve az ordináriusokról, valójában inkább az előtte ismert magyarországi rubrikás szövegekről az esztergomi rítus megszűntét közvetlenül követő időkig.² Néhány évvel ezelőtt inkább tájékoztató jelleggel, mintsem filológiai eredményekre törekedve mutatta be ugyancsak az ordináriuskönyvet Dobszay László a *Liber ordinarius Agriensis* kiadásához fűzött bevezetőjében (ennek előzményét jelentette néhány bekezdés Kandra Kabos megelőző kiadásának 1905-ös előszavában),³ legutóbb pedig magam foglaltam össze öt évvel ezelőtti ismereteimet a témában megjelent eddigi leghosszabb magyar nyelvű cikkben⁴ — ennek azonban számos adatát és megállapítását már az előző részben kénytelen voltam helyesbíteni, és ugyanígy fogok tenni a soron következőben.

Az alábbiakban a Magyarországon teljes terjedelmükben fönmaradt középkori rubrikáskönyveket ismertetem filológiai szempontból. Ezeknek minden valóban magyar vonatkozású példánya ordinárius vagy annak kivonata. Három igen késői, nyomtatott ordináriusunkat (a, c–d), az egyetlen ismert kézíratos példányt (b) és a járulékos, azaz nem esztergomi rítusú, de azonos területen használt normakönyveket (f) egyelőre a magyarországi-esztergomi rubrikás hagyomány egészének tanúiként vizsgálom. Elnevezésük, tartalmuk, szerkezetük és terjedelmük, könyvészeti jellegük és koruk alapján következtetni próbálok műfaji előzményeikre, használatukra, egymáshoz való viszonyukra és az őket körülvevő rubrikás-, illetve szerkönyvi közegre, de nem itt közlöm családfájukat és részletes kodikológiai vagy paleotípiái leírásukat (ezeket az egyes szövegkiadások bevezetőjében fogja megtalálni az olvasó), sem nyelvi és tartalmi elemzésüket (ezek dolgozatom harmadik és negyedik részét képezik).

² DANKÓ: „Magyar egyházi bibliografiai érdekességek”.

³ *OAgr* 13.

⁴ FÖLDVÁRY: „Ordináriuskönyvek”.

A) AZ ESZTERGOMI ORDINÁRIUSKÖNYV

a) *A forrás leírása*

Leghosszabb és legtöbb példányban fennmaradt középkori rubrikáskönyvünk kettős címet visel: változatainak címdala az „ordinarius”, illetve az „ordinarium” szót használja, és a főcím is *ordinarius seu ordo divinus*-nak hívja a művet, de a szöveget megkezdő címfelirat a „rubrica seu consuetudo” szavakkal kezdődik.⁵

Tartalmát legelsősorban a nyomtatott esztergomi szerkönyvekkel teljesen megegyező tételjegyzék adja, amelyet bőven egészítenek ki direktoriális utasítások. Ceremoniális részletekkel általában csak elvétve szolgál; kivételt képeznek ezalól a legnagyobb ünnepek, amelyeknek rendhagyó szertartásai átlagosan részletező ordóban vannak kifejtve. A könyv liturgiamaғыarázó, szervetlenül betoldott vagy függelékes szakaszokat és szerkönyvi szövegeket egyáltalán nem tartalmaz,⁶ és szigorúan a mise és a zsolozsma évkörének leírására szorítkozik, tehát nem közöl paraliturgikus vagy a közös életre vonatkozó adatokat, viszont többször hagy helyet egyes intonációk hangjelzésének.⁷

Az Esztergomi ordináriuskönyv terjedelmét csak a legkidolgozottabb európai példányoké haladja meg: az egyházi év szinte minden napját fölveszi, és általában teljes sorozattal adja meg a nap egyes liturgikus alkalmait. Az évet Szent András apostol vigíliájával kezd, a vásár- és ünnepnapokat az első vecsernyétől a második kompletóriumig írja le, miközben a misét minden alkalommal —tehát nemcsak a készületi időszakokban— a nóna után helyezi el. Az egyes órák és a mise tételsora kevés kivétellel az elmondás sorrendjét követi, majd a liturgikus nap végén szerepelnek a kiemelt „item”, „nota”, „notandum” és hasonló formulákkal bevezetett hozzáfűzések. Az ordinárius legjellemzőbb szerkezeti sajátossága, hogy keverten hozza a temporálét és a szanktorálét.

A szöveg hat nyomtatott változatban maradt fenn:⁸ első, kolofon nélküli kiadása a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének pótlása szerint az 1493 és 1496 közé eső években

⁵ Magam a jegyzetekben az *OStr* rövidítéssel, a főszövegben az *Ordinarius Strigoniensis* vagy az „Esztergomi ordinárius(könyv)” megjelöléssel hivatkozom a forrásra.

⁶ Érdemes viszont megemlíteni, hogy kiírja a nagyböjti prima és kompletórium préceszének alig rövidített szövegét és a szokásos hamvazási formulát, ld. *Ostr* 40–42. (Cin/f4), valamint hogy két helyen emlékeztető versekkel segíti Communicantes-betétre, illetve az első két új história beiktatására vonatkozó szabályok megjegyzését, ld. uo. 14. (Steph.m.), 80. (De impositione primæ et secundæ historia).

⁷ Ezekről ld. alább, a IV. 3. a) alfejezetben írtakat.

⁸ Az egyes nyomtatványok eddigi legteljesebb leírásához ld. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* 24–28., szövegkritikai viszonyukhoz uo. 29–40.

Nürnbergben keletkezett,⁹ és ehhez áll közel az azonos nyomdából származó 1496-os kiadás. Lényegében nem változtatnak a szövegen, de a hagyományozás szintjén másik csoportot alkotnak az 1505-ben és 1509-ben Velencében, majd 1510-ben Lyonban nyomtatott kiadások. Ezek egyikét, valószínűleg az 1509-es változatot revideálja az ordinárius utolsó ismert, 1520-ban és szintén Velencében készült kiadása, amely egyes pontokon megváltoztatja a szöveget, és kivitelezését tekintve is jelentősen eltér elődeitől. Az utóbbi négy nyomtatvány maga is utal arra, hogy költségeit budai könyvkereskedők fedezték, és a nürnbergi változatokkal kapcsolatban sem merül föl más megrendelő. A néhány évtizeden belül megjelent hat kiadás a korabeli példányszámok ismeretében nagy keresletre vall, a kiadványok mérete és kidolgozottsága pedig föltételezni engedi, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv megvásárlását jóval többen engedhették meg maguknak, mint a vele egykorú nagyalakú szerkönyveket.

β) *A nyomtatott változat lehetséges előzményei*

Az *Ordinarius Strigoniensis*, és hozzá hasonlóan minden más késő középkori nyomtatott liturgikus forrás értékeléséhez lehetőleg pontosan meg kell határoznunk, hogy annak mely tulajdonságai kötődnek saját korához és melyek származnak a vizsgált kiadást megelőző idők könyvkultúrájából. Különösen értékesek ebből a szempontból a korai nyomdászatról szóló értesülések, és ezek közül is kiemelkednek a liturgikus nyomtatványok bevezető szövegei és kolofonjai, amelyek közvetlenül tájékoztatnak a szöveg és az azt hordozó tárgy születésének előzményeiről és további életútjáról. Hazai vonatkozásban erről a folyamatról az első magyar megrendelésre készült nyomtatvány, az először 1480-ban, majd 1484-ben lényegében változatlan alakban megjelent *Breviarium Strigoniense* bevezetője szól a legbővebben.¹⁰ Eszerint a munka megrendelését Mátyás király kezdeményezte, akinek megbízásából Mihály címzetes milkói püspök breviáriumot adott át Theobald Feger budai könyvkereskedőnek: ő továbbította a mintapéldányt a külföldi nyomdának, és ő is értékesítette azután az elkészült könyveket.¹¹ A bevezető arról is beszámol, hogy a mintapéldányt az esztergomi káptalan tagjai előbb átnézték és kijavították, még hozzá az esztergomi egyház rubrikája szerint.

⁹ SZABÓ — HELLEBRANT: *Régi Magyar Könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások* I. 15. (5031-es számú tétel). Egyetlen ismert példányát Olmützben őrzik, ismertetéséhez ld. FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi ordináriuskönyv XXVI–XXVII.*

¹⁰ *BStr* 4. számozatlan oldal.

¹¹ Fegerről részletesebben ír FITZ: *A magyar nyomdászat* I. 162. A kor nyomdai és könyvkereskedelmi viszonyaihoz ld. még GELDNER: *Die deutschen Inkunabeldrucker*, GULYÁS: *A könyvnyomtatás Magyarországon*, HAEBLER: *Typenrepertorium*, KÓKAY: *A könyvkereskedelem Magyarországon*, NOVÁK: *A nyomdászat története*. SOLTÉSZ: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve.*

A korai vagy ősnymtatványokban hagyományozott liturgikus szövegek forrásértékével kapcsolatban először azt érdemes kiemelni a *Breviarium Strigoniense* bevezetőjében olvasottakból, hogy az egyes nyomtatványok előzménye egyetlen kézirat (vagy valamivel később egy korábbi nyomtatvány) lehetett. Különösen fontos ezt megállapítanunk azért, mert a hazai megrendelésre készült nyomdatermékekkel foglalkozó szakirodalom évtizedeken keresztül félreértette az idézett szöveg megfogalmazását. Mihály püspök szavait, melyek szerint

breviarium correctum pro exemplari super horis canonicis peragendis de tempore et de sanctis, diurnis et nocturnis circumspecto Theobaldo Feger de Kirchem librario ad imprimendum plura breviaria pro horis canonicis iuxta sanctiones canonicas peragendis traderemus,

a szakértők jelentős része úgy értelmezte,¹² hogy a könyvkereskedőnek több breviárium adatott át, holott valójában a sorokkal följebb szereplő *breviarium correctum a traderemus* tárgya, míg az állítmányt közelebről megelőző *plura breviaria ad imprimendum gerundiumnak* van alárendelve. A mondott szerzőket a szövevényes mondatszerkezet mellett nyilván az tévesztette meg, hogy számukra az „imprimere” kifejezés már a könyvnyomtatás számos nyelvben otthonossá vált terminusával azonos, míg a könyvnyomtatást technikai újdonságként látó kor még szükségesnek találhatta, hogy a tranzitív ige mellett jelölje a sokszorosításra utaló tárgyat is. Ha viszont a nyomtatott változatnak egyetlen kézirat adta forrását, az azt is jelenti, hogy a nyomtatott könyv pusztán másolata egy bizonytalan eredetű kéziratnak, és nem jelenti több kézirat előzmény kritikai földolgozását.

Másrészt figyelembe kell venni, hogy a mintapéldányul választott kódex nem valamely esetleges darabja a kor kéziratosságának: a klérusnak érdeke volt, hogy a drágán megvásárolt könyvek a legjobb és központi úzust képviselő szöveget tartalmazzák, így bizonyára a legnagyobb gonddal írt kéziratot választották ki a rendelkezésükre álló készletből. A kolofonok ráadásul szinte állandóan megjegyzik, hogy a mintapéldányt hozzáértők javították ki, ami föltételezni enged egy, a kinyomtatást közvetlenül megelőző átdolgozást vagy legalábbis igazítást. Az erre utaló megjegyzés ugyanazon nyomtatvány egyes újabb kiadásaiban pusztán reklámfogásnak tűnik, de olyan esetekről is tudunk, amikor valóban szervezett szöveggondozói munka előzte meg egy-egy kézirat nyomdába bocsátását.¹³ Az előmunkálataikról bővebben nyilatkozó

¹² A több breviáriumra vonatkozó kérdéstről és annak kutatástörténetéről ld. FITZ: *A magyar nyomdászat* I. 160., a probléma megoldásához FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* 43.

¹³ A *Missale ... episcopatus Zagrabiensis* címfőlirata is ilyen előkészületeket föltételez: „Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino Luca episcopo”. Zágrábbal kapcsolatban köz-

könyvek híradásaiból tehát az a következtetés vonható le, hogy egy-egy korai liturgikus nyomtatványban valamely jó minőségűnek ítélt régebbi, de a kor igényeinek és tudásának megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben javított kézirat másolatát kell látnunk, és nincs okunk arra, hogy ezt a következtetést ne terjesszük ki a bevezető és kolofon nélküli, vagy azokban kevesebb könyvtörténeti részletet eláruló példányokra.

Fölmerülhet azonban, hogy a vélt kézirat a nyomdai tevékenység közben szenvedett módosulást. A XV–XVI. századi nyomdász mesterek —különösen a szerző nélküli, így például a liturgikus könyvek esetében— legalább részlegesen önmagukat tekintették az egyes munkák szellemi tulajdonosának, és fönntartották maguknak a jogot, hogy tipográfiai, sőt akár nyelvi és helyesírási ízlésüket is érvényesítsék a mintául kapott forrás rovására.¹⁴ A XVI. század egyes szerzői föl is panaszolják a műveik kiadásakor tapasztalt túlzott önállóságot, és egyre inkább igénylik, hogy időben hozzájussanak a kefélynyomathoz. Első nyomtatott rubrikás- és szerkönyveink nyomdai javítása mégsem változtatható annyit a föltételezett kézirat osön, hogy az kérdésessé tegye annak a kéziratosság korára visszautaló forrásértékét. Mivel a folyamat döntően világi kezdeményezésre és felügyelettel zajlott, mivel a korabeli magyarországi kereskedők külföldi műhelyekkel dolgoztattak, és mivel a szedéstáblákat a nyomást követően szétbontották és a betűket újraöntötték, egészen biztos, hogy a klérus, amely nem megrendelője, hanem csak reménybeli vásárlója volt a terméknek, a mintapéldány átadásától a nyomtatott könyv kézhezvételéig nem ellenőrizhette a szöveget. Így mind a könyvkereskedő, mind a nyomdász saját hasznát kockáztatta volna, ha önkényes javításai túlterjednek a kézirat os eredeti előzetes javításakor használt mértéken, míg a mintapéldányhoz való hűség nagy kereslethez és ismételt megrendelésekhez vezetett.

Az Esztergomi ordinárius kiadásainak és azok nyomdahibáinak összehasonlító vizsgálatakor emellett azt tapasztaltam, hogy a kiadások a szöveget nyelvi-helyesírási értelemben is csak az egyes szavak, de nem a mondatok vagy még kevésbé a megfogalmazás és a szerkezet szintjén érintették.¹⁵ E kisebb helyreigazításokat vagy tévesztéseket valószínűleg nem a nyomdász mester, hanem legényei végezték, illetve követték el, akik maguk is megbecsült, írástudó emberek voltak, de a szedés lassú, betűről betűre haladó munkája közepette nem érzékelték a szöveg folyamatát, és csak je-

---

vetlen összefüggésről beszél az anyag tartalmi-szerkezeti revíziója, a reprezentatív karkönyvek leírása és az első nyomtatványok között SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 33.

¹⁴ A föntebb idézett, nyomdászattal és könyvkereskedelemmel kapcsolatos források erre vonatkozó anyagának összefoglalásához ld. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* 43–46.

¹⁵ A nyomdai és a nyelvhelyességi hibák teljességre törekvő összegyűjtését az 1509-es kiadás alapján végeztem el, majd a kérdéses helyeket összevettem a másik öt kiadással. Az ebből a munkából készült jegyzéket ld. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* 30–32.

lentéktelen helyesírási vagy egyszerű alaktani kérdésekben alkalmazkodtak a műhely szokásához. Mindennek alapján föltételezem, hogy az *Ordinarius Strigoniensis* első fönmaradt kiadása sem tartalmát, sem fölépítését vagy nyelvi jegyeit tekintve nem tisztán kortárs összeállítás, hanem hűségesen követ egyetlen, de a könyvkereskedőnek való átadást megelőzően ellenőrzött és javított kéziratot őst. Ennek korához és eredetéhez, illetve a nyomtatást megelőző kéziratot átdolgozás mértékéhez és jellegéhez a bennfoglalt adatok mérlegelésével próbálok közelebb kerülni, miközben a rokon forrásokkal való összevetésből és a nyelvi elemzésből levonható következtetéseket későbbre hagyom.

γ) A közvetlen mintapéldány

A szöveg kéziratot elődjének keltezéséhez a benne év szerint rögzített káptalani döntések adnak közvetlen segítséget. Ezek közül a legkorábbi 1478-ból, a legutolsó 1484-ből származik.¹⁶ A kézirat lezárásának terminus post quem-je ezek szerint 1484, amely egybeesik a két legkorábbi fönmaradt nyomtatványt kibocsátó nürnbergi Stuchs-nyomda föllállításának évével, vagyis a belső adat nem mond el többet a szöveg keletkezésének idejéről, mint amit a paleotípus eredményeinek fölhasználásával és saját szöveggkritikai elemzéseim nyomán már korábban¹⁷ sikerült kimutatnom.

Az évszámokkal kijelölt szűk, nyolcéves időközt azonban másként is értelmezhetjük. Már az ordináriuskönyvekről általánosságban szóló tipológiai alfejezetben írtam a szövegek folyamatos és többrendbeli todalékolásáról, hogy tudniillik a fönmaradt változatok végén, de az egyes nagyobb egységek, napok vagy liturgikus alkalmak után is azonosíthatók olyan részletek, amelyek az őket megelőző szöveget kiegészítik. Ezek akár több szakaszban, több rubricista működése során ízülhettek a hozzájuk viszonyított alapszöveghez, de semmiképpen sem egykorúak azzal: ezt leginkább a korábbiak tekinthető alapszöveg és a todalékok közti ellentmondásokkal lehet bizonyítani.¹⁸ Egyes kéziratokon jól látható, hogy hogyan bővült egy-egy ordinárius tartalma a lapszéleken több kéz által, és —mint említettem— olyan forrásokat is ismerünk, amelyek a megszokottnál látványosan szélesebb margót hagynak szabadon,

¹⁶ 1478: *OStr* 25. (Ep/D2), 1481: uo. 76. (Corp), 1484: uo. 77. (Corp), 1480: uo. 136. (Ded), 1483: uo. 136. (Ded). Ezt az időközt támogatják a Mátyás király idejében működött Mihály milkói püspök és a Mátyás-elleni összeesküvést feladó, majd az országból a káptalan vagyonának egy részével elmenekülő Flans (Beckensloer) János érsek említései is, ld. még alább, a IV. 1. a) alfejezetben írtakat. (A korabeli egyházi hierarchiával kapcsolatos adatokat Jusztin Péternek köszönöm.)

¹⁷ FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* 23–24., 30–32.

¹⁸ Viszonylag gyakori, hogy az egyes itemek kezdetén egyértelmű szabályt olvasunk, később viszont ugyanazt módosítják, vagy legalább viszonylagossá teszik a további todalékok, ld. erről bővebben alább, a IV. 1. fejezetben írtakat.

nyilván azért, mert már a könyv első leírásakor föltételezik annak majdani kiegészülését.¹⁹ Ezek a folyamatok a nyomtatott rubrikáskönyvek és néhány nagy műgonddal írt kézirat esetén csak a műfaj más képviselőivel való összevetésben és a szöveg rétegeinek fölfejtésekor mutatkoznak meg.

Noha a folyamatos szövegtörténeti mozgásban lévő ordináriusok között kevés olyan van, amellyel kapcsolatban egyértelműen használható az „alapszöveg” kifejezés,²⁰ és az *Ordinarius Strigoniensis* is számos ponton bizonyul liturgikus jegyzetek egyszerű gyűjteményének, kétségtelen, hogy a könyv szerkezeti vázát adó kalendárium és az egyes napok tételrendjét néhány kiegészítéssel közlő fejezetbeosztás egyszeri és átgondolt munka eredménye, amely egyben az ordinárius első kimutatható rétegeinek is látszik.²¹ A további részek relatív korát és az alapszöveghez viszonyított helyzetét annak alapján ítélni lehet meg, hogy azok mennyire szervesen illeszkednek a kisebb vagy nagyobb szerkezeti egységek sorrendjébe. Mivel a keltezését segítő öt káptalani döntés mindegyike egy-egy lezárt tartalmi egységet követ, és egy-egy semmiféle tartalmi összefüggést nem mutató jegyzetsorozatban kap helyet, indokolt azokat függetlenül kezelni az alapszövegtől. Az első nyomtatott változat megjelenésének időpontjához feltehetően közeli dátumok ilyen megközelítésben nem az ordináriuskönyv egésze, hanem az utolsó kézirat átmozgás korát jelölik, és e dátumok közül a legkorábbi, az 1478-as káptalani döntés éppen a megelőző átmozgásokhoz és az alapszöveghez szolgál terminus ante quem-mel.

Az utolsó kézirat redakció idejénél —minthogy az nem tágítja ki jelentősen az időhatárokat, amelyeken belül a forrás értelmezhető— fontosabb annak mértéke és jellege. Erre a korabeli liturgikus viszonyok és a nyomtatott könyvek föltételezhető használata mellett szintén az ordinárius belső érvei alapján következtethetünk. A kézirat előzmény meg nem nevezett szerzője, jobban mondva szerkesztője számos alkalommal szólal meg első személyben, vagy használ első személyre utaló névmáso-

¹⁹ Ld. fentebb, az I. 2. e) alfejezetben írtakat. A margókat és a lap alját a főíráshoz hasonló kivitelű toldalékokkal írja tele pl. a XIII. századi bayeux-i ordinárius (CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*), széles margót hagy a módosításoknak pl. a fécampi ordinárius (CHADD: *Ordinal of the Abbey of the Holy Trinity Fécamp*), a szöveg után legalább két szakaszban toldalékol a *RStr*, mindkét módon, továbbá befűzött melléklapokkal toldalékolnak az előző részben már idézett Palma de Mallorca-i és gironai consueták.

²⁰ Ez leginkább akkor fordult elő, ha a kézirat ordinárius nem egy székesegyház, hanem valamely szerzetesrend vagy monasztikus irányzat liturgikus normakönyve volt, így másolataiban hosszabb időn keresztül, több területen törekedtek egy meghatározott eredetivel való egyezésre.

²¹ Ennek jelentősége leginkább a kivonatos ordináriusokkal szembeállítva nyilvánvaló. Ilyen a *RStr*, a külföldi példák közül modern kiadásban is megjelent pl. két kölni forrás, ld. ODENTHAL: *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln*; WEGENER: *Der Ordinarius des Stiftes St. Ursula in Köln*.

kat.²² Bár az efféle megfogalmazások több átdolgozótól is eredhetnének, valóban egy szerzőt valószínűsít az, hogy ezek az évmegjelölésekhez hasonlóan, toldalékos szerkezeti egységekben olvashatók, sőt egy alkalommal azonos itemben található az évmegjelölés és az egyes szám első személyű állítmányhasználat. Így megkockáztathatjuk, hogy az 1478 és 1484 körüli években működő redaktor azonos azzal, akinek szórványos megjegyzéseiből az összeállítás körülményeire és forrásaira lehet következtetni.

Több, a könyv szerkezetébe szervesen illeszkedő tartalmi mozzanat alapján egyértelmű, hogy az alapszöveg közvetlenül a főszékesegyház szokását őrzi: a templomszentelés ünnepét annak dedikációs évfordulóján adja meg, a processziókat a hozzá tartozó stációs templomhoz vezettetni, az oltárok titulusa és a ceremoniális részek számos helymegadása csak az elpusztult esztergomi széptemplom viszonyai között értelmezhető.²³ A redaktor hozzáfűzéseit ugyancsak megmaradnak a káptalani környezetben — a szöveg utolsó szerzője nyilvánvalóan az esztergomi kar tagja, aki saját gyakorlatára hivatkozik, amikor többek között így ír:

Si vis, præscripto modo poteris matutinas perficere, si autem vis, uti etiam hodie in choro Strigoniensi solemus matutinum perficere, modo infrascripto.²⁴

Az a liturgista pedig, akinek szerkesztői munkáját elég megbízhatónak tartották ahhoz, hogy egy legalább hat kiadást látott és az esztergomi rítus normakönyvének számító nyomtatványhoz vegyék alapul, bizonyára hozzájutott a káptalan akkor ismert liturgikus vonatkozású szövegeihez. Erről, és közvetve munkamódszeréről árulkodik egyik, témánk szempontjából különösen fontos megjegyzése:

Quidam suffragium de Resurrectione hic perficiunt, sed, ut diligentius percepi, et in antiquis ordinariis adudum approbatis reperi, quod tantum debet perfici feria secunda Rogationum in secundis vesperis.²⁵

Eszerint az utolsó redaktor több régi ordináriust használt a vitás kérdés eldöntésekor, és így legalábbis fölvehetjük, hogy ezeket, vagy ezek egyikét vette saját tisztázata

²² Az első személyű igealakokat és az első személyre utaló névmásokat egészítik ki a rubrikás stílus azon fordulatai, amelyek második személyt szólítanak meg. Bár nem bizonyítható egyértelműen, hogy ezek a helyek és az évmegjelölések a könyv szövegének azonos rétegéből valók, emellett szól, hogy a forrás terjedelméhez képest közel azonos arányban találhatók meg.

²³ A dedikációs ünnep a Szent Márton napja (november 11.) utáni vasárnap, ld. *OStr* 132. (Briect.cf), a processziós templom Szent István protomártír egyháza, ld. uo. 50. (Qu/H6/f5), 56. (Pasc), 66. (Asc), 84. (Adalb.m.), az oltárokkal és a helyrajzzal kapcsolatban ld. alább, a IV. 4. fejezetben írtakat.

²⁴ *OStr* 116. (Dep.Emer.cf.).

²⁵ *OStr* 65. (Pasc/H6/f4).

szerkezeti mintájául. A legfontosabb kérdés velük kapcsolatban az, hogy az általa említett ordináriusok egymástól lényegében független szövegek, vagy egyazon normakönyv alakulásának egyes állomásai, ám erre a jelenleg ismert forrásállomány birtokában nem lehet megnyugtató választ adni. Munkahipotézisként mégis az utóbbi lehetőséget ajánlom: olykor külföldi székesegyházak leltárai is több ordináriust jegyeznek, de rendszerint az elavult könyvek között említik őket.²⁶ Az eleven liturgikus élet viszonyai között természetesebbnek látszik, ha egy időszakban egy ordináriuskönyv van használatban, de mivel ezek kiegészítése és módosítása rendszeres, szükség van azok időnkénti újramásolására. Ez azonban nem teszi fölöslegessé a korábbi példányokat, hiszen egy tisztázat készítője fölöslegesnek ítélhet egyes rubrikákat, amelyek később mégis hasznosnak bizonyulnak, és az Esztergomi ordináriusban is találkozhatni olyan kérdésekkel, amelyekben nem született végleges döntés, ezért velük kapcsolatban érdemes lehetett figyelembe venni az egymástól eltérő precedenseket.

δ) *A „régibb ordináriusok”*

Mindennek alapján könnyen lehetséges, hogy a nyomtatott ordinárius mintája nem valamely javított régebbi példány, hanem egy új tisztázat volt, amely azonban — módosításaitól és toldalékaitól eltekintve — hűségesen folytatta az *antiquus ordinariusok* sorozatát. A szöveg alaprétegének régiségére utal, hogy a Szent Kereszt Föltalálásának ünnepét követő jegyzetsorozat legvégén, annak ötödik tételeként olvasható egy mondat az 1370–1378-ig uralkodó XI. Gergely pápa intézkedéséről,²⁷ ami a fentebb kifejtett elv szerint a korábbi itemek és az alapréteg terminus ante quem-jét száz évvel a legkorábbi említett káptalani döntés elé engedi helyezni. További archaizmust jelentenek például a következők. A szöveg a nagyböjt első vasárnapjának matutinumában és még néhány helyen nem óránként, hanem tételtípusonként közli az incipiteket,

²⁶ Így pl. AMIET — COLLIARD: *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste* saját bevezetése szerint (151–152., XV. sz.) már kezelhetetlen volt a régibb aostai ordinárius, ezért kellett belőle új redakciót készíteni. A redaktor megemlíti, hogy a szövegtörténeti őst szerkesztő Bonifác püspök iránti tiszteletből nem módosított a könyv szerkezetén. DURAND: *Ordinaire de l'église Notre-Dame Cathédrale d'Amiens* LXVIII–LXXII. közli az amiens-i székesegyház kincstárának jegyzékét 1347-ből: a leltárban 5 *ordinarium* szerepel, többek között „vetus”, „novum” és „Romanum” minősítésekkel. LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure* 33–40. szerint a zürichi Grossmünster 1260 körül írt ordináriusa is a módosításoktól vált áttekinthetetlenné, és ezért szerkesztették újra 1520-ban. Ugyanazon *consueta* egymásra következő leíratait azonosítottam az előző részben már idézett 2 tarragonai, legalább 4 barcelonai, 2 vici és 3 gironnai kódexban.

²⁷ *OStr* 89. (Inv.Crucis). A hely származhat valamely liturgiatudományos munkából is: ebben az esetben első lejegyzése nem föltétlenül egykorú a hivatkozott pápával.

amire ismereteim szerint csak igen korai tételjegyzékekben akad példa.²⁸ Úrnapját követően több oldalon keresztül rendezetlen jegyzetsorozat olvasható, amely az egyre összetettebb direktoriális részletekben mintegy nyomon követi nemcsak a nyár eleji nagyünnepek (pünkösöd, Szentiván, Péter-Pál, az új história beiktatása) egybeeséséből és nyolcadaik érintkezéséből fakadó kérdéseket, hanem az újabbak (Szentháromság vasárnapja, Úrnapja, Sárlos Boldogasszony, Szent László király ünnepe) fokozatos bevezetését is.²⁹

Ezeknél is jellemzőbb, hogy az ordinárius kétszer közöl a tavaszi kántorböjtre vonatkozó rubrikákat: először annak rögzített, a szerkönyvekből ismert helyén, azaz a nagyböjt első vasárnapját követő héten, majd azonos tartalommal veszi föl a kántorböjti szerdát a harmadik, illetve ellenkező tartalommal a kántorböjti szombatot a negyedik héten (az illető rubrika végén az előbbit is ugyanide utalja).³⁰ A probléma oka az, hogy az évnegyedes böjtök eredetileg nem a temporále rendjét követték, hanem évszakhoz voltak rögzítve, így a tavaszi kántorböjt ugyan mindig a nagyböjtre, de a húsvét időpontjának változásait követve annak nem mindig egyazon hetére esett. A kántorböjtök kezdetének temporáléhoz rendelése viszont meglehetősen korai fejlemény, így a tévesztés a liturgikus könyvkultúra egészen korai szakaszát vonja be a szöveg előtörténetébe.³¹ Végül ugyanezt sejteti a könyv szerkezete: noha a temporále és a szanktorále egymásba illesztése a *Sacramentarium Gregorianum* legkorábbi változatára megy vissza³² és a rubrikáskönyvekben a szerkönyveknél tovább megmarad, a XV. század végén már ritkaságnak számít. Ebben a vonatkozásban az esztergomi rítus ismert emlékei között az ordinárius párhuzama legkorábbi fönmaradt breviáriumunk,

²⁸ Ilyen pl. a számos, ezredforduló körüli vagy azelőtti forrás közül egy kapituláréval egybeszerkesztett, beneventán tételjegyzék a XI. századból, ld. GAMBER — REHLE: *Manuale Casinense* 28–37.

²⁹ Szentháromság vasárnapját először a X. század elején tartották meg. Az ünnep a XI. századra széles körben elterjedt, de Róma és több liturgista szakíró még a XII. század végén is elvetette. Általános XXII. János pápa vezette be 1334-ben. Úrnapja ünneplésének első említései a XIII. század elejéről származnak, hivatalos bevezetése 1264-ben történt. Sárlos Boldogasszony ünnepét először a ferencesek tartották meg egységesen 1263-tól fogva, majd 1389-től rendelte el az egész latin egyházban IX. Bonifác pápa — mindehhez ld. RADÓ: *Enchiridion liturgicum* II. 1278–1283., 1353. Szent László királyt 1192-ben avatta szentté III. Celesztin pápa (www.heiligenlexikon.de), liturgikus tisztelete mindjárt ekkortól valószínű, de saját officiumának első emléke csak mintegy száz évvel későbből származik, vö. FALVY — MEZEY: *Drei Reimoffizien* 42.

³⁰ *OStr* 44. (Qu/H1/f4), 46. (Qu/H3/f4), *OStr* 46. (Qu/H4/S).

³¹ A kántorböjtök pontos idejét VII. Szent Gergely pápa rögzítette 1078-ban, ld. RADÓ: *Enchiridion liturgicum* II. 1099., ill. VOGEL: *Medieval liturgy* 312. Az *OStr* ténylegesen a nagyböjt negyedik hetére utal („ista quattuor tempora celebrantur post dominicam Latere”), ami XV–XVI. századi viszonyok között megdöbentőnek számít. A hely értelmezése további kutatást igényel.

³² MARTIMORT: *Les “Ordines”* 64.

a zágrábi Metropolitanska Knjižnica MR 67-es jelzettel őrzött, XIII. századi kézírata és a XII. századi Codex Albensis.³³

Egyes itt be nem mutatott tartalmi elemek és később tárgyalandó párhuzamok további érvekkel szolgálhatnak azt illetően, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv szövegtörténetének legkorábbi rétege a XIII–XIV. század fordulóját övező mintegy száz évhez kötődik: ugyanekkor készült —további előzmények alapján— a főszékes-egyház liturgiájának legjobb kézíratos másoló példányát adó hangjelzett breviárium és misszálé, és egész Európában ekkor virágzott föl a következő évszázadokat meghatározó rubrikás- és szerkönyvi kultúra keretei között az ordinárius műfaja.³⁴

ε) A nyomtatott redakció szempontjai

Hátravan azonban, hogy értelmezzük a szövegtörténet végét jelentő nyomtatott redakció szempontjait. Ehhez a kinyomtatott ordinárius föltételezhető célját és használatát kell elsősorban ismernünk. A könyv terjedelmének legnagyobb része tételjegyzék, jóllehet első kiadását megelőzően már megjelent —ráadásul éppen Georg Stuchsnál— az azonos tételeket közlő breviárium, majd egy másik nürnbergi nyomdában a misszálé is.³⁵ Az említett szerkönyvek és az ordinárius ismételt kiadásai alapján úgy gondolom, hogy mindkettőre kereslet mutatkozott, de a nagymértékben megegyező tartalom miatt kétkem, hogy ugyanazon klerikusok részéről.³⁶ A nagyobb és igényesebb szerkönyvek a kisebb és egyszerűbb ordinárius árának többszörösébe kerültek, vásárlóik a klérus gazdag és befolyásos rétegéből származhattak³⁷ — az ordináriust ehhez képest a valamivel kevésbé tehetősi egyháziak használhatták normakönyvként, a tételjegyzéket tekintve talán a XV. század második feléből még Magyarországon is viszonylag nagy számban fönmaradt, díszítetlen, kurzív írású magánbreviáriumok anyagának ellenőrzésére és helyesbítésére.

³³ Zagreb, MK/BU MR 67., Graz, UB No. 211. A korai szerkönyvek és az *OStr* közti kapcsolat azonban áttételes, a szanktorále és a temporále összekapcsolásának módja ugyanis eltér bennük. Az *OStr* szerkezetének jellegzetes vonása, hogy pl. nem ádvent első vasárnapjával, hanem Szent András böjtjével kezdődik, és hogy szentek ünnepeit helyezi az ádvent és a böjtelő egyes vasárnapjai közé, miközben a vízkereszt utáni idő, a nagyböjt és a húsvéti időszak vasárnapjait egymás után hozza. Szerkezeti párhuzamainak megtalálása további munkát igényel.

³⁴ Ld. föntebb, az I. 3. e) és f), majd alább, a II. 2. a) és a II. 3. a) alfejezetben írtakat.

³⁵ A *BStr* és az *OStr* tételsorának teljes összevetését még nem végeztem el, de lényeges különbséget mindeddig nem találtam köztük.

³⁶ Az *OStr* direktoriális tartalma megfelelően egészítette volna ki a szerkönyveket, de az egykorú nyomtatott breviáriumot és misszálét használó klerikusoknak fölösleges lett volna a könyv terjedelmét —és ezzel árát— több mint kétszeresére növelő incipitjegyzék.

³⁷ A könyvárak és a papi jövedelmek viszonyáról ld. MADAS — MONOK: *A könyvkultúra Magyarországon* 26–27.

A kéziratban is szereplő tételjegyzék tehát megmaradt, de szerepe megváltozott. Bár a redaktor viszonylag gondosan kigyomláta a csak székesegyházi vagy gazdag plebániai környezetben használatos szerkönyvekre való hivatkozásokat, egy-egy alkalommal mégis említi az antifonálét és a pontifikálét, négyszer a graduálét, a nem zsolozsmában, hanem processziós segédletként használt kapituláréra pedig tizenötször utal.³⁸ Ennél jellemzőbb a rubrikák szerkönyvi hátterére, hogy a kevésbé jellegzetes és így a redaktor által meghagyott, közel negyven *require* vagy *vide* kezdetű utasítás meghatározott szerkönyvtípusokra, sőt néhol meghatározott példányokra enged következtetni, és ezek kivétel nélkül a székesegyházak differenciált könyvkultúrájából valók.³⁹ Részben ugyanebből következtetnek arra, hogy a szerkesztő nem újraírta, hanem csak felületesen kivonatolta a rendelkezésére álló kéziratot vagy kéziratokat. A tételjegyzék és a funkció szerint szerkesztett szerkönyvek egymáshoz rendeltségét jelzi az is, hogy az ordinárius csak ritkán közli az incipiteket a tulajdonképpeni „breviáriumokhoz” hasonló módon, és gyakran jelöl meg teljes sorozatokat egyetlen kezdőformulával.

Sajátos viszonyban van a nyomtatott ordinárius a nyomtatott szerkönyvekkel. Az 1480-as breviárium bevezetője szerint a mintapéldányt *in xta rubricam ecclesie Strigoniensis* javították. Mivel Magyarországon a „rubrica” szó magát az ordináriuskönyvet is jelentheti (mindhárom fönmaradt forrás tartalmazza ezt a megjelölést), könnyen lehet, hogy maga a kézirat előzmény jelentette a breviárium sajtó alá rendezésének normáját. Ugyanakkor egy ízben maga az ordinárius hivatkozik —bár csak toldalékban— nyomtatott szerkönyvre, a szövegösszefüggés alapján breviáriumra, vagyis föltételezi annak meglétét, legalábbis egyes olvasóinak tulajdonában.⁴⁰

A liturgikus könyvkészlet egészéhez való viszonya szempontjából is megállapíthatjuk tehát, hogy az ordinárius egyszerre tartalmaz a kéziratosság korára és a székesegyházi környezetre vonatkozó elemeket, illetve a kortárs „minimálliturgiára” és a plebániai viszonyokra szabott rendelkezéseket. Ezek közül az előbbiek maradványszerűek, míg az utóbbiak a nagy példányszámban terjesztett nyomtatvány fölhasználóit veszik tekintetbe. Őnekik —amint azt az előző rész utolsó alfejezetében leír-

³⁸ A kapituláre processziós használatát igazolja, hogy a Budapest, OSzK Clmae 408. Esztergomi kapituláre valóban tartalmazza a só- és vízszentelést, majd a *RStr*-ben is kiírt két, processziós könyörgést az első, számozatlan lapokon.

³⁹ Jellemző erre, hogy az *OStr* 8. (*Adv/D3*) az *A diebus Ioannis Baptista* antifónával (*MM* 5064) kapcsolatban Keresztelő Szent János Nyakavágásának ünnepére utal. Az antifóna a breviáriumokban rendszerint itt, vagyis ádvent harmadik vasárnapjának kompletóriumában található, és csak az antifonálék közlik Keresztelő Szent János Nyakavágásakor. A graduále egyik említésekor az *OStr* azt is elárulja, hogy az általa hivatkozott szerkönyv első oldalán található meg a kérdéses Alleluja-verzus: „Alleluia: *Dulce lignum adoremus*, require in primo folio libri gradualis.” *OStr* 110. (*Cyriac.et soc.mm.*).

⁴⁰ „Item: Lectiones habes in libris impressis, si vis.” *OStr* 126. (*Severin.cf.*).

tam— elsősorban direktoriális adatokra, Magyarországon pedig a szerkönyvek ára és az elhasznált vagy kétes eredetű kisebb kéziratok miatt tételsorra volt szükségük, míg a XIII–XIV. század fordulóján még szokásos liturgiamagyarázó, közös életet érintő vagy ceremoniális részleteket nemhogy tudták nélkülözni, de nem is kívánták velük növelni a nyomtatvány terjedelmét, és ezáltal költségeit. Az 1478 és 1484 körül működő szerkesztő ezért fájdalmas, de érthető veszteséget okozott az utókornak azzal, hogy mintapéldányait megfosztotta a mai olvasót leginkább foglalkoztató szakaszok többségétől. Nem csonkította viszont jelentősen azokat a bekezdéseket, amelyekben a ceremoniális rubrikák szinte elválaszthatatlanul keverednek az incipitekkel és az egyszerűbb körülmények között is alkalmazható utasításokkal. Így maradhatott ránk az Esztergomi ordinárius közvetítésével néhány hagyományos ordó, és bennük néhány olyan értékes adat, amelyeknek nem olvasható más forrása a középkori Magyarország ma ismert liturgikus könyveiben.⁴¹

B) A *RUBRICA STRIGONIENSIS*: AZ ÚGYNEVEZETT SZEPESI ORDINÁRIUSKÖNYV

a) *A forrás leírása*

Az esztergomi rítushoz tartozó egyetlen ma ismert kézirat rubrikáskönyv egy kicsiny, de vaskos kódex első szakaszát foglalja el.⁴² Főcíme *Rubrica Strigoniensis*-nek nevezi, az utolsó, függelékes oldalt megelőző kolofon pedig a „*rubrica totius anni de dominicis et festivitibus*” szavakkal jellemzi a szöveget.⁴³

Túlnyomó részét az Esztergomi ordináriuskönyvhöz hasonlóan direktoriális — főleg másodlagos órákra és szuffrágiumokra vonatkozó — rendelkezések töltik ki, de azzal ellentétben csak néhány liturgikus napnál közöl teljes vagy ahhoz közelítő tételjegyzéket. Egyes alkalmakról meglepően gazdag ceremoniális leírást ad, ez az érdeklődése azonban nem érvényesül következetesen, és teljességgel elmaradnak a ceremóniákra vonatkozó utasítások a nagyheti szent háromnapban, holott ez az időszak rendszerint a legtöbb ilyen adatot őrzi meg az egyébként direktoriális szempontú

⁴¹ Ezek az ordók sorrendben a következők: a hamvazószerdai hamvazás és processzió, a nagycsütörtöki krizmaszentelés és lábmosás, a nagypénteki csonkamise, a nagyszombati vigília, a húsvéti matutinumba illesztett föltámadási szertartás, a húsvétvasárnap processzió és nagyvecsernye.

⁴² A teljes kódexről ld. DANKÓ: *Vetus hymnarium* 465–484. A *RStr*-t az idézett, korábbi kiadás, DANKÓ: „Magyar egyházi bibliografiai érdekességek” és saját, azóta részben felületesnek bizonyult tapasztalataim alapján ismerttettem néhány évvel ezelőtt, ld. FÖLDVÁRY: „Ordináriuskönyvek” 410–412.

⁴³ *RStr* 1. (Adv/D1), 51. (De generali festo). Uo. 38. (Hist.Reg.) az „*istius ordinarii*” szavakkal hivatkozik a szövegre.

szövegekben. A forrás nagycsütörtökön allegorikus magyarázatot fűz a sötét zsolozsmában meggyújtandó gyertyák számához és azok fokozatos eloltásához, máshol pedig kifejezett hajlamot mutat az elméleti megközelítésre. Szigorúan megmarad a mise és a zsolozsma leírásánál, így hiányoznak belőle a paraliturgikus vagy közös életre vonatkozó elemek, viszont teljes terjedelmében megad két processziós könyörgést, valamint egy, az Esztergomi ordináriusból is ismert hamvazási formulát.⁴⁴

A szöveg két fennmaradt nyomtatott ordináriuskönyvünk egyenkénti terjedelmének átlagosan egyharmadát teszi ki. Szerkezeti egységeit a kéziratból látványosan kiemelkedő címekkel különbözteti meg: ezek ugyan nem jelennek meg következetesen az értelmileg elkülönülő szakaszok élén, illetve némelyikük használata indokolatlannak látszik, de érzékeltetni engedik a szerkesztő szándékát, aki legtöbbször tömör, általánosító bekezdésekben írja le a temporále egyes időszakainak jellemző vonásait, majd a szentek ünneplésének az adott időszakra jellemző szabályait, és nem bocsátkozik az egyes napok vagy szertartások részleteibe. Az egyházi év napjainak sorrendje a leírásban olykor fölborul, és még kevesebb következetesség mutatható ki az egyes napok tárgyalásában. A órák egymásutánja sokszor megtörik, alkalomhoz nehezen köthető megjegyzések szakítják meg, és nem érvényesül egységes elv a különálló liturgikus alkalmakat szabályozó rubrikák tartalmi egységeinek összerendezésekor sem. A könyv az imént jelzett, általánosító megközelítésben keverten hozza a temporále és a szanktorále körébe tartozó részeket, de nem dolgozza ki az utóbbit sem: a megnevezett ünnepek többsége véletlenszerűen, többnyire csak egy-egy jegyzet kedvéért van említve. A nagyobb tematikus egységeken belül így az egyetlen többé-kevésbé következetesnek látszó megoldás a tartalmukat tekintve független mondatok „item” szóval való bevezetése.

A lapszéleken a leíró mellett legalább három másik kéztől származó jegyzetek tanúsítják a rubrikák folyamatos bővítését és változtatását.⁴⁵ Ugyancsak toldalékolásról vall,

⁴⁴ *RStr* 39. (Trin), 47. (Nat.BMV), 21. (Cin/f4).

⁴⁵ Kiadásomban a margináliákat a következőképpen csoportosítottam: 1. a) Körbevágás előtti, rubrikált, az alapírással egyező tinta és kerekded duktus (a lapszéli javítások szintén tőle valók). — 1. b) Körbevágás előtti, rubrikált, az alapíráshoz hasonló duktus, de annál néhol halványabb tinta és kisebb betűméret. — 1. c) Körbevágás utáni (elméletileg lehet körbevágás előtti is, de az írástükörhöz közel jegyzetel), nem rubrikált, egyébként mint 1. b. — 2. Körbevágás előtti, rubrikált, kisebb betűméret, az alapíráshoz képest enyhén barnás tinta, elnagyolt, erősen szálkás duktus, vékonyabb toll, gyakrabban jegyzetel az oldal alján vagy tetején. — 3. Körbevágás utáni, egyébként mint 2., de kevésbé elnagyolt, az írástükör közvetlen folytatásaként jegyzetel. — 4. Körbevágás utáni, vörös tinta, az alapíráshoz hasonló, de elnagyoltabb duktus, valószínűleg azonos az aláhúzásokat és betűkiemeléseket végző rubrikátorral; valószínűtlen, de teljesen nem kizárt, hogy az 1. a–c kéz vagy kezek valamelyikétől származik. — 5. Körbevágás utáni (elméletileg lehet körbevágás előtti is, de az írástükörhöz közel jegyzetel), nem rubrikált, az alapírással nagyjából megegyező betűméret, egyébként mint 3., de még elnagyoltabb. —

hogy már a kolofont közvetlenül megelőző részbe az ott szereplő novemberi-decemberi szentek mellett húsvét nyolcadáról szóló mondatok és egy általános rubrika kerültek.⁴⁶ Jellemző az is, hogy míg a könyv elején név szerint említett első szent a december 21-én ünnepelt Szent Tamás apostol, addig Szent András apostol és a Szeplőtelen Fogantatás ünnepei a könyv végén szerepelnek: az előbbi megoldás a temporáléhoz alkalmazott, ezért november 30-án kezdődő szanktorálék rendszerébe illeszkedik, az utóbbi viszont az önálló, és így január 1-én induló szanktorálékra jellemző. Ezeknél is nyilvánvalóbb nyoma a szöveg kiegészítésének, hogy a kolofonnal záródó, de nem teljesen teleírt utolsó oldal verzójára további öt, egymással sem tartalmi, sem sorrendi összefüggésben nem álló itemet jegyzett föl a főszöveget leíró kéz.⁴⁷

A *Rubrica Strigoniensis* a budapesti Egyetemi Könyvtár 73-as jelzetű latin kódexének első harmincnycolc lapján olvasható XV. századi gótikus kurzív jegyzetírásban. A kézirat további anyagának legkorábbi évszámot is tartalmazó kolofonjai alapján a könyv 1469 előttre datálható.⁴⁸ A művet Dankó József jelentette meg 1893-ban *Vetus Hymnarium*-á-

---

A rendszerezés nem jelenti az egyes kezek meghatározott szkriptorral való azonosítását, csupán arra vonatkozik, hogy a kódex körbevágása, a tinta színe, a jegyzet rubrummal való kiemelése vagy annak hiánya, a betűméret és a duktus alapján hányféle írásképpel találkozhatni a lapszéleken. A föltüntetett hétféle íráskép származhat hét vagy akár több különböző személytől, de föltehető, hogy a betűméret változása vagy a tinta színének halványulása egyazon írásfolyamatban következett be, valamint az, hogy a körbevágáson belüli és az azáltal csonkult jegyzetek nem illeszkednek időrendbe, hanem csak az írástükörtől való távolságuk különbözött. Így az azonos számmal, de különböző betűvel jelölt írásképek származhatnak egyazon személytől, és nem kizárt az sem, hogy az 1. és a 4. kéz azonos, jóllehet az előbbi az alapírás folyamatához, az utóbbi viszont a rubrikálásához kötődik, és köztük legalább két, az 1. a–c-től különböző kéz jegyzetelte a szöveget. Ez esetben legalább négy kéztől eredeztethetők a lapszéli jegyzetek.

⁴⁶ *RStr* 50–51. (Adalb.m. – De generali festo).

⁴⁷ *RStr* 51. (In quattuor temporibus – Diebus dominicis).

⁴⁸ A legkorábbi évszámot is tartalmazó bejegyzés az 1460-as lőcsei zsinati határozatoknál szerepel, de ez nem föltétlenül egyidejű a határozatoknak a kódexbe való lejegyzésével. A továbbiakban a kolofonok némelyike említi a szöveg lezárásának évét, az évszámok pedig —1469, 1470, 1476, 1470, 1483, 1462— az utolsót kivéve megközelítőleg követik az időrendet (Ahol ez nem így van, ld. 246–401., ott az ívek keveredését is rögzíti MEZEY: *Codices Latini* 124.). Mivel a *RStr* a kötet első könyve és kurzív írása ellenére is rendezettebb képet mutat, mint számos később következő szöveg, a kronológiai sort megnyitó és biztosan nem toldalékos kolofon, vagyis 1469 előtt kellett keletkeznie. Az évszámot tartalmazó részletek áttekintéséhez ld. DANKÓ: *Vetus hymnarium* 469–476; MEZEY: *Codices Latini* 127–129. Uo. 124. szerint a kódex első könyveit leíró, Esztergomból való Ioannes Gerhardi de Aranyas szepesi pap 1437-ben a bécsi egyetem hallgatója volt, majd ő zárta le 1462-ben, még diákként a 389^r oldalon olvasható szöveget, a 181^r oldali kolofon szerint pedig 1469-ben énekelte újmiséjét. További kronológiai segédlet, hogy a 271^v oldalon az 1464–1482-ig terjedő évek aureus numerus-ai szerepelnek. Az 1462-es szöveg viszonya a *RStr*-hez bizonytalan, de a terminus post quem vsz. nem korábbi az 1460-as évek elejénél.

nak függelékeként,⁴⁹ az akkoriban szokásos diplomatikus átírásnak köszönhetően nehezen áttekinthető alakban,⁵⁰ ráadásul olyan mennyiségű súlyos átírási hibával, hogy azok a szöveget a legtöbb helyen értelmezhetetlenné teszik. Kiadása ennek ellenére sokáig egyetlen közvetlen forrása volt a középkori magyar rubricisztikának, bibliográfiai tételként bekerült a nemzetközileg ismert szakirodalomba, és téves, tehát valójában sem az eredetiben, sem a rokon szövegemlékekben nem szereplő szóalakjaival együtt földolgozta anyagát a *Magyarországi középkori latinság szótára* is.⁵¹ Dankó József munkájának mégis vitathatatlan érdeme, hogy a már említett tanulmánnyal és néhány hasznos jegyzetével együtt először hívta föl a figyelmet erre a forráscsoportra,⁵² és kielégítő leírását adta az ordináriust tartalmazó kódexnek — ennek újabb, javított változata az Egyetemi Könyvtár latin kéziratos anyagát közlő katalógusban található meg.⁵³

β) *A könyv rítusa*

Dankó József volt az, aki az önmagát *Rubrica Strigoniensis*-nek mondó kéziratnak az *Ordinarius Scepusiensis*, vagyis „Szepesi ordináriuskönyv” címet adta. A bevezetőben ugyan sietett megjegyezni, hogy valamely esztergomi normaszöveg hűségese kivonatáról van szó,⁵⁴ mégis ezen a néven került be a szöveg a magyar medievisztika tudatába, és ma is így, vagy legalább így is kell említenie annak, aki egyértelművé akarja tenni, hogy nem a nyomtatott, címfeliratában a „rubrica” szót szintén használó Esztergomi ordináriusról beszél.⁵⁵ Fontos tehát mérlegelnünk, hogy minek alapján adta az első kiadó forrásának a mondott címet, hogy elfogadható-e az általa bevezetett megjelölés, és hogy ha igen, akkor mennyiben szepesi, és mennyiben ordináriuskönyv a tárgyalt kézirat.

⁴⁹ DANKÓ: *Vetus hymnarium* 485–571.

⁵⁰ Az átírás kérdéséről bővebben. ld. alább, a III. 3. fejezetben írtakat.

⁵¹ MARTIMORT: *Les „Ordines”* 57; *MKLSz* I. XLVII. (a szócikkekben *Ord. Str.* jelöléssel).

⁵² Különösen hasznosak az 572. oldalon kezdődő jegyzetek, amelyek az újkorban elsőként szenteltek komoly figyelmet az *OStr*-nek és az *OTel*-nak, illetve kivonatolva vagy átírásban megőrizték a *MNStr* egyes, azóta elveszett ordóit. A jegyzetek egyébként megtévesztő módon úgy hivatkoznak az *OStr* különböző kiadásaira, mintha azok eltérő szöveget tartalmaznának, holott az idézett helyek egyaránt megtalálhatók a 6 ismert kiadás mindegyikében.

⁵³ MEZEY: *Codices latini* 124–129.

⁵⁴ A teljes címfelirat szerint *Ordinarius Scepusiensis sive Strigoniensis saeculi decimi quinti e codice manuscripto Bibliothecae R. Universitatis Budapestinensis modo primum editus*. A Stock János szepesi prépost (hivatalban volt 1433–1464-ig) nevéhez fűződő, az esztergomi székesegyház gyakorlatát előíró rendelkezésekről is beszámol DANKÓ: *Vetus hymnarium* 479–480.

⁵⁵ Magam a jegyzetekben a *RStr* rövidítést, a főszövegben a *Rubrica Strigoniensis* vagy az „úgynevezett Szepesi ordinárius(könyv)” megjelölést használok a forrásra.

A kódex kétségtelenül a Szepességből, az esztergomi érsekségnek egyik gazdag és városias, liturgikus szokásait tekintve valamelyest független térségéből származik. Ezt igazolják benne a szepesi káptalan tagjainak bejegyzései, a lőcsei zsinati határozatok, a szepesi kanonokok halálzási idejét számon tartó obituárium és számos más adat. A rubrikáskönyv szepességi használatára egyetlen, részben levágott és nem a főszöveget leíró kéztől származó item utal a 12. lap verzójának felső lapszélén:

[A dominica Omnis ter]ra canitur sequentia *Grates nunc omnes* usque ad Septuagesimam secundum chorum ecclesiae sancti Martini.⁵⁶

Ezzel szemben a főszöveg semmivel nem utal szepességi eredetre. A Szent Márton-prépostság jelzett szokása valóban ellenkezett az esztergomi gyakorlattal, ott ugyanis már a vízkereszt nyolcadát követő közvasárnapokra a nyáron szokásos *Omnes una celebremus* kezdetű szekvencia van előírva,⁵⁷ de mivel a kézirat nem szól az időszak miséiről, nem tudhatjuk, hogy a törzsszöveg mutat-e szepesi jellegzetességet ebben a kérdésben. Valószínűbb, hogy nem: a patrónusként említett Szent Márton —jóllehet közkedvelt és Magyarországon különös tiszteletben álló védelmező— csak egyszer, utalásképpen jelenik meg a rubrikákban. Az egyetlen szent, akinek vigíliáját és ünnepét is főcímmel emeli ki a könyv, Szent Lőrinc, az esztergomi székesegyház főoltárának egyik oltalmazója.⁵⁸

Még pontosabban engedi megválaszolni a kérdést a szepességi zsolozsmás források nemrég lezárult földolgozása. A *Corpus antiphonarium officii ecclesiarum centralis Europae* esztergomi kötetének megjelent temporáléja és szanktoráléja teljes tételjegyzékben engedi összevetni a központi esztergomi és a szepességi forrásokat.⁵⁹ Bár az utóbbiak egymástól legalább annyira eltérnek, mint az esztergomiaktól, elkülöníthető bennük néhány olyan szövegválasztás, amely a szepességi gyakorlat megkülönböztető jegyének minősül.⁶⁰ A köztudatban „szepesi”-nek tartott „ordináriuskönyv” szűkre szabott incipit-

⁵⁶ RStr 14. (Ep/D2). A jegyzet a fentebb 2-es számmal jelölt kéztől származik, azaz legalább a 2., legfőljebb a 4. marginálónak tulajdonítható.

⁵⁷ Vö. OStr 25. (Ep/D2). A *Grates nunc omnes* egyébként karácsonyi szekvencia: a karácsonyi időszak egyes elemeit megőrző liturgikus gyakorlat határnapja Esztergomban nem hetvenedvasárnap, hanem Gyertyaszentelő volt, ld. erről alább, a IV. 1. c) alfejezetben írtakat.

⁵⁸ OStr 110. (Laur.m.).

⁵⁹ DOBSZAY — KOVÁCS: CAO ECE. *Esztergom (Temporale–Sanctorale)*. A szepesi forrásokról: II. 42–43.

⁶⁰ DOBSZAY — KOVÁCS: CAO ECE. *Esztergom (Temporale)* 45–59. A temporális itemek általában nem elég részletesek ahhoz, hogy ezek a különbségek megjelenhetnének bennük. Mégis a „szepesi” jelleg ellen szól, hogy a RStr tartalmazza a *Festina ne tardaveris* responzóriumot az adventi kántorböjt vespérásaiban, és hogy a Szepességre jellemző *Regem venturum* helyett az esztergomi *Praxtolantes* invitatóriumot írja elő advent utolsó hetére, amely a szepesi szerkönyvekből rendszerint hiányzik. A szanktorále legfőbb, Esztergométól elütő sajátossága a szepesi szerkönyvekben, hogy jóval több szentet ünnepel-

készletében ezek egyike sem található meg, így az antifonále válogatása szintjén sem jogos a liturgikus értelemben szepesinek tekinthető források közé sorolni a használatát tekintve valóban szepesi rubrikáskönyvet.

Végül a főcímben foglalt „Strigoniensis” jelzőt erősíti meg az, hogy a szöveg kisebb részletekben is esztergomi székesegyházi eredetet föltételez. A ceremóniális itemekben olvasható szereposztás, néhány szorosabb helyrajzi párhuzam, a Szent István első vértanúról nevezett stációs templom rendszeres említése⁶¹ és mindenekelőtt a processziós könyörgések hivatkozásai az érseki egyház teljes titulására, az Istenszülőre és Szent Adalbertre azt jelzik,⁶² hogy a szepesi kanonokok nem saját rítusuk egyénített vonásainak megörökítésére használták a könyvet, hanem közvetítésével valóban a katedrális rubrikáját követték. A szöveg önmegjelölése tehát helyes: a *Rubrica Strigoniensis* mint liturgikus forrás esztergomi, és csak könyvtörténeti értelemben kötődik a Szepességhez.

γ) A könyv műfaja: székesegyházi eredet és az alkalmazás

Egy szempontból mégis jogos megkülönböztetni a központi esztergomi forrásoktól. Ha a rubrikák az idézett lapszéli jegyzet kivételével nem is tudósítanak szepességi szokásokról, azokat nem a főszékesegyházi káptalan tagjai jegyezték le saját használatukra. A tárgyalt szöveg szerkezete, terjedelme, tartalmi és nyelvi állapota is egyértelművé teszi, hogy nem valamely katedrális példányról készült másolattal van dolgunk. A szerkezet szintjén nem mutatható ki benne filológiai alaprétteg: egyetlen olyan vonása sincs, amely következetesen érvényesülne, és elképzelhetővé tenne egy mégoly kezdetleges és hevenyészett, de első megfogalmazást. A szöveg ugyanakkor egy kéztől származik, és egy gyűjteményes kódex elején szerepel, tehát fennmaradt alakjában egyetlen személy munkája, és a neki otthont adó kötetben sem betétszerűen, hanem előkelő helyen áll. Írásképe is —jóllehet nehezen olvasható— sokkal gondozottabb, mint a kéziratban később következő, valóban toldalékos részek számos darabjé. Ugyanettől a kéztől származik még például a vizsgált részt követő *Tractatus de arte mo-*

---

nek, sokszor saját officiummal. (Pl. Affra, Hedvig, Orsolya, Szervác, Zsigmond, Zsófia stb.) Az ilyen ünnepek közül egy sem szerepel a *RStr*-ben: az egyetlen liturgikus nap, amelynek nincs párhuzama az *OStr*-ben, Szent István király nyolcadnapja, ez azonban megvan az *OAgr*-ben és az *OTel*-ben is, így nem tekinthető szepesi jellemzőnek.

⁶¹ A szöveg 6-szor említ püspököket, 4-szer éneklőkanonokat. Az ordók között fennmaradtak olyanok, amelyek hiányoznak az *OStr*-ből, így a karácsonyi és a gyertyaszentelői rendtartás: ezek viszonylag pontos térviszonyokat követnek. A stációs templom titulusa 3-szor jelenik meg.

⁶² Figyelemreméltó az is, hogy a Szent Adalbertől szóló megemlékezés 11 alkalommal szerepel a *RStr*-ben a mindennapos szuffrágiumok leírásaiban — ezek egyébként szintén az esztergomiakkal azonosak, ld. alább, a IV. 1. c) alfejezetben írtakat.

riendi, és néhány azt követő, tartalmi kapcsolatot szintén nem mutató írás. A különböző témájú, folyóírásukhoz képest gyakorlott szkriptorra valló művek valószínűvé teszik, hogy a *Rubrica Strigoniensis* leírója elhasznált, nehezen áttekinthető vagy talán kölcsönzött anyagokból készített tisztázatot az új kódex első szakaszában.

Nem liturgista, hanem másoló volt: ezt tanúsítják föltételezhető íráshibái is. Míg Dankó József méltatlanul lebecsülte az ismeretlen lejegyző nyelvi és tárgyi ismereteit, addig én kezdettől fogva föltételeztem, hogy egy, a használhatatlanságig romlott szövegre a XV. században és a Szepességben sem pazarolhattak időt, munkát, tintát és papírt.⁶³ Saját olvasatom mindenütt alátámasztotta ezt a hiptézist: az általam közölt szöveg —a rubrikás nyelvhasználat különösségeivel is számolva⁶⁴— nyelvileg sehol, liturgikailag pedig csak helyenként értelmetlen. Ahol konjektúrára tettem javaslatot, ott a hiba mögött álló gondolkodás követhető. A leíró a liturgikus fogalmak ismeretében, a szertartások rendszeres végzőjeként és a középkori papi átlagtól elvárható közlatin birtokában veszi el a fonalat egyes nehezen átlátható itemekben: változata legalább a tagmondat szintjén mindig értelmes *lectio facillior*, és csak a tágabb tartalmi környezetben semmitmondó, vagy még ritkábban hibás.⁶⁵

Félreolvasásai csak egy saját munkájához hasonlóan, vagy annál is inkább vázlatos forrásra vezethetők vissza: másképp nem lennének megmagyarázhatók azok a tévesztések, amelyeket a scriptor ártatlanságának vélelmében is kénytelen voltam azonosítani.⁶⁶ Van azonban objektív lehetőség is a szövegromlás mértékének megállapítására. A *Rubrica Strigoniensis*-ben nyilvánvaló idézet a két, processziós könyörgés, és ezek mellett szövegszerű párhuzamokat találtam az Esztergomi ordinárius néhány helyével, a korabeli kéziratoss és a későbbi esztergomi breviáriumokban szokásos impozíciós rubrikával, sőt hamvazószerdánál egy ferences ordináriussal is.⁶⁷ A főszöveget

⁶³ DANKÓ: *Vetus hymnarium* 478. szerint a másoló „liturgicae linguae haud bene gnarus persæpe vovum invertit sensum, et in describendo peccavit”. A szöveg egyes részein valóban romlott, ami kétségtelenül bizonyítható a jobb szövegű *OStr*, *BStr* vagy Budapest, OSzK Clmæ 408-párhuzamokkal és a hibás incipitekkel, de a szövegösszefüggés ismeretében mindenütt érthető vagy javítható.

⁶⁴ Ezekről ld. bővebben alább, a III. 2. fejezetben írtakat.

⁶⁵ Mivel a *RStr* esetében fontosabbnak tartottam a hagyományozás természetének érzékelhetővé tételét, mint egyetlen, helyes változat rekonstrukcióját, a főszövegben mindenütt megtartottam az eredeti, akár súlyosan hibás olvasatot. A nyilvánvaló hibákat a jegyzetekben „Coni.”, a kevésbé nyilvánvalókat „Malim” jelöléssel helyesbítettem. A másoló botlásai ezek és a főszöveg összevetésével tanulmányozhatók.

⁶⁶ Viszonylag gyakoriak pl. egyes szövegek vagy rövidítések rossz föloldásai, amelyek textuális írású és mellett elképzelhetetlenek lennének. Fölmerülhet viszont egy eredetileg jól olvasható, de hevenyészett módosításokkal teleírt eredeti lehetősége is: ezt támogatná, ha a hibák nagyobb hányada toldalékos szövegrészekben lenne kimutatható.

⁶⁷ A processziós könyörgéseket ld. pl. a Budapest, OSzK Clmæ 408. első, számozatlan oldalain. Az *OStr*-egyezések (ezek a legszámosabbak) vízkeresztig rendszeresek. Az impozíciós rubrika párhuzama:

ezeknél sem igazítottam a megtalált eredetihez, mert az adott részlet romlatlan alakjánál fontosabbnak tartottam, hogy a különböző forrásokból származó mondatok nem ugyanolyan mértékben torzultak, és így az átvétel és a hagyományozás különböző szintjeit képesek érzékeltetni.⁶⁸

A jelenleg olvasható kéziratot valamely megegyező tartalmú előzmény lényegében pontos tisztázatának tartom. Leírója legföljebb lapszéli jegyzeteket illeszthetett a főszövegbe, vagy a forrásában látott módosításokat érvényesíthette. Nem szerzője volt a könyvnek: neki tulajdonítom azokat az értelemzavaró hibákat, amelyek a liturgikus tartalom félreértéséből vagy követni nem tudásából fakadnak. Általában mégis értette a könyvet: esetleg erről tanúskodhatnak a megbízható központosítás és a rubrummal való kiemelések,⁶⁹ a biztosan tőle származó margináliák és mindenekelőtt —mert ezek nem származhatnak a mintapéldányból— saját szövegét érintő javításai.⁷⁰

Mintapéldánya egy szakértő liturgista jegyzetgyűjteménye lehetett, aki első kézből ismerte az esztergomi normakönyvet vagy -könyveket, többszöri közvetítéssel használt más forrásokat (így például a processzionális könyörgéseket vagy a ferences ordináriust közvetítő ismeretlen dokumentumot), és tekintettel volt a székesegyházinál szerényebb körülményekre is. A jegyzetgyűjtemény talán még őáltala bővült és módosult folyamatosan: már lezárása előtt ellátták a főntebb említett, kolofon előtti toldalékos részekkel, majd lezárása után, de még a föltételezett mintapéldányban kaptak helyet a kolofon utáni, kiegészítő itemek. A mintapéldány előéletével kapcsolatban fölösleges találgatásokba bocsátkoznunk: a hagyományozásban számos további áttétel képzelhető el, de ezekről egyelőre nincsen szövegszerű bizonyíték. Fontosabb ennél, hogy a könyvben világosan megkülönböztethető egy székesegyházi forrásra utaló, és egy, az alacsonyabb szintű alkalmazáshoz kapcsolódó réteg.

BStr f3^{r-v} = *PStr* 38–39. A ferences párhuzamhoz ld. DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy* 220: „Expleta benedictione, primo imponitur cinis sacerdoti celebraturo missam ab alio sacerdote, si adest, alioquin ipse genibus flexis coram altari sibi ipsi cineres imponit.” Szó szerint ugyanezt a rubrikát közli a Göttweig, SB Cod. 107. R 79. pálos misszále (ld. *PStr* 108.). A *RStr* 20–21. (Cin/f4) szerint: „et interim imponuntur cineres, primo sacerdoti celebranti ab alio sacerdote, si adest; aliquando ipsi, genibus flexis. Si ipsi coram altari cineres imposuit ...” A ferences, a pálos és az esztergomi rubricisztika kapcsolata a helyből nyilvánvaló, jellege és mértéke megérdemelné a további kutatást.

⁶⁸ Lényegében pontosak az *OStr*-párhuzamok, tartalmilag sértetlen, de a szövégeken sokszor eltér az impozíciós rubrika, a könyörgések és a ferences átvétel viszont súlyosan hibásak.

⁶⁹ A 4-es számmal jelölt, központosítást és rubrikálást végző kéz vörös tintával dolgozott ugyan, de egyike lehet az 1. a–c jelű kezeknek. Ez ellen szólhat, hogy a kódex körbevéágása sehol nem sérti meg a rubrummal írt megjegyzéseket.

⁷⁰ A főszövegben ilyenkor a javított alakot közöltem, az apparátusban „Orig. corr.” vagy „Orig. del.” rövidítésekkel jelöltem a módosítás tényét és tüntettem föl a javítatlan állapotot.

A székesegyházi körülményekre utaló mozzanatokat korábban már említettem. Minthogy a Szepesség az esztergomi egyházmegye része, a könyv többször említi a *chorus/consuetudo/modus Strigoniensis*-t,⁷¹ és az adatok is egybevágnak az Esztergomról szólókkal, biztos, hogy a mondott rubrikák mintája és az előző alfejezetben elemzett Esztergomi ordináriuskönyv kéziratosszerű előzménye azonos közegből, és a kódex kora alapján nagyjából azonos időből származik. Kapcsolódásukra több szó szerint megegyező részlet szolgáltatott bizonyítékot. Ezek a *Rubrica Strigoniensis*-ben olvasható szövegpárhuzamok egyszersmind legjobb bizonyítékai az *Ordinarius Strigoniensis* kéziratosszerű előzményeiről mondottaknak: mivel kizárt, hogy egy székesegyház később nyomtatásban is többször megjelent ordináriusát másolják egy jegyzetszerű szepességi rubrikáskönyvből, igazoltnak tekinthető, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv kéziratosszerű elődje már 1469 előtt legfőbb forrását adta az egyházmegye más templomaiban használt liturgikus szabályoknak.⁷² A szepesi kódex önmagában is tisztázat, és mint ilyen egy többé-kevésbé hosszú szövegtörténeti folyamat eredménye, az Esztergomi ordináriussal való egyezései pedig szinte romlatlan szövegűek: ezért az is valószínű, hogy a két szöveghagyomány érintkezése valamikor korábban, de közvetítés nélkül történt.⁷³

Ennek alapján írtam néhány évvel ezelőtt, hogy a „Szepesi ordináriuskönyv” az Esztergomi ordinárius nyomtatott redakció előtti, csonkítatlan változatának kivonata.⁷⁴ A szöveg kritikai kiadásának előkészítése után azonban kissé árnyalnom kell ezt a megállapítást. Valóban a két rubrikáskönyv szoros kapcsolatára utal például a közös címadás. Az Esztergomi ordinárius címfeliratainak kifejezései között az *ordinarius* vagy *ordinarium* ebben a korban már általánosan elterjedt műfajmegjelölés, amely — különösen a címdalán — akár a redaktortól vagy a nyomdásztól is származhat; a *consuetudo* magyarázó szerepet tölt be: nem tulajdonképpeni cím, mint a monasztikus szabályzatoknál, hanem épp a regionális elterjedtségű „rubrica” megjelölés körülírása (a hosszú, tartalomeleírő címadás egyébként is szokásos mind ekkor, mind a koraujkorban). A kéziratosszerű kivonatban megmaradt „rubrica” szó tehát azonos a nagyobb méltóságú, és így hosszabb címmel fölvezetett nyomtatvány legeredetibb, a magyarországi rubricisztikára leginkább jellemző terminusával.

⁷¹ A főcímen kívül *RStr* 3. (Adv/D3), 4. (De quattuor temporibus), 13. (De festis sanctorum), 16. (Notatur de sanctis), 19. (Annunt.BMV).

⁷² Emlékeztetnem kell itt arra, hogy a kinyomtatás előtti redakció időhatárait az 1478–1484-ig idézett naptári problémák jelölték, míg a *RStr* biztosan korábbi 1469-nél.

⁷³ Szakértőről árulkodik, hogy a kivonatoló már a könyv elején, az ádventi kántorböjttel kapcsolatban általánosít, amikor olyan szabályokat is közöl, amelyek csak a további három kántorböjt valamelyikére alkalmazhatók (*RStr* 4. [De quattuor temporibus]). Ugyanezt jelzik a nem allegorizáló, de liturgiagyarázó jellegű szövegek (pl. uo. 36. [Pent/QuT/S], 48. [Vig.O.Ss.], 49. [Oct.O.Ss.]).

⁷⁴ FÖLDEVÁRY: „Ordináriuskönyvek” 412.

Ugyancsak a két könyv szoros kapcsolatát jelzi a szerkezet logikájának egyezése. A szentek ünnepeinek a temporále egyes részeit követő szakaszokban való összefoglalása annak következménye is lehetne, hogy a szerkesztő általános elveket kíván rögzíteni az egyes napok szertartásrendje helyett, de a megnevezett ünnepek időről-időre jelzik, hogy inkább egy kevert beosztású mintapéldány hatásáról van szó.⁷⁵

A munkafolyamat első szakaszában mintha az összesített szerkönyvek, és így a teljes tételjegyzék birtokában kivonatolta volna az ismeretlen liturgista a központi forrást. Advent első vasárnapján és az azt követő héten még számos incipitet megad (egész Európában jellemző az egyszerűbb rubrikáskönyvekre, hogy kezdetben gondosabban és nagyobb részletességgel foglalkoznak az évvel, majd pedig mintha csak elunná, egyre vázlatosabbá válnak),⁷⁶ de hamar fölhagy ezzel, és csak egyes napok tételsorát adja meg. Az egyetlen szerkönyv, amelyre hivatkozik, a breviárium, így érthető, ha nem volt szüksége a mintapéldány megfelelő adataira: elég lehetett, ha saját, tízszer is említett breviáriumát —és a misszálét, amellyel kétségtelenül rendelkezett— egyezettette azzal, és szükség esetén javította vagy kiegészítette a tulajdonában lévő összesített szerkönyveket. Ahol később mégis megadja a tételsort, ott az általa használt, ma már aligha azonosítható könyvek anyaga tenné érthetővé eljárását. A könyv mai formájának második lapjától kezdve következetesen csak azokat az adatokat írja le, amelyeknek információértéke van számára. Az itemek egyik része szó szerinti másolat a mintapéldányból, míg más itemek egy-egy nagyobb egység tartalmi kivonatát adják saját megfogalmazásban.

Az Esztergomi ordinárius szövegének kinyomtatás előtti csonkításáról, s közvetve annak bővebb, kéziratos előzményéről szintén a szepesi kézirat hoz közvetlen, szövegszerű bizonyítékot.⁷⁷ Az ádventi impozíciós rubrika —amelyre később, más összefüggésben még vissza kell térnem— teljes terjedelmében szerepel a kivonatolt válto-

⁷⁵ Az *OStr* beosztásához képest a legfőbb különbség lenne, hogy 2 ádventi ünnep (*Andr.ap.* és *Concept.BMV*) a könyv végén, és nem annak elején szerepel. Ezt azonban viszonylagos jelentőségűvé teszi, hogy mindkét item az első toldalékcsoportban található, így az eredeti szerkezetben valójában Szent Adalbert Erekléatvitelének ünnepe zárja az évet és az ádventi szenteknek a könyv elejére kellett volna kerülniük, amint az Szent Tamás apostol ünnepével valóban történt. A *RStr* és az *OStr* szerkezeti rokonságát jelzi viszont, hogy Gyertyaszentelő ünnepe mindkettőben hetvenedvasárnap után következik: ez a temporálét és szanktorálét keverő könyvekre sem egységesen jellemző, így pl. a *Graz*, UB No. 211. is Gyertyaszentelő után, folytatólagosan közli a böjtelő anyagát.

⁷⁶ Hasonló tendenciát fogunk megfigyelni a *H*-nál alább, a II. 3. a) alfejezetben. Igen jellemző egyes ordináriusok fokozatos elcsökevényesedésére GROS: „La consueta antiga de la Seu d’Urgell”, amelynek elején (192–194.) még liturgiamagyarázó részek is bőven fordulnak elő, de amely nem sokkal később egyszerű incipitjegyzékké silányul.

⁷⁷ A szóhasználatból és a szertartások által föltételezett szolgálattevőkből nyilvánvaló, hogy a *RStr*-ben többletet jelentő karácsonyi és gyertyaszentelői részek a székesegyházi rétegből valók.

zatban. A nyomtatott ordinárius ugyanezen a helyen jelzi, hogy kihagyja a rubrikát, mert az megtalálható a breviáriumban is.⁷⁸ A kéziratos breviáriumok nagyobb részéből hiányzik az említett rubrika, a redaktor tehát valószínűleg a nemrégén megjelent nyomtatott breviáriumra céloz, vagyis a kihagyás csak 1480, az első nyomtatott esztergomi breviárium kiadatási éve óta történhetett. Így a breviáriuméval megegyező szövegű impozíciós rubrika jelenléte a *Rubrica Strigoniensis*-ben a leghosszabb egyenes átvételnek számít az *Ordinarius Strigoniensis* hipotetikus, a nyomtatott redakció forrását adó kéziratnál korábbi elődjéből.

Hogy a kivonat töredékes jellege mellett is megőrizhetett valamit az Esztergomi ordinárius elveszett részleteiből, azt a következő tartalmi példa igazolja. A nyomtatott ordinárius nagypénteken így ír a kereszthódolat szertartásáról:

Tunc duo procedentes, induti dalmaticis rubeis sollemnibus ad modum diei sancti Stephani protomartyris perverse, nudis pedibus canunt *Agius*, flexis genibus, versa facie ad crucifixum.⁷⁹

A dalmatika „perverz” felöltéséről vagy a „perverz” éneklésről azonban hiába keresünk további részleteket Szent István vértanú ünnepén. A következő fejezetben bemutatandó Egri ordinárius ugyanezt a szót (*perverse*) használja december 26-a előestéjén, de a kritikai apparátusban „error?” jelzés kíséri a helyet, a fordító pedig jegyzetben közli, hogy nem tudta értelmezni a szót.⁸⁰ Ehhez képest a szepesi kivonatban — amelyből a nagypéntek leírása egyébként teljesen hiányzik⁸¹ — ezt találjuk Szent István vértanú megosztott első vesperásánál:

Finite oratione Nativitatis Domini cum « Per eundem Dominum », et deinde dicitur « Amen », neque « Dominus vobiscum », neque Benedicamus Domino debet dici, sed statim post « Amen » per chorales, qui sunt non directo modo induti in dalmaticis, debet incipi responsorium, scilicet *Lapides torrentes* cum hymno, versiculo, collecta propria sancti Stephani protomartyris.⁸²

⁷⁸ *RStr* 4–5. (De impositione laudum), vö. *OStr* 8. (Adv/D3): „De impositione laudum vide rubricam in libro breviarii, quia hic postposui propter brevitatem.”

⁷⁹ *OStr* 53. (Qu/H6/f6).

⁸⁰ *OAgr* 32., 283.

⁸¹ Dankó ezt tényleges hiánynak fogta föl, és dőlt betűvel megkülönböztette az *OAgr*-ből pótolta. Magam úgy vélem, hogy a nagypénteki ordó elhagyása a szerkesztői szándékkal egybevág: a hasonlóan kivonatos, ún. Lányi-kódex (Budapest, MTA KT K 43., kiadása VOLF: *A Lányi codex*) ordináriusában ugyanezt találjuk. A nagypénteki zsolozsma rendje teljes egészében a nagycsütörtökiének felel meg, a csonkamise szertartásait pedig egy társaskáptalani egyház igényeihez mérten elégségesen írják le a misekönyvek, amelyekben a nagypéntek szokásosan a legtöbb rubrikát tartja fenn.

⁸² *RStr* 8. (Nat).

A *perverse* tehát *non directo modo*-t jelent, és a dalmatika felöltésének fordított módjára vonatkozik. Az ezzel kapcsolatos liturgikai megfigyelések számbavétele önálló tanulmányt érdemelne⁸³ — a „Szepesi ordinárius” szövegtörténetével kapcsolatban viszont így, kifejtetlenül is fontos adalék. Ha az Esztergomi ordinárius nagypénteken hivatkozhatott az első vértanú ünnepén követett szokásra, akkor a megfelelő helyen föltehetőleg le is írta azt. A kevesebb ceremoniális részletet közlő karácsony utáni szakaszból a redaktor könnyen kiemelhetette a csak szerpapokkal ellátott templomokban érvényesülő rubrikát, nagypénteken viszont a láthatóan érintetlenül hagyott ordóban mintegy otffelejtette az erre tett utalást, amelynek forrását a *Rubrica Strigoniensis* őrizte meg és teszi értelmezhetővé számunkra.⁸⁴

A második, bővítési szakasz már éppúgy kiindulhatott a jegyzetek használati közegeinek —akár a szepesi Szent Márton-prépostságnak— helyi gyakorlatából, mint további, az ordináriushoz nem kötődő esztergomi rubrikás forrásokból. Mivel azonban a könyv nyári-őszi szakasza sem mutat szepesi jellegzetességeket, és éppen az utolsó oldalak egyikén található a második, Gyümölcsoltó vagy Havas Boldogasszonyra rendelt processziós könyörgés, amely viszont —mint már jeleztem— közvetlenül az esztergomi székesegyházhoz kötődik, valószínűnek tartom az utóbbi lehetőséget. Az Esztergomi ordináriussal egyező szöveghelyek a könyv ádvent-karácsonyi szakaszában gyakoriak. Ezért, és a két, Szent Andrással, illetve kiskarácsonnyal kezdődő szanktorále-típus keveredése miatt úgy gondolom, hogy az *Ordinarius Strigoniensis* inkább a nyár eleji nagyünnepekig adhatott mintát a kivonatonak: a nyári-őszi szentek ünnepénél a nyomtatott ordinárius nyilván kevéssé módosult kéziratok elődeihez képest, mert az adott időszakot sem naptárszervezési problémák, sem szokatlan ceremoniális kérdések nem terhelik gyakran. A *Rubrica Strigoniensis* szerkesztője a mintapéldány második felében szinte kizárólag tételjegyzéket találhatott, ezt pedig addigi szokása szerint nem tartotta érdemesnek lemásolni, hiszen szerkönyvi referenciája egy bizonyára megbízható breviárium volt. Ennek alapján a szepesi rubrikák háttérben az Esztergomi ordináriuskönyv mellett legalább egy további, egyelőre ismeretlen, független szanktorálét használó esztergomi forrást tartok valószínűnek.⁸⁵

A szepesi kivonat ismert alakjához vezető harmadik munkafolyamat az esztergomi mintapéldányoktól független, fokozatos bővítés lehetett. Ennek során a szerkesztő és

⁸³ Valamivel bővebben szólok róla alább, a IV. 2. c) alfejezetben.

⁸⁴ Akad példa arra is, hogy a *RStr* hivatkozik egy olyan, mintapéldányában még valószínűleg olvasható részletre, amelyet ténylegesen már nem tartalmaz. Így pl. a uo. 30. (Pasc) hivatkozik a szentsír nagypénteki szertartására, holott a könyvből a teljes nagypénteki ordó hiányzik. Hasonló eset, amikor a uo. 38. (Hist.Reg.) egy olyan impozíciós táblázatra utal, amely nem szerepel a kódexben.

⁸⁵ Továbbra is bizonytalan viszont, hogy a Szent Adalbert Erekleátvitele utáni rész mennyire szervesen illeszkedik a könyvbe.

utódai olyan kiegészítésekkel látták el a szöveget, amelynek a fönmaradt példány lapszélein és kolofonja után is olvashatók. Erre a bővítési szakaszra utalnak azok a megjegyzések, amelyek már egy, a székesegyházinál jóval fejletlenebb könyvkultúrához alkalmazzák az utasításokat.⁸⁶ A szöveg történetének ez a rétege szakad el először Esztergomtól, de csak annyiban, amennyiben a központi rítus helyi, de egyénítésre nem törekvő adaptációjáról ad hírt.⁸⁷ A toldalékolás a ránk maradt tisztázat megszületése után is folytatódott. Csak ekkor, tehát a könyv ismert változatának leírása és az első kéztől származó utólagos kiegészítések után jegyezték be a 12. lap verzőjának tejetére a Szent Márton-prépostság gyakorlatát jelző, első biztosan szepesi rubrikát.

A könyv nagy vonalakban helyreállított története alapján így adhatok választ a *Rubrica Strigoniensis* műfajmegjelölésével kapcsolatban fölvetett kérdésre. A Dankó József által ordináriusként kiadott forrás a tipológiai fejezet ordináriusokról szóló alfejezetének végén leírt könyvtípushoz, a kivonatos ordináriusok közé tartozik.⁸⁸ Kevés incipitet tartalmaz, az egyházi év jelentős szakaszait kihagyja, és nem mintát jelent saját rítusának, hanem gyakorlati vezérkönyvet alakít ki a rendelkezésére álló mintákból. A könyv bizonyos mértékig szepesi, és bizonyos mértékig ordinárius is: de előbbi tulajdonsága a liturgikus tartalomban nem, hanem csak másodlagos, alkalmazott és kivonatos jellegében ragadható meg, az utóbbi pedig csak annyiban igaz, amennyiben segítségével a forrását adó valóságos ordináriushoz jutunk közelebb.

Saját korábbi megállapításomat pedig a következőképpen kell helyesbítenem: a „Szepesi ordináriuskönyv” valóban kivonata az Esztergomi ordinárius egyik kéziratos előzményének, de nemcsak annak.⁸⁹ A legfőbb mintapéldány szintjén is érdemes megkülönböztetnünk a szó szerinti átvételeket a tartalmi összefoglalásoktól, és hátra van —bár a töredékes emlékanyag miatt talán soha nem sikerülhet—, hogy azonosítsam a könyv második felének egyéb esztergomi rubrikás forrását vagy forrásait. Annyi mégis biztos, hogy a vizsgált kézirat ádvent-karácsonyi szakaszának azok az ordói, amelyek a nyomtatott Esztergomi ordináriusból kimaradtak, de székesegyházi körülményeket föltételeznek (például karácsony, Gyertyaszentelő), éppúgy a katedrális elveszett ordinárius-hagyományából származnak, mint a nyomtatott változat. A *Rubrica seu consuetudo almae ecclesiae Strigoniensis metropolitanae* és a *Rubrica Strigoniensis* ugyanannak

⁸⁶ Pl. amikor megengedik, hogy az ádventi köznapi evangéliumi antifónáit —ezek csak a legvázlatosabb breviáriumból hiányozhattak— a megelőző vasárnapról vegye a liturgus, ld. *RStr* 2. (Adv/H1/ff).

⁸⁷ A megváltozott térviszonyokra utal, amikor a nagycsütörtöki lábmosást követő *Tellus ac athera* himnuszról a lábmosás helyétől a kórusig csak 2–3 strófát tart elénekelhetőnek a *RStr* 29. (Qu/H6/f5), ld. még erről a IV. 3. b) alfejezetben írtakat.

⁸⁸ Ld. fentebb, az I. 2. e) alfejezetben írtakat.

⁸⁹ Ha pedig Esztergomban —mint az előző alfejezetben idézett külföldi példák és a redaktor egyik megjegyzése sejtették— egyidejűleg több ordináriuskönyv is használatban volt, akkor elképzelhető, hogy a *RStr* elődjét összeállító szakértő több régi ordináriust is használt.

az esztergomi rubrikás szöveghagyományak különböző pontokon megrövidített, eltérő igényekhez igazított, de egymást kiegészíteni képes leágazása.

C) AZ EGRİ ORDINÁRIUSKÖNYV

a) A forrás leírása

Önálló és a magyar egyházi életben régóta kiemelt helyzetű püspöki tartományból, de szintén az esztergomi érsekség területéről származik az a nyomtatott ordináriuskönyv, amely ceremoniális szempontból a legtöbbet mondja el a középkor utolsó évszázadainak magyarországi liturgiájáról.⁹⁰ Címoldala *ordinarius*-nak, a szöveget megkezdő felirat pedig *ordinarium*-nak mondja a könyvet, a kolofonban viszont megjelenik a két, előzőleg tárgyalt szövegből ismert, jellegzetesnek ítélt címadás variánsa: a *rubricella*.

Az Egrı ordináriuskönyv következetesen, de az Esztergominál kevésbé kifejtetten, a szerkönyvekre többen hivatkozva adja meg az egyes napok tételsorát. A műfajra jellemző módon kimerítően foglalkozik direktoriális kérdésekkel, de e tekintetben egyedi vonása, hogy rangjuk szerint osztályozza az ünnepeket, míg az esztergomi ordináriusokban az ünnephierarchiára utaló terminusok igen ritkák.⁹¹ Legfőbb érdekessége, hogy az esztergomi rubrikákban nem tapasztalt részletességgel tárgyalja a székesegyházi rítus drámai oldalát. Az általa megőrzött ceremoniális adatok két jellegzetes csoportba sorolhatók. Egyrészt közli a nagy, rendhagyó szertartásokkal kísért ünnepek hagyományos ordóit, amelyek között ott van néhány, a XVI. századra már a pontifikálékba vagy a rituálékba visszaszorult rítus, így a búzaszentelő vagy a vezeklők visszafogadása is.⁹² E zsolozsmán és misén kívül eső mozzanatok azonban csak azért kaphatnak helyet a különben kötött szerkezetű forrásban, mert szigorúan illeszkednek az évkör egy-egy pontjához, sőt a zsolozsma és a mise által meghatározott napi-rendhez. Másrészt megfigyelhető, hogy az adott nap leírásának kezdetén az ordinárius szinte töretlen rendszerességgel kitér a liturgikus színre, valamint az istentisztelet vezetőinek méltóságára, számára és öltözetére. A liturgikus szereposztás kérdése végig húzódik a szövegen; jóllehet a székesegyházi konszuetúdokkal való rokonsága ez utóbbiak jellegzetes szerkezeti elemeinek híján nem mutatható ki,⁹³ föltűnő beágyazottsága a káptalan és a székesegyházi iskola viszonyai közé. Kevésbé következetesen,

⁹⁰ A jegyzetekben *OAgr* rövidítéssel, a főszövegben az *Ordinarius Agriensis* vagy az „Egrı ordinárius (könyv)” megjelöléssel hivatkozom rá. Két ismert középkori és modern kiadásáról ld. alább.

⁹¹ Ld. erről bővebben lentebb, a IV. 1. a) alfejezetben írtakat.

⁹² *Ordo in introductione pænitentium*: *OAgr* 54–56., *Ordo in consecratione segetum*: uo. 102.

⁹³ Ilyenek lennének pl. a tartalomjegyzék és a szolgálattevők szerint elrendezett bevezető fejezetek.

de érvényre jut a szerkesztő liturgiama­gyarázó érdeklődése is. Gyakran hivatkozik a *Rationale*-ra, és egy-egy rubrika indoklásakor megesik, hogy az allegorézisből ismert analógiás gondolkodást követi.⁹⁴

Jellegzetes betoldás vagy függelék a könyvben az egész év verzikusainak teljes szöveggel való közlése.⁹⁵ A zsolozsmában szokásos párversek döntő többsége a zoltárok­ból, és más része is közismert szövegekből származik, ezért a szerkönyvek csak a leg­ritkább esetben írják ki azokat *in extenso*. A verzikusok két félversének metszete és terjedelme azonban ingadozhat,⁹⁶ és egyébként is hasznos, ha legalább egy segéd­könyvben rögzítve van ez az egyszerű, de nélkülözhetetlen tételtípus. Kevésbé szokatlán az ordináriusoktól a matutínumban a fölolvásokra adott áldásszövegek megadása, de különös, hogy ezek csak Mindenszentek ünnepén jelennek meg a könyvben.⁹⁷

Az Egri ordináriuskönyv átlagos terjedelmű, a benne rögzített liturgikus gyakorlat minden saját officiummal rendelkező napjáról ad rubrikákat. A jelesebb napok leírását a fent említett részletekkel kezdi, majd azok minden óráját fölveszi, és ilyenkor többé-kevésbé teljes tételsort is ad. Az évet Szent András vigíliájával kezdi, a napot az első vecsernyétől a második kompletóriumig tekinti egységnek, a misét pedig többnyire a kishórák teljes sorozata után veszi föl. Mindebben az Esztergomi ordinárius­könyv szerkezetével egyezik, de annál jóval kevesebb toldalékos itemet jegyez be a hórák lezárása után, és vele ellentétben elválasztja a temporálét a szanktorálétól. A verzikusok jegyzéke a temporále után következik, a szanktorálét pedig a boldogsá­gos Szűz Mária kiszolozsmájának időszakos változatai zárják.

A katalógusok két kiadását tartják számon az ordináriusnak. Az első 1509-ben Krakóban hagyta el a nyomdát Iohanes Haller költségén, a második 1514-ben ké­szült Velencében Iacobus Schaller budai könyvkereskedő megrendelésére. Címfelira­tuk és kolofonjuk egyebekben azonos. A szövegben keltezéssel említett legkorábbi káptalani döntés 1458-ból való.⁹⁸

⁹⁴ Erről bővebben ld. alább, a II. 2. a) alfejezetben írtakat.

⁹⁵ *OAgr* 85–87.

⁹⁶ Pl. a metszet térhet el a karácsonyi vigília verzikusánál: *Tamquam sponsus Dominus / Procedens de thalamo suo* vagy *Tamquam sponsus Dominus procedens / De thalamo suo* (BStr ↔ *OAgr*). Példák a különböző terjedelemre a húsvét-köznapi vesperásból és a vértanúk zsolozsmájából: *Mane nobiscum Domine alleluia / Quoniam advesperascit (inclinata est iam dies) alleluia* (BStr ↔ *OStr*), ill. *Iustus ut palma florebit / Sicut cedrus Libani multiplicabitur (in domo Domini)* (BNStr ↔ *OAgr*).

⁹⁷ *OAgr* 122. Ezzel szemben pl. FRERE: *The Use of Sarum* II. 6–7. közel 30 áldásszöveget közöl mindjárt ádvent első vasárnapjának matutínumában. Hasonlóan jár el pl. Palma de Mallorca, AC Ms. 3412 a 146^r oldaltól kezdve (itt az áldások helyi szóhasználattal *capitulum*-ként szerepelnek).

⁹⁸ *OAgr* 25.

Nem a krakkói kiadást, hanem annak egy másolatát vette alapul Kandra Kabos, amikor 1905-ben elsőként jelentette meg a szöveget újkori kiadásban.⁹⁹ A könyv 1514-es változatát nem ismerte, átírásában —a közvetítés ellenére is— betűhív alakot akart adni, az eredeti rubrikáit kurziválással érzékeltette. Bevezető tanulmányában több fontos helytörténeti adattal járult hozzá a szöveg jobb megértéséhez, és rendszerezve összegyűjtötte, majd értelmezte a könyv egyes adattípusait. Liturgikai megjegyzései viszont arról árulkodnak, hogy a középkori rubrikás és szerkönyvekben való járatlansága miatt nem volt számára világos, milyen alapon válogat a forrás az egyes adatok között, illetve mely adatai milyen összefüggésben érdemelnek figyelmet. Másfelől a mintegy 800–1500-ig tartó egész liturgiátörténeti korszakot érintő téves megállapításokkal kíséri az általa ismert ferences-kuriális —az újkorban „római”-nak fölfogott— gyakorlat és az egri, illetve általánosan a régi székesegyházi rítus eltéréseit.¹⁰⁰

Részben Kandra Kabos történeti jegyzeteinek hibái, de még inkább az Egri ordinárius számos tudományágra kiterjedő jelentősége készítette Dobszay Lászlót arra, hogy 2000-ben új átíratban és új szempontok figyelembevételével pótolja az addigra ritkasággá vált kiadást.¹⁰¹ A *Liber ordinarius Agriensis (1509)* címen megjelent munka a Musicalia Danubiana forráskiadvány-sorozat Subsidia köteteinek első és mostanáig egyetlen darabjaként látott napvilágot, és mint ilyen nem tekinti céljának a közreadott anyag részletes elemzését.¹⁰² Ugyanakkor az elmúlt évszázadokban megjelentetett rubrikáskönyvek közül kiemelkedik azzal, hogy vállalkozik a teljes szöveg lefordítására, és részletes jegyzetapparátussal értelmezi azt. Az Egri ordinárius ráadásul legfontosabb rubrikás forrását jelentette annak az összefoglalásnak, amelyet kiadója *Az esztergomi rítus* címen tett közzé a közelmúltban.¹⁰³ Minthogy a vizsgált könyvnek csupán figyelmes olvasója voltam, sőt éppen az lett közvetlen ösztönzője és egyik legfőbb segítsége a rubricisztikával kapcsolatos tanulmányaimnak,¹⁰⁴ majd földolgozó munkámnak, nem szólhatok róla azzal a részletességgel, amellyel az előző két alfejezetben

⁹⁹ KANDRA: *Ordinarius ... Agriensis*. A ritka kiadást ismerteti és előszavát is közli az *O Agr* 16–17., ill. 401–416.

¹⁰⁰ Ennek kritikáját, ugyanakkor Kandra művének méltatását adja Dobszay László a fentebb idézett előszó számmal jelölt jegyzeteiben.

¹⁰¹ Munkájának fontos előzménye és talán egyik ihletője volt, hogy Mezey László a Graz, UB No. 211. facsimile kiadásához írott bevezetőjében az *O Agr* rubrikáit követve tekintette át a liturgikus évet és vele a kódex tartalmát (uo. 35–49.).

¹⁰² A sorozatnak az egyes kötetek hátoldali belső borítóján olvasható önmeghatározása szerint.

¹⁰³ DOBSZAY: *Az esztergomi rítus*.

¹⁰⁴ Az *O Agr* latin szövegének gondozását és kritikai jegyzeteit témavezetőm, Déri Balázs végezte el, illetve készítette. Ő ajánlotta témaként a modern kiadásban eddig meg nem jelent *OSTr* átírásának lehetőségét és tágabb európai környezetének megismerését, így ezek vezettek a már említett szövegkiadások elkészítéséhez, majd a jelen dolgozathoz.

bemutatott ordináriusokat elemeztem. Inkább azt tekintem feladatommak, hogy az úttörő munka iránti tisztelet mellett is körvonalazzam a Dobszay László által megoldatlanul hagyott, és ezért a magyarországi-esztergomi rubricisztika további kutatásának, így nekem is irányt mutató problémákat, és —az előzőleg kifejtetteknél jóval felületesebb— benyomásaim alapján helyenként javaslatot tegeyek földolgozásukra. E problémák lényegüket tekintve visszavezethetők a dolgozatomat bevezető módszertani fejezetben vázolt kettősségre:¹⁰⁵ miközben a *Liber ordinarius Agriensis* és az *Esztergomi rítus* szinte tökéletesen földolgozza a liturgiátörténeti forrást, addig nem érdeklődik a filológiai értelemben vett forrás iránt.

β) *Az Egri ordinárius filológiája: a továbbkutatás útjai*

A rubrikáskönyvek leírásánál alkalmazott szempontok szerint először az Egri ordinárius címadását kell megvizsgálnunk. A három önmegjelölés (címodal, kezdősor, kolofon) összevetése az esztergomi ordináriusok címadásával két következtetéshez vezet. Egyrészt újabb érv mellett, hogy az „ordinarius”, illetve „ordinarium” szavakat, amelyeket a XV–XVI. század fordulóján a műfaj nemzetközileg legelterjedtebb megnevezésének ismerünk, honosnak és meggyökeresedettnek tekintsük Magyarországon is, az Esztergomi ordinárius címsorában szereplő *consuetudo*-t viszont párhuzamok hiányában ne terminusnak, hanem körülírásnak fogjuk föl. Kiderül belőlük az is, hogy a „rubrica” vagy „rubricella” szó a magyarországi normaszövegek jellegzetes, bár ekkorra kissé háttérbe szorult címadása. Másrészt fölkeltheti a figyelmet a címodalon és a kolofonban is szereplő „... secundum veram notulam sive rubricam”, illetve „... ad veram notulam” meghatározás. A „secundum” és az „ad” szócska egyaránt viszonyításra, a lejegyzett szokások mintájára utal. A „notula” terminussal még nem találkoztunk a fennmaradt hazai ordináriusok címadásában, de körülírásként is nyilvánvaló, hogy a „notare” szó származéka, tehát a „secundum/ad notulam” kifejezés lejegyzett, írott mintát sugall, szemben például a megszokottabb „secundum morem et consuetudinem” formulával és annak rokonaival.¹⁰⁶ Az írott minta föltételezése más megvilágításba helyezi a „rubrica” és a „rubricella” szó viszonyát: az előbbi a minta, az utóbbi a minta alapján készült szöveg megjelölése, vagyis fölmerülhet, hogy az ismeretlen, teljesebb rubrica valamiféle átszerkesztés, kivonatolás nyomán alakult az előttünk álló, kicsinyítő képzős rubricellává.

¹⁰⁵ Ld. fentebb, az I. 1. a) alfejezetben írtakat.

¹⁰⁶ DU CANGE: *Glossarium* IV. 613–614. szerint „notula: charta, scriptum, commentariolus, perscriptio”. Így válik értelmezhetővé a *Missale ... episcopatus Zagrabienensis* címének „secundum ... rubricam” kitétele is. Még egyértelműbb, amikor az 1501-es *Obsequiale* kolofonja az *OStr*-re hivatkozik: „secundum ordinarium ac rubricas almæ Strigoniensis ecclesie caractere meliori impressum”.

Látzólag keveset tehet hozzá az Egeri ordinárius különlegesen magas szintű tartalmi feldolgozottságához a filológiai szempont. Mindamellettt éppen a más kiadásokban tapasztaltat messze fölülmúló liturgikai szakértelem alapján lehetne még kezelhetőbbé és áttekinthetőbbé tenni a már első megszerkesztésekor sem folyamatos olvasásra szánt szöveget. Mind az eredetihez, mind Kandra Kabos kiadásához képest előrelépést jelent, hogy a 2000-es változat bekezdésekre töri, és tartalmi egységenként számozza a szöveget, hogy az incipiteket dőlt szedéssel, a többi idézetet pedig idézőjellel különbözteti meg, valamint hogy saját, a mai olvasónak otthonos központosítást vezet be. A könyv szerkezetét azonban átláthatóbbá tenné, ha az újkori kiadás komolyan venné középkori elődjének rubrikálását, illetve inkább annak logikáját. Az egyes félkövérrel kiemelt napokat követő bekezdések élén nem jelenik meg tisztán, hogy azok a nap egyes liturgikus alkalmi köré szerveződnek, holott az eredeti éppen az egyes órákat és a misét, azok után pedig a toldalékos itemeket különbözteti meg rubrummal a leggyakrabban. Mint az Esztergomi ordináriussal kapcsolatban kifejtettem, ezek a rubrumok egyben a szöveg szerkesztésének és történetének is kiváló jelölői.

Ezzel szemben nem érdemes a kelleténél komolyabban venni az eredeti szöveg helyesírását. A középkor végi liturgikus nyomtatványok ortográfiai jegyei néhány bekezdésben összefoglalhatók, nem a tényleges használó közeg, hanem a nyomda szokásait követik, és még az írástörténet iránt érdeklődőnek is könnyen hozzáférhetőek a ma már mikrofilmen vagy akár digitális másolatban sokszorosítható eredeti révén. A latin nyelvű források egyre kevesebb és nyelvileg egyre hiányosabb fölkészültségű olvasóját jobban segíti a normalizált írásmód, és különösen indokolt a szöveg számítógépes adatbázisként való használatakor.¹⁰⁷

A könyv keletkezésének hátterével is kapcsolatban van, de a szövegkiadást is érinti, hogy mit tudhatunk meg az ordináriusból a középkori Eger saját rítusáról. Az Egeri ordinárius e hagyomány legkorábbi és egyben legrészletesebb tanúja: Dobszay László két későbbi kéziratot említ¹⁰⁸ —mint személyes közléséből megtudtam, a Gyöngyöspatai és a Szántó-féle graduálét¹⁰⁹— e részhagyomány további forrásaként, de a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének egyik adata értesít arról,¹¹⁰ hogy 1845-ben még az 1515-ben kinyomtatott Egeri breviáriumnak is létezett egy elől elrongyolt példánya a nagyenyedi református kollégium gyűjteményében, amely sajnos máig nem került elő.

¹⁰⁷ A szerkesztési és helyesírási kérdésekről bővebben ld. alább, a III. 3. fejezetben írtakat.

¹⁰⁸ *O.Agr* 14.

¹⁰⁹ Budapest, OSzK Fol. lat. 3522., Budapest, EK A 114. SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 38–39. fölhívja még a figyelmet arra, hogy a fennmaradt kassai források szintén az egeri egyházmegye rítusát képviselik.

¹¹⁰ SZABÓ — HELLEBRANT: *Régi magyar könyvtár* III. 66. (205. tétel): „Breviarium secundum chororum eccliae (sic) Agriensis ... impensis vero ... Schaller libr... Anno domini 1515. 8r.”

Egykori megléte azonban, és ugyanígy az ordinárius 1514-es újbóli kiadása jelzi, hogy a XV. század első felében a nagy példányszámban megjelenő esztergomi nyomtatványokkal párhuzamosan érdemes volt az önálló egeri rítust rögzítő könyveket forgalmazni.

Fönmaradt breviárium hiányában az ordinárius árulhatná el, hogy miben és milyen mértékig különbözött Eger szokása Esztergométól.¹¹¹ A két szanktorále összevetése során csak egyes kisebb szentek ünneplésében találtam eltérést, illetve néhány nagyobb ünnep rangsorolásában különbözött egymástól a két egyház,¹¹² míg a Magyarország központi rítusára jellemző kalendárium napjai hiánytalanul és azonos időben kaptak helyet mindkét ordináriusban.

Továbblépést az egeri antifonále elérhető tételeinek rendezése jelentene. A külföldön újabban megjelent ordináriusokban szinte általános, hogy a kiadó betűrendes mutatóban foglalja össze a szövegben szereplő tételkezdeteket, ennek információértéke azonban csekély, hiszen a liturgikai érdeklődés számára nem az egyes incipitek oldalszáma és még csak nem is azok szertartási helye, hanem teljes sorozata képes jellemezni a rítust. Hasznos lenne tehát kiemelni az Egeri ordináriuskönyvben jegyzett incipitek közül mindazokat, amelyek helyi sajátágnak bizonyulnak, és képet adhatnak az immár földolgozott esztergomi, pálos és szepesi zsolozsmák mellett Eger gyakorlatáról is. Eddigi, korántsem teljes megfigyeléseim arra mutatnak, hogy Eger előnyben részesítette a gazdagabb szöveg- és dallamválogatást, az alternatív lehetőségeket, és megőrzött néhány, Esztergomból addigra kiveszett archaizmust.¹¹³

¹¹¹ A két idézett graduále nem székesegyházi könyv, és a mise tételválogatása egyébként is kevesebb lehetőséget ad a rítusváltozatok megjelenésére.

¹¹² Az *OStr* többletei: Sulpicius, Tiborc és Valerián, Gordianus és Epimachus, Nereus és Achilleus, Bonifác, Potentiana, Quiricus és Iulitta, Paulinus, Processus és Martinianus, Kilián és tsai, Pantaleon, Félix és tsai, Szixtus és tsai, Donát, Cirják és tsai, Tiborc vértanú, Gorgonius, Maurilius, Tekla, Leodegarius, Bacchus és tsai, Gereon, Kallixtus, Adalbert Erekléátvitele, Kolumbán, Krizogon, Avianus. Esetleg az ünnep nagyobb méltóságát jelzi Sárlos Boldogasszony másodnapja, Mindenszentek harmadnapja. — Az *OAgr* többletei: Aranyszájú Szent János, Aldegundis, Perpétua és Felicitász, Péter vértanú, Flórián, Szent Mihály Arkangyal Megjelenése, Heléna, Antal hitvalló, Tízezer vértanú katona, Benedek Erekléátvitele, Hedvig, Alamizsnás Szent János. Esetleg az ünnep nagyobb méltóságát jelzi: Szent Tamás apostol böjtje, Keresztelő Szent János nyolcadnapja, Színeváltozás nyolcadnapja, Szent István király nyolcadnapja. Összegezve azt mondhatjuk, hogy az *OStr* többletei Adalbert Erekléátvitele kivételével nem a helyi kultuszra jellemzők, hanem kisebb, választható — bár olykor ősi római — ünnepeket jelentenek, míg az *OAgr* többleteinek jelentős része a magyarországi források közt, különösen a Szepességben számos párhuzammal bír. Az esetlegességek mellett biztosan tudatos a Sárlos Boldogasszony böjtje és Keresztelő Szent János nyolcadnapja közt megnyilvánuló rangkülönbség és Színeváltozás nyolcadának megléte, ill. hiánya.

¹¹³ Jellemző pl. a XIII. századi esztergomi könyvekben még meglévő, de a XV. századiakból már hiányzó és a peremterületekre visszaszorult *O Nazarene* kezdetű nagyböjt-vasárnap-i laudeshimnusz Eger-

A ceremoniális és a direktoriális témákat —legalábbis a mai olvasó várható érdeklődésének szintjén— tiszteletreméltó gonddal és alaposággal rendszerezte és magyarázta meg a jegyzetanyag, majd pedig az említett monográfia.¹¹⁴ Ugyanakkor ezekkel kapcsolatban is érdemes lenne elválasztani a csak Egerre jellemzőket a Magyarországon bevett adatoktól, sokszor éppen azért, hogy megalapozottabban következtethessünk egyes csak itt fennmaradt rubrikákból a kiterjedtebb úzusra. Csak így és a korabeli könyvkereskedelmi háttér ismeretében lehetne megállapítani, hogy az Egri ordinárius és breviárium kinyomtatása elsődlegesen gyakorlati igényeket elégített ki, vagy inkább az Egerhez tartozó nagyszámú klérus öntudata okozta, hogy a megrendelő keresletet remélhetett egy feltűnően sok székesegyházi, és így másutt nem vagy alig alkalmazható utasítást adó nyomtatványnak.¹¹⁵

Végül a szerkezet és a szövegtörténetre vonatkozó belső adatok mérlegelése jelenthetné a filológiai elemzés utolsó fejezetét. Az Egri ordináriusnak az esztergomi rubricisztikával való szoros kapcsolatát jelzi —a később tárgyalandó nyelvi jegyek mellett¹¹⁶— a liturgikus alkalmak sorrendje, a nap kezdő- és végpontja, a mise helyezte a nóna után, a Szent András böjtjével induló szanktorále. Ugyanakkor a két esztergomi forráshoz képest eltérőnek bizonyul az osztott szerkezet: nemcsak a temporále és a szanktorále válik el benne egymástól, hanem a máriás kishórak is zárt egységet alkotnak,¹¹⁷ holott a korábban bemutatott könyvekben az év egyes időszakaihoz kapcsolódik az akkorra rendelt officium parvum.

Van azonban néhány jel, amely másodlagosnak sejteti ezt a beosztást. Már maga a Szent Andrással kezdődő szanktorále is csak akkor értelmes, ha a kalendárium kezdőpontjának az advent elejéhez legközelebb eső ünnepet tekinti a szerkesztő. Éppen ezért a magyarországi zsolozsmás forrásokban gyakori jelenségről föltételezhető, hogy a kevert szerkezet utólagos szétválasztásából ered. E megállapítás mégsem visz közelebb az Egri ordinárius szöveghagyományához, mert az illető gyakorlat egész Európában megfigyelhető, és bár az első ezredforduló előtti könyvkultúra szokásától

---

ben, vagy az *OAgr* 42. hetvenedvasárnapi anyagának több különlegessége: a *Hymnum cantate* rezponzórium és Magnificat-antifóna, ill. a *Cantemus cuncti* szekvencia a himnusz helyén (hatvanad- és ötvenedvasárnap a *Dies absoluti* Egerben végleg kiszorítja az egykor kizárólagos, és Esztergomban még ekkor is választható *Deus creator*-t).

¹¹⁴ DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 32–59.

¹¹⁵ Egyes itemekből mindenesetre arra lehet következtetni, hogy az *OAgr* utolsó redaktora ismerte az *OStr*-t, és helyenként arra reagálva rögzítette az Egerre jellemző, eltérő szokást.

¹¹⁶ Jóllehet az *OAgr* használ néhány sajátos, csak rá jellemző terminust (pl. *scholares*, *rector altaris*, *corpus ecclesiae*), egészében mégis az esztergomi rubrikás nyelvhasználat tanúja, ld. erről alább, a III. részben írtakat.

¹¹⁷ *OAgr* 126–128.

valóban eltér és a kevert szerkezet logikájához kötődik, ekkorra a mise- és zsolozsmáskönyvekben általánosnak számít.¹¹⁸

Előfordulnak viszont további kereszteződések is a két szakasz között. A szanktorále másutt temporáléhoz rendelt, megfelelő egységeit Egerben is általános rubrika vezeti be,¹¹⁹ a temporále pedig gyakran utal olyan, csak a második részben következő adatokra, amelyek logikusan szerepelhetnének az utalás közvetlen folytatásaként.¹²⁰ A verzikusok leírása nyilvánvaló toldalék, amely viszont nem a teljes könyv, hanem annak első része után következik, miközben a szanktoralét nem követi hasonlóan szeretlen elem. A betoldás helye vagy úgy értelmezhető, hogy a kézirat mint esetleges két kötete közül az elsőnek a végén maradtak fölhasználható oldalak, vagy a szöveghagyomány egyik szakaszában kell föltételeznünk egy kevert szerkezetű őst, amelynek valóban függeléke volt a verzikusok sorozata. Az egyik redakció azután átszerkesztette volna a fejezetbeosztást, és így illesztette volna a csak temporális vagy kommúnis tételeket tartalmazó jegyzéket az első rész végére. A viszonylag kései, de az egész szerkezetet érintő átdolgozást teszi valószínűvé az is, hogy a Boldogságos Szűz időszakos órái a függelékben szerepelnek (ez csak a kései, főleg a nyomtatott szerkönyvekben szokásos), és hogy az Egre ordinárius jóval kevesebb toldalékos itemet tartalmaz, mint esztergomi rokona.

Ezek alapján úgy gondolom, hogy az Egre ordinárius nem közvetlenül a kinyomtatás előtt, hanem a káptalani döntések ideje szerint valamivel korábban nemcsak tisztázáson, hanem teljes átdolgozáson esett át. Az átdolgozás nem a kinyomtatás előkészítését szolgálta: ezt jelzi, hogy maga a nyomtatvány gondatlanabb kiállítású és jóval több betűhibát tartalmaz, mint az Esztergomi ordinárius kiadásai, a szöveg viszont korszerűbb szerkesztésű, tematikájában következetesebb, és jobban kötődik a kated-

¹¹⁸ A legkorábbi pápai szerkönyvek (így pl. a gregorián szakramentáriumok, vö. MOHLBERG — BAUMSTARK: *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum*; LIETZMANN: *Das Sacramentarium Gregorianum*; DESHUSSES: *Le Sacramentaire grégorien*, az ún. II evangeliárium, vö. KLAUSER: *Das römische Capitulare Evangeliorum*) és a PRG mindnyájan kevert szerkezetűek és karácsony vigiliájával kezdődnek. A kevert jelleg megtartása és az ádventnek a könyv elejére helyezése vezethetett a Szent András böjtjével kezdődő szerkezethez, de ez a középkori misekönyvek után a MR, ill. BR első kiadásában és újkori utódaikban is megmaradt. A XIII–XV. századi, két egységből álló ordináriuskönyvekben ez a szerkesztés szintén ismert, de a szerkönyvekhez képest jóval kevésbé általános.

¹¹⁹ *O Agr* 91–92: „Nota, de festivitibus post octavas Epiphaniæ usque Omnis terra ... post Omnis terra usque festum Purificationis Mariæ”, uo. 100: „Nota, de sanctis tempore paschali”, uo. 104: „Nota, de sanctis post festum sanctæ Trinitatis”. Noha a húsvét időpontjának megfelelően változhat, hogy egyes szentek ünnepei a nagyböjt, a húsvéti vagy a Szentháromság utáni időbe esnek-e, mind az *O Agr*-ben, mind az *O Str*-ben (a csak az utóbbiban szereplő Tiborc és Valerián ünnepét nem tekintve) Adalbert nyitja a húsvéti idő, majd Orbán a Szentháromság utáni idő szentjeinek sorozatát.

¹²⁰ Tí. a szentek ünneplésének módjára vonatkozó általános szabályokkal, amelyek a temporális időszakok határain olvashatók.

rálíshoz. Hipotézisem szerint a redakció célja egy reprezentatív székesegyházi normakönyv összeállítása volt, amelyet azután a következő években folyókeletett, de nem jelentős mennyiségű kiegészítéssel, változatlan vagy kissé rövidített alakban bíztak a könyvkereskedő gondjaira. E kéziratos normakönyv lett volna a címadásokról kikövetkeztethető *Rubrica Agriensis* — hogy ezt a ránk maradt *Rubricella* csak méretében kicsinyítette, vagy egyes tartalmi elemeitől is megfosztotta, azt egyelőre, az erre utaló apró nyomok összegyűjtése előtt nem tudnám megmondani. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a matutínium áldásai csak Mindenszentekkor szerepelnek, és arra is fölfigyelhetünk, hogy a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása például föltételezi a régebbi magyarországi forrásokból is ismert hamvazószerdai kiűzetésüket, amelyről viszont nem szól az ordinárius nyomtatott változata.¹²¹

E fölvetések (még ha egy részük tévesnek is bizonyul majd), az európai rubrikás könyvkultúra egyre alaposabb ismeretével és a fennmaradt magyarországi források részletesen elemzett, jó minőségű kiadásával támogatva segíthetnek abban, hogy az Egri ordinárius helye pontosabban legyen meghatározható az esztergomi rubrikás hagyományban. Hevenyészettnek tűnő mondatai, olykor látszólag esetleges szóhasználata is tisztázást nyerhetnek a vele egy nyelvet beszélő szövegelemzők földolgozása által:¹²² így válhat ez a könyv az esztergomi rítus legbeszédebb, de elszigetelt tanúaként egyszersmind élő, kapcsolatban és mozgásban lévő szövegek egyikévé.

D) TELEGDI MIKLÓS PÉCSI PÜSPÖK 1580-AS *ORDINARIUM*-A

a) *A liturgiátörténeti háttér*

Az esztergomi székesegyház pusztulása után, de még az esztergomi rítus pusztulása előtt készült el az utolsó fennmaradt magyarországi rubrikáskönyv,¹²³ amely címét,

¹²¹ A nagycsütörtöki szertartás a római rítus legkorábbi forrásaiban is előbb jelenik meg, mint a hamvazószerdai, de ez aligha befolyásolta az *OAgr*-t. A vezeklők kiűzése a XIII. század végi, Durantus-féle *PR* III. óta általános a püspöki szerkönyvekben, Magyarországon pedig már a XI. század végi *H* tartalmazza. Ld. erről bővebben alább, a II. 3. a) és c) alfejezetben írtakat.

¹²² Az *OAgr* 14. (Bevezetés) szerint „a kiadás alapjául szolgáló feljegyzések alkalmi jellegét ... a könyv hevenyészett stílusa is igazolja”. Mivel az *OAgr* nyelvezetének vonásai európai szinten jellemzők, alább, a III. 2. c) alfejezetben megkísérlem föltárni azokat a tényezőket, amelyeknek fényében az ordináriusok nyelve átgondolt és jellegzetes, bár a köznyelvi elemektől valóban nem mentes képződménynek mutatkozik.

¹²³ Az előbbi 1543-ban, az utóbbi 1630-ban következett be.

tartalmát és szerkezetét tekintve is folytonosságot mutat középkori elődeivel.¹²⁴ Átmeneti korban született, és mind liturgia-, mind könyvtörténeti értelemben átmeneti forrásnak számít. Mindeddig kevesen érdeklődtek iránta — sem kiadása, sem ismertetése nem jelent meg, mindössze Dankó József szánt rá néhány mondatot már említett tanulmányában,¹²⁵ és használt belőle egy-egy idézetet a „Szepesi ordináriuskönyv”-höz írt végjegyzetekben. Az írott emlékekben különlegesen szegény magyarországi rubricisztikának mégis megbecsült forrása lehet.

A római rítus egységesítésének gondolata ugyan már a XV. században fölmerült,¹²⁶ a Tridenti Zsinat pedig kétségtelenül szorgalmazta a liturgikus könyvek gondos kijavítását és tartalmuk — egykorú fogalmak szerinti — megtisztítását,¹²⁷ de még a katolikus restauráció legharcosabb képviselőitől is távol állt, hogy törvénytelennek tekintsék a nagy múlttal rendelkező helyi hagyományokat. A központosítás közvetlen eszközei, az V. Pius pápa által jóváhagyott és a XX. század elejéig lényegében változatlan *Breviarium* és *Missale Romanum* bevezetői is megerősítik régi jogukban a kétszáz évesnél idősebb regionális szokásokat, és csak a fiatalabbakat kötelezik az újonnan kibocsátott szerkönyvek használatára.¹²⁸ Így az ekkorra már közel félezer éves saját hagyománnyal rendelkező Esztergom is megőrizhette könyveit és szokásait, és csak a kö-

¹²⁴ A jegyzetekben *OTel* rövidítéssel, a főszövegben „Telegdi (Miklós)-féle *Ordinarium*”-ként vagy saját címével hivatkozom rá.

¹²⁵ DANKÓ: „Magyar egyházi bibliografiai érdekességek” 136–137., adatait fölhasználta FÖLDVÁRY: „Ordináriuskönyvek” 415.

¹²⁶ FÖLDVÁRY: „Ordináriuskönyvek” 405.

¹²⁷ A liturgikus könyvek tridenti szellemű megújításának három meghatározó szempontja volt: 1) a visszaélések és a jóvá nem hagyott szövegek kiküszöbölése, 2) a római rítus egységesítése, 3) a régi források használatára épülő filológiai igényesség. A jóvá nem hagyott szövegek kiküszöbölése kevés ellenállásba ütközött, jóllehet ez kiterjedt a középkor során fölhalmozódott, jelentős irodalmi értékkel bíró tételekre, és a filológiai igényesség is megvalósult a korabeli liturgikus könyvkiadásban és előkészítésében. A teljes egységesítést mindenekelőtt az akadályozta meg, hogy a kuriálistól különböző rítust használó dominikánusok nagy számban képviseltették magukat az illetékes zsinati bizottságban és eredetileg közéjük tartozott a „tridentí” mintakönyveket először kibocsátó V. Szent Pius pápa is. Vö. JUNG-MANN: *Missarum sollemnia* I. 176–180.

¹²⁸ Az 1568-as *BR Quod a nobis* kezdetű bullája szerint (4): „abolemus quaecumque alia breviaria ... illis tamen exceptis, quæ ab ipsa prima institutione a Sede Apostolica approbata, vel consuetudine, quæ, vel ipsa institutio ducentos annos antecedit, usa fuisse constiterit, quibus ut inveteratum illud ius dicendi et psallendi non adimimus.” Az 1570-es *MR Quo primum tempore* kezdetű bullája szerint (3): „Ut autem a sacrosancta Romana ecclesia, ceterarum ecclesiarum matre et magistra tradita ubique amplectantur omnes, et observent, ne in posterum perpetuis futuris temporibus ... missa ... alias, quam iuxta missalis a nobis editi formulam decantetur aut recitetur ... nisi ab ipsa prima institutione a Sede Apostolica approbata, vel consuetudine, quæ, vel ipsa institutio super ducentos annos missarum celebrandarum in iisdem ecclesiis assidue observata sit, a quibus ... præfatam celebrandi constitutionem vel consuetudinem nequaquam auferimus.”

vetkező évszázadban mondott le azokról önkéntesen a kálvinistából katolikussá lett Pázmány Péter ösztönzésére, hogy a kúria rítusának átvételével is nyomatékosítsa hűségét Rómához és a pápához.¹²⁹

A liturgikus könyvek használata, jellege és tartalma mégsem maradt változatlan. A XVI. század második felétől kezdve az egyre elérhetőbb és olcsóbb technika és a vallási irodalmat kísérő megnövekedett szigor miatt az egyházi könyvek kinyomtatásáról maga a klérus gondoskodik: a megrendelők többé nem könyvkereskedők, hanem főpapok, és többnyire a nyomda is egyházi ellenőrzés alatt áll.¹³⁰ A könyvek szerkezete és kivitele is egyre inkább elszakad a kódexektől. Az első újkori típusú esztergomi szerkönyv, Oláh Miklós érsek 1560-as *Ordo et ritus*-a (belső, hagyományosabb címe szerint *Obsequiale seu baptismale*-ja)¹³¹ még a régibb liturgikus nyomtatványoktól megszokott fraktúrral föliratozza fejezeteit, és azok első rubrikáját is — amely szövegében megegyezik a korábbi esztergomi könyvekkel — gót betűkkel szedi.¹³² A törzsszöveg viszont antikvával van írva, humanista helyesírás szerint, és keveset rövidít. Az oldalkép is szellősebb, egykolumnás, gyakran használ középre rendezett címekeket.

Utódai elhagyják a fraktúrt is, és vele együtt a régi megfogalmazások utolsó nyomait, ám a liturgikus tartalom szintjén jól azonosíthatók a rítusmeghatározó szöveg-

¹²⁹ KNAUZ: „A magyar egyház régi szokásai”. FÜZES: „Rítusváltás” 24. és 32. fölhívja a figyelmet még a gazdasági tényezőre, de meggondolandó, hogy a XVI–XVII. században a magyarnál jóval kedvezőbb helyzetben lévő egyházmegyék, sőt szerzetesrendek is önként vetették alá magukat a teljes vagy részleges romanizációnak.

¹³⁰ Az *Ordo et ritus*-t szintén a jezsuita Collegium Cæsareum bécsi nyomdájában nyomtatták. Az utolsó magánkiadású esztergomi szerkönyvek az 1520-as években jelentek meg, majd ezeket követte az 1537-es pálos misszale, ill. az 1540-es pálos breviárium (az előbbi már rendtag költségén nyomták), vö. SZABÓ — HELLEBRANT: *Régi magyar könyvtár* III. 83–84. (258–259., 263–265. tétel), ill. 99., 101. (321., 329. tétel).

¹³¹ *Ordo et ritus*. Főszövegének fraktúrral szedett kezdete (1^r): „Incipit Obsequiale seu Baptismale secundum chorum almæ ecclesiæ Strigoniensis. Initium sancti Evangelii secundum Ioannem.”

¹³² Pl. az egyházi év ismert ordóit, ld. *Ordo et ritus* 54^v: „Ordo in Purificatione sanctæ Mariæ. Sacerdos indutus vestibus sollemnibus, cum thuribus et crucibus exiens de sacrario, venit ante altare, et dicat”. Uo. 60^r: „Ordo in die Ramispalmarum. Hora tertia convenient omnes clerici, induti sollemnibus vestibus sacris. Et sacerdos aspergat aquam benedictam, incipiendo antiphonam”. Uo. 66^r: „In Cena Domini procedat episcopus cum presbyteris et clero in ecclesiam circa horam vesperam, et eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit. Et cum illuc pervenerit, incipiat subdiaconus epistolam Pauli sine titulo in modum lectionis”. A részletek mindegyike megegyezik a *MStr* párhuzamos helyének szövegével, vö. *PStr* 50., 46–47. — Hasonló kettősség figyelhető meg a *MR*-ban, amelyben a *Rubrica generalis Missalis* (5–8.) és a *De defectibus missæ* (23–26.) fejezetet antikvával, míg a többi bevezető fejezetet és a törzsszöveget fraktúrral szedték. A többi „tridentí” mintakönyv teljesen elhagyta a fraktúrt, beleértve a két évvel korábban megjelent *Breviarium Romanum*-ot is.

elemek, az esztergomi eredet megbízható jelölői.¹³³ Az alapvetően középkori regionális anyagot közlő, de teljesen újkori kivitelű nyomtatványok köztes helyzete arra kell, hogy készítse a középkori érdeklődésű olvasót, hogy fenntartással, de reménykedve forduljon ezekhez a könyvekhez. A nyomdai kivitel és a szöveggondozás módja jelzi, hogy a XVI. század második felének magyarországi liturgikus könyvei nem voltak érintetlenek a korszellemtől, pontosabban fogalmazva azt, hogy szerzőik (itt már nyugodtabban írhatjuk le ezt a szót) bizonyosan ismerték a Rómában az idő tájt bevezetett szerkesztői újításokat. Ezek az újítások a liturgia és az ahhoz tartozó könyvhasználat új korszakával jártak együtt, így biztosnak tekinthető, hogy azok, akik elfogadták őket, a bennük megjelenő liturgikus irányzattól sem idegenkedtek.¹³⁴

A Telegdi Miklós-féle ordinárius elemzésekor ezért szükséges elválasztani a középkorból öröklött elemeket a XVI. századi fejleményektől úgy a rítus, mint a filológia kérdéseiben. Az így nyert adatok kétféleképpen is hasznosíthatók: a középkori forrásokkal rokon vonások egyes esetekben megerősíthetők, tisztázhatják vagy kiegészíthetik a korábbi szövegek adatait, az azoktól elütő, újkori jellegzetességek és azok párhuzamai pedig egyértelművé tehetik, hogy a XV–XVI. század fordulóján megjelent, de összetett szövegtörténeti háttérből származó ordináriuskönyveknek mely rendelkezései vagy milyen tulajdonságai köthetők hagyományozásuk kései szakaszához.

β) A forrás leírása

A könyv teljes címe:¹³⁵ *Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reverendissimi domini Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis, et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis.* Az újkori jellegű, részletes és minden könyvészeti adatot fölsoroló címadás után szö-

¹³³ Jóllehet ebből a korból esztergomi breviáriumot vagy misszálét nem ismerünk, a rituále rítus-meghatározó jegyeit pedig még nem sikerült föltárni, a gyertyaszentelői processzió és a nagyhét leírása a megszokott esztergomi rendet és tételsort követi, vö. *Ordo et ritus* 54^v–75^v.

¹³⁴ A Tridenti Zsinat által szorgalmazott római szerkönyvek kibocsátása a következő ütemben történt: BR (1568), MR (1570), *Martyrologium Romanum* (1584), PR (1595–1596), CE (1600), RR (1614). A 6 nyomtatvány igényes, bevezetővel és mutatókkal ellátott facsimile kiadása jelent meg 1997 és 2005 között a *Monumenta Liturgica Concilii Tridentini* sorozat keretében. Az *Ordo et ritus* korábbi, az *OTel* alig későbbi az első editio princeps-eknél, amelyek közül a MR még a XV. századi nyomtatványok külalakját idézi. Eszerint a nagyszombati liturgikus könyvek nemcsak követték a római mintákat, hanem azokkal párhuzamos fejleményként értékelhetők.

¹³⁵ Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a Budapest, OSzK általam is használt példányának kötése egy vsz. XV. századi, magyar eredetű, szép kiállítású, hangjelzett pszaltérium-töredék. Tartalmazza a csütörtök-köznapi vesperáshimnusz 2–3. strófáját kikottázva, majd a pénteki *Confitebor*-zsoltár néhány versét. Piros és kék kezdőbetűket használ, notációja metzigót, kottavonalai pirosak, írása enyhén jobbra dőlő, keskeny, de vastag gótikus textuális.

vegebe illesztett önmegjelölés és kolofon nem található. A régebbi szokással szemben, de a máig élő kiadói gyakorlatnak megfelelően ugyancsak az első oldalon értesül az olvasó arról, hogy a nyomtatvány 1580-ban, Nagyszombatban készült a fönt nevezett tisztelendő úr fennhatósága alatt álló műhelyben.¹³⁶

A szöveg tartalmi jellegzetességei szoros kapcsolatban vannak szerkezeti vonásaival. Az Egri ordináriusnál is kevesebb incipitet tartalmaz, de láthatóan feladatának tekintti, hogy legalább a szerkönyvekre való utalás szintjén tájékoztasson az egyes napok tételanyagáról. A direktoriális kérdések közül az ordinárius saját szövege csak kivételképpen foglalkozik naptárszervezéssel (ütközések, egybeesések, ünneprangsor), de gondja van a votív elemek (kishórák és szuffrágiumok) rendszeres megadására. Az egyházi év rendhagyó napjainak ordóját minden szokásos alkalommal közli, de ordóinak terjedelme kisebb, mint a két korábbi nyomtatott ordináriusban fennmaradt rendtartásoké. Kötődése a székesegyházi környezethez erősebb, mint az *Ordinarius Strigoniensis*-é, így a ceremoniális szempontot következetesebben viszi végig a szövegen. Ennek köszönhetően több, de rövidebb ordót közöl, mint közvetlen elődje, ám a ceremoniális rendelkezések ezekre az ordókra korlátozódnak: a sajátos szertartásokkal nem rendelkező napok leírásában egyetlen ilyen rubrika sem olvasható. Szerkönyvi szövegeket alig, liturgiamaғыarázó részeket egyáltalán nem tartalmaz, a káptalan életével kapcsolatban pedig csak azt tünteti föl függelékesen, hogy mely napokon melyik méltóság szolgál főcelebránsként.¹³⁷

A törzsszövegben elmaradt tartalmi csoportok hiánya szinte mindig a könyv elején és végén található, azokat részben helyettesítő, függelékes fejezetekkel függ össze. Az ordináriust kalendárium vezeti be, amelynek tartalma majdnem tökéletesen fedi a törzsszövegbe fölvetett napok sorozatát. Ezt követi néhány további direktoriális táblázat: „Tabula litterarum dominicalium — Aureus numerus — Sequitur tabula perpetua ad inveniendum festa mobilia”, amelyek után a „Rubricæ generales” misére és zsolozsmára is vonatkozó, objektív ünneprangsort adó fejezete rendezi el a fölmerülhető ütközéseket és egybeeséseket, illetve foglalja össze az egyes tételtypusok kezelésére vonatkozó direktoriális tudnivalókat. Maga a törzsszöveg az „Ordinarium officii divini de tempore” fölrattal kezdődik, amelynek elején, ádvént első vasárnapján a mise és a zsolozsma vasár- és hétköznapi szövegeinek általános rendjét olvashatjuk, majd kezdetét veszi az ordináriusokból ismert, szűkebb értelemben vett temporális rész. A szanktorále önálló egységet alkot, és —bár a könyv elején lévő kalendárium januárral indult— Szent András böjtjével kezdődik. Eddig nem tapasztalt szerkezeti megoldás a magyarországi rubrikás irodalomban, hogy a szanktorálét kommúne követi, és csak ezután zárják a törzsszöveget a kishórák időszakos rendjét közlő bekez-

¹³⁶ „Tirnaviæ in ædibus eiusdem reverendissimi do. e. qq. 1580.”

¹³⁷ *OT* V7^v–X4^r.

dések, amelyek kiegészülnek az Esztergomban a nyári időszak szabad csütörtökjein Szent Adalbert tiszteletére végzett votív szertartások anyagával. A könyvet a liturgikus színek használatát („De diversitate colorum”) és a nagyobb ünnepek officiánsát megadó („Festa, in quibus summa missa a reverendissimo domino archiepiscopo celebratur”, stb.) tábla zárja. Ez utóbbi egy „Notandum” kezdetű, további szereposztásokat közlő oldallal fejeződik be.

A nyomtatvány kisebb alakú, mint a korábbi ordináriusok, antikvával készült, helyesírása humanista, bár —valószínűleg öntudatlanul— még gyakran őriz meg egyes jellegzetes írásmódokat a középkori liturgikus könyvekből.¹³⁸ Kevesebbet rövidít, jóval gyakrabban alkalmaz sortörést, és a órák vagy a jellemző kisebb tartalmi egységek rubrummal való kiemelése mellett szintén rubrikált, de nagybetűs, középre rendezett címekkel különbözteti meg a nagyobb tartalmi egységeket és az egyes liturgikus napokat, alkalmakat is. A liturgikus idézeteket és incipiteket nem emeli ki megkülönböztetett szedéssel, pusztán központozással választja el őket a szöveg többi részétől.¹³⁹

γ) *A könyv műfaj történeti helye és forrásértéke*

A Telegdi-féle *Ordinarium* tipológiai értelemben ugyan ordináriuskönyv, de liturgia- és könyvtörténeti környezetének ismeretében könnyen azonosíthatók azok a tulajdonságai, amelyek a korai direktóriumok, illetve a ceremóniálék felé mutatnak, és az azokat életre hívó gyakorlati és szemléleti változásokból fakadnak. Az alábbiakban —éppúgy, mint az előző alfejezetben— a leírás szempontjait követve próbálom meg értelmezni azokat a jelenségeket, amelyek filológiai újításnak mutatkoznak az 1580-as forrásban. Nem ennek a résznek tárgya, de előre kell bocsátanom, hogy a szöveg stílusa és szókészlete átmenetet jelent a középkori esztergomi rubrikás emlékek nyelvezete és a római kiadványok által terjesztett, később általános fogalmazásmód, terminológia között.¹⁴⁰

¹³⁸ Következésképpen, sőt abundánsan használja pl. az „æ”, „œ” betűkapcsolatokat (pl. *cum cateris, penitentia*, a „-tio, -tia” végződéseknél nem használ „c” betűt, az összetételeknél etimologizál (pl. *proiciens*, sőt akár *substilibus*), de nagybetűhasználatát következtelen és olykor figyelmen kívül hagyja a másutt érvényesített helyesírást, pl. *exultabunt, himni*. Ld. még az összehasonlításhoz alább, a III. 3. fejezetben írtakat.

¹³⁹ Ez a rubrumot is használó korabeli nyomtatványokban középkori örökségnek tekinthető: a 12 évvel korábbi BR rubrikái pl. már feketével emelik ki a szerkönyvi szövegeket. A CE a szerkönyvi szövegeket ugyan feketével szedi, de piros, szögletes zárójellel emeli ki őket.

¹⁴⁰ Ld. alább, a III. 1. fejezetben írtakat. Így pl. kuriális terminológia mutatkozik meg a „semiduplex, monstrancia, officians, introitus, pluviale”, esztergomi terminológia a „prosa, suffragium, chortor, sacrarium” szavakban.

A könyv címadása igen közel áll az 1520-as *Ordinarium Strigoniense* fölíratához. Megerősíti, hogy az innen, valamint az Egri ordinárius belső címéből ismert, semlegesnemű „ordinarium” szó ekkoriban az „ordinarius” korszerűbb, pontosabb változatának minősült. Az Esztergomi ordinárius címeit folytató „ordo divinus secundum ritum et consuetudinem”, vagy az ugyanott szereplő „consuetudo almæ ecclesiæ Strigoniensis metropolitanæ” szavak¹⁴¹ nyilván nem véletlenül köszönnek vissza az „Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitanæ ecclesiæ Strigoniensis” címadásban. A Telegdi Miklós munkájával kijavított és költségén kiadott szöveg szellemi előzménye az utoljára hatvan évvel azelőtt kinyomtatott ordinárius, de az újabb változat nem átdolgozás, hanem megfogalmazásában és szerkezetét tekintve is új munka. Összeállítása már nem abban az értelemben föltételez kézíratos előzményeket, mint a régebbi, kódex-alkatú ordináriusé. A pécsi püspök (vagy a keze alá dolgozó, névtelen liturgista) már egy kortárs nyomtatott könyvekkel bőven ellátott, hangsúlyozottan nemzetközivé váló egyházi környezetben vetette papírra rubrikáit. Talán a még élő esztergomi rítus hagyománya iránti tiszteletből választott hasonló címet, mint elődje, de könyvének kivitele, szerkezete, nyelve és tartalma már az újkori rubricisztikát előlegezi meg. Ennek lehet következménye, hogy a „Szepesi ordinárius”-ban még főcímként szereplő, majd fokozatosan visszahúzódó „rubrica” szó itt már származékaiban vagy járulékosan sem található meg.

A tartalmi elemek megítélésekor körültekintően kell eljárunk. A könyvben megmutakozó jelenségek nem egyetlen okra vezethetők vissza: kétségtelenül számolnunk kell a Tridenti Zsinatot követő liturgikus átalakulás purista szellemének hatásaival, de a korábbi esztergomi hagyományoktól való eltávolodás abból is származhat, hogy Telegdi Miklós csak helyettes adminisztrátora,¹⁴² és nem is érseke volt a főegyházmegegyének, a káptalan pedig gyakori önmeghatározása szerint számkivetve volt Nagyszombatba.¹⁴³ Az ordinárius például említi ugyan, hogy az elpusztult katedrális a Szent Márton napját követő vasárnapon ünnepli fölszentelését, de azt is közli, hogy a nagyszombati főtemplom dedikációs évfordulója ettől különbözik.¹⁴⁴ Az esztergomival intézményesen folytonos nagyszombati egyház szokása tehát középkori-regionális értelemben éppúgy átszínezhette a korabeli gyakorlatot, mint ahogyan hathattak rá az Európában akkor rohamosan terjedő liturgikus tendenciák.

¹⁴¹ A „consuetudo” szó az 1505-ös, velencei kiadásban jelenik meg először, az *OStr* két XV. századi kiadásának címsora még nem tartalmazza.

¹⁴² Az „in spiritualibus” kánonjogi terminus magyarázatát Rihmer Zoltánnak köszönöm.

¹⁴³ Pl. *OTel*/N7^r: „Tirnaviæ, ubi nunc ecclesia Strigoniensis exsulat”.

¹⁴⁴ Tí. a Szent Bertalan apostol ünnepét (augusztus 24.) követő vasárnap tartják, ld. *OTel*/N7^r. Szent Miklós ünnepénél is tekintettel van arra, hogy ő a nagyszombati főtemplom védőszentje, vö. *OTel*/O2^r.

Mindenesetre az 1580-ban közölt kalendárium és szanktorále számos ponton eltért a korábbi esztergomi gyakorlattól. Föltűnő például, hogy míg Eger és Esztergom liturgikus tiszteletben részesített szentjeinek sorozata közt csak árnyalatnyi a különbség, addig az *Ordinarium* néhány Esztergomra jellemző szentet és időpontot elhagy, és számos további, főként római vagy Magyarországtól nyugatra ünnepelt szentet vesz föl naptárába. A magyar szentek és a magyarországi szanktorále leglényegesebb pontjai mindemellett megőrződnek: Telegdi Miklós kalendárium nemcsak a régibb ordináriusokétól tér el, hanem még inkább az 1674-es, már valóban romanizált *Directorium*-étől is.¹⁴⁵ Érdekes, és valamelyest a nagyszombati száműzetés regionális hatását föltételezi, hogy a vizsgált beosztás különbözik Oláh Miklós húsz évvel azelőtti, hasonló szerkesztésű, de Bécsben nyomtatott *Ordo et ritus*-ának naptárától is.¹⁴⁶

A szentek tiszteletével szorosan összefügg, hogy elsőként az *Ordinarium officii divini* vezeti be Magyarországon az V. Pius-féle szerkönyvekből ismert ünnephierarchiát.¹⁴⁷ Mint a tipológiai rész megfelelő fejezetében már leírtam,¹⁴⁸ az objektív ünneprangsor szorosan összefügg a szentek kultuszának arctalanná válásával, amely a könyv rubrikáiban viszont nem mutatható ki. A szanktorále saját officiumainak, főként a szentekről szóló verses históriáknak nagyarányú visszaszorítása, azok kommúnis zsolozsmákkal való helyettesítése a purista reformmozgalmak egyik legfőbb, bizonyos mértékig indokolt törekvése volt¹⁴⁹ — Telegdi Miklós szabályainak tanúsága szerint ez a törekvés Esztergomban, azaz Nagyszombatban nem talált kedvező visszhangra, és a reformok által hasonlóképpen üldözött szekvenciák is sértetlenül maradtak.¹⁵⁰

A változások ezzel párhuzamosan jelzik, hogy az esztergomi hagyomány mely vonásait látták meghatározónak a XVI. század második felében. A magyar szentek tisz-

¹⁴⁵ Ld. róla alább, a II. 2. b) alfejezetben írtakat. Csak részleges egyezések figyelhetők meg a BR 11–22. kalendáriumával is. Ennek jelentősége leginkább abban áll, hogy a „tridenti” szerkönyvekkel szemben az *OTel* nemcsak nem csökkenti, hanem inkább növeli az ünnepelt szentek sorát. Többletei két fő forrásból táplálkoznak: 1) a kuriális-ferences anyagból — ez leginkább egyes, Esztergomban addig nem ünnepelt korai pápák és vértanúk (pl. Anaklét, Linus, Symphorosa és fiai), kisebb részben ferences szentek (pl. Bonaventúra, Klára) ünnepeit jelenti, 2) a német, esetleg francia területek kultuszaiból (pl. Gotthárd, Lipót, Medárd, Victorinus, Luca és Geminianus, Valér); tiszteletük elterjedtségéről ld. www.heiligenlexikon.de. Ezekon kívül az *OTel* alkalmazkodik a római gyakorlathoz egyes ünnepek sajátosan magyarországi időzítésének föladásában (pl. Bernát, Hilarius), vagy áthelyezésében is (Ilona, Leó).

¹⁴⁶ *Ordo et ritus* a4^v–c2^r.

¹⁴⁷ Vö. elsőként BR 23–29. (*Rubrica generales breviarii*). Az itt leírt ünnephierarchia rendi forrásokból, külföldről és Zágrábról már jóval korábban ismert volt, de az esztergomi könyvekben csak szórvány-szerűen fordult elő, ld. erről alább, a IV. 1. a) alfejezetben írtakat.

¹⁴⁸ Ld. fentebb, az I. 2. f) alfejezetben írtakat.

¹⁴⁹ TAFT: *The Liturgy of the Hours* 310. = TAFT: *La liturgie des heures* 302.

¹⁵⁰ A kalendárium kevésbé szilárd rétegének megváltozása ellenére a kedvelt saját officiumokat (pl. Miklós, Dorottya) az *OTel* is megtartja.

teletén kívül érintetlenek maradnak a könyvben a temporále Magyarországra jellemző szövegválasztásai,¹⁵¹ és a liturgikus színek függelékes felsorolása is a középkori szokást foglalja össze.¹⁵² Az Esztergomi vagy az Egri ordinárius néhány archaikus rubrikája viszont végleg feledésbe merül, egyes utasítások pedig kifejezetten ellentétesek a régebbi gyakorlattal.¹⁵³

Figyelemreméltó tartalmi mozzanat az is, hogy az ordinárium újkori szokás szerint az úrnapi mise után végezteti a monstranciás körmenetet. Az Esztergomi ordináriusban e nagyszabású, az egész várost körüljáró processzió még hagyományos helyén, a főmise előtt történik, mint afféle zarándokmenet a stációk között. Az Egri ordináriuskönyv már a processzió újabb, körmeneti, vagyis demonstratív jellegét hangsúlyozza azzal, hogy az évnek ezen a napján a mise utánra helyezi az Oltáriszentség diadalmas körülhordozását. Telegdi Miklós rubrikái ugyanezt kívánják meg, és ezzel bizonyítják, hogy ez esetben Esztergom és Eger gyakorlata közt nem regionális különbség volt, hanem egy sokszor átértelmezett rítus történetének újabb fordulata következett be.¹⁵⁴ A példa egyben alkalmas annak az előző alfejezetben még csak bizonytalanul megfogalmazott véleménynek az igazolására, mely szerint az Egri ordináriuskönyv kinyomtatott redakciója alapos, a XV. század második feléhez kötődő szerkesztés eredménye, és így jobban kötődik a liturgiátörténeti újkort előrevetítő későbbi forrásokhoz,

¹⁵¹ Pl. az *A diebus antiquis* antifónasorozat ádventben, Noé históriája, a hetenként változó nagyböjti himnuszanyag, a kompletórium időszakos jellege stb., ld. ezek összefoglalásához DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale)* 45–59.

¹⁵² Ennek legnyilvánvalóbb jele a lila szín eltérő használata (böjtnapok helyett hitvallók és özvegyek ünnepein, zölddel helyettesíthető, vö. *OTel* V6^v–V7^r). A liturgikus színek esztergomi használatáról ld. alább, a IV. 2. c) alfejezetben írtakat, valamint DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 56–57. Egyes színválasztások a korábbi ordináriusokban (pl. *color glaucus, flavus*) alkalmi vagy helyi jelentőségűek lehetnek, ezek nem találhatók meg az *OTel*-ban (csak fehér, vörös, zöld, lila, fekete, ld. *OTel* V5^v–V7^r).

¹⁵³ Pl. az O-antifónákat december 17-én kezdeti el, a nagyvecsernyét nem húsvét teljes nyolcadára, hanem csak első három napjára írja elő, csak megemlékezést tartat Sárlos Boldogasszony böjttéről.

¹⁵⁴ Vö. *OStr* 76; *OAgr* 75; *OTel* M5^v–M6^v. (Corp). A processzió szertartása, amelynek kissé félrevezető magyar megfelelője a körmenet, a klasszikus pogány vallásokból származik. Régi szokás volt, hogy a szentélykörzetekbe a rítus végzői ünnepi menettel (görögül *pompé*) vonultak ki. Ezt a hagyományt folytatta a Róma városi kereszténység gyakorlata: az év minden jeles liturgikus napjához tartozott egy-egy, ún. stációs templom, amelyben az illető nap miséjét mondták. A pápa a Lateránból az egész városon át ünnepélyesen vonult ide közvetlen asszisztenseinek kíséretében, és a nép jó része is követte a fölvonulást. A középkori liturgia Alpokon túli egyházaiban ez a szokás allegorikus értelmet nyert, és a vásár- és ünnepnapok miséjét bevezető szimbolikus zarándoklattá vált. Minden nagyobb templomhoz tartozott legalább egy kisebb stációs templom, ez azonban már nem a nap miséjének adott helyet. A szolgálattevők a nép kíséretében énekelve vonultak a stációs templomba, ott imádkoztak, majd énekelve tértek vissza a főtemplomba, hogy megkezdjék az aznapi misét. Ennek ősi formája mára csak a virágvasárnap, ill. —ahol tartják— a gyertyaszentelői körmenetben őrződött meg; eredeti összefüggéseit elvesztve, de ugyanennek a rítusnak emlékét őrzi az úrnapi és a feltámadási körmenet.

mint az adatokban sokszor megrövidített, de át nem szerkesztett, és így számos véletlenszerű maradványt fönntartó Esztergomi ordinárius.

Ugyanezt igazolják az egri és a „nagyszombati” szöveg közti szerkezeti összefüggések. Az osztott szerkezet és a kishórák függelékbe utalása olyan szerkesztői elvekből fakadt, amelyek évtizedekkel később további távolodást eredményeztek a középkori írásbeliségtől. A Telegdi Miklós-féle könyvben már a kommúne is önálló szakasz, és az Eгри ordináriusban következetesen tárgyalt két ceremóniális szempont — jelesül a liturgikus szín és a szereposztás — már önálló tartalmi egységben kap helyet.

A ceremóniális adatok kezdődő kivonatosítása a függelékbe végső soron az ordináriusok (és a pontifikálék vége)¹⁵⁵ ceremóniálévá alakulását jelzi. Ennek megfelelően a direktoriális szabályok összefoglalása, a húsvétszámítási segédletek és az öröknaptár a könyv elején a korai direktórium műfaját készítik elő.¹⁵⁶ Az utóbbiak már az ordináriumban is inkább a magánzsolozsmát, míg az előbbieket a székesegyházi kultuszt tartják szem előtt. A magyarországi rubrikás hagyomány középkori története ezért nem lehet teljes az újkorba átmenetet jelentő, kortárs irányzatok nyomát is magán viselő, de egyben a XV–XVI. századi ordináriusok számos, önmagában kétséges jegyét értelmezni képes *Ordinarium officii divini* földolgozása, és majdani kritikai kiadása nélkül.

E) EGYÉB MAGYARORSZÁGI ORDINÁRIUSOK, ILLETVE ORDINÁRIUSKÉNT SZÁMON TARTOTT RUBRIKÁSKÖNYVEK

a) *A Budapesti Egyetemi Könyvtár pontifikále-töredéke*

A magyar könyvtárak középkori anyagát leíró repertóriumok legkorábbi ordináriusról szóló bejegyzése a budapesti Egyetemi Könyvtár töredékkatalógusában található.¹⁵⁷ A Mezey László szerkesztésében közreadott kötet *Ordinarium liber canonicorum* cím alatt közöl egy posztkaroling minuszkulával írt, XI–XII. századi töredéket. A datálás az írástípus és a proveniencia alapján kétségtelen, a műfajmegjelölés pedig valószínűleg abból származik, hogy a kötéstáblában fönntmaradt, és ezért nagy felületen elmosódott pergamenlap legolvashatóbb részét rubrikaszövegek töltik ki; ezeknek néhány sorát a forrás leírója is átemelte az idézett gyűjteménybe. A kanonokok említésére a töredék egyes mondatai adnak magyarázatot: a karácsonyt követő napok matutinumának olvasmányanyagát ismertető rubrikák ugyanis az első nokturnus három ol-

¹⁵⁵ A Durantus-féle PR III-ban a ceremóniále valójában a pontifikále függeléke (631. skk.)

¹⁵⁶ Ld. erről fönntebb, az I. 2. f) alfejezetben, majd alább, a II. 2. b) alfejezetben írtakat.

¹⁵⁷ MEZEY: *Fragmenta Latina* 180: U. Fr. l. m. 208. s. 11/2. „Ordinarium liber canonicorum” fragm. membr. — ff 2, stb.

vasmányáról beszélnek, míg monasztikus szokás szerint a zsolozsmának ugyanezen a pontján négy olvasmány következne. Az elveszett könyvet tehát valóban világi rítusú, azaz kanonoki egyház használta.

Az „ordinarius liber” meghatározás és a kanonoki eredet együttes említése egy XI–XII. századi szövegre vonatkoztatva már kétségesebb. A normaszövegekről szóló, korábban idézett szerzők többsége a XII., vagy még inkább a XIII. századra teszi az ordináriuskönyv megjelenését.¹⁵⁸ A műfaj jellemző tartalmi és szerkezeti elemei ugyan már korábban is fölbukkannak, de ezek a könyvek még nem nevezik magukat ordinariusnak, és vagy alig rubrikált tételsorok, vagy egyes monasztikus szabályzatok fejezetcsoportját alkotják. Mivel a vizsgált töredék nem származhat monasztikus szabályzatból, csak incipitjegyzékként —és akkor is csak mint történeti előzményt— lehetne kapcsolatba hozni a későbbi ordinariusokkal. A pergamenlap további tartalma viszont ezt sem támasztja alá.

A forrás olvasható részeinek átírása után arra következtettem, hogy a töredék ugyanazon ívből való, de a megmaradt két lap a fűzött példányban nem egymásra következő szövegeket őrzött meg.¹⁵⁹ A könyv kisalakú, egykolumnás, díszítetlen lehetett. Rubrumot is használt, de nem következetesen különböztette meg vele a rubrikás és a szerkönyvi szövegeket. Az első lap tartalmát a karácsonyi matutinum patrisztikus olvasmányaira utaló rubrika adja, majd hosszabb, olvashatatlan felület után egy, a mi-

¹⁵⁸ Ld. FOLEY: „The « Libri Ordinarii »” 137; HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius* XX; MARTIMORT: *Les “Ordines”* 74–79.

¹⁵⁹ A jobb oldali fólió teljes olvasható szövegének átírása: „Postea leguntur homeliæ sanctorum patrum ad ipsum diem pertinentes. Quid ...gelio ... V... scilicet ... quattuor ... significantes ... am natiui... tertiam pro p...sta... ecclesias ... apparuit et nos ... debemus vigilare, ut mereamur illud suavissimum ... quod hac nocte pr...tatum est, audire, videlicet: *Gloria in excelsis Deo. ORDO IN NATIVITATE SANCTI STEPHANI ... Ipsa nocte leguntur lectiones tres de Actibus Apostolorum. Prima lectio sic continet: In diebus illis. Crescente numero discipulorum usque Factum est autem gaudium magnum in illa civitate. Postea leguntur homeliæ sanctorum patrum. ORDO IN NATIVITATE SANCTI IOANNIS EVANGELISTÆ. Leguntur lectiones tres de Apocalypsi a capite libri usque Quia tu creasti ... propter veritatem tuam erunt ... Postea leguntur homeliæ sanctorum patrum. ORDO IN NATIVITATE INNOCENTUM. Leguntur lectiones tres de Apocalypsi, ubi dicit: ... super thronum usque Et facta sunt tonitrua et voces et fulgura ... magnum. Postea leguntur lectiones sanctorum patrum.*” — A bal fólió teljes olvasható szövegének átírása: „*Dominus vobiscum. R. Et cum spiritu tuo. Sursum corda. R. Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino Deo nostro. R. Dignum et iustum est. Vere dignum et iustum est, æquum et salutare, nos ... omnipotens Deus, rerumque ... laudes assiduas personare, ...ntiæ tuæ indefessas semper persolvere, qui inter ceteras ... conditionis creaturas aer... efficaciam cerei pretiosam ... substantiam, ut ubi inde bo...mulatus exsisteret, et nobis u...cessarius perveniret. Pro ... immensam clementiam tuam, Domine, s... obsecramus, ut super has ... benedictionis tuæ ... ut omnes eas in Christi ... beatus Simeon, repletus ...ui mereamur, qui bo...ue Unigenitum tuum, Dominum nostrum, Iesum Christum, lumen aeternum ... præse... iubeas ... ac ... Spiritu Sancto ... Nunc dimittis servum tuum ... quia viderunt ... quod tibi ... finita, dicat hanc*”.

se Gloriáját bevezető beszéd vagy liturgiamaғыarázat következik. Ezután a karácsony nyolcadának első három napjáról szólnak rövid rubrikák, amelyek a matutínumban olvasandó bibliai szakaszt adják meg incipittel és explicittel, illetve a szent atyák műveihez utasítanak. A másik lap elején a Gyertyaszentelő tematikájához illeszkedő könyörgés után a Nunc dimittis kantikum szövegének töredékei azonosíthatók, majd jól látható a prefációkat megkezdő, keresztrel összekapcsolt „V” és „D” betűkből rajzolt alakzat (*Vere dignum*). Az utána kivethető szavak nyilvánvalóan a gyertyaszentelési prexből származnak, ennek szövege azonban nem azonos a korabeli Magyarországról származó egyedüli ismert párhuzam megfelelő helyével.¹⁶⁰

Mivel gazdagon, de általánosan rubrikált, ugyanakkor misén és zsolozsmán kívüli szerkönyvi szöveget is tartalmazó, XI–XII. századi töredékről van szó, amelyben liturgiamaғыarázó beszéd nyomait is sikerült fölfedezni, egyértelműnek találtam, hogy a két lap nem az ekkor kanonoki környezetben még ismeretlen ordináriusból, hanem valamely pontifikáléból származik. Mint korábban leírtam, a kérdéses időszakban a pontifikále összegezte a világi egyházak ordóinak hagyományát,¹⁶¹ így szerkönyvi jellege mellett is azok elsődleges normaszövegét jelentette. Föltételezésemet a régebbi pontifikálékat kiválóan ismerő Niels K. Rasmussen könyvészeti megfigyelései is igazolják, aki fölhívja a figyelmet arra, hogy a műfaj korai képviselői rendszerint kismértű, könnyen hordozható és kevésbé díszített kéziratok.¹⁶²

A töredéknek egykor helyet adó könyv műfaji helyzetének meghatározása könnyen azonosíthatóvá teszi a szöveget. Némi rövidítéssel, de mind a karácsony környéki, mind a gyertyaszentelői szertartásrend és szöveganyag pontosan megfelel a *Pontificale Romano-Germanicum* kritikai kiadásában olvashatónak.¹⁶³ A legkorábbi magyarországi ordináriusról tett említést tehát tévesnek kell tekintenünk. A hazai rubricisztika történetéhez mégsem haszontalan adalék az Egyetemi Könyvtár fragmentuma: eddigi ismereteink szerint ez az egyetlen Magyarországról fennmaradt adat a Német-római pontifikáléból, amely —föltéve, hogy nem a középkor kései szakaszában vagy azután került az országba— érv lehet a gyűjtemény és az általa megalapozott műfaj itteni ismertsége és hatása mellett.¹⁶⁴ Ennek igazi jelentősége a korai magyarországi rubricisztika legfontosabb forrása, az e rész harmadik fejezetében elemzendő, úgynevezett

¹⁶⁰ H 32^r (*Vere dignum ... quia per serenissimam*). Ez a prex a magyar szerkönyvekben később általános, vö. pl. *MNStr* 215^v.

¹⁶¹ A dómmonostor intézményének korabeli fölvirágzása miatt, illetve az apát-püspökök használatára készültek monasztikus pontifikálék is, ilyen pl. a Budapest, OSzK Clmæ 330.

¹⁶² RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 434–439., ld. még PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 205–206.

¹⁶³ A karácsonyi rész forrása: PRG II. 2–3., a gyertyaszentelői részé: uo. II. 8.

¹⁶⁴ A hordozó könyvet MEZEY: *Fragmenta Latina* 180. ismeretlennek mondja, és a 151. töredékhez utasít. Uo. 145. szerint a XIX. században választották le a Budapest, EK valamely ősnymotatványáról.

Hartvik-féle Agenda pontificalis és az általa legteljesebben képviselt ordóanyag kapcsán válik majd világossá.¹⁶⁵

β) *Monasztikus szabályzatok*

Az *ordinarii* cím alatt említ néhány további kéziratos rubrikáskönyvet Radó Polikárp gyűjteménye. Az általa bemutatott két benedekrendi forrás közül a korábbiak, egy XI–XII. századból való, beneventán írású szabályzatnak minden bizonnyal nincs kapcsolata a középkori Magyarország normaszövegeivel: egy XIX. századi régiséggyűjtő, Literáti Nemes Sámuel vásárolta meg, majd tőle került a Jankovich család, és tőlük később az Országos Széchenyi Könyvtár tulajdonába.¹⁶⁶ A könyv mindazonáltal nem ordinárius, hanem konszuetúdó, amely még csak nem is tartalmaz az egyházi életet illető, és így az ordináriusok előzményét jelentő szakaszt a nagycsütörtöki lábmossa szertartásrendjének kivételével.¹⁶⁷

Ugyancsak bizonytalan előtörténetű, de fontosabb a magyarországi rubricisztika szempontjából a Radó Polikárpnál leírt másik bencés „ordinárius” a XIV. század második feléből.¹⁶⁸ A kódex első része egy, a subiacói szokást követő tonáriust foglal magába, majd néhány függelékes, liturgikus tárgyú jegyzet után, újabb kéz írásával a *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sorozatban is megjelent subiacói konszuetúdó egyik változata, illetve annak részlete olvasható.¹⁶⁹ A szöveg a zsolozsma rendjét írja le, de nem az ordináriusokban vagy ceremóniálékban szokásos zsolozsmarendek fogalmai és módszere szerint, hanem inkább a órák napirendhez való viszonyáról beszél, és ceremóniális mozzanataik közül is csak azokat ismerteti bővebben, amelyek a szertartás kezdetének és végének nem szigorúan liturgikus szövegeihez és gesztusaihoz kapcsolódnak. A 26. oldalon a harmadik kéz írásával a subiacói szabályzat —saját felirata alapján római szokás szerinti— miserendje következik, amelyet a pap kézösszetételéről és meghajlásairól, az ádvent kezdetéről, az objektív ünneprangsorról és a zsolozsma olvasmányciklusának új történetéről szóló függelékes rubrikák zárnak.

A könyv tehát szintén nem tartalmaz az ordináriusokkal megegyező tartalmú szakaszt: mint a konszuetúdók középkori hagyományának egyik legkésőbbi darabja inkább a ceremóniále műfaját előlegezi meg néhány tulajdonságával. A forrás lényegében egykorú a *Consuetudines Sublacenses* első megfogalmazásával (1378), és bizonyára

¹⁶⁵ Ld. erről bővebben lentebb, a II. 3. fejezetben írtakat.

¹⁶⁶ Budapest, OSzK Clmæ 329. A magyar, vagy akár közép-európai eredetet a beneventán íráskép zárja ki. Leírásához ld. RADÓ: *Libri liturgici* 481–482.

¹⁶⁷ Budapest, OSzK Clmæ 329. 77^r–78^r.

¹⁶⁸ Budapest, OSzK Clmæ 102., vö. RADÓ: *Libri liturgici* 483–484.

¹⁶⁹ ANGERER: *Ceremoniale regularis observantiae* 7. skk.: „Incipiunt caeremoniae regularis observantiae ordinis sanctissimi patris nostri Benedicti ex ipsius regula sumptae ...”, vö. Budapest, OSzK Clmæ 102. 17^r.

német közvetítéssel jutott Magyarországra, hiszen a subiacói reformok idején azok szellemi atyja, III. Bertalan apát az itáliai monostor német származású szerzeteseire támaszkodott elsősorban, a XV. század elején pedig ugyanezek a reformok mutattak irányt egyes német apátságoknak.¹⁷⁰ Közép-Európában a reformok központja Melk volt, a melki atyák rubrikáinak alkalmazásáról pedig címfeliratában is beszámol Tolnai Máté breviáriuma, az egyetlen ismert monasztikus zsolozsmáskönyv a középkori Magyarországról.¹⁷¹ Kelemen Áron szerint a Tolnai-féle breviárium a mintegy száz évvel korábbi melki breviáriumnak szinte tökéletes mása, amelyet csupán néhány magyar vonatkozású officium egészít ki. Ugyanakkor jellemző, hogy a XV. századi melki breviáriumban nincsenek rubrikák, míg a Tolnai Máté nevéhez fűződő nyomtatványban az említett konszuetúdóból kivonatolt rubrikák köszönnek vissza.¹⁷² A melki atyák rubrikáinak jelenléte —mint azt egy korábbi tanulmányomban jeleztem— nem föltétlenül járt együtt a melki rítus meghonosításával, mégis a rítus részleges átvételéről árulkodik, hogy a XVI. századi Pannonhalmi evangelistárium a melki szokás, tehát Szent Máté evangéliuma szerint is közli a virágvasárnapi processzió máskülönben Szent Márk szerint olvasott evangéliumát.¹⁷³

Bár a rendkívül hiányosan adatolt magyarországi bencés liturgia kutatása még megközelítőleg sem jutott végleges eredményekre, egy XIV. századi, subiacói hagyományt követő monasztikus szabályzat hazai jelenléte érv lehet amellet, hogy a melki reform átvételét ne kései, XVI. századi fejleménynek lássuk, és ne tulajdonítsuk csupán a német-itáliai műveltségű Tolnai Máté kezdeményezésének. A római miserend és az objektív ünneprangsor emellett jelzi, hogy a korabeli Magyarország szerzetesi rítusai már jóval a világi egyházak előtt alkalmazták az esztergomi hagyományban először csak Telegdi Miklósnál jelentkező kuriális szokásokat.

¹⁷⁰ Subiacóról, ill. Melkről ld. KASPER: *Lexikon für Theologie und Kirche* IX. 1069., VII. 88. A reformokról ANGERER: *Ceremoniale regularis observantia* CXXVI–CXXXII. A reform ausztriai és magyarországi hatásáról ld. RÁTH: *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend nyomtatott imakönyvei* 3–22.

¹⁷¹ *Breviarium ordinis sancti Benedicti* (további kiadása: 1519, kiegészítése: 1582) ismertetései: RÁTH: *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend nyomtatott imakönyvei* 22–37., KELEMEN: „Tolnai Máté breviáriuma”.

¹⁷² A melki és a pannonhalmi könyvek viszonyáról ld. RÁTH: *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend nyomtatott imakönyvei* 33–34. Kelemen Áron a melki kéziratot, majd nyomtatott breviáriumokat a melki apátsági könyvtárban összevetette a Tolnai-féle breviáriummal, és digitális másolatot is készített róluk. Eredményeinek szóbeli közléséért köszönettel tartozom. A rubrikaanyag és a konszuetúdó viszonyáról ld. FÖLDVÁRY: „A melki atyák rubrikái” fölvetéseit.

¹⁷³ Budapest, EK Cod. lat. 113. 5^r–6^v: „In die Ramispalmarum. Secundum Marcum ... Item aliud iuxta morem Mellicensium. Secundum Matthæum”. A magyar bencések egykori önálló liturgiájára utal, hogy a második lehetőségre mint melki szokásra hivatkozik a címfelirat, noha a magyar egyházmegyei rítusok is a Máté szerinti perikópát használták. Eszerint a melki reform bizonyos mértékig a liturgiában is érvényesült, előzménye viszont egy, a magyar egyházmegyéktől független, sajátosan magyar monasztikus rendtartás lehetett. (Az evangelistárium leírása szintén Tolnai Máté nevéhez fűződik.)

γ) *Karthauzi ordináriuskönyvek*

Karthauzi konszuetudináriumként tünteti föl Csapodi Csaba a budapesti Egyetemi Könyvtár két, lényegében azonos tartalmú, XV. századi kódexét.¹⁷⁴ Jóllehet e kéziratok valóban az *Incipiunt capitula primæ partis consuetudinum Carthusiensium* mondattal vezetnek be mondandójukat, a „consuetudo” megjelölés inkább a monasztikus eredet, mint a tényleges tipológiai helyzet jelölője bennük. A fejezeteket a konszuetúdókra jellemző, az ordináriusokban viszont ritka tartalomjegyzék vezeti be, de ezután a könyvnek több mint felét kitevő, gondosan szerkesztett, belső utalásokkal átszőtt, a nagy ünnepek kivételével kevés tételt, de sok általános rubrikát tartalmazó ordinárius következik.¹⁷⁵ A kései konszuetúdókra jellemző, hogy bőven szolgálnak ceremoniális adatokkal, de ezek többsége is az ordinárius részét képezi. Liturgikus szempontú, de már inkább a konszuetúdókra emlékeztet az egyes tisztségek szertartási feladatait tárgyaló néhány fejezet, majd kusztumárium-szerű részek taglalják a betegekkel és a halálessetekkel kapcsolatos tennivalókat.¹⁷⁶ A szöveget három, ismét liturgikus tárgyú, eredetileg nyilván függelékes fejezet zárja.

A *Consuetudines Carthusienses* bevezetése megköveteli, hogy *divinum officium per omnes domos ordinis Carthusianæ uno ritu celebretur*, és a két könyv tartalma valóban fedi az 1510-ben Bázelen ki is nyomtatott,¹⁷⁷ egész Európában egységes szöveget. A karthauzi szabályzatok tartalmában vagy megfogalmazásában tehát keresve sem találhatnánk magyarországi elemeket: nyelvezetük választékos, és bár nem klasszicizáló, igen távol áll az esztergomi rubricisztikáétól.¹⁷⁸ Szóhasználatuk kevésbé különbözik a hazai szokástól, de ez inkább köszönhető a kor nagy rendjeiben szokásos, kevesebb regionális sajátosságot megőrző fogalmazásnak, mint tényleges kapcsolatnak.

A magyarországi rubrikás hagyomány kutatásában ezért csak referenciaként lehet figyelembe venni őket. Ahogyan a közös életet élő káptalanok egykor a monasztikus szabályzatokból vett minta szerint jegyezték le saját szokásukat, úgy e karthauzi forrásokban megfigyelhető a későbbi konszuetúdók hasonulása az ordináriusokhoz.

¹⁷⁴ Budapest, EK Cod. Lat. 101. és 103., vö. CSAPODI — CSAPODINÉ GÁRDONYI: *Bibliotheca Hungarica* I. 152., uo. van említve a Budapest, EK Cod. Lat. 92. karthauzi konszuetudináriuma. Mindhárom kódexet a lehnici karthauziak használták.

¹⁷⁵ Ennek alcíme már *Incipit tenor totius officii divini nostri ordinis Carthusiensis*. Szigorú értelemben vett ordináriust tartalmaz az első 34 fejezet.

¹⁷⁶ Általános liturgikai kérdések: 35–44. fejezet, az egyes rendi tisztségek liturgikus feladatai: 45–52. fejezet, szuffrágiумok: 53. fejezet, betegség, halálozás: 54–58. fejezet, liturgikus toldalékok: 59–61. fejezet.

¹⁷⁷ MEZEY: *Codices Latini* 166., 170.

¹⁷⁸ Saját, Esztergomban ismeretlen vagy ritka terminusok pl. a *matutinales laudes*, a *commemoratio*; a magyar ordináriusoktól szokatlanul választékos a „carent” vagy a „decorantur” igék használata.

Ezeknek a jól szervezett, központosított rendekhez kötődő szövegeknek az ismerete egy esztergomi rítusú környezetben megfelelő mintát jelentett volna ahhoz, hogy a világi egyházak nyelvileg és filológiaiilag is „korszerűbbé” tegyék a maguk ordináriusait. Hogy ez sehol nem történt meg, azt tanúsítja, hogy a rubrikák megfogalmazása és könyvvé szervezése éppen úgy az egyes hagyományok jellegzetessége volt, mint a rubrikákban megőrzött rítus. A tartalomjegyzék, a szereplőkhöz rendelt fejezetbeosztás a könyv egy szakaszán, vagy a „consuetudo” cím nem gyakorlati intézkedés, hanem a monasztikus eredet ismérve — a másfajta nyelvezet, az egyházi év kizárólagos, önálló könyvben való földolgozása és annak szerkezeti váza, s ugyanígy az „ordinarius”, illetve a „rubrica” cím a székesegyházi hagyományhoz kötődött.

δ) *Magyar ferencesek XVI. századi ordináriuskönyve*

Saját kolofonja szerint is Magyarországon készült a ferencesek egyik XVI. század eleji rubrikáskönyve.¹⁷⁹ A forrás további két szempontból is kiemelkedik az előbb tárgyalt, járulékos és egykor nem biztosan Magyarországon használt emlékmagyból: egyrészt fölhívja rá a figyelmet a *Rubrica Strigoniensis* korábban már jelzett, erősen romlott, de fölismerhető szövegpárhuzama a központi ferences ordinárius hamvazószerdai ordójával, másrészt megkülönbözteti más rendek normakönyveitől, hogy a ferences rend a római kúria szokását közvetítette a középkor területi egyházai felé.¹⁸⁰

A római-kuriális és a ferences liturgia párhuzamosan alakult az előbbinek III. Ince pápaságához fűződő első rendezése óta.¹⁸¹ A ferencesek rubrikás hagyománya a rítus egysége mellett is önállósodott a XIII. század közepétől kezdve, de ez csak a közös alapszövegek másik leágazásához vezetett, lévén a kolduló rendnek kevesebb szüksége a pápai udvar nagyszabású ceremóniáinak leírására.¹⁸² A kúria rítusát Rómán kívül azután sokkal inkább az egyszerűsített, ferences ordinárius képviselte: más rendi normakönyvekhez képest így hivatkozási alapja lehetett a középkorban időről-időre megjelenő, a latin liturgiát részleteiben is egységesíteni igyekvő szándéknak. A római kúria

¹⁷⁹ A kötetet RADÓ: *Libri liturgici* 492–493. mutatja be. Egykor a szegedi ferencesek könyvtárának Cod. Lat. 4. jelzetű kódexe volt, az 1973-as katalógus összeállításakor Radó Polikárp már nem ismerte őrzési helyét. Az általam alább értelmezett adatok az ő részleges átírásából valók. A kolofon (85^v) szövege: „Explicit ordinarium per manus Emerici de Strigonio. Anno 1509em”.

¹⁸⁰ Ennek volt kétségtelen jele, hogy az *RStr* 20–21. (Cin/f4) rubrikájánál pontosabb szövegegyezést tapasztalhattunk a ferences és a pálos megfogalmazás között. Ebben az esetben a ferences szöveg nem a rítust közvetítette, hanem arra adott mintát, hogy hogyan alkalmazható a kuriális vagy székesegyházi szerzetesrend szerzetesi viszonyokra.

¹⁸¹ A ferences rend, illetve a pápai kúria ordináriusainak kritikai kiadásai DIJK: *The Sources of the Modern Roman Liturgy*, ill. DIJK: *The Ordinal of the Papal Court*.

¹⁸² A Stephen van Dijk által kiadott ferences dokumentumok 1243 és 1307 között keletkeztek.

szokása talán a rendi vagy helyi hagyományok fönntartása mellett is mértékadó volt olyan rubrikális kérdésekben, amelyekkel kapcsolatban egy-egy központnak nem volt kialakult és rögzített álláspontja.¹⁸³

A ránk maradt ferences ordináriuskönyv kétségtelenül jelzi a ferences rubricisztika magyarországi hatását, ám a fönntebb vázolt karthauzi könyvekkel ellentétben nem egyszerű másolata a mintapédánynak. A forrás első szakasza önálló szerkesztésű kivonat, amely magán viseli az újkor rendi ceremoniáléinak szerkezeti jegyeit (a szerzetesrendek többsége még a XVIII. században is *Ordinarium* címmel látta el a *Ceremoniale Episcoporum*-hoz hasonló összetételű, de a közös élet mozzanataival is kiegészített rubrikáskönyvét).¹⁸⁴ Zsolozsma- és miserendet tartalmaz, a direktoriális kérdéseket pedig a Telegdi Miklós-féle ordináriusban látott módon rendezi a később általánossá váló beosztás és terminológia szerint. A tényleges, tehát az egyházi évre épülő ordinárius nyomai csak a második részben, a 70. lap után fedezhetők föl, de erre a szakaszra is jellemző a ceremoniálékat megelőlegező, inkább tartalmi kategóriákat, mint a kalendáriumot követő szerkesztés.¹⁸⁵

A ferences kivonat nyilvánvalóan magyar egyházi műveltségű klerikus kezétől származik, és megfogalmazása legalábbis nem üt el az esztergomi rubrikás hagyomány nyelvi jegyeitől.¹⁸⁶ Szerkesztése és liturgikus tartalma, ugyanígy terminusainak nagyobb hányada mégis inkább az erősen központosított, Róma tekintélyével megerősített ferences rítus állandó voltáról tanúskodik.¹⁸⁷ Az esztergomi rítus központjából való szövegmélék közvetlenül is jelzi, hogy a ferences-kuriális rubricisztika fogalmai és nyelvezete érintkeztek az esztergomi rubricisztikával, hiszen a mondott kézirat egykorú az Esztergomi ordinárius negyedik és az Egri ordinárius első kiadásával. Ugyanez a nyelvezet és fogalomkészlet befolyásolta később az önmeghatározását illetően még mindig esztergomi, Telegdi Miklós-féle *Ordinarium*-ot: korábbi ismerete újabb bizonyíték amellett, hogy az esztergomi rubrikás hagyomány nem volt elszigetelt, hanem tudatosan határozta meg önmagát normakönyveinek nyelvi és szerkeszté-

¹⁸³ Egyes liturgiamağarázatok, mint pl. BERNOLDUS: *Micrologus*, vagy ordináriuskönyvek, mint pl. GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* már a XV. századot megelőzően, az utóbbi esetben egy helyi rítus megalapozásakor is gyakran hivatkoznak a római, ekkor már kuriális rítusra.

¹⁸⁴ Ilyen pl. a sarutlan kármeliták 1717-es *Ordinarium seu Ceremoniale*-ja. A kis könyvecske 1. része a harangozást, majd a zsolozsma közben követendő szabályokat és feladatokat tárgyalja, 2. része miserend, kiegészítve az egyházi év jeles alkalmával, 3. része az officium capituli-ra, étkezésre, ruházkodásra, kézmosásra vonatkozó tudnivalókat közöl.

¹⁸⁵ A liturgikus napok ismertetése ugyanis nem az év által szabott sorrendet, hanem az ünnephierarchiát követi, ld. 70^r–73^r.

¹⁸⁶ Pl. *immediate post secundam pulsationem, quandocumque Corpus Domini portatur*.

¹⁸⁷ Pl. *duplex, duplex maior, de prosecutione missae*.

si jellemzőivel, majd tudatosan —bár csak lassanként— adta föl ezt a különállást a következő évtizedekben.

ε) *A Lányi-kódex*

Végül a Magyarországon íródott, de nem esztergomi ordináriuskönyvek közé tartozik a rubricisztika egyik nemzetközi szinten is figyelemreméltó emléke, a premontrei apácák magyar nyelvű ordináriusát megőrző Lányi-kódex.¹⁸⁸ A forrás mindkét tekintetben különleges: a reformációt megelőző népnyelvű rubrikáskönyvek egész Európában csak szórványosan maradtak fenn,¹⁸⁹ a premontrei apácáknak pedig egyetlen más ordináriusát sem ismeri a téma legavatottabb szakértője.¹⁹⁰ Az apácakolostorok műveltsége és ennek következtében liturgikus gyakorlata általában alacsonyabb szintű volt a férfi szerzetesekénél: a nővérek a misézés dolgában fölszentelt rendtársaikra szorultak, és csak a zsolozsmát végezheték önállóan — a nő által ellátható legrangsabb liturgikus szolgálat a vásár- és ünnepnap matutínium evangéliumi szakaszának fölolvastása volt.¹⁹¹ Számos kolostorban nem is mondtak egyebet, mint a máriás officium parvumot, amely jóval kisebb szöveg- és dallamanyagra korlátozódott, de követni engedte az egyházi év nagyobb időszakainak tematikáját.

A Lányi-kódexet használó közösség ugyan teljes zsolozsmát végzett, de fogyatékos latintudása miatt annak mondásához magyar nyelvű segítséget igényelt. A kódexet három, az egyes szám első személyű megjegyzések alapján rendbéli pap írta, akik a szöveget 1878-ban betűhív alakban megjelentető Volf György szerint már kész példányt másoltak, mivel mondat közben váltják egymást. (Kérdéses viszont, hogy ebben az esetben valóban a három kéz tulajdonosától származnak-e az egyes szám első szemé-

¹⁸⁸ Budapest, MTA KT K 43., kiadása: VOLF: *A Lányi codex*. Az ordináriust Volf György és a korábbi kutatás klarisszáknak tulajdonította, vsz. a kódex megelőző őrzési helye alapján. RADÓ: *Libri liturgici* 493. szerint a somlyóvásárhelyi Szent Lambert-monostor közössége használta, vitatkozik ezzel az Apor-kódex (magántulajdon) facsimiléjének bevezetője, ld. SZABÓ: *Apor-kódex* XVIII–XIX.

¹⁸⁹ Ilyen párhuzamokra csak egyes utalásokból következtetek. Tartalmaz pl. német szövegeket BRILLINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*. Igen elterjedt viszont katalán területen az ún. *Consuetudo de sagristia*, amely a sekrestyés (örkanonok?) teendőit közli, szokásosan katalánul. Ennél különösebb, hogy a reformáció átvétele után, 1591-ben is hagyományos összetételű, latin nyelvű ordináriust szerkesztett a halberstadti dóm káptalanja, ld. ODENTHAL: *Die Ordinatio Cultus Divini et Caremoniarum*.

¹⁹⁰ Placide Lefèvre Gábiel Asztrikhoz írt levelét idézi RADÓ: *Libri liturgici* 493: „Je ne connais pas de Liber Ordinarius a l’usage des chanoinesses Norbertines.” Hasonló rubrikákat tartalmaz viszont a szintén magyar premontrei apácáknak készült Apor-kódex néhány oldala. A kódex magántulajdon, a kérdéses részt ld. a hasonmás kiadásban (SZABÓ: *Apor-kódex* 189–198.) vagy az átírásban (VOLF: „Apor codex” 241–244.).

¹⁹¹ Vö. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 143; MARTIMORT: *Deaconesses* 225.

lyű megfogalmazások.)¹⁹² A könyv 1519-ben készült el, utolsó másolója Kálmáncei László volt. A második másoló a második rész címfeliratában az „ordinarium” szóval illeti munkáját.¹⁹³ A szöveg terjedelme és összeállításának módszere körülbelül a „Szepesi ordinárius”-éval egyezik, szerkezete hasonlóképpen kivonatos. Jellemző egybeesés köztük, hogy mindkettő elhagyja a nagypénteki ordót: a Lányi-kódex —elvégre apácáknak készült— egyáltalán nem szól a miséről, így a nagypénteki szertartásról sem, míg a nap zsolozsmáját azért hagyhatja figyelmen kívül, mert annak szabályai azonosak az előzőleg ismertetett, nagycsütörtöki zsolozsma szabályaival. A szöveg első szakasza egyébként teljes, időrendhez igazodó ordinárius, de annak végén —mint láttuk, a rendekben elterjedt, újabb szokásnak megfelelően— önálló fejezetekben közöl ceremoniális, illetve direktoriális adatokat. A kódexet az ordináriushoz csak lazán kapcsolódó, a temetésről és a beöltözésről szóló rituále-részletek egészítik ki.¹⁹⁴

A kézirat klarissza apácáktól került jelenlegi őrzési helyére, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába, de rendi hovatarozását a benne szereplő rítusmeghatározó jegyek alapján már régebben sikerült azonosítani. A premontrei elemek mellett mégis föltűnő benne a magyar szentek tisztelete, sőt a szerző hivatkozik a területileg illetékes esztergomi egyházmegye szokására, mint amelyet illő az apácáknak is követniük.¹⁹⁵ Még jellegzetesebb, hogy a könyv nyelvezete és szóhasználata mintegy tükörfordítása az esztergomi rubrikás nyelv fordulatainak és terminusainak,¹⁹⁶ míg a Placide

¹⁹² A kiadó megfigyeléseit és részben meghaladott, de hasznos ismertetését ld. VOLF: *A Lányi codex* XLVI–XLIX.

¹⁹³ VOLF: *Lányi codex* 384: „finis adesse videtur per me, Ladislaum presbyterum de Kalmancey ob refrigerium corporis et animæ suæ ... 1519”, uo. 355: „Kezdetük az második része, azaz ordináriumnak nyári része.”

¹⁹⁴ A kódex tartalmi egységei VOLF: *Lányi codex* oldalszámozása szerint (az idézeteket mai helyesírás szerint közlöm): „1–4. kapitulum” (319.), „Karácsony kántorról és Szent Tamás napjáról” (322.), majd végig az egyházi éven, „Tábla, miképpen az új históriákat bevenni, nyaradszaka kik esnek” (359.), „Benedictio mensæ, azaz asztal az mi szerzetünknek igaz módja szerint” (377.), „Az beteg kenetése mi módunkra” (380.), „Confessio fratrum in morte” (380.), „Az novíciáknak néminemű bizonytassák, megjelentessék és kérdessék” (385.).

¹⁹⁵ Pl. VOLF: *Lányi codex* XLVII: „Szent István királyt, Szent László királyt, Szent Imre herceget” vagy „Szent György mártírról az esztergomi egyháztól duplexnek kell tartanunk, mert amely püspökség alatt lakunk, amit ott illenek, nekünk is illő az.” Mivel a premontreiek nem tartoztak a liturgikus értelemben szigorúan egységesített rendek közé (a középkori egységtörékvésekről és részleges kudarcukról ld. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 166–169.), ez természetesnek tekinthető, de növeli a Lányi-kódex magyar vonatkozásban vett forrásértékét.

¹⁹⁶ Nem esztergomi terminusokat követ az ünnephierarchia szabályozása. Esztergomi jellegzetesség viszont a *prosa* (*sequentia* helyett), a *nyaradszaka* (*in astate*), a *háromlecks* *ünnepet szolgálunk* (*festum trium lectionum servamus* — talán a *servire* és a *servare* összekeverésével), az *ádvént vasárnapján történnék esnie* (*dominica Adventus evenerit occidere*), a *semmi emlékezetet nem teszünk* (*nullum suffragium facimus*). Teljes magyar liturgikus

Lefèvre kiadásában megjelent központi premontrei ordinárius, amelyre a magyar kivonatoló mint a rend nagykönyvére hivatkozik is, stilisztikailag az egyik legkülönösebb, szélsőségesen választékos emléke a középkori normaszövegeknek.¹⁹⁷ A Lányi-kódex így az egyetlen olyan ismert magyarországi eredetű, de nem magyarországi rítusú rubrikáskönyv, amely nemcsak referenciaként vonható be az esztergomi rubrikás hagyomány kutatásába. Közel százharminc év után megérdemelné, hogy kezelhetőbb és pontosabb, nyelvtörténeti, liturgikus és filológiai szempontokra egyaránt tekintettel lévő kiadásban jelenjék meg, hiszen a sajátosan magyarországi rubrikás nyelvhasználat szilárdságát és elterjedtségét jelzi, és első hosszabb, önálló szövegezésű nyelvemlékeink egyikével képes érzékeltetni, hogy mennyire szerves része volt a „magyarrá” vált római rítus nemzeti és európai műveltségünknek.

---

terminológia mutatkozik meg a hórák (pl. vecsernye, uternye, kompléta) és a napok (a közismertek mellett pl. kántor, kiskarácsony, kilenchagyó, áldozó) megnevezéseiben.

¹⁹⁷ VOLF: *Lányi codex* XLVIII: „nem mondom én magamtól, de látám ez mi szerzetünknek bizony könyvében, hogy így kell lenni.” A premontrei normakönyvek kritikai kiadásai LEFÈVRE: *Coutumiers liturgiques de Prémontré*; uő: *L'Ordinaire de Prémontré*. Korábbi kiadásuk (idézi uő) LEPAIGE: *Bibliotheca Praemonstratensis*. Ld. még WAEPFELGHEM: „Liturgie de Prémontré”. A rendi mintakönyv (XII. századi előzmények után) a XIII–XIV. századból való, ekkor pedig már nem volt máshol jellemző a rubricisztikában az emelkedett hangvétel, ld. erről bővebben alább, a III. 1. c) alfejezetben írtakat.

2. ELVESZETT RUBRIKÁS MŰFAJOK NYOMAI A MAGYAR KÖZÉPKORBÓL

Liturgikus könyvkultúránk fennmaradt emlékei alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a középkori magyar egyház ismerte és használta mindazokat a szerkönyvi és rubrikás műfajokat, amelyek ugyanabban az időben Európa más területein szolgálták a kultuszt. Ezért a magyarországi ordináriuskönyvek filológiai szempontú leírása után és a másik, több forrásban végigkövethető szövegcsoporthoz, a téma hazai őstörténetébe visszavezető szerkönyvi rubrikák bemutatása előtt hasznosnak látszik összefoglalni azt a kevés adatot, amely a tipológiai fejezetben ismertetett többi műfaj hajdani képviselőire vonatkozik.

Bizonyos mértékig ebbe a fejezetbe vezetett át a nem esztergomi rítusú, de Magyarországon fennmaradt középkori normaszövegeket tárgyaló, legutóbbi alfejezet,¹ hiszen a repertóriumokban számon tartott „ordináriusokról” kettőt kivéve világossá vált, hogy más könyvtípushoz tartoznak, és e kettő is csak kivonatos képviselője a műfajnak. Ahhoz, hogy mind ezeket, mind a föltételezett műfajok egykori képviselőire utaló nyomokat a rubrikás könyvkultúra történeti és gyakorlati összefüggésébe helyezhessük el, érdemes fölidézni az első részben vázolt szövegtípusok jellemző korát és használatát.²

A független, sem szerkönyvekkel nem egyesített, sem ciklusba nem rendezett ordók ideje a VII. századtól a IX. századig tart, ilyeneket tehát hiába keresnénk Magyarországon.

A tulajdonképpeni „breviárium”, vagyis a más információkat alig közlő, teljes tételjegyzék a X–XII. században a legelterjedtebb, de Magyarországon és Európa más tájain is beépül a XIII. századtól általános összesített szerkönyvekbe, illetve az ordináriusokba.³ Az *Ordinarius Strigoniensis* alaprétege, amelynek hatása a szepesi kivonatra az ellenkező szerkesztői szándék mellett is nyilvánvaló, egyértelműen jelzi, hogy a műfaj hagyománya Magyarországon is megvolt, de teljesebb alakban folytatódott az ordináriusokban.

¹ II. 1. e).

² Ld. fentebb, az I. 3. fejezetben írtakat.

³ A tulajdonképpeni breviárium, vagyis a néhány ordóval kiegészített zsolozsmás tételjegyzék jellemző példája térségünkben a XII. századi Kraków, BK Ms. 51. (83.) kódex.

A közös élet szabályaival a magyar világi egyházak gyakorlatában nem találkozunk: noha a káptalan egyes tagjainak liturgikus szerepére mind az Egri ordinárius, mind a Telegdi Miklós-féle *Ordinarium* nagy gondot fordít,⁴ egyetlen olyan szöveget sem ismerünk a hazai katedrális úzusból, amely egyes külföldi mintákhoz hasonlóan dómmonostori vagy reguláris kanonoki viszonyok írásos rendezéséből származnék, és a templomon kívül is foglalkoznék a közösség egyes tagjainak napirendjével. Magyarországon használt monasztikus szabályzatok ugyan maradtak fenn, ám ezek egyike sem képvisel sajátosan magyar gyakorlatot.⁵ A két példányban ismert karthauzi normakönyv

⁴ Ld. a II. 1. c) és d) alfejezetben írtakat.

⁵ Ld. a II. 1. e) alfejezetben írtakat. Az egyetlen forráscsoport, amelyet —Esztergommal való áttételes kapcsolata alapján— talán érdemes lenne tekintetbe venni, a pálos konszuetudináriumoké, vö. GYÖNGYÖSI: *Incipit directorium singulorum Fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite*. A három, egyetlen egybekötött példányban fennmaradt nyomtatvány a közös élet szabályainak jellemző képviselője, de nem tartalmaz kidolgozott liturgikus agendát. Ezért és mert SZABÓ —HELLEBRANT: *Régi magyar könyvtár* III. eredeti évmegjelölés híján csak függelékesen, a 965. szám alatt közli (vö. uo. *Pótlások, kiegészítések, javítások* I. 56. [5103-as számú tétel], 1518–1521 közé keltezve), a benne foglalt liturgiátörténeti adatok nincsenek kellőképpen földolgozva, noha TÖRÖK: *A magyar pálosrend* 56–57., ill. 92–94. használja a zsolozsma és a mise leírásánál (magam Déri Balázsnak köszönöm, hogy fölhívta figyelmemet a forrásra). Liturgikus szempontból a *Directorium* következő fejezetei hasznosíthatók (diplomatikus átírásban): [I.] *Incipit norma prioris generalis; Septimo intendat ad officium divinum; VIII. Incipit norma noviciorum presbiterorum et clericorum; Primo circa chorum; [X.] Incipit regula rectoris chori; XIII. Incipit reg. sacristarum; Primo circa ornatum et decorem; Secundo circa pulsationes; Tertio circa luminaria; XV. Incipit regula lectorum in mensa et choro.* — A *Declarationes* liturgikus adatokat is közlő fejezetei ezek: XVIII. *De officiis missarum pro fratribus defunctis communiter et universaliter observandum; XIX. Quod pro domino apostolico. Cardinalibus Patriarchis etc. per universos fratres duodecim misse legantur; XXI. De legendis horis fratrum laicorum; XXXIII. De divino officio diurno et nocturno uniformiter observando; XXXIII. De septem horis canonicis. [locis suis et temporibus] persolvendis (kézzel javítva); XXXV. De genuflexionibus; XXXVI. De disciplinis recipiendis; XXXIV. (sic) De silentio ab omnibus fratribus nostris communiter observando; XXXVIII. Quod omnibus diebus Dominicis fratribus capitulum fiat; XXXIX. De observatione ieiuniorum universaliter celebrandorum; XL. De ieiunio panis et aque; XLI. De ieiunio maioris letanie; LXVIII. Quod fratres laici psalterium vel alios libros legere aut tonsuram portare non debeant aut presumant; LXXIII. Quod nullus vicariorum aut priorum occultas compositiones ante aduentum (sic) visitoris cum eorum subditis facere presumant; LXVIII. Super accessu altaris Kirie. Et sanctus; Statuimus adicientes quod non plura sanctus debeant cantari quam ista subsignata; LXXV. Quod post completorium antiphone non cantentur nisi hee subscripte; LXXVI. Quod processiones non fiant nisi in Festivitatibus infra nominandis; LXXVII. De festivitatibus per anni circulum colendis; Festa de iure communi colenda sunt ista videlicet; Festa autem ex devotione et laudabili consuetudine colenda per omnes sunt hec videlicet; Festa vero que coluntur tantum per fratres heremitas sunt hec; Rubrica ultima. Quomodo Fratres nostri ad incertum usum possunt habere libros vel alia bona; In minoribus horis hoc modo cantandum est; In nativitate Domini; In epiphania domini; In die resurrectionis; In festo ascensionis; In festo penthecostes; In festo Corporis xpi; In dedicationibus ecclesie; In assumptione virginis marie. Különösen értékesek még egyes liturgikus tételeknek a nyomtatványban található kottás lejegyzései. Az anyag megérdemelné a további kutatást, de mivel nem tartozik a szoros értelemben vett esztergomi rubricisztikához és vsz. a pálos gyakorlat-*

csupán az illető szöveghagyomány jelenlétét igazolja, a subiacói konszuetúdó pedig legfőljebb egy XV–XVI. századi bencés reformirányzat hatását jelzi anélkül, hogy bármit elárulna a műfajnak a hazai apátságok rubricisztikájára gyakorolt hatásáról.⁶

Végül a ceremoniále kezdeményeiről árulkodik az 1509-es ferences ordinárius és a Lányi-kódex, majd a Telegdi Miklós-féle *Ordinarium* szerkezete és tematikája.⁷ A nagyszombati száműzetésben élő XVI. századi érsekségnek a török harcok és a reformáció véglegesnek látszó előretörése közepette mégsem nyílhatott alkalma, és talán liturgikus viszonyai sem adtak okot arra, hogy a leggazdagabb püspöki székhelyekhez hasonlóan önálló ceremoniálét nyomasson az 1600-ban kiadott *Ceremoniale Episcoporum* előtt és a rendelkezésére álló római pontifikále mellett.

Két olyan rubrikás könyvtípusról van tudomásunk, amely egy-egy teljes szöveggel van képviselve a magyar középkor, illetve koraujkor írásbeliségében. A soron következő két alfejezetben ezek egyikével, az egykor sokkal elterjedtebb és nagyobb hatású liturgiamagyarázattal, illetve annak a hazai rubrikás emlékeket érintő másodlagos forrásértékével és hatásával foglalkozom (a), majd a másikat, a korai direktóriumot és annak folytatásait mutatom be (b). A szerkönyvi és rubrikás műfajok keveredését jelentő pontifikále XIV. század utáni példányai már a római mintákat követik,⁸ korábbi változatainak nyomaira pedig a harmadik fejezetben, a szerkönyvi rubrikákkal összefüggésben fogok kitérni.

A) LITURGIAMAGYARÁZÓ RÉSZLETEK ÉS A PRAY-KÓDEX *MICROLOGUS-A*

a) *A XI–XIII. századi liturgiamagyarázat és Magyarország*

A magyar egyházszervezet kiépítése és rá nem sokkal az esztergomi rítus kialakítása egy időben történt a liturgiamagyarázat második virágkorával. Ugyanekkor, vagyis a

---

nak is inkább késői, sajátosan monasztikus, nem pedig székesegyházi eredetű elemeit rögzíti, a jelen dolgozatban nem foglalkozom vele.

⁶ A *P*-vel kapcsolatban időről-időre fölmerül a X–XII. századi clunyi vagy hirsai reformmozgalmak hatása (ld. erről SZENDREI: *Mos patria* 153., 159.). A hirsai szabályzatok (kiadásuk WILHELMUS: *Constitutiones Hirsaugienses*) a konszuetúdók azon típusához tartoznak, amely nem tartalmaz szigorú értelemben liturgikus és azon belül az évkört leíró fejezeteket, így kapcsolatuk a *P*-vel közvetlenül nem ellenőrizhető. A II. 3. c), illetve III. 1. b) alfejezetben magam is jelzem, hogy a szakramentárium egyes ordótöredékei közvetlenül monasztikus eredetűek lehetnek.

⁷ Ld. a II. 1. d) és e) alfejezetben írtakat. A ceremoniále felé mutató szerkezeti változások már az *OAg*-ben megtalálhatók.

⁸ Budapest, OSzK Clmæ 317; Esztergom, FSzEK Mss. 26; Roma, BAV Ottob. Lat. 501.

XI–XII. században egész Európában a liturgiama­gyarázat volt a rubricisztika legtermőbb műfaja. A helyi hagyományokat kodifikálni képes tételjegyzékek és az ordókat egységbe fogó pontifikálék már az előző száz-kétszáz évből rendelkeztek folytonos előzményekkel, a liturgiama­gyarázat viszont hosszabb szünet után, szinte egy időben lendült föl olyan szerzők munkásságával, mint Honorius Augustodunensis, Ioannes Beleth, III. Ince pápa, szentviktori Hugó, deutzi Ruprecht, cremonai Sicardus, vagy konstanzi Bernold.⁹

Műveik egyáltalán nem szorítkoztak a szertartások misztikus magyarázatára: az allegorézissel szerves egységben ezek a szövegek jelentették a szertartástan elméleti kézikönyveit. A rubricisztika részletkérdéseibe nem bocsátkoztak, de rögzítették, hogy mely szokásokat erősít meg Róma tekintélye, milyen gyakorlat fogadható el még amellet, és teológiai, valamint történelmi értelemben is megmagyarázták az egyes intézményeket, szövegeket és ceremóniákat.¹⁰ Egyes liturgista szerzők ismerete nélkül semmiképpen nem foghattak hozzá a XI–XII. századi Magyarország liturgikus rendjének szabályozásához, hiszen az esztergomi rítus szöveg- és dallamválogatása, kalendárium és ceremóniális rendje lenyűgözően széles körű tájékozódásról tesz bizonyosságot.¹¹

Annál különösebb, hogy a középkori Magyarországról alig ismerünk ilyen tárgyú kéziratokat, és említéseik is igen ritkák. A rubrikás szövegekből szinte lehetetlen kiválogatni a műfaj klasszikusaitól származó, de nem szó szerint idézett részleteket, éppen a tematika változatossága miatt: történelmi megjegyzések, általános szabályok, a szent szövegek egyes változatait elvető vagy helyben hagyó ítéletek egyaránt származhatnak e kiterjedt és önmagában is átfedésekkel teli anyagból, és ha sikerül is azonosítani egy-egy rubrika szakértői forrását, aligha lehetünk biztosak afelől, hogy elsődleges és közvetlen forrásra bukkantunk.

Mindenesetre a XV–XVI. század fordulójáról való ordináriusaink egyetlen megnevezett hivatkozása Durantus *Rationale divinatorum*-a.¹² Az Esztergomi ordinárius egy alkalommal —jellemző módon a könyv elején, ahol a szerkesztői csonkítások még ke-

⁹ Kiadásai HONORIUS: *Gemma anima*; DOUTEIL: *Iohannis Beleth Summa*; INNOCENTIUS: *Mysteriorum evangelica legis* = WRIGHT: *A Medieval Commentary on the Mass*; HUGO: *Speculum de mysteriis Ecclesiae*; HAA-CKE: *Ruperti Tuitiensis Liber*; SICARDUS: *Mitrare*; BERNOLDUS: *Micrologus*.

¹⁰ A „ceremónia” szót a szertartások ceremóniális, vagyis nem szöveges elemeire használok, ld. fentebb, az I. 2. g) fejezetben írtakat.

¹¹ Ld. fentebb, a II. 1. fejezet bevezetőjében írtakat.

¹² DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale*. Durantus az ordináriusokon kívül is érezteti hatását. A Pécsi misszáléra gyakorolt befolyásáról ld. TÖRÖK: „A Missale Quinqueecclesiense”. Magam a *Missale ... Episcopatus Zagrabienensis* 84^r oldalán tapasztaltam, hogy Durantus alapján akár kiterjedt helyi hagyományt is módosítottak a könyv szerkesztői.

vésbé érvényesülnek— szuffrágiумokkal kapcsolatban,¹³ az Egri ordinárius ötször, egyszer a szövegválasztás, egyébként pedig a liturgikus szín kérdésében idézi a *Rationale*-t.¹⁴ Mindezek a hivatkozások csak nehezen lennének azonosíthatók, ha a könyv szerkesztője nem nevezné meg forrását: az említett helyek mindegyike az ordináriuskönyvek megszokott témáival foglalkozik, és egy sincs közöttük, amely a rubrikák hangvételétől szokatlanabb, allegorikus magyarázatot tartalmazna.

Ez utóbbi téma éppen az igényes, nagy hagyományokat kodifikáló vagy megalapozó rubrikáskönyvekre jellemző, és rendszerint először esik áldozatul a kivonatolónak.¹⁵ Durantus műve kézirat formában is széles körben elterjedt, és több nyomtatott kiadást ért meg egészen a XIX. századig, még a kritikai változat előtt.¹⁶ A magyarországi ordináriuskönyvek idejében az európai liturgika kizárólagos és legjobb tankönyvének számított, amelynek érvényességét legföljebb az új, humanista szemléletű liturgisták művei kezdték ki — különösebb eredmény nélkül.¹⁷ Mivel Durantus a XIII. század gyakorlatának és ítéletének megfelelően törvényesnek tekintette a római rítus regionális és rendi változatait, olyan tekintélynek minősült, aki nem veszélyezteti az egyes egyházak féltve őrzött és hagyományozott szokásait.¹⁸ A kétszáz éves távolság ellenére a tőle származó hivatkozások mind az Esztergomi, mind pedig az Egri ordinárius szövegtörténetének legújabb rétegéhez tartoznak, és ezt mutatja elhelyezkedésük is az egyes bekezdések toldalékos itemeiben.

β) A magyar középkor második feléből fennmaradt liturgiamagyarázó részletek

Ezért bár ő az egyetlen megnevezett szerző, nem föltétlenül Durantustól származnak azok a véletlenszerűen fennmaradt megjegyzések, amelyek a „Szepesi” és az Egri ordináriusban az allegorézis módszerével közelítenek meg egy-egy kérdést, elhelyezkedésük nem függelékes, és forrásra sem hivatkoznak. E néhány rubrika könnyen

¹³ *OStr* 2. (Andr.ap.).

¹⁴ *OAgr* 89., 93., 97., 109.

¹⁵ PRABL: „Zur Geschichte und Inhalt des ältesten Salzburger Liber Ordinarius” 466. szerint pl. a XII. század végén megszerkesztett Salzburgi ordináriuskönyv a *Micrologus*, a *Liber Quare* és Beleth műve szövegéből jelentős mennyiséget tartalmazott. Hasonlóan bőven hoz liturgiamagyarázó részleteket GJERLØW: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* a XIII. század elejéről. A XIV–XV. században születő ordináriusok már csak nyomokban tartalmaznak ilyen témájú rubrikákat.

¹⁶ Pl. Lyonban 1568-ban, Nápolyban 1859-ben.

¹⁷ Magyar vonatkozásban ezek közül említendő CLICHTOVEUS: *Elucidatorium*, vele kapcsolatban ld. HOLL: „Jodocus Clichtoveus”.

¹⁸ A rítusváltozatokra vonatkozó korabeli vélemény világos megfogalmazásához ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 8.

összefoglalható. A *Rubrica Strigoniensis* a nagyheti sötét zsolozsmák leírásakor közli az ordináriuskönyveinkben fönmaradt leghosszabb allegorizáló szakaszt:

Notatur, quod in die Cenæ cum aliis duobus diebus, videlicet sexta feria et Sacro Sabbato, sequentibus in matutinis tredecim candelæ incenduntur, immo non sum bene expertus in mysterio, fortasse quindecim debent fore. Sed ex illis tredecim candelis in fine cuiuslibet psalmi matutinalis unaquæque candela extinguitur, et in fine solum permanebit una candela præcise de sursum infigata, quousque Benedictus Dominus Deus Israel finietur. Post hoc illa etiam extinguitur propter redemptionem populorum. Item: Duodecim candelæ significant duodecim Apostolos, sicut enim duodecim candelæ post sese exstinguuntur, ita etiam ipsi Apostoli in hora passionis Christi dubitaverunt in fide de resurrectione Christi, et sic non fuerunt in fide stabiles, sed exstincti. Sed decima tertia candela significat beatam Virginem Mariam, quia sicut ultima candela extinguitur post Benedictus, et prius semper superlucet, sic in beata Virgine numquam defuit fides, sed semper luxit, scilicet ante passionem et post passionem, et sic redemptio populi numquam fuit exstincta in fide, sed semper luxit iugiter. Igitur non, solum in beata Virgine mansit fides.¹⁹

A szövegrészlet valószínűleg nem közvetlen idézet, hiszen a szerző a *non sum bene expertus in mysterio* szavakkal érzékelteti saját járatlanságát a témában. A tizenhárom vagy tizenöt gyertya közti ingadozás mégis föltételezi, hogy a ránk maradt itemek közvetett háttérben a „misztériumban szakértőbb” személyek szövegei állnak. A véletlenszerűen megmaradt mondatok —figyelembe véve, hogy az effélék rendszeresen és nagy számban fordulnak elő számos külföldi ordináriusban— azt sejtetik, hogy a rubrikás hagyomány elveszett szövegeiben éppolyan szerepet játszott az allegorézis, mint a XII–XIV. században általában.

A gyertyák mennyiségével és szimbolikájával már a karoling magyarázók is foglalkoztak, de a tizenhárom szám egyiküknél sem található meg.²⁰ Az ezredforduló utáni elméleti munkákban lényegileg azonos szöveg olvasható: a XI–XII. század liturgistái, majd Durantus is többféle gyakorlatról tudósítanak a gyertyák számával kapcsolatban, és ahelyett, hogy ezek közül kiválasztanák a „helyeset”, mindegyikhez önálló kommentárt fűznek. Figyelemreméltó viszont, hogy egyikük sem ismeri az idézett szövegben szereplő szokást.²¹

¹⁹ *RStr* 28. (Qu/H6/f5).

²⁰ Megtalálható viszont az 1540-es *Breviarium ordinis fratrum eremitarum*-ban: „Ista die in matutinis tredecim candelæ ante altare in ligno triangulo præparabuntur, et ante matutinas accendentur, et singulæ ad inceptionem uniuscuiusque psalmi exstinguentur.” (163^r = *PStr* 116.)

²¹ Az elterjedt változatok szerint a gyertyák száma 72, 24, 15, 12, 9 és 7 lehet, de a magyarázók lehetségesnek mondanak más mennyiséget is. A 13-as számról a klasszikusok nem szólnak; a teljesség igénye nélkül ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* II. 341; DOUTEIL: *Iohannis Beletii Summa* I. 187; SICARDUS: *Mitræ* 298–299. Az egyes számokhoz a szimbolika mellett saját gyakorlat is kötődött annak függvényében, hogy mely tételtípusok vagy zsolozsmarészek után oltottak el gyertyát.

A tizenhárom számtól eltekintve a *Rubrica Strigoniensis* mégis az ő magyarázatuk fonalát követi. Az említett szerzők szerint, ha a matutínumban tizenöt gyertyát gyújtanak meg, az az apostolokat és a három Máriát jelképezi — és a tizenötös szám valóban jól illeszkedik a matutínium rendjéhez, amelyben a három nocturnus három-három, majd a laudes öt zsoltára és a Benedictus után éppen ennyi láng kioltására van alkalom. A föltámadásba vetett hit, Szűz Mária kiemelt szerepe és a *redemptio populorum* említése szintén rendelkezik előzményekkel a műfaj ekkor már évszázadok óta egységes hagyományában. A magyarországi kommentátor tehát a gyakorlati szempontot sértette meg a szimbolika kedvéért: ha valóban minden egyes zsoltár végén oltanak ki egy-egy lángot, akkor a tizenhárom szám alkalmatlan, mert nem felel meg a zsoltárok tényleges mennyiségének. A tizenkét apostol és a Szűzanya együttese az allegorézis szempontjából viszont valóban nem szorul rá a két másik Mária bevonására: azt inkább a tizenötös szám kitöltése indokolja.

A hely tehát megfogalmazását tekintve független, és bizonyos mértékig gyakorlati szempontból is eltér az európai rubricisztika ekkorra megszilárdult szövegeitől. Így egyszerre tanúskodik egy önálló —bár esetleg csak szűkebb helyi érvényességű— magyarországi liturgiama­gyarázó hagyomány meglétéről és a széles körben elterjedt kommentárok közvetett ismeretéről, hatásáról. Nem kötődik a *Rationale*-hoz, és a szövegben elfoglalt helyzete, valamint kifejtettsége is megkülönbözteti az abból származó részletektől. Szórványszerű emléke lehet tehát egy olyan tartalmi csoportnak, amely a külföldi párhuzamok alapján végigkísérhette a korábbi, Durantus művének hazai elterjedését megelőző magyarországi rubrikáskönyveket, és egyben jelzi, hogy azok nem közvetlenül merítettek a műfaj egyik vagy másik klasszikusának munkájából. Azt azonban, hogy a megjegyzés nemcsak egy *non bene expertus* személy tollából származó, jelentéktelen torzulása az eredetileg tizenöt gyertyához fűződő, nem egy, hanem három Máriát említő magyarázatnak, csak további adatok erősíthetik meg.²²

Az Egri ordináriuskönyv előbb Szent Mihály ünnepén magyarázza hasonló érvekkel, hogy miért kell a vecsernyében —egyébként az 1580-as *Ordinarium* rendelkezésével összhangban—²³ megtöm­jé­ne­zni az oltárokat:

Et fit incensatio altarium, quia de manu angeli ascendit fumus aromatum in conspectu Domini.²⁴

Jóllehet a tömjénezés kérdése colendum rangú ünnepeken egyike az Egri ordinárius többé-kevésbé következetesen tárgyalt témáinak, máshol nem találkozhatunk misztikus magyarázatával (esetleg a Szent Iván-napi tömjénezés hiánya kelti föl az olvasó

²² Mindenesetre ezt látszik megerősíteni az imént idézett, pálos párhuzam.

²³ Az *OTélV7^{r-v}* (De incenso) a duplex ünnepek I. vesperásában és miséjében ír elő tömjénezést.

²⁴ *O.Agr* 119.

gyanúját, hiszen a Keresztelő születésének hírüladását Zakariás illatáldozat közben fogadta hitetlenül).²⁵ A hely forrása az Apokalipszis egyik, Szent Mihály arkangyal officiumában is elhangzó részlete,²⁶ de a liturgiama­gyarázat ismert szerzőinél mindeddig nem találkoztam ilyen értelmű idézésével. Nem sokkal később, Szent Márton püspök és hitvalló ünnepén így kommentálja az ordinárius a rubricisztika egyik sokat vitatott kérdését, hogy tudniillik mely ünnepnapokon kell Credót mondani a misében (a döntés egyébként ellentétes az esztergomi szokással):²⁷

Credo dicitur, quia est par Apostolis, eo quod sicut supra Apostolos Spiritus Sanctus apparuit in linguis igneis, ita sancto Martino celebrante missam, Spiritus Sanctus in globo igneo supra caput eius apparuit; et etiam quia est patronus regni.²⁸

E szakasz jelzi, hogy a hasonló tartalmú helyek forrásainak kérdését illetően hiába erőltetnénk egységes magyarázatot: az eseményt azonos szavakkal írja le Szent Márton több legendája és maga Durantus is.²⁹ Ugyanakkor a szövegből levonható következtetés átvitele a liturgikus gyakorlatba, tudniillik hogy ha Márton egyenlő az apostolokkal, akkor éppúgy, mint az apostolok miséiben, az övében is Credót kell mondani, bizonyára az egri szerkesztő leleménye, és módszerében közel áll mind az előző döntéshez, mind ahhoz, amikor — pontosan azonosítható forrás nélkül — hasonlóan indokolja a Credo mondását Mária Magdolna ünnepén:

Credo dicitur, ex quo ipsa primum nuntiavit Apostolis resurrectionem Domini factam esse, et ideo dicitur apostola.³⁰

Az idézett négy hely ahhoz elégtelen, hogy akárcsak megközelítőleg is képet adjon a középkori magyarországi liturgusok tudatában élő szimbolikáról, ahhoz viszont elég, hogy jelezze: nálunk sem hiányzott ez a szövegtípus a rubricisztikából, és sejtethő, hogy nyomtatott vagy kivonatos ordináriusaink elveszett ősei között volt olyan, amely gazdagon merített a kortárs Európa liturgiama­gyarázataiból. A négy részlet nem egyetlen forrásra vezethető vissza, így képes bizonyítani, hogy a tágabb értelemben vett esztergomi normaszövegekre a név szerint említett Durantuson, illetve a két

²⁵ *OAgr* 107., vö. L 1,8–20.

²⁶ Ap 8,4 = esztergomi rítus szerint az ünnepre rendelt 3. verzikulus és a nóna rövid responzóriuma.

²⁷ Vö. *OStr* 132. (Mart.cf.). A hely újabb példa arra, hogy az *OAgr* szerkesztője ismeri az *OStr*-t, és szándékosan különbözteti meg saját rítusát a főszékesegyházétól.

²⁸ *OAgr* 125.

²⁹ DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* III. 103; VENANTIVS FORTUNATUS: *De vita sancti Martini* 394. A *patronus regni* vagy a *patronus patriæ* viszont a magyarországi kalendárium jellemző kategóriája, ld. alább, a IV. 1. b) alfejezetben írtakat.

³⁰ *OAgr* 111.

hamarosan tárgyalandó szerzőn kívül mások is hatással voltak, illetve hogy a magyar szakértők tőlük függetlenül is alkalmazták a tőlük ismert módszereket. Hogy mindez teljes művek ismeretére alapult, vagy más rubrikáskönyvek, esetleg iskolai vagy szóbeli hagyomány útján terjedt el, az adatok csekély száma miatt nem állapítható meg.

Liturgikus könyveink szinte mindegyikében megtalálható, de csak a XV–XVI. századi, majd a nyomtatott misekönyvekben nyer indoklást a térdhajtás tilalma a zsidókért mondott nagypénteki könyörgés előtt (legfontosabb középkori kéziratoss misszálénkból a nagypénteki szertartás első része hiányzik, így nem bizonyítható, de a szövegtörténet más adatai alapján valószínű, hogy a magyarázat már itt is szerepelt).³¹ Ez az egyetlen olyan liturgiamaagyarázó részlet, amely helyet kapott a szerkönyvi rubrikák hagyományában. Az első nyomtatott *Missale Strigoniense* szerint így hangzik:

Ad subsequentem collectam non dicitur « Flectamus genua », eo quod Iudæi flexis genibus illuserunt Domino Deo.³²

Ehhez hasonlóan indokolják egyes magyarázatok és az Egri ordinárius is a békecsók tilalmát nagycsütörtökön azzal, hogy Júdas azon a napon szennyezte be a csókot áruálásával.³³ Mindezek a részletek a „Szepesi ordinárius” idézett helyét kivéve általánosan bevett vagy helyi szokásokat okolnak meg. Mint láttuk, az Egri ordináriuskönyv három indoklása sajátos, Magyarországon sem egyformán érvényes intézkedéseket magyaráz, a térdhajtás vagy a békecsók tilalma viszont a nagyheti ordók közhelye. A magyar középkor második feléből eredő liturgiamaagyarázó töredékek tehát nem egyneűek, hanem legalább három típusba sorolhatók (1–3.).

(1.) A *Rubrica Strigoniensis* hosszabb részlete nem indokol, hanem kommentál. Az utána bemutatott mondatokhoz képest öncélú, mert nem hitelesíteni igyekszik az előtte leírt gyakorlatot, hanem mintegy gazdagítja az ordinárius tartalmát a szimbolika kifejtésével. Műfaji értelemben a nagyszabású ordináriusokkal egybedolgozott liturgiamaagyarázatokhoz áll közel, így szokatlan a kivonatosnak megismert forrástól, és „ottfelejtett” emléke lehet egy szimbolikus bekezdésekkel bőven ellátott, hajdani Esztergomi ordináriuskönyvnek.

(2.) Az Egri ordinárius szanktoráléjának három megjegyzése a székesegyház gyakorlatának védelmét szolgálja: megfogalmazásuk és gondolkodásmódjuk is azonos szerzőre, vagy legalább szerzői koncepcióra utal, így az analógiás módszer ellenére sem a hagyományos liturgiamaagyarázathoz, hanem a káptalani döntések érveihöz

³¹ Erről bővebben ld. alább, a II. 3. c) alfejezetben írtakat.

³² *MStr* 63r = *PStr* 47. Durantus a *PR* III. 584. oldala szerint is hivatkozik saját magyarázatára, amely megfogalmazásában is közel áll az idézett rubrikához. Az előzményeket és párhuzamokat bemutató testimóniumokkal együtt ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* II. 374.

³³ *OAgr* 57.

köthetők. Tanúi a liturgikus szimbolika korabeli ismeretének és használatának, de nem támasztják alá az önmagukért való, hosszabb, kommentáló itemek meglétét a nyomtatvány kéziratossági előzményeiben, és nem utalnak egyértelműen a liturgiagyarázó szerzők valamelyikének használatára.

(3.) Végül a nagyheti rítusokhoz kapcsolódó megjegyzések —akár ordináriusban, akár misszáléban maradtak fenn— a szerkönyvekbe, először leginkább pontifikálékba asszimilált, tartalmi szempontból rendezetlenebb ordók jellemző elemei, és mint ilyenek nem tartoznak ugyan a műfajjá kristályosodott liturgiagyarázathoz,³⁴ de céljuk valóban a szertartás értelmének megvilágítása.

Összegezve: az újabb, XIV. század utáni vagy azzal kezdődő magyarországi rubricisztika közvetlen forrásai Durantuson kívül nem azonosíthatók, a tematika ismerete és használata viszont igazolt. Az ilyen tárgyú szövegek többféle élethelyzethez, könyvtípushoz és szerzői-szerkesztői szándékhoz köthetők, ami jelzi, hogy a fennmaradt adatok korlátozott számuk ellenére fontos összetevője voltak az egykori magyarországi rubricisztikának, de nem rendeződtek egységes gyűjteménybe.

γ) A Micrologus magyarországi hatása

A régibb magyarországi liturgiagyarázat körébe tartoznak azok a jegyzetek, amelyeket az esztergomi rítusterületről fennmaradt legjelentősebb szakramentárium, a Pray-kódex fűz a miserend, közelebről a kánon egyes szakaszaihoz. Az eucharisztikus imát a kézirat Kelemen alexandriai áldozópapnak tulajdonítja, majd I. Sándor pápát nevezi meg a „qui pridie”-től a „hoc est corpus meum”-ig tartó szakasz betoldójaként. A „diesque nostros”, az „ab aeterna” és az „et in electorum” szavakkal jelzett hármas könyörgés a Pray-kódex szerint II. (?) Gergely pápa betoldása.³⁵ A három forrásmeghatározás közül kettő megvan Durantusnál,³⁶ de a szakramentáriummal egykorú vagy annál korábbi liturgisták közül egyik sem említi őket egyszerre. A *Liber pontificalis*-ban az utóbbi kettő szerepel; a liturgiagyarázat szerzői közül Gergelyt deutzi

³⁴ A liturgiagyarázat első nemzedéke (VIII–IX. sz.) valójában korábbi a pontifikále műfajának születésénél és virágkoránál (X–XII. sz.), második nemzedéke (XI–XII. sz.) viszont párhuzamos azzal. A két műfajnak történeti értelemben előbb összekapcsolódását, majd szétválását figyelhetjük meg.

³⁵ P 27^v–28^r. A „Gregorius” név után szereplő „II.” értelmezése bizonytalan. A párhuzamos helyeken említett Gergely pápa vsz. Nagy Szent Gergellyel azonos, amint HAACKE: *Ruperti Tuitiensis Liber* II. 51. egyértelművé teszi. A P betoldása ugyanakkor lehet javító szándékú pontosítás: a 715–731-ig uralkodó II. Szent Gergely a liturgiarendezés szempontjából valóban tevékeny pápa volt.

³⁶ DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 433., 440.

Ruprecht említi, Sándort pedig Walafriid Strabo,³⁷ illetve mindkettőt a vizsgált helyek forrásaként legvalószínűbb *Micrologus*, a XI. századi konstanzi Bernold műve, amelynek jelentős része egyébként a szakramentáriumot tartalmazó kódex elejének huszonegy lapját foglalja el.³⁸

Biztosan a *Micrologus*-ból származik a kánon rubrikái közt a „supplices te rogamus” kezdetű részhez fűzött utasítás és magyarázata:

Hic sacerdos inclinat se ante altare usque ad genua; Christum in cruce inclinato capite spiritum reddidisse significat.³⁹

Így is kérdéses marad, hogy honnan való a kódex kánonjának Alexandriai Kelemt említő címfelirata, ezt ugyanis a *Micrologus* kiadott szövegváltozata nem tartalmazza, a Pray-kódex *Micrologus*-ából pedig hiányzik a mise szöveganyagát tárgyaló 23. fejezet, amely az esetlegesen eltérő variánst közölhetné. A kódexszel foglalkozó szerzők régóta eltérően ítélik meg ezt a hiányt, és rendszerint összefüggésbe hozzák azt a *Micrologus* tartalmának a szakramentárium tartalmához fűződő viszonyával. Egyesek, így Vincent Lorne Kennedy, majd az ő nyomán Török József úgy tartják, hogy a *Micrologus* egyik, valószínűleg régebbi szövegváltozatából hiányzott a 23. fejezet, ezért annak Pray-kódex-béli hiányából nem vonható le következtetés a szakramentáriumra, illetve annak miserendjére nézve.⁴⁰ Korábbi szerzők és a kódexet részletesen leíró Radó Polikárp ezzel szemben úgy gondolták, hogy a *Micrologus* szövege föltételezi a szakramentárium előzetes ismeretét.⁴¹ Bár Szendrei Janka legfrissebb, a kódex kutatástörténetét is összefoglaló munkájában ez utóbbi álláspontot csak tudománytörté-

³⁷ DUCHESNE: *Le Liber Pontificalis* I. 312., 127; HAACKE: *Ruperti Tuitiensis Liber* II. 51; WALAFRIDUS STRABO: *De exordiis et incrementis* 66. (Knoepfler kiadásában, idézi pontosabb helymegadás nélkül DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 440.

³⁸ A *Micrologus* általánosan használt kiadása máig a *Patrologia Latina* 151. kötetében olvasható változat. SZENDREI: *Mos patriae* 145. hivatkozik még Batthyany Ignác általi 1827-es kiadására, illetve TÖRÖK: „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája” idézi Vincent Lorne KENNEDY: „For a New Edition of the *Micrologus*” című írását, amelyben új kiadást szorgalmaz. Ilyesmi tudomásom szerint Kennedy 1974-ben bekövetkezett elhunytáig nem jelent meg. Jelenleg a Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis sorozatában van előkészületben a mű remélhetőleg korszerű kiadása (BERNOLDUS CONSTANTINIENSIS: *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*), ld. www.corpuschristianorum.org/series/cccm_preparation.html. Az idézett forrásmeghatározáshoz ld. BERNOLDUS: *Micrologus* 984.

³⁹ P 28^v = P X^r = BERNOLDUS: *Micrologus* 987.

⁴⁰ TÖRÖK: „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája” 72. fölveti a lehetőséget, hogy a megfelelő fejezetet bemásolhatták a misszálékba, így az szükségtelenné vált, de a P-beli hiányt úgy tekinti, mint a régebbi szövegváltozathoz való tartozás kétségtelen nyomát, amely közvetve megerősíti a 23. fejezet toldalékos voltát már az eredetiben is.

⁴¹ RADÓ: *Libri liturgici* 41.

neti jelentőségűnek ítélte,⁴² magam a Pray-kódex miseordójának átírása és rubrikáinak elemzése során arra a következtetésre jutottam,⁴³ hogy néhány pontosítással árnyalva éppen ez a vélemény áll közelebb az igazsághoz.

A *Micrologus* 23. fejezete a római mise ordináriumának egyes szövegeit közli rövid magyarázatok kíséretében. Egy korabeli szakramentárium első része hagyományosan a római mise ordináriumát tartalmazza.⁴⁴ Ha a két szöveg egyazon könyvben kap helyet, érthető módon sem egy, sem több másoló nem írja le egymás után kétszer a megegyező részeket. A Pray-kódex miseordója az átlagosnál jóval több rubrikát és betoldást, magyarázó jegyzetet tartalmaz — mint láttuk, ezeknek majdnem mindegyike a *Micrologus* szövegéből származik.⁴⁵ Maga a miserendet bevezető rubrika is a *Micrologus*-ból való, és a további rubrikák és magyarázó jegyzetek is a *Micrologus* szövegét követik, legföljebb helyenként rövidítve azt. A *Micrologus* 13. fejezete azokról a betoldásokról beszél, amelyeket a kánon hiteles szövegéből kirekesztendőnek tart.⁴⁶ noha az illető részek némelyike szerepel a legtöbb középkori miseszövegben és a későbbi Magyarországi forrásokban is, a Pray-kódex kánonja mindenütt kihagyja a kérdéses szavakat. Figyelemreméltó továbbá, hogy a Pray-kódex *Micrologus*-ából nemcsak a 23., hanem a 12–13. fejezet is hiányzik, ezek pedig ugyancsak a kánonról szólnak, és egyes megállapításaik visszaköszönnek a szakramentárium miserendjében.

A Pray-kódex *Micrologus*-ából tehát a 23. fejezet nem hiányzik, hanem gyakorlatilag azonos a szakramentáriumban közölt, hozzá képest kibővített miserenddel, amelynek kánonja a 12–13. fejezet számos adatát is tartalmazza. És jóllehet a *Micrologus* más —

⁴² SZENDREI: *Mos patriæ* 146.

⁴³ A 2004–2005-ös tanévben a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyházzene szakos hallgatóinak tartott szeminárium keretében ártuk és összevetettük a *P*, a *MNStr* és a New York, PML M. A. G. 7. miserendjét. Ez a munka megfelelő kezdete volt az *Ordinarium missæ Strigoniense* járulékos és maradó elemei szétválasztásának, folytatása a pontos szöveg, ill. rubrikaanyag megállapításához vezethet.

⁴⁴ A teljes miseordó közlése a könyv elején a „klasszikus” gregorián szakramentáriumra (Hadrianum) jellemző. A XII. században ez már régóta háttérbe szorította a más szerkezetű szakramentáriumokat, ld. VOGEL: *Medieval Liturgy* 79–85.

⁴⁵ A miseordó rubrikálása átgondolt munka eredménye, amit az is bizonyít, hogy a *Micrologus*-nak a 23. fejezeten kívüli részeiről is beemel a misére vonatkozó megjegyzéseket.

⁴⁶ BERNOLDUS: *Micrologus* 985–986. A kifogásolt betoldások a következők: 1) a *Memento Domine famulorum famularumque tuarum* utáni imák: ezek a későbbi magyarországi misekönyvekben (mintának a *MStr*-t tekintettem) sem szerepelnek, de egykori ismeretükre utal, hogy a *P* 27^v-n mintegy két és fél sornyi kikapart felület árulkodik egy toldalékos szövegrész eltávolításáról; 2) az *et omnibus orthodoxis* kezdetű rész: ez a későbbi magyarországi misekönyvekben rendszerint megtalálható, a *P* kánonjából viszont hiányzik; a *pro quibus tibi offerimus* kezdetű rész: ez a későbbi hagyományban általános, a *P*-ből eredetileg hiányzik, viszont a 27^v-n később a sor fölé írta valaki; 4) az *Unde et memores* kezdetű részben a karácsony megemlézése: ez a későbbi misszálékban sem jellemző. A *Micrologus* hatása a *P* kánonjára tehát a 2. és a 3. szövegrésznél mutatható ki.

régibbnek tekintett— kéziratait még nem volt módomban tanulmányozni, föltételezem, hogy bennük a 23. fejezet hiánya vagy azzal függ össze, hogy egy a miserendet is közlő szerkönyvben olvashatók, vagy azzal, hogy föltételezik a 23. fejezetben közöltek figyelembe vevő miserend szerkönyvi formájának ismeretét, illetve a fejezetben foglaltak alkalmazását egy tényleges ordináriumra.

Mivel a *Micrologus* egyik szövegváltozata a Pray-kódex szakramentáriuma előtt olvasható, és a kéziratban közölt miserend is a *Micrologus*-t követi szövegváltozatával, rubrikáiban és a kánon *superfluum*-nak minősített szavainak kihagyásakor, sőt a könyv temporáléjának rubrikái közt is olvasható a *Micrologus*-ból átemelt részlet,⁴⁷ elfogadjuk azt a többek által vitatott véleményt, amely nemcsak colligatumnak, hanem tudatos összeszerkesztésnek tekinti a *Micrologus* és a szakramentárium együttesét. Keletkezési sorrendjük megállapítására nem vállalkozom, de a kész könyv szintjén egyértelműnek látom, hogy a *Micrologus* és a szakramentárium nemcsak föltételezik egymást, hanem egyazon szöveg részei. Liturgiátörténeti értelemben ez azt jelenti, hogy a Pray-kódex nem véletlenszerűen tartotta fenn konstanzi Bernold munkáját, hanem azt egészében is a szakramentáriumot összeállító és használó közeg normakönyvének lehet tekintenünk.

A kérdés ennek megállapítása után az lehet, hogy vajon kiterjeszthetjük-e ezt a megállapítást a *Micrologus* jelentőségéről a korabeli esztergomi rítusterület nagyobb részére vagy egészére. E föltevés mellett szól, hogy például konstanzi Bernold is a *Cum appropinquasset* kezdetű evangéliumi perikópát ajánlja az ádvent első vasárnapjának miséjéhez,⁴⁸ az pedig többek között az esztergomi miseliturgia első rítusmeghatározó jegye a XVII. századig.⁴⁹ Az ellenkező véleményt erősíti, hogy például a *Micrologus* közli a Szent Kereszt Föltalálásának ünnepére rendelt zsolozsma tételsorát, de az nem egyezik meg az esztergomi szerkönyvekből ismert sorozattal.⁵⁰ Szintén az esztergomi gya-

⁴⁷ Pl. P 40^v (Qu/H1/S): „... in singulis orationibus dicat diaconus « Flectamus genua », nisi in ultima oratione. Dicat presbyter « Dominus vobiscum » sine flexione genuum, ut separemur ab his, qui statuam adoraverunt”, vö. BERNOLDUS: *Micrologus* 1002: „In sabbato autem omnes orationes genuflexio sine salutatione praecedit praeter illam de camino, quae salutationem sine genuflexione exigit. Ad illam nempe genua flectere praetermittimus more trium puerorum, qui statuam adorare noluerunt cum gentilibus”. uo. 56^v (Pasc D1): „Iuxta Romanam auctoritatem agnus in Pascha Domini benedicatur non ad altare, sed ad communem mensam”, vö. BERNOLDUS: *Micrologus* 1016: „Iuxta Romanam auctoritatem agnus in Pascha benedicatur non ad altare, sed ad communem mensam”.

⁴⁸ BERNOLDUS: *Micrologus* 1003–1004.

⁴⁹ A középkorban a következő 3 perikópa közül választották az egyes rítusok ádvent első vasárnapjának evangéliumát: Lc 21,25 skk.; Mt 21,1 skk.; Mc 1,1 skk.

⁵⁰ Vö BERNOLDUS: *Micrologus* 1017–1018. és DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Sanctorale)* 63–64.

korlat és a *Micrologus* közvetlen kapcsolatát kérdőjelezi meg, hogy Esztergomban, amint az *Ordinarius Strigoniensis* nagycsütörtöki lábmosást leíró szakaszából közvetve kiderül, a diákonus észak felé olvasta az evangéliumot, míg konstanzi Bernold mélyre-
ségeen elítéli ezt a szokást.⁵¹

Míg azonban az első példa a kevés módosítást engedő miseliturgia emblemikus pontját, az év kezdetét érinti, addig az utóbbiak jelentősége behatárolt. A szanktorále egyes officiumai közt a középkorban ugyanazon rítusterület egyházai is nagyobb szabadsággal válogattak. A *Micrologus* ebben az esetben csak az Eusebius pápa által elrendelt ünnep megtartását írja elő (*observare debemus*), és csak ajánlja (*non incongrue ita ordinare possumus*) a lejjebb közölt tételsort. Fontosabb elméleti kérdés az evangéliumolvasás iránya, ebben azonban a *Micrologus* álláspontja elszigetelt, és csupán egyes valóban római templomok térelrendezésének sajátos magyarázatából fakad.⁵² Amint maga is írja, az ellentétes *usurpatio iam adeo inolevit, ut apud plerosque quasi pro ordine teneatur*, és valóban észak felé olvastatja az evangéliumot —természetesen allegorikus indoklást is közölve— Bernoldus számos közvetlen utódja és a *Rationale* is.⁵³ A *Micrologus* e kitétele a középkor későbbi szakaszára tehát nem volt hatással, és annak következtében, hogy Durantus az ellenkező véleményt folytatta, az Esztergomi ordinárius idejére nyilván feledésbe is merült.

Ennek megfelelően a *Micrologus* közvetlen befolyására utaló nyomokat a XIV. századig bezárólag kereshetünk a szórványos hazai rubrikaanyagban, mivel ebben a században nyert végső alakot az esztergomi rítus,⁵⁴ ekkor válhatott a normaszövegek legjellemzőbb hordozójává az ordináriuskönyv,⁵⁵ és Durantus liturgikai munkássága is ekkor lehetett a legkorábban ismertté Magyarországon. Általában is kevés forrás származik ebből a korból, és azok közül is alig néhányban található értékelhető rubrikaanyagot. Annál föltűnőbb, hogy az esztergomi hagyomány második legrégebb breviáriumának első és leghosszabb rubrikája egyenes átvétel konstanzi Bernold művéből.⁵⁶ A kódex ádventi impozíciós rubrikája ugyanis szövegszerűen megegyezik a *Micrologus* 33., „De septem diebus ante Natale Domini” című fejezetével.⁵⁷

A párhuzam jelentőségét növeli, hogy e Prágában őrzött, XIII. századi, hangjelzett breviárium nem csupán egyike a korai magyarországi zsolozsmáskönyveknek. A kó-

⁵¹ Vö. *OStr* 51. (Qu/H6/f6) és BERNOLDUS: *Micrologus* 982–983.

⁵² A témáról bővebben ld. FÖLDVÁRY: „Az evangéliumolvasás irányáról”.

⁵³ Ennek magyarázatához és a párhuzamos szövegekhez ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 349–350.

⁵⁴ A rítus érett, de még nem késői állapotáról két reprezentatív forrása, a *BNStr* és a *MNStr* árulkodik. A korai könyvanyagnak és a rítus történetének összefüggéseiről ld. SZENDREI: *Mos patriæ* 350–370.

⁵⁵ Ld. fentebb, az I. 2. e) és f) alfejezetekben írtakat.

⁵⁶ *BNStr* 3^v = *PStr* 30–31.

⁵⁷ BERNOLDUS: *Micrologus* 1004–1005.

dex fölfedezője és leírója, Szendrei Janka szerint a breviárium minden vonásában az esztergomi székesegyházhoz kötődik.⁵⁸ A könyv a szélesebb európai átlagból is magasan kiemelkedik, Magyarországon pedig egyedülálló azáltal, hogy teljes beszédek tartalmaz, és hogy e beszédek szinte mindenütt romlatlan szövegűek, vagyis a nagy terjedelemhez kiemelkedő filológiai minőség társul.⁵⁹ Nagyméretű, kottázott, nem tartalmaz zsoltárokat, kiállítását tekintve közel áll a valamivel későbbi, Pozsonyban őrzött, szintén székesegyházi eredetű hangjelzett misszáléhoz: mindezek a tulajdonságai arra engednek következtetni, hogy nem használati breviárium volt, hanem az esztergomi katedrális másolópéldánya, amelyet egy, a XIII–XIV. század fordulója körüli kodifikációs munka keretében készítettek.⁶⁰

A Pray-kódexszel való kapcsolatát még szorosabbnak mutatja, hogy az impozíciós rubrika eleje nem felel meg a *Micrologus* kiadott szövegében olvasható változatnak, de szó szerint azonos a Pray-kódex 17. lapjának verzőján található változattal.⁶¹ Ha tehát egy, a Pray-kódexnél közel száz évvel későbbi, központi és reprezentatív forrásban is kimutatható konstanzi Bernold művének, sőt a mű egyik jellemző szövegváltozatának hatása, az igazolja, hogy a *Micrologus* használata nem korlátozható egy monostori környezetben forgatott, óriási jelentősége ellenére is periferiális forrásra.⁶² A *Micrologus*-t nyilvánvalóan az esztergomi káptalan tekintette vezérkönyvének a XII–XIII. században: így történhetett, hogy az a Pray-kódexbe is bekerült, és annak tartalmát befolyásolta. A XIII. századi breviárium rubrikája a *Micrologus* hatástörténete szempontjából ezért elsődlegesen fontos, míg a Pray-kódex átvétele —jóllehet korábbi és teljesebb— éppen az általánosabb érvényű esztergomi használatot bizonyítja.

⁵⁸ Pl. SZENDREI: „Esztergomi breviarium notatum Prágában”; a *BNStr* facsimile bevezetője; *Mos patria* 249–278.

⁵⁹ A „beszédek” ebben az összefüggésben a matutínium patrisztikus szermóit és homíliáit jelentik. A *BNStr* olvasmányainak átírását és tanulmányozását magam kezdtem meg három évvel ezelőtt. A karácsonyi beszédek átírásához ld. FÖLDVÁRY — CSONKA: *Karácsony napjának zsolozsmája*.

⁶⁰ Véleményem szerint ennek a *BNStr*-hez és a *MNStr*-hez vezető kodifikációs folyamatnak keretei között születhettek meg az első magyarországi ordináriuskönyvek is.

⁶¹ *BNStr* 3^v: „Sciendum: In antiquis antiphonariis ante Nativitatem Domini non nisi septem officia continuari, videlicet vacantis dominicæ et quinque feriarum atque vigilia.” A szó szerinti egyezést tovább erősíti, hogy a mindkét forrásban olvasható „continuari” infinitivust helyesebbnek látszik a „contineri” alakra javítani, bár ezt a konjektúrát csak a *Micrologus* szóhasználatának beható vizsgálata után merném jogosnak tekinteni.

⁶² A *P* visszahatását a központi esztergomi könyvekre indokolatlan volna föltételezni. A szakramentárium műfaja Európa nagy részén már előbb kiszorult a használatból, (ld. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 124–127.), a *P* pedig már eredeti alakjában sem tartozott a kor kidolgozott, szép kiállítású szerkönyvei közé: jelentős forrásértéke sokszor éppen számos toldalékának és módosításának köszönhető.

δ) *Amalarius magyarországi ismeretének nyomai*

Ez a hatás a hangjelzett breviárium közvetlen utókorában már kevésbé érvényesült. Az említett misszálé miseordójában nem találhatók meg a *Micrologus* befolyásáról árulkodó rubrikák és szövegváltozatok, és az Esztergomi ordinárius szövegtörténetének, és vele főntebb hivatkozott nagyheti ordójának kezdetei is legkorábban a XIV. századra vezethetők vissza.⁶³ Ugyanakkor a *Micrologus* ismerete nem föltételezhető a Pray-kódexnél korábbi, Bernolddal szinte kortárs forrásainkról: bár az úgynevezett Hartvik-féle Agenda pontificalisban szerepel utalás a *Libellus Romani ordinis*-ra, ez semmiképpen sem takarhatja az azonos című szakmunkát. A hivatkozás ugyanis a kódex egyik nagycsütörtöki beszédének Amalariustól átvett szakaszából való, és a rákövetkező idézet is azonosítható az *Ordines Romani* régi és újabb kiadásaiban.⁶⁴

Amalarius az ezredfordulót megelőző időszaknak hasonlóképpen egyeduralkodó liturgista szerzője, mint amilyen a XIV. századtól kezdve Durantus. Voltak ugyan számosan, akik a karoling liturgiarendezés közepette az övéhez hasonló tárgyú műveket írtak, sőt olyanok is, akik szembeszálltak vele,⁶⁵ de az utókor szempontjából Amalarius minősült a római hagyomány legavatottabb ismerőjének, akire egyébként Bernold is egyedül hivatkozik pályatársai közül.⁶⁶ Magyarázatainak beszédként való beépítése a Hartvik-agendába azonban nem föltétlenül jelenti a teljes mű ismeretét: Madas Edit kimutatta, hogy a kódex beszédei több forrásból táplálkoznak, műfaji értelemben viszont nem idegen a X–XI. századi pontifikáléktól és korábban az ordóktól sem, hogy misztagógikus beszédet közöljenek egyes szertartásoknál.⁶⁷ Amalarius egykorú ismertsége alapján föltételezhető, hogy a nagycsütörtöki beszéd nem tőle, hanem már kompilátumként nyert fölvételt a Hartvik-agenda szövegébe.

A Hartvik-agenda rubrikaanyagának természete alapján viszont —erről a következő fejezetben bővebben lesz szó— nem lehetne kizárni, hogy a beszédet magyaror-

⁶³ Ld. ezzel kapcsolatban főntebb, a II. 1. a) alfejezetben írtakat.

⁶⁴ A *Micrologus* és a *H* kapcsolatát föltételező nézethez ld. SZENDREI: *Mos patria* 68., a mintabeszéd forrásairól MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 58–59., valamint alább, a II. 3. b) alfejezetben írtakat. A *H* beszédének valószínűleg közvetlen, mintaadó forrása a PRG II. 82–85., az ott olvasható mintabeszédbe illeszti a szerkesztő a PRG-ben még nem szereplő Amalarius-helyet, ld. HANSENS: *Amalarii episcopi opera* II. 75–76., benne a kérdéses ordórészlettel: OR III. 290–291. Ld. még FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 400. (ugyanott pontatlanul hivatkoztam a 27. ordó párhuzamos helyére [OR III. 353.], mert az először a 24. ordó idézett helyén olvasható, és így öröklődik tovább az OR szövegahagyományában).

⁶⁵ Kiemelkedett közülük lyoni FLORUS: *De expositione missarum* című munkája. A liturgiamagyarázat korai időszakának irányzatairól és Amalarius szemléletének győzelméről főként a mise vonatkozásában ld. JUNGSMANN: *Missarum sollemnia* I. 98–122.

⁶⁶ BERNOLDUS: *Micrologus* 980., 983., 997–998.

⁶⁷ Erről és a *H* beszédeinek forrásáról részletesebben ld. alább, a II. 3. b) alfejezetben írtakat.

szági szerkesztő állította össze, aki teljes formájában ismerte a *De officiis* vagy *Liber officialis* címen elterjedt művet. Ezt a lehetőséget támasztja alá, hogy Amalarius könyve szerepel a Hartvik-agendához hasonlóan Szent László-kori pannonhalmi könyvjegyzékben.⁶⁸

Akárhogyan történt is, Amalarius szövegének közvetlen vagy áttételes hatása kimutatható a XI. század végi Magyarországon — ugyanakkor, amikor a metzi püspök írása Európa-szerte töretlen népszerűségnek örvendett. A *Micrologus* már a megszületése utáni évszázadban érezteti hatását nálunk, ráadásul nemcsak mint kegyes olvasmány, hanem mint a főképtalan gyakorlati vezérkönyve, amely az alárendelt, akár monasztikus gyakorlatot is befolyásolja, miközben a vele kortárs liturgiama­gyarázatoknak semmi nyoma nem érzékelhető az esztergomi rítusterületen. A *Micrologus* használata a *Rationale* elterjedésével egy időben szorul vissza, de az újabb esztergomi rubrikás hagyomány ekkor már érett, önálló liturgistákkal rendelkezik, akik tájékozottak ugyan, de nem szorulnak rá a klasszikusok közvetlen idézésére.

B) AZ ÚJKORI RUBRIKÁS MŰFAJOK ELŐZMÉNYEI

Magyarországon először 1674-ben Nagyszombatban jelent meg a direktórium régibb változata.⁶⁹ Kora alapján, és mivel címadásával is jelzi, hogy immár a *Breviarium Romanum* segéd­könyvének szánták, nem is tartoznék e dolgozat tárgyához, hiszen sem nem esztergomi, sem nem középkori könyvről van szó.⁷⁰ A római liturgia és vele együtt a hozzá tartozó rubricisztika története azonban az alkalmankénti törések ellenére is máig tart, így félrevezető volna elszigeteltnek bemutatni ezek középkori változatait és életmódját. Másfelől a Pázmány Péter nevéhez fűződő reform utáni⁷¹ direktóriuméhoz hasonló szerkezetű rubrikáskönyveket Angliában már a nyomtatott magyarországi ordináriusok első példányaival egy időben —először 1477-ben— kiadtak, és e

⁶⁸ Ld. CSAPODI: „A legrégebb magyar könyvtár”; VESZPRÉMY: „A pannonhalmi bencés apátság könyvei”; MADAS — MONOK: *A könyvkultúra Magyarországon* 33–35; NEMERKÉNYI: *Latin Classics in Medieval Hungary* 158–159. (szakirodalmi tájékoztatással).

⁶⁹ *Directorium Ecclesiasticum*.

⁷⁰ Kronológiai értelemben 1568-at, a BR, vagyis az első „tridenti” nyomtatvány editio princepsének megjelenését tekinthetjük a középkori és az újkori liturgikus könyvkultúra jelképes határának. Ez természetesen csak a tájékozódást hivatott könnyíteni: a „tridenti” könyvekhez hasonló szerepű kéziratok már a XIII–XIV. században megjelentek, ugyanakkor még a XVIII. századból is rendelkezünk retrospektív értékű forrásokkal.

⁷¹ Pázmány 1637-ben bekövetkezett halála miatt a direktórium már csak közvetett kapcsolatban lehetett a kuriális rítus magyarországi meghonosítójával.

könyvek ekkor már jelentős kéziratosságot tudtak maguk mögött.⁷² A műfaj tehát késői ugyan, mégis a normaszövegek középkori történetéhez tartozik, és ebben a formájában nem éli túl a XVII. századot.

Mint a tipológiai fejezetben részleteztem, az általam korainak nevezett direktórium lényege, hogy az ordináriussal szemben nem egy ideális egyházi évet ír le, és nem annak egyes napjaihoz fűzi a direktoriális tudnivalókat, hanem több lehetséges évet közöl, és az azokban várható naptárszervezési kérdésekkel kapcsolatban ad gyakorlati eligazítást. Ez a szerkesztési megoldás először az advent utolsó hetéről szóló szerkesztési rubrikákban vagy ordinárius-részletekben jelenik meg, mert ilyenkor pontosan hét lehetséges kombináció fordulhat elő aszerint, hogy a karácsony a hét melyik napjára esik. A liturgisták hamar belátták, hogy a klérus náluk kevésbé fölkészült tagjai könnyebben boldogulnak, ha nem a *Micrologus* 33. fejezetéhez hasonló,⁷³ általános szabályokat kell alkalmazniuk ilyenkor, hanem kifejtve maguk előtt látják, hogy mi a tételük összerendezésének módja az adott évtípusban.⁷⁴

A direktórium tényleges megszületéséhez az vezetett, hogy a mondott szerkesztési eljárást kiterjesztették az egyházi év egészére: a húsvétszámítási segédletek révén előre megtudták, hogy a következő, mintegy emberöltőnyi időszakban milyen ütközések és egybeesések várhatók, így az egyes évek leírásakor figyelmen kívül hagyhatták azokat a kérdéseket, amelyek éppen nem merültek föl, a ténylegesen megoldandó problémákkal kapcsolatban viszont pontos, gyakorlatias eligazítást adtak. Ezek a direktóriumok még megmaradhattak a precedens-alapú döntéshozatalnál, és kevesebb szakismeretet igényeltek a használók részéről, mint az ordináriusok. Jellemző vonásuk, hogy az egyes éveknek nem minden napját tartalmazzák, hanem csak azokat, amelyekről mondanivalójuk van.

Valamivel később, a nyomtatott könyvek árának csökkenésével nyilvánvaló összefüggésben pazarlóbb fölépítésű direktóriumok jelentek meg. Ezek már öröknapótárszerűen közölték egy körülbelül száz éves időtartam teljes naptárát, és ennek egyes

⁷² Ld. WORDSWORTH: *The Tracts of Clement Maydeston* (eredetileg 1477–1478), WORDSWORTH — COOKE: *Ordinale Sarum* (eredetileg 1497). Jóllehet modern kiadásban kevés hasonló jellegű könyv jelent meg, az idézett kiadások előszava részletesen beszámol a műfaj kezdeteiről és alakulásáról. Ezek alapján a középkori típusú direktóriumot a XV–XVI. század fontos rubrikás szövegtípusának kell értékelnünk, ld. ehhez és a továbbiakhoz fentebb, az I. 2. f) alfejezetben írtakat.

⁷³ BERNOLDUS: *Micrologus* 1004–1005.

⁷⁴ Az ordináriusok és a direktórium közti átmenet jellemző példája a XV. századi utrechti ordinárius, ld. VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis*, de hasonló szerkezetű impozíciós rubrika szokásos a XV–XVI. századi esztergomi breviáriumban és ordináriusokban is. A hétféleképpen kidolgozott adventi rendtartásra monumentális példát sejtetnek még pl. a Barcelona, AC Ms. 77. kódexben összefűzött consueta-töredékek.

napjaihoz fűzték az akkor esedékes direktoriális szabályokat.⁷⁵ Oldalképük is különbözött a korábbi rubrikás műfajokétól: igen apró betűkkel szedett táblázatokot tartalmaztak, és az egyes dátumok mellett vagy alatt rövidítésekkel, tömören foglalták össze a követendő szabályt. Ezek a könyvek már kizárólag a gyakorlat megkönnyítését szolgálták: elterjedésükkor szinte egész Európában a ferences-kuriális forrásokból ismert és a „*Rubricæ generales*”-ben összefoglalt ünnepnephierarchia volt érvényben, amelyből egyértelműen ki lehetett következtetni, hogy hogyan kell eljárni a legkülönbözőbb lehetséges esetekben.⁷⁶ Az öröknaptszerű direktórium már nem a régies, precedensalapú szabályozás menedékét adta, hanem a papságot kímélte meg az általános rubrikák rendszeres tanulmányozásától.

Végül a direktórium legújabb változatát jól ismerik mindazok, akik az élő római rítus mai végzésének elméleti és gyakorlati hátteréhez valaha közel kerültek. Az újkor közepe, Magyarországon a XVIII. század óta évenként jelenik meg egy-egy füzet, amely minden napra vonatkozóan közli a legfontosabb útmutatást a mise- és a zsolozsma végzésével kapcsolatban. A kezdeti, szigorúan naptárszervezési témák után ebben a szövegtípusban újra fölbukkannak a szövegválogatásra és a liturgikus színre utaló rubrikák. A direktórium kiadója az újkorban az egyházmegye vagy a szerzetesrend, esetleg annak egyik tartománya. Mivel ezek a könyvek rendtartományonként vagy egyházmegyénként évente jelentek meg, egyetlen országra lebontva is több ezer könyvtári tételről van szó. Információértékük azonban magára a könyvtípus meglétére és használatának módjára, az azzal összefüggő liturgikus gyakorlatra korlátozódik, hiszen a bennük alkalmazott szabályok általánosítva megtalálhatók az adott egyházmegye vagy rend naptárában és hatályos szerkönyvének rubrikáiban.

Az 1674-es direktórium az öröknaptszerű könyvek közé tartozik, de a benne közölt, harminchat *tabula* nem tényleges naptári éveket ír le, hanem az *aureus numerus*, az *epacta* és a *littera dominicalis* lehetséges kombinációival határozza meg a megfelelő számú lehetséges évtípust.⁷⁷ A címében említett, vele egykorú *Breviarium Romanum* rubri-

⁷⁵ A könyvtípus megjelenése Európa különböző területein nem egyszerre történt, így nem köthető szűk időközkhöz. Korai példákra a XVII. századtól kezdve lehetne hivatkozni, de a rendelkezésre álló anyag bősége miatt ennek kevésbé van értelme: mivel a római katolikus liturgiában a mai napig ez a legismertebb rubrikás szövegtípus, a nagyobb könyvtárakban *Directorium* vagy *Direktórium* cím alatt a műfaj szinte teljes története áttekinthető.

⁷⁶ A szerzetesrendek és azok az egyházak, amelyek megtartották saját rítusukat, maguk is hasonló szabályozással éltek. A kora újkori rendi breviáriumok mellett jellemző erre, hogy az esztergomi rítus legtovább megőrző Zágrábban már a XV. században hasonló szabályozás volt szokásban, amint a Zagreb, AHAZU I. C. 42. és a Zagreb, MK/BU MR 46. tanúsítja.

⁷⁷ E fogalmakról ld. fentebb, az I. 2. f) alfejezetben írtakat. A rendszer alkalmazását a *Tabula temporaria* című táblázatok segítik (*Directorium Ecclesiasticum* A1^r–B3^r), amelyekben 1670–2100-ig van föl-

káinak megfelel,⁷⁸ naptárához pedig csak annyit tesz hozzá, hogy tekintettel van a magyar királyság szentjeinek ünneplésére. A magyar szentek miséit és zsolozsmáit ugyanis a kuriális rítus behozatala után is a Magyarországon szokásos napon és szer-tartás szerint tarthatták, szövegüket függelékben foglalták össze, és így fűzték egybe a külföldi kiadású szerkönyvekkel.⁷⁹ Az önálló kiadású direktóriumra leginkább ezek miatt volt szükség,⁸⁰ de a magyar szentekről írt verses zsolozsmák és saját misetételek így is kivesztek a gyakorlatból, ha nem a romanizáció, akkor a megváltozott irodalmi ízlés és a szövegekkel szemben táplált teológiai aggályosság miatt.⁸¹

Pontosan hatvan évvel később, 1734-ben adták ki az első magyar vonatkozású éves direktóriumot.⁸² Ettől kezdve mind az egyes magyarországi egyházmegyék, mind a Magyarországon működő rendek évről-évre megjelentették a maguk direktóriumát. Ezek a könyvecskék az Európai átlagnak megfelelően több információt közöltek, mint a kizárólag naptárszervezési szempontokkal törődő 1674-es direktórium. Ez azonban nem jelentett gazdagodást: míg ez utóbbi azért nem foglalkozott ceremóniális kérdésekkel, mert azokat a püspöki ceremóniáléból merítette,⁸³ addig az utóbbiak mintegy elismerték, hogy a székesegyházakon kívül általánossá vált „minimálliturgia”

---

tüntetve az egyes évek *aureus numerus-a*, *epacta*-ja és *littera dominicalis-a*, majd utalás következik a direktórium megfelelő számú *tabula*-jára.

⁷⁸ A BR 1568-as kiadásához képest az újabb kiadások csak a himnárium humanista ízlésű átfogalmazásával, majd a kalendárium fokozatos változásával jártak 1911-ig, amikor X. Szent Pius pápa jóváhagyásával először vezettek be a római zsolozsma alapszerkezetét is érintő újításokat.

⁷⁹ Ez az anyag saját helyén található az újkorban Magyarországon vagy magyar megrendelésre nyomtatott szerkönyvekben, a külföldről behozott szerkönyvek pedig mint önálló füzetet tartalmazzák a *Proprium regni Hungariae*-t, rendszerint a könyv végén, de azzal összefűzve. A kuriális rítus meghonosításáról ld. KNAUZ: „A magyar egyház régi szokásai”.

⁸⁰ A *Directorium Ecclesiasticum A2* a *Calendarium Ecclesiasticum Romano-Ungaricum* cím alatt tér ki erre. A magyar szentek ünneplése mellett más, Magyarországon köztiszteletben álló szentek ünnepei is megmaradtak, amelyek viszont a római kalendárium egyes ünnepeinek áthelyezését tették szükségessé (a szöveg január 23-án Raymundus de Pennaforte ünnepének január 28-ra való, Alamizsnás Szent János ünnepe miatti, végleges áthelyezését említi példaként). Az egyes ünnepnapok rangja és megtartásának módja különbözhetett egyházmegyénként is a főszékesegyház fölszentelése és patrónusa miatt. Még önállóbbak voltak a rendi rítusok, hiszen közülük még a kevés egyediséget mutatók is nagy gondot fordítottak saját szentjeik megkülönböztetett liturgikus tiszteletére.

⁸¹ A magyar szentek officiumainak föladása már az *OTel* idején megkezdődött, összhangban azzal a kor egyházi életében egyre erősödő tendenciával, amely a középkori liturgikus költészet visszaszorítását tűzte ki célul a szövegek biblikus-dogmatikus jellegének megerősítése érdekében. A magyar szentek ünneplése ekkortól naptári helyükben és rangjukban fejeződött ki, de szinte kizárólag a kommunéból merített, ld. ehhez föntebb, a II. 1. d) alfejezetben írtakat.

⁸² *Ordo Officii Divini*. A számos XVIII. századi direktórium közül mint elsőt emeli ki DANKÓ: „Magyar egyházi bibliografiai érdekességek” 139.

⁸³ CE 1600 utáni fontosabb kiadásai: 1650, 1727, 1741, 1752, 1886.

számára néhány tömondatban összefoglalható mindaz, amit a breviárium és a misszálé nem, illetve csak a bevezető fejezetekben tartalmaz.

A középkori magyarországi rubricisztika szempontjából ez azt jelenti, hogy a XV–XVI. századi direktórium nem érezte hatását nálunk, feladatát az ordinárius látta el. A direktórium —és éppúgy a ceremoniále— műfajához vezető szerkesztési jegyek azonban kimutathatók az ekkor megjelentetett szövegekben: mint láttuk, az Egrí ordinárius már következetesen kiemeli a két újkori műfajra jellemző adattípusokat, a Telegdi Miklós-féle ordinárius pedig független fejezetcsoportba gyűjti őket a könyv elején, majd annak végén.⁸⁴ A külföldi rubrikás könyvkultúra folyamataival párhuzamosan az így összeszűkült ordinárius tételjegyzéket és ordókat közlő törzsszöveget szükségtelessé tették volna a bőségesen rubrikált, összesített szerkönyvek, első fejezetcsoportja a direktóriumban, vége pedig a ceremoniáléban teljesedett volna ki.

Az, hogy mindez nem a XVI. században zajlott le, és így nem vezethetett az esztergomi rítus rubrikaanyagának újkori típusú kodifikációjához, valószínűleg a középkori kultuszt sújtó és a korabeli egyházi könyvkultúrában is megmutatkozó hármás csapás eredménye. A török hódítás az ország hatalmas területein szüntette meg az egyházi élet, vagy legalábbis a nagyliturgia létfeltételeit; a korai protestantizmus —miközben utolsó menedéke is volt középkori szertartási kultúránk több elemének⁸⁵— ellenszenvvel viseltetett a rítus legkidolgozottabb vagy túlfinomult, éppen az újkori rubrikáskönyvekben rögzített vonásaival szemben; amit pedig a reformáció terjedése meghagyott, azt a katolikus restauráció merevítette meg, vagy hasonította külföldi mintákhoz. A direktóriumhoz vezető műfajtörténeti fejlemények megléte, ugyanakkor viszont a műfaj közel száz évvel ezek utáni első megjelenése tehát törést mutat a rubrikás könyvkultúrában, és rajta keresztül egész egyházi életünkben, és ugyanerre utal egy XVI. századi esztergomi ceremoniále hiánya is.⁸⁶

⁸⁴ Az ünnepek rangjáról, a szolgálattevők személyéről és a liturgikus színről van szó, ld. fentebb, a II. 1. e) és d) alfejezetben írtakat.

⁸⁵ Mindenekelőtt a protestáns tulajdonban sértetlenebbül megmaradt templomokra, a graduálok zenei anyagára és a középkor egyházi népnyelvére gondolok.

⁸⁶ Más, saját rítusukat ekkor még őrző egyházak, mint Milánó, Bourges, Lyon vagy Basel, illetve a szerzetesrendek rendelkeztek ekkor nem római rítusú ceremoniálékkal, ld. DIJK: *Sources of the Modern Roman Liturgy* II. 333–358. (egy XIII. századi, nem kuriális, ferences ceremoniáléről), BUENNER: *L'ancienne liturgie romaine*. 303., mindkettőt idézi MARTIMORT: *Les "Ordines"*. 89–90. Az általa hozott további példák nagyrészt az AER-ből származnak, amelynek forrásfeldolgozását egyébként a szerző végezte el, ld. MARTIMORT: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène*. A baseli ceremoniálét (BRILINGER: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*) Martimort tévesen sorolta az ordináriusok közé.

3. AZ ESZTERGOMI MISE- ÉS ZSOLOZSMÁSKÖNYVEK RUBRIKAANYAGA

A jelen fejezet alapja az a fölismerésem, hogy a szigorú értelemben vett esztergomi szerkönyvek rubrikaszövegei nemcsak a rítus és a nyelvezet, hanem a megfogalmazás szintjén is közeli rokonságban vannak egymással.¹ Ez a jelenség gyakorlatilag is igazolja azt, amit a tipológiai-történeti részben elméletileg közelítettem meg, hogy tudniillik célszerűbb szövegtípusokról, mint könyvtípusokról beszélni, mert a többségükben szerkönyvi, illetve rubrikás szövegeket közlő könyvek között e tekintetben nincs éles határ.² A „Szepesi ordinárius”-ban fönmaradt ádventi impozíciós rubrika alig módosul az Egri ordinárius párhuzamos helyén, és még közelibb változata olvasható egyes XV. századi kéziratok, majd a nyomtatott breviáriumokban.³ A Pray-kódex *Micrologus*-ának hatása vagy részletei kimutathatók a szakramentáriumban, sőt a XIII. századi hangjelzett esztergomi breviáriumban is.⁴

Mindez összefüggésben van azzal, hogy egy szerkönyv a középkori írásbeliség viszonyai között nem föltétlenül használati-liturgikus könyv. Így véleményem szerint a kottával végig ellátott összesített szerkönyveket (missale vagy breviarium notatum) alapvetően nem szertartás közben használták, hiszen az egy könyvből mondott magánliturgiához nem volt szükség a propriumtételek hangjelzésére, a nyilvános istentisztelet térvizonyai között pedig nem lokalizálhatók és nem is köthetők meghatározott szolgálattevőhöz ezek a kéziratok. Nehéz elképzelni, hogy egy kódexet kézzel kézre adtak volna az asszisztensek, az pedig egészen lehetetlennek látszik, hogy például a celebráns egyazon könyv miseordójából és temporáléjából vagy szanktoráléjából olvassa a felajánlási imákat, mint amelyikből a szkóla egyidejűleg az offertóriumot

¹ Köszönettel tartozom Galbács Gabriellának, aki néhány évvel ezelőtt rendelkezésekre bocsátotta az esztergomi rítusú nagyhét tanulmányozása során készített rubrikagyűjtményét. Enélkül az alábbi fejezet eredményei nem, vagy csak jelentős késéssel születhettek volna meg.

² Ld. föntebb, az I. 2. h) alfejezetben írtakat.

³ *RStr* 4–6. (Adv/De impositione laudum); *OAgr* 29–30; pl. Wien, ÖNB Cod. Vin. Palat. 1481. eredetileg számozatlan oldalakon 49^v–50^r; Wien, Cod. Vin. Palat. 1829. eredeti számozás szerinti 116^r–117^r (Adv/H4/S); *BStr* f3^{r-v} (Adv/H4/S).

⁴ Ld. föntebb, a II. 2. a) alfejezetben írtakat.

énekli.⁵ A szerkönyvek néhány típusának tehát éppúgy normatív szerepe lehetett, mint a rubrikáskönyveknek, és ezek a szerkönyvek különösen alkalmasak voltak arra, hogy nagy terjedelemben vegyenek föl anyagukba rubrikaszövegeket.

E szövegek önálló elemzését indokolja az is, hogy —legalábbis az általam vizsgált, esztergomi forrásokban— függetlennek mutatkoznak mind a szerkönyv műfajától, mind liturgikus tartalmának, azaz szerkönyvi szövegválogatásának részleteitől.⁶ Jellemzők ugyanakkor a rítusra, sőt annak egy szűkebb változatára: a rubrikás szövegahagyomány nyilvánvaló jele lehet a könyv eredetének akkor is, ha a liturgikus tartalomban nem szerepelnek azt egyértelműen meghatározni képes jegyek. Azon túl, hogy általa a már földolgozott esztergomi tételsoron és notáción kívül újabb provenienciájelölő áll rendelkezésünkre,⁷ szerkönyveink rubrikaanyagának sajátos korpuszként való értelmezése két további eredménnyel kecsegtet: összegzéséből egy, a teljes rubrikáskönyveket kiegészítő, ráadásul azoknál legalább négyszáz évvel korábbi forráshoz jutunk, részleteik szövegkritikai összevetése pedig az egyes források viszonyával, mintáival, szerkesztésével kapcsolatos kérdéseket teszi megválaszolhatóvá.

A következőkben a tipológiai fejezet utolsó alfejezetében kifejtett módszert követve előbb az esztergomi szerkönyvek rubrikás szövegahagyományának kiemelt forrásait mutatom be (a), majd azt a néhány ordót értékelem liturgiátörténeti megközelítésből, amelyeknek mindössze egy változata maradt fenn, és így a későbbi magyarországi rubricisztikához fűződő viszonyuk legfőljebb tartalmi alapon határozható meg (b). A további alfejezetekben előbb az egyes források szempontjából tekintem át a párhuzamos szövegrészek egyezéseit, illetve eltéréseit (c), majd a közös őszökként föltételezhető alapszöveg korára, jellegére, szerkezetére próbálok következtetni; keresem a leágazásokból elvont „összöveg” műfaját, esetleges külföldi mintáját vagy mintáit, történetét és hatását, illetve igyekszem meghatározni érvényességi körét az erre al-

⁵ A posztkaroling római rítusban egészen a XX. század utolsó negyedéig a följánlási könyörgést bevezető, fennhangon énekelt *Oremus* után a celebráns csöndben imádkozott, a kar pedig ekkor kezdte az offertórium éneklését. A megfelelő könyörgést ezért nevezték *secreta*-nak, de hívhatták így a prefációig terjedő följánlási szövegek összességét és sokszor a szintén csöndben imádkozott kánont is. A könyörgés és az offertórium mint saját tétel a misekönyvekben ugyanott található, míg a többi följánlási szöveg a miseordinárium része. A középkori gyakorlathoz ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 375.

⁶ A rekonstrukcióhoz használt könyvek műfaji különbségéről ld. alább, a II. 3. a) alfejezetben írtakat. A tételválogatás különbségei azonos rubrikaszövegek mellett leginkább a *H* és a *P* egyes helyein érzékelhetők, pl. a gyertyaszentelői processzió énekeinek sorrendjénél (*PStr* 4., 28–29.) vagy a húsvéti nagyvecsernye anyagában (*PStr* 19., 27.).

⁷ Az esztergomi zsolozsmarítus tételsorához ld. DOBSZAY — PRÓSZÉKY: *CAO ECE. A Preliminary Report*, majd DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale-Sanctorale)*. Az esztergomi notációról ld. SZENDREI: *Középkori hangjegyrások Magyarországon*.

kalmas referenciák segítségével (d). Az eddigiekkel összhangban itt sem foglalkozhatok a rituále és a pontifikále szűkebb tárgyához tartozó rubrikaanyaggal,⁸ ennek hasonló módszerű földolgozását egy későbbi munka keretei között, e műfajok fönnmardt magyarországi képviselőinek kiadásával összefüggésben tervezem.

A) AZ ESZTERGOMI SZERKÖNYVEK RUBRIKÁS SZÖVEGHAGYOMÁNYÁNAK FORRÁSAI

a) *A szerkönyvi rubrikák típusai*

A mise- és zsolozsmáskönyvek rubrummal írt szövegei közül nem mindegyik érdemel azonos figyelmet egy föltételezett „összöveg” helyreállításakor. A szerkönyvi rubrikák között ezért célszerű megkülönböztetni legalább három kategóriát, hogy az eleinte beláthatatlannak tűnő és végtelenen töredezett anyag együttlítását megkönnyítsük.

A rubrikaanyag legáltalánosabb rétege, amely minden szerkönyvben megtalálható, az év napjai, a tételtípusok és breviáriumokban a horák a megnevezését tartalmazza. Ez helyenként kiegészül a mai oldalszám-hivatkozásoknak megfelelő „require” vagy „quære” igével bevezetett helymegadásokkal olyan szövegek esetén, amelyek a liturgiában többször fordulnak elő, de a könyvben csak egy helyütt vannak kiírva. Az előbbiek ismerete az adott rubrikás hagyomány terminológiájának fölméréséhez szükséges,⁹ az utóbbiak megfigyelése pedig szerkeztípusokba engedi sorolni az azonos anyagot közlő szerkönyveket, ami hasznos lehet, ha a filológus ezek családfáját kívánja megrajzolni.¹⁰ Megfogalmazásuk szintjén viszont e szövegek túlságosan rövidek és egyöntetűek ahhoz, hogy összehasonlításuk közelebb vigyen valamiféle közös rubrikás forráshoz.¹¹

⁸ A pontifikále szűkebb tárgyának dolgok és személyek püspöki hatáskörben tartott szenteléseit tekintem. Részletesen foglalkozom viszont a pontifikálék azon fejezeteivel, amelyek az egyházi év egyes rítusait közlik, ld. bővebben alább, a II. 3. d) alfejezetben írtakat.

⁹ Ld. alább, a III. 1. fejezetben írtakat.

¹⁰ Az összesített szerkönyvek általában az első előfordulásakor, míg a karkönyvek inkább a történeti-liturgikai értelemben elsődleges helyen írják ki az adott tételt. A két megoldás határterületei tanulságosak lehetnek a hagyományozás és a mintapéldányok szempontjából, mint az *A diebus Ioannis Baptistae* antifóna (MM 5064) esetében láthattuk föntebb, a II. 1. a) alfejezetben.

¹¹ Kivételt képez a *MNStr* és a *MStr* egyik, a szokásosnál bővebb *require* utalása, ld. *PStr* 37., 49. (Vig.Asc). A régiség jele lehet, ha a hivatkozás nemcsak a perikópa elejét, hanem annak végét is közli.

A következő réteget elsősorban a breviáriumban szokásos, direktoriális témájú mondatok vagy kisebb mondatok alkotják.¹² Rendszerint a XV–XVI. századi, egyre bővebben rubrikált szerkönyvekre jellemzők, párhuzamaik ritkák. Nyelvezetük tökéletesen azonos a velük egykorú ordináriusokéval, de éppen e nyelvezet megállapodottsága miatt képzelhető el, hogy önálló, a breviárium szerkesztéséhez kötődő megfogalmazások, és nem valamelyik ordináriusból vették. Az ordináriusok párhuzamos helyeivel való összevetésük fontos adatokkal szolgálhat a szerkesztés korát és forrásait illetően, ha a megfogalmazás azonos, és következtetéseket tesz lehetővé akkor is, ha különböző.¹³ De mivel ezek a részletek az ordináriusokban és a szerkönyvekben is esetleges szövegezésűek és biztosan a középkor későbbi szakaszából származnak, nem alkalmasak arra, hogy új típusú, az ismert későbbi forrásokat érdemben kiegészítő gyűjteményt nyerjünk belőlük.

A rubrikák harmadik és egyben utolsó típusa nagyobb terjedelmű, jóllehet némelyiket a szerkönyvekben széttagolja a beléjük illesztett számos szertartásszöveg. Igazi természetük akkor lesz nyilvánvalóvá, ha ezeket a szertartásszövegeket utalássá rövidítve, folyamatos leírásként olvassuk őket.¹⁴ Így világossá válik, hogy tartalmukat és jellegüket tekintve a rubrikás szövegek történetének kezdetén született nagy temporális ordók rokonai.¹⁵

A zsolozsmáskönyvekre leginkább jellemző két ilyen szöveg a már többször említett impozíciós rubrika ádvent harmadik hete után, valamint az officium tenebrarum, a nagyheti sötét zsolozsma rendhagyóságait összefoglaló rubrika a nagycsütörtöki matutínium előtt.¹⁶ Főleg a XIII. század előtt szokásos még húsvét vasárnapján a

¹² Direktoriálisnak az I. 1. f) alfejezetben írtak értelmében azokat a rubrikákat nevezem, amelyek a sajátos naptári helyzetekben fölmerülő szövegválogatási kérdéseket tárgyalják. A terminus a ma direktoriumként ismert könyvtípussal csak áttételes kapcsolatban van.

¹³ Az általam vizsgált anyagban mindeddig nem tapasztaltam szövegszerű megfelelést az ordináriusok, illetve a szerkönyvek ilyen jellegű rubrikái között. Valószínűbb, hogy egy kialakult naptárszerzési hagyomány és egy ahhoz szorosan kötődő frazeológia érezteti hatását, de esetleges megfogalmazásokban. A XV–XVI. század direktoriális szaknyelvéről ld. a III. 1. c) alfejezetben írtakat.

¹⁴ Ennek elvi háttéréről részletesen írtam az I. 1. h) alfejezetben, és az ott közölt módszerrel készült a *PStr* 1–50. oldalain olvasható szöveggyűjtemény is.

¹⁵ A legkorábbi ide tartozó emlékeket az OR III. kötete tartalmazza (a kötet utolsó, 34. ordója már nem tartozik közéjük). Mint látni fogjuk, szöveghagyományuk később kizárólag szerkönyvi műfajokban talál folytatásra.

¹⁶ Jóllehet egyformán gyakoriak és szövegpárhuzamaik is számosak, a két rubrika eredete különböző. Az ádventi impozíciós rubrika tartalmi értelemben a liturgiamagyarázat hagyományára megy vissza (pl. HANSSENS: *Amalarii episcopi opera* III. 43–49., vagy BERNOLDUS: *Micrologus* 1004–1005.), nyelvezete a XIV. század utáni rubricisztikáéval rokon és az esztergomi könyvekben megszokott változatára nincs korábbi tanú a XV. századnál. A sötét zsolozsma szabályozásával már az Andrieu által a VIII. század első felére valószínűsített 23. római ordóban találkozunk, majd a 26. ordóban (ugyanazon század 3.

matutinumba illesztett föltámadási játék, és változó terjedelemben, de rubrikák részletezik a nagyvecsernyét, azon belül a keresztkúthoz vezetett processziót is. Gyakori még a nyáron olvasandó bibliai könyvek és a hozzájuk kapcsolódó históriák beiktatásának időpontjáról szóló rubrika a nyár eleji nagyünnepek után,¹⁷ de ez sokszor a könyv elején vagy végén szerepel táblázatként, és rövid, azonos szerkezetű mondatai kevésbé alkalmasak az összehasonlításra.

A régi misekönyvek temporáléjának első, hamvazószerdai ordója hagyományosan a vezeklők kivetéséről és a hamvazásról szól,¹⁸ majd a nagyhét ordói következnek: a virágvasárnapi körmenet, nagycsütörtökön a vezeklők visszafogadása,¹⁹ az olajszentelés miséje és a lábmosás, a nagypénteki kereszthódolati szertartás és sírba tétel, nagy-szombaton pedig a föltámadási mise az azt megelőző rítusokkal, a tűzszenteléssel, a keresztkút megáldásával, esetleg a keresztelés és a bérmálás leírásával kiegészítve. A szanktorále körébe egyetlen rendszeresen közölt ordó, a gyertyaszentelői körmenet rendje tartozik. Más ordók, mint a karácsonyra vonatkozók, a korán kiveszett vízkereszt vízszentelés vagy a kántorböjti szombatokhoz kötődő szentelések nem állandó elemei a szerkönyveknek.²⁰

---

negyede) megtaláljuk az Esztergomban bevett rubrika közvetett őst is, ld. OR III. 269., 325–329. = *PStr* 113. Az impozíciós rubrikával ezért a korai magyar rubricisztika összefüggésében nem fogok foglalkozni.

¹⁷ Pl. a *BNStr* lapszélein, ld. *PStr* 32–33. A XV. századtól kezdve az impozíciós táblázatok általánosan a breviáriumokban, és a *RStr* 38. (Hist.Reg) a mintapéldányként használt ordináriusból is átvessz egy, a fennmaradt kódexben —táblázat híján— már fölösleges hivatkozást: „et alia historiae sequentes usque ad Adventum Domini imponuntur diebus sibi appropriatis secundum illam tabulam istius ordinarii scriptam et notatam.”

¹⁸ A hamvazószerdai ordókban valójában három, eredetileg különálló mozzanat egyesül: a processzió, a hamvazás és a vezeklők kivetésének szertartása. A Róma-városi liturgia legkorábbi emlékei (a XI. századig) csak a Szent Szabina-templomhoz vezetett processziót ismerik, míg a hamvazást a nagyböjti 4. hetének szerdáján tartott skrutínium előtt végeztetik el mint a keresztséget előkészítő rítust. Végül a vezeklők kivetése Rómában a XIII. század előtt ismeretlen, gallikán elemnek bizonyul, francia és angol területen viszont már az ezredforduló körül kimutatható. A misszálékban valójában ritkaságnak számít, rendszerint a pontifikálékban kap helyet. Számos szerkönyv emellett, vagy ezután közli a nem nyilvános bűnbánati rítusokat is. A legfontosabb VIII–XIII. századi források vonatkozó részeihez ld. *PStr* 106–107.

¹⁹ Az archaikus szerkezetű könyvekben itt is keverednek a közösségi és az egyéni bűnbánat rítusai. A vezeklők visszafogadása ugyan dramaturgiailag föltételezi kivetésüket, és ahhoz hasonlóan inkább a pontifikálék, mintsem a misekönyvek része, a *reconciliatio* első szövegemlékei (IX–X. század) mégis megelőzik az *expulsio* első említéseit, és számosabbak is azoknál, ld. *PStr* 117–118.

²⁰ A középkor utolsó évszázadaira már igen régiesnek számít az a misekönyv, amelyik mindezeket az ordókat tartalmazza. Előbb a pontifikális elemek tűnnek el (a vezeklés rítusai, a kriszmaszentelés, a bérmálás), a keresztelés egyre inkább a rituálénak megfelelő könyvekbe kerül át, végül —de nem egysegesen— a processzionális részek lesznek elhagyhatók (virágvasárnap és Gyertyaszentelőkor).

Egy-egy szerkönyvi forrás jelentőségét a rubricisztika szempontjából ezért akkor is föl lehet mérni, ha csak ezeket az ordókat lapozzuk át, azt pedig, hogy az adott ordók azonos szöveghagyományhoz kötődnek-e, néhány mondat összevetéséből is meg lehet állapítani. Az esztergomi rítusú szerkönyvekben rejlő rubrikás „összöveg” forrásai így ezekre az ordókra szűkülnek.

β) Az esztergomi rubrikás hagyomány főforrásai

Hasonlóképpen szűkíthető az „összöveg” forrásául használt könyvek köre. A magyarországi misszálék és breviáriumok szövegkiadása nem nélkülözheti az összes fönmaradt kézirat és korai nyomtatott forrás földolgozását, de a témával foglalkozó társtudományok segítségével és nagyobb anyagból vett minta alapján bizonyosnak látszik,²¹ hogy az egymással rokon szerkönyvi rubrikák a magyar középkor második felében ugyanazt a szöveget közlik kisebb, a lényeget alig érintő variánsokban vagy kivonatolva. A bennük követhető rubrikás szöveghagyomány legmegbízhatóbb forrását az a két, a XIII–XIV. század fordulója környékéről való kódex jelenti, amelyekről Szendrei Janka több ízben meggyőzően kimutatta, hogy az esztergomi rítus nagyszabású, a főszékesegyházhoz kötődő kodifikációját adják,²² és ugyanő facsimile kiadásban is elérhetővé tette őket. A XIII. század végén készült, Prágában őrzött *Breviarium notatum Strigoniense* és a XIV. század eleji, Pozsonyban őrzött *Missale notatum Strigoniense* rubrikaanyagát tekintve is a középkor hazai liturgikus könyvtörténetének csomópontja.

A következő évszázadokban a misszálék szinte kizárólag az utóbbiból, vagy legalábbis az általa mértékadóan rögzített szöveghagyományból merítenek.²³ A szolozsmáskönyvek rubrikái valamivel összetettebb képet mutatnak: a fönmaradt breviáriumok nagyobb része legföljebb az első kategóriához sorolt rubrikákat tartalmazza, a kevés gazdagon rubrikált példány pedig inkább a második, újabb keletű, és ezért a strahovi kódexben még nem szokásos kategóriának kedvez. A két jellegzetes, ordó-

²¹ A szerkönyvek rítusának pontos, akár részhagyományokig menő azonosítását teszi lehetővé DOB-SZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale-Sanctorale)*. A szigorú értelemben vett esztergomi, de a rekonstrukcióhoz föl nem használt forrásokat a *PStr* referenciagyűjteményében az ún. „Pálóczi-misszálé” (Budapest, OSzK Clmæ 359) és a Wien, Cod. Vin. Palat. 1829. jelzetű breviárium jeleníti meg.

²² *MNStr*, *BNStr*. A kódexekkel kapcsolatos legújabb eredményeit és kutatástörténetüket is összegzi részletes bibliográfiával kiegészítve SZENDREI: *Mos patria*. 249–323.

²³ A *MNStr*-hez közvetlenül kapcsolódó pozsonyi misszálékról ld. JÁVOR: *Hét kézirat oszsonyi missale*. Újabb rokon forrásokat von be, tartalmukat összeveti és rubrikáikat is kivonatolja RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* 101–107., ld. még az egyes, A–I jelű kódexek ismertetését uo. 111., 113., 114., 158., 162., 164., 215., 217.

szerű rubrikában mégis követhető a megállapodott hagyomány.²⁴ Noha valószínűleg a XIV. századtól egy új —de attól kezdve folytonos— impozíciós rubrika válik jellemzővé, a sötét zsolozsmákat bevezető rubrika továbbra is a jól ismert szöveg változatait hozza. Ezért az esztergomi szerkönyvek rubrikás hagyományának fölvázolásakor el lehet tekinteni a köztes fejleményektől, és elég a folyamat XV. század végi megállapodását, az első nyomtatott mise- és zsolozsmáskönyvet dolgozni föl részletesen, hiszen az ezek mintáját képező kéziratokat másfél-kétszáz év után a rítus legjobb rögzítésének ítélték az illetékesek.²⁵

A XIII–XIV. század, illetve a XV–XVI. század fordulójáról való, biztosan központi helyzetű források rubrikaanyaga engedi kiválasztani liturgikus őstörténetünk kevés fönmaradt, és annál is kevesebb rubrikált forrása közül az esztergomi szöveghagyomány korai képviselőit: az úgynevezett Hartvik-féle Agenda pontificalis-t és a Praykódexet.²⁶ Mindkét forrás rubrikái közt jelentős mennyiségű szövegpárhuzam fedezhető föl a föntebb említett négy könyvvel, és így azzal a szövegláncolattal, amelyet esztergomi rubrikás hagyománynak neveztem. A Hartvik-agenda esetében ezek a párhuzamok egyben legvilágosabb bizonyítékai a kódex mindeddig csak valószínűsített magyarországi eredetének.²⁷ További XI–XIV. századi liturgikus könyveink vagy nem közölnek terjedelmesebb rubrikákat, vagy nem a mise és a zsolozsma rítusairól szólnak, vagy más, az esztergomihoz nem kötődő rubrikás hagyományt jelenítenek meg.²⁸

²⁴ A húsvéti játék —ez a maga XIII. század előtti alakjában bizonyára ki is vezett az esztergomi gyakorlatból— és a nagyvecsernye egyaránt a nyilvános istentisztelet keretei között képzelhető el, a breviáriumok viszont többnyire a magánzsolozsma célját szolgálják. Így érthető, hogy ezek az újabb könyvekből eltűnnek, míg a szövegszerkezetet érintő impozíciós rubrika előtérbe kerül. A sötét zsolozsmákra vonatkozó mondatokat a nagyhetet övező liturgikus konzervativizmus tartja fön.

²⁵ *BStr*; *MNStr*. A korabeli nyomdatechnika és könyvkereskedelem jellege, valamint *BStr* bevezetője, amelyet a II. 1. a) alfejezetben már idéztem, azt mutatja, hogy a nyomtatványoknak egyetlen, jól kiválasztott kézirat szolgáltattott mintát. A *BStr* szöveghagyományának kezdetét jelentő kódex nem lehetett későbbi a XIV. századnál: a *BStr* G5^v oldalának (Visit.BMV) címfelirata (ld. *PStr* 44.) szerint „historiam novam Visitationis Mariæ require in fine”, majd következik a vigília és a teljes officium. A mintapéldány valamelyik elődjében tehát függeléken közölt újdonság volt Sárlos Boldogasszony zsolozsmája (*Exsurgens autem Maria*, ld. DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom [Temporale-Sanctorale]* 109.), vagyis a maradvány-rubrika az ünnep 1387-es bevezetése előtti állapotról tanúskodik. A „historia nova” kitétel nem vonatkozhat az ünnep másik, pálos forrásokban bevett officiumára (*Accedunt laudes Virginis*, uo. 221.), mert az Esztergomban ismeretlen, viszont hasonlóan toldalékos a vizitációs officium a valóban XIV. századi „Isztambuli antifonále” (Istanbul, TSM Deissmann 42.) 296^(bis)r–v oldalain.

²⁶ *H*; *P*. Legjobb és legújabb ismertetésüket adja kutatástörténeti összefoglalóval és bibliográfiával SZENDREI: *Mos patria* 66–103., 144–209.

²⁷ SZENDREI: *Mos patria* 68.

²⁸ Közülük a két legfontosabbnak, az ún. „Németújvári” (Güssing, KBF 1/43.), illetve az ún. „Isztambuli misszálénak” (Istanbul, TSM Deissmann 60.) lényegében teljes rubrikaanyagát átirtam a *PStr* referenciagyűjteményében. Eltérésükből a korai magyar liturgiátörténet ismeretében azt a következte-

Az így megállapított hat forrás révén a középkori magyar egyház minden évszázadából rendelkezünk egy-egy kiemelkedő szöveggel egészen a XVI. századig. Közülük legalább kettőben mindig megtalálható ugyanazon temporális ordó egy-egy változata, de egyik sem emelhető ki közülük legteljesebbként: mindnyájan egy fönn nem maradt alapszöveg különböző szempontokat követő átszerkesztései, így egymást is kiegészítik, de redakciójukról is sokat elárulnak — a belőlük elvonható alapszöveg pedig egy misét és zsolozsmát, sőt egyes további rítusokat is magába foglaló, magához az esztergomi érseki székhelyhez kötődő rubrikás szöveg meglétét tanúsítja már a XI. században.

γ) Kiegészítő forráscsoportok

Az alapszöveg eredtével, történetével és érvényességi körével kapcsolatban azonban több kérdés is fölmerül, amelyeknek megválaszolása csak további források bevonásával lehetséges. A XI. századi liturgiaszervezés számára még kihívás volt, hogy a római liturgiát meghonosítsa és szabályozottan fönntartsa Magyarországon. A rubrikákból elvont alapszöveg sem bizonyul az esztergomi rítus elidegeníthetetlen jellemzőjének: számos mondata az egész latin gyakorlatra vagy legalábbis annak több rész hagyományára érvényes, és a hat szerkönyv némelyike épp a rítus szövegelemeire vonatkozólag tér el olykor egymástól. Ami ebben az alapszövegben esztergomi, az maga az egyszerű megfogalmazás, ez viszont lehet közvetlen leszármazottja a IX–XI. században egész Európában elterjedt rubrikás szövegek valamelyikének. Ahhoz tehát, hogy az esztergomi rubrikás hagyomány mögött álló alapszöveg jelentőségét helyesen tudjuk értelmezni, össze kell vetnünk azt az elképzelhető mintákkal, és meg kell állapítanunk, hogy közvetlen átvételről, kötöttebb, vagy szabad alkalmazásról, illetve eredeti megfogalmazásról van-e szó.²⁹

---

tést lehet levonni, hogy a főszékesegyházra jellemző, évszázadokig fönntmaradt szöveghagyomány valamiféle tervszerű, a magyar átlaghoz képest erősebben központosító szándék eredménye volt.

²⁹ A kérdés megválaszolását a *PStr* referenciagyűjteményében fölhasznált források (101–102. „OR–AER” jelöléssel) első csoportja segíti. Az OR a római rítus legkorábbi fönntmaradt rubrikás szövegcsoportját jelenti; RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* az ezredforduló előtti nyugat-európai pontifikálék rubrikaanyagába enged betekintést; a PRG a térség meghatározó normaszövege volt a magyar államalapítás korában; a XII. századi PR a Róma-városi liturgia frank elemekkel való kölcsönhatásának emléke; az AER bő válogatást ad az ezredforduló utáni nyugat-európai rubrikaszövegekből. A közép-európai referenciák földolgozatlanok: ezekből magam állítottam össze egy kisebb gyűjteményt dél-német, aquileiai, cseh és lengyel források fölhasználásával. („PMG–BP” jelöléssel; ezen a területen egyébként kiaknázatlan, nemzetközi érdeklődésre számot tartó lehetőségek várják a liturgikus filológia művelőit.)

Az alapszöveg történetével kapcsolatban nem lényegtelen, hogy milyen viszonyban van az e rész első fejezetében ismertetett XV. századi, de valószínűleg XIII–XIV. századi előzményekből levezethető ordináriusokkal. Ha a szövegszerű egyezések az ordináriusokra is kiterjednek, akkor azok előtörténetéből rendelkezünk azonosítható forrással; ha viszont az ordináriusok és a szerkönyvi rubrikás hagyomány között nincs átfedés, az azt jelzi, hogy a XI. századi alapszöveg és az ordináriusok között fennmaradt a rítus folytonossága, de a kodifikáció módjában paradigmaváltás történt, vagyis az ordinárius új műfaja a teljes esztergomi rubricisztika revíziójával és újrafogalmazásával járt együtt. Az is fölmerülhet, hogy az új megfogalmazás követte az alapszöveget, és kimutatható annak az egyébként átdolgozott szövegek szerkezetére, nyelvére gyakorolt hatása.³⁰

Végül az alapszöveg érvényességi körét kell meghatároznunk. Referenciaként az esztergomi rítus peremterületei (például Zágráb vagy a Felvidék)³¹ kínálkoznak, és össze kell vetnünk a szerkönyvi ordók megfogalmazását az esztergomi rítusból táplálkozó pálos hagyomány könyveivel is. Csak így derülhet ki, hogy a hat könyvből elvonatkoztatott, a központi forrásokban rendkívül tartósnak bizonyuló szöveghagyomány a székesegyház, az egyházmegye, a szűkebb vagy a tágabb értelemben vett rítus kísérőjelensége.³²

³⁰ Vö. az *OAgr*; *OStr*; *RStr* megfelelő részeivel. A liturgikus tárgyú források összevetése nem lehetséges a klasszikus szövegkritikában használatos testimónium-jelöléssel, mert az azonos mozzanatra vonatkoztatva minden olyan szöveg összefügg, amelyik az adott mozzanatot egyáltalán tárgyalja. Ezért különösen indokolt, hogy az egyes —kéziratok esetén akár oldalszámozás nélküli— szövegek idézésénél a liturgikus alkalmat is föltüntessük.

³¹ A zágrábi rubrikák a XIV. század után erős kuriális hatást mutatnak: ezen —és talán a szakirodalomban emlegetett dominikánus befolyáson— szűrődik át az esetleges esztergomi háttér (a XIV. századi zágrábi liturgiareformról ld. FERRARIUS: *De rebus Hungariae* 1–10., 115–142., „Appendix” 1–43; KERCSÉLICH: *Historia Cathedralis* XIII; DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk” 10; KNIEWALD: „Officium et missa de Conceptione” 5. — a bibliográfiai segítséget Csomó Orsolyának köszönöm). A Felvidék az esztergomi egyházmegye része volt, de önálló, városias központjai kedveztek a liturgiaváltozatok kialakulásának.

³² Ezt a célt szolgálja a *PStr* referenciagyűjteményében fölhasznált források második csoportja („MZ–BPaul” jelöléssel), amely a két, fentebb már említett esztergomi szerkönyv, majd a már szintén idézett két korai misszale után zágrábi, kalocsai, váradi és felvidéki könyvek, illetve két-két, egymás ellenőrzését lehetővé tevő kéziratot és nyomtatott pálos forrás rubrikáinak kivonatát adja. Az első csoportban idézett, XIV. századi zágrábi pontifikále (Zagreb, MK/BU MR 25) a Durantus-féle pontifikále (*PR* III.) megfelelője, tehát nem a zágrábi, hanem a kuriális rubricisztika dokumentuma. Köszönettel tartozom Szendrei Jankának és a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete Régizenei Osztálya munkatársainak, amiért az ott őrzött mikrofilmekhez és digitalizált fényképanyaghoz hozzáférhettem. Enélkül a szöveggyűjtemény számos értékes forrással lett volna szegényebb.

B) A HARTVIK-AGENDA EGYETLEN VÁLTOZATBAN FÖNNMARADT ORDÓI

a) *A párhuzam nélküli ordók osztályozása*

Az előző alfejezetben bemutatott források, és kétségkívül minden ismert magyar vonatkozású szerkönyv között az úgynevezett Hartvik-féle Agenda pontificalis tartalmaz a legnagyobb arányban és terjedelemben ordót alkotó rubrikákat. Ennek legközelebbi rokona —a nagyobb párhuzamos szövegegységeket, de nem a kisebb szövegváltozatokat tekintve!— az 1341 előtti, Pozsonyban őrzött kottás esztergomi misekönyv, illetve az egyetlen régi zsolozsmás rubrika, az officium tenebrarum leírása erejéig a hozzá közel álló, kevéssel korábbi hangjelzett breviárium.³³

A Hartvik-agenda hiánytalanul közli az évkört, az említett misszále viszont csonka, többek között éppen az agenda hatvannégy lapját betöltő nagycsütörtöki szertartás egésze, és azt követően a nagypénteki kereszthódolatig terjedő szakasz hiányzik belőle. Ebből következik, hogy a Hartvik-agenda egyetlen változatban fennmaradt ordói kétféleképpen lehetnek elszigeteltek: vagy azért, mert hordozójuk korához kötődnek, és nem találtak folytatásra a kialakult magyarországi rubrikás hagyományban, vagy pusztán azért, mert legközelebbi rokonukból elveszett a párhuzamként föltételezhető részlet. Ez utóbbi lehetőséget erősíti meg, hogy nemrégiben előkerült Nagyszombatban a kottás misekönyv egy, Dankó József által még ismert töredéke, amely a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadásának szövegpárhuzamával szolgál,³⁴ és hogy a XI. századi megfogalmazásokat olykor a Hartvik-agendához korban közelebb álló Praykódex mellett, vagy akár annak tanúsága nélkül, sok száz évvel később látjuk viszont XV–XVI. századi szerkönyvek szórta rubrikaanyagában.

Történeti értelemben elszigeteltnek csak az előbbi, forrásállományunkban folytatás nélkül valónak látszó ordókat tekinthetjük. Közülük a legjelentősebbek az ádventkarácsonyi rendtartást közlő szövegek, a vízkeresztí vízszentelést, majd csillagjátékot leíró rubrikák, a sötét zsolozsmáról szóló szabályok kétszeri megismétlése a nagypénteki, majd a nagyszombati szakaszban,³⁵ és a közeli párhuzam hiánya mellett is szinte

³³ Kora miatt a *BNStr* a húsvéti játékot már nem tartalmazza, a nagyvecsernye viszont a *H*-ban felületesebb, és mint fentebb jeleztem, nem is felel meg a kialakult esztergomi zsolozsmahagyománynak.

³⁴ DANKÓ: *Vetus hymnarium* 577. 28. jegyzete közli a *MNStr* megfelelő ordóját, amelyet magam is innen alkalmaztam a *PStr* 62–64. rekonstruált szövegében és szinoptikus táblázatában. Az ordót tartalmazó töredéket (Trnava, Literárny Archív Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322. Nr. 10.) néhány évvel ezelőtt látta és átírta Czagány Zsuzsa, akinek ezúton köszönöm, hogy átírását, amely Dankónak lényegében megfelelt, rendelkezésemre bocsátotta.

³⁵ Sorrendben: *H* 20^r–30^r, 73^v–74^r, 79^{r-v} = *PStr* 1–4., 12., 14.

biztos, hogy a Hartvik-agenda nagycsütörtöki anyagát aránytalanul földuzzasztó liturgiagyarázó mintabeszédek sem éltek tovább a szerkönyvi hagyományban.³⁶

Mivel ezek az ordók tanulmányozhatók a dolgozatom mellékletéül készített kiadásban,³⁷ és mivel nyelvi, majd liturgikai tanulságaikat is összefoglalom a következő két részben,³⁸ e helyt szükségtelen mindegyiküket részletesen elemezni. A vízkereszti vízszentelés a középkor második felében kiszorult a latin egyházak gyakorlatából,³⁹ a csillagjáték paraliturgikus mozzanat, a sötét zsoltóháromszori leírása pedig már a Hartvik-agendában pazarló ismétlést jelentett: a nagypénteki és nagyszombati ordó kissé módosult szövegváltozatai ráadásul fölismerhetőek a későbbi, már csak egyszer lejegyzett rubrikákban, amelyek így nem az azonos helyzetű nagycsütörtöki részlet örökösének, hanem a három, szinte teljesen megegyező szöveg kompilációjának mutatkoznak. A mintabeszédek elhagyása összhangban van a szerkönyvek és a liturgiagyarázat egész Európában bekövetkező szétválásával.⁴⁰

³⁶ Ezekről és a kódex többi mintabeszédéről —amelyek egyben a magyar vonatkozású prédikációirodalom első ténylegesen fennmaradt emlékei— részletesen ld. MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 49–81. Bár a mintabeszédek szerkönyvbe foglalása valóban kizártnak tekinthető egy mégoly archaikus jellegű, XIII. századi misszálé esetében, mint a *MNStr*, a leghosszabb beszéd (az ún. *Sermo generalis*) keretét adó krizmaszentelési ordó valószínűleg azonos volt a két forrásban, ld. alább.

³⁷ A *PStr* jelöléssel idézett kiadás három fő részből áll. A *PStr* 1–50. az előző alfejezetben említett hat főforrás teljes temporális-szanktorális rubrikaanyagát adja; a *PStr* 51–99. *Synopsis rubricarum* címmel az egyes ordók párhuzamaiból helyreállított összveget érzékelteti, majd szinoptikus táblázatban mutatja be a párhuzamok egymáshoz való viszonyát, egyezéseit, különbségeit és terjedelmi arányait; végül a *PStr* 101–137. oldalain található referenciagyűjtemény a fentebb ismertetett, további források bevonásával segíti a megállapított összveg értelmezését, keretézssel emelve ki az egymással történeti kapcsolatba hozható rubrikákat. Ez utóbbi rész tájékoztató jellegű, vagyis nem minősül a jelzett források kritikai kiadásának.

³⁸ Ld. alább, a III. és a IV. részben írtakat.

³⁹ Amint a *H*-ban szereplő címfelirat is megjegyzi, a vízkereszti vízszentelés a görög egyházak — máig élő — szokása. A középkorban ismert volt Dél-Itáliában és Palesztinában is, és kedvelték egyes északi regionális rítusokban, jóllehet formája többnyire nem különbözött a máskor szokott vízszentelésétől. A kuriális liturgiában nem használták, így annak növekvő befolyásával másutt is kiveszett; végül 1890-ben hivatalosan megtiltották. Ld. RADÓ: *Enchiridion liturgicum* II. 1135.

⁴⁰ MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 54–55. három típusát különíti el a mintabeszédek szerkönyvi használatának, majd három példát hoz a teljes mintabeszédek szerkönyvbe illesztésére. Gondos gyűjtését kiegészíthetjük a *PRG*-vel mint a legkorábbi, több mintabeszédet tartalmazó forrással (hogy a számos liturgiagyarázó beszéd mellett csak a „sermo” megjelölést is alkalmazó példákat említsem: I. 300–307. zsinatolásra, II. 322–329. halotti virrasztásra). A *PRG* sokszor a *H* közvetlen mintájának bizonyul e tekintetben is. Még messzebbre vezet, hogy az I. 3. a) alfejezetben már említett 11. római ordó (*OR* II. 417–447.), amely talán a latin rítus legkorábbi folyamatos rubrikaszövege, mintabeszédekkel kíséri a keresztesítés rendjét. A rituálékban ez a hagyomány sokáig megmaradt: pl. az ún. *Agendarius* még 1583-ban is magyar nyelvű, a hagyományos homiletika szellemében fogant buzdító-

β) *Az ádventi ordó*

Mindezek alapján egyedül az ádvent-karácsonyi ordó igényel részletesebb vizsgálatot. Ez a szöveg a Hartvik-agenda 20. lapjától kezdve, a temporális rész elején olvasható, és első látásra cáfolni látszik azt a tételt, amely szerint a XI. században nem léteztek világi egyházakhoz kötődő ordináriuskönyvek.⁴¹ A kódex 20–21. lapján egyáltalán nem szerepelnek kiírt szerkönyvi szövegek, és az egyes mondatok tökéletesen illeszkednek az ordináriusok tematikájába. Ennek alapján az agenda első néhány oldalán korai kísérletnek is tekinthetnénk, amely a mintegy száz-százötven évvel később megjelenő ordináriust előlegezi meg,⁴² de a könyv további szakaszában föloldódik az elsődlegesen szerkönyvi, bár továbbra is részletesen rubrikált környezetben.

Maga a szöveg összetett tartalmú — inkább liturgikus jegyzetek halmazára emlékeztet, ami viszont ellentétben áll a forrás főpapi kötődésével: egy székesegyházi ordináriustól nagyobb fokú szerkesztettséget várnánk, hiszen a jegyzetszerű, kivonatos jelleg épp a viszonylag kései, alkalmazott könyvek sajátja.⁴³ Az agenda részletét ezért mégis indokoltabb megközelíteni a többnyire hasonlóan vázlatos szerkezetű, de a XI. századra már máshol is szerkönyvekbe asszimilált ordók felől.⁴⁴ Ezt erősíti meg az „Ordo, qualiter agatur in Adventu Domini” címadás is. Többek között ugyanez jelzi, hogy a kézirat általam ordóként kivonatolt részei eredetileg is kapcsolatban vannak: döntő többségük szintén az „ordo” szóval kezdődik, és a virágvasárnapi rendtartás kezdetén a „qualiter agatur” formula is visszaköszön.

Az első mondat azt írja elő (a kódex teljes rubrikaanyagával összhangban coniunctívusi állítmányt használva),⁴⁵ hogy az ádventi matutíniumokban Ézsaiás könyve

kat illeszt a keresztelés, a házasságkötés vagy a temetés szertartásába, és kisebb terjedelemben és alacsonyabb gondolati, irodalmi színvonalon, de ugyanígy tesz a *Rituale Strigoniense* a XX. századig.

⁴¹ PL. HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius* XX; FOLEY: „The «Libri Ordinarii»” 136; ld. még fentebb az I. 2. e) alfejezetben írtakat.

⁴² SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 66. (C 64 jelű tétel) egyenesen „Liber Ordinarius + Pontificale” megjelöléssel illeti a *H*-t. Noha e műfajmeghatározás téves, nélküle nem vontam volna be a *H*-t az esztergomi normaszövegek vizsgálatába. Hasonlóan bizonytalan műfajmeghatározással él MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 49: „Hartvik szerkönyvében többféle liturgikus könyv: egy ordinarius, egy pontificale és egy rituale elemei keverednek.”

⁴³ Ld. fentebb, az I. 2. e) alfejezet végén írtakat.

⁴⁴ Ezt a folyamatot RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* alapján, de már annak megjelenése előtt (a kézirat ismeretében) leírta PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 205–208.

⁴⁵ Ez a XIII. század előtti rubrikás nyelv egyik jellegzetessége, és később is archaizmusnak tekinthető, ld. alább, a III. 1. b) alfejezetben írtakat.

olvastassék. A rubrika általános tartalmú, mert a *XIV. Ordo Romanus*-ban ránk maradt, VIII. századi lateráni olvasmányrend óta az egész nyugati egyház biztosan ezt követi.⁴⁶

A következő mondatok ehhez képest lokális jelentőségűek: az évet megkezdő, három verzusos *Aspicrens a longe* rezponzórium énekléséről jegyzik meg, hogy annak három versét három különböző oltár előtt, doxológiáját pedig a kórus közepén kell énekelni. Az egyik oltár az Üdvözítőnek, a másik a Szent Keresztnek van szentelve, a harmadik titulusát nem jelzi a forrás, de megtudjuk róla, hogy a jobb oldalon van. Mivel a három oltár a három verzushoz, tehát egymásnak mellérendelt tételekhez kapcsolódik, és bizonyos mértékig szembe van állítva a kórus közepével, és mivel a Szent Kereszt-oltár egész Európában a kórusrekesztőhöz (az agendában többször megjelenő pulpitumhoz)⁴⁷ kapcsolódik, egy olyan katedrális képe rajzolódik ki a rubrikából, amelynek kórusrekesztőjéhez középpont a Szent Kereszt-oltár, jobboldalt egy ismeretlen titulusú, majd bal felől egy, az Üdvözítőnek szentelt oltár csatlakozik. Ez az elrendezés pedig legföljebb a Szent Kereszt-oltárt tekintve mondható általánosnak:⁴⁸ a „sancti Salvatoris” cím inkább egy meghatározott templom viszonyainak figyelembevételét föltételezi.

A rezponzórium teljes végigéneklése a „Gloria Patri” után az Egri és az Esztergomi ordináriuskönyvekben is elő van írva, mégsem tekinthető sajátos szokásnak: a nagyobb terjedelmet a tétel kiemelt helyzete sugallja.⁴⁹ Ugyancsak széles körben és sokáig elterjedt gyakorlat, hogy a rezponzórium alatt álljon a teljes kar, várja meg a felolvasóra mondott áldás elhangoztat, és csak ezután üljön le.⁵⁰ Ismét lokális viszont a doxológia elhagyásáról szóló utasítás a noktornus záró rezponzóriumában. Rendesen a noktornusok végén, vagyis a harmadik, hatodik és kilencedik rezponzóriumban énekelnek „Gloria Patri”-t, ez azonban a „Szepesi ordinárius” tanúsága szerint az ádvent első vasárnapjának első noktornusában elmaradt, nyilván azért, mert már az első

⁴⁶ OR III. 39–41. Az ennél valamivel korábbi, 13. római ordó (OR II. 481–526.) talán a Szent Péter-bazilikához kötődik. Különbségeinek lényege, hogy nem ismeri még az ádvent és a böjtelő intézményét.

⁴⁷ FÖLDEVÁRY: „A kultikus tér szerveződése” 153–156; uő: „A latin rítusú templomtér” 169–170.

⁴⁸ A Szent Kereszt-oltár lehetséges elhelyezései: a kórusrekesztő alatt középen (pl. Naumburg, dóm), a kórusrekesztőhöz illeszkedve a hajó felől középen (pl. Bamberg, dóm), a kórusrekesztő előtt a hajóban középen (pl. Köln, Szent Apostolok-apátsági templom, XI. század), a kórusrekesztőhöz illeszkedve a hajó felől a rekesztő középső kapujának egyik vagy másik oldalán (Basel, Grossmünster).

⁴⁹ *OStr* 3; *RStr* 1. (*Adv/D1/N1*); *OAgr* 23–24. A különleges szerkezetű (háromverzusos) tétel Nyugat-Európa legtöbb egyházában az antifonálék első, vagy iniciáléval elsőként kiemelt éneke. Máskülönben a teljes végigéneklés a doxológiát szokta helyettesíteni olyankor, amikor az elmarad (pl. feketevasárnaptól nagyszombatig). Mindkét módon, tehát doxológiával és teljes ismétléssel is kiemelik pl. a *Quam magnificata* közvasárnapi vesperás-rezponzóriumot egyes breviáriumaink, így a *BStr* c8^r (D/V2).

⁵⁰ A noktornusok első áldásánál, illetve az utolsó olvasmány előtt ez a közelmúltig érvényben volt, ld. FORTESCUE — O’CONNEL — REID: *The Ceremonies of the Roman Rite* 278. A doxológia alatt az újkori római rendtartás szerint már ülni lehetett.

responzóriumot doxológiával énekelték. Az Esztergomi ordinárius erről a kérdésről nem szól, az Egri ordinárius viszont —amely részletkérdésekben másutt is tendenciózus ellentétben áll az esztergomi rubrikákkal— több antifonáléval együtt az első és a harmadik responzóriumnál is előírja a „Gloria Patri”-t.⁵¹ A Hartvik-agendában található szabályozás tehát még a későbbi magyar hagyományban sem általános, vagyis ismét a szöveg helyi rétegéhez tartozik.

Megint általánosan érvényesek az ádvent böjti jellegéből adódó szabályok: a „Gloria” hiánya a misében, a diakonusok kazulaviselete, a menyegzők tilalma, és a világi rítusok mindegyikére jellemző az is, hogy szemben a böjtelő és a nagyböjt zsolozsmáival, valamint a szinte az egész évben érvényes monasztikus zsolttárelosztással⁵² a laudes kezdetén ilyenkor is a 92., és nem az 50. zsolttárt éneklük.

Végül az úgynevezett O-antifónák beiktatásáról szól az ádventi ordó. Ennek alapján az első, *O sapientia* kezdetű tételt Szent Luca előestéjén, december 12-én kell imponálni, ami látszólag ellentétben van a későbbi magyar szokással: a XV. századi ordináriuskönyvek tanúsága szerint Egerben az Európa-szerte elterjedt módon december 17-én, egy héttel karácsony előtt kezdődött a sorozat, Esztergomban pedig szintén hét kiváltságos Magnificat-antifónát mondtak, de a IV. ádventi vasárnap saját tételrendje miatt egy napot kihagyva, december 16-án kezdték őket.⁵³ Megfontolandó mégis, hogy az esztergomi szerkönyvek nem napokhoz rendelve, hanem egymás után közlik az O-antifónákat, és rendre nem hetet, hanem tizenkettőt. Ezek némelyike a rítus peremvidékein marad csak használatban (a Bártfai breviárium pl. a Hartvik-agendáéval megegyező rendet közöl),⁵⁴ némelyiket pedig szuffrágiumként énekeltek a XV–XVI. századi rendelkezések.⁵⁵ A tételek és az elhelyezésükre szánt napok mennyisége között mindenestre ellentmondás van, és föntebb már utaltam arra, hogy a kérdést részletesen szabályozó impozíciós rubrika újabb keletű: a strahovi kó-

⁵¹ *RStr* 1; *OStr* 3. (Adv/D1/N1); *OAgr* 24.

⁵² A húsvéti időben a monasztikus zsolozsma is a 92. és a 99. zsolttárt veszi az 50. és a 117. helyett.

⁵³ *OAgr* 24. (Adv/D3); *RStr* 4–5. (Adv/De impositione laudum). Ádvent 4. vasárnapjának második vesperásbéli Magnificat-antifónája Esztergomban a *MM* 1198 (*Ave Maria*). A *RStr* 4. (Adv/DD) szerint az O-antifónák ilyenkor is elmondandók szuffrágiumként. Ez esetben a Szent Tamás-napi, az O-antifónák szöveg-és dallammodelljét követő tétel (*MM* 2080) indokolja a december 16-i impozíciót.

⁵⁴ Budapest, MNM 63. 74. 1. C. 77: „Nota quod subsequentes antiphonæ imponendæ sunt in die sanctæ Lucie ad vespas. Et propter reverentiam inchoationis antiphonarum [?] omittantur de sancta Lucia et dicantur vespas de feria. Et hæc antiphona *O sapientia* [?]tur super Magnificat. Et oratio de dominica et tunc suffragium et oratio de sancta Lucia [?].”

⁵⁵ Az antifóna-összkiadás számozása szerint a *BStr* c7^{r-v} sorrendje: *MM* 2070, 2077, 2071, 2073, 2072, 2075, 2074, *O rex pacifice*, *O Ierusalem*, 2076, 2079, 2078. A két, incipittel jelölt tételt hangjelzett források nem tartalmazzák, de szövegüket megőrizte számos központi helyzetű breviárium. A 2077 és a 2079 Esztergomban Mária-szuffrágium, a 2078 pedig egyes részlagományokban a karácsonyi matutínium ünnepi toldaléka a matutínium és a laudes érintkezésénél.

dex leírásakor még a *Micrologus* általánosabb szabályozása volt csak érvényben. A sorozat elrendezése tehát legfőljebb a magyar középkor második felében, és akkor is viszonylag szűk körben egységesedett, míg a hazai rítusba fölvetett tételek válogatása kezdettől fogva szilárd. A Hartvik-agendában jelzett szokás az anyag használatának legkézenfekvőbb módját jelenti: a tizenkét antifóna a karácsony böjtiét megelőző tizenkét nap vesperásaiban szólal meg.

y) *A karácsonyi ordó*

A karácsonyi ordó kezdetén megadott tételek széles körben elterjedtek, és az Alleluja böjtnapi tilalmáról szóló mondat, vagy a matutinum olvasmányanyagának kijelölése is általános szokást közvetít. Figyelmet érdemel viszont, hogy a szövegrész kezdete az „et cetera, ut ordo dat” szavakkal mintegy megszakítja a tételrend felsorolását. Mivel az olvasmányok válogatása nem helyi hagyományra megy vissza, elképzelhető, hogy a szerkesztői szándék módosulásának első nyomával állunk szemben: a részletes rubrikáskönyvként induló agenda leírója, vagy inkább másolója a temporále harmadik oldalán már szakítani látszik az ádvent-karácsonyi szakaszban követett módszerrel, és mintha jelentősen rövidítené a rubrikákat. Később viszont mintegy benne felejt szövegében olyan elemeket, amelyek részletesebb mintapéldányt sejtetnek: ilyen árulkodó jel például a sötét zsolozsma ordójának háromszori leírása vagy a nagycsütörtöki mintabeszédek egyik részletének kissé eltérő változatban való megismétlése a kódex egy későbbi lapján.⁵⁶

A karácsonyi misék tételrendje majdnem pontosan megegyezik a későbbi esztergomi szokással. Az egyetlen apró eltérés, hogy a három karácsonyi szekvencia elosztását a három karácsonyi misére más sorrendben közli a Hartvik-agenda, mint az ismert esztergomi szekvencionálék.⁵⁷ Szintén az esztergomi rendtartás tartósan szilárd, máshonnan eddig nem adatolt eleme, hogy a karácsony nyolcadába eső ünnepek első, „felezett” vecsernyéin, amelyek csak azok rezponzóriumával kezdődnek, és így illeszkednek az előző nap második vesperásához, az ünnepeket szentet vagy szenteket megjelenítő szerepök (Szent István protomártír), áldozárok (Szent János evangelista), illetve gyermekek (aprószentek) vezetik a kart.⁵⁸

⁵⁶ Erről bővebben ld. FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 399–400.

⁵⁷ A megszilárdult elosztás szerint (*MNStr* [328^v–329^v]): „In Nativitate in prima missa sequentia: *Grates nunc omnes* ... Sequentia in aurora: *Natus ante saecula* ... In magna missa sequentia: *Eia recolamus* ...” A XV. században a *MStr* eredetileg számozatlan, folytatólagosan 192^r oldalán már csak a *Grates nunc omnes* szerepel.

⁵⁸ *RStr* 8; *OAgr* 32–33., ld. ehhez még föntebb, a II. 1. b) alfejezetben írtakat. KNIEWALD: „Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a” 14–16. Északkelet-Franciaország felé mutató liturgikus szokásokat igyekszik kimutatni az ádvent-karácsonyi ordó alapján, de forráshasználata véletlenszerű és li-

Jellegzetes, valamelyest a kialakult esztergomi rítustól is elütő gyakorlatot tükröz, hogy az előesti vesperás végeztével a *Completi sunt dies* antifónát éneklük a testvérek (ez később a karácsonyi Nunc dimittis antifónájaként él a magyar hagyományban).⁵⁹ Az „a duobus fratribus” kitétel dómmonostori környezetre is utalhat, és ezt megerősíti a kódex rubrikáinak egy másik részlete,⁶⁰ de az intézmény korabeli elterjedtsége miatt és szövegpárhuzam híján nem világos, hogy a határozó az ordó általános vagy helyi rétegéből származik. Szintén önálló elem a későbbi esztergomi szokáshoz képest, hogy a karácsony éjjeli misét a kilencedik, *Verbum caro* responzórium és a Máté-genealógia között celebrálják: újabb rubrikáskönyveink egységesen a Te Deum és a laudes között iktatják be ugyanezt. Végül ugyancsak az agenda „saját” rítusállapotához tartozik a Te Deum végéhez csatlakozó *Ecce completa sunt* antifóna, amelynek helyzete később távolabb, gyertyaszentelői tételként szilárdul meg.⁶¹

Archaikus vonásnak tekinthetjük a *Verbum caro* responzórium verzusairól írtakat: forrásaink többségében a *Puer natus* egyáltalán nem szerepel, a strahovi breviárium viszont mint a hazai zsolozsmarítus korai szakaszának legjobb dokumentuma mindkét verzust a tétel első lejegyzésénél hozza.⁶² A típusdallamon énekelt *Puer natus* valóban jobban illik az azonos szövegű próféciát megszólaltató matutínumba, míg a díszesebb dallamú *In principio* jobban emeli a vesperás fényét. A *Puer natus* mindenesetre nem idegen a magyar hagyomány kezdeteitől: a „vetélytárs” második verzus nagyobb tartóssága bizonyára egyéni dallamának köszönhető, valamint annak, hogy kapcsolata a tétel főszövegével magától értődőbb volt. Az agenda előírásával szemben a későbbi magyar hagyomány rubrikás forrásai csak az első noktornus első és harmadik responzóriumánál jelzik kifejezetten a doxológia éneklését, de mivel ez mind a noktornust záró tételknél, mind a vesperásban természetesnek minősül, nincs ellentmondás a korai és a későbbi úzus között.

---

turgikai módszere is kétségesnek mondható. A folytonos zágrábi használatot ugyanakkor meggyőzően mutatja ki (ezt erősíti meg a Zágrábra jellemző „chorarius” szó használata is a gyertyaszentelői ordó lapszéli jegyzeteiben, ld. alább, a IV. 1. a) alfejezetben írtakat).

⁵⁹ MM 8422.

⁶⁰ H 84^r: „per universas domos monasticarum extinguantur ignes” (mivel a szerzetesnők kiemelése itt indokolatlannak látszik, nem kizárt, hogy helyesebb az „-orum” végződés). A szócsoport a *P* egyébként azonos szövegű mondatából hiányzik (vö. *PStr* 84.), külföldi párhuzamát egyiknek sem találtam.

⁶¹ MM 8204.

⁶² Ld. FÖLDVÁRY — CSONKA: *Karácsony napjának zsolozsmája* III. DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale)* 250. (10750–10751 számú jegyzet) szerint a *BNStr* az egyetlen ismert esztergomi forrás, amelyik közli a *Puer natus*-t is (igen korai, de nem szigorú értelemben esztergomi forrása még a Graz, UB No. 211. 17^{r-v}). A verzusok használatáról és előfordulásairól ld. SZENDREI: „Egy responzórium hagyományának elágazásai” 246–248.

Szövegünk alig több, mint egy lapjának liturgikai elemzése után világos, hogy a teljes anyag részletes magyarázata ugyan hasznos adatokkal szolgál, de szétfeszítené egy összefoglaló munka kereteit. Tanulságai mégis világosak. Tárgyi szempontból az ádvent-karácsonyi ordóba foglaltak háromféle adatot tartalmaznak. A legalapvetőbb réteg a korai római ordók adataival egyezik meg, és olyan információkkal szolgál, amelyek közös tulajdonai a posztkaroling időszak szekuláris szertartásrendjének. Önmagukban nem támasztják alá a forrás magyarországi eredetét, sőt arra sem utalnak, hogy bármely más egyénített hagyomány állna mögötte. A következő réteg olyan elemeket tartalmaz, amelyek kissé eltérő formában vagy elrendezésben, de megtalálhatók későbbi liturgikus forrásainkban, jellemzők azokra, és ezért föltételezni engedik, hogy a Hartvik-agenda a tágabb értelemben vett esztergomi rítus első jelentékeny rubrikás forrása.⁶³ Végül a harmadik réteghez azok a megjegyzések tartoznak, amelyek a szoros értelemben vett esztergomi rítus akár évszázadokkal későbbi rubrikáival pontosan megegyező gyakorlatot közvetítenek.

A „temporále” első oldalainak szövegtörténeti tanulsága pedig az, hogy forrásunk —jóllehet a rendelkezésre állók közül a legrészletesebb— nem elsődleges. Az elemzett ordóra egyfelől az jellemző, hogy egyetlen főpapi szertartást sem ír le, sőt, leginkább a zsolozsmára összpontosít, másfelől az, hogy olyan folyamatos rubrikaszöveget ad, amelynek a könyv további lapjain csak nyomokban található folytatása. A mögötte körvonalazódó összöveg egy nála is bővebben rubrikált ordógyűjtemény (a téma szakirodalmában használatos szóval „agenda”) lehetett, amelynek vonatkozásában viszont fölösleges hangsúlyozni a kétségtelenül érvényesülő, de nem, vagy nem gyakorlati szinten meghatározó „pontificalis” jelleget.

C) A KORAI ESZTERGOMI ORDÓ-HAGYOMÁNY PÁRHUZAMOS SZÖVEGEI

a) *A továbbkutatás lehetséges szempontjai*

Mielőtt a két vagy több változatban fönmaradt ordók összevetéséből levonható következtetésekre térnék, három olyan szempontra szeretném fölhívni a figyelmet, amelyekkel én csak érintőlegesen foglalkoztam, de amelyeknek érvényesítése tovább gazdagíthatja, árnyalhatja az eddig és a következőkben írtakat. Az egyik az, hogy a sajá-

⁶³ A *H* zsolozsmára vonatkozó részletei és az ún. Codex Albensis (Graz, UB No. 211.) összevetése alapján elképzelhető, hogy a sajátosan esztergomi tételrend az e két kiemelkedő forrás által kijelölt, viszonylag szűk időszakban véglegesedett. Ehhez föltételeznünk kell a *H* magyar eredetét, valamint azt, hogy a benne található néhány zsolozsmatétel-megjelölés XI. század végi, és nem sokkal korábbi gyakorlatot képvisel.

tos, nem mise- vagy zsolozsmaliturgiához kötődő szertartások (pl. körmenetek, szentelések, stb.) tételrendje, ha látszólag változékonyabb is, azokhoz hasonlóan föltérképezhető és összehasonlítható lenne.⁶⁴ A másik, hogy a közös, gyakorlatilag minden rítusban és korban meglévő szövegek kisebb variánsai olyan kapcsolatokra deríthetnek fényt egyes források között, amelyeket a liturgikai vagy történeti vizsgálódás megfelelő adatok hiányában esetleg nem tud föltárni.⁶⁵ Végül arra szeretnék figyelmeztetni, hogy az összesített szerkönyv-típusok szöveganyaga sok esetben nem egynemű, ami azt jelenti, hogy az egyes liturgikus szövegtípusok nem föltétlenül azonos forrásból vagy forráscsoportból kerültek az elemzett könyvbe.⁶⁶ Az adott forrás összetartozó vagy független szövegtípusainak előzetes rendezéséhez elegendő a liturgikus könyvkultúra történeti-tipológiai ismerete, pontosabb eredményre azonban csak a szövegkritikai megközelítés vezet.

Ezt szem előtt tartva érdemes függetlenül vizsgálni például a Hartvik-agenda rubrikaanyagát, és talán a benne foglalt liturgikus szövegek között is eltérő forrásból való az imaszövegek, a zsolozsma tételei és a himnológia termése. Mint látni fogjuk, a kódexben közölt szerkönyvi szövegek válogatása mind előzményét, mind folytatását nézve egy azonosítható hagyományra mutat, ugyanakkor a rubrikaanyag néhány olyan helye, amelynek van régibb külföldi párhuzama, egy másik, szintén meghatározható hagyomány leágazása. Ezt erősíti meg szövegkritikai szempontból a korpusz egyes rétegeinek szövegi minősége.

Szövegi minőség alatt azt értem, hogy egy adott szöveg romlott vagy romlatlan helyei nem csupán az adott szó vagy szócsoporthelyes olvasatának megállapításához használhatók, hanem azt is lehetővé teszik, hogy elvonatkoztassuk belőlük az adott könyv, részlet vagy szövegtípus romlottságának mértékét. Ennek megállapítása után föltűnő, hogy a Hartvik-agenda sajátosan főpapi részei, vagyis az euchologikus szövegek számottevően több hibát tartalmaznak, mint a köztük olvasható rubrikaszövegek. Ugyanazon kéztől származnak, és nem lehet oka a szövegi minőségükben mu-

⁶⁴ E dolgozat keretei között a *H*-t csak a magyarországi rubrikás szövegtörténet szempontjából vizsgálhatom. Teljes földolgozásakor és kritikai kiadásakor azonban —ezeket a nem túlságosan távoli jövőben tervezem— a legfontosabb feladat a benne foglalt processzionális, pontifikális és rituális szövegválogatás összevetése lesz a lehetséges párhuzamokkal.

⁶⁵ Így pl. egy önálló zsolozsmarítus megszerkesztése a tételek bizonyos mértékű átcsoportosításával és újraválogatásával jár, amint azt a zenetörténeti kutatás magyar vonatkozásban részletesen föltárta. A proprium éppen a szöveghez szorosan kötődő zenei forma miatt kevés változatot enged meg, és ezek többsége is közismert (pl. az *MM* 2076-os *O Emmanuel* antifóna „lex-rex” variánsa vagy az *Exsultet* egyes sorai). Jelentős eredményeket a strófikus (himnusz, szekvencia) vagy recitált (zsoltár, olvasmány), széles körben megjelenő és rítushoz kevésbé kötött anyag szövegkritikai elemzésétől várhatunk.

⁶⁶ Hasonló fölvetést fogalmaz meg az egyenetlen oldalszámozással kapcsolatban SZENDREI: *Mos patria* 210–211.

tatkozó látványos eltérésnek az sem, hogy az előbbieket nyelvezete nehezebben követhető, mint az utóbbiaké: az agenda másolójának nyelvismerete mindkettőhöz képest igen gyöngye lehetett, amint az a legegyszerűbb mondatokban előforduló, agrammatikus hibákból következethető.⁶⁷ Ha viszont ezektől eltekintünk, egy sokszor romlott szövegű imádságoskönyv és egy szinte hibátlan szövegű ordógyűjtemény elegyére ismerünk, ami a közvetett vagy közvetlen előzmények szintjén két független forrásra utal. Tárgyunkhoz szorosan nem kötődik, de hasonló a helyzet a strahovi breviárium-kódexszel: benne egy lenyűgözően jó minőségű lekciónárium egyesül egy jóval silányabb szövegállapotú antifonáléval, pedig itt éppen a romlottabb szöveg megértése igényelne alacsonyabb szintű nyelvismeretet.⁶⁸

β) *A hat főforrás viszonya*

A Hartvik-agenda néhány rubrikájából levont következtetések és az annak önállósága mellett fölhozott liturgikai érvek után nem meglepő, hogy ez lesz az a forrás, amely a kiadásomban található szinoptikus táblázatok mindegyikében megjelenik, még hozzá kora miatt az első helyen. Sajátos műfaji helyzete következtében mind a későbbi misekönyvekkel, mind a zsolozsmáskönyvekkel párhuzamba állítható, katedrális kötődése miatt pedig fönntartja azokat az ordókat is, amelyek csak főpapi liturgiában értelmezhetők, és így számos későbbi szerkönyvből kimaradnak.⁶⁹

Az itt található legkorábbi szövegváltozat nem mindig elsődleges: legközelebbi rokonai a Pray-kódex szakramentáriumának ordói, illetve a XIII–XIV. század fordulójáról való hangjelzett breviárium és misszálé. Az előbbivel az ordók nagyobb terjedelme és a történelmi közelség rokonítja, az utóbbiakkal a székesegyházi környezet. Kisebb mértékű a rubrikák egyezése a XV–XVI. század szerkönyveit mintaszerűen képviselő első nyomtatványokkal a hosszabb szövegegységek szintjén, de elgondolkodtató, hogy a kisebb szövegváltozatok néha közelebb hozzák a Hartvik-agenda rubrikáit ezekhez, mint a közbülső forrásokhoz.

⁶⁷ Pl. *H* 30^r = *PStr* 4: „Cum autem pervenerint, intrando ecclesiam, cantentem (sic) responsorium *Gaude Maria Virgo, Gabrielem*. Illo finito, dicatur hanc (sic) oratio: *Famulorum tuorum*.” Az euchologikus szövegekben mutatkozó hibák ehhez képest mindnyájan mondattani jellegűek.

⁶⁸ A *BNStr* számos officiumának átírása csak megerősítette ezt a benyomást. A hibák jellegére és arányára vonatkozóan érzékletes mintát ad FÖLDVÁRY — CSONKA: *Karácsony napjának zsolozsmája* IV.

⁶⁹ Ilyen értelemben a *H* az egyetlen olyan forrás, amely a II. 3. a) alfejezetben föltüntetett minden ordót közli. Ez önmagában is fontos következtetéseket tesz lehetővé műfaji hovatartozását illetően.

γ) *A gyertyaszentelői ordó*

A temporálét és szanktorálét nem különválasztó liturgikus könyvek, így a Hartvik-agenda sorrendje szerint az első több változatban ismert ordó a gyertyaszentelői rendtartás. Legkorábbi forrásunk ezen a ponton egyedül a Pray-kódexszel áll szoros kapcsolatban, a későbbi misekönyvekkel mindössze egy, bár véletlenszerűnek nem tekinthető mondat és a közös címfelirat rokonítja.⁷⁰ Az egyezések és eltérések jellege már itt szépen megmutatkozik: nyilvánvaló, hogy az „ordo” szóval bevezetett cím-adások kisebb módosulásaik vagy időnkénti elmaradásaik ellenére a rubrikaanyag legmélyebb rétegéből valók. A Hartvik-agenda szövege elsődlegesnek bizonyul, és jól követhető, hogy a Pray-kódex leírója hol módosította a szöveget. Kétségtelenül bebizonyosodik, hogy az ismeretlen szerkesztő egy főpapi könyv rubrikaanyagát igyekszik megfosztani a főpapi jellegtől: a „pontifex” helyett „sacerdos”-t ír, és többnyire paszszív állítmánnyal iktatja ki a „cantor”-t is mint a többszereplős, székesegyházi liturgia saját viszonyaitól idegen szolgálatttevőjét.⁷¹ Ám az is bebizonyosodik, hogy a Pray-kódex nem a Hartvik-agendából, hanem egy annál teljesebb szövegű forrásból merít, és ez akkor is kimutatható lenne, ha nem tudnánk, hogy a Hartvik-agendát a XI. század végétől Zágrábban használták, a Pray-kódex pedig vitatott és tovább vitatható eredete ellenére egyértelműen Észak-Magyarországhoz kötődik.⁷² Különösen a Pray-kódex gyertyaszentelői ordójának záró rubrikája árulkodó: noha egyes pontokon, például az iskolamester és a testvérek említésénél inkább hiszem, hogy másodlagos toldalékkal van dolgunk, az ordó befejezésének megfogalmazása és tartalma is a szöveg-

⁷⁰ Az *Ordo in Purificatione sanctae Mariae* címfelirat igen gyakori, ráadásul egymással hatástörténeti összefüggésbe nem hozható forrásokra is jellemző, ld. *PStr* 104–105. A „de” előjárószo elmaradása, a *sancta* érvényesülése a *beata*-vel szemben és a *Virginis* következetes kihagyása jellegzetesnek látszik: a címfelirat a PRG II. 5. közvetítésével a 20. római ordóra (OR III. 235.) megy vissza. Ezzel szemben a *Tunc accedant* kezdetű, sajátosan fogalmazott rubrika az esztergomi hagyományon belül is csak kevés központi forrás kiváltságának bizonyul.

⁷¹ A *cantor* ebben az összefüggésben nem egyszerűen énekest, hanem éneklőkanonokot jelent, ld. *MKL.Sz* II. 35; DU CANGE: *Glossarium* II. 106; *LMA* II. 1464–1465.

⁷² Mindkettőhöz ld. Szendrei Janka, a *H*-hoz Madas Edit már idézett összefoglalóját. A *P* eredetkérdéséhez további adalék, hogy a boldvai eredet mellett és ellen is fölhasznált „monasterium Ioannis Baptistae comburitur iuxta Bulduam situm” és a „monasterium sancti Ioannis Baptistae comburitur” (*P* 16^v, ill. 10^v) állítmánya imperfectumban van, tehát nem föltétlenül a monostor légéséről, hanem csak kigyulladásáról tudósít. Ennél fontosabb, hogy a kódex esetleges tartózkodási helyeivel összefüggésbe hozott „consecrata est hæc ecclesia” szövegű bejegyzések (*P* 6^v, 10^v) közismert olvasata hibás: az idézett helyen nem „hæc”, hanem egy, szokásosan a „hic” rövidítésére használt írásjel áll. Véleményem szerint az első bejegyzés a naptár részeként a taksonyi templom dedikációs évfordulóját rögzíti, a második pedig ugyan krónikás bejegyzés, de a „hic”-kel a naptári évre és nem saját templomra utal.

hagyomány székesegyházi rétegére emlékeztet⁷³ — hogy éppen itt, a Hartvik-agendában pedig nem maradt fenn, az a mögötte álló eltérő szerkesztői szándéknak köszönhető. A szakramentárium a processziót mint a mise előkészítését tekinti, így megtartja a misére utaló záró rubrikát; az agenda szerkesztőjének viszont éppen akkor válik érdektelenné az ordógyűjtemény, amikor rátér a miseliturgiára.

A forráslánc majdnem teljesen megszakad a két későbbi misekönyvben: hogy mégsem teljesen, azt az jelzi, hogy a XIV. századi, illetve a XV. század végi forrásban az azonos címen fölül egy-egy különböző mondat felel meg a XI–XII. századi szövegezésnek.⁷⁴ A törés — tekintettel a nagyheti ordók nagyobb fokú egybecsengésére — mégis magyarázatra szorul. A megoldást részben az jelenti, hogy a XIII. század utáni misekönyvek az év legnagyobb szabású körmeneteinél föltételezik a processzionále párhuzamos használatát:⁷⁵ a misszále az oltár tartozéka, és legföljebb mint normakönyv rögzít olyan szertartásokat, amelyek a szentélyen kívül zajlanak. A másik okot a Hartvik-agenda utólagos, de paleográfaiilag a XIII. századnál nem későbbi módosításában találjuk.⁷⁶ A két korai forrás által közölt szertartásrendben a gyertyák megáldása a kórusban történik, majd onnét vonul a processzió a stációhoz, ahol a celebráns a tűzre mond áldást, és ahol meggyújtják a gyertyákat. A XV. századi ordináriusok és a két földolgozott misszále szerint a szolgálattevők a sekrestyéből indítják a menetet, és a stáción kerül sor mind a gyertyák, mind az új tűz megáldására. A Hartvik-agendából ennek megfelelően egy későbbi használó kihúzta a Pray-kódexben sértetlenül olvasható rubrikaszöveg első közös mondatait, és mellette a lapszélre jegyzett egy új, később szabályosan folytatott rubrikát — ennek szövegkezdeté viszont az első nyomtatott misszáléban köszön vissza.⁷⁷

⁷³ A szóképzlet emelkedett jellege — *pulsatis signis, levita* — és a következetesen folytatódó coniunctivushasználat is ezt jelzi.

⁷⁴ *MStr* 118^v = *PStr* 50: „Qua finita, benedicatur novus ignis.” Ezt a kevésbé jellemző szövegegyezést a szinoptikus táblázatba nem vettem föl.

⁷⁵ Hogy a gyertyaszentelői és a virágvasárnapi processzió tételanyaga a rubrikák terjedelmének jelentős csökkenése mellett megmarad, annak oka az lehet, hogy a processzionále a nagyobb templomok kiváltsága. Az ezeknek rítusát rögzítő misekönyvek a kisebb templomok számára másolópéldányt jelentettek, és míg a processziós tételanyagot hiánytalanul elimádkozták-elénekeltek az utóbbiakban is, addig a székesegyházi szolgálattevők feladatait részletező rubrikákat nem tudták volna alkalmazni.

⁷⁶ Az ordót következetesen módosító áthúzásokat és lapszéli jegyzeteket ld. a *PStr* 4–5. kritikai jegyzeteiben, ill. az ordó után.

⁷⁷ *H* 30^v (a lapszélén): „... pontifex sollemnibus indutus vestibus, cum thuribulis et crucibus exiens de sacrario, veniens ad locum, ubi consecrandi sunt cerei, ante altare dicit hanc orationem”, vö. *MStr* 118^v: „Sacerdos indutus vestibus sollemnibus, cum thuribulis et crucibus exiens de sacrario, veniat ante altare, et dicat” = *PStr* 4., 50.

δ) *A hamvazószerdai ordó*

A hamvazószerdai ordó hamvazási része kevés párhuzamot nyújt: mindössze egy négy szóra terjedő szövegegyezés figyelhető meg a nyomtatott misszálé és a Pray-kódex, e két nem székesegyházi rendeltetésű forrás között (az utóbbi itt valószínűleg egy saját szövegezésű, monasztikus ordót ad),⁷⁸ ez azonban kevés ahhoz, hogy pusztá rögzítésén túl fölhasználható legyen.⁷⁹ Az egyik leghosszabb összefüggő, és szinte pontosan megegyező részlet viszont a vezeklők püspök általi kivetésének rendje a Hartvik-agenda, majd a hangjelzett misszálé rubrikájában. Ez a rítus azért is érdemel különös figyelmet, mert a középkor derekára már csak a pontifikálékban őrződött meg: emléket a liturgikus rendben máshol egy, a böjtnapoktól eleve idegen, értelmét veszített processzió tartotta fenn.⁸⁰ A misszálé részlete ezért liturgikai értelemben is archaizmus, és annál látványosabb, hogy a két megfogalmazás csak stíláris apróságokban tér el egymástól: a Hartvik-agenda nyilvánvalóan választékosabb, amikor „dominus”-nak, sőt „praesul”-nak nevezi a püspököt, többször használ coniunctivust, kerüli a köznyelvi, „de”-vel bevezetett végrehajtó határozót vagy előnyben részesíti a genitívus pretii-t az egyeztetett névmáshoz képest. Ezek az alig észrevehető nyelvi jegyek azt vetítik előre, ahogyan egy magasabb stíláris igényű rubricisztika szaknyelvvé egyszerűsödik.⁸¹

ε) *A virágvasárnapi ordó*

A virágvasárnapi processzió a gyertyaszentelőihez hasonlóan a két korai kódexben követhető párhuzamosan. Az első nyomtatott misszálé néhány mondata érzékelteti a folytonosságot, a hangjelzett misszálé esetében pedig csak remélni lehet, hogy az elveszett virágvasárnapi rész egykor előkerül. A Hartvik-agenda és a Pray-kódex ordószövegének összehasonlítása meggyőzően mutatja, hogy a rubrikaszöveg a tételkezdek megváltozása mellett is állandó maradhat.⁸² Ezen kívül ismét tapasztalhatók a

⁷⁸ Ezt a viszonylag rövid szövegben a „frater” szó kétszeri előfordulása alapján föltételezem.

⁷⁹ *PStr* 54., a rekonstruált szöveg után.

⁸⁰ Mint fentebb, a II. 3. a) alfejezetben írtam, a processzió az „órómai” gyakorlatban része volt a hamvazószerdai szertartásnak, mint az ünnepélyes pápai misék előtt általában. A Róma-városi liturgia viszonyain kívül viszont a processzió az ünnepnapok kiváltságává értelmeződött át, így böjtnapon szokatlannak számít. (Utóbb viszont, a vasár- és ünnepnap processziók megszűnésével kifejezetten bűnbánati jelleget tulajdonítottak egyes processzióknak.)

⁸¹ Ld. alább, a III. 1. c) alfejezetben írtakat.

⁸² A korai források nem mindig rögzítik a processziós énekanyagot, jellemző erre a XII. századi *PR* gyakran visszatérő, „responsorium/antiphona huic festivitati congruens” megfogalmazása. (Pl. *PStr* 109.) Az ezredforduló utáni forrásokban mutatkozó változatosság mellett így is jellemző a *H* és a *P* tételválogatásának lényegi egyezése.

Pray-kódex szerkesztőjének a szolgálattevők megnevezését érintő módosításai, de az is, hogy a későbbi és mindenképpen másodlagos forrás két ponton —köztük másodjára megint a mise bevezetésekor— olyan mondatokat tartalmaz, amelyek valószínűleg a közös összövegből, és nem a szakramentárium szerkesztőjétől származnak. Néhol a Pray-kódex szövegváltozatának stiláris „romlása” is tetten érhető: ablativus temporis előtt „in” elöljárót használ, vagy ablativus absolutus helyett alkalmaz független participiumot.

Különösen érdekes, hogy a mindkét forrásban idézett *Surgite sancti* tételt a Pray-kódex —tévesen— rezponzóriumnak címezi, majd rá visszaulva nőnemű névmással él („hac finita”). A részlet javítása elfedné a rokonságot a két hely között, hiszen a tételt a Hartvik-agenda még anifónának mondja, és érthetően a „hac decantata” szavakkal utal rá vissza. Ha viszont a kiadó minden nyelvi viszolygását félretéve megtartja a romlott alakot, fény derül a Pray-kódex redaktorának több nemzedék kutatóit zavarba ejtő műhelytitkára: egy világi rítusú, székesegyházi rubrikaanyagot illesztett monasztikus-szakramentáriumi környezetbe, és e munka során viszonylag felületesen módosította vagy kigyomlálta a céljának nem megfelelő elemeket.⁸³ Figyelme azonban csak a nyilvánvalóan pontifikális elemekig terjedt, és gyakran nyelvtani szinten is kimutatható az ellentmondás, amely a módosítás és a félig meghagyott eredeti között feszül. A további kutatás feladata föltárni, hogy a most legfőbb tárgyunkat képező korai esztergomi rubrikás hagyományon kívül milyen mintákat használt a szakramentárium összeállítója: a párhuzamos helyek és a nyelvi ítélet alapján azt föltételezem, hogy betoldásainak további forrásai a *Micrologus*-ban összefoglalt gregoriánus liturgiagyűjtemény, valamint egy előttem ma még ismeretlen monasztikus szabályzat lehettek.⁸⁴

ζ) *A nagycsütörtöki ordóke*

A sötét zsolozsma nagycsütörtöki rubrikája messzemenően egyezik a rendelkezésünkre álló összes zsolozsmáról is szóló forrásban. Az eltérések részben apró szórendi, vagy szófaji változtatások (pl. ragozott ige és participium fölcserélése), részben abból fakadnak, hogy egy, eredetileg a teljes nap zsolozsmáját rubrikaszöveggént is-

⁸³ A módosítás ténye és iránya ugyan nyilvánvaló, itt mégsem világos, mi lehetett a redaktor célja a téves műfajmegjelöléssel, hiszen ennek nincs köze az alapforrás pontifikális jellegéhez. A magam részéről analógiás gondolkodásra gyanakszom: a *H*-ban a *Surgite sancti* után kizárólag rezponzóriumok következnek egészen a stációig.

⁸⁴ Ld. ehhez föntebb, a II. 2. a) alfejezetben idézett rubrikás átvételeket a *Micrologus*-ból, illetve a *fratres* említéseit Gyertyaszentelőkor és hamvazószerdán. A német monasztikus terminológia esetleges hatásáról ld. alább, a III. 1. b) alfejezet végén írtakat.

mertető ordó tagolódott szakaszonként a breviáriumokba,⁸⁵ s részben annak köszönhető, hogy a későbbi források egyetlen rubrikában fogták össze az eredetileg három, jóllehet majdnem azonos ordót. A „his tribus diebus”, vagy az „in illa die et in Parasceve et in Sabbato Sancto” betoldások föltételezni engedik, hogy a breviáriumok összeállítója vagy annak elődje a Hartvik-agendával azonos fölépítésű, háromszoros ordót ismert, és ezért látta szükségét, hogy kiemelje: az egyesített szöveg mindhárom napra vonatkozik. Az újabb szövegben csupán egyetlen tartalmi elem változott meg: a Hartvik-agenda szerint a sötét zsoltó zsolozsma verzikulusai „pleniter”, tehát melizmatikus zárlattal végződnek, míg az újabb szabályozás éppen ellenkezőleg, „subtrahendo finem”, vagyis egyszerű, kisterces vagy nagyszekundos zárlattal énekelteti őket.⁸⁶

Filológiai különösség továbbá, egyben fontos érv a Hartvik-agenda hazai eredete mellett, hogy a kódex ordója a nagycsütörtöki matutínium második noktornusában ősi római szokás szerint Szent Ágostonnak az 54. zsoltszámhoz (*Exaudi Deus orationem meam et ne despexeris deprecationem meam*) írt értekezését olvastatja, a helyes zsoltszám után azonban nem az 54., hanem a 63. zsoltszám hasonló kezdetét (*Exaudi Deus orationem meam cum deprecor*) adja meg.⁸⁷ Az esztergomi zsoltszámhagyományban az ellentmondás dacára egységesen a szövegkezdet érvényesült, és a 63. zsoltszámról szóló, *Saverunt inimici in martyres ...* kezdetű Ágoston-szöveget közlik szerkönyveink a középkor végén is.⁸⁸ Mivel mind a legkorábbi római olvasmányrendek, mind a XX. századig használatban maradó *Breviarium Romanum* az 54. zsoltszám magyarázatát olvastatja nagycsütörtökön, és ezeket követi minden általam ismert, újabb külföldi párhuzam, biztosnak

⁸⁵ Folyamatos ordószöveggként tartja meg a rubrikát még a XV. századi Wien, ÖNB Cod. Vin. Palat. 1829. is (*PStr* 115.), míg a színopszisban közölt *BNStr* és *BStr* —és hozzájuk hasonlóan a Budapest, OSzK Clmæ 132. (*PStr* 116.)— a zsoltszám-szöveg megfelelő helyére illeszti be a matutínium kezdetéről, a verzikulusról, az olvasmányokról, majd a nap többi órájáról szóló mondatokat. A jelenleg egyben kiváló példája az eredetileg folytonos ordók szerkönyvi rubrikává aprózódásának.

⁸⁶ A *pleniter* és a *subtrahendo finem* elsődlegessége azért is fontos, mert ebből állapíthatnánk meg, hogy mi volt a matutínium verzikulusai éneklésének egyébként szokásos módja. Egyes egyházakban a sötét zsoltszám verzikulusai sajátos, csak ilyenkor jellemző zárlatot kaptak: bizonyára ennek emléke a *Liber Usualis*-ban közölt változat (vö. 118. és 630–631).

⁸⁷ OR III. 455. = *PStr* 114. Itt csak a két zsoltszám közös kezdőszavai szerepelnek, zsoltszám nélkül, az OR III. 393. azonban egyértelművé teszi, hogy az 54. zsoltszámról van szó („in psalmo *Exaudi Deus orationem meam* primo”, és ezt követi a legtöbb európai liturgikus hagyomány. A PRG II. 56. ugyan az *Exaudi Deus orationem meam cum deprecor* incipitet írja ki, de ott a zsoltszám is helyes: „in psalmo sexagesimo tertio” — ez a megoldás talán a 13. római ordó C változatára megy vissza (OR II. 513.), noha az csupán a Szent Péter-bazilika ősi gyakorlatához kötődött és Rómán kívüli folytatásáról nincs tudomásunk.

⁸⁸ AUGUSTINUS: *Enarratio* 761. skk.

tekinthetjük, hogy a Hartvik-agendában szereplő rubrika, illetve annak mintája meghatározó szerepet töltött be a magyarországi liturgikus rend kialakulásában.⁸⁹

A többi nagycsütörtöki ordó kevesebb látványos következtetésre ad alapot. A vezeklők visszafogadásának rendje a kivetésüket leíró hamvazószerdai ordóhoz hasonlóan⁹⁰ a pontifikálékba szorult vissza. A hangjelzett misszálé már említett töredéke, amelynek átírása Dankó József *Vetus hymnarium*-ának függelékében olvasható, hasonló viszonyban van a Hartvik-agenda változatával, mint amelyet a hamvazószerdai szövegpárhuzamoknál írtam le. Ennél fontosabb, hogy —mint más összefüggésben már megjegyeztem— a rítus szerepel az Egri ordináriusban is.⁹¹ Az itt olvasható ordó két hosszabb mondata pontosan megegyezik a Hartvik-agenda változatával, ami azért különös, mert egyébként sehol másutt nem sikerült kimutatnom, hogy a szerkönyvekben továbbhagyományozott korai rubricisztika szövegszerű kapcsolatban lenne a XV–XVI. századi ordináriusokkal.⁹²

Az olajszentelés menete egyedül a Hartvik-agendában található meg. Az eddigi és a további párhuzamok egyértelművé teszik, hogy a hangjelzett misszálé tartalmazta, méghozzá hasonló szövegezésben tartalmazta ezt az ordót,⁹³ de a Hartvik-agendában közöltek különösen nagy terjedelmére való tekintettel hasznos volna látni, hogy hol rövidítette, hogyan alkalmazta az anyagot egy átgondoltabb, kodifikációra szánt szerkönyv. Ilyen adatok hiányában a mise és a lábmosás három összevethető forrására vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Az elszórtan jelentkező egyezések elegendők ah-

⁸⁹ Ez a megállapítás látszólag ellentétben áll azzal, amelyet a *H*-ban olvasható, a későbbi esztergomi hagyománnyal sokszor nem egyező zsolozsmatétel-válogatásokról írtam. A nagyheti rendtartásokat azonban —mint éppen a mellékelt példák bizonyítják— nemcsak a zsolozsma éves rendjét meghatározó könyvek (tételjegyzékek, antifonálék) közölték, így azok bizonyos függetlenséget élveztek.

⁹⁰ A római pontifikálékban csak jóval később, a Durantus-féle összeállítással jelent meg először (ld. *PR* III. 552–557.)

⁹¹ *OAgr* 54–55., az egyezéseket ld. *PStr* 62–63., a rekonstruált szöveg után. Mint a II. 1. c) alfejezetben kiemeltem, föltűnő, hogy az ordináriusokban ritka szertartás hamvazószerdai megfelelője viszont nem szerepel az *OAgr*-ban. Bár hasonló a helyzet a *Sacramentarium Gelasianum* mindkét típusában (vö. WILSON: *The Gelasian Sacramentary* 63. skk., MOHLBERG: *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum* 56. skk.), a *PRG*-ben és a *PR* I–II-ben is (a vezeklés megkezdése talán az egyéni bűnbánat liturgikusan kötetlen aktusa volt ekkor), az *OAgr* eljárása inkább következetlen, semmint archaikus: a vezeklők kivetése a XIII. század óta —Esztergomban már a XI. század óta— éppúgy része a pontifikáléknak, mint visszafogadásuk.

⁹² A két mondat közvetett eredetije: *PRG* II. 60–61. Az *OAgr* szövegváltozatai egyértelműen a *PStr*-hez állnak közelebb.

⁹³ A Czagány Zsuzsa által megtalált és átírt, főntebb már idézett töredék verzőjának alján ugyanis a következő, a *H*-ból ismerttől (50^v = *PStr* 8) alig különböző szövegkezdet olvasható: „Ordo de oleo et chrismate. Mane primo mansionarii ecclesiae ordinem omnia, quae sunt necessaria ad consecrationem chrismatis: ampul...”

hoz, hogy újra jelezzék a Hartvik-agenda és a Pray-kódex áttételes, de szoros kapcsolatát, ez esetben viszont közelebbi kapcsolatot mutat velük a nyomtatott misekönyv, sőt, egyezései a Hartvik-agenda variánsaival számosabbak, mint amannak a Pray-kódexével.⁹⁴ Mint látni fogjuk, ez a különös, négyszáz évet átívelő kapcsolat a következő két nap ordóiban csak szorosabbnak fog mutatkozni.

A Pray-kódex székesegyházi eredetének, illetve szerkesztője figyelmetlenségének újabb jele, hogy a mise leírásában otffelejtí a következóket:

Sequitur *Te igitur clementissime Pater* usque ad illum locum, ubi dici<ci>tur: « Intra quorum nos consortium non aestimator meriti. »⁹⁵

A Hartvik-agendában és más pontifikális forrásokban azért szükséges ez a kitétel, mert a nagycsütörtöki mise kánonjának ezen a pontján szenteli meg a püspök a betegek kenetét: e könyvekben itt az olajok megszentelésének első szakasza következik. A Pray-kódex viszont mint nem székesegyházi forrás kihagyja az olajok megszentelésének minden szövegét, így az általa föltételezett miseliturgiában nagycsütörtökön is megszakítás nélkül mondatik el a kánon. Az értelmetlenné váló megjegyzés tehát olyan rubrikás mintapéldányt föltételez, amely püspöki liturgiát írt le, és így tekintettel volt az olajszentelés mozzanataira.⁹⁶

η) *A nagypéntek-nagyszombat-búsvétvasárnapi ordók*

A hosszabb, teljes forrásanyagra kiterjedő szövegpárhuzamok a nagypénteki előszenteltek liturgiája⁹⁷ és a nagyszombati föltámadási szertartás ordóira jellemzők. A nagypénteki szertartás kezdetén még nélkülözni vagyunk kénytelenek a XIV. századi hangjelzett misekönyv tanúságát, de a fönnmaradt három forrás nagyfokú egyezése jelzi, hogy a nagypénteki-nagyszombati ordók a legtartósabbak közül valók. Adataik fönnmaradását segítette, hogy részben tiszteletből, részben a szertartás egyedi vonásai miatt ezek az ordók több vonalon párhuzamosan hagyományozódtak: kevés csonkítással másolták őket a misszálékba, tartalmazta őket a rituále és a pontifikále, és más megfogalmazásban ugyan, de rögzítették őket még a legszükszavúbb ordináriusköny-

⁹⁴ A *P* a lábmosás szertartását teljesen elhagyja. A mandatum nem kifejezetten püspöki rítus (pl. a Göttinger, SB Cod. 107. R. 79. = *PStr* 123. is utal rá), de a misszálékban vsz. pontifikális eredetű.

⁹⁵ *P* 49^r = *PStr* 23.

⁹⁶ A *P* székesegyházi eredetű forrását más eszközökkel, de kimutatta már MEZEY: *Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok* 18–19., majd alátámasztotta SZENDREI: *Mos patriæ* 149–151.

⁹⁷ Bizánci megjelölésének fordításával *missa praesanctificatorum* vagy középkori nevén *missa sicca* (magyarul ún. csonkamise, ez utóbbi megjelölés egyes hagyományokban a devocionális halmozásból vagy szükséghelyzetben csupán propriummal, konszekráció és áldozás nélkül celebrált misét jelentette). A szerkönyvek általában az egyszerű *missa* címen ismerik.

vek is. Szinoptikus földolgozásukból látszik, hogy a vizsgált ordókat többnyire nem a Hartvik-agenda, hanem a Pray-kódex közli teljesebb szöveggel, nem nélkülözve a drámai elemeket (pl. az oltárra helyezett kendő széttépése a passió megfelelő helyén),⁹⁸ vagy a liturgiamagyarázó betoldásokat (pl. a sarutlan oltárszolgalat tilalmáról vagy a bor nagypénteki megszenteléséről).

Mindeddig azt tapasztalhattuk, hogy a szerkönyvek korából és műfaji helyzetéből adódó csoportosítást szövegkritikai viszonyuk is alátámasztja: a korban egymáshoz közelebb álló, archaikusabb szerkezetű Hartvik-agenda és Pray-kódex tartozik össze egyfelől, az azonos hagyományba illeszkedő, egyező műfajú és a rítus megszilárdult korszakából való misszálék másfelől.⁹⁹ A sajátosan főpapi szertartások leírása a két nem székesegyházi rendeltetésű forrásból hiányzik, ezért ilyenkor a Hartvik-agenda és a hangjelzett misszálé közti kapcsolat a legszorosabb. A két leghosszabb ordóban a szöveg ennek megfelelően bomlik két ágra: egyes rubrikákat párosával közöl a két-két korábbi, illetve későbbi könyv eltérő módon, máskor pedig elhallgatnak a nem pontifikális, de egyező szakaszokat hoznak a pontifikális könyvek. Így például csak ezekben olvasható a szent sír megnyitásának szertartása, és még jellemzőbb, hogy mindkettő a nagyszombati szertartás keretei közt írja le a keresztség és a bérmálás kiszolgáltatásának módját.¹⁰⁰

Máskor viszont, főként egyes megfogalmazások szintjén a Pray-kódex a hangjelzett misszáléhoz, a Hartvik-agenda pedig a nyomtatott misszáléhoz közelít.¹⁰¹ Helyenként azt figyelhetjük meg, hogy a Pray-kódex bővebb szövege megvan a két későbbi for-

⁹⁸ P 49^v, 52^r = PStr 24.

⁹⁹ Ennek legegységertelműbb nyoma a hagyomány két önálló szövegre ágazása a keresztkúthoz vezetett, nagyszombati processziónál (PStr 80.). A két misekönyv változata itt biztosan nem sokkal újabb, mint a H-P változat. Az újabb variáns több tartalmi és megfogalmazásbeli előzménye azonosítható az OR és a PRG részleteiből (ld. PStr 131–133.), és ennél is fontosabb, hogy a *Missale ... Zagrabienensis Ecclesie* 91^{r-v} = PStr 136. tartalmazza az *MNStr-MStr* rubrikáját, holott a nyomtatvány másutt az esztergomitől nyelvileg is távoli, olykor kimutathatóan a PR III. hatását tükröző rubrikákat hoz.

¹⁰⁰ A következő alfejezet műfaj történeti következtetései szempontjából elsődlegesen fontos, hogy egyes szentségek-szentelmények kiszolgáltatását az egyházi év alkalmas helyére illesztik bizonyos szerkönyvek. Így a PRG-ben és a hatása alatt álló források jelentős hányadában (pl. Kraków, BK Ms. 11. [28.]) a misekánon teljes szövege az Oltáriszentség alapításáról megemlékező nagycsütörtöki misében szerepel. A nem nyilvános bűnbánati rítusok —mint fentebb írtam— a hamvazószerdai vagy nagycsütörtöki rítusok mellett vagy helyett olvashatók, a keresztség és a bérmálás pedig a nagyszombati vigília része. Az újkorig érvényesülő szokás, hogy a miseordó a húsvét-éjszakai mise leírásánál található a más alkalmakra rendelt szövegekkel (pl. prefációk, Communicantes-betétek) kiegészítve.

¹⁰¹ Pl. a nagypénteki ordóban „H-MStr: pontifex | P, MNStr: presbyter (accipiens casulam de cruce), H, MStr: incipiat | P, MNStr: dicat (alta voce: *Ecce lignum crucis*)” vagy „(Corpus Domini et calicem sine) H, MStr: sacratio | P, MNStr: sancto (vino et aqua mixto)”.

rásban, míg a Hartvik-agendából hiányzik.¹⁰² De ahogy ez nem, úgy a Pray-kódex sem lehetett közvetlen forrása a misekönyvek szövegeinek: egyik sem volt olyan minőségű vagy kiállítású szerkönyv, hogy róluk a főszékesegyház legjobb, mintaadó könyveit másolják; az előbbit Zágrábban, a másikat Észak-Magyarországon, talán a Felvidéken, majd Pozsonyban őrizték; és egyik sem teszi érthetővé minden esetben a két misekönyv szövegváltozatait. Az egyezésekben mutatkozó kereszteződések miatt valószínűtlen az egyenes vonalú leszármazási sor: inkább egy bővebb alapszöveg többszöri átszerkesztései adhattak mintát különböző korokban a rendelkezésünkre álló könyvek szerkesztőinek, vagy akár ugyanazon alapszöveg párhuzamosan élő változatait is használhatták. Könnyen elképzelhető, hogy a Pray-kódex és a hangjelzett misszálé alapja egy bővebb redakció, míg a Hartvik-agenda egy szűkebb redakcióra megy vissza, amelynek utódai alkalmasabbak voltak egy központi helyzetű, de nem székesegyházi használatra szánt misszálétípus kialakításához — ennek leszármazottja lenne az első nyomtatott esztergomi misekönyv.

A XIV. századi misszálé ezzel szemben egy bővebb, a misekönyvek szokásos szerkezetétől részben idegen redakció örököse. Nyilvánvaló tendencia a rubrikaszövegek történetében és a tárgyalt négy könyv által kijelölt időbeli folyamatban is, hogy az ordószerű, hosszabb, összefüggő szövegeket tartalmazó rubrikák lerövidülnek: egyfelől úgy, hogy hosszú részleteik hordozót váltanak (a processziók a processzionáléba, a püspöki szertartások a pontifikáléba, a misén kívüli szentségek kiszolgáltatásai a rituáléba kerülnek), másfelől úgy, hogy elaprózódnak, vagyis egyre több kiírt szerkönyvi szöveg kerül közéjük, és kiegészülnek az e fejezet kezdetén a második kategóriába sorolt, újabb rubrikatípussal. Ennek a folyamatnak a hangjelzett misszálé korai szakaszát képviseli: a gyertyaszentelői és talán a virágvasárnapi processzió már csak utalászerűen olvasható benne,¹⁰³ tehát párhuzamosan használt processzionálét föltételez, de a vezeklőkkel kapcsolatos és az olajszentelési rítusok, továbbá a keresztség és a bérmálás rendje még ordó formájában található meg benne. Elképzelhető, hogy a Hartvik-agendával és a Pray-kódexszel megegyező rubrikái nem egy másik misekönyvből, hanem valamely más, normatív szövegtípusból lettek átemelve.

A nyomtatott misszálé esetében ugyanez gyakorlatilag kizárt. A XV. század végére a liturgikus könyvek tipológiája rég kialakult, ezért az itt megőrződött rubrikaszövegek csak egy misekönyvekbe szerteágazó, XIV. század utáni hagyomány szórványos emlékeinek foghatók föl. Mivel ez a hagyomány nem vezethető vissza közvetlenül és kizárólag a hangjelzett misszáléra, a rubrikák további variánsainak összevetésére lenne

¹⁰² Ez különösen a nagyszombati ordó elején (*PStr* 83–84.) figyelhető meg.

¹⁰³ A hiányzó virágvasárnapi processzió egykori állapotáról a fentebb már említett pozsonyi misszálék adhatnak teljesebb képet. Gyertyaszentelőkor a *MNStr* szerkesztője kiírja a könyörgések szövegét, de csak incipittel utal az énektételekre, a rubrikákon pedig jelentősen rövidít.

szükség ahhoz, hogy a műfajváltás korát és az archetípusként használt kódexek számát megbecsüljük.¹⁰⁴

A már korábban jellemzett két korai forrással kapcsolatban nem mond lényegesen újat a nagypéntekkel kezdődő ordók értelmezése, sőt a húsvétvasárnapról szóló, ismét csak e két kódexben megörökített rendtartás sem. Legfontosabb tanulságuk a Hartvik-agendával kapcsolatban az, hogy a kódex —legalábbis helyenként— egy rövidebb változatát adja az ordóknak. A Pray-kódexről írtakat két további adat erősíti meg. Az egyikről, amelyben a redaktor az alapszövegben szereplő püspököt áldozárokra cseréli, de a mondatban rá később visszautaló névmást egyes számban felejtí, már írtam egy nemrég megjelent tanulmányomban.¹⁰⁵ A másik viszont átvezet az alapszöveg mibenlétét kutató, következő alfejezetbe. A nagypénteki tíz nagy könyörgés előtt ugyanis a következő rubrika olvasható a Pray-kódexben:

Evangelio finito, vadat presbyter, et dicat orationes, sicut in libro continentur.¹⁰⁶

A könyörgések szövege mégsem „in libro” [sc. differenti], hanem folytatólagosan következik. A Hartvik-agenda párhuzamos helye ugyanitt így ír:

Evangelio finito, vadat pontifex aut presbyter et diaconus cum eo, et det orationes, sicut in libro sacramentorum continetur: *Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei.*¹⁰⁷

Márpedig a Pray-kódex maga is liber sacramentorum, ennek megfelelően tartalmazza azokat a szövegeket, amelyekre a Hartvik-agenda csak incipittel utal. A szakramentárium szerkesztője tehát kihagyta a saját munkájának műfajára utaló szót (sacramentorum), de nem hagyta ki a csak nem szakramentáriumi összefüggésben értelmes utalást

¹⁰⁴ Az itt kijelölt kutatási irányt folytatva érdemes lenne szövegkritikai összehasonlításnak vetni alá az *MNStr*-hez közeli, már említett pozsonyi misekönyveket, másfelől pedig az ún. Pálóczi-misszáléhoz (Budapest, OSzK Clmæ 359.) hasonló, inkább a *MStr*-hez közeli forrásokat. A nyomtatott misekönyvekhez vezető hagyományozási vonalat így sikerülhetne pontosabban azonosítani.

¹⁰⁵ A nagyszombati, keresztkúthoz vezetett processzió leírásáról (*PStr* 88.) ld. FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 393: „A Pray-kódexétől csak annyiban tér el a szöveg [ti. a *H*-é], hogy a keresztkutat « fons lacrimarum »-nak nevezi, és áldozópapok helyett püspököt szerepeltet. A püspökre vonatkozik az « ante eum » a következő mondatban, amelyet a Pray-kódex másolója —aki valószínűleg a Hartvik-féle Agenda szövegével megegyező tartalmú mintapéldányból dolgozott— figyelmetlenségből nem igazított a többszámú « obviam presbyteris »-hez, noha az állítmányt (« pergant ») már velük egyeztetette.”

¹⁰⁶ *P* 49^v = *PStr* 24.

¹⁰⁷ *H* 75^r = *PStr* 13.

magát, és ezzel újabb segítséget hagyott a rubrikás forrásának műfaji hovatartozását, vagy akár hova-nem-tartozását kutató utókorra.¹⁰⁸

D) A RUBRIKÁS HAGYOMÁNY EREDETE: EGY ESZTERGOMI „ŐS-PONTIFIKÁLE”

a) Az alapszöveg kora

A közös rubrikás alapszöveg egykori meglétét és kiemelkedő jelentőségét a szöveggyűjtemény, majd az annak témánk szempontjából legjellemzőbb részleteit elemző, fönti két alfejezet remélhetőleg sikerrel igazolta. A kérdés ezután az, hogy mi állapítható meg az egészében elveszett, de nyomokban fennmaradt alapszövegről történeti és tipológiai értelemben: a következtetések levonását és rendszerezését a dolgozatom módszertani bevezetőjében kifejtettek szerint kísérlem meg elvégezni, tehát kor, rítus, szerkezet, tartalom és önmegjelölés szempontjából veszem sorra az eddig megismert adatokat.¹⁰⁹

Az alapszöveg első hazai forrása a Hartvik-agenda: ennek keletkezése a XI. század utolsó évtizedéhez köthető. Az alapszöveg más leszármazottai nem a Hartvik-agendából, hanem olykor egy annál bővebb mintapéldányból merítenek, ráadásul történeti és földrajzi helyzetük is távol esik a Zágrábban őrzött kódexétől. Ennek alapján bizonyos, hogy az alapszöveg nem azonos a Hartvik-agendával, hanem annál korábbi. Ugyanakkor a Hartvik-agenda alapszövege szervesen folytatódik a sajátosan magyarországi, sőt, sokszor a központi esztergomi hagyományban mind a megfogalmazás, mind a liturgikus gyakorlat tekintetében,¹¹⁰ és maga a Hartvik-agenda is számos olyan adatot tartalmaz, amelynek helyi liturgiánk kezdeti állapotához való kötődése bizonyított. Ennek alapján az alapszöveg nem korábbi a magyar egyházszervezet kialakításá-

¹⁰⁸ Mint a következő alfejezetben részletesen kifejtem, a vizsgált hely közvetett forrása a PRG II. 87. A PRG kritikai kiadásának forrásaként használt kódexek közül egy megadja az első ünnepi könyörgés incipitjét (K), de kihagyja az idézett rubrikát, egy pedig a szakramentáriumokhoz hasonlóan teljes terjedelmükben kiírja azokat, mégis tartalmazza a szakramentáriumra utaló rubrikát (C). Az utóbbi forrás tehát a P-vel megegyően jár el, de közvetlen kapcsolatuk nem valószínű: a PRG C-jelű szövegét a Monte Cassino-i apátsági könyvtár 451-es jelzetű kódexe hozza, a H és a P egyezése pedig a H elsődleges voltából következőleg inkább azt mutatja, hogy a P szakramentáriumi forrásból egészítette ki a szöveget. Ehhez járul, hogy az első könyörgés szövege vagy incipitje a PRG megfelelő változataiban a vonatkozó rubrika előtt és nem utána szerepel.

¹⁰⁹ Ld. föntebb, az I. 1. c) alfejezetben írtakat.

¹¹⁰ A H rubrikáinak liturgikus tartalmát csak az ádvent-karácsonyi ordókból vett példák segítségével elemeztem. A kódex énektételeinek liturgikus földolgozását adja SZENDREI: *Mos patria* 69–90. A H legnagyobb részét kitevő euchologikus tételkészletet még nem mérte föl a kutatás.

nál, közelebből az esztergomi érsekség létrejötténél,¹¹¹ vagyis megfogalmazása, összeállítására leghamarabb a XI. század elejére tehető.

Ugyanezen szöveg bővebb változatának egyes részleteit ismert forrásaink közül utoljára az 1341 előtti, Pozsonyban őrzött, hangjelzett esztergomi misszálé tartalmazza asszimilálatlan formájukban, ami föltételezni engedi, hogy az alapszöveget hordozó forrás vagy annak közvetlen leszármazottai a XIV. század közepéig használatban voltak. A XV–XVI. századi szerkönyvek rubrikaanyagának az alapszöveggel való kapcsolata áttételesebb, így az alapszöveg utolsó független (eredeti műfajú) redakciója valószínűleg még a XV. század előttről, vagy legfőljebb annak elejéről való.

β) Az alapszöveg rítusa és az azt használó egyház

Az alapszöveg két korai forrása közül az első ismeretlen helyről származott a zágrábi székesegyházba, amelynek egykori könyvtára ma is őrzi; a második legkorábbi ismert használati helye a boldvai bencés monostor, a benne szereplő helynevek az északi országrészhez fűzik, majd Pozsonyból került újabban az Országos Széchényi Könyvtárba.¹¹² Az összefüggő rubrikás hagyományból megmaradt minden későbbi töredék az esztergomi rítus normatív könyveiben olvasható. Mivel a Pray-kódex éppúgy nem lehet közvetlen előzménye az esztergomi mise- és zsolozsmáskönyveknek, mint a Hartvik-agenda, ráadásul a két korai forrás közvetlen kapcsolata is kizárt, kézenfekvőnek látszik, hogy az esztergomi főszékesegyházat tekintsük az alapszöveg liturgikus őshazájának. Ennek megerősítéséhez a korábbi szakirodalomban Kniewald Károly által fölvetett, a Hartvik-agenda esetleges győri eredetével kapcsolatos nézetről kell szólnunk,¹¹³ értékelnünk kell Mezey Lászlónak a Pray-kódex váci eredetét támogató érvelését,¹¹⁴ és ellenőriznünk kell, hogy a föltárt rubrikaanyag hagyományozása nem terjed-e ki az esztergomi rítus központi változatánál szélesebb körre.¹¹⁵

Előrebocsátom, hogy mivel mind a győri, mind a váci püspökség az esztergomi érseki tartomány része volt, nem lenne szükséges megcáfolni azt a véleményt, amely e közvetítőkhöz köti a szerintem inkább közvetlenül esztergomi alapszöveg első írott emlékeit. Saját kutatásaim középpontjában elsősorban a különféle korokban és hordozókon megjelenő szöveg és az abba foglalt rítus áll, ezért nem is érzem szükségesnek, hogy intézmény- vagy könyvtörténeti kérdésekben határozottan állást foglaljak. Mindamelllett le kell szögeznem, hogy a rubrikák általam javasolt megközelítése új

¹¹¹ Ld. TÖRÖK: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete* 32–34; KRISTÓ: *Magyarország története* 107.

¹¹² A Boldvát, Taksonyt és Deákit érintő néhány megjegyzésemet ld. fentebb, az előző alfejezetben.

¹¹³ KNIEWALD: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a”.

¹¹⁴ MEZEY: *A Pray-kódex keletkezése*.

¹¹⁵ Ehhez ld. a *PStr* referenciagyűjteményének második forráscsoportját, mint fentebb, a II. 3. a) alfejezetben.

megvilágításba helyezi azok forrásértékét, és így kénytelen viszonylagossá tenni azt a módszert, amelyet e források idézett, kiváló kutatói alkalmaztak.

Kniewald Károly a rubrikák helyrajzi adataira, a templomok titulusának említéseire és az Exsultetben szereplő püspök nevére alapozta gondolatmenetét. Mint láttuk, a helyrajzi adatok az egész rubrikás hagyomány közös tulajdonai, többnyire általános érvényűek, a processziók esetében is valamiféle stilizált teret képeznek le.¹¹⁶ A főtemplom Boldogasszony-titulusa, illetve a stációs templom Szent István-titulusa kétségtelenül az ordók saját rétegéből való, de éppúgy alkalmazható Esztergomra, mint Győrre.¹¹⁷ Jóllehet magam is a „Hartvik-agenda” megjelöléssel utaltam a forrásra, ezt inkább a közmegegyezés miatt és az egyértelműség kedvéért tettem, mint már a „Szepesi ordinárius” említéseinél is. Valójában az elnevezés mindkét elemét kérdésesnek tartom (a műfaj meghatározására még visszatérek): az Exsultetben szereplő, szövegkörnyezete alapján egyes számú, hímnemű ablativusnak látszó „chart virgo” engem csak távolról emlékeztet a „Hartvik” névre, és mindenképpen kevésnek érzem ahhoz, hogy az egész kódexet róla nevezzük el, és a Szent István nagyobb legendáját szerző,

¹¹⁶ KNIEWALD: „Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a” 6–8. előbb a húsvétvasárnapi, majd az áldozócsütörtöki, végül a virágvasárnapi processzió alapján von le helyrajzi következtetéseket. Az előbbi kettőben a főtemplom és a stáció titulusa enged meg győri eredetet, az utolsó ordó azonban megegyezik a *P* párhuzamos helyével. A tér stilizált voltának egyik legjobb példája, hogy a nagyszabású virágvasárnapi kivonulás hogyan válik idővel szerényebbé: a *H* és a *P* processziója még a városon kívülre vonul, majd visszatér oda (*intransibus civitatem*), a *MStr* egyébként azonos szövegű mondata viszont már a templomot körülvevő megszentelt térszakaszra, a temetőre alkalmazza az egyébként azonos szövegű rubrikát (*intransibus cimiterium*).

¹¹⁷ Az esztergomi főszékesegyház titulusa „Szűz Mária és Szent Adalbert” volt. A templom építése Szent Adalbert halálának évében (997), tehát még kanonizációja előtt kezdődött (ZOLNAY: *A középkori Esztergom* 95.), így az egyház esetleg előbb viselte a Mária-titulust. Az Adalbert-titulusról a legkorábbi adatot a *H*-nál alig korábbi, ún. Esztergomi benedikcionále (1075 és 1083 vagy 1093 között, Zagreb, MK/BU MR 89. 85^v) hozza, amely két helyen említ egy-egy szentelendőt *de domo sancti Adalberti*: ezt az elemzők a főszékesegyházzal azonosítják (pl. KNIEWALD: „Esztergomi Benedictionale” 218.). A templom első okleveles említését csak a *H* után, Martirius érsek 1156-os —szintén Mária-titulusú— oltár-alapításáról találjuk (KNAUZ: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I. 107–108., ugyanitt 33–34: a Szent István korabeli Adalbert-titulus mellett szóló szövegeket idéz), de ez nem említi a templom védőszentjét. A *H* 103^v rubrikájának hivatkozása („et sic perveniant usque ad ecclesiam sanctae Mariae”) tehát lehet archaizmus az Adalbert-titulus előtti korból, de egyszerűen csak hanyag fogalmazás is, hiszen egy processzió leírásában idegenszerűen hatna az okmányokban vagy könyörgésekben kiírt „sanctae Mariae et sancti Adalberti” titulus. KNIEWALD: „Esztergomi Benedictionale” 221. mindenesetre amellet érvel, hogy az eredeti patrónus Adalbert volt, a kettős titulus pedig először Széchy Dénes alatt, a helyreállított templom szentelésekor fordul elő. Ha be is bizonyosodnék, hogy igaza van, a *H* által képviselt rubrikás hagyomány esztergomi jellegében nincs okunk kételkedni.

Kálmán-korabeli püspökhöz kössük.¹¹⁸ A név az Exsultet is lejegyző kéztől származik, de láthatóan utólagos módosítás,¹¹⁹ alatta még fölvételen is tisztán láthatók a kivakarás nyomai. Még inkább egyértelmű a hely környezete. Az Exsultet megfelelő szakasza a kódexben így hangzik:

Precamur ergo te, Domine, ut nos, famulos tuos, omnem clerum et devotissimum populum, una cum papa nostro illo et antistite nostro chart virgo et gloriosissimo rege nostro illo, temporum quiete concessa, in his paschalibus festis conservare digneris.

A szöveg tehát régi szokás szerint behelyettesíthetően, az „ille” névmás rövidítésével adja, illetve nem adja meg a pápa és a király nevét:¹²⁰ az alapszöveg és a szerkesztői szándék ezért általános, míg a püspöknév betoldása csak részleges jelentőségű.

Mezey László hipotézisét a Pray-kódex székesegyházi mintapéldányának váci eredetéről liturgikus szempontból meggyőzően cáfolta Szendrei Janka,¹²¹ és másutt már magam is kitértem ennek indokolatlan voltára.¹²² Itt csak arra kívánok emlékeztetni, hogy miközben a rubrikaanyag —párhuzamai szerint— aligha kötődik szorosán a forrást használó monostori környezethez, a meglévő módosítások jellege és mértéke alapján nem tűnik hihetőnek, hogy a másoló-szerkesztő épp a mintapéldány titulusra utaló részleteit felejtene el megváltoztatni.¹²³ A kódex egésze számos ponton jellegze-

¹¹⁸ Könyves Kálmán kora ráadásul későinek is bizonyul a *H* datálásához képest. Ha a *H* valóban a püspökség alapítása táján, 1092-ben vagy 1094-ben (TÖRÖK: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete* 130.), esetleg röviddel azután (MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 54.) kerülhetett a zágrábi székesegyház tulajdonába, akkor kevésbé valószínű, hogy a Szent István nagyobb legendáját mintegy 20 évvel később szerző győri püspök tulajdonát képezte (a kronológiai eltérést 1883-ban PAULER: „Ki volt Hartvic püspök?” próbálta kiegyenlíteni Hartvik és Arduin azonosításával. Fölvételének fogadtatásáról ld. MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 50.). Az egykorú esztergomi érsek személye GAMS: *Series episcoporum* 380. szerint bizonytalan, de az érseki működését 1085-ben megkezdő Acha halálának vagy letételének évéről sem tud. Uo. 373. szerint nem Hartvik, hanem Arduin 1097–1110-ig volt győri püspök, más magyar püspökök neve pedig nem is emlékeztet ebben a korban a *Chart virgo*-ra, melynek azonosításáról ezért magyar viszonylatban le kell mondanunk, miközben a *H* által képviselt ordóhagyomány esztergomi jellege viszont nyilvánvaló.

¹¹⁹ Bár kétségtelenül az alapításával azonos kéztől származik, és megfelelő méretű hely van neki kihagyva. Ez leginkább akkor érthető, ha ugyanott nem sokkal korábban egy másik püspöknév szerepelt. KNIEWALD: „Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a” 4. éppen ellenkezőleg, a *Chart virgo* kivakarására tett utólagos kísérletnek értelmezi a hibát.

¹²⁰ A legkorábbi rubrikás szövegekben nem a „nomen” szót rövidítő „N”, hanem az „ille” névmás szokásos ilyenkor, vö. pl. OR II. 79: „Et ille: *Quis psallit?* Respondet: *Ille et ille.*”

¹²¹ SZENDREI: *Mos patria* 154–158.

¹²² FÖLDVÁRY: „*Ligatis natibus*” 393.

¹²³ A „váci” Szent Margit-templomra tett utalások (ld. MEZEY: *Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 19.) éppen a húsvéti ordónak a *H*-val közös szövege módosításában olvashatók, vö. *PStr* 97. Ahol

tesen esztergomi rítusú, és az előző fejezetben azt is kimutattam, hogy a Pray-kódexben fennmaradt és a szakramentáriumban is alkalmazott *Micrologus* használata olyan előkelő párhuzammal bír, mint a Prágában őrzött esztergomi breviárium.¹²⁴

A Hartvik-agenda és a Pray-kódex rubrikái tehát egyaránt eredhetnek valamely esztergomi, székesegyházi normakönyvből. Ugyanezek a könyvek ráadásul az esztergomi rítus egyes önálló változatainak kialakulása előtti időről, egy részben kialakulatlanabb, de részben egységesebb állapotról tanúskodnak.¹²⁵ Hogy a tárgyalt rubrikás hagyomány később nem került távol az érseki székhelytől, és csak annak könyveire jellemző, azt világosan jelzi a nem esztergomi, de magyarországi, vagy a pálos szerkönyvekből vett néhány minta. Ezek tanúsága szerint már a Zágrábhoz kötődő, de még az önálló zágrábi rítus rögzítése előtről való, úgynevezett „Németújvári misszálé” kevés rubrikája sem kapcsolódik alapszövegünkhöz,¹²⁶ és ugyancsak távol esnek tőle a XIV. század utáni zágrábi források.¹²⁷ Hasonló képet mutatnak a főegyházmegyéhez tartozó, de rítusváltozatokat kialakító felvidéki területek szerkönyvei és a kalocsai vagy erdély-váradi források.¹²⁸ Végül jellemző, hogy a bőven rubrikált pálos breviáriumok vagy a pálos normakönyvnek tekintett göttweigi misszálé is saját, talán a rend XIV.

a *H* a Szent István-templomot nevezi meg, ott a *P* a Szent Margit-templomról szól. Ha tehát itt is a *P* egyik „ottfelejtett” rubrikájáról lenne szó, akkor éppen nem a Szent Margit-, hanem a Szent István-titulus szerepelne a kérdéses helyen.

¹²⁴ Ld. fentebb, a II. 3. a) alfejezetben írtakat.

¹²⁵ Ld. a II. 3. a) alfejezet példaanyaga mellett a korai magyar liturgikus könyvtörténet összegzéséhez („Az első korszak”) SZENDREI: *Mos patria* 351–357.

¹²⁶ Güssing, KBF 1/43., a vonatkozó szövegek átírása: *PStr* 123., 128., 135. A rubrikák érdemesek lennének a további vizsgálatra, mert bár az esztergomiaktól különböznek, egyes fordulataik és szóhasználatuk nem áll távol azokétól, illetve inkább a közös háttér, az *OR* vagy a *PRG* nyelvezetétől. Pl.: „campanæ sileant usque ad sabbatum ... integras oblatas ... penitus idem Sanguis est consumendus ... imponitur ad vesperam — expleta sunt universa — deinde catechizat infantes ... litania quina vel trina vel septena decantetur ... imponat hanc antiphonam.”

¹²⁷ Az 1511-es, címfőlirata szerint is önálló rubrikás hagyományt képviselő *Missale ... Zagradiensis Ecclesie* nemcsak Esztergomban ismeretlen mondatokat, de sajátos szóhasználatot is képvisel. Szinte kizárólagosan és a *PStr*-nél jóval gyakrabban él az „officians” vagy „presbyter” szavakkal, használja a csak az *OR*-ban szokásos „facula” szót, vagy a pálos párhuzamokkal rendelkező „toalia/tobalia” kifejezést. Néhol a *PR* III-ból vesz át részleteket („associatus hinc inde ... caspide”): a *PR* III. —mint fentebb már jeleztem— Zágrábban már a XIV. században érvényben látszik lenni (ld. Zagreb, MK/BU MR 25.). Mindazonáltal közös gyökerekre utal, hogy a zágrábi misszálé egy-egy mondata mintha a *PStr* átfogalmazása lenne („et spectet ibi, donec Corpus dominicum fuerit per ministros apportatum”, ld. *PStr* 130., vö. 75. [Qu/H6/f6]), a fentebb idézett nagyszombati rubrika pedig pontosan egyezik a *PStr* 80. *MNStr-MStr* változatával.

¹²⁸ Mivel ezekről gyűjtésemben csak breviáriumok (sorrendben: Budapest, MNM 63. 74. 1. C; Zagreb, MK/BU MR 43; Roma, BAV Lat. 8247.) tanúskodtak, itt a nagycsütörtöki zsolozsmaordóra voltam kénytelen hagyatkozni, ld. *PStr* 115–116.

századi liturgikus kodifikációjakor született rubrikaanyagot hordoznak, amely nem emlékeztet az esztergomi ordóhagyományra, noha a pálos rítus esztergomi, méghozzá központi változathoz kötődő eredete közismert.¹²⁹

γ) Az alapszöveg szerkezete, tartalma és önmegjelölése

Az alapszöveg különböző műfajú és fölépítésű könyvekben maradt fenn, szerkezetéről ezért csak sejtéseket fogalmazhatok meg. Mindenesetre biztos, hogy a benne szereplő ordók hosszabb, összefüggő szöveget alkottak. A rubrikáknak az Egri ordinarius két említett mondatán kívül nincs szövegszerű folytatása az ismert rubrikáskönyvekben, ezért valószínűbb, hogy az ordók eredetileg is szerkönyvi környezetbe lettek ágyazva. Mivel szerkezeti szinten a Hartvik-agenda közvetíti a legteljesebben az alapszöveget, föltételezem, hogy annak temporálét és szanktorálét ötvöző szerkezete volt jellemző az elsődleges forrásra is, bár ez a rendelkezésre álló töredékekben csak a gyertyaszentelői rész eltérő helyzetében mutatkozik meg. Korához és műfaji környezetéhez képest fontos vonása a Hartvik-agendának az is, hogy temporáléja az ádventtel kezdődik: ez az ezredforduló táján, különösen hagyományörző főpapi könyveknél még nem általános.¹³⁰ Meg kell jegyezni azt is, hogy míg a legtöbb földolgozott szövegemlék olyan műfajból való, amely az egyházi évkört közli csak (a Pray-kódex bevezető részei másodlagosak a rubrikákhoz képest, rituále-függeléke pedig egészen a könyv monasztikus rétegéhez tartozik),¹³¹ addig a Hartvik-agenda elején sajátos püs-

¹²⁹ A Götting SB Cod. 107. R. 79. rubrikás hagyományát szinte pontosan követi az 1514-ben nyomtatott *Missale fratrum heremitarum*, tehát azt rendi jellegzetességnek tekinthetjük, az esztergomi szövegekhez képest jelentékeny szóhasználati különbségekkel és mindenfajta szövegegyezés nélkül. A Budapest, OSzK Clmæ 132. kéziratos breviárium ugyan az esztergomi zsolozsmaordót hozza, de eljárása inkább archaizmusnak bizonyul, mert nem talál folytatásra a nyomtatott pálos breviáriumban, ld. pl. *Breviarium ordinis fratrum eremitarum* (1540), vö. *PStr* 116.

¹³⁰ Helyette általában karácsony böjtjét teszik meg az év kezdőpontjának: az ádvent viszonylag kései fejlemény, és a legkorábbi liturgikus szövegemlékekben nem szerepel vagy a könyv végén található (ld. VOGEL: *An Introduction* 65–66., 83–84; MCKINNON: *The Advent Project* 10–11.). Ezt a szerkezetet őrzi a *P* is, míg az ún. Szent Margit-szakramentárium (Zagreb, MK/BU MR 126.) és az ún. Codex Albensis (Graz, UB No. 211.) ádventtel kezdődik (az előbbinek eleje csonka, de temporáléja vége a pünkösöd utáni 26. vasárnap).

¹³¹ A *Micrologus* és a szakramentárium kapcsolata mellett igyekeztem ugyan meggyőző érveket fölhozni, de ezek nem érintik a *P* mint liturgikus könyv tipológiai helyzetét. A *P* mint szakramentárium nem foglalja magába a miseordó előtti részeket, de magába foglalja a házasságkötés (117^r), a só- és vízszentelés (129^v), a felolvasóra mondott áldás (131^v), valamint a temetés (133^r) szertartását (az ilyesfajta rituále-toldalékok hagyományosan részei a szakramentáriumoknak, ld. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 52.).

pöki rítusok, végén pedig a törzsanyaghoz szervesen kapcsolódó rituále-függelék olvasható.¹³²

Semmi nem zárja ki, hogy ezeket a részeket éppúgy az alapszövegből kivonatolta a Hartvik-agenda összeállítója, mint az évkört követő ordókat, de értékelésükkel meg kell várni a magyarországi hagyomány rokon műfajainak földolgozását. A temporális-szanktorális részek ismeretében arra lehet következtetni, hogy az alapszöveg tartalmazza mind a mise, mind a zsolozsma, mind a processziók egyes rítusainak leírását, közül sajátosan főpapi szertartásokat, és egyes szentségek kiszolgáltatását (penitencia, keresztelés, bérmálás) az évkörbe illeszti. Szerepelnek benne liturgiama­gyarázó részletek, akár beszédek is, ordóinak nyelvezete viszonylag stilizált, és legmélyebb rétegében nem nélkülözi a római rítus legnyilvánvalóbb jellemzőire való hivatkozást sem.

Az alapszöveg egyes szakaszai következetesen az „ordo” címet viselik, ugyanakkor viszont átgondolt, nyelvi­leg és tartalmilag egységes ciklust alkotnak.¹³³ Amellett, hogy foglalkoznak a mise és a zsolozsma rendhagyó szertartásaival, nem szólnak azok szokásos rendjéről; erre hívja föl a figyelmet az előző alfejezet záró bekezdésében idézett mondat, amelyben az alapszöveg mint tőle különbözőre hivatkozik a liber sacramentorum-ra.

Milyen lehetett tehát az a könyv, amely a XI. században keletkezett, legföljebb a XV. századig volt használatban, az esztergomi főszékesegyház normaszövegét jelentette, egyetlen folyamatban közölte az évkört, de lehetséges, hogy előtte és utána további, időrendhez nem alkalmazkodó elemekkel is kiegészült, magába foglalta a mise és a zsolozsma rendhagyó elemeit, de nem volt sem antifonále, sem szakramentárium, tartalmazta viszont a pontifikále, a rituále és a processzionále szertartásait, „ordo” címet viselő egységekből szervezett egységes ciklust, de megőrizte szerkönyvi alakát?

δ) Az alapszöveg műfaja: a korai pontifikále

Míndezek a tulajdonságok egyetlen jellegzetes könyvtípust írnak körül, az pedig a pontifikále, közelebbről annak korai változata. A könyvtípus elnevezése félreérthető: mint azt már többször megjegyeztem, a rituále és a pontifikále a zsolozsmás- és misekönyvekkel ellentétben kezdettől fogva gazdagon rubrikált, és bár egyértelműen a szerkönyvek közé sorolandók, közvetlenebbül érintkeznek a rubrikás könyvkultúrával. A pontifikále ugyan valóban a pontifex könyve, de —különösen eleinte— nem

¹³² Az évkör előtt: zsinatolás (H 1^r), klerikusi fokozatok föladása és megvonása (H 12^r), kiközösítés (17^v), visszafogadás (18^v). Az évkör után: penitencia (H 113^r), betegek megkenése (H 118^r).

¹³³ Mint fentebb, az I. 2. a) alfejezetben írtam, az önálló rubrikás szövegtípust alkotó ordókra nem jellemző a ciklusba szerveződés.

abban az értelemben, hogy ez volna az a könyv, amelyből a püspök az őt érintő szertartásokat végzi. Könnyen belátható ez abból, hogy a pontifikále legkülönbözőbb változatai hosszú rubrikákat közölnek, amelyeknek a szertartás közben való elolvasása nehezen elképzelhető, és különösen abból, hogy a pontifikále kiír számos olyan tételt is, amely nem a püspökre tartozik (pl. *Gloria laus, O Redemptor, Exsultet*). A műfaj ráadásul nem a differenciált szerkönyvhasználat fénykorában született, hanem a szóbeliségtől még nagyban befolyásolt, X–XI. századi liturgikus közegben, tehát abban a korban, amelynek két jellegzetes könyvtípusát a reprezentatív, funkcióhoz kötött liturgikus tárgyban, illetve a kodifikációt szolgáló ordó- és szöveggyűjteményben határoztam meg.¹³⁴ Mint összegeztem, ez a könyvtípus szertartási használatra szinte alkalmatlan, viszont kezdetől fogva alkalmas hordozója a rubrikaszövegeknek, a tipológiai fejezetben pedig elmondtam, hogy szerkezeti értelemben nem a rubrikáskönyvek, hanem a pontifikále ihleti az újkor utolsó jelentősebb, máig élő rubrikás könyvtípusát, a püspöki ceremóniálét.¹³⁵

A műfaj története négy alapvető szövegkiadásban, illetve az azokat kísérő tanulmányokban követhető. Legelőbb Michel Andrieu jelentette meg alapos bevezető kötettel a XII., a XIII. századi és a Durantus-féle (szintén XIII. századi, de a frank elemeket végleg asszimiláló) *Pontificale Romanum*-ot,¹³⁶ melyek közül az utóbbi lényegében megegyezik a közelmúltig használt, „tridenti” pontifikáléval.¹³⁷ E munka nyomán fordult érdeklődése a rubrikák felé, és adta ki a főművének tekinthető *Ordines Romani*-t.¹³⁸ A két vállalkozás közti kapcsolat nem volt véletlenszerű: a kiadó észrevette, hogy az egyre inkább szerkönyvi jelleget öltő pontifikálék őstörténete rubrikás szövegtípusokra nyúlik vissza, és a pontifikálék fejezeteinek az újkorig jellemző „ordo” címadása valóban olyan ordókat szervez ciklussá és gazdagít szerkönyvi szövegekkel, amelyek eredetileg önállóak és inkább rubrikás alkatúak voltak. A túlnyomóan VII–X. századi eredetű római ordók és a XII–XIII. századi pontifikálék közti lépcsőfokok azonban még hiányoztak. Maga Andrieu kezdte előkészíteni az első, X. századi pontifikále, az úgynevezett *Pontificale Romano-Germanicum* kiadását, ezt azonban halála után (1956) már Cyrille Vogel fejezte be Reinhard Elze közreműködésével.¹³⁹ Az ötkötetes *Ordines Romani* és a négykötetes *Pontificale Romanum* között terjedelmét tekintve is sokatmon-

¹³⁴ Ld. fentebb, az I. 3. c) alfejezetben írtakat. RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 434–439. kiemeli, hogy a pontifikále korai képviselői kicsiny, hordozható, nem reprezentatív kódexek. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 205–208. alaptétele, hogy eredetileg egymástól független, csak egy-egy szertartást rögzítő *libellus*-okból lettek összeszerkesztve.

¹³⁵ Ld. fentebb, az I. 2. g) alfejezetben írtakat.

¹³⁶ PR I–IV. (A 4. kötet a mutatókat tartalmazza.)

¹³⁷ Első kiadása: PR (1595–1596). Közvetlen előzményéről: DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé*.

¹³⁸ OR I–V. (Az 1. kötet nem tartalmaz szövegkiadást.)

¹³⁹ PRG I–III. (A 3. kötet segédleteket tartalmaz.)

dó átmenet a háromkötetes *Pontificale Romano-Germanicum*, itt tudniillik egyetlen szöveg foglal el két kötetet, míg a római pontifikále egy-egy kötete egy-egy forrásnak felel meg: a munka a római liturgia minden, misén és zsoltosmán kívüli szertartásának összefogására tett egykor nagyszabású kísérletet. Végül újabban Niels Krogh Rasmussen tette teljesebbé a képet, amikor a köztes időszak (tehát nagyjából a Német-római pontifikále kora és közvetlen előtörténete) pontifikális forrásait jelentette meg, ez esetben nem teljes szöveggel, hanem az egyes könyvek szerkezetére, euchologikus tételválogatására, jellemző rubrikáira összpontosítva.¹⁴⁰

E pontifikále-kiadásokat tanulmányozva világossá vált előttem, hogy az ezredforduló előtti és utáni Közép-Európába ez a műfaj közvetítette a Róma-városi liturgia legjobb hagyományait, és adott egyben kiváló alkalmat a püspöki-érseki székhely saját rítusának kodifikálására. A kor egyébként nem ismer azonos szerepű rubrikás könyvtípust: egyrészt a liturgiamagyarázat virágzik ekkor (nem is hagyja érintetlenül a pontifikálét), másrészt —de még csak monasztikus környezetben— a konszuetúdók fénykorában vagyunk.¹⁴¹ A független ordók a pontifikálékban szerveződnek sorozattá, az ordináriusok pedig még nem jelennek meg. Mindez érthetővé és várhatóvá teszi, hogy az a liturgikus könyvtípus, amely írásos eszközt ad egy tudatosan szerkesztett, XI. századi helyi rítus, így az esztergomi rögzítéséhez, a szakramentárium és az antifonále mellett csakis a pontifikále lehet.¹⁴²

Az alapszövegünk keletkezéséhez korban legközelebb álló pontifikále sajátosan püspöki, de az évkörhöz nem kötött rítusokkal kezdődik és végződik.¹⁴³ Középső ré-

¹⁴⁰ RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge*. A kép azonban csak megközelítőleg teljes. Mint akár a *PStr* is bizonyítja, a *PRG*-nál későbbi, de azzal párhuzamosan, vagy annál nem sokkal később kialakult közép-európai pontifikále-hagyományok mindmáig föltáratlanok. RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 22–24. szerint a szerző a munkája keretétől választott időköz miatt nem foglalkozott az 1000 előtt még nem létező egyházi központok könyveivel, amelyek pedig lényeges mozzanatokkal egészítenék ki a műfaj történetét. Erre hívtam föl a figyelmet már idézett, „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches” című előadásomban.

¹⁴¹ Ld. fentebb, az I. 2. c) és d) alfejezetben írtakat.

¹⁴² A kor normatív szerkönyv-típusai a szakramentárium (rituále függelékekkel és sokszor az antiphonarium missæ tételeinek jegyzékével), az antifonále (mint a zsoltosma par excellence szerkönyve: az olvasmányanyag ekkor még rögzítetlen, az euchológia pedig a szakramentáriumtól merít) és a pontifikále (gyakorlatilag minden további szertartástípus gyűjteménye). A legalapvetőbb, vagyis a szakramentárium után (amely a legkevésbé mutat regionális változatokat) az új püspökségek-érsekségek a rájuk legjellemzőbbet, a saját pontifikálét szerkeszthették meg, végül az antifonále következett.

¹⁴³ A *H* nem évkörhöz tartozó részeiről ld. fentebb. A *PRG* I. 269. utáni, az évkör leírását közvetlenül megelőző szakasz —a nyilvánvalóan toldalékos miserend előtt— szintén a zsinatolás, majd a kiközösítés és a visszavétel szertartását írja le, az évkör után pedig —a *PRG* II. 246. előtti miseformulákat, liturgiamagyarázó részeket és rituále-toldalékokat kihagyva— szintén a betegek megkenése és a penitencia rítusai találhatók.

sze viszont egy önálló temporáléra és szanktoráléra még nem bontott, az egyházi évet követő, karácsony böjtjével kezdődő és ádventtel végződő szakaszt közöl.¹⁴⁴ Fejezetei végig „ordo” címet viselnek, kitér a mise és a zsolozsma rendhagyóságaira, de nem közli a szakramentárium és az antifonále tételeit. Ellentétben a későbbi pontifikálékkal még részletesen leírja a nagyobb processziók rendjét,¹⁴⁵ természetesen tartalmaz minden, sajátosan püspöki rítust, és az évkör alkalmas helyére illeszti a penitencia, a keresztség és a bérálás szentségének kiszolgáltatását. Több helyütt olvashatók benne liturgiama­gyarázó betétek, mintabeszédek is.

ε) A Német-római pontifikále viszonya az „ős-pontifikálehoz”

A föltételezett esztergomi „ős-pontifikále” tulajdonságai tehát szinte pontosan megegyeznek a mintaadó Német-római pontifikále tulajdonságaival. Azonos fejezetcímek, tartalmi elemek és arányok jellemzők rá, rekonstruált használati kora a magyarországi rítus megalapozásától a *Pontificale Romanum* általános európai elterjedéséig tart.¹⁴⁶ Hozzá képest első fön­nmaradt magyar rokona, a XIV. századi Veszprémi pontifikále már a római pontifikále korai változatát tartalmazza, azt is csak részlegesen, mert hiányzik

¹⁴⁴ Durantus szerint a pontifikále három részből áll: „Sane liber iste tres continet partes. In prima de personarum benedictionibus, ordinationibus et consecrationibus agitur ... In secunda parte de consecrationibus et benedictionibus aliarum tam sacrarum, quam profanarum rerum agitur ... In tertia parte de quibusdam ecclesiasticis officiis agitur” (PR III. 326–331.), ebből a *de quibusdam ecclesiasticis officiis* felel meg az általam elemzett anyagnak, vagyis az egyházi év ordóinak. A PRG a PR III-hoz képest viszonylag kusza szerkezetű, de megközelítőleg elmondhatjuk, hogy személyek szentelésével kezdődik (egyházirend, szerzetesek), és dolgok szentelésével folytatódik (templom, oltár, öltözetek, tárgyak). Ezután az egyházmegye élete és fegyelmi kérdései következnek (püspökválasztás, zsinatolás, kiközösítés, visszavétel), majd a processzió és a mise rendjéről olvashatunk — votív miseformulák egyébként eddig is csatlakoztak a szentségek-szentelmények leírásához. Ekkor érkezik el a PRG az egyházi évhez, amelyet azután miseformulákkal, rituále-függelékkel, különféle célokra mondott könyörgésekkel és benedikcionáléval egészít ki. Mivel a *H* évköre előtt a zsinatolás, a kiközösítés és a visszafogadás szertartásai állnak, utána pedig rituále-függelék található, nem elképzelhetetlen, hogy valaha egy megelőző kötetben csatlakoztak hozzá a személyek és tárgyak szentelésének rítusai, vagy hogy akár egy folytatólagos benedikcionále tartozott hozzá a kor szokása szerint.

¹⁴⁵ SZENDREI: *Mos patria* 66. a későbbi pontifikálék szerkezetéből kiindulva éppen a processzionális elemek jelenlétében látta azt a többletet, amely a *H*-t a pontifikáléktól megkülönbözteti.

¹⁴⁶ A XV. század első feléből való Kraków, BK Ms. 11. (28.) pontifikále azt tanúsítja, hogy a PR III. megjelenése még több mint 100 év után sem járt föltétlenül a régibb pontifikálék elhagyásával. Az idézett kódex a *PStr*-nél jóval közelebb áll a PRG-hoz, de sajátos helyi hagyományt is képvisel, számos „órómai” eredetű nyelvi elemmel (pl. *paraphonista*, ld. *PStr* 110.). Így a középkor viszonylag késői szakaszból rendelkezünk egy olyan, fön­nmaradt szöveggel, amelyhez hasonlóan az elveszett esztergomi ős-pontifikálét gondolom. (További érdekesség, hogy a XV. századi krakkói pontifikále rubrikás szempontból nem egyenesági leszármazottja XI. századi elődjének, vö. OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical*.)

belőle a rubrikás hagyományunkra legjellemzőbb temporális szakasz,¹⁴⁷ a XV. századi, úgynevezett Filipecz-kódex¹⁴⁸ pedig már mindenestül a Durantus-pontifikále hazai megfelelője.

Ennek fényében kell még tisztáznunk a Német-római pontifikále viszonyát az esztergomi „ős-pontifikáléhoz”. Niels Krogh Rasmussen leszögezi, hogy szemben római utódaival a Német-római pontifikále soha nem volt kánoni rangú összeállítás, noha nagy területen ismerték, és állítottak össze hozzá hasonló, de vele nem szükségképpen azonos tartalmú gyűjteményeket.¹⁴⁹ Az esztergomi „ős-pontifikále” rubrikáinak általános tartalmú, a római ordókhhoz terminológiailag is közel álló rétege miatt fölmerül, hogy a föltárt magyarországi rubrikás szöveghagyomány helyenként szövegszerű kapcsolatban van szerkezeti mintájával, és valóban: egyes mondatok pontosan megfelelnek a X. századi rubrikáknak (ez külföldi szerkönyvekben sem ritkaság),¹⁵⁰ másutt pedig jól fölismerhetően a Német-római pontifikále által közvetített ordó kivonatolásával, átfogalmazásával találkozunk.¹⁵¹

A fölismerés mégsem teszi jelentéktelenebbé az esztergomi rubrikás hagyományt, vagy kérdőjelezi meg egy sajátosan esztergomi pontifikále korai meglétét. A szerkönyveinkben fönmaradt rubrikák szövege még az egyező helyeken is sokkal köze-

¹⁴⁷ Budapest, OSzK Clmæ 317. SZENDREI: „A Veszprémi Pontificale” 348–349. kiemeli még, hogy a kódex templomszentelési szertartása rokon a XI. századi, ún. Esztergomi benedikcionálééval (Zagreb, MK/BU MR 89.). Mivel egyik sem az évkör rítusaival foglalkozik, e dolgozat keretei között nem térhetek ki rájuk, de mindkettőt hasznos volna elhelyezni a XIII. század előtti európai pontifikále-hagyomány tágabb összefüggésében. Véleményem szerint e két forrás a *H*-val (és az annak bővebb redakcióját megőrző, további *PStr*-forrásokkal) kiegészítve elvezetne az esztergomi ős-pontifikále megközelítőleg teljes alakjához. A remélhető eredményt ugyanakkor árnyalja, hogy az egyetlen érintkezési felület a *H* és a Budapest, OSzK Clmæ 317. között, a keresztség és a bérmálás szertartása —legalábbis az egyébként európai szinten is igen egységes rubrikák szövegezésében— kissé eltér egymástól.

¹⁴⁸ Esztergom, FSzEK Mss. 26.

¹⁴⁹ RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 23.

¹⁵⁰ Jellemző példa erre a Szombathely, SzEK. Cod. Lat. 2. rubrikaanyaga (kivonatolta RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* 180–185.). A nagypénteki és a nagyszombati szertartás rubrikáinak egyes mondatai megegyeznek a *PRG*, így helyenként a *PStr* rekonstruált szövegével is. A salzburgi rubrikák azonban egyetlen olyan szöveghelyet sem közölnek, amely a *PRG*-ban nem szerepel, a *PStr*-ben viszont igen, ám hoznak olyan *PRG*-beli megfogalmazásokat, amelyeknek nincs esztergomi párhuzama, ld. *PStr* 128., 134–135. A *PRG* hatását mutatja az idézett krakkói kódexen kívül a Budapest, OSzK Clmæ 330. is, de az *AER*-ben összegyűjtött nyugat-európai pontifikálék jelentős része is a *PRG*-ot követi a szent háromnap rubrikáiban.

¹⁵¹ Mindeddig párhuzam nélkül álló, önálló *PStr* szövegezés: Gyertyaszentelő, hamvazószerda, virágvasárnap, húsvétvasárnap. A *PRG*-re visszamenő, de jellemző átalakítás: nagycsütörtöki zsoltózsa, nagyszombat. A *PRG* egy részletének egyenes átvétele sajátos szövegváltozatban, terjedelmes, párhuzam nélküli részekkel kiegészítve: nagycsütörtöki vezeklők visszafogadása, nagypéntek. A *PRG* egyenes átvétele sajátos szövegváltozatban: nagycsütörtöki krizmaszentelési mise.

lebb áll egymáshoz, mint a belőlük elvont alapszöveg a Német-római pontifikále megfelelő ordóihoz. Másrészt az általam rekonstruált alapszöveg részleteinek jelentős hányada mindennemű párhuzamot nélkülöz vele: távolabbi mintájával sokkal inkább a műfaj szerkezeti és tartalmi jegyei, valamint az „ordo” címadás kapcsolja egybe. Végül ki kell emelnem, hogy az „ős-pontifikále” legközvetlenebb leszármazottja, a Hartvik-agenda —Török József megállapításával ellentétben—¹⁵² nem archaikus műfaj, hanem mindenestül korának szülötte: az újabb szerkesztési gyakorlatnak megfelelően nem karácsonnyal, hanem ádventtel kezdődik, és míg rubrikái és tartalmi egységei inkább a X. századi *Pontificale Romano-Germanicum*-mal vannak rokonságban, szerkesztési szövegeinek válogatása a későbbi magyar hagyománnyal összhangban a XII. századi *Pontificale Romanum*-ot előlegezi meg.¹⁵³ A régebbi és az újabb pontifikále-hagyomány kompilációjára utal az a korábban említett megfigyelésem is, hogy a Hartvik-agenda ordóinak, illetve euchologikus tételeinek eltérő szövegi minősége eltérő forrásokra enged következtetni.

Az esztergomi „ős-pontifikále”, e nagyformátumú liturgikus kézikönyv lehetett tehát a magyarországi rubrikás könyvtörténet első és meghatározó forrása. A Hartvik-agenda leírója ennek egy változatát szerkesztette viszonylag felületesen, egységes elgondolás nélkül kivonattá,¹⁵⁴ ezért helyesebbnek tartanám, ha a kódex elemzői —főltéve, hogy okfejtésem meggyőzte őket— a jövőben inkább „Epitome” vagy „Excerpta pontificalis Strigoniensis”-ként tartanák számon e becses forrást, és legfőképpen a kutatástörténet folytonossága iránti tiszteletből őriznék meg a „Hartvik-agenda” megjelölést.

Az „ős-pontifikále” a XI. század után is használatban maradhatott: mintegy száz évvel a zágrábi kivonat elkészülte után változatlan tekintélynek örvendett, amint azt a Pray-kódex sajátos, „depontificizált” pontifikále-szakramentáriuma jelzi, s végül utol-

¹⁵² Vö. TÖRÖK: „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája” 71: „A Hartvik-féle Agenda-pontificalis olyan átmeneti állapotot mutat, amikor még szükség van a szertartások végzése közben a sacramentariumra, miközben a pontificale állandóan gyarapszik az in extenso szövegekkel. A 10. század derekán Mainzban létrehozott és később Német-római Pontificalénak nevezett szerkesztéshez képest a Hartvik győri püspök nevéhez fűződő kódex tartalmában, szerkezetében archaikus jellegű.” A misekönyveket a pontifikalék később sem tették fölöslegessé: a PRG-ben szereplő miserend nem szerkesztési anyag, hanem ordó, a PRG számos miseformulája pedig votív jellegű.

¹⁵³ Magam eddig a *PStr* hamvazószerdai szöveganyagát vettem össze a pontifikále-hagyomány legfontosabb képviselőivel. Jellemző lehet a PRG-ban és a PR-ban eltérő gyertya-, illetve ágszentelő prex szövegválasztása: a *PStr* mindkét esetben a PR-mal tart, vö. *H* 32^r, 40^{r-v}. Szintén a PRG és valamely római forrás kompilációjára utal a nagycsütörtöki olvasmányrendben már idézett ellentmondás az 52. és a 63. zsoltár száma és incipitje között.

¹⁵⁴ Ha a *H* mellett —a PRG szerkezetét követve— egy vagy két kiegészítő kötetet föltételezünk, akkor is kivonatosra lehet következtetni a *P* és a *MNStr* bővebb rubrikáiból és abból, hogy az ádvent-karácsonyi ordóban tapasztalható szerkesztői elgondolás folytatás nélkül maradt.

jára a XIV. századi kottás misszale szerkesztésekor jutott kiemelkedő szerephez, jóllehet processzionális elemeitől ekkor már —akár a kortárs pontifikálék mindegyike— megfosztott.¹⁵⁵ A XIII–XIV. század fordulója más szempontból is paradigmaváltást jelentett mind az európai, mind a magyar rubrikás könyvkultúra történetében: hazai környezetben ekkor formálódott véglegessé az egykorú másolópéldányokban is rögzített „*consuetudo almæ Strigoniensis ecclesie*”, és amint külföldön, bizonyára Magyarországon is ekkor szorították ki a használatból az ordók utolsó alakváltozatait az ordináriuskönyvek. Bár a rítus megmaradt, az „ős-pontifikále” hatása ezekre legföljebb az ekkor már valóban régies, temporálét és szanktorálét keverten közlő szerkezetben mutatható ki.

¹⁵⁵ A Kraków, BK Ms. 11. (28.) párhuzama megengedné, hogy a *PStr* sértetlen alakjában érje meg a XV. századot, de a *MNStr*-től a *MStr*-ig vezető szövegtörténeti folyamatból inkább a *PStr* befolyásának megszűnése állapítható meg, hiszen a sajátosan pontifikális rubrikák utoljára a *MNStr*-ben és közvetlen leszármazottaiban olvashatók.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozatom második részét alkotó három fejezetben a tipológiai részben meghatározott rubrikás szövegtípusok fennmaradt esztergomi emlékeit mutattam be főként filológiai szempontból, nem térve ki a szorosabb értelemben vett nyelvi és a liturgikai elemzés kérdéseire. Az anyag töredékes voltát figyelembe véve nem történeti sorban tárgyaltam a fennmaradt dokumentumokat, hanem a teljesebb, biztosan központi forrásoktól haladtam a nehezebben azonosítható vagy rendszerezhető források felé, hogy az utóbbiak véletlenszerű adatai és tulajdonságai tágabb összefüggésbe helyezhetők és így helyesen értelmezhetők legyenek. Ugyanezt igyekeztem elősegíteni azzal, hogy az esetlegesen fennmaradt esztergomi anyagot egy teljesebb, az előzőleg ismertetett európai párhuzamokból sejthető írásbeliség részének tekintetem.

Az első fejezetben az ezredforduló utáni középkor legjellemzőbb rubrikás műfaja, az ordináriuskönyv négy hazai emlékét vettem sorra, majd értékeltém a szakirodalomban vagy a katalógusokban szereplő, magyarországi rubrikáskönyvekről szóló további híradásokat. Az egyes alfejezetek elején ismertettem a forrást eredeti önmegjelölése, tartalma, szerkezete és eredete (kora és használója) szerint, majd azt igyekeztem megállapítani, hogy az egykori magyarországi rubrikás szöveganyag egészére vonatkozólag milyen tipológiai és történeti következtetésekre ad alkalmat. Gondolatmenetem mindvégig arra alapult, hogy a középkori magyar liturgiátörténet alig több, mint száz utolsó évéből fennmaradt könyvek nemcsak saját koruk és úzusuk forrásai, hanem —ha helyesen értelmezzük őket— egy összefüggő hagyomány leágazásainak bizonyulnak, amelyek kapcsolatot tartanak egymással, és önmagukban is fölfejteti, vagy legalábbis azonosítani engedik az ismert alakjukhoz vezető szövegtörténet rétegeit — ezek a rétegek pedig legalább a XIV. századig vezetnek vissza.

A második fejezetben azokra a rubrikás szövegtípusokra tértem ki, amelyek 1000 és 1600 között a latin rítusterület más egyházaiban használatban voltak, és ezért föltételezhető, hogy egykor Magyarországon is ismerték őket. Előbb az ordináriuskönyveinkben szórványosan föllelhető liturgiamagyarázó részletek alapján jutottam arra a következtetésre, hogy a hasonló tárgyú jegyzetek valaha nagyobb bőségben fordulhattak elő a hazai rubricisztikában, és hogy a műfaj külföldi klasszikusainak ismerete mellett a magyar klérus egyes tagjai önállóan is alkalmazták azok értelmezői módszerét, majd az egyetlen magyarországi forrásban fennmaradt liturgiamagyarázat, a *Micrologus* viszonyát próbáltam tisztázni hordozójához, a Pray-kódexhez, és rajta keresztül az esztergomi liturgiátörténethez. A második alfejezetben arra a következtetésre kel-

lett jutnom, hogy a középkor végének jellegzetes normakönyvei, a direktórium és a ceremoniále csak jelentős késéssel, illetve egyáltalán nem jelentek meg Magyarországon: a török hódoltság és a reformáció terjedése hosszú időre visszavetette és elszigetelte Európa kevésbé hányatott sorsú területeitől a magyar egyházi életet, helyreállítása pedig már a saját rítus, így az önálló rubrikáskönyvek föladásával járt együtt. A nálunk a XVII. század óta használatos direktóriumok már nem a saját ünnepekre korlátozódott helyi hagyományt őrzik, hanem a klerikusok kényelmét szolgálják.

A harmadik fejezetben az esztergomi szerkönyvekben fennmaradt rubrikaanyag összevetésével rekonstruált, a XI–XIV. századi, magyarországi szerkesztésű ordógyűjtemény jellemzése és azonosítása volt a céлом. Először azt a hat forrást mutattam be, amelyeket e forrásanyag helyreállításához használtam, és kitértem arra is, hogy miért tekinthetők jellemzőnek éppen ezek a szerkönyvek az esztergomi liturgiátörténet egészére. Ezután első komolyan értékelhető rubrikás forrásunk, az úgynevezett Hartvik-agenda egyetlen változatban fennmaradt néhány ordójának liturgikus tartalmát elemeztem a későbbi esztergomi rítushoz fűződő viszonyuk szempontjából. A harmadik alfejezetben az általam összeállított, szinoptikus rubrika-táblázat tanulságos részleteit értelmeztem, és vontam le belőle következtetéseket az ordókat fönntartó források szerkesztési szempontjaira vonatkozólag. Végül az így rekonstruált alapszöveg hordozójaként azonosítottam egy föltételezhető esztergomi „ős-pontifikálét”, amelyet véleményem szerint a XI. században, az esztergomi rítus első kodifikálásakor szerkesztettek a főszékesegyház közvetlen környezetében a Német-római pontifikále adta műfaji mintát követve, de alkalmazva az újabb római gyakorlat számos szövegválasztását is. Ez a könyv lehetett az antifonále és a szakramentárium mellett a központi magyar liturgikus szokásrend legfőbb normaszövege a XIV. századig.

Eredményeim a téma, illetve e források megelőző kutatóinak munkáihoz képest részben egyes elsődleges források föltárásában ragadhatók meg, részben az alkalmazott módszerek járulékos hozadékai.

Tudomásom szerint elsőként kíséreltem meg szélesebb összefüggésben együtt látni és láttatni az esztergomi rítus normaszövegeinek fennmaradt korpuszát. Saját kiadásom alapján elemeztem az Esztergomi és az úgynevezett Szepesi ordináriuskönyvet, fölhívtam a figyelmet az eddig elhanyagolt Telegdi-féle ordinárius jelentőségére, és fölvettem néhány szempontot az Egri ordinárius továbbkutatásához. Tisztáztam, hogy mai tudásunk szerint milyen mértékben és módon lehetett jelen a liturgiamagyarázat irodalma a középkori Magyarországon, és hogy számíthatunk-e újabb fölfedezésekre a koraiújkori forrásanyag vizsgálatában. Végül szintén saját kiadásom alapján kimutattam, hogy létezett az utóbb elveszett esztergomi „ős-pontifikále”, megjelöltem műfaji mintáját, bemutattam jellemzőit, és részletesen is tárgyaltam a belőle megmaradt, az évkörhöz kapcsolódó ordósorozat filológiai tanulságait.

Járulékos eredménye ennek a munkának, hogy biztosabb elvi alapokra helyezte a középkor-végi rubrikáskönyvek retrospektív forrásként való fölhasználását, és mindenekelőtt az, hogy új, megalapozott fölfedezésekkel gazdagította a magyar kéziratosság becses emlékeinek, különösen a Hartvik-agendának és a Pray-kódexnek kutatását.

Ha eredményeim egyike vagy másika módosításra, árnyalásra is szorul, helyenként pedig nem volt elég az eddigi munka a végleges ítélethez, biztos vagyok abban, hogy a rubrikás szövegek összehasonlító filológiai vizsgálata termékeny módszer, amelyet még sokan alkalmazhatnak sikerrel újabb magyarországi és külföldi forrásokra.

III. Az esztergomi rubrikás nyelv

A rubrikás nyelv a liturgikus latinság egyik szaknyelvi rétege, ennek esztergomi változata pedig az a nyelvállapot, amelyet a középkori esztergomi rítus fönmaradt normaszövegei közvetítenek felénk. A soron következő részben közölt feldolgozás alapja az Esztergomi és az úgynevezett Szepesi ordinárius, illetve az esztergomi „ős-pontifikále” helyreállított ordótörödékei.¹ Nem szigorú értelemben esztergomi, hanem magyarországi rubrikás nyelvről nincs módunk nyilatkozni: az erdélyi, zágrábi vagy szepességi rítusterületekről nem maradt fenn számottevő rubrikás forrás, a zágrábi és a pálos normaszövegek pedig önálló tanulmányozást érdemelnének, amely viszont meghaladja e munka kereteit.² Kevés és véletlenszerű példa alapján azonban úgy gondolom,³ hogy —a kisebb helyi különbségek ellenére— az újkori vagy a külföldi rubrikás nyelvhasználatokhoz képest figyelemreméltó közös vonásai vannak minden magyar hagyományhoz tartozó rubrikás szövegelemeknek.

A téma jelentőségére a bevezető fejezetekben már utaltam: a közkézen forgó latin nyelvtanok és szótárak rendszerint a klasszikus ókor szerzőinek nyelvhasználatát dolgozzák föl, a középkorkutató pedig legjobb esetben is csak középlatin szótárakat vehet igénybe, amelyek egy-egy terület vagy mai állam középkori írott hagyatékának lexicáját közlik változó alapossággal,⁴ míg átfogó középlatin nyelvtannal mostanáig nem rendelkezünk.⁵ E szomorú jelenségnek csak egyik összetevője az, hogy a „felvilágosult” világi tudományosság hosszú időn át méltatlanul elhanyagolta a középkor kutatását, a sokáig csak jelenére figyelő egyházi tudományosság pedig rövid, XIX–

¹ *OStr*; *RStr*; *PStr*.

² Zágrábi rubrikáskönyvről ugyan nincs tudomásunk, de az esztergomi és a többi magyarországi forrásnál jóval több és összefüggőbb szerkönyvi rubrikaszöveget hoz pl. a Zagreb, MK/BU MR 10. intonárium. A Zagreb, MK/BU MR 46. és a Zagreb, AHAZU I. C. 42. breviáriumok éppúgy, mint az első nyomtatott *Breviarium Zagradiense* liturgiamagyarázatokkal kísért általános rendelkezéseket és az év egyes jeles napjait bevezető rubrikaszövegeket tartalmaznak. A *Missale ... episcopatus Zagradiensis* bevezető rendelkezései jóval hosszabbak, mint bármelyik esztergomi párhuzaméi (legföljebb a *Missale ... ecclesie Quinquecclesiensis* anyaga hasonlítható hozzájuk). A zágrábi rubrikák kora újkori továbbéléséhez ld. CSOMÓ: *A zágrábi székesegyház* átirásait. A *PStr* referenciái között már idézett, egységesen rubrikált pálos szerkönyvek mellett GYÖNGYÖSI: *Incipit directorium singulorum Fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite* liturgikus tárgyú fejezetei érdemelnének figyelmet.

³ Ezeket a *PStr* referenciagyűjteményének összeállításakor volt módom megfigyelni.

⁴ A középlatin szótárakról ld. STOTZ: *Handbuch* I. 204. skk.

⁵ Ehhez ld. KLOPSCH: „Zu einer mittellateinischen Grammatik”. Bár nem kifejezett nyelvtankönyv, de újabban a legteljesebb összefoglalást adja a föntebb idézett STOTZ: *Handbuch*.

XX. századi fölvirágzása után ma általában nincs olyan helyzetben, hogy gondját viselhesse e nagyrészt általa meghatározott irodalomnak — sőt olykor mintha szabadulni igyekeznék saját múltjának középkori szakaszától.

A másik összetevő az, hogy középlatin nyelv tulajdonképpen nem létezik.⁶ A klasszikus latinság egy belátható, tágabb kánonja szerint is néhány száz év alatt keletkezett, műfajilag kevésbé változatos, egyetlen város irodalmi elitjéhez kötődő⁷ korpusz nyelvhasználata, amelyet az iskolai hagyomány szövegválogatása és a grammatikusok ténykedése tovább szűkített és egységesített. A humanizmus ugyanezen nyelvállapotot választotta stílusmintának, és tette vele újra egységessé, egyszersmind bizonytalanabbá és szegényebbé a kora újkori latinságot.⁸ A középkori írástudók legjobbjai mindvégig olvasták és értették a klasszikusokat, és —mint számos példa mutatja— bánni is tudtak a klasszikus nyelvvel, ezért tulajdonképpen kijelenthető, hogy a „középlatin” leíró értelemben tartalmazza a klasszikus-humanista nyelvállapotot.⁹ Ugyanakkor ez a latin több mint ezer éven keresztül —és sokkal inkább, mint az ó- vagy újkorban— az egész európai kultúrkör közvetítő, tudományos, hivatali és elsődleges irodalmi nyelve volt, amelyet korszakonként és területenként, s ugyanígy műfajonként, stíluszintenként, szak- vagy rétegnyelvenként alig fölbecsülhető mennyiségű nyelvvaltozat képvisel.

Az egyházi latin, amelynek a rubrikás nyelv másfelől része, egyszerre szűkebb és tágabb kategória, mint a középlatin. Szűkebb, mert elkülöníthető a középkor világi latinjától, és tágabb, mert hozzá tartoznak más körülmények közt született ókori, újkori, vagy akár kortárs alkotások, amelyek olykor a középkorra visszamenő nyelvhasználati szokást folytatnak, máskor viszont gyökeresen szakítanak távolabbi előzményeikkel. A középkorra redukált egyházi latin önmagában is szerteágazó: a teológiai diszciplínák, a kánonjog vagy a kegyességi irodalom éppúgy hozzátartoznak, mint a liturgikus nyelv, amely szintén inkább a liturgikus gyakorlatban élő vagy arra szánt szövegek együtteséből elvonatkoztatott használati-hermeneutikai kategória, semmint nyelvi leírható képződmény.¹⁰ Más szójelentések és nyelvtani szabályok érvényesek a

⁶ A problémáról és történetéről, különösen az „élő nyelv vagy mesterséges nyelv-e a középlatin?” kérdéstről ld. LÖFSTEDT: „Mittellatein”.

⁷ Voltaképpen még a késő ókori egyházatyáknál is (Ambrus, Cyprianus, Ágoston, stb.).

⁸ Vö. NUNN: *Ecclesiastical Latin* 1–2; LEITL: *Das Latein der Kirche* 7.

⁹ Ez lemérhető a hibátlan klasszikus metrikával készült liturgikus költeményeken, mondattani szempontból pedig a legendairódalom kiemelkedő alkotásain. Az euchológia klasszikus rétege (vö. LODI: *Enchiridion eubologicum*) és a korai egyházatyák munkássága még irodalomtörténeti értelemben is a klasszikus antikvitáshoz sorolható.

¹⁰ Ennek kifejtését adja FÖLDVÁRY: „Szent nyelv vagy szent nyelvek?”.

latin Biblia különböző korú, stílusú és nyelvi hátterű szövegeiben,¹¹ a latin euchológia prexeiben, könyörgéseiben, prefációiban vagy áldásaiban,¹² az eltérő iskolákat követő himnusz- és szekvenciaköltészet egyes szerzőinél¹³ vagy a legalább hét-nyolcszáz évet átfogó kommentár- és legendairódalom különféle darabjaiban.¹⁴

A rubrikás nyelv a liturgikus nyelv határvidékéről származik: a rubrikás szövegek a liturgia szöveges és nem szöveges elemeire vonatkoznak, vagy akár az előbbiekkal azonos könyvben szerepelnek, és tartalmi egységüket biztosítja, hogy tárgyuk, a kultusz a középkori rubricisztika több mint ezer éve során nem változik jelentősen.¹⁵ De szemben a liturgia szövegeivel a rubrikás szövegek nem kánoniak, ezért jobban ki vannak téve a nyelvhasználat korhoz, területhez és szociális közeghez kötött változásainak. Még az egységesnek szánt újkori rubrikás nyelv is őrzi néhány nyomát a középkori tarkaságnak, a Tridenti Zsinat előtt pedig —központi szabályozás híján— zavarba ejtően összetett képpel találkozunk.

Ez a kép valóban zavarba ejt, de nem zavaros. Kezdetről fogva föltételeztem, hogy a szerető gondoskodással és nagy áldozatokkal fönntartott középkori rítus írásbelisége ésszerű volt,¹⁶ és föltételezem, hogy ugyanilyen ésszerű volt nyelvhasználata is. Feladatomban ezért azt tekintem, hogy körvonalazzam, történeti és földrajzi összefüggésbe helyezzem ennek a tarkaságnak egy színfoltját, az általam közelebbről ismert esztergomi rubrikás nyelv lexikai-frazeológiai (1.), mondattani (2.) és írásképi jellegzetességeit (3.). Amellett, hogy gyakorlati segédletet, vagy —mivel a szoros elemzés a szövegek nagy mennyisége, a részletes összevetés pedig a párhuzamok hiánya miatt nem lehetséges— legalább egy azt megalapozni képes áttekintést kívánok adni a liturgika iránt érdeklődő olvasó és a középkori latinság kutatója kezébe, föl szeretném

¹¹ A bibliai latinságról ld. PLATER — WHITE: *A Grammar of the Vulgate*. A Vulgata „helyes” latin szövegével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a ma legrangosabbnak számító stuttgarti kiadás (WEBER: *Biblia sacra iuxta vulgata[m] versionem*) kevésbé egyezik meg a Vulgata liturgikus és teológiai forrásként széles körben elterjedt szövegváltozataival, mint a XVI–XX. században számos kiadást látott *Editio Sixtino-Clementina*, így a középkortudományban az utóbbi idézhető nagyobb haszonnal. A ma is föllelhető antikvár példányok mellett ld. <http://vulsearch.sourceforge.net/html/index.html>.

¹² MOELLER — CLÉMENT — COPPIETERS ʔT WALLANT: *Corpus orationum*; MOELLER: *Corpus praefationum*; uő: *Corpus benedictionum pontificalium*.

¹³ Legteljesebb kiadásuk DREVES — BLUME: *Analecta Hymnica*.

¹⁴ Az apostoli kortól 1216-ig, III. Ince pápa haláláig mindmáig a *Patrologia Latina* 217 kötete közli a legteljesebb —szövegkritikai szempontból egyenetlen minőségű— anyagot. A középkor későbbi szakaszának szövegeit megjelentető szövegkiadások közül a Brepols kiadó *Corpus Christianorum* sorozatának *Continuatio Mediaevalis* folyama a legbővebb és gyarapszik a leglendületesebben.

¹⁵ A középkori és újkori liturgia tartalmi változásait a már hivatkozott REID: *The Organic Development of the Liturgy* 46–62., 74. skk., 150. skk. tekinti át.

¹⁶ Ld. erről föntebb, az I. 1. a) alfejezetben írtakat.

tárni azokat a motívumokat, amelyek a rubrikás nyelv változásait, szétagolódását és egységesedését előidézték, és buzdítani szeretném pályatársaimat, hogy e részleteit tekintve nehezen megközelíthető szaknyelvet nemzetközi szinten segítsenek pontosan megérthetővé tenni. A rubrikás nyelv vizsgálatába csak különösen indokolt esetben vonom be azokat a szerkönyvi szövegeket, amelyeket forrásaink idézet formájában vagy kiegészítésként tartalmaznak, de erre is szükség lehet, ha azok az új összefüggésben jellemző módosulást szenvednek.¹⁷

¹⁷ Különösen az írásképi jellegzetességek vizsgálatakor nem lehet élesen megkülönböztetni a rubrikás és a szerkönyvi szövegeket.

1. SZÓKÉSZLET ÉS FRAZEOLÓGIA

A magyarországi rubricisztika szóhasználatát és sajátos kifejezéseit legjobban és legteljesebben egy, az ismert források szaknyelvi elemeit megmagyarázó glosszáríum lenne képes földolgozni. Mivel ezt a glosszáríumot a közeljövőben tervezem összeállítani,¹ az alábbi fejezetben nem magát a szó- és kifejezőkészletet, hanem a glosszáríum összeállításának szempontjait és a már előmunkálataiból levonható következtetéseket ismertetem.

Az anyag feldolgozásának kettős célja és haszna van: egyrészt nyelvi szinten nyújt segítséget egy-egy bizonytalanul értelmezhető szövegelem megértéséhez, másrészt ahhoz járul hozzá, hogy egy szövegelemet —még ha értelmezése nem is okoz nehézséget— műfajhoz, stílushoz, intézményhez vagy korszakhoz lehessen kötni. Az első megközelítés a nyelvi érdeklődést támogatja a liturgia terén megszerzett tudással, míg a másik épp fordítva, a nyelvi tudás eszközeivel siet a liturgiátörténet segítségére.

A soron következő alfejezetekben előbb az előkészületben lévő glosszáríum tartalmát, szóelemzési módszerét mutatom be (a), majd intézményes-területi (b), illetve történelmi bontásban vonom le a belőle fakadó következtetéseket (c). Az anyag bősége miatt sem ez, sem a rákövetkező alak- és mondattani fejezet nem követheti szorosán a vizsgált szöveget, így kénytelen vagyok az ott megfigyelhető jellegzetességeket általánosítani. Ez egyes részjelenségek elhanyagolásával járhat, de föltétlenül segíti az esztergomi rubrikás nyelv egységes megközelítését, lényegi vonásainak kiemelését.

A) A GLOSSZÁRIUM

Az esztergomi rubrikás szójegyzék elsősorban a *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*² rubrikás vonatkozásban részben hiányos, részben pontatlan vagy hibás olvasatra épü-

¹ Szótörténeti szempontból ehhez nem nélkülözhető a középkori gyakorlat végpontját megjelenítő *OTel* szövegének átírása, amelyre mindeddig nem került sor.

² „A *MKLSz* munkálatainak alapjául szolgáló gyűjtésben csak a tartalmuk szerint hazai eredetűnek tekintett szerkönyvi szövegek (pl. a magyar szentek zsoltoszmái, saját misetételei) kaptak helyet, jóllehet Déry Balázs a szótár egykori munkatársaként fölhívta a figyelmet arra, hogy a rubrikák szókészlete tük-

lő szócikkeit hivatott kiegészíteni, de legjobb folytatása egy nemzetközi, a rubrikás szókészlet egészét földolgozó gyűjtés lenne.³ Fontos ugyanis, hogy a középlatin szaknyelvi rétegeket ne pusztán regionális bontásban ismerje meg az olvasó, főként ha azok a szótárakban alig választhatók el egymástól és a nem szaknyelvi rétegektől.

a) Szemantika

A liturgia magyar nyelvű szakszókincse még ma is csak részben mondható kialakultnak, ezért a hagyományos szótárakkal szemben ez a glosszárium nem elégedhet meg azzal, hogy a latin szónak egy vagy több magyar szót feleltet meg, de nem is veheti át egy liturgikus lexikon szerepét. Ezt az ellentmondást a következőképpen igyekszem föloldani.

1) A félkövérrel kiemelt eredeti szónak első helyen, kurzív szedéssel az általam javasolt, lehetőleg egy, indokolt esetben szinonimákkal kísért magyar fordítása található. Ha a szót változatlan alakban befogadta a magyar nyelvi közeg, akkor következetesen kiejtés szerinti átírásban közlöm, az érvényes helyesírási szabályok szellemében⁴ azt érzékeltetve ezzel, hogy a liturgia szókészlete nem idegen elem, hanem szerves része a magyar nyelvnek.⁵ Többnyire ilyenek a szerkönyvek, a liturgikus tételek vagy egyes szolgálattelvők megnevezései (pl. szakramentárium, kommúnió, celebráns). A teljes következetesség érvényesítése helyett a szóalakokat elterjedt alakjukban köz-

---

rözhet csak vagy elsősorban Magyarországra jellemző terminológiát: ennek összegyűjtésén, leírásán és a külföldi megfelelőekkel való összevetésén jelenleg dolgozom.”, vö. FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 407.

³ Területi és kisebb térségekre utaló jellegzetességeket és ezek történeti rétegződéseit a kiadott rubrikás források mellett (és azokhoz képest alaposabban) mallorcai és katalán consuetákban volt módomban azonosítani. STOTZ: *Handbuch* I. 432–441. részletesen ismerteti a középkori egyházi szaknyelvekkel kapcsolatban a közelmúltig megjelent segédanyagokat. Jóllehet köztük számos liturgikus tárgyú munka is akad, ezek kivétel nélkül szerkönyvi szövegekkel foglalkoznak. A legújabb és legjobb nyelvi monográfia alapján tehát nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a középkori rubrikás szókészletről még helyi szinten sem született összefoglalás.

⁴ Ezek a szabályok idegen szavak, ill. jövevényszavak között tesznek különbséget (vö. LACZKÓ — MÁRTONFI: *Helyesírás* 243–245.). Az alapvető liturgikus szókészletet egyértelműen az utóbbi csoportba sorolom, mert (1) már a középkorban a magyarba kerültek, (2) hangtani tulajdonságaik összhangban vannak a magyarral és (3) nincs bennük jellegzetes idegen szóelem. Az egyetlen nehézséget az jelentheti, hogy a liturgikus szókészlet ma csoport- vagy rétegnyelvre korlátozódik, ez azonban —különösen az adott csoportnak vagy rétegnek szóló írásokban— nem elégséges ok arra, hogy a másik három tényezőnél befolyásosabbnak tekintsük. A meghonosodás kezdeti szakaszában lévő, ma még idegennek ható szavakat a következetesség okán és meghonosodásuk érdekében írom fonematikusan.

⁵ Ezt a *Magyar Egyházzene* című, mindmáig leghosszabb életű magyar egyházzenei és liturgikus folyóiratban követett gyakorlatot újabban a hivatalos egyházi kiadványok is előnyben részesítik, vö. *Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához*.

löm;⁶ ahol több eltérő írásmód szokásos, ott a nyelvtörténetileg megalapozottabbat részesítem előnyben (pl. diakónus, antifóna).⁷

2) A második helyen, idézőjelben a szó hagyományos magyar fordítását tüntetem föl, ha van ilyen — szokatlan, ritka vagy akár félreérthető megnevezések esetén (pl. *secreto*: „alattomban”)⁸ a forrás megjelölésével. Ennek jelentősége abban áll, hogy érzékeltetni tudja a rubrikás szakszókincs tekintélyes múltját és mély meggyökerezettségét a magyar nyelvben, és néhány esetben használható alternatívát jelent a latin kölcsönszóval szemben, vagy amellett. Forrásul elsősorban a Lányi-kódex ordináriusát,⁹ olykor liturgikus tartalmú nyelvemlékeink, például az Apor- vagy a Festetics-kódex rubrikáit használtam.¹⁰ A régies változat esetleg visszautal a latin eredetire (pl. *pulsans organum*: „vervén az orgonát”), vagy pontosabban megvilágítja annak valódi tartalmát (pl. *vigilia*: „böjt”).¹¹ Különösen fontos ez a kiegészítés a hagyományos magyar ünnepevek megőrzéséhez (pl. Gyertyaszentelő, Kilenchagyó, feketevasárnap, Áldozó, kántorböjt, egyháznap).

3) A harmadik helyen zárójeles „determinánssal” utalok arra, hogy milyen fogalomkörbe tartozik az illető szó: alkalom, szertartás, tételtípus, könyvműfaj, tárgy, öltözet vagy más egyéb. A „determináns” egyben alkalmas arra, hogy az ábécérendet követő glosszáriumot adatbázisként való fölhasználása esetén tartalmi csoportokba is lehessen rendezni. A tartalmi kategóriára utaló szót vagy rövidítést kevésbé közismert fogalmak esetén zárójeles megjegyzéssel részletezem: ilyesmit akkor tartok indokoltnak, ha úgy gondolom, hogy a liturgikailag átlagosan képzett és latinul bizonyos mértékig tudó olvasónak is nehézséget okozna a fogalom vagy a rá alkalmazott szó megértése (pl. *temporale ligneum*:¹² fa időjelző, vagyis kereplő vagy olyan lécs, amelyet haran-

⁶ Így pl. az „introitus” szóban nem alkalmazom a hangsúlyos, nyílt szótag nyújtását, a szóvégi „o” hangot mindig megnyújtom, stb.

⁷ Rajeczky Benjamin, Mezey László és Dobszay László munkáiban —és tekintélyük miatt számos öket követő kiadványban— az „antifóna” írásmód a szokásos. A „diakónus” alak ma egyezményesnek, sőt hivatalosnak számít. Ugyanakkor egyik sem felel meg az eredeti, görög, ill. latin hangalaknak, amely pedig a magyarba mindkét esetben hibátlanul képes illeszkedni.

⁸ P 52^r, vö. Budapest, MTA KT K 43. passim.

⁹ Vö. Budapest, MTA KT K 43., kiadása VOLF: „A Lányi codex” — ld. róla fentebb, a II. 3. e) alfejezet megfelelő szakaszát.

¹⁰ Apor-kódex (magántulajdon), hasonmás kiadása SZABÓ: *Apor-kódex*, átírása VOLF: „Apor codex”, rubrikás szövegeket hoz 240–244; Budapest, OSzK MNy. 73., kiadása N. ABAFFY: *Kinizsi Pálné imádságoskönyve*. A régi magyar liturgikus nyelvvel kapcsolatban egyébként jól hasznosítható óprotestáns emlékek nem szolgálnak számottevő rubrikás szókincessel — az ezekre vonatkozó segítséget és e negatív adatot Fekete Csabának köszönöm.

¹¹ Általánosan használt kifejezés minden forrásunkban, vö. Budapest, MTA KT K 43. passim.

¹² H 42^r.

gozás helyett kalapáccsal ütnek a szent háromnapban, a bizánci szimandron [*sémantérion*] megfelelője).¹³

4) Egyes esetekben az illető szó eltérő jelentéssel, de szerepel a klasszikus latin-magyar szótárakban is. Ilyenkor indokolt, hogy a glosszáriumban ne csak az eltérő megfelelő legyen megadva, hanem röviden ki legyen fejtve, hogy milyen módon kapcsolódik a rubrikás nyelvben fölvetett jelentés az „eredetihez”. Hasznos ez azért is, mert jelzi a sokszor értelmetlenül szembeállított, máskor viszont helytelenül összemossott klasszikus és középkori, közelebbről egyházi nyelvhasználat folytonosságát (pl. *suffragium*: [eredetileg] fölkiáltás (esetleg: töredék [szavazócserép])¹⁴ → szavazat = [a rubrikás nyelvben] az *oratio ad poscendum suffragium sanctorum* kifejezésben „könyörgés a szentek szavazatának, vagyis közbenjárásának kérésére” → megemlékezés a szentről → megemlékezés).

β) Használat (kor, hely, stílusérték)

Lényegében ez felel meg a szócikk jelentéstani részének. A szócikk második felében elsősorban a használat korára, helyére és jellegére utaló adatok kapnak helyet. Kiskapitális rövidítéssel jelölöm, hogy a szó általánosan elterjedt (ma is élő),¹⁵ általánosan elterjedt, de jellegzetesen középkori és az újkorra kiveszett, nagyobb térségre, de nem egész Európára jellemző, sajátosan magyarországi, vagy csak egy-egy forrásban található meg.¹⁶ Különösen ritka vagy bizonytalan értelmű helyeknél, főként hapax legomenon-oknál idézem a szövegkörnyezetet is egy vagy két tagmondat erejéig. Helyenként egyéb forrásokból és külföldről vett referenciákat is idézek, ha a kifejezés —azonos vagy eltérő jelentésben— máshol is bevett (pl. *antiphonam imponere*),¹⁷ jelentése történetileg változik meg (pl. *pulpitum*: [a középkorban helyenként] kórusrekesz-

¹³ CABROL — LECLERCQ — MARROU: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne* III/2. 1970–1976. (a „Cloche, clochette” címszó részeként).

¹⁴ WALDE — HOFFMANN: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* 625–626. a *fragor*-etimológiát részesíti előnyben a *frangere*-vel szemben.

¹⁵ Az újkori terminológia forrásának a BR, a MR, a PR, a CE és a RR szókészletét tekintem. Legjobb szótári összefoglalásuk SLEUMER: *Kirchenlateinisches Wörterbuch*.

¹⁶ Ezeknek megítélésében —mérvadó szótári referenciák hiányában— saját forrásismeretemre és az általam kiadott szövegekre vagyok kénytelen hagyatkozni.

¹⁷ Az „incipere” jelentéssel széles körben elterjedt, különösen a PRG hatását tükröző forrásokban (ld. a *PStr* referenciái közt a dél-német–osztrák és a lengyel forrásokat). Magyarországon a korai időszakban jellemző, a H és a P mellett a Güssing, KBF 1/43-ban fordul elő kétszer. Ezzel szemben pl. a tournai-i ceremóniále (PYCKE: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai*) következetesen „præintornare” jelentésben használja.

tő, [az újkorban] szószék),¹⁸ vagy ha más területen, más korban másként hívják ugyanazt (pl. a karing Magyarországon *superpellicium*, Itáliában inkább *cotta*).¹⁹

Elkülönítem a tömegesen előforduló középkori szakszókincstől a kifejezetten régi-es alakú vagy jelentésű szavakat²⁰ (pl. a *responsum* „responzórium”, a többesszámú *versus* „himnusz” jelentésben)²¹ és az újkori rubricisztika Magyarországon nagyrészt idegenszerű terminusait (pl. *pluviale*, *semiduplex*).²² Indokolt esetekben ki kell emelni a szó gyakoriságát vagy ritkaságát (pl. a szekvenciát egyaránt nevezik forrásaink *prosa*-nak és *sequentia*-nak, de nem azonos gyakorisággal).²³ Különösen a régibb rubrikáknál szükség lehet a stílusérték meghatározására (pl. nem mindegy, hogy a püspököt a köznyelvi *episcopus*, a közepes *pontifex*, a fennkölt *antistes*, vagy a költői *præsul* megjelöléssel illeti egy szöveg):²⁴ a Pray-kódex néhány egyetlen változatban fennmaradt toldalék rubrikájáról gyakran épp a benne szereplő szavak stílusértéke (pl. *fuscus*, *levita*, *in modum furantis*)²⁵ teszi világossá, hogy a pontifikális vagy a monasztikus bővítések közül valók.²⁶

Mivel a rubrikás nyelvnek fontos összetevőjét alkotják a többszavas fordulatok, visszatérő frázisok, ezeknek szintén helyet kell biztosítanom a glosszáriumban, még akkor is, ha elemeik önállóan már szerepelnek benne.²⁷ A frázisok a bennük szereplő

¹⁸ NIERMEYER: *Mediae Latinitatis Lexicon* 871. még „ambó” értelemben hozza, a PR 544. vagy a CE 95. már „szószék” értelemben. A késő középkori forrásokban a lettner mellett a kórus további emelvényeire, állványaira is utalhat: pontos megkülönböztetésekre csak a teljes forrás és az általa leírt kultikus tér ismeretében van mód.

¹⁹ Az előbbi az újkor folyamán lassan kiszorul a használatból, de a CR és a CE többször használja (jellemző, hogy a nem itáliai eredetű PR viszont nem). Az itáliai és a „hegyeken túli” terminológia néhány korai különbségét emeli ki még MARTIMORT: *Les “Ordines”* 33.

²⁰ Korszakhatárnak (mint alább részletezni fogom) a XIII., sajátosan magyar vonatkozásban a XIV. századot kell tekintenünk. A régies szóképzés csak lassan tűnik el teljesen, így az archaikus jelleg megállapításához jelentős forrásanyag ismerete, ill. ebből származó stílusérzék is szükséges.

²¹ Mindkettő a PStr örökségére jellemző, a H-ban és a P-ben következetesen, a MNStr-ben maradványszerűen, később csak véletlenül fordul elő (mindenütt a közös anyag része). Az ordináriusokban egyik sem használatos.

²² Mindkettő az OTel-re jellemző.

²³ A magyarországi forrásokban egyértelműen az előbbi tekintendő eredetinek.

²⁴ Az előbbi kettő igen elterjedt, a *præsul* szerkönyvi szövegeken kívül csak H 35^r-n, az *antistes* csak a PStr egyetlen nagypénteki helyén (H 77^v = P 51^v) olvasható.

²⁵ P 49^v. Az utóbbi hely egyébként megvan hispán forrásokban (Barcelona, BC Ms. 276; Barcelona, AC Ms. 138; Girona, AC Ms. 9., stb.) és a premontrei hagyományban is (vö. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 189.), Magyarországon csak az idézett helyről adatolt, így a P eddig ismeretlen forrásáról árulkodhat.

²⁶ Ld. erről fentebb, a II. 3. c) alfejezetben írtakat. A magas stílusérték pontifikális eredetre utal.

²⁷ Frazeológiai szempontból a latinszótárak közt kiemelkedő pl. CAMPANINI — CARBONI: *Vocabolario latino-italiano*.

legfontosabb mondatrész, lehetőleg az ige alapján kereshetők ábécérendben, de utalok rájuk minden jelentősebb tagjuknál. A frázisok fölvételét nemcsak az indokolja, ha jelentésük más, mint ami szóelemeikből következtethető lenne (pl. *tangere in organo*),²⁸ hanem az is, ha állandó megfogalmazást képviselnek, és ezzel egy kor vagy környezet egyezményes nyelv szokását teszik megfoghatóvá (pl. *cui cras orare intendis*).²⁹

A glosszarium legfőbb haszna a magyarországi rubrikás források biztosabb értelmezése, de a belőle levonható következtetések távolabbra is vezetnek. A pontosabban lokalizálható szóhasználatok egyes liturgikus tájak és a hozzájuk kötődő források közti szorosabb kapcsolatra deríthetnek fényt, vagy jelezhetik egy-egy intézmény különállását. Valamely sajátos terminológia általánossá válása a rítus és az azt megalapozó kodifikáció egyértelmű jele, az egyazon intézményhez fűződő szóhasználat változásai viszont történeti eseményeket képezhetnek le.³⁰ A következő két alfejezetben a magyarországi rubrikás terminológia földrajzi-intézményi, illetve történeti tanulságairól szólok bővebben. A rubrikás szókészletet további szakszókincsekre tagoló „determinánsok” haszna majd dolgozatom utolsó, IV. részében lesz kézzelfoghatóvá.

²⁸ *OStr*; *OAgr* passim.

²⁹ Kizárólag az *OStr*-ben, de ott passim.

³⁰ Ilyen szintű következtetések levonására a töredékes magyar forrásanyag alig alkalmas. Mallorcai és katalóniai kutatásaim során azonban a következőket figyeltem meg. Egyes jellegzetes szavak (a Girona, BPE Ms. 108. valladolídi konszuetúdó alapján) az egész ibér félszigetre jellemzők, és már a legkorábbi (XII. századi) rubrikás forrásokban azonosíthatók (pl. *officium*: introitus, *prosa*: szekvencia, *missa maior*: nagymise, *missa matutinalis*: reggeli votív mise). Ezek nem egyedülállók Európában, de helyi szint kölcsönöznek a nyelvzetnek. Megkülönböztető helyi terminológiát XIV. századi és későbbi mallorcai és a barcelonai források alkalmaznak a leghatározottabban, de a nyomtatott *La Seu d’Urgell*-i rituále tanúsága szerint (*Ordinarium ... sacrosanctae Urgellensis ecclesiae*) ugyanez a középkor végén már szélesebb körben érezteti hatását (csak ezekre jellemző pl. a *salipassa*: szenteltvízhintés, *fari*: sötét zsolozsma). Ennek a szókészletnek egy korlátozott hányada elterjedtebb, így *La Seu d’Urgell*-ben, Vicben, Gironában, Tarragonában is otthonos, de csak a XIV. századtól kezdve (pl. *triumphari*: neumával [tónushoz alkalmazott, melizmatikus díszítéssel] énekelni, *cymbalum*: harang, *regula*: rubrika). A XIV. századnál korábbi vagy archaikus jellegű XIV. századi források csak a legáltalánosabb „ibér” jellegzetességeket hozzák. A terület nálam avatottabb ismerői bizonyára tudnák, hogy az így körvonalazott korszakok és övezetek milyen intézmény- és liturgiátörténeti jelenségekkel állnak kapcsolatban. Hasonló eredmények lehetőségére vélek következtetni a kiadott forrásanyag terminológiai változatossága alapján máshol is (ennek jelentőségére utalok a FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek I–III.” bevezetőiben közölt szerény mintavétellel).

B) A RUBRIKÁS SZÓKÉSZLET INTÉZMÉNYES ÉS TERÜLETI MEGOSZLÁSA

Mint azt előljáróban elmondtam, a fennmaradt magyarországi rubrikás szókészlet lényegében egységes, ha távolabbi, például a mai Spanyolország, Franciaország vagy Nagy-Britannia területéről származó párhuzamokkal hasonlítjuk össze. Az egész Európában elterjedt és részben máig érvényes terminológián felül az egyes helyi hagyományok számos olyan jellemző terminust vagy fordulatot használnak, amelyek fölismerhetővé teszik intézményes vagy területi hovatartozásukat:³¹ ezek többsége nem okoz értelmezési problémát, és még kevésbé okozhatott eredeti környezetében, ahol egy közismert vonatkoztatási rendszerben és közmegegyezés szerint használták őket. Hogy mégis tudatosan vállalt rétegnyelvi jelölőkről van szó, azt igazolja, hogy a területhez csak áttételesen kötődő szerzetesrendi rítusok is őriztek ilyen jellemző lexikai elemeket, márpedig ezek érintkezésben voltak tartózkodási helyük világi egyházának szóhasználatával.³²

a) *Az ordináriuskönyvek szóanyaga*

A Magyarországról ismert ordináriuskönyvek³³ a Telegdi-féle, jóval későbbi nyomtatvány kivételével azt a benyomást keltik, hogy az általuk használt nyelvezet, és benne a terminológia tökéletesen megegyezik. Valóban azonos megnevezésekkel illetik a liturgia alapvető tárgyait és fogalmait, és fordulataik is azonos műveltségre, nyelvi igényre utalnak, még ha hozzá is kell tennünk, hogy a *Rubrica Strigoniensis* kivonatos és másodlagos helyzetének megfelelően kevésbé következetes, és olykor még nyomtatott rokonainál is szabálytalanabb.

Az egyes, több változatban élő szavak befogadottságának mértéke azonban különbözik. Az antifónából, verzikulusból és könyörgésből álló megemlékezéseket például Európa-szerte a „suffragium”, a „commemoratio” vagy a „memoria” szavakkal jelölik a rubrikák. Magyarországon egyértelműen a *suffragium* látszik őshonosnak, és meszsze ez fordul elő a leggyakrabban mindhárom ordináriuskönyvben: a „Szepesiben” 110, az Esztergomiban 530, az Egriben 456 alkalommal, ami hozzávetőlegesen

³¹ A jellegzetes szóanyag mennyisége változó, és a nyomtatásban megjelent források nem teszik lehetővé, hogy egy-egy térség nyelvhasználatáról pontos képet kapjunk. Az általam eddig megismert anyagban a már említett mallorcai-katalán példákon kívül leginkább az angol rítusok lexikája tűnt jellegzetesnek (pl. *exsecutor officii*: celebráns, *cum regimine chori*: előénekesekkel tartott szertartás [ünneprang], *invitatorium simplex/duplex/triplex*: egy, két ill. három énekes által énekelt invitatórium [ünneprang]).

³² Összességében mégis azt kell megállapítanom, hogy a nyelvi különlegességek hiánya és a nagyobb egységesség főleg a központosított, rendi forrásokra jellemző, így azok (és itt nemcsak a közismerten kuriális rítusú ferencesekre gondolok) jóval közelebb állnak az egységes, újkori rubrikás gyakorlathoz.

³³ *RStr*; *OStr*; *OAgr*; *OTel* — ld. róluk fentebb, a II. 1. fejezetet.

arányban van az egyes források egymáshoz viszonyított terjedelmével.³⁴ Ugyanakkor a *commemoratio*, amely egyébként az újkori római kiadványok kedveltebb terminusa, a „Szepesiben” —ahhoz képest, hogy a könyv alig egyharmada a másik két ordináriusnak— 20 helyen fordul elő, míg az Egriben 16-szor, az Esztergomiban pedig — ez a leghosszabb a három közül— mindössze 3-szor. Ráadásul, ha közelebbről szemügyre vesszük őket, kiderül, hogy a jelzett előfordulások közül az Esztergomi ordináriusban 2, az Egriben pedig 4 a „Commemoratio sancti Pauli” néven ismert, június 30-i ünnepre vonatkozik. A „memoria” szó a *Rubrica Strigoniensis*-ben egyszer sem található meg, míg az Esztergomi ordináriusban 1-szer, az Egriben pedig 6-szor szerepel.³⁵

Az adatbázisok adta keresési lehetőségeknek ez a látszólag öncélú kihasználása csak azért nem aknázható ki eléggé, mert viszonylag kevés forrással rendelkezünk, és mert az elérhető források sem kezelhetők még mindnyájan elektronikus alakban. A részletesebb kutatás lehetőségei mindenesetre körvonalazódnak. Egyértelmű, hogy a közel azonos mértékben elterjedt, uralkodó terminológia mellett föltűnnek olyan változatok, amelyek annyira kevesen vannak, hogy folyamatos olvasás közben még a szövegkiadó figyelmét is elkerülik, mégis jellemzők az egyes forrásokra. A *commemoratio*-t és a *memoria*-t az Esztergomi ordinárius gyakorlatilag nem ismeri, míg a „Szepesi ordinárius” az előbbit feltűnően gyakran használja, az Egri ordinárius pedig az utóbbit alkalmazza néhol — mindenképpen többször annál, hogy véletlenszerű legyen.

Hasonlóan jellegzetes a mise kezdőénekére használt „introitus” és „officium” megjelölések előfordulásának viszonya: a két nyomtatványban egyértelműen az utóbbi jellemző, bár körülbelül 1 : 6 arányban az előbbi is használatos. Szemben velük a *Rubrica Strigoniensis* csak nyomokban használja az „officium” szót ilyen jelentésben, viszont terjedelméhez képest gyakran él az *introitus*-szal.³⁶

³⁴ A pontos terminológiai vizsgálatot a szövegek kereshető, elektronikus rögzítése teszi lehetővé. Mint arra alább, e rész 3. fejezetében visszatérek, ugyanez indokolja az egységes írásmód bevezetését. Köszönettel tartozom Dobszay Lászlónak és Déri Balázsnak, amiért saját munkáim mellett az *O Agr* számítógépes változatát is használhattam.

³⁵ STOTZ: *Handbuch* I. 314. skk. *Wortbeispiele* nyomán csak néhány kiemelt példával érzékeltetem a jelenségeket. Teljesebbnek szánom e szempontból a glosszariumot, de a terminusok egyike-másika cikkszerű földolgozásra is érdemes, amint erre kiváló példát adnak MOHRMANN: *Études sur le latin des chrétiens* I. 205–222. (*pascha, passio, transitus*), I. 277–286. (*doxa*), IV. 211–230. (a templom), IV. 231–252. (*episkopos, speculator*). Magyarul hasonló ezekhez pl. MEZEY: *Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok* 49–58. (*ambitus, claustrum*). Nem egyházi összefüggésben, de módszertanilag tanulságos még DÉRI: „...Et pigmenta multa habebant.»”.

³⁶ Mint fentebb utaltam rá, az „officium” szó ebben a jelentésben a magyarországinál is következtetesebb jelölője az Ibér-félsziget rubrikás nyelvének. A graduálék és misszálék címfeliratai alapján Ma-

Azt figyelhetjük meg tehát, hogy a másodlagos változatok előfordulási aránya jellemző egy-egy forrásra, és több párhuzam esetén fontos következtetések alapjául szolgálhat. A két, találmra kiválasztott példából az derült ki, hogy lexikai szempontból a „Szepesi ordinárius” bizonyos mértékig távol áll két rokonától, azok között viszont csak árnyalatnyi a különbség. Ha lehetséges volna megvizsgálni a nagyjából egykorú esztergomi, illetve szepességi szerkönyvek rubrikáiban a „commemoratio” szó előfordulásainak mennyiségét,³⁷ esetleg az is kiderülhetne, hogy a *Rubrica Strigoniensis* általam egyébként vitatott szepességi eredetét³⁸ az alapszöveg szintjén is komolyan kell-e venni (még ha a rítusról szóló adatok ezt nem is támogatják).

Még jobban eltávolodnak egymástól az ordináriusok, ha nem a közös magyarországi szaknyelv részét jelentő liturgikus terminusokat, hanem a frázisokat vizsgáljuk. Ezek között majdnem minden esetben jelentős mennyiségi különbség van, egyes sajátos megfogalmazások pedig csak az egyik vagy a másik könyvre jellemzők. További hazai ordináriuskönyvek hiányában nem valószínű, hogy e frazeológia alapján megrajzolhatnánk a középkori Magyarország rubrikás nyelvhasználatának térképét, de a módszer esetleg sikerrel alkalmazható más, fennmaradt emlékekben gazdagabb területekre. Több sikert remélek a másodlagos terminológia föltárásától, de ehhez a nagyobb hagyományú és több szerkönyvvel dokumentált zágrábi és pálos rítusváltozatok rubrikaanyagának adatbázissá alakítására van szükség.³⁹

Az ordináriusokból elvont magyarországi rubrikás szókészlet mint egész nem rendelkezik közvetlen, belső párhuzamokkal, és egykorú a breviáriumban, misszálékban található direktoriális jellegű, az „ős-pontifikálé” ordóinál későbbi rubrikákkal — tehát a XIV. században válhatott állandó, jellegzetes anyaggá. Önállósága dacára része a közép-európai, alapvetően német alkatú liturgikus tájnak, de annak hatását itáliai, olykor kuriális elemekkel színezi. Mindebben megfelel az esztergomi rítus számos diszciplína felől leírható összképének, így látványos, új fölfedezésekkel nem kecsegtet, de jelzi, hogy az önálló rítushoz sok egyéb mellett a róla szóló nyelv helyi lexikája is hozzátartozott.

---

gyarországon az *officium*-ot sejtem eredetibb, a középkor végére akár régies alaknak (a *MNStr*-ben még szinte általános, a *MStr*-ben átadja helyét az *introitus*-nak — hasonló viszonyban van az áldozás utáni könyörgés *postcommunio*, ill. *complenda* megnevezése a két forrásban.

³⁷ Ehhez szerény segítséget nyújthat a DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Temporale)* 292. skk. és (*Sanctorale*) 65. skk. szepességi forrásaihoz tartozó jegyzetanyag néhány kiírt rubrikája.

³⁸ Ld. erről fentebb, a II. 1. b) alfejezetben írtakat.

³⁹ A liturgikus napok neveit és a tételcímekeket érintő terminológia szempontjából a gyakorlatilag rubrikálatlan szerkönyvek is informatívak.

β) *A XIV. század előtti ordók szóanyaga*

Más értelemben tanulságos a XIV. század előtti rubricisztikánk főforrását jelentő pontifikále, illetve a nagyrészt belől táplálkozó korai források szókinccse. Amit a szövegtörténet eszközeivel már bemutattam, azt akár a nyelvi elemzéssel is végigkövethetném: a választékos, helyenként semmi gyakorlati információt nem hordozó rubrikás nyelv, a későbbi normaszövegektől idegen, előíró értelmű, főmondati coniunctivusok⁴⁰ maguk is jelzik, hogy az ordináriusok és a direktoriális rubrikák nyelvezetétől távol kerültünk, még ha ugyanaz a forrás is közvetíti a kettőt.

Én magam eredetileg mind a strahovi breviárium impozíciós rubrikája és a *Micrologus*,⁴¹ mind a nagycsütörtöki olajszentelési ordó és a *Pontificale Romano-Germanicum* közti kapcsolatot⁴² a stílus és a szóhasználat egyezése alapján ismertem föl. Az ordógyűjtemény valóban olyan lexikát és frazeológiát képvisel, amely a pontifikálékon keresztül a római ordókig vezet vissza, és anakronisztikus a korabeli magyarországi viszonyok között.⁴³ Hogy csak néhány példát említsek: a Pray-kódexben szó van a „planeta” néven ismert, óitáliai rítusokban általános ruhadarabról, amelyet később csak a püspöki ornátus részeként említenek, ráadásul csak szakírók (vagy ha a kazulával azonos értelemben használják, akkor magasabb stílusértéket képvisel).⁴⁴ A püspök biccentéssel ad jelt (*annuit*) az asszisztenseknek, és úgy kezdi meg a keresztkút szentelését, mint az *I. Ordo Romanus*-ban a pápa a misekánont (*intret consecrationem*).⁴⁵

Ezek a részletek nem közvetlenül a római ordókból, hanem az azokat bekebelező pontifikálékából származtak át szerkönyveinkbe. Van azonban a korai rubrikáinkba foglalt szókészletnek olyan rétege is, amely megérdemli a továbbkutatást. A Pray-kódex saját betoldásai között sikerült már azonosítani két, a *Micrologus*-ból való helyet, ami a kánon szövegváltozatánál és rubrikáinál is egyértelműbbé tette, hogy konstanzi Bernold munkája egészében befolyásolta a szakramentáriumot. Az előző rész végén

⁴⁰ Az archaikus fogalmazású rubrikák egész Európában általános ismertetőjele a főmondati coniunctivus, szemben a később szokásos indicativusszal, ld. még az e rész 2. b) alfejezetében írtakat.

⁴¹ Ld. fentebb, a II. 2. a) alfejezetben írtakat.

⁴² Ld. fentebb, a II. 3. c) alfejezetben írtakat.

⁴³ Ugyanezért nem lehet az „ős-pontifikále” ordótöredékeit egy sajátosan magyarországi rubrikás nyelv hordozóiként venni figyelembe.

⁴⁴ Középkori fogalmak szerint kiterítve köralakú, ha fölveszik, takarja a karokat, szemben a keskenyebb és vállban kurta kazulával. Egyes szerzők szinonim értelemben használják a két szót. A planetáról ld. BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 104–106. Az OR-ban passim, szakíróknál ld. pl. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 195.

⁴⁵ OR II. 321: „De vestimentis pontificis ... Post hæc planeta, et super mittitur pallium.”; OR II. 95: „Et pontifex ... respicit scholam, et annuit, ut sileant.”; uo.: „surgit pontifex, et intrat in canonem”. Az újabb forrásokkal való összehasonlításban „archaikusnak” bizonyulnak egyes, kevésbé jellegzetes szavak is, mint pl. a csak a *PStr* forrásaiban használatos „decantare” igealak.

viszont említettem egy közelebből egyelőre ismeretlen, monasztikus forrást is, és ezt nem egyszerűen a Pray-kódex bencés elemeinek alapján tettem.

A húsvétvasárnapi ordó egyik párhuzammal nem rendelkező részletében a Pray-kódex „de evangelio antiphona” címen vezeti be az *Et valde mane una sabbatorum* Benedictus-antifónát.⁴⁶ A részletnek látszólag nincs jelentősége, mert a Magnificat- és Benedictus-antifónák szövege legtöbbször az evangéliumból vétetik, és gregorianisták ma is gyakran nevezik ezeket a tételeket evangéliumi antifónának.⁴⁷ A magyar rubrikás nyelv viszont egységesen és mindvégig „antiphona ad Magnificat” és „antiphona ad Benedictus” megjelöléssel illeti ezeket, és sem a korai, sem a későbbi forrásokban nem talákoztam máshol az idézett terminussal. Jellemző viszont ugyanez a német monasztikus rubricisztikára: a XII. század eleji rheinai ordináriuskönyv például következetesen így nevezi ezt a tételtípust.⁴⁸ A Pray-kódex egyetlen változatban fennmaradt, a pontifikális hagyomány szóhasználatától idegen és a *Micrologus*-tól különböző elemei ennek alapján német, talán Rajna-vidéki rubrikákból származnak. Bár ennek bizonyításához további párhuzamok szükségeltetnek, a fölvetés jelzi, hogy a lexikának akár legapróbb elemei is jelentős eredményhez vezethetik a figyelmes olvasót.

C) A RUBRIKÁS SZÓKÉSZLET NYELVTÖRTÉNETE

a) Az esztergomi rubrikás nyelv előzményei

A liturgia tárgyainak és fogalmainak jelölésére használt latin szóanyag a keresztény hagyomány kezdeteire megy vissza. Az első részletes „rubrikás szövegek” ilyen értelemben már a Bibliában megtalálhatók.⁴⁹ Az apostoli kor vagy a közvetlenül azt követő századok szerzőinek munkái és az egyházatyák írásai szintén tartalmazzak liturgikus leírásokat,⁵⁰ és nem nélkülözhetik ezt a lexikát a szerzetesi élet szabályait először írásba foglaló szerzők sem.⁵¹ Az első, szaknyelvivé egységesedő szóhasználatnak mégis csak a VI. század utáni normaszövegeket tekinthetjük, mert —mint azt a történeti

⁴⁶ P 55v.

⁴⁷ Nem tévesztendőek viszont össze a gallikán és az ambrozián rítusból ismert *antiphona ante evangelium*-mal, amely a *miseproprium* része, vö. HILEY: *Western Plainchant* 98., 500.

⁴⁸ HÄNGGI: *Der Rheinauer Liber Ordinarius* 34. és passim, ugyanígy tesz pl. a zurzachi ordinárius (WITTEW: *Der Zurzacher Liber Ordinarius*), amely —jóllehet kanonoki forrás— terminológiai, szerkezeti és tartalmi szempontból is monasztikus vonásokkal rendelkezik.

⁴⁹ Pl. Ex 25–30; a Lv és a Nm jelentős része, ill. bizonyos mértékig az Ap egyes jelenetei.

⁵⁰ Különösen a *Didaché* és a *Traditio apostolica*, ld. ezekről DOLHAI: *Az ókeresztény egyház liturgiája*.

⁵¹ Ld. fentebb, az I. 2. d) és az I. 3. d) alfejezetet.

fejezetben részleteztem—⁵² csak ekkorra vált a normaszöveg elsődleges forrásává egyes területek, egyházak szertartásrendjének. Ezek a szövegek a latin nyelvtörténet szabályozatlan, bizonyos értelemben fölbomló szakaszában, gyakorlatilag utolsó anyanyelvinek mondható állapotában keletkeztek.⁵³

Mondattani állapotukon javítottak, terminológiájukat mégis szinte változtatás nélkül átvették a karoling és az Ottó-kori liturgisták, akiknek képzettsége megkövetelte a tisztább, de már semmiképpen sem anyanyelvi latinság használatát,⁵⁴ akik viszont — legalábbis a normaszövegekben — nem tudták és nem is akarták megváltoztatni a római ordók lexikáját. Az általuk szerkesztett könyvek rubrikaszövegeinek enyhe átalakulása az iskolai nyelvhelyesség szempontjainak érvényesítésén túl inkább stílári természetű. Míg a Róma-városi, VI–VIII. századi ordók gyakorlati följegyzések, addig a liturgiamaғыarázat alapművei és a velük párhuzamosan szerkesztett könyvtípusok ordói, rubrikái azt a méltóságot árasztják, amelyet a karoling és az azt követő időszak a római rítus egészének és legkisebb összetevőinek egyaránt tulajdonított.⁵⁵ Az ordók nyelvtani igazításán túl ezért azok szókészletébe is beszivárognak az egykorú, végső soron a homiletika sajátos területének fölfogható liturgiamaғыarázat emelkedettebb kifejezései.

β) Az „archaikus” nyelvállapot

Ekkor kapcsolódik be a rubrikás szókészlet európai történetébe a magyar egyház, egyelőre kizárólag mint átvevő. Az „ős-pontifikále” ordóinak szókészlete csak általánosságokban egyezik meg a később megszilárdult magyarországi rubrikás terminológiával, bár jellemző, hogy attól idegen, archaikus kifejezéseket csak a XI–XII. századi forrásokban találunk:⁵⁶ az ordók későbbi másolatai és a mintaadó pontifikále újabb redakciói bizonyára egyre többet hagytak ki vagy módosítottak ebből a régies szó-

⁵² Ld. fentebb, az I. 3. c) és e) alfejezetben írtakat.

⁵³ A korabeli Itália nyelvi viszonyairól részletesebben ld. NORBERG: „Die Entwicklung des Lateins”; STOTZ: *Handbuch* I. 93–97. A középlelatin nyelvtörténetről ld. még NORBERG: *Manuel pratique de latin médiéval*, e vonatkozásban uo. 33. skk. (munkám során a könyv R. H. Johnson-féle angol fordításának a világhálón elérhető változatát használtam): http://www.orbilat.com/Languages/Latin_Medieval/Dag_Norberg/index.html.

⁵⁴ A karoling és azt követő nyelvi reformról (ún. *norma rectitudinis*) ld. uo. I. 12–19; KLOPSCH: „Zu einer mittellateinischen Grammatik” 418–419.

⁵⁵ Ez megfigyelhető a beillesztett beszédeken és magyarázatokon kívül, tényleges rubrikákban is, pl. PRG II. 6: „populus occurrat ... ipsa ergo die, aurora ascendente”; uo. II. 138: „auditaque missarum celebritate ... unde quidam cum interesset, ita mirando prorupit”; uo. II. 151: „constipanturque plateæ immensis cuneis populorum exspectantium eum”.

⁵⁶ Pl. *versus* (himnusz [plur.]), *responsum* (responzórium), *planeta* (miseruha), *imponere* (elkezdeni), *antistes* (püspök) — ugyanezek a későbbi, párhuzamos szövegekben megváltoznak vagy elmaradnak.

anyagból. A módosítás folyamatát más vonatkozásban jól érzékeltette a vezeklők kivetésének rendje:⁵⁷ a lényegében megegyező ordónak a Hartvik-agenda által közölt változatától a hangjelzett misekönyvé éppen a stíluszint enyhe visszaesésében különbözött, és hasonló folyamatokat sejtethünk lexikai téren is. A Hartvik-agenda temporáléjának kezdetén olvasható, föltehetően hazai szerkesztésű ordóban szinte komikusan előkelősködő a « *Gloria* » *vero* « *Patri* » szókapcsolat közbeékelte kötőszava,⁵⁸ és bár a szöveg egyébként gyakorlatias hangvételű, a karácsony utáni napok vecsernyéinél lexikailag is föltűnik a redaktor vonzalma a retorikus megfogalmazáshoz (pl. *diaconi dalmaticis ornati ... presbyteri casulis decorati*)⁵⁹

γ) A „klasszikus” nyelvállapot

Hasonló kifejezéseket csak szórványszerűen, akkor is épp az egyházi év jellemző ordóinak újabb változataiban őriznek meg a XIII. század utáni rubrikák (a „fölösleges”, érzelmi hangoltságot megkívánó határozók, mint a *morose* vagy a *cum reverentia*⁶⁰ gyakran épp az ordók nyomai az újabb rubrikákban).⁶¹ Ezeknek nyelvi és stiláris színvonala hanyatlak: nem mintha a mögöttük álló műveltségben következett volna be változás,⁶² hanem inkább azért, mert élethelyzetük jóval közelebb áll a római ordókéhoz. A XIII–XIV. században az esztergomi rítus már nem egy pogány közegben meghonosításra váró, jámbor szakértők kiváltságaként lejegyzett, a hőskor lelkesedésétől körülvelt dolog, hanem a mindennapi élet legalább kétszáz éve megszilárdult, természetes velejárója, sokak szempontjából közege. Az alapelemek otthonos volta teszi, hogy megindul a liturgikus gyakorlat „professzionizálódása”, és ennek következtében a rubrikák egyre több és aprólékosabb technikai részletet kénytelenek rögzíteni.

Az újabb szerkönyvi rubrikák és az ordináriuskönyvek szóhasználatára ezért a szaknyelvi jelleg megerősödése jellemző. Egységesedik a terminológia, visszaszorulnak a gyakorlati adatot nem hordozó vagy szinonimaszerű kifejezések, eltűnnek az irodalmi nyelvből származott lexikai elemek. Másfelől ezek a rubrikák következtetlenebbek, hevenyészettebbek, mert a mögöttük álló és részben tőlük közvetített szer-

⁵⁷ Ld. fentebb, a II. 3. c) alfejezetben írtakat.

⁵⁸ H 20r.

⁵⁹ H 21r.

⁶⁰ Pl. *Ostr* 42. (Cin/f4), 128. (O.Ss.), 51., 55. (Qu/H6/f6–Pasc), 76–77. (Corp).

⁶¹ Ha közvetlen szövegpárhuzamot nem is tudunk kimutatni, itt is a jeles napokhoz kötődik az emelkedett nyelvezet (hamvazószerda, Gyertyaszentelő, nagyhét, stb.). Kivételt képez egyes külföldi ordináriuskönyvek bevezetője, amely rendszerint hosszú, irodalmi hangvételű mondatokban íródik.

⁶² A XIV. századi magyarországi írástudó réteg kiszélesedéséről, de átlagos nyelvi műveltségének hanyatlásáról az oklevelek összefüggésében ld. MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 364–365.

tartási gyakorlat él, és az írásbeliséget ismét a folytonos, cselekvő és szóbeli hagyományozás támogatja.

A rítus megszilárdulásának másik lexikai következménye ezzel a folyamattal ellentétes: minél biztosabb a közös alap, annál inkább megindul a részek önállósodása, és ennek következményeképpen a szaknyelv felületi rétege széttartóvá válik. A középkor második felére az előző fejezetben említett fráziskészlet eltérő arányban van jelen az egyik vagy a másik egyházi központban, és egyes sajátos szavak (pl. az ünnephierarchia jelölői: *tabulatum, colendum, sollempne, speciale, duplex* stb.)⁶³ kifejezetten jellemzővé válnak az azokat használó klerikusi gyülekezetre.⁶⁴ A XIII–XV. század magyar és európai rubrikás szóhasználatára ezért a szaknyelv differenciált egysége jellemző: a posztkaroling liturgika alapszavai azonos jelentésben és mindenütt használatosak, más szavak egy-egy nagyobb terület, ország vagy rítus sajátjai, néhány jellegzetes szó pedig a kisebb rítusváltozatokhoz, olykor akár egyetlen templomhoz kötődik.

δ) A „modern” nyelvállapot

A középkori magyar rubricisztikában azonosítható harmadik korszak és tényező az újkori típusú egységesedés. A XV. századtól kezdve megerősödnek azok a törekvések, amelyek a nyugati egyház liturgikus tarkaságát fölszámolni igyekeznek, és egyre több erkölcsi alapot ad ezeknek a kisebb, helyi alkatú eretnokségek, majd a teljes érseki tartományokat elhódító reformált irányzatok terjedése.⁶⁵ Amint a Telegdi-féle ordinárius részlegesen kuriális szóhasználatát mutatja,⁶⁶ a lexika már a saját rítus föladása előtt alkalmazkodhat Róma szokásához. Az ott megfigyelhető, újonnan jelentkező kifejezések segítségével világosabban látható, hogy mi volt a korábbi szókészletben sajátosan esztergomi, és egyben azt is megmutatja, hogy a másodlagos kifejezés-kincs mely szavait tekinthetjük a régibb rubrikákban kurializáló jelenségnek.

Az újkori rubrikás szókészlet a középkoréhoz képest szinte teljesen egységes, az elmúlt évtizedek újonnan bevezetett terminusai pedig már nem tartoznak e munka tár-

⁶³ Ld. alább, a IV. 1. a) alfejezetben írtakat (forrásmeghatározásokkal).

⁶⁴ Salzburgra pl. jellemző a *trium lectionum* (nemcsak a húsvéti időben) vagy a *bini/ad binos* (=duplex?) terminus (Fehér Judit közlése). A ciszterciek az újkorig 12 olvasmányos, két misével, ill. szermóval kintetett ünnepeket különböztetnek meg, vö. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 62. skk. passim.

⁶⁵ Nicolaus Cusanus már 1450-ben kidolgozta a misszale egységesítésének tervét, és ezek után egy időre meg is szűnt a rítusváltozatokat képviselő könyvek nyomtatása, vö. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* XIII. A tridenti egységesítésről részletesen ld. HAUNERLAND: „Einheitlichkeit” 436–441.

⁶⁶ Az OT-elban mindenekelőtt az ünnephierarchia megjelölései alkalmazkodnak a római szokáshoz. Ezekon kívül idegen a korábbi magyar szóhasználatból pl. a *monstrantia*, a *dominus capitularis*, a *statio*, a *pluviale*, stb. A korábbi hagyomány nyoma pl. a *chorator*, a *cappa*, a *prosa*, a *plena processio*.

gyához. A tagolt, kronologikus vázlat után sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az esztergomi rítus írott emlékeinek legnagyobb része a XV. század második és a XVI. század első feléből származik. Az előzőekben korszakokra bontott szótörténet a valóságban nem a vonatkozó időszakok forrásainak összehasonlításából vezethető le: e három réteg ugyanazon, többnyire középkor-végi források rubrikáiban van jelen párhuzamosan, sőt keverve, és amellet, hogy azok lexikájának értő szétválogatásából vonható el, egyben utal azok más tanulságokat rejtő, eseménydús életútjára.

2. ALAK- ÉS MONDATTAN

A rubrikás nyelvhasználat legönállóbb, tudatosan kialakított és hagyományozott összetevője a szókészlet, de jellemzők rá egyes kevésbé tudatos vonások is. E rész bevezetőjében azt állítottam, hogy középkori latinságról leíró nyelvtani értelemben nem lehet beszélni, az általam vizsgált források ugyanakkor részei a középkori latinságnak. Tartózkodom tehát attól, hogy a köztudatban a középlatin jellemzői közé sorolt nyelvi jegyeket természetesnek vegyem, és inkább a klasszikus nyelvhasználatot tekintem kiindulópontnak:¹ nem mintha az hiteles hátterét alkotná a tárgyalt szövegeknek, hanem mert egyedül azt tartom biztonsággal jellemezhető viszonyítási alapnak.² Mindaz, ami ennek szabályaitól eltér, valamilyen értelemben jellemző a rubrikás nyelvhasználatra, és ezek a jellemzők lesznek azok, amelyekről később megállapíthatjuk, hogy milyen mértékben fordulnak elő más középkori szövegtípusokban, vagyis jellemzők-e ténylegesen az egész kor nyelvhasználatára, hogy kifejezetten a rubrikás nyelv részei, vagy hogy egyedül a vizsgált forrás, esetleg csak egy-egy szöveghely szintjén érvényesülnek.

A legkorábbi magyarországi rubrikák nyelvezete a megfogalmazás szintjén nem önálló, hanem átmenetet képez a régi liturgiamaғыarázatból ismert retorikus ízlés és a gyakorlatias szaknyelvvé váló újabb rubricisztika között. A korábbival való kapcsolata többek között sajátos, de a késő klasszikus normáktól nem idegen alak- és mondatn használatában nyilvánul meg, az utóbbihoz közel álló mondatai pedig rendkívül egyszerűek és kevés egyéni vonás megfigyelésére adnak alkalmat. Termékenyebb területet jelentenek az ordináriuskönyvek, amelyek egy, már kiforrott szaknyelv birtokában jellegzetes szó- és mondatfűzést alkalmaznak.

¹ Ugyanez már fölmerült egy esetleges középlatin nyelvtan összeállításának szempontjaként, ld. KLOPSCH: „Zu einer mittellateinischen Grammatik” 413–414.

² A közkézen forgó iskolai nyelvtankönyveknél alaposabb segédeszköz a klasszikus alaktan leírásához többek között NEUE: *Formenlehre der lateinischen Sprache*; SOMMER: *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*; KÜHNER — STEGMANN: *Lateinische Grammatik*. A klasszikus nyelvállapothoz vezető nyelvtörténettel együtt ld. MEISER: *Historische Laut- und Formenlehre*. A mondatnáról ld. pl. PINKSTER: *Lateinische Syntax und Semantik*; MENGE: *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*.

Az irodalmi szövegekhez szokott olvasó első benyomása az ordináriusok láttán az, hogy megfogalmazásuk hevenyészett, mondataik nehezen áttekinthetők.³ Nagyobb mennyiségű szöveg átolvasása után azonban éppen az válik föltűnővé, hogy e hevenyészett megfogalmazás tartós, szinte stílussá nemesedik, viszont egyre kevésbé áttekinthetetlen. Föltételezve, hogy az egységes hatás mögött megérthető folyamatok és leírható nyelvi tulajdonságok húzódnak, a következőkben az általam kiadott esztergomi források alaktani (a) és mondattani jellemzését kíséreltem meg (b), majd megpróbálom azonosítani azokat a tényezőket, amelyek e sajátos, keresetlennek tűnő és mégis kiterjedt nyelvezet létrejöttéhez vezettek (c). Az egyes példák és jelenségek értékelése során igyekszem végig tekintettel lenni arra, hogy azok nem értékelhetők önmagukban, hanem mindig figyelembe kell venni párhuzamaikat, tágabb szöveggörnyezetüket, illetve az őket körülvevő, kortárs nyelvállapotot.

A) ALAKTANI JELLEMZŐK, SZINTAGMA-SZINTŰ RAGOZÁSI RENDHAGYÓSÁGOK

Alaktani vonatkozásban a magyarországi rubrikás nyelv a megállapodott, és fejlett iskolarendszerrel fönntartott posztkaroling nyelvhasználatba illeszkedik, így figyelemreméltó szabálytalanságokkal csak ritkán szolgál,⁴ és azok is kétségesen értékelhetők: ha előfordul is, hogy valamelyik forrás rendhagyó szóalakot közöl, csak ritkán mutatható ki, hogy a rubrikás nyelv szokásos jelenségével van dolgunk, nem pedig egyszerű íráshibával.⁵ Az alaktanhoz kapcsolódnak viszont azok a ragozási vagy szóhasználati kérdések is, amelyek befolyással vannak a lexikára, és érvényes mondattani jelenségekhez vezetnek, vagy azoknak következményei.

a) Íráshibák, egyszeri rendhagyóságok

Egyes szóalakok háttérében egyszerű íráshiba állhat, mint amikor például a Hartvik-agenda csillagjátékában *cappis* helyett *appis* alakot olvasunk.⁶ Több figyelmet érdemel, ha a szóalak fonetikailag értelmesen levezethető ejtésváltozatot jelenít meg (pl. *pyxidem* helyett *buxidem*,⁷ vagy a zsoltárokban gyakori futurum imperfectum indicativusa

³ Pl. *OAgr* 14.

⁴ STOTZ: *Handbuch* I. 12–19; NORBERG: *Manuel pratique de latin médiéval* 50. skk.

⁵ Ilyen íráshibákat közöl az *OAgr* kritikai apparátusa, ill. az *OStr* vonatkozásában FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi ordináriuskönyv* 32–34.

⁶ *H* 29^v.

⁷ *H* 78^v, vö. STOTZ: *Handbuch* III. 243–244., ill. 42–43. (az észrevételezett esetet valójában Peter Stotz egyik paragrafusában sem fedi: szerinte a „v” „b”-nek írása intervokális helyzetben, az „i” „u”-nak írása archaizmusként, etimologizmusként vagy egy másik, közeli „u” hang hatásaként jellemző).

„b” időjelének hatása egyes perfectumi tövek „v” elemére).⁸ Következetesnek látszik az is, amikor például a „Szepesi-ordinárius” leírója a mássalhangzós tövek analógiájára imperfectumban is a „respondit” alakot használja.⁹

β) Következetes alakváltozatok

Ezeknél nagyobb a jelentősége néhány rendszeresen és az egész korpuszban adatolt ragozási rendhagyóságnak, amelyek részben új szóalakokhoz is vezetnek. Az újlatin nyelvfejlődéssel párhuzamos, hogy egyes semlegesnemű szavak többes száma nőnemű egyes számmá minősül át.¹⁰ Így általános a rubricisztikában, hogy az eredetileg a misében följánlott adományokat jelentő, többes számú *oblata* a följánlott kenyér egyes számú jelölője lesz.¹¹ Ezzel ellentétes folyamat az, amikor egyes, eredetileg főnévből és vele egyeztetett melléknévből álló megjelölésekből eltűnik a főnév, majd a melléknév semlegesneművé válva főnevesül. Erre láttunk példát a liturgikus könyvek megnevezéseinél (pl. *liber ordinarius* → *ordinarius* → *ordinarium*),¹² de hasonlóan lesz a *palla corporalis*-ből előbb *corporalis*, majd *corporale*.¹³ A nem megváltozása némi bizonytalansággal is együtt jár, így fordulhat elő a „post corporale expansam” fordított jelzős szerkezet a Hartvik-agenda ordóiban.¹⁴

γ) Kölcsönszavak rendhagyó ragozása

Különösen gyakori, hogy egyes idegen eredetű szavak öltenek sajátos alakot vagy kapnak egyedí ragozást. A nagypénteki ordók címfelirata a napot ablativusban is *Parascieven*-nek nevezi,¹⁵ tehát ragozhatatlannak tekintti, és gyakori a magyar rubricisztikában a *diaconus* harmadik declinációs értelmezése is (pl. *diacones*, *-ibus*: ennek egyébként

⁸ Ez a Dél-Európában egyébként gyakori és írásban is jelölt hangváltozás (ill. a két ajakhang azonos ejtése) Magyarországon szinte ismeretlen. Az említett igei alakok — mint pl. a nagyböjt első, ún. *Invocavit*-vasárnapjának neve — már eleve „v”-vel kerülhettek a magyarországi latinságba. A bibliai latinban leggyakoribb két igeidő keveredéséről ld. HERMAN: *Vulgáris latin* 60.

⁹ RStr 29. (Qu6/H6/f5), 30. (Pasc).

¹⁰ STOTZ: *Handbuch* IV. 154–155.

¹¹ Ld. az „oblatas” alakokat passim.

¹² Ld. erről fentebb, az I. 2. e) alfejezetben írtakat.

¹³ Vö. NIERMEYER: *Mediæ Latinitatis Lexicon* 275. — az eredeti összetételhez ld. DAVRIL — THIBO-DEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 378–380.

¹⁴ A PRG párhuzamos helyén (vö. PStr 121.) „corporalem” alak szerepel. A szóvégi „m” elhagyásáról ld. alább, az e fejezet c) alfejezetében írtakat.

¹⁵ A PStr forrásaiban egyöntetűen, ezen kívül H 69^r. A jelenség nem egyedülálló (vö. STOTZ: *Handbuch* I. 531.), de Magyarországon egyértelműen az archaikus nyelvi rétegre jellemző: az ordináriusokban már nem találkozunk vele.

nem ritkák külföldi párhuzamai).¹⁶ Elképzelhető, hogy bár a görög szó „a”-ja hosszú és hangsúlyos, és latin megfelelője is harmadhangsúlyos, a protestáns szóhasználatban szokásos, és újabban katolikusoktól is átvett „diakónus” ejtés erre az előzményre vezethető vissza. Szintén többféle értelmezése ismeretes a húsvétot jelentő „Pascha” szónak. Szövegeinkben csak a *Pascha* és a *Paschæ* szokásos: az előbbi nominativusban, accusativusban és ablativusban, az utóbbi viszont genitivusban. A két használat viszont kizárja az azonos szóalakot: ha a *Pascha* ragozhatatlan, harmadik declinációs, görög jellegű vagy többes számú semlegesnemű szó, akkor genitivusban *Pascha*, *Paschatis* (esetleg *-tos*), illetve *Paschorum* lenne, ha viszont első declinációs, akkor accusativusa lenne szabályosan *Pascham*.¹⁷

δ) *Esetleges magyar nyelvi hatások*

Helyenként a magyar nyelvi szubsztrátum hatása is érvényesülhet. Így már viszonylag korán megtalálható a szerkönyvek címfeliratában a „vespera” kifejezés¹⁸ (egy ízben az *ad vesperum* is előfordul),¹⁹ a „Szepesi ordináriusban” a *nisi* nem „hacsak nem”, hanem „hanem” jelentéssel használatos,²⁰ az Esztergomi ordinárius „*ligatis natibus*”, illetve „*ligatum natibus*” fordulatainak magyar nyelvtörténeti hátteréről pedig a közelmúltban írtam egy kimerítő tanulmányfejezetet.²¹ Megfigyelhető szövegeinkben az „unus” számnév „quidam” értelemben való, abundáns, a magyar határozatlan névelő hatását feltételező használata is.²²

¹⁶ Vö. STOTZ: *Handbuch* I. 522–523.

¹⁷ Vö. STOTZ: *Handbuch* I. 604. A kézikönyv mind a „pascha, -tis n”, mind a „pascha, indecl.”, mind a „pascha, -æ P” alakot említi, de nem szól lehetséges keveredésükről, amely viszont az esztergomi forrásokban következetesnek bizonyul.

¹⁸ Első előfordulásai *H* 69^r, 78^r; *P* 49^r, 78^r, majd az ordináriusokban is passim, a többesszámú alakkal közel azonos arányban. Tkp. nem magyar, hanem magyarországi latin szóhasználatról beszélhetünk, amely a népnyelvben is érezteti hatását. Az alak Európa-szerte elterjedt, NIERMEYER: *Mediae Latinitatis Lexicon* 1079. még „vespera” (plur. nom./acc.) és „vespere” (sing. abl.) alakot is idéz. A szóalak gyakorisága viszont összefüggésben lehet az óprotestáns nyelvhasználatban kifejeződő, egykori elterjedtséggel (az MTA KT K 43. a szlávós „vecsernye” formát használja).

¹⁹ *H* 20^v — nem tartom itt kizártnak Ps 29,6 vagy 103,23 befolyását.

²⁰ Pl. *RStr* 1 (Adv/D1): „Ite missa est non dicitur, nisi debet dici Benedicamus” vagy *RStr* 27. (Qu6/H6/f5): „Neque benedictiones petuntur pro lectionibus, nisi simpliciter dicuntur lectiones” stb.

²¹ FÖLDVÁRY: „*Ligatis natibus*” 404–407.

²² Pl. *OStr* 47. (Qu/D5): „Primum versum canit unus puer, secundum similiter” stb.

ε) *A „genitivus indeclinabilis”*

Miközben a névszói esetek árnyaltabb használta egyáltalán nem jellemző a rubrikás nyelvre,²³ ki kell emelni, hogy a genitivusban álló névszók némelyike önálló, ragozhatatlan főnévként viselkedik. Az ünnepek neve (pl. *sancti Michaelis, Innocentium* stb.)²⁴ vagy a bibliai könyvek neve (pl. *Regum*)²⁵ szokott jellemzően így állni, és jóllehet a hozzájuk értendő *festum*, illetve *liber* könnyen megmagyarázza az első látásra furcsa képződményt, a jelenség viszonylag gyakori, ezért érdemes kiemelni.

ζ) *Incipitek*

Ezzel közeli kapcsolatban van a rubrikás nyelv grammatikai értelemben legkülönösebb szócsoportja, az incipit. A tételkezdetek jelentős része nem mondatban, hanem a tételtípus megnevezése után áll, és azzal mintegy önálló, állítmány nélküli mondatot alkot. A tényleges mondatban szereplő incipit természetesen nem alkalmazkodhat alaktanilag a mondatban betöltött szerepéhez, hiszen vagy szófaját tekintve is alkalmatlan erre (pl. ha ige), vagy jelentése homályosulna el a ragozás következményében (pl. ha az *Agnus Dei*-t accusativusba tennénk). Az incipitek egyik fajtája egy, legfőljebb két szóból áll, és a rendszeresen ismétlődő tételtípusok némelyikének felel meg. Ezeket a szavakat egyes számú, semlegesnemű, ragozhatatlan főnévnek tekinti a rubrikás nyelv. Csak véletlenszerűen fordul elő, hogy az incipitek végződése befolyásolná az egyeztetést:²⁶ ez világosan látszik a mellékük illesztett jelzőkből (pl. *Sanctus sollemne, Alleluia proprium*). Ezzel szemben a „Szepesi ordinárius” egy helyen így adja meg az *Infirmata est virtus mea* tételkezdetet: *Infirmatus virtus est mea*²⁷ — ahol pedig a hibás egyeztetés kevésbé kézenfekvő, mint a „Sanctus” vagy az „Alleluia” szó esetén lenne.

A tételtípusok megjelöléseinek változatosabb, általában azoknál több elemből álló incipitek alkotják e szótípus másik csoportját. Mondattani értelemben valóban egy szót jelent a leghosszabb, öt-hat szavas incipit is: többnyire a tételtípus után szerepel jelzői funkcióban, vagy önmagában alkotja a mondat alanyát, illetve tárgyát. A gondosan központosított és tipografizált újkori kiadások olvasásakor ez nem látszik nehézséget okozni, de az incipiteket grafikailag alig megkülönböztető középkori kéziratokban

²³ Ti. a kései latinságra általában jellemző, kiterjedt prepozícióhasználatot részesítik előnyben.

²⁴ Pl. *BStr* 04^r; *OStr* 15. (Thom.m.) stb.

²⁵ *OStr* 80. (De impositione primæ et secundæ historiæ).

²⁶ Ilyen ritka kivétel pl. az *OStr* 35. (Cath.Petri): *Sanctus angelicus*, vagy a *RStr* 32. (Notatur de sanctis tempore paschali): *Propria Alleluia*.

²⁷ *RStr* 27. (Qu/H6/f2), vö. *MM* 4047.

és nyomtatványokban²⁸ vagy a tételanyag beható ismeretét követeli, vagy azt teszi szükségessé, hogy az olvasó az azt alkotó szavak morfológiai vonásaitól eltekintve tudja elhelyezni a szövegkezdetet a mondatstruktúrában.

A ragozhatatlan szakszavak és incipitek bőségének van egy könnyen érthető hatása a rubrikás nyelv mondattanára, ez pedig nem más, mint a szórend, különösen a jelzői szórend rögzülése.²⁹ A jelenség a ragozhatatlan névszók (szócsoportok) jelzői szerepének azonosításához éppúgy szükséges, mint annak fölismeréséhez, ha a ragozhatatlan névszó (szócsoport) kap jelzőt, és minthogy a rubrikás nyelv jelzős szerkezeteinek jelentős, ha nem a legnagyobb része ilyen összetételekből áll, ez hatással van a további szerkesztésre is. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tárgyalt nyelvezet erősen hajlik a szórend rögzítésére, részben az általa használt sajátos szóanyag következményeképpen, részben pedig éppen ezzel adva alkalmat az alaktan bizonytalanabb kezelésére. Természetesen —amint a kötött szórendű nyelvekben is— kivételt képeznek ez alól egyes kiemelt mondatrészek.

η) Szintagma-szintű szabálytalanságok: az igenem és a névszói esethasználát

Az alaktan fokozatos funkcióvesztésének egyik kísérőjelensége, hogy a rubrikás szövegek állítmányhasználatában igen gyakori a cselekvő, illetve szenvedő igealakok fölcserélése, vagy —másként értelmezve ugyanezt— az alany és a tárgy közti szerepcserére, amely átszármazik az igenevek cselekvő vagy szenvedő alakjainak értelmezésére is (pl. *non possunt celebrare nuptias*, vagy *ad lectiones oportet imponere historia*).³⁰ Ugyanilyen gyakran esik meg, hogy egyes számú alanyhoz többes számú állítmány társul, illetve ennek fordítottja (pl. *[pontifex] dicant hanc orationem*).³¹ Közelebbről megvizsgálva azonban úgy látszik, hogy e rendhagyóságok —jóllehet kapcsolatban állnak a nagyobb alaktani bizonytalanságot engedő kötött szórenddel— inkább szintagma-szintű,³² és nem a mondatban tágabb összefüggéseit érintő jelenségek.

²⁸ Egyes korai ordináriuskönyvekben (pl. Vic, ABE Ms. 134.) még szokásos a vörös alapírás, amelyet fekete incipitek szakítanak meg. Ez a gyakorlat a XIII. század után legfőljebb reprezentációs céllal jelenik meg (pl. Barcelona, AC Ms. 77.): ekkor az incipiteket többnyire nagybetűs kezdés, ill. előttük és utánuk álló interpunkció különíti el, ld. még e rész 3. b) alfejezetét.

²⁹ Az újlatin nyelvfejlődés a kötött szórend, azon belül a 'jelzett szó + jelző' sorrend felé tart. A középkori szórendről Stotz már többször idézett kézikönyve nem közöl fejezetet. A klasszikus latin szórendről ld. DEVINE — STEPHENS: *Latin Word Order*. A vulgáris latin szórendjéről ld. HERMAN: *Vulgáris latin* 70–71; uő: „L'ordre des mots en latin vulgaire”.

³⁰ RStr 14. (Oct.Ep), 37. (Pent/D2). A STOTZ: *Handbuch* IV. 334. skk. által felsorolt igenem-változások közül legfőljebb az intranszitivvá válás (uo. IV. 347–348.) alkalmazható a hivatkozott esetek némelyikére.

³¹ MNStr 113r.

³² Ld. erről alább, az e fejezet c) alfejezetében írtakat.

A nagycsütörtöki szertartásba illesztett vesperásban például az Esztergomi ordinárius szerint *per pontificem et ministros leguntur eosdem psalmi* (ti. a kar által imádkozott, főntebb említett csütörtöki zsoltárok).³³ Az *eosdem* nyilvánvalóan *idem*-re javítandó, mert a szöveg előző szakaszában a szolgálattelvők nem szerepeltek, a zsoltárok viszont igen. Az *eosdem* azonban nem az *idem* torzulása: számos hasonló jelenség inkább arra utal, hogy a szomszédos, megelőző mondatrészek asszimilálják az utánuk következő mondatrészeket, mint amikor például a ... *cum ceteris. Responsorium proprium* helyett (ezt a kódexíró utóbb maga javította) az adott összefüggésben értelmetlen ... *cum ceteris responsoriis. Proprium* olvasható.³⁴ Hasonló módon, de az utóbbi mondatrész asszimilálja a megelőzőt ebben az idézetben: „*Promittis te domino archiepiscopo eisdemque successoribus ...*” (*eisdemque* helyett).³⁵ Úgy látszik tehát, hogy a rubrikás szövegek kötöttebb szórendű, kisebb léptékű mondat egységeket használnak, és leíróik ennek következtében hajlamosabbak arra, hogy egy-egy belátható egységen belül akár ok nélkül is egyeztessenek szavakat, máskor pedig megfeledezzenek az állítmány igeneméről.³⁶ E töredezett, kis egységekből építkező nyelvezet kiváló példája a következő, nyelvilleg egyébként hibátlan részlet: ... *repetendo „Kyrie, Christe, Kyrie”, et post quemlibet versum, et finitur in choro.*³⁷

θ) Tényleges ragozási hibák

Egyszeri eset, amelyet párhuzamok sem erősítenek meg, hogy az első nyomtatott misekönyv egyik nagyheti rubrikája az analógiás „humilissime” alakot használja,³⁸ és hasonlóan elszigetelt, hogy Esztergom latin nevét a helyi ordinárius legtöbb kiadása „Strigonis” formában teszi locativusba³⁹ — talán a többes számú városnevek analógiájára.

Különös viszont, hogy ugyanezen könyv két alkalommal is hibásan fogalmaz az oltár oldalával kapcsolatban, és e helyet mind a hat kiadásban változatlanul találjuk: előbb az *ad latus dextris altaris sanctae crucis*, majd az *ad latus altare* vonja magára az olvasó figyelmét.⁴⁰ Vajon a *dextris altaris* valamiféle „rímeltető” ragozás eredménye, mint a

³³ OStr 51. (Qu/H6/f5).

³⁴ RStr 52. (Oct.Laur.m.). A szövegben a *cum ceteris* a vesperás antifónáira utal, míg rezponzórium a vesperásban legföljebb egy lehet: erről állítja a szöveg, hogy *proprium*, azaz saját.

³⁵ OStr 74. (Pent/S).

³⁶ Erre ad alkalmat a nyomdai szedés lassú volta is, vö. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* 46.

³⁷ OStr 50. (Qu/H6/f5).

³⁸ MStr 64r.

³⁹ OStr 12. (Vig.Nat). Az elérhető változatok szinte mindnyájan a hibás alakot hozzák, egyedül az 1520-as velencei kiadás javítja a helyet.

⁴⁰ OStr 52–53. (Qu/H6/f6).

főntebb idézett *Infirmatus virtus?* Vagy a zsolnárból közismert „jobbfelel” (*a dextris*)⁴¹ jelentené a hely megoldását? A második példa viszont inkább a szórend ragozást szükségtelemné tevő hatását jelzi, esetleg az „altare” szó melléknévi értelmezéséből (*altaris*, -e: „oltárhoz tartozó”?) vezethető le, vagy a magas magánhangzók keveredése és a szóvégi „s” kopása adhat rá magyarázatot — sőt az is elképzelhető, hogy a *latus* vagy a *dextris* utólagos kiegészítésként került a főszövegbe.

B) ÁLLÍTMÁNYHASZNÁLAT, MELLÉKMONDATOK, IGENEVEK

Különbséget kell tenni aközött, hogy az állítmányhasználatban mutatkozó rendhagyóságok szerkesztési vagy mondattani eredetűek-e. Mivel az igealakok csak nagyritkán térnek el morfológiailag a klasszikus szabályoktól, a rubrikás nyelvhasználat leggyakoribb ide tartozó szabálytalanságának a szám és az igenem hibás egyeztetései látszanak. Amint az előző alfejezetben jeleztem, e hibák legnagyobb része a kisebb lépésekben haladó mondatszerkezet velejárója: a szöveg néhány szavas egységekből építkezik, amelyek önmagukon belül ésszerűek, de alkalmanként rosszul illeszkednek egy-egy átlagos, különösen egy-egy nagyobb terjedelmű mondat további egységeihez.

a) Cselekvő, tárgyias igealakok intranszitiv használata

Az igenem egyeztetése azonban néhányszor következetesnek látszik. Lexikai szinten is rögzíteni érdemes, hogy a szövegtípusunkban különösen gyakori *incipit* vagy *incipiunt* tárgyias vagy tárgyatlan használata bizonytalan, és ugyan normatív, szenvedő változata is előfordul az utóbbi jelentésben, ez mindenütt esetleges, egyes forrásokban pedig szinte kizárólag a cselekvő igealak szerepel.⁴² Más igék esetében ugyanezt figyelhetjük meg. Amikor a „Szepesi ordinárius” azt írja elő, hogy a nagyböjtben a kompletórium közvetlenül a vesperásra következzen, alany (illetve tárgy?) használata nélkül így fogalmaz: *Addit inter Quadragesimam et completorium*.⁴³ A szövegösszefüggés alapján nem az alany hiányzik, hanem a *completorium* szerepel alanyi helyzetben, így az állítmány elméletileg *additur* lenne. Az Esztergomi ordináriusban eleinte magam is hajlamos voltam javítani azt a helyet, ahol kitett végrehajtó határozó mellett található cselekvő igealak: ... *per eosdem [satrapes] ministrant secundum ordinem* (ti. a lábmosáskor kiosztott adományok),⁴⁴ ezt azonban megerősítette egy participiummal kifejezett pár-

⁴¹ Ps 109,1 — a hely a vásár- és ünnepnapos vacsernyék kezdeteként volt közismert.

⁴² A *RStr*-ben mindössze hatszor található szenvedő alakban.

⁴³ *RStr* 19. (Annunt.BMV).

⁴⁴ *OStr* 52. (Qu/H6/f6).

huzam: *Tunc oblati ministrantibus a diacono et subdiacono ...*⁴⁵ A jelzett példák összefoglalóan arra utalnak, hogy a rubrikás nyelvhasználattól nem áll távol a cselekvő igealakok intranszitiv értelmezése: mivel a jelenség a klasszikus latinságban igen ritka, egyébként viszont számos nyelvben rendelkezik párhuzamokkal, joggal tekinthető a forrásaink szubsztrátumát jelentő használati nyelv hatásának.⁴⁶ Következetlen jelenléte azt sugallja, hogy elfogadottnak még ekkor és ebben a környezetben sem minősült.

β) Mellékmondatok

Alárendelt tagmondatokban a rubricisztika viszonylag szegény. A ceremoniális részekben, egyes cselekménysorok leírásakor gyakran van szükség időviszonyok érzékeltetésére, de ezt vagy a később tárgyalandó igeneves szerkezetekkel fejezik ki a szövegek, vagy mellérendelő szerkesztéssel, mindössze az időbeli egymásután érzékeltető *deinde, mox, postea, demum* vagy hasonló szavak közbeiktatásával. *Cum, ut* vagy *ubi* kezdetű időhatározói mellékmondatokat a magyarországi rubrikás nyelv gyakorlatilag nem használ⁴⁷ (a *quando* és a direktoriális fordulatokra különösen jellemző *quandocumque* inkább feltételes mellékmondatok élén áll, vagyis a *si* megfelelőjének számít).⁴⁸ Ugyanilyen ritkák a célzatos, valamivel kevésbé ritkák, de szintén nem jellemzők a következményes alárendelések:⁴⁹ az *ut* majdnem mindig komparatív (*sicut*) jelentésben olvasható. Az egyetlen jellemzőbb mellékmondat típus az indicativusi állítmánnyal ellátott vonatkozó alárendelés, ez azonban —mint a központosításról szóló alfejezetben bemutatom—⁵⁰ a korabeli nyelvérzék szerint a főlérendelt mondat része.

Általában rövid, kijelentő modalitású, okhatározói értelmű tagmondatokat vezet be a *quia* kötőszó. Érdemes megemlíteni, hogy a *quod* csak elvétve fordul elő okhatározói értelemben, de —a *quia*-val szemben— gyakran vezet be tárgyi vagy alanyi mellékmondatot. Ennek jelentőségét a liturgikus nyelvhasználattal való szembenállás adja. A latin bibliai nyelvre jellemző, hogy —a görög szerkesztés és részben a föltételezhető

⁴⁵ *OStr* 52. (Qu/H6/f6).

⁴⁶ Az intranszitivitás jelenségéről a középkori latinban ld. STOTZ: *Handbuch* IV. 347–348. Szubsztrátum alatt természetesen nem a szerzők-szerkesztők anyanyelvét, hanem az egyházi ügyekben használatos, beszélt latint értem.

⁴⁷ Ismét a liturgikus latinság és a rubrikás nyelv különállását jelzi, hogy a szertartásszövegekben viszont a *cum* jóval gyakoribb. A rubrikás forrásokban szint kizárólag előjárószerűként található társ-, és az általános középkori nyelvszokásnak megfelelően eszközhatározói jelentésben. Kevés, kötőszóként való használata a *PStr* forrásaihoz, ill. a *RStr* néhány processzió-leírásához kapcsolódik a „cum (per)venirent” kifejezés részeként.

⁴⁸ A *quando* időhatározóként csak a *H* 67^{r-v} Amalarius-idézetében, ill. a *MStr* nagypénteki ordójának egy részletében (64^r) olvasható.

⁴⁹ Mindkettő a *PStr* forrásaiban található meg, az ordináriusokban már alig.

⁵⁰ Ld. alább, az e rész 3. b) alfejezetében írtakat.

vulgáris latin hatására— a *quod*, a *quia* vagy a *quoniam* szavakkal vezeti be verba dicendi és sentiendi után a klasszikusban leginkább accusativus cum infinitivo-val kifejezett mellékmondatokat.⁵¹ Ennek latin nyelvi megalapozottságát (és ezáltal az accusativus cum infinitivo erősen irodalmi jellegét) tanúsítja, hogy az alanyi-tárgyi mellékmondatokat leginkább így használják az egyházatyák is, akiknek nyelvezetére pedig kevésbé hat a biblikus, mint a késő klasszikus nyelv. Mind a Bibliában, mind a patrisztikus homiletikában a *quia* a leggyakoribb ilyen kötőszó. Az tehát, hogy a magyarországi rubricisztika ezt okhatározói, a *quod*-ot viszont alanyi-tárgyi értelemben használja, jelzi, hogy a vizsgált nyelvezet nem elsősorban a mögötte álló írott hagyomány (a liturgikus latinság) leszármazottja, hanem a beszélt nyelvvel van kapcsolatban.⁵²

Mellékmondatokban a direktoriális részek a leggazdagabbak, hiszen a különböző naptári helyzetekben követendő szabályok rögzítése megkívánja a „ha így, akkor úgy” típusú mondat szerkezet gyakori alkalmazását. A kötőszó néhány ritka kivételtől eltekintve a *si* vagy a *quando/quandocumque*, az állítmányhasználat viszont eltérő. Meg lehet figyelni, hogy az így bevezetett mellékmondatok állítmánya szinte mindig indicativusban áll, de a frázisszerű kifejezésekben rendszeres a coniunctivusi praesens perfectum használata (pl. *si fuerit, si [e]venerit, si contigerit*): olyannyira, hogy az a rubrikás nyelv egyik jellegzetességének tűnik. A látszólag következtelen gyakorlat annak lehet köszönhető, hogy az állandósult kifejezések gyakran ismétlődtek a régibb, nyelvileg igényesebb liturgikus szakíróknál, és coniunctivusi állítmánnyal váltak a szakmai köznyelv részévé.⁵³ Ezzel szemben az egyedi megfogalmazások a természetesebb nyelvszokást tükrözik, amelyben a coniunctivus használata a ténylegesen feltételes tartalmú, tehát nem időhatározói kifejezésekre szorul vissza. (Mint korábban jeleztem, az előíró értelmű főmondati coniunctivusok a régibb rubrikás nyelvre jellemzők, az újabbra viszont nem.)⁵⁴ A ritka kivételek biztosan szakértő, olykor kifejezetten tudalékos rubricisták toldalékos bejegyzései, amint az alábbi idézet nehezen áttekinthető mondathalmazára is:

Quandocumque festum sancti Adalberti cadit in die dominico, ex quo est patronus huius almæ ecclesiæ Strigoniensis, non debet anticipare seu transponi in aliam feriam propter octavam Resurrectionis Domini, sed debet loco suo, die dominico teneri, sicut etiam consuetum est ab antiquo, quando sic occurrerit; si autem non esset patronus ecclesiæ, tunc nullibi haberet locum, nisi

⁵¹ Vö. PLATER — WHITE: *A Grammar of the Vulgate* 119–120; HERMAN: *Vulgáris latin* 72.

⁵² A jelenségről általános középlatin összefüggésben ld. STOTZ: *Handbuch* IV. 396–398. Szerinte a *quod* már az ókorban a beszélt nyelv része volt a jelzett értelemben, a *quia* viszont csak görög, főleg bibliai hatásra, a magas stílus részeként terjedt el (és vált a liturgikus szövegtípusokban uralkodóvá).

⁵³ A formuláris kifejezések tartósságáról ld. NORBERG: „Die Entwicklung des Lateins” 94.

⁵⁴ Ld. erről fentebb, az e rész 1. b) alfejezetében írtakat.

feria quinta, quando die dominico occurrerit, quia feria secunda festum sancti Georgii, feria tertia festum sancti Marci, feria quarta recipit dominicam, feria quinta celebretur festum sancti Adalberti; si vero die dominico ...⁵⁵

γ) *Igenevek*

A rubrikás nyelv mondattanának legsajátosabb területe kétségtelenül az igenevek használata. Amint a fönti részlet „anticipare seu transponi” szavaiból, és ugyanígy az előző alfejezetben idézett két helyből (*oportet imponere historia*, ill. *possunt celebrare nuptia*) látszik, az infinitivusok esetében a ragozott igéknél tapasztaltnál is gyakrabban találkozhatni szenvedő értelemben használt cselekvő alakokkal. A rubrikás nyelv közvetlen írott környezetét jelentő liturgikus latinban az accusativus cum infinitivo teljes körű használata az euchológiára korlátozódik, míg a biblikus latinban csak a görögben is honos, személytelen állítmányokat követő accusativus cum infinitivo honos,⁵⁶ és leginkább ezt használják a latin egyházatyák is. Jóllehet egyes iskolázott, mondattani értelemben klasszicizáló szövegek (pl. legendák, történeti munkák) föllevenítik az infinitivusok teljes készletét, a rubrikás nyelvre ez részlegesen sem hat: sem accusativus cum infinitivo-t, sem befejezett vagy beálló infinitivusokat nem találunk szövegekben. Az imperfectumi alakok közül a szenvedő visszaszorulóban van, sőt mintha a célt kifejező infinitivust is kerülnék a rubrikák.⁵⁷ Legalábbis erre utal az alábbi, jellemző részlet:

Interim ... idem duo sacerdotes accedunt usque ad magnum altare, cantando evangelium. Statim finito responsorio, sollemniter incipiunt versificando *Liber generationis*.⁵⁸

A „Szepesi ordinárius” fönti mondataiban a karácsonyi matutínumban énekelt Mátégenealógiáról van szó, amelyet esztergomi szokás szerint az utolsó rezponzórium végeztével énekel két pap. A *cantando evangelium* tehát nem párhuzamos cselekvést ír le a rezponzórium éneklésével (ez nemcsak zeneileg lenne abszurd, de a mondat itt nem idézett eleje is utal rá), hanem az *accedunt*-hoz képest célt fejez ki, és ezt alátámasztja, hogy a szöveg szerint az evangéliumot a papok valóban csak *finito responsorio ... incipiunt*. A „cantando” gerundium tehát beálló értelmű, és legegyszerűbben „cantare”, kissé mesterkélt „cantatur” alakra lenne javítható. Az olvasat azonban biztos, és — szemben az ajánlott javításokkal — nem idegen a rubrikás stílustól. Sokkal inkább an-

⁵⁵ *OStr* 65. (Adalb.m.) — az *ex quo* ‘mivelhog’ jelentésben áll.

⁵⁶ Vö. PLATER — WHITE: *A Grammar of the Vulgate* 107–108.

⁵⁷ Az infinitivusokról és az accusativus cum infinitivo-ról ld. STOTZ: *Handbuch* IV. 392–396.

⁵⁸ *RStr* 7. (Nat). Szintén két énekest ír elő az *OAgr* 31.

nak jele, ahogy az infinitivus célzatos értelmű alkalmazását fokozatosan háttérbe szorítja a rubrikás nyelvben legkedveltebb két igenév, a participium és a gerundium.

A participiumok közt használatos, mégis ritka az instans activi és a gerundivum,⁵⁹ de végigkíséri a rubrikákat, különösen azok ceremoniális részeit a participium imperfectum activi, illetve perfectum passivi használata. Az irodalmi latinsággal ellentétben itt nem az teszi népszerűvé ezeket az igeneveket, hogy általuk hosszabb, összefüggő mondattani egységek tehetők egy-egy nagyobb lélegzetű főmondat részévé, hanem éppen ennek ellenkezője: hogy tudniillik a rubrikák töredezett, kis léptékben haladó fogalmazását segítik az egyes mondatszakaszoknak értelmet adó igei származékszavak, és egyben elkerülhetővé teszik, hogy a szöveg a latin stílusérzéktől végtelenen idegen tömondatok tömegére hulljék.

δ) Igeneves szerkezetek

Az egyetlen igeneves szerkezet, amely nemcsak megmarad a rubrikás nyelvben, hanem kimondottan jellemző rá, az ablativus absolutus. Még az újkori, klasszikus leíró nyelvtani értelemben immár hibátlan rubrikaszövegek is előszeretettel fejezik ki a szertartás egyes mozzanatainak egymásra következését vagy párhuzamosságát mondat eleji ablativus absolutus-szal, és hasonlóan jellemző ez a középkori, azon belül a magyarországi normaszövegek megfogalmazására. Amint az *oblati ministrantibus* példájából látszott, a szerkezet befejezett vagy befejezetlen, szenvedő vagy cselekvő érteleme nem mindig egyértelmű, de használata legtöbbször szabályosnak fogható föl. Az említett példa sem minősül hibásnak, ha a *ministrantibus*-t intranszitiv értelműnek tekintjük,⁶⁰ de megoldást jelenthet az is, ha a latinból hiányzó participium imperfectum passivi helyettesítését látjuk benne⁶¹ (ennek az archaikus nyelvben a gerundivum felelt meg,⁶² amely viszont a klasszikusban általában, a középkorra pedig teljesen instans értelmű).

⁵⁹ Mindkettő a *PStr* forrásaiban fordul elő többször. Az ordináriusokban —a melléknévi értelmű „futurus” vagy „ventus” alaktól eltekintve— teljes mértékben hiányoznak, kivéve egy általánosító, szakszerzőre valló megjegyzést: *RStr* 41. (Cath.Petri): „quando servatur de sancto Petro, numquam omitendus est sanctus Paulus”.

⁶⁰ A NIERMEYER: *Mediæ Latinitatis Lexicon* 690. által 2. jelentésként hozott „to enter an appearance” felel meg leginkább e használatnak.

⁶¹ A leírt cselekvés ugyanis nem előidejű: a lábmosás után a diákonus és a szubdiákonus adják a püspök kezébe az ajándékokat, amelyeket ő szétoszt. Több ajándékról lévén szó, azok „ministrálása” és „distribválása” párhuzamosan zajlik.

⁶² TÖTTÖSSY: „A latin *gerundivum* és *gerundium*” 128–130. Érdekes, hogy uo. 128. szerint a gerundivum eredetileg még csak nem is passzív jelentésű: míg az imperfectumi értelem a középkorban végleg elhomályosul, az aktív használat néhol visszatérni látszik, ld. alább, pl. a „missandus” példát.

Jellemzőbb, amikor a két megszokott participium-típuson kívül a gerundivum is alkalmas összetevője az ablativus absolutusnak az imperfectum activi-val megegyező értelemben, mint az Egri ordinárius úrnapi részletében:

Item: Quando in prosa perventum fuerit ad *Ecce panis angelorum*, tunc missans, accepto sacramento, vertit se ad clerum, cantando « Ecce panis angelorum », regirando se versus evangelium, choro postea reliquum et alios versus pro se continuando.⁶³

A szövegkiadás kritikai jegyzetei a „continuante” participiummal helyesbítik a részletet, és a jelenség valóban lehet a kisebb léptékű mondatszerkezet eredménye: a rubricista egy ablativus absolutus-t kezdett meg a *choro*-val, de a közbeékelt mondatrészek után megfelelkezhetett eredeti szándékáról, és az önmagában is megálló gerundivummal zárta a mondatot. Ilyen „ablativus absolutus”-okkal mégis nagyobb számban találkozunk, ezért leíró szempontból létezőnek tekintem a szerkezet szófaji bővülését.⁶⁴

Tágabb értelemben a jelenség az „nt” és „nd” zöngés-zöngétlen elemének hasonulásával és a magánhangzós végződés hangsúlytalanná válásával is magyarázható. Ennek párhuzama a „fert oblatas, canentes” hely,⁶⁵ ahol nyilvánvalóan nem a följánlott adományok énekelnek, hanem az a szolgálattelvő, aki hozza őket, vagyis a *canentes* a „canendo” alakkal áll azonos jelentésben (ugyanígy magyarázható a misézőre párhuzamosan használt „missans” és —természetesen nem szenvedő értelmű— „missandus” megjelölés).

Hasonlóképpen keveredik az ablativus absolutus más participiális kifejezésekkel olyan helyeken, mint amilyen például a *preces in nona omnibus perlectis* vagy a *choratore duo pueri*.⁶⁶ Mint arra gyakran föl hívtam a figyelmet,⁶⁷ a szöveg javítása ilyenkor épp a nyelvtörténet szempontjából tanulságos részleteket rejti el az olvasó —és ha a konjektúrázás rutinná válik— a kiadó elől. A participium coniunctum és az ablativus absolutus ötvöződik bennük: az előbbi esetben a *preces* a latinból ismét hiányzó, az alannal egyeztetett participium perfectum activi tárgyaként is értelmes lenne, és ezt pótolja csökevényesen a vele nem egyeztetett ablativusi alak, a második példában pe-

⁶³ *O Agr* 75.

⁶⁴ Az ilyen gerundivumok aktív és passzív értelemben is használatosak. Az előbbi esetek értelmezhetők nehezebben ablativus absolutus-ként: ilyenkor szó lehet a következő bekezdésben írt hangtani jelenség hatásáról éppúgy, mint a kéziratokban és nyomtatványokban is gyakori „-n’/-ñ” rövidítés hibás föloldásáról.

⁶⁵ *O Str* 52. (Qu/H6/f5).

⁶⁶ *O Str* 49. (Qu/H6/f4); *R Str* 55. (Qu/H6/S).

⁶⁷ Pl. FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” passim.

dig a formuláris ablativusi kezdet után fejeződik be a részlet a pusztá felsorolásokra jellemző nominativusszal.⁶⁸

Az ablativus absolutus mellett, vagy talán annál is gyakrabban élnek a tárgyalt források a gerundium állapotározói jelentésű ablativusával. Ez az igenév több mondatelemet képes összefogni, de egyeztetésre nem szorul, így lehetővé teszi, hogy a kis léptékben haladó, kötött szórendű fogalmazás alaktani vétség nélkül, egyszerűen jusson állítmányi szerepű mondatrészekhez. A jelenség szerves összetevője az újlatin nyelvfejlődésnek,⁶⁹ és olyan jellemző a rubrikákra, hogy akár a főntebb más összefüggésben idézett példákön is könnyen tanulmányozható.

ε) *Állítmányként használt participiumok*

Végül a rubrikás nyelvhasználat talán legjellegzetesebb vonása az állítmányi értelmű participiumhasználat. Hogy a melléknévi igenevek független alkalmazása köznyelvi eredetű tendencia,⁷⁰ azt példázza a pontifikális ordóhagyomány néhány helyének alakulása. Így lesz két, egymással összefüggő részlet esetén az *inrantes ad cruce[m], incipientib[us] introeuntes ecclesiam, incipiatur a cantoribus*.⁷¹ Az előbbi esetben az alannyal szabályosan egyeztetett participium az utóbbiban hiányos „nominativus absolutus”-t alkot. A változás még pontosabban követhető, amikor az „inrantes autem civitatem, incipiatur responsorium”⁷² részletben szereplő, csonka ablativus absolutus, melynek névszói része a szövegösszefüggésből is csak odaérthető, változik nominativusszá: *inrantes civitatem, incipiat cantor responsorium*.⁷³ Az igeneves szerkezetekkel is elveszti a kapcsolatot az abszolút értelmű participium az Esztergomi ordinárius alábbi, könnyen félreérthető mondataiban:

Tunc post Eucharistiae sumptionem descendit, ut prius. Sedens, diaconus clamat ad modum lectionis iterum: « Oleum ad sanctum chrisma » ter.⁷⁴

A nagycsütörtöki krizmaszentelés leírásából vett példában a *sedens* nem a vele látszólag megegyező diákonusra vonatkozik, hanem a püspökre. Ő ül le —rangjához il-

⁶⁸ Természetesen mindkét esetben számolni lehet egyszerű íráshibával. Hogy mégsem erről van szó, azt azért föltételezem, mert a könyvek használóinak nyelvérzékét láthatóan nem sértette egyik hely sem. Mind az *OStr* további kiadásai, mind a *RStr* kéziratos javításai érintetlenül hagyták az idézett részt, jóllehet máskor hajtottak végre nyelvi javításokat.

⁶⁹ Vö. NORBERG: *Manuel pratique de latin médiéval* 25.

⁷⁰ Vö. i. m. 127.

⁷¹ *P* 70^r és *MNStr* 216^r.

⁷² *H* 41^v.

⁷³ *P* 48^r.

⁷⁴ *OStr* 51. (Qu/H6/f5), ld. még FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 397.

lőn— az Oltáriszentség vétele után, míg a szolgálatára rendelt szerpap nyilván nem ülve hirdeti ki, hogy a szent krizma olaja megérkezett. Ilyen és hasonló helyek értelmezésében a liturgikus gyakorlat ismerete mellett a nyelvállapot föltárása és a korabeli központozás figyelembevételével segíthet.⁷⁵

Az összegzett nyelvi jelenségek részben a rubrikák sajátos tárgyához, élethelyzetéhez és hagyományozásához, részben nyelvtörténeti folyamatokhoz köthetők, de nem tisztázott, hogy XI–XVI. századi normaszövegeink vonatkozásában pontosan mit értünk „középkori” vagy „vulgáris” latin alatt, és az sem, hogy a hagyományozás mikor hoz létre esetleges, és mikor tartós nyelvi jegyeket. Ezért hátravan, hogy kiemeljek néhány olyan tényezőt, amely tapasztalatom szerint a megfigyelt és összefoglalt vonások kialakulásában vagy fennmaradásában közrejátszott.

C) A SAJÁTOSÁGOK KÖRNYEZETE ÉS LEHETSÉGES OKAI

Mint azt előljáróban megjegyeztem, mindeddig szándékosan tartózkodtam attól, hogy a megfigyelt, klasszikus nyelvi szempontból szabálytalannak ítélt jelenségeket néhány megjegyzésen túl értékeljem. Azért tartottam ezt szükségesnek, mert föltételeztem, hogy a rubricisztika nyelvi sajátosságai nem hozhatók mindig közvetlen összefüggésbe annak a kornak és annak a területnek a latin nyelvhasználatával, amikor és ahol a vizsgált forrást megfogalmazták. Minden, ami a középkorban a kultusszal akár áttételes kapcsolatban állt, magán viselt egyrészt bizonyos megkülönböztető jegyeket, amelyek a világi szférától elválasztották, másrészt tartósan őrizte azoknak a történeti folyamatoknak és eseményeknek az emlékét, amelyek a liturgián nyomot hagytak.⁷⁶ A rubrikás nyelv ezért maga is sajátos, a kor párhuzamos világi nyelvtől különböző anyag, és egyben hosszabb, saját korán túlmutató nyelvi hagyomány eredménye. Ahhoz, hogy sajátosságait helyesen tudjuk értékelni, meg kell állapítani, hogy milyen az a nyelvi környezet, amelyhez képest eltérőnek bizonyul, és meg kell jelölni azokat a tényezőket, amelyek e sajátosságok kialakulását segítették.

⁷⁵ Ld. erről alább, az e rész 3. b) alfejezetében írtakat.

⁷⁶ Mind a szent és a profán megkülönböztetésének kérdése, mind a kultuszban érvényesülő konzervativizmus vallásfenomenológiai jelenség, amellyel e munka keretei közt nincs lehetőség foglalkozni. A beláthatatlan szakirodalom idézése helyett főként Mircea Eliade munkásságára hívom föl a figyelmet, aki a nem pozitivistá, azaz nem történeti-társadalmi ihletésű vallástörténet talán legismertebb XX. századi összegzője. E jelenségek hatásai a nyugati kereszténységben, sőt annak egyik leginkább technikai területén, a liturgikus normaalkotásban is kimutathatók.

a) *A sajátosságok kortárs nyelvi környezete*

A megállapodott, jellemzően magyarországi rubrikás latin nyelvhasználat főforrásai a XV–XVI. század fordulóját övező mintegy ötven év ordináriuskönyvei, amelyeket a második típushoz sorolt szerkönyvi rubrikák egészítenek ki.⁷⁷ Első változataik leírása legkorábban a XIII., a magyar történelmi viszonyok ismeretében inkább a XIV. századra tehető.⁷⁸ A környezet, amelyben megszülettek, az adott székesegyház káptalanja, a személy, aki gondjukat viselte, valamelyik liturgikusan tájékozott káptalani méltóság volt.⁷⁹ A főpapi székhely, azon belül a káptalan a korabeli műveltség egyik központjának számított, a székeskáptalan tagjai néhol egyetemet végzett férfiak voltak, és közülük is ki kellett, hogy emelkedjék tudásával az, akire a liturgikus rend felügyeletét, így a rubrikáskönyvek szerkesztését vagy gondozását bízták.⁸⁰ Ugyanezen könyvek kinyomtatását ráadásul megelőzte egy többé-kevésbé alapos korrektori munka, amely mögött már biztosan a késő középkor írásbelisége állt.⁸¹ Ha föltételezzük is, hogy a szakértő liturgista kézírása nem volt elég szép és olvasható a tisztázat elkészítéséhez,⁸² és ezért nála műveletlenebb másolót alkalmazott, biztosnak tekinthetjük, hogy a szövegek visszatérően szabálytalan nyelvi jegyei nem másolási hibák, hanem a rubrikás

⁷⁷ A szerkönyvi rubrikák három típusáról ld. fentebb, a II. 3. a) alfejezet kezdetén írtakat. Mint említettem, a *PStr* forrásaiból összeállított ordók ugyan magyarországi szerkesztmények, de nemzetközileg elterjedt minták alapján, így nem tekinthetők egy kifejezetten magyarországi nyelvhasználat tanúinak.

⁷⁸ A magyarországi liturgikus szokásrend második kodifikációját SZENDREI: *Mos patria* 362. skk. (és passim) számos tényező mérlegelése után az Anjou-korra és az azt közvetlenül megelőző időszakra teszi. Magam az ordináriusok első változatainak megjelenését, ill. a mintaadó összesített szerkönyvek összeállítását ezzel hozom összefüggésbe.

⁷⁹ Erről tanúskodnak azok a külföldi források, amelyeknek összeállítója megnevezi önmagát, pl. Laonban Lisiardus dékán, Bambergben Eberhard, Zürichben Konrad von Mure vagy Veronában István éneklőkanonok (CHEVALIER: *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon*; LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure*; MEERSSEMAN — ADDA — DESHUSSES: *L'Orazionale dell' Arcidiacono Pacifico il Carpsum del Cantore Stefano*; FARRENKOPF: *Breviarium Eberhardi cantoris*).

⁸⁰ A székeskáptalan és az általa fönntartott iskola műveltségi helyzetéről ld. MEZEY: *Deákság és Európa* 77. skk., 175. skk. Uő. a magyar klérus többségének egyetemi végzettségét Mályusz Elemér fölfogásával szemben vitatja, egyes külföldi káptalanokban viszont tagsági föltétel volt, hogy a kanonokok magiszteri fokozatot szerezzenek.

⁸¹ Ld. erről fentebb, a II. 1. a) alfejezetben írtakat.

⁸² Ilyen tisztázatnak tartom pl. a Vic, ABE Col. 31/19-et. A kódex szövege lényegében megegyezik a Vic, ABE Col. 31/18-as, reprezentatív kiállítású székesegyházi consueta szövegével (még az 1447-es datálás alapjául szolgáló hely is azonos a kettőben) és hozzá korban közel áll, mert annak későbbi, lapszéli módosításait nem tartalmazza. Ugyanakkor viszonylag kis alakú, folyamatos írású, és sem módosítások, sem kiemelések vagy tagolások nem szerepelnek benne (így mindennapos liturgikus használatra gyakorlatilag alkalmatlan).

nyelvhasználat részei, amelyeket leírójuk és olvasójuk akkoriban elfogadott, holott legalább az előbbi rendelkezett a korabeli egyházi értelmiség nyelvtudásával.

A magyar középkor folyamán a megfelelően képzett egyháziak általános nyelvi műveltségéről fogalmat lehet alkotni az általuk írt levéltári anyagokból vagy történeti munkákból.⁸³ A vallásos nyelvhasználat színvonalát a prédikációirodalom jelzi, a kifejezetten liturgikus irányultságú szerzők latintudásáról pedig képet adnak a magyar szentek legendái vagy a kétségtelenül hazai keletkezésű verses officiumok, himnuszok, szekvenciák.⁸⁴ Mindezek a szövegek jellegzetesen középkoriak ugyan, de csak véletlenszerűen tartalmaznak olyan szabálytalanságokat, amelyeket a rubrikás szövegek között nagy mennyiségben lehet találni: mindegyikük megfelel a karoling kor óta lényegében folytonos iskolarendszerrel biztosított szabályos latin nyelvhasználat követelményének. Az ordináriusokból kiemelt nyelvi jellemzők ehhez képest annyiban középlatinok, hogy néhol a római birodalom bukása utáni Itália vagy a meroving kor fölbomló nyelvhasználatára emlékeztetnek,⁸⁵ amely pedig semmiféle közvetlen hatást nem gyakorolhatott a XIII. század utáni Magyarország egyházi kultúrájára. Még különösebb, hogy az előző alfejezetekben leírt sajátosságok minden javító beavatkozástól érintetlenül maradnak abban a korban is, amelyben a ránk maradt könyvek készültek, vagyis a Mátyás uralkodásával kezdődő időszakban, amelynek a főpapi réteget és annak környezetét is érintő humanista műveltsége köztudomású.⁸⁶

A magyarországi rubrikás nyelv sajátosságai tehát nem egyszerűen arról a nyelvi közegről árulkodnak, amelyből származnak. A középkor végi humanista környezetben maga az egyházi kultúra is élvezett bizonyos különállást. Ugyanabban a körben,

⁸³ A magyarországi középkori latinságról nyelvi szempontból még nem született átfogó munka. Az egyetlen összefoglalást BARTAL: *Glossarium* VII–XIX. tartalmazza. Érintőlegesen foglalkozik a témával a régi magyar irodalomtörténet keretében TARNAI: „*A magyar nyelvet írni kezdik*” 10–13., ill. HORVÁTH: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* passim. Szigorú értelemben vett, szoros és példaértékű nyelvi elemzés egyetlen szövegről KÖRMENDY: „Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete”.

⁸⁴ PL. MEZEY: *Deákosság és Európa* 204. skk. és (inkább az előzményekkel foglalkozik, ill. zenei szempontból informatív) FALVY — MEZEY: *Drei Reimoffizien*.

⁸⁵ Leíró értelemben erről ld. STOTZ: *Handbuch* I. 87–93. A korszak irodalmi és vulgáris nyelvéről, ill. ezek egymásra hatásáról szól NORBERG: „Die Entwicklung des Lateins”, a felbomlásról uo. 99. E korszak itáliai nyelvhasználatának kiemelkedően fontos tanúi a monasztikus regulák és a római ordók (VOGÜÉ: *La règle du maître*; uő — NEUFVILLE: *La règle de Saint Benoît*; OR). Egyes szóvégi mássalhangzók („m”, „s”, „t”) bizonytalan helyzete, a magas és a mély magánhangzók („e-i”, „u-o”) fölcserélhetősége miatt ezekben a névszói esetek helyenként azonosíthatatlanná válnak, vö. FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 388. A hangváltozásokról ld. HERMAN: *Vulgáris latin* 31. skk.; KIESLER: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins* 42. skk.

⁸⁶ Ld. pl. BALOGH: *Mátyás király* 49–55. ismertetését a korabeli magyar szellemi életet meghatározó tudósokról és irodalmárokról: ezeknek szinte mindegyike főpap vagy rangos klerikus volt.

ugyanazon személyek munkásságában más nyelvtan és stílus, más helyesírás és kalligráfia, más kiejtés és zenei kifejezésmód tartozott a középkori formákat őrző egyházi, és a vélt vagy valós klasszikus mintákat követő világi szövegekhez.⁸⁷ A rubrikás nyelv az előbbihez képest is különlegesnek bizonyul, ezért megértése csak egyedi körülményeinek és történetének figyelembevételével lehetséges. Ezeket mérlegelve a magyarországi rubrikás nyelvhasználat sajátosságait három csoportba sorolhatjuk (1–3.).

β) Az ordók mint a prekaroling nyelvhasználat tanúi

(1.) A liturgikus latinságra egészében jellemző, hogy egy-egy szövegtípus első tekintélyes megvalósulásai nyelvi és műfaji mintát is teremtettek, amely még hosszan, akár mindvégig éreztette hatását. Az egyes tételtípusok megfogalmazására ezért jellemző valamiféle időtlenség: a prózai fölépítés vagy a versforma akár ezer éven keresztül megmaradhat, visszatérhetnek egyes fordulatok, és ez akkor is így van, ha egyes másodlagos szövegek, főként a trópusok-szekvenciák és a ciklusként szerzett zsolozsmatételek olykor egyéni arculatot kapnak.⁸⁸ Okkal föltételezhetjük, hogy nem volt ez másként a liturgikus élethelyzethez kötött, bár nem szorosan liturgikus szövegű rubrikákkal sem. Magyarországi szöveghagyományuk —amely pedig a teljes latin liturgia-történetnek csak rövid, behatárolt és azon belül is töredékes szakasza— szintén megmutatta, hogy a szerkezet és a megfogalmazás tartóssága még akkor is érvényesül, ha arra semmiféle kánoni szabályozás nem vonatkozik: a római ordóktól a korai pontifikálékon át a nyomtatott szerkönyvekig húzódó szövegtörténet pontosan követhető.⁸⁹

⁸⁷ Jóllehet liturgikus funkcióikat nagyrészt helyetteseken keresztül gyakorolták, elég itt a Mátyás király környezetéhez tartozó magyar vagy magyarországi főpapokra utalni: idősebb és ifjabb Vitéz Jánosra, Janus Pannoniusra, bizonyos értelemben Bakócz Tamásra, stb. Nem kétséges, hogy a humanista irodalmat művelték, antikvával írt és klasszikushoz közelítő helyesírású auktorszövegeket használtak. Ugyanakkor nyilvános, sőt magáncélra készült liturgikus könyvek is legfőljebb ornamentikájukban közelítettek a reneszánsz ízléshez: szövegtartalmuk, gótikus írástípusuk és középkorias helyesírásuk változatlanul megmaradt. Változásról e tekintetben Magyarországon csak a XVI. század második felében beszélhetünk, ld. erről fentebb, a II. 1. d) alfejezetben írtakat.

⁸⁸ Vagyis míg az euchológia vagy a biblikus ihletésű szöveganyag tudatosan sosem hoz létre új stílust, a liturgikus költészetben ez lehetséges. Mégis jellemző, hogy ezek az új stílusok (mint a tkp. Prudentiust följújtó, klasszicizáló himnuszköltészet, a szentviktori szekvencia vagy a rímes officium) maguk is típust teremtenek és több évszázadon keresztül hatnak.

⁸⁹ Ld. erről fentebb a II. 3. fejezetet. A jelenség a XX. századig érezteti hatását. Pl. a *MR* már idézett, eredetileg 1502-ben fogalmazott *Ritus servandus*-a az 1962-es mintakiadásig, ill. az azt követő 1964-es *in xta typicam* kiadásig legfőljebb módosult, de mindvégig megmaradt ugyanazon szöveg kisebb változatainál, holott nem lett volna akadály a azonos tartalom teljes újrafogalmazásának sem.

Mivel az ordináriusok szövege nem egyszerre íródott, nem lehet véletlenszerű, ha egyes nyelvi jelenségek e szöveg meghatározott rétegére jellemzők. Az ordináriusok és az „ős-pontifikále” hagyománya között csak a vezeklők visszafogadásának két mondata szintjén találtam szövegszerű kapcsolatot,⁹⁰ és az archaizáló szókészlet sem jelenik meg a Pray-kódexnél későbbi forrásokban,⁹¹ mégis szembeötlő, hogy az ordináriusok nyelvének „meroving” jellemzői szinte kivétel nélkül ceremoniális összefüggésben, mindenekelőtt a nagyheti ordókban bukkannak föl.

Ezek az ordók nyelvi és szerkezeti értelemben is az ordináriusok legkorábbi rétegéhez tartoznak.⁹² Mint írtam, a ceremoniális részeket az Esztergomi ordináriusból bizonyára szándékosan gyomlázták ki, de a nagyheti ordókat érintetlenül hagyták, részben talán tiszteletből, részben azért, mert tartalmuk túlságosan összetett volt ahhoz, hogy könnyen ki lehessen választani belőle a nem székesegyházi viszonyok között is értelmezhető adatokat.⁹³ Hasonló viszonyban van a többi fennmaradt ordináriuskönyv nagyheti része az egyéb, direktoriális jellegű tartalmi elemekkel.

A nagyheti ordók az általános európai rubricisztika szintjén is a legkorábban lejegyzett és legelterjedtebb ceremoniális szövegek közé tartoznak.⁹⁴ Az egyházi év legszentebb napjainak szertartásrendjét rögzítik, ezért hagyományozásuk még állandóbb lehetett, és ezt erősítette meg, hogy az igen egységes és archaikus nagyheti rendtartásban eléinte kevéssé, és később is inkább járulékos mozzanatokban nyilvánult meg a helyi egyházak saját szokása a római gyakorlathoz képest.⁹⁵ A római gyakorlatot először olyan ordók rögzítették, amelyeknek nyelvi mintái éppen a VI–VIII. század közötti, tehát fölbomlóban lévő („meroving”) latin nyelven íródtak.⁹⁶ Ezek az ordók származtak északra és váltak általánosan elterjedtté a karoling korban. Azok a kéziratos források, amelyekben ma megtalálhatók, mindnyájan karoling eredetűek, és leírójuk

⁹⁰ *PStr* 62–63.

⁹¹ Kivételt képeznek természetesen a *H*-ban és a *P*-ben már meglévő szövegek párhuzamai.

⁹² A XII–XIII. századi, nem tételjegyzék-szerű ordináriusok (a konszuetúdók egyházi évet leíró szakaszához hasonlóan, pl. Girona, BPE Ms. 108.) ordógyűjtemények, vagyis éppúgy a jeles napok szertartásrendjére összpontosítanak, mint a pontifikálék. Jellemzően ilyen pl. a Vic, ABE Ms. 134.

⁹³ Ld. erről fentebb, a II. 1. a) alfejezetben írtakat.

⁹⁴ A 23–24., 26–29., 30–33. római ordóról van szó (kb. 700–900, egyedül a 33. ordót keltezik a X. vagy a XI. század végére). A korai konszuetúdókban is a nagyhét rendje az első, ami az évkörből liturgikus értelemben megjelenik, még jóval a teljes kalendárium kidolgozása előtt.

⁹⁵ A nagyheti rendtartások összevetése hatalmas, de a gazdag forrásanyag miatt nem lehetetlen feladat lenne. Az „órómai”, az esztergomi és az újkori változatok összevetéséhez hasznos DOBSZAY: *Hebdomada major*. A magyarországi különbségek föltárására és értelmezésére tesz kísérletet Galbács Gabriella bírálás alatt álló doktori értekezése (*A nagyhét az esztergomi rítus szerint*).

⁹⁶ Kissé felületesen vulgáris latinként, de lényegében helytállóan jellemzi az OR nyelvállapotát MARTIMORT: *Les “Ordines”* 46–47. Maguk a nagyheti ordók ugyan nem korábbiak a VIII. századnál, de egy-egy fennmaradt változatuk azonos gyűjteményben szerepel a legkorábbi ordókkal.

iskolázottságának arányában javítja is a saját fogalmai szerint hibás „órómai” szöveget. Azok a hibák viszont, amelyeket a karoling redakció elfelejtett kiiktatni, a korpusz XX. századi kiadójának szemében éppen az egyik legfőbb bizonyítékot jelentik a szövegek prekaroling eredete mellett.⁹⁷ Ezért van, hogy az *Ordines Romani* modern kiadásának főszovege —ha lehet így fogalmazni— a legromlottabb változatot részesíti előnyben mint eredetit, míg a karoling javításokat —noha ezeket a klasszikusan képzett olvasó könnyebben kezeli— az apparátusba utalja.

Megkockáztatom tehát a föltevést (bár igazolni a források csekély száma miatt nem tudom), hogy az ordináriuskönyveink nagyheti szakaszában található hibák egy része a római ordók bűvópatakként továbbélő szövegfolyamatának kései fölfakadása. Értékelhető szövegegyezéseket mindeddig nem találtam, és a kapcsolat sokkal áttételesebb, időben is távolibb annál, hogy a szerkönyvi rubrikák összefüggéseire hasonlóan legyen föltárható. A szóvégi mássalhangzók lekopásával, az azonos hangrendű magánhangzók fölcserélésével⁹⁸ vagy akár egy általános függő eset kialakulásával⁹⁹ magyarázható hibák (pl. *ad latus altare, oblatas canentes* stb.) ugyanakkor annyira távol esnek az ordináriusok keletkezési és használati idejétől, oly jellemzők viszont a rubricisztika kezdeteire, hogy mégis a műfaji hagyomány tartósságának kell tulajdonítanom őket, és ugyanez a helyzet a participium imperfectum activi és a gerundium keveredő használatával vagy az állítmánytól nem függő participiális szerkezetekkel is. Az is alátámasztja ezt a megközelítést, hogy a római ordók Michel Andrieu által kiadott ötven darabja nem alkot zárt sorozatot:¹⁰⁰ a különböző hordozókon továbbélő „órómai” eredetű töredékek és szövegfoszlányok azonosítása és összegyűjtése még korántsem zárult le.¹⁰¹

γ) *A szöveg élethelyzete mint nyelvvalakító tényező*

(2.) A nyelvi rendhagyóságok első, legtávolabbra mutató csoportja tehát a korai rubricisztikában megőrzött „meroving” nyelvállapot néhány emléke, különösen a nagyheti ordókban. A második csoportba azok a jelenségek tartoznak, amelyek nem a szöveg előzményeire, hanem annak életmódjára vezethetők vissza. Már a nyomtatott ordiná-

⁹⁷ Az OR II. VII–XV. módszertani bevezetője ezt kifejezetten nem mondja ki, de jellemző, hogy az általa hitelesnek ítélt, de nyelvileg romlott főszoveg mellett az apparátusban rendszerint megtalálható a nyelvtanilag helyes változat is mint a kézirati hagyomány része.

⁹⁸ Ld. ezekről részletesen föntebb, az előző alfejezetben írtakat.

⁹⁹ Vö. HERMAN: *A vulgáris latin* 51.

¹⁰⁰ Vö. MARTIMORT: *Les "Ordines"* 36–37., 40–41.

¹⁰¹ Ld. ennek közép-európai távlatairól korábban már hivatkoztam, „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches” című, megjelenés előtt álló konferencia-előadásomat.

riusok szerkezeti fölépítéséből is le lehetett vonni azt a következtetést, mely szerint bennük egy hosszú időn keresztül folyamatosan módosított, bővített és kivonatolt alapszöveg redakcióját láthatjuk.¹⁰² A több változatban fennmaradt külföldi ordináriusok ezt még nyilvánvalóbbá tették,¹⁰³ és erről számoltak be a nagyobb szabású rubrikáskönyvek bevezető mondatai is, amelyekben a szerkesztő a régebbi és idejét múlt vagy elhasználódott, a sok módosítástól áttekinthetlenné vált könyvek egybeszerkesztéséről nyilatkozott.¹⁰⁴ Ezt a szerkesztői módszert lehetett végigkísérni a szerkesztői alakulása során, majd a *Rubrica Strigoniensis* egyazon kéziratban engedte megfigyelni, hogy hogyan javítja, módosítja, látja el lapszéli jegyzetekkel már első leírója is a szöveget, és ugyanott legalább három további kéz kiegészítéseit tudtuk követni az üresen maradt felületeken.¹⁰⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a *Rubrica Strigoniensis* egy rövid, vázlatos kivonat, amelyet valószínűleg nem sokáig és nem szakértők használtak: a nyomtatott ordináriusaink előzményének sejtethető székesegyházi kéziratokat akár százötven-kétszáz éven át¹⁰⁶ is használhatták az illető egyházmegye legjobb liturgistái. Ez egyrészt rendkívüli tömegű feljegyzéssel és módosítással járhatott, másrészt viszont szükségessé tette a normakönyvek időnkénti újramásolását, így a kiegészítések, módosítások szakaszosan a főszöveg részévé váltak.

Ha így képzeljük el a ránk maradt szövegekhez vezető utat, akkor egészen érthetővé válik, hogy miért kötődik a rubrikás nyelvhez a latin prózától egyébként idegen töredezettség, mellérendelő szerkesztés, a kisebb léptékű és csak lazán összefüggő mondatelemek sorozata. A használó töröl egy-egy mondatot vagy mondatszakaszt, és a lapszálon melléírja az újabb változatot: erre láttunk példát a Hartvik-agenda gyertyaszentelői ordójának kezdetén.¹⁰⁷ A kéziratosság nem teszi lehetővé, hogy a szöveget átfogalmazza, így betoldása nem föltétlenül illeszkedik zökkenőmentesen az eredeti mondatba, de betoldott jellege —grafikai, és nem nyelvi szempontból— elvész,

¹⁰² Ld. erről fentebb, a II. 1. a), részben a b) és a d) alfejezetben írtakat.

¹⁰³ Így az általam kéziratoss formájában is megismert források közül a fentebb már idézett, *vici consueta* két példánya (Vic, ABE Col. 31/18. és Vic, ABE Col. 31/19.), a palmai és a lluci *consueták* (Palma de Mallorca, AC Ms. 3411. és Lluç, ACL VR. 8.) közti nyilvánvaló kapcsolat, a palmai *consueta* temporáléja független szanktorále-jegyzeteinek (Palma de Mallorca, AC Ms. 3412. 174^v skk.) beépülése a későbbi szanktorále-kötetbe (Palma de Mallorca, AC Ms. 3411.), a leglátványosabban pedig a gironai székesegyház, ill. ugyanott a Sant Feliu-társaskáptalan két változatban is elérhető *consuetája* (Girona, AC Ms. 9; Girona, BS/AD Ms. 2. és Girona, BS/AD Ms. 151.). Bár a példák egyetlen térségből származnak, a jelenség a használat módjából vezethető le és e viszonylag szűk területen is annyira jellemző, hogy bizvást terjesztem ki a kéziratoss rubrikáskönyvek mindegyikére.

¹⁰⁴ Ld. erről fentebb, az I. 2. fejezet bevezetőjében írtakat.

¹⁰⁵ Ld. erről fentebb, a II. 1. b) alfejezetben írtakat.

¹⁰⁶ Föltételezve, hogy az első redakció a XIV. századra tehető.

¹⁰⁷ H 30^v, 32^{r-v}.

amint egy következő redaktor beemeli a módosítást a főszövegbe. Ha valamely redaktor több forrásból dolgozik, akkor egy nem irodalmi munkának szánt szövegbe egymás után jegyezheti föl az egyes forrásokban olvasott, ugyanazon kérdésre vonatkozó adatokat, és nem föltétlenül érzi szükségét, hogy szépen szerkesztett, összetett mondatot formáljon belőlük:¹⁰⁸ ez a szöveg későbbi használóit sem segítené, mert bár az ordinárius szerkesztője művelt ember, maga az ordinárius az egész egyházmegye rendtartásának közérthető forrása kell, hogy legyen.

Akár egyetlen forrás módosítása, akár több forrás egybedolgozása azzal a kockázattal jár, hogy a kisebb, lazán összefüggő mondatelemek között megsérül a szintaktikai viszony. Ezt a másolási hibák csak tovább tetézik, hiszen minél előkelőbb kivitelű egy könyv (és ezt a székesegyházi ordináriusokról nyugodtan föltételezhetjük), annál igényesebb, következésképp lassabb a leírása. Így történhet, hogy a biztosan vázlatos, vagyis kurzív, rövidített följegyzések bemásolása rossz egyeztetéssel történik, mint amikor azt tapasztaltuk, hogy az egymáshoz közeli névszók egyike értelmetlenül aszimilálja a másikat szám és eset szempontjából.¹⁰⁹ A szedés az ősnymtatványkorban hasonlóan aprólékos munka volt, így elképzelhető, hogy annak során is történtek ilyen hibák. Mint az évszámot is közlő megjegyzésekből kiderült, az ordináriusok utolsó átfésülése csak kevéssel előzte meg a nyomtatást, ezért szinte biztos, hogy a nyomdába is módosításokkal tarkított mintapéldány került.¹¹⁰

A kisebb mondatrészek egyeztetését könnyíti meg a participiumok, és különösen az egyeztetésre nem szoruló, ablativusban álló gerundiumok gyakori használata. Hasonlóan jó eszköze a tömörítésnek az ablativus absolutus, de ugyanez okozhatja, hogy ha a participiumi tagtól több mondatrész függ, a szerkezet befejezetlenné válik, mert a módosítás nem alkalmazkodik a grammatikai kívánalmakhoz, vagy mert a több forrásból dolgozó redaktor megfélemedzik a nagyobb ívű struktúra kezdetéről.

A *Rubrica Strigoniensis* egyes javításain jól követhető az is, hogy milyen folyamat vezethet a szám vagy az igenem hibás egyeztetéseihez. A hamvazószerdai részben ez áll:

¹⁰⁸ Hogy a szerkesztők erre is képesek lettek volna, azt egyes ordináriusok hibátlan körmondatokban fogalmazott bevezetői mutatják.

¹⁰⁹ Ld. erről részletesebben fentebb, az előző alfejezetben írtakat.

¹¹⁰ A Vic, ABE Col. 31/19. analógiájára elképzelhetnénk egy tökéletesen tisztázott nyomdaeredetűt, de az *OStr*-ben és az *OAgr*-ben dátummal föltüntetett káptalani döntések egyértelművé teszik, hogy az utolsó átfésülés a kinyomtatáshoz közel és viszonylag szűk időközben történt. Ebből arra következtek, hogy ez a redakció nem a hosszú idő alatt fölgyűlt módosítások utáni egyszerű letisztázást, hanem lényegi átdolgozást jelentett. Ez pedig föltehetőleg nem kedvezett a kézirat áttekinthetőségének.

Item: Notatur, quando litania et preces postponuntur feria sexta proxima ante dominicam Iudica, preces vero omittuntur feria quarta maioris hebdomadæ in nona.¹¹¹

(A szöveg második tagmondata mellett a lapszélen a „Quando preces omittuntur” szavak olvashatók.) Maga a mondat ebben a formában értelmetlen, de jól követhető a folyamat, amely megelőzte. Az első helyreállítható értelmes változatban a *Notatur, quando litania et preces postponuntur* az item címfelirata volt, sőt akár a lapszélen is szerepelhetett: „Jegyzet arról, hogy mikor kell elhagyni a [nagyböjt köznapjain mondandó] litániát és préceszt”. A szöveg ezek után arról szólt, hogy a litánia a feketevasárnap előtti szombatig mondassék, a préceszt viszont meg kell tartani egészen a nagyszerdai nónáig. A helyreállítható főszövegben tehát a „Notatur, quod litania postponitur feria sexta proxima ante dominicam Iudica” szavak szerepelhettek, amelyeket azután a préceszről szóló tagmondat a fönmaradt alakban egészített ki. A címfeliratot vagy a főszövegbe bemásolt lapszéli jegyzetet a hagyományozás valamely pontján értelmetlen kettőzésnek ítélte valaki: a *quod* és a *quando* jelölése a kurzív írásképpen könnyen összekeveredik, az ige személyragja pedig gyakran rövidítve van, mint többnyire magában a tárgyalt kódexben is. Az ígét a másoló megegyeztetette a „litania et preces” alannyal — arra azonban már csak a liturgista szakember lehetett volna tekintettel, hogy ha a précesz a litániával együtt kimegy már feketevasárnap előtt, akkor hogyan hangozhat el mégis utoljára a nagyszerdai nónában...

Hasonló helyek bőven akadnak itt és máshol is. Történetükből kiderül, hogy a szövegjavítások már a forrás használatának idejében is lehettek kártékonyak, de azt is világossá teszik, hogy a nyelvi sajátosságok jelentős, ha nem legjelentősebb része a rubrikaszövegek élethelyzetéből, rendszeres módosításukból és ismétlődő tisztázásaikból vezethető le.

δ) *A beszélt latin nyelv hatása*

(3.) Végül, de csakis a rubrikás nyelv régibb örökségének és a hagyományozás nyelvi hatásának kiszűrése után megállapíthatjuk, hogy a sajátosságok harmadik csoportja valóban a kor latin köznyelvével hozható összefüggésbe. Ilyen jelenség volt, hogy például a *quia* okhatározói, a *quod* alanyi-tárgyi mellékmondat élén áll, hogy a coniunctivus a frázisszerű fordulatokon kívül csak a tényleges feltételelességet jelöli, vagy hogy az időhatározói értelmű *cum*-ot mindenestül fölváltja a *quando*.¹¹² Szintén köznyelvi hatásnak tulajdonítom egyes igék intranszitiv használatát, az infinitivusi alakok visszaso-

¹¹¹ RStr 20. (Cin/f4).

¹¹² Ezekről sorrendben ld. STOTZ: *Handbuch* IV. 396–398; HERMAN: *Vulgáris latin* 61–62; KIESLER: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins* 76.

ulását és a cselekvő infinitivusok szenvedő értelmezését,¹¹³ valamint a néhány azonosítható hungarizmust is.¹¹⁴ A participiumok és a gerundium alkalmazásának módja jól illeszkedik a töredezett szövegszerkezetbe és alkalmas eszköze a módosításoknak, de nincs ellentétben a beszélt latin föltehető alakulásával sem. Mindezeket a jelenségeket azért tartom a korabeli használati nyelv beszivárgásának, mert az egykorú művészi vagy hivatalos prózától részben idegenek, és mert a rubricisztikán belül látványos a szövegek fokozatos, majd teljes eltávolodása a stilizált nyelvhasználattól.¹¹⁵

Ebben az értelemben a rubrikás nyelv a nem liturgikus érdeklődésű latinista figyelmére is számot tarthat. A vulgáris latinról sem az ókorból, sem a középkorból nem maradt fenn különösebben sok írott emlék, hiszen a vulgáris nyelv természetéből fakad, hogy nem elsősorban írásban él.¹¹⁶ Amellett, hogy az újlatin nyelvfejlődésből számos jellemzője visszakövetkeztethető, értékesek mindazok a források, amelyekben latinul beszélő közösségek keresetlen följegyzései maradtak meg. E tekintetben a rubrikás szövegek hagyományozásának módja és a bennük megjelenő, hangsúlyozottan nem irodalmi szaknyelv vulgáris jellege összekapcsolódik: kisebb, töredékszerű módosításokat lehetetlen lett volna stilizált fogalmazásban jegyezni a lapszélre.

A legérdekesebb mégis talán az, hogy ezek a legalább három forrásból eredeztethető jellegzetességek az ordináriusok és a kései rubrikák olvasójára egységes nyelvezet benyomását teszik. Föltehető, hogy így érzékelték ezt a korabeli használók is, és ezért nem törekedtek —szemben a római ordók karoling másolóival— a hibák kijavítására. A rubrikás szaknyelv minden stilizálatlansága ellenére fogalmazási mintává is vált, amely újonnan születő rubrikák megalkotásakor is őrizte műfaji és szövegtörténeti előzményeinek hatását, köznyelvi alkatát, noha erre gyakorlati oka ekkor már egyáltalán nem volt.

¹¹³ Ezekről sorrendben ld. STOTZ: *Handbuch* IV. 347–348; KIESLER: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins* 76. (az infinitivusi alaktan egyszerűsödése vsz. elsősorban az acc. cum inf. visszaszorulásával magyarázható).

¹¹⁴ A magyarországi latinság mögött húzódo anyanyelvi szubsztrátumokra (nemcsak a magyarra) hívja föl a figyelmet MOLLAY: *A magyarországi latinság rétegeiről* — a publikálatlan tanulmány 1983. október 18-án, Budapesten, „A középkori latin lexikológia kérdései” című kollokviumon hangzott el; köszönöm Déri Baláznak, hogy a birtokában lévő kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

¹¹⁵ A beszélt latin elfogadottabbá válásával párhuzamos jelenség a népnyelvek előretörése az egyházi életben. A nyelvi színvonal leíró értelemben romlik az idő előrehaladtával, de ez a XV–XVI. században már nem magyarázható azzal, hogy az írástudó réteg nagyobb létszámú ugyan, de kevésbé kiművelt (vö. MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 364–365.). Sokkal inkább az írásbeliség és a latin nyelv nagyobb otthonosságáról van szó.

¹¹⁶ Vö. HERMAN: *Vulgáris latin* 11–16. KIESLER: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins* 10–11. fölhívja a figyelmet arra, hogy a vulgáris latint ennek ellenére sem szabad a beszélt latinnal azonosítani.

3. AZ ÍRÁSKÉP

A fennmaradt magyarországi rubrikás források írásképeről egyrészt azért fontos itt beszámolni, mert annak minden vonását nem lehetséges és nem is érdemes megjeleníteni egy mai szövegkiadásban, és így az olvasó az elemző fejezetre van utalva, ha erről szeretne többet megtudni. Másrészt éppen azért tartom fontosnak, hogy ne csak leírjam, hanem értelmezzem is e szövegek eredeti írásképet, mert annak számos vonása követendőnek bizonyulhat kiadásukkor is. A középkori olvasó másként viszonyult az írásbeliséghez, mint a XXI. század embere, és grafikai eszköztára is eltért attól, amely ma rendelkezésünkre áll, de tényleges használója volt a tárgyalt szövegeknek, így az általa követett helyesírási, központoszási és tördelési gyakorlat hitelességéhez nem fér kétség.

Középkori liturgikus szövegek kiadásakor máig a diplomatikus átírás a legelterjedtebb, holott ez a gyakorlat nem volt mindig magától értődő, és mostanra el is vesztette értelmét. A régi liturgikus források első újkori kiadói a XVI–XVIII. században¹ teljes természetességgel jelenítették meg a kódexben olvasható latin szövegeket a koruk tudományos munkáitól megkívánt helyesírással és tördeléssel. E tudós férfiak csodálatosan nagy mennyiségű szöveget dolgoztak föl, és mindenekelőtt az Egyház ősi liturgikus gyakorlata iránt érdeklődtek, ezért nem tartották fontosnak, sőt zavarónak érezték volna, ha az ő szemükben már hibásnak, nehezen áttekinthetőnek és félreérthetőnek tetsző szóalakok diplomatikus átírásával lassítják saját munkájukat és az olvasók szövegértését. A klasszikus latin szövegek kiadói nem sokkal korábban alakították ki azt a normatív helyesírást, amelyet a klasszikus filológia máig használ,² jóllehet az ókori szövegek legnagyobb hányada szintén a középkori írásmód közvetítésével jutott el hozzánk.

A változást a XIX. század kiadói gyakorlata hozta. A diplomatikus átírás elterjedése ekkoriban két célt szolgált: egyfelől a tudományos pontosság érdekében lehetővé kívánta tenni a szöveg értelmén kívül az azt hordozó kézirat minél teljesebb körű

¹ PL. CASSANDER: *Ordo Romanus de officiis missae*; HITTORP: *De divinis catholicae Ecclesiae officiis et mysteriis*; MABILLON: *Museum Italicum*; AER; MURATORI: *Liturgia Romana vetus*; stb.

² Az antik szövegek kiadásával foglalkozó helyesírási javaslatok jóval nagyvonalúbban kezelik a kézirati hagyományt, mint a középkori szövegekkel foglalkozók, vö. WEST: *Textual Criticism* 18–19., 68–70. Az antik szövegek kiadásának mai problémáit összefoglalva TARRANT: „L'édition de la littérature latine classique” már nem is tartja fontosnak, hogy helyesírási kérdésekkel foglalkozzék.

vizsgálatát, másfelől a romantika szellemében³ vissza akarta állítani saját jogaiba a középkori latin írásbeliséget, amely az újkor folyamán egyre inkább az antikvitas árnyékába került. A maga idejében mindkét törekvés jogos volt, és minden bizonnyal elérte a kívánt hatást.

Ezek a kiadási elvek azonban máig hatásuk alatt tartják akár a legrangosabb, középkori szövegeket közreadó könyvsorozatokat,⁴ miközben sok szempontból megváltoztak az írott források kutatásának körülményei. Bár a közművelődés, főként az oktatás szintjén még mindig szükség van a középkor „rehabilitációjára”, a megszokottól eltérő írásmód éppen ellenkező hatást ér el. A XIX. század szövegkiadási olyan időszakban működtek, amikor a középszintű latin nyelvtudás a társadalom viszonylag széles rétegeire jellemző volt, az egyházi kultúra iránt érdeklődő, nagyrészt klerikusi közönség pedig természetes, részben beszélt nyelvi közegének érezte a latint.⁵ Ennek az olvasótábornak nem okozott különösebb nehézséget, hogy tájékozódjék egy gyéren tipografizált, neki szokatlan írásképben. Ma néhány szórványos kivételtől eltekintve csak azok olvasnak biztonsággal latinul, akik megfelelő egyetemi szakképzésben részesültek, és közöttük is kevesen otthonosak az egyházi kultúrában. A szövegkiadóknak ezért minden grafikai eszközt meg kell ragadnia annak érdekében, hogy a latin szöveget fölismerhetővé, tagolttá, átláthatóvá tegye. A középkori latin kultúra különállását az írásképpel nem szükséges érzékeltetni, sőt fontosabb, hogy a közhasználatú szótárak szóalakjai könnyen azonosíthatók legyenek a kiadásban olvashatókkal.⁶ Hasonlóan jelentékeny szempont, hogy a közelmúlt írott anyagainak legalább olyan hasznos hordozója az adatbázis, mint a könyv, és bár a változatosabb írásképet sem lehetetlen kezelhető adatbázisba foglalni, nagyban megkönnyíti a felhasználó dolgát, ha kereséskor nem kell az írásmód változataival számolnia.

Mégsem kell ezzel elvetni a tudományos pontosság igényét. A XIX–XX. század fordulója környékén a szövegkiadás egyben a kódex vagy nyomtatvány sokszorosítá-

³ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a középkori (írott és tárgyi) egyházi emlékek iránti érdeklődés —különösen Franciaországban és Nagy-Britanniában— egy időbe esett a középkorra irányuló művészi érdeklődés megélénkülésével.

⁴ Így pl. a *Corpus Christianorum* sorozat *Continuatio Mediaevalis* folyamát, vagy az általam eddig idézett liturgikus szövegkiadások szinte mindegyikét. MARTIMORT: *Les "Ordines"* 41. is ezt ajánlja a kiadatlan ordókkal kapcsolatban.

⁵ Az egyházi latin nyelvhasználat részleges, majd tkp. teljes föladata egy beláthatatlanul jelentős kultúrahordozó réteg, a latinul tudó klérus megszűnését is jelentette, ráadásul szinte egyik napról a másikra. A világi tudományosság feladata lenne, hogy időben gondoskodjék a szellemi folytonosságról, de félő, hogy —mint az a történelemben már sokszor megismétlődött— e fölismerésre csak későn, e kultúra élő hordozóinak teljes kihalása után fog eljutni.

⁶ Oktatói tevékenységem során magam is tapasztaltam, hogy latinul több éve tanuló bölcsészkar diákoknak sem természetes pl. a „prohemium” alakot a „proœmium” szócikknél keresni.

sának is eszköze volt, mára viszont előbb a fényképezés, majd a különféle analóg másolási technikák, végül a digitális képrögzítés nemcsak fölöslegessé, hanem pontatlan-ná és kezdetlegessé is tették az íráskép jellemzőinek ilyesfajta megörökítését. Azon kevesek, akik valóban a középkori helyesírás, központosítás vagy tördelés iránt érdeklődnek, nem beszélve a könyvek esztétikai vagy technikai vonatkozásainak kutatóiról, biztosan nem a szövegkiadást fogják tanulmányozni, hanem vagy az eredetit veszik szemügyre, vagy megfelelő minőségű másolathoz igyekeznek hozzájutni, amit az újabb távközlési eszközök révén akár nagy távolságból is elérhetnek.⁷

Véleményem szerint a szövegkiadó feladata ilyen körülmények között az, hogy minél bensőségesebb kapcsolatba kerüljön tárgyával, megértse annak pontos szövegével együtt használatának egykori módját, és így az íráskép egyes, későbbi korokban már nem követett vonásainak értelmét. Ha ezt megtette, egységesített, normatív helyesírással és korszerű központosítással adhatja közre szövegét, és alkotó módon veheti igénybe a tipográfia adta lehetőségeket, hiszen ugyanaz a szándék fogja mozgatni, amelyet forrásának lejegyzői követtek, mégsem fogják kötni azok a sajátosságok, amelyeket az eltérő olvasási és könyvkultúra hívott életre. Másrészt mint a szövegek legavatottabb ismerője összefoglalhatja ez utóbbi jellegzetességeket is, annál is inkább, mert közülük némelyik esetleg az egykori mondattagolásról, kiejtésről, prózaritmusról, nyelvszemléletről szolgál értékes adatokkal, és ezeket közvetlenül vagy áttételesen a kritikai kiadás is hasznosíthatja. Az eljárást hitelesíti, hogy talán kevesebb tudatossággal, de a középkor végi értőbb másolók és nyomdász-mesterek is hasonlóan kezelték mintakönyveiket.⁸ Így az alábbi két alfejezetben előbb a szóalakok helyesírásának korabeli gyakorlatát foglalom össze (a), majd azok központosítási gyakorlatát és tördelési szokásait elemzem (b), mindvégig tekintettel a szövegkiadáskor követett megoldás viszonyára az eredetihez.

⁷ A digitális másolat olvashatósága —szemben a fényképpel vagy a mikrofilmmel— egyáltalán nem marad alatta az eredetiének. E másolatok gyorsan és olcsón sokszorosíthatók, szállíthatók és postázhatók, ráadásul egyre jelentékenyebb digitális állományok közelíthetők meg a világhálón keresztül is, pl. <http://www.gregofacsimil.net>, http://www.cesg.unifr.ch/virt_bib/manuscripts.htm, http://laurentius.lub.lu.se/index_by_idno.html, http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_I/Musikwissenschaft/cantus/stb.

⁸ E paradigmaváltásról írtam az *OTel* és az *Ordo et ritus* alapján főntebb, a II. 1. d) alfejezetben.

A) A SZÓALAKOK HELYESÍRÁSA

a) *A kiadáskor követett gyakorlat*

Saját kiadásomban a magyarországi rubrikás szövegek kritikai átiratban, a normatív latin helyesírás szabályai szerint olvashatók. Ez azt jelenti, hogy iránymutatónak a *Thesaurus Linguae Latinae*⁹ első helyen föltüntetett szóalakjait tekintem, ahol a szótár még hiányos, ott az *Oxford Latin Dictionary*¹⁰ által rögzített normát követem, ha pedig e legtekintélyesebb kézikönyvek több lehetséges megoldást kínálnak föl, akkor az Apostoli Szentszék liturgikai szempontból néhol támadható, de filológiailag rendkívül igényes mai kiadványait veszem figyelembe¹¹ (pl. a *tempto* vagy *tento* alak megkülönböztetésekor). Különösen indokolt ez olyan sajátosan egyházi kifejezések vagy idegen eredetű szavak, például tulajdonnevek átírásakor, amelyek nem szerepelnek az első sorban klasszikus érdeklődésű nagyszótárakban.

Ugyancsak a ma hivatalos egyházi gyakorlathoz alkalmazkodom a kis- és nagybetűk használatában. Mint arra még visszatérek, a középkori liturgikus könyvekben a nagybetű a mondatkezdetet jelöli, és semmiféle tekintélyi szerepe nincs: a tulajdonnevek, sőt az úgynevezett nomina sacra is kisbetűvel szerepelhetnek, ha nem mondat élén állnak.¹² Az újkorban a nagybetű egyrészt jelentésmegkülönböztető szerepet kapott: egyes, főként görög köznevek, így az *angelus* (hírnök) vagy az *apostolus* (küldött) az egyházi használatban sajátos jelentést vettek föl, és ezt emelte ki nagybetűs írásmódjuk. Ugyanez történt az egyházi év ünnepeinek elnevezésével. Eredetileg ezek mindegyike (még a görög vagy héber eredetűek is, pl. *Parasceve* [készület], *Epiphania* [megjelenés], *Pascha* [átvonulás] köznév, így tulajdonnévi használatukat emeli ki a nagy kezdőbetű. Az újkori nagybetű-használat azonban nem szorítkozott ezekre a jelenségekre, hanem hamarosan a tiszteletadás egyik módjává vált — ennek hatása a világi helyesírásban máig érezhető. Ahogyan az újkori kuriális rítusban egyre kifejezettebbek lettek a köteles tiszteletadások,¹³ úgy az írásmódban szinte minden egyházas tartalmú főnév nagybetűs kezdetet kapott: nagybetűvel íródtak példának okáért az egyházi méltóságok (pl. *Episcopus*), a liturgikus tételek (pl. *Antiphona*), a szertartási al-

⁹ *Thesaurus Linguae Latinae*.

¹⁰ *Oxford Latin Dictionary*.

¹¹ A modern szentszéki tipográfia és helyesírás első dokumentumának az 1951-es (de mintakiadást csak 1956-ban látott) *Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus* tekinthető, de átfogó szabályozás azóta sem született. Ilyen kísérlet viszont (nem egyházi használatra) a *Normae orthographicae et orthotypicae Latinae*.

¹² A vatikáni normáktól függetlenül is a nagybetűs írásmód visszaszorítása mellett dönt pl. az *O.Agr* 17.

¹³ A meghajlások, térdhajtások és csókok explicit előírása a „tridentí” rubricisztikára jellemző. Ugyanakkor az élő keleti hagyományok azt tanúsítják, hogy írásos említéseik hiánya nem föltétlenül jelent tényleges hiányukat is.

kalmak (pl. *Vespera*), a szent tárgyak nevei (pl. *Cruce*). A XX. század közepe óta az újabb szerkönyvek ezt a lassan értelmét veszítő és a szövegeket áttekinthetlenebbé tevő folyamatot visszaszorították. Azóta —nem teljes következetességgel— a hivatalos római kiadványok csak a tulajdonneveket és a nagybetűs alakjukban eltérő jelentésű szavakat kezdik nagybetűvel, illetve megőriznek néhány, mára a világi gyakorlatban is mélyen meggyökeresedett írásképi tiszteletadást (pl. *Deus, Christus, Redemptor, Virgo Maria, Ioannes Baptista* stb.). E takarékosabb bánásmód a nagybetűkkel nem a szent szavak iránti tiszteletlenségből fakad, hanem a helyesírás jelentésmegkülönböztető szerepét kívánja érvényesíteni. Magam a legújabb római kiadványok szokását igyekszem követni — ha lehet, még nagyobb következetességgel.

Fölmerülhet a kérdés, hogy miért van szükség a klasszikus latinság nagyszótáraiból vett és a kortárs liturgia könyvei által megerősített helyesírássra, ha az újkori liturgikus könyvkultúra más fejleményeinek mindeddig kevés figyelmet szenteltem.¹⁴ Azért, mert az íráskép szempontjából ez a kultúra nem szenvedett törést. A XVI. század óta a középkorból öröklött szövegeket közlik a szerkönyvek egységes, az időszzerű klasszikus filológia gyakorlatától lényegében nem különböző módon. A középkori hagyomány mindenekelőtt élő, tehát elhangzó anyagként tekintett ezekre a szövegekre, és a szóalakok írásmódja szintjén nem ügyelt arra, hogy egységesek legyenek. Az újkorban a könyv a szövegek elsődleges hordozójává vált, amelyet egyre kevésbé kísért vagy támogat az élőszó, ezért nagyobb gondot is kezdtek fordítani a helyesírás egységére. Az általánossá váló könyvnyomtatás ezt technikailag is segítette. Ezért ha ma a középkori szöveget nem muzeális tárgyként, hanem élő, akár hangzó valóságként kívánjuk bemutatni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az eltelt, közel félezer év történéseit.

β) A források általános helyesírási jellemzői

Ugyanakkor el kell számolnunk azzal is, hogy a forrásokban olvasható szóalakok írásmódja mennyire következetes, hogy mi volt akkoriban a közmegegyezés része, mit tulajdoníthatunk a kiejtés hatásának, vagy mi következett a kor etimológiai tudásából, műveltségisményéből.¹⁵ Előre kell bocsátanom, hogy a helyesírásban nem

¹⁴ Főntebb, az I. 3. f) alfejezetben például éppen az újkortól eltérő könyvhasználati szokásokat igyekeztem „rehabilitálni”.

¹⁵ A középkori helyesírás klasszikusainak Cassiodorus, Izidor, Beda és Alkuin számítottak. Az utóbbi ábécérendet követő szójegyzéke (ALBINUS seu ALCUINUS: *De orthographia*) érezte a hatását legtovább, de az általunk vizsgált korban már nem jelentős. Javaslati közelebb állnak a mai eszményhez, mint a középkori átlag — ezért is jellemzők a tőlük való következetes, alább is jelzett eltérések. A továbbiakban csak a kiírt alakok jellemzőivel foglalkozom, a bevett rövidítéseket mindig normatív módon oldom föl.

mutatható ki eltérés a liturgikus könyvek rubrikás és szerkönyvi szövegei között, így a következő bekezdésekben foglaltak a liturgikus könyvek írásképeire általában jellemzők.

Jóllehet teljesen egységes helyesírási gyakorlatról nem lehet beszélni, figyelemreméltó, hogy középkori liturgikus forrásaink néhány helyesírási jellegzetessége a Hartvik-agendától az utolsó nyomtatott esztergomi szerkönyvekig megmarad. Az előbbinek egyetlen, korából fakadó sajátossága, hogy viszonylag következetlenül, de még gyakran alkalmazza az „e”-t, nagyritkán —többnyire indokolatlan helyen— az „æ”-t vagy az „æ”-t; ennek a kiejtésre természetesen már rég nem volt hatása.¹⁶ A korai, XI–XII. századi források másik írásképi vonása, hogy kevésbé jellemző bennük a hiperkorrekció: ezekben elvétve fordul elő, hogy egyes idegen szavakat sajátos, műveltséget fitogtató vagy etimologizáló alakban közöljenek, pedig ez a gyakorlat néhány esetben (pl. *Syon, Hierosolyma*) később általánossá válik — egyedül a *carissimi* „k” betűs írásmódja mondható elterjedtnek már ekkoriban.¹⁷ Jellemzőbb viszont e korai forrásokra a „p” betoldása egyes szavakba (pl. *sollemnitas, columpna, hymphnus*). E gyakorlat egész Európában igen elterjedt, de XV–XVI. századi nyomtatott könyvekben már alig találkozhatni vele.¹⁸ Az, hogy a hiperkorrekciókat ritkábban hozó korai forrásokban nagyobb arányban van jelen, azt jelzi, hogy a „p” betoldása nem modorosság, hanem ejtéskönnyítő szerepe van.¹⁹ Az „mn” hangkapcsolat összeolvadását és túlzott nazalizálódását akadályozza meg a zárhang betoldása, amely zárhangként talán nem is szólal meg, de megtartja az „m” függetlenségét. Fonetikailag más hatású, de hasonló jelenség például az újjörögben, hogy mivel a „β” hangértéke „v”, a „b” hangot a „μπ” betűkapcsolat jelöli: az első tag a zöngés színezetet hordozza, míg a másik a zárt ajakhangji jelleg képviselője.

Általános vonás, hogy középkori liturgikus könyveink a XVI. század második feléig egyáltalán nem ismerik az „æ” vagy az „œ” betűkapcsolatot.²⁰ Mindkettő helyett az „e” betűt használják, ami különösen a középkori és az egyházi latin kiejtés szempontjából jelzi meggyőzően, hogy a normatív helyesírásban kettőshangzóval jelölt hangok

¹⁶ Ez kimutatható többek között a következetlen vagy kifejezetten hibás használatból. Pl. „e”: *cetera* (H 54^r), *edentibus* (H 56^r), *ecclesia* (H 57^v); „æ”: *aeternus deus* (H 64^v); „œ”: *pœnitentibus* (H 35^r). Az „e” helyes és hibás használata egyaránt meghatározott szótövekre jellemző, tehát következetes, toldalékokban viszont teljesen rendszertelen. A nexusok újbóli bevezetéséről a XV. században ld. BISCHOFF: *Latin Paleography* 146.

¹⁷ ALBINUS seu ALCUINUS: *De orthographia* 911. szerint csak a „Karthago” és a „Kalendæ” szavak írandók „k”-val.

¹⁸ A különbség nemcsak időrendi. A nyomtatott forrásokban ez az írásmód gyakorlatilag valóban nincs jelen, de a velük közel egykorú *RStr*-ben szokásos.

¹⁹ A jelenségről ld. STOTZ: *Handbuch* III. 252.

²⁰ Mindkettő az *Ordo et ritus*-ban található meg először, majd az *OTel*-ben is.

tényleges kiejtése nem tért el az egyszerű „e” kiejtésétől.²¹ A normatív helyesírásban a kettőshangzóknak ezért pusztán jelentésmegkülönböztető, és nem fonetikai szerepe van. Használatuk a szövegkiadásokban teljességgel idegen a középkori gyakorlattól, mégis hasznos, mert leszűkíti a szóalak lehetséges értelmezési tartományát: az eredeti *domine* például egyaránt lehetne a *domina* ragozott alakja és a *Dominus* vocativusa, és ugyanígy lehetne a *leva* a *lavus* vagy a *levare* származéka.

Szintén általános, hogy az „x” betű után semmilyen körülmények közt nincs kiírva az „s” hang, függetlenül attól, hogy az összetétel második tagjának része az, vagy sem.²² A normatív átírásban megjelenő *exsulto* vagy *exstinguo* tehát eredetileg „s” nélkül áll, akárcsak az *exalto* vagy az *excito*. A kritikai változat ismét a szóelemzést segíti, nem az egykori, közkeletű írásképet adja vissza.²³

Párhuzamos ezekkel, hogy a *iacio* igekötős alakjai forrásainkban rendszerint csak egy „i”-t tartalmaznak (pl. *adiciū*), miközben más kettős magánhangzók szabályosan vannak föltüntetve (pl. *periūt*, *spirituum* stb.).²⁴ A kiírt alakok a valódi magánhangzó-kettőzéseket jelzik, míg az „i” mássalhangzói, illetve félhangzói minőségben marad el. Bizonyára megerősítette ezt a külföldön sem ismeretlen folyamatot, hogy a latin középkori kiejtésére Magyarországon jellemző volt számos mássalhangzó lágyítása.²⁵ Régi kölcsönszavaink, főleg a személynevek, így például a „György” (vö. *Georgius*) vagy a „Dorottya” (vö. *Dorothea*) jelzik, hogy ekkoriban a „j” hangot könnyen bekebelezhette az előtte álló, lágy mássalhangzó, ezért az „ágyicit” (értsd: *adiūciū*) hangzású alakok nem mentek ritkaságszámba.

Itt érdemes megemlíteni, hogy a „hic” mutató névmás egyes alakjait egyezményesen két „i”-vel közlik a liturgikus források (pl. *hii*, *hiis*), és a hangjelzett emlékek valóban két szótagúnak tüntetik föl ezeket.²⁶

Mindhárom helyesírási jellemző fonetikai eredetű: nem tudatos egységesítés áll mögöttük, hanem a kor írástudóinak azonos érzékelése. Ugyanilyen egységes, és szín-

²¹ A középkori kiejtési és ezzel összefüggő helyesírási kérdésekről ld. HERMAN: *Vulgáris latin* 38–40.

²² ALBINUS seu ALCUINUS: *De orthographia* 907–908. itt fölhívja a figyelmet a különbségre, de csak helyenként ajánlja a ma is normatív alakot.

²³ Az igekötőkkel kapcsolatban érdemes kiemelni a *H* egyik sajátosságát. A kódexben nincsenek következetesen megkülönböztetve az előjárósók és az igekötők. Gyakori jelenség az is, hogy az igekötőt az igétől szóköz választja el, de az is, hogy az előjárósó a főnévvel egybe íratik.

²⁴ Ugyanígy, tehát a máskor követett, szóelemző írásmódhoz képest következetlenül jár el a *Thesaurus Linguae Latinae* és az *Oxford Latin Dictionary* is. Kiadásaimban a következetesebb vatikáni normához alkalmazkodom.

²⁵ A címében megjelölten kívül is számos jellegzetességről ír MELICH: „Latin jövevényszavaink”.

²⁶ Ti. a megfelelő szövegrész rendszerint két önálló szótagnak megfelelő hangot vagy hangcsoportot kap a kottában. Nehezen értelmezhető kivételek azért akadnak, pl. a *Hi qui linguis*-antifónában (MM 1192).

tén a korabeli kiejtés emléke a hangsúlytalan magánhangzók hangrendi emelkedése egyes szavakban.²⁷ Így például a *Genetrix* rendszerint „Genitrix” alakban olvasható: ezt az írásmódot az újkori kiadványok is megtartották. Jelentősége többek között abban áll, hogy jelzi: a muta cum liquida a középkori ejtésben sem zárta a szótagot²⁸ — máskülönben a hangsúlyalapú kiejtésben épp a zárt, és ennek következtében hangsúlyos szótag őrizte volna meg hangértékét, míg a hangrendi emelkedés épp a hangsúlytalan szótagot érintheti.²⁹ Az újkorban ismeretlen, de középkori emlékeinkre egységesen jellemző még a „iucundus” szónak és származékainak „iocundus” alakja: itt a középkori magyarországi latinság átvételekből ismert „o”-zó hajlandósága mellett³⁰ szintén a hangsúlytalan szótag hangrendi emelkedésével állunk szemben.

Talán a kiejtésben is megnyilvánult, hogy a „Ioannes” személynevet mind a magyarországi, mind a legtöbb európai helyesírás „Iohannes” formában ismeri. A normatív változat a görög alak betűhív alkalmazása, amelyben viszont nem is lehetne szó közben jelölt „h”. Mégis a *Ioannes* részleges létjogosultsága mellett szól az Európa latin területeire jellemző *Juan, João, Joan, Jean*, míg a „Johann”, „Hans” vagy „John” névalakok a „h” mellett szólnak. A magyar *János* nem utal erős „h” elemre az átvett hangalakban, így elképzelhető, hogy a középkorban egységes latin írásmód a német-germán lejegyzés eredményeképpen származott át más területekre — vagy éppen az alkalmazkodott egy hiperkorrekt írásmódhoz.

Egyes esetekben a kiejtést követő írásmód megegyezik a ma normatívnak tekintettel, de különbözik az újkori latinság etimologikus helyesírásától.³¹ Így például mind a ma meghatározó nagyszótárak, mind a középkori liturgikus források a „cottidie” alakot és rokonait részesítik előnyben az újkorban bevett „quotidie” alakkal szemben.

A félhangzók lejegyzésének módja részben az újkori, részben a mai szokással egyezik. A középkori helyesírás sem az „i” és a „j”, sem az „u” és a „v” között nem tesz fonéma-szintű különbséget. A koraujkorban és helyenként ma is követett helyesírással³² párhuzamosan a szó elején „v”-t, a szó közben „u”-t használ, tekintet nélkül a hangtani környezetre. Az „i” —szemben a humanista és az újkorban követett egyházi, de megegyezően a ma általános gyakorlattal— minden esetben „i”, csupán két egymást követő „i” hang esetén nyújtja meg a leíró a második „i” szarát „j”-vé, ami a

²⁷ Vö. KIESLER: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins* 42–44.

²⁸ Az ellentétes vulgáris latin folyamatról ld. KIESLER: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins* 41.

²⁹ Vö. HERMAN: *A vulgáris latin* 32–34.

³⁰ Ismét a régen asszimilált magyar személynévanyagra utalok, pl. Balthasar → Boldizsár; Magdalene → Magdolna; Alexander → Sándor, stb.

³¹ Ebben az értelemben a „tridentii” könyvek helyesírása humanista jelenség, tehát nem áll közelebb a középkori hagyományhoz, mint a tudományos helyesírás.

³² Különösen francia nyelvterületen, így pl. a *Corpus Christianorum* sorozatban minden kisbetűt „u”-val, minden nagybetűt „V”-vel jelölnek, a hangértékre való tekintet nélkül.

gótikus írásokban vagy a fraktúrral szedett nyomtatványok olvasásakor valóban segít a szállás íráskép azonosításában.

A „-tio” vagy „-tia” végződésű szavakban, és ugyanígy minden „tí” szótagot követő magánhangzó előtt a „t” legtöbbször „c” alakban olvasható. Ehhez képest számottevően ritkább, hogy a „t” normatív alakban szerepeljen, vagy hogy hiperkorrekt módon fölváltsa a hasonló helyzetű „c”-t, noha mindkét esetre számos példa akad. A „totius” névmási alakot a középkori szövegek minden esetben „c”-vel írják, ami világosan bizonyítja, hogy a grammatikus hagyománnyal³³ ellentétben az alakot „c”-vel ejtették, és bizonyára harmadhangsúlyos volt.

y) A kölcsönszavak korabeli írásmódja

A középkori lejegyzők láthatóan tekintettel voltak az egyes szavak idegen eredetére. Így a „ph” és az „f” korabeli megkülönböztetése szinte mindig egybeesik a normatív helyesírással, mert a görög jövevényszavakban (pl. *Epiphania, propheta, antiphona*) az előbbi, a latin eredetű szavakban viszont az utóbbi használatos. Ugyanakkor a jövevényszavak csábítják a leggyakrabban hiperkorrekcióra az újabb, mindenekelőtt a nyomtatott források szerkesztőit — noha e tekintetben főntartással kell értelmeznünk a jelenséget: liturgikus nyomtatványaink nem Magyarországon készültek, és meglehet, hogy a nyomda írásmódját képviselik, nem a mintapéldányét. Mindenesetre ezek a hiperkorrekciók az „y” túlzott használatára (pl. *dyaconus, Yesse, Syon*, esetleg latin szavakban is: *sydus, cynis*), illetve a szó elején bizonyára nem ejtett „h” fölösleges betoldására vagy elhagyására terjednek ki (pl. *ymnus*, de *Hierusalem*; már a Hartvik-agendában: *cobibidem*).³⁴ E hiperkorrekt írásmódok mindamellett viszonylag ritkák, a rendelkezésünkre álló liturgikus források a középkori átlaghoz képest szabályosnak mondhatók.

Különösen érdekes a görög szavak egyik —talán kevésbé asszimilálódott— csoportja helyesírásának alakulása. Ezeknek egy rétege ősi átvétel a latin liturgikus szókészletben, és általában a görög kiejtés átmeneti állapotát őrzi.³⁵ Így például a *Parasceve* iskolai (klasszikus?) ejtése „paraszkeu”, bizánci ejtése viszont „paraszkevi” lenne. A megszokott latin ejtés már jelzi az „v” „v”-vé válását, de még nem utal az „h” jotacizálódására (így az utóbb elterjedtebb *homilia* helyett Magyarországon az *omelia*

³³ Az antik szerzők közvetett tanúságához ld. QUINTILIANUS: *Institutionis oratoria* I. 5,18; DONATUS: *Ars grammatica* IV. 1. Közvetlen adatot hoz PRISCIANUS: *Institutiones grammaticae* I. 41. (A forrásokkal kapcsolatos segítséget Adamik Bélának köszönöm. A latin hangsúlyról ld. még MEISER: *Historische Laut- und Formenlehre* 43.)

³⁴ H 101r.

³⁵ A görög kiejtés történetéről általában és az egyes betűk hangértékének változásáról is színvonalas áttekintést ad a <http://www.biblicalgreek.org/links/pronunciation.php> internetes oldal.

szokásos). A jelenség kezdetleges, mert a „presbyter” vagy a „baptisma” szavakban nem tapasztalhatjuk a „β” hangértékének megváltozását (ugyancsak „v”-vé),³⁶ amely pedig az újszövetségi korra már biztosan bekövetkezett. Így föltételezhetjük, hogy a latin egyházi és liturgikus terminológiában alkalmazott nagy mennyiségű görög kölcsönszó nem hangalakot rögzít, hanem inkább a görög íráskép latin betűs átírata³⁷ — ezt az is indokolja, hogy valószínűleg ókori viszonyok között még elevebb volt a keleti (milétoszi, athéni, bizánci) és a nyugati (dél-itáliai, etruszk, latin) görög ábécék azonos eredetének tudata.³⁸

A középkor második szakaszában e görög kölcsönszavak mögött már nem húzódott görög anyanyelvi háttér: ezek az írott hagyomány részeként a latin nyelv részévé is váltak, kiejtésük pedig a latin szavakkal egyező törvényszerűségeket követve felelt meg írásképüknek. Annál föltűnőbb, hogy magyarországi forrásainkban olykor a bizánci kiejtés hiteles nyomaira lehet bukanni. A Pray-kódex nagypénteki kereszthódolata a megfelelő tételre nem a szokásos „(H)agios”, hanem az „aios” tételkezdettel hivatkozik. A szó eleji „h” elhagyása, különösen kölcsönszavaknál, közkeletű, de a „γ” magas magánhangzó előtti „j”-vé válása és ennek következtében összeolvadása az „i”-vel még a bizánci görögnek sem minden dialektusában van jelen,³⁹ így biztosan előnyelvi görög hatásra vezethető vissza. A jelenség ráadásul nem elszigetelt: közel háromszáz évvel később a „Szepesi ordináriusköny” következetesen *iobannes waptista*-ként említi Keresztelő Szent Jánost, ami szintén idegen a latin írásbeliségtől,⁴⁰ de megegyezik a bizánci kiejtéssel (a latinban — mint láttuk — inkább a „v” „b”-vé válása jellemző).⁴¹ Bár az „órómai” és a karoling, illetve Ottó-kori szerkönyvek számos hosszabb görög szöveget őriztek meg fonetikus átírásban, inkább tartom valószínűnek, hogy a Magyarországon a középkori átlagnál befolyásosabb görög egyházi jelenlét hatásának szórványos emlékei ezek az írásváltozatok.⁴²

³⁶ Ugyanez nem vonatkozik az újlatin nyelvekre és a vulgáris latin írásmódokra.

³⁷ Ez az egyes szavakra vonatkozó megfigyelés ellentétben áll azzal, hogy teljes görög szövegek hibátlan, bizánci kiejtést követő, latin betűs átírásban olvashatók számos korai forrásban, pl. OR II. 434., III. 364., 367–369., 371–372; PRG II. 35–36; Roma, BAV Lat. 5319. 85^v–98^r, stb. A terminológia részévé vált görög szavak tehát a latinul beszélők használatában elvesztették görög jellegüket, míg a teljes szövegek megtartották azt.

³⁸ A latin írásról mint a görög egyik változatáról ld. SZÁDECZKY-KARDOSS: „Görög paleográfia” 102.

³⁹ Amint azt a bizánci liturgikus kiejtésben magam is tapasztaltam.

⁴⁰ STOTZ: *Handbuch* III. 258. dél-német területről is adatozja, de a magyar forrásokban párhuzam nélkül áll. Szintén a korabeli görög kiejtéssel állítja párhuzamba egy középkori angol kézirat átírását pl. HADLEY: „On the Byzantine Greek Pronunciation”.

⁴¹ Ld. fentebb, az e rész 2. a) alfejezetében írtakat.

⁴² KRISTÓ: *Magyarország története* 110; MEZEI: *Deákosság és Európa* 131.

Végül a magyarországi liturgikus források legnehezebben rendszerezhető rétege az ünnepelt szentek nem latin eredetű személynévanyaga. E tulajdonnevek helyesírása egyazon szövegen belül is változékony, földolgozása ezért túlmutat a kor és a forráscsoport helyesírásának összefoglaló elemzésén. Kiadásomban az egységesség kedvéért a *Martyrologium Romanum*⁴³ legújabb változatának írásmódját követem, de a téma megérdemelné a részletes földolgozást.

B) KÖZPONTOZÁS ÉS TÖRDELÉS⁴⁴

Első olvasásra talán meglepőnek tűnik, de a vizsgált anyag központosítása a helyesírásánál is jóval egységesebb. A hosszú, több mellérendelést tartalmazó összetett mondatok tagolásánál nem mindig egyértelmű, hogy hol van vége egy mondatnak, és mikor kezdődik a másik, mégis azt tapasztaljuk, hogy a mondatkezdetek az egész magyarországi hagyományban messzemenően egybeesnek, és hasonlóan következetesnek bizonyul a mondatok belső tagolása is.⁴⁵ Mivel a helyesírásban ilyen fokú szabályosság nem volt megfigyelhető, és mivel a liturgikus könyvek nem mindig rendeződnek egyenes vonalú leszármazási sorba, a jelenség biztosan nem a hagyományozás pontosságának eredménye. Meggyőződésem szerint sokkal inkább arról van szó, hogy a liturgikus szövegek tagolásában az évszázadokon keresztül eleven liturgikus gyakorlat éreztette hatását.⁴⁶ A bőszeges, de viszonylag zárt szövegekészletet évente végigénekeltek a korabeli Magyarország egyházaiban, így annak belső tagolódását a zenei emlékezet őrizte és tette egységessé.⁴⁷

⁴³ Ld. a *Martyrologium Romanum* (2001) 659. skk. névmutatóját.

⁴⁴ Az alfejezet megírásakor nagyban támaszkodtam a Rihmer Zoltán által rendelkezésemre bocsátott szakirodalomra, amelyet ezúton köszönök.

⁴⁵ E tekintetben elsősorban a breviáriumok és misszálék olvasmányanyagát tanulmányoztam. A rubrikás források vagy egy-egy példányban maradtak fenn, vagy (a több kiadásban megjelent, nyomtatott ordináriuskönyvek) szűk időközből származnak és viszonylag gépies másolói munka eredményei, ezért kevésbé informatívak. Szintén a középkori központosási gyakorlat tartósságáról beszél WEBER: „Le lettre grecque K” 57. (különösen a Biblia és a liturgikus szövegek esetében).

⁴⁶ A liturgia és a központosítás kapcsolatáról összefoglalóan ld. PARKERS: *Pause and Effect* 35. Uo. 36–40. elsősorban a középkori liturgikus kéziratok központjeleit tárgyalja (a kötet második felében hasznos képanyag és kommentárok találhatóak).

⁴⁷ PARKERS: *Pause and Effect* 39. szerint a szigorúan egységesített központosítási gyakorlat a monasztikus forrásokra jellemző, és legnagyobb fejlettségét a XI–XII. századi reformmozgalmak hatására érte el. A magyarországi liturgikus könyvkultúra már egy ösztönösebb, kevésbé differenciált központosítást alkalmazó kor terméke.

a) *A mondat és a nagybetű*

A központosítás alapegysége a mondat. Ennek elejét nagybetű,⁴⁸ végét pont vagy kérdőjel rögzíti.⁴⁹ A nagybetű kizárólag a mondatkezdet jelölésére szolgál: a recitált daltamú, tehát „próza” liturgikus tételek (olvasmány, zsoltár, kapitulum, könyörgés) kezdetét a szerkönyvekben iniciálé jelzi, a szöveg közben előforduló mondatkezdeteiket egyszerű nagybetű, amelyet igényesebb könyvek piros, kék, zöld vagy arany színrel emelnek ki. Egyszerűbb könyvekben gyakori, hogy utólag színes tintával függőlegesen áthúzzák a feketével írt nagybetűt, és esetleg beszínezik annak hurokkal bezárt felületeit is. A mondatvégi pont az írás alapvonalán van, de előfordul az is, hogy nem különbözik az egyetlen használatos központjeltől (ez általában középmagasan elhelyezett pontot jelent), és csak az utána következő nagybetű jelzi, hogy véget ért a mondat. A kérdő mondatokat a függőlegesen rendezett, textuális írásban is jobbra döntött kérdőjel zárja, amelynek vonalvezetése így a recitáció kérdő tónusainak emelkedő, ereszkedő, majd ismét a recitálóhang fölött záródó, úgynevezett punktumformuláját idézi.⁵⁰ Felkiáltójelet a középkori szövegek egyáltalán nem használnak: ez a rubrikás szövegek coniunctivusban fogalmazott, előíró részeinél a kritikai szövegben sem indokolt, de a szerkönyvi szövegek kiadásában megkönnyítheti a szöveg modalitásának fölismerését.

Az, hogy a középkori olvasó, énekes vagy másoló mit érzékel egy mondatnak, szövegtípusonként változik. Egyes esetekben a liturgikus használat egyértelművé teszi: így a zsoltároknak vagy a himnuszoknak grafikai értelemben a zsoltárvers, illetve a strófa számít mondatnak, és a kötött dallam hatása jelentékenyebbnek bizonyul annál, hogysen az áthajlások megjelenének az írásképbent. A zsoltároknak dallamként is érvényesülő parallelizmus az olvasmányként használt, de a bibliai környezetben szintén verses formájú próféta vagy bölcsességi szövegekre is hatással van. A középkori lejegyzők a mellérendelt tagokat leginkább páronként rendezik mondatokba, tekintet nélkül arra, hogy a kötőszóhasználat alapján másként is értelmezhetnék ezeket,⁵¹ de jó

⁴⁸ Középkori terminológia szerint *littera notabilior*.

⁴⁹ A további lehetséges központjelekről (ezek a magyarországi forrásokban nem használatosak) ld. BISCHOFF: *Latin Paleography* 169–173.

⁵⁰ A kérdőjel zenei eredetét megerősíti többek között BISCHOFF: *Latin Paleography* 169–170. A recitációs tónusokról és azok jellegzetes típusairól ld. RAJECZKY: *Mi a gregorián?* 54. skk.; DOBSZAY: *A gregorián ének kézikönyve* 241. skk.; HILEY: *Western Plainchant* 47. skk. A gregorián énekkel kapcsolatos alapismereteket a továbbiakban adottnak tekintem, de szükség esetén haszonnal forgatható pl. az idézett három könyv.

⁵¹ E szövegek központosítása máig nehéz feladat elé állítja a filológust. Egyes zsoltárversek mellérendelő, sőt alárendelő kötőszóval kezdődnek, így nyelvtanilag az előző mondat folytatásai, de a versek közti váltás együtt járhat a modalitás megváltozásával vagy a függő-, ill. egyenes beszéd közti váltással, vagyis ma használatos központjeleink nem alkalmazhatók következetesen.

érzéssel tapintva ki a sémi költészet sajátos ritmusát. Az énekelt tételek általában egyetlen mondatnak számítanak, illetve a zenei frázisokkal azonosan rendeződnek: így a rezponzorium első mondata a repetendáig tart, második mondata maga a repetenda, harmadik mondata a verzus.⁵²

Ismét más a patrisztikus vagy legendaszövegek körmondatainak tagolása. Ezekben a mondat az eddigieknél jóval hosszabb, retorikai egységnek mutatkozik, de lezárása is egyértelmű, és ennek érzékelésében nem téveszti meg a kódexírókat sem a mellérendelő, sem a vonatkozói kötőszók használata egy-egy periódus elején. Talán a legkülönösebb a páli levelekből vett olvasmányok mondatokra bontása, ezeknek ugyanis számos mondattanilag befejezetlen szakasza akad, máskor pedig egy egész olvasmányt átsző az alárendelt mondatok sorozata. A középkori szerkönyvek értelmes, átlátható egységekre bontják ezeket a szövevényeket, de a nélkülözhetetlen zenei tagolás miatt nem törődhetnek azok nyelvtani lezárásával.

Ki kell emelni, hogy az egyenes idézetek minden szövegtípusban és szinte minden esetben nagybetűvel kezdődnek, akkor is, ha fölérendelt mondat részét képezik.⁵³

A rubrikás szövegek kisléptékű megfogalmazása a mondat-szintű tagolásban is érzékelhető. A liturgikus szövegekhez képest ezek sokkal több, néhányszavas mondatra bomlanak, és ezt csak kevés, többszörösen összetett, többnyire direktoriális eszmetuttatás töri meg. A több, eredetileg akár független tagból fölépülő, sokszor csak participium vagy gerundium köré szerveződő mondatelem⁵⁴ gyakran nagybetűvel is kezdődik, ami újabb jelét adja annak, hogy a kortárs olvasók valóban mondatnak érzékeltek ezeket a töredékeket. A rubrikás szövegekben szereplő nagybetűk és mondatvégi pontok mennyiségét tovább növeli, hogy a rubrikáskönyvekben —ellentétben a szerkönyvi rubrikákkal, amelyekben az incipiteket fekete tinta különbözteti meg a vörös főszövegtől— a nagybetű az egyetlen eszköz a tételkezdetek kiemelésére.⁵⁵ Így a tételkezdetek már a Hartvik-agendában rendszeresen nagybetűvel kezdődnek mondat közben is, végüket pedig pont jelöli, szintén függetlenül a mondat egészétől (a tételkezdet után a mondat folytatása is nagybetűvel következik). Ez a szokás a mai olvasót kissé megtévesztheti, de a kortársak igen jól ismerték az incipittel megadott tételanyagot, ezért valószínűleg jól tudtak tájékozódni a mondatokban. Mégis le kell szögez-

⁵² Az újkori kiadványokban szokásos * (asteriscus) jellel nem találkozunk, a verzus előtt viszont szokásos a „V” jelölés vagy annak valamely változata.

⁵³ Idézőjelet a magyarországi liturgikus forrásokban nem találtam, jöllehet a középkori latin kommentárokból nem volt ismeretlen, vö. SUTCLIFFE: „Quotations”; MCGURCK: „Citation Marks” 6–8.

⁵⁴ Ld. ezekről fentebb, az e rész 2. b) alfejezetében írtakat.

⁵⁵ Mint pl. a Vic, ABE Ms. 134. kapesán utaltam rá, egyes korai (XII–XIII. sz.) forrásokban még előfordul a színnel való megkülönböztetés, sőt reprezentációs céllal később is kísérleteznek vele (pl. a Barcelona, AC Ms. 77. [az e jelzet alatt őrzött „kódex” valójában legalább négy különböző forrásból származó lapokat tartalmaz rendszertelenül] két összetevője).

nem, hogy míg a szerkönyvi és rubrikás szövegek mondat-szintű tagolásának logikáját igen hitelesnek, és ezért követendőnek tartom, úgy vélem, hogy az incipitek ilyesfajta megkülönböztetése csak a grafikai eszköztár fogyatékosága. A szerkönyvi rubrikák azért emelhetik ki eltérő színnel az incipiteket, mert —vörösek lévén— önmagukban is különböznek a könyv fekete főszövegétől. Egy átlagos rubrikáskönyvben viszont a vörös tinta a főcímeknek, a napok és a szertartástípusok, esetleg az itemek jelölésének van fönntartva, így nincs olyan alacsonyabb szintű megkülönböztetés, amely az incipiteket jelölhetné. A „Szepesi ordinárius”-t központozó kéz helyenként vörös aláhúzással jelölte a tételkezdeteket, de nem mindenütt járt el kellő gondossággal. Magam a tételkezdeteket dőlt betűvel, a nem incipit-szerű liturgikus idézeteket idézőjellel emeltem ki,⁵⁶ így megtartottam a megkülönböztetés módját, sőt a kezdő nagybetű használatát is anélkül, hogy ez az olvasót zavarná a mondat átlátásában.

β) A mondat tagolása és a központjelek

A vizsgált szövegek mondatait pont vagy kettőspont tagolja.⁵⁷ A pont —mint az imént a mondatvégek jelöléséről írtam— elhelyezkedhet az írás alapvonalán és középmagasan is. A magyarországi kéziratos forrásokra inkább az egyszerű pont jellemző, míg a nyomtatványokban a kettőspont gyakori, kiegészítve ugyanakkor egy vagy két további központjellel, így egyszerű ponttal vagy vékonyabban metszett kettősponttal.⁵⁸ Az eredetileg is Magyarországon készült kéziratok központjelei között nem látok különbséget, egyedül a zoltároskönyvek flexa-formulájának jelölésére alkalmaznak a breviáriumokban helyenként a szokásostól eltérő eszközt, tehát egyszerű pont mellett kettőspontot vagy fordítva. Mivel az olvasott szövegek kapcsolata a recitációval kézenfekvő, nem lehetetlen, hogy az egyféle központjel használata a Magyarországon elterjedt olvasótónussal van összefüggésben. Az egyetlen fönntmaradt dallammodell, amely esztergomi eredetűnek sejtethető, a XVII. századi, újhelyi pálos processzionále⁵⁹ olvasótónusa, amely valóban nem különböztet meg flexát és mediációt, hanem mindössze két mediációs formulát váltogat egymás után,⁶⁰ vagyis könnyen rátehető kézirataink központozási rendszerére. A külföldön készült nyomtatványok bő-

⁵⁶ A ma szokásos idézőjelek közül a latin folytonosság és a jelenlegi vatikáni norma jegyében a francia és a svájci, ill. részben az olasz és a spanyol tipográfia által előnyben részesített alakot («») használom.

⁵⁷ A pont a prekaroling időszakban is ismert *distinctio* utódja. A mondat végének jelölésére használatos *punctus versus* forrásainkban nem szerepel, viszont kedvelt a karoling kor után kialakult kettőspont, a *punctus elevatus* mint a nagyobb mondatelemeket elválasztó jel. Ezekről ld. PARKERS: *Pause and Effect* passim, különösen 36.

⁵⁸ Ezekhez grafikai szempontból ld. HAEBLER: *Typenrepertorium*.

⁵⁹ Budapest, OSzK Oct. lat. 794.

⁶⁰ Ld. RAJECZKY: *Magyarország zenei története* I. 288–291.

ségesebb központjel-készlete eszerint lehet annak következménye, hogy az Európa más területein használt tónusok igényelték a legalább kétféle formula megkülönböztetését, ahogyan a mai kottás kiadványok is a † és a * jellel különböztetik meg a belső tagolásokat.

Középkori könyveink a ma érvényes közép-európai gyakorlathoz képest helyenként több, máshol viszont kevesebb központjelet alkalmaznak.⁶¹ A központjelek alapvetően a kéziratos és a korai nyomtatott forrásokban is önálló igei állítmánnyal rendelkező tagmondatokat és halmozott mondatrészeket különítenek el: az ehhez képest mutatkozó eltérések meglehetősen pontosan leírhatók.

Több központjelet találunk a szerkönyvi és rubrikás szövegekben egyrészt az ige- neves kifejezések tagmondati értéke, másrészt a természetes lélegzetvételhez igazodó, kólonokra tagolt, hangos előadásmód miatt.⁶² A rubrikás szövegekben különösen jellemző a melléknévi igenév vagy gerundium köré rendeződő tagmondatok önálló egységként való értékelése, mert —mint láttuk— ezek nem föltétlenül vannak viszonyban egy-egy föléjük rendelt igei állítmánnyal. Ugyanez a szerkönyvi szövegekben nem vagy csak véletlenszerűen fordul elő, de a hosszú mondatokból építkező latin szövegtípusok értelmes tagolása megkívánja, hogy ne csak az igei állítmánynak, hanem az igenévnek alárendelt szócsoportokat is központjel határolja (főnévi igenévre ez csak elvétve igaz). Az ablativus absolutus-t máig vesszővel választják el a mondat többi részétől a szerkönyvek, de az egyeztetett participiumok következetes állítmányi értelmezése a központozás szintjén középkori és koraujkori sajátosság, amelyet mind a hangos megszólaltatásra szánt szerkönyvi szövegek, mind a normaszövegek kritikai kiadásában érdemes alkalmazva megőrizni.

A hosszabb mondattagok egy lélegzetre kimondható vagy elénekelhető kólonokra való fölbontása akkor is szokásos, ha arra sem állítmány, sem igenév nem ad lehetőséget. Nem ritkán tapasztalhatni, hogy a hosszabb, de folyamatos tagmondatokban a grammatikai szavak egységét megőrző, értelmesen elhelyezett központjel ad módot a megállásra, a levegővételre vagy a mediációs formula beiktatására.⁶³ A recitáció és a

⁶¹ Ld. róla az egyes nyelvek helyesírási szabályzatait. A modern latin központozás egységes szabályait igyekszik megállapítani a hivatalosság lehetősége és igénye nélkül pl. MIR: *Probata ratio scribendi et interpungendi*.

⁶² A téma monografikus összefoglalása (középkori vonatkozások nélkül) MÜLLER: *Rhetorische und syntaktische Interpunktion*. Szintén antik tárgyú WINGO: *Latin Punctuation*, de uo. 20–28. idézi a grammatikusok véleményét a kérdésről, ez pedig a középkorban is éreztette hatását.

⁶³ Beláthatatlan mennyiségű példa helyett hadd utaljak a FÖLDVÁRY — CSONKA: *Karácsony napjának szolozsámája* című kötetben a *BN.Str* 13^v–21^v olvasmányainak (ezek az egész magyar hagyományban a leghosszabbak) átírásakor követett módszerre. Az eredeti mondatkezdeteket és mondatvégeket megőriztem, és · jellel utaltam az eredeti distinctiókra is. Vesszőt csak ott alkalmaztam, ahol ez mondatta-

központozás közeli kapcsolatának sokatmondó jele, hogy a miseolvasmányok utolsó értelmes grammatikai szava előtt rendszerint központjelet találunk.⁶⁴ Ez annak köszönhető, hogy a lecke-, illetve evangéliumtónusok döntő többségében megkülönböztetett zárlat tartozik a szöveg végéhez, amelyet az utolsó néhány szó erejéig a recitálóhangnak a kérdő tónushoz hasonló leszállítása vezet be. Hasonlóan rövid tagok különülnek el néhány szónoki hangvételi olvasmányban, amelyekben a megállás leginkább a retorikai hatás fokozását szolgálja.⁶⁵

A kiegyenlített kólonoktól eltávolodik a központozás a halmazott mondatrészek jelölésekor, ilyenkor ugyanis minden mondatrészt központjel választ el egymástól. A mai magyar helyesírási gyakorlattól e vonatkozásban csak azzal tér el az egykori írásmód, hogy a kötőszóval kapcsolt mondatrészek előtt éppúgy föltünteteti a központjelet, mint a kötőszó nélküli felsorolásban.

Kevesebb központjelet használnak a középkori szövegek a nem prózának érzékelt tételek lejegyzésekor. A zsoltárok és a himnuszok átmenetet jelentenek: ezek tagolása teljes mértékben a dallamhoz alkalmazkodik. A zsoltárok verseit egy, néhol három központjel tagolja ott, ahol a recitáció szerint tagolni kell őket, a himnuszokban pedig leginkább a sorvégeken, és ott is csak következtetetlenül használnak központozást. Az önálló dallammal rendelkező tételek (antifóna, rezponzórium, miseproprium)⁶⁶ központozása még a hangjelzést nem tartalmazó könyvekben is föltűnően hanyag, vagy egyenesen hiányzik. Ezek tagolása a dallamukat ismerő környezetben teljesen zenei alapon állt, és ezért nem volt szükség arra, hogy írásban gondosan jelöljék. A mai közönség hiányosabb fölkészültsége miatt az ilyen jellegű szövegek központozásánál a „prózai” szövegeknél megfigyelt gyakorlatot érdemes követni, de a rubrikáskönyvek-

---

nilag indokolt volt, de a kéziratban nem szerepelt központjel. A kilenc olvasmány tanulmányozásával az olvasó elégséges képet kaphat a forrásainkra általában jellemző tagolásról.

⁶⁴ *MNS| 3^r
| |*: „... et tunc laus erit · unicuique a Deo”; uo. *6^r*: „... et sanabit eos · Dominus Deus noster”; uo. *8^r*: „... et videbit omnis caro · salutare Dei”. (A példákat szándékosan egymást követő napokról választottam, olyan tagmondatokból, amelyekben a középkori [alább ismertetett] megmondások szerint sem lenne központjel.)

⁶⁵ Pl. *BS| t^{9r}
| |* skk. pokolábrázolásában (Templomszentelésre, Arles-i Cézár beszédéből): „Ubi est fletus et stridor dentium. Ubi est ululatus et lamentatio. Ubi est vermis ille, qui non morietur · et ignis, qui numquam exstinguetur. Ubi mors quaeritur, et non invenietur. Quare in inferno mors quaeritur, et non invenietur? Quia quibus in hoc saeculo vita offertur, et nolunt accipere · in inferno quaerunt mortem, et non poterunt invenire. Ubi erit nox sine die · amaritudo sine dulcedine · obscuritas sine lumine · ubi nec divitiarum · nec parentes · nec coniuges · nec filii · nec vicini poterunt subvenire.”

⁶⁶ Grafikailag is elkülöníti őket a zsoltároktól és a himnuszoktól, hogy míg azokat rendszerint a szokásos betűmérettel írják vagy szedik, addig ezeket az első források és az utolsó magyar vonatkozású, XVI. századi szerkönyvek is apróbb betűvel közlik. A szokás eredete valószínűleg az, hogy a kisebb betűk közötti nagyobb sorközökbe neumákat lehetett írni, de ettől függetlenül is segíti az oldalkép áttekintését.

ben —az újkori szerkönyvek szokása ellenére— jobb, ha a szerkönyvi idézetek és az incipitek központosítás nélkül szerepelnek.

A középkori központosítás szintjén nem minősül mellékmondatnak a vonatkozó alárendelés. Forrásaink ebben a ma általános közép-európai —és olykor vatikáni— gyakorlattal szemben is teljesen következetesek, és bár a szövegek jobb átlátását segíti, ha a modern kiadásban van vessző az ilyen tagmondatok előtt és után, meg kell állapítanunk, hogy a vonatkozó mellékmondat valóban a legszorosabb függésben áll az alárendelés típusai között,⁶⁷ és különösen gyakran illeszkedik az őt keretező fölérendelt mondatba. Tényleges kivétellel e szabály alól még nem talákoztam, de előfordul, hogy a kólonhatár éppen egy vonatkozó tagmondat kezdetével esik egybe: ilyenkor szerepel központjel a kérdéses helyen, de nem a mondattani, hanem a retorikai tagolás következtében. Emellett láthatóan a középkori nyelvérzék is ismeri a relatív mondatfűzés fogalmát. Az, hogy ez a leíró nyelvtani kategória nem visszavetítés, világos már az úgynevezett álvonatkozó mondatok állítmányhasználatából,⁶⁸ a központosítás szintjén pedig azt tapasztaljuk, hogy az ilyen „mellékmondatok” nagybetűvel kezdődnek, vagy legalábbis központjellel vannak elválasztva.

Végül a mai értelemben vett központosítás elmaradása fakadhat abból is, hogy az önálló állítmánnyal rendelkező egység rövidebb, mint a kólon. Ilyen esetekben a retorikai-zenei tagolás érvényesül, és a központosítás szintjén több egységet összevon a lejegyző. Az is gyakran megesik, hogy inkább jelöli ki a megállás helyét két grammatikai szó között, ahol egyébként nincs mondathatár, mint a tényleges mondathatáron, amely viszont kedvezőtlenül érintené a szöveg ritmusát.

A szervetlenül illeszkedő mondatrészek, amilyenek a megszólítások vagy az indulatszók, a központosítás szintjén soha nem alkotnak zárt egységet.

Tanulságos és a kritikai kiadásban is követendő, hogy ezekben a szövegekben a bibliikus és a korabeli nyelvhasználat néhány mellékmondati kötőszava elválaszthatatlanul összekapcsolódik a rá vonatkozó főmondati utalószóval. Így például az *eo quod* vagy az *ita ut* esetén⁶⁹ a központjel a két szó között húzódnék, hiszen egyikük a főmondat, míg a másik a mellékmondat része, a régi központosítás mégis az előbeszéd tagolását követi, és páros kötőszóként a mellékmondatba utalja őket (a mai magyar beszédben az „azért mert” vagy az „úgy hogy” hasonlóan viselkedik).⁷⁰ Itt említendő

⁶⁷ Minthogy nem egy állítmány, így tkp. egy teljes mondat, hanem azon belül egy meghatározott névszó alárendeltje.

⁶⁸ Vö. MENGE: *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik* 870–872.

⁶⁹ PLATER — WHITE: *A Grammar of the Vulgate* nem emeli ki; önálló (páros) kötőszóként tartja számon NUNN: *Ecclesiastical Latin* 78–79., ill. 81–82. Nem sajátosan bibliai jelenséggént tárgyalja HERMAN: *Vulgáris latin* 74–75.

⁷⁰ Pl. *MNStr* 202^r: „... salus domui huic facta est · eo quod et ipse filius sit Abrahæ.”

meg az a zenei példákkal is alátámasztható gyakorlat, amely szerint a *verbum dicendi* vagy *sentiendi* után „quod”, „quia” vagy „quoniam” kötőszóval bevezetett egyenes idézetek nem az idézet első szavával, hanem az alanyi-tárgyi alárendelést jelző kötőszóval kezdődnek.⁷¹ A tárgyalt források központozása rendszerint a kötőszó előtt teszi ki a központjelet, és a kötőszó „q”-ját jelöli mondatkezdő nagybetűnek. Mindkét eljárás szemben áll a mondatan iskolás értelmezésével, de tökéletesen megfelel az előbeszéd természetes ritmusának.

γ) A tördelés

A központozásnál jóval jelentéktelenebb területe a liturgikus könyvkultúrának a tördelés, mivel a középkori könyvek legnagyobb része a teljes írástükröt igyekszik kitölteni, ezért szövegét nem elsősorban a tördelés eszközeivel tagolja.⁷² Figyelmet inkább az a folyamat érdemel, amelynek során a kéziratosság könyvtípusai alkalmazkodnak a nyomtatványok megváltozott lehetőségeihez és feladataihoz,⁷³ mert a kétféle könyvhasználati mód átmenetében egyszerre van jelen az újkori tipográfia máig használatos eszköztára és az a hitelesség, amely a középkori használók gyakorlatias, a kultuszban otthonos szemléletéből fakad. Minthogy a szerkönyvek használati módja, így kiállítása is sokban különbözik a rubrikáskönyvektől, a tördelési gyakorlat áttekintése ismét csak szűkebb tárgyamra, a rubrikás szöveganyagra vonatkozik.

A szerkönyvekbe ágyazott rubrikáknak nem kell átgondolt szerkezetet adniuk, hiszen környezetük már maga is tartalmazza a címfeliratoknak és tételeknek azt a rendszerét, amely segít elhelyezni és értelmezni a rubrikába foglaltakat. A könyv egésze szempontjából tehát a *Rubrica Strigoniensis* az első olyan forrás, amelyet megfigyelhetünk. Ez a szöveg folytonos, egyetlen hasábjába van írva. Tagolását és áttekintését egyrészt címfeliratok, másrészt lapszéli jegyzetek, harmadrészt utólag, piros tintával kiemelt kezdőbetűk és aláhúzások segítik. A címfeliratok mindegyike az évkör jelentős napjaira utal, a lapszéli jegyzetek —ha a tájékozódást segítik, és nem módosítások— az itemek témáját jelölik meg, a kiemelések pedig egyrészt a tartalmi egységeket választják el az „item” szó piros színezésével, másrészt az incipitek némelyikét, a bejegyzés tartalomra utaló szavait húzzák alá.

⁷¹ Pl. MM 8407: „Videns Dominus | civitatem Ierusalem | flevit super illam, dicens | Quia si cognovisses, quæ ad pacem tibi | nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis.” (A függőleges vonalakkal a zenei tagolás jelöltem.)

⁷² Ezzel kapcsolatban a latin előzményeket is érinti LEWIS: *The History of the English Paragraph*.

⁷³ Ld. BARBIER: *A könyv története* 112. skk.; FEBVRE — MARTIN: *A könyv születése* 83. skk., 249–260. Az előzményekhez hasznos még BISCHOFF: *Latin Paleography* 190. skk.

A nyomtatott ordináriusok első változatai egyetlen kivétellel⁷⁴ szintén egyhasábosak. Áttekintésüket a vörössel szedett sorok segítik, amelyek egyaránt jelölik az évkör napjait, a nap szertartási alkalmait, a toldalékos itemeket és a tartalomra utaló néhány szavas egységeket. A napok megjelölése mint legmagasabb szintű tagolás azzal emelkedik még ki, hogy egyes esetekben ¶ jel előzi meg, máskor pedig bekezdéstörés, de csak akkor, ha az előző bekezdés utolsó sora lényegében kitölti a teljes sort, és így a kor ízlése szerint nem csúfítja el üresen maradt felülettel az oldalképet.⁷⁵

A későbbi ordináriusok oldalszámmal és fejléccel egészítik ki az elődeikben látható kiemeléseket: a fejléc egyrészt a liturgikus napra utal, másrészt az Esztergomi ordinárius példányaiban föltünteti a hónapot, ami a temporálét és szanktorálét keverten közlő szerkezet átlátásához, a szanktorále kezeléséhez nyújt segítséget. Az oldalszámok inkább a nyomdász és a könyvkötő munkáját segítik, mert oldalszám-hivatkozásokat a szöveg nem tartalmaz, és azok az ordináriusban nem is lennének indokoltak.⁷⁶

Az egyetlen újkori típusú nyomdatermék, amely még az esztergomi rítust közvetíti, a Telegdi-féle ordinárius. Ennek megjelenésére már teljesen kiveszett az írástükroket kitölteni igyekvő ízlés: előbb a nyomtatott breviáriumok pszaltériuma hozta sorokra tördelve a zsoltárokat,⁷⁷ majd a reneszánsz alkatú könyvek bevezették a máig szokásos, középre rendezett címsorokat és azt, hogy mind a címek, mind a szöveg összetartozó szakaszai előtt és után üres felület marad szabadon. A Telegdi-féle ordinárius ezért kapitálissal szedett címsorokban tünteti föl a könyv egyes szakaszait, majd a liturgikus napokat, és önálló bekezdésben szól az egyes napok különféle szertartásairól. Belső kiemeléseket ehhez képest nem használ, hiszen alacsonyabb szintű beosztásra legföljebb e tételkezdetek megkülönböztetéséhez lenne szüksége.⁷⁸

Az önálló címfeliratok használata tehát fontos volt már a középkori liturgikusoknak is: bár a nyomtatott ordináriusok nem tudták kellőképpen megkülönböztetni ezt a címtípust a többi pirossal szedett résztől, mind a bekezdéstörés helyenkénti alkalmazása, mind a fejlécek bevezetése ezt a célt szolgálta. A *Rubrica Strigoniensis* nem mindenütt, de látványosan kiemelte a liturgikus napok címét, és ugyanezt tette a Telegdi-féle ordinárius is. Éppen ezért a modern kiadásban megjelöltetett rubrikaszövegekben legmagasabb szintű és jól elkülönülő címtípusként a liturgikus nap nevét hasznos

⁷⁴ *Ordinarius seu ordo divinus secundum aliam Strigoniensem ecclesiam*. Egyetlen példányát az Olmützi Főkönyvtárban őrzik Sign. Ink. 139. jelzet alatt. Leírásához és a többi fennmaradt kiadáshoz való viszonyáról ld. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv* XXVIII., XL–XLI.

⁷⁵ FEBVRE — MARTIN: *A könyv szünetése* 95. a „hosszú sorok”-kal kapcsolatban érinti a nyomtatványok növekvő szellősségét, de nem foglalkozik a még sokáig ható ízléssel, amely a tükör teljes kitöltésére törekszik, másként fogalmazva a *horror vacui* jellemző rá.

⁷⁶ Mint az I. 1. a) alfejezetben idéztem, az ordináriust folyamatos olvasásra tervezték.

⁷⁷ Először a *Breviarium secundum usum alme Ecclesie Strigoniensis*-é (1515).

⁷⁸ Ezt a fentebb leírt módon, nagybetűs kezdéssel és az incipit előtti, ill. utáni ponttal oldja meg.

föltüntetni, és a tájékozódást tovább segítheti az időszakra, illetve a napra utaló fejléc használata. A tagolás következő szintjei a liturgikus időt fegyelmezetten követő forrásokban a szertartási alkalom, másutt pedig —de részben ezekben is— a szorosabb összefüggésbe nem rendezett megjegyzések címe, vagy csak azok kezdetének kiemelése. Ha ezek túlságosan rövidek, önálló bekezdésbe utalásuk töredezetté teszi a szöveget és fölöslegesen növeli a terjedelmet, de világos megkülönböztetésük elengedhetetlen. A források áttekintését jelentősen segíti, de egyben a legnehezebben megoldható feladat a tematikus jellegű kiemelések (rubrikálások vagy lapszéli jegyzetek) megfelelőjének kialakítása. Ezt a margináliák átvétele mellett az egyes itemek témáját megjelölő, kifejtett tárgymutató tenné lehetségessé.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozatom harmadik részét alkotó fejezetekben a magyarországi rubrikás források nyelvhasználatának jellemzőit mutattam be és értelmeztem. Az elemzés forrását az általam kiadott esztergomi normaszövegek adták, de helyenként tekintettel voltam más magyarországi emlékekre és egyes külföldi párhuzamokra is. A nyelvi jelenségek között megkülönböztettem a szóhasználat körébe tartozókat, az alak- és mondattani természetűeket, s végül az írásmód sajátosságait.

Az első fejezetben előbb a munkám folytatásaként tervezett glosszárium összeállításának elveit fejtettem ki és magyaráztam meg. Részletes tanulságokkal majd maga a szójegyzék szolgálhat, de fontosnak tartottam kiemelni, hogy a szóhasználat földolgozása tárgyi, történeti és stilisztikai szempontok rögzítését kívánja meg, mert a kifejezőkészlet nemcsak a szövegek megértését segíti, hanem forrása lehet a rubrikás szövegtörténetnek és rajta keresztül a liturgiátörténetnek is. Ezt kívántam érzékeltetni a fejezet második alfejezetében a rubrikás szókészlet forrásonkénti megoszlásával. A szövegemlékek csekély száma és annál is gyérebb földolgozottsága miatt az itt tett megállapítások inkább a téma kutatásának lehetséges irányát jelölik ki, mint végleges és lezárt eredménnyel szolgálnak. Mindenesetre igazolható, hogy a rubrikás terminológia a középkorban rítushoz és korhoz kötődik. Ez a fölfedezés egyrészt a régibb liturgikus hagyományok egyénítésének egyik újabb eszközét és hordozóját fedi föl, másrészt a forrásanyagban való tájékozódáshoz jelent újabb, megbízható útmutatót. A fejezet záró, történeti szakaszának legfőbb tanulsága, hogy a magyarországi rubrikás szókészlet két főbb történeti rétegre bontható. A korai források terminológiája az „órómai” normaszövegek posztkaroling alkalmazásaiból táplálkozik, és még nem alkot önálló, csak a rubricisztikára jellemző szaknyelvet. Noha előfordulnak benne a későbbi nyelvszokást megelőlegező kifejezések, és a XII. század utáni források túlnyomórészt el is hagyják a régies fordulatokat, ez a nyelvezet egészében még a homiletika részét képező liturgiamagyarázat jegyeit viseli magán, és sem részletességre, sem leíró pontosságra nem törekszik. A tényleges, kevésbé stilizált magyarországi rubrikás szakszókincs legkorábban a XIV. században alakul ki, a XV. századra viszont véglegesen megállapodik, és a XVI. század második feléig, vagyis a katolikus restauráció kibontakozásáig nagyfokú egységességet mutat.

A második fejezetben számos példa segítségével rendszereztem a fennmaradt rubrikás szövegek, különösen az önálló nyelvezetet képviselő ordináriuskönyvek alak- és mondattani rendhagyóságait. A középkori és az egyházi latinság történeti és stilisztici-

kai rétegeinek nagy számát figyelembe véve mindazon vonásokat rögzítettem, amelyek a klasszikus leíró nyelvten szempontjából helytelennek látszanak. A megfigyelt jelenségek értelmezésekor arra a következtetésre jutottam, hogy a kiforrott magyarországi rubrikás nyelv megőrzött néhány, az egykorú középlatin írásbeliségre már nem jellemző, „meroving” tulajdonságot, amely a XV–XVI. század egyházi műveltségét tekintve csakis az európai rubricisztika VI–VIII. századi kezdeteinek öröksége lehet ezekben a szövegekben. Az ordináriusok sajátos szintaxisának legtöbb különossége hagyományozásuk módjából, a szövegek állandó módosításából és újramásolásából érthető meg, végül a további rendhagyóságokat joggal vezetjük le a szövegeket használó közösség beszélt latinjából.

A harmadik fejezetben azokat a helyesírási elveket ismertettem és indokoltam meg, amelyeket a rubrikás szövegek kiadásakor követtem, majd a kiadásban nem követett, de rögzítésre érdemes írásmódokról számoltam be. Előbb a korabeli liturgikus források szóalak-szintű helyesírását rendszereztem. Megállapítottam, hogy a korabeli helyesírás kevésbé szabályozott, mégis igen egységes, mert a normatív írásmódtól leginkább a középkori kiejtés néhány jellemzőjének következetes megjelenítésében tér el. Az egyéni vonások kisebb hányadát „hiperkorrekt” szóalakok teszik ki, amelyek egyébként kevésbé jellemzők a korai, mint a későbbi forrásokra, és leginkább a héber vagy görög átvételekben, illetve a tulajdonnevekben fordulnak elő. Néhány fonetikai jelenség bemutatásán kívül röviden kitértem a görög kölcsönszavak írott hagyományát, máshol viszont bizánci ejtést követő írásmódjaira is. A második alfejezetben a liturgikus források központosási gyakorlatáról szóltam, amely a helyesírásnál is inkább következetes, és véleményem szerint kiváló forrása a középkori liturgusok nyelvszemléletének és mondattani érzékelésének, így alkalmazott formában, de a kritikai kiadásban is követésre méltó. A rubrikáskönyvek tördelése és oldalképe szintén a szövegek modern megjelenítésekor vehető figyelembe haszonnal.

Hasonló forrásokkal nyelvhasználati szempontból tudomásom szerint még senki nem foglalkozott, így dolgozatomban harmadik fejezete teljes egészében új oldalról közelítette meg a témát. Éppen az előzmények hiánya teszi, hogy a földolgozott anyagot még számos forrás gyarapíthatja, így megfigyeléseim esetleg árnyalásra vagy módosításra szorulnak. Ennél is fontosabb azonban, hogy a magyarországi rubrikás nyelv csak apró szelete annak a nyelvi kultúrának, amelyet az európai liturgikus vonatkozású szövegek szókészlete, mondattana és írásmódja jelent. Az itt megkezdett munka akkor válhat teljessé, ha a külföldi forrásanyag hasonló szempontú elemzéseivel egészül ki. Ez egyrészt a római rítus normaszövegeinek pontosabb megértését tenné lehetővé, másrészt széles körben fényt derítene az egyes korszakok és egyházak szaknyelvi jegeinek egységére vagy különbözőségére, egyben a rubricisztikájuk közti történeti és intézményes kapcsolat részleteire.

IV. Az esztergomi rubricisztika mint liturgiátörténeti forrás

A középkori latin rítus rubrikás forrásait a kutatók túlnyomó része kizárólag és magától értődő módon mint liturgiátörténeti forrásokat közelítette meg, értelmezte és adta közre. Miután az első részt bevezető módszertani fejezetben föl hívtam a figyelmet e természetesnek látszó eljárás elégtelen voltára, megkíséreltem valóra váltani az ott vázolt célkitűzést, vagyis az e munkával párhuzamosan kiadott szövegek tágabb, majd szűkebb műfaji környezetét, könyv- és szövegtörténetét, végül pedig nyelvi jegyeit elemezve mutatni ki azok filológiai és tárgyi forrásértékének szoros kapcsolatát. A soron következő, befejező részben sem azt kívánom összefoglalni vagy kommentálni, amit az érdeklődő olvasó az immár könnyen megközelíthető normaszövegekben maga is megtalál, hanem annak a szakadéknak az áthidalásához szeretnék segítséget nyújtani, amely e szövegek egykori és mai olvasásának módja között húzódik.

Egykorú használóik az élő tapasztalati és szójhagyomány közegében, annak kiegészítése- vagy megerősítéseként fordultak a liturgikus normaszövegekhez. Az egyházi év egyes alkalmakor, meghatározott szertartások előtt, esetleg közben olvasták el a vonatkozó rubrikákat, így a szövegek tartalmát egységgé szervező tényező maga az alkalom volt, noha volt módunk belátni, hogy egyazon alkalom számos, különféle területhez tartozó kérdést vet föl és ugyanennyi választ is tesz szükségessé. A sajátos naptári helyzetekben megkívánt finom különbségtétel, a szertartások „koreográfiája”, zenei arculata vagy tárgyi környezete ma eltérő tudománysszakok tárgya, miközben egykor egyidejűleg, egyazon esemény sor összefüggő részeit képezték.

Amilyen könnyen kezelhető volt egy-egy rubrikás szöveg az őt megalkotó környezetben, olyan nehezen aknázhatja ki forrásértékét az, aki a mai tudományos gondolkodás érzékterületek és készségek által —meg kell vallani— kissé művileg elkülönített területei felől közelít hozzá. A régész, aki egy elpusztult épület rekonstrukcióján dolgozik, vagy a történész, aki az egyházi társadalom viszonyaira kíváncsi, egyaránt hosszú, számára teljesen érdektelen szövegelemek közt elszórva találhatja meg az őt foglalkoztató mondatokat vagy mondattöredékeket,¹ és ugyanezt mondhatjuk a norma-

¹ Egyes részterületekről már születtek ilyen, diszciplinákhoz kötődő tanulmányok. Különösen értékes pl. a LEUPPI: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure* szövegkiadást megelőző, hat tételből álló tanulmányosorozat, míg mások, mint pl. WEHNER: *Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Stiftes Haug in Würzburg* kifejezetten a würzburgi processziók tanulmányozásában és az ezekből nyerhető topográfia-történeti adatokban látja a kiadás értelmét. Rendszeres és tematikusan rendezett anyagot az általam forgatott munkákban csak DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* néhány fejezete jelent az *O Agr* vonatkozásá-

szövegek minden olvasójáról az egy liturgiakutatót kivéve, akinek hivatala, vagy legalábbis hivatala lenne, hogy mindaz iránt érdeklődjék, ami összművészeti alkatú tárgyához akárcsak érintőlegesen is kapcsolódik.

Mivel korai forrásaink, mindenekelőtt az esztergomi ős-pontifikále ordótöredékei nem elsősorban a kifejlett esztergomi rítus tanúi, hanem egy közös európai liturgikus hagyomány és az azt megjelenítő szöveganyag egyénítésének első lépéseit jelentik, a következőkben legfőljebb utalni fogok rájuk: a történeti kutatást olykor éppen az vitte tévútra velük kapcsolatban, hogy hagyományozásuk természetét félreismerve túlértékelte a bennük foglaltak Magyarországra vonatkozó forrásértékét.² Mint megállapítottam, bennük sokkal inkább a szövegek megfogalmazása vagy az átvettek továbbalakítása az, ami sajátosan esztergomi — illetve a helyi szokás megjelenésének számít bennük a római rítus szövegeinek és dallamainak sajátos elrendezése, amely viszont nem alkothatja egy normaszövegekkel foglalkozó dolgozat tárgyát.

Az alábbiakban inkább egy diszciplínák szerint rendezett, a föltárható összefüggéseket is láttató, tanulmányok kisebb sorozataként kidolgozott tárgymutatót adok az Esztergomi ordináriuskönyv két fennmaradt változatának összetett tartalmából. A kiemelt szempontokat nem önkényesen határoztam meg: maguk az ordináriusok azok, amelyek a fejezetcímekben megjelölt kérdéseknek szentelnek annyi figyelmet, hogy megjegyzéseik több mint hatszáz év után is érdemi következtetésekre adjanak módot. Így az első fejezetben a direktoriális részleteket összegzem (1.), a másodikban a szolgálattelőkkel és öltözetükkel foglalkozom (2.), a harmadikban a zenei adatokat gyűjtöm össze és értelmezem (3.), végül a negyedikben a kultikus térre és a benne végzett mozgásokra utaló mondatokból próbálok következtetni az elpusztult főszékesegyház berendezésének néhány részletére (4.).

---

ban, illetve példaértékű ПУЧКЕ: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai* teljes második, elemző része — ez egyben a legközelebb áll saját célkitűzésemhez.

² Gondolok itt különösen a *H* és a *P* rubrikáiból Kniewald Károly vagy Mezey László által levont, messzemenő helyrajzi következtetésekre; ld. fentebb, a II. 3. d) alfejezetben írtakat.

1. NAPTÁRSZERVEZÉS ÉS ÜNNEPHIERARCHIA

A direktoriális kérdések XV–XVI. századi ordináriuskönyveink legfőbb tárgyát jelentik. Egyes képviselőikben már körvonalazódik a ceremoniális és a direktoriális tartalmak eltérő szakaszokba csoportosítása, ami az Egri ordináriusban az egyes itemek következetes elrendezése, majd a Telegdi-féle ordináriusban önálló fejezetek szintjén valósul meg,¹ de a két, közvetlenül Esztergomhoz kötődő szöveg e tekintetben régies: mondhatni, korszerűtlennek számítanak egykorú társaik között. Miközben a zágrábi kézíratos breviáriumok² már a XIV. században a „*Rubricæ generales*”-hez hasonló bevezető fejezeteket közölnek, és objektív rendszerezését adják az egyes ünnepnapoknak, addig az esztergomi főegyházmegye területén ez a folyamat csak rendi forrásokban³ vagy néhány elszórtan jelentkező, valószínűleg másodlagosan átvett rubrikában érzékelhető. Így továbbra is szükség van az egyes naptári helyzetek alkalomhoz szabott, egykori püspöki vagy káptalani döntésekre építő megítélésére és az így létrejött naptárszerzési hagyomány írásos rögzítésére.

Az ordináriusokban az egyházi év kiemelkedő napjai, különösen a szent háromnap ordóit leszámítva a ceremoniális adatok is az ünnephierarchia összefüggésébe kerülnek: a dallamválasztások, a szolgálattevők száma és öltözete ezért maradhatnak meg bennük a direktoriális szempont előtérbe kerülésének dacára. E szempont érvényesülését a két ismert könyv esetében ellenkező tényezők indokolják. A nyomtatott ordinárius mintája kétségtelenül a székesegyház kódexe, de nyomtatott formájában szélesebb körök használatára szánják, akiknek eltérő adottságai mellett éppen a direktoriális adatok tekinthetők egyenlőképpen hasznosnak. A Szepességbe származott kivonat éppen kivonatos jellegéből adódóan adja a direktoriális szabályok tömörebb, és ezért elméletibb összegzését, miközben értékes ceremoniális részleteket csak véletlenszerűen tart fenn.⁴

¹ Ld. erről fentebb, a II. 1. c) és d) alfejezetekben írtakat.

² Pl. Zagreb, AHAZU I. C. 42. és a Zagreb, MK/BU MR 46., majd ugyanezt a hagyományt folytatja a nyomtatott változat (*Breviarium Zagradiense*). Rubrikaanyaguk megérdemelné a kiadást és az önálló elemzést.

³ Ld. ezekről fentebb, a II. 1. e) alfejezetben írtakat.

⁴ Ebből fakad, hogy az újkori kutatás ceremoniális érdeklődése szempontjából egyik forrás sem számít különösebben informatívnak, és pusztán azért tartották őket számon mindmáig, mert a szegényesen adatolt magyar középkorral kapcsolatban minden fennmaradt emléknek jelentősége van.

A soron következő alfejezeteknek nem titkolt célja, hogy ezt a mai érdeklődéstől általában kissé idegen, de az ordinárius megalkotóinak szemében elsődleges kérdéscsoportot átláthatóvá tegye, és egyszerismind érzékeltesse, hogy az aprólékos és látszólag részletkérdésekbe merülő rubrikák milyen, árnyalatokban ma már fölfoghatatlanul gazdag értelmezését adják az idő megszentelésének. Előbb a szabályok intézményes és elméleti hátterére térek ki (a), majd a liturgikus napok típusainak sorra vétele (b) és a rítus még szöveges, de mindenképpen másodlagos elemeinek bemutatása (c) után igyekszem érzékelteni, hogy milyen volt az a rendszer és az a gondolkodásmód, amely az ordináriusokban fennmaradt szabályozási módot kívánta meg.

A) INTÉZMÉNYES ÉS ELMÉLETI HÁTTER

a) *A terminológia*

A régies naptárszervezési gyakorlat legnyilvánvalóbb jele az esztergomi ordináriusokban a megfelelő szakkifejezések hiánya, illetve inkább töredékes és következtelen jelenléte. A nyomtatott ordináriuskönyvben mindössze háromszor fordul elő az ekkor már széles körben használt „duplex” jelző.⁵ Mivel a megfelelő terminológiát egyébként következetesebben használó Egri ordinárius a „duplex” kifejezést az ünnephierarchia jelölésére egyáltalán nem használja, biztosak lehetünk abban, hogy a három esztergomi előfordulás nem egy valaha teljesebb rendszer nyoma, hanem ellenkezőleg: az ordinárius szövegtörténetének legújabb rétegéből való, kurializáló hatásra visszavezethető átvétel. Ezt jelzi az is, hogy mindhárom egy-egy tartalmi egység utolsó itemében olvasható.

A kevés, szakkifejezésnek látszó melléknév között a *sollemne* és a *speciale* a legjellemzőbb:⁶ ezeknek szövegkörnyezete azonban világossá teszi, hogy mind ezek, mind a velük rokon, egyszer megjelenő *celebre*⁷ csupán viszonyítás, és nem jelez tagoltabb ünneprangsort, mint a velük szemben álló „simplex” kifejezés, amelyet viszont az úgynevezett Szepesi ordinárius kedvel.⁸ Ugyanez a forrás fogalmazza meg tömören a

⁵ OStr 44. (Ambr.cf.), 63. (Pasc/H1/S), 93. (Inv.Crucis). Ugyanezt a később általánossá váló terminust az egykorú rendi források Magyarországon (ld. a II. 1. e) alfejezetet) rendszeresen használják.

⁶ OStr 43. (Ambr.cf.): *dies speciales*, 52. (Qu/H5/ff) és 68. (Pasc/D6): *festum speciale* (2x), 72. (Pasc/H7/f2): *festum speciale tabulatum*, 34. (H70/ff): *feriae sollemnes*, 31. (Fab.et Seb.mm.): *exceptis sollemnibus seu colendis*, 137. (Ded): *festum ... sollemne vel tabulatum*, 139. (Oct.Ded): *festum sollemne*. Az itt felsorolt példákra utalok alább, a „tabulatum” és a „colendum” kifejezések elemzésekor is.

⁷ OStr 140. (Oct.Ded): *festum celebre vel tabulatum*.

⁸ RStr passim (a „feria” vagy a „festum” szavak jelzőjeként).

terminológiában is kifejeződő ünneprangsor egyetlen, általánosan leírható szabályát, hogy tudniillik *maius festum praecellit minus festum*.⁹

A „sollemne”, „speciale” vagy „celebre” megjelölések differenciálatlanságáról árulkodik az is, hogy előfordulásaikhoz képest gyakran egészülnek ki további, pontosabb jelentésű szavakkal, mint amilyen a *tabulatum* és a *colendum*. Mindkettő következetesen érvényesül az Egri ordináriuskönyvben,¹⁰ és —a megfelelő analógiák segítségével hívásával— jelentésük is pontosabban körülírható.

A *festum tabulatum* a „tabulare” szón keresztül a *tabula*-ból származik. Ez a rubrikás nyelvben jelentheti akár az impozíciós táblázatot vagy a szárnyasoltár szárnyát is, de a belőle képzett participium ha nem az ünnepre, akkor rendszerint egy-egy szolgálattévőre vonatkozik.¹¹ A tabulált ünnep tehát az, amelyen tabulált, azaz előre kijelölt és a táblára fölírt¹² szolgálattelvők tevékenykednek a mise és a zsolozsma szertartásain. Ennek jelentőségét két párhuzam világíthatja meg.

Az újkori, helytelenül „tridentí”-nek nevezett római rítusban, amely közvetlen és alig módosult leszármazottja a XII. század végén rögzített kuriális gyakorlatnak, a legfőbb zsolozsmahórák, a laudes és a vesperás ünnepélyességét mindenekelőtt az fejezi ki, hogy a zsolozsmázó kar és a celebráns mellett kettő, négy vagy hat úgynevezett pluvialista jelenléte emeli az alkalom fényét. A pluvialistáknak az újkori rendtartásokban nincs jelentős gyakorlati szerepe, és ami van, abban is helyettesíthetik őket a náluk alacsonyabb rangú, de tevékenyebb kántorok. Bár a Rítuskongregáció elítélte a pluvialisták és a kántorok szerepének összemosását, úgy látszik, hogy ez az újkorban abúzusként számon tartott jelenség középkori előzményekre vezethető vissza. A pluvialisták tehát nagyobb ünnepeken a kar énekének vezetői voltak.¹³

A másik párhuzamot az angliai rubrikás latinság egyik sajátos kifejezése adja. A sarumi rítusban egyes nagyobb ünnepeket a „cum regimine chori” szavakkal jellemezték,¹⁴ ami magába foglalja, hogy a kar vezetése nem volt nélkülözhetetlen tartozéka a

⁹ RStr 52. (De generali festo).

¹⁰ Ld. erről DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 34.

¹¹ Pl. OAgr 31: „Deinde statim per duos ad id tabulatos cantetur evangelium *Liber generationis*.”

¹² KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXX. A táblát minden szombaton az éneklőkanonok vagy helyettese készítette elő.

¹³ Ld. erről FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek I.” 464–465.

¹⁴ Vö. pl. FRERE: *The Use of Sarum* passim, de bármely középkori angol, sőt hagyományos anglikán forrás meggyőzően mutatja a kifejezés elterjedt voltát. Déli párhuzamát találtam meg a Palma de Mallorca, AC Ms. 3412. „datur rectio in choro” mondatában. A palástba öltözött előénekesek által vezetett zsolozsmát a premontrei rítus az újkorban is ismerte (vö. *Ordinarius seu liber caeremoniarum* 28. [112. paragrafus]), a nagyobb apátságokban ilyenkor ma is az előénekesek és a teljes kar váltakozó énekével zajlanak a hórák a máskor szokásos, félkaronkénti váltakozás helyett (Balogh Piusz premontrei kanonok közlése). Ez eredetileg a kisebb közösségeknek tett engedmény volt, vö. uo. 24. (99. paragrafus).

zsolozsmának. A köznapi, könnyen énekelhető és gyakran ismétlődő órákat egy öszszeszkott káptalan vagy kolostor önmagában, esetleg az éneklőkanonok vagy helyetese segítségével éppúgy vagy még inkább el tudta végezni, mint a mai szerzetesi közösségek. A virágzó középkor fejlett egyházi központjaiban bizonyára az ünnepi tételek sem okoztak volna nehézséget, de a kar vezetése ekkor már nem pusztán gyakorlati tényező volt, hanem egyben az ünnepélyesség eszköze is.

Így okunk van föltételezni, hogy az újkori ünnepélyes vesperásban föllépő pluvialista-kántor azonos a középkori Anglia *rector chori*-jával — és a magyarországi rubrikák *chorator* vagy *choralis* elnevezésű szolgálattevőjével.¹⁵ A tabulált ünnepek tehát azok, amelyeken a szokásos, heti körforgáshoz képest további szolgálattevők kitáblázására van szükség olyan liturgikus szerepek megjelenése miatt, amelyek a köznapi gyakorlatból hiányoznak: az ünnepek kiemelésének egyik módja a szolgálattevők, kiváltképp a karvezetők kijelölése.

A másik, Esztergomban csak egyszer, de Egerben következetesen megjelenő terminus a *festum colendum*. A *colendum* ünnepek rendszerint előkelőbbek a *tabulatum*-oknál, pontosabban maguk is tabuláltak, de van további kiváltságuk is. Minthogy a XV–XVI. században már régóta nem a káptalan maga tartotta fenn a hiánytalan székesegyházi kórusimát, pontos szabályok állapították meg, hogy mely napokon és mely órákon kell megjelenniük, vagy akadályoztatásuk esetén helyettést állítaniuk a kanonokoknak.¹⁶ A *colendum*, vagyis „megtartandó” ünnep föltételezésem szerint ezeket az alkalmakat takarja.¹⁷

Az egyértelmű terminológia hiánya Esztergomban nyilvánvaló, de egyes különös fordulatok, mint a nem föltétlenül vasárnapra eső *officium dominicale*, a *dominica privilegiata*, a *feria sollemnis*, a *ferialiter imponere* vagy a *festivaliter recipere* sejteni engedik az ünnep és a hétköznapi, majd a *maius festum* és a *minus festum* közti számos átmenetet.

¹⁵ Az *OStr* és az *OAgr* egységesen az előbbit, a *RStr* emellett és valamivel gyakrabban az utóbbit használja. A *H 32^v* egyik lapszélre jegyzett, gyertyaszentelői ordórészletében a *chorarius* szerepel — a *Missale ... episcopatus Zagrabiensis* rubrikáiban is ez utóbbi az általános, így a terminológia zágrábi rétegéhez sorolhatjuk. A szó a tárgyas „chorare” igével (‘előénekesként vezetni’) van összefüggésben, amely a régi magyarba is átment (VOLF: „Apor-codex” 241: „... és az két kántrix korálja az halottak vecsernyéjét, mint egy fő ünnepnapon”). Ld. még DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 52–53.

¹⁶ Vö. MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 185–188. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXX. szerint a javadalmas kanonokok kötelessége a mindennapi konventmise és vecsernye látogatása volt, míg a matutínumon való részvétel kötelessége csak egyes, nagyobb ünnepeket érintett. Az általa közölt, nem teljes felsorolás a *colendum*-oknak felel meg.

¹⁷ Ugyanezek lehetnek — az egybeesések alapján — a korabeli munkaszünetek. Ezekről tájékoztat Stock János, szepesi prépost (1433–1464) rendelkezését idézve DANKÓ: *Vetus hymnarium* 480–483.

β) *A döntéshozók*

Az Esztergomi ordináriuskönyv többször hivatkozik megelőző döntésekre, amelyek egyes, a múltban fölmerült naptári ütközésekkel kapcsolatban születtek. Az efféle hivatkozások alapján négyféle véleményt lehet megkülönböztetni.

(1.) A rubrikákban kifejeződő végeredményt a legkevésbé befolyásolja az egyes, általában nem megnevezett személyeknek tulajdonított álláspont. Mégis, sőt talán éppen ezért érdekes, hogy a rubrikák összeállítója nem tartja fölöslegesnek följegyezni a *quidam*, tehát az „egyesek” által hangoztatott alternatívát, még akkor sem, ha később elítélően nyilatkozik arról. Egy ízben a váci katedrális Esztergoméval ellenkező szokását is idézi,¹⁸ ami egyfelől annak lehet jele, hogy a nyomtatványnak a székesegyháznál szélesebb, akár országos közönsége nem azonos mértékben kötődik a „chorus Strigoniensis” gyakorlatához, másfelől annak, hogy az ilyen jellegű, másodlagos kérdéseket nem tekinti a rítus elidegeníthetetlen részének, miközben viszont elég jelentékenynek tartja őket ahhoz, hogy hosszú itemekben keresse rájuk — olykor megnyugtató végeredmény nélkül — a legjobb megoldást.

(2.) A második, jóval befolyásosabb vélemény típust a *domini de capitulo* csoportja képviseli. A káptalani urak a liturgia felelősei, így véleményük több esetben a kórus úzusát alapozza meg, és elégséges hivatkozási alap az ordinárius szerkesztőjének ahhoz, hogy az általuk hozott döntést mint esztergomi gyakorlatot közvetítse.¹⁹

(3.) A kanonokok azonban csak akkor rendezhetik el saját ítéletük szerint a nehezebb naptári helyzeteket, ha azt a püspök is támogatja. Míg erre az ordináriusban csak egyetlen példát találunk, addig négy alkalommal köti a szerkesztő püspöki döntéshez az idézett precedenst.²⁰ Az érsek olyan jelentékeny módosításokat is megengedhetett magának, mint amilyen Szent Hiláriusz és Szent Bernát ünnepeinek áthelyezése január 14-ről, illetve augusztus 20-ról március 14-re, illetve 17-re.²¹ Az érsek és a káptalan közti véleménykülönbség esetén a püspök szava a döntő, a kanonokok csak imperfe-

¹⁸ *OStr* 104. (Paul.ap.) — Szent Iván nyolcadnapja és Sarlós Boldogasszony böjtje egybeesésével kapcsolatban. A problémát és az esztergomi álláspontot jegyzi a *BStr* is, vö. *PStr* 44. (Paul.ap.).

¹⁹ Pl. *OStr* 81. (Corp): „Ideo pro tunc domini de capitulo Strigoniensi decreverunt ista festa modo infrascripto observari.”

²⁰ A *BStr* kinyomtatásával kapcsolatban is érdemeket szerzett Mihály milkói püspök akarata kétszer (vö. *OStr* 6. [Vig.Andr.ap.], 140. Oct.Ded]), a szintén Mátyás-kori Flans (Beckensloer) János érseké szintén kétszer (*OStr* 41. [Hilar.cf., Bernard.cf.] — az alább részletezett ünnepáthelyezésekkor) érvényesült.

²¹ E két kalendáriumi sajátosság késői (XV. sz. második fele), de az esztergomi rítus szélesebb körére érvényes, így az *OAgr*-ben is megjelenik. A középkor végi revíziók nyomán az *OTel* már egyiket sem hozza, részben talán a Rómával való uniformitás miatt, részben azért, mert a mindenképpen nagybőjt-re eső ünnepek szükségtelen fedésbe kerültek az esedékes köznapi officiummal. (A „tridentí” editio princeps-ek ekkoriban lényegesen csökkentették a szanktorále ünnepeinek mennyiségét.)

ctumban mondanak ellent, és véleményük coniunctivus irrealisban nyer megfogalmazást.²²

(4.) Annál föltűnőbb, hogy az ordinárius mégis fönntartja ezt a precedenssé nem vált véleményt, sőt, egy ízben éppen a kanonokok javaslatát írja elő —még az itemben ismertetett nézetkülönbségek előtt— mint főszabályt, és azután is csak anynyiban árnyalja, hogy az egyértelmű püspöki ítélet után szabad választást enged az olvasónak.²³ A negyedik vélemény tehát, amelyik a döntéshozók között megjelenik, magának az ordináriusnak a véleménye, hiszen hiába változhatnak a szerkesztők, az általuk rögzített előzmények és szabályok idővel befolyásosabbá válnak, mint akár az érsek, akár a kanonokok. Mint az egyes szám első személyű megjegyzésekből nyilvánvaló, az utolsó redaktor, és föltehetőleg a mindenkori szerkesztő is az esztergomi kar tagja, akinek talán kanonoki stalluma van.²⁴ Az általa megörökített döntések a püspöknek inkább jogi, míg a kanonokoknak inkább szakmai tekintélyt tulajdonítanak. Habár egy-egy tényleges helyzetben a jogi tekintély érvényesül, a hagyományra és közvetlenül az azt megjelenítő rubrikákra nagyobb hatást gyakorolhat a szakmai tekintély.

γ) Lehetőségek és korlátok

A katedrális szokása szinte minden esetben kiderül, de a szöveg ezt nem minden esetben tekinti mértékadónak a katedrálison kívüli egyházakra nézve.²⁵ A helyi szokásnál nyomósabb érvnek számít az, ha a megoldás „consuetum est ab antiquo” vagyis „ősregi szokás”.²⁶ Más alkalmakkor az ordinárius a székesegyházi kar gyakorlatának közlése mellett fönntartja a választás lehetőségét. Az efféle esetek áttekintése finomíthatja az erősen rögzült, XV–XVI. századi rítusok másodlagos vonásainak kánoni jellegéről kialakult képet.

²² E nyelvi sajátosság figyelmen kívül hagyásának köszönhető a FÖLDVÁRY „Ordináriuskönyvek” 407–408. ellentétes értelmű megállapítása.

²³ Igen tanulságos a Szent Erzsébet ünnepének és az esztergomi Dedikáció nyolcadnapjának egybeesését tárgyaló bekezdés, ld. *OStr* 140. (Oct.Ded). Az ordinárius előbb főszabályként megállapítja, hogy a nyolcadnapot kell megtartani, az ünnepet pedig hétfőre kell helyezni. Ezek után tudósít arról, hogy vannak, akik az ünnepet tartják, míg a nyolcadnapról csak szuffrágiummal emlékeznek meg, és valóban, volt év, amikor püspöki utasításra Esztergomban is így tettek. A kanonokok azonban utólag helytelenítették ezt az eljárást, így az ordinárius végül nem foglal állást egyértelműen: „quare dico, quod, quando sic contingit, cogitatur de remedio opportuno.”

²⁴ Ld. erről föntebb, a II. 1. a) alfejezetben írtakat.

²⁵ Az átlagosnál kifejtettebb példa erre a vasárnapok és a böjtnapok, ill. Szent Iván nyolcadnapja és Szent Sándor Boldogasszony böjtje egybeesésének kérdése, vö. *OStr* 5. (Vig.Andr.ap.), 103. (Paul.ap.).

²⁶ *OStr* 69. (Quandocumque festum sancti Adalberti).

A nem már létező szokásváltozatokra visszanyúló, hanem személyes jellegű döntési lehetőségek egyes tételek megválasztásához kötődnek. Ennek legegyszerűbb formája a todalékos vagy paraliturgikus tételeket érinti, amelyeket a szerkesztő a „si vis” vagy a „si placet” fordulattal vezet be: ilyen a *Benedicamus*-trópusként énekelt *Puer natus* kanció, a karácsony nyolcadának himnuszaihoz illeszthető *Fulget dies*, vagy a *Victimæ paschali* szekvenciát folytató *Christus surrexit* kanció.²⁷ Ugyancsak növelhető egyes ünnepek méltósága a mise előtti processzió megtartásával olyankor, amikor az nincs föltétlenül előírva,²⁸ vagy éppen a todalékos könyörgések egy részének elhagyásával (ez lehet a nagyobb ünnepélyesség jele, de egyszerűsítés is). Az egyéni áhítatnak megfelelően vagy szükséghelyzetben beiktathatók a szokásoshoz képest újabb könyörgések vagy szuffrágiumok,²⁹ és lehet szabad választás tárgya a szanktorále egyes kisebb ünnepeinek megtartása vagy elhagyása is.³⁰

Nyolcvannál is több olyan esetet sorol fel az Esztergomi ordinárius, amikor a liturgus maga döntheti el, hogy két tétel közül melyiket választja, vagy hogy ugyanazon szöveget melyik dallammal kívánja énekelni.³¹ Ezek közül a legtöbb az azonos szerepű proprium-, illetve kommúnetétel közül enged választani, és különösen jellemző a szanktorále himnuszainak és szekvenciáinak, e kevésbé szilárd elemeknek az átlagosnál nagyobb fokú fölcserélhetősége.³² Döntés tárgya lehet a *Benedicamus* vagy a miseordinárium dallama is — fontos kiemelni, hogy a szöveg mindig csak két lehetőséget jelöl meg: az egyik az ilyenkor általában szokásos dallam, a másik rendszerint valamely különlegesebb, esetleg ünnepélyesebb változat.³³

²⁷ A szabad választásra utaló megjegyzés legtöbbször (10x) a *Puer natus*-szal kapcsolatban szerepel, de a másik két tétel említései mellett is rendszeres. Egy ízben a *Fidelium Deus*, ismét máskor a pogányok ellen mondott könyörgés iktatható be tetszőlegesen (*Ostr* 40. [Leo.cf.], 41. [Bernard.cf.]).

²⁸ *Ostr* 29. (Ep/D2).

²⁹ Pl. *Ostr* 30. (Sulp.cf.), 73. (Pasc/H7/f6).

³⁰ Pl. *Ostr* 126. (Leodeg.cf.).

³¹ A rendszeresen előforduló szabályoknál és megfogalmazásoknál a helymegadást elhagyom.

³² A választás legtöbbször saját, ill. közös, máskor több közös tétel között történhet. Ennek jelentősége különösen az újkori fejleményekhez képest mutatkozik meg. Míg az ún. „tridenti” korszakban a miseproprium minden egyes tétele egyformán szilárdnak minősült (ez fokozatos „properizációt” ihletett, vagyis új, dallammal nem rendelkező szövegeket válogatott a mise változó énektételei közé, amelyekhez a gregorián mozgalom ihletésére utóbb gregorianoid dallamokat szereztek), addig az elmúlt évtizedek gyakorlatában a miseproprium minden tétele tetszőlegesen helyettesíthetővé vált. A középkori szemléletben a szabad választás meghatározott tételtípusokhoz kötődik, amelyek nem a maguk egyediségében, hanem egy körülhatárolt készlet tagjaként kapnak liturgikus szerepet („asszignációt”). Ennek megfelelően az adott készlet elemei szabadon fölcserélhetők.

³³ Különlegesebb változatként a *Iacet granum* Sanctus hatszor, a *Kapolna* Kyrie vagy a *Rosemberg* Sanctus egyszer válthatja föl a közkeletű, ünnepi tételt. A tropizált *Benedicamus* helyett állhatnak a *Magna*

Nem az egyéni lelkület vagy ízlés, hanem a könyvekkel, szövegekkel való ellátottság különböző mértéke miatt teszik lehetővé a rubrikák, hogy egyes saját tételek helyett közös anyagból merítsenek az érintettek: a *propriumra* ilyenkor a „*si habes*” vagy a „*si habetur*” fordulattal utalnak.³⁴ Az ebből fakadó liturgikus szükséghelyzeteknek a temporále vonatkozásában kevésbé gyakori, de tanulságos kifejeződése, amikor a *Rubrica Strigoniensis* előírja, hogy akinek nincsenek meg *breviáriumában* az advent köznapijaira rendelt saját *Benedictus-* és *Magnificat-antifónák*, az vegye őket a megelőző vasárnapról.³⁵

Viszonylag ritka, hogy a rubrikák a párhuzamosnak bemutatott lehetőségeket értékeljenek. Könnyen lehet, hogy az ilyen tartalmú, egy-két szavas megjegyzések a hagyományozás valamely fokán lapszéli jegyzetek vagy utólagos betoldások voltak: a mondatokba szervesen kapcsolódnak, és nehéz elképzelni, hogy a szerkesztő mindkét lehetőséget fönntartja, ha közben el van kötelezve az egyikük mellett. Az ordinárius nem ítéli el a rögzítésre érdemesnek tartott megoldásokat, és még kevésbé bírálja más egyházak szokásait. Az azonos értékű, általában egyaránt közös tételek közül —ezek inkább a misében jellemzők— olykor mégis kiválasztja valamelyiket, és az „*et melius*” szavakkal ajánlja azt az olvasó figyelmébe. Ezzel szemben a „*sed male*” értékelés mindössze egyszer található meg,³⁶ és nem tételválasztással, hanem a húsvéti szuffrágiumok elhagyásával kapcsolatban. Ha a rubricista ki akarja emelni, hogy a följánlott módzatok közt nincs minőségi eltérés, akkor az „*et semper bene*” vagy az „*indifferenter*” kifejezéssel él.³⁷

Deus vagy *Cunctipotens* elnevezésű, ünnepi, de tropizálatlan változatok is, ld. bővebben alább, az e rész 3. a) alfejezetében írtakat.

³⁴ A megfelelő kitétel elmaradása esetén is ide érthetők akár az előbb említett, saját helyett közös tételek megengedő utasítások.

³⁵ *RStr* 4. (*Adv/H1/ff*).

³⁶ *OStr* 68. (*Pasc/H6/f2*).

³⁷ *OStr* 107. (*Marg.v.*).

B) A LITURGIKUS NAPOK KATEGÓRIÁINAK ÁTTEKINTÉSE³⁸

a) Egyszerű köznapok

Egyszerű köznapnak számítottak az esztergomi rítusban egyfelől a vízkereszt nyolcada utáni vasárnapot követő hétfőtől a hetvenedvasárnap előtti szombatig tartó időszak köznapjai, másfelől a *Deus omnium* (Királyok könyve) históriájának Úrnapja nyolcadát, kivételes esetben magát Úrnapját követő beiktatása utáni hétfőtől az advent előtti utolsó szombatig tartó időszak köznapjai. A ma évközinek (*per annum*) nevezett időszak Esztergomban nemcsak az elmúlt évtizedekben szokásos folyamatos számozástól és teljes átjárhatóságtól állt távol, de az ennek előzményét jelentő kuriális megoldást sem tette magáévá, amely szerint a vízkereszt nyolcadát követő hat vasárnap fönmaradó olvasmány- és orációkészletét át lehet csoportosítani a pünkösdi utáni időszak végén proprium nélkül maradó vasárnapokra.³⁹ Vízkereszt nyolcada után mindössze négy, pünkösdi után összesen huszonnégy vasárnap, és általuk ugyanennyi hét rendelkezett teljes propriummal, így a fönmaradó két hetet ismét a vízkereszt nyolcada utáni negyedik, illetve a pünkösdi utáni huszonharmadik vasárnap anyagával látták el.

A téli és a nyári-őszi köznapok eltérő alkata másban is kifejezésre jutott. Az évközi idő téli szakaszát —mint erre később még visszatérek— szinte teljesen meghatározták a karácsonyi időszakot Gyertyaszentelőig meghosszabbító liturgikus jegyek,⁴⁰ csak ekkor volt szokásos néhány régibb gyakorlatot őrző szerkezeti és tételválasztási megoldás, és a vízkereszt nyolcadába eső, majd az azt követő vasárnap evangéliumi perikópái is jobban kötődtek az átlagosnál a liturgikus esztendő elejéhez. Az időszaknak sajátos, a nyári-őszihez képest ünnepélyesebb jelleget kölcsönzött a mindennapos szuffrágiumok számának korlátozása is.⁴¹ A pünkösdi utáni, Esztergomban egyszerű-

³⁸ Az alábbi áttekintés alapja, hogy az esztergomi források távol állnak az újkorban és néhol már korábban is elterjedt szemlélettől, amely a liturgikus napokat elvont kategóriákba rendezi — ezt fejezi ki a pontos terminológia föntebb hangsúlyozott hiánya. Forrásaink a liturgikus napok rengeteg árnyalatát különböztetik meg egészen finom jelölőkkel, így tkp. mindegyiknek önálló arculatot adnak. Ld. erről bővebben föntebb, az I. 2. f) alfejezetben írtakat.

³⁹ Vö. MR 442–443.

⁴⁰ Ld. erről alább, az e fejezet c) alfejezetében írtakat.

⁴¹ A pünkösdi utáni időben szokásos, legalább 10 szuffrágium helyett (ld. ezeket alább, e fejezet c) alfejezetében) a vízkereszt utáni időben legfőljebb a másnapi ünnepről emlékeznek meg, vö. *OSTr* 29. (Ep/D2). További archaizmusok ebben az időszakban pl. a szombat esti vesperás egyes állandó tételei, így az olvasott históriától független *Deus qui sedes* responzórium, az ambrusi *Deus creator* himnusz, a *Pecata mea* Magnificat-antifóna (MM 1514). Archaizmus még a matutinumban a második noktornus szerzőjének hiánya (helyette az első noktornus bibliai olvasmányai folytatódnak, amint az a magyar peremterületek forrásaira —Esztergommal ellentétben— pünkösdi után is jellemző), valamint a zsoltár-res-

en nyárinak (*ut in astate*) nevezett időszak a tulajdonképpeni évközi időt jelentette. Természetesen ennek voltak részei ádventig az őszi hónapok is, de itt is érvényesült némi finom különbségtétel: november, pontosabban a *Vidi Dominum* (Ezékiel, esetleg Dániel és a tizenkét kis próféta) históriájának rendje több másodlagos, de nem lényegtelen vonását tekintve különbözik a megelőző hónapok és históriák rendjétől.⁴²

A köznapi liturgiája —ami a zsolozsmát illeti— önmagában is két forrásból táplálkozott: a pszaltériumból és a temporáléból. Míg a temporále saját anyagainak évenkénti visszatérését és hiánytalan elimádkozását a korabeli naptárszervezés biztosította, a pszaltériumot szinte csak a szerkönyvek mutatják sértetlennek. A szanktorále bizonyos ünnepeinek megtartása ugyan szabad választás tárgya volt, de ezek voltak kisebbségben, és valószínűleg a szabad választás is inkább kedvezett az ünnepeknek —ismét a köznapi rováására. A szentek zsolozsmái a zoltározás szintjén rövidebbek,⁴³ dallamaikat tekintve sokszor „korszerűbbek”, olvasmányaikban szórakoztatóbbak voltak, mint a szinte teljesen biblikus összetételű köznapi órák, így nem véletlen, hogy a kisebb ünnepek és a hozzájuk tartozó saját offíciумok halmozása éppen a gazdagabb, öntudatosabb egyházak könyveire jellemző.⁴⁴ Bizonyos, hogy ezeket a kisebb ünnepeket könnyebben hagyták el vagy helyezték át, és hogy ceremoniális értelemben nem úgy tartották meg őket, mint a legrangosabbakat, de ez a liturgiára mint szöveganyagra nem volt hatással. Egyetlen példát sem találunk olyan, a XX. század elején népszerűvé vált megoldásokra, hogy például a kisebb ünnepek propriumát köznapi zoltáranyaggal kapcsolták volna össze.⁴⁵

---

ponzóriумok használata. Egészében úgy tűnik, mintha a vízkereszt utáni időszakot a később háttérbe szorult évközi tételek rezervátumának használták volna a rítus kialakítói és ezért nagyobb védelmet élvezett volna a pünkösöd utáni időszaknál.

⁴² Pl. a vasárnapokon ismét elmaradnak a szokásos „nyári” szuffrágiumok (a köznapiokon nem), a prefáció pedig nem a Szentháromságról vétetik, hanem közös, vö. *RStr* 41. (Trin); *OStr* 87. (Liber Ezechielis).

⁴³ Ilyenkor a három nokturnusban összesen 9, rendszerint átlagos hosszúságú zoltár szerepel, míg a köznapi matutinumban 12, sokszor igen hosszú zoltárral kellett volna számolni. Ezzel szemben áll az olvasmányok aránya (a 3 köznapi helyett 9), ezeket azonban a breviáriумok igen lerövidítették és a korabeli átlagos érdeklődésnek enélkül is jobban megfeleltek a legendákból vett ünnepi, mint a Bibliából származó köznapi olvasmányok.

⁴⁴ Gyökeres változást jelentett ehhez képest, hogy a BR igen mértékletesen használta a középkor végén népszerű legendákat és offíciумokat, és hogy az ünnepek számát is csökkentette.

⁴⁵ Ezt az alapelveiben máig élő gyakorlatot először a X. Szent Pius pápa *Divino afflatu* kezdetű bullájának (1911) alapján a későbbi breviáriумokat bevezető *Additiones et variationes in rubricis breviarii ad normam bullae „Divino afflatu” et subsequentium S. R. C. decretorum* című fejezetének I. 1–3. bekezdése szabályozta; a bullával együtt megtalálható a *Breviarium Romanum* bármely 1911 utáni kiadásában.

Az Esztergomi ordináriuskönyv átlagos és mértékadónak tekinthető szanktoráléja szerint a fennmaradó, szabad köznapok száma az egyes hónapokban a következőképpen alakult:

január:	4	május:	21	szeptember:	11
február:	16	június:	11	október:	14
március:	25	július:	10	november:	4
április:	24	augusztus:	4/6	december:	15

A februártól májusig tartó időszak viszonylag nagyszámú köznapja a böjti időszaknak és húsvét nyolcadának köszönhető, és decemberre, vagyis az adventre is csak kevés, széles körben tisztelt szent ünnepe esett. A további hónapokban a köznapok száma egyszer sem haladja meg az októberre jellemző tizennégyet, azaz legföljebb megközelelti a hónap napjainak felét. Ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy hónap szabad köznapjainak számát tovább csökkenti négy vagy öt, propriuma szintjén nem elhagyható vasárnap, hogy a szombatokat hagyományosan a Szűzanya kultuszának szentelték, és hogy a nyári hónapok szabad csütörtökjein az esztergomi kar Szent Adalbert tiszteletére mondott misét és zsolozsmát,⁴⁶ könnyen belátható, hogy a szabad köznapok havonként néhány alkalomra szorultak vissza, és sokszor történhetett meg, hogy egy-egy hónapban egyáltalán nem tartottak egyszerű köznap liturgiát.

β) Kiváltságos köznapok

Ahhoz tehát, hogy egy napot a köznap rend szerint üljének meg, nem volt elég, hogy a naptárban nem esett egybe vele más, rangosabb ünnep. A köznap jelleget bizonyos kiváltságok hatásosabban tartották fenn,⁴⁷ ezek által viszont a kiváltságos köznapok (a *feriae sollemnes*, ahogyan az ordinárius egy ízben nevezi őket)⁴⁸ átértelmeződtek: a köznap a vizsgált korszakban nem a liturgikus idő alapállapota volt, hanem készületi, böjti színezetet kapott.⁴⁹

Kiváltságos, tehát a kisebb ünnepekkel egyenrangú, át nem helyezhető és el nem hagyható köznapok voltak a nagyobb ünnepek vigíliái, a kántorböjtek, a keresztjárónapok, hamvazószerda, és tulajdonképpen a kiváltságos köznapok közé tartozott a szent háromnap is. Ezek az alkalmak saját misével, ezáltal saját homíliával, kapitulumokkal, könyörgéssel és evangéliumi antifónákkal rendelkeztek, de más tekintetben

⁴⁶ *OStr* 83. (De sancto Adalberto glorioso martyre et pontifice).

⁴⁷ Pl. az *OStr* 110. (Cyriac. et soc. mm.) kimondottan így fogalmaz: „Suffragium nullum propter feriam crastinam, non autem potest feria omitti propter vigiliam sancti Laurentii crastina die.”

⁴⁸ *OStr* 34. (H70/ff).

⁴⁹ Talán ennek jele, hogy a *RStr* 42. (Trin) szerint a nyári köznapok miséiben nincs Alleluja.

az egybeeső köznap tételkészletének jelentettek védelmet. Közéjük tartoztak még az úgynevezett köznapra beiktatott vasárnapok (*dominica ferialiter recepta/imposita/inclusa*), amelyek a vasárnapi temporálét az adott köznap pszaltériumi rendjével ötvözték.

A kiváltságos köznapok másik, kevésbé rangos csoportja az ádventi és a nagyböjti köznapoké volt. Bár a kalendárium áttekintéséből kiderült, hogy az év megfelelő szakaszai több teret engednek az időszaki jelleg érvényesülésének, azért ilyenkor is rendszeres a saját tételekkel ellátott köznapok és a szanktorális ünnepek ki nem küszöbölhető egybeesése. A tárgyalt korban már a nagyböjt minden napjának saját miséje, így saját homíliája, kapitulum-sorozata, könyörgése, Benedictus- és Magnificat-antifónája van; ádventkor —az utolsó hét és a kántorböjt kivételével— csak a köznapok evangéliumi antifónái képeznek el nem hagyható propriumot. Ha ezek az alkalmak valamely naptári ünneppel ütköztek, miséjüket —ahol volt elég pap— megtartották, jóllehet nem a főoltárnál, a nap miséjeként, zsoltosmájuk viszont csak toldalékosan, a saját szövegekre szorítkozva mondatott el.⁵⁰ Az ádventben a szuffrágiumok szokásos szerkezetébe illesztették a nap saját antifónáit,⁵¹ a nagyböjtben viszont a szentről szóló homília után elolvasták a köznap homíliáját, majd az ünnep Benedicamusát követően teljesebb, saját antifónából, préceszből, kollektából, super populum-könyörgésből, újabb Benedicamusból és bűnbánati zsoltárokból álló megemlékezést tartottak.

Az egyszerű köznapok ünnepélyesebbé tételére adnak példát a böjtelő köznapjai. A hetvenedvasárnaptól hamvazószerdáig terjedő időszak köznapjai ugyan nem rendelkeznek saját tételekkel, de az átlagosnál bővebben vannak ellátva evangéliumi antifónákkal. Az egybeeső ünnepekkel szemben nem élveznek védelmet, de kiváltságos helyzetük fejeződik ki abban, hogy az évközi renddel szemben nemcsak a Magnificat, hanem a Benedictus antifónáját is a megelőző vasárnapról, és nem a pszaltériumból veszik, és hogy a köznapok kapitulumok helyett a vasárnapi szentlecke három szakaszát olvastatják a primától és a kompletóriumtól különböző órákban.⁵²

γ) Vasárnapok

A köznapok —mint a fentiekből megállapítható— ordináriusaink időszakában és liturgikus környezetében egyrészt jelentéktelen mennyiségük, másrészt bűnbánati jellegük miatt alkalmatlanok voltak arra, hogy fönntartsák a temporále vonulatát az egyházi év-

⁵⁰ *RStr* 26–27. (In festis de Quadragesima).

⁵¹ Így értelmezhető a köznapról mondott szuffrágium (*suffragium de feria*) fogalma, amelyet az *OStr* 14 alkalommal, többnyire ádventi köznapokkal, egyszer pedig egy keresztjáró nappal kapcsolatban ír elő. A köznapok ilyen értelemben vett megtartása nem állítható párhuzamba a böjtnapokkal, mert nem jelentett védelmet a pszaltériumi anyagnak.

⁵² *OStr* 34. (H70/ff).

ben. A szabályozásból úgy tűnik, hogy erre a korabeli liturgisták nem is törekedtek: az ő tudatukban a temporális réteg a vasárnapok sorozatában mutatkozott meg.⁵³

A vasárnapok ünnephierarchiában elfoglalt helye erősen különbözött. E különbség lényege ismét a pszaltérium és a temporále eltérő megítélésében, egyszerűbben fogalmazva: a változatosság iránti igényben és az ismétlődések kerülésében áll.⁵⁴ Így a legrangosabbnak —a nagyünnepek nyolcadába eső vasárnapokat nem számítva— az ádvent, a böjtelő és a nagyböjt vasárnapjai minősültek: ezek hordozták elsődlegesen a készületi időszakok jellemző tételeit, és hétről-hétre változó szöveges és zenei anyagot kínáltak a klerikusoknak. Nem voltak kevésbé rangosak, mégis sajátosan kezelte Esztergom a húsvéti időszak vasárnapjait. A vízkereszt nyolcada utáni vasárnapok át-helyezéséről nem szólnak a források, amiből esetleg következtethetünk arra, hogy ez a több pszaltériumi elemet fönntartó, a nyárinál védettebb időszak a vasárnapok teljes megünneplésének is kedvezett. A nyári vasárnapok megítélése viszont szélsőségesen különbözött aszerint, hogy az adott vasárnapon valamely új históriát, azaz bibliai könyvet-könyvcsoportot és ahhoz rendelt antifóna-, illetve rezponzóriumbiklust iktattak be, vagy egyszerű közvasárnap volt. A közvasárnapok közül kiemelkedett az utolsó, huszonegyedik pünkösöd utáni vasárnap, amelyet rendszerint ádvent első vasárnapja előtt egy héttel tartottak meg, valamint a főszékesegyház dedikációs ünnepe, amely a november 11-e utáni vasárnapra esett, így nyolcadával együtt két vasárnapot is elfoglalt.

Ennek megfelelően az ádventi, az előböjti és a nagyböjti vasárnapok mindegyike sértetlenül és ünnepelesen, vagyis a maga idejében, a főoltárnál mondott misével és a teljes kar zsolozsmájával lett megtartva.

A húsvéti időszak hét hetét a liturgiamagyarázat több klasszikusa egyetlen, az örökkévalóságot megjelenítő hétnek értelmezte,⁵⁵ amiből a rubricisztika egyes rítusokban, így Esztergomban is gyakorlati következtetéseket vont le. A máskor egy hétre elosztott százötven zoltárt hét hét alatt imádkozták végig, és mintegy lelassult az idő a szentek zsolozsmáiban is, amelyeket —és ez vonatkozik az időszak minden matutínumára— úgynevezett háromolvasmányos, vagyis egy nokturnusos változatban végeztek.⁵⁶ Ugyanezzel volt összefüggésben, hogy a húsvéti idő vasárnapjain nem

⁵³ Ez a látásmód fejeződik ki pl. abban, hogy egyes katalóniai források a középkortól a XVII. századig a temporálét a „dominicale” szóval jelölik, így Vic, ABE Col. 31/19; Girona, AC Ms. 9. és 928; Girona, BS/AD Ms. 151. A szentek ünnepeinek korszakról korszakra növekvő száma és a köznapokra rendelt votív misék miatt ez a jelenség a misében máig érvényesül.

⁵⁴ A különbségtétel itt is elsősorban a zsolozsmát érinti, hiszen a vasárnapi mise propriuma —a nagyböjt kivételével— a következő hét bármely köznapján elvégezhető volt.

⁵⁵ Vö. pl. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* II. 463.

⁵⁶ Ld. még DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 190. A szokás alapja, hogy a húsvéti idő *tempus relaxationis*, amelyben ráadásul —a föltámadást jelképezendő— állva szokás végezni a órákat, vö. HANSSENS:

az egyes, tulajdonképpeni vasárnapok propriumát használták, hanem a húsvétvasárnap-i liturgikus rendet ismételték, mindössze azzal a különbséggel, hogy a nyolcadra jellemző szerkezeti módosulásokat, mint a nagyvecsernyét, vagy a kapitulum, a himnusz és a verzikus helyére illesztett graduálét és Alleluját nem őrizték meg, hanem állandó, a órák megszokott fölépítéséhez illő tételekkel helyettesítették őket.⁵⁷ Ennek volt szükségszerű következménye, hogy a római rítusban általános, és ezért el nem mellőzhető húsvéti vasárnapokat —az ádventi vagy böjti vasárnapoknál nem kisebb méltóságuk ellenére— hétfőn, tehát *ferialiter* kellett beiktatni, és míg a vasárnap ünnepelt vasárnap helyzete kiváltságos volt, a félig köznapi természetűvé vált saját vasárnap (*dominica propria*) szükség esetén átengedte helyét egy-egy nála nagyobb, szanktorális ünnepnek, és a hét valamelyik későbbi napjára került.⁵⁸

Az úgynevezett menyegzős vagy más néven *Omnis terra*-vasárnapok a kisebb ünnepeknél —januárban és februárban csak a Gyertyaszentelő, esetleg a három apostol-ünnep tekinthető nagyobbak— befolyásosabbnak bizonyultak, de van olyan rubrika, amelyik lehetővé teszi köznapi beiktatásukat.⁵⁹ Ez azonban nem az ütközésekre vonatkozik, hanem arra az esetre, ha nem marad vasárnap vízkereszt nyolcadnapja és hetvenedvasárnap között, és ugyancsak ehhez az eljáráshoz kell folyamodni a fennmaradó vasárnapok saját tételeit tekintve, ha az említett időközbe négy-nél kevesebb vasárnap esik.

Az új históriák vasárnapjainak rangja két szöveghely segítségével viszonylag pontosan meghatározható. Az egyik azt állapítja meg, hogy ha a szeptemberi históriák (*Adonai* vagy *Peto Domine*) beiktatásának vasárnapja ütközik Szent Kereszt Felmagasztalásával, akkor a vasárnap marad meg a helyén, és az ünnepet kell áthelyezni.⁶⁰ A Szent Kereszt Felmagasztalása ünnepének méltóságáról ugyan nincs közelebbi adatunk, de a Szent Kereszt Föltalálásának —föltehetően nagyobb— ünnepe azon három részlet egyike, ahol a „duplex” minősítés az Esztergomi ordináriusban előfordult. Ezzel szemben a novemberi história (*Vidi Dominum*) beiktatásának vasárnapja megmaradhat és ünnepélyesen tartható Mindenszentek nyolcadában, de a megelőző

Amalarii Episcopi ... Liber officialis 174–175. A zsoltározás rövidítésének és a hosszú zsoltárok elhagyásának másik magyarázata a neofiták kímélésével van összefüggésben, ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* II. 464–465. (Durantus a húsvét nyolcada utáni rövidítést, amelyet egyébként Alkuinra vezet vissza, a római kúria szokására hivatkozva már abúzusnak ítéli.)

⁵⁷ *RStr* 11. (Oct.Pasc); *OStr* 63–64. (Pasc/D2).

⁵⁸ Pl. *OStr* 63. (Pasc/H1/S), 67. (Pasc/D5), 68. (Pasc/D6).

⁵⁹ Hasonlóan a június-júliusi história (*Deus omnium*) vasárnapjaihoz: ha az adott évben nincs elég vasárnap Úrnapja nyolcada és augusztus között, a rubrikák szintén lehetővé teszik a fennmaradó vasárnapok köznapra helyezését.

⁶⁰ *OStr* 122. (Exalt.Crucis). A szöveg itt a „dominica privilegiata” kifejezést használja.

vasárnapra kell anticipálni, ha magával az ünneppel esik egybe.⁶¹ Az új históriák vasárnapjai tehát előkelőbbek a később duplex rangú ünnepeknél is, de kevésbé előkelők, mint az év legnagyobb, teljes nyolcaddal rendelkező ünnepei. Közvetve azonban a Mindenszentekkel szemben való alulmaradás módja is a vasárnap kiváltságos helyzetét bizonyítja: a vasárnap megmaradhat a nyolcadon belül, és az egybeeséskor sem a szokásos, köznapra való áthelyezés mellett dönt az item, hanem teljes ünnepléssel tartja meg a vasárnapot egy héttel korábban (ami viszont a megelőző história utolsó vasárnapjának köznapra helyezésével kell, hogy járjon).

Ehhez képest a nem kiváltságos pünkösdi utáni vasárnapokat szinte minden, a kalendárium szerves részét alkotó ünnepnap kiszoríthatja eredeti helyéről. Az egyetlen kivétel a pünkösdi utáni huszonnegyedik vasárnap, amely a *vigesimaquarta et ultima* címet viseli, és mint ilyen —részben szövegeinek eszkatologikus vonatkozásaira való tekintettel— Esztergom szokása szerint mindig saját helyén, az ádvent előtti vasárnapon tartatik.⁶² Így abban az esetben, ha a nyári időszakban huszonnégynél több hetet kellene ellátni vasárnapokkal, mindig a huszonharmadik vasárnap anyagát kell ismételni a fönmaradó alkalmakkor.

Ez azonban csak elméletileg volt igaz. Az esztergomi katedrális fölszenteléséről minden évben a Szent Márton napja utáni vasárnap emlékeztek meg, a Dedikáció pedig az egyik legnagyobb, nyolcaddal ellátott ünnep volt. A főszabály szerint a Dedikáció nyolcada is kitér ugyan a huszonnegyedik vasárnap elől, de az ordinárius fönntartja annak lehetőségét, hogy mégis a helyén maradjon. Mindenképpen következik a szövegrészletből, hogy a megelőző vasárnapokat viszont biztosan kiszorítja helyükről a templomszentelés nyolcadnapja, de erre a gyakorlatban viszonylag ritkán lehetett szükség, hiszen ha a húsvét nem esett különösen késői időpontra, akkor éppen november második felében a huszonharmadik pünkösdi utáni vasárnap egyszeri vagy többszöri ismétlésével lehetett csak propriumot biztosítani a fönmaradó vasárnapoknak. A Dedikáció és nyolcadnapja által elfoglalt két vasárnap ezért különösebb zavar nélkül, finoman illeszkedett a temporále rendszerébe.⁶³

⁶¹ *OStr* 133. (O.Ss./d2).

⁶² *OStr* 140. (Oct.Ded) — bár utóbb merül föl az ordináriusban ellenvélemény. Az utolsó vasárnap egyébként nyolcados ünnepekkel, így pl. Szent Andrással nem ütközhet, mert ha 30-a vasárnap, akkor nem marad elég idő az ádventnek, Szent Márton ünnepe viszont túlságosan korai az ütközéshez. Így a Dedikáció és nyolcada az egyetlen lehetséges akadály, illetve Szent Erzsébet, esetleg Cecília ünnepe.

⁶³ Jellemző egybeesés, hogy a szerkönyvek nagy része éppen a temporále lezárásaként közli a dedikációs officiumot: így a könyvek szerkezete Esztergomban a tényleges időrendet követte.

δ) *Egybeeső kisebb ünnepek*

A szanktorále rétegéhez tartozó legegyszerűbb ünnepkategóriát a helyi vagy akár az általános liturgiátörténet során háttérbe szorult olyan emléknepok jelentik, amelyekkel más, náluk nagyobb, szintén szanktorális ünnep esik egybe állandó jelleggel. A legismertebb példa erre Szent Anasztázia, aki mint római vértanú egykor olyan nagy tiszteletnek örvendett, hogy neve a kánonba is bekerült, de akinek ünnepét elhomályosította a vele azonos napra eső karácsony.⁶⁴ Amalarius ezzel a nappal kapcsolatban veti föl művének előszavában a kérdést, hogy vajon a VIII. századi Rómában kettőzik-e a mise kollektáját, azaz a karácsonyi könyörgéshez hozzátartozják-e a Szent Anasztáziáról szólót⁶⁵ — akinek temploma egyébként megmaradt a karácsony-hajnali mise stációs templomának.

Az önálló zsolozsmával és misével nem ünnepelt szentekről való megemlékezés legegyszerűbb módja Esztergomban is a közös záradék (*conclusio*) alatt mondott két könyörgés: ezt írja elő az ordinárius például a Havas Boldogasszony napjára eső Szent Oszvalddal vagy a Mindenszentek böjtjére eső Quintinus vértanúval kapcsolatban.⁶⁶

A rangosabb egybeesések kezelésének másik módja, ha a párhuzamos, de alacsonyabb rangú ünnepről szuffrágiumot mondanak. Ez történik Szent Gellért február 24-i ünnepén, amely Szent Mátyás apostol vele egybeeső ünnepe miatt másnapra lesz áthelyezve, de minthogy a haza oltalmazói közé tartozik (*patronus patriæ*), eredeti ünnepnapján is megemlékeznek róla.⁶⁷ Általános szabály emellett Szent Péter és Pál apostolok ünnepein, hogy egyikük zsolozsmájához, illetve misekönyörgéséhez kölcsönösen a másik szuffrágiumát, illetve könyörgését kapcsolják.⁶⁸

Az ilyen és ehhez hasonló egybeeséseknél következetesen érvényre jutó szabály, hogy a párhuzamosan ünnepelt kisebb szentéről a nónáig bezárólag emlékeznek meg, tehát a második vesperásban már nem említik. Szent Gellért február 25-re áthelyezett ünnepén erre nem is lenne szükség, mert 24-én már róla szól az első vesperás, és ugyanezt lehetne elmondani a Péter-Pál napot követő Commemoratio Pauli ünnepéről, amely a karácsony utáni vesperások szerkezetéhez hasonlóan az inkább Péterre összpontosító második vesperás után a rezponzóriummal elkezdi Pál apostol csonka, első vesperását.⁶⁹ Ugyanez nem áll viszont Szent Péter Székfoglalása, Vasas Szent Péter vagy Pálforduló ünnepére. A *Rubrica Strigoniensis* utolsó — még a kolofon előttről

⁶⁴ Vö. MR 285., 78.

⁶⁵ HANSENS: *Amalarii Episcopi ... Liber officialis* 13., 15.

⁶⁶ OStr 112. (BMV de Nive), 131. (Vig.O.Ss.). A megoldás különbözik a később általános, római szokástól, amely szerint az első könyörgés mindig saját záradékot kap.

⁶⁷ OStr 39. (Matth.ap.).

⁶⁸ RStr 43. (Cath./Vinc.Petri).

⁶⁹ RStr 43–44. (Cath./Vinc.Petri); OStr 103. (Paul.ap.).

való— iteme ugyanezt a szabályt rögzíti más szempontból:⁷⁰ szerinte a legnagyobb ünnepeken is el kell végezni a szükséges szuffrágiumokat a második vesperásban, és ez alól csak az jelent felmentést, ha más, alacsonyabb rangú ünnep vesperását párhuzamosan végzik, így arra hárul a szuffrágiumok terhe, mint például a Nagyboldogasszony nyolcadába eső Szent István-ünnep második vesperása esetén.

e) Kisebb szentek ünnepei

A szentek bizonyos csoportjaink kiemeléséről maguk az ordináriusok is tanúskodnak azzal, hogy megnevezik például a *patroni regni* vagy a *quattuor doctores* kategóriáját. Más csoportjaikat maga a római rítus hagyománya jelöli ki azzal, hogy liturgikus ünneplésüket részben vagy egészben azonos szövegcsoporthoz végzi: így a Boldogságos Szűz ünnepei mellett nyilvánvalóan összetartoznak az apostolok, a vértanúk, a hitvallók vagy a szüzek ünnepei. A csoportok megkülönböztetése nem föltétlenül jár liturgikus rangkülönbséggel. Durantus és az Egri ordináriuskönyv szerint a vértanú szüzeknél a vértanúság előbbre való a szüzességnél,⁷¹ de nem tapasztaljuk, hogy a vértanúkat, a szüzeket vagy a hitvallókat másképp értékelnék a direktoriális szabályok, miközben az apostolok —akiknek száma kiegészül a nem apostol evangelistákéval és a nem menyeyei születésnapot jelentő apostolünnepekkel— hagyományosan vigíliával és olykor nyolcaddal emelkednek ki a szentek seregéből. Egyes, típusukat tekintve számos másikkal egyenlő szentek már a közös római hagyományban kiemelt tiszteletet kapnak: ilyen például Szent Lőrinc vagy Szent Ágnes. Más szempontokra a helyi hagyomány van figyelemmel, így például fokozott tiszteletben részesül az, akinek az adott tempomban oltára van.

Az ilyen szempontokról valló megjegyzések azonban rendszertelenek és véletlenszerűek. A vizsgált ordináriusok a szentek nagyobbik részével kapcsolatban semmiféle eszközt nem adnak ahhoz, hogy egymáshoz való viszonyukat az ünnephierarchiában megállapíthassuk. Jelzésszerű kiemelésükre csak a liturgia nem szöveges elemei fognak alkalmat adni: egyes ordináriumtétel dallamválasztása, a szolgálattevők száma és kiléte bőségesen kárpótolja majd azt, aki hiába remélte fölmérni az egyes szentek esztergomi népszerűségét a rájuk vonatkozó tételsorokból, de ennek bemutatására csak a következő fejezetekben lesz mód.⁷² A szigorúan direktoriális jellegű itemekből egyetlen, eddig is valószínűnek látszó következtetést tudok levonni.

Mint a naptárszervezés elméleti hátterével kapcsolatban már fölhívtam rá a figyelmet, az ordináriusban szereplő szentek közül némelyikről az egyéni áhítat alapján

⁷⁰ *RSr* 52–53. (De generali festo).

⁷¹ *O.Agr* 89. Durantusra az „ut in Rationali Divinorum” kitételrel hivatkozik.

⁷² Ld. alább, az e rész 2. és 3. fejezetében írtakat.

döntheti el a liturgus, hogy megtartja-e az ünnepét. Néhány helyen —korántsem következetesen— a szöveg erre külön föl hívja a figyelmet, és azt is világossá teszi, hogy mi volt e különösebben nem népszerű szentek liturgikus értékelésének alapja. Azon szentek közül, akiknek megünneplése az ordinárius szerint elmaradhat —ilyenek például Brigitta, Potenciána vagy Kolumbán—, Esztergomban egyik sem rendelkezik saját officiummal, tehát vagy csak saját könyörgése van (amely a legtöbbször csupán egy közös orációformulát jelent az illető névével kiegészítve), vagy megtalálhatók a breviáriumban a legendájából vett olvasmányok is.

A saját officiummal ünnepelt szenteknek ehhez képest minden esetben marad helyük a naptárban, jóllehet áthelyezésük gyakorinak mondható. A transzpozíció, vagyis a későbbre helyezés elsődleges megoldás az anticipációhoz képest. Ezt tapasztaljuk abban az itemben, amely Szent Luca ünnepe és a harmadik ádventi vasárnap egybeesését tárgyalja: ilyenkor az ünnepet szombaton kell megülni, nehogy el kelljen hagyni miatta a hétfőn esedékes, ádvent utolsó hetéhez kötődő laudes-antifónákat.⁷³ A közkedvelt saját officiumok értéke akkora, hogy Szent Miklós napját, ha vasárnapra esnék, mindjárt csütörtökön rendeli megünnepelni egy rubrika.⁷⁴ Ha utánaszámolunk, egyértelművé válik, hogy ezt az első vesperás ünnepélyességének fönntartásáért teszi. A jelzett esetben ugyanis hétfőre Szent András nyolcadnapja, keddre pedig a Szeplőtelen Fogantatás esnék, de a szerdai nap —a kántorböjt ekkor még túlságosan korai lenne— készen áll az áthelyezett Miklós-nap befogadására. Ha viszont szerdán ünnepelelnék, a máskor el nem énekelhető, saját tételeket fölvonultató első vesperást nem végezhetné el a kar, mert a nagyobb ünnep, a Szeplőtelen Fogantatás második, részben ismétlődő tételeket tartalmazó vesperása részesülne előnyben, a Szent Miklós-zsolozsma pedig csak szuffrágiumként csatlakoznék hozzá.⁷⁵ E néhány példa is megerősíti a kiváltságos köznapokról szóló bekezdésekben levont következtetést, hogy tudniillik az ordináriusok szövegekre vonatkozó rubrikáinak legfőbb célja a temporále és a szanktorále anyagának évenkénti, hiánytalan elimádkozása.

Végül egyes szentek másodünnepeinek eltérő liturgikus rangjára mutat néhány intézkedés. A *translatio* (ereklyeátvitel) vagy a *depositio* (temetés) ünnepét általában nem saját szövegekkel-dallamokkal, hanem az illető szent másik ünnepének anyagával szokás ellátni, így szövegi szempontból ezek nem maradnak alatta a párhuzamos, elsődleges ünnepnek. Szent Lászlóval kapcsolatban mégis azt találjuk, hogy a mise előtt a

⁷³ *OStr* 11. (Concept.BMV).

⁷⁴ *OStr* 10. (Nicol.cf.).

⁷⁵ Ennél nagyobb ünnepeken ha meg is szólal a teljes elnyomott vesperás, azt nem a teljes kar éneke-li ünnepélyesen (*sollemnizare*), hanem csak egy vagy több prebendárius végzi el (*perficere*), amint alább, e rész 2. b) alfejezetében részletezem, vö. pl. *OStr* 117. (Steph.cf.).

temetés ünnepén nincs processzió, legföljebb akkor, ha vasárnapra esik.⁷⁶ A megjegyzés két fontos adattal is szolgál: egyrészt azzal, hogy ez vagy valamely hasonló rangú ünnep kiszoríthatta a közvasárnapot, másrészt azzal, hogy Szent László június 27-i, elsődleges ünnepén körmenet volt a mise előtt — noha ezt a megfelelő helyen elmulasztotta közölni a rubricista. Imre herceg eltemetésének ünnepén ismét a változatoság iránti igény vagy a rangkülönbség jelölése nyilvánul meg: mint megtudjuk, a XV. század végi esztergomi kanonokok ilyenkor nem az ünnep propriumából, hanem a hitvallók közös zsoltosmájából vették a matutínium első két noktornusát.⁷⁷

ζ) *Szentek ünnepei a húsvéti időben*

Mint a vasárnapokkal összefüggésben hangsúlyoztam, a szentek ünneplése a húsvéti időben sajátos keretet kap a háromolvasmányos ünnepek⁷⁸ (*festā trium lectionum*) révén. A szentek legendájából vett olvasmányok, amelyeknek máskülönben az első két noktornus biztosítana helyet, ilyenkor elmaradnak, és a tételek jelentős hányada egy közös, kimondottan a húsvéti idő szentjeinek tiszteletére összeállított officiumból vétetik.⁷⁹

A húsvéti ötven nap folyamán mintha föloldódnék a temporále és a szanktorále közti ellentét. Az időszak —talán mert a zarándokló Egyház egysége a megdicsőült Egyházzal ilyenkor a leghangsúlyosabb— több szempontból kedvezni látszik a szentek ünneplésének: ugyanazok a szentek, akikről az ünnepük előtti este csak szuffrágiumot mondanának a húsvéti időn kívül, a húsvéti időben teljes első vesperást kapnak, föltéve, hogy köznap előzi meg őket és nem valamely másik szent ünnepe.⁸⁰ Szintén a húsvéti időszakkal való összhang fejeződik ki abban, hogy ezeken az ünnepnapokon a szuffrágiumok között nem szerepel a húsvétról mondandó megemlékezés: nyilvánvalóan nem a húsvét hanyagolásáról van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a szentekről szóló húsvéti officiumot magát is húsvétinak tekinti a szabályozás.⁸¹

⁷⁶ *OStr* 110. (Dep.Ladisl.cf.).

⁷⁷ *OStr* 120. (Dep.Emer.cf.).

⁷⁸ Föl kell hívnom itt a figyelmet egy terminológiai különbségre. A (világi rítus szerinti) három-, ill. kilencolvasmányos ünnepek (*festā trium/novem lectionum*) egész Európában elterjedt megkülönböztetése nem egy, ill. három noktornusból álló ünnepeket takar. Az olvasmányok száma ilyenkor egyaránt három noktornus keretében értelmezendő, az ünnep rangját a saját olvasmányok száma fejezi ki, ti. hogy teljes vagy csak részleges olvasmányciklussal van-e ellátva az adott ünnep (ilyenkor a breviáriumban vagy a lektionáriumban valóban 9 vagy 3 olvasmány szerepel, de a 3 olvasmányt a kommúnéból kell kiegészíteni). Ehhez képest Esztergomban a háromolvasmányos zsoltosma vagy a húsvéti idő szentjeiről szól, vagy a máriás, ill. halottas órák rövidebb végzési módját takarja (egy ízben ezt a Mindenszentekről szóló, hasonló szerkezetű megemlékezés váltja föl, vö. *OStr* 134. [Transl.Adalb.m.]).

⁷⁹ Ld. DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Sanctorale)* 60–61.

⁸⁰ *OStr* 95. (Si hoc festum extra Pascha venerit ...).

⁸¹ *RStr* 34. (Notatur de sanctis tempore paschali); *OStr* 65. (Pasc/D2).

η) Vigíliák

A legnagyobb ünnepek naptári környezetéhez tartoznak az azokat megelőző, kiváltságos hétköznapiak, a vigíliák (rég magyar nevükön böjtök), illetve az őket követő egyhetes időszakok, a nyolcadok, amelyeket a napot még egyszer, ünnepélyesen föl-
idéző nyolcadnap koronáz meg. A vigíliák, a nyolcad napjai és a nyolcadnapok maguk is részesülnek az ünnep rangjából, és ezért kiváltságos helyzetet élveznek, de megkülönböztetésükre is kihat az őket létesítő ünnep jelentősége: nem minden ünnepnek van nyolcada, amelyiknek vigíliája van, és ugyanezt lehetne elmondani fordítva is. A legnagyobb ünnepeket szegélyező, átmeneti napok ezért további alkalmakat adnak a naptári viszonyok árnyalására.

A vigília jelenti egyfelől a hozzá tartozó szövegek sorozatát, másfelől viszont fegyelmi jelentése is van, mert a vigíliák böjtnapok voltak (így például miséik Ite missa est helyett Benedicamuszal fejeződtek be, fekete volt a liturgikus színük, vasárnap kivételével elmaradt bennük az Alleluja).⁸² A vigíliát liturgikus értelemben meg kell tartani a rákövetkező ünnepnap előtt, így szövegeivel kapcsolatban nem merül föl az áthelyezés lehetősége, fegyelmi szempontból mégis a vigília anticipációját javasolja az Esztergomi ordinárius, ha az vasárnapra esnék, amikor nem lehet böjtölni.⁸³ A *Rubrica Strigoniensis* szerint a nagyböjt és a kántorböjt is előbbre való a vigíliáknál, de szövegi szempontból az egyik böjt pótolja a másikat: ha Szent Péter Székfoglalása —ez a nap egyben Szent Mátás apostol vigíliája is— nagyböjtre esik, akkor a matutínumban mindhárom homíliát el kell mondani.⁸⁴

Kiváltságos köznapi alkata miatt a vigília az egyházi év időszakainak határvidékein is igényli, hogy legyen honnan köznapi anyagot merítenie. Ezért a vigíliával rendelkező ünnepek sohasem következhetnek közvetlenül egy másik főünnep után, hanem be kell iktatni előttük egy vasárnapot. Forrásaink két ilyen példával szolgálnak. Vízkereszt böjtje ilyen értelemben függ az azt megelőző, karácsony nyolcadába eső *Dum medium silentium* vasárnaptól,⁸⁵ az úgynevezett Szepesi ordináriuskönyv pedig részletesen foglalkozik azzal, hogy a nyári históriáknak mindenképpen el kell kezdődniük Úrnapja és Keresztelő Szent János vigíliája között,⁸⁶ mert különben nem lenne honnan vétetniük a böjtnapra előírt, köznapi rezponzóriumoknak.

⁸² Az Alleluja elmaradásáról és vasárnapi megtartásáról ld. *OStr* 104. (Vig.Visit.BMV). Az eljárás megfelel a *MR* 86. Aprószentekre előírt szabályának.

⁸³ *OStr* 5. (Vig.Andr.ap.).

⁸⁴ *RStr* 17–18. (Cath.Petri).

⁸⁵ *RStr* 14. (Vig.Ep).

⁸⁶ Tehát akár még Úrnapja nyolcadában, ami egyébként elkerülendő, vö. *RStr* 39–40. (Sequenti dominica). A könyv még egyszer kifejti ezt a szempontot Szent Péter és Pál böjttjével kapcsolatban.

A vigília szövegi értelemben vett áthelyezésének tilalma nem jelent egyben kiemelkedő rangot is: a vigília kiváltságos helyzete teljes egészében a rákövetkező ünnepnaptól származik, így nem fordulhat elő, hogy egy vele egybeeső, fontosabb ünnepet maga mögé kényszerítsen. Ilyen esetekben —erre Szent Péter Székfoglalása mellett az olykor áldozócsütörtök böjtjével ütköző Szent Kereszt Föltalálása lehet példa—⁸⁷ a vigília saját homíliája és könyörgése kiegészíti az ünnep megfelelő tételeit.

θ) Nyolcadok

A nyolcadok megkülönböztetésének számos eszköze lehetett. A nyolcadot minősíti, hogy csak az ünnepnapon, vagy az utána következő héten is szerepel-e a misében az ünnepi Communicantes-betét,⁸⁸ illetve a Credo,⁸⁹ és hogy fölfüggesztik-e a nyolcad idejére a máriás és a halottas misék és zsolozsmák végzését.⁹⁰

Szintén a nyolcad rangját jelzi, ha a szentek adott időszakra eső ünnepeit át kell helyezni a nyolcad utánra: a Sárlos Boldogasszony nyolcadába eső ünnepeket az Esztergomi ordinárius eleve a nyolcadnap után rögzíti,⁹¹ a *Rubrica Strigoniensis* pedig leírja, hogy karácsonytól vízkereszt nyolcadáig egyáltalán nem szokás megtartani a szentek ünnepeit Esztergomban⁹² (ez alól a karácsony nyolcadába eső, régi ünnepek nyilván kivételek). Ugyanezt tudjuk meg Úrnapja nyolcadáról, amely szükség esetén még szent Barnabás apostol ünnepét is maga utánra kényszeríti. Ugyanakkor a nyár eleji nagyünnepek sűrű egymásutánja miatt éppen Úrnapja nyolcada szolgál bőséges példával arról, hogy milyen sajátos viszonyba kerülhetnek egymással az év legjelesebb napjai és a hozzájuk tartozó nyolcadok.⁹³

Jóllehet Barnabás apostol ünnepe kevésbé rangos, mint Úrnapja nyolcada, Keresztelő Szent János, Szent László király és Péter-Pál ünnepe a megfelelő naptári helyzetben megmarad ugyanebben a nyolcadban. Ilyenkor a nyolcadról mondott misék és zsolozsmák nem szünetelnek, csupán az ünnepélyesebb szertartási alkalmakról szo-

⁸⁷ *OStr* 93. (Inv.Crucis). Ilyenkor a fegyelmi értelemben vett vigília bizonyára elmarad, de —mint-hogy a húsvéti időről van szó— ez nem jelent problémát.

⁸⁸ Az erről szóló emlékeztető hexametereket ld. *OStr* 14. (Steph.m.); ugyanezek megtalálhatók az *OAgr* 33. oldalán is (az *OStr* viszont eltérő véleményt képvisel).

⁸⁹ Pl. *RStr* 13. (De festis sanctorum infra octavam Epiphaniæ Domini); *OStr* 12. (Nat), 66. (Asc), 71. (Pent), 76. (Corp), stb.

⁹⁰ Pl. *RStr* 7. (Vig.Nat); *OStr* 12. (Vig.Nat) — karácsony nyolcadában elmaradnak a máriás és a halottas órák; *OStr* 130. (Transl. Adalb.m.) — Mindenszentek nyolcadában megmaradnak a máriás órák. A kérdést elméletileg is kifejti *RStr* 6. (De impositione laudum).

⁹¹ *OStr* 102. (Oct.Visit.BMV) skk.

⁹² *RStr* 13. (De festis sanctorum infra octavam Epiphaniæ Domini).

⁹³ Mindkettőhöz és a továbbiakhoz ld. *OStr* 76–77. (Corp).

rulnak ki, és továbbra is érvényesek maradnak olyan, a nyolcadhoz kötődő szokások, mint például az Oltáriszentség ünnepélyes kihelyezése a misén és a vesperáskor. Úgy látszik, a nyolcadba eső, jeles ünnepek föl is erősítik a nyolcad hatását: míg az Oltáriszentséget Úrnapján nagyobb ünnepélyességgel, a sekrestyéből hozzák elő, addig a nyolcad többi napján szokott helyéről, a kápolnából vonulnak ki vele. Az említett ünnepeken az Oltáriszentséggel való kivonulás —Úrnapjához hasonlóan— ismét a sekrestyéből történik.

Mint fentebb, más összefüggésben már idéztem, Mindenszentek nyolcadával megfér az új história vasárnapja. Bár az esztergomi kar szokása szerint a szentek ünnepeiről csak szuffrágiummal emlékeznek meg ekkor, Szent Imre és Adalbert ünnepe nyilván kivételt képez: a rubrikák föl is hívják a figyelmet arra, hogy a prima és a kompletorium e napokon is a Mindenszentekről veendő, hiszen az ünnepektől hitvallók is közéjük tartoznak.⁹⁴

A kisebb nyolcadokról csak szuffrágiummal emlékeznek meg, de a nyolcadnapot ilyenkor is megtartják, amint Esztergomban Szent Márton példája mutatja.⁹⁵ Noha nyolcadnapjáról csak az úgynevezett Szepesi ordinárius tesz említést, valószínűleg hasonlóan kezelték Szent István király ünnepét is.⁹⁶ Más okból, de a karácsony nyolcadába eső szentek egyszerűbb nyolcada is csak szuffrágiumként érvényesülhetett nyolcadnapjuk előtt. Végül a nyolcadok kezelésének sajátos, legegyszerűbb esetét jelenti Szent Ágnes ősi ünnepe, amelyről szuffragiális megemlékezés sincs, így csak a nyolcadnapon (*secundo Agnetis*) érezteti hatását.⁹⁷

t) Nyolcadnapok

A nyolcadnapok —ha semmi nem akadályozza— az ünnep megismétlését jelentik, de rangjuk a vigíliákéhoz áll közel. Ezt sejtetik azok a bizonytalanságok, amelyek például Keresztelő Szent János nyolcadnapjának és Sárlos Boldogasszony böjtjének elkerülhetetlen ütközésével kapcsolatban merülnek föl. A Szűzanyát patrónajaként tisztelő Esztergom az utóbbit részesíti előnyben, de a rubrikák további két lehetőséget is megadnak a két különleges nap liturgikus anyagának eltérő szempontokat érvényesítő összehangolása érdekében.⁹⁸

⁹⁴ *RStr* 51. (*Infra octavam Omnium sanctorum*).

⁹⁵ *OStr* 133–134. (*Oct.Mart.cf.*).

⁹⁶ *RStr* 46. (*Oct.Steph.cf.*).

⁹⁷ Mindkét jelenség általában is jellemző a római liturgiára.

⁹⁸ *OStr* 99. (*Paul.ap.*) — Az ordinárius 3 lehetőséget ad meg, és mindegyiket elfogadhatónak tartja: 1) mindent a nyolcadnapról vegyenek, a homiliákat és a könyörgéseket vonják össze; 2) mindent a vigíliáról vegyenek, a nyolcadnapról szuffrágiummal emlékezzenek meg (Esztergom); 3) mindent a nyolcadnapról vegyenek, de a mindennapos máriás matutíniumot a vigília olvasmányával és laudesével végezzék (Vác).

Nyolcad és nyolcadnap érintkezésének esetét lehet megfigyelni Szent Lőrinc vértanú nyolcadnapján, amely szükségképpen Nagyboldogasszony nyolcadába kell, hogy essék. A magasabb rangú nyolcad csak szuffrágiumként engedi megjelenni a nyolcadnapot, de lehetőség van Lőrinc vesperásának ünnepélyes elmondására, ha a nyolcadnap vasárnapra esik. Mind a nyolcadnap, mind a vasárnap alárendelődik a náluk jelentékenyebb nyolcadnak, de egybeesésük mintegy összeadja erőiket: így a közvasárnap lehetőséget ad a nála önmagában befolyásosabb nyolcadnapnak, hogy a mindkettőjüket háttérbe szorító naptári viszonyok ellenére nagyobb ünnepélyességgel legyen megtartható.⁹⁹

Az ünnepek rangja másodlagosan abban is kifejezésre jut, hogy hogyan viselkedik nyolcadnapjuk, különösen annak második vesperása a vele érintkező vagy egybeeső alkalmakkal szemben. Így például —mint fentebb láttuk— a dedikációs ünneppel való ütközés esetén át kell helyezni az új história vasárnapját, de a Dedikáció nyolcada már kitér ugyanazon vasárnap elől. Mind a templomszentelés évfordulóján, mind Úrnapiján vagy az említett Lőrinc-napon tapasztalható a szent idő sajátos természete a nyolcadokon belül. Az ünnepnap hatása fölerősödik, mielőtt végleg megszűnne, így a nyolcadnap a nyolcaddal gyakorlatilag nem (Szent Ágnes), vagy csak szuffragiálisan bíró (Szent Márton) ünnepeken is teljes liturgiát kap. A nagyobb nyolcadok befejezése is jelentékenyebb, mint megelőző napjaik, és ebből a logikából következik, hogy a nyolcadnap legfontosabb, leginkább védett szertartási alkalma a nyilvános ünneplést lezáró, második vesperás lesz.¹⁰⁰ A liturgikus idő differenciáltságának további, emlékezetes példáját adták a nyolcad jellegének fölerősödései a nyolcadba eső vasárnapon, és ennek a jelenségnek volt rokona a nyolcadba eső újabb ünnepek sajátos, a nyolcadot részben megtörő, másrészt viszont azt kiemelő viselkedése.

z) Nagyobb ünnepek

A legnagyobb ünnepek kevesebben vannak annál, hogy egymással gyakori érintkezésbe kerüljenek, ezért hierarchikus viszonyuk inkább áttételesen, részben a náluk kisebb ünnepnapokhoz fűződő, de egymáshoz képest eltérő viszonyukból állapítható meg. Egyedül a duplex rangú ünnepek három említése —valószínűleg éppen a terminus mögött álló szemlélettel összhangban— közöl tárgyyszerű megállapításokat arra nézve, hogy milyen liturgiai következményekkel jár ez a minősítés. Egy ízben megtudjuk, hogy duplexnek számít a négy egyháztanító ünnepe:¹⁰¹ ezeknek ünnepélyes megtartása a rubrika szerint lehetővé teszi, hogy a misében csak egy könyörgés, a má-

⁹⁹ *OStr* 112. (Assumpt.BMV).

¹⁰⁰ Vö. uo., ill. *OStr* 133. (Ded).

¹⁰¹ *OStr* 40. (Ambr.cf.).

sodik vesperásban pedig csak egy, még hozzá a vasárnapról szóló szuffragium hangozzék el. A fehérvasárnap előtti rendelkezésekből az derül ki, hogy a köznapon beiktatott húsvéti vasárnapot át kell helyezni, ha a megfelelő hétfőre valamely duplex rangú ünnep esik,¹⁰² de ez az adat nem mond el többet a nagyobb ünnepek kezelésének módjáról, hiszen főntebb világossá vált, hogy az ilyen vasárnapok akár kisebb ünnepeknek is átadják helyüket. Fontosabb a Szent Kereszt Föltalálásáról szóló rubrika, amely szintén a húsvéti idő vasárnapjaival kapcsolatban rögzíti az officium duplex elsődleges voltát¹⁰³ — de ekkor már a tényleges, húsvéti vasárnappal szemben.

A misében Credo mondásával emelik ki az apostolokat és az evangelistákat, esetleg az egyházdoktorokat,¹⁰⁴ valamint minden olyan szentet, aki az adott templomnak vagy valamelyik oltárának védelmezője,¹⁰⁵ Szent László *patronus regni* volta pedig biztosítja elsőbbségét Úrnapja nyolcadnapjához képest.¹⁰⁶ Az utóbbiak liturgikus méltósága föltehetőleg nagyobb volt, mint az előbbieké, de ismét számos részletet kell mérlegelni annak, aki pontos képet akar alkotni rangsorokról. Szent László napja a nyár eleji időszakban nagy tekintélyt élvez, de nincs nyolcada. Szent István király napjának ünnepélyességét viszont beárnyékolja, hogy Nagyboldogasszony nyolcadába esik, miközben viszont maga is nyolcaddal rendelkező ünnep. Egyes apostolünnepek, mindenekelőtt Péter és Pál napja a legnagyobbak közül valók, míg mások alig tűnnek fontosabbnak a kisebb szentek ünnepeinél.

Az Úr főünnepeinek megkülönböztetését az ordináriusok alapján mindössze két mozzanat szolgálhatja. Egyes vélemények szerint —ezeket egy kissé ügyetlen, hexameteres versike foglalja össze— a Communicantes-betét csak húsvétkor és pünkösdkor ismétlődik meg a nyolcad napján, míg karácsony, vízkereszt és áldozócsütörtök alkalmával csak magán az ünnepnapon használatos: ezekkel azonban a két ordinárius egybehangzó állítása szerint Esztergom szokása nem vág egybe.¹⁰⁷ A másik, Esztergomot is érintő különbség abban fejeződik ki, hogy vízkeresztkor és áldozócsütörtökön, majd nyolcadukban is megmaradnak a máriás kishórák,¹⁰⁸ holott ezek más, hasonlóan előkelő alkalmakkor elmaradnak. Mégis elhamarkodott lenne ebből áldozócsütörtök kisebb jelentőségére következtetni: a Mária-zsolozsma és -mise elhagyását karácsonykor sem azzal indokolják a fölmerülő vélemények, hogy az mint másodla-

¹⁰² *OStr* 59. (Pasc/H1/S).

¹⁰³ *OStr* 89. (Inv.Crucis).

¹⁰⁴ *OStr* 86. (Marc.ev), 39. (Ambr.cf.) — Esztergom ez utóbbi szokást nem tartotta.

¹⁰⁵ *OStr* 85. (Adalb.m.).

¹⁰⁶ *OStr* 77. (Corp).

¹⁰⁷ *RStr* 8. (Nat); *OStr* 14. (Steph.m.).

¹⁰⁸ *OStr* 21. (Vig.Epi) — más egyházak szokása viszont eltérő: ismét Esztergom kiemelkedő Máriatiszteletéről lehet szó; *OStr* 67. (Pasc/H6/f6). Ugyanitt idézhetném a korábbi, Mindenszentek nyolcadáról szóló példát is.

gos elem nem fér össze a főünneppel, hanem azzal, hogy karácsony bizonyos értelemben maga is Mária-ünnep, ezért a róla mondott misék és zsolozsmák egyben a máriás officiumot is helyettesítik.¹⁰⁹ Karácsony esetében ez nem volt pusztán okoskodás: a nyolcadba eső ünnepek miatt a karácsonyról szóló megemlékezés valóban a kishórák szerkezetéhez és helyzetéhez közeli formában történt.

C) A RÍTUS MÁSODLAGOS ANYAGA

a) Kiszsolozsmák és votív misék

Az ordináriuskönyvek Európa-szerte nagy gondot fordítanak azoknak a szertartásoknak a szabályozására, amelyek a nap szigorú értelemben vett liturgiáján kívül esnek. Velük kapcsolatban nem beszélhetünk főntartások nélkül paraliturgiáról: ezek az alkalmak mind szerkezetük, mind összetevőik szintjén a tényleges, elsődleges liturgiából merítettek, és a tárgyalt időszakban fegyelmi értelemben is elhagyhatatlan részeit jelentették a rítusnak. A könyvkultúra és a nyelvhasználat mégis kifejezte, hogy ezek a szertartások nem tartoznak a liturgia lényegéhez. A régiebb szerkönyvekben sokszor egyáltalán nem szerepelnek, és az újabbakban is —a XIV–XV. századtól— csak függelékesen találhatók meg a zsolozsmák:¹¹⁰ a *Rubrica Strigoniensis* az elsődleges hórakkal kapcsolatban a „canonicus” vagy a „temporalis” jelzőt alkalmazva különbözteti meg őket a másodlagosaktól.¹¹¹

A misék megkülönböztetése kevésbé volt hangsúlyos, mivel a miseformulák szöveganyaga megbonthatatlan egységet képezett, így nem vetett föl a zsolozsmában adódókhhoz hasonló kérdéseket, és mivel a legtöbb templomban a papok és az oltárok száma, illetve a hozzájuk kötött javadalmak miatt eleve természetes volt, hogy napenként több misét mondjanak. Székesegyházi viszonyok között a misék megkülönböztetése egyrészt időpontot, másrészt oltárt jelöl. A nap miséje (*missa diei*) a tercia, böjti időszakokban a nóna, ritkábban a szexta után a főoltárnál mondatott,¹¹² ütközés esetén az aznapra eső nagyobb ünnepről. Ezen kívül biztos adatunk van Esztergom-

¹⁰⁹ RStr 7. (Vig.Nat).

¹¹⁰ Magyarországon ez világosan megfigyelhető pl. a *MNStr* és a *MStr* szerkezeti eltérésében.

¹¹¹ Pl. RStr 37. (Pent/H2/f2), 40. (Trin), 45. (Laur.m.) — a „hora canonica” kifejezés ebben az értelemben terminológiai jellegzetesség. Másutt ugyanez a szókapcsolat a zsolozsmát általában (pl. *OAgr*), ismét másutt a napközbeni kishórakat jelöli (pl. *Airvault*-ban, ld. MARTIN: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault* passim; ez utóbbi jelentésben volt használatos a „kánoni óra” megjelölés a pannonhalmi bencések körében is).

¹¹² Ld. a különféle időpontokról fentebb, az I. a. c) alfejezetben írtakat.

ban —más katedrálisok gyakorlatahoz hasonlóan— a Boldogságos Szűz tiszteletére, a halottakért és a patrónus (Szent Adalbert) tiszteletére naponként mondott misékről.¹¹³ Mellettük még számos további misét mondtak a különböző oltároknál napi vagy annál kisebb rendszerességgel,¹¹⁴ de ezek már nem érintették a székesegyházi liturgia egészét, mondhatni annak másodlagos rétegén is kívül estek, ezért az ordináriusok nem foglalkoztak velük. A három legfontosabb votív mise említése is csak két esetben szükséges: az egyik az, ha valamely fontosabb ünnep miatt elhagyják őket, a másik pedig, ha valamely egybeeső, de a nap miséjeként meg nem tartható ünnep ezek egyikének időpontját és oltárát kell, hogy magáévá tegye.¹¹⁵

Mária kiszolozsmáját (a szombati *O decus* kivételével) és a halottas officiumot a húsvéti idővel kapcsolatban már említett, háromolvasmányos formában mondták, de az *officium defunctorum*-mal kapcsolatban többször megjegyzik a források, hogy ha egy jelentősebb ünnep és annak nyolcada miatt átmenetileg szünetel, akkor az ünnep előtt kilencolvasmányos alakban kell végezni — talán mintegy engesztelésül.¹¹⁶ Vitatott kérdésnek számít, hogy az ünnepek beálltát jelentő első vesperás után el kell-e végezni a toldalékos zsolozsmákat. A halottas officiumnál ez könnyen megoldható, mert nincs önálló második vesperása, de a Mária-zsolozsmával kapcsolatban nem mindig egyértelmű a döntés. Így azok is, akik például a karácsonyi első vesperás után elhagyhatónak tekintik az adott órát, nem az ünnep beálltára hivatkoznak, hanem arra, hogy karácsony vigíliájának matutinumában —a misében olvasott evangéliumi perikópa miatt— ugyanaz a *Cum esset desponsata* kezdetű szakasz és a hozzá tartozó homília szerepelt, mint az időszak Mária-zsolozsmában, így karácsony vigíliája mintegy Mária-ünnepnek fogható föl¹¹⁷ (ezeken természetesen szintén elmarad a kiszolozsma). Hasonlóan kérdéses a toldalékos zsolozsmák újrakezdésének időpontja az egyes nyolcadok után. A nem vasárnapra eső nyolcadnapokon más szempontból is vitatott, hogy a következő vasárnapig fennmaradó köznapok milyen mértékben maradnak a nyolcad hatása alatt, és sajátosan viselkedik húsvét és pünkösöd nyolcada is, mert egyikük sem foglal magába ténylegesen nyolc napot. A fehérvasárnap előtti szombaton már visszaáll a órák megszokott rendje, pünkösöd nyolcadát pedig a XII. századtól kezdve fokozatosan háttérbe szorítja a Szentháromság vasárnapja. Az Esztergomi ordinárius mindkét esetben a kishórák szombati újrakezdése mellett dönt.¹¹⁸

¹¹³ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXXII. még a Szűz Mária-kápolnában (nem azonos a Mária-oltárral) és az Oltáriszentség kápolnijában bemutatott napi misét említi. Uo. LI–LIV. további részletekkel szolgál az oltárokról és a votív misék rendjéről, végzőiről az esztergomi székesegyházban.

¹¹⁴ MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 78–79., 146. skk.

¹¹⁵ Pl. *RStr* 6. (De impositione laudum), 129. (O.Ss./d2).

¹¹⁶ *RStr* 6. (De impositione laudum); *OStr* 12. (Vig.Nat).

¹¹⁷ *RStr* 7. (Vig.Nat); *OStr* 12. (Vig.Nat).

¹¹⁸ *OStr* 59. (Horæ beatæ Virginis), 73. (Pent/QuT/S).

Sajátos összefüggésben van a halotti officium Mindenszentek nyolcadával. Jóllehet a nyolcad miatt a halottakról szóló megemlékezés máskor szünetelne, az ünnep estéjén ünnepélyes vecsernyét és matutínumot mondanak értük, a másnapi, püspöki főmisét is róluk mondják, és óráik a nyolcad többi napján sem maradnak el.¹¹⁹ A máskor szokatlan intézkedés ez esetben nem a nyolcad rangját csökkenti, hanem annak köszönhető, hogy a halottak maguk is a liturgikus tiszteletben máskor nem részesülő szentek közé tartozhatnak, illetve éppen azért imádkoznak a liturgusok, hogy a tisztítóhelyen szenvedő lelkek egykor közéjük soroltassanak. Az önmagában érthető gyakorlat azonban nem jár következmények nélkül. Nyilvánvalóan ennek analógiájára tartja fenn az Esztergomi ordinárius egyik iteme a Mária-zsolozsma végzését Mindenszentek nyolcada idején, és ezzel száll szembe a szepességi kivonat, amikor a kiszolozsma elhagyása mellett érvel azzal, hogy a Boldogságos Szűz —mint a már említett két hazai patrónus— maga is a mindenszentek közé tartozik.¹²⁰

β) Szuffrágiumok

A római liturgiában más körülmények között is —így az Aspergesnél vagy processziós állomásokon— használatos, antifónából, verzikulusból és könyörgésből álló imaformulát a zsolozsmahórák végén az esztergomi források többnyire szuffrágiumnak hívják.¹²¹ A szuffrágiumok száma és megválasztása közeli kapcsolatot mutat a mise saját könyörgéseivel, amelyeket a nagyobb ünnepek kivételével egészen a huszadik század második feléig szokás volt kétszerezni vagy háromszorozni (az esztergomi könyvek akár öt vagy hét könyörgést is lehetővé tesznek).¹²² Mint korábban megjegyeztem, a szuffrágiumok száma fordított arányban van a hora ünnepélyességével, de a rubrikák gondoskodnak arról, hogy mégse maradjanak el. A *Rubrica Strigoniensis* kiemeli, hogy a második vesperásban ilyenkor is el kell mondani a szokott megemlékezéseket,¹²³ de erre csak akkor van valóban szükség, ha az ünnep olyan jelentékeny, hogy egy másik, párhuzamos ünnepről nem végeztetnek mellette órák, és a Mária-zsolozsma is szünetel miatta. Egyébként a szuffrágiumok a rangban a nap zsolozsmája után következő zsolozsmában mondandók.¹²⁴

A szuffrágiumok száma és jellege az egyházi év időszakainak megfelelően eltérő, és ez —az említett fordított arányban— kifejezi az adott időszak kiváltságos vagy kö-

¹¹⁹ *RStr* 48. (O.Ss.); *OStr* 128–129. (O.Ss./d2).

¹²⁰ Vö. *OStr* 128. (Vig.O.Ss.), ill. *RStr* 48. (Vig.O.Ss.).

¹²¹ Ld. a szóhasználatról fentebb, a III. 1. b) alfejezetben írtakat.

¹²² *OStr* 26. (Sulpic.cf.).

¹²³ *RStr* 40. (Trin).

¹²⁴ Ez gyakorlatilag a Mária-zsolozsma szokott lenni. Az erre vonatkozó utalás („suffragia peraguntur/perficiuntur in horis beatae Virginis”) frázisszerűen tér vissza a forrásokban.

zönséges jellegét. Adventkor csupán a Szűzanyáról és a mindenszentekről van előírva a szuffrágium; a vízkereszt nyolcada utáni vasárnap második vesperásától kezdve ez kiegészül a Szent Péterről és Szent Adalbertről szóló megemlékezéssel. Ugyanez a négy szuffrágium érvényes a böjti időszak köznapijain virágvasárnapig, majd Szentháromság vasárnapja után, az első nyári história bejöveteleig.¹²⁵ Ekkortól viszont jelentősen megszaporodnak a szuffrágiumok: az Esztergomi ordinárius szerint nyáron legalább tíz megemlékezés mondandó.¹²⁶

1. a Szentháromságról	6. Szent István királyról
2. a Szent Keresztről	7. Szent Imre hercegről
3. a Boldogságos Szűzről	8. Szent László királyról
4. Szent Péter és Pál apostolokról	9. a mindenszentekről
5. Szent Adalbertről	10. békéért

A *Rubrica Strigoniensis* más sorrendben hozza a haza védelmezőit, és —bizonyára szándéktalanul— kihagyja Szent László királyt.¹²⁷ Ugyanakkor megjegyzi, hogy Szent Péteré után van lehetőség további szuffrágiumok betoldására, a halottakért közbenjáró és a másnap ünnepelt szent előesti vesperását pótló szuffrágiumok helye pedig a mindenszenteké előtt van. A novemberi históriát kezdő vasárnaptól a böjti időhöz hasonlóan mentesülnek a vasárnapok a szuffrágiumok végzése alól,¹²⁸ de a hétköznapiakon továbbra is a szokott, tehát sejtetően a nyári rend marad érvényben. Nagyhéten, húsvét nyolcadában és a húsvéti idő tényleges vasárnapjain elmaradnak a szuffrágiumok, de a köznapra beiktatott vasárnapokon és a köznapokon elvégeztettek: magáról a húsvétról, a Szent Keresztről, Szent Adalbertről, a mindenszentekről és a békéért.¹²⁹ Áldozócsütörtök után a Szent Keresztről szóló megemlékezés —talán a húsvéti idő tartalmi hangsúlyainak megváltozása miatt— nem folytatódik.¹³⁰

Mint fentebb, az egybeeső, kisebb ünnepekkel kapcsolatban írtam, a szuffragiális említés lehet az egyik módja az ilyen ünnepek fönntartásának is. Ezzel kapcsolatban jellemző, hogy a Szent Kereszt Föltalálásával egybeeső Szent Sándor és társai vértanúk ünnepének szuffrágiuma a nagyobb ünneppel együtt lesz áthelyezve, ha ez szükséges:¹³¹ az egybeeső ünnepek, így a nagyobb ünnep órái és a kisebb szuffrágiuma

¹²⁵ Sorrendben: *RS|1. (Adv/D1), 14. (Ep/D2), 20. (Cin/f4); OStr 75. (Pent/H1/f2). A böjti szuffrágiumokat nem az elsődleges órákban, hanem a Mária-zsolozsmában végzik el.
| |*

¹²⁶ *OStr 78. (Liber Regum).*

¹²⁷ *RS|38. (Trin).
| |*

¹²⁸ *RS|38–39. (Trin); OStr 83. (Liber Ezechielis).
| |*

¹²⁹ *RS|32. (De sanctis tempore paschali).
| |*

¹³⁰ *OStr 67. (Pasc/H6/f6).*

¹³¹ *OStr 88. (Inv.Crucis).*

között idővel bensőséges kapcsolat alakulhatott ki, amely erősebbnek bizonyult, mint az adott kisebb ünnep naptári helye.

γ) Másodlagos időszaki elemek

Az egyházi év hagyományos, temporális tételanyaggal ellátott időszakai mellett a középkori liturgiának voltak eszközei arra, hogy ezeknél kisebb, de a nyolcadoknál nagyobb időszakokat rendeljen az egyes ünnepekhez, és a nyolcadok időszaki jellege is hol erősebben, hol gyöngébben jutott kifejezésre. Az időszaki jelleg megteremtésének eszközét adta, hogy a máriás kiszolozsma tételanyaga alkalmazkodott a temporále aktuális szakaszához, hogy a prima és a kompletórium csak a legnagyobb ünnepeken kapott saját tételeket, ezek viszont több napon át ismétlődtek, és hogy az ordinárium-tételek dallamválasztása, valamint a prefációk ekkor már viszonylag szűk készlete is lehetővé tette az időszakok átmeneteinek érzékeltetését.

A temporále törzsanyagával nem jelölt időszaki jelleg a legnyilvánvalóbban a karácsonyi időszak meghosszabbításában ragadható meg. Mivel a karácsony a római rítus őstörténetében csak egyike volt az Úr ünnepeinek és csak a temporále szerkezetének lezárulása után csatlakozott hozzá, illetve vált kidolgozottá az advent,¹³² a középkori liturgikus ízlés aránytalanságot érzékelt a karácsonyt bevezető előkészület kidolgozottsága és az ünnep hirtelen elmúlása között, hiszen a mintaadó húsvét negyvennapos böjti ötvennapos ünnepi időszak folytatja. A liturgikus hagyomány iránti tisztelet miatt elképzelhetetlen lett volna a temporále bármiféle módosítása, de az említett jelölők alkalmat adtak arra, hogy a karácsony hatása egészen Gyertyaszentelőig, a Jézus gyermekkorát idéző utolsó ünnepig kitarthasson.

A karácsonyi Mária-zsolozsma és a karácsonyról mondott szuffrágium az esztergomi rubrikák szerint megmaradt Gyertyaszentelőig, még akkor is, ha az már a böjtölőbe esett.¹³³ A gyertyaszentelői liturgia számos karácsonyi tétele mellett figyelemreméltó ekkor az egyébként csak karácsony és vízkereszt nyolcadában énekelt *Puer natus* *Benedicamus*, és a közbeeső ünnepnapok kivételével Gyertyaszentelőig tart a szintén karácsonyi, úgynevezett *Latabundus* Kyrrie és a *Quia per incarnati* kezdetű prefáció. Végül mindvégig karácsonyról mondatik a prima és a kompletórium, jóllehet ezek kaptuluma és könyörgése módosul kiskarácsonykor, majd vízkeresztkor.¹³⁴

Kisebb jelentőségű, de említésre érdemes, hogy egyes, nem, vagy nem föltétlenül vasárnap befejeződő nyolcadok, így vízkereszt, áldozócsütörtök vagy Úrnapja nyolcadai ténylegesen a következő vasárnapig tartottak (egy helyütt ezt a nyolcadba eső

¹³² Ennek részletes kifejtését adja MCKINNON: *The Advent Project* 9–11. és passim.

¹³³ *OStr* 28. (De beata Virgine).

¹³⁴ *OStr* 31. (Fab.et Seb.mm.), vö. 36. (Blas.m.); uo. 27. (Oct.Epi).

vasárnap nyolcadaként magyarázza a szöveg).¹³⁵ Időszaki jelleget kölcsönzött a nyolcadoknak, ha volt saját primájuk és kompletóriumuk: mint Úrnapjával kapcsolatban láttuk, ezek a hórák akkor is Úrnapjáról szólnak, ha a nyolcadba olyan kiemelkedő ünnepek esnek, mint Keresztelő Szent János, Szent László király vagy Péter-Pál napja.¹³⁶

Az időszaki jelleg mutatkozik meg abban is, hogy —amint arra a pünkösd, illetve Szentháromság-vasárnap utáni idő néhány részlete valóban utal— ezeket nevük után (*post Pentecosten* helyett olykor *Pentecostes*, *post Trinitatem* helyett *Trinitatis*) a pünkösd, illetve a Szentháromság idejének fogták föl. Az első nyári szuffrágium a Szentháromságról szólt, a Szentháromság-vasárnapi tételeket ismételte a vasárnapi prima, és novemberig a prefáció is a Szentháromságról mondatott. A pünkösd színezet abban mutatkozott meg, hogy az új históriák beiktatásának nyári vasárnapjain nem a máskor szokásos *Omnes una celebremus*, hanem a pünkösd *Veni Sancte Spiritus* volt az előírt szekvencia.¹³⁷ Talán e pünkösd-szentháromságos időnek volt határpontja a november eleji, *Vidi Dominum* história impozíciója, amelytől kezdve a nyári rendtartás számos rubrikája érvényét veszítette.

A másodlagos tételválasztások már arra a határterületre vezetnek el, amely a naptárszervezés szöveges és nem szöveges eszközeinek használata között húzódik. E terjedelmes, de az ordináriusok tényleges tematikájához képest korántsem eltúlzott fejezet azt volt hivatva bemutatni, hogy meddig terjednek a szövegválasztásra vonatkozó, szigorú értelemben direktoriális megoldások lehetőségei. A következő két fejezet a közvetlen forrásértéken túl a viszonyoknak ezt a színes együttesét gazdagíthatja újabb árnyalatokkal.

¹³⁵ *RStr* 15–16. (Oct.Epi).

¹³⁶ *OStr* 81. (Corp).

¹³⁷ *OStr* 83–84. (Liber Regum).

2. A SZOLGÁLATTEVŐK ÉS ÖLTÖZETÜK

Mínt hogy a rendelkezésünkre álló források tényleges tárgya a tételválogatás és a nap-társzervezés, ceremoniális adatokat csak töredékesen tartottak fenn. E töredékek megítélése éppen a párhuzamok hiánya és a csak itt jellemző szóhasználat miatt fenn-tartásokkal lehetséges, és föltételezi a teljes anyag módszeres áttekintését, valamint a liturgiátörténeti analógiák használatát.

Az egyes szolgálattevők feladatait a kidolgozottabb ordináriuskönyvek részletesen közlik, a konszuetúdok pedig —beleértve székesegyházi megfelelőiket— önálló fejezeteket szentelnek a közös életet élő és közös liturgiát végző szereplők éves és napi-rendjének. A késő középkori és az újkori ceremoniálék pontosan meghatározzák a szolgálattevők számát, kilétét és öltözetét, az újkorban pedig közkedveltek voltak azok a nyomtatott, de akár kéziratos papi segédkönyvek, amelyekben az egyes asszisztensek személyre szabottan találták meg feladataikat, mindenekelőtt a mise és az ünnepélyes vesperás keretei között.¹ Ugyanezek a részletek az úgynevezett Szepesi ordináriusból gyakorlatilag hiányoznak, nyomtatott rokona pedig csak véletlenszerűen tartotta fenn őket egy ilyen adatokban talán gazdagabb, kéziratos előzményből.

Az alábbiakban az asszisztenciarendet érintő, egymással összefüggésbe hozható adatokat rendszerezem (a), majd az egyes szolgálattevőkre vonatkozó elnevezéseket és a nekik tulajdonított szerepeket tekintem át (b), végül a liturgikus öltözetekre utaló megjegyzéseket veszem sorra (c).

A) EGYES SZERTARTÁSOK ASSZISZTENCIARENDJE

Azok az említések, amelyek nem egy-egy feladatot kötnek meghatározott szolgálattevőhöz, hanem valamely óra vagy a mise változó asszisztenciarendjének adják megközelítőleg teljes leírását, legrészletesebb formájukban hatféle adatot közölnek. Az ordinárius szerkezetéből következőleg megadják a liturgikus alkalmat, vagyis a pontos

¹ Ld. erről az I. 2. a) és d) alfejezetekben írtakat. Az utóbbira az ordók újkori leszármazottjaként hivatkozott mise- és zsolozsmarendek jelentenek nyomtatott példát, de léteztek kéziratos segédkönyvek is, pl. *Modus assistendi in diec. Rosnaviensi* (köszönöm Dobszay Lászlónak, hogy ezt a birtokában lévő példányt rendelkezésemre bocsátotta).

napot, és annak megfelelő zsoltósmahóráját vagy miséjét (1.), föltüntetik a celebráns rangját (2.), kijelölik a korátorok személyét (3.), számát (4.) és öltözetét (5.), és jelzik, hogy van-e szükség gyertyavivőkre (6.). Az Esztergomi ordinárius adatai alapján, melyeket e tekintetben a *Rubrica Strigoniensis* csak Mindenszentek másnapjával kapcsolatban tesz teljesebbé,² ezek az adatok a következőképpen foglalhatók össze:

ALKALOM	CELEBRÁNS	KORÁTOROK	SZÁM	ÖLTÖZET	GYERTYA
Doroth.v.		pueri		in crinilibus	
Qu/D6/V1	dignitas/suffraganeus			superpellicium	
Qu/D6/C, mise	canonicus per sc.	iuvenes	duo	superpellicium	
Qu/D6/V2	præbendarius				
Qu/H6/f2/V	præbendarius	socii de scholis			
Qu/H6/f4/V	Archidiaconus	canonici			
Qu/H6/f4/C	canonicus				
Qu/H6/f5/mise		canonici maiores	quattuor		
Qu/H6/S/mise		canonici	quattuor		
Qu/H6/S/C	canonicus per sc.	pueri	duo		
Pasc/F2-S		iuvenes	duo		
Pasc/BMV	præbendarius	pueri		cappa	non erunt
Oct.Asc/ff		iuvenes			
Trin.	canonicus per sc.	præbendarii			
Corp/M	dignitas/suffraganeus		quattuor	cappa	duo
Oct.Corp.		iuvenes		cappa	
Trin/D1/V1, mise		iuvenes	duo	cappa	
Trin/D1/V2	præbendarius	socii de scholis	duo		
Oct.Visit.		iuvenes	duo	cappa	
Oct.Petr.Paul.ap	præbendarius			superpellicium	
Margareth.v.		pueri	quattuor	cappa	
Vig.Assumpt/mise		iuvenes	duo		
Steph.reg.	præbendarius	pueri	quattuor		
O.Ss./d2/V1, M	canonicus	canonici	duo	cappa	
O.Ss./d2		iuvenes	quattuor	cappa	
Dedic.	canonicus	præbendarii			
Oct.Dedic.		pueri	quattuor		
Cather.v/V2	præbendarius	pueri		superpellicium	

A tabulált ünnepekkel kapcsolatban fõntebb már említett analógiák miatt föltételezhetjük, hogy a zsoltósmahórák asszisztenciája egy celebránsból, kettõ vagy négy korátorból³ és esetleg két vagy olykor talán több gyertyavivõbõl állt. Hogy a korátorok je-

² RStr 51. (O.Ss./d2) két korátort (*choralis*) ír elõ.

³ Mint fõntebb, e rész 1. a) alfejezetében írtam, az újkori római rendtartások kántora és pluvialistája itt egyesül a korátor személyében.

lenléte nem volt szükségképpen része minden zsolozsmahórának, azt a párhuzamok mellett megerősíti a föltüntetett szertartási alkalmak jellege. Az asszisztenciarendről szóló adatok mindegyike az egyházi év jeles napjairól származik:⁴ a köztük legalacsonyabb hierarchikus fokozaton álló ünnepekről (Szent Dorottya, Margit és Katalin) a később részletezett dallamválasztások mellett éppen ezek az adatok jelzik, hogy megkülönböztetett tiszteletet élveztek Esztergomban. Bár a korátorok elsőrendűen a zsolozsma szolgálattevőinek bizonyultak, feladatuk a misére is kiterjed: a középkori ábrázolásokon gyakran láthatók palástba öltözött énekesek a mise közben is,⁵ és számos misetétel elkezdését vagy végigéneklését valóban nekik tartják fenn az ordináriusok.⁶ A korátorok ketten vagy négyen voltak:⁷ az újkori rendtartásokban megjelenő hat pluvialista —a hat oltárgyertyához hasonlóan— valószínűleg az újkori „elitliturgia” fejleménye, az előénekesek páros száma viszont bőven rendelkezik párhuzamokkal, és megérteni engedi az újkorban már funkcióját veszített, két vagy négy kántor feladatul rendelt előéneklést és a kar két félkarra osztását.

Az asszisztenciarend egyes elemei az ünnepek, és azokon belül a szertartási alkalmak rangbeli megkülönböztetésének eszközei lehettek. Biztosan ezek közé tartoztak a gyertyavivők, ezt fejezte ki a palást (*cappa*) használata a karinghez (*superpellicium*) képest, és nyilvánvalóan a nagyobb ünnepélyességgel járt együtt a négy korátor jelenléte. A jelzett adatok egymással érzékelhető kapcsolatban vannak: ahol az ordinárius négy korátort kíván meg, ott öltözetükként —ha egyáltalán föltünteti azt— mindig palástot ír elő. A két gyertyavivőről szóló úrnapi rubrika szintén négy, palástba öltözött korátort említ. Ezeknél az ünnepeknél —eddig tapasztalatainkhoz képest szokatlan köztük Szent Margit szűz és vértanú ünnepe— bizonyára alacsonyabb hierarchikus fokon álltak azok, amelyeken két, de még mindig kappába öltözött korátor szolgált: a Szentháromság utáni vasárnapok, Sárlos Boldogasszony nyolcadnapja és az elhunytakról való megemlékezés Mindenszentek estéjén.

A szolgálattevők személye részben szintén az ünnep és a szertartás jelentőségéhez volt mérve,⁸ de biztosan befolyásolta a más rendtartásokból ismert, a közösség tagjainak liturgikus feladatait arányosan csoportosító munkamegosztás is. Tudjuk, hogy a szerzetesi vagy kanonoki gyülekezetek egyes liturgikus tisztségeket hetente váltottak,

⁴ Vagyis azokról, amelyeket az *O Agr* legalább *tabulatum*-nak minősít, illetve amelyek szerepelnek Stock János szepesi prépost már idézett jegyzékében (vö. DANKÓ: *Vetus hymnarium* 479–480.).

⁵ Pl. a Roma, BAV Lat. 3747. illuminációin.

⁶ Az előénekesek számát (1, 2 vagy 4) és feladatait (intonációk, verzusok) még a XX. századi *Liber Usualis* LXXII. is így közli.

⁷ DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* — bizonyára az *O Agr* 123. (halottak napi gyászmise) alapján— megemlíti még az egyetlen korátor lehetőségét; ez azonban zsolozsmában nem, hanem csak gyász- vagy böjtnapok miséiben lehetséges, vö. *Liber Usualis* LXXII. (köznapokon és simplex ünnepeken).

⁸ Erre az eljárásra példa később az *OTel* V7^v–X4^r. beosztása.

míg másokat az ordináriusok tanúsága szerint állandó jelleggel rendeltek meghatározott alkalmakhoz.⁹ A tabulálás, másként deputálás szokása, vagy a példáink között kétszer szereplő, éneklőkanonok általi kijelölés az asszisztenciarend összeállítását a felsőbb tekintélyre bízta. A celebráns és a korátorok kiválasztásának e legalább három módja nem követhette kizárólag az ünnephierarchiát, hiszen a szabályozás végeredményeképpen a székesegyház kultikus életéből minden klerikusnak vagy klerikusjelöltnek érdemi módon kellett kivennie a részét.

Az egyházi hierarchia és az ünnephierarchia közvetlen kapcsolatát azért sem föltelvezhetjük, mert a korabeli iskolázás meghatározó szempontja volt a gyermekek és a fiatalok liturgiára és liturgia által való nevelése. A mindennapos kórusimát főleg nem az ezért elsősorban felelő kanonokok végezték, hanem egyfelől fizetett prebendáriusaik és karbeli papjaik, másfelől a székesegyházi vagy kolostoriskola növendékei, akik gyermekként vagy fiatalemberként már viselhették az egyházirend egyes fokozatait. Ezért és ilyen körülmények között a gyermekekre és az ifjakra fontos szertartások zenei vezetését bízták, így koratori szerepük olyan jeles alkalmakkor, mint húsvét nyolcada vagy Szent István király napja, biztosan nem a megfelelő ünnepek alacsony liturgikus rangjáról vall.¹⁰

A celebráns viszont nem kerülhetett ki közülük, és tényleges liturgikus feladatai is korlátozottabbak voltak, ezért valószínű, hogy a szertartást vezető személy rangja szorosabban kötődik az ünnepéhez, mint a korátoré. A segédpüspök vagy egy erre kijelölt káptalani méltóság vezeti a nagyhét nyitányát: virágvasárnap első vesperását, valamint az úrnap matutinumot. Kanonok elnököl a szertartásokon a nagyhét egyes napjain, Szentháromság vasárnapján, Mindenszentek másnapján és Dedikációkor. A prebendáriusok,¹¹ vagyis a kanonokok után következő, a karban biztos hellyel bíró és a XV. században már számos kiváltságot élvező papok szintén jelentős, de valamivel kevésbé előkelő ünnepek szertartásait vezették: a töredékes példaanyagból úgy látszik, hogy az ő hatáskörükbe tartoztak a nyolcadnapok és a nagyobb ünnepek második vesperásai. Mivel náluk alacsonyabb rangú celebránssról —itt csak az úgynevezett „karbeli papok” merülhetnének föl— nincs tudomásunk, nem dönthetjük el, hogy a prebendáriusok szerepeltetése még az ünnepélyességhez kötődik-e, vagy a legalsó hierarchikus fokozatot jelenti. Azt viszont virágvasárnap, nagyszerda és Mindenszentek másnapja alapján megállapíthatjuk, hogy a órák közül e szempontból kiemelkedett

⁹ Esztergomhoz ld. még KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXX., XXXV–XLI.

¹⁰ Ld. az *O Agr* alapján DOBSZAY: „«Pueri vociferati»”, ill. a gyermekek és ifjak szerepéről MEZEY: *Deákosság és Európa* 175. skk. A fiatalok liturgikus tevékenységével kapcsolatban emlékeztetek itt a szír egyház máig élő, korábban már említett szokására is.

¹¹ Ld. róluk MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 72. skk., 158. skk.

az első vesperás és a matutínium, míg a kompletórium és a második vesperás helyzete valamivel kevésbé volt előkelő.

Esetleg a táblázatos összefoglalás kiegészítésére ad alkalmat, hogy a korátorok következetesen alacsonyabb rangban állnak, mint az azonos szertartást elnöklő személy. A főesperes mellett kanonokok, kanonokok mellett kanonokok, prebendáriusok, ifjak vagy gyermekek, a prebendáriusok mellett gyermekek vagy iskolások korálnak, így okkal föltételezhető, hogy az ordináriusban nem említett szolgálattevők ily módon viszonyulnak a velük egyidejűleg tevékenykedő celebránshoz, illetve korátorokhoz.

B) A SZERTARTÁSOK SZEREPLŐI

a) A székesegyházi kar tagjai

A székesegyházi liturgia legmagasabb rangú szolgálattevője a püspök (*pontifex* vagy *episcopus*), vagy a szertartásokon őt helyettesítő segédpüspök (*suffraganeus*). Jelenléte a *Rubrica Strigoniensis*-ben a biztosan székesegyházi eredetű, számos ceremoniális adatot megőrző ordókhhoz kötődik.¹² Az Esztergomi ordináriusban majdnem minden említése a nagyhét leírásában szerepel; a pünkösdi kántorböjtt szombatján zajló szentelésekben *dominus ordinarius* vagy *dominus ordinans* a neve.¹³

A káptalan tagjait a szövegek kanonokoknak (*canonici*) nevezik, de utalnak rájuk úgy is, mint az urakra (*domini canonici* vagy egyszerűen csak *domini*). A „dominus” szó használata nem látszik teljesen következetesnek: olykor mintha a kanonokok mind-egyikére vonatkoznék, máskor viszont a káptalani méltóságokat látszik jelölni.¹⁴ Az Esztergomi ordináriusban kétszer olvasható „dominica persona” meghatározás¹⁵ valószínűleg nem a kanonokokkal van kapcsolatban, hanem sajátos szóhasználat szerint a celebránsnak felel meg.

Kanonok feladata, hogy elkezdje az *In pace in idipsum* responzóriumot a nagyböjtt harmadik vasárnapján, és hogy énekelje a *Media vita*, majd az *O rex gloriose* Nunc dimittis-antifóna utolsó verzusát. Kanonok tiszte az Exsultet éneklése, és kanonokok éneklék a Kyrie puerorum „Iesu Christe” kezdetű verseit.¹⁶ Nem zenei szerepeik közül az ordinárius azt említi meg, hogy a püspök az idősebb kanonokok lábát mossa

¹² *RStr* 30–31. (Qu/H6/f5), 32. (Pasc), 51. (O.Ss./d2).

¹³ Ez nem föltétlenül az „ordinárius” szó mai, kánonjogi jelentésének felel meg, hanem a szentelést, vagyis az ordinációt végző személyre (de szintén püspökre) utal.

¹⁴ Ezekről ld. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXXV. skk.

¹⁵ *OStr* 134. (Transl.Adalb.m.), 137. (Ded).

¹⁶ Sorrendben *OStr* 49. (Qu/D3), uo., 51. (Qu/D5), 58. (Qu/H6/S), 54. (Qu/H6/f5).

meg nagycsütörtökön, nagypénteken kötelesek felajánlást tenni a kereszthódolatkor (egyikük ajánlja föl a kelyhet is), húsvétvasárnap pedig külön vonulnak ki a kórusból a nagyvecsernyében és foglalnak helyet a Mária-oltárnál. Teljes számban meg kell jeleniük a Mindenszentek estéjén tartott halotti virrasztáson.¹⁷

A káptalani méltóságokat (*dignitates* vagy *domini in dignitatibus constituti*) illeti az idősebb kanonokok mellett a nagycsütörtöki lábmosás. Közülük az egyik hozza elő a püspöknek a lábmosás után a szétosztandó kenyereket, és a méltóságok egyikének dolga az első nagyszombati prófécia felolvasása. Mindenszentek másnapján, a halottakért mondott püspöki misében a korátorokkal együtt éneklük a *Dies iræ* szekvenciát.¹⁸

Név szerint két káptalani méltósággal foglalkoznak a rubrikák. Az őrkanonokkal (*succustos*) kapcsolatban csak azt írják elő, hogy végezze el a szent sír szertartását nagypénteken¹⁹ (ennek részletesebb leírásával találkoztunk az úgynevezett Hartvik-agendában, illetve a XIV. századi, hangjelzett misszáléban),²⁰ az éneklőkanonokról (*succentor*) viszont részletesebben szólnak. Az ő feladata egyes jelentősebb napokon néhány énektétel intonálása, így a nagyböjti kántorböjtt szerdáján a traktusé, nagyszombaton a *Iam dominus optatas* trópusé, húsvétvasárnap a *Pascha nostrum* Allelujáé, pünkösdkor a *Veni Sancte* szekvenciáé. Két alkalommal verzikus éneklését bízzák rá a szabályok.²¹ A legkülönösebb említés vele kapcsolatban Úrnapjához kötődik: ekkor a korátorok *per succentorem* kezdik a matutínium antifónáit. Mivel az antifónákat Úrnapján biztosan duplikálták, tehát a zsoltárok előtt és után is végigénekeltek, azokat nyilvánvalóan a korátorok intonálták, és a teljes kar fejezte be. A *per succentorem* kitétel így leginkább az antifónák intonáció előtti előéneklésére vonatkozhat, ami valóban a zeneileg legavatottabb szolgálattelvő feladata, így ez a megjegyzés az egyetlen adat Esztergomból erre az Európa-szerte elterjedt liturgikus szokásra.²² Az éneklőkanonok határozza meg, hogy melyik templomhoz vonuljon a rogációs napok körmenete,²³ és olykor —mint fentebb láttuk— ő jelöli ki egy-egy ünnep celebránsát.

¹⁷ Sorrendben *OStr* 56. (Qu/H6/f5), 57. (Qu/H6/f6), 61–62. (Pasc), 132. (O.Ss.).

¹⁸ Sorrendben *OStr* 56. (Qu/H6/f5), uo., 58. (Qu/H6/S), 133. (O.Ss./d2).

¹⁹ *OStr* 57. (Qu/H6/f6). Ugyanő felelős az úrkoporsó előkészítéséért és azért, hogy 8 kispap (*procedens*) folyamatosan zsoltárokat énekeljen körülötte, ill. 4 lámpás égjen mellette mindvégig, vö. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XLI.

²⁰ *H* 78^v; *MNStr* 113^r.

²¹ Sorrendben *OStr* 48. (Qu/QuT/f4), 59. (Qu/H6/S), 60. (Pasc), 78. (Pent), 70. (Asc), 78. (Trin).

²² Az újkori római forrásokban a „*præintonare*” szóval jelölt gyakorlat (vö. FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek I.” 466.) minden általam ismert, kidolgozott középkori zsolozsmarendben szerepel, bár terminológiája igen változatos. Ugyanezt jelenti területenként pl. az *iniungere* (Salisbury), *commendare* (Mallorca), *imponere* (Tournai), *dare* (Laon), *insinuare* (premontreiek) stb.

²³ *OStr* 68. (Pasc/H6/f2).

A *succentor* eredetileg nem maga az éneklőkanonok, hanem annak helyettese, XV. századi székesegyházainkban azonban már ő viselte a tényleges tisztséget felettesével, az úgynevezett *cantor*-ral szemben.²⁴ Inkább szövegtörténeti szempontból tanulságos, hogy míg a „cantor” szó egyszer sem fordul elő az Esztergomi ordináriusban, addig a *Rubrica Strigoniensis* négy alkalommal is szerepelteti, még hozzá kétszer Gyertyaszente-lőkor, egyszer hamvazószerdán és egyszer nagycsütörtökön:²⁵ kizárólag olyan alkal-makkor, amelyek rendelkeznek előzményekkel a „cantor” szót még rendszeresen használó, pontifikális ordóhagyományban, de amelyek közül az Esztergomi ordinári-us a két előbbihez tartozó processziót már nem írja le.²⁶

A kanonoki méltóságok után a javadalmaspapok (*præbendarii*) következnek. Számuk tizenkettő körül lehetett, állandó helyük és jövedelmük volt a karban a káptalan he-lyettesítésére vagy kiegészítésére.²⁷ A föntebb már jelzett ünnepeken ők vezetik a szertartásokat, de ennél jóval gyakrabban említik őket a források más összefüggésben. Az ő feladatuk ugyanis, hogy az egybeeső ünnepeken elmondják a kisebb ünnep óráit a kar által ünnepélyesen végzett (*sollemniçatur per chorum*) nagyobb óra előtt, esetleg után. Bizonyos rubrikák egyes számban (*perficiuntur per præbendarium*) fogal-maznak,²⁸ így elképzelhető, hogy elég volt egyetlen javadalmaspapnak elvégeznie a háttérbe szorult zsolozsmát, de ezt nem tekinthetjük biztosnak a kéziratokban rövi-dítve közölt szövégeknek a nyomtatványban található, sokszor kétségtelenül hibás föloldása miatt.

A székesegyházi papság legalsó hierarchikus fokozata a karbeli papoké (*presbyteri*).²⁹ Az áldozópapot jelölő másik szót, a *sacerdos*-t az ordináriusok ritkán használják,³⁰ és

²⁴ Jóllehet ez utóbbi is *residentia*-ra van kötelezve, inkább ellenőrző jogköre van, míg a tényleges fel-
adatok helyettesére hárulnak, vö. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXXVIII–XXXIX.

²⁵ *RStr* 18–19. (Purif.BMV), 22. (Cin/f4), 30. (Qu/H6/f5). Közvetlen szövegegyezésről az ordinári-us és az ordók között viszont itt sincs szó.

²⁶ Ld. erről föntebb, a II. 1. a) alfejezetében írtakat.

²⁷ Átmeneti állapot volt, amikor Zsigmond király idejében 12 királyi káplán egészítette ki a preben-dáriusok sorát: ők forrásaink idejében már nem működtek. Esztergom eleste előtt a prebendaríusok szá-ma anyagi okból 8-ra csökkent, vö. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* LV–LVI.

²⁸ A *sollemniçare* és a *perficere* mint az ünnepélyes és az egyszerű végzési mód szinte mindig együtt, egybeeső vagy érintkező órákra vonatkozólag szerepel (Szent Szilveszter — kiskarácsony, Aprószent-tek nyolcada — vasárnap, Péter-Pál nyolcada — Szent Szilveszter — kiskarácsony, Aprószent-tek nyolcada — vasárnap, Péter-Pál nyolcada — Szent István király, Mindenszentek nyolcada — *Vidi Dominum*-vasárnap/Szent Imre/Szent Adalbert Ereklýeátvitele). Önállóan a *sollemniçare* csak karácsony nyolcadában található meg, még hozzá az egyaránt ünnepélyesen végzett, kettőzött vesperások összefüggésében.

²⁹ Ld. róluk MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom* 75. skk.

³⁰ A keresztény latinság e rétegében a görög kölcsönszavak alacsonyabb stílusértékűek. Így pl. az *episcopus* köznyelvi a *pontifex*-hez, a *presbyter* a *sacerdos*-hoz képest. Ezek a különbségek a XV. századra ugyan elhalványultak, de a kultusz nyelve valamelyest fönntartotta őket (az euchológia nem nevezhetett

nem ebben az értelemben: rendszerint akkor élnek vele, ha a nem katedrális viszonyok közt illetékes celebráns személyéről beszélnek. Általános jelentésben áll a *presbyter* is például a pünkösdi utáni kántorböjti szombat szentelési rítusában vagy a nagycsütörtöki krizmaszentelésben részt vevő áldozópapok megnevezésekor.³¹ A szó székesegyházi értelmében vett *presbyter*-ek viszont nem vezetnek ünnepi szertartásokat. Az ő feladatuk, hogy három stációban előhosszítják a keresztet a nagypénteki kereszthódolat előtt, vagy hogy szintén nagypénteken bevonuljanak az előző nap félretett Oltáriszentséggel. Máskor a körmenetben tömjénezőt kell vinniük, illetve egy-egy verzikulust énekelnek a mise előtti processzióknak a kórusba való belépésekor³² — bár ugyanez kiemelt esetekben akár az éneklőkanonok tiszte is lehet, átlagos körülmények között azt tanúsítja, hogy a *presbyter*-ek az ordináriusokban az esztergomi kar meghatározott csoportját takarják.

A nem papi résztvevők a székesegyházi iskolából kerülnek ki. Közülük a legidősebbek a *procedentes*, vagyis az előrehaladott diákok: a fiataloktól (*iuvenes*) az különbözteti meg őket, hogy be vannak avatva az egyházirend felsőbb fokozataiba. A *procedens*-ek lehetnek akolitusok,³³ és ölthetnek dalmatikát, sőt az Egri ordináriusból megtudjuk, hogy a misében szubdiákonusként és diákonusként szolgálhatnak.³⁴ Mivel az akolitusi méltóságot a megfelelő szövegrész föltünteti az említett *procedens* mellett, a szó inkább utalhatott életkorra vagy iskolázottságra, mint az egyházi hierarchiában elfoglalt pontos helyre. A haladottabb diákok vezetik Szent István vértanú felezett első vesperását, ők éneklék a nagypénteki kereszthódolat előtt az *Agios* kezdetű akklamációkat, és szerepet kapnak a keresztkúthoz vezetett processziókban mint tömjénvivők vagy az exsultet (a húsvéti gyertya?) hordozói.³⁵

A *socii de scholis* és a *iuvenes* közti különbséget csak az képes érzékeltetni, hogy míg ha az előbbieket korálnak, akkor a celebráns egy prebendárius, addig az utóbbiak korá-

egy szentet *episcopus*-nak vagy *presbyter*-nek, de pl. egy címfőirat igen). A *sacerdos* ezért helyenként, pl. Laonban (ld. FÖLDVÁRY: „Zsolozsmarendek II.” 316.) a rubrikás nyelvben szintén celebránst jelentett.

³¹ *OStr* 55. (Qu/H6/f5), 77–78. (Pent/QuT/S).

³² Nagypénteki kereszthódolat és szenségi processzió: *OStr* 56–57. (Qu/H6/f6); tömjénező: 61. (Pasc), 74. (Vig.Pent); verzikulus: 60. (Pasc), 78. (Trin), 136. (Ded).

³³ Vö. *OStr* 61. (Pasc): „per unum acolythum procedentem in alba dalmatica”. MEZEY: *Deákosság és Európa* 191. olyan papnövendéknek tekinti őket, akik már végleg elkötelezték magukat az egyházi pálya mellett, vagyis alszerpappá lettek szentelve. (A végső elhatározást a szubdiákonusok szentelése [pontosabban a litánia] előtt elhangzó püspöki *admonitio* köti ehhez a fokozathoz, vö. PR 38–39.). Mivel az idézett hely egyértelműen akolitusi rangú, dalmatikába öltözött *procedens*-ről beszél (a participiális értelmezés a szövegösszefüggésben kizárt), a Mezey által egyébként meggyőzően értelmezett kategóriát már az akolitusi fokozatú papnövendékekre vonatkoztathatjuk.

³⁴ *OAgr* 75. mint *astantes*-t említi őket, ami az újkori *ministri sacri*-nak felel meg.

³⁵ Sorrendben *OStr* 57. (Qu/H6/f6), 61. (Pasc). Az exsultet problémájáról ld. FÖLDVÁRY: „Ligatis natibus” 395.

torsága mellett kanonok celebrál. Az ifjak ennek alapján idősebbek lehettek, mint az iskolások — ez utóbbiak az eltérő terminusok kölcsönös hiánya miatt valószínűleg azonosak az Egri ordináriusban „scholares” szóval jelöltekkel. Egy-egy ifjú feladata, hogy a kanonokokkal kapcsolatban már említett *Media vita* első és második verzusát énekelje, és szintén ifjakra tartozik, hogy a Kyrie puerorum-ban —tulajdonképpen a gyermekek szerepét átvéve— ötször megismételjék a szertartásnak nevet adó „Kyrie”-t. Nagypénteken a *Crux fidelis* himnuszt intonálják.³⁶ Az iskolásokról két, már föl-tüntetett korátori működésükön túl csak a nagyszabású virágvasárnapi traktus éneklésével kapcsolatban hallunk: annak második versét osztja rájuk a rubrika.³⁷

Ugyanezen tételekben vesznek részt forrásaink szerint a gyermekek (*pueri*). Egy-egy gyermek éneklé az *O rex gloriose* első két versét, szintén gyermekek éneklé a mondott, *Deus Deus meus* traktus első versét, a Kyrie puerorum után pedig további „Kyrie” kezdetű felkiáltásokkal válaszolnak a *Rex Christe factor omnium* processziós himnusz egyes versszakaira. A jó hangú gyermekek (*pueri vociferati*) a húsvéti nagyvecsernyében is szerepet kapnak: a lettner tetejéről ők szólaltathatják meg a *Christus resurgens* responzórium *Dicant nunc Iudaei* kezdetű verzusát, és ugyanekkor, majd pedig pünkösdi vigíliáján —hangjukra való tekintet nélkül— gyermekek szolgálnak gyertyavívőként is.³⁸ Korátori működésükről föntebb már esett szó: Szent Dorottya, Margit és Katalin napján, ezeken kívül a nagyszombati kompletóriumban, a húsvéti idő Mária-zsolozsmáiban és Dedikáció nyolcadnapján koráltak. Ők kezdik korátorként az Aprószentek első vecsernyéjét, hamvazószerdán pedig litániát énekelnek.³⁹ Az erre vonatkozó szövegrészletekből kiderül, hogy nagyobb ünnepeken palástot ölthettek.

β) Liturgikus szereplők megjelölése és feladataik

Az esztergomi rubrikás nyelv egyik különleges, könnyen félreérthető terminusa a *plebanus*. Ritkábban, de előfordul az ordináriusokban mai jelentésében is mint valamely parokiális templom vezetője: így az egész város papságát megmozgató úrnapi körmenetnél vagy a nagycsütörtöki krizmaszenteléskor, ahol szintén nemcsak a székesegyház klérusa van jelen.⁴⁰ Másutt viszont egyértelműen celebránst jelent: a rokonértelmű *celebrans* szó teljesen ismeretlen az Esztergomi ordináriusban, a *Rubrica Strigoniensis*-ben

³⁶ Sorrendben *OStr* 49. (Qu/D3), 54. (Qu/H6/f5), 57. (Qu/H6/f6).

³⁷ *OStr* 52–53. (Qu/D6).

³⁸ Sorrendben *OStr* 51. (Qu/D5), 52. (Qu/D6), 54. (Qu/H6/f5), 62. (Pasc), 61. (Pasc), 74. (Vig.Pent).

³⁹ *RStr* 10. (Innoc.mm.), 23. (Cin/f4).

⁴⁰ *OStr* 55. (Qu/H6/f5), 80. (Corp). Esztergomban a városi plebánosok kötelesek voltak megjelenni a székesegyház egyes szertartásain, ld. erről KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* XXX.

viszonylag gyakori *officians* egyszer fordul elő,⁴¹ a *dominica persona* különlegesnek számít, a *praesidens* pedig, jóllehet viszonylag gyakori, a húsvéti nagyvecsernye leírására jellemző,⁴² így akár különálló forrásra is visszavezethető lehet. A mise celebránsát emellett *missans* néven is említik a rubrikák — hogy a szintén használatos *missandus* ugyan-ezen szó rövidítésének rossz fölöldásából származik, vagy egykor valóban létező szakkifejezés volt, a kevés példa alapján nehéz lenne eldönteni.⁴³

A korátoroknak (*choratores*) tulajdonított feladatok a következők. A nagyböjti kántorböjt szerdáján az ordinárius szerint nem éneklük a traktust, mert azt a kar éneklük váltakozva — vagyis máskülönben ők a traktus énekesei. Virágvasárnap ők éneklük a szintén rendhagyó módon előadott traktus utolsó előtti versét. Nagycsütörtökön ők kezdik a kommuniót és éneklük a Benedicamust. Nagyszombaton ők éneklük az *Inventor rutili* tűzszentelési himnuszt, amelyre a kar felelget, majd a misében az egyik korátor éneklük a *Confitemini* Alleluját, illetve annak verzusát. Húsvétkor a föltámadási szertartás⁴⁴ előtt a matutínium harmadik rezponzóriumának verzusát éneklük (magát a rezponzóriumot ekkor orgona játssza), a laudesben pedig ők kezdik a *Hac dies* graduálét és az *Et valde mane* Benedictus-antifónát. A körmenetből visszatérve ők éneklük a *Salve festa dies*-t, elkezdik a *Sedit angelus* antifónát, majd a sekrestyéből éneklük a *Recordamini* verzust. A nagyvecsernyében ők intonálják a Kyriét, az első antifónát, a *Hac dies*-t és a Magnificat-antifónát, majd a keresztkúthoz vezetett menet közben éneklendő két zsoltár antifónáit —érdemes kiemelni, hogy a második és a harmadik zsoltáréit viszont nem— és a *Christus resurgens*-t a Benedicamusszal együtt. Szent Adalbert napján korátor kezdük a *Salve festa dies*-t és a *Vita sanctorum* himnuszt. Pünkösdi vigíliáján az Alleluja intonálása és a verzus éneklése a feladatuk, míg az Alleluja folytatását és visszatérését a kar éneklük (a rákövetkező szerdán az első Allelujában a verzust éneklük a kar, a szerepek tehát fölcserélhetők). A szekvenciát a pünkösdi utáni szerdán, majd az Alleluját a következő szombaton szintén korátor kezdük. Úrnapján a négy korátor éneklük az invitatóriumot és a hozzá tartozó zsoltárt, és a már tárgyalt rubrika értelmében ők

⁴¹ *OStr* 59. (Qu/H6/S). *RStr* 32. (Pasc) viszont a *plebanus*-t kétszer is a *pontifex* alternatívájaként nevezi meg.

⁴² *OStr* 44. (Cin/f4), 61–62. (Pasc), 80. (Corp).

⁴³ Ld. erről még föntebb, a III. 2. b) alfejezetben írtakat.

⁴⁴ Az ún. föltámadási szertartás nem a nagyszombati vigíliával azonos. Húsvétvasárnap, a liturgikus játékok szokott helyén, a matutínium és a laudes érintkezésénél helyezkedik el, központi mozzanata az elrejtett Oltáriszentség kiemelése az úrkoporsóból, vö. *RStr* 30. (Pasc); *OStr* 55–56. (Pasc). A *Rituale Strigoniense* a XX. századig tartalmazta ezt a rítust a zsolozsmától már függetlenül (ld. uo. 406. [Tit. IX. cap. 2.]) mint a föltámadási körmenet nyitányát. Esztergomban legkésőbb a XV. század második felére kiszorította a *H*-ból és a *P*-ből még ismert, eredetileg ugyanitt éneklendő húsvéti játékot. Ez utóbbi viszont még szerepel a XV. századi Istanbul, TSM 2429. graduáléban — rá hivatkozik DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 112.

éneklik a laudes antifónáit is. A körmenet elején ők éneklik a *Tantum ergo*-t, majd a *Hommo quidam* rezponzóriumot. Szent Kereszt Föltalálásakor az egyik korátor énekli az *O crux gloriosa* antifóna visszatérésekor annak verzusát. Mint a káptalani méltóságokkal kapcsolatban említettem, Mindenszentek másnapján a *Dies irae* szekvenciát a teljes kar helyett csak a korátorok és a méltóságok éneklik.⁴⁵

A diákonusokat, a szubdiákonusokat és az akolitusokat megszokott nevükön nevezik az esztergomi rubrikák (*diaconus, subdiaconus, acolythus*). A két forrásban összesen négyszer használt *astans* két alkalommal mint az *astare* egyszerű participiuma jelenik meg, egyszer pedig általában fedi a szolgálattevők csoportját.⁴⁶ Az Egri ordináriusból ismert jelentésére⁴⁷ az Esztergomi ordinárius egyetlen helye szolgáltat párhuzamot: itt az *astans* valószínűleg szerepapot vagy infulistát jelent.⁴⁸ Az akolitusokkal, alszerpapokkal és szerepapokkal kapcsolatos részletek a római rítusban szokásos szerepeket tulajdonítják nekik, legföljebb arra érdemes fölhívni a figyelmet, hogy a nagypénteki csonkamisére és a nagycsütörtöki lábmosást megkezdő, olvasmányos részre a diákonuson és a szubdiákonuson kívül mindössze egy akolitus öltözik be, majd hozzájuk csatlakozik két gyertyavivő:⁴⁹ a gyertyavivők tehát nem akolitusok, az akolitus pedig inkább a szerepap és az alszerpap által meghatározott hierarchikus láncolat harmadik tagja.⁵⁰ Az említett szolgálattevők még a keresztkúthoz indított menetekben kapnak fontos szerepet.⁵¹ Szentelésüknek az Esztergomi ordinárius a pünkösöd utáni szombaton adja tőle szokatlanul részletes leírását.⁵²

A gyertyavivők (*ceroferarii*) minden olyan esetben, ahol kilétükre fény derül, ifjak vagy gyermekek. Jelenlétük mind a misében, mind a zsolozsmában az ünnepélyesség

⁴⁵ Sorrendben *OStr* 48. (Qu/QuT/f4), 52. (Qu/D6), 55. (Qu/H6/f5), 58–59. (Qu/H6/S), 59–62. (Pasc), 69. (Adalb.m.), 74. (Vig.Pent), 76. (Pent/QuT/f4), 77. (Pent/QuT/S), 79–80. (Corp), 92. (Inv. Crucis), 133. (O.Ss./d2). A hasonló típusú tételek intonációira nem hivatkoztam egyenként; az *RStr* csak ilyenekkel járul hozzá a fönti gyűjtéshez (ott inkább mint *choralis*-ok szerepelnek).

⁴⁶ *RStr* 23. (Cin/f4); *OStr* 55. (Qu/H6/f5) — participiumként; *OStr* 58. (Qu/H6/S) — több szolgálattevő.

⁴⁷ Vö. *OAgr* 267.

⁴⁸ *OStr* 59. (Pasc) — egyetlen püspöki asszisztens.

⁴⁹ *OStr* 56. (Qu/H6/f6), 55. (Qu/H6/f5).

⁵⁰ Ezt tanúsítja számos régi egyházmegyes rítus, amelyekben a „tridenti” rendtartásban megszokott *linea* (a missa sollemnis-ben az oltárnál egymás mögé fölsorakozó pap, szerepap és alszerpap) negyedik tagja egy albába öltözött akolitus. Az, hogy az akolitusok mintegy a nagyobb rendekhez tartoznak, megerősíti a föntebb, a *procedens*-ekről írtakat.

⁵¹ Nagyszombaton, a húsvéti nagyvecsernyében és pünkösöd vigíliáján, vö. *OStr* 58. (Qu/H6/S), 61. (Pasc), 73–74. (Vig.Pent).

⁵² *OStr* 77–78. (Pent/QuT/S). A leírás különlegessége, hogy a pontifikális szertartások szokásosan nem részei az ordináriusoknak. A kántorböjti szombatok hagyományosan az ordinációk alkalmi, de a pünkösdi kántorböjti tekintetben való kiemelése esztergomi sajátosság.

jele, de —mint például a húsvéti Mária-hóránknál— nem szükségszerű. A gyertyavivők rendszeresen szerepelnek a körmenetek leírásaiban is.

Az általánosabb, szolgálattevőkre vonatkozó kifejezések közül a *ministri* és a *chorus* érdemel figyelmet. Az előbbi mindig a miséhez kötődik, és a püspök mellett szolgáló asszisztenseket fedi.⁵³ Az utóbbi a teljes klerikusi gyülekezetet jelenti, szemben a néppel: a szentély és a kórus terében a kar felel meg annak a liturgikus szereplőnek, amelyik a hajóban —a Szent Kereszt- és a Mária-oltár terében—⁵⁴ a néppel azonos. Zenei jellegű megjegyzésekben a *chorus* a jelenlévők összességét takarja, szemben az egyes énekesekkel vagy azok kiemelt csoportjával. Ugyancsak a „chorus” szó jelölheti az egyik vagy a másik félkart, az egybeeső ünnepek hórának megkülönböztetésekor pedig a kar említése arra vonatkozik, hogy az általa végzett zsolozsma kapja az ünnepélyesebb formát.⁵⁵ A „cantor” szóról írtakhoz hasonló jelenség, hogy a régibb forrásokban szokásos „clerus” megjelölés igen ritka a két ordináriusban, és ilyenkor sem a karnak, hanem a városi papságnak felel meg.⁵⁶ A „clericus” szó az Esztergomi ordináriusban egyáltalán nem, a *Rubrica Strigoniensis*-ben egyszer található meg, a *clerus* közvetlen közelében: mindkettő a lábmosás szertartásának egy, a pontifikális ordóhágyomány nyelvezetét idéző leírásából származik.

Az Esztergomi ordináriusban az említettekén kívül előforduló szereplők közt talán világi előkelőknek vagy segédeknek felelnek meg a *satrapes*, akik a lábmosáskor osztott ajándékokat hozzák elő.⁵⁷ Ugyanitt találkozhatni az iskola vezetőjével (*rector scholæ*), aki a szertartás befejeztével beszédet intéz a néphez. Az érsek szolgái (*famuli domini archiepiscopi*) az úrnap körmenetben viszik a baldachint.⁵⁸ A húsvéti matutínumba illesztett föltámadási szertartásban van szó két tömjénezőről (*incensarii duo*):⁵⁹ a szóhasználatnak nincs párhuzama a tárgyalt forrásokban, a szövegkörnyezet pedig nem engedi eldönteni, hogy tárgyakról vagy személyekről van szó. Mivel a tárgyat jelentő „thuribulum” és „pyxis” szavak máskor előfordulnak, a hímnemű *incensarius*-t tekinthetjük tömjénvivőnek. Egy helyütt ugyan kiderül, hogy a középkori szokás szerint

⁵³ *OStr* 52. (Qu/H5/ff), 55. (Qu/H6/f5), 57. (Qu/H6/f6), 58. (Qu/H6/S), stb. Ha az *OStr* 59. (Pasc) „ministri, unus astans, duo ceroferarii” részletét helyesen központosom, vagyis a *ministri*-t nem értelmezi a folytatás, hanem az maga is meghatározott személyekre vonatkozik, akkor a szót a „tridentí” terminológia szerinti *ministri sacri* értelmében kell fölfognunk, esetleg közjük sorolva az akolitust is.

⁵⁴ Ld. ezekről alább, az e rész 4. b) és c) alfejezetében írtakat.

⁵⁵ Ld. föntebb, a *sollemnizare* és a *perficere* különbségéről írtakat.

⁵⁶ *RStr* 30–31. (Qu/H6/f5); *OStr* 56. (Qu/H6/f5), 60. (Pasc), 80. (Corp).

⁵⁷ *OStr* 56. (Qu/H6/f5), vö. DU CANGE: *Glossarium* VII. 316.

⁵⁸ *OStr* 80. (Corp).

⁵⁹ *OStr* 59. (Pasc).

egyazon személy vitte a tömjénezéshez szükséges két tárgyat,⁶⁰ a többes szám mégsem zavaró, mert a két tömjénező egyidejű használatára számos párhuzamot lehet találni. A *baculista* máig elterjedt szóhasználat szerint a pásztorbotot felügyelő szolgálattevő volt, a húsvéti nagyvecsernye körmenetében fölvonuló *induti* pedig a részletesen leírt processzió résztvevőinek felelnek meg. Bár a szó értelmezése nyilvánvaló, talán nem véletlen, hogy az Esztergomi ordinárius ceremoniális szempontból legértékesebb részletét jelentő nagyvecsernye-leírás⁶¹ nem mutatkozik az alapszöveg elidegeníthetetlen részének: a korábban idézett *praesidens* és az imént kiemelt *induti* egyaránt az ordó sajátos szókészletéhez tartozik.

C) A LITURGIKUS ÖLTÖZETEK ÉS SZÍNÜK

A zsolozsmázó kar alapöltözete a *superpellicium*, vagyis a karing.⁶² A korabeli, magyar vonatkozású ábrázolások erősen redőzöttnek mutatják, a mai karingeknél általában hosszabb, olykor színes szövetből is készülhet, ujja bő, vagy akár egyszerű hasíték is lehet rajta a kéznek.⁶³ A karinget az ordináriusok a zsolozsma összefüggésén kívül csak az előénekesekkel kapcsolatban említik: a virágvasárnapi körmenet után a korátorok leveszik palástjaikat —addig a ruhák leterítésének rítusa miatt is szükség volt rájuk—, és karingben vesznek részt a misén.⁶⁴ Mivel a korátorok nem számítanak *minister*-nek, öltözetük a karbeli papságéval lehet azonos. Ha a celebráns és a korátorok csak karingben végzik a hórát, az lehet jele az ünnep alacsonyabb rangjának (például Péter-Pál nyolcadnapján vagy Szent Katalinkor), de a böjti időszaknak is: így a virágvasárnapi első vecsernyén, amelyet valamely káptalani méltóság vagy akár a segédpüspök vezet, mind a celebráns, mind a korátorok karinget viselnek.

A palást (*cappa*) a zsolozsmázó kar vezetőinek, a celebránsnak, másodsorban a korátoroknak ünnepi öltözete.⁶⁵ A kar más tagjai valószínűleg nem viselték, jóllehet a

⁶⁰ *OStr* 73. (Vig.Pent) — ez ellentétben áll a Tridenti Zsinat utáni magyarországi rendtartással, amelynek egyik, a rómainál eltérő jellegzetessége éppen a külön turifer és navikulista alkalmazása volt.

⁶¹ *OStr* 61–62. (Pasc).

⁶² Vö. BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 85. skk.

⁶³ Pl. a Magyar Nemzeti Galéria Szent Márton albengai miséjét ábrázoló, ismeretlen helyről származó táblaképén, 1490 körül, vagy ifjabb Vitéz János kb. ezzel egykorú pontifikálójának ábrázolásain (Roma, BAV Ottob. Lat. 501.).

⁶⁴ *OStr* 52. (Qu/D6).

⁶⁵ Ez ellentétben van az újkori római rendtartással, amely —mint már szó volt róla— a korátoroknak megfelelő kántorokat megkülönbözteti a pluvialistáktól. Míg az előbbieket csak karinget, addig az utóbbiak palástot is viselnek. Az ismert székesegyházi rítusokra, sőt egyes, az újkorig fennmaradt rendi liturgiákra viszont jellemző, hogy a kántorok ünnepnapokon palástban szolgálnak.

palást elődje nem volt liturgikus ruhadarab, amint egyes szerzetesi habitusok részeként ma sem az.⁶⁶ Az ordináriusokban említett palást az egykorú ábrázolások alapján legfőljebb mértékletesebb díszítésében tért el a barokk és újkori pluviáléktól,⁶⁷ de föltételezhetjük, hogy már ekkor használatban voltak értékes, finoman kidolgozott darabok.⁶⁸ A palást értékelésében az egyetlen lényegi különbség az újkori gyakorlathoz képest, hogy annak viselése nem kötődött papi méltósághoz: mint láttuk, gyermekek is fölvehették, jóllehet a diákok közt csak az úgynevezett *procedens*-ekről föltételezhetjük, hogy akolitusi vagy annál magasabb fokon álltak az egyházirendben. A palást használatáról a zsolozsmán kívül a virágvasárnapi, a húsvéti, az úrnapi és a Szent Adalbert-napi processzióból van adatunk.⁶⁹ Ezekon kívül palástot viseltek már többször idézett, jeles alkalmakkor: így nagyecsütörtöki krizmaszentelésen a szent olajokat előhozó papok, a nagypénteki szertartás gyertyavívői, majd a keresztkúthoz indított húsvéti és pünkösdli menet résztvevői, kivéve az akolitusokat, a szubdiákonust és a diákonust.⁷⁰

A miseöltözetek közül a karingnek felel meg funkcióját tekintve az alba (*alba*).⁷¹ Használatáról a misén kívül egyetlen rubrika sem számol be; egyedül a húsvéti nagyvecsernye és a pünkösdli vigília processziójában viszik a szentelt olajokat albába öltözött akolitusok.⁷² Albát akolitusi fokozat alatt a szolgálattevők nem viselhetnek, ha viszont az akolitusnál magasabb rangú asszisztensek csak albában szolgálnak, az a gyász jele: ezt írja elő az Esztergomi ordinárius a feketevasárnapot követő köznapokra és nagypéntekre.⁷³

Az úgynevezett Hartvik-agenda ádventi ordója után⁷⁴ Esztergomban egyetlen nyoma van a böjtnben szokásos *casula plicata* viselésének:⁷⁵ nagypénteken a szolgálattevők albában vonulnak az oltárhoz, de a passiót kezdő diákonus —amint a szöveg megjegyzi: szokás szerint— fekete kazulát vesz.⁷⁶ Ez a „szokás” a rubrikák szerint nem terjedt ki a készületi időszakok teljességére: a legjelentékenyebb böjtnapokon a

⁶⁶ Vö. BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 119. skk.

⁶⁷ Az angyali üdvözetnek a magyar középkorból fönnmaradt, viszonylag számos ábrázolásán Gábrriel arkangyal rendszerint kappát visel.

⁶⁸ Talán erre utal egyes rendtartásokban a *cappa serica* megkülönböztetése.

⁶⁹ *OStr* 52. (Qu/D6), 60. (Pasc), 80. (Corp), 83. (Adalb.m.).

⁷⁰ Ők ui. a rájuk jellemző miseöltözetet viselik.

⁷¹ Vö. BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 74. skk.

⁷² *OStr* 61. (Pasc), 73–74. (Vig.Pent) — ugyanitt a magasabb rangú asszisztensek is a misén szokásos öltözetükben vonulnak.

⁷³ *OStr* 52. (Qu/H5/ff), 56. (Qu/H6/f6).

⁷⁴ *H* 20^r.

⁷⁵ Erről és használatáról ld. BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 103.

⁷⁶ *OStr* 56. (Qu/H6/f6) — a „quam solet recipere” kitétel nyilvánvalóan a *casula plicata*-ra utal.

kazula elhagyása és a csupasz alba használata volt jellemző. Egy esetben az alba viselését mégis az ünnepélyesség jelének tekinthetjük. A nagycsütörtöki krizmaszentelési misében korátorként szolgáló négy kanonok albában vesz részt a szertartáson:⁷⁷ mint a fönti ellenpélda mutatta, a mise korátorai nem tartoznak az oltár szolgálói közé, ezért más alkalmakkor karingben énekelnek.

A dalmatika Esztergomban a diakonus és a szubdiakonus miseöltözeté:⁷⁸ a pünkösd utáni szombat szentelési liturgiájában a fölszentelt szubdiakonusok közül az, aki a szentleckét fogja olvasni, dalmatikát ölt, és ugyanígy tesz a fölszentelt diakonusok közül az, aki az evangéliumot olvassa.⁷⁹ Másrészt viszont húsvétkor és pünkösdkor a keresztkúthoz vezetett processzióban is dalmatikába öltözik a szubdiakonus és a diakonus, jóllehet ezek misén kívüli szertartások, és a két szolgálattevő szerpapi funkciót ekkor nem lát el. A kanonokok egyikének tartja fönn az ordinárius az *Exsultet* éneklését, de mivel ez diakonusi feladat, az illető kanonok dalmatikában végzi.⁸⁰ Mindezek alapján biztosnak látszik, hogy az esztergomi rítus nem ismerte a tunicellát mint a szubdiakonus sajátos öltözetét, és mind az alszerpap, mind a szerpap miseöltözetének a dalmatikát tekintette.

Az Esztergomi ordinárius már többször idézett, húsvéti processzióleírásából arra lehetne következtetni, hogy olykor az akolitus is öltözhett dalmatikába: a menet negyedik tagjaként egy akolitusi rangú diák (*procedens*) fehér dalmatikában vonul. A szöveg hely biztosan hibás, mert az akolitus egy szenvedő állítmány végrehajtó határozójaként szerepel, a mondatnak azonban nincs alanya,⁸¹ így az adatot nem tekinthetjük hitelesnek. A fölvetést mégis megerősíteni látszik, hogy a nagypénteki kereszthódolatkor és az utalás, valamint az egri és a „szepesi” párhuzamok alapján Szent István vértanú vesperásában egy-egy *procedens* vesz dalmatikát. De —mint korábban részleteztem—⁸² mindkét esetben fordítva (*perverse*, illetve *non directo modo*) öltik magukra a ruhadarabot. A szokatlan eljárás mintegy hitelteleníti a dalmatikába öltözést: a két alkalmat összeköti, hogy egyik sem miseliturgia, és hogy a papnövendékek valószínűleg nem érték még el a szubdiakonusi fokozatot.

A többi liturgikus öltözetről csak szórványos utalásokból értesülünk. Ünnepi kazulákba öltözik a klérus az úrnapi körmenethez, Szent Dorottya napján a gyermekek *in crinilibus* (megkoszorúzva) korálnak, Mindenszentek másnapján pedig *in pontificalibus*

⁷⁷ OStr 54. (Qu/H6/f5).

⁷⁸ Vö. BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 88. skk.

⁷⁹ OStr 77–78. (Pent/QuT/S).

⁸⁰ OStr 58. (Qu/H6/S).

⁸¹ OStr 61. (Pasc): „... quarto per unum acolythum procedentem in alba dalmatica” (sic).

⁸² Ld. erről és a forrásokhoz föntebb, a II. 1. b) alfejezetben írtakat.

éneklik a *Requiem*-et⁸³ — hogy ez általában vonatkozik a püspöki liturgiára, vagy valóban az ornátusra utal, azt a „pontificale” szó három, mindannyiszor különböző értelmű használatából nem tudjuk megállapítani.⁸⁴ A szertartási ruhák használatának különös helye a nagypénteki kereszthódolat, amelyen esztergomi szokás szerint vörös kazulába öltöztették a keresztet, és azt emelték föl róla háromszor, hogy végül teljesen láthatóvá váljék a Megfeszített.⁸⁵

A liturgikus színek használatáról⁸⁶ az úgynevezett Szepesi ordinárius egyáltalán nem, az Esztergomi ordinárius viszonylag kevészer nyilatkozik. Az erre vonatkozó szöveghelyek a következők:

ALKALOM	SZÍN	ALKALOM	SZÍN
Adv/H3/f4	fekete	Corp.	fehér
Adv/H3/S	fekete	Oct.Corp.	fehér
Adv/D4	sárga/kék	Phil.Jacob.ap.	vörös
Qu/D4	fehér	Joh.Bapt.	fehér
Qu/D5	vörös	Ladisl.reg.	zöld
Qu/H6/f6	vörös	Vig.Visit.	fekete
Qu/H6/S	fehér	Vig.Assumpt.	fekete
Pasc/D1	fehér	OSS/d2	fekete
Pasc/H6/f4	fekete	Cathar.v.	fehér
Vig.Pent.	fehér		

A böjtnapokon (kántorböjt, nagyböjt, rogációk, vigíliák, halottak napja) használatos fekete, illetve a legnagyobb ünnepekre jellemző fehér liturgikus szín tartósan jellemző az esztergomi rítusra, és megmarad még a Telegdi-féle ordináriusnak a liturgikus színekre vonatkozó, rendszeres összefoglalásában is.⁸⁷ Az újkori és mai gyakorlathoz képest itt csak a lila liturgikus szín hiányában mutatkozik eltérés.⁸⁸ Az ordinárius szövegéből nem derül ki, de magyarországi és külföldi párhuzamokból egyértelmű, hogy a vörös liturgikus szín nagypénteken a kereszthódolathoz kötődik: a szertartás kezde-

⁸³ *OStr* 80. (Corp), 37. (Doroth.v.) — a szokás eredetéről nem tudok többet; *OStr* 133. (O.Ss./d2).

⁸⁴ Az idézett helyen kívül egyszer püspöki szerkönyvet (*OStr* 125 [Qu/QuT/S]), egyszer pedig trónszéket vagy falditoriumot (*OStr* 55. [Qu/H6/f5]) jelent.

⁸⁵ *OStr* 57. (Qu/H6/f6), vö. *OAgr* 59.

⁸⁶ Történeti összefoglalást ad BRAUN: *Die liturgischen Paramente* 38. skk. A középkori gyakorlathoz és szemlélethez ld. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 224–229.

⁸⁷ *OTel* V5^v–V7^r. A XV. századi források különleges színválasztásai ennek alapján nem értelmezhetők. Az *OAgr* valamivel bővebb adatainak összegyűjtéséhez ld. DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 56–57.

⁸⁸ Az *OStr* nem ismeri, az *OTel* a hitvallók és az özvegyek ünnepeihez köti, az *OAgr* viszont ádventi vasárnapokon a fekete alternatívájaként — a mai szokással összhangban — megengedi a violát.

tén a celebráns mint az egyetlen nemcsak albába öltözött liturgus feketében volt, és fekete kazulát vett a diakonus is a passió énekléséhez.

Jellemzőbb ezeknél, hogy a magyar népi nevén feketének nevezett vasárnap liturgikus színe a vörös volt, vagy hogy *Latare* vasárnapon fehér színt használt Esztergom. Egészen sajátosnak számít a sárga vagy kék (?) szín⁸⁹ használata ádvent negyedik vasárnapján, majd a zöld szín használata Szent László király ünnepén. Fülöp és Jakab apostolok vértanúkként kapnak vörös liturgikus színt, Keresztelő Szent János születése viszont —Durantusnak az Egri ordináriusban is idézett okfejtése alapján—⁹⁰ fehérben ünnepeltetik, mivel saját ünnepe van vértanúhalálának is.⁹¹ Annál érdekesebb, hogy Szent Katalin napján nem látszik érvényesülni a korabeli liturgika álláspontja: a szűz és vértanú ünnepén ugyanis a vértanúság lenne előbbre való, amelyet a vörös szín jelképez.⁹²

Az adatok csekély száma miatt a szolgálattevőkről és öltözetükről szóló fejezet nem örvendeztethette meg jelentékeny fölfedezésekkel a középkori magyar liturgikus hagyomány iránt érdeklődőket, de alkalmas volt arra, hogy összegezze az egyébként nehezen áttekinthető szövegek ilyen vonatkozású adatait, megerősítsen néhány föltételezést és kizárjon egyes visszavetítéseket. Hasonló eredményekre számíthatunk a soron következő, zenei tárgyú fejezetben is. Az ordináriusokban azonban mindkét szempont a direktoriális szabályozás szolgálatában áll, így ha egyenként nem is elégítik ki az intézmény- vagy zenetörténetet, értékes részletekkel tehetik teljesebbé a liturgikus év korabeli kezeléséről szerzett eddigi benyomásainkat.

⁸⁹ A *color flavens* sárgával vagy kézzel való azonosítása bizonytalan, ld. vele kapcsolatban *MKLSz* „Blaveus”, ill. „Flaveus” szócikkét (I. 347., IV. 108–109). Az *OAgr* ugyanezt rendeli Szent László, Szent István király, Mária Magdolna, Szent Anna és Szent Erzsébet ünnepéhez, de mivel nem szól ádvent 4. vasárnapjának színéről és Szent Lászlókor ismét szembekerül az *OStr*-szel, adatai Esztergomra nem vonatkoztathatók.

⁹⁰ Ld. erről fentebb, a II. 2. a) alfejezetben idézett helyeket.

⁹¹ Ti. Szent Iván augusztus 29-i Nyakavágása.

⁹² Ld. erről fentebb, a II. 2. a) alfejezetben idézett helyeket.

3. DALLAMUTALÁSOK ÉS ELŐADÁSMÓD

A középkori latin liturgia változó zenei anyagát —amennyire azt az írásos rögzítés lehetővé teszi— a hangjelzett szerkönyvek alapján rekonstruálni lehet. A graduálék, az antifonálék vagy a teljes szerkönyvek azonban csak a szóbeli hagyomány segédeszközei voltak: bár a zenei és az általa hordozott szöveges anyag a középkor utolsó századaira jelentősen földuzzadt (szétfeszítve ezzel az oralitás lehetőségeit), és a kottairás, majd később a kottanyomtatás is közkeletűvé vált, a gregorián ének alapelemeinek és a tételkészlet jelentős részének elsajátítását a gondos iskolázás és a szakadatlan szer-tartási élet biztosította. Még inkább így volt ez a mise- és a zsolozsmaproprium készletén kívül eső tételek és a megszólaltatás módja, liturgikus beágyazódása esetén: az élő gyakorlat és a szájhagyomány nem tette szükségessé az ezekre vonatkozó részletek írásos rögzítését, így az őket megismerni kívánó kutató vagy művész nem nélkülözheti a szerkönyveket kiegészítő, másodlagos források tanúságát. Kiváltképp rászorulunk ezekre Magyarországon, ahol az európai átlagnál sokkalta töredékesebb szerkönyvi forrásanyagból ugyan megismerhető a mise és a zsolozsma majdnem teljes propriuma,¹ de ahol a recitatív tónusok, a rendszeresen ismétlődő vagy azonos szöveg mellett időről időre változó dallamok azonosítása túlságosan kevés vagy csak retrospektív jellegű emlékre támaszkodik, olykor pedig egyáltalán nem lehetséges.²

Számos külföldi példa igazolja, hogy az ordinárius maga is lehetett hangjelzett könyv. Némelyikhez tonárius csatlakozik, másokban az intonációk vannak hangjelzéssel föltüntetve. Nem rikák az ordináriusok elején vagy végén közölt kottás bejegyzések, vagy a bizonyos tétel típusokhoz a szöveg belsejében csatlakozó teljes, esetleg emlékeztető hangjelzések sem.³ Ahol ezek hiányoznak, a szöveg ott is rendszeresen

¹ Kivételt csak egyes részahagyományok olvasható hangjelzéssel meg nem örökített tételei képeznek, ill. néhány kevésbé széles körben tisztelt szent csak szöveggel fönmaradt officiuma.

² Az ismert forrásokhoz és tartalmukhoz ld. RAJECZKY: *Magyarország zenei története* I. 265. skk.

³ Tonárius csatlakozik a salisburyi ordináriushoz (FRERE: *The Use of Sarum*), a sorok közé írt dallamutalások találhatók pl. az amiens-i, az essenai apátság, a bayeux-i ordináriusban (DURAND: *Ordinaire de l'église Notre-Dame Cathédrale d'Amiens*; ARENS: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche*; CHEVALIER: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux*). A kármeliták középkori normakönyvének végén helyet hagytak a miseordinárium egységes, rendi dallamainak (ZIMMERMANN: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel*), és uo. 162. szövegesen is („cum nota fa fa mi mi”) utal dallamra. Kézírtas kottatoldalakok az *OStr* egyes példányaiban is többször szerepelnek.

közöl zenei adatokat: részletezőbb ordináriusok zenei szempontból is beszámolnak a zsolozsma, ritkábban a mise szokásos menetéről, de a szűkszavúbbak is kitérnek a szokásostól eltérő módon megszólaltatott tételekre, az ordinárium dallamváltozataira, és soraik között olvasva alkalmanként olyan részletekre lehet bukanni, amelyeket mint maguktól értődőket az egykorú szerkesztő nem akart közölni, közvetve mégis fönntartott az utókornak.

Az alábbiakban előbb az Esztergomi ordinárius kéziratok előzményeiben föltételezhető kottás, illetve a nyomtatott változatban is szereplő, szöveges dallamutalásokat mutatom be (a), majd az előadásmódra vonatkozó néhány szöveghelyet foglalom össze (b).

A) DALLAMUTALÁSOK

a) *Notandum-helykihagyások*

Mind az Esztergomi, mind az Egri ordinárius kéziratok előzményében szerepelhettek kottás bejegyzések. Noha a kottanyomtatás lehetőségével még nem éltek, a két könyv sajtó alá rendezői is üresen hagyták azokat a felületeket, amelyekre reményük szerint a gondos használó kézzel jegyezte volna be a hiányzó hangjelzést.⁴ Mint sokszor a hasonló céllal kihagyott inícialek kéziratok pótlása, ez többnyire elmaradt: legalábbis az általam ismert nyomtatványok egyikében sem találtam a megfelelő helyeken kottás bejegyzést. A téglalap alakú, ritkábban egész soros üres felületek rendeltetésére is csak az derít fényt, hogy alattuk meghatározott tételtípusoknak a szövegösszefüggésbe olykor néhány szóval vagy sorral odébb illeszkedő kezdete olvasható, gyakran a *nota*-ra hivatkozó, máshol *ut ibi* vagy *ut hic* kiegészítéssel, illetve hogy az Esztergomi ordinárius 1520-as példányaiban⁵ már négy, vörös kottavonal is került (kissé túlméretezett vonalközökkel) a kiegészítendő helyekre.

Kiadásomban az eredetileg hangjelzésre szánt szövegek vagy tételkezdetek után kettőspontot tettem, majd kisebb betűvel szedett, zárójeles (notandum) betoldással próbáltam érzékeltetni a nyomtatványban található szabad felületet.⁶ Kéziratok kiegészítésekkel ellátott példányt ugyan még nem találtam, az elveszett előzmények zenei

⁴ Az ordináriusoknál nagyobb arányban egészültek ki kéziratok hangjelzéssel a nyomtatott misszálék, amelyeket ezért SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 73–79. is számon tart.

⁵ *Ordinarium Strigoniense*.

⁶ A dallamutalást jelentő szövegeket nem hagytam meg könyvbéli helyükön, hanem a szövegösszefüggésnek megfelelően helyeztem el.

tartalmának fölidézése érdekében mégis hasznos megszerezni, hogy milyen tételtípusokhoz és milyen arányban fűződtek a helykihagyások.

Az 1509-es kiadásban szereplő negyvenkilenc helykihagyás többsége (összesen huszonnyolc) Benedicamus-dallamot rögzített — ennek jelentőségét alább, a Benedicamus-dallamutalásokkal kapcsolatban kísérlem meg értelmezni. A további, bizonyára nem teljes kikottázásra, hanem csak zenei emlékeztetésre szánt tételek elsősorban a miscordináriumból valók (hét Kyrie és öt Sanctus). További négy helykihagyás himnuszszövegekhez tartozik: egy alkalommal az *Ad cenam Agni* kezdetű húsvéti kompletórium-himnuszhoz, háromszor pedig a *Te lucis ante* kezdetű kompletórium-himnusz közvasárnapi, Szent Márton, illetve Szent Katalin napjára szánt dallamváltozatához.⁷ Két helykihagyás a *Salva nos* Nunc dimittis-antifóna egyes használataihoz kötődik.⁸ Ennek az antifónának egy harmadik, egy negyedik és egy hatodik tónusú változata is fennmaradt a hangjelzett forrásokban,⁹ így az adatok a liturgikus alkalmazásról mondanak el többet. A hatodik tónusú dallamot az ordinárius az első nyári história beiktatásának vasárnapjához rendeli, valamelyik másikat pedig Szentháromság-vasárnapkor ajánlja. Helykihagyás nélkül, de említ még a szöveg egy nyári (*in astate*) dallamot: biztosan ez használatos a vízkereszt nyolcadát követő vasárnapokon is, így feltehető, hogy az *in astate* a tételhez a legkorábbi forrásokban csatlakozó,¹⁰ negyedik tónusú dallamot jelöli, és talán a nyári köznapok mellett a nem kiváltságos vasárnapokon is ez volt használatban. A fennmaradó három helykihagyás részlegesebb jelentőségű: egyszer a *Christus surrexit* kanció, egyszer az ünnepélyes Asperges, egyszer pedig a *Iesu Christe Fili* kezdetű prima-responzóriumnak a nyári históriák beiktatásakor éneklendő dallamát, vagy annak kezdetét közölte volna az ordinárius.¹¹

β) *Ad notam utalások*

Hangjelzés nélkül, mégis egyértelműen utalnak egy-egy tétel dallamára az ad notam hivatkozások. Ezek közül három az *Ite missa est* dallamát határozza meg. Így a köznapon imponált, húsvét utáni negyedik (*Cantate*-) vasárnapon az *Ite missa est* az aznap, húsvét-köznap, Kyrie „Christe eleison” szakaszának dallamán éneklendő (ez nyilvánvalóan a többi, hasonló helyzetű vasárnapra is érvényes). Szent István király ünnepén az *Ite missa est* a legünnepélyesebb, a *Magna Deus* trópus kezdetéről azonosított dallamot kapja. Végül Szent Jakab apostol miséjében az apostolünnepekre ren-

⁷ A himnuszokhoz tartozó helykihagyások sorrendben: *OStr* 65. (Pasc/D2), 83. (Liber Regum), 135. (Mart.cf.), 141. (Cathar.v.).

⁸ *OStr* 78. (Trin), 83. (Liber Regum).

⁹ Vö. *MM* 3091, 4186, 6064.

¹⁰ Pl. Graz, UB No. 211. 33r; *BNStr* 65r.

¹¹ *OStr* 61. (Pasc), 78. (Trin), 83. (Liber Regum).

delt Kyrie első szakaszára kell rátenni az *Ite missa est*-et.¹² Mint arra még visszatérek, az *Ite missa est*, a *Benedicamus* és a Kyrie dallamválasztása között másutt is közvetlen kapcsolat van.

A többi *ad notam* hivatkozás a himnusz dallamokat érinti. A viszonylag részletes szabályozásra azért van szükség, mert a kishórák himnusz dallamai a latin rítus általános gyakorlata szerint —állandó szövegük megtartása mellett— alkalmazkodnak az éppen esedékes időszak vagy ünnep saját himnusz dallamainak egyikéhez, és csak bizonyos napokon énekeltetnek eredeti dallamukon. A nappali kishórákhoz képest némiképp eltérően viselkedik a kompletórium, mert Esztergom az év jeles időszakaiban és egyes ünnepnapokon saját himnuszt rendel hozzá: ilyenkor természetesen ez érvényesül a hozzá tartozó dallammal együtt.¹³ A kompletórium elsődleges helyzete a kishórák között akkor is megmarad, ha nincs saját himnusza: a rubrikák a prima himnuszával (*Iam lucis orto*) kapcsolatban hagyományosan a kompletóriumra, a kishórákkal kapcsolatban pedig a primára hivatkoznak. Ilyenkor a *Te lucis ante* —a prima, a tercia, a sexta és a nóna himnuszához hasonlóan— a nap vesperásának vagy laudesének himnuszáat követi. Ezek közül rendszerint a vesperás himnusz dallama látszik befolyásosabbnak, de a laudes dallamválasztása érvényesül, ha a vesperás himnusza metrikailag nem alkalmazható a kishórák ambrozián strófaszerkezetére.¹⁴ Az Esztergomi ordináriusban föltüntetett esetek közül csak Mindenszentek napja képez kivételt e szabály alól: itt a laudes himnuszának dallamát veszik át a kishórák, holott a vesperás himnusza is a szokott, nyolcszótagos sorokból áll.¹⁵ Ez az eset azonban kivételnek számít; nem lehet véletlen, hogy a rubrikák minden fölmerülő alkalommal kitérnek rá.

Ha egy nyolcaddal rendelkező ünnepnek nincs is saját kompletóriuma, tehát szövegi szinten az egyházi év megfelelő időszakának szokott kompletóriuma marad meg a nyolcad alatt, az ünnepre jellemző dallamválasztás akkor is érezteti hatását az egész nyolcadban. A prima és a kompletórium szintjén ilyenkor nem mindig van szöveges nyoma a nyolcad befolyásának, a himnusz dallam viszont az időszaki jelleg jelölőjévé válik. Ennél is finomabb jelzés a kishórák dallamválasztása például Mindenszentek vigíliáján. A kiváltságos köznep ekkor Quintinus vértanú ünnepét szorítja háttérbe

¹² *OStr* 64. (Pasc/H5/f2), 113. (Steph.cf.), 106. (Jacob.ap.).

¹³ Ennek oka az, hogy a latin rítusváltozatok többsége egy ünnephez vagy időszakhoz 3 himnuszt rendel (olykor viszont csak kettőt vagy egyet). Ezek általában a matutínumban, a laudesben és a vesperásban kapnak helyet. Az esztergomi rítus szerint a matutínumban nincs himnusz, így az európai közhasználatban lévő tételek egyike a kompletóriumba kerül át.

¹⁴ *OStr* 32. (Purif.BMV) — a vesperás himnusza ilyenkor a szapphói strófákban írt *Quod chorus vatum*, ezért a kishórákat a közkeletűbb, ambrozián verselésű *Quem terra pontus* dallamára éneklük.

¹⁵ *OStr* 128. (O.Ss.) — a vesperás himnusza ekkor a *Christe Redemptor omnium*, de a kishórákat a laudes *Iesu Salvator sæculi* himnuszának dallamára éneklük, amely egyben a kompletórium himnusza a nyolcad folyamán.

(csak könyörgéssel, egy záradék alatt emlékeznek meg róla), de a kishórák himnusz-dallamai a vértanúk közös zsolozsmája szerint alakulnak.¹⁶

Mivel Esztergomban a nagyböjt minden egyes hete saját laudes- és vesperáshimnuszot kapott, a kishórák dallama is hetente alkalmazkodott ezekhez.¹⁷ A vízkereszt nyolcadát követő vasárnapok első kompletórium a szombat esti vesperásban ekkor szokásos *Deus creator omnium* himnusának dallamát vette át,¹⁸ míg a pünkösöd utáni vasárnapok kompletórium a szombat este a pszaltériumi, tehát köznapi dallamot használta, és csak a vasárnap esti kompletórium igazodott —éppúgy, mint vízkereszt után— a második vesperás *Lucis creator* kezdetű himnusához.¹⁹ A vízkereszt nyolcada utáni vasárnapok előkelőbb helyzete mellett talán az is szerepet játszott ebben az intézkedésben, hogy a himnáriumi egyik legértékesebb darabját jelentő *Deus creator omnium* használata Esztergomban csak korlátozott lehetett: a pünkösöd utáni időszakban az *O Pater sancte* foglalta el a helyét, és bár elvileg a nagyböjtig énekelhető volt, az újabb zsolozsmáskönyvek hetvenedvasárnaptól a *Dies absoluti*-val engedték helyettesíteni. A kompletóriumban való alkalmazás ilyen körülmények között —legalábbis a dallamot tekintve— kissé kiegyenlítette az aránytalanságot.

γ) *Benedicamusok*

Az ordináriuskönyvnek nemcsak legtöbb helykihagyása, de legtöbb dallamutalása is a zsolozsmahórákat és a böjtnapok miséit lezáró *Benedicamus*szal kapcsolatos. A *Benedicamus*-dallamokra vonatkozó megjegyzések más adatokkal szemben olyan számosság, hogy belőlük nemcsak a használt dallamváltozatok szinte teljes készletére lehet következtetni, hanem hierarchikus besorolásuk is lehetségessé válik. A *Benedicamus*-dallam ezért úgy jelenik meg, mint az első fejezetben ismertetett ünnephierarchia további tagolásának legjobb indikátora.

A *Benedicamusok* közti választás elsősorban a nap liturgikus méltóságához, másodsorban a óra rangjához alkalmazkodik.²⁰ Többnyire azonos *Benedicamus*ot kap az

¹⁶ *OStr* 127. (Vig.O.Ss.).

¹⁷ Az ordinárius ezzel kapcsolatban ellentmondó adatokat közöl. *OStr* 43. (Qu/D1) szerint minden vásár- és hétköznapon az első hét vesperáshimnusza, az *Ex more docti* adja a kishórák himnusz-dallamát, de a későbbiekben minden héten a megfelelő, változó vesperáshimnusz-dallamot írja elő, vö. *OStr* 45–46. (Qu/D2–D4).

¹⁸ *OStr* 24. (Ep/D2).

¹⁹ *OStr* 79–80. (Liber Regum), vö. 25. (Ep/D2).

²⁰ Ugyanez figyelhető meg a *Liber Usualis* 124–127. által rögzített gyakorlatban. A kishórakkal a könyv nem foglalkozik, a *sollemnis* és a *duplex* ünnepekhez külön *Benedicamus*ot rendel az első vesperásban, a matutinumban, ill. a második vesperásban, a továbbiakban viszont egyetlen dallamot ír elő az

első vesperás, a matutínium és a második vesperás, és tőlük különbözött a kompletórium. A kishórák Benedicamusáról egyetlen adatunk sincs, de épp ezért föltehető, hogy a kompletóriumtól kölcsönzik. Sajátos esetet jelent a karácsony nyolcadába eső ünnepek tropizált Benedicamusa (*Puer natus*): ez karácsonytól vízkeresztig kötelező, majd vízkeresztől választhatóvá lesz, és végül visszatér Gyertyaszentelőkor. A vonatkozó időszakba eső ünnepek hierarchikus besorolását a rá adott „Deo gratias” válasz teszi lehetővé, az ugyanis már az ismert dallamváltozatokat használja.²¹ Az ordinárius „Deo gratias”-dallamutalását ilyenkor a másnappal kell kapcsolatba hozni, hiszen a nyolcadba eső ünnepek sűrű egymásutánjában az ilyenkor szokásos, „másfél-szeres” vesperás már annak Benedicamusával zárul.

A Benedicamusok —és ugyanígy a miseordináriumok— némelyikét egykori trópusok kezdőszavai jelölik. Így a legnagyobb ünnepekhez kapcsolódó zárótétel a Benedicamus *Magna Deus*. Ezt írják elő a rubrikák karácsonykor, Szent István vértanú ünnepén, vízkeresztkor és nyolcadnapján, a húsvéti idő Mária-zsolozsmáiban, áldozócsütörtökön és nyolcadnapján, pünkösdkor és annak nyolcadában (szerdáig), Szentháromság-vasárnapkor, Úrnapján, a szentek ünnepein a húsvéti időben, Keresztelő Szent János napján, Sárlos Boldogasszonykor és nyolcadnapján, Színeváltozáskor, Szent István király ünnepén, Mindenszentekkor, Szent Adalbert Erekyeátvitelének első vesperásában és Dedikációkor. Húsvéttól pünkösd nyolcadáig —beleértve a szentek ünnepeit— allelujával kell énekelni: az allelujás változathoz az ordinárius szerkesztőjének szándéka szerint hangjelzés is csatlakoznék az áldozócsütörtök utáni vasárnapnál és pünkösdnél. A Benedicamus *Magna Deus* szinte minden említése mindkét vesperásra és a matutíniumra vonatkozik: csupán Szent Adalbert erekyeátvitelének ünnepén bizonyul rangosabbnak az első vesperás a másnapi főhóránál.²²

A rangsorban ezután következő Benedicamus *Cunctipotens* a különös tiszteletben álló szentek ünnepein és a legnagyobbak nyolcadában vagy nyolcadnapján szokásos. Ez a Benedicamus-dallam segít kiválasztani az esztergomi kalendáriumban szereplő szentek közül azokat, akiket nemcsak típusuk (egyházdoktor, *patronus patriæ*), hanem népszerűségük miatt emel ki a liturgia. Így azok a kisebb szentek, akiknek ünnepét az aszisztenciarend karvezetők szerepeltetésével emelte ki,²³ mindnyájan a Benedicamus

---

adott nap minden órájához. Az alábbiakkal analóg a legnagyobb ünnepek vigliájára és a nyolcadukba eső vasárnapra föltüntetett, saját dallam.

²¹ A Benedicamusokra vonatkozó pontos helymegadástól a példák nagy száma miatt (az idézeteket kivéve) a továbbiakban eltekintek; a rubrikák könnyen visszakereshetők a megfelelő naptári helyen.

²² *Ostr* 130. (Transl. Adalb. m.) — a laudes ekkor a *Cunctipotens* dallamot követi, a második vesperás pedig háttérbe szorul (prebendáriusok végzik) az ünnepélyes, vsz. Mindenszentek nyolcadáról mondott vesperáshoz képest. A korabeli szemlélet szerint az első vesperás egyébként is a nap legrangosabb zsolozsmahórája.

²³ Vagyis ezek a főntebb, e rész 1. a) alfejezetében azonosított *tabulatum*-ok.

Cunctipotens-szel kitüntetettek közé tartoznak. Az ordinárius szerint ezt a *Benedicamus*-t éneklék Szent Miklós, Aprószentek, Becket Tamás és Szilveszter pápa ünnepén, Szent István vértanú és Aprószentek nyolcadnapján, vízkereszt vigíliáján és nyolcadában, Fábián és Sebestyén ünnepén, Szent Dorottya, Gergely és Ambrus első vesperásában és matutínumában, a nagycsütörtöki misét lezáró vesperás után, pünkösdi nyolcadában (szerdától), Szent Adalbert első vesperásában (ha az ünnep nem a húsvéti időbe esik), Szent László király napján, Péter-Pál nyolcadnapján, Szent Margit, András és Benedek remeték, Mária Magdolna, Szent Anna, Lőrinc, Ágoston és a Tizenegyezer Szűz ünnepén, Mindenszentek nyolcadában, Szent Adalbert Erekleátvitelének matutínumában és vesperásában, Szent Erzsébet ünnepén, Dedikáció nyolcadában és Szent Katalin napján. A *Benedicamus Cunctipotens* szintén a nagyobb órákat zárja le: Szent Adalbert Erekleátvitelének már említett esetén kívül csak a böjtelő vagy a nagyböjt idejére eső szentek (Dorottya, Gergely, Ambrus) ünnepén nem terjed ki ez a dallam az összes órára.

A további *Benedicamus*-ok a szentek közös zsoltosmáival vannak összefüggésben. A nem *Magna Deus*-t használó Mária-ünnepeken *de beata Virgine*, az apostolünnepeken *de Apostolis*, egy vagy több vértanú, szüzek és hitvallók ünnepein *de uno martyre*, *de martyribus*, *de virginibus* vagy *de confessoribus* vették a *Benedicamus*-t.²⁴ Az apostolünnepeken használt dallam előkelőbb lehetett a *Cunctipotens*-nél, mert Péter-Pál ünnepén a *de Apostolis*, nyolcadnapján viszont a *Cunctipotens* változat van előírva.²⁵ E tekintetben is az apostolok közé sorolták Szent Lukács evangelistát, Szent Márk ünnepe viszont a húsvéti időbe esett, ezért *Benedicamus Magna Deus*-szal tüntették ki. A többi kommunis *Benedicamus* rangban alatta marad a *Cunctipotens*-nek, hiszen a főntebb említett szentek között vértanú, szűz és hitvalló is szerepelt, a közös *Benedicamus*-szal ünnepelt napokon azonban olyan szentekről végeztek a órákat, akiknek kultusza Eszter-

²⁴ Tényleges adatot a következőkről találunk. *De beata Virgine*: Szeplőtelen Fogantatás, karácsony (éjféli mise [mint jeleztem, a karácsony bizonyos mértékig Mária-ünnepnek számít]), Gyertyaszentelő, Gyümölcsoltó, Havas Boldogasszony, Nagyboldogasszony nyolcada — *De Apostolis*: András, Tamás, János, János nyolcada, Pálforduló, Péter Székfoglalása, Mátyás, Barnabás, Péter és Pál, Commemoratio Pauli, Divisio Apostolorum, Fülöp és Jakab, Vasas Péter, Bertalan, Lukács, Simon és Júdás — *De martyribus*: Máriusz és tsai, Prímusz és tsai, Basilis és tsai, János és Pál — *De uno martyre*: Marcell pápa, Vince, István pápa, Márton pápa — *De virginibus*: Borbála, Luca, Ágnes, Emerenciána, Ágota, Dorottya (második vesperás), Petronella, Cecília — *De confessoribus*: Damasus, Sulpicius, Antal, Julián, Gellért, Aquinói Tamás, Gergely (második vesperás), Bernát, Benedek, Ambrus (második vesperás), Paulinus, Anianus, Avianus.

²⁵ Itt tehát a *de Apostolis* a *Magna Deus*-szal analóg. Vsz. hasonló rangú a *de beata Virgine* *Benedicamus*.

gomban kevésbé volt jelentős. Szent Dorottya, Gergely és Ambrus második vesperásának végén a hozzájuk illő, kommúnis *Benedicamus*-dallamot kellett énekelni.²⁶

A köznapi (*feriale*) *Benedicamus*-dallam a köznapokon kívül a böjtnapokon és a kompletóriumban, illetve ennek alapján talán a kishórákban használatos. Köznapi *Benedicamus*-t kellett énekelni a húsvéti idő köznapjain vagy köznapon beiktatott vasárnapjain, a vigíliákon, a kántorböjti napokon és a nagyböjt minden köznapján.²⁷ A szentek nagyböjtbe eső ünnepein két *Benedicamus*-t is énekeltek: egy, az ünnephez illőt a szentről mondott óra után, majd egy köznapit az azt követő, a köznapról szóló megemlékezés lezárásaképpen.²⁸ A kompletórium *Benedicamus*-a azokon az ünnepeken is köznapi volt, amelyeken a nagyobb óráké *Magnæ Deus* dallamot kapott.

A miseordinárium dallammegjelöléseiben tapasztalható párhuzamok alapján²⁹ úgy tűnik, hogy további *Benedicamus*-ok is használatban voltak. Ezt erősíti meg néhány notandum-helykihagyással ellátott *Benedicamus*-utalás. Az első nyári história beiktatásának vasárnapjánál egy oldalon két *Benedicamus* kikottázásának is hagytak helyet.³⁰ Az egyik az első vesperásé, a második a kompletóriumé. Mivel az utóbbi biztosan a köznapi dallamot használta, az előbbiben —erre utal vissza a szöveg a matutínium után is— valószínűleg egy önálló, vasárnapi *Benedicamus*-t azonosíthatunk: saját vasárnapi dallamra a miseordináriummal kapcsolatban is találunk hivatkozásokat. Hangjelzésnek hagy helyet az ordinárius ötvenedvasárnap, majd az első három nagyböjti vasárnap *Benedicamus*-ánál is: minthogy a böjti köznapok ferialis dallamot használnak, a megfelelő helyen a böjti vasárnapok saját változata állna, és a miseordináriumban valóban szerepel a köznapitól független, böjti dallamutalás.³¹

Más helykihagyások a fentebb ismertetett *Benedicamus*-ok egyikére emlékeztetnek, vagy segítséget nyújtanak azok módosításához (például a *Magnæ Deus* allelujával való kiegészítéséhez), de azt sem lehet kizárni, hogy néhol —mint Nagyboldogasszonykor— saját, egyszeri dallamot közölnek. A *Benedicamus*-ok dallamának kihagyott he-

²⁶ Az első vesperás és a matutínium *Cunctipotens*-éhez képest ez rangcsökkenést jelent, amelyet talán a böjti-előböjti helyzet magyaráz.

²⁷ Tényleges adatot a következőkről találunk: ádventi kántorböjt, karácsonyi kompletórium, vízkereszti kompletórium, Péter Székfoglalásának kompletóriuma, nagyböjti köznapok, húsvéti köznapok (*dominica feriale recepta* is), nyári-őszi böjtek (Keresztelő Szent János, Sárlos Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Bertalan, Máté, Mindenszentek), őszi kántorböjt szombatja, Mindenszentek kompletóriuma.

²⁸ Az ünnep órája után egy, a szokásos szuffrágiumnál hosszabb megemlékezés következett a köznap saját tételeivel és a böjti jellegzetességekkel, majd (a *super populum* szuffrágium után) közönséges *Benedicamus*-szal, vö. *RStr* 26. (In festis de Quadragesima).

²⁹ Ld. alább.

³⁰ *OStr* 78–79. (Liber Regum).

³¹ A böjtelői *Benedicamus* a *Liber Usualis* —kissé talán távoli— párhuzama alapján inkább a közvasárnapi, mint a böjti változat lehet.

lyek azonban semmiképpen nem jelentenek megannyi önálló dallamot. A Benedicamusok készlete változatos volt, de biztosan alatta maradt a beírásra szánt huszonnolc kottapéldának. Az ordinárius valamelyik kéziratot előzményének végén pedig teljes Benedicamus-táblázat szerepelhetett: Szent Avianus ünnepénél a rubrika a hitvallókról szóló Benedicamusszal kapcsolatban a könyv végére utasít.³²

δ) *A miseordinárium*

Mielőtt a Kyrie és a Sanctus dallamairól szóló hivatkozásokat rendszerezném, hasznosnak látszik összefoglalni a miséhez szükséges dallamanyagra vonatkozó néhány, töredékes megjegyzést. Az evangélium tónusáról kiderül az ordináriusból, hogy annak volt egy ünnepi (*festivális* vagy *sollemnis*) és egy köznapi tónusa.³³ Ugyanezt tudjuk meg a prefáció tónusáról, sőt az Asperges dallamáról is.³⁴ Mindhárom esetben a köznapi dallamot használják a köznapon beiktatott vasárnapok is.³⁵ A Credo az egyszólamú liturgikus énekben nem képezte a szigorú értelemben vett miseordinárium részét: vele kapcsolatban csak annyit olvashatunk ki a rubrikákból, hogy volt vasárnapi dallama, és mivel a tétel a köznapi misékben egyáltalán nem szerepel, ez közvetve azt jelenti, hogy a vasárnapit egy ünnepi dallam egészítette ki.³⁶

A misével kapcsolatos többi dallamutalás a Kyriére és a Sanctusra vonatkozik. Mindkettő ciklusként értendő: a Kyriéhez az ordinárius magától értőden kapcsolja a Glóriát (ezt a kar által énekelt szövegkezdetről inkább *Et in terra*-nak nevezi), a Sanctushoz pedig hozzáérti az Agnus Dei-t. A Kyrie jóval gyakoribb említései alapján — és mert a Sanctusszal kapcsolatban a Kyriénél még ismeretlen megnevezések találha-

³² *OStr* 138. (Avian.cf.): „Benedicamus Domino de confessore, ut in fine, canitur.”

³³ Pl. *OStr* 61. (Pasc/H2/f2), 64. (Pasc/H6/f2). A miseolvasmányok esztergomi dallamáról még közvetett vagy retrospektív forrásunk sincs. Egyedül az evangéliumtónus helyreállítására tett kísérletet Dobszay László a passiók befejező részének dallama alapján, ld. DOBSZAY: „Muta vocem in evangelium”.

³⁴ A miseolvasmányok tónusaival szemben ezeket kottás források is fönntartották, zenei megkülönböztetésük máig élő szokás.

³⁵ Az *OStr* 61. (Pasc/H2/f2) szerint *Quasi modo*-vasárnap kivételt képez, ekkor az evangéliumot *festivaliter* kell énekelni. Mivel egyébként ez a köznapra beiktatott vasárnap sem különbözik a későbbiektől, elképzelhető, hogy a *festivaliter*-t a hasonló alakú *ferialiter*-re kellene javítanunk.

³⁶ A Credo mondását vagy elhagyását bonyolult szabályok rögzítették, és e tekintetben a középkori gyakorlat messze volt az egységestől. Ilyen szabályokat közül pl. a *RStr*-nek is otthont adó kódexben (Budapest, EK Cod. lat. 73.) olvasható, *Rubrica de symbolo maiori* című fejezet (58^r–60^r). A Credo mondása egyrészt nagyobb ünnepélyességet fejezhet ki, másrészt annak lehet jele, hogy az illető szent sajátosan kötődik a hit megvallásához (pl. apostol, evangelista, egyházdoktor, stb.).

tók— a Kyriére tett hivatkozás néhol talán egy teljes ordinárium-ciklust takart, amely mellett csak akkor tüntették föl a Sanctust, ha az ahhoz képest eltért.³⁷

A Kyriék megnevezése és az egyes ünnepekhez való társítása a Benedicamusokéval analóg, de készletük valamivel bővebb.³⁸ A legrangosabb itt is a *Magna Deus* változat, de a karácsonyi nagymisén ez helyettesíthető egy, az ordináriusban csak itt szerepeltetett, *Fons bonitatis* Kyriével, a kiskarácsonytól Gyertyaszentelőig tartó időben pedig a *Latabundus* Kyriét írják elő a rubrikák.

A Kyrie *Cunctipotens* azokat a napokat illeti meg, amelyeket a hasonnevű Benedicamus, de sorozatuk itt újabbakkal egészül ki.³⁹ A fönt említettekhez csatlakozik még karácsony második miséje, a karácsony nyolcadába eső vasárnap, Úrnapja nyolcada, Krisztus Vére ünnepe (esztergomi ereklyeünnep Szent Cirják napján), Keresztelő Szent János Nyakavágása, Szent Imre és Szent Márton napja, Szent Márton nyolcada. A Kyrie-utalások olykor kiegészítik, indokolják is a dallamválasztást. Dorottya napján *iuxta temporis cursum* kell kiválasztani a megfelelő dallamot (itt ez a böjtelő esetleges beálltát jelentheti), Péter-Pál nyolcadnapján pedig *propter octavas Visitationis* használatos a *Cunctipotens* dallam.⁴⁰

A Benedicamusokkal ugyancsak azonos helyzetben találjuk a köznapi, a Boldogságos Szűzről, az apostolokról, az egy, és bár nem említik, nyilván a több vértanúról, a szüzekről és a hitvallókról szóló Kyriéket.⁴¹ A Benedicamusokhoz tartozó helykihasználások alapján föltételezett vasárnapi Benedicamus valóban rendelkezik párhuzammal a vízkereszt nyolcada és a pünkösöd utáni vasárnapokra rendelt Kyriében.

Önálló Kyriét tulajdonít az ordinárius az ádventnek (*ut in Adventu*), és mivel azt ünnepinek nevezi (*sollemne*) és a vasárnapnál említi, arra kell gondolnunk, hogy az ád-

³⁷ Általában elmondható, hogy a hangjelzett misszálék vagy a graduálék korábbi képviselői egymástól elválasztva közlik az ordinárium énekeit (bár van, hogy megadják a Gloria intonációját az egyes Kyriék után), míg a későbbiek párban hozzák a Kyrie-Gloria, ill. a Sanctus-Agnus tételeket. Középkori miseordináriumaink legátfogóbb vizsgálatát KISS: *A középkori magyarországi ordinárium-dallamok* (publikálatlan) végezte el, ennek eredményeiből olvashatók részletek KISS: „A középkori magyar kyriale” című tanulmányában.

³⁸ Az ordináriumtételekre vonatkozó pontos helymegadástól a példák nagy száma miatt (az idézeteket kivéve) a továbbiakban eltekintek; a rubrikák könnyen visszakereshetők a megfelelő naptári helyen.

³⁹ Fölmerülhet, hogy karácsony második miséje Szent Anasztázia tiszteletére kapja a nagyobb szentekre jellemző ordináriumot. Nagy biztonsággal vonható le a következtetés, hogy a *Cunctipotens* Benedicamusszal jelölt ünnepeken a Kyrie is *Cunctipotens* volt, és fordítva.

⁴⁰ *OStr* 33. (Doroth.v.), 102. (Oct.Petr. et Paul.ap.).

⁴¹ Tényleges adatot a következőkről találunk. *De Apostolis*: gyakorlatilag minden apostolról és evangélistáról (Márk a húsvéti idő miatt húsvéti Kyriét kap) — *De uno martyre*: Balázs, Bálint, Szaniszló, István pápa, Márton pápa — *De virginibus*: Borbála, Luca, Brigitta, Ágota, Skolasztika, Petronella, Praxedis, Cecília — *De confessoribus*: Damasus, Leó, Hilarius, Bernát, Benedek, Paulinus, Elek, Eurcius, Maurilius, Maglorius, Bereck, Otmár, Avianus.

venti vasárnapokhoz tartozott, míg az ádventi köznapokhoz további, ádvent-köznap i Kyrie társult. Az ádventi kántorböjt péntekjén a nagyböjti Kyrie (*ut in Quadragesima*) van előírva, amiből egyszerre következtethetünk arra, hogy az egyébként is saját, a készületi időhöz rendelt Kyriét használó ádventben erőteljesebb kiemelést igényelt a böjtnap, és arra, hogy a köznap i mellett használatos volt egy sajátosan böjti Kyrie is. Ennek a Benedicamusokkal kapcsolatban megfogalmazott sejtésem és az ádventi párhuzam alapján szintén lehetett vasárnapi megfelelője. A húsvéti (*paschale*) Kyrie mellett⁴² szó van a rubrikákban egy, a húsvéti idő köznapjaira rendelt, húsvét-köznap i (*feriale paschale*) Kyriéről is. Ez jelentheti azt, hogy a húsvéti idő köznapjain éneklendő köznap i Benedicamus nem azonos a máskor szokásos Benedicamus feriale-val, de lehet, hogy ismét a Kyrie-készletnek a Benedicamusokét meghaladó gazdagságával van dolgunk.

Mindenszentek másnapjára egy addig és azután sem említett halottas Kyriét (*defunctorum*) rendel az ordinárius. A további, talán a szerző nevével jelölt Kyriék liturgikus besorolása nem egyértelmű, ezért egyszerű ismertetésükkel kell megelégednem. Tizenhétyszer említi a szöveg a magyaros hangzású, *Kapolna* Kyriét, kizárólag a nyári időszak kisebb szentjeivel kapcsolatban. Tizenegyszer utal a *Baxa* Kyriére, méghozzá Orbán, Albanus, Apollinaris, Pantaleon, Donát, Tiborc, Generius, Leodegarius, Dömötör, Tódor és Krizogon ünnepénél. A nevezettek mindegyike vértanú, és egyik sem tartozik az esztergomi kalendárium kiemelt szentjei közé.⁴³ Orbán napján az ajánlott mellett másik Kyrie is választható (*quod vis*). Egyetlen alkalommal, Szent Vítus és társai napján írja elő a szöveg a Kyrie *Egharis*-t.

A helykihagyással kísért, tehát valaha, az ordinárius elődjében kikottázott Kyriék vagy Kyrie-kezdetek könnyen azonosíthatók a mondottakkal. Hangjelzésre szánták a böjt-vasárnapi Kyriét a nagyböjt első vasárnapján, a húsvét-köznap i Kyriét a köznap on beiktatott, húsvét utáni harmadik (*Iubilate*) vasárnapnál és valószínűleg a pünkösd előtti pénteknél, végül a közvasárnapi és a halottas dallamváltozatot.

A Benedicamusok és a Kyriék áttekintése liturgikus használatukra, és nem zenei tartalmukra vonatkozott. Dallamuk azonosítása a zenetörténet —részben már meg-

⁴² Ez használatos nagyszombaton, húsvét nyolcadában, a nem köznap on beiktatott húsvéti vasárnapokon, a szentek ünnepein a húsvéti időben.

⁴³ Közülük csak Dömötör részesült kiemelt tiszteletben Magyarországon mint *patronus patriæ*, de az *OStr* 126. (Demetr.m.) egyébként létező, saját officiuma helyett közös tételekkel emlékezik meg róla. Ebből arra következtettek, hogy a vizsgált korban Dömötör Esztergomban nem, legföljebb a kultuszához szorosabban kötődő déli országrészben (leginkább a kalocsa-zágrábi rítusterületen) állt különös tiszteletben. A kultuszról ld. TÓTH: *Szent Demeter*, liturgikus vonatkozásban különösen 110–118., 137–157. (az utóbbi szakasz CZAGÁNY Zsuzsa munkája).

oldott— feladata.⁴⁴ De talán nem hiábavaló itt megemlítenem, hogy például a rubrikás hagyomány összefüggésében föntebb idézett, úgynevezett Pálóczi-misszálé⁴⁵ elején a fönti rendszerrel egybevágó, és talán az ordinárius egykori függelékéhez is hasonló, hangjelzett Gloria- és Ite missa est-táblázat található. Mint előrebocsátottam, a Gloria a Kyrie dallamát követi,⁴⁶ az Ite missa est pedig —miskönyvről lévén szó— a Benedicamus dallamának felel meg. A táblázat Benedicamusokkal fejeződik be azokra a napokra, amelyeken a misét is Benedicamus zárja:

GLORIA — ITE MISSA EST
Fons bonitatis
Cunctipotens
 De Apostolis
 Dominicalis
 De beata Virgine
 Paschalis
 De confessoribus
 Tempore paschali ferialis

De martyribus
Magna Deus
 De virginibus
 BENEDICAMUS
 In Adventu dominicalis
 In Ieiunio dominicalis
 Item in Adventu Domini
 Item in Ieiunio

A Sanctusok említései ritkábbak, és a természetesnek látszó átfedések mellett számos új megnevezéssel szolgálnak. A Sanctusok megjelölései közt nem szerepel a Magna Deus vagy a Cunctipotens, de ünnepélyes (*sollemne*) Sanctus tartozik Szent István első vértanú és Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepéhez, nagyszombathoz, a köznapon beiktatott húsvéti vasárnapokhoz, áldozócsütrtökhöz és a nyolcadába eső vasárnap-hoz, pünkösdi vigíliájához, pünkösdhöz és nyolcadához, Szentháromság-vasárnap-hoz, a szentek húsvéti időben tartott ünnepeihez, Szent Anna, Színeváltás, Krisztus Vé-re, Nagyboldogasszony, Szent Lukács evangelista, Szent Adalbert Ereklvátvitele, Dedikáció és Szent Katalin ünnepéhez. A *Sanctus sollemne* több dallamot is takarhat.⁴⁷ Krisztus Vére ünnepén mint valamelyik ünnepi Sanctusról (*Sanctus sollemne aliquod*)

⁴⁴ KISS: *A középkori magyarországi ordinarium-dallamok* című dolgozatában az ordinarium-ciklusok liturgikus használatának meghatározása esetleges. Egyes sorozatokat azonosít, de alapvetően a dallamokkal és azok változataival foglalkozik. Nála az ordináriuskönyvek még nem merülnek föl forrásként. További eredményekre a magyar szentek korabeli liturgiáját kutatva jutott —immár az ordináriuskönyvek tanúságát is figyelembe véve— KOVÁCS: „Szent Erzsébet” 394–400., majd ezeket egészítette ki uő. Győrött 2007. június 26-án, „Szent László tisztelete a középkori magyar zenetörténetben” című konferenciaelőadásában (megjelenés előtt).

⁴⁵ Budapest, OSzK Clmæ 359.

⁴⁶ A miskönyvben azért éppen ez szerepel, mert a Gloriát —ellentétben a Kyriével— mindig a miséző pap intonálja.

⁴⁷ Mint KOVÁCS: „Szent Erzsébet” 398. megállapította, az alább hivatkozott, ún. *Rosemberg* Sanctus azonos egy, más forrásokban csak *sollemne*-nek nevezett tétellel.

hallunk róla,⁴⁸ és a felsorolásból kiviláglik, hogy az ünnepi Sanctus a Benedicamusok hierarchiájában a Magnæ Deus-hoz és a Cunctipotenshez rendelt alkalmakat egyaránt megillet. Leginkább az ünnepek közti finom, mindegyiknek egyéni liturgikus alkatot kölcsönző különbségtételek tűnnek föl. A húsvét-köznapi Kyriéhez kötött, köznapi beiktatott vasárnap nem húsvét-köznapi Sanctust kap (jóllehet létezik ilyen), hanem ünnepélyeset. Szent Lukács evangelista Kyriéjét az apostolünnepekről vették, de mivel mégsem apostol, Sanctusa nem az apostolünnepeken szokásos, úgynevezett *angelicum* hanem *sollemne*.

Más Sanctusok használata és elnevezése megegyezik a Benedicamusokéval és a Kyriékéval. Vasárnapi (*dominicale*) Sanctus illeti meg a pünkösd utáni vasárnapokat, húsvét-köznapi (*feriale paschale*) a húsvéti idő köznapijait, köznapi (*feriale*) a böjtnapokat, a köznapijait és a köznapon beiktatott egyszerű vasárnapokat, adventi (*ut in Adventu*) Sanctus használatos az advent és a böjtelő (!) vasárnapjain, a Boldogságos Szűz Sanctusa (*de beata Virgine*) a húsvéti idő Mária-miséiben. Az apostolok Sanctusát angyalinak (*angelicum*) nevezi az ordinárius, és ismer Sanctust a vértanúkról, a szüzekről és a hitvallókról (*de martyribus, de virginibus, de confessoribus*).⁴⁹ A halottas (*defunctorum*) Sanctus egyetlen szerepeltetése nem a halottakhoz, hanem az adventi kántorböjthöz kötődik.

Végezetül sorra kell vennem a liturgikusan nem besorolható Sanctusokat. Az úgynevezett *Iacet granum*-ot — melynek címadója nyilvánvalóan Becket Szent Tamás officiumának híres responzóriuma — a nyári időszak szentjeihez kötik a rubrikák, de a vele ellátott ünnepek között hitvalló, egy vagy több vértanú és néhány apostol ünnepe is van, és ugyanezt a Sanctust írja elő az ordinárius Keresztelő Szent János Nyakavágása napjára. *Rosemberg* Sanctus kétféle is lehetett: az egyiket mint választhatót Szent Ambrus ünnepén, a kis (*parvum*) *Rosemberg*-et pedig Szent Erzsébetén ajánlja a szöveg.⁵⁰ Fölismerhetően magyar személynév (Gál bíró) áll a csak egyszer, János és Pál vértanúk ünnepén hivatkozott Sanctus *Galbino* mögött.

A helykihagyással hangjelzésre szánt Sanctusok a nagyböjt első vasárnapján, az első nyári vasárnapon és az azt követő hétfőn találhatók: az utóbbi kettő a vasárnapnak, illetve a köznapiinak felelhet meg, a nagyböjti azonosítása viszont kétséges. Az advent-vasárnapi analógia alapján a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a Sanctusok között is létezett advent-köznapi, és ezekhez hasonlóan böjt-vasárnapi és böjt-köznapi dallamváltozat.

⁴⁸ *OStr* 110. (Cyriac.m.).

⁴⁹ Tényleges adatunk a következőkről van. *De martyribus*: Gordianus és Epimachus — *De virginibus*: Luca, Margit, Cecília — *De confessoribus*: Maurilius, Leó, Aquinói Tamás, Elek, Maglorius, Márton.

⁵⁰ Zenei forrásaihoz ld. KOVÁCS: „Szent Erzsébet” 397–399.

B) AZ ELŐADÁSMÓD

a) Duplikálás, doxológiák, kiegészítő tételek

A középkori és a XX. század második feléig érvényes újkori zsolozsmás gyakorlatban az antifónákat nem minden esetben énekelték végig a zsoltárok előtt. A rögzített ünnephierarchiában a duplex rangot el nem érő ünnepeken és a köznapokon, illetve a duplex ünnepek kishóráiban a zsoltár előtt csak intonálták azok legkisebb, legalább egyszavas, zeneileg értelmes egységét, majd következett a zsoltár vagy a kanticum, és az antifóna csak azután szólalt meg teljes terjedelmében.⁵¹ Az antifóna kétszeri, zsoltározás előtti és utáni végigéneklését, azaz kettőzését duplikálásnak nevezték.⁵² ez az elmúlt évszázadok szekuláris gyakorlatában egyértelműen következett a nap hierarchikus besorolásából.

Az objektív ünneprangsor hiánya mellett a duplikálás is egyik eszköze lehet a napok, a órák, sőt az egyes tételek árnyalt megkülönböztetésének. Erre utalnak az Esztergomi ordináriuskönyv duplikálással kapcsolatos, csak szórványosan megmaradt említései. A pünkösdi utáni keddi vesperásában az antifónákat nem duplikálják,⁵³ amiből arra lehet következtetni, hogy egészen addig —az aznapi laudest is beleértve— duplikálták őket. Az ordinárius itt engedményt tesz: ha a liturgus akarja, aznap még kettőzheti a vesperás antifónáit. Szintén pünkösdi nyolcadára vonatkozott az a rubrika, amely a nyolcad szerdájáig engedi meg a *Benedicamus Magnae Deus* éneklését, és attól kezdve a *Cunctipotens*-t írja elő.⁵⁴ Am ezzel kapcsolatban is megengedte, hogy a liturgus —ha akarja— szerdán még az ünnepélyesebb *Benedicamus* mellett döntsön. A két részlet párhuzamba állítva szépen példázza a liturgikus idő korabeli megközelítését. A nyolcad napjai nem egyneműek, hanem az ünneptől távolodva fokozatosan halványul annak fénye: kedden az antifónák duplikálása szűnik meg, szerdán az ünnepélyesebb *Benedicamus*tól kell megválni, de mindkétszer elmosódnak a nyolcad ünnepibb és kevésbé ünnepi napjainak határai. Ehhez járul, hogy a keddi esti vesperásban még szól az orgona, de szerdára már elhallgat.⁵⁵

⁵¹ Vö. *Breviarium Romanum* 1927. 30. A XX. századig fennmaradt rendi zsolozsmahagyományok — egy összetettebb középkori gyakorlat emlékét őrizve— részben eltérnek e gyakorlattól, amelyet végül a XXIII. János pápa 1960-as, *Rubricarum instructum* kezdetű motu proprioja nyomán megszületett *Rubrica generalis Breviarii Romani* helyezett hatályon kívül.

⁵² A „duplicare” szót a *RStr* ebben az értelemben nem ismeri. Előfordulásai ott végig egyes órák kettőzésével kapcsolatosak.

⁵³ *OStr* 72. (Pent/H1/f3).

⁵⁴ *OStr* 72. (Pent/QuT/f4).

⁵⁵ *OStr* 72. (Pent/H1/f3).

Szentháromság vasárnapján a második vesperásban a legtöbbször érvényesülő megoldással szemben nem a laudes, hanem az első vesperás antifónáit éneklük, de duplikálva.⁵⁶ Az utasításból következik, hogy az első vesperásban még nem duplikálták őket, vagyis az antifónák kettőzése vagy puszta intonálása ismét nem a nap egészére jellemző. Keresztelő Szent János napján a laudes antifónáival kapcsolatban írja elő a szöveg, hogy a második vesperásban duplikálni kell őket.⁵⁷ Mivel az első vesperás, a laudes és a második vesperás között nincs egyértelmű rangkülönbség,⁵⁸ elképzelhető, hogy csupán a változatosságra való törekvés ihlette a két szabályt: eszerint ha egy napon két órában szerepelnének ugyanazok az antifónák, az első alkalommal csak intonálni, másodjára viszont duplikálni kellene őket.

A Barnabás apostol első vesperásában előírt duplikálás is ezt támasztja alá:⁵⁹ az apostolok első vesperásában szokásos *Excelsus super omnes* antifónasorozat⁶⁰ nem ismétlődik meg másnap, ezért —és az apostolünnep rangja miatt— kettőzendő. Péter-Pál nyolcadnapjának első vesperásában viszont semmiképpen nem először fordulnak elő a megfelelő zoltárantifónák: itt a duplikálás a nyolcad utolsó vecsernyéjének hivatott nagyobb ünnepélyességet kölcsönözni.⁶¹

A néhány officiumban szereplő verzusos antifónák éneklési módjáról Szent Kereszt Föltalálásának ünnepe szolgáltat adatot.⁶² A verzus nem, de egyébként a teljes antifóna elhangzik a zoltár előtt: bár erről a szöveg nem tesz említést, duplikálásra lehet következtetni abból, hogy ahol van orgona, ott a Magnificat után az orgona ismétli meg az antifónát. A verzust csak ezután, az antifóna visszatérésekor éneklük a korátorok egyike.

Az ordináriusban föllelhető másik, az újkori latin rítusú és az esztergomi gyakorlat közti apró különbség a doxológiák éneklését illeti. Az első nyári história vasárnapjának részletes leírásakor a könyv kitér a prima zoltáira is. A vasárnapi prima első, történetileg a matutínumból származó zoltárcsoportjának minden tagját incipittel adja meg, és az incipitek közt jelöli a zoltár végén éneklendő „Gloria Patri”-t is. A doxológiát következetesen a második és a negyedik zoltár után tünteti föl.⁶³ Mivel a prima megfelelő szakasza és hozzá hasonlóan a köznapi matutínumok mindegyike

⁵⁶ *OStr* 75. (Trin).

⁵⁷ *OStr* 97. (Joh.Bapt.).

⁵⁸ Ha mégis, akkor a megkülönböztetés középkori viszonyok között rendszerint az első vesperást részesíti előnyben a másodikkal szemben.

⁵⁹ *OStr* 94. (Barnab.ap.).

⁶⁰ Vö. DOBSZAY — KOVÁCS: *CAO ECE. Esztergom (Sanctorale)* 307–308.

⁶¹ *OStr* 102. (Oct.Petr. et Paul.ap.) — ugyanezen a napon az ünnepélyes második vesperást már Sárlos Boldogasszony nyolcadáról veszik.

⁶² Az *O crux gloriosa — Arbor amara* antifónáról (MM 3116) van szó, ld. *OStr* 88. (Inv.Crucis).

⁶³ *OStr* 79. (Liber Regum), vö. BR 33.

két-két zsoltárt von egy-egy antifóna alá, a jelölés azt sugallja, hogy ezekben az esetekben a két zsoltárt egyvégtében kellett énekelni, és csak az antifóna visszatérése előtt, a zsoltárpár második tagja után mondtak „Gloria Patri”-t. Ezzel összevetve következetesnek látszik az első nyomtatott és néhány kéziratot breviárium pszaltériuma, amelyekben a „Gloria” csak bizonyos zsoltárok után szerepel — ezek szerint nem következtelenül.⁶⁴ Belőlük kiindulva megállapítható, hogy az esztergomi rítus szerint a matutínium és a vasárnapi prima folyamatos zsoltározásában csak az antifóna előtt volt doxológia, míg a vesperásban akkor is elénekelték mind az öt alkalommal, ha az öt zsoltárt egyébként egyetlen antifóna keretezte, és ugyanez vonatkozott a kompletóriumra, valamint a kishórák három-három zsoltárszakaszára.

Ehhez képest a középkori római rítusban közkeletű rendelkezés, hogy Aprószentek ünnepén —éppúgy, mint a Szenvedés idejében—⁶⁵ a rezponzóriumban elmarad a doxológia. Ez alól csak az jelent kivételt, ha az ünnep vasárnapra esik. A liturgikus napok határterületeinek kérdése nyilvánul meg az ordinárius szerkesztője által rögzített fölvetésben, hogy tudniillik egyesek szerint az ünnep első vesperásának rezponzóriumban még lehet „Gloria”-t énekelni, ha maga az ünnep hétfőre esik (így első vesperását vasárnap végeznék).⁶⁶ Az ügyben a káptalan döntött: szerintük az első vesperás már a másnapra vonatkozik, így nem szabad a rezponzóriumban doxológiát mondani.

Végül a nem szigorúan liturgikus énekanyagra tett néhány utalást érdemes kiemelni az ordinárius zenei vonatkozású megjegyzései közül. Karácsony nyolcadának himnuszai után a *Fulget dies* toldalék éneklését engedik meg a rubrikák. Az esztergomi szokás e tekintetben szigorúbbnak látszik, mint az Egri ordináriusban közölt, ott ugyanis Gyertyaszentelőig bezárólag találjuk meg ugyanezt.⁶⁷ A legtöbbször említett toldalékos tétel a *Christus surrexit*, amelyet húsvét nyolcadában, a húsvéti idő vasárnapjain és a szentek húsvéti időre eső ünnepein volt szokás énekelni a *Victima paschali* szekvencia függelékeként.⁶⁸ A két tétel viszonya nem volt teljesen kizárólagos: Szent Adalbert ünnepén —ha az a húsvéti időre esett— saját szekvenciára (*Corona sanctitatis*) lehetett cserélni a húsvétit, de a *Christus surrexit* ehhez is csatlakozhatott.⁶⁹

⁶⁴ Ld. *BStr* a1^r skk. Ugyanez az eljárás a kéziratot breviáriumok közül csak a Wien, ÖNB Cod. Vin. Palat 1829-ben látszik következetesnek, uo. az 1481., ill. 1812. jelzetű kódexben viszont nem.

⁶⁵ *BR* 354.

⁶⁶ *OStr* 15. (Innoc.mm.), vö. *RStr* 8. (Innoc.mm.).

⁶⁷ *OStr* 13–14. (Nat–Innoc.mm.), vö. *OAgr* 95.

⁶⁸ *OStr* 40–92. (Ambr.cf–Bonif.m.).

⁶⁹ *OStr* 85. (Adalb.m.).

β) *Az orgona használata*

Az ordináriusokban leírt, alapvetően kíséret nélküli, egyszólamú éneket föltételező gyakorlatban az orgonának háromféle használata különíthető el. (1.) Az orgona elsősorban az ünnepélyesség fokozásának egyik eszköze: említésével csak a legnagyobb ünnepekkel kapcsolatban találkozunk. Az ünnepélyesség fokozása ezért szigorú értelemben nem nevezhető az orgonahasználat egyik esetének, hanem inkább azoktól az alkalmaktól hasznos elválasztani, amelyeken más, gyakorlati vagy akusztikus funkciókkal keveredik. Az első használati módhoz kell számítanunk azt az egyébként ritka alkalmat is, amikor az orgona kíséri a kar énekét. (2.) A második esetben az orgona alternatív módon előadott tételekben játssza az egyik félkar szerepét. Különösen jellemző ez akkor, ha a teljes kar énekel máskülönből szólisztikus alkatú részeket, így az orgonának a tutti-hatást kell elérnie vele szemben. (3.) A harmadik esetben az orgona egyes énektételeket játszik el olyankor, amikor a korátorok valamely más szertartási mozzanattal vannak elfoglalva. Ez a leginkább a templomon belüli processziókhoz kötődik. A két utóbbi esetben rendszerint tapasztalható, hogy a liturgikus tétel dallamának orgonán való eljátszása helyettesíteni képes annak eléneklését.⁷⁰ A gregorián énekkultúrában a liturgikus alkalom, a szöveg és a dallam kapcsolata olyan szorosnak bizonyul, hogy az egyébként kánoni, vagyis semmi mással nem pótolható és a rítus változhatatlan részét képező szövegelemek mintegy azonosulnak az őket hordozó dallammal — ez természetesen föltételezi mind a dallam, mind a szöveg kötött voltát.

Az első esethez, amikor az orgonának tisztán díszítő szerepe van, a leginkább egyes fontos tételek intonálása kötődik. Használatának sejtethető, nagybőjti korlátozása után⁷¹ orgona kezdi a nagycsütörtöki misét, majd a húsvéti Kyriét —tulajdonképpen a mise első tételét— nagyszombaton, a húsvéti matutínium föltámadási szertartása után elkezd a Te Deum-ot, szintén húsvétkor kezdi az introitust, a szekvencia után kíséri a *Christus surrexit*-et, húsvétkor és a nyolcad következő két napján a mise és a nagyvecsernye Kyriéjét is előbb az orgona játssza el, és csak ezután éneklék a korátorok. Az orgonahasználattal kapcsolatban itt a pünkösdi nyolcadáról írtak köszönnék vissza: a

⁷⁰ Elsősorban ezt a szempontot emeli ki az *O.Agr* orgonával kapcsolatos megjegyzéseit értékelve DOBSZAY: „Tangitur in organo...”. A korábbi időszak (1250 előtt) liturgikus orgonahasználatáról ld. WILLIAMS: *The Organ in Western Culture* 65–93; szerinte az orgona ekkor még inkább az ünnepélyességet szolgálta, és nem játszott liturgikus dallamokat. A XV–XVI. századi állapotokkal legfőljeb a processziókhoz kötődő használat (uo. 74. skk.) hozható közvetett kapcsolatba. (A bibliográfiai segítségért Enyedi Pálnak tartozom köszönnel.)

⁷¹ Az orgonahasználat későbbi, vsz. szigorúbb szabályozásához ld. *CE* 119–113. Ugyanez a fejezet jelent közvetett megerősítést az előbbiekre vonatkozólag, ti. amikor előírja, hogy a szubsztitúciós orgonajáték esetén hangosan föl kell olvasni az orgona által helyettesített szövegrészt. amíg a hangszer szól (uo. 120.).

fokozott ünnepélyesség a nyolcad első három napját tünteti ki, de a szöveg lehetőséget ad az orgona elhagyására is (nyilván az egyszerűbb viszonyokhoz alkalmazkodva), illetve megengedi, hogy az orgona szóljon egészen péntekig, vagyis mindaddig, amíg a nyolcad sajátos, húsvéti rendje érvényben marad. Áldozócsütörtökön orgona kezd az introitust, pünkösöd vigíliáján —ez ismét a mise első tétele— a Kyriét, és pünkösöd nyolcadában az első három napot szintén orgonaszó emeli ki. Az úrnapi matutínumban az orgona különösen sokszor szerepel: kezdi az utolsó responzóriumot és a Te Deum-ot, játssza az összes laudes-, majd a Benedictus-antifóna visszatérését, kezdi a himnuszt és magát a Benedictust.⁷² Mivel a szertartás menetét a forrás ennél jobban nem részletezi, nem tudjuk, hogy a responzórium és a Te Deum esetében az alább leírt, karácsonyi rendtartáshoz hasonlóan alternatim szerepet kapott-e a hangszer, vagy az intonálást, esetleg a kíséretet bízták rá, az viszont egyértelmű, hogy az antifónák visszatérésekor a tétel énekes megszólaltatását pótolta.

Biztos nyoma az orgona éneket helyettesítő használatának, hogy az ordinárius fölhívja a figyelmet: nagyszombaton nincs offertórium, ezért nemcsak nem éneklük, de az orgona sem játssza.⁷³ Hogy az orgonás kezdés a tétel bejátszását jelentette, amelyet a korátorok azután megismételtek, vagy magát az intonációt helyettesítette, pontosan nem lehet megállapítani. Mivel a szöveg általában a „folytatja” (*prosequitur*) igét használja utána, és mivel legtöbbször a teljes kar kapcsolódik be az orgonás kezdés után, az utóbbi látszik valószínűbbnek. Eszerint az orgona ismét egy máskor el nem hangzó, szöveges részletet helyettesített. Mint korábban említettem, orgona ismétli meg Szent Kereszt Föltalálása ünnepének Magnificat-antifónáját a verzus előtt, Szent Márton ünnepe és annak nyolcadnapja között pedig, melyek liturgikus anyagukat tekintve hasonlóak, az orgona használata, illetve elhagyása tesz rangbéli különbséget.⁷⁴

A váltakozó előadásmódban képviseli az egyik félkart az orgona karácsony éjszakáján, amikor a matutínum utolsó, *Verbum caro* kezdetű responzóriumát játssza, míg a verzust és a doxológiát az egész kar éneklé. Ugyanekkor a Te Deum-ban az orgona és a teljes kar hangja váltakozik. Szintén a matutínum utolsó responzóriumában játssza a főrészt orgona húsvétkor. A verzust már a korátorok éneklék, de ekkor a hangszerhasználatnak gyakorlati szerepe is van: a korátorok a responzórium első része alatt a szentsírhoz vonulnak.⁷⁵ A húsvéti nagyvecsernyében a *Hæc dies* verzusát, majd a *Vidi*

⁷² Sorrendben: *OStr* 50. (Qu/H6/f5), 55. (Qu/H6/S), 56–57. (Pasc), 66. (Asc), 70. (Vig.Pent), 72. (Pent/H1/f3), 75. (Corp).

⁷³ *OStr* 55. (Qu/H6/S).

⁷⁴ *OStr* 88. (Inv.Crucis), 133. (Oct.Mart.cf.). A két nap közti különbségtétel egyébként a közös, ill. saját tételek eltérő arányában fejeződik ki.

⁷⁵ Esetleg ide sorolhatjuk a nagyszombati, illetve a pünkösöd vigíliáján énekelt Kyriét is: a korátorok a keresztkúttól ezalatt térnek vissza a kórusba.

aquam főrészt és doxológiáját, a *Christus resurgens* főrészt és befejezését játssza orgona, míg az említett tételek másik felét, tehát főrészt, illetve verzusát a korátorok vagy a teljes kar éneklék. Pünkösdi vigíliáján a *Laudate Dominum* traktust az egyik félkar kezdi és éneklé a másikkal váltakozva, vagy a teljes kar váltakozik az orgonával.⁷⁶ Az alternatív orgonahasználat esetei közé sorolhatók a fentebb leírt, úrnapi példák is.

Az orgona liturgiai népszerűségét más hangszerekhez képest nem kis mértékben az általa biztosított akusztikai folytonosságnak köszönheti. A keleti-ókeleti hagyományokban ma is tapasztalható a szertartási ének megszakíthatatlanságára való törekvés, és közvetve hasonló hangzásvilágról árulkodnak a nyugati középkor rubrikaszövegei, amelyek rendszerint az események és a hangok összeérésére, a megállások és csöndek minél teljesebb kiküszöbölésére törekednek.⁷⁷ Míg a húsvéti matutínumban felsorakozik a szentsírhoz vezetendő menet, a responzóriumot az orgona játssza: a korátorok a verzussal csak akkor kapcsolódnak be, amikor a menet már megérkezett a szentsírhoz. Ugyanekkor a *Te Deum* kíséretét is az orgonára bízzák a rendelkezések, mert azalatt vonulnak vissza a szolgálattelvők a kórusba. Az imént már említett *Vidi aquam* orgonás kezdése a nagyvecsernye processziójának elindulásához kötődik, és a verzust csak a Mária-oltárhoz való megérkezés után éneklék a korátorok. A húsvéti, majd a pünkösdi vigília Kyriéje misekezdő tétel, de az orgona szerepe ilyenkor még inkább érthető, ha meggondoljuk, hogy a Kyrie alatt a keresztkúttól vonulnak vissza a szolgálattelvők a kórusba.

γ) Egyes tételek megszólaltatása

Az ordináriusokban közölt zenei adatok legjellemzőbb hányada meghatározott tételek előadásmódjáról, leginkább szereposztásukról és térvizonyaikról szól. Az ilyen adatok nemcsak magukkal a tárgyalt tételekkel kapcsolatban lehetnek hasznosak, hanem —mivel rendhagyó esetekre összpontosítanak— közvetve elárulnak egyet s más a hiányosabban dokumentált, máskor szokásos szertartásrendről. Néhány előzetes, általánosságokat érintő megjegyzés után a liturgikus év adta vezérfonalat követve ismertetem ezeket a szöveghelyeket.

Az éneklésre vonatkozó szóhasználat forrásainkban meglehetősen nyilvánvaló, hogy mai fogalmaink szerinti prózát, vagyis beszédhangon elmondott szöveget a középkori latin liturgia egyáltalán nem ismert, a szövegekben mégis rendszeresek az olvasásra, mondásra vonatkozó szavak. Ezek használatát egymáshoz viszonyított helyzetükből lehet megérteni. A korabeli szóhasználat szerint éneklésnek (*canere*) a saját dallammal rendelkező, tehát nem recitatív tételek megszólaltatása minősül. Ez alól

⁷⁶ Sorrendben: RStr 7. (Nat), OStr 55. (Pasc), 57–58. (Pasc), 70. (Vig.Pent).

⁷⁷ Ld. ehhez fentebb, az I. 3. b) alfejezetben írtakat.

egyedül a terminusértékű „zsolozsmát énekelni” (*officium canere*) számít kivételnek. Mondani (*dicere*) egyes recitatív tónuson elhangzó szövegeket szokás, de sajátosan a „dicere” szó alanyként vagy tárgyként szoktak szerepelni teljes zsolozsmahórák, rendszeresen ismétlődő szövegelemek és verzikulusok. Az olvasás (*legere*) ismét teljes zsolozsmahórákra, máskor viszont a mise és a matutínium olvasmányaira vonatkozik. Egyes esetekben, az énekléssel kifejezetten szembeállítva az olvasás valóban az ének elhagyására utal.⁷⁸ Valószínű, hogy ekkor sem a mai értelemben vett beszédhangról, hanem egy, a recitációhoz képest szabályozatlan, de megkülönböztetett hanghordozásról szólnak a rubrikák.

Az ordináriusokból sejthető hangzásvilág meghatározó tulajdonsága a tagoltság. Miközben egy, a liturgiában otthonosan mozgó, zeneileg, szövegismeretét tekintve és ceremoniálisan is fölkészült, nagy létszámú klerikusi gyülekezet szertartási életéről olvasunk, nem a teljes kar által végigénekelte tételek a jellemzők, és a kiválasztott énekesek száma is csak kivételesen múlja fölül a négyet. Az egyes énekek elkezdése a régibb rubrikákban majdnem mindig,⁷⁹ és sokszor az ordináriusok korában is egyetlen szolgálattevőhöz kötődik. A nehezebb, melizmatikus tételeket a szolgálattevők kisebb csoportja: a korátorok, a gyermekek vagy egyes kanonokok éneklék, de bőven jut szerep a szólóénekeknek is például a verzusok megszólaltatásakor. Az egyszólamú ének differenciált volta nemcsak a különböző életkorú szolgálattevők hangszínének eltéréseiben és az énekesek egyszerre viszonylag kis létszámában ragadható meg, hanem a liturgikus, és ezáltal az akusztikai tér kihasználásában is. A szentély, a kórus két stállumsora, a párhuzamok alapján föltételezhető felolvasóállvány és lettner az egyszerűbb alkalmak liturgiáját is tagolt térben engedte megszólalni. Máskor, az egyházi év kiemelkedő napjain a templom további, a kóruson kívül eső és egymástól távol lévő tereihez kötődött akár ugyanazon tétel különféle részeinek éneklése.

Az ádventtel kapcsolatos első zenei rendelkezésről, az *Aspiciens a longe* responzórium „Gloria” utáni teljes megismétléséről már írtam.⁸⁰ Az ádventi köznapok Allelujájára vonatkozó szabály mindkét ordináriusban, egyikükben két, különböző megfogalmazásban is szerepel.⁸¹ Eszerint az ádventi köznapokon nem énekelnek szekvenciát, így az Alleluját „farkával” (*cauda*), másként teljes dallamával (*tota sua nota*) meg kell

⁷⁸ Pl. a nagycsütörtöki vesperást még éneklék (*canendo*, vö. *OStr* 51. [Qu/H6/f5]), a nagypéntekit már csak mondják (*legendo*, vö. uo. 53. [Qu/H6/f6]).

⁷⁹ Ld. a *PStr*-ben közölt részletekben passim. Az intonáció liturgikai jelentősége még a XX. századi, solesmes-i kiadványokban is kifejeződik a * pontos használatában, és ugyanezt lehet megfigyelni a *cantus planus* ma is élő hagyományában. A hozzáértő előénekesek intonációi fölöslegessé teszik a hangadást és segítik a különféle hangnemek közti váltást, biztosítva ezzel a liturgia már említett, akusztikai megszakítatlanságát.

⁸⁰ *RStr* 1. (Adv/D1); ld. fentebb, a *H*-nak és az *OAgr*-nek a II. 3. b) alfejezetben hivatkozott helyeit.

⁸¹ *RStr* 2. (Adv/ff); *OStr* 4. (Adv/H1/f2), 12. (Lucia v.).

ismételni a verzus után. A rubrikából az következik, hogy vasárnapokon és más, szekvenciát használó ünnepeken a szekvencia közvetlenül folytatta az Alleluja visszatérését: az első alkalommal az Alleluját a kar megismételte, majd „farkával” együtt végigénekelte, de a verzus után az Alleluja záró melizmája elmaradt.⁸² Mivel a szekvencia eredetére vonatkozó korabeli magyarázat szerint az nem volt más, mint az Alleluja „farkának” tropizálása,⁸³ a gyakorlat érthető, és ugyanígy az is, hogy miért nem maradt el a záró melizma a szekvencia hiánya esetén.

A nagyböjtre vonatkozó utasítások szerint a celebráns hamvazószerdán nem énekelve, hanem morózusan olvasva (*legendo morose*) áldja meg a hamvakat.⁸⁴ A rubrikákban nem ez az egyetlen eset, amikor a liturgikus szövegmondás „érzelmi töltéséről” szólnak a források. Érdekes, hogy a szintén hamvazószerdán énekelt, különös dallamú *Inter vestibulum* antifóna második részét (*Parce Domine*) verzusnak értelmezi a leírás, ezért fölhívja rá a figyelmet, hogy — a rezponzóriumok éneklési módjával szemben — nem kell megismételni utána az első részt. A nagyböjt köznapjainak kompletórium után az Énekek énekéből vett antifónákat énekeltek Esztergomban a Mária-oltár előtt.⁸⁵ Az *Invocavit*-vasárnapot követő szerdán a traktust az éneklőkanonok intonációja után a két félkar énekelte alternatim formában.⁸⁶ Mivel a rendelkezés kiemeli, hogy kivételképpen nem a korátorok énekeltek, föltételezhetjük, hogy a külön nem jelölt esetekben a traktus éneklése a korátorokra tartozott. Jellemző a traktussal kapcsolatban a *Rubrica Strigoniensis* szóhasználata, amely a traktust nem az Allelujával, hanem a szekvenciával állítja szembe.⁸⁷ Mivel mindkettő az evangélium előtti, terjedelmes, hasonló szerkezetű sorokból fölépülő tételtypus volt, a megközelítés érthető. Ráadásul, mint a fönti példa mutatja, mindkettő lehetővé tette a váltakozó előadásmódot. A *Media vita* énekléséről a szolgálattelévőkkel kapcsolatban már volt szó: két verzusát egy-egy ifjú, majd a harmadikat egy kanonok énekelte, a kar pedig minden verzus után megismételte a „Sancte Deus” kezdetű akklamációt.⁸⁸

⁸² XX. századi, de vsz. középkori hagyományokat őrző rubrikák szerint ha van szekvencia, akkor az Alleluja-verzus után következik, a teljes visszatérés elhagyása mellett, vö. *Officium majoris hebdomadae* 701.

⁸³ DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* I. 337: „Notcerus ... primo sequentias pro neumis ipsius Alleluia composuit”, ld. még uo. a testimóniumok közt hivatkozott forrásokat.

⁸⁴ *OStr* 42. (Cin/f4).

⁸⁵ *OStr* 44. (Qu/H1/f2). A szabály csak az *Invocavit*-vasárnap utáni hétfőn lépett életbe. Az *O gloriosa* (MM 8545) Esztergomban a máriás kiszolozsma első vesperásának Magnificat-antifónája.

⁸⁶ *OStr* 44. (Qu/QuT/f4).

⁸⁷ *RStr* 18. (Notatur de sanctis), 19. (Purif.BMV). A forrás a „tractus” szót következetesen plurale tantum-nak tekinti (*tractus, -uum m*) — vsz. az egyes verseket azonosítja a singularisi alakkal.

⁸⁸ *OStr* 45. (Qu/D3), ld. még föntebb, az e rész 2. b) alfejezetében írtakat; a tétel: MM 4257.

Hasonlóan zajlott a Szenvedés idejében az *O rex gloriose* éneklése, de ott nem ifjakra, hanem gyermekekre jutott az első két verzus.⁸⁹ Az antifónák használatának újabb módjával találkozhatni virágvasárnap első vesperásában. A nagyhét más szempontból is kitüntetett nyitóráján a zsoltárok fölé feketevasárnap óta rendelt egyetlen antifónát, az *Anima impiorum*-ot nemcsak duplikálják, de első eléneklése után a teljes kar megismétli.⁹⁰ A virágvasárnapi traktus ismét különleges: egyes verseit — ezeket magukat is *tractus*-nak nevezik—⁹¹ két gyermek, két iskolás, két másik iskolás, majd váltokozva a két félkar énekli. Végül az utolsó előtti verset két korátor, az utolsót pedig a teljes kar szólaltatja meg.

A nagyhéten a Kyrie puerorum éneklése a máshol szokásosnál egyszerűbbnek tűnik: mint láttuk, ifjak kezdik a Kyriéket, majd a kanonokok felelnek rájuk — trópusokat sem az esztergomi szerkönyvek, sem a rubrikák nem említenek.⁹² Sajátos viszont, hogy a *Rex Christe* körmeneti himnusz egyes strófáira a gyermekek újabb Kyrie-fölkiáltásokkal válaszolnak.⁹³

Nagycsütörtökön a krizmaszentelési misében az *O Redemptor* himnusz második, a szent olaj visszavitelére szánt szakaszának („Ut monetur”) strófáit két, a szó mai értelmében vett plebános énekli, a visszatérő versszakkal pedig az egész kar felel rájuk.⁹⁴ Sajátos különbség a két ordinárius között, hogy a *Tellus ac athera* himnuszt a nyomtatvány mintha túlságosan rövidnek érezné ahhoz, hogy aközben a teljes klérus visszatérjen a lábmosásból a kórusba, és erre az esetre ajánlja, hogy rögtön a himnusz befejezése után kezdjék el az oltárfosztás *Diviserunt sibi* antifónáját. Ehhez képest a szepesi kivonat megjegyzi, hogy a jelzett himnuszból csak két vagy három versszak kerül sorra ténylegesen:⁹⁵ az egyébként püspöki ordóba illesztett —nyilván utólagos— megjegyzés egy kisebb templom és gyülekezet viszonyaiból fakadhat. Az oltárfosztás közben az esztergomi kórus egyik oldala énekelte a zsoltárt „Gloria” nélkül, és a másik félkar felelt annak verseire a *Diviserunt sibi*-vel.⁹⁶

A nagypénteki kereszthódolatkor két pap hozta elő a keresztet, és ugyanők énekeltek az impropériákat. A három stációnál két, fordított dalmatikába öltözött, mezítlá-

⁸⁹ *OStr* 47. (Qu/D5), ld. még föntebb, az e rész 2. b) alfejezetében írtakat; a tétel: *MM* 3118.

⁹⁰ *OStr* 48. (Qu/D6); a tétel: *MM* 8055.

⁹¹ *OStr* 48–49. (Qu/D6) — ezen a helyen az *OStr* is a *RStr* föntebb kiemelt szóhasználatát követi, amiből arra következtettek, hogy a *tractus* többesszámú értelmezése az esztergomi rubrikás szóhasználat szélesebb és vsz. régibb rétegéhez tartozik.

⁹² Szemben pl. az egri (*OAgr* 54.) vagy az újkorig élő, több forrásból ismert zágrábi gyakorlattal.

⁹³ *OStr* 50. (Qu/H6/f5).

⁹⁴ *OStr* 51. (Qu/H6/f5).

⁹⁵ *RStr* 29. (Qu/H6/f5) — néhány sorral korábban *pontifex*-et, a következő mondatban pedig *episcopus*-t említ a szöveg, eredetileg tehát nyilvánvalóan nem a szepesi társaskáptalan szokását közvetíti.

⁹⁶ *OStr* 52. (Qu/H6/f5).

bas diák énekelte térden állva az *Agios* kezdetű akklamációk görög részét, amelyre a teljes kar válaszolt azok latin megfelelőjével. A püspök csak a harmadik stáció után, a Mária-oltárnál lépett a kereszthez, és emelte föl róla a kazulát. Az itt olvasható háromszori, egyre fokozódó fölemelés (*elevando*) nem az *Ecce lignum crucis* szavak hangmagasságára, hanem a kazulára vonatkozik. A hanghordozásra vonatkozólag az ordinárius nem szolgál részletekkel (valószínűleg a misekönyvek párhuzamos helyén olvasható *alius* sem a hangmagasságra, hanem a hangerőre utal).⁹⁷ Megtudjuk viszont, hogy az *Ecce lignum crucis*-t a kar mindháromszor megismételte, de a *Beati immaculati* verset csak a teljes leleplezés után énekelte el. A kereszthódolatot nyitó *Crux fidelis*-t két ifjú énekelte, majd a kar a visszatérő verszaknak hol felét, hol egészét ismételte az egyes processziós himnuszokban megszokott módon. A nap szertartásait záró vesperás zsoltárait dallam nélkül olvasták; a két félkar helyett ekkor a püspök és a teljes kar feleltetett egymásnak.⁹⁸

Nagyszombaton a *Crux fidelis*-hez hasonlóan énekeltek az *Inventor rutili* himnuszt, de ekkor nem ifjak, hanem kanonokok voltak a korátorok. A keresztkútszentelés prexét⁹⁹ a püspök az *Exsultet* dallamán (*ad modum Exsultet*), a „sit hæc sancta et innocens creatura” szavakat valamivel hangosabban (*alta voce*) ejtette. Az *alta voce* itt sem vonatkozhatott hangmagasságra, hiszen a „Hæc nobis præcepta” szavaknál előírt leketönusig semmi sem utal a dallam megváltozására, azon belül pedig nehezen lenne elképzelhető, hogy a püspök hangnemet váltott volna.¹⁰⁰

⁹⁷ Az újkorban és mindmáig élő szokás, hogy egyes, ünnepélyes tételeket (pl. *Ecce lignum crucis*, *Lumen Christi*, *Pax vobis*, újabban: *Christus vincit*) a pap háromszor, emelkedő hangmagasságon énekel. A középkorban a hangmagasság emelését és a hangerő növelését egyaránt az „altus” melléknév középfokával fejezték ki, így nem válaszolható meg biztosan a kérdés, hogy a szokás középkori eredetű, vagy ellenkezőleg, a középkori szöveghelyek hangmagasságra való értelmezése az utólagos visszavetítés. Így von be —véleményem szerint találóan, de kissé merészen— a zenetörténeti elemzésbe egy Durantus-szöveghelyet pl. SZENDREI: „Új adat a magyar Te Deum kérdéséhez” 16–18., holott Durantus máskor sem szentel különösebb figyelmet saját szűkebb rítusterületének, másrészt pedig már egyik legfőbb forrása is önállóan beszél pl. az *alta voce* éneklés vonatkozásában egy 1. tónusú antifónáról és a hozzá tartozó kantikumról (ld. DOUTEIL: *Iohannis Beletb Summa* II. 190–191.), amelyek között a hangnemváltás elképzelhetetlennek tűnik. Magam ezért inkább a dinamikai értelmezést támogatom.

⁹⁸ A szertartások (csonkamise kereszthódolattal, vesperás) teljes leírása: *OStr* 52–53. (Qu/H6/f6).

⁹⁹ Prexnek a *Dominus vobiscum ... Sursum corda ... Gratias agamus ... Vere dignum ...* dialógussal bevezetett konsekrációs imákat hívom. Ezeket a középkori források a dallami azonosság miatt inkább *præfatio*-nak nevezik, e kifejezésnek azonban csak a kánonhoz képest, vagyis a misében érvényesül etimológikus jelentése. A prexek száma a középkori liturgiákban, így az esztergomiban is nagyobb volt, mint a „tridentí” könyvekben, amelyek —a pontifikálét és az 1951 előtti virágvasárnapai ágszentelést nem számítva— vagy könyörgéssé, ill. áldássá egyszerűsítik, vagy elhagyják őket. Prex tartozott egykor pl. Gyertyaszentelőkor a gyertyák, a nászmissében a menyasszony szenteléséhez.

¹⁰⁰ A zenei tárgyú nagyszombati rubrikákat ld. *OStr* 54. (Qu/H6/S).

Húsvét vasárnapján a matutinum első két responzóriumának verzusait gyermekek énekelték. A szentsírnál tartott föltámadási szertartásban a püspök maga kezdte a *Resurrexi* introitust, amelyet azután a kar fejezett be, de a misében szokásos verzusa nélkül. Ezután a püspök háromszor énekelt el a *Pax vobis* antifónát, a Szent Testtel áldást osztva, mindig más irányba fordulva, és egyre hangosabban — vagy magasabban (*semper altius et altius incipiens*). A Te Deumot alternatim formában énekelt a szentsírtől visszaérkező klérus és a kórusban maradt többi szolgálattevő. A mise előtti körmenetben a *Salve festa dies*-t korátorok énekelték a lettnerrel, a kar pedig a *Crux fidelis*-nél és az *Inventor rutili*-nál leírt módon felelt rá. A *Sedit angelus* körmeneti antifónával tért vissza a kar a templomba, a *Crucifixum Dominum* kezdetű verset négy vagy hat gyermek énekelt az ünnepi evangéliumolvasás helyéről (bizonyára a lettner valamelyik részén), majd a teljes kar felelt: *Nolite metuere*. Miután a menet visszatért a kórusba, a korátor-kanonokok a sekrestyéből énekelték a második, *Recordamini* kezdetű verset, a kar pedig az *Alleluia*-val fejezte be a tételt. A *Christus resurgens* responzorium énekléséről a nagyvecsernyében az orgona szerepe miatt már volt szó: a gyermekek, és akik hozzájuk csatlakoztak, ismét a lettnerrel, föltételezésem szerint annak a hajó felé néző, középső részéről énekelték a *Dicant nunc Iudaei* verzust, a doxológia pedig elmaradt.¹⁰¹

Úrnapján az első kompletórium szokásos, *Alleluia* antifónáját mind a négy zsolttár után teljes terjedelmében megismételték.¹⁰² Ez az egyetlen eset, amely az antiphona sola zsolttározás közben való visszatéréséről tanúskodik. Jelentősége azért is kiemelkedő, mert a monasztikus zsolozsmában, és talán ennek hatására az újabb katedrális források némelyikében egyáltalán nem találunk antifónát a kompletórium zsolttárai mellett. Az úrnapjii responzóriumokat az utolsó kivételével gyermekek énekelték, míg az utolsót az orgona intonációja után a korátorok és a teljes kar együtt folytatták.¹⁰³

¹⁰¹ A zenei tárgyú húsvétvasárnapi rubrikákat ld. *OStr* 55–58. (Pasc).

¹⁰² *OStr* 75. (Corp). A hely értelmezése bizonytalan. A „post psalmos repetitur” minden egyes zsolttárra utal, ha föltételezzük, hogy az *Alleluia* antifónát a böjtelő és a nagyböjt kivételével mindennap a szokásos módon (a zsolttárok előtt előintonálva, majd utánuk végigénekelve) használták, tehát az egyébként szűkszavú ordinárius egy sajátos, csak ekkor jellemző előírást ad. Az *OStr* és különösen az *OTel* viszont az antifóna nélküli *Cum invocarem* utalással (Ps 4,1 — a kompletóriumban az első zsolttár kezdete) néhol azt sejteti, hogy a kompletórium zsolttárait máskor *in directum*, azaz antifóna nélkül mondták (világi párhuzamokat találunk ehhez a zurzachi kanonokok liturgiájában, vö. WITWER: *Der Zurzacher Liber Ordinarius* passim). Ez utóbbi esetben a „post psalmos repetitur” a zsolttárok összességét jelentené.

¹⁰³ *OStr* 75. (Corp).

4. A KULTIKUS HELYRAJZ ÉS AZ EGYKORI SZÉKESEGYHÁZ BERENDEZÉSE

A török harcok során összeomlott esztergomi székesegyház a középkorban Magyarország legtekintélyesebb temploma volt, hajdani külsejéről és berendezéséről mégis alig tudható valami. Rekonstrukciója a szokásosnál is nehezebb feladat elé állítja a kutatót, mert a mai esztergomi bazilika építéskor nemcsak romjainak legnagyobb része pusztult el, de még az esztergomi várhegy felszíne is több méter mélységben áldozatául esett a hatalmas, annak idején még impozánsabbnak tervezett klasszicista épület-együttes előmunkálatainak.¹ A romok XVIII. századi leírása² és a szintén újkori alaprajzok³ mellett az Esztergomi ordináriuskönyv az egyetlen olyan számottevő, nem régészeti forrás, amely a székesegyházról tudósít, és minden máshoz képest egyedülálló abban a tekintetben, hogy nem a romokról, hanem a még álló és virágzó szertartási kultúrának otthont adó templomról szolgál érdemi adatokkal.

Régészeti-művészettörténeti forrásként való földolgozásának megvannak a maga nehézségei.⁴ Mivel a könyvet olyan személyek állították össze, szerkesztették és alakították az idők folyamán, akik maguk is az esztergomi kórusban töltötték életük jelentős részét,⁵ nem lehetett céljuk, hogy az előttük és olvasóik előtt is jól ismert épület-

¹ A székesegyház történetéről és rekonstrukciójáról összefoglalóan ld. ZOLNAY: *A középkori Esztergom* 94–107; a belső tér adataihoz MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház”. A templom építéstörténetéről és maradványairól régészeti szempontból a legátfogóbb munka HORVÁTH — KELEMEN — TORMA: *Komárom megye régészeti topográfiája* 101. skk. A témához a legbővebb és a legkorszerűbb kommentárt és szakirodalmat SZÉLESS: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház* 161. skk. jegyzetanyaga (MAROSI Ernő és HORVÁTH István munkája) adja.

² SZÉLESS: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház*, a belső térhez különösen 95. skk.

³ KREY: *Neu Verbeßerter Haupt Plann*, másolatairól ld. SZÉLESS: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház* 161. 17. jegyzetét, ill. egy keresztmetszetét és egy alaprajzát közli ZOLNAY: *A középkori Esztergom* 98–99. és 103; MÁTHES: *Veteris arcis Strigoniensis ... descriptio*. Ezek némelyikét és további ábrázolásokat hoz SZÉLESS: i. m. képanyaga (9 tábla a kötet végén, számozatlan lapokon).

⁴ Eredetileg évekkal ezelőtt, Buzás Gergely és Laszlovszky József kérésére kezdtem arra törekedni, hogy az *OStr* helyrajzi utalásaiból régészetileg hasznosítható adatokhoz jussak. Mivel a forrást akkor még éppen csak ártírtam, nem voltam képes a kellő gyorsasággal dolgozni, így együttműködésünk abba maradt. Csak remélni tudom, hogy az alább kifejtendő, megkésett és természetükénél fogva töredékes eredményeket hasznosítani tudja a régészettudomány és a művészettörténet.

⁵ Ld. erről fentebb, a II. 1. a) alfejezetben írtakat.

nek és tárgyainak pontos leírását adják. Adataik ebben az összefüggésben is szórvány-szerűek, egyenként szinte használhatatlanok. Éppen ezért az Esztergomi ordinárius, jóllehet nem volt ismeretlen a téma eddigi kutatói előtt,⁶ nem befolyásolhatta jelentősen a székesegyház egykori állapotáról kialakult képet, mert vonatkozó adatainak hiánytalan és rendszerezett értelmezése nem volt lehetséges a szöveg teljes, filológiai igényes földolgozása előtt. Ennek megtörténte után az önmagukban semmitmondó részletek egy nagyobb összefüggés részének mutatkoznak, amely attól ugyan távol van, hogy a templom egészének föltérképezését tegye lehetővé, de számos hipotézist tárgyilagosan támaszt alá, másokat pedig föladni kényszerít.

Az adatok összegyűjtése és rendszerezése ki kell, hogy egészüljön a keresztény kultikus tér szerveződéséből fakadó, az ordináriusban nem jelölt tények figyelembevételével,⁷ valamint a templomteret az átlagosnál jobban kihasználó, és ezért a rubrikákban bővebben tárgyalt mozgások, pontosabban a nekik keretet adó szertartások ismeretével. E szertartások csoportja világosan meghatározható. Bár a munka során a könyv minden olyan részletét összegyűjtöttem, ahol valamely térszakasz vagy berendezési tárgy említve van, végeredményben azt kellett tapasztalnom, hogy a ténylegesen használható szövegrészletek a hamvazószerdai hamvazást, a nagycsütörtöki krizmaszentelést és lábmosást, a nagy pénteki kereszthódolatot és csonkamisét, a keresztkúthoz vezetett nagyszombati menetet, a húsvétvasárnapi matutínium feltámadási szertartását, a húsvéti mise előtti körmenetet és a nagyvecsernyét, végül a pünkösdi vigíliát és a rákövetkező szombat szentelési rítusait közlő ordók.⁸ A munka eredményeképpen egyes berendezési tárgyak lokalizálása vált lehetővé, de azok külső megjelenéséről nem tudhatunk meg többet: a liturgusok a templomhoz és annak egyes tárgyaihoz mint funkcionális elemekhez viszonyultak, ezért ornamentális jegyeikről még véletlen említések sem maradtak ránk.

A következő fejezetekben a főoltártól távolodva tekintem át a templom egyes részeit és azok egymáshoz való viszonyát. A rubrikákban szereplő berendezési tárgyak és az általuk létesített térszakaszok helyzetére, esetleg részleteire a rájuk vonatkozó utalások egymásra vetítésével és összehasonlításával igyekszem következtetni (a–f). A munka során egyedül az ordinárius szövegéből indulok ki, és legföljebb a székesegyház romjainak fölmérésekor készült két, újkori alaprajz megbízhatónak látszó adatait hívom segítségül.

⁶ Különösen Marosi Ernő volt rá tekintettel.

⁷ Ezzel kapcsolatos kutatásaimhoz ld. FÖLDEVÁRY: „Istenünk tornácaiban”; uő: „A kultikus tér szerveződése”; uő: „A latin rítusú templomter”.

⁸ Egyben ezek az ordók azok, amelyeknek lefordításával, kommentárjával és liturgiátörténeti összefüggésbe helyezésével egyszer, egy nem filológiai szempontú munka során teljesebbé lehetne tenni az *OStr*-ről eddig írtakat.

A) A TEMPLOM „DOMBORZATA”, A FŐOLTÁR ÉS AZ ELŐSZENTÉLY

A templom egyes térszakaszai közti mozgások említéseinél az ordinárius a rubrikás nyelvben megszokottnál gyakrabban használja a fölmenni (*ascendere*) és a lemenni (*descendere*) kifejezéseket. A magasságkülönbség ugyan nem lehetett nagy, de az erősen megrongálódott épület egykor fölmért keresztmetszetéből is látszik,⁹ hogy határozottan lejtett kelet-nyugati irányba, és az alaprajzokon pontosan kivehetők a szentély és a mellékszentélyek, valamint a két oldalsó kórusbejáró lépcsői.¹⁰ A szintkülönbséget jelölő állítmányok ezért alkalmasak arra, hogy a templom összefüggő tereinek egymáshoz való viszonyát megállapítsuk, és azonosíthatóvá tessék az egyes mozgások irányát és célját akkor is, amikor az nincs pontosan megjelölve.

A „domborzati” szintek megállapítását leginkább a hamvazás, a krizmaszentelés és a kereszt nagypénteki bejövételének leírása segíti. Hamvazószerdán a miséző előbb fölmegy az oltárhoz.¹¹ A hely önmagában keveset mond, mert a hagyományos latin rítusban a kisebb oltárok előtt lábazat, a nagyobbak mellett legalább két lépcsőfok épült, az oltárhoz járulás pedig —már az oltár szimbolikája és méltósága miatt is— fölmenetelnek számított, amelyet a terminusértékű *altare ascendere* fejezett ki.¹² Munkahipotézisként mindamelllett fölvehető, hogy a sekrestyéhez képest nemcsak az oltár, hanem maga a szentély is magasabban volt; ezt támogatja, hogy a főforrásunkhoz nyelvileg közel álló Egri ordináriusban az *ascendere* egyszer sem, a *descendere* is csak kétszer fordul elő az oltárral kapcsolatban.¹³ A miséző a hamvak megáldása után lejön, hogy a diákonus meghamvazza. Mivel a diákonus a mise szolgálattevője, maga is a szentélyben van,¹⁴ így a lejövetel az oltár és a szentély közt megtett útra vonatkozik. Vagy egyszerűen az oltártól való távozást fejezi ki, vagy két szintet kell tulajdonítanunk a szentélynek: egy magasabbat az oltárnak és közvetlen környezetének az apszisban, és egy alacsonyabbat az előszentélynek, ahol a mise szolgálattevőinek ülőhelye van. A hamvazás végül azzal fejeződik be, hogy a templomban lévők (*omnes in ecclesia existentes*) följönnek, méghozzá oda, ahol az imént a diákonus meghamvazta a celebránst. Ha a templomban lévők —amint valószínű— nemcsak a klérust, hanem a

⁹ KREY: *Neu Verbeßerter Haupt Plann*.

¹⁰ MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 45. ezekkel a lépcsőfokokkal számol, amikor a „domborzati” viszonyokat írja le.

¹¹ *OStr* 42. (Cin/f4) — a helymegadások itt és a továbbiakban az egész szertartásra vonatkoznak.

¹² Alternatívája az „*accedere*” szó, amelynek ellenkezőjét a „*recedere*” jelöli.

¹³ Egyszer a hamvazás, utóbb a krizmaszentelés összefüggésében, ld. *OAgr* 46., 56. A szóhasználat azért jellemző, mert míg az oltár és a kórus közti mozgások esetén az *OAgr* az *accedere*-t használja, addig a kórus és a hajó közti mozgásokat a *descendere*-vel, egyszer pedig az *ascendere*-vel jelöli.

¹⁴ Kivéve pl. a karthauzi rítusban, vö. KING: *Liturgies of the Religious Orders* 37–38., de ez éppen a székesegyházi rítusok középkori szokásához képest minősült a monasztikus magány jelének.

világiakat is jelentik, akkor a velük kapcsolatban használt ige a szentély és a hajó szintkülönbségére vonatkozik; ha a klérust kell alatta értenünk, akkor a kórus és a szentély közti szintkülönbségre. Mivel azonban a celebráns ekkor már lejött az oltártól, a fölmenetel biztosan nem a közös liturgikus terminológia hatása, hanem tényleges viszonyokat jelöl: a szentély padlószintje érzékelhetően magasabb volt, mint a kórusé vagy a hajóé, és ugyanez fejeződik ki abban, hogy a hamvazás végeztével a celebráns lemegy, hogy megtartsa a hajóban vagy a templomon kívül szokásos processziót.

A nagycsütörtöki krizmaszentelés térviszonyai megkívánják az előbb még csak valószínűsített előszentély használatát.¹⁵ Ekkor a püspök ismét lejön az oltártól, és leül a krizmaszenteléshez odakészített asztal mellé, az odahelyezett *pontificale*-ra (ez valószínűleg a másutt *faldistorium*-nak nevezett, püspöki ülőalkalmatosságot jelenti).¹⁶ A megfelelő helyen nemcsak az asztal és az ülőalkalmatosság kell, hogy elférjen, hanem az a tizenkét áldozópap is, aki ugyanott áll (*ibidem astantium*), és részt vesz a krizma szentelésében. A püspök, valahányszor a háromféle olaj szentelésére sor kerül, lejön az oltártól, és valahányszor folytatja a misét, fölmege az oltárhoz. Az oltár előterében, azaz bizonyára nem azonos szinten volt tehát egy olyan térszakasz, amelyik nem tartozott a kórushoz, de elfért benne az asztal, a *faldistorium* és a tizenkét pap, sőt az olajok érkezését kihirdető diakonus is.¹⁷ Ahhoz, hogy az olajokat bevigyék, ugyancsak helyre volt szükség: a krizmát baldachin alatt hozták elő, és a baldachint hordozókon kívül további négy személy vett részt a menetben. A krizmaszentelés tehát az oltárnál lejjebb történik, a betegek kenetét viszont, miután megszentelték, leviszik a sekrestyébe (*deportatur ad sacristiam*): a sekrestye tehát —ha a *deportatur* itt valóban szintkülönbségre utal— nemcsak az oltárhoz, hanem az előszentélyhez képest is alacsonyabb térszakaszt jelent, de ezt további adatoknak kell megerősíteniük.

A nagypénteki kereszthódolat előtt két pap a főoltár mögül hozza elő a keresztet.¹⁸ A három stáció közül az első mindjárt a főoltár mellett van, a második a kórushoz vezető lemenet alsó lépcsőfokán, a harmadik pedig a Szent Kereszt-oltárnál. A három stáció a szertartás dramaturgiája szerint a templom három liturgikus térszakasza, a szentély, a kórus és a hajó keleti végéhez kötődik: a Megfeszített mintegy az áldozat

¹⁵ *OStr* 51. (Qu/H6/f5).

¹⁶ Vö. föntebb, az e rész 2. c) alfejezetének jegyzeteiben írtakkal.

¹⁷ MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 45. ezt *chorus maior*-nak nevezi, szerinte a diadalív vonalában, 5 lépcsőfoknyi (legalább egy méter) magasságban emelkedett ki.

¹⁸ *OStr* 52–53. (Qu/H6/f6). Az *OAgr* 59. tanúsága szerint Egerben —talán épp a székesegyház eltérő alkata miatt— a sekrestyéből hozzák elő a keresztet, és nincs kifejezetten szó stációkról sem. A kuriális, majd ennek nyomán a „tridenti” liturgia nem végeztet processziót, de az esztergomi változathoz áll közel annyiban, hogy az oltár mögül, vagy ha nem körüljárható, annak leckeoldaláról rendeli előhozni a feszületet, vö. *MR* 248–249.

helyét megjelenítő oltárból lép ki, hogy egyre szélesebb körnek nyilatkozzék meg. A *descensus ad chorum* és a *gradus inferior* említése nyilvánvalóvá teszi, hogy a kórus keleti végében egy viszonylag hosszú, a szentély felé vezető lépcsősor található, tehát szintkülönbség választja el egyfelől a kórust és az előszentélyt, másfelől —ha az *ascendere* nemcsak az oltárlépcsőkre vonatkozik— az előszentélyt és az oltárt. A viszonylag tekintélyes méretű előszentélyre a nagypénteki stációk miatt is szükség van. Ha a két pap a második és a harmadik megállás között, az impropériákat énekelve végigvonul a kóruson, míg eljut a szentélylépcső alsó fokától a kórusrekesztő környezetében épült, de már biztosan a hajóban lévő Szent Kereszt-oltárhoz,¹⁹ akkor nehezen lenne elképzelhető, hogy az első stáció helye, vagyis az oltár után egy-két lépésnyire elkezddődjék a kórusba vezető lépcsősor: a második stáció helye.

Az eddigiek alapján tehát biztosnak tekinthetjük, hogy a kórust a szentélytől lépcsősor választotta el, és hogy a szentélyhez viszonylag tekintélyes előszentély csatlakozott. Valószínű föltevésenként vehetjük figyelembe a továbbiakkal kapcsolatban, hogy az előszentélyt az oltártól további szintkülönbség választotta el, és hogy a sekrestye az előszentélynél mélyebben épült. Az oltár tágabb értelmezése és a belső szentélynek az előszentélynél magasabb helyzete mellett szól, hogy a nagycsütörtöki vesperásban a püspök és az oltárnál szolgálók „az oltárban” (*in ara*) olvassák a óra zsolnárait.²⁰ A püspöki misében a szolgálattevők többen voltak annál, hogy elférjenek az oltárnál,²¹ és még a misének is csak néhány részén fordul elő, hogy a szerepapak a celebránsal együtt az oltárhoz lépnek. A vesperásban ez semmiképpen nem valószínű, és mivel az ordinárius nem használ olyan szót, amelyik kifejezetten a szentélyt jelentené (mint például a *sanctuarium* vagy a *presbyterium*),²² valószínűbb, hogy az *ara* vagy az *altare* a bizánci rítusban máig szokásos kifejezésmód szerint olykor magát a belső szentélyt jelenti. A sekrestye „domborzati” helyzetéről, a kórus és a hajó közti viszony megállapítása mondhat többet, ehhez azonban, mindenekelőtt a két térszakasz érintkezésénél álló Szent Kereszt-oltár említéseit kell megvizsgálunk.

B) A SZENT KERESZT-OLTÁR ÉS A LETTNER

Egy középkori katedrálisban számos oltár épült, az ordinárius azonban csak azokat említi közülük, amelyek a teljes liturgikus közösséget érintő szertartásokban játszottak

¹⁹ Ld. erről fentebb, a II. 3. b) alfejezetben írtakat.

²⁰ *OStr* 51. (Qu/H6/f5).

²¹ Bár, mint fentebb, e rész 2. b) alfejezetében fölvettem, lehet, hogy a *ministri* nem a szolgálattevők mindegyikét, hanem csak a szerepapot, az alszerpapot és esetleg az akolitust jelenti.

²² A még fölmerülhető *sacrarium* esztergomi forrásokban a *sacristia* (sekrestye) szinonimája.

szerepet, vagy a helymegadásoknál voltak tájékozódási pontnak tekinthetők.²³ A főoltár (*magnum altare, magna ara*) mellett a Szent Kereszt, a Boldogságos Szűz, valamint Szent Fábián és Sebestyén vértanúk oltára számított ilyenek.

A Szent Kereszt-oltár Európa-szerte a hajónak a kórossal érintkező végében állt, általában közvetlen építészeti kapcsolatban a kórusrekesztővel. A Szent Kereszt-oltárnál mondták Esztergomban a mindennapos halotti miséket, a vesperást és a miséket Szent Kereszt Föltalálásának ünnepén és Mindenszentek miséjét az ünnep másnapján (ekkor ugyanis a főoltárnál tartott mise a halottakért szólt).²⁴ A Szent Kereszt-oltár ezeken kívül nagypénteken kapott fontos szerepet.²⁵

Mint a kereszt előhozatalának szertartásával kapcsolatban már írtam, a harmadik és egyben utolsó stáció a Szent Kereszt-oltár, közelebbről az annak jobb oldalán lévő kis kapu (*ad ostium parvum ad latus dextris [sic] altaris sanctae crucis*). A kapu kétségkívül a kórusrekesztő, másként a lettner kapuját jelenti. A helymeghatározásból két, egymásnak ellentmondó következtetés is levonható. A főoltártól a Szent Kereszt-oltárhoz vezetett menet a nagypéntek központi és leglátványosabb rítusa, amelynek során a keresztet a templom központi liturgikus tereinek tengelyén hordozzák végig. Ennek esztétikájából szervesen következne, hogy a kereszt végül a lettner középső, tehát a tengelyen elhelyezkedő főkapuján lépjen ki a hajóba. Ha ez mégsem így történik, annak kézenfekvő indoka lehet, hogy a megfelelő lettnernek egyáltalán nincs középső kapuja, így a rendtartásnak mindenképpen választania kell a jobb vagy a bal oldali kapu között, és ilyenkor —minthogy a jobb oldal a liturgiában nagyobb tiszteletben áll— az előbbi választja. Ebben az esetben az esztergomi lettner közepéhez csatlakozott a Szent Kereszt-oltár, és annak két oldalán nyílt egy-egy kapu — erre a rekesztőtípusra akadnak példák a közép-európai gótikában.²⁶ Hogy a jobb oldali kaput ez esetben a templom tengelyéhez képest kell értenünk, és a jobb a déli oldalnak felel meg, vagy a keresztet hordozó papok szempontjából határozza meg a szöveg, és az északi oldalt jelenti, nem lehet biztosan megállapítani.²⁷

Ugyanakkor elbizonytalanítja a fönti következtetést, hogy a rubrika a *kis* kaput említi a Szent Kereszt-oltár jobb oldalán. Az ordináriuskönyv jelzőket ilyenkor csak determinatív értelemben használ, tehát az *ostium parvum* megjelölés egy *ostium magnum*-ot is föltételez. Ha van középső, nagyobb kapu, akkor a megoldás kevésbé illik a szertar-

²³ A többi oltárról viszonylag teljes jegyzéket ad okleveles említések alapján KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* LI–LIV. Különös, hogy ezek között az ordináriusban többször említett Fábián és Sebestyén-oltár egyáltalán nem fordul elő.

²⁴ Vö. *OStr* 128. (O.Ss.), 92. (Inv.Crucis).

²⁵ *OStr* 52–53. (Qu/H6/f6).

²⁶ Ilyen pl. a naumburgi dóm *Ostlettner*-e.

²⁷ A rubricisztikában általános „jobbkezszabály” miatt az utóbbi a valószínű, de a leckeoldal alább részletezett jelentősége a kereszt behozatalakor az előbbi támogatja.

tás tengelyességéhez, de némiképp érthető abból, hogy a keresztet már a főoltárnál is az oltár oldala mellett hozták ki (a kuriális rítusban a kereszt előhozatala teljesen a főoltár leckeoldalához kötődik, és ezt erősíti meg Durantus is).²⁸ Esetleg ezt a mozzanatot ismételnék meg utóbb a népoltárnak tekintett, a kereszthez amúgy is szorosán kötődő Szent Kereszt-oltárnál, ahonnan a keresztet tovább is kell, hogy vigyék a keresztódolat végleges helyét jelentő Mária-oltárhoz. Ha a kuriális rubrikákból vett analógia helyes, akkor a jobb oldal a déli oldalnak felel meg, a Szent Kereszt-oltár pedig a középkorban szokatlan módon nem a templom tengelyén áll. A lettnernek legalább három, egy nagyobb és két kisebb kapuja van, a Szent Kereszt-oltár pedig a keresztőnek a főkapu és a déli kisebb kapu közötti felületére csatlakozik. Mivel aszimmetrikus lettnerrel nincs tudomásunk, ebben az esetben egy másik oltár állhatott a főkapu északi oldalán.²⁹

A Szent Kereszt-oltárnál celebrálja a püspök a nagypénteki csonkamisét, és ugyanott mondják el a nap vesperását. A keresztódolat befejeztével a püspök a Mária-oltártól odamegy (*accedit*) a Szent Kereszt-oltárhoz, vagyis a két oltár egy szinten és egyaránt a hajóban lehetett, majd a szertartás keretében háromszor mutatja föl a Szent Testet, és mindannyiszor —de három különböző irányba— a nép felé fordul (*revertitur ad populum*). A nép említése megerősíti, hogy a hajóban vagyunk: a kórusban a celebráns a kar (*chorus*) felé fordulna. Végül a vesperás után bemegy a sekrestyébe (*intrat sacristiam*), ami azt sugallja, hogy a sekrestye ugyancsak a hajó síkjában helyezendő el. Mindennek alapján a hajó, benne a Mária-oltár és a Szent Kereszt-oltár, illetve a sekrestye alkotják a templom alsó szintjét, amelyhez képest a kórus helyzete egyelőre nem tisztázott, az előszentély és a szentély viszont magasabban van náluk.

A lettner vonatkozásában a húsvétvasárnapi processzió, a nagyvecsernye és a pünkösti vigília áttekintése mondhat el valamivel többet. A lettnerrel a korabeli források

²⁸ MR 248–249. szerint a kereszt behozatalának első „állomása” az oltár leckeoldalának hátsó sarka, a második a leckeoldal első sarka, a harmadik az oltár közepe. Hogy ez nemcsak a római kúria szokásának felelt meg, arra tanú Durantus: „a dextera parte crux incipit revelari”, vö. DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale* II. 377. Míután Durantus hatását Esztergom mellett pl. Zággráiban, Pécsen és Egerben is tapasztaltuk, számolhatunk azzal, hogy vagy ő képvisel egész Európában elterjedt hagyományt, vagy az általa képviselt hagyomány hathatott Európa más egyházaira.

²⁹ MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 46. és 48. szerint a lettnernek egyetlen, középső kapuja volt, amelynek bal (északi) oldalán a Szent Kereszt-oltár, jobb (déli) oldalán a Mária-oltár állt volna. Ez a föltevés azonban semmiképpen nem fogadható el. Ha ugyanis a lettnernek csak egy kapuja van, akkor mind a „parvum” megjelölés (mihez képest kicsi?), mind az „ad latus dextris” — helyesen: *dextrum* — kitétel (mihez képest jobb?) fölösleges. A kapu ráadásul valóban a föltételezett oltár jobb oldalán nyílik, ha a hajó felől nézzük, de egy középkori székesegyház klerikusának — így az ismeretlen szerzőnek — a nézőpontja inkább a kórushoz kötődik, vagyis ő a bal oldalról beszélne.

rendszerint *pulpitum*-nak hívják,³⁰ és a *pulpitum* ordináriusbeli említései nem cáfolnak rá erre az azonosításra: amikor a nagyvecsernye celebránsa a gyertyavivőkkel és a korátorokkal visszamegy a kórusba, akkor a lettnernél lép be oda (*intrabit chorum ad pulpitum*).³¹ A részlet nem vonatkozhat az esetleg szintén *pulpitum*-nak nevezhető szószék-re, mert bár az is lehet a kórus és a hajó határán, megnevezése ebben az esetben a lettneren való belépés helyét pontosítaná (például: a lettner szószék felőli kapuján). A lettner kapuira vonatkozólag azonban más helymegadással élt a nagypénteki ordó,³² a vizsgált szövegben pedig éppen arról van szó, hogy a kar többi tagja nem a *pulpitum*-nál, hanem Szent Fábían és Sebestyén vértanúk oltára felé megy vissza a kórusba. Később látni fogjuk, hogy a nevezett oltár nem csatlakozhat a rekesztőhöz,³³ ezért a *pulpitum* biztosan a lettnernek felel meg.

A szó háromszori előfordulásából kettő kötődik a húsvétvasárnapi mise processziójához.³⁴ A *Sedit angelus* éneklésének már ismertetett leírása egészében a lettner előtérében zajlik: a korátorok előtte állnak, majd a kar szintén a lettner előtt, a Boldogságos Szűz oltárának jobb oldalán áll meg. A lettner erkélyszerűen kiképzett tetejéig mégis körülírja a szöveg: a gyermekek oda mennek föl, ahol ünnepnapokon az evangéliumot szokás énekelni (*ubi cani solet evangelium festivis diebus*), a nagyvecsernyében pedig a Szent Kereszt-oltár fölött (*supra aram sanctae crucis*) éneklük a *Dicant nunc Iudaei*-t.³⁵ Az utóbbi helymeghatározás csak a lettner tetejének valamely pontjára vonatkozhat, viszont magába foglalja, hogy a Szent Kereszt-oltár a lettner alatt volt. Az oltár tehát akár középen, akár a főkaputól balra, de közvetlenül érintkezett a lettner külső oldalával, ellentétben más, a hajóban szabadon álló Szent Kereszt-oltárokkal, és az sem kizárt, hogy ténylegesen a kórusrekesztő alatt épült.

A nagyvecsernye leírásában találjuk azt is, hogy tizenegy szolgáltevő öltözik be és készül elő (föltehetőleg a sekrestyében), míg a kar a vesperás harmadik zsoltárát éneklő, majd a Magnificat-alatt folsorakoznak a kar vagy a kórus előtt (*ante chorum*).³⁶ Mivel

³⁰ Emellett szószéket és olvasó-, ill. énekesállványt jelenthetne. Az általam előnyben részesített értelmezés mellett szól még, hogy a kórusrekesztőre, amely egy középkori katedrális talán legjellegzetesebb és legnagyobb „berendezési tárgya”, az *OStr* nem használ más szót (pl. *lectrinum*).

³¹ *OStr* 58. (Pasc).

³² Ti. a Szent Kereszt-oltárhoz képest határozta meg a jobb oldali, kis kaput, ld. fentebb.

³³ Ld. alább, e fejezet e) alfejezetében.

³⁴ *OStr* 56. (Pasc).

³⁵ *OStr* 58. (Pasc).

³⁶ A latin *chorus* (és ennek nyomán a magyar *kórus*) három különböző jelentésben használatos: 1) a templom egyik térszakasza, 2) a liturgiát végző testület, 3) a templom homlokzatához belülről csatlakozó erkély. A terminológia pontossága érdekében ezeket sorrendben kórusnak, karnak, ill. karzatnak nevezem. Mivel a legutóbbi csak az újkorban vált általánossá, e fejezetben csak a kórus és a kar megkülönböztetésének van jelentősége.

később a Szent Kereszt-oltár felé fognak továbbmenni (*versus aram sanctae crucis ... progrediuntur*), az *ante chorum* nem azt jelenti, hogy kivonulnak a sekrestyéből a kórus, tehát a lettner elé (akkor eleve a Szent Kereszt-oltár előtt lennének), hanem azt, hogy bevonulnak —hogyan hol, arra később kell visszatérnünk— a kórusba, és fősorakoznak a kar előtt, vagyis a plánumon. Mielőtt ők kimennének, a kanonokok megelőzik őket, és leülnek a Mária-oltárnál. A celebráns viszont, aki eddig szintén a kórusban tartózkodott, a beöltözöttekkel a keresztkúthoz vonul, hozzájuk hasonlóan a Szent Kereszt-oltár bal oldalán (*ad latus sinistrum*) vagyis a kórusrekesztőn keresztül. A keresztkút kilencszeri megkerülése után a Szent Kereszt-oltár előtt várják meg a vesperás végét, de akkor már nem mennek vissza a celebránssal a kórusba, hanem egyenesen a sekrestyébe távoznak.

A Szent Kereszt-oltár bal oldalának említése a fent kifejtettek közül azt az értelmezést erősíti meg, amely szerint a lettnernek —az *ostium „parvum”* jelzője ellenére—³⁷ két kapuja volt. A kanonokok már előrementek ekkor, a celebráns (és vele együtt valószínűleg a korátorok és a gyertyavivők) pedig egy menetet alkottak: bármelyik is volt tehát a bal oldali kapu —magam az északinak gondolom—, ismét nem látszik indokoltnak, hogy ha egyáltalán volt, akkor ne a középső kaput használják.³⁸

A pünkösdi vigílián³⁹ a nagyszombati vigília⁴⁰ és a nagyvecsernye processziója ismétlődik meg. A beöltözöttek ekkor is a Szent Kereszt-oltár felé vonulnak ki a plánumról, de a szöveg itt már a „lemenni” állítmányt használja (*processio ... descendit ... versus aram sanctae crucis*) velük kapcsolatban. Az ige arra utal, hogy a kórus újabb, közbülső szintet képezett a sekrestye, a Szent Kereszt- és a Mária-oltár által meghatározott hajó, illetve az oltár és az előszentély között. Ennek alátámasztásához és a hajó elrendezésének megismeréséhez a Mária-oltárra vonatkozó adatok földolgozására van szükség.

³⁷ Amellyel viszont így nem tudok elszámolni, de amelyet —azaz a hozzá kötődő, „háromkapus” elgondolást— megerősít a kuriális szokás és Durantus véleménye.

³⁸ Ha helyesen gondolom, hogy a kórusból a déli kapun jöttek ki a nagypénteki kereszthódolatkor, de az északi kapun tértek oda vissza a nagyvecsernye processziója során, azt a „jobbkezsabály” nem indokolhatja, legföljebb a változatosság iránti igény. Párhuzamként kínálkozik, hogy a „jobbkezsabályt” egyébként mindig tiszteletben tartó „tridenti” rubrikák szerint, ha a sekrestye ajtaja az oltár mögött nyílik, bevonulni mindig az evangéliumi, kivonulni viszont a leckeoldalon kell (*Sacra Rituum Congregatio* 3029 § 12., idézi FORTESCUE — O’CONNEL — REID: *The Ceremonies of the Roman Rite* 65.)

³⁹ *OStr* 69–70. (Vig.Pent).

⁴⁰ *OStr* 54. (Qu/H6/S).

C) A BOLDOGSÁGOS SZŰZ OLTÁRA

Az eddigi hivatkozások alapján bizonyossá vált, hogy a Mária-oltár a hajóban volt. Jóllehet az esztergomi katedrálisban legalább három, a Szűzanya tiszteletére dedikált oltár volt ekkoriban,⁴¹ a Mária-oltár azonos lehet azzal, amelynek alapításáról a bazilikával kapcsolatos első okleveles emlék tanúskodik.⁴² A kompletórium után ennél az oltárnál énekelték a Mária-szuffrágiumokat, és a már idézett,⁴³ Martirius-féle alapítvány értelmében ehhez kapcsolódhatott a kiszolozsma végzése.

Az oltár említései a szent háromnaphoz kötődnek, de ezen az időszakon belül is meghaladják a másik három, az ordináriusban megnevezett oltárra tett hivatkozások számát. A Boldogságos Szűz oltára ennek alapján a katedrális meghatározó részlete volt, amely nemcsak viszonyítási pontként, hanem mint a hozzá tartozó térszakasz középpontja is gyakori szereplője a rubrikáknak. A templomhajó berendezéséről kialakítandó teljesebb kép érdekében először azt kell megvizsgálnunk, hogy a Mária-oltár említései alátámasztják-e a hajó és a kórus közt föltételezett szintkülönbséget, és hogy a Szent Kereszt-oltárhoz, illetve a lettnerhez való viszonya az eddig fölvázolt két hipotézis melyikét látszik megerősíteni.⁴⁴

Nagycsütörtökön a lábmosás szertartásának egésze a Mária-oltár környezetében zajlik. Az esemény lokalizálása önmagában is új érv az oltár és a hajó kapcsolata mellett: a lábmosás, vagyis a mandatum a latin rítusban hangsúlyozottan a templomon kívüli térben zajlott. A régibb rubrikák szerint a püspök szabadon választja meg a helyét, egyes ordináriusok a káptalantermet vagy a refektóriumot jelölik meg helyszíneként.⁴⁵ Ha a szertartás mégis a templomban zajlott, akkor annak a szoros értelemben

⁴¹ A tárgyalt, Martirius-féle oltár, valamint a Kinizsi-kápolna és a Bakócz-kápolna oltára.

⁴² KNAUZ: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I. 107–108., ld. még fentebb, a II. 3. d) alfejezetben írtakat.

⁴³ *OStr* 48. (Qu/H1/f2), 62. (Pasc).

⁴⁴ Mint jeleztem, MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 46. és 48. szerint a Mária-oltár a Szent Kereszt-oltár párja volt, azzal egy síkban, a kórusrekesztő egyetlen kapujának jobb (déli) oldalán helyezkedett el. Bár a lettnernek eddigi érvelésem szerint biztosan több kapuja volt, Marosi Ernő elképzelése fenntartható abban az esetben, ha föltételezzük, hogy a rekesztőnek egy középső és kétoldalt egy-egy kisebb kapuja van. Ebben az esetben a Mária-oltár elhelyezkedhetett volna a középső, ill. a déli kapu között, a Szent Kereszt-oltártól jobbra lévő kis kapu pedig a kórus felől értendő és az északi kapunak felel meg. Ugyanakkor a „háromkapus” hipotézis esetén semmi nem indokolja, hogy a kivonuláskor ne a középső kaput használják, legföljebb a leckeoldal szimbolikus alapon történő előnyben részesítése (amint fentebb kifejtettem): ez a megfontolás Marosi Ernő rekonstrukcióján belül is a két oltár megcserélését ajánlja. Ha a lettnernek két kapuja volt, elképzelése egyáltalán nem tartható.

⁴⁵ A régibb hagyományokhoz ld. *PRG* II. 77., az újkori előírásokhoz ld. *CE* 239. A középkori források tartalmát összefoglalja *AER* III. 279–281. A „tridenti” rubrikák szerint, ha a lábmosás a mise része, a szentélyben történik (ez jellemző a liturgikus tér újkori összezsugorodására), de ha nem, akkor a

vett liturgikus téren kívül kellett megtörténnie. Ezt, és közvetve az igehasználat megbízhatóságát igazolja, hogy a püspök és asszisztensei az Esztergomi ordinárius szerint kijönnek a sekrestyéből (*exibunt de sacristia*) a lábmosáshoz, és egyszerűen odamennek (*veniunt*) ez e célból előkészített asztalhoz.⁴⁶ A püspök az asztal déli végén áll meg, vagyis a celebráns szokott, leckeoldali helyét foglalja el: a misére jellemző térvizonyok megismétlését jelzi az is, hogy a szertartást kezdő szentleckét és evangéliumot a szokott keleti, illetve északi irányba olvassa az erre hivatott szolgálattelvő. A Mária-oltár körüli térszakasz ezáltal másodlagos liturgikus tér hatását kelti. A püspök az olvasmányok után tizenkét, kétfelől elhelyezkedő dignitás vagy idősebb kanonok lábát mossa és csókolja meg. Jóllehet nem tudjuk, mit takar pontosan a „kétfelől” (*a duabus partibus*), de a másodlagos liturgikus tér értelmében azt tartom valószínűnek, hogy a Mária-oltár előtt két félkarba rendeződtek a kanonokok. A lábmosás maga is feltételezi, hogy ülnek, de az ordinárius azt is leírja, hogy ezután fölkelnek (*surgunt*), és közülük a rangelső megmossa a püspök lábát. Mivel az asztal előkészítéséről szót ejtett a szöveg, az ülőhelyekéről viszont nem, fölmerül, hogy a Mária-oltár előtti térben eleve volt egy-egy kisebb stallumsor — ezt indokolná a kiszolozsmák rendszeres végzése is. A tulajdonképpeni lábmosás után az adományok szétosztása következik, majd az iskola vezetője beszédet intéz a papsághoz, és mindenki fölmege a kórusba (*ascendunt omnes ad chorum*). Az ordó utolsó mondata ezzel megerősíti a hajó és a kórus szintkülönbségéről megfogalmazott föltételezést.

Nagypénteken a püspök lejön a Mária-oltár elé (*descendet ... ante aram beatae Virginis*), ahol már előkészítették és földíszítették a kereszthódolat helyét.⁴⁷ A püspök eddig az előszentélyben tartózkodott, tehát a részlet önmagában csak az előszentély és a hajó közti szintkülönbséget bizonyítja. A két pap csak ezután vonul tovább a harmadik stációt jelentő Szent Kereszt-oltártól, és viszi a keresztet végleges helyére. A Mária-oltár tehát bizonyos értelemben folytatja azt az útvonalat, amelyet a kereszttel addig megtett. Ha a kétkapus lettnerrel kialakított hipotézis bizonyul igaznak, tehát a kereszttel előhozatalának útvonala szándéka szerint egyenes, és csak kényszerűségből kanyarodik a lettner jobb kapuja felé, akkor a Mária-oltárt a templom tengelyén, a hajó közepe táján kell elképzelnünk. Ha viszont a lettnernek három kapuja volt, és a déli kisebb kapu használata liturgikai okra vezethető vissza, akkor a legkézenfekvőbbnek az látszik, hogy a Mária-oltárt a kórusrekesztő másik, a főkapu és az északi kisebb kapu közti oltarával azonosítsuk.

---

szentélytől távol vagy a templomon kívül zajlik, vö. FORTESCUE — O'CONNEL — REID: *The Ceremonies of the Roman Rite* 326–327.

⁴⁶ *OStr* 51–52. (Qu/H6/f5).

⁴⁷ *OStr* 52–53. (Qu/H6/f6).

Húsvétkor a matutinumba illesztett föltámadási szertartás ismét a Mária-oltár közelében játszódik.⁴⁸ A szentsír, amelyhez a processzió ekkor kivonul, a lábmosáshoz hasonlóan nem lehetett a központi liturgikus terek egyikében: a kereszthódolattal kapcsolatban —ez eredetileg önálló szertartás volt— már a római ordók előírták, hogy azt a városon kívül (*infra urbem*) tartsák meg.⁴⁹ Mind a történeti keresztrefeszítés, mind a történeti eltemetés a városon kívül történt, és ezt jeleníti meg a középkori térviszonyok között a tulajdonképpeni templomon, azaz a szentélyen és a kóruson kívüli templomhajó. Míg a püspök kiveszi a Szent Testet a sírból, a kar a Boldogságos Szűz oltára mellett áll. A püspök ezután az oltárhoz megy, és a Testet —mint nagypénteeken— háromszor fölmutatja a népnek, ami újabb érv amellet, hogy az oltár a hajóban, mégpedig annak központi terében volt. A klérus ezután nem fölmegey, hanem csak bemegy a kórusba (*intra chorum*).

A húsvéti misét megelőző processzió visszatérésekor megint szerepet kap a Mária-oltár. A leírás szerint a *Sedit angelus* éneklése közben a kar a lettnernél (?) (*ad pulpitem*), a tárgyalt oltár oldalán (*ad latum altaris beatae Virginis*) helyezkedik el.⁵⁰ A kanonokok ekkor is az oltár két oldalán állnak: nyilván nem ülőhely híján, hanem mert a liturgikus alkalom tekintélye úgy kívánja. Elrendezésük újfent azt jelzi, hogy a Mária-oltárhoz másodlagos kórus csatlakozott. A kar viszont, amely egyidejűleg az oltár oldalán és a lettnernél áll meg, a háromkapus lettnerhez kötődő térszerkezetet támogatja. Ha ugyanis a Mária-oltár a hajó közepén lenne, azonos tengelyen a Szent Kereszt-oltárral, akkor a lettnerből távolabb kellene elképzelnünk, így nem állhatna meg valaki egyszerre az oltár mellett és a lettnernél. Ha viszont a Mária-oltár maga is a lettnerhez csatlakozik,⁵¹ akkor jobb oldalán megállva egyben a lettner főkapuja előtt is áll a kar.

A kétkapus lettner hipotézisát fönntartva az idézett részlet kétféleképpen magyarázható. Egyrészt megközelíthető ez a helymegadás a szolgálattevők mennyisége alapján. A húsvétvasárnapi processzióban nyilvánvalóan a székesegyház teljes klérusa és egész diáksága részt vett, így a kar létszáma sem lehetett csekély.⁵² Ha az oltár mellett is álltak föl, elég sokan lehettek ahhoz, hogy kitöltsék a Mária-oltár és a lettner közötti, becslésem szerint a lettner és a homlokzati kapu (az úgynevezett *Porta speciosa*)⁵³ tá-

⁴⁸ *OStr* 55–56. (Pasc).

⁴⁹ *OR* III. 291., ld. még *AER* III. 370. skk.

⁵⁰ *OStr* 56–57. (Pasc).

⁵¹ További nehézség, hogy ebben az esetben az *ad pulpitem* kitétel fölösleges, lévén a Mária-oltár oldala mindenképpen a lettnernél.

⁵² Az egri kar teljes létszámát ugyanebben a korszakban MEZEY: *Deákság és Európa* 188. 150–180 főre becsüli, és ha másról nem is, a húsvétvasárnapi nagymiséről valóban föltételezhetjük, hogy a székesegyház „személyzete” megközelítőleg hiánytalanul jelent meg rajta.

⁵³ A kapu Széless Györgynek és a róla Klimó György pécsi püspök megrendelésére 1741 körül készült, ma az esztergomi Vármúzeumban őrzött olajfestménynek köszönhetően az egykori székesegyház

volsága felének, egyharmadának megfelelő szakaszt. A helymegadás ebben az esetben azt jelentené, hogy a kar az oltár jobb vagy bal oldalától a lettner, vagyis kelet felé álljon föl. Liturgikai alapon valószínűbbnek látszik a jobb, vagyis a déli oldal, és az elrendezés ekkor meg is felelne az énekesek szokásos helyzetének a stallumokban lévő klérushoz képest.⁵⁴

A másik lehetséges magyarázat az, hogy a *pulpitum* a szövegben kétféle értelemben is használatos. A szó harmadik előfordulása nem perdöntő: ez szintén a húsvéti mise előtti processzióhoz kötődik, de nem a katedrális, hanem a stáció, a Szent István-templom *pulpitum*-ára vonatkozik.⁵⁵ Mivel a szó jelentheti a szószéket is,⁵⁶ az pedig nagyobb korabeli templomokban a hajó oldalában, annak valamelyik oszlopsorán épült (az alaprajzok a déli oszlopsor két középső oszlopa közt valamiféle építmény alapjait sejtetik), a szószékként értelmezett *pulpitum* valóban lehetett a hajó közepére és a templom tengelyére föltételezett Mária-oltár jobb oldalán. Az oltár és a szószék közti szakasz ebben az esetben egyértelmű meghatározását jelenti a kar elhelyezkedésének.

A nagyvecsernye leírásában olvasható hivatkozást már érintettem a Szent Kereszt-oltár vonatkozásában.⁵⁷ A kanonokok a keresztkúthoz vezetett körmenet alatt, majd a vecsernye utolsó részében a Mária-oltár két oldalán ülnek, ami újabb érvet jelent az ott rendszeres használatra kialakított, önálló stallumokkal ellátott kórus léte mellett.

A Boldogságos Szűz legfőbb esztergomi oltáráról ezért biztosan állítható, hogy a hajóban volt, és hogy másodlagos kórusként működött. A Szent Kereszt-oltárhoz és a lettnerhez fűződő viszonya nem dönthető el véglegesen: egyformán nyomós érvek szólnak amellett, hogy egy háromkapus kórusrekesztő bal, északi oltára volt, és amellett, hogy a templom tengelyén, a hajó közepe táján épült. Ha az utóbbi fölvetés a helyes, akkor a *pulpitum*-ról szóló egyik említést a szószékhez kapcsolódó tudósításnak tekinthetjük. A lettner, a Mária-oltár és a Szent Kereszt-oltár együttese azonban csak

---

ház legjobban dokumentált emléke, az *OStr* azonban egyáltalán nem foglalkozik vele. Ábrázolásairól, töredékeiről és a róla szóló írott emlékekről bibliográfiai tájékoztatást ad SZÉLESS: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház* 163. 52. jegyzete, ld. még a továbbiakat is uo. a 76. jegyzetig.

⁵⁴ Az ünnepélyes misék asszisztenciája, ha nem az oltárnál szolgál, a leckeoldalon helyezkedik el. Az előénekesek hagyományos helye a középkori források szerint a plánumon, az oltárközép által meghatározott tengelyen, leggyakrabban a szentélylépcső előtt van. Később, de még a karzatok használatba vétele előtt —talán a polifon műzene térhódításával— az énekesek távolabb kerülnek a liturgia központi terétől: az ábrázolások (köztük kiemelkednek a *PR* és a *CE* metszetei) rendszerint a leckeoldalon, de a tulajdonképpeni szentélyen kívül mutatják őket.

⁵⁵ *OStr* 60. (Pasc).

⁵⁶ A Tridenti Zsinat utáni római nyomtatványok rendszerint ilyen értelemben használják.

⁵⁷ *OStr* 57–58. (Pasc), vö. fentebb, az e fejezet b) alfejezetében írtakkal.

két, egyenként pontosan leírható lehetőség közül enged választani. Hogy közülük melyik a valószínűbb, azt a szentsírra vonatkozó adatokból állapíthatjuk meg.

D) A SZENTSÍR

A szentsír felszereléséről és megnyitásának rítusáról az ordinárius csak annyit közöl, hogy azt az órkanonok készíti elő.⁵⁸ Egyetlen, de topográfiai adatokban igen gazdag említése a húsvéti matutínium föltámadási szertartásához kötődik.⁵⁹

Eszerint a matutínium utolsó olvasmánya alatt néhány szolgálattevő előkészül és beöltözik a sekrestyében, majd kijönnek onnan a Szent Kereszt-oltár elé (*egrediuntur de sacristia ... ante aram sanctæ crucis*). Eddigi megállapításaink szerint a sekrestye a hajó, egyszersmind a Szent Kereszt-oltár síkjában van, és onnan mind a kórusba, mind a szentélybe föl kell menni. Az említett szolgálattevők viszont a Szent Kereszt-oltár előtt *lemennek* a szentsírhoz (*descendunt ad sepulcrum*). Mindeddig a hajó, tehát a sekrestye, a Szent Kereszt-oltár és a Mária-oltár síkja bizonyult a templom legalsó szintjének. Ha innen a szentsírhoz *le* kell menni, akkor az a padlószint alatti teret: altemplomot, kriptát, konfessziószerű mélyedést, vagy akár kifejezetten a szentsírnak kialakított helyiséget föltételez. A mélyedés minimális méretéről is fogalmat alkothatunk: a szentsírnál egy asztal volt előkészítve (*ubi mensa est disposita*), ahová a püspök biztosan lement, mert ott vette ki a Szent Testet a sírból, de ahová a korátorok nem követték; a sekrestyében beöltözött tizenhárom vagy tizenöt szolgálattevő viszont szintén lement az asztalhoz. Az is a szentsír rejtett jellegéről árulkodhat, hogy miután a Szent Testet kivette, a püspök nem ott, az asztalnál mutatja föl háromfelé, hanem előbb a Mária-oltárhoz megy (itt a *veniens* igenév nem utal szintkülönbségre), és csak azután mutatja föl a népnek — jóllehet az Oltáriszentség iránti tisztelet is megkövetelhetette, hogy a püspök az oltár és a kihajtogatott korporále fölött vegye csak kezébe a Szent Testet.

A szentsír padlószint alatti helyzete csak akkor kérdőjelezhető meg, ha a beöltözött szolgálattevők — a nagyvecsernye tizenegy asszisztenséhez hasonlóan — előbb a kórusba mennek, fősorakoznak a plánumon, és azután mennek le a Szent Kereszt-oltár elé, ahol a szentsír és a hozzá tartozó asztal van előkészítve. Mindebből a szöveg semmit nem említ, de a nagyvecsernyében szereplő párhuzam miatt az eshetőséget nem lehet teljesen kizárni. A szolgálattevők a püspök előtt (*coram domino episcopo*) vonulnak a szentsírhoz: mivel a püspök közvetlen szolgálattevőivel együtt a matutínium kezdetétől fogva a kórusban van, a *coram* nem vonatkozhat arra, hogy a sekrestyéből

⁵⁸ *OStr* 53. (Qu/H6/f6), vö. föntebb, az e rész 2. b) alfejezetében írtakkal.

⁵⁹ *OStr* 55–56. (Pasc).

vonulnak ki előtte, de jelentheti azt, hogy nem a sekrestyéből közvetlenül, hanem a kóruson keresztül mennek le a szentsírhoz. Ha a püspök maga is a menetben vonulna, akkor valószínűbb, hogy az „ante” szót használnák a rubrikák. Ahhoz, hogy az újonnan beöltözöttek a püspök előtt vagy a püspökkel együtt vonuljanak le a kórusból a hajó szintjére, előbb föl kellett menniük oda. Ha viszont nem föltételezünk kihagyást és komolyan vesszük a szöveg adatait, az látszik valószínűnek, hogy a püspök eredeti asszisztenseivel (*unus baculista, unus astans, duo ceterarii*) jön ki a kórusból a Szent Kereszt-oltárhoz, és ott várja meg, míg az újonnan beöltözöttek levonulnak előtte a szentsírhoz. Jóllehet a kórus és a hajó közti szintkülönbség miatt nem lehet kizárni, hogy a Szent Kereszt-oltár alatt vagy mellett viszonylag nagy méretű, mintegy húsz szolgáltevő befogadására alkalmas helyiség nyílt, az altemplom léte, amelyet mindössze egy, valószínűleg másként értelmezendő *descendunt* támaszt alá, egyelőre merész, de teljesen mégsem kizárható hipotézis marad.⁶⁰

Az utolsó adat, amely a szentsírral kapcsolatos, azt állapítja meg, hogy a matutinum utolsó rezponzóriumának verzusát —magát a rezponzóriumot orgona játszotta, a szolgáltevők pedig ezalatt vonultak a szentsírhoz— a korátorok arccal a szentsír, háttal a Mária-oltár felé éneklék (*stantes facie ad sepulcrum, dorso ad aram beatae Virginis*). A szolgáltevők a biztosan az északi oldalon lévő sekrestyéből jöttek ki a Szent Kereszt-oltár elé, és azután mentek (le?) a sírhoz, a sír tehát a Szent Kereszt-oltár, és nem a Mária-oltár környezetében volt — máskülönben a szöveg az utóbbit nevezte volna meg. Ha a lettnernek három kapuja van és a sekrestyéhez közelebb eső oltára a Mária-oltár, az attól távolabbi pedig a Szent Kereszt-oltár, akkor az idézett fölállítás csak úgy lehetséges, ha a korátorok nyugat felé fordulnak, a szentsír pedig a Mária-oltár előtti plánumon van.⁶¹ (A Mária-oltár déli oldalának háttal állva nem a Szent Kereszt-oltár előtt vagy alatt föltételezett szentsír, hanem maga a Szent Kereszt-oltár felé fordultak volna). A beöltözöttek a jelzett esetben vagy nem jutottak volna el a Szent Kereszt-oltárig —hiszen az a sekrestyétől távolabb volt, mint maga a szentsír—, vagy ismét föltételeznünk kell, hogy előbb fölmentek a kórusba, és a Szent Kereszt-oltárra való hivatkozás az onnét való lejövetel célját jelölte.⁶² Ha viszont a

⁶⁰ A fennmaradt leírások és ábrázolások nem utalnak ilyesmire, de mivel ezek a XVIII. századi, felszíni állapotokat rögzítik, hallgatásuk nem tekinthető perdöntőnek.

⁶¹ Marosi Ernő rekonstrukciója szerint a szentsír a Mária-oltár előtt kellene, hogy elhelyezkedjék, a korátorok pedig ennek háttal énekelnének. Ebben az esetben a bevonulás a kórust nem érintve, az északi oldalra elképzelt Szent Kereszt-oltár előtt történnék, biztosan a padlószint alá kellene helyeznünk a szentsírt, nem lenne érthető, hogy miért nem a Mária-oltár szerepel helymegadásként, ráadásul a püspök az asztaltól az oltárhoz menet beleütköznék a korátorokba. A Mária-oltár előtti plánum terének ilyen értelemben való kihasználása az ott föltételezett, másodlagos kórusal is nehezen fér össze.

⁶² Nem lehet viszont kizárni, hogy —a „háromkapus” hipotézist tekintve— a hajóba tartó menetek Esztergomban rendszerint az egyik kis kapun vonultak ki, majd a másik kis kapun tértek vissza

lettnernek két kapuja van, és a két oltár a templom tengelyén helyezkedik el, akkor a szentsír (és az esetleges mélyedés) a Szent Kereszt- és a Mária-oltár között, az előbbi előterében volt. Ha ez igaz, akkor a korátorok a hajóban szabadon álló Mária-oltár mögött, de kelet felé fordulva énekelték a responzórium verzusát, ami liturgikus szempontból is hihetőbbnek tűnik: a római rítusban keletnek, illetve az oltárnak hátat fordítani csak különleges, saját szimbolikával bíró szertartási mozzanatoknál volt szabad⁶³ — az itt tárgyalt semmiképpen nem tartozott közéjük.

E) SZENT FÁBIÁN ÉS SEBESTYÉN VÉRTANÚK OLTÁRA, A SEKRESTYE
ÉS A KERESZTKÚT

Az oltármosás szertartásán kívül, amely a templom összes oltárára együtt hivatkozik (*omnia altaria*),⁶⁴ egyedül a Fábían és Sebestyén-oltárt említi az ordinárius a fönt nevezetteken kívül. Az oltár három említése a nagyvecsernyéhez és pünkösöd vigíliájához kötődik,⁶⁵ mindháromszor azonos összefüggésben.

A húsvétvasárnapi vesperásban, miután az orgona elkezdte a *Vidi aquam*-ot, a kanonokok, a már említett beöltözöttek, a celebráns, és valószínűleg a kíséretében lévő korátorok és gyertyavivők is a lettner bal kapuján vonultak a keresztkút felé. Ezalatt a kar is lement a keresztkúthoz, de nem velük együtt, hanem a Fábían és Sebestyén-oltár felé (*versus aram sanctorum Fabiani et Sebastiani martyrum*). A vesperás kóruson kívüli részének végeztével, az utolsó könyörgésre és a Benedicamusra a beöltözöttek a sekrestyébe távoztak, a kanonokok, majd utánuk a celebráns és közvetlen kísérete visszamentek a kórusba a lettnernél (*ad pulpitum*), míg a kar a főtebb írt szentek oltára felé (*versus aram praescriptorum Fabiani et Sebastiani martyrum*) tért vissza ugyanoda. A pünkösdi vigília keresztkútszentelése előtt ugyanez a menet ismétlődött meg. Az időközben beöltözött szolgálattevők fősorakoztak a plánumon, hogy a keresztkúthoz vonuljanak a Szent Kereszt-oltár felé, a kar viszont a *Rex sanctorum angelorum* megkezdése után ismét Fábían és Sebestyén vértanúk oltára felé ment le (*descendendo*) a keresztkúthoz.

Az ordinárius —szemben a Mária- és a Szent Kereszt-oltárral— nem ír le közvetlen liturgikus tevékenységet a Fábían és Sebestyén-oltárral kapcsolatban, ami azt je-

⁶³ Pl. az oltárközépen, az oltárnak háttal ül a püspök a legtöbb pontifikális rítusban. Ez az elrendezés a római bazilikák apszistrónját föltételező rendtartások nyomán alakult ki azokban a templomokban, amelyekben az oltár már nem vagy gyakorlatilag nem volt körüljárható.

⁶⁴ *OStr* 52. (Qu/H6/f5).

⁶⁵ *OStr* 57–58. (Pasc), 70. (Vig.Pent).

lenti, hogy az egyike volt a templom számos mellékoltárának.⁶⁶ a konventuális istentiszteletben nem volt számottevő szerepe, említései mint tájékozási pontot jelölik. A három ismertetett alkalom közös vonása, hogy a lettner kapui a legelőkelőbb szolgálattevőknek vannak fenntartva, illetve hogy az első és a harmadik esetben a plánumot a processzióra fősorakozott liturgusok foglalják el. Ahhoz, hogy a tulajdonképeni gyülekezetet, másodsorban a közös tételek énekeseit jelentő kar megközelítőleg egyszerre érjen a keresztkúthoz a szertartás vezetőivel, nem használhatják a kétkapujú lettner valószínűleg nem is különösebben széles kapuit: az építészeti párhuzamok mellett erre vall, hogy a beöltözöttek is „libasorban” (*unus post alium singulatim*) mennek ki rajtuk. Helyettük a kórus valamely oldalsó kijáratát vehetik igénybe. A romokról fennmaradt alaprajzokon jól kivehető, hogy az előszentélybe vezető lépcsősor vonalában megszakadnak a kórus oldalfalai,⁶⁷ és ugyanitt a kórusból levezető két-három lépcsőfok is fölismerhető. Az a másik kijárat, amelyet a szöveg a Szent Kereszt-oltárral, illetve a lettnerrel jelölt elsődleges kijáratával szembeállít, e két oldalkapu valamelyike lehet: a Fábián és Sebestyén-oltárra való hivatkozás nem magát az oltárt, hanem ezt a kijáratot jelöli.

Ennek fényében nem kínálkozik más megoldás, mint hogy az említett oltár a két mellékszentély egyikének oltára volt, említése tehát a mellékhajók egyikére, és ezáltal a déli vagy az északi irányra utal. Mivel háromhajós bazilikáról van szó, amelynek fennmaradt alaprajzai e tekintetben összevágtnak, biztosak lehetünk abban, hogy az oldalkapuvál szemben másik oldalkapu, a mellékszentély tengelyes tükörképeként pedig másik mellékszentély is épült a templomban, amelynek nyilvánvalóan szintén megvolt a maga oltára. Ennek az oltárnak azonban egyetlen említése sem szerepel a rubrikákban, holott a hozzá kapcsolódó mellékhajó és oldalkapu rendszeres használatban lehetett.

A celebráns mind pünkösdi vigíliáján, mind Úrnapján a sekrestyéből közvetlenül vonult az oltár elé,⁶⁸ és a korábban bemutatott processziók némelyikének útvonala is előbb a sekrestyéből a kórusba, majd a kórusból a lettner valamelyik kapuján keresztül a hajóba vezetett. Mindkét szertartásmenet föltételezi, hogy a sekrestyének van közvetlen összeköttetése a szentéllyel, illetve a kórusal: ha a celebránsról el is képzelhetjük, hogy a teljes kóruson végigvonulva ment föl az oltárhoz, a processziók biztosan nem mentek föl a plánusra a sekrestyéből a lettnernél, hogy mindjárt azután és ugyanott lejöjjenek a keresztkúthoz, esetleg a szentsírhoz. Kézenfekvő, hogy az egyik

⁶⁶ MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 48. szintén az *OStr*-re hivatkozva említi, KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* LI–LIV. jegyzéke az oltárokról, mint korábban kiemelttem, egyáltalán nem tud róla.

⁶⁷ Ezek —ellentétben a lettnerrel és környezetével— viszonylag épnek látszanak mindkét rajzon.

⁶⁸ *OStr* 69. (Vig.Pent), 76. (Corp).

oldalkaput használtak, és mivel ez lehetett a rendszeresebben használt oldalkapu, az ordinárius szövege itt nem érzi szükségét annak, hogy megkülönböztetőleg utaljon rá. A Fábián és Sebestyén-oltárral tengelyesen szemközi oltár neve azért nincs megemlítve, mert az ahhoz tartozó oldalkapu irányát maga a sekrestye jelöli ki.

A sekrestye a beöltözés rendszeres színhelye, és rendelkezik az Oltáriszentség őrzésére alkalmas hellyel is: Úrnapján és nyolcadának jelesebb napjain innen hozzák elő a Szent Testet,⁶⁹ és a párhuzamok alapján⁷⁰ itt őrizhették nagycsütörtökről nagypéntekre virradóra is, noha ezt az ordinárius nem említi. Az alaprajzok tanúsága szerint a templom déli oldalán csak mellékkápolnák húzódtak, így a sekrestye —az általánosabb elrendezéssel összhangban— az északi falon lehetett a szentély vagy a kórus vonalában. Ha a sekrestye az északi oldalon volt, akkor a hozzá tartozó oldalsó kórusbejáró szintén az északi oldalon lehetett: a Fábián és Sebestyén-oltár tehát a déli mellékszentély oltára.⁷¹

Mivel a Fábián és Sebestyén-oltárra vonatkozó mindhárom hivatkozás a keresztkúthoz vezetett menetekkel van összefüggésben, fölmerül, hogy a keresztkút maga a déli mellékhajóban épült. A baptisztérium az óitáliai rítusok templomépítészetében, és eleinte az Alpoktól északra is önálló épület,⁷² a keleti hagyományokban pedig lehetőség szerint a narthexben található. A középkori katedrálisokban a templomon belül, de annak valamelyik mellékterében építik meg. Mint a szentsírral és a kereszthódolattal összefüggésben írtam, a hajó önmagában is periferiális tér, a keresztkút helye pedig ehhez képest is félreeső: szokásosan az egyik mellékhajóban áll.

Esztergomban a főntebb már több vonatkozásban idézett processziók maguk is megerősítik, hogy a keresztkút nem lehetett a kóruson belül. Ezt támogatja, hogy nagyszombaton *lemennek* a keresztkúthoz (*fit descensus ad fontem*), majd a celebráns a beöltözött szolgálatttevőkkel kilencszer körüljárja.⁷³ Ugyanez ismétlődik meg a nagyvecsernyében és pünkösdi vigíliáján.⁷⁴ A keresztkút nem állhatott a hajó középső részén: a Szent Kereszt-oltár és az esetlegesen hozzá csatlakozó lejárát, másfelől a Mária-oltár és a hozzá csatlakozó másodlagos kórus helye lényegében biztosnak tekinthető. Mellettük a keresztkút már biztosan nem fért volna el, annál is kevésbé, ha fi-

⁶⁹ OStr 76–77. (Corp).

⁷⁰ Vö. OR III. 294; PRG II. 92. — mindkét hely szövegtörténeti összefüggésben van a PStr megfelelő ordójával, jóllehet ott a *sacrarium*-ra való utalás már hiányzik.

⁷¹ Erre a következtetésre jut MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 46., ill. 48. is. Mindenesetre különös, hogy éppen az egyik mellékhajó apszisában álló, tehát viszonylag jelentékeny oltárról nem szól más említés.

⁷² Vö. GUYON: *Les premiers baptistères* 21. skk.

⁷³ OStr 54. (Qu/H6/S).

⁷⁴ OStr 57. (Pasc), 70. (Vig.Pent) — a kórusból a keresztkúthoz tartó mozgást következetesen a „descensus”, „descendendo”, „descendit” szavakkal írják le.

gyelembe vesszük, hogy a mondott körmenetekben számos asszisztens megkerülte, és az egyik oldalon a kanonokok, a másikon a kar többi tagjai is ott ültek vagy álltak.⁷⁵ A Fábián és Sebestyén-oltárra való utalás tehát valóban a déli mellékhajóra utal.

A keresztkút mellékhajón belüli helyzete a résztvevők elhelyezkedéséből következtethető ki. A nagyvecsernyében, a keresztkút kilencszeri megkerülése után a kanonokok a Mária-oltárhoz csatlakozó másodlagos kórusban ültek, a beöltözött szolgálattevők a Szent Kereszt-oltár előtt sorakoztak, a celebráns a keresztkút mellett előkészített széken (*in sede ibidem disposita*) ült. A korátorok a Mária-oltár előtti plánumon, az oltár felé fordulva (*versa facie ad altare*), a gyermekek pedig a lettner tetején, a Szent Kereszt-oltár fölött énekeltek.⁷⁶ A kar további tagjai bizonyára a déli mellékhajóban álltak a kórusfal mellett.

Ha az eddigi érvek elégségesek voltak ahhoz, hogy a Mária-oltárt a hajó közepén helyezzük el, akkor a *pulpitum* második említése nem a lettnerre, hanem a Mária-oltár déli oldalával szemközti szószékre vonatkozott. Ezt támogatja az is, hogy máshol a kórusbejáróval és a lettnerrel kapcsolatban egyedül a Szent Kereszt-, és soha nem a Mária-oltár került szóba. Az alaprajzok tanúsága szerint a déli mellékhajó a föltételezett szószék följárata és a mellékhajó túloldalán nyíló kápolnába vezető lépcsősor között öszeszűkült, így itt nem lehetett a keresztkút. A Mária-oltárnál lévő kanonokok és korátorok, illetve a Szent Kereszt-oltár előtt sorakozó beöltözöttek és a fölötté éneklő gyermekek egy belátható liturgikus teret határoznak meg. Mivel a déli mellékhajónak a kórusal párhuzamos szakaszát a kar foglalta el, és az egyébként is távol esett volna a kiemelt liturgusoktól, a keresztkút nyilván a leírt, központi liturgikus tértől délre, de a szószéktől keletre, a lettner délnyugati szélé és a templomhajó déli oszloposorának első tagja által kijelölt észak-déli sáv és a déli mellékhajó metszéspontjában állt.

F) AZ OLTÁRISZENTSÉG KÁPOLNÁJA, A HARANGOK ÉS AZ ELŐCSARNOK

A templomépület más részeire vonatkozó megjegyzések töredékesek és nem illeszkednek áttekinthető összefüggésbe, ezért pusztá rögzítésükkel kell befejeznem a kultikus helyrajz adatainak áttekintését.

⁷⁵ MAROSI: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 46., ill. 48. közvetlenül a —szerinte a lettnerhez a kapu északi oldalán csatlakozó— Szent Kereszt-oltár előttre helyezi.

⁷⁶ A celebránst és a kar sajátos szolgálatot nem teljesítő tagjait kivéve a felsoroltak elrendezése értelmes és szimmetrikus, ha a hajóban lévő két oltárt a mondottaknak megfelelően helyezzük el. A celebráns és a karnak a Fábián és Sebestyén-oltár felé kivonult része csak azért nem illeszkedik a képbe, mert maga a keresztkút távol esik a templom hossz tengelyétől.

Az Oltáriszentség kápolnájáról Úrnapja nyolcadával összefüggésben szól a szöveg. A nyolcad folyamán a nagymise és a vesperás kitett Oltáriszentség előtt zajlott, ezért a Szent Testet az illető szertartások előtt processzióban hozták elő. Ez a processzió a nyolcad jelesebb napjain a sekrestyéből indult, a kevésbé tekintélyes napokon viszont az Oltáriszentség kápolnájából.⁷⁷ Az adatok nem teszik lehetővé a kápolna azonosítását, csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a kápolnából elinduló processzió valamiért kevésbé minősült ünnepélyesnek.⁷⁸

Harangok négy helyen szerepelnek a forrásban.⁷⁹ A harangozás módjának részleteiről nagycsütörtökön és Úrnapján hallunk, a harangozás ténye ezeken kívül nagyszombaton van említve. A harangtorony vagy egy kisebb harang elhelyezkedésére a pünkösdi utáni szombat szentelési miséjében történik utalás. Nagycsütörtökön a harangszó a lábmosás szertartása előtt hallgat el: a mandatum kezdetének jelzésére két harangütést ír elő a rubrika, harmadszorra viszont már a kereplő szól (*primo duo pulsantur, et tertium clapernatur*). A megjegyzés alapján a kereplés a harangozással analóg módon, valószínűleg a toronyban zajlott;⁸⁰ a kereplő —a régibb rubrikák fa időjelzője—⁸¹ nem a ma ismert, kézi használatra szánt szerszám lehetett, hanem valamely, annál nagyobb és erősebb hangú eszköz. Úrnapján a kompletórium után mindjárt elkezdődik az ünnepélyes matutínium: ennek jelzésére a két szokásos harangot ütik meg (*cum duabus campanibus [sic] solitis*), majd csak az egyiket, végül pedig egyszerre szól az összes harang. A hely nyilvánvalóvá teszi, hogy a templomnak több harangja volt, de azt is, hogy ezek közül rendszeresen csak kettőt használtak. Ugyanazon a napon a második vesperás előtt hosszan harangoztak a kis haranggal (*cum parva campana*): ez sejthetően a két szokott harang egyike volt, így a másik harang a *magna campana* lehetett.

A pünkösdi utáni szentelési liturgiában a püspök az alszerpapságra jelölteket a harang felől (*versus campanam*), a szerpapságra jelölteket az Úr Teste felől (*versus Corpus dominicum*), az áldozárrá szentelendőket pedig középre állítja.⁸² Papszenteléskor a püspök az oltárközepén, közvetlenül az oltár előtt ül, a szentelendők pedig félkörívben veszik körül;⁸³ mivel a diákonussá szentelendők képviselnek előrehaladottabb csoport-

⁷⁷ OStr 76–77. (Corp). A kápolnáról ld. még KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* LI–LII.

⁷⁸ A kápolnáról szól még SZÉLESS: *Azt esztergomi Szent Adalbert székesegyház* 99., ld. hozzá uo. 167.

⁷⁹ OStr 51. (Qu/H6/f5), 75–76. (Corp), 55. (Qu/H6/S).

⁸⁰ Hasonló szerepe volt olykor az orgonának is, ld. BINDER: *Orgeln in Siebenbürgen* 15., a brassói *Nacht-horn*-ról uo. 12., Beszterce és néhány osztrák templom hasonló szerepű orgonáiról uo. 14–15., Salzburgról MUSCH: „Johann Sebastian Bachs Pastorella” 239. Az esztergomi orgona elhelyezkedésére vonatkozólag egyébként minden utalást nélkülözünk, a korabeli gyakorlathoz és az esetleges párhuzamokhoz ld. FISCHER: „Orgelstandorte”. Az organológiai segítséget Enyedi Pálnak köszönöm.

⁸¹ Ld. erről fentebb, a II. 1. a) alfejezetben írtakat.

⁸² OStr 73. (Pent/QuT/S).

⁸³ Vö. PR 20. skk.

tot, ők állhattak a jobb, vagyis a déli oldalon, a szubdiakonussá szentelendőők pedig balra, vagyis északon. Ha a *campana* nem valamely kisebb harangot jelent,⁸⁴ akkor elképzelhető, hogy a harangtorony a szentély déli oldalán állt, de ezt további adatok kell, hogy megerősítsék. A részlet másfelől azt dokumentálja, hogy az Oltáriszentség őrzésének —az idézett részlet a misében még a konszekráció előtt történik— a kápolnán és a sekrestyén kívül volt helye a szentélyben is: a haranggal szemben, az északi falon található pasztofóriumra vonatkozhat a helymegadás.

Végül az előcsarnok egyetlen említése Mindenszentek estéjéhez kötődik. Az ünnep kompletóriuma után a kar processzióban vonul az előcsarnokba (*itur processionaliter ad porticum*), és ott végzi el a halotti officium ünnepélyes vesperását.⁸⁵ Az előcsarnok tehát alkalmas volt a teljes kar befogadására, de nem kell föltételeznünk, hogy a Mária-oltárhoz hasonló, másodlagos kórusral rendelkezett volna.⁸⁶ A vesperás után a kar visszatér a kórusba, és ott tartja meg a halotti zsoltosma kilencolvasmányos matutíniumát, arra pedig, hogy a vesperást önmagában a kóruson kívül is elmondhatják, volt már adatunk: Szent Kereszt Föltalálásának ünnepén a Szent Kereszt-oltárnál végezték a vesperást,⁸⁷ holott annak —korábbi következtetéseim alapján— nem volt saját stalumsora.

⁸⁴ A kisebb harangot gyakrabban jelölik a „squilla” szóval. Ha a *campana* mégis a kisebb, belső harangot jelenti, akkor az lehetett a kórus sekrestye felőli oldalbejáratához közel — ebben az esetben a püspök az előszentélyben helyezkedett el. Ha a püspök közvetlenül az oltárnál ült, akkor valószínűbb, hogy a harang az apszis falán függött: ezt valószínűsíti a pasztofóriumra utaló megjegyzés is.

⁸⁵ *OStr* 132. (O.Ss.), vö. *RStr* 48. (O.Ss.). Egerben (vö. *OAgr* 123.) processzió előzte meg a vecsernyét, majd a hajóban, a Szent Kereszt-oltár előtt két kart alkotva végezték a zsoltosmát.

⁸⁶ Az alaprajzok szerint az esztergomi *porticus* valóban nagyméretű volt. Vele kapcsolatban ld. SZÉLESS: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház* 162–163. 42. jegyzetét. Marosi Ernő helyesbíti Széless György elképzelését, amely szerint a *porticus* a hitűjoncok helye volt (ez szóhasználatként későbbi munkákban is érezteti hatását), de saját véleménye, hogy ti. a vezeklők nagybőjti tartózkodási helye lehetett (vö. uő: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház” 48.), az *OStr* korában hasonlóan anakronisztikus.

⁸⁷ *OStr* 88. (Inv.Crucis). Az említett két hely mégsem hitelteleníti a Mária-oltár másodlagos kórusáról írtakat, egyrészt azért, mert a máriás órákat mindennap és nagy terjedelemben végezték (míg egy-egy vesperás erejéig valóban nem igényelt ülőhelyet a kar), másrészt azért, mert a Mária-oltár említései kimondottan a kanonokok leüléséről, majd fölállásáról számolnak be.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatom negyedik, befejező részében az Esztergomi ordináriuskönyv és az annak egyik elveszett előzményéből kivonatolt, úgynevezett Szepesi ordináriuskönyv biztosan a főszékesegyházra érvényes tartalmát összegeztem liturgiátörténeti szempontból. A korábbi rubrikás források a sajátosan esztergomi gyakorlatról keveset mondanak, ezért földolgozásuktól ez esetben eltekintettem. Az ordináriuskönyvek tartalmának főbb hangsúlyait figyelembe véve az ünnepek hierarchikus viszonyára, a liturgikus szereposztásra, a korabeli egyházzene és a térhasználatra vonatkozó adatokat kivonatoltam. Az így létrejött gyűjtemény nem mindig adott alkalmat újszerű és jelentékeny következtetések levonására, de mindenütt megkönnyíthette a társtudományok művelői számára a vizsgált források használatát azáltal, hogy a folyamatos olvasáskor elszigetelten megjelenő részleteket a teljesség igényével összegyűjti, áttekinthetően rendszerezi, és —ahol erre mód van— összefüggéseiket is föltárja.

Az első fejezetben az ordináriuskönyvek tulajdonképpeni tárgyát, a naptárszervezést ismertettem. A rubrikák mögött meghúzódó hagyomány elméleti és intézményes alapjai után a liturgikus napok típusait vettem sorra, minden esetben kitérve a köztük mutatkozó átmenetekre és az azonos kategóriákon belül érvényesülő finom különbségekre is, amelyek annak idején megakadályozták a liturgikus kalendárium általános elveket követő szabályozását. Ezután az esztergomi liturgikus élet kánoni rétegének határterületeivel, a lényegében votív, mégis kötelező szertartásokkal foglalkoztam.

A második fejezetben a szolgálattevőkre és öltözetükre vonatkozó adatokat rendszereztem. Az egyes alkalmak összehasonlítható asszisztenciarendje alapján a szertartások egyes kiemelt szolgálattevőinek rangja, száma és öltözete alapján próbáltam megrajzolni az egykori gyakorlat körvonalait. Következtetésem szerint a celebráns és a korátorok száma és öltözete az ünnepek és a szertartások méltóságának árnyalt megkülönböztetését szolgálta, a szolgálattevők kijelölése viszont csak kiemelkedő esetekben volt hierarchikus szempontú: máskor inkább a liturgikus közösség munkamegosztását és a fiatal szolgálattevők gyakorlati képzését tartotta szem előtt. A székesegyházi kar egyes tagjainak liturgikus szerepéről, illetve a magukról az egyes liturgikus szerepekről készült összeállítás nem alkalmas arra, hogy teljes képet adjon az esztergomi káptalan és az általa foglalkoztatott klérus, valamint az iskola gyakorlatáról, más, teljesebb forrásokkal kiegészítve azonban hasznos segédletként tanúskodhat a székesegyház korabeli életéről.

A harmadik fejezet a zenei tárgyú adatok két legfontosabb típusát, a dallamutalásokat és az előadásmódra vonatkozó rubrikákat vizsgálta. A kéziratos előzményekben föltételezhető hangjelzett tételek ismertetése után a Benedicamusok, az állandó szövegű himnuszok, a Kyriék és a Sanctusok dallamváltozatainak liturgikus használatát elemeztem. Következtetésem szerint az ordináriumtételek dallamválasztása további eszköz volt az egyes liturgikus alkalmak sajátos természetének jelölésére, méltóságuk megkülönböztetésére még olyan helyzetekben is, amelyekben a differenciálás egyetlen más módja sem mutatható ki. Az előadásmódról szóló alfejezetben az antifónák duplikálásának az újkori szabályoknál bonyolultabb rendszeréről szóló utalásokat értelmeztem, majd néhány kisebb jelentőségű adat földolgozása mellett az orgona használatának különféle eseteit tárgyaltam. Az áttekintés nyomán világossá vált, hogy az orgona ekkor nem elsősorban kísérő- vagy szólóhangszer, hanem a nagyobb ünnepélyességet fejezi ki, gyakorlati szerepe pedig leginkább az egyes szöveges tételek dallammal való helyettesítése volt processziók alkalmával és az alternatim gyakorlatban. Az egyes tételekről szóló összeállítás az egyházi év rendhagyó énekeinek egykorú megszólaltatási módját ismertette.

A negyedik fejezetben a Szűz Mária és Szent Adalbert-székesegyház elpusztult épületegyüttesének legfontosabb korabeli forrásaként nyúltam az Esztergomi ordináriuskönyvhöz. Az egyes térszakaszokra és berendezési tárgyakra vonatkozó szórványos utalások, a mozgást jelentő igék megfigyelése és a nagyobb, a tér egészét kihasználó processzionális mozzanatok segítségével a templom négy padlósíkjaként azonosítottam a szentély, az előszentély, a kórus és a hajó magasságát, következtettem egy tágas előszentély egykori meglétére, azonosítottam a Szent Kereszt, a Boldogságos Szűz, majd Szent Fábían és Sebestyén vértanúk oltárának helyét. Meghatároztam, hogy hol lehetett a keresztkút, és bizonyítani igyekeztem, hogy a Mária-oltárhoz kiépített, másodlagos kórus csatlakozott, illetve hogy a lettnernek két kapuja volt, közöttük a rekesztővel érintkező vagy az alatt épült Szent Kereszt-oltárral. Az ezeken kívül megfogalmazott föltételezéseimet további kutatások kell, hogy megerősítsék vagy elvessék.

A fejezetek sajátos tárgyából és módszeréből következőleg eredményeimet nincs mód összevetni a téma megelőző kutatóinak munkásságával. Hasonló elemzésre magyar forrással kapcsolatban tudomásom szerint mindeddig csak Dobszay László vállalkozott az Egri ordináriuskönyv magyar fordításának szoros szövegkommentárként kidolgozott jegyzeteiben, illetve az esztergomi rítusról készült összefoglalásának nagyrészt szintén az Egri ordináriusra építő egyes, ceremoniális tárgyú részleteiben. Mivel az általam vizsgált források szövegkiadása mindeddig egyáltalán nem vagy csak rendkívül gyöngye szövegminőségben állt a kutatók rendelkezésére, az eredeti nyomtatványok, illetve kézirat teljes körű tartalmi földolgozása pedig gyakorlatilag lehetetlen, lehetőségem volt és kénytelen is voltam előzmények nélkül dolgozni. Következtetésem

im jelentős része azonban rendelkezett párhuzamokkal más diszciplínák kutatástörténetében, egyes alfejezeteimet pedig —mint a bevezetőben fogalmaztam— inkább kidolgozott tárgymutatónak, mintsem következtetésekhez vezető tanumánynak szántam. Mindezeket, és velük együtt a köztük esetleg föllelhető, tényleges eredményeket szeretettel ajánlom értő és türelmes bírálóim jóindulatába.

ET · SIC · FINITVR · RVBRICA · TOTIVS · ANNI
DE · DOMINICIS · ET · FESTIVITATIBVS
PER · DEI · GRATIAM · AMEN
PRO · QVO · SIT · BENEDICTVS
IN · SÆCVLA · SÆCVLORVM

V. Irodalomjegyzék

Elsődleges irodalom

1. RUBRIKÁSKÖNYVEK

A) KÉZIRATOS FORRÁSOK

- Apor-kódex (magántulajdon) = SZABÓ Dénes: *Apor-kódex*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár 1942. (Codices Hungarici 2) 189–198.
- Barcelona, Arxiu de la Catedral Ms. 138. *Consuetude de Tarragona saeculi XIV*.
- Barcelona, Arxiu de la Catedral Ms. 77[a]–b. *Consuetude de Barcelona 1352*.
- Barcelona, Biblioteca de Catalunya Ms. 276. *Consuetudines Sedis Tarraconensis post 1340*.
- Barcelona, Biblioteca de Catalunya Ms. 282. *Consuetude Catalana Sacristiae Oriolanae ecclesiae saeculi XV*.
- Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 101. *Consuetudines Carthusienses saeculi XV*.
- Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 103. *Consuetudines Carthusienses saeculi XV*.
- Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 73. 1^r–38^v. *Rubrica Strigoniensis ante 1469*. („Szepesi ordinárius”) = FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis*
- Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár K 43. *Ordinarium Hungaricum monialium Praemonstratensium 1519*. („Lányi-kódex”)
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 102. *Consuetudo monastica Sublacensis saeculi XIV*.
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 329. *Consuetudo monastica Beneventana saeculi XI–XII*.
- Girona, Arxiu Capitular Ms. 9. *Consuetude antiquissima ecclesiae Gerundensis 1360*.
- Girona, Arxiu Capitular Ms. 928. *Dominicale et feriale novum Gerundense 1571*.
- Girona, Biblioteca de Seminari — Arxiu Diocesà Ms. 151. *Consuetude abbatiae collegiatae sancti Felicis Gerundensis post 1435*.
- Girona, Biblioteca de Seminari — Arxiu Diocesà Ms. 2. *Consuetude abbatiae collegiatae sancti Felicis Gerundensis 1314–1330*.
- Girona, Biblioteca de Seminari — Arxiu Diocesà S.F.Gi. 151. *Consuetude abbatiae collegiatae sancti Felicis Gerundensis 1669*.
- Girona, Biblioteca Pública del Estado Ms. 108. *Consuetudines monasterii sancti Benedicti Valisoletani saeculi XV*.
- KÁPOSZTÁSSY Imre: *Modus assistendi in dioc. Rosnaviensi. Ad normam similis Strigoniensis*. Rosnau 1868. (kézirat, magántulajdon)
- Kraków, Biblioteka Kapitolna Ms 51. (83.). *Breviarium (proprie dictum) saeculi XII*.
- Lluc, Arxiu del Col·legi de Lluc VR 7 és Admn 24 (fragmentum). *Consuetude cappellae parochialis sanctae Mariae de Luco (Luci Maioricensium) saeculi XIV*.
- Lluc, Arxiu del Col·legi de Lluc VR 8. *Regulae ex Consuetude Maioricensium ecclesiae extractae ad usum cappellae parochialis sanctae Mariae de Luco (Luci Maioricensium) 1513*.
- Palma de Mallorca, Arxiu Capitular de Mallorca Ms. 3400 (olim A. LXXVI, T. I, núm. 2.). FONT I ROIG, Joan: *Consuetude de sagristia de la Seu de Mallorca*. 1511.

- Palma de Mallorca, Arxiu Capitular de Mallorca Ms. 3411 (olim A. LXXVI, T. II, núm. 1.). *Consueta de sanctis Sedis Maioricensis sæculi XV–XVI (?)*.
- Palma de Mallorca, Arxiu Capitular de Mallorca Ms. 3412 (olim A. LXXVI, T. II, núm. 2.). *Consueta de tempore Sedis Maioricensis 1360–1363*. [átírta PÉREZ MARTÍNEZ, Llorenç, kézirat]
- Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic Col. 31/18. *Consueta ecclesie Vicensis 1447*.
- Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic Col. 31/19. *Consueta ecclesie Vicensis post 1447*.
- Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic Ms. 131. = GROS: „La consueta antiga de la Seu d’Urgell”
- Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic Ms. 134. (ultima pars colligati) = GROS I PUJOL: El “Liber consuetudinum Vicensis Ecclesie”

B) NYOMTATOTT FORRÁSOK

- BAULDRY, Michael: *Manuale Sacrarum Cæremoniarum*. Venezia 1762.
- Cæremoniale Ambrosianum iussu ... Federici cardinalis Borromæi ... editum*. Milano 1619.
- Cæremoniale Episcoporum iussu Clementis VIII. Pont. Max. novissime reformatum. Omnibus Ecclesiis, præcipue autem Metropolitanis, Cathedralibus, & Collegiatis, perutile, ac necessarium*. Ex typographia linguarum externarum, Roma 1600. = TRIACCA, Achille Maria — SODI, Manlio: *Cæremoniale Episcoporum. Editio princeps. (1600)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2000. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 4)
- Cæremoniale juxta ritum S. Ordinis Prædicatorum*. Malines 1869.
- Carimoniale Ordinis Fratrum Beatissimæ Virginis Mariæ de Monte Carmelo*. Roma 1906.
- Cérémonial de l’Église patriarcale, primatiale et métropolitaine de Bourges*. Bourges 1665.
- CLICHTOVEUS, Iodocus: *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesie pertinentia planius exponens et quattuor libros complectens*. Paris 1516.
- CONNOR, J. A. de: *Cérémonial Romain*. Paris 1858³.
- Directorium Ecclesiasticum. Ordo Perpetuus recitandi Officium Divinum iuxta Breviarium Romanum In Usus totius Ungariæ Regni Apostolici*. Typis Academicis, Nagyszombat 1674. (RMK II. 1340.)
- FORTESCUE, Adrian — O’CONNEL, J. B. — REID, Alcuin OSB: *The Ceremonies of the Roman Rite Described*. Saint Michael’s Abbey Press, London 1917¹, 2003⁴.
- [GYÖNGYÖSI Gergely:] *Incipit directorium singulorum Fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite sub regula beati Augustini episcopi militantium — Epitoma seu brevilogia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula. Itemque defectus et defectuum antidota describuntur — Incipiunt declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite etc. Super passus obscuros earundem: partim ex actis Capitulorum generalium: partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte*. Roma 1518–1521. (RMK III. 965.)
- HERDT, J. B. de: *Praxis Pontificalis seu Cæremonialis Episcoporum practica expositio I–II*. Louvain 1873.
- MARTINUCCI, Pius: *Manuale Sacrarum Cæremoniarum in libros octo digestum I–V*. Roma 1879–1880².
- MERATUS, Caietanus: *Thesaurus Sacrorum Rituum auctore Bartholomæo Gavanto cum novis observationibus et additionibus*. Augsberg 1763.
- MIHÁLYFI Ákos: *A nyilvános istentisztelet. Egyetemi előadások a lelképásztorkodástan köréből*. Szent István Társulat, Budapest 1933⁴.
- Ordinarium Cartusiense pro divinis officiis in Ordine Cartusiensi uniformiter celebrandis*. Parkminster 1932.

- Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reverendissimi domini Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis, et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis.* Nagyszombat 1580. (RMK II. 160.)
- Ordinarium seu Ceremoniale Fratrum Discalceatorum Beatae Mariae de Monte Carmelo juxta Ritum S. Romanae Ecclesiae.* Joan. Wenv. Helm, Praha 1717.
- Ordinarium Strigoniense.* Venezia 1520. (RMK III. 238.)
- Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum.* Kraków 1509. (RMK III. 157.) = DOBSZAY: *Liber ordinarius Agriensis.*
- Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum.* Venezia 1514. (RMK III. 197.)
- Ordinarius seu liber caeremoniarum ad usum sacri et canonici ordinis Praemonstratensis ...* Abbatia BMV de Tongerlo, Tongerlo 1949.
- Ordinarius seu ordo divinus secundum almam Strigoniensem ecclesiam.* S. l. s. a. (RMK III. 70a: vsz. Nürnberg XV. sz. vége),
- Ordinarius sive liber caeremoniarum ad usum canonici ordinis Praemonstratensis ...* Petrus Perrin, Verdun 1739.
- Ordinarius Strigoniensis Ecclesie.* Nürnberg 1496. (RMK III. 35.)
- Ordinarius Strigoniensis.* Lyon 1510. (RMK III. 166.)
- Ordinarius Strigoniensis.* Venezia 1505. (RMK III. 134.)
- Ordinarius Strigoniensis.* Venezia 1509. (RMK III. 165.) = FÖLDVÁRY: *Ordinarius Strigoniensis*
- Ordo Officii Divini recitandi juxta ritum Breviarii Romani anno secundo post Bissextilem a Christo nato M.D.CC. XXXIV. In usum Diocesis Strigoniensis editus.* Iussu et impensis Emerici e Comitibus Eszterházy de Galantha, Nagyszombat 1734.
- Rituum Ecclesiasticorum sive Sacrarum Cerimoniarum S.s. Romanae Ecclesiae Libri Tres non ante impressi.* Gregorii de Gregoriis, Venezia 1516.
- Ruhbān Dayr as-Suryān [A szírek kolostorának szerzetesei]: *Dabl at-Tuqūs al-Kanisyya 'alā madār as-sanat at-tawtiyya.* S. l. 1997.
- SCHOBER, Georgius: *Ceremonia missarum solemnium et pontificalium aliaque functiones ecclesiasticae.* Pustet, Regensburg—New York—Cincinnati 1894.
- SONNET, Martin: *Ceremoniale Parisiense ad usum omnium ecclesiarum collegiatarum, parochialium et aliarum urbis et diocesis Parisiensis.* Paris 1662.
- VAVASSEUR, le: *Cérémonial selon le rit romain I–II.* Paris 1865³.
- VINITOR, Gerlacus: *Compendium Sacrorum Rituum et Caeremoniarum.* Köln 1721.
- WAPELHORST, Innocentius OSF: *Compendium sacrae Liturgiae.* New York 1887.

C) SZÖVEGKIADÁSOK

- ALBANÈS, J.-H. — CHEVALIER, Ulysse: *Institutions liturgiques de l'église de Marseille (XIIIe siècle).* Alphonse Picard et Fils, Libraires, Paris 1910. (Bibliothèque Liturgique 14)
- ALBERT, Marcellus OSB: *Ceremonia Bursfeldenses.* Apud Franciscum Schmitt, Siegburg 2002.
- ALBERTS, Jappe: *Ordinariū van Kampen uit de 15de en 16de eeuw (Ordinarius noster. Ordinarius oppidi Campensis).* J. B. Wolters, Groningen 1961. (Fontes Minores Medii Aevi 12)
- ALBINUS seu ALCUINUS, FLACCUS: *De psalmodum usu liber cum variis formulis ad res quotidianas accommodatis* I. Paris 1851. (Patrologia Latina 101) 465–492.

- AMIET, Robert — COLLIARD, Lin: *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste (Bibliothèque Capitulaire, Cod. 54, fol. 93–240)*. Imprimerie Valdotaïne, Aoste 1978. (Monumenta Liturgica Ecclesiae Augustanae 4)
- AMORT, Eusebius: *Vetus disciplina canonicorum regularium & saecularium. Ex Documentis magna parte hucusque ineditis a temporibus Apostolicis usque ad Saeculum XVII*. Apud Joannem Baptistam Recurti, Venezia 1747.
- ANDRIEU, Michel: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Ravenstraat 112, Louvain 1931–1961. (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29)
- ANGERER, Joachim Fridolin OPræm: *Breviarium Cæremoniarum Monasterii Mellicensis*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1987. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 11/2)
- ANGERER, Joachim Fridolin OPræm: *Cæremonia regularis observantiæ sanctissimi patris nostri Benedicti ex ipsius Regula sumpta, secundum quod in sacris locis, scilicet Specu et Monasterio Sublacensi practicantur*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1985. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 11/1)
- ARENS, Franz: *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche. Mit Einleitung, Erläuterungen und einem Plan der Stiftskirche und ihrer Umgebung im 14. Jahrhundert*. Druck und Verlag der Jungfermannschen Buchhandlung, Paderborn 1908.
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS: *Regula ad servos Dei*. Paris 1841. (Patrologia Latina 32) 1377–1384.
- AURELIANUS ARELATENSIS: *Regula ad monachos. Regula ad virgines*. Paris 1847. (Patrologia Latina 68) 385–406.
- BARBIERI, A: *Ordinarium ecclesie Parmensis ...* Parma 1866. (Monumenta Historica ad Provincias Parmæ et Placentiæ Pertinentia)
- BECKER, Petrus OSB: *Consuetudines et observantiæ monasteriorum sancti Mathie et sancti Maximini Treverensium ab Iohanne Rode abbate conscriptæ*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1968. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 5)
- [BERNOLDUS CONSTANTINIENSIS]: *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*. Paris 1853. (Patrologia Latina 151) 973–1022.
- BEUCHOT, Isidor: *Kirchenordnung der ehemaligen Stiftskirche St. Martin zu Colmar während des Mittelalters*. Rixheim 1904.
- BLIN, J. B.: *Ordinal de l'abbaye Saint-Pierre sur Dives*. Bar-le-Duc 1887.
- BOTTE, Bernard: *La Tradition apostolique de Saint Hippolyte. Essai de reconstitution*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster 1989⁵. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39)
- BOULLART, Jaques: *Histoire de l'abbaye royale de Saint Germain de Prez*. Paris 1724.
- BRILINGER, Hieronymus: *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*, in HIERONIMUS, Konrad W.: *Das Hochstift Basel im ausgehenden Mittelalter (Quellen und Forschungen)*. Verlag der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft/Universitätsbibliothek Basel, Basel 1938.
- BROU, L.: *The Monastic Ordinal of St. Vedast's Abbey Arras*. London 1954–1955 (=1957). (Henry Bradshaw Society 86–87)
- CÆSARIUS ARELATENSIS: *Regula ad monachos. Regula ad virgines*. Paris 1848. (Patrologia Latina 67) 1097–1116.
- CASSANDER, Gregorius: *Ordo Romanus de officio missæ ...* Köln 1561.
- CHADD, David: *The Ordinal of the Abbey of the Holy Trinity Fécamp. (Fécamp, Musée de la Bénédictine, Ms 186)* I. London 2000. (Henry Bradshaw Society 111)
- CHEVALIER, Ulysse: „Coutumier de 1355 environ”, *Manuscrits et incunables liturgiques du Dauphiné = Bulletin d'histoire ecclésiastique et d'archéologie religieuse des diocèses de Valence, Gap, Grenoble et Viviers* 7 (1887) 177–183.
- CHEVALIER, Ulysse: *Institutions liturgiques de l'église d'Aix, XIIIe–XIVe siècles*. Librairie Auguste Picard, Paris 1918. (Bibliothèque Liturgique 18)

- CHEVALIER, Ulysse: *Ordinaire de l'église cathédrale de Vienne (XIIIe siècle)*. Paris 1923. (Bibliothèque Liturgique 17)
- CHEVALIER, Ulysse: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux (XIIIe siècle)*. Paris, Alphonse Picard et fils, Libraires 1902. (Bibliothèque Liturgique 8)
- CHEVALIER, Ulysse: *Ordinaires de l'église cathédrale de Laon (XIIe et XIIIe siècles) suivis de deux Mystères liturgiques*. Alphonse Picard, Libraire, Paris 1897. (Bibliothèque Liturgique 6)
- CHEVALIER, Ulysse: *Sacramentaire et martyrologe de l'Abbaye Saint-Remy. Martyrologe, calendrier, Ordinaires et Prosaire de la métropole de Reims (VIIIe–XIIIe siècles)*. Alphonse Picard, Libraire, Paris 1900. (Bibliothèque Liturgique 7) (Ordinarius servicii Remensis ecclesie; Ordo legendi et cantandi Remensis ecclesie)
- CHOISSELET, Danièle OCSO — VERNET, Placide OCSO: *Les Ecclesiastica officia cisterciens du XIIème siècle. Texte latin selon les manuscrits édités de Trente 1711, Ljubljana 31 et Dijon 114, version française, annexe liturgique, notes, index et tables*. Abbaye d'Elenberg, Reiningue 1989. (La Documentation Cistercienne 22)
- CHOMTON, L.: *Histoire de l'église Saint-Bénigne de Dijon*. Dijon 1900. 348–441. (Statuta seu Ordo monasterii sancti Benigni Divionensis)
- CLARK, John Willis: *The Observances in Use at the Augustinian Priory of S. Giles and S. Andrew at Barnwell, Cambridgeshire*. Cambridge 1897.
- DACHERIUS, Lucas — LABBE, Philippus: *Sancti Chrodegangi Metensis Episcopi Regula Canoniorum*. Paris 1850. (Patrologia Latina 89) 1055–1120.
- DALTON, J. N.: *Ordinale Exon*. London 1909–1940. (Henry Bradshaw Society 37, 38, 63, 79)
- DANKÓ József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Franklin, Budapest 1893. 485–571. (Ordinarius Scepusiensis sive...)
- DAVRIL, Anselme OSB — THIBODEAU, Timothy M.: *Guillelmi Durante Rationale divinatorum officiorum I–III*. Brepols, Turnhout 1995–2000. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 140 ?–A–B)
- DAVRIL, D. Anselmus: *Consuetudines Floriacenses saeculi tertii decimi*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1976. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 9) = (régebbi kiadása, részletek) DUBOIS, Jean: *Floriacensis vetus bibliotheca ...* Lugduni 1605.
- DELAMARE, R.: *Le De Officiis Ecclesiasticis de Jean d'Avranches, Archevêque de Rouen [1067–1079]*. Paris 1923. (Bibliothèque Liturgique 22)
- DELAMARE, R.: *Une monographie diocésaine, la liturgie ébroïcienne au moyen âge d'après le texte de l'Ordo servicii de l'insigne cathédrale d'Évreux*. Paris 1925.
- DELAPORTE, Yves: *L'Ordinaire chartrain du XIIIe siècle. Publié d'après le manuscrit original*. Société Archéologique s'Eure-et-Loir, Chartres 1953. (Société Archéologique s'Eure-et-Loir, Mémoires 19)
- DELL'ORO, F. — MAMBRETTI, Renato: *Liber Ordinarius Modetensis cum Kalendario-Obituariio*. Roma, CLV-Edizioni Liturgiche 2001 (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae» «Subsidia» 117; «Monumenta Italiae Liturgica» 2)
- DICKSON, Marie Pascal OSB: *Consuetudines Becenses*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1967. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 4)
- DIJK, Stephen J. P. van OFM: *Sources of the Modern Roman Liturgy. The Ordinals by Haymo Faversham and Related Documents (1243–1307)*. E. J. Brill, Leiden 1963. II. 16–195; 206–301. = (régebbi kiadása) DIJK, Stephen J. P. van OFM: *Ordines of Haymo Faversham*. The British Legion Press, Maidstone—Kent 1953. (Henry Bradshaw Society 85)
- DIJK, Stephen J. P. van OFM: *The Ordinal of the Papal Court from Innocent III to Boniface VIII and Related Documents*. The University Press, Fribourg 1975. (Spicilegium Friburgense 22)
- DINTER, Petrus: *Liber tramitis avi Odilonis abbatis*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1980. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 10)

- DOBSZAY László: *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1) (Id. *Ordinarius secundum veram notulam* ...)
- DOUTEIL, Herbert CSSP: *Iohannis Beletii Summa de ecclesiasticis officiis I–II*. Brepols, Turnhout 1976. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 41 A–B)
- DUNOD DE CHARNAGNE, François Ignace: *Histoire des Sequanois et de la province Sequanoise, des Bourguignons, de l'église de Besançon*. Dijon 1735. II. 18–53. (Ordinarium antiquum ecclesiae Bisuntinae)
- DURAND, Georges: *Ordinaire de l'église Notre-Dame Cathédrale d'Amiens par Raoul de Rouvroy (1291)*. Société des Antiquaires de Picardie, Amiens—Paris 1934. (Mémoires des Antiquaires de Picardie 22)
- DUVAL-ARNOULD, Louis: *La législation cistercienne abrégée du manuscrit de Montpellier H 322. Abbreviatio usuum*. Librairie Honoré Champion, Editeur 7, quai Malaquais, Paris 1997. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études Sciences Historiques et Philologiques 335)
- DYKMANS, Marc SI: *L'ouvre de Patrizj Piccolomini ou le cérémonial papal de la première renaissance I–II*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1980–1982. (Studi e Testi 293–294)
- EELLES, Francis C.: *The Holyrood Ordinale. A Scottish Version of a Directory of English Augustinian Canons, with Manual and Liturgical Forms*. T. and A. Constable, Edinburgh 1914. (The Book of Edinburgh Club 7)
- FABRE, Pierre — DUCHESNE, Louis: *Le Liber censuum de l'Église romaine ...* Paris 1910–1952. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 2e série) II. 141–174. (Benedicti beati Petri canonici Liber politicus)
- FARRENKOPF, Edmund Karl: *Breviarium Eberhardi cantor. Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Domes zu Bamberg mit einer historischen Einleitung kritisch herausgegeben*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1969. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 50)
- FISCHER, L.: *Bernhardi cardinalis et Lateranensis ecclesiae prioris Ordo officiorum ecclesiae Lateranensis*. München 1916. (Historische Forschungen und Quellen 2–3)
- FLORUS DIACONUS LUGDUNENSIS: *De expositione missarum*. Paris 1852. (Patrologia Latina 119) 45–72.
- FOLEY, Edward B.: *The First Ordinary of the Royal Abbey of St.-Denis in France (Paris Bibliothèque Mazurine 526)*. The University Press, Fribourg 1990. (Spicilegium Friburgense 32)
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis collata ex integris rubricis sex principalium fontium saeculorum XI–XVI., earundem synopsi atque nonnullis testibus referentiisque*. (kézirat)
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Venetiis, anno Domini MCCCCCIX*. RMK III. 165. (kézirat, ld. *Ordinarius Strigoniensis, Ordinarium Strigoniense*)
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis ante 1469*. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. 1'–38'' «*Ordinarius Scepusiensis*». (kézirat, ld. Budapest, EK Cod. Lat. 73.)
- FRERE, Walter Howard: *The Use of Sarum I. The Sarum Customs as Set Forth in the Consuetudinary and Customary — The Use of Sarum II. The Ordinal and Tonal*. University Press, Cambridge 1898–1901.
- GAMBER, Klaus — REHLE, Sieghild: *Manuale Casinense (Cod. Ottob. lat. 145)*. Kommissions Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 1977. (Textus Patristici et Liturgici 13)
- GIUSTI, M.: „L'Ordo officiorum della cattedrale di Lucca al secolo XIII”, in *Miscellanea Giovanni Mercati*. Città del Vaticano 1946. (Studi e Testi 122) II. 253–566.
- GJERLØW, Lilli: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae. (Orðbók)*. Universitetsforlaget, Oslo 1968. (Libri Liturgici Provinciae Nidrosiensis Medii Aevi 7)
- GOLUBOVICH, Hieron. OFM: „Statuta liturgica seu Rubricae Breviarii auctore Divo Bonaventura in Generali capitulo Pisano an. 1263 editae”, *AFH* 4 (1911) 62–73.
- GOMIERO, M.: *L'Ordinario della Cattedrale di Padova del secolo XIII ...* (kéziratok doktori értekezés, Roma, Universitas Gregoriana, 1953.)
- GÖTZ, Georgius Polycarpus OFM: *Liber Quare*. Brepols, Turnhout 1983. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 60)

- GRANSDEN, Antonia: *The Customary of the Benedictine Abbey of Bury St Edmunds in Suffolk (from Harleian Ms. 1005 in the British Museum)*. Moore and Tillyer, The Regnum Press, Chichester 1973. (Henry Bradshaw Society 99)
- GRANSDEN, Antonia: *The Customary of the Benedictine Abbey of Eynsham in Oxfordshire*. Apud Franciscum Schmitt, Siegburg 1963. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 2)
- GRAY BIRCH, W. de: *Ordinale Conventus Vallis Caulium. The Monastic Order of Val-des-Choux in Burgundy. From the Original MSS. preserved in the Bibliothèque Nationale, Paris, the Archives of Moulins-sur-Allier, etc.* Longmans, Green, and Co., London—New York—Bombay 1900.
- GRIESSER, Bruno OCist: „Die « Ecclesiastica officia Cisterciensis Ordinis » des Cod. 1711 vont Trient?», *Analecta sacri Ordinis Cisterciensis* XII (1956) 153–288.
- GROS [I PUJOL], Miquel dels Sants: „La consuetud antiga de la Seu d’Urgell (Vic, Mus. Episc., Ms, 131)”, *Urgellia* I (1978) 183–266. (Vic, ABE Ms. 131.)
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants: *El “Liber consuetudinum Vicensis Ecclesie” del canonge Andreu Salmúnia — Vic, Museu Episcopal, MS. 134 (LXXXIV)*. Institut d’Estudis Catalans, Barcelona 1996. (Miscel·lània Litúrgica Catalana 7) (Vic, ABE Ms. 134.)
- GUERRINI, F.: *Ordinarium iuxta ritum sacri ordinis Fratrum Prædicatorum*. Roma 1921.
- GUIGNARD, Ph.: *Les monuments primitifs de la règle Cistercienne, publiés d’après de l’Abbaye de Cîteaux*. Dijon 1878.
- HAACKE, Hrabanus OSB: *Ruperti Tuitiensis Liber de divinis officiis*. Brepols, Turnhout 1967. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediævalis 7)
- HALLINGER, Cassius OSB: *Consuetudines Cluniacensium antiquiores cum redactionibus derivatis*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1983. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 7/2)
- HALLINGER, Cassius OSB: *Consuetudinum sæculi X/XI/XII monumenta non-Cluniacensia*. Respublica Verlag Franz Schmitt, Siegburg 1984. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 7/3)
- HALLINGER, Cassius OSB: *Initia consuetudinis benedictinae. Consuetudines sæculi octavi et noni*. Respublica Verlag Franz Schmitt, Siegburg 1963. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 1)
- HÄNGGI, Anton: *Der Rheinauer Liber Ordinarius (Zürich Rb 80, Anfang 12. Jb.)*. Universitätsverlag, Freiburg 1957. (Spicilegium Friburgense 1)
- HANSENS, Ioannes Michael SI: *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia. II. Liber officialis*. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1948. (Studi e Testi 139)
- HANSENS, Ioannes Michael SI: *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia. III. Liber de ordine antiphonarii ...* Bibliotheca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1950. (Studi e Testi 145)
- HAUTCEUR, E.: *Documents liturgiques et nécrologiques de l’église collégiale de Saint-Pierre de Lille*. Lille 1895. (Liber ordinarius ecclesie beati Petri Insulensis ann. 1283)
- HELANDER, Sven: *Ordinarium Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder*. CWK Gleerup · Lund Uppsala 1957. (Bibliotheca Theologiæ Practicæ 4)
- HITTORP, Melchior: *De divinis catholicae Ecclesie officiis et mysteriis ...* Köln 1568¹, Roma 1591², Paris 1610³.
- HOEYNCK, F. A.: *Geschichte der kirchlichen Liturgie des Bistums Augsburg mit Beilagen*. Augsburg 1889. (Monumenta Liturgiæ Augustanæ)
- HOF, J. OSB: *Een « Ordo divini officii » vit de abdij van Egmond*. Steenbrugge 1956. (Sacris Erudiri 8)
- HOLSTENIUS, Lucas: *Codex Regularum monasticarum et canonicarum, quas Ss. Patres monachis, canonicis et virginibus sanctimonialibus servandas præscripserunt*. Augsburg 1759.
- HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: *Gemma animæ sive de divinis officiis et antiquo ritu missarum, deque horis canonicis et totius anni solemnitatibus*. Paris 1854. (Patrologia Latina 172) 541–814.
- HUGO DE SANCTO VICTORE: *Speculum de mysteriis Ecclesie*. Paris 1854. (Patrologia Latina 177) 335–380.

- HUOT, François OSB: *Iter Helveticum, partie V. Les manuscrits liturgiques du canton Genève*. Éditions Universitaire, Fribourg 1990. (Spicilegium Friburgensis Subsidia 19)
- HUOT, François OSB: *L'Ordinaire de Sion. Étude sur sa transmission manuscrite, son cadre historique et sa liturgie*. Éditions Universitaires, Fribourg 1973. (Spicilegium Friburgense 18)
- HUOT, François OSB: *Ordinaire du Missel de Genève (1473)*. (Genève, B.P.U., Ms. lat. 38a, ff. 107ra–126vb), Éditions Universitaire, Fribourg 1993. (Spicilegium Friburgense 33)
- INNOCENTIUS III: *Mysteriorum evangelicæ legis et sacramenti Eucharistiæ libri sex*. Paris 1855. (Patrologia Latina 217) 763–916.
- JOCQUÉ, Lucas — MILIS, Ludovicus: *Liber Ordinis sancti Victoris Parisiensis*. Brepols, Turnhout 1984. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediævalis 61)
- JUROT, Romain: *L'Ordinaire liturgique du diocèse de Besançon (Besançon, Bibl. Mun., MS. 101) Texte et sources*. Éditions Universitaire, Fribourg 1999. (Spicilegium Friburgense 38)
- KANDRA Kabos: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinorum officiorum et horarum canonicarum. A krakói unicum könyvpéldány után*. Az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület, Eger 1905.
- KNOWLES, David: *Decreta Lanfranci monachis Cantuariensibus transmissa*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1967. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 3)
- KOHLSCHEIN, Franz: *Der Paderborner Liber Ordinarius von 1324. Textausgabe mit einer strukturgeschichtlichen Untersuchung der antiphonalen Psalmodie*. Selbstverlag des Altertumsvereins, Paderborn 1971. (Studien und Quellen zur Westfälischen Geschichte 11)
- KURZEJA, Adalbert OSB: *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche*. London, Brit. Mus., Harley 2958, Anfang 14. Jh. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1970. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 52)
- LADNER, P.: „Ein spätmittelalterlicher Liber ordinarius officii aus der Diözese Lausanne“, *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* LXIV (1970) 1–103; 185–281.
- LAMOTT, Alois: „Codex Vindobonensis 1882, ein Liber ordinarius des Speyerer Domes aus dem 13. Jahrhundert“, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* XIII (1961) 27–48.
- LECCISOTTI, Domenico Tomasso OSB: *Ordo Casinensis II dictus Ordo officii*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1963. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 1) 105–123.
- LEFÈVRE, Placide Fernand OPræm — THOMAS, Antoninus Hendrik OP: *Le coutumier de l'abbaye d'Oigny en Bourgogne au XIIe siècle. Introduction, texte critique et tables*. Ravenstraat 112, Louvain 1976. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 39)
- LEFÈVRE, Placide Fernand OPræm: *Les ordinaires des collégiales Saint-Pierre à Louvain et Saint-Pierre-et-Paul à Anderlecht d'après des manuscrits du XIVe siècle*. Bibliothèque de l'université bureaux de la revue/ Publications universitaires de Louvain, Louvain 1960. (Bibliothèque de la revue d'histoire ecclésiastique 36)
- LEFÈVRE, Placide Fernand OPræm: *Ordinaire de la collégiale, autrefois cathédrale de Tongres d'après un manuscrit du XVe siècle*. Justus Lipsiusstraat 18, Louvain 1967–1968. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 34–35)
- LEFÈVRE, Placide Fernand: *Coutumiers liturgiques de Prémontré du XIIIe et du XIVe siècles*. Louvain 1953. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 27)
- LEFÈVRE, Placide Fernand: *L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècles*. Bureaux de la Revue, Louvain 1941. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 22)
- LEUPPI, Heidi: *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure. Die Gottesdienstordnung am Grossmünster Zürich*. Universitätsverlag, Freiburg 1995. (Spicilegium Friburgense 37)
- LINDNER, J.: *Die Kirchenordnung von St. Lorenz zu Hof aus dem Jahre 1479*, in MEYER, Ch.: *Quellen zur alten Geschichte des Fürstentums Bayreuth*. Bayreuth 1896. I. 209.

- MABILLON, Jean OSB: *Museum Italicum*. Paris 1724. II. 118–154. (Benedicti, Beati Petri Canonici, Liber politicus, ad Guidonem de Castello, tunc Cardinalem S. Marci, qui postmodum factus est Cælestinus II) = MABILLON, Jean OSB: *Musei Italici tomus II. complectens antiquos libros rituales sanctæ Romanæ ecclesiæ cum commentario prævio in Ordinem Romanum*. Paris 1689. (Patrologia Latina 78) 851–1406.
- MACLACHLAN, L. — TOLHURST, J. B. L.: *The Ordinal and Customary of St Mary's Abbey*. London 1936–1951. (Henry Bradshaw Society 73, 75, 84)
- MAGISTRETTI, M.: *Beroldus, sive ecclesiæ Ambrosianæ Mediolanensis Kalendarium et Ordines sæculi XII*. Milano 1894.
- MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis ecclesiæ ritibus etc.* Antwerpen 1764. = MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri I–IV*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969.
- MARTIN, Gabriel: *Ordinaire de l'abbaye Saint-Pierre d'Airvault XIVe–XVIIe siècles. Publié d'après le manuscrit latin 983 de la Bibliothèque Nationale*. Société Française d'imprimerie et de libraire, Poitiers 1911. (Archives Historiques du Poitou 40)
- MEERSSEMAN, G. G. — ADDA, E. — DESHUSSES, J.: *L'Orazionale dell' Arcidiacono Pacifico e il Carpsum del Cantore Stefano. Studi e testi sulla liturgia del duomo di Verona dal IX all' XI sec.*, Edizioni Universitarie, Friburgo 1974. (Spicilegium Friburgense 21)
- Membra Instituti CCM — BRADY, Jeremiah Desmond: *Consuetudines Cestrenses (sæc. XIV)*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1975. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 6) 259–308.
- MILIS, Ludovicus — BECQUET, Iohannes OSB: *Constitutiones canonicorum regularium Ordinis Arroasiensis*. Brepols, Turnhout 1970. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediævalis 20)
- MORENI, Domenico: *Mores et consuetudines Ecclesiæ Florentina*. Florentiæ 1794.
- MURATORI, Ludovicus Antonius: *Liturgia Romana vetus ...* Venezia 1748.
- NEUMÜLLER, Willibrord OSB: *Ein Melker Fragment alter Mönchsgewohnheiten*. Graz—Köln 1954. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62)
- NOSCHITZKA, C.: „Codex manuscriptus 31 bibliothecæ Universitatis Labacensis”, *Analecta sacri Ordinis Cisterciensis VI* (1950) 1–124.
- ODENTHAL, Andreas: *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln. Untersuchungen zur Liturgie eines mittelalterlichen kölnischen Stifts*. Verlag Franz Schmitt, Siegburg 1994. (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 28)
- ODENTHAL, Andreas: *Die Ordinatio Cultus Divini et Cæremoniarum des Halberstädter Domes von 1591. Untersuchungen zur Liturgie eines gemischt-konfessionellen Domkapitels nach Einführung der Reformation*. Aschen-dorff Verlag, Münster 2005. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 93)
- ODERMATT, Alois: *Der Liber ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz (Metz, Stadtbibliothek, Ms. 132, um 1240)*. Universitätsverlag, Freiburg 1987. (Spicilegium Friburgense 31)
- OEDIGER, Friedrich Wilhelm: „Der älteste Ordinarius des Stiftes Xanten”, in BADER, W.: *Die Stiftskirche des Hl. Viktor zu Xanten 2/4*. Verlag Butzon & Kevelaer, Xanten 1963. (Quellen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des Archidiakonats und Stifts Xanten 2) (Veröffentlichungen des Xanterer Dombauvereins 9)
- PATRICK DE SAINT JOSEPH: *Antiquum ordinis Carmelitarum Ordinale sæc. XIII (1263)*, in *Études carmélitaines, 1912–1913*. Tamines 1912.
- PELT, Jean-Baptiste: *Études sur la cathédrale de Metz. La Liturgie I (V^e–XIIIe siècles)*. Imprimerie du journal le Lorrain, Metz 1937.
- POQUET, Alexandre Eusèbe: *Rituale seu Mandatum insignis ecclesiæ Suessionis tempore episcopi Nivelonis exaratum ...* Paris 1856.
- PYCKE, Jacques: *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai au 15e siècle I. Édition du cérémonial et des ordinaires suivie du commentaire (I): Les acteurs, les lieux et le mobilier liturgique*. Collège Érasme Louvain-la-

- Neuve—Universiteitsbibliotheek Leuven—Éditions Nauwelærts, Bruxelles 2004. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 84)
- R. P. *Johannis Abrincensis episcopi, deinde Rotomag. archiepiscopi, liber de officiis ecclesiasticis, ad Maurilium Rotomagensem Archiepiscopum ...*, Impensis & typis Bonaventuræ le BRUN ..., Rouen 1679 = (Patrologia Latina 147) 157. skk.
- RABANUS MAURUS: *Liber de sacris ordinibus, sacramentis divinis, et vestimentis sacerdotalibus ad Thiotmarum*. Paris 1852. (Patrologia Latina 112) 1165–1192.
- REYNOLDS, H. E.: *Consuetudinarium ecclesie Lincolnensis tempore Richardi de Gravesend episcopi (1258–1279) redactum ...* S. l. 1885.
- REYNOLDS, H. E.: *Ordinale secundum usum Excom, compiled by John de Grandisson, bishop of Exeter 1327–1369*. London 1884.
- RIENTJES, A. E.: *Liber ceremoniarum ecclesie S. Mariae Trajectensis*. Utrecht 1912. (Archief voor de Geschiednis van het Aartsbisdom Utrecht 38)
- SAXER, Viktor: „Liber institutionum seu Directorium ecclesie Forojuliensis”, *Bulletin philologique et historique (jusqu'en 1715) du Comité des travaux historiques et scientifiques* 1958 (1959) 147–154.
- SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: *Die Zeremonienbücher der römischen Kirche im Mittelalter*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1973. (Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom 40)
- SCHUBERT, Franz: *Excerpta ex ordinariis Germanicis. Ex modo agendi in ecclesia Wratislaviensi*. Monasterii 1936. (Opuscula et Textus. Series Liturgica 7–8)
- SDRALEK, Max: « *Breviarium* » i. e. *Consuetudines ecclesiasticæ Argentinensis ecclesie*. Freiburg i. Br. 1897 (Die Straßburger Diöcesansynoden = Straßburger Theologische Studien 2)
- SÉJOURNÉ, Paulus OSB.: *Ordinarius S. Martini Traiectensis* I–III. Dekker & van de Vegt, Utrecht 1919.
- SICARDUS CREMONENSIS: *Mitrale seu de officiis ecclesiasticis summa*. Paris 1855. (Patrologia Latina 213) 13–436.
- SIEGWART, Ioseph: *Die consuetudines des Augustiner-Chorherrenstiftes Marbach im Elsass (12. Jahrhundert)*. Universitätsverlag, Freiburg 1965. (Spicilegium Friburgense 10)
- SPÄTLING, Luchsius G. — DINTER, Petrus: *Consuetudines Fructuarienses—Sanblasiana*. Franz Schmitt Republica Verlag, Siegburg 1985. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 12/1)
- STAPPER, Richard: „Die Feier des Kirchenjahres an der Kathedrale von Münster im hohen Mittelalter”, *Zeitschrift für Vaterländische Geschichte und Altertumskunde* LXXV (1917) 140–169.
- STAPPER, Richard: *Excerpta ex ordinariis Germanicis de summis anni festivitibus. B. Ex ordinario II maioris ecclesie Monasteriensis*. Aschendorff, Münster 1936. 35–80. (Opuscula et textus historiam Ecclesie eiusque vitam atque doctrinam illustrantia 7–8)
- SULLIVAN, Robert J.: *Consuetudines Affligenienses (sæc. XIII)*. Apud Franciscum Schmitt success., Siegburg 1975. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 6) 107–199.
- TAGAGE, J. M. B.: *De Ordinarius van de Collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht volgens een handschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw*. Assen, Van Gorcum 1984. (Maaslandse Monografieën 39)
- TAGAGE, J. M. B.: *De Ordinarius van de Collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht volgens een handschrift uit het vierde kwart van de dertiende eeuw, Met een voorwoord van H. A. J. Wegman*. Leeuwarden—Mechelen 1993. (Maaslandse Monografieën 54)
- THOMPSON, Sir Edward Maunde: *Customary of the Benedictine Monasteries of Saint Augustine, Canterbury, and Saint Peter, Westminster* I. (Text of Cottonian Ms., Faustina c. XII.) — II. (Texts of Cottonian Ms., Otbo c. XI; and Gonville and Caius Ms., No. 211.). London 1902–1904. (Henry Bradshaw Society 23, 28)
- TOLHURST, J. B. L.: *The Customary of the Cathedral Priory Church of Norwich ...* London 1948. (Henry Bradshaw Society 82)
- TOLHURST, J. B. L.: *The Ordinal and Customary of the Abbey of Saint Mary York*. London 1936–1951. (Henry Bradshaw Society 73, 75, 84)

- TOLHURST, J. B. L.: *The Ordinal and Customary of the Benedictine Nuns of Barking Abbey*. London 1927–1928. (Henry Bradshaw Society 65–66)
- TROMBELLI, J. C.: *Ordo officiorum ecclesiae Senensis ab Odorico eiusdem ecclesiae canonico anno 1213 compositus*. Bononiae 1766.
- VELLEKOOP, Kees: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St. Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769)*. Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, Amsterdam 1996. (Documenta et Archivalia ad historiam musicae neerlandicae 6)
- VOGÜÉ, Adalbert de OSB — NEUFVILLE, Jean OSB: *La règle de Saint Benoît*. Paris 1972. (Sources Chrétiennes 181)
- VOGÜÉ, Adalbert de OSB: *La règle du maître*. Paris 1964. (Sources Chrétiennes 105)
- VOLF György: „Apor codex”, in *Nyelveléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest 1879. VIII. 241–244.
- VOLF György: *A Lányi codex*, in *Nyelveléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest 1878. VII. XLVI–XLIX. (tanulmány), 317–387. (kiadás).
- VOLK, Paulus OSB: „Die erste Fassung des Bursfelder Liber Ordinarius”, *Ephemerides Liturgicae* LVI (1942) 48–134.
- VOLK, Paulus OSB: *Der Liber ordinarius des Lütticher St. Jakobsklosters*. Münster 1923. (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinenordens 10)
- VOLK, Paulus OSB: *Fünfhundert Jahre Bursfelder Kongregation. Eine Jubiläumsgabe*. Münster in Westfalen 1950.
- WADDEL, Chrysogonus OCSO: *The Old French Paraclete Ordinary. Paris, Bibl. Nat. ms. français 14410 and the Paraclete Breviary, Chaumont, Bibl. munic., ms. 31*. Gethsemani Abbey Trappist (Kentucky) 1983–1989. (Cistercian Liturgy, ser. 3–7)
- WAEFELGHEM, M. Van: „Liturgie de Prémontré. le Liber ordinarius d'après un manuscrit du XIIIe/XIVe siècle”, *Annales d'Ordre de Prémontré* (1906–1913) 18–394.
- WALAFRIDUS STRABUS: *De ecclesiasticarum rerum exordiis et incrementis*. Paris 1852. (Patrologia Latina 114) 919–966.
- WEGENER, Gertrud: *Der Ordinarius des Stiftes St. Ursula in Köln*, in BLUM, Hans (szerk.): *Aus kölnischer und rheinischer Geschichte. Festgabe Arnold Güttches zum 65. Geburtstag gewidmet*. Verlag der Buchhandlung H. Wamper GmbH, Köln 1969. 115–132. (Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins e. V. 29)
- WEHNER, Rita: *Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Stiftes Haug in Würzburg*. Verlag Degener & Co., Neustadt an der Aisch 1979. (Schriften des Zentralinstituts für fränkische Landeskunde und allgemeine Regionalforschung an der Universität Erlangen-Nürnberg 17)
- WEINFURTER, Stephanus: *Consuetudines canonicorum regularium Springirsbacenses-Rodenses*. Brepols, Turnhout 1978. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 48)
- WILHELMUS: *Constitutiones Hirsaugienses seu Gengenbacenses*. Paris 1854. (Patrologia Latina 150) 923–1146.
- WILSON, H. A.: *Officium ecclesiasticum abbatum secundum usum Eveshamensis monasterii*. London 1893. (Henry Bradshaw Society 6)
- WITTEW, Peter: *Der Zurzacher Liber Ordinarius und seine Beziehungen zur Marbacher Liturgie. Aargauische Kantonsbibliothek Aarau Handschrift MsBNQ 52 um 1370*. Academic Press, Fribourg 2004. (Spicilegium Friburgense 40)
- WOOLEY, R. M.: *The Gilbertine Rites. Ordinale Gilbertinum, Servitium S. Gilberti*. London 1921. (Henry Bradshaw Society 59)

- WORDSWORTH, Christopher — COOKE, William: *Ordinale Sarum sive Directorium Sacerdotum (liber, quem Pica Sarum vulgo vocitat clerus), auctore Clemente Maydeston, sacerdote*. London 1901–1902. (Henry Bradshaw Society 20, 22)
- WORDSWORTH, Christopher: *Statutes of Lincoln Cathedral*. Cambridge 1897. 36–89. (Consuetudines et Statuta ecclesiae Herefordensis)
- WORDSWORTH, Christopher: *The Tracts of Clement Maydeston with Remains of Caxton's Ordinale*. London 1894. (Henry Bradshaw Society 7)
- WRIGHT, David Frank: *A Medieval Commentary on the Mass: Particulæ 2–3 and 5–6 of the De missarum mysteriis (ca. 1195) of Cardinal Lothario of Segni (Pope Innocent III)*. (doktori értekezés, University of Notre-Dame [Indiana], 1977.)
- ZIMMERMANN, Benedict OCarm: *Ordinaire de l'ordre de Notre-Dame du Mont-Carmel par Sibert de Beka (vers 1312)*. Alphonse Picard et Fils, Libraires, Paris 1910. (Bibliothèque Liturgique 13)

2. SZERKÖNYVEK

A) KÉZIRATOS FORRÁSOK

- Albi, Bibliothèque Municipale Rochegaude Ms. 44. *Antiphonale-graduale ecclesie cathedralis Albiensis ca. 890*.
- Barcelona, Biblioteca de Catalunya Ms. 903. *Responsoriale-processionarium sæculi XVI*.
- Berlin, Deutsche Staatsbibliothek Hamilton 553. *Psalterium Laudunense ca. 780*.
- Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. = SZENDREI Janka — RIBARIČ, Richard: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)
- Budapest, Egyetemi Könyvtár A 114. *Graduale de Gyöngyös 1418–1423*. („Szántó-féle graduále”)
- Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 113. = KOVÁTS Imre — GYARMATHY László: *Pannonhalmi Evangelistarium*. Helikon Kiadó, Gyula 1996.
- Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 63. 74. 1. C. *Breviarium Hungaricum sæculi XV*. („Bártfai breviárium”)
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 132. *Breviarium Paulinorum sæculi XV*.
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Pontificale Vespreniense sæculi XIV*. („Veszprémi pontifikále”)
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 330. *Pontificale monasticum Germanicum sæculi XII*.
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 359. *Missale Strigoniense sæculi XV*. („Pálóczi-misszale”)
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 408. *Capitulare Strigoniense sæculi XV*.
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 446. *Breviarium Hungaricum sæculi XV*. („Kálmáncsehi-breviárium”)
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 93. *Missale Pragense sæculi XIV*.
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Cod. lat. 205. *Horarium Flamandicum 1520–1530*. = WEHLI Tünde: *A flamand bóraskönyv*. Helikon Kiadó, [Budapest] 1986.
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Fol. lat. 3522. *Graduale de Gyöngyöspata sæculi XVI*. („Patai graduále”)

- Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár MNy 1. *Sacramentarium monasticum Hungaricum sæculi XII.* („Pray-kódex”)
- Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár MNy. 73. *Horarium Hungaricum ante 1494.* („Festetics-kódex”)
- Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár Oct. lat. 794. *Processionale Paulinum de Ujbely 1644.*
- Cambrai, Bibliothèque Municipale Cod. 164. (olim 159.). *Sacramentarium Hadrianum ex authentico Hildoardis 811–812.*
- Cambrai, Bibliothèque Municipale Cod. 553. *Epistolarium Albini sæculi IX.*
- Chantilly, Musée Condé Ms. 65. *Horarium ducis Ioannis de Berry sæculi XV. ineuntis.* („Les très riches heures”)
- Dublin, Trinity College Library A. I. 6. *Evangeliarium de Iona ca. 800.* („Book of Kells”)
- Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26. *Pontificale « Filipecz » 1477–1490.*
- Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. *Missale Paulinorum.*
- Graz, Universitätsbibliothek No. 211. (olim 40/90, 4°) = FALVY Zoltán — MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariæ Musica 1)
- Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. *Missale notatum Zagrabiense sæculi XIII/1.* („Németújvári misszálé”)
- Ístanbul, Topkapı Sarayı Müzesi 2429. *Graduale Budense (?) 1463.* („Futaki-graduále”)
- Ístanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 42. = SZENDREI Janka: *The Istanbul Antiphonal about 1360.* Akadémiai Kiadó, Budapest 2002. (Musicalia Danubiana 18)
- Ístanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60. *Missale notatum Hungaricum sæculi XIII–XIV.* („Isztambuli misszálé”)
- Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 11. (28.). *Pontificale sæculi XV/1.*
- Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 12. *Pontificale « Olesnickiego » sæculi XV.*
- London, British Library Cotton Nero D. IV. *Evangeliarium Lindisfarnense ca. 800.*
- New York, Pierpont Morgan Library M. A. G. 7. *Missale Hungaricum sæculi XV.* („Kálmáncsehi-misszálé”)
- Paris, Bibliothèque de l’Arsenal Cod. 1171. *Evangeliarium Remigense sæculi IX.*
- Paris, Bibliothèque Nationale Cod. Lat. 8850. *Evangeliarium Suessionense 827.*
- Paris, Bibliothèque Nationale Cod. Lat. 9389. *Evangeliarium Epternacense sæculi VII–VIII.*
- Paris, Bibliothèque Nationale Cod. Lat. 9452. *Epistolarium Albini cum supplemento sæculi IX.*
- Paris, Bibliothèque Nationale Ms. Lat. 8879. *Breviarium Strigoniense 1480.* („Szathmári-breviárium”)
- Praha, Knihovna Metropolitní Kapitulny P 3. *Agenda ecclesie Pragensis 1294 (« Tobia »).*
- Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. = SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII.* Budapest 1998. (Musicalia Danubiana 17)
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Barb. Lat. 610.
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Lat. 14 935. *Horarium Rotomagense 1430–1440.*
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Lat. 3747. *Pontificale papæ Bonifatii IX. 1389–1404.*
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Lat. 5319. *Graduale Romanum antiquum Lateranense sæculi XI–XII.*
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Lat. 8247. *Breviarium Varadinense 1460.*
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501. *Pontificale Ioannis Vitéz iunioris ca. 1490.*
- Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 667. *Breviarium Colocense 1479.*
- Salzburg, Bundesstaatliche Studienbibliothek M. 11. II. / V1. E. 60. *Breviarium Strigoniense sæculi XV.* („Pálóczi-breviárium”)
- San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana Ms. 4. *Breviarium notatum de « San Daniele » sæculi XII.*

- Sankt Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 359. *Cantatorium sæculi IX.* = *Cantatorium IXe siècle No 359 de la Bibliothèque de Saint-Gall.* H. Lang, Berne — Association Jean Bougler, Solesmes 1988. (Paléographie Musicale. Deuxième Série [Monumentale] 2)
- Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár Cod. Lat. 2. *Missale Salzburgense sæculi XV.*
- Verona, Biblioteca Capitolare Codex 85 (olim 80). *Libellus missarum Veronensis sæculi VII. ineuntis.* („Sacramentarium Leonianum”)
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1481. *Breviarium Strigoniense sæculi XV.*
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1812. *Breviarium Strigoniense sæculi XV.*
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1829. *Breviarium Strigoniense sæculi XV.*
- Zagreb, Archiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti I. C. 42. *Breviarium Zagradiense sæculi XV.*
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 10. *Intonarum (« Antiphonale ») et processionale Zagradiense sæculi XV.* („Thuz Osvát-antifonále”)
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 126. *Sacramentarium monasticum Hungaricum sæculi XI.* („Szent Margit-szakramentárium”)
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 165. *Epitome pontificalis sæculi XI. exeuntis.* („Hartvik-agenda”)
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 25. *Pontificale sæculi XIV.*
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 43. *Breviarium Colocense sæculi XIV–XV.*
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 46. *Breviarium Zagradiense sæculi XV.*
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 67. *Breviarium Strigoniense sæculi XIII.*
- Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 89. *Epitome pontificalis cum benedictionali Strigoniensis sæculi XI.* („Esztergomi benedikcionále”)

B) NYOMTATOTT FORRÁSOK

- Agendarius. Liber continens ritus et cæremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, & aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, & alii curati, in Diœcesi & provincia Strigoniensi utuntur ...* Nagyszombat 1583. (RMK I. 27. — RMNy 528)
- Antiphonale Monasticum pro diurnis horis juxta vota rr. dd. abbatum congregationum confederatarum Ordinis Sancti Benedicti a Solesmensibus monachis restitutum.* Desclée & Co., Tournai 1934. = Abbaye Saint-Pierre de Solesmes, La Froidfontaine 1995.
- Antiphonale sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ pro diurnis horis ...* Typis Polyglottis Vaticanis, Roma 1912.
- Baptismale Strigoniense.* Wien 1500. (RMK III. 54.)
- Breviarium juxta ritum Sacri Ordinis Prædicatorum I–II.* Ex Typographia Hieronymi Mainardi, Roma 1744.
- Breviarium ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi eremite iterata castigatione recognitum cum plena rubrica.* Venezia 1540.
- Breviarium ordinis sancti Benedicti de novo in monte pannonie Sancti martini: Ex rubrica patrum mellicensium summa diligentia extractum.* Impressum arte et ingenio Lucae Antonii de Giuntis Florentini, expensis ... Ioannis Pap, Venezia 1506. („Tolnai-breviárium”)
- Breviarium Præmonstratense I–IV.* Westmalle 1892.
- Breviarium Romanum Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Pii V. Pont. Max. iussu editum.* Apud Paulum Manutium, Roma 1568. = SODI, Manlio — TRIACCA, Achille Maria: *Breviarium Romanum. Editio princeps (1568).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1999. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 3)

- Breviarium Romanum* I–IV. H. Dessain, Mechliniæ 1909.
- Breviarium Romanum* I–IV. Pustet, Regensburg 1927.
- Breviarium secundum usum alme Ecclesie Strigoniensis: nuper impressum cum quotationibus in margine: psalmorum: hymnorum: antiphonarum et responsoriorum: ac etiam capitulorum et historiarum quo libro biblie: quotove capitulo inveniuntur: ac etiam quampluribus figuris decoratum.* Lucantonius de Giunta Florentinus, impensis Urbani Kaym librarii Budensis, Venezia 1515.
- Breviarium Strigoniense.* S. I. 1484. (RMK III. 9.) = Velence 1480. (RMK III. 1.)
- Breviarium Zagradiense.* Erhard Radtolt, Venezia 1484. (RMK III. 8.)
- Breviarus ... archiepiscopatus Pragensis ...* Nürnberg 1492.
- Ceremoniale Episcoporum ex decreto Sacrosancti (Ecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Ioannis Pauli pp. II promulgatum. Editio typica.* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1984.
- Ceremoniale seu rituale Ordinis S. Pauli I. Eremita.* Typis officinæ W. L. Anczyc i Ska sumptibus Clari Montis, Kraków 1931.
- Graduale de Sanctis Iuxta ritum Sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ cum Cantu Pauli V. Pont. Max. iussu Reformato.* Ex Typographia Medicæa, Roma 1614. = BAROFFIO, Giacomo — KIM, Eun Ju: *Graduale de sanctis iuxta ritum sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ. Editio princeps (1614–1615).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2001. (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 11)
- Graduale de Tempore Iuxta ritum Sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ cum Cantu Pauli V. Pont. Max. iussu Reformato.* Ex Typographia Medicæa, Roma 1614. = BAROFFIO, Giacomo — SODI, Manlio: *Graduale de tempore iuxta ritum sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ. Editio princeps (1614).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2001. (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 10)
- Graduale sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ de tempore et de sanctis ...* Desclée & Socii, Paris—Tournai—Roma—New York 1961.
- Heures a l'usage de Rome ...* Gillet Hardouyn, Paris 1510. = CSAPODI Csaba: *A párizsi óráskönyv.* Helikon, [Budapest] 1985.
- Liber Usualis missæ et officii pro dominicis et festis cum cantu Gregoriano.* Desclée, Paris—Tournai—Roma—New York 1956.
- Martyrologium Romanum Ad novam Calendarii rationem, & Ecclesiastica historia veritatem restitutum. Gregorii XIII Pont. Maximi iussu editum.* Ex typographia Dominici Basæ, Roma 1584. = SODI, Manlio — FUSCO, Roberto: *Martyrologium Romanum. Editio princeps (1584).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2005. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 6)
- Martyrologium Romanum ex decreto Sacrosancti (Ecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Ioannis Pauli pp. II promulgatum. Editio typica.* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2001.
- Missale fratrum heremitarum Ordinis divi Pauli primi heremite. Sub regula beati Augustini doctoris eximii: summo deo militantium.* Venezia 1514.
- Missale Romanum Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Pii V. Pont. Max. iussu editum.* Apud heredes Bartholomæi Faletti, Ioannem Variscum et socios, Roma 1570. = SODI, Manlio — TRIACCA, Achille Maria: *Missale Romanum. Editio princeps (1570).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1998. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 2)
- Missale Romanum Ex Decreto Ss. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum. Editio secunda iuxta typicam.* Pustet, Regensburg 1964.
- Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Nürnberg 1484. (RMK III. 7.)
- Missale secundum Chororum et Rubricam Almi episcopatus Zagradiensis Ecclesie roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo ...* Venezia 1511.
- Missale secundum morem alme ecclesie Quinquecclesiensis.* Ioannes Pap, Venezia 1499. (RMK III. 52.)

- Missalia secundum morem et consuetudinem Vicensis diocesis.* Per Alemannos, Barcelona 1496. = ALTÉS I AGUI-LÓ, Francesc Xavier: *Missale Vicense 1496.* Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2001. (Biblioteca Liturgica Catalana 3)
- Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Impensis Ioannis Pæp, Venezia 1501.
- Officium Majoris Hebdomadæ et Octavæ Paschæ cum cantu juxta ordinem Breviarii, Missalis et Pontificalis Romani ...* Desclée & Soc., Roma—Tournai—Paris 1925.
- Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum ritum alme sedis maioricensis.* Ioannes Ioffre, Valencia 1516.
- Ordinarium sacramentorum, benedictionum et aliarum rerum a sacerdote animarum curam regente agendarum secundum sacrosanctæ Urgellensis ecclesiæ ritum.* Cornelius de Septem Grangiis, Lyon 1548.
- Ordo et ritus sanctæ metropolitane Ecclesiæ Strigoniensis, quibus Parochi et alii animarum Pastores in Ecclesiis suis uti debent.* In ædibus Collegii Cæsarii Societatis Iesu, Wien 1560. (RMK III. 474.)
- Ordo Hebdomadæ Sanctæ instauratus. Editio typica.* Città del Vaticano 1956.
- Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum.* Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum Roma 1595. = SODI, Manlio — TRIACCA, Achille Maria: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1)
- Rituale Romanum Pauli V. Pont. Max. iussu editum.* Ex typographia Reverendæ Cameræ Apostolicæ, Roma 1614. = SODI, Manlio — ARCAS, Juan Javier Flores: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5)
- Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiæ functionibus.* Pustet, Regensburg—Roma—New York—Cincinnati 1909.

C) SZÖVEGKIADÁSOK

- ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1938. (Studi e Testi 86)
- ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1940. (Studi e Testi 87)
- ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1940. (Studi e Testi 88)
- ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge IV. Tables alphabétiques.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1941. (Studi e Testi 99)
- DESHUSSES, Jean: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III.* Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28)
- DUMAS, A. OSB: *Liber sacramentorum Gellonensis I–II.* Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A)
- FÖLDEVÁRY Miklós István — CSONKA Szabina Babet: *Ádvent első vasárnapjának szolozsmája az esztergomi rítus szerint.* Budapest 2005. (Egyházzenei Füzetek V/A-1)
- FÖLDEVÁRY Miklós István — CSONKA Szabina Babet: *Karácsony napjának szolozsmája az esztergomi rítus szerint.* Budapest 2006. (Egyházzenei Füzetek V/A-2)
- LIEZMANN, Hans: *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar.* Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1921. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 3)

- LODI, Enzo: *Enchiridion euchologicum fontium liturgicorum*. C.L.V. — Edizioni Liturgiche, Roma 1979. («Bibliotheca Ephemerides Liturgicæ» «Subsidia» 15)
- MARQUÈS, Josep M. — FELIU, Francesc: *Ordinari [Ritual] de Girona 1502*. Diputació de Girona — Universitat de Girona, Girona 2006.
- MOELLER, Edmond (Eugène) OSB: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum Series Latina 162 A–C)
- MOELLER, Edmond (Eugène) OSB: *Corpus prefationum*. Brepols, Turnhout 1980–1981. (Corpus Christianorum Series Latina 161 A–D)
- MOELLER, Eugenius OSB — CLÉMENT, Ioannes Maria — COPPIETERS 'T WALLANT, Bertrandus: *Corpus orationum*. Brepols, Turnhout 1993–2004. (Corpus Christianorum Series Latina 160 A–M)
- MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB: *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*. Herder Editrice e Libreria, Roma 1994. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 1)
- MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Roma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4)
- MOHLBERG, Kunibert — BAUMSTARK, Anton: *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D 47, fol. 11'–100')*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1927. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 11–12)
- MOHLBERG, Kunibert: *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung (Codex Sangalensis 348)*. Münster in Westfalen 1918. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 1/2)
- N. ABAFFY Csilla: *Kinzi Pálné imádságoskönyve. Festetics-kódex. 1494 előt.* Argumentum — Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1996. (Régi Magyar Kódexek 20)
- OBERTYŃSKI, Zdzislaw: *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Saeculi XI) Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057*. C. Nicholls & Company Ltd., The Philips Park Press, Manchester 1977. (Henry Bradshaw Society 100)
- PARÉS I SALTOR, Francesc Xavier: *L'Ordinari d'Urgell de 1536*. Facultat de Teologia de Catalunya — Societat Cultural Urgel·litana, Barcelona 2002. (Col·lectània Sant Pacià 74)
- PETERS, Knut — NILSSON, Torsten: *Breviarium Lincopense*. Lund 1951–1958. (Laurentius Petri Sällskaps Urkundserie 5)
- RICHTER, Gregor — SCHÖNFELDER, Albert: *Sacramentarium Fuldense saeculi X. Cod. Theol. 231 der K. Universitätsbibliothek zu Göttingen. Text und Bilderkreis (43 Tafeln)*. Druck der Fuldaer Actiendruckerei, Fulda 1912. (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diozöse Fulda 9) = Saint Michael's Abbey Press, Farnborough, Hampshire 1980. (Henry Bradshaw Society 101)
- SEGUI I TROBAT, Gabriel MSCC: *El Missal mallorquí de 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca Bartomeu March*. Facultat de Teologia de Catalunya — Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, Barcelona 2003. (Col·lectània Sant Pacià 79)
- VOGEL, Cyrille — ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)
- WICKHAM LEGG, John: *Missale ad usum ecclesie Westmonasteriensis*. The Boydell Press, Woodbridge, Suffolk—Rochester NY 1891¹, 1999². (Henry Bradshaw Society 1, 5, 12)
- WILMART, D. A. OSB: *Precum libelli quattuor avi karolini nunc primum publici iuris facti cum aliorum indicibus. Prior pars*. Ephemerides Liturgicæ, Roma 1941.
- WILSON, H. A.: *The Gelasian Sacramentary. Liber sacramentorum romanae ecclesiae (Vat. Reg. 316)*. Oxford 1894.

3. TOVÁBBI FORRÁSSZÖVEGEK

- ALBINUS seu ALCUINUS, Flaccus: *De Orthographia*. Paris 1851. (Patrologia Latina 101) 902–920.
- AUGUSTINUS Hipponensis: *Enarratio in psalmum 63*. Paris 1853. (Patrologia Latina 36) 761–772.
- BEDA Venerabilis: *De ratione computi liber. De Paschæ celebratione liber*. Paris 1850. (Patrologia Latina 90) 579–610.
- DONATUS, Ælius: *Ars grammatica*. Teubner, Leipzig 1870.
- DUCHESNE, Louis: *Le Liber Pontificalis I–III*. Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome, Paris 1955–1957.
- DURANTUS, Guillelmus: *Speculum iudiciale, illustratum et repurgatum a Giovanni Andrea et Baldo degli Ubaldi I–II*. Basel 1574.
- ERASMUS: „Ratio veræ theologiæ”, in HOLBORN, Hajo — HOLBORN, Annemarie: *Desiderius Erasmus Roterdamus. Ausgewählte Werke*. C. H. Beck Verlag, München 1964) 177. skk.
- FRANCESCHINI, Aet. — WEBER, R.: *Itinerarium Egeriæ*. Brepols, Turnhout 1958. (Excerpta in Usum Scholarum Seorsum Edita 1 = Corpus Christianorum. Series Latina 175)
- HIERONYMUS, Eusebius: *Epistola LVII*. Paris 1845. (Patrologia Latina 22) 568–579.
- MARTÈNE — DURAND: *Thesaurus novus Anecdotorum*. Paris 1717.
- O’DONNELL, James J.: *Augustine: Confessions. Introduction and Text I–III*. Clarendon Press, Oxford 1992.
- PRISCIANUS Casariensis: *Institutiones grammaticæ*. Teubner, Leipzig 1859–1860.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Institutionis oratoriæ libri XII*. Teubner, Leipzig 1971.
- REDL Károly: *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*. Gondolat, Budapest 1988.
- VENANTIUS, Fortunatus: *De vita sancti Martini*. Paris 1850. (Patrologia Latina 88) 365–426.
- WEBER, Robertus OSB: *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem I–II*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1969.

VI. Irodalomjegyzék

Másodlagos irodalom

1. FILOLÓGIA

A) LITURGIKUS KÖNYVKULTÚRA, EGYES FORRÁSOK ELEMZÉSEI

- ALBARIC, M. OP: „Les éditions imprimées du *Rationale Divinorum Officiorum* de Guillaume de Mende”, in GUYOT, Bertrand: *Éditeurs Thomæ Aquinatis*. Grottaferrata s. a. 183–206.
- BARBIER, Frédéric: *A könyv története*. Osiris Kiadó, Budapest 2006. (eredetije: *Histoire du livre*. Armand Colin, Paris 2001. Ford. Balázs István)
- BRADSHAW, Paul F.: *The Anglican Ordinal. Its History and Development from the Reformation to the Present Day*. Published for the Alcuin Club [by] S. P. C. K, London 1971. (Alcuin Club Collections 53)
- CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II: Fönnmaradt kötetek. III: Adatok elveszett kötetekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 1993, 1994. (Az MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33)
- CSAPODI Csaba: „A legrégebb magyar könyvtár belső rendje (Pannonhalma a XI. században)”, *Magyar Könyvszemle* LXXIII (1957) 14–24.
- CSOMÓ Orsolya: *A zúgrábi székesegyház XVII–XVIII. századi processzionáléi*. (kéziratos DLA értekezés, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Doktoriskola, 2001)
- DANKÓ József: „Magyar egyházi bibliografiai érdekességek. Az ordinariusok”, *Magyar Könyv-Szemle*. A M. Nemzeti Múzeum Könyvtára, Budapest 1888. 105–139.
- DOBSZAY László: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, *Zenatudományi dolgozatok* VI (1984) 7–12.
- DUFRASNE, Jean: *Les ordinaires manuscrits des églises séculières conservés à la Bibliothèque nationale de Paris* (kézirat). Institut supérieur de Liturgie, Paris 1959.
- DYKMANS, Marc SJ: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1985. (Studi e Testi 311)
- ECHLIN, Edward P.: *The Story of Anglican Ministry*. St Paul, Slauch 1974.
- FEBVRE, Lucien — MARTIN, Henri-Jean: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVI. században*. Osiris Kiadó, Budapest 2005. (eredetije: *L'apparition du livre*. Albin Michel, Paris 1999.)
- FEULNER, Hans-Jürgen: *Das „anglikanische Ordinale“*. Eine liturgiegeschichtliche und liturgietheologische Studie. Ars Una, Neuried 1997.
- FIALA, Virgil — IRTENKAUF, Wolfgang: „Versuch einer liturgischen Nomenklatur”, in *Zur katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften*. Zentralblatt für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. Frankfurt am Main 1963. 105–137.
- FITZ József: *A magyar nyomdászat és könyvkereskedelem története* I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959.
- FOLEY, Edward: „The « Libri Ordinarii »: An Introduction”, *Ephemerides Liturgicae* CII (1988) 129–137.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „« Ligatis natibus ». Egy romlatlan szöveghely tanulságai”, *Magyar Egyházzene* XII (2004/2005) 387–408.

- FÖLDVÁRY Miklós István: „A melki atyák rubrikái”, *Magyar Egyházzene* XI (2003/2004) 237–240.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Ordináriuskönyvek Magyarországon”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 397–415.
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi ordináriuskönyv*. (szakdolgozat, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2002, SD 17376)
- GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker* I. Anton Hiersemann, Stuttgart 1968.
- GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. OSzK, Budapest 1931.
- GY, Pierre-Marie OP: „Collectaire, rituel, processional”, *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* XLIV (1960) 441–469. = in *La liturgie dans l'histoire*. Paris 1990. 91–126.
- HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke* I. Verlag von Rudolf Haupt, Halle 1905.
- HOLL Béla: „Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnusz-költészet európai recepciója”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest 1989. 169–182.
- HUGHES, Andrew: *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to their Organization and Terminology*. University of Toronto Press, Toronto—Buffalo—London 1982¹, 2004⁴.
- HUGLO, Michel: *Les livres de chant liturgiques*. Brepols, Turnhout 1988. (Typologie des sources du moyen âge 52)
- IVANCSÓ István: *A magyar görög katolikus egyház szerkesztői*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1999. (Athanasiana Füzetek 3)
- JAKÓ Zsigmond — MANOLESCU, Radu: *A latin írás története*. Budapest 1987.
- JANINI, José: *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España I. Castilla y Navarra*. Ediciones Adecua, Burgos 1977. (Facultad Teológica del Norte España. Sede de Burgos 38/1)
- JANINI, José: *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España II. Aragón, Cataluña y Valencia*. Ediciones Adecua, Burgos 1980. (Facultad Teológica del Norte España. Sede de Burgos 38/2)
- JÁVOR Egon OSB: *Hét kézíratos pozsonyi missale a Nemzeti Múzeumban*. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, Budapest 1942. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 15)
- KELEMEN Áron OSB: „«Psallite sapienter». A Regula Benedicti liturgikus agendájának keleti és nyugati forrásai”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 339–388.
- KELEMEN Áron OSB: „Tolnai Máté breviáriuma”, *Magyar Egyházzene* XI (2003/2004) 229–236.
- KENNEDY, Vincent Lorne: „For a New Edition of the Micrologus of Constance”, in *Mélanges en l'honneur de Monseigneur Michel Andrieu*. Strasbourg 1956. 229–241.
- KNIEWALD D. Károly: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 213–231.
- KNIEWALD D. Károly: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 1–21.
- KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest 1997.
- LOWE, E. A.: *Codices Latini Antiquiores. A Paleographical Guide to Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century I–XI. + Supplement*. The Clarendon Press, Oxford 1934–1971.
- MADAS Edit — MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1730-ig*. Balassi Kiadó, s. l. s. a.
- MARTIMORT, Aimé-Georges: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1978. (Studi e Testi 279)
- MARTIMORT, Aimé-Georges: *Les “Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux*, Brepols, Turnhout 1991. (Typologie des sources du moyen âge 56)
- MEZEY László: „A Pray-kódex keletkezése”, *Magyar Könyvszemle* LXXXVII (1971) 109–123.
- MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.

- MEZEY László: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.
- MEZEY László: *Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Eötvös József Kollégium Budapest 1988. (Eötvös-Füzetek 11)
- MEZEY László: *Probleme der Entstehungsgeschichte des Pray-Kodex*, in DEZSÉNYI-SZEMZŐ P. (szerk.): *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Budapest 1976. 23–40.
- MIRALLES SBERT, José: *Catálogo del Archivo Capitular de Mallorca I*. Imprenta Mossèn Alciver, Palma de Mallorca 1936.
- MORELLO, Giovanni — MADDALO, Silvia: *Liturgia in figura. Codici liturgici rinascimentali della Biblioteca Apostolica Vaticana*. Biblioteca Apostolica Vaticana — Edizioni de Luca, Roma 1995.
- NABUCO, J.: „La liturgie papale et les origines du Cérémonial des Évêques”, in *Miscellanea L. C. Mohlberg I*. [Roma] 1948. (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae» 22) 283–300.
- NOCENT, Adriano OSB: *De libris liturgicis liturgiæ Romanæ (Ad instar manuscripti)*. Institutum Pontificium Liturgicum Anselmianum, Roma 1967–1968.
- NOVÁK László: *A nyomdászat története*. Budapest 1927. (Grafikai Művészetek Könyvtára)
- ODRIOZOLA, Antonio: *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI*. Museo de Pontevedra, Pontevedra 1996.
- PALAZZO, Eric: „Les ordinaires liturgiques comme sources pour l'historien du Moyen Age. A propos d'ouvrages récents”, *Revue Mabillon* LIV (1992) 233–240.
- PALAZZO, Eric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle*. Beauchesne, Paris 1993.
- PALAZZO, Eric: *Les sacramentaires de Fulda. Étude sur l'iconographie et la liturgie à l'époque ottonienne*. Aschendorff Verlag, Münster 1994. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 77)
- PLADEVALL, Antoni — PONS GURI JOSEP M.: „Particularismes catalans en els costumaris dels segles XIII–XVIII”, in *II Congrés litúrgic de Montserrat III. Secció d'història*. Monestir de Montserrat, Montserrat 1967. 103–159.
- PRABL, Franz Karl: „Zur Geschichte und Inhalt des ältesten Salzburger Liber Ordinarius (Codex M II 6 der Universitätsbibliothek Salzburg)”, in *International Musicological Society Study Group Cantus Planus. Papers Read at the 7th Meeting Sopron, Hungary 1995*. MTA ZTI, Budapest 1998. 463–472.
- RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Budapest 1947. (Az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai 26)
- RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest 1973.
- RASMUSSEN, Niels Krogh — HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49)
- RÁTH György: *A Pannonbalmi Szent Benedek-Rend nyomtatott imakönyvei a Breviarium Monasticum behozatala előtt*. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest 1894.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- SALMON, Pierre: *L'office divin au Moyen Age. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle*. Paris 1967. (Lex Orandi 43)
- SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973*. A Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai tanszéke, Budapest 1973.
- SZABÓ Károly — HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1896.

- SZABÓ Károly — HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások 1.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1990.
- SZENDREI Janka: *„mos patria” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében.* Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Budapest 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1)
- SZENDREI Janka: „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás”, in V. FODOR Zs. (szerk.): *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században.* Veszprém 1997. 29–41.
- SZENDREI Janka: „Esztergomi Breviarium Notatum Prágában”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Budapest 1989. 137–154.
- TELLINI, Gianfranco: *The Revised Ordinal. A Short Commentary.* S. I. 1983.
- THOMSON, S. Harris: *Latin Bookhands of the Later Middle Ages 1100–1500.* The University Press, Cambridge 1969.
- TÖRÖK József: „A Missale Quinqueecclesiense és Guilielmus Durandus”, *Magyar Egyházzene* II (1994/1995) 197–200.
- TÖRÖK József: „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Budapest 1989. 70–71.,
- VEZSPRÉMY László: „A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján”, in TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996.* Pannonhalma 1996. I. 327–332.
- VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen.* Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.
- VOGÜÉ, Adalbert de OSB: *Les règles monastiques anciennes (400–700).* Brepols, Turnhout 1985. (Typologie des sources du moyen âge 46)

B) NYELVÉSZET, SZÖVEGKIADÁS

- BALOGH József: „*Voces paginarum*”. *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez.* Franklin, Budapest 1921.
- BALOGH József: „A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához”, *Magyar Nyelv* XXII (1926) 25–39.
- BARTAL, Antonius: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae.* Teubner, Leipzig 1901.
- BISCHOFF, Bernhard: *Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages.* Cambridge University Press, Cambridge—New York—Port Chester—Melbourne—Sydney 1990. (eredetije: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters.* Erich Schmidt Verlag, Berlin 1986. Ford. Dáibhi ó Cróinín — David Ganz)
- BLAISE, Albert: *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques.* Brepols, Turnhout 1966.
- CAMPANINI, Giuseppe — CARBONI, Giuseppe: *Vocabolario latino-italiano/italiano-latino.* Paravia, Torino 1930.
- COLLINS, John F.: *A Primer of Ecclesiastical Latin.* The Catholic University of America Press, Washington D.C. 1985.
- DÉRI Balázs: „«...Et pigmenta multa habebant.»”. (Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez), *Magyar Könyvszemle* (1989/3) 223–236.
- DEVINE, A. M. — STEPHENS, Laurence D.: *Latin Word Order. Structured Meaning and Information.* Oxford University Press, New York 2006.

- DU CANGE, Charles Du Fresne Sieur: *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis* I–V. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1954.
- ELLEBRACHT, Mary Pierre CPPS: *Remarks on the Vocabulary of the Ancient Orations in the Missale Romanum*. Dekker & Van de Vegt, Nijmegen—Utrecht 1966².
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Szent nyelv vagy szent nyelvek? A római rítus szövegi összetételéről”, *Magyar Egyházzsne* XII (2004/2005) 293–299.
- GLARE, P. G. W.: *Oxford Latin Dictionary*. Clarendon Press, Oxford 1982.
- HADLEY, James: „On the Byzantine Greek Pronunciation of the Tenth Century, as Illustrated by a Manuscript in the Bodleian Library”, *Transactions of the American Philological Association (1869–1896)* III (1872) 33–45.
- HAMESSE, Jacqueline (ed.): *Les problèmes posés par l'édition critique des textes anciens et médiévaux*. Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 1992. (Publications de l'Institut d'Études Médiévales. Textes, Études, Congrès 13)
- HERMAN, Joseph: „L'ordre des mots en latin vulgaire”, in LORENZO, R. (szerk.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas* I. La Coruña 1997. 1049–1060.
- HERMAN József: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2003. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 21) (eredetije: HERMAN, Joseph: *Le Latin Vulgaire*. Presses Universitaires de France, Paris 1967. Ford. Szijj Ildikó)
- KIESLER, Reinhard: *Einführung in die Problematik des Vulgärlateins*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2006. (Romanistische Arbeitshefte 48)
- KLOPSCH, Paul: „Zu einer mittellateinische Grammatik”, in ÖNNERFORS: *Mittellateinische Philologie* 411–424.
- KÖRMENDY Tamás: „Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete”, *Fons* X (2003) 65–118.
- KÜHNER, Raphael — STEGMANN, Carl: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache* I–II. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1976.
- LACZKÓ Krisztina — MÁRTONFI Attila: *Heljesírás*. Osiris Kiadó, Budapest 2005.
- LATHAM, R. E. — HOWLETT, D. R.: *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Oxford University Press for the British Academy, London 1975–.
- LEITL, Emmeram: *Das Latein der Kirche. Natürliche und kurze Einführung in das Kirchenlatein für alle, die mit der Kirche beten wollen*. Verlag Kösel & Pustet, München 1927.
- LEWIS, Edwin Herbert: *The History of the English Paragraph*. The University of Chicago Press, Chicago 1894.
- Lexicon latinitatis mediæ avi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987–.
- LÖPSTEDT, Einar: „Mittellatein”, in ÖNNERFORS: *Mittellateinische Philologie* 1–12.
- MCGURCK, Patrick: „Citation Marks in Early Latin Manuscripts (with a List of Citation Marks in Manuscripts Earlier than A. D. 800 in English and Irish Libraries)”, *Scriptorium* XV (1961) 3–13.
- MEISER, Gerhard: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998.
- MELICH János: „Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról”, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* LII (1940) 1–29.
- MENGE, Hermann: *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik. Völlig neu bearbeitet von Thorsten Burkard und Markus Schauer*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000.
- MIR, Iosephus M. CMF: *Probata ratio scribendi et interpungendi in scriptis Latinis*. Academia Latinitati Fovendæ, Roma 1990.
- Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*. Bayerische Akademie Verlag, Berlin 1959–.

- MOHRMANN, Christine: *Études sur le latin des chrétiens* I–IV. Roma 1961–1977. (Storia e Letteratura — Raccolta di Studi e Testi 65, 87, 103, 143)
- MOLLAY Károly: *A magyarországi latinság rétegeiről*. (kézirat, Budapest 1983, magántulajdon)
- MÜLLER, Rudolf Wolfgang: *Rhetorische und syntaktische Interpunktion. Untersuchungen zur Pausenbezeichnung im antiken Latein*. Philosophische Fakultät der Universität Tübingen, Tübingen 1964.
- NEUE, Friedrich: *Formenlehre der lateinischen Sprache* I–IV. O. R. Reisland, Leipzig 1902–1905.
- NIERMEYER, J. F.: *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. E. J. Brill, Leiden 1976.
- NORBERG, Dag: „Die Entwicklung des Lateins in Italien von Gregor dem Großen bis Paulus Diaconus”, in ÖNNERFORS: *Mittellateinische Philologie* 88–105.
- NORBERG, Dag: *Manuel pratique de latin médiéval*. Éditions A. & J. Picard & Cie, Paris 1968.
- Normæ orthographica et orthotypica Latina*. Academia Latinitati Fovendæ, Roma 1990.
- NUNN, H. P. V.: *An Introduction to Ecclesiastical Latin*. Alden & Blackwell Ltd., Eton 1922¹, 1952⁴.
- ÖNNERFORS, Alf (ed.): *Mittellateinische Philologie. Beiträge zur Erforschung der mittelalterlichen Latinität*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975. (Wege der Forschung 292)
- PARKERS, M. B.: *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*. University of California Press, Berkeley—Los Angeles 1993.
- PINKSTER, Harm: *Lateinische Syntax und Semantik*. Francke Verlag, Tübingen 1988. (Uni-Taschenbücher 1462)
- PLATER, W. E. — WHITE, H. J.: *A Grammar of the Vulgate. An Introduction to the Study of the Latinity of the Vulgate Bible*. Clarendon Press, Oxford 1926¹, 1997².
- SCHMID, Joseph: *Kurzes Handwörterbuch des Kirchenlateins zum Codex iuris canonici, Missale, Breviarium ...* Steffen Verlag, Limburg 1948³.
- SLEUMER, Albert: *Kirchenlateinisches Wörterbuch*. Verlag von Gebrüder Steffen, Limburg an der Lahn 1926. = Georg Olms Verlag, Hildesheim—Zürich—New York 2002.
- SOMMER, Ferdinand: *Handbuch der lateinischen Laut und Formenlehre. Eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium des Lateins* I–II. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1914.
- STOTZ, Peter: *Handbuch der lateinischen Sprache des Mittelalters* I–IV. Verlag C. H. Beck, München 1998–2002.
- SUTCLIFFE, E. F. SJ: „Quotations in the Ven. Bede’s Commentary on S. Mark”, *Biblica* VII (1926) 428–439.
- SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: „Görög paleográfia”, in *Bevezetés az ókortudományba I. A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1998. (ΑΓΑΘΑ 2) 101–114.
- TARRANT, Richard John: „L’édition de la littérature latine classique”, in HAMESSE: *Les problèmes posés par l’édition critique des textes anciens et médiévaux* 1–56.
- Thesaurus Linguae Latinae*. Teubner, Leipzig—Stuttgart/K. G. Saur, München—Leipzig 1900–.
- TÖTTÖSSY Csaba: „A latin *gerundivum* és *gerundium*. Kialakulásuk és szerkezeteik”, *Antik Tanulmányok* XLIII (1999/1–2.) 123–131.
- Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához*. Szent István Társulat, Budapest 2006.
- WALDE, A. — HOFFMANN, J. B.: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* I–II. Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung/-Verlag, Heidelberg 1938, 1954.
- WEBER, Robert: „La lettre grecque K employée comme signe de correction dans les manuscrits bibliques latins écrits « per cola et commata »”, *Scriptorium* IX (1995) 57–63.
- WEST, Martin L.: *Textual Criticism and Editorial Technique*. B. G. Teubner, Stuttgart 1973.
- WINGO, E. Otha: *Latin Punctuation in the Classical Age*. Mouton, The Hague—Paris 1972. (Ianua Linguarum. Series Practica 133)

2. LITURGIATUDOMÁNY

A) LITURGIATÖRTÉNET, ELMÉLETI MUNKÁK

- BÄUMER, Suitbert OSB: *Geschichte des Breviers. Versuch einer quellenmäßigen Darstellung der Entwicklung des altkirchlichen und des römischen Officiums bis auf unsere Tage*. Freiburg 1895. = Verlag Nova & Vetera, Bonn 2004.
- BONNIWELL, William R.: *A History of the Dominican Liturgy*. Joseph F. Wagner Inc., New York 1945.
- BOYCE, James: *Praising God in Carmel. Studies in Carmelite Liturgy*. The Carmelite Institute, Washington D. C. 1999.
- BRAUN, Joseph: *Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik*. Verlag Nova & Vetera, Bonn 2005.
- BROCK, Sebastian: „Liturgical Texts”, in *Nos sources. Arts et Littérature Syriaques*. Centre d’Etudes et de Recherches Orientales, Liban 2005. (Sources Syriaques 1) 237–254.
- DE VRIES, Simon Philip: *Zsidó rítusok és jelképek*. Talentum, Budapest 2000. (eredetije: *Jüdische Riten und Symbole*. Fourier Verlag, Wiesbaden 1984. Ford. Jólesz László)
- DÉRI Balázs: „A kopt ortodox Pascha szentírási olvasmányai”, *Magyar Egyházszervezés* VI (1998/1999) 163–180.
- DIJK, Stephen van: *Liturgisch Woordenboek. Libri ordinarii*. S. I. 1958.
- DIRKS, Angsar: „De evolutione liturgiæ dominicanæ”, *Archivum Fratrum Prædicatorum* L–LIII (1980–1983)
- DOBSZAY László — KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ V/A. Esztergom/Strigonium (Temporale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2004.
- DOBSZAY László — KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ V/B. Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2006.
- DOBSZAY László — PRÓSZÉKY Gábor: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ. A Preliminary Report*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1988.
- DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest s. a.
- DOLHAI Lajos: *Az ókeresztény egyház liturgiája*. Jel Könyvkiadó, Budapest 2001.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „«Istenünk tornácaiban»». Az osztott templomtér jelentőségéről”, *Magyar Egyházszervezés* IX (2001/2002) 171–182.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A kultikus tér szerveződése a kereszténységben”, in BARSZ Balázs — FÖLDVÁRY Miklós István: „Belépek Isten oltárába”. *Bevezetés a templom misztériumába*. Keresztény Értelmiségek Szövetsége — Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Sümeg 2003. 103–169.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A latin rítusú templomtér kialakításának mai lehetőségei”, in PÁNCZÉL HEGEDŰS János (szerk.): *A jó harc. Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról*. Casa Editrice »La Magione« — Miles Christi, Poggibonsi—Budapest 2006. 151–177., 283–292.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Az evangéliumolvasás irányáról”, *Magyar Egyházszervezés* XI (2003/2004) 88–89.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Zsolozsmarendek I. Az ünnepélyes vesperás rítusa «tridenti» szertartás szerint”, *Magyar Egyházszervezés* XI (2003/2004) 461–476.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Zsolozsmarendek II. Az ünnepélyes vesperás rítusa a laoni székesegyház XII–XIII. századi ordináriuskönyve szerint”, *Magyar Egyházszervezés* XII (2004/2005) 315–320.

- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Zsolozsmarendek III. Az ünnepélyes vesperás rítusa a salisbury-i székes-egyház XIII–XIV. századi ordináriuskönyvének két változata szerint”, *Magyar Egyháztudománytörténet* XIII (2005/2006) 121–132.
- FÜZES Ádám: „Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században”, *Praeconia* I (2006) 22–33.
- GIAMPIETRO, Nicola: „In memoriam Mons. Aimé-Georges Martimort”, *Ephemerides Liturgicae* CXV (2001) 244–247.
- HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Gondolat, Budapest 1983.
- HAUNERLAND, Winfried: „Einheitlichkeit als Weg der Erneuerung. Das Konzil von Trient und die nachtridentinische Reform der Liturgie”, in KLÖCKENER, Martin — KRANEMANN, Benedikt (szerk.): *Liturgiereformen. Historische Studien zu einem bleibenden Grundzug des christlichen Gottesdienstes I. Biblische Modelle und Liturgiereformen von der Frühzeit bis zur Aufklärung*. Aschendorff Verlag, Münster 2002. 436–465. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 88/1)
- HÄUBLING, Angelus OSB: *Mönchskonvent und Eucharistiefeier. Eine Studie über die Messe in der abendländischen Klosterliturgie des frühen Mittelalters und zur Geschichte der Messhäufigkeit*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster 1972. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 58)
- HESBERT, René Jean OSB: *Antiphonale Missarum Sextuplex d'après le graduel de Monza et les antiphonaires de Rheinau, du Mont-Blandin, de Compiègne, de Corbie et de Senlis*. Vromant & Co, Bruxelles 1935¹. Casa Editrice Herder, Roma 1986². 1970³ (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 13)
- HESBERT, René-Jean OSB: *Corpus Antiphonalium Officii* I–VI. Casa Editrice Herder, Roma 1963–1979. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 7–12)
- JUNGMANN, Josef Andreas SI: *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe* I–II. Verlag Nova & Vetera, Freiburg 1962.
- KHS-BURMESTER, O. H. E.: *The Egyptian or Coptic Church. A Detailed Description of Her Liturgical Services and Rites and Ceremonies Observed in the Administration of Her Sacraments*. [Cairo 1967.]
- KING, Archdale A.: *Liturgies of the Primatial Sees*. Verlag Nova & Vetera, Bonn 2005.
- KING, Archdale A.: *Liturgies of the Religious Orders*. Verlag Nova & Vetera, Bonn 2005.
- KLAUSER, Theodor: *Das römische Capitulare Evangeliorum*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster 1935. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 28)
- KLAUSER, Theodor: *Kleine abendländische Liturgiegeschichte*. Peter Hanstein Verlag, Bonn 1965.
- KNAUZ Nándor: „A magyar egyház régi szokásai I. A római rítus behozatala”, *Magyar Sion* III (1865) 401–413.
- KNIEWALD D. Károly: „Officium et missa de Conceptione et Nativitate B. M. V. secundum consuetudinem veterem Zagradiensem”, *Ephemerides Liturgicae* LXXIII (1959) 3–21.
- KOVÁCS Ervin: „Koncelebráció: az egység jele vagy a kényszerítés eszköze”, *Miles Christi* IX (2007/1) 38–55.
- MARTIMORT, Aimé Georges: *Deaconesses. An Historical Study*. Ignatius Press, San Francisco 1986. (eredeti: *Les Diaconesses. Essai historique*. C. L. V. Edizioni Liturgiche, Roma 1982. Ford. Whitehead, K. D.)
- NUBBAUM, Otto: *Kloster, Priestermonch, und Privatmesse*. Bonn 1961. (Theophaneia 14)
- RADÓ Polikárp OSB: *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum* I–II. Herder, Roma—Fribourg—Barcelona 1961.
- RADÓ Polikárp: „De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI.”, *Ephemerides Liturgicae* XI (1959) 299–309.
- REID, Alcuin OSB: *The Organic Development of the Liturgy. The Principles of Liturgical Reform and Their Relation to the Twentieth-Century Liturgical Movement Prior to the Second Vatican Council*. Ignatius Press, San Francisco 2005.

- RIHMER Zoltán: „Megjegyzések az *editio typica* kifejezés fogalmáról és fordításáról (I. rész)”, *Praconia. Liturgikus Szakfolyóirat* I (2006) 100–158.
- RORDORF, Willy: „La Bible dans l’enseignement et la liturgie des premières communautés chrétiennes”, in *Liturgie, foi et vie des premiers chrétiens. Études patristiques*. Beauchesne, Paris 1986. (Théologie Historique 75) 317–342.
- SZUNYOGH Xavér Ferenc: *A szent zsolozsma* I–II. Korda, Budapest 1942.
- TAFT, Robert SI: *La liturgie des heures en Orient et en Occident. Origine et sens de l’Office divin*. Brepols, [Turnhout] 1991. Ford. Georges Passelecq OSB (Mysteria. Collection Liturgique 2)
- TAFT, Robert SI: *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today. Second Revised Edition*. The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1993.
- TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest 1977.
- VOGEL, Cyrille: „Une mutation culturelle inexplicquée. Le passage de l’Eucharistie communautaire à la messe privée”, *Revue des Sciences Religieuses* LIV (1980) 231–250.

B) ÉRINTKEZŐ TERÜLETEK (TÖRTÉNELEM, MŰVÉSZET, GONDOLKODÁS)

- BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1985.
- BENTLEY, J. H.: *Humanists and Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance* (Princeton University Press, Princeton 1983)
- CABROL, Fernand OSB — LECLERCQ, Henri OSB — MARROU, Henri: *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie*. Librairie Letouzey et Ané, Paris 1907–1953.
- CZAGÁNY Zsuzsa: „Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban?”, *Zenetudományi Dolgozatok* XII (1990/1991) 9–21.
- BINDER, Hermann: *Orgeln in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur siebenbürgischen Orgelgeschichte von den Anfängen bis zur Mitte 19. Jahrhunderts*. — BUGA, Irineu: *Orga în Ardeal. Rezumat*. Gehann-Musik Verlag, Kludenbach 2000.
- Die Geschichte des Christentums. Religion, Politik, Kultur* I–XIV. Herder, Freiburg—Basel—Wien 2003–2004.
- DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Aevi V. 1–3. Antiphonen*. Bärenreiter Kassel, Basel—London—New York—Prag 1999.
- DOBSZAY László: „« Muta vocem in evangelium »”, in *International Musicological Study Group Cantus Planus. Papers Read at the 6th Meeting Eger, Hungary 1993*. II. MTA ZTI, Budapest 1995. 573–584.
- DOBSZAY László: „« Pueri vociferati »». Children in Eger Cathedral”, in *International Musicological Study Group Cantus Planus. Papers Read at the 6th Meeting Eger, Hungary 1993*. I. MTA ZTI, Budapest 1995. 93–100. = „« Pueri vociferati »». Gyermek az egri székesegyházban”, *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 155–162.
- DOBSZAY László: „« Tangitur in organo... »», *Magyar Egyházzene* VII (1999/2000) 209–212.
- DOBSZAY László: *Hebdomada major. A nagybét. Digitális tananyag (CD-ROM)*. MTA-LFZE Magyar Egyházzenei Intézet, [Budapest] 2003.
- DOBSZAY László: „Missa mundi”, *Magyar Zene* XXIII/1 (1982) 21–36.
- FALVY Zoltán — MEZEY László: *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. (Musicologia Hungarica 2)

- FERDINANDY Mihály: *III. Ottó, a szent császár*. Balassi Kiadó, Budapest 2000. (eredetije: FERDINANDY, Michael de: *Der heilige Kaiser. Otto III. und seine Ahnen*. Rainer Wunderlich Verlag, Tübingen 1969. Ford. Váróczi Zsuzsa).
- FERRARI, Guy: *Early Roman Monasteries. Notes for the History of the Monasteries and Convents at Rome from the V through the X Century*. Pontificio Istituto di Archeologia Christiana, Città del Vaticano 1957.
- FERRARIUS, Sigismundus: *De rebus Hungariae provinciae ordinis*. Wien 1637.
- FISCHER, Hermann: „Orgelstandorte in mittelalterlichen Kirchen”, *Ars Organi* XLVI/2 (1998) 66–70.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Mózes szarva”, *Antik Tanulmányok* XLVIII (2004) 115–123. = FÖLDVÁRY Miklós István: „Mózes szarva. Melyik « latin » a liturgia nyelve?”, in DOBSZAY Ágnes (szerk.): *„Inter sollicitudines”. Tudományos ülésszak X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján. Budapest, 2003. december*. MTA-TKI Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport — Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2006. 153–170.
- GAMS, Pius Bonifacius OSB: *Series episcoporum Ecclesiae catholicae a beato Petro Apostolo*. Georg Joseph Manz, Regensburg 1873.
- GUYON, Jean: *Les premiers baptistères des Gaules (IVe–Ve siècles)*. Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia Storia e Storia dell’Arte in Roma, Roma 2000.
- HEUSSI, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest 2000. (eredetije: *Kompendium der Kirchengeschichte*. Tübingen 1991. Ford. Magyar István)
- HILEY, David: *Western Plainchant. A Handbook*. Clarendon Press, Oxford 1993¹. 1997⁴.
- HORN, Walter — BORN, Ernest: *The Plan of St Gall. A Study of the Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery I–III*. Berkeley, Los Angeles — University of California Press, London 1979.
- HORVÁTH István — H. KELEMEN Márta — TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Budapest 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5)
- HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irdodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1954.
- HUIZINGA, J.: *Erasmus and the Age of Reformation*. Princeton University Press, Princeton 1984.
- JOHNER, Dominicus OSB: *Erklärung des Kyriale*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 1933.
- KASPER, Walter: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Herder, Freiburg—Basel—Rom—Wien 1998.
- KERCSELICH, Balthasarius Adami de Corbavia: *Historia Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis*. Zagreb 1770.
- KISS Gábor: „A középkori magyar kyriale”, *Magyar Egyházzene* VII (1999/2000) 159–170.
- KISS Gábor: *A középkori magyarországi ordinariium-dallamok történeti, liturgiai és zenei vizsgálata a közép-európai repertoár kontextusában*. (kéziratot kandidátusi értekezés, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Zenetudományi Intézet, 1997)
- KNAUZ Nándor: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I*. Esztergom 1874.
- KOLLÁNYI Ferencz: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan, Esztergom 1900.
- KOVÁCS Andrea: „Szent Erzsébet középkori liturgikus énekei Magyarországon”, *Magyar Egyházzene* XIV (2006/2007) 393–410.
- KRAUS, Franz Xaver: *Real-Encyclopädie der christlichen Alterthümer*. Freiburg im Breisgau 1882.
- KREY, Johann Andreas: *Neu Verbeßerter Haupt Plann von der kayserlich königlichen berg Vestung Grann in Hungarn an der Donau belegen*. Wien 1756. (Kriegsarchiv, Inland C. V. a. Gran Nr 6.)
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- Lexikon des Mittelalters I–IX*. Verlag J. B. Metzger, Stuttgart—Weimar 1999.
- LOWRIE, Walter: *Art in the Early Church. Revised Edition*. W. W. Norton & Company Inc., New York 1969.
- MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen 2002.

- MAROSI Ernő: „Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház története — A székesegyház alaprajza és egyes részei”, in DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest s. a. 44–48.
- MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- MÁTHES, J. N.: *Veteris arvis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lytographiis tabulis ornata descriptio*. Esztergom 1827.
- MUSCH, Hans: „Johann Sebastian Bachs Pastorella BWV 590”, *Ars Organi* LV (2007/4) 234–240.
- MCKINNON, James: *The Advent Project. The Later-Seventh-Century Creation of the Roman Mass Proper*. University of California Press, Berkeley—Los Angeles—London 2000.
- MEZEY László: *Deákiség és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázolata*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
- MOLNÁR Csilla: „Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban”, in BARTHA Elek — DANKÓ Imre — KÜLLŐS Imola — MOLNÁR Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz* VI. Budapest 1994. 41–53.
- NAVASCUÉS PALACIO, Pedro — SARTHOU CARRERES, Carlos: *Catedrales de España*. Espasa Calpe S. A., Madrid 1999.
- NEMERKÉNYI Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar — Central European University, Debrecen—Budapest 2004. (ΑΓΑΘΑ XIV — CEU Medievalia VI)
- PAULER Gyula: „Ki volt Hartvic püspök?”, *Századok* XVII (1883) 803–804.
- PRABL, Franz Karl: „Die Organisation des Choralgesangs nach den Consuetudines der Augustiner-Chorherren”, in *International Musicological Society Study Group Cantus Planus. Papers Read at the 7th Meeting Eger, Hungary 1993*. I. MTA ZTI, Budapest 1995. 79–92.
- RAJECZKY Benjamin OCist (szerk.): *Magyarország zeneitörténete I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- RAJECZKY Benjamin OCist: *Mi a gregorián? Zeneműkiadó*, Budapest 1981.
- RUMMEL, E.: *The Humanist-Scholastic Debate in the Renaissance and Reformation*. Harvard University Press, Cambridge 1995.
- SZENDREI Janka: „Egy rezponzórium hagyományának elágazásai”, *Magyar Egyházzene* XIV (2006/2007) 243–257.
- SZENDREI Janka: „«Latabitur deserta». Itáliai repertoárdarabok a közép-európai gregoriánumban”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 193–204.
- SZENDREI Janka: „Tedeum als ungarischer Volksgesang im Mittelalter”, *Studia Musicologica* XV (1973) 304–320. = *Szendrei Janka írásai* I–II. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Intézete, Budapest 1999. 157–320.
- SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyzések Magyarországon. A magyar notáció története — Német neumairások Magyarországon*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a magyar zene-történehez 4)
- SZENDREI Janka: „Új adat a magyar Te Deum kérdéséhez”, *Magyar Egyházzene* XIII (2005/2006) 13–20.
- SZÉLESS György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház*. Kultsár István Társadalomtudományi Kiadó és Alapítvány, Esztergom 1998. (Forráskiadványok 2) (hasonmás kiadás és fordítás, eredetije: SZÉLESS, Georgius: *Rudera Ecclesiarum unius Cathedralis S. Adalberti M. alterius Collegiatae ecclesiae divi Stephani protomartiris in arce Strigoniensi existentia descripta*. Esztergom, Esztergomi Prímási Levéltár AEV. 1344. Ford: Waigand József — Romhányi Beatrix; bevezetés és jegyzetek: Marosi Ernő — Horváth István)
- TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.
- TÓTH Péter (szerk.): *Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje*. Balassi Kiadó, Budapest 2007.
- TÖRÖK József: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, Budapest 2002.

- VANYÓ László: *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története*. Jel Könyvkiadó, Budapest 2002.
- WILLIAMS, Peter: *The Organ in Western Culture. 750–1250*. University Press, Cambridge 1993. (Cambridge Studies in Medieval and Renaissance Music)
- ZOLNAY László: *A középkori Esztergom*. Gondolat, Budapest 1983.

VII. A rövidítve idézett tételek jegyzéke

AER	MARTÈNE: <i>De antiquis ecclesiae ritibus</i>	V. 2. c)
BNStr	Praha, SK (BMS) DE. I. 7.	V. 2. a)
BR	<i>Breviarium Romanum</i>	V. 2. b)
BStr	<i>Breviarium Strigoniense</i>	V. 2. b)
CR	DYKMANS: <i>L'ouvre de Patrizij Piccolomini</i>	V. 2. c)
H	Zagreb, MK/BU MR 165.	V. 2. a)
LMA	<i>Lexikon des Mittelalters</i>	VI. 2. b)
MKLSz	<i>Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae</i>	VI. 1. b)
MM	DOBSZAY — SZENDREI: <i>Monumenta Monodica</i>	VI. 2. b)
MNStr	Bratislava, AM EC. Lad. 3. & EL. 18.	V. 2. a)
MR	<i>Missale Romanum</i>	V. 2. b)
OAgr	DOBSZAY: <i>Liber Ordinarius Agriensis</i>	V. 1. c)
OR	ANDRIEU: <i>Les Ordines Romani</i>	V. 1. c)
OStr	FÖLDVÁRY: <i>Ordinarius Strigoniensis</i>	V. 1. c)
OTel	<i>Ordinarium officii divini ... ecclesiae Strigoniensis</i>	V. 1. b)
P	Budapest, OSzK MNy 1.	V. 2. a)
PR	<i>Pontificale Romanum</i>	V. 2. b)
PR I.	ANDRIEU: <i>Le Pontifical Romain I.</i>	V. 2. c)
PR II.	ANDRIEU: <i>Le Pontifical Romain II.</i>	V. 2. c)
PR III.	ANDRIEU: <i>Le Pontifical Romain III.</i>	V. 2. c)
PRG	VOGEL — ELZE: <i>Le pontifical romano-germanique</i>	V. 2. c)
PStr	FÖLDVÁRY: <i>Fragmenta pontificalis antiqui Strigoniensis</i>	V. 1. c)
RR	<i>Rituale Romanum</i>	V. 2. b)
RStr	FÖLDVÁRY: <i>Rubrica Strigoniensis</i>	V. 1. c)

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA III

Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis

collata ex integris rubricis sex principalium fontium sæculorum
XI–XVI., earundem synopsi atque nonnullis testibus referentiisque

edidit

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

BUDAPESTINI · ANNO DOMINI MMVI

**Zagreb, Metropolitanska Knjižnica /
Bibl. Univ. MR 165.**

Epitome pontificalis sæculi XI. („Hartvik-agenda”)

A d v / D 1

/20^r/ ORDO, QUALITER AGATUR IN ADVENTU DOMINI. Ad matutinum lectiones legantur de Esaia usque ad Nativitatem Domini. Primum responsorium ante altare sancti Salvatoris incipiatur, et primus versus ibidem cantetur, secundus versus ante altare sanctæ crucis, in dextro autem altari tertius, « Gloria » vero « Patri » in medio choro dicatur. Et sic chorus, repetens responsum, stando perficiat, et data benedictione secunda, ut mos est, sedeant. Ad tertium responsum « Gloria Patri » non dicatur, ad sextum vero et nonum dicatur. <I> Non dicatur *Gloria in excelsis Deo*. Diaconus vero, sive subdiaconus, non dalmatica, sed casula utatur. In matutinis laudibus, ut <n> mos est monachorum, non *Miserere mei Deus*, sed *Dominus regnavit* dicatur, et sic per omnes dominicales faciant. Nuptiæ autem usque ad Natale Domini cessare debent in diebus Decembris. *O sapientia* incipiatur, hoc est, in vigilia sanctæ Lucie ad vespas.

N a t

Item: ORDO IN VIGILIA NATALIS DOMINI. Ad matutinum evangelium *Cum esset desponsata* legatur, et cetera, ut ordo dat. Ad missam prophetia *Propter Sion* legatur, /20^v/ et secunda epistola *Paulus servus*, sub una collecta. Alleluia non dicatur. Si vero die dominico evenerit, Alleluia *Veni Domine* dicatur. Ad vesperum hymnus *Veni Redemptor gentium* cantetur. Post collectam antiphona *Completi sunt* a duobus fratribus alta voce incipiatur. Ad matutinum lectiones de Esaia legantur *Primo tempore*, *Consolamini consolamini*, *Consurge*. Ad primum et secundum et tertium responsum dicatur « Gloria Patri », ad cetera responsa non, nisi in sexto et nono. In secundo nocturno legantur sermones ad ipsum diem pertinentes. In tertio nocturno legantur evangelia, primum *Exiit editum*, secundum *Pastores*, tertium *In principio erat Verbum*. Ad nonum responsum versus *Puer natus est nobis* dicatur, ad vesperum *In principio*. Responsum cum « Gloria » et ceteris versibus dicatur. Ad primam missam legatur prophetia *Populus gentium qui*. Epistola *Apparuit gratia Salvatoris*, et sequentia *Natus ante sæcula* dicatur. Et sic finita missa, et *Ite missa est* a diacono peracto, legatur evangelium *Liber generationis*, quo finito sequatur *Te Deum laudamus*, et sic per ordinem finiatur matutinum. Postea a duobus /21^r/ clericis

antiphona dicatur *Ecce completa sunt omnia*. Ad secundam missam legatur prophetia *Spiritus Domini*, epistola *Apparuit benignitas* sub una collecta. Et sequentia *Eia recolamus* dicatur. Ad maiorem missam prophetia *Sciat populus meus legem meam*, epistola vero *Multifarie* sequatur. Et sequentia *Grates nunc omnes* canatur.

S t e p h . m .

IN FESTIVITATE SANCTI STEPHANI ministrent diaconi dalmaticis ornati.

J o h . a p .

IN FESTIVITATE SANCTI IOANNIS ministrent presbyteri casulis decorati.

I n n o c . m m .

Post vesperum vero sancti Ioannis sint parati omnes parvuli. Duo autem ex his, ascendentes pulpitem, incipiant alta voce antiphonam *Sinite parvulos venire*. Et sic ceteri accedant ad chorum, responsum *Centum quadraginta quattuor milia* decantantes; in eodem responso « Gloria Patri » non cantatur. Similiter neque in *Venite* neque in ceteris responsis dicatur. *Te Deum laudamus* non canatur, neque Alleluia ad missam, sed *Laus tibi Christe*. Neque *Gloria in excelsis Deo*, nec *Credo in unum Deum*, neque *Ite missa est*, sed *Benedicamus Domino* dicatur. Et diaconus sive subdiaconus tantum alba utatur.

N a t / D

A quinta Kalenda Ianuarii usque ad Nonas ipsius, ubicumque dies dominicus evenerit, *Dum medium silentium* cantetur.

V i g . E p

IN VIGILIIS EPIPHANIE ieiunium celebretur. Ad missam Alleluia dicatur.

E p

IN NOCTE EPIPHANIE in Romana /21^v/ ecclesia invitatorium non canitur. Finito nono responso, legatur evangelium *Factum est*. Quo finito, incipiatur *Te Deum laudamus*, et sic finiatur matutinum. Missa vero agatur ordine suo.

In vigilia Epiphaniæ benedicatur aqua, ut mos est Græcorum, ante vespas, sive in octavis. *Dicamus omnes Domine miserere [...]* /28^v/ Finita oratio,¹ incipiatur antiphona *Fontes aquarum sanctificati sunt a Christo apparente*, et dum dixerint: « Haurite aquas », hauriant aquam cum calice, et sic bibant in Domino propter diversas infirmitates, et a[?] benedictio superius testatur.

Ad matutinum post nonum responsum fiat tractus stellæ in hunc modum, ita ut tres magi² sint parati, uno stante ante altare sanctæ Mariæ, et incipiente alta voce: *Stella fulgore nimio rutilat*, et alio in dextro altari repetenti: *Stella fulgore nimio*, tertioque prosequente in ipsum:³ *Stella fulgore nimio rutilat*. Et simul cantantes, veniant simul ante altare sanctæ Mariæ: *Quæ regem regum*⁴ /29^r/ *natum monstrat quem venturum olim propheta signaverant*. De altari autem accipiant vascula, mystica munera continentia: aurum Caspar, thus Melchior, myrrham Balthasar. Et sic cantantes, descendant ad Herodem: *Eamus ergo et inquiramus eum offeramus ei munera aurum thus et myrrham*. Herodes autem, residens in solio suo in media ecclesia coronatus, inquirat magos hoc modo: *Regem quem queritis natum esse quo signo didicistis?* At contra magi: *Ipsam natum esse didicimus in oriente stella monstrante*. Et Herodes: *Si illum regnare creditis dicite nobis*. Et magi: *Hunc regnare fatentes cum mysticis muneribus de terra longinqua adorare venimus*. Scribæ vero, subtilibus induti, et mitras habentes in capitibus, sedeant circa Herodem, librosque teneant in manibus, sciscitante eos hoc modo: *O vos scribæ interrogati*⁵ *dicite si quid de hoc puero scriptum videretis in libris*. Respondeant scribæ: *Vidim[us]*⁶ *domine in prophetarum lineis nasci Christum in Bethleem civitate David propheta sic vaticinante*. Et sic imponat testimonium chorus: *Bethleem non es minima*. Tunc Herodes, dimittens magos a se, dicat: *Ite et de puero diligenter investigate et invento redeuntes mihi renuntiate*. Redeuntes ergo magi ab Herode, et inspicient⁷ /29^v/ *es stellam, digitoque monstrantes, dicat unus: Ecce stella*, et alter: *Ecce stella*, tertiusque: *Ecce stella*, et sic simul incedentes, diffiniant: *In oriente prævisa iterum præcedit nos lucida*. Et duo clerici, [c]appis⁸ induti, stantesque iuxta imaginem sanctæ Mariæ, tenentis Dominum parvulum in manibus, imponant hunc versum: *Qui sunt quos stella ducit nos ad exitos inaudita ferentes?* Respondeant magi: *Nos sumus quos cernitis reges Tharsis et Arabum et Saba dona ferentes Christo regi Domino nato quem stella ducente venimus adorare.*⁹

---

¹ Sic. Malim: *oratione*

² Orig. del. de *magis*

³ Sic. Malim: *idipsum*

⁴ In ima pagina posteriore manu: *En gentes venerantur me reverentes / me metuunt Arabes mihi parent usque fideles / impero Tharsensi proprio sub iure cohorti.*

⁵ Littera « i » deleta videtur, sed restitui.

⁶ Adi.

⁷ In ima pagina posteriore manu: *Hæc est causa viâ reges sumus ex Arabicis / querimus hic regem regnantibus imperitantem / quem natum mundo lactat Indaica virgo.*

⁸ Adi.

⁹ Verbum ultimum in margine.

Iuxta stantes, imaginemque Domini digito monstrantes, dicant ad magos: *Ecce puer adest quem quæritis iam properate et orate quia ipse est redemptio nostra.* Tunc, salutantes tres magi Dominum, dicat: *Salve princeps populorum.* Auriger dans munus, dicat: *Suscipe rex aurum.* Similiter et thuriger: *Tolle thus tu vere Deus.* Myrrhiferque: *Myrrham signum sepulturae.* Angelicus puer, indutus dalmatica, stans superius, dicat: *Impleta sunt omnia quæ propheticè dicta sunt ite viam remeantes aliam.* Tunc magi, redeuntes per aliam viam, angelicoque responso ovantes, et imponant antiphonam, usque ad chorum, cantando, venientes: *O regem celi cui talia famulantur obsequia stabulo ponitur /30^r/ qui continet mundum iacet in præsepio et in nubibus tonat.* Finita autem, incipiat cantor alta voce: *Te Deum laudamus,* et sic pagatur matutinum ordine suo.

P u r i f . B M V

ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARLÆ. Post horam tertiam, schola stante in choro, dicat pontifex hanc orationem: *Erudi quæsumus Domine plebem tuam [...]* Hac dicta, schola exeunte de choro, incipiat a cantore responsum *Postquam*¹⁰ *impleti sunt dies.* Illo expleto, sequantur cetera usque ad certum locum responsoria. Cum autem pervenerint, intrando ecclesiam, cantent¹¹ responsum *Gaude Maria Virgo, Gabrielem.* Illo finito, dicatur hanc¹² oratio:¹³ *Famulorum tuorum quæsumus Domine delictis ignosce. [...]* Qua finita, benedicatur novus ignis. [...] /30^v/ Benedicto igne, incipiat antiphona *Ave gratia plena Dei Genitrix Virgo [...]* Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei hoc modo. Benedictio: *Omnipotens sempiterne Deus [...]* /32^r/ Illa dicta, incipiat cantor antiphonam *Lumen ad revelationem gentium et gloriam plebis tuæ Israel.* « Nunc dimittis servum tuum Domine. » « Quia viderunt. » « Quod parasti. » Et sic cantetur mutuatim, et interim candelæ accendantur. *Illumina quæsumus Domine populum tuum /32^v/ et splendore [...]* Tunc accedant duo presbyteri, et tollant capsam cum reliquiis, incipiente sacerdote antiphonam *Senex puerum portabat,* et tunc redeant inde. Qua finita, incipiant duo clerici hos versus: *Lætetur omne [...]* /33^v/ Et sic perveniant cantando ad ecclesiam, ubi celebranda est missa, et dicatur oratio antea ianuas ecclesiæ a sacerdote: « Oremus. » *Da quæsumus [...]* Hac peracta, incipiat cantor antiphonam *Cum inducerent.* Sequatur psalmus: *Benedictus,* et ita alta voce cantando antiphonam, accedant in chorum, ibique, finito psalmo sine « Gloria Patri », dicatur hæc oratio: *Perfice in nobis [...]* Deinde accedant pueri quattuor, et canant hymnum *Qui sine peccato [...]* /34^r/ Hymno expleto, celebretur missa per ordinem: *Suscepimus Deus.*

¹⁰ Textus originalis fuerat *Post impleti,* -quam insertum est ab alia manu.

¹¹ Sic. Malim: *cantantes* vel *canentes*

¹² Sic. Malim: *hæc*

¹³ Orig. del. *Hac ... oratio*

In margine posteriore manu: /30^v/ Perlecta tertia, pontifex sollempnibus indutus vestibus, cum thuribulis et crucibus exiens de sacrario, veniens ad locum, ubi consecrandi sunt cerei, ante altare dicit hanc orationem: *Erudi*. — Sequitur responsum¹⁴ — Versiculus: *Post partum*. Oratio: *Famulorum*. — /32^r/ Qua finita, aspergat cum aqua benedicta, et thurificet, et accipiens manu sua, accendat candelam, cantans hanc antiphonam: *Lumen. Nunc dimittis* per omnes versus, reciprocando antiphonam *Lumen*. Sequitur oratio *Illumina*. — /32^v/ Post orationem *Asperges*. Exeunte processione, responsum: *Gaude mater*, et dum pervenerint ad ecclesiam, sequitur antiphona et oratio de patrono ecclesiae. In reversione hymnus: *Quod chorus*, et dum pervenerint ad ecclesiam, versiculus: *Responsum accepit*. Oratio: *Da quæsumus Domine populo tuo inviolabiliter*. Intrante vero processione, unus de chorariis incipiat antiphonam *Cum inducerent*. Alii: *Benedictus* sine « Gloria Patri », et sic intrent ad ecclesiam. Missa vero agatur sollempniter ordine suo.

C i n / f 4

Benedictio cineris IN CAPITE QUADRAGESIMÆ: *Exorcizo* [...] /35^r/ Post iniciatur antiphona: *Exaudi nos* [...] Deinde diaconus: « Flectamus genua. » [...] Tunc incipiat cantore antiphona ista: *Immutemur habitu* [...], repetendo antiphonam cum singulis versiculis psalmi supradicti. Interim, dum referatur antiphona prædicta cum psalmo, ponendi sunt cineres a sacerdote in capitibus singulorum, ita dicendo [...] His expletis, præsul, omnis clerus eat in medio ecclesiae, crucem portantes, et antiphonam cantantes: *Iuxta vestibulum* [...] /35^v/ Postea hæc sequatur oratio: « Oremus », et diaconus « Flectamus genua, Levate. » *Deus qui humili actione* [...] Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosternant se in pavimento ecclesiae, et decantentur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria » ab omnibus clericis, et tunc demum dicat pontifex capitulum *Domine exaudi*, et orationem cum « Dominus vobiscum » [...] His dictis, surgant pænitentes a terra, præcedantque crucem, et eiiciat eos dominus episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsum *In sudore vultus tui, Maledicta terra in opere tuo*. Cum autem eiecti fuerint, stet dominus episcopus in porta ecclesiae, et ostendat eis, quanti distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia cum diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertatur in chorum omnes clerus, et dicatur hoc responsum: *Tribularer si nescirem*, versus: *Et Petrum lacrimantem*. Capitulum: *Si iniquitates observaberis*. Oratio: *Domine Deus noster* [...] /36^v/ Deinde dicatur re-

---

¹⁴ Eadem manus, quæ hæc verba in margine scripsit, inseruit textui principali omissum *-quam* inter *Post* et *impleti*, sed distat ab alia, ut mihi videtur, posteriore, quæ cetera marginalia erat annotatura.

sponsum ad processionem: *Paradisi portæ*¹⁵ *aperiet*, versus: *Ecce nunc tempus*. Sequitur oratio *Domine ne in ira tua* [...] In redeundo: *Emendemus in melius*. Et sic missa agatur ordine suo: *Misereris omnium Domine*. Et ita a sacerdote « Oremus » pronuntiato, sequatur diaconus: « Flectamus genua », sicque per totam agatur Quadragesimam. In ceteris vero anni diebus sine vigi[li]is,¹⁶ exceptis quattuor temporibus, numquam dicatur.

H 50 / f 2, f 4, f 6

Item: ORDO IN SECUNDA, QUARTA AC SEXTA FERIA. Antiphona: *Exaudi nos Domine. Salvum me fac*. Sequatur oratio *Parce Domine parce* [...] /37^r/ Deinde incipiat cantor responsum *Ecce nunc tempus, Emendemus in melius*. Et dum pervenerint ad certum locum, dicatur oratio *Exauditor omnium* [...] In redeundo sequantur litaniae.

Q u / D 6

ORDO IN DIE RAMISPALMARUM, qualiter processio agatur. Imprimis aspergatur aqua benedicta, ut mos est omnibus dominicis diebus, et sequatur oratio *Visita quasumus* [...] Et ita, exeuntes de choro, pergant ordinatim ad locum destinatum, cantando antiphonam *Surgite sancti de mansionibus*. Hac decantata, sequantur responsa ad ipsum diem pertinentia, id est: *Conclusit vias meas, Insurrexerunt in me, Dixerunt impii, Contumelias, Viri impii dixerunt*, et sic cantando, veniendum est ad certum locum, et intrantes, canunt responsum *Circumdederunt me*. Postea dicatur /38^r/ hæc oratio ad crucem: *Gratiam* [...] /38^v/ Qua perlecta, incipiat cantor: *Collegerunt pontifices* [...] Hac dicta, legendum est evangelium secundum Matthæum *Cum appropinquasset Iesus*. Illo dicto, fiat sermo ad populum de evangelio. Finito sermone: *Ante sex dies sollemnis Paschæ* [...] Tunc benedicendi sunt rami palmarum: /39^r/ *Exorcizo te* [...] Hic incipitur antiphona *Cum audisset populus* [...] /41^r/ Tunc pontifex accipiat aquam benedictam, et aspergat super ramos palmarum. Sequantur antiphonæ: *Fulgentibus palmis prosternimur* [...] Populo cleroque de loco prædicto descendentes, incipiat cantor antiphonam *Cum appropinquaret* [...] /41^v/ Post antiphonam versus canitur: *Gloria laus et honor tibi sit* [...] Postea, pueris exeuntibus de civitate, et portantibus ramos palmarum in manibus, prostratis in terra, incipiat cantor antiphonam *Pueri Hebræorum tollentes ramos* [...] Tunc denique episcopus prosternat se ante crucem, et dicat hanc antiphonam: *Scriptum est enim percutiam pastorem* [...] Surgente episcopo, incipiat: *Hosanna filio David benedictus* [...] Intransibus autem civitatem, incipiat responsorium /42^r/ *Ingrediens Domino in sanctam civitatem* [...] Et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesiae, et dicatur hæc oratio ab episcopo ante ianuam ecclesiae: *Via sanctorum omnium Domine Iesu Christe* [...] Intransente clero ec-

---

¹⁵ Sic. Malim: *portas*

¹⁶ Adi.

clesiam, incipiat cantor: *Turba multa*. Sequatur psalmus *Benedictus* sine « Gloria ». Deinde celebranda est missa cum omni diligentia.

Q u / H 6 / f 5

ORDO DE CENA DOMINI IN NOCTE. In vigilia Cenæ Domini temporale ligneum sonetur signum. Collectis omnibus in ecclesia, nec dicatur « Deus in adiutorium » nec *Venite*, sed tantum *Zelus domus*. Ad psalmum non dicatur « Gloria ». Lectiones legantur de Lamentationibus Ieremiæ prophetæ ab eo loco, ubi ait: *Quomodo sedet sola civitas*, et tres de tractatu sancti Augustini de psalmo quinquagesimo¹⁷ /42^v/ quarto. *Exaudi Deus orationem meam cum deprecor*, tres de Apostolo, ubi ait ad Corinthios: *Convenientibus vobis in unum*. Lector benedictionem non petat, nec finem solitum faciat, sed ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur. Similiter ad matutinum † ynum † non dicatur « Deus in adiutorium », sed antiphona matutinalis tantum, et singulis psalmis, ut supra, exstinguantur candelæ. Ante *Benedictus* non dicatur capitulum, sed versus *Chritus factus est*. Finito psalmo *Benedictus* cum antiphona, dicant pueri alta voce: « Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison. » Respondeant alii: « Domine miserere nobis. » Duo autem dicant hos versus: « Iesu Christe. » Chorus respondeant: « Christus Dominus factus est. » Finitis his, a clero et populo fiat processio. Redeuntes in choro, prosternat se unusquisque in terram, et sub silentio dicat *Pater noster* et orationem *Respice Domine quæsumus*, et facto signo a priore, omnes pariter surgant, sicque finiatur matutinum. Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium », sed tantum psalmi sine « Gloria »: *Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Laudate Dominum omnes gentes*. Sub silentio autem prosternens se unusquisque in terra /43^r/ram, dicat *Pater noster* et orationem *Respice quæsumus Domine*. Similiter eodem die tertia, sexta et nona fiat.

ORDO AD DANDAM PÆNITENTIAM. Cum venerit pænitens quis a[d]¹⁸ sacerdotem capitali fœdatus scelere, prosternat se in terram, et imponat sacerdos septem psalmos pænitentiales, id est [...] /43^v/ Tunc mittendus est cinis super caput pænitentis, et dicendum: [...] /44^r/ Deinde indicet ei sacerdos abstinentiam sive observantiam, perpendens subtiliter personam et modum culpæ, intentionem animæ, et corporis valetudinem vel imbecillitatem.

ORDO IN CENA DOMINI. Hora tertia induatur dominus episcopus vestimentis sollennibus. Et dum induitur, cantentur psalmi sine « Gloria »: *Quam dilecta, Benedixisti, Inclina, Credidi propter, Memento, Ecce quam bonum, Ecce nunc benedicite*. Concludanturque versiculo *Christus factus est pro nobis*. Et sint secum induti dalmaticis septem diaconi. Horum unus, scilicet archidiaconus, nudis pedibus cum pænitentibus stet, alba so-

---

¹⁷ In margine ab eadem manu: *Responsi versus dicatur pleniter, non [?]*

¹⁸ Adi.

lummodo indutus, totidemque subdiaconi subtilibus ornati, acolythi vero duo albis tantum candidati, duodecim autem presbyteri, ut in tempore missarum ornati, assistant. Sicque, ministris stantibus, sedente episcopo præ foribus ecclesiæ, pænitentibus /44^v/ in atrio ecclesiæ eminus cum archidiacono iussum episcopi præstolantibus, pontifex dicat antiphonam *Venite venite filii audite me timorem Domini docebo vos*. Tunc archidiaconus ex parte pænitentium dicat: « Flectamus genua. » Tunc omnes pænitentes, qui astiterunt, genuflectent. Quo facto, dicat diaconus: « Levate. » Similiter agatur secundo et tertio. Repetente episcopo antiphonam *Venite*, prosequatur diaconus: « Flectamus genua. » Moxque cum archidiacono corruant ad pedes domini, sicque prostrati, iaceant, quousque dominus episcopus annuerit alteri diacono: « Levate ». Illis vero accedentibus, prosequatur a clero antiphona *Venite* cum psalmo, semper eandem [r]epetendo¹⁹ antiphonam. Postea archidiaconus dicat: « Adest o » [...] /45^r/ Mox surgat episcopus, et cantet hos psalmos: *Miserere mei, Deus in nomine tuo, Miserere mei Deus, Deus misereatur nostri, Deus in adiutorium*. His finitis, sequitur dominica oratio cum precibus [...] /46^v/ Postea surgant pænitentes, et legat archidiaconus: « Re[d]integra²⁰ in eis » [...] Et moneantur²¹ ab episcopo pænitentes, ut quod pænitendo diluerunt, iterando non renouent. Et sic imponat dominus episcopus antiphonam *Venite venite*. Et finitis eiusdem psalmi versibus, semper sequatur *In Domino laudabitur* [...] /47^r/ Interim pænitentes manuatum ab archidiacono reddantur episcopo, et episcopus reddat diacono, qui ex parte eius est, et ordinatim congregentur, sicque restituentur gremio ecclesiæ. Deinde incipiat episcopus prædicare contra ieiunos: « Audistis fratres carissimi qualiter primus homo Adam » [...] /48^r/ Deinde incipiat episcopus antiphonam *Cor mundum crea in me Deus* cum psalmo *Miserere mei Deus*. Quo finito, prosternat se pontifex una cum pænitentibus in oratorio, clero faciente litaniam. Qua expleta, dicat « Kyrie » [...] /50^r/ Tunc elevent se pænitentes a terra, /50^v/ et osculetur eos episcopus singulos.

ORDO IN DIE CENÆ DOMINI. Feria quinta maioris hebdomadæ, in Cena scilicet Domini, mane primo mansionarii ordinent omnia, quæ sunt necessaria ad consecrationem chrismatis, ampullas tres de oleo mundissimo plenas ponentes in sacrario: unam ad oleum pro infirmis, alteram ad chrisma, tertiam vero ad oleum propter catechumenos unguendos. Maximam illam, quæ ad chrisma debet fieri, de albo serico, alias autem de alio serico esse oportet coopertas. Et pontifex prævideat de balsamo. Hora vero tertia sonetur signum, ut omnes veniant in ecclesiam, in qua chrisma debet consecrari. Ipso die sonetur campana ad missam et ad ceteras horas, sicut mos est diebus sollemnibus, et sic sileant usque in Sabbato Sancto. Presbyteri vero et ceteri clerici induant se vestimentis sollemnibus, et diaconi dalmaticis atque subdiaconi albis sericis, et stent in ordine suo singuli in ecclesia, exspectantes, usquedum dominus pontifex

---

¹⁹ Adi.

²⁰ Coni. de *Re integra*

²¹ Coni. de *moveantur*

veniat cum processione plenaria ad missam, sicut diebus sollemnibus solet, cum septem diaco/51^r/nibus et totidem subdiaconibus et ceroferariis, et duobus thuribulis cum incenso. Cantor autem et schola, statim ut iussum fuerit, imponant introitum ad missam cum psalmo et « Gloria » et *Kyrie eleison* cum laude Christi. Tunc dicat pontifex: *Gloria in excelsis Deo*, et sonentur campanæ. Quo finito, dicat orationem pleniter, sicut aliis diebus. Tunc legatur epistola Pauli ad Corinthios. Deinde sequatur gradus et evangelium secundum Ioannem. Ante evangelium portentur candelæ et incensum, sicut mos est. Perlecto evangelio, dicat pontifex: « Dominus vobiscum » et « Oremus ». Deinde offertorium, offerentibus presbyteris et ceteris, qui voluerint. Tunc dicatur secreta et præfatio atque *Te igitur* usque ad eum locum, ubi dicitur: « Inter quorum nos consortium non æstimator meriti sed veniæ quæsumus admitte largitor, Per Dominum. » Tunc offeratur pontifici oleum ad ungendos tam infirmos, quam energuminos, et benedicant illud tam ipse, quam omnes presbyteri, qui aderunt. Hæc sententia profertur de auctoritate apostolica: /51^v/

De oleo, quo ununtur infirmi, auctoritatem habemus apostolicam, dicente beato Iacobo Apostolo: « Infirmatur quis in vobis, inducat presbyteros ecclesiæ, et orent super eum, ungentes eum oleo in nomine Domini, et si in peccatis sit, dimittuntur ei. » Unde patet ab ipsis Apostolis hunc morem sanctæ Ecclesiæ esse traditum, ut energumini vel alii quilibet ægroti ungantur oleo, pontificali benedictione consecrato. Consecratur enim in ipso officio consecrationis Corporis et Sanguinis Domini, non enim habet proprium officium, id est non in capite verba salutationis, hoc est « Dominus vobiscum », nec « Oremus », nec in fine concluditur, ut ceteræ orationes: « Per Dominum nostrum Iesum Christum », sed tantum: « in nomine Domini nostri Iesu Christi ». In eo vero loco, ubi solemus uvas benedicere, consecratur oleum pro infirmis, concluditurque conclusione « Per quem hæc omnia semper Domine bona creas », unde intelligimus embolismum esse supradicti officii. De eodem oleo sic continetur in sacramentario: « Antequam dicatur 'Per quem hæc omnia Domine semper bona creas', /52^r/ leventur de ampullis, quas offerunt populi, et benedicat tam dominus papa, quam omnes presbyteri. » Mos est Romanæ ecclesiæ, ut in Corporis et Sanguinis Domini consecratione assint presbyteri, et simul cum pontifice verbis et manibus conficiant. Oportet, ut simili modo simul cum pontifice oleum presbyteri conficiant.

Exorcismus olei pro infirmis et populo. Antequam dicatur « Per quem hæc omnia Domine bona creas », exorcizetur oleum, ut possit tantum a circumstantibus audiri: *Exorcizo te* [...] /52^v/ Item, exorcismus eiusdem, vel benedictio eiusdem olei ad omnem languorem pellendum quocumque tempore: *In tuo nomine* [...] /54^r/ « Per quem hæc omnia Domine semper bona creas », et cetera, et oleum reportetur, et in loco suo conservetur, missa vero agatur ordine suo, quousque benedictiones episcopales solvantur, et « Pax Domini sit semper vobiscum » dicatur, et *Agnus Dei* primum cantetur. Tunc communicet solus pontifex, et diaconus offerat ei ca/54^v/licem, et non frangat oblatas, nisi eam solam, unde ille communicet. Illo tantummodo die, postquam communicaverit episcopus, ponat diaconus calicem super altare. Deinde acceptam a subdiacono patenam, ponat iuxta calicem de latere sinistro, et statim a du-

obus diaconibus utrumque cooperiatur de sindone munda, quam prius præparaverant in ora altaris e regione pontificis post corporale expansam.²² Tunc dominus episcopus vadat ad sedem suam cum diaconibus, et exspectet. Exspectante vero in sede sua pontifice, veniant ad sacrarium duodecim presbyteri et ceteri clerici, quantum opus sit ad offerendum cum omni decore oleum chrismale et oleum catechumenorum et neophytorum, usque in ecclesia ante episcopum. Sint vero parati idem presbyteri et cum eis ceteri clerici casulis, et sollemnibus induti vestimentis. Tunc duo acolythi, accipientes illas ampullas duas, quæ ad chrisma et oleum catechumenorum consecrari debet, procedant, et ordinent se illi presbyteri et prædicti clerici rite et ordinabiliter ita, ut primum ambulent duo acolythi cum candelabris /55^r/ et candelis ardentibus, deinde portentur duæ cruces, et inter illas medium oleum chrismale. Postea portentur duo thuribula cum incenso, et inter illa medium oleum catechumenorum. Deinde portetur evangelium, ut impleatur omne bonum. Postea sequantur bini et bini duodecim presbyteri, testes et cooperatores eiusdem sacrosancti chrisimalis mysterii. Tunc sequantur pueri, in laudem eiusdem mysterii concinentes hos versus ad hoc congruentes: *O Redemptor sume carmen* [...] Finitis versibus, dicatur a [?] Sermo generalis de consecratione chrisimalis: « Magnum divinæ bonitatis » [...] /64^r/ [?] /64^v/ se ad orientem et [?] in consecratione principalis chrisimalis, et primum misceat balsamum cum oleo, deinde halat [?] super ipsam ampullam ter in hunc modum: (depictum), et dicat lenta voce exorcismum chrisimalis olei: *Exorcizo te* [...] /65^r/ Benedictio in commixtione balsami et olei: *Oremus Dominum* [...] Hic fiat commixtio balsami et olei, ita dicendo: *Hæc commixtio* [...] /65^v/ Sermone peracto, halat ter super ampullam, et dicat lenta voce exorcismum chrisimalis olei: *Exorcizo te creatura olei*. [?] /66^r/ *prænoscetis vultus nostros* [...] /66^v/ Finita benedictione, dominus episcopus salutet [?], et ita [?] per ordinem descendat, sicut ascendit, et defertur omnibus coopertum ad salutandum. Hoc facto, [?] /67^r/ [?] altera ampulla ascendat, et iterum descendat, ut ambæ honorifice ad locum suum redeant. De [?], ampulla aliquibus cooperta ad salutandum deferatur. Deinde dicat dominus pontifex:

Dicit libellus Romani Ordinis de consecratione chrisimalis: « Continuo duo acolythi involutas ampullas cum sindone munda de albo serico facta teneant in brachio sinistro, ita ut videri possint a medio. » Ampulla, antequam veniat ante episcopum ad altare, media pars eius est cooperta, et media nuda. Ampulla cum chrismate significat corpus Domini nostri, sumptum ex Virgine. Quod antequam transiret ad altare crucis, aliquo tempore erat coopertum, et aliquo nudum. Primævo tempore erat coopertum, quando fugit in Ægyptum, quasi non esset rex regum, et quando portatus est ad templum, quasi non esset omnipotens. Et quando ita subditus erat parentibus, quasi non esset auctor parentum. In his et his similibus coopertum latebat. Nudum erat, /67^v/ postquam cæpit miracula facere, simulque prædicare et se Deum demonstrare, ut quando inquit: « Ego et Pater unum sumus. » In his et aliis nudum erat. Ampulla vero, post-

---

²² Sic. Malim: *corporalem* vel *expansum*

quam benedicta fuerit, et ab altari redit, a pontifice et ministris altaris visibilis et nuda salutatur, significat, quod Christus, postquam ad altare crucis transivit, præsentiā suam corporalem eis exhibuit, quos testes suæ resurrectionis esse voluit. Quod ceteris invisibilis et cooperta ad salutandum defertur, significat, quod Christus rediens in cælum, invisibilis hominibus est factus, ut ipse testatur: « Exivi a Patre, et veni in mundum. Iterum relinquo mundum, et vado ad Patrem. » Nos vero, quamvis eius præsentiā corporalem non videamus, tamen venerando cottidie eam salutamus.

Incipit exorcismus olei, quo ununtur catechumeni. Descendente vero ampulla cum chrismate, statim alia cum oleo catechumenorum ascendit cooperta, sicut in priore, usque ante episcopum, et halat in ipsa, sicut in priore, hoc modo: (depicto). Imprimis faciat ei exorcismum, et benedicat eam, quasi legens lectionem. /68^r/

Exorcismus igitur Græce Latine coniuratio sive sermo increpationis est adversus diabolum, ut discedat, et concluditur sic: « Per Dominum nostrum Iesum Christum Filium tuum qui venturus est. » Ideo illo ununtur oleo catechumeni, quibus maculæ adhæserunt corpori aut menti, postquam ad scrutinium accedunt, ut recedant, et deinceps munimentum habeant per hanc unctionem, ne possit ad eos diabolus repedare, ut hæc verba orationis monstrent, dicendo: « ut si quæ illis adversantium spirituum inhæserunt maculæ ad tactum sanctificati olei omnes abscedant. »

Exorcizo te [...] /68^v/ Tunc dominus episcopus et qui iuxta ei sunt, salutent /69^r/ eam, et descendat per ordinem, sicut altera, et deferatur omnibus ad salutandum. His itaque peractis cum decore, dum ascenderint in ecclesiam, redeant ambæ ad sacrarium cum subsequentibus versibus: *Læta mente sacro fonte [...]* Tunc dominus pontifex lavet manus, et diaconi vadant ad altare, et discooperiant sancta, et pontifex, veniens ad altare, frangat oblatas ad dividendum, sumatque de ipsis oblatas integras, ad servandum usque mane diei Parasceven, de quibus communicent absque Sanguine Domini. Sanguis vero eadem die penitus consumetur. Et schola dicat: *Agnus Dei* tertio, et osculum non detur. Communio dicatur *Dominus Iesus* cum psalmo et « Gloria ». Fractis oblatas, communicent presbyteri et diaconi et ceteri omnes, dum celebretur vespera, /69^v/ cantore statim incipiente antiphonam *Calicem salutaris accipiam, Credidi propter, Cum his qui oderunt pacem, Ad Dominum cum tribularer, Ab hominibus iniquis, Eripe me Domine, Custodi me a laqueo, Domine clamavi ad te, Considerabam ad dexteram, Voce mea ad Dominum*. Lectio non dicatur, nec versus, sed tantum antiphona *Cenantibus autem. Magnificat*, et ita perficiatur missa ordine suo, et tunc diaconus: « Ite missa est. » Episcopus vero descendat in sacrarium, mandans presbyteris, quibus voluerit, ut chrisma novum misceatur cum veteri, siquid residuum sit, similiter et oleum, et ita dividatur, et per presbyteros. Et finita sunt ista omnia.

Expletis omnibus, procedat dominus pontifex cum omni alacritate, cum presbyteris et clero, similiter ante cibum vel post cibum, eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit. Illo primo incipiente, mutuatim pedes lavent et distergant, canentes antiphonam *In illo tempore, Ante diem festum [...]* /70^r/ Hic præcingit se dominus episcopus

linleo: « Linleo præcinxit se », et hic ponatur aqua in pelvim: « Misit aquam in pelvim ». Hic incipiat pedes lavare: « Cœpit lavare pedes discipulorum » [...] /71^r/ Post hæc [?] [...] Et sequuntur [?] *Adesto Domine nostræ servitutis officio* [...] /73^v/ Postea venientes presbyteri et diaconi in ecclesiam, denudent altaria, cantantes: *Diviserunt sibi vestimenta mea, Ierusalem luce et exue te vestibus*. Deinde cantetur completorium privatim.

Qu / H 6 / f 6

ORDO IN VIGILIA PARASCEVEN. In nocte Parasceven temporarie ligneus tabuletur sonus. Collectis omnibus in ecclesiam, non dicatur « Deus in adiutorium meum intende », nec *Venite*, sed antiphona *Astiterunt reges terra*. Ad psalmum non dicatur « Gloria ». Versus dicatur pleniter, non subtrahendo finem. Lectiones legantur de Lamentationibus Ieremiæ prophetæ ab eo loco, ubi ait: *Quomodo obtexit te caligo*, et tres de tractatu sancti Augustini episcopi de psalmo sexagesimo quarto: *Intenderunt arcum rem amaram*, tresque de Apostolo, ubi ait: *Festinemus ingredi ad illam requiem*. Lector benedictionem non petat, nec finem solitum faciat. Luminaria ad singulos psalmos exstinguantur. Similiter /74^r/ ad laudes matutinales « Deus in adiutorium » non dicatur, sed antiphona tantum, et super psalmos exstinguantur candelæ, ut supra. Ante *Benedictus* non dicatur capitulum, sed versus *Christus factus est pro nobis*, finitoque *Benedictus* cum antiphona, dicant pueri alta voce: « Kyrie eleison, Christe eleison. » Respondeant alii: « Domine miserere nobis. » Duo autem dicant hos versus: « Iesu Christe. » Chorus: « Christus Dominus. » Finitis his, fiat processio. Redeuntes autem in choro, prosternat se unusquisque in terra, et sub silentio dicat *Pater noster* et orationem *Respice Domine super familiam tuam*. Et facto signo a priore, omnes pariter surgant, sicque finiantur matutinæ. Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium meum », sed tantum psalmi sine « Gloria »: *Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes*. Sub silentio autem prosternens se in terra, unusquisque dicat *Pater noster* et orationem *Respice Domine super hanc*. Similiter ²³ tertia, sexta et nona finiatur.

ORDO IN DIE PARASCEVEN. In Parasceve hora sexta conveniant omnes ecclesiastici in ecclesiam, necnon præparent, ut mos est, salutiferam /74^v/ crucem. Et præparent se presbyteri et ceteri, quantum sit opus ad ministrandum domino pontifici, ad missam cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus induti, mittaturque parvum linleo super altare nudum desub evangelio. Ante evangelium vero non portentur candelæ vel incensum. Et ut venerit presbyter vel pontifex ante altare, dicat: *Oremus, Deus a quo et Iudas reatus sui pœnam et confessionis suæ latro præmium sumpsit*. Tunc legatur lectio *In tribulatione*. Sequitur tractus *Domine audivi* cum quinque versibus. Item, alia oratio, diacono pronuntiante: « Flectamus genua, Levate »: *Deus qui peccati veteris hereditariam mortem in qua posteritatis genus omne successerat*. Postea legitur lectio: *Dixit Dominus ad Moysen et Aaron*

---

²³ Orig. del.: *eodem*

mensis iste principium mensium vobis. Sequitur tractus *Eripe me Domine ab homine malo.* Deinde legatur evangelium, ubi non dicitur « Dominus vobiscum », sed tantum « Passio Domini nostri Iesu Christi ». *In illo tempore, /75^r/ Egressus Iesus trans torrentem Cedron,* nec incensum ibi portetur. Evangelium dum legitur, et pervenitur usque « Diviserunt sibi vestimenta mea », tollatur linteum de altari. Evangelio finito, vadat pontifex aut presbyter et diaconus cum eo, et det orationes, sicut in libro sacramentorum continetur: *Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei.* Post has orationes sternantur tapetia ad adorandam crucem. Deinde præparetur crux ad portandum ante altare. Qui incipiant ab oriente hos versus canentes, duo presbyteri veniant: *Popule meus [...]* Duo clerici: *Agios [...]* Chorus: *Sanctus Deus [...]* /75^v/ Deinde pontifex, accipiens casulam, incipiat alta voce: *Ecce lignum crucis [...]* /76^r/ Oratio ad crucem adorandam: *Domine Iesu Christe Deus verus de Deo [...]* /77^r/ Salutata autem cruce tam a sacerdote seu antistite, quam a ceteris, veniat sacerdos sive episcopus festivis indutus ornamentis ante sanctum altare, et exspectet ibi, quousque Corpus Domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem, et cum eo duo vel tres clerici vadant ad locum, ubi pridie Corpus Domini servabant, et inde sublatum, cum magna reverentia tollant, sacerdotique ad altare deferant, cantantes hos versus: *Laudes omnipotens ferimus tibi [...]* Versibus finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare, procedensque episcopus ante altare, faciat communem confessionem, et osculato altari, Corpus /78^r/ Domini et calicem sine sacrato vino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens, canente ipso communionem *Hoc corpus quod pro [...]* Et hoc dicto, super altare sacerdos ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime dicat hanc orationem: *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem [...]* Hac finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti et divina institutione formati, Pater noster, Sed libera nos. » Ita per ordinem usque « Per omnia sæcula sæculorum ». Et respondeant omnes: « Amen. » Et nec « Pax Domini », neque *Agnus Dei* dicatur, neque osculum detur. Sed communicantes singuli, in sua redeant loca. Vesperaque cantetur privatim hoc modo: *Confitebor, Domine probasti me, [Eripe me,]²⁴ Domine clamavi, Voce mea.* Et sub silentio: *Pater noster.* Oratio: *Respice quæsumus Domine super.* Deinde, ostiis ecclesiæ diligenter seratis, omnibus laicis et feminis exclusis, presbyteri, diaconi, subdiaconi et acolythi cum candelis et /78^v/ incenso pergant illuc, ubi post salutationem crucem reposuerunt, et inde levantes eam, portent ante altare sanctæ crucis, ubi antea adoraverunt eam. Ibique super scamnam ponatur, thurificetur, et diligenter linteamine et desuper pallio cooperiatur. Sed interim, dum crucem levant, et de loco ad locum portant, ista responsoria silenter decantentur. Responsorium: *Ecce vidimus eum.* Responsorium: *Ierusalem luge.* Responsorium: *Plange quasi virgo.* Responsorium: *Recessit pastor noster.* Responsorium: *Ecce quomodo moritur iustus.* Novissime Corpus Domini in unam valde mundam pyxidem mittatur, sigilloque vel clave ecclesiæ sigilletur, atque subtus linteamen et pallium ad pectus sanctæ crucis

---

²⁴ Adi.

collocetur, et hæc antiphonæ decantentur: *Sepulto Domino signatum est monumentum, In pace in idipsum dormiam, Caro mea requiescet in spe.* His ita peractis, et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum Corpus dominicum custodiant in psalmis et ceteris orationibus, ipse clerus, antequam redeat, flexis genibus, hanc orationem dicat: *Adoramus te Christe* [...] /79^r/

Q u / H 6 / S

ORDO IN VIGILIA SABBATI. In nocte sabbati temporarie ligneum sonetur signum. Collectis omnibus in ecclesiam, nec dicatur « Deus in adiutorium meum », nec *Venite*, sed antiphona *In pace in idipsum*. Ad psalmum non dicatur « Gloria Patri ». Versus dicatur pleniter, non subtrahendo finem. Lectiones legantur de Lamentationibus Ieremiæ prophetæ ab eo loco, ubi ait: *Quomodo obscuratum est aurum*, et tres de tractatu sancti Augustini de psalmo sexagesimo quarto: *Accedet homo*, tresque de Apostolo, ubi ait: *Christus assistens pontifex futurorum bonorum*. Lector benedictionem non petat, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem faciat. Lumina ad singulos psalmos extinguantur. Similiter ad laudes matutinas « Deus [in]²⁵ adiutorium meum » non dicatur, sed antiphona tantum, et super psalmum extinguantur candelæ, ut supra. Ante *Benedictus* non dicatur capitulum, sed versus: *Christus factus est pro nobis obædiens*. Finitoque *Benedictus* cum antiphona, /79^v/ dicant pueri alta voce: « Kyrie eleison, Christe eleison. » Respondeant alii: « Domine miserere nobis. » Duo autem dicant hos versus: « Iesu Christe. » Chorus: « Christus Dominus. » Finitis his, fiat processio. Redeuntes autem in chorum, prosternat [se unusquisque],²⁶ et sub silentio dicat *Pater noster* et orationem *Respice quæsumus Domine*. Et facto signo a priore, omnes pariter surgant, sicque finiant matutinas. Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium », sed tantum psalmi sine « Gloria »: *Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Laudate Dominum*. Sub silentio autem prosternens se, unusquisque dicat *Pater noster* et *Respice quæsumus Domine*. Similiter eodem die tertiam, sextam et nonam finiamus.

SABBATI DIE ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et paret se vestimentis sollempnibus: diaconi dalmaticis, subdiaconi laneis aut sericis albis. Paratisque omnibus, exspectent iussum pontificis in ordine suo in choro. Cum autem pontifex fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribulis et candelabris sine igne, et plenario. Pergens pontifex, /80^r/ eat cum plena processione et crucibus, cantando graduum psalmos, ubi fuerit ignis paratus ad benedicendum. [...] /81^r/ Redeuntes vero in ecclesiam, incipiat cantor hos versus: *Inventor rutili* [...] /81^v/ Finitis versibus, veniat archidiaconus ante altare, et incipiat cereum benedicere hoc modo: *Exsultet* [...] Interim

---

²⁵ Adi.

²⁶ Loco vacuo adi.

benedicatur incensum. Benedictio: *Veniat omnipotens Deus* [...] Item, quocumque tempore benedictio incensi sacrificii: *Deus omnipotens Deus Abraham* [...] /84^r/ Hoc expleto, per universas domos monasticarum exstinguantur ignes, et incendatur de novo et benedicto igne. Deinde sacerdos in cappa dicat: « Oremus. » « Flectamus genua » non dicatur, sed collecta tantum *Deus qui divitias*. Lector non pronuntiat « Lectio libri Genesis », sed *In principio creavit Deus caelum et terram. Deus qui mirabiliter*. Lectio: *Factum est in vigilia*. Tractus: *Cantemus Domino*. Oratio: *Deus cuius antiqua miracula*. Lectio: *Apprehendent septem mulieres*. Tractus: *Vinea facta est*. Oratio: *Deus qui in omnibus ecclesiae tuae filiis*. Lector: *Scriptis Moyses canticum*. Tractus: *Sicut cervus*. Oratio: *Omnipotens sempiternae Deus respice ad devotionem propitius*. Interim, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizent infantes.

ORDO /84^v/ BAPTISTERII. Primo omnium abrenuntiatio facienda est secundum Niceti episcopi testimonium in libro quinto ad Competentes. Non enim [?] ad confessionem venit, nisi prius diabolo fuerit renuntiatum. Tunc fiant scrutinia, ut experiatur saepius, quam firmiter post renuntiationem sathanæ verba facta data fidei radicis corde defecerit. Itaque presbyter, vocato nomine infantis, dicat: « Abrenuntias sathanæ? » Respondet: « Abrenuntio. » Interrogatio: « Et omnibus operibus eius? » Respondet: « Abrenuntio. » Interrogatio: « Et omnibus pompis eius? » Respondet: « Abrenuntio. » Item, interrogatio credulitatis: « Credis [...] » Deinde exsufflet in faciem eius tribus vicibus, [?] dicens: « Exi sathana /85^r/ redde honorem Deo vivo [...] » Deinde faciat crucem in fronte sua, dicens: « Signum sanctæ crucis Domini nostri [...] » Et in pectore similiter, dicens: « Signum Salvatoris [...] » Postea dicat hanc orationem: *Omnipotens sempiternae* [...] ²⁷ /85^v/ Benedictio salis ad catechumenum: *Exorcizo* [...] Alia benedictio salis: /86^r/ *Benedic omnipotens Deus* [...] Postea vero accipiat de ipso sale, et mittat in os infantis, ita dicens: « Accipe salem [...] » Iste oratio super masculos dicitur: /86^v/ *Deus Abraham* [...] Hic faciat signum in fronte eius: « Tu maledicte diabole numquam audeas violare, Per ». Oratio super feminas. Simili modo crucem in frontibus earum, dic: *Deus cali* [...] /87^r/ Item, super masculos: « Audi maledicte » [...] /88^r/ Hic diaconus legat evangelium [?]: *In illo tempore, Oblati sunt* [...] Introducatur catechumenus in ecclesiam, et dicatur ei a sacerdote: « Ingredere in /88^v/ templum Dei [...] » Tunc sacerdos ponat manum super caput infantis, silenter cantans symbolum, id est *Credo in Deum*, et orationem dominicam. His autem ita lectis, hæc oratio publice dicatur ad catechizandos infantes: *Nec te latet* [...] /89^r/ Inde tangat aures et nares de sputo, et dicat ad aurem dextram: « Effeta », quod est « Adaperire ». Et postmodum, capiens nares infantium, dicat: « In odorem suavitatis. » Deinde capiens p[?]nulam auris sinistrae, dicat: « Tu autem effugare diabole appropinquabit enim iudicium Dei. » Postea faciat eum abrenuntiare sathanæ, vocato nomine infantis, et interrogando, dicat: « Abrenuntias sathanæ? » Respondet: « Abrenuntio. » Et interrogat

²⁷ Textus orationis per totum legitur in ima pagina. In margine eadem valde posteriore manu: *Accipe signum crucis, require infra, in decimo quinto folio*.

presbyter symbolum, tenentibus ipsis, qui eum suscepturi sunt de fonte baptismatis, ita dicendo: « Credis [...] » Subinde tangat ei pectus de oleo sancto, /89^v/ et faciens crucem, dicat: « Effuge immunde spiritus da honorem Deo vivo et vero. » Deinde inter scapulas: « Exi immunde spiritus da locum Spiritui Sancto. » Postea dicat: « Et ego te lineo oleo salutis in Christo Iesu, Domino nostro. »

Finitis autem lectionibus sanctissimi diei sabbati, duo acolythi, tenentes ampullas coopertas de chrismate et oleo sancto et vas aureum vel argenteum, unde mittatur chrisma in fontem lacrimarum, procedant obviam domino pontifici cum crucibus, ampulla chrismatis stante media. Parataque processione, duobus diaconibus cereos ante eum gestantibus, cum omni decore pergat ad fontem, hos versus cantando: *Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuva* [...] /90^f/ Finitis versibus, dicat pontifex: « Dominus vobiscum. » « Et cum spiritu tuo. » Et intret in consecrationem fontis. Incipit benedictio fontis: *Omnipotens sempiternae* [...] /90^v/ Ita aquam tangat manu in modum crucis, ita dicendo: « Qui hanc aquam [...] » /91^f/ Hic manu tangat aquam, ut supra: « Sit hæc sancta [...] » Hic aquam in quattuor partes divide, ita: [...] Hic mutet vocem, quasi lectionem legens: « Hæc nobis præcepta [...] » Hic pone ardentem cereum in aqua, et inclina te super fontem, et dic istum versum: « Descendat in hanc plenitudinem fontis virtus Spiritus tui. » Post hæc insuffla tribus vicibus in hunc modum: (depictum) [...] Hic sume cereum extra aquam: « Hic omnium peccatorum ma- /92^f/culæ deleantur [...] » Post hæc accipe chrisma, et funde illud in modum crucis, ita dicens, ita: « Fecundetur et sanctificetur [...] »

Hoc autem finito, præsententur infantes secundum ordinem ante sacerdotem, hisque in brachio tenentibus, qui eos de baptismo suscepturi sunt, et tunc demum sacerdos singulos infantes specialiter prænominans, interroget, si sathanæ abrenuntiaverint, et symbolum firmiter in Deum habuerint, his verbis dicens illis: « Abrenuntias sathanæ? » Compater infantis sic respondeat: « Abrenuntio. » Item sacerdos: « Et omnibus operibus eius? » /92^v/ ²⁸ « Abrenuntio. » « Et omnibus pompis eius? » « Abrenuntio. » Item, sacerdos de credulitate: « Credis in Deum [...] » Hoc autem ordine sic peracto, presbyter accipiens infantes a parentibus eorum, sicut iustum est, et ab eis rogatur. Sub trina mersione, sanctam Trinitatem implendo, primum masculum et postmodum feminas nominando baptizet, et intingat semel, ita dicendo: « Et ego baptizo te in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti », et in modum hoc crucis [?] Primum vero in orientalem plagam inferatur altaris [?] in occidentalem [?] Cum [?] elevati fuerint a fonte [?] /93^f/ ungeret licet [?] quod ab episcopo [?] quod [?] verticem dic[?]: *Deus omnipotens* [...] Hic presbyter faciens signum crucis cum chrismate in vertice infantis, et eum nominans, ita dicat: « Ipse te [...] » Post hæc, ponens cappam super caput eius, eum nominans, sic dicat: « Accipe [...] » Deinde det ei lampadem in dextera, dicens: « Accipe [...] »

---

²⁸ In margine manus, quæ marginalia superiora, iniunxit: *Deinde liniat infantem inter pectus et scapulas, dicens: « Et ego lineo te oleo salutis in Christo Iesu Domino nostro in vitam aeternam, Amen. »*

Orat[?] simul et benedicti[?] pontifici se ad confirm[?]: « Spiritus Sanctus [...] » /93^v/ Respondente patrono, dicat episcopus: « Confirmo te [...] » Confirmatis omnibus, dicat hos versus episcopus: « Ecce sic benedicetur [...] » /94^r/ Finita oratione, dicat diaconus: « Humiliate vos ad benedictionem. » « Deo gratias. » Confirmatis capita inclinantibus, benedictio sequitur: *Effunde* [...] /94^v/

His ita peractis, signetur fons clavi ecclesiæ, et revertatur ad chorum processio, versus ita dicendo: *Mitte Sanctum nunc amborum Spiritum Paraclitum* [...] Finitis versibus, incipiat cantor: *Kyrie eleison*. Et pontifex dicat clara voce: *Gloria in excelsis Deo*. Hoc finito, det orationem, deinde lectio. Postea *Alleluia. Confitemini Domino. Laudate Dominum omnes*. Sequatur et antiphona *Vespere autem sabbati*. Psalmus: *Magnificat anima*. Dicatur postcommunio et *Ite missa est*. Hæ duæ orationes dicantur super infantes noviter Christianos post missam, antequam sumant Corpus et Sanguinem Domini: *Omnipotens sempiterna* [...] /95^r/ His sacramento vero Paschæ sive Pentecosten, quicumque baptizati fuerint, tota ipsa hebdomada ad missas veniant, et offeratur pro eis a parentibus eorum oblatio, atque communicent, et sollerter procurent, ne lac et aliquem cibum, priusquam communicentur Pane et Sanguine Domini, sumant. Benedictio aquæ ad albas deponendas: *Domine sancte Pater* [...] /95^v/ [?] finita oratione, compatres puerorum albas deponentes, eas aqua sanctificata abluant, hoc modo decantando [?] *Laverunt stolas suas et candidas eas fecerunt in sanguine Agni*. Hoc autem a vicinis ecclesiæ impleatur octavo die baptismi peracto, longinquis autem die tertio. *Domine sancte Pater* [...]

Incipit ordo ad succurrendum²⁹ infirmum vel baptizandum, qui proximus est morti. Sequitur oratio: [...] ³⁰ /99^v/ Gentilem hominem cum suscepis, primo catechizas eum divinis sermonibus, et des ei monita, quemadmodum post cognitam veritatem vivere debeat. Post hæc faciens catechumenum, et exsuffles in faciem eius, et facies ei crucem in fronte, et pones ei manum super caput eius. /100^v/ Sicque, ut ordo dat, usque ad finem compleatur.

In Sabbato Sancto ad completorium « Deus in adiutorium » non dicatur, sed tantum *Alleluia alleluia alleluia. Cum invocarem sine « Gloria »* et sine hymno et sine capitulo, sed tantum antiphona incipiatur *Alleluia Pascha nostrum Christus est alleluia quia pro nobis oblatus est alleluia alleluia*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Preces ne fiant, sed « Dominus vobiscum », et sequatur oratio *Deus qui banc sacratissimam noctem*.

P a s c / D 1

Eadem vero nocte primo diluculo, antequam matutinale /101^r/ tangatur signum, a primoribus ecclesiæ tollenda est crux, quæ in sexta posita est in sepulcro, cum antiphona leniter cantata *Ego dormivi* [...] Decantantes vero responsorium tertium, cum crucibus

---

²⁹ Adi.

³⁰ Inde omittuntur rubricæ non ad anni circulum pertinentes.

et cereis et thuribulis et thymiamarus³¹ omnes simul perveniant ad sepulcrum. Diacones autem, coibidem habitu sedentes, istum imponant versiculum: « Quem quæritis in sepulcro o Christicolæ? » Illi vero, qui thuribula: « Iesum Nazarenum crucifixum o cælicolæ. » « Non est hic surrexit sicut prædixerat ite nuntiate quia surrexit a mortuis. Venite et [videte]³² locum ubi positus erat Dominus alleluia alleluia. » Illi autem, tollentes posita linteamina, revertantur ad chorum, istam cantando antiphonam: *Surrexit Dominus de sepulcro [...]* Deinde incipiat cantor *Te Deum laudamus*. Finitis ergo matutinæ laudis³³ cum antiphonis, psalmis, capitulum, neque hymnus dicatur, sed tantum *Hæc dies quam fecit Dominus*. Incipiatur versus *Confitemini Domino. Alleluia Pascha nostrum immolatus est Christus*. Ad Benedictus antiphona: *Et valde mane. Benedictus. Surgens*. Oratio: *Deus qui hodierna. [?] Surgens Iesus mane prima sabbati*. Psalmi: *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Confitemini Domino*. Alleluia: *Pascha nostrum, Epulemur. Deus qui hodierna*. Sequatur ad tertiam antiphona. Et ad ceteras horas idem ordo sequatur.

Et indutis clericis sollemnibus vestimentis, hora tertia processione præparata, fiat exorcismus aquæ. Imprimis vero [?] *Pater noster* et symbolum. *Exorcizo [...]* /102^v/ Hic mittat sal in aquam dicendo: « Deus invictæ virtutis. » [...] /103^f/ [?]estas altaris [?], illi [?] autem in circuitu cantando istam antiphonam: *Vidi aquam egredientem. In die resurrectionis. Quoniam apud te est fons vitæ, Et*. Sequitur oratio ante altare: *Deus qui ad æternam [...]* Finita oratione, incipiat cantor antiphonam *Cum rex gloriæ Christus infernos*. Et sic [?] usque ad sanctum Stephanum. /103^v/ *Magna est gloria eius*. Intrans ecclesiam, dicatur hæc oratio: *Deus qui paschale [...]* In redeundo autem incipiat cantor antiphonam *Sedit angelus*, et sic perveniant usque ad ecclesiam sanctæ Mariæ, ibique duo clerici, pulpitem ascendentes, cantent hos versus: « Crucifixum Dominum laudate et sepultum propter nos glorificate resurgentemque a morte adorete. » Respondeat chorus: « Nolite metuere. » Et alii duo prosequantur istum versum, pulpitem alium ascendentes: « Recordamini quomodo prædixit quia oportet filium hominis crucifigi et tertia die a morte suscitari. » Chorus: « Alleluia. » Et tunc demum sequitur: *Suscipe Domine [...]* /104^f/ Missa vero agatur ordine suo. Dominus igitur pontifex, pronuntians « Gloria Patri » cantore, a duobus presbyteris sustentatus, procedat ad altare, et facta confessione post *Kyrie eleison*, a duobus clericis dicatur alta voce: « Sacerdos Dei excelsi veni ante sacrum et sanctum altare. » Tunc a duobus clericis supramemoratis sustentatus, præsentetur ante altare. « Et in laudem regis regum vocem tuam prior emittere dignare supplices te rogamus ei addicito. » Tunc pontifex, extendens manus, dicat clara voce: *Gloria in excelsis Deo*. Idem vero presbyteri, unus ad dexteram altaris, alius ad sinistram, canonica auctoritate, si fieri potest, et iam duodecim in testimonio, perseverent cum pontifice usque ad finem. Eodem vero die infra canonem, antequam

³¹ Sic. Malim: *thymiamatis*

³² Adi.

³³ Sic. Malim: *matutinis laudibus*, vel locum integrum conservare, sequente *cum* tantum omisso.

dicatur « Per quem hæc omnia Domine », benedicantur carnes agnorum non canonica auctoritate, sed propter eos, qui ipso die non possunt communicari. Qui autem communicati fuerint, non indigent edere sanctificatas carnes, quia Agno immaculato, id est, carne Filii Dei /104^v/ [?] Benedictio carnis agni [?] Pascha:³⁴ *Deus universæ carnis creator [...]* /105^v/

[?] ad vespervas [?] *Pax vobis ego sum. Dixit Dominus, Confitebor tibi, Beatus vir qui timet. Hæc dies quam fecit, Confitemini Domino. Alleluia Pascha nostrum, Epulemur. Et dicebant ad invicem. Magnificat anima. Concede quasumus omnipotens Deus ut qui resurrectionis. [?] Vidi aquam egredientem. In die resurrectionis. Quoniam apud te est. Deus qui omnes [...]* Ad completorium: /106^r/ *Cum invocarem. Hæc dies. Confitemini. Alleluia Pascha nostrum. Epulemur. Lapis revolutus. Nunc dimittis. Oratio: Præsta quasumus [...]*

FERI[?] ordo superior sequatur ad vespervas. Et sic venientes [?] ad fontem [?] baptism[?], per [?]aculos dimittant, quod in Sabbato Sancto fuerat sigillo ecclesiæ insignitum.

IN OCTAVIS VERO IN SABBATI nocte non gradale, nec Alleluia in matutinis laudibus dicatur, sed capitulum, et sic finiantur matutini, ut mos est ceteris diebus. Ad primam autem *Quicumque vult* dicatur, capitulum autem et responsorium sequatur. Similiter autem ad tertiam, sextam, ad nonam. Ad missam vero non gradale, sed duo Alleluia dicantur, quia octo officia, quæ sunt in commemoratione neophytorum, distinguuntur a ceteris sequentibus usque in Pentecosten. Primum habet duas laudes, id est *Alleluia Confitemini* et tractum *Laudate Dominum omnes gentes*. Octavus similiter duas, id est /106^v/ Alleluia, duo *Hæc dies* et *Laudate pueri*, quod non fit in nullo alio sabbato usque Pentecosten.

AB OCTAVIS IGITUR PASCHÆ IN DOMINICIS DIEBUS usque ad Domini Ascensionem ordo paschalis ad processionem sequatur.

I n v . C r u c i s

ORDO IN INVENTIONE SANCTÆ CRUCIS. Post evangelium et *Credo in unum Deum* dicat pontifex « Dominus vobiscum » et « Oremus », et sic sileant omnes, sternenturque a ministris ecclesiæ tapetia ante altare. Pontifex autem, accipiens thuribulum, impleat illud electis odoramentis, et ab altari procedens, incipiat antiphonam *O* ³⁵ et sic usque ad terram pronus inclinans, non prosternens, quia paschale sacramentum est, veniat ante altare sanctæ crucis, adoraturus vivificam crucem. Adolensque eam thymiamatibus, et osculans eam, stet ad dexteram altaris, donec clerus cum populo adorent illam. Adorata itaque cruce, sequatur a pontifice oratio: *Tribue [...]* /107^r/ Sequatur a pontifice benedictio statim super clerum et populum: *Gregem tuam [...]* /107^v/

---

³⁴ Singularum benedictionum tituli omittuntur.

³⁵ Lacuna.

P a s c / H 5 / f f

ORDO IN LITANIIS SECUNDA FERIA. Conveniat clerus cum populo ad ecclesiam, et post missam incipiat cant[?] antiphonam p[?]: *Clementissime* [...] Dicat sacerdos: *Oremus, Memento* [...] /108^r/ In redeundo fiant litaniæ: *Humili prece*. ORDO IN TERTIA FERIA. Antiphona: *Exsurge Domine. Deus auribus. Oremus, Conserva* [...] /108^v/ In redeundo fiant litaniæ. ORDO IN QUARTA FERIA. Duo clerici prosequantur hos versus: *Agne Dei* [...] Et chorus: *Agnus Dei. Gloria* [...] Post hæc: *Oremus, Exaudi* [...] /109^r/ In redeundo fiant litaniæ solitæ populares. *Aufer a nobis* [...] Et cetera, ut ordo prosequitur. ORDO AD PLUVIAM /109^v/ POSTULANDAM. *Terram tuam* [...] /110^r/ ORDO AD POSCENDAM SERENITATEM. *Domine Deus qui in ministerio* [...] Contra fulgura primum aspergatur aqua benedicta. *Exorcizo* [...] /110^v/ Exorcismus aquæ sequitur. *Deum omnipotentem fratres* [...] /111^r/ ORDO IN TEMPORE MORTALITATIS. *Deus in cuius conspectu* [...] /111^v/ ORDO IN TEMPORE BELLII. /112^r/

A s c

ORDO IN ASCENSIONE DOMINI. Prius aspergatur aqua benedicta. Antiphona: *Vidi aquam egredientem*. Sequitur oratio *Omnipotens sempiterne* [...] Ad processionem dicatur responsorium <a>eundo ad sanctum Stephanum *Ite in orbem universum*. /112^r/ In redeundo canitur versus a duobus clericis: *Salve festa dies. Deus qui nos* [...] Post missa agatur ordine suo.

P e n t

ORDO IN VIGILIA. *Tentavit Deus Abraham. Deus qui in Abrahamæ famuli. Scripsit Moyses. Attende calum. Deus qui nobis [per]³⁶ prophetarum ora præcepisti. Comprehendent septem mulieres. Vineæ facta est. Deus qui nos ad celebrandam. Audi Israel. Sicut cervus desiderat. Deus incommutabilis virtus. Concede quæsumus omnipotens Deus ut qui sollemnitatem doni Spiritus. Christe audi nos³⁷ [...]*

---

³⁶ Adi.

³⁷ Post litaniam lacuna videtur. Pagina, quæ sequitur, continet sermonem quendam penitentialem, et sic finitur pars pontificalis, quæ ad anni circulum pertinet.

Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár MNy 1.

Sacramentarium Hungaricum sæculi XII. („Pray-kódex”)

C i n / f 4

/38^r/ ORDO IN CAPITE IEIUNII. Feria quarta in capite ieiunii ante missam disalcient se fratres ad processionem, et intrantes in ecclesiam, ibique facta oratione, incipiant antiphonam *Ostende nobis Domine misericordiam tuam*. Et sequitur: *Exorcizo te cinis* [...] /39^r/ Interim ponendi sunt cineres fratrum capitibus: *Memento homo* [...] Sequatur alia antiphona: *Iuxta vestibulum et altare plorabant sacerdotes*. Alia: *Media vita in morte sumus quem*. Post datos cineres, dicat alte: « Dominus vobiscum, Et. » *Concede nobis* [...] Ad processionem [...] Post hæc [...] In cimiterio [...] Dein litania [...]

H 5 0 / f f

IN ALIIS DIEBUS dicatur hæc oratio: *Omnipotens sempiterne* [...] /40^r/

Q u / H 1 / f 4

FERIA QUARTA ad missam dicat sacerdos post *Kyrie* absque salutatione: « Oremus. » « Flectamus genua, Levate. » Dein prima oratio et prophetia et graduale. Postea sine flexione genuum dicat: « Dominus vobiscum. » Sequitur: *Preces nostras* [...] /40^v/

Q u / H 1 / S

SABBATO ad missam sacerdos non salutatur populum, sed in singulis orationibus dicat diaconus « Flectamus genua », nisi in ultima oratione. Dicat presbyter « Dominus vobiscum » sine flexione genuum, ut separemur ab his, qui statuam adoraverunt. /41^r/ Dominica vacat [...] /43^v/

Q u / H 1 / f 4

FERIA QUARTA legantur duæ lectiones ad missam, et dicitur « Flectamus genua » propter scrutinium [...] /45^r/

Qu / D 6

ORDO IN RAMISPALMARUM, qualiter processio agatur. Imprimis aspergatur aqua benedicta, ut mos est in omnibus dominicis, et sequatur versiculus *Ostende nobis* [...] Et ita, exeuntes de choro, pergant ordinatim ad locum destinatum. Responsorium: *Surgite sancti*. Hac finita, sequantur responsa ad ipsum diem pertinentia: *Dominus Iesus*. Responsorium: *Cogitaverunt autem principes sacerdotum*, et sic cantando, veniendum est ad certum locum. Responsum: *Circumdederunt me viri mendaces*. Et ibi, circumstante clero, ubi palmarum consecrandi sunt:³⁸ [...] /46^r/ Sequitur prophetia. Hac finita, incipiat cantor: *Collegerunt pontifices et pharisæi*, versum autem quidam pontifex canit: *Unus autem ex ipsis Caiphas nomine*. Tunc legatur evangelium. Illo perlecto, fiat sermo ad populum de evangelio. Finito sermone, canatur antiphona *Ante sex dies sollempnis Pascha*. Benedictio olivarum et frondium [...] Benedictio palmarum et olivarum [...] /47^r/ Tunc canatur antiphona *Cum audisset populus quia Iesus venit Hierosolimam*. Sequitur oratio *Deus cuius Filius* [...] /47^v/ Tunc sacerdos accipiat aquam benedictam, et spargat super ramos palmarum: *Fulgentibus palmis prosternimus*. Alia antiphona: *Occurrunt turba cum floribus et palmis Redemptori d.*³⁹ Tunc dividantur, et dicatur oratio *Omnipotens sempiterne* [...] Populo cleroque de loco prædicto omnibus descendentibus, canatur antiphona *Cum appropinquaret* [...] Post antiphonam sequitur hymnus Hebræorum puerorum *Gloria laus et honor tibi sit*. Postea, pueris exeuntibus de civitate, et portantibus ramos palmarum, /48^r/ in manibus, prostratis in terram, incipiat cantor: *Pueri Hebræorum tollentes ramos*. Tunc veniant pueri ante crucem, et exuentes cappas, proiciant ante crucem, et incipiant: *Pueri Hebræorum vestimenta sua prosternebant*, et singuli ramos mittentes palmarum, adorent proni. Tunc accedat presbyter et dicat versum *O crux ave spes unica*. Pronente se clero et populo, item presbyter dicat versum *Te summa Deus Trinitas*, et rursus singuli prosternuntur. Item sacerdos antiphonam: *Scriptum est enim percutiam pastorem*. Surgente presbytero, antiphona: *Hosanna Filio David benedictus*. Intrans civitatem, incipiat cantor responsum *Ingrediens Domino in sanctam civitatem*, et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesiæ, et dicatur a presbytero hæc oratio: *Via sanctorum omnium Domine Iesu Christe*. Intrans clero ad ecclesiam, incipiat cantor antiphonam *Turba multa*. Psalmus: *Benedictus* sine « Gloria ». Ministri autem deponentes dalmaticas et subulia, assument casulas, et agatur missa absque « Gloria in excelsis », simplici melodia. *Credo in unum* dicitur. Præfatio: *Qui salutem humani. Omnipotens sempiterne* [...]

---

³⁸ Sic. Intellige: *rami*

³⁹ Forsitan de *Domino* abbreviatum, sed magis oportuit abbreviari *o.* pro *obviam*.

Q u / H 6 / f 4

/48^v/ FERIA QUARTA ad missam bis dicitur « Flectamus genua » propter scrutinium. Prophetia legitur, et passio secundum Lucam [...] Hæc præfatio per antecedentes tres dies dicitur [...]

Q u / H 6 / f 5

IN CENA DOMINI hora tertia sonetur campana ad missam et ad ceteras horas, et dimittentur usque missam Magni Sabbati, quas tunc sonabitur ad eundem cantum, scilicet *Gloria in excelsis Deo* [...] Sequatur epistola [...] /49^r/ Postea canatur *Sanctus sanctus sanctus*. Sequitur *Te igitur clementissime Pater* usque ad illum locum, ubi dici<ci>tur: « Intra quorum nos consortium non æstimator meriti. » Infra actionem: « Communicantes [...] » Deinde dividat oblatas presbyter ad frangendum, et sumat de ipsis integras oblatas, ad servandum usque mane diei Parasceve, de quibus communicent cum Sanguine Domini. Sanguis vero Domini eadem die penitus consumatur. Et cantores dicant: *Agnus Dei*, sed osculum non detur. Fractis autem oblatas, communicent presbyteri, quam diaconi et ceteri omnes. Post *Agnus Dei* dicatur a cantoribus: [...] Lectio non dicatur, nec versus. Antiphona: *Cenantibus autem*. Psalmus: *Magnificat anima*. Postea presbyter dicat postcommunionem *Refecti vitalibus alimentis* [...] Et diaconus dicat: « Benedicamus Domino, Deo gratias. » A vespera huius diei nuda sunt altaria usque mane sabbati. /49^v/ Ad completorium non dicatur « Convertite nos » nec « Deus in adiutorium », sed sic incipiatur: psalmus *Cum invocarem* per ordinem, nec hymnus dicatur, nec capitulum, nec versus, sed tantummodo oratio *Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam*, Neque Benedicamus dicatur.

Q u / H 6 / f 6

ORDO IN PARASCEVE. Hora sexta convenient omnes ecclesiastici in ecclesiam salutiferam salutare crucem. Et præparent se presbyteri et ceteri, quantum opus sit ad ministrandum, ad missam cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus quadragesimalibus induti, scilicet planetis fuscis, non nudis pedibus, non enim licet presbyterum aut diaconem vel acolythum ad altare ministrare nudis pedibus. Procedentes itaque de sacrario usque ad altare absque ullo cantu, prostrato⁴⁰ omni corpore in terram diutius, et oratione completa, absque osculato altari, vadant ad sedem presbyteri more solito, mittaturque parvum linteum super altare nudum desub evangelio. Ante evangelium non portentur candelæ, neque incensum. Et ut venerit presbyter ante altare sanctæ crucis, dicat: [...] Quo expleto, lectio sequatur sine titulo *In tribulatione sua mane consurgent ad me*, absque

---

⁴⁰ Sic. Malim: *prostrato*

oratione. Qua finita, tractus dicatur a duobus sacerdotibus *Domine audivi*. « Oremus, Flectamus genua. » *Deus a quo et Iudas*. Lectio secunda: *Dixit Dominus ad Moysen*, similiter sine titulo. Tractus *Eripe me* prosequatur ab aliis quattuor sacerdotibus. Quo finito, legatur absque salutatione passio Domini. Sic incipe sine titulo: *Egressus Iesus trans torrentem Cedron*. Hac expleta, statim duo diacones nudant altare sindone, quæ prius fuerat sub evangelio posita, alii vero parant sindones duas sibi invicem cohærentes, antequam legatur passio Domini, et in eo versu, ubi legitur: « Partiti sunt vestimenta mea », scindunt hinc inde ipsas sindones desuper altare in modum furantis, et secum auferentes. Evangelio finito, vadat presbyter, et dicat orationes, sicut in libro continentur:⁴¹ /50^r/ *Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei* [...] /51^r/ Finitis orationibus, duo presbyteri, stantes retro altare, incipiant: *Popule meus*. Diacones, baiuli reliquiarum, cantent: *Aios* [...] Chorus respondeat: *Sanctus Deus sanctus fortis sanctus immortalis*. Item presbyteri: *Quia eduخي te*. Baiuli reliquiarum: *Aios o Theos*. Chorus respondeat: *Sanctus Deus*. Presbyteri: *Quid ultra debui*. Baiuli reliquiarum: *Aios o Theos*. Chorus respondeat: *Sanctus Deus*. Tunc presbyter, accipiens casulam de cruce, dicat alta voce: *Ecce lignum crucis*. Psalmus: *Beati immaculati* usque « In quo corrigit ». Iterum: *Ecce lignum*. Dein prosternant se in terram adorare crucem, cantantes has orationes: *Domine Iesu Christe verus de Deo* [...] /51^v/ Ceteri interim cantent: *Dum Fabricator mundi*, versus: *O admirabile pretium*. Sequuntur versus: *Cruce fidelis*. Sequuntur alii versus: *Pange lingua*. Salutata autem cruce tam a sacerdote, quam antistite, et a ceteris, veniat sacerdos festivis indutus ornamentis ante sanctum altare, et exspectet ibi, quousque Corpus Domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem et cum eo duo clerici vel tres vadant ad locum, ubi pridie Corpus Domini servabant, et inde cum magna reverentia deferant, cantando hos versus: *Laudes omnipotens ferimus tibi*. Versibus finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare, procedensque presbyter ante altare, faciat communem confessionem, et osculato altari, Corpus Domini et calicem sine sancto vino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiat, et inclinus,⁴² erigat se, et dicat: *Hoc corpus quod pro, Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam*. Et hoc dicto, super altare sacerdos ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime dicens: *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem*. Hac finita, /52^r/ dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus, Pater noster, Libera nos quæsumus, Per omnia sæcula sæculorum, Amen. » Et ita per ordinem usque. Tunc sumat de sancta, et ponat in calicem, nihil dicens, nisi forte aliquid secreto dicere vult. Sanctificatur enim vinum non sacratum per panem sanctificatum. Et nec « Pax Domini », nec *Agnus Dei* dicatur, nec osculum detur. Sed communicantes singuli, in sua redeant loca. [?] vertens se ad populum, dicat: [?] *Spiritus Sancti, Ite in pace*. Si presbyter communicans, nulla ratione, nisi pro infirmis, quicquam de Corpore et Sanguine dimittat. Ad vespas non dicitur « Deus in adiutorium meum », neque « Gloria

⁴¹ Sed redduntur infra.

⁴² Sic. Malim: *inclinatus*

Patri ». Leguntur psalmi *Confitebor tibi Domine quoniam audisti*. Psalmus: *Domine probasti*. Psalmus: *Eripe me Deus*. Psalmus: *Domine clamavi*. Psalmus: *Voce mea*. Antiphona: *Christus factus est*. Sequitur antiphona *Cum accepisset acetum*. Psalmus: *Magnificat*. Genu flexo, psalmus: *Miserere mei Deus secundum*. Psalmus: *Domine exaudi orationem [meam]*⁴³ *auribus percipe*. Oratio: *Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam*.

Qu / H 6 / S

ORDO IN SANCTO SABBATO. Sabbati die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et paret se vestimentis sollemnibus: diaconi dalmaticis, subdiaconi sericis albis. Paratisque omnibus, expectent iussum pontificis in ordine suo in choro. Cum autem presbyter fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribus et candelabris sine igne, et plenario. Et surgens presbyter, eat cum plena processione et crucibus, cantando quindecim graduum psalmos, ubi fuerit ignis paratus ad benedicendum. Psalmi autem hi sunt: *Ad Dominum*, [...] *Ecce nunc benedicite*. Finitis psalmis, ita incipiat orationes per ordinem, sicut in libro continentur:⁴⁴ /52^v/ *Domine sancte Pater* [...] Benedictio super cereum et incensum: [...] /53^f/ Tunc apponatur incensum, et aspergatur aqua benedicta, et per omnes domos, extincto veteri igne, novus dividatur civibus. His completis, redeant inde ad locum, ubi diaconus est cereum benedicturus, duobus pueris cantantibus hos versus: *Inventor rutili* cum quattuor versibus. Finitis versibus, veniat diaconus dalmatica indutus ante altare, et incipiat benedicere cereum serena voce: *Exsultet* [...] /53^v/ Hic imponatur thus: [...] Hic accendatur: [...] Hic manu cereum benedicat: [...] /54^f/ Hoc expleto, per universas domos extinguatur ignis, et incendatur de novo et benedicto igne. Deinde sacerdos indutus cappa, eat ad sedem suam. Tunc lector, ascendens in ambonem legere, non pronuntiet.⁴⁵ Ante lectionem non dicatur oratio, sed lector sic inchoet sine titulo: *In principio* [...] Ea perlecta, dicat presbyter absque salutatione orationes: *Oremus, Deus qui mirabiliter* [...] Interim autem, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizant infantes. Finitis autem lectionibus sanctissimi diei sabbati, duo acolythi, tenentes ampullas coopertas /54^v/ et de chrismate et oleo sancto et vas aureum vel argenteum, unde mittatur chrisma in fontem, procedant obviam presbyteris cum crucibus, ampulla chrismatis stante media. Parataque processione, duobus diaconibus cereos ante eum⁴⁶ gestantibus, cum omni decore

---

⁴³ Adi.

⁴⁴ Sed redduntur infra.

⁴⁵ Intellige « titulum » vel « lectio libri illius et illius », sed deest, forte quia eadem rubrica repetitur in sequentibus.

⁴⁶ Id est « ante episcopum », cuius mentio, ut **H** testatur, adfuerat in archetypo, sed omissa est sacramentario non ad usum pontificalem compilato. Hoc autem pronomen latuit compilatorem.

pergant ad fontem, hos versus cantando: *Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuva*. Interim pontifex intret in consecrationem fontis, et fiat benedictio fontis. Post hæc signetur fons clavi ecclesiæ, et revertatur ad [c]horum⁴⁷ processio, versus istos cantando: *Mitte Sanctum nunc amborum Spiritum Paraclitum*. Finitis versibus, canatur litania *Kyrie eleison, Christe eleison, Christe audi nos*, et ita per ordinem. Quousque cantatur *Kyrie eleison*, vadat presbyter in sacrarium, et ordinet se plenaria processione. Idem cum uno diacono, subdiacono acolythoque, et duobus ceroferariis et incenso procedat a sacrario ad missam, statimque faciat communem confessionem. Finito *Kyrie eleison*, dicat alte: *Gloria in excelsis*. « Dominus vobiscum. » « Et cum spiritu tuo. » *Oremus, Deus qui hanc sacratissimam [...] Tunc canatur Iam Dom[n]us⁴⁸ optatas reddit*. Alleluia: *Confitemini Domino*. Tractus: *Laudate Dominum*. Deinde ad evangelium lumen non portetur, nec incensum. *Vespere autem sabbati. Credo in unum Deum* non canitur, nec offertorium. Sequitur « Dominus vobiscum. » « Oremus. » Secreta: *Suscipe Domine [...] /55^r/* Deinde cantandus est *Sanctus sanctus sanctus. Agnus Dei* non canitur, neque communicatio, nec pax datur, sed cum communicaverit presbyter, incipiat cantor *Alleluia* super psalmum *Laudate Dominum omnes gentes*. Sequitur antiphona *Vespere autem sabbati*. Psalmus: *Magnificat*. Post communionem: *Spiritum nobis [...]* Post communionem dicatur *Benedicamus Domino, Deo gratias*. Post missam, antequam accipiant infantes Corpus et Sanguinem Domini, dicatur super eos hæc oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus [...]* In Sabbato Sancto ad completorium « Deus in adiutorium » non dicitur, sed tantum *Alleluia alleluia alleluia*. Psalmus: *Cum invocarem sine « Gloria » et sine hymno et sine capitulo, sed tantum incipitur Alleluia Pascha nostrum Christus est alleluia sive Maria Magdalene*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Preces non dica[n]tur,⁴⁹ sed tantum *Deus qui hanc sacratissimam noctem*.

P a s c / D 1

IN DIE SANCTO PASCHÆ ad matutinas dicatur « Domine labia mea aperies » et « Deus in adiutorium meum intende ». Postea invitorium: *Alleluia. Venite exsultemus Domino*. Antiphona: *Ego sum qui sum*. Psalmus: *Beatus vir qui non b.*⁵⁰ Decantantes vero tertium responsorium, cum crucibus et thuribulis et thymiamatis omnes simul perveniant ad sepulcrum. Diacones autem duo, angelico habitu ibidem sedentes, istum imponant versiculum: /55^v/ « Quem quæritis in sepulcro o Christicolæ? » Illi autem, qui thuribula cum thymiamata:⁵¹ « Iesum Nazarenum. » Item diaconus: « Non

⁴⁷ Adi.

⁴⁸ Adi.

⁴⁹ Adi.

⁵⁰ Littera prima sequentis verbi, quod magis oportuit abbreviari *a.* pro *abiit*.

⁵¹ Sic, quasi non esset nomen Græcum tertiæ declinationis.

est hic surrexit. » Et iterum: « Venite et videte locum. » Illi autem, tollentes posita linteamina, revertantur ad chorum, cantando: *Surrexit Dominus de sepulcro*. Tunc incipiat presbyter *Te Deum laudamus*. Sequitur versus: *Surrexit Dominus vere*. Post hæc « Deus in adiutorium ». Sequantur matutinales laudes. Finitis laudibus cum antiphonis et psalmis, neque capitulum, neque hymnus dicatur, sed tantum graduale dicatur *Hæc dies*. Versus: *Confitemini Domino quoniam. Alleluia Pascha nostrum*. Sequitur versiculus *Surrexit Christus et apparuit populo suo*. De evangelio antiphona ad psalmum: *Et valde mane una sabbatorum*. Psalmus: *Benedictus*. Post hæc oratio: *Deus qui hodierna die per Unigenitum tuum æternitatis nobis aditum devicta morte*. Postea canatur *Benedicamus Domino*. Deinde fiat sermo a sacerdote ad populum. Postea detur pax populis. Ad primam « Deus in adiutorium » dicatur, sed antiphona imposita: *Angelus autem Domini*. Psalmus: *Deus in nomine tuo*. Psalmus: *Confitemini Domino*. Psalmus: *Beati immaculati*. Psalmus: *Retribuere*. Psalmus: *Laudate Dominum omnes gentes*. Graduale: *Hæc dies quam*. Alleluia: *Pascha nostrum*. Versiculus: *Surrexit Christus et illuxit populo suo*. Oratio: *Deus qui hodierna die*. Sequitur « Exsultabunt sancti in gloria ». Dicatur solito more. Ad tertiam et ad ceteras horas idem ordo sequatur. Hora tertia omnes clerici sollemnibus vestibus sint parati, et imprimis fiat exorcismus aquæ. Post hæc presbyter, accipiens de ipsa aqua, et spargat super altare, ita dicendo: *Vidi aquam egredientem*. Psalmus: *Confitemini Domino*, « Gloria Patri et Filio ». Versiculus: *Quoniam apud te est fons vitæ, Et in lumine tuo videbimus lumen. Deus qui ad æternam [...]* Finita oratione, incipiat cantor: *Cum rex gloriæ*. Et sic veniant canentes usque ad sanctam Margaretham, et ibi dicatur antiphona *O quam pretiosa est*. Post hæc oratio: *Deus qui paschale [...]* /56^r/ In redeundo cantentur versus *Salve festa dies toto venerabilis*. Finitis versibus, canatur antiphona *Sedit angelus*, et sic veniant ad ecclesiam, ornantes se ante altare sanctæ crucis, et canatur versus « Crucifixum Dominum laudate ». Finito versu, intrantes chorum, dicant: « Nolite metuere. » Et alii duo ante altare prosequantur istum versum: « Recordamini quomodo prædixit. » « Alleluia. » Tunc dicatur hæc oratio: *Suscipe Domine [...]* Missa vero agatur ordine suo [...]/56^v/ Iuxta Romanam auctoritatem agnus in Pascha Domini benedicatur non ad altare, sed ad communem mensam. *Ostende nobis Domine misericordiam tuam, Et salutare*. Benedictio agni [...]/57^r/ In die sancto in secunda vespera canatur « Kyrie eleison, [?] Kyrie eleison ». Sequitur *Angelus autem Domini*. Per ordinem psalmus: *Dixit Dominus*. Psalmus: *Confitebor*. Psalmus: *Beatus vir*. Graduale: *Hæc dies quam fecit Dominus*. Alleluia: *Pascha nostrum*. Versiculus: *Surrexit Dominus de sepulcro, Qui pro nobis*. Sequitur: *Deus qui hodierna die per Unigenitum tuum æternitatis nobis*.⁵² Finita oratione, eant cum processione ad fontem, accepta cruce et sacrata candela et chrisma. *Vidi aquam egredientem de templo. In die resurrectionis meæ*. Postquam perveniunt ad fontem, imponant antiphonam *Præ timore autem eius*. Psalmus: *Laudate pueri*

⁵² In margine ab alia manu: « Per Dominum nostrum Iesum. » « Dominus vobiscum » non dicatur, nec « Benedicamus [?] ».

Dominum. Antiphona: *Respondens autem angelus.* Psalmus: *In exitu Israel.* Versiculus: *Quoniam apud te est fons vita. Concede quæsumus [...]* In reversione de fonte ad chorum cantetur *Salve festa dies* vel *Sedit angelus*, sive *Christus resurgens ex mortuis.* Versiculus: *Surrexit Christus et illuxit populo suo. Præsta quæsumus [...]* Et sic peragant processionem ad fontem per totam septimanam usque in diem Veneris. In eadem die, vespera celebrata, effundant fontem. /57^v/ Ad completorium dicatur: « Convertete nos Deus salutaris noster, Deus in adiutorium meum intende. » *Cum invocarem.* Sequitur *In die resurrectionis. Alleluia surrexit Dominus alleluia sicut dixit vobis alleluia alleluia.* Psalmus: *Nunc dimittis servum.* Oratio: *Deus qui hodierna die. Deus qui illuminas.*

V i g . P e n t

/59^v/ ORDO IN VIGILIA PENTECOSTES. Ante missam legantur quattuor lectiones sine titulis. Lectio prima: *Tentavit Deus Abraham.* Oratio: *Deus qui in Abrahamæ [...]* /60^f/ Quibus finitis, fiat processio ad fontem. *Rex sanctorum angelorum.* Ibi expleto baptisterio, redeant ad chorum cum eadem processione, cantando litaniam *Kyrie eleison, Christe, Kyrie.* Sed hoc secundum canonicos, secundum vero ordinem monachorum, finitis lectione et oratione, dicatur litania. Interim sacerdos veniat ad altare, et facta confessione, incipiat *Gloria in excelsis Deo.* Sequitur: *Præsta quæsumus omnipotens Deus [...]* Epistola: *Cum Apollo esset Corinthi.* Alleluia: *Confitemini Domino quoniam bonus.* Tractus: *Laudate Dominum omnes gentes.* Sequitur evangelium *Si diligitis me mandata mea servate. Credo in unum Deum* dicitur. « Dominus vobiscum, Oremus. » Offertorium: *Emitte Spiritum tuum. Sanctus et Agnus Dei* dicitur. *Ultimo festivitatis die.* Secreta: *Virtute Spiritus [...]* In vigilia Pentecostes præfatio de Pentecoste usque octavam dicitur [...] /60^v/ In die sancto more solito benedicatur aqua, et canatur antiphona, aspergendo, *Vidi aquam.* Versiculus: *Quoniam apud te est fons vita. Omnipotens sempiternus Deus [...]* Sequatur [...] Vel istam [...]

P u r i f . B M V

/68^v/ ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIE. Imprimis sacerdos ante altare dicat: « Asperges me Domine hyssopo et. » *Erudi quæsumus Domine plebem tuam [...]* Hac dicta, schola exeunte de choro, dicat responsum *Postquam impleti sunt dies.* Illo expleto, sequantur cetera usque ad certum locum. *Famulorum tuorum quæsumus Domine delictis ignosce.* Qua finita, benedicatur novus ignis, sic dicens: *Domine sancte Pater [...]* /69^f/ Benedicto igne, dicant *Ave gratia plena Dei Genitrix Virgo.* Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei [...] Post hanc cantetur *Responsum accepit Simeon*, deinde dicatur oratio *Benedic Domine Iesu Christe creaturam cerei supplicationibus nostris. [...]* /69^v/ Qua finita, dicatur [...] /70^f/ Illa dicta, incipiat cantor alta voce psalmum *Nunc dimittis servum tuum Domine. Lumen ad.* « Quia viderunt oculi mei. » *Lumen ad.* « Quod parasti ante. » *Lumen*

ad. « Lumen ad revelationem gentium. » « Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. » *Lumen ad.* « Sicut erat in. » *Lumen ad revelationem gentium.* Interim, dum ista antiphona cantatur, custos ecclesiae distribuatur candelas fratribus, maior vero magister pueris. Dein sacerdos, stans ante altare, dicat hanc orationem: [...] Ad processionem canatur responsorium *Gaude Maria Virgo.* Versus: *Gabrielem archangelum.* Tunc accedant duo presbyteri, et tollant capsam cum reliquiis, incipiente sacerdote antiphonam *Senex puerum portabat,* et tunc redeant inde. Sequatur *Quod chorus vatum.* Quibus finitis, ad introitum ecclesiae dicat sacerdos versiculum *Introibo in domum tuam Domine.* « Dominus vobiscum. » *Domine Iesu Christe qui introitum,* vel istam: *Da quæsumus* [...] Intrans ad crucem incipiant: *Cum inducerent.* Psalmus: *Benedictus,* et ita alta voce cantando antiphonam, accedant in choro, ibique, finito psalmo, dicatur a presbytero hæc oratio: *Perfice in nobis* [...] Ad sanctam Mariam: *Hodie beata Virgo* [...] Mox, pulsatis omnibus signis, missa celebretur, tenentibus omnibus candelas, et sacerdote et levita, usque ad offertorium, et tunc post hostiam offerant eas. Candela vero sacerdotis ponatur super candelabrum, ubi per totam missam ardeat. Qua finita, custos ecclesiae ibidem eam exstinguat [...] /70^v/

Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7.

SZENDREI Janka (ed.): *Breviarium Notatum Strigoniense
sæculi XIII.* Budapest 1998.

A d v / H 3 / S

/3^v/ Sciendum: In antiquis antiphonariis ante Nativitatem Domini non nisi septem officia continuari,⁵³ videlicet vacantis dominicæ et quinque feriarum atque vigiliæ. Unde et annuatim eadem officia ab octava die, quæ Nativitatem Domini præcedit, congrue incipimus, ut totam illam septimanam statutis officiis celebrem habeamus, nec tamen aliquem diem præter sanctorum patrum institutionem huic celebritati ex nostra parte applicemus. Et hoc quoque non otiose notandum, quia licet huius septimanæ officia specialiter pro ieiunio, ut probatum est, non sunt instituta, numquam tamen illud omnino relinquunt, nisi eo anno, dum Nativitas Domini in dominica occurrerit, tunc enim vigilia in sabbato evenit, et hoc ieiunium extra hanc septimanam in præcedenti sabbato celebrari compellit, nam officium vigiliæ et ieiunii simul in una die competenter nequeunt observari. In omnibus autem annis aliis idem ieiunium aut ex integro, aut ex aliqua parte prædictæ septimanæ includitur, et per legitimas eius ferias celebratur. Unde et antiphonæ de evangeliis huius ieiunii, quamvis multotiens cum ipso anticipentur, merito tamen in quarta et sexta feria et sabbato eiusdem septimanæ describuntur, quia easdem ferias idem ieiunium adeo frequentat, ut vix uno anno illas ex integro derelinquant. Et notandum, quod licet secundum huius libri ordinem responsorium *Clama* intituletur secundæ feriæ cum laudibus eiusdem diei, et alia responsoria aliis feriis cum propriis laudibus, non tamen omni anno sic possunt observari, sed quocumque dierum prædicta celebritas unius hebdomadæ inchoatur, dies illa laudes proprias obtinebit, et aliæ dies similiter laudes proprias obtinebunt, responsoria vero a *Clama* incipientur, et per singulas ferias illius celebritatis ordinabuntur, hoc observato, ut in illa vespera, qua *O sapientia* inchoatur, ad psalmos feriales dicatur antiphona *Dicite pusillanimes*, præter vesperam sabbati, quæ suas habet antiphonas, et ad psalmos nocturnales dicatur antiphona *Domine Deus virtutum*. Vigilia autem Nativitatis quocumque dierum /4^t/ ferialium eveniat, habet responsorium *De illa occulta* in præcedenti vespera, et antiphonam *Levate capita* ad nocturnum. Hoc quoque providen-

---

⁵³ Sic. Malim: *contineri*

dum est, quod vigilia, cum in dominica evenerit, sex sibi responsoria de dominicali historia cum dominicalibus psalmis assumat, tria vero ultima et matutinales laudes cum ferialibus psalmis sabbato concedat. Ad missam omnia de vigilia, sed festive cum Alleluia *Veni Domine*.

O c t . I n n o c . m m .

/47^v/ IN SABBATIS DIEBUS USQUE AD PURIFICATIONEM DE SANCTA MARIA: *O admirabile* [...] Tres lectiones legantur de lectionibus de Nativitate ab eo loco, ubi legitur *Investigabiles*. /48^r/ Item aliæ tres lectiones legantur ab eo loco, ubi legitur *Nascitur* [...] Hic aliæ tres lectiones legantur de evangelio *Pastores* [...] Ad vespervas, quæ vigiliam Epiphaniæ præcedunt, antiphona: *Tecum principium*.

Q u / H 6 / f 5

/155^v^{bis}/ In principio matutinalis officii hoc servandum est, ut « Domine labia » non dicatur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona *Zelus domus tuæ* cum psalmis *Salvum me fac*, sine « Gloria Patri ». Versus dicatur subtrahendo finem. Lector non petat benedictionem, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos extinguantur. Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium », sed tantum psalmi *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes* sine « Gloria Patri » sub silentio, et prosternat se unusquisque in terram, et dicat *Pater noster*, psalmum *Miserere mei Deus* et orationem *Respice Domine*. Sicque tertia, sexta et nona in illa die et in Parasceve et in Sabbato Sancto fiat. Ad vesperam vero cantetur antiphona [...]

IN CENA DOMINI ad matutinas [...] /158^r/ Et cum pervenerint ad locum destinatum, legatur psalmus *Miserere mei Deus* et *Pater noster* et oratio *Respice quasumus* totum sub silentio. In reditu vero cantetur hymnus *Hymnum dicamus* [...] Hoc finito, legatur sub silentio psalmus *Deus misereatur nostri* et *Pater noster*. Oratio: *Respice*. Ad omnes alias horas legatur post psalmos horarum *Miserere mei Deus*. Ad vespervas cantetur antiphona /158^v/ *Calicem salutaris* [...] Finito psalmo et antiphona, sub silentio a presbytero dicatur hæc oratio: *Respice quasumus Domine*. Ad completorium post psalmos dicitur *Domine quid multiplicati*.

Q u / H 6 / S

/160^v/ IN MAGNO SABBATO [...] /163^r/ Completorium incipimus sine *Deus in adiutorium*.

P a s c / D 1

/165^v/ ORDO IN SECUNDA VESPERA. Primo incipiatur « Kyrie » [...] sine « Deus in adiutorium ». Post hæc autem antiphona: *Angelus autem Domini*. Psalmus: *Dixit Dominus*. Antiphona: *Erat autem*. Psalmus: *Confitebor*. Antiphona: *Præ timore autem*. Psalmus: *Beatus vir*. Sequitur graduale *Hæc dies*. Versus: *Confitemini*. Alleluia: *Pascha nostrum, Epulemur*. Antiphona: *Et dicebant* [...] Interim præparent se ire ad fontem cum crucibus, chrismate et oleo, plenario, cereis, thuribulis, cantantes in eundo *Vidi aquam* [...] Postea antiphona: *Respondens autem angelus*. Psalmus: *Laudate pueri*. Antiphona: *Cito euntes*. Psalmus: *In exitu Israel* [...] In reversione antiphona: *Christus resurgens*.

P a s c / H 1 / f 2

/166^v/ Antiphonæ ad horas, ut in die sancto Paschæ. Graduale vero et Alleluia, ut supra, in laudibus. In secundis quoque vesperis omnia, /167^r/ ut in die Paschæ, absque collecta et graduale atque Alleluia. Et sic per totam hebdomadam usque ad feriam sextam.

P a s c / H 1 / S

/171^v/ In matutinis lectiones, responsoria, antiphonæ ad laudes et alias horas, sicut superius, in festo. Ad sextam at ad nonam capitulum: *Fratres. Itaque epulemur* [...]

H i s t . J o b ⁵⁴

/266^v/ DOMINICA PRIMA MENSIS SEPTEMBRIS ponitur Liber Iob, et legitur per duas hebdomadas.

H i s t . T o b .

/275^v/ DOMINICA TERTIA MENSIS SEPTEMBRIS ponitur Liber Tobia, et legitur per unam hebdomadam.

H i s t . J u d i t h

/281^r/ DOMINICA QUARTA MENSIS SEPTEMBRIS ponitur Liber Iudith, et legitur per unam hebdomadam. Si [?] Septembris habet [?] quinque dominicas, historia Esther

---

⁵⁴ Rubricæ sequentes de impositionibus novarum historiarum, forte ab eadem manu, quæ officia de Sancta Trinitate et de Corpore Christi inseruit (206^v–222^v), inveniuntur in marginibus, ubi dominicæ singulæ incipiuntur.

ponitur dominica quinta, sed si [?] ponitur, in aliis ferialibus diebus legantur, [?] et suppleantur [?] in diebus [?]

H i s t . M a c c .

/287^r/ DOMINICA PRIMA MENSIS OCTOBRIS ponuntur Libri Macchabæorum [?] per duas hebdomadas. Sed si [?] alias hebdomadas [?]

H i s t . P r o p h .

/310^r/ DOMINICA PRIMA MENSIS NOVEMBRIS ponitur Liber Ezechielis, et legitur per tres hebdomadas.

/321^v/ DOMINICA TERTIA MENSIS NOVEMBRIS ponitur Liber Daniel prophetæ, et legitur per unam hebdomadam.

Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18.

SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ (ed.): *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1.)

/29^v/ FERIA QUARTA IN CAPITE IEIUNII. Exorcismus cineris. /30^v/ Hic ponendi sunt cineres ab episcopo vel a sacerdote, ita dicendo [...] His expletis, episcopus et omnis clerus eant in medio ecclesiæ, portantes crucem, et cantantes antiphonam *Iuxta vestibulum* [...] Tunc vocandi sunt omnes pœnitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosternant se in pavimento ecclesiæ, et dominus episcopus cum illis, et dicantur septem psalmi pœnitentiales sine « Gloria Patri », et tunc dicat pontifex capitula ista: [...] /31^r/ Deinde mittat episcopus cinerem super capita eorum, dicens: [...] His dictis, surgant pœnitentes a terra, et baculi dentur in manibus eorum, dicendo sic: *Contere* [...] » His omnibus expletis, statim eiiciendi sunt ab ecclesia, et tali modo increpandi: *Ecce eieceris* [...] Sicque ipsi præcedant crucem, et eiiciat eos episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsorium *In sudore vultus tui*. Cum vero eiecti sunt, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanta distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia de diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pœnitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertantur in chorum, cantantes responsum *Tribularer si nescirem*. Sequuntur preces. /31^v/ Deinde faciant processionem cantantes: *Paradisi portas*.⁵⁵

Qu / H 6 / f 6

/110^v/ His expletis, duo acolythi preparati portent crucem velatam de sacrario, sequentibus presbyteris casulis indutis, et cantantibus hos versus sequentes: /111^r/ *Popule meus* [...] Econtrario a duobus clericis: *Agius* [...] Deinde chorus respondeat: *Sanctus Deus* [...] Item presbyteri dicant: *Quia eduxi te* [...] Tunc fiat sermo ad populum. Finito sermone, accipiat presbyter casulam de cruce, et dicat alta voce: *Ecce lignum crucis* [...] /111^v/ Sequitur hymnus cantandus a duobus cantoribus, stantibus infra chorum: *Cruce fidelis* [...] /112^v/ Salutata cruce tam a pontifice, quam a ceteris, veniat pontifex vel sacerdos indutus ante sanctum altare, et exspectet, quousque Corpus Domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem, et cum eo duo vel tres clerici va-

---

⁵⁵ Desunt paginae, quibus ordines contineri creduntur de dominica Ramispalmarum et de Cena Domini (exceptis quibusdam fragmentis), et prima pars ordinis Parasceves.

dant ad locum, ubi pridie Corpus Domini servabatur, et inde sublatum, cum magna reverentia pontifici ad altare deferant, cantantes hos versus: *Laudes omnipotens ferimus tibi* [...] Versibus finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare, procedensque episcopus ante altare, faciat communem confessionem, et osculato altari, Corpus Domini et calicem sine sancto vino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens, cantet: *Hoc corpus quod pro*. Et hoc dicto, super altare ponens /113^r/ calicem, ordinansque oblatas, humillime dicant⁵⁶ hanc orationem: *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem* [...] Qua finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti, Pater noster. » Neque « Pax Domini » nec *Agnus Dei* dicatur. Ita per ordinem usque « Per omnia sæcula sæculorum ». Et omnes respondeant: « Amen. » Sed pontifex accipiat Corpus Domini, et frangat, mittatque in calicem, nihil dicens, et sic sanctificatur vinum. Deinde singuli communicantes, in sua redeant loca. Vespera canatur privatim. Psalmi: *Confitebor, Domine probasti, Eripe me, Domine clamavi, Voce mea, Magnificat* sub silentio. *Pater noster*. Oratio: *Respice quæsumus Domine super hanc*. Deinde, ostiis ecclesiæ diligenter seratis, omnibus laicis exclusis, diaconi et subdiaconi et acolythi cum candelis et incenso pergant illuc, ubi post salutationem crucem reposuerunt, et inde levantes eam, portent ad locum, ubi sepulcrum parare voluerint. Ibi super scamna ponatur et thurificetur, et diligenter linteamine et desuper pallio cooperiatur. Sed interim, dum crucem levant et de loco portant, decantentur silenter ista responsoria: [...] Novissime Corpus Domini in unam valde mundam pyxidem mittatur, sigilloque vel clavi ecclesiæ sigilletur, atque subtus linteamen et pallium ad pectus sanctæ crucis collocetur, et dicatur responsorium *Sepulto Domino*. Antiphona: *In pace in idipsum*. Antiphona: *Caro mea requiescet*. His ita peractis, et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum Corpus custodiant cum psalmis et ceteris orationibus, ipse clerus, antequam redeat, dicat antiphonam *Adoramus te Christe* [...]

Qu / H 6 / S

ORDO IN SABBATO SANCTO. Sabbato die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et præparent se unusquisque vestimentis sollemnibus ad suum ordinem. Præparatis omnibus, expectent iussum pontificis in ordine suo in choro. Cum autem episcopus fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribus et candelis sine igne, et plenario. Et surgens episcopus, eat cum plena processione et crucibus, cantando psalmos quindecim graduum sine « Gloria Patri », /113^v/ videlicet *Ad Dominum cum tribularer* usque *Laudate nomen Domini*. Et vadat episcopus ad locum, ubi præparatus fuerit ignis ad benedicendum. /114^r/ Tunc aspergat ignem aqua benedicta, moxque accendantur candelæ. Redeuntibus vero in ecclesiam, cantentur a duobus clericis hi

---

⁵⁶ Sic. Malim: *dicat*

versus sequentes: *Inventor rutili* [...] Finitis versibus, veniat archidiaconus ante altare, et incipiat benedictionem cerei, dicens: *Exsultet* [...] Et interim benedicatur incensum a pontifice sive a sacerdote tali modo: *Veniat omnipotens Deus* [...] Hic ponatur incensum in cereum in modum crucis. Hic incenditur cereus. /116^v/ Tunc lector, stans ante altare, incipit lectionem sine titulo: *In principio* [...]

/119^v/ ORDO SUPER ELECTOS AD CATECHUMENUM. Imprimis sacerdos, inquisito nomine infantis, interroget eum, dicens: « Abrenuntias sathanæ? » [...] Iterum sacerdos interroget: [...] Deinde exsufflet in faciem pueri tribus vicibus, dicens: « Exi ab eo sathana da honorem Deo vivo [...] » Dehinc consignet benedicens septem principalia membra, quæ hic nominantur: [...] Deinde faciat crucem in fronte infantis, dicens: « Signum sanctæ crucis Domini nostri [...] » Similiter in pectore faciat, dicens: « Signum Salvatoris [...] » Deinde dicat: [...] /120^r/ Deinde interroget eum de fide catholica, dicens: [...] His expletis, sequatur a sacerdote: [...] /120^v/ Hic accipiat de eodem sale, et ponat in ore infantis, dicens: « Accipe sal [...] » Hic faciat crucem in fronte infantis et dicat: « Dominus vobiscum. » [...] /121^v/ Sequentia sancti evangelii secundum Matthæum: *In illo tempore, Oblati sunt* [...] Tunc sacerdos ponat manum super caput infantis, et catechizet eum, sic dicens: [...] Hic tangat ei aures et nares de sputo cum pollice, et dicat ad aurem dextram: « Effeta », quod est « Adaperire ». /122^r/ Item ad aurem sinistram: [...] Postea accipiat eum sacerdos per dextram manum, et dicat: [...] Postea introducatur catechumenus in ecclesiam, et dicatur ei a sacerdote: « Ingredere in templum Dei [...] »

Tunc ordinentur cruces et vexilla et evangelium et capsula et sanctum oleum et chrisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria. Deinde dominus pontifex cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiæ procedat ad fontem, sustentatus a presbyteris duobus vel diaconibus, et duo cerei portentur ante eum, usquedum omnia finiuntur. Litaniam septena dicitur. Euntibus autem ad fontem, cantetur hymnus *Rex sanctorum* [...] /122^v/ Hic aquam manu tangat in modum crucis: [...] /123^r/ Item manu tangat aquam in modum crucis: [...] Hic aquam dividat in modum crucis: [...] Hic muta vocem, quasi lectionem legens: [...] Hic suffla in aquam ter in hunc modum: [...] Hic suffla in modum crucis: [...] Hic pone cereum ardentem in aquam, et inclinatus super fontem, dic: [...] Postea insuffla super fontem tribus vicibus in hunc modum: [...] Hic sume cereum extra aquam, et dic ista, quæ sequuntur: [...] Hic mitte chrisma in fontem in modum crucis, et dic: [...] /123^v/

Sacerdos, cum batizat, invocato nomine pueri, dicat: [...] Tunc sacerdos inungat puerum de oleo sancto, cum pollice crucem faciendo in pectore et inter scapulas, ita dicendo: [...] His expletis, teneant infantem suscepturi eum de sacro fonte, et interroget eum sacerdos: « Quis vocaris? » Respondet: N. Post hæc interroget eum de fide catholica, dicens: [...] Postea accipiat eum sacerdos, et dicat ei: « Vis baptizari? » Respondet: « Volo. » Tunc mergat eum semel in fonte, et dicat: « Et ego te baptizo in

nomine Patris. » Mergat secundo: « Et Filii. » Mergat tertio: « Et Spiritus Sancti amen. » Tunc suscipiatur infans, a quibus suscipiendus est, de manu sacerdotis in fonte, et erigant eum de aqua. Ut autem surrexerit a fonte, dicat sacerdos hanc orationem: [...] Hic faciat ei crucem cum pollice de chrismate in vertice eius, dicendo: [...] Postea induat eum veste alba, et dicat: [...] Postea det ei cereum ardentem in manu dextera, et dicat: ⁵⁷

P a s c / D 1

/141^v/ IN SECUNDA VESPERA, egredientes ad fontem, cantent [...] In reversione: *Christus resurgens* [...]

V i g . A s c ⁵⁸

/162^r/ Evangelium: *Sublevatis Iesus oculis*, require in sabbato ante Ramispalmarum, et legatur usque huc, ubi sic finitur: « et hi in mundo sunt et ego ad te venio. »

P u r i f . B M V

/214^r/ ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIE. Imprimis aspergatur aqua benedicta, et sequitur oratio: [...] Deinde ad processionem [...] Sequitur oratio: [...] super cereos. /216^r/ His expletis, sequitur oratio: *Quæsumus Domine populum tuum* [...] Tunc accedant duo presbyteri, tollentes capsam cum reliquiis, et incipiant antiphonam *Senex puerum portabat*. In reversione cantetur hymnus *Quod chorus vatum*. Ante ianuam versiculus: *Responsum accepit*, et oratio: *Da quæsumus* [...] Introeuntes ecclesiam, incipiatur a cantoribus *Cum inducerent*. Psalmus: *Benedictus Dominus Deus Israel*. Quibus expletis, sequitur oratio *Perfice in nobis*.

C o m m .

/300^r/ Incipiunt missæ peculiare.

---

⁵⁷ Postposui sequentes ritus confirmationis, ordinem missæ et benedictionem carniū. Omissi et ordinem ad faciendum nuptias /310^r/.

⁵⁸ Vide hanc rubricam et in **MStr**, ut infra /87^r/.

Breviarium Strigoniense

S. l. 1484. (RMK III. 9.) = Velence 1480. (RMK III. 1.)

A d v / D 1

/e1^v/ Nota, quod in missa *Gloria in excelsis* non dicitur. Præfatio cottidiana, et loco *Ite missa est* dicitur *Benedicamus* per totum Adventum, exceptis festivitibus, quæ aguntur sollemniter.

A d v / H 3 / f 4

/e8^f/ Nota, quod si responsoria, scilicet *Clama in fortitudine* fuerint inchoata, tunc dicitur de eisdem [...]. Item: Preces dicuntur ad omnes horas præter vespervas et completorium, quia in vespervis aguntur solum omnia de dominica. /e8^v/ Nota, si in quattuor temporibus laudes non imponuntur, tunc ad secundas vespervas antiphonæ de psalterio dicuntur; si autem laudes imponuntur, tunc antiphona: *Dicite pusillanimes*. Capitulum de dominica.

A d v / H 3 / S

/f3^f/ Nota, quod ubicumque fuerit proximior littera dominicalis a secundo Kalendas Decembris, ibi imponentur Adventus Domini. Et si in ipsis Kalendis littera dominicalis venerit, celebratur ibidem. Item: Nota, quod Adventus Domini sive habeat tres hebdomadas, sive quattuor, semper quattuor tempora in tertia hebdomada eiusdem Adventus celebrantur.

Nota etiam, quod quodcumque Natalis Domini venerit die dominico, tunc Adventus Domini celebratur per quattuor hebdomadas integras. Et tunc laudes *Propheta sancti* imponentur quarta feria tertiæ hebdomadæ propter festum sancti Thomæ apostoli, quod occurret octavo die post. Item: Laudes *Dicite pusillanimes* imponentur sabbato tertiæ hebdomadæ propter vigiliam Nativitatis Domini. Item: Antiphona *O sapientia* imponetur feria sexta tertiæ hebdomadæ.

Item: Si Natalis Domini venerit feria secunda, tunc laudes *De Sion* imponentur feria quinta secundæ hebdomadæ propter festum sancti Thomæ. Aliæ vero laudes imponentur in tertia hebdomada diebus eis appropriatis. Et antiphona *O sapientia* imponetur sabbato secundæ hebdomadæ. Et tunc vigilia Nativitatis Domini celebratur hoc modo. Primæ vespere sabbato cantentur de dominica cum responsorio *De illa occulta*.

In matutinis autem invitatorium de vigilia. Primæ duæ antiphonæ ad psalmos de dominica dicuntur, et sex lectiones et sex responsoria. Tertia vero antiphona cum homilia et tribus responsoriis, de⁵⁹ laudibus, capitulo, collecta et toto officio nocturno et diurno præter Alleluia in missa, quod cantatur de dominica, dicuntur de vigilia cum commemoratione de dominica solum in matutinis et in missa.

Item: Si Natalis Domini venerit feria tertia, tunc laudes *Constantes* imponentur feria sexta secundæ hebdomadæ, et antiphona *O sapientia* sabbato eiusdem hebdomadæ. Aliæ imponentur in tertia hebdomada diebus eis appropriatis.

Item: Si feria quarta venerit, tunc laudes *Dicite pusillanimes* imponentur sabbato secundæ hebdomadæ, aliæ autem laudes imponentur in tertia hebdomada diebus sibi appropriatis præter laudes *Ecce veniet*, quæ reservantur feriæ secundæ ante vigiliam Nativitatis Domini. Et antiphona *O sapientia* imponetur feria secunda tertiæ hebdomadæ.

Item: Si Natalis Domini venerit feria quinta, tunc laudes *Ecce veniet* cum aliis quatuor laudibus imponentur in tertia hebdomada diebus sibi accommodatis, sed laudes *Rorate cæli* reservabuntur pro tertia feria quartæ hebdomadæ. Antiphona *O sapientia* inchoabitur pro tertia feria tertiæ hebdomadæ.

Item: Si Natalis Domini venerit sexta feria, tunc laudes *Ecce veniet* imponentur feria secunda in tertia hebdomada. Item: Laudes *De Sion* feria quinta, *Constantes* feria sexta, *Dicite pusillanimes* sabbato; sed laudes *Rorate cæli* pro feria tertia, *Prophetae sancti* pro quarta feria reservabuntur in quarta hebdomada. Et antiphona *O sapientia* imponetur feria quarta tertiæ hebdomadæ.

Item: Si venerit sabbato, tunc laudes *Rorate cæli* feria tertia, *Constantes* feria sexta, *Dicite pusillanimes* sabbato imponentur in tertia hebdomada; sed laudes *Ecce veniet*, *Prophetae sancti*, *De Sion* imponentur in quarta hebdomada diebus eis appropriatis. Et antiphona *O sapientia* imponetur feria quinta tertiæ hebdomadæ.

Nota, quandocumque prædictæ laudes imponuntur, /f3^v/ si in quattuor temporibus, tunc invitatorium: *Surgite vigilemus*, si autem aliis diebus, tunc invitatorium: *Præstolantes*. Et antiphona *Domine Deus virtutum* ad psalmos nocturnos, et antiphona *Dicite pusillanimes* ad psalmos vespertinos singulis diebus, quibus prædictæ laudes imponentur, tunc antiphonæ ad horas, videlicet ad primam, ad tertiam, ad sextam, ad nonam dicuntur de eisdem laudibus.

N a t

/f4^v/ Benedictiones dicuntur de beata Virgine.

---

⁵⁹ Sic. Malim: *et*, ut in **RStr**, vel *ac*, ut in **OAgr**.

Innoc. m. m.

/g2^v/ Responsorium [...] sine « Gloria Patri », sed si evenerit die dominico, tunc debet dici « Gloria Patri ». /g4^r/ *Te Deum laudamus* non dicitur; nec in missa /g4^v/ dicitur *Gloria in excelsis Deo*, nec *Ite missa est*, sed *Credo* dicitur propter octavam Nativitatis, et præfatio dicitur de Nativitate cum suo « Communicantes »; sed si venerit die dominico, tunc omnia dicuntur sollemniter.

Thom. m.

/g5^v/ Require in dominica secunda post Pascha, id est in dominica Misericordia Domini plena est terra. /g6^r/ **Item:** Præfatio dicitur de Nativitate cum « Communicantes ». [...] Benedictiones dicantur de beata Virgine. /g6^v/ Et ita dicuntur tertiæ, sextæ et nonæ de Nativitate Domini per totam hebdomadam; et de sanctis, videlicet Stephano, Ioanne, Innocentibus et Thoma martyre dicuntur tertiæ, sextæ et nonæ cum magnis psalmis, et antiphonæ de laudibus ipsorum.

Nat / D

/g7^v/ Et imponitur secundo die sancti Thomæ martyris, ita quod secunda vespera cantatur in die sancti Thomæ.

Oct. Steph. m.

/g11^r/ IN OCTAVA SANCTI STEPHANI invitorium, antiphonæ, psalmi, responsoria, versiculi omnia, ut in die suo, præter lectiones, quæ infra sequuntur. /g11^v/ Cetera, ut in die, præter orationem. *Kyrie* Lætabundus. Præfatio de Nativitate sine « Communicantes ». Completorium, ut supra, in die Nativitatis Domini, per totum.

Oct. Innoc. m. m.

/g12^r/ Homilia et laudes, ut supra. Præfatio de Nativitate sine « Communicantes ». Et est sciendum, quod in octava Innocentium aguntur omnia sollemniter. Ad invitorium et ad responsoria « Gloria Patri », et in missa *Gloria in excelsis*, et etiam *Te Deum laudamus*, sive diebus ferialibus, sive dominicis eveniat, dicuntur, et cetera, ut supra.

Vig. Ep

/g12^r/ Nota, si vigilia Epiphaniarum Domini venerit die dominico, tunc ad primas vespas antiphona: *Tecum principium* cum ceteris antiphonis et psalmis. [...] Ista omnia quære supra, in dominica præcedenti. Completorium similiter, ut supra. Ad

matutinas invitorium, antiphonæ, psalmi, versi, responsoria et sex lectiones de dominica præcedenti *Defuncto Herode* subscripta. *Te Deum* dicitur, si etiam venerit diebus ferialibus. /g12^v/ Et dicuntur ad omnes horas, et in missa maiori, ita tamen, quod prima oratio de vigilia, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Prosa: *Grates nunc omnes*. Præfatio: *Quia per incarnati*, sine « Communicantes ». Si autem venerit diebus ferialibus, invitorium: *Christus natus est nobis*. Psalmus: *Venite*.

f 2

/h9^r/ Nota, quodcumque de feria agitur, tunc responsoria de dominica non dicuntur, sicut in æstate, sed de feria debent dici usque ad dominicam Septuagesimæ. Et capitulum in secundis vespers: *Dominus autem dirigat*, ut supra. Ad matutinas vero et ad alias horas, ut in psalterio continentur.

D 7 0

/i4^r/ Psalmus: *Deus Deus meus respice*, cum ceteris psalmis, sed loco *Confitemini* dicitur *Dominus regnavit decorem* dominicis diebus usque ad dominicam Ramispalmarum inclusive. [...] Nota hic, quando agitur de feria, tunc responsoria dicuntur de dominica, et etiam capitulum et orationes, antiphonæ ad Benedictus dicuntur similiter de dominica. Et etiam, quando agitur de aliquo festo, tunc pro suffragio tam in matutinis, quam in secundis vespers et antiphona dicitur de dominica usque ad dominicam Quinquagesimæ inclusive.

C i n / f 4

/k1^v/ Item: Peracta missa, incipiatur vespera.

Q u / D 5

/m4^v/ Sine « Gloria Patri » incipe iterum abantea responsorium. Et sciendum, quod ab hac die usque festum Paschæ ad responsoria « Gloria Patri » non dicitur tam ad maiora, quam minora, nec in matutinis, nec in aliis horis, nec in vespers; nec etiam in missa ad officium, nec in matutinis ad invitorium. Sed ad vespers⁶⁰ tam diurnos, quam nocturnos dicitur « Gloria Patri » usque feriam quintam maioris hebdomadæ, scilicet Cenæ Domini, exclusive. Et quando agitur de aliquo festo, tunc omnia ista præscripta dicuntur ordine suo.

---

⁶⁰ Sic. Malim: *psalmos*

Q u / H 5 / f 2

/m7^v/ In missa orationi diei adiunguntur duæ orationes, scilicet *Ecclesie tuæ quasumus Domine preces*, alia: *Pietate tua*. Suddiaconus et diaconus sine dalmaticis.

Q u / H 6 / f 4

/n5^v/ Ad primam et ad alias horas antiphonæ et cetera, ut supra. Et isto die in nona terminantur preces, et non dicuntur ad vespas.

Q u / H 6 / f 5

/n5^v/ Nota, in principio matutinalis officii hoc servandum est his tribus diebus, ut « Domine labia mea » non dicatur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona *Zelus domus tuæ* cum psalmis *Salvum me fac*, sine « Gloria ». Versus dicatur subtrahendo finem. Lector non petat benedictionem, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur. Sequitur antiphona. /n7^r/ [...] Quo finito, legatur /n7^v/ *Miserere mei Deus* sine « Gloria Patri » [...] sub silentio: *Respice quasumus Domine super hanc familiam*, ut supra. In reversione cantetur hymnus *Hymnum dicamus* [...] In choro legatur sub silentio *Deus misereatur nostri* [...] Ad primam non dicitur « Deus in adiutorium meum intende », nec hymnus, nec antiphona, sed tantum psalmus *Deus in nomine*, psalmus *Beati immaculati*, *Retribue*, *Laudate Dominum omnes gentes* [...] Et sic de aliis horis. His tribus diebus ad omnes horas legatur psalmus *Miserere mei Deus*, ut supra. Præfatio: *Qui salutem* cum suo « Communicantes ». Ad secundas vespas cantetur antiphona *Calicem salutaris* [...] Sine « Gloria » dicuntur psalmi, nec hymnus, nec versiculus dicitur.

P a s c / D 1

/o1^v/ Ad primam Deus in adiutorium dicatur. Sed hymnus non dicitur usque ad sabbatum proxime venturum [...] In secundis vespas primo incipiat « Kyrie » [...] Interim præparent se ire ad fontem cum crucibus, chrismate, oleo, plenariis, thuribulis, canentes in eundo *Vidi aquam* et cetera. /o2^r/ Et est sciendum, quod ad omnes horas et etiam ad vespas dicitur graduale *Hæc dies* usque feriam sextam inclusive. Sed versus Alleluia vide infra omni die.

P a s c / D 2

/o6^r/ Dominica prima imponitur feria secunda. Et sic de aliis dominicis usque ad Ascensionem Domini. /o6^v/ Nota, ista oratio dicitur solum diebus ferialibus ad primam et ad completorium.

P e n t

/q2^r/ Nota, ad primam et etiam ad alias horas tantum hac die dicitur hymnus *Veni creator Spiritus*. [...] Et non legitur de beata Virgine usque sabbatum proxime venturum.

P e n t / S

/q5^v/ Nota, hic incipiunt horæ beatæ Virginis.

M a t t h . e v .

/s10^r/ Et est sciendum, quod quando vigilia Matthæi apostoli et evangelistæ evenerit feria quarta, vel sexta, vel sabbato quattuor temporum, tunc prius homiliæ debent dici de quattuor temporibus, concludendo cum homilia vigiliæ, cum duabus collectis. Suffragia de dominica et de aliis per ordinem. Et preces dicuntur ad omnes horas præter vespas et completorium. Si autem festum eiusdem apostoli præfatis diebus evenerit, tunc totum officium de festo apostoli cum homilia et collecta de quattuor temporibus. Preces autem dicuntur in matutinis tantum.

A n n u n t . B M V

/D5^v/ Quære feria quarta in quattuor temporibus ante Nativitatem Domini.

A m b r o s . c f .

/D6^r/ Historia de uno confessore, si autem venerit tempore paschali, tunc ad primas vespas antiphona: *Pax vobis*.

M a r c . e v .

/D10^v/ Nota, in festivitibus sanctorum a Pascha usque ad Pentecosten occurrentes, si fuerit unus, in primis vespas antiphona: *Pax vobis* [...] Si fuerint plures, ad vespas antiphona: *Pax vobis* [...] Et lectiones propriæ, si habentur.

Paul. ap.

/G5^r/ Quære hic infra de sancto Adalberto, et de omnibus sanctis et de pace fiant suffragia, et iste est modus Strigoniensis. Item: Qui voluerit tenere octavam sancti Iohannis Baptistæ, teneat modo infrascripto, quia ecclesia Strigoniensis non tenet.

Visit. B M V

/G5^v/ Nota, historiam novam Visitationis Mariæ require in fine. /G9^r/ Integre dicuntur ad omnes horas antiphonæ de laudibus. Psalmi consueti. *Confitemini* dicitur tantum isto die, et non alias. Aliis diebus dicitur hymnus *Iam lucis*, concludendo cum « Salutat mater », ut supra.

Depos. Ladisl. cf.

/J8^v/ Lectiones et alia quære in superiori festo eius præter orationem, quæ sequitur.

Cyriac. et soc. mm.

/R7^r/ Hic celebratur adventus sanguinis Iesu Christi, et magna missa cantatur de sancta cruce ad aram sanctæ crucis. Præfatio: *Qui salutem*. Aliæ horæ dicuntur de sanctis, ut infra, præterquam in missa adiungatur oratio sanctorum Cyriaci et sociorum eius post orationem sanctæ crucis.

Depos. Emer. cf.

/M7^v/ Require per omnia in alio festo eius, post festum Omnium sanctorum.

Exalt. Crucis

/N5^r/ Completorium parvum dicitur post vespas beatæ Mariæ Virginis. Primæ similiter duæ dicuntur cras. Nota, in missa tres orationes /N5^v/ dicuntur: prima de die, secunda de beata Virgine, tertia beatorum martyrum.

O. S s.

/Q5^r/ Et de beata Virgine non legitur hodie.

Mart. cf.

/R5^r/ Ista antiphona suffragatur per totam octavam.

B M V

/Y1^v/ Sequuntur *Investigabiles* de beata Virgine post octavas Epiphaniæ Domini. Sabbatis diebus usque ad Purificationem eiusdem ad primas vespervas antiphona: *O admirabile commercium.*

Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.

Nürnberg 1484. (RMK III. 7.)

C i n / f 4

/17^v/ Interim, quod canuntur antiphonæ, ponendi sunt cineres a sacerdote vel ab episcopo, dicens: [...] Hoc finito, sequitur responsorium.

Q u / H 4 / f 3

/38^r/ Hic non vertit se ad populum, sed dicit: [...]

Q u / D 6

/46^v/ ORDO IN DIE RAMISPALMARUM Hora tertia convenient omnes clerici in ecclesia, induti sollemniter vestibus sacris. Et sacerdos aspergat aquam benedictam, incipiendo antiphonam *Asperges me.* /47^r/ Tunc, exeuntes de choro cum plena processione ad locum præordinatum, cantantes responsorium *Ingressus Pilatus cum.* Quo finito cum repetitione, mox incipit responsorium *Circumdederunt me* cum suo versu, et repetitur responsorium. Quibus finitis, ante missam dicitur versiculus [...] His expletis, sequitur salutatio a sacerdote, dicens: [...] /47^v/ Sequitur a cantore: [...] Evangelium: *Cum appropinquasset Iesus,* require dominica prima in Adventu Domini [...] Sequitur exorcismus florum et frondium. /48^r/ Tunc aspergentur rami et flores aqua benedicta, et dicitur antiphona *Fulgentibus palmis prosternimus.* Tunc dividantur rami palmarum et frondium populis. Deinde dicitur oratio [...] In redeundo incipiat cantor antiphonam *Cum appropinquasset Iesus Hierosolymam.* Postea incipiant pueri hymnum *Gloria laus et honor tibi sit rex.* Tunc proiciant ramos palmarum ante crucem, cantando: *Pueri Hebræorum tollentes* /48^v/ *ramos olivarum.* Chorus: [...] Deinde proiciant vestimenta sua, cantando: [...] Qua finita, omnes prosternant se, crucem salutando, et interim cantetur ista antiphona: *Ceperunt omnes turba.* Deinde sequitur oratio [...] Intransibus cimiterium, incipiatur responsorium *Ingressante Domino,* versus: *Cumque audisset.* Et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesiæ, et ibi dicitur oratio [...] Intransente clero, incipiatur antiphona *Turba multa.* Psalmus: *Benedictus Dominus Deus Israel quia sine « Gloria ».* Ante altare [...] In die sancto ad missam introitus: [...] /49^r/ Hic non dicitur « Dominus vobiscum »,

sed incipitur absolute: « Passio Domini nostri Iesu Christi secundum Matthæum. » /51^v/ Genicula ad benedictionem. Muta vocem in evangelium.

Q u / H 6 / f 5

/59^f/ *Agnus Dei* ter dicatur cum « Miserere nobis » [...] Ad vespervas: /59^v/ « Benedicamus Domino. » Benedictio datur. His peractis, procedat episcopus cum presbyteris et clero in ecclesiam circa horam vesperorum, et eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit. Et cum illuc pervenerit, incipiat subdiaconus epistolam Pauli sine titulo in modum lectionis *Convenientibus vobis in unum*, require ante, in Cena Domini. Qua finita, diaconus incipiat evangelium *Ante diem festum Paschæ*, require, ubi supra. Finito evangelio, dicitur sequens oratio: [...] Deinde cantor incipiat antiphonam *Ante diem festum Paschæ* aut *Cena facta dixit* cum sequentibus antiphonis, sicut in libris continentur. Interim, dum antiphonæ cantantur, in pelvim aqua ponatur. Et episcopo primo incipiente, mutuatim pedes laventur, et linteo tergantur. Post hæc sequuntur versiculi [...] Post hæc faciat episcopus sermonem ad clerum. Quo finito, in redeundo dicitur hymnus *Tellus ac æthera iubila[n]t*.⁶¹ Postea venientes presbyteri et diacones in ecclesiam, denudent altaria, cantantes antiphonam *Diviserunt sibi vestimenta mea et*. Tunc sequitur responsorium *Ierusalem luge* cum versu, sine « Gloria ».

Q u / H 6 / f 6

ORDO IN PARASCEVEN. Hora sexta convenient in ecclesiam clerici et laici. Et parent se presbyteri et laici, quantum opus sit ad ministrandum domino pontifici, cum cantoribus et reliquis ministris vestibus quadragesimalibus, et veniant ad altare, ubi officium agatur. Et mittatur parvum linteum super nudum altare. Et lector incipiat /60^f/ legere sine titulo hanc prophetiam: *In tribulatione* [...] Quo finito, sacerdos dicat: « Oremus, Flectamus genua, Levate. » Oratio: *Deus a quo et Iudas*, require, ubi supra. Sequitur prophetia sine titulo: *Dixit Dominus ad Moysen* [...] /60^v/ Tractus: *Eripe me* [...] Passio incipiatur sine « Dominus vobiscum » et sine titulo: *Egressus Iesus cum discipulis suis trans torrentem Cedron* [...] /62^f/ Flecte genua, lege *Credo*. [...] Finito evangelio, tollitur linteum de altari, et presbyter dicat orationes sollemnes, sic inchoans sine « Flectamus »: *Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei* [...] /63^f/ Ad subsequentem collectam non dicitur « Flectamus genua », eo quod Iudæi flexis genibus illuserunt Domino Deo [...] Quibus expletis, duo acolythi præparati portent crucem velatam de sacrario, sequentibus presbyteris casulis indutis, et cantantibus versus subsequentes: *Popule meus* [...] Sequitur a duobus cantoribus: *Agios* [...] Deinde chorus dicat: *Sanctus Deus* [...] Tunc sint ibi tapetia strata ad prosternendum domino pontifici, et ipse pon-

---

⁶¹ Adi.

tifex sive sacerdos discooperiat crucem, et incipiat alta voce: *Ecce lignum crucis* [...] /63^v/ Iterum dicat sacerdos: [...] et tertio altius: [...] Tunc duo pueri vociferati cantent: *Cruce fidelis*. Sequuntur orationes ad adorandam crucem: *Domine Iesu Christe verus de Deo* [...] Tunc pontifex sive sacerdos salutet crucem cum omni clero et populo. Postea duo diaconi, accipientes Corpus Domini pridie reservatum, cum ministris et luminaribus ac thuribulo portent coram altari, hos versus cantando: *Laudes omnipotens ferimus tibi* [...] /64^r/ His finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare. Tunc procedens episcopus sive sacerdos ante altare, et faciat communem confessionem, videlicet « Confiteor Deo », et osculetur altare, Corpus Domini et calicem sine sacramento vino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens, cantante ipso communionem *Hoc corpus quod pro* [...] Et hoc dicto, super altare ponens calicem, ordinansque oblatas, humilissime⁶² dicat: *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem* [...] Qua finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti, Pater noster, Sed libera nos » Ita per ordinem usque « Per omina sæcula sæculorum ». Et omnes respondeant: « Amen ». Neque « Pax Domini » nec *Agnus Dei* dicatur, nec osculum detur. Sed sacerdos accipiens Corpus Domini, et frangat, mittatque in calicem, nihil dicens, et sic sacratur vinum. Interim sumat Corpus Domini, dicens: [...] Quando sumit sanguinem, nihil dicat. Deinde singuli communicantes, et in sua redeant loca. Vespera cantatur privatim, scilicet psalmi sine « Gloria Patri »: *Confitebor, Domine probasti me et, Eripe me, Domine clamavi, Voce mea, Magnificat*, et sub silentio *Pater noster*. Oratio: *Respice quasumus Domine super hanc familiam* [...] Tunc sacerdos, exuta casula, cum ministris suis recondat crucem cum sacramento in medio ecclesie ad modum dominici sepulcri. Et Corpus Domini collocetur super pectus crucis, adhibito thuribulo cum incenso, cantando istud responsorium: *Ierusalem luce*.

Qu / H 6 / S

/64^v/ ORDO IN SANCTO SABBATO. Item: Ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora sexta conveniant omnis clerus in ecclesiam, et præparent se unusquisque vestibus sollempnibus ad suum ordinem, sicut mos est. Deinde procedant ad ignem de silice excussum cum plena processione et aqua benedicta et thuribulo, tamen sine igne, legendo satis alte psalmos quindecim graduum, scilicet *Ad Dominum cum tribularer* sine « Gloria Patri » usque ibi: *Laudate nomen Domini*. Et benedicat sacerdos ignem in hunc modum: [...] /65^r/ Tunc aspergat sacerdos ignem aqua benedicta, moxque accendantur candelæ. Redeuntibus vero in ecclesiam, cantentur a duobus clericis isti versus: *Inventor rutili* [...] Tunc sacerdos vel diaconus dicat *Exsultet* [...] /67^r/ Hic pone thus in cereum in modum crucis. Tunc sequitur: [...] Hic incendatur cereus, et tunc sequitur: [...] /68^r/ Oratio sequitur a sacerdote [...]. Lector, stans ante

---

⁶² Sic.

altare, sine titulo dicat: *In principio* [...] /69^v/ Tunc ordinentur cruces et vexillum et evangelium et capsula et sanctum oleum et crisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria. Deinde officians sacerdos cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiae procedat ad fontem, et duo cerei portentur ante eum, usquedum omnia finiuntur, litania videlicet et septena. Euntibus autem ad fontem, cantetur hymnus *Rex sanctorum* [...] /70^f/ Deinde sacerdos dicat, legendo [...] Hic aquam manu tangat in modum crucis: [...] Iterum manu tangat aquam in modum crucis: [...] /70^v/ Hic eiciat aquam in modum crucis: [...] Hic muta vocem, quasi legens lectionem: [...] Hic suffla in aquam ter in hunc modum, videlicet crucis: [...] Hic iterum suffla in modum crucis: [...] Hic pone cereum ardentem in aquam, dicendo ter: [...] Hic iterum insuffla super fontem tribus vicibus in modum crucis: [...] Hic sume cereum extra aquam, et dic: [...] Hic mittatur crisma a sacerdote in fontem in modum crucis: [...] Finitis autem omnibus, redeant ad chorum, duobus cantoribus cantantibus sollemniter /71^r/ litaniam, sed tamen usquedum ter dicatur « Ut fontem istum », maneat iuxta fontem. Qua finita, inchoatur missa hoc modo: *Kyrie eleison* [...] Deinde sacerdos incipiat clara voce laudem angelicam: *Gloria in excelsis Deo. Et in terra pax hominibus*. Ante evangelium lumina non portentur, nisi incensum [...] *Credo* non dicatur, sed tantum « Dominus vobiscum » et « Oremus ». Deinde sub silentio fiat commixtio. Neque *Agnus Dei* cantetur, neque pax detur [...] Sanctus dicitur [...] Cum communicaverit sacerdos et populus, cantor incipiat ad vespere antiphonam *Alleluia* [...] Psalmus: *Laudate Dominum omnes gentes*, cum isto solo psalmo, et sine « Gloria Patri ». Et statim sequitur antiphona *Vespere autem sabbati*. Psalmus: *Magnificat* sine « Gloria ». Finita vespera, sequitur a sacerdote: « Dominus vobiscum. » *Spiritus nobis* [...] /71^v/ Et sic finiatur missa cum *Benedicamus Domino alleluia alleluia alleluia*. Finaliter ab episcopo benedictio detur.

P a s c / D 1

/79^f/ Sequitur benedictio carni in die Resurrectionis Domini.

V i g . A s c ⁶³

/87^f/ Evangelium: *Sublevatis Iesus oculis*, require sabbato ante Ramispalmarum, et legitur usque huc, ubi sic finitur: « et hi in mundo sunt et ego ad te venio. »

---

⁶³ Vide hanc rubricam et in **MNStr**, ut supra /162^f/.

P u r i f . B M V

/118^v/ ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIÆ. Sacerdos indutus vestibus sollempnibus, cum thuribulis et crucibus exiens de sacrario, veniat ante altare, et dicat: [...] Qua finita, benedicatur novus ignis. /119^r/ Muta vocem ad modum præfationis. /119^v/ Qua finita, cantor incipiat: [...] Et sic cantetur cum singulis versibus, et interim accendantur candelæ. Tunc sequitur oratio: [...] Choratores in reversione incipiant: *Quod chorus vatum*. Cum pervenerint ad chorum, sacerdos dicit versiculum.

T h o m . A q u . c f .

/122^v/ Hoc totum invenies in communi de confessoribus.

B e n e d i c t . a b b .

/123^v/ Require de confessore. Nota, si hoc festum venerit feria secunda, tertia vel quarta maioris hebdomadæ, ex tunc anticipare solemus, et tunc dicitur tractus *Beatus vir*; si vero venerit die Cenæ vel Parasceve aut in Sancto Sabbato, tunc postponitur post octavas Paschæ. Eodem modo fit etiam de festo Annuntiationis sanctæ Mariæ.

J o h . e t P a u l . m m .

/135^r/ Ista assignata inveniuntur de martyribus.

V i s i t . B M V

/137^r/ Si hæc vigilia in dominica occurrerit, ex tunc Alleluia *Propheta sancti*. /137^v/ Subsequens oratio debet dici per octavam.

Synopsis rubricarum

Sigla fontium

H: Zagreb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 165. *Epitome pontificalis sæculi XI.* („*Hartvik-agenda*”)

P: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy 1. *Sacramentarium monasticum Hungaricum sæculi XII.* („*Pray-kódex*”)

BNStr: Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. = SZENDREI Janka (ed.): *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII.* Budapest 1998. (Musicalia Danubiana 17)

MNStr: Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. = SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ (ed.): *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)

BStr: *Breviarium Strigoniense.* S. l. 1484. (RMK III. 9.) = Velence 1480. (RMK III. 1.)

MStr: *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Nürnberg 1484. (RMK III. 7.)

Purif. BMV (H | P | MNStr, cf. MStr)

ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIE. Post horam tertiam, schola stante in choro, dicat pontifex hanc orationem: | Imprimis sacerdos ante altare dicat « Asperges me Domine hyssopo » et *Erudi quæsumus Domine plebem tuam* [...] Hac dicta, schola exeunte de choro, incipiatur a cantore | dicat responsum *Postquam impleti sunt dies.* Illo expleto, sequantur cetera usque ad certum locum.ⁱ [...] *Famulorum tuorum quæsumus Domine delictis ignosce.* Qua finita, benedicatur novus ignis,ⁱⁱ sic dicens:^p *Domine sancte Pater* [...] Benedicto igne, incipiatur antiphona | dicant *Ave gratia plena Dei Genirix Virgo.* Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei hoc modo:[†] [...] Illa dicta, incipiat cantor antiphonam *Lumen ad revelationem gentium et gloriam plebis tuæ Israel* | alta voce psalmum *Nunc dimittis servum tuum Domine* [...] Tunc accedant duo presbyteri, et tollant capsam cum reliquiis, incipiente sacerdote antiphonam *Senex puerum portabat*,ⁱⁱⁱ et tunc redeant inde [...] Sequatur[†] psalmus *Benedictus*, et ita alta voce cantando antiphonam, accedant in chorum | choro, ibique, finito psalmo sine « Gloria Patri »[†], dicatur a presbytero^p hæc oratio: *Perfice in nobis* [...]

ⁱ **H:** *Hac ... locum* — orig. del.

ⁱⁱ **MStr:** *Qua ... ignis*

ⁱⁱⁱ **MNStr** his et titulo congruit: *Tunc ... portabat*; differt: *et tollant* | *tollentes ... incipiente* | *et incipiant*

H	P	MNStr
<p>ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIÆ. Post horam tertiam, schola stante in choro, dicat pontifex hanc orationem: <i>Erudi quæsumus Domine plebem tuam</i> [...]</p> <p>Hac dicta, schola exeunte de choro, incipiatur a cantore responsum <i>Postquam impleti sunt dies.</i></p> <p>Illo expleto, sequantur cetera usque ad certum locum responsoria. Cum autem pervenerint, intrando ecclesiam, cantentem responsorium <i>Gaude Maria Virgo, Gabrielelem.</i> Illo finito, dicatur hanc oratio: <i>Famulorum tuorum quæsumus Domine delictis ignosce.</i> [...]</p> <p>Qua finita, benedicatur novus ignis.</p> <p>Benedicto igne, incipiatur antiphona <i>Ave gratia plena Dei Genitrix Virgo</i> [...]</p> <p>Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei hoc modo. Benedictio: <i>Omnipotens sempiternus Deus</i> [...]</p> <p>Illa dicta, incipiat cantor antiphonam <i>Lumen ad revelationem gentium et gloriam plebis tuæ Israel.</i> « Nunc dimittis servum tuum Domine. » « Quia viderunt. » « Quod parasti. » Et sic cantetur mutuatim, et interim candelæ accendantur.</p> <p><i>Illumina quæsumus Domine populum</i></p>	<p>ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIÆ. Imprimis sacerdos ante altare dicat: « Asperges me Domine hysopo et. » <i>Erudi quæsumus Domine plebem tuam</i> [...]</p> <p>Hac dicta, schola exeunte de choro, dicat responsum <i>Postquam impleti sunt dies.</i></p> <p>Illo expleto, sequantur cetera usque ad certum locum.</p> <p><i>Famulorum tuorum quæsumus Domine delictis ignosce.</i></p> <p>Qua finita, benedicatur novus ignis, sic dicens: <i>Domine sancte Pater</i> [...]</p> <p>Benedicto igne, dicant <i>Ave gratia plena Dei Genitrix Virgo.</i></p> <p>Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei [...] Post hanc cantetur <i>Responsum accepit Simeon,</i> deinde dicatur oratio <i>Benedic Domine Iesu Christe creaturam cerei supplicationibus nostris.</i> [...] Qua finita, dicatur [...]</p> <p>Illa dicta, incipiat cantor alta voce psalmum <i>Nunc dimittis servum tuum Domine.</i> <i>Lumen ad.</i> « Quia viderunt oculi mei. » <i>Lumen ad.</i> « Quod parasti ante. » <i>Lumen ad.</i> « Lumen ad revelationem gentium. » « Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. » <i>Lumen ad.</i> « Sicut erat in. » <i>Lumen ad revelationem gentium.</i></p> <p>Interim, dum ista antiphona can-</p>	<p>ORDO IN PURIFICATIONE SANCTÆ MARIÆ. Imprimis aspergatur aqua benedicta, et sequitur oratio: [...] Deinde ad processionem [...]</p> <p>Sequitur oratio: [...] super cereos.</p> <p>His expletis, sequitur oratio: <i>Qua-</i></p>

H	P	MNStr
<p><i>tuum et splendore [...]</i></p> <p>Tunc accedant duo presbyteri, et tollant capsam cum reliquiis, incipiente sacerdote antiphonam <i>Senex puerum portabat</i>, et tunc redeant inde. Qua finita, incipiant duo clerici hos versus: <i>Latetur omne [...]</i> Et sic perveniant cantando ad ecclesiam, ubi celebranda est missa, et dicatur oratio antea ianuas ecclesiae a sacerdote: « Oremus. » <i>Da quasumus [...]</i></p> <p>Hac peracta, incipiat cantor antiphonam <i>Cum inducerent</i>. Sequatur psalmus: <i>Benedictus</i>, et ita alta voce cantando antiphonam, accedant in chorum, ibique, finito psalmo sine « Gloria Patri », dicatur hæc oratio: <i>Perfice in nobis [...]</i></p> <p>Deinde accedant pueri quattuor, et canant hymnum <i>Qui sine peccato [...]</i> Hymno expleto, celebretur missa per ordinem: <i>Suscepimus Deus</i>.</p>	<p>tatur, custos ecclesiae distribuatur candelas fratribus, maior vero magister pueris. Dein sacerdos, stans ante altare, dicat hanc orationem: [...] Ad processionem canatur responsorium <i>Gaude Maria Virgo</i>. Versus: <i>Gabrielem archangelum</i>.</p> <p>Tunc accedant duo presbyteri, et tollant capsam cum reliquiis, incipiente sacerdote antiphonam <i>Senex puerum portabat</i>, et tunc redeant inde. Sequatur <i>Quod chorus vatum</i>.</p> <p>Quibus finitis, ad introitum ecclesiae dicat sacerdos versiculum <i>Introibo in domum tuam Domine</i>. « Dominus vobiscum. » <i>Domine Iesu Christe qui introitum</i>, vel istam: <i>Da quasumus [...]</i></p> <p>Intrantes ad crucem incipiant: <i>Cum inducerent</i>. Psalmus: <i>Benedictus</i>, et ita alta voce cantando antiphonam, accedant in choro, ibique, finito psalmo, dicatur a presbytero hæc oratio: <i>Perfice in nobis [...]</i> Ad sanctam Mariam: <i>Hodie beata Virgo [...]</i></p> <p>Mox, pulsatis omnibus signis, missa celebretur, tenentibus omnibus candelas, et sacerdote et levita, usque ad offertorium, et tunc post hostiam offerant eas. Candela vero sacerdotis ponatur super candelabrum, ubi per totam missam ardeat. Qua finita, custos ecclesiae ibidem eam exstinguat [...]</p>	<p><i>sumus Domine populum tuum [...]</i></p> <p>Tunc accedant duo presbyteri, tollentes capsam cum reliquiis, et incipiant antiphonam <i>Senex puerum portabat</i>.</p> <p>In reversione cantetur hymnus <i>Quod chorus vatum</i>. Ante ianuam versiculus: <i>Responsum accepit</i>, et oratio: <i>Da quasumus [...]</i></p> <p>Introeuntes ecclesiam, incipiatur a cantoribus <i>Cum inducerent</i>. Psalmus: <i>Benedictus Dominus Deus Israel</i>. Quibus expletis, sequitur oratio <i>Perfice in nobis</i>.</p>

Cin / f4 (H | MNStr, v. P | MStr)

Interim, dum referatur antiphona prædicta cum psalmo, | Hic ponendi sunt cineres ab episcopo vel^{MNStr} a sacerdote in capitibus singulorum,^H ita dicendo [...] His expletis, præsul | episcopus et omnis clerus eat | eant in medio ecclesiæ, crucem↔portantes, et antiphonam↔cantantes: *Iuxta vestibulum* [...] Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosterant se in pavimento ecclesiæ, et dominus episcopus cum illis,^{MNStr} et decantentur | dicantur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria Patri^{MNStr} » ab omnibus clericis^H, et tunc demum dicat pontifex capitulum *Domine exaudi*, et orationem cum « Dominus vobiscum » [...] | capitula ista: [...] Deinde mittat episcopus cinerem super capita eorum, dicens: [...] His dictis, surgant pænitentes a terra, et baculi dentur in manibus eorum, dicendo sic: *Contere* [...] » His omnibus expletis, statim eiiciendi sunt ab ecclesia, et tali modo increpandi: *Ecce eieceris* [...] Sicque ipsi^{MNStr} præcedantque^H crucem, et eiiciat eos dominus^H episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsorium *In sudore vultus tui*, *Maledicta terra in opere tuo*.^H Cum autem | vero eiecti fuerint | sunt, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanti distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia cum | de diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertatur | revertantur in chorum omnes clerus^H, et dicatur hoc | cantantes responsum: *Tribularer si nescirem*, versus: *Et Petrum lacrimantem*.^H

Vide etiam **P** et **MStr**: « Interim, quod canuntur antiphonæ^{MStr} ponendi sunt cineres fratrum capitibus^P a sacerdote vel ab episcopo^{MStr} »

H	MNStr
<p>Interim, dum referatur antiphona prædicta cum psalmo, ponendi sunt cineres a sacerdote in capitibus singulorum, ita dicendo [...]</p> <p>His expletis, præsul, omnis clerus eat in medio ecclesiæ, crucem portantes, et antiphonam cantantes: <i>Iuxta vestibulum</i>.</p> <p>Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosternant se in pavimento ecclesiæ, et decantentur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria » ab omnibus clericis, et tunc demum dicat pontifex capitulum <i>Domine exaudi</i>, et orationem cum « Dominus vobiscum » [...]</p> <p>His dictis, surgant pænitentes a terra,</p> <p>præcedantque crucem, et eiiciat eos dominus episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsorium <i>In sudore vultus tui</i>, <i>Maledicta terra in opere tuo</i>. Cum autem eiecti fuerint, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanti distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia cum diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertatur in chorum omnes clerus, et dicatur hoc responsum: <i>Tribularer si nescirem</i>, versus: <i>Et Petrum lacrimantem</i>. Capitulum: <i>Si iniquitates observaberis</i>. Oratio: <i>Domine Deus noster [...]</i></p> <p>Deinde dicatur responsum ad processionem: <i>Paradisi portæ aperiet</i>, versus: <i>Ecce nunc tempus</i>. Sequitur oratio <i>Domine ne in ira tua [...]</i> In redeundo: <i>Emendemus in melius</i>. Et sic missa agatur ordine suo: <i>Misereris omnium Domine</i>. Et ita a sacerdote « Oremus » pronuntiato, sequatur diaconus: « Flectamus genua », sicque per totam agatur Quadragesimam. In ceteris vero anni diebus sine vigiliis, exceptis quattuor temporibus, numquam dicatur.</p>	<p>Hic ponendi sunt cineres ab episcopo vel a sacerdote, ita dicendo [...]</p> <p>His expletis, episcopus et omnis clerus eant in medio ecclesiæ, portantes crucem, et cantantes antiphonam <i>Iuxta vestibulum</i> [...]</p> <p>Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosternant se in pavimento ecclesiæ, et dominus episcopus cum illis, et dicantur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria Patri », et tunc dicat pontifex capitula ista: [...]</p> <p>Deinde mittat episcopus cinerem super capita eorum, dicens: [...]</p> <p>His dictis, surgant pænitentes a terra, et baculi dentur in manibus eorum, dicendo sic: <i>Contere [...]</i> » His omnibus expletis, statim eiiciendi sunt ab ecclesia, et tali modo increpandi: <i>Ecce eieceris [...]</i> Sicque ipsi</p> <p>præcedant crucem, et eiiciat eos episcopus de ecclesia, et interim decantet clerus responsorium <i>In sudore vultus tui</i>. Cum vero eiecti sunt, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanta distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia de diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem. His actis, revertantur in chorum, cantantes responsum <i>Tribularer si nescirem</i>. Sequuntur preces.</p> <p>Deinde faciant processionem cantantes: <i>Paradisi portæ</i>.</p>

Qu / D 6 (H | P, c f. M S t r)

ORDO IN DIE^H RAMISPALMARUM, qualiter processio agatur. Imprimis aspergatur aqua benedicta, ut mos est omnibus dominicis diebus, et sequatur oratio *Visita quasumus* [...] | versiculus Ostende nobis [...] Et ita exeuntes de choro, pergant ordinatim ad locum destinatum, cantando antiphonam | Responsorium: *Surgite sancti de mansionibus*. Hac decantata | finita, sequantur responsa ad ipsum diem pertinentia, id est: *Conclisit vias meas. Insurrexerunt in me. Dixerunt impii. Contumelias. Viri impii dixerunt, | Dominus Iesus*. Responsorium: *Cogitaverunt autem principes sacerdotum*, et sic cantando, veniendum est ad certum locum, et intrantes, canunt^H responsum *Circumdederunt me*. [...] Qua perlecta, | Hac finita, incipiat cantor: *Collegerunt pontifices* [...] Illo dicto, | perlecto fiat sermo ad populum de evangelio. Finito sermone canatur antiphona^P *Ante sex dies sollempnis Paschæ* [...] Tunc pontifex | sacerdos accipiat aquam benedictam, et aspergat | spargat super ramos palmarum. Sequantur antiphonæ:^H *Fulgentibus palmis prosternimus* [...] Populo cleroque de loco prædicto descendentibus, incipiat cantor antiphonam | canatur antiphona *Cum appropinquaret* [...] Post antiphonam versus canitur: | sequitur hymnus Hebræorum puerorum *Gloria laus et honor tibi sit* [...] Postea, pueris exeuntibus de civitate, et portantibus ramos palmarum in manibus, prostratis in terra, | terram, incipiat cantor antiphonam *Pueri Hebræorum tollentes ramos* [...] Tunc denique episcopus prosternat se ante crucem, et dicat hanc | Item sacerdos antiphonam: *Scriptum est enim percutiam pastorem* [...] Surgente episcopo, incipiatur: | presbytero, antiphona: *Hosanna filio David benedictus* [...] Intransibus autem | Intrans civitatem, incipiatur | incipiat cantor responsum *Ingrediendo Domino in sanctam civitatem* [...], et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesiæ, et dicatur a presbytero^P hæc oratio ab episcopo ante ianuam ecclesiæ:^H *Via sanctorum omnium Domine Iesu Christe* [...] Intrante clero ecclesiam, incipiat cantor: *Turba multa*. Sequatur^H psalmus *Benedictus* sine « Gloria ».

Confer etiam **H** et **P** cum **MStr**:^{iv} « Intransibus civitatem | cimiterium, incipiatur responsum *Ingrediendo Domino*, versus: *Cumque audisset*, et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesiæ, et dicatur hæc | ibi dicitur oratio. [...] Intrante clero ecclesiam, incipiat cantor antiphonam | incipiatur antiphona *Turba multa*. Psalmus: *Benedictus Dominus Deus Israel* sine ‘Gloria’. »

^{iv} Vide etiam ordinem de **MNStr**, qui hodie latet, sed summatim redactus est in DANKÓ József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Budapest 1893. 577., annotatione 28. — Hic magis videtur congruere cum **MStr**, sed quibusdam lectionibus traditionem antiquiorem (**H** et **P**) conservat.

H	P
<p>ORDO IN DIE RAMISPALMARUM, qualiter processio agatur. Imprimis aspergatur aqua benedicta, ut mos est omnibus dominicis diebus, et sequatur oratio <i>Visita quasumus</i> [...]</p> <p>Et ita, exeuntes de choro, pergant ordinatim ad locum destinatum, cantando antiphonam <i>Surgite sancti de mansionibus</i>.</p> <p>Hac decantata, sequantur responsa ad ipsum diem pertinentia, id est: <i>Conclusit vias meas, Insurrexerunt in me, Dixerunt impii, Contumelias, Viri impii dixerunt</i>,</p> <p>et sic cantando, veniendum est ad certum locum, et intrantes, canunt responsum <i>Circumdederunt me</i>.</p> <p>Postea dicatur hæc oratio ad crucem: <i>Gratiam</i> [...]</p> <p>Qua perlecta, incipiat cantor: <i>Collegerunt pontifices</i> [...]</p> <p>Hac dicta, legendum est evangelium secundum Matthæum <i>Cum appropinquasset Iesus</i>.</p> <p>Illo dicto, fiat sermo ad populum de evangelio. Finito sermone: <i>Ante sex dies sollempnis Paschæ</i> [...]</p> <p>Tunc benedicendi sunt rami palmarum: <i>Exorizo te</i> [...]</p> <p>Hic incipitur antiphona <i>Cum audisset populus</i> [...]</p> <p>Tunc pontifex accipiat aquam benedictam, et aspergat super ramos palmarum. Sequantur antiphonæ: <i>Fulgentibus palmis prosternimus</i> [...]</p> <p>Populo cleroque de loco prædicto descendentibus, incipiat cantor antiphonam <i>Cum appropinquaret</i> [...] Post antiphonam versus canitur: <i>Gloria laus et honor tibi sit</i> [...] Postea, pueris exeuntibus de civitate, et portantibus ramos palmarum in manibus, prostratis in terra, incipiat cantor antiphonam <i>Pueri Hebræorum tollentes ramos</i> [...]</p>	<p>ORDO IN RAMISPALMARUM, qualiter processio agatur. Imprimis aspergatur aqua benedicta, ut mos est in omnibus dominicis, et sequatur versiculus <i>Ostende nobis</i> [...]</p> <p>Et ita, exeuntes de choro, pergant ordinatim ad locum destinatum. Responsorium: <i>Surgite sancti</i>.</p> <p>Hac finita, sequantur responsa ad ipsum diem pertinentia: <i>Dominus Iesus</i>. Responsorium: <i>Cogitaverunt autem principes sacerdotum</i>,</p> <p>et sic cantando, veniendum est ad certum locum. Responsum: <i>Circumdederunt me viri mendaces</i>.</p> <p>Et ibi, circumstante clero, ubi palmarum consecrandi sunt: [...] Sequitur prophetia.</p> <p>Hac finita, incipiat cantor: <i>Collegerunt pontifices et pharisæi</i>, versum autem quidam pontifex canit: <i>Unus autem ex ipsis Caiphas nomine</i>.</p> <p>Tunc legatur evangelium.</p> <p>Illo perlecto, fiat sermo ad populum de evangelio. Finito sermone, canatur antiphona <i>Ante sex dies sollempnis Paschæ</i>.</p> <p>Benedictio olivarum et frondium [...] Benedictio palmarum et olivarum [...]</p> <p>Tunc canatur antiphona <i>Cum audisset populus quia Iesus venit Hierosolymam</i>. Sequitur oratio <i>Deus cuius Filius</i> [...]</p> <p>Tunc sacerdos accipiat aquam benedictam, et spargat super ramos palmarum: <i>Fulgentibus palmis prosternimus</i>. Alia antiphona: <i>Occurrunt turbæ cum floribus et palmis Redemptori d. [obviam]</i>. Tunc dividantur, et dicatur oratio <i>Omnipotens sempiternæ</i> [...]</p> <p>Populo cleroque de loco prædicto omnibus descendentibus, canatur antiphona <i>Cum appropinquaret</i> [...] Post antiphonam sequitur hymnus Hebræorum puerorum <i>Gloria laus et honor tibi sit</i>. Postea, pueris exeuntibus de civitate, et portantibus ramos palmarum in manibus, prostratis in terram, incipiat cantor: <i>Pueri Hebræorum tollentes ramos</i>.</p>

H

Tunc denique episcopus prosternat se ante crucem, et dicat hanc antiphonam: **Scriptum est enim percutiam pastorem** [...] Surgente episcopo, incipiatur: **Hosanna filio David benedictus** [...]

Intransibus autem civitatem, incipiatur responsorium **Ingrescente Domino in sanctam civitatem** [...], et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesie, et dicatur hæc oratio ab episcopo ante ianuam ecclesie: **Via sanctorum omnium Domine Iesu Christe** [...] Intrans clero ecclesiam, incipiat cantor: **Turba multa**.

Sequatur psalmus **Benedictus** sine « Gloria ». Deinde celebranda est missa cum omni diligentia.

P

Tunc veniant pueri ante crucem, et exuentes capas, proiciant ante crucem, et incipiant: *Pueri Hebræorum vestimenta sua prosternebant*, et singuli ramos mittentes palmarum, adorent proni. Tunc accedat presbyter et dicat versum *O crux ave spes unica*. Prorente se clero et populo, item presbyter dicat versum *Te summa Deus Trinitas*, et rursus singuli prosternuntur.

Item sacerdos antiphonam: **Scriptum est enim percutiam pastorem**. Surgente presbytero, antiphona: **Hosanna Filio David benedictus**.

Intrans civitatem, incipiat cantor responsorium **Ingrescente Domino in sanctam civitatem**, et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesie, et dicatur a presbytero hæc oratio: **Via sanctorum omnium Domine Iesu Christe**. Intrans clero ad ecclesiam, incipiat cantor antiphonam **Turba multa**.

Psalmus: **Benedictus** sine « Gloria ».

Ministri autem deponentes dalmaticas et subulia, assumunt casulas, et agatur missa absque « Gloria in excelsis », simplici melodia. *Credo in unum* dicitur. Præfatio: *Qui salutem humani. Omnipotens sempiternæ* [...]

Qu / H 6 / f 5 / de officio (H | B N S t r | B S t r)

Nota,^{BStr} in principio matutinalis officii hoc servandum est his tribus diebus,^{BStr} ut « Domine labia mea^{BStr} » non dicatur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona *Zelus domus tuæ* cum psalmis *Salvum me fac*, sine « Gloria Patri^{BNStr} ». Versus dicatur subtrahendo finem.^v [...] Lector non petat benedictionem,^{vi} nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur. [...] Et cum pervenerint ad locum destinatum, | Quo finito legatur psalmus *Miserere mei Deus* et *Pater noster* et oratio | sine « Gloria Patri » [...] sub silentio: *Respice quæsumus* totum sub silentio. In reditu vero | In reversione cantetur hymnus *Hymnum dicamus* [...] Hoc finito, | In choro legatur sub silentio psalmus^{BNStr} *Deus misereatur nostri* [...] ^{vii} Ad primam non dicatur ^{viii} « Deus in adiutorium meum intende ^{BStr} », sed tantum psalmi *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes* sine « Gloria Patri^{BNStr} »^{ix} sub silentio autem prosternentes | et prosternat se unusquisque in terram, et^{BNStr} dicat *Pater noster*, psalmum *Miserere mei Deus*^{BNStr} et orationem *Respice quæsumus*^h *Domine*. Similiter eodem die | Sicque tertia, sexta et nona in illa die et in Parasceve et in Sabbato Sancto^{BNStr} fiat.^x [...] Ad secundas^{BStr} vespas cantetur antiphona *Calicem salutaris* [...]

Confer etiam in H Qu/H6/f6: [...] « Non dicatur ‘Deus in adiutorium meum intende’ nec *Venite*, sed antiphona *Astiterunt reges terra*. [...] Versus dicatur pleniter, non subtrahendo finem. [...] Lector benedictionem↔non petat, nec finem solitum faciat. Luminaria ad singulos psalmos exstinguantur. [...] Redeutes autem in choro, prosternat se unusquisque in terra, et sub silentio dicat *Pater noster* et orationem *Respice Domine super familiam tuam*. [...] Ad primam non dicatur ‘Deus in adiutorium meum’, sed tantum psalmi sine ‘Gloria’ *Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes*. Sub silentio autem prosternens se in terra↔unusquisque, dicat *Pater noster* et orationem *Respice Domine super hanc*. Similiter [eodem]^{xi} tertia, sexta et nona finiatur. » et Qu/H6/S: « [...] Collectis omnibus in ecclesiam, nec dicatur ‘Deus in adiutorium meum’ nec *Venite*, sed antiphona *In pace in idipsum*. [...] Versus dicatur pleniter, non subtrahendo finem. [...] Lector benedictionem↔non petat, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem faciat. Lumina ad singulos psalmos exstinguantur. [...] Redeutes autem in chorum, prosternat, et sub silentio dicat *Pater noster* et orationem *Respice quæsumus Domine*. [...] Ad primam non dicatur ‘Deus in adiutorium’, sed tantum psalmi sine ‘Gloria’ *Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Laudate Dominum*. Sub silentio autem prosternens se unusquisque, dicat *Pater noster* et *Respice quæsumus Domine*. Similiter eodem die tertiam, sextam et nonam finiamus.

^v H differt hucusque, sed habet: *nec dicatur « Deus in adiutorium » ... sed tantum Zelus domus — et in margine: versus dicatur*

^{vi} H: *benedictionem non petat*

- vii **H** hucusque differt omnino, sed sequentia iam habet.
viii **MStr**: *dicitur*
ix **H** post ordinem psalmorum refert: *sine « Gloria »*; **MStr** hinc tacet.
x **H** hinc tacet, sed **MStr** prosequitur.
xi **H** orig. del.

H	BNStr	BStr
<p>ORDO DE CENA DOMINI IN NOCTE. In vigilia Cenæ Domini temporale ligneum sonetur signum. Collectis omnibus in ecclesia, nec↔dicatur « Deus in adiutorium » nec <i>Venite</i>, sed tantum <i>Zelus domus</i>. Ad psalmum non dicatur « Gloria ».</p> <p>[in margine: Responsi versus dicatur pleniter, non (?)] Lectiones legantur de Lamentationibus Ieremiæ prophetæ ab eo loco, ubi ait: <i>Quomodo sedet sola civitas</i>, et tres de tractatu sancti Augustini de psalmo quinquagesimo quarto. <i>Exaudi Deus orationem meam cum deprecor</i>, tres de Apostolo, ubi ait ad Corinthios: <i>Convenientibus vobis in unum</i>.</p> <p>Lector benedictionem↔non petat, nec finem solitum faciat, sed ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur. Similiter ad matutinum hymnum non dicatur « Deus in adiutorium », sed antiphona matutinalis tantum, et singulis psalmis, ut supra, exstinguantur candelæ. Ante Benedictus non dicatur capitulum, sed versus <i>Christus factus est</i>. Finito psalmo <i>Benedictus</i> cum an-</p>	<p>In principio matutinalis officii hoc servandum est, ut « Domine labia » non dicatur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona <i>Zelus domus tuæ</i> cum psalmis <i>Salvum me fac</i>, sine « Gloria Patri ».</p> <p>Versus dicatur subtrahendo finem.</p> <p>Lector non petat benedictionem, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur.</p>	<p>Nota, in principio matutinalis officii hoc servandum est his tribus diebus, ut « Domine labia mea » non dicatur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona <i>Zelus domus tuæ</i> cum psalmis <i>Salvum me fac</i>, sine « Gloria ».</p> <p>Versus dicatur subtrahendo finem.</p> <p>Lector non petat benedictionem, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur.</p>

H	BNStr	BStr
<p>tiphona, dicant pueri alta voce: « Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison. » Respondeant alii: « Domine miserere nobis. » Duo autem dicant hos versus: « Iesu Christe. » Chorus respondeant: « Christus Dominus factus est. » Finitis his, a clero et populo fiat processio. Redeuntes in choro, prosternat se unusquisque in terram, et sub silentio dicat <i>Pater noster</i> et orationem <i>Respice Domine quæsumus</i>, et facto signo a priore, omnes pariter surgant, sicque finiatu matutinum.</p>	<p>IN CENA DOMINI ad matutinas [...] Et cum pervenerint ad locum destinatum, legatur psalmus <i>Miserere mei Deus</i> et <i>Pater noster</i> et oratio <i>Respice quæsumus</i> totum sub silentio. In reditu vero cantetur hymnus <i>Hymnum dicamus</i> [...] Hoc finito, legatur sub silentio psalmus <i>Deus misereatur nostri</i> et <i>Pater noster</i>. Oratio: <i>Respice</i>. Ad omnes alias horas legatur post psalmos horarum <i>Miserere mei Deus</i>.</p>	<p>Sequitur antiphona. [...] Quo finito, legatur <i>Miserere mei Deus</i> sine « Gloria Patri » [...] sub silentio: <i>Respice quæsumus Domine super hanc familiam</i>, ut supra. In reversione cantetur hymnus <i>Hymnum dicamus</i> [...] In choro legatur sub silentio <i>Deus misereatur nostri</i> [...]</p>
<p>Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium », sed tantum psalmi sine « Gloria »:↔<i>Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Laudate Dominum omnes gentes</i>. Sub silentio autem prosternens se unusquisque in terram, dicat <i>Pater noster</i> et orationem <i>Respice quæsumus Domine</i>.</p>	<p>Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium », sed tantum psalmi <i>Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes</i> sine « Gloria Patri » sub silentio, et prosternat se unusquisque in terram, et dicat <i>Pater noster</i>, psalmum <i>Miserere mei Deus</i> et orationem <i>Respice Domine</i>.</p>	<p>Ad primam non dicitur « Deus in adiutorium meum intende », nec hymnus, nec antiphona, sed tantum psalmus <i>Deus in nomine</i>, psalmus <i>Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes</i> [...]</p>
<p>Similiter eodem die tertia, sexta et nona fiat.</p>	<p>Sicque tertia, sexta et nona in illa die et in Parasceve et in Sabbato Sancto fiat. Ad vesperam vero cantetur antiphona [...]</p> <p>Ad vespas cantetur antiphona <i>Calicem salutaris</i> [...] Finito psalmo et antiphona, sub silentio a presbytero dicatur hæc oratio: <i>Respice quæsumus Domine</i>. Ad completorium post psalmos dicitur <i>Domine quid multiplicati</i>.</p>	<p>Et sic de aliis horis. His tribus diebus ad omnes horas legatur psalmus <i>Miserere mei Deus</i>, ut supra. Præfatio: <i>Qui salutem</i> cum suo « Communicantes ».</p> <p>Ad secundas vespas cantetur antiphona <i>Calicem salutaris</i> [...] Sine « Gloria » dicuntur psalmi, nec hymnus, nec versiculus dicitur.</p>

Qu / H 6 / f 5 / ad dandam pænitentiam (H | M N S t r ^{xii})

ORDO IN CENA DOMINI, ubi pontifex fuerit.^{MNSr} Hora tertia induatur dominus^H episcopus vestimentis^H sollemnibus vestibus.^{MNSr} [...] Et sint secum induti dalmaticis^H septem diaconi. Horum unus, scilicet archidiaconus,^H nudis pedibus cum pænitentibus stet, alba solummodo | tantum indutus, totidemque subdiaconi subtilibus ornati, acolythi vero duo albis tantum candidati, | induti, duodecim autem presbyteri, ut in^H tempore missarum ornati, assistant. Sicque, ministris stantibus, sedente episcopo præ foribus ecclesiæ, pænitentibus in atrio ecclesiæ eminus cum archidiacono iussum episcopi præstolantibus, pontifex dicat antiphonam *Venite venite filii audite me timorem Domini docebo vos.*^H Tunc archidiaconus ex parte pænitentium dicat: | dicit: « Flectamus genua. » Tunc^H omnes vero^{MNSr} pænitentes, qui astiterunt, genuflectent. | assistunt, genua flectant. Quo facto, dicat ↔ diaconus, qui est e parte episcopi:^{MNSr} « Levate. » Similiter agatur secundo et tertio. Repetente episcopo antiphonam *Venite*, prosequatur | prosequitur diaconus: « Flectamus genua. » Moxque cum archidiacono corruant ad pedes domini, sicque prostrati, iaceant, quousque dominus episcopus annuerit | innuerit alteri diacono: « Levate ». Illis vero accedentibus, prosequatur a clero^H antiphona *Venite* cum psalmo semper eandem [r]epetendo antiphonam. | *Benedicam Dominum.* Postea archidiaconus dicat: « Adest o. »^{xiii} [...] Mox surgat episcopus, et cantet hos psalmos: *Miserere mei,*^H *Deus in nomine tuo,*^H *Miserere mei Deus,* | *mibi, Deus misereatur nostri,*^H *Deus in adiutorium, Inclina Domine.*^{MNSr} His finitis, sequitur dominica↔oratio cum precibus [...] Postea surgant pænitentes, et legat archidiaconus: | et diaconus, qui est a parte eorum, dicat: « Redintegra in eis » [...] Et moneantur ab episcopo pænitentes,^H ut quod pænitendo diluerunt, iterando non renovent. Et sic↔im-^H ponat dominus episcopus antiphonam *Venite venite.* | et chorus similiter cum episcopo, sequiturque psalmus *Benedicam Dominum.* Et finitis eiusdem psalmi versibus, semper sequatur antiphona^{MNSr} *In Domino laudabitur*^H [...] Interim pænitentes manuatim ab archidiacono reddantur episcopo, et episcopus reddat diacono, qui ex parte eius est, | fuerit et ordinatim | ordinati congregentur, sicque restituentur gremio^H ecclesiæ. [...] Deinde incipiat | in medio ecclesiæ imponat dominus episcopus antiphonam *Cor mundum crea in me Deus*^H cum psalmo *Miserere mei Deus.*^H Quo finito, prosternat se pontifex una | episcopus cum pænitentibus in oratorio, | orationem, clero faciente litaniam [...] Qua expleta, | Finita litania, dicat « Kyrie » [...] Tunc elevent se ↔ pænitentes a terra, et osculetur eos episcopus singulos.

Confer etiam **O Agr:**^{xiv} ORDO IN INTRODUCTIONE PÆNITENTIUM. [...] Tunc diaconus ex parte pænitentium dicat alta voce: « Flectamus genua. » Et statim omnes pænitentes flectant ↔genua. [...] Similiter agat secundo et tertio. Repetente episcopo antiphonam *Venite venite*, prosequatur diaconus: « Flectamus genua. » Moxque cum archidiacono omnes pænitentes corruant in terram, sicque in terram prostrati, iacent, quousque dominus episcopus annuerit diacono « Levate ». [...] Deinde moneantur pænitentes ↔ per episcopum, ut quod pænitendo diluerunt, iterando non renovent. [...] Interim ab archidiacono ↔ reddantur ↔ pænitentes manuatim domino episcopo, et ordinatim restituantur ecclesiæ↔gre-

mīo, et collocentur ordinatim ante altare sancte crucis circa baptisterium. [...] Quo finito, prosternat se pontifex una cum pænitentibus in oratorio [...]

- xii Ordo, qui infra legitur, iam deest codici, sed integra pars fuit olim, cum Ordinarii Scepusiensis annotationibus insereretur. Licet fragmentum eiusdem et hodie inveniatur Tyrnaviæ, textum adhibemus iuxta editionem DANKÓ József: *Vetus Hymnarium* ... 578., et annotationem 31.
- xiii In editione supradicta legitur *adesto* (sic) inter *prosequatur* et *antiphona*, sed, ut conieci, vel codicis, vel editoris errore. Similiter sentio infra, de lectionibus *ordinati* et *orationem*.
- xiv *Ordinarium secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis*. Cracoviæ 1509, Venetiis 1514 = DOBSZAY László (ed.): *Liber Ordinarius Agriensis*. Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1) 54–55. — Ordo huius ordinarii et aliis locis, etsi brevioribus, congruit cum ordine hic redacto, præsertim cum lectionibus, quæ ab **H** reddantur.

H	MNStr
<p>ORDO IN CENA DOMINI. Hora tertia induatur dominus episcopus vestimentis sollemnibus. Et dum induitur, cantentur psalmi sine « Gloria »: <i>Quam dilecta, Benedixisti, Inclina, Credidi propter, Memento, Ecce quam bonum, Ecce nunc benedicite</i>. Concludanturque versiculo <i>Christus factus est pro nobis</i>. Et sint secum induti dalmaticis septem diaconi. Horum unus, scilicet archidiaconus, nudis pedibus cum pænitentibus stet, alba solummodo indutus, totidemque subdiaconi subtilibus ornati, acolythi vero duo albis tantum candidati, duodecim autem presbyteri, ut in tempore missarum ornati, assistant. Sicque, ministris stantibus, sedente episcopo præ foribus ecclesiæ, pænitentibus in atrio ecclesiæ eminus cum archidiacono iussum episcopi præstolantibus, pontifex dicat antiphonam <i>Venite venite filii audite me timorem Domini docebo vos</i>. Tunc archidiaconus ex parte pænitentium dicat: « Flectamus genua. » Tunc omnes pænitentes, qui astiterunt, genuflectent. Quo facto, dicat diaconus: « Levate. »</p> <p>Similiter agatur secundo et tertio. Repetente episcopo antiphonam <i>Venite</i>, prosequatur diaconus: « Flectamus genua. » Moxque cum ar-</p>	<p>ORDO IN CENA DOMINI, ubi pontifex fuerit. Hora tertia induatur episcopus sollemnibus vestibus.</p> <p>Et sint secum induti septem diaconi. Horum unus nudis pedibus cum pænitentibus stet, alba tantum indutus, totidemque subdiaconi subtilibus induti, duodecim autem presbyteri, ut tempore missarum ornati, assistant.</p> <p>Sicque, ministris stantibus, sedente episcopo præ foribus ecclesiæ, pænitentibus in atrio ecclesiæ eminus cum archidiacono iussum episcopi præstolantibus, pontifex dicat antiphonam <i>Venite</i>.</p> <p>Tunc archidiaconus ex parte pænitentium dicit « Flectamus genua », omnes vero pænitentes, qui assistunt, genua flectant. Quo facto, diaconus, qui est e parte episcopi, ↔ dicat: « Levate. »</p> <p>Similiter agatur secundo et tertio. Repetente episcopo antiphonam <i>Venite</i>, prosequitur diaconus: « Flectamus genua. » Moxque cum ar-</p>

H	MNStr
<p>chidiacono corruant ad pedes domini, sicque prostrati, iaceant, quousque dominus episcopus annuerit alteri diacono: « Levate ». Illis vero accedentibus, prosequatur a clero antiphona <i>Venite</i> cum psalmo, semper eandem [r]epetendo antiphonam. Postea archidiaconus dicat:</p>	<p>chidiacono corruant ad pedes domini, sicque prostrati, iaceant, quousque dominus innuerit alteri diacono: « Levate ». Illis accedentibus, prosequatur antiphona <i>Venite</i> cum psalmo <i>Benedicam Dominum</i>.</p>
	<p>↑</p>
<p>« Adest o » [...] Mox surgat episcopus, et cantet hos psalmos: <i>Miserere mei, Deus in nomine tuo, Miserere mei Deus, Deus misereatur nostri, Deus in adiutorium</i>. His finitis, sequitur dominica oratio cum precibus [...] Postea surgant pœnitentes, et legat archidiaconus: « Re[d]integra in eis » [...]. Et moneantur ab episcopo pœnitentes, ut quod pœnitendo diluerunt, iterando non renovent. Et sic imponat dominus episcopus antiphonam <i>Venite venite</i>.</p>	<p>« Adest o », Mox surgat episcopus, et cantet hos psalmos: <i>Miserere, Deus in nomine, Miserere mihi, Deus misereatur, Deus in adiutorium, Inclina Domine</i>. His finitis, sequitur oratio↔dominica cum precibus. Postea surgant pœnitentes, et diaconus, qui est a parte eorum, dicat: « Redintegra in eis. » Et moneantur ab episcopo, ut quod pœnitendo diluerunt, iterando non renovent. Et ponat↔sic dominus episcopus antiphonam <i>Venite</i>, et chorus similiter cum episcopo, sequiturque psalmus <i>Benedicam Dominum</i>.</p>
<p>Et finitis eiusdem psalmi versibus, semper sequatur <i>In Domino laudabitur</i> [...] Interim pœnitentes manuatim ab archidiacono reddantur episcopo, et episcopus reddat diacono, qui ex parte eius est, et ordinatim congregentur, sicque restituentur gremio ecclesiæ. Deinde incipiat episcopus prædicare contra ieiunos: « Audistis fratres carissimi qualiter primus homo Adam » [...]</p>	<p>Et finitis eiusdem psalmi versibus, semper sequatur antiphona <i>In Domino</i>. Interim pœnitentes manuatim ab archidiacono reddantur episcopo, et episcopus reddat diacono, qui ex parte eius fuerit, et ordinati congregentur, sicque restituentur ecclesiæ.</p>
<p>Deinde incipiat episcopus antiphonam <i>Cor mundum crea in me Deus</i> cum psalmo <i>Miserere mei Deus</i>. Quo finito, prosternat se pontifex una cum pœnitentibus in oratorio, clero faciente litaniam.</p>	<p>Deinde in medio ecclesiæ imponat dominus episcopus antiphonam <i>Cor mundum</i> cum psalmo <i>Miserere</i>. Quo finito, prosternat se episcopus cum pœnitentibus in orationem, clero faciente litaniam, et interseratur in litaniam: « Ut presentibus famulis tuis peccatorum suorum veniam donare digneris. »</p>
<p>Qua expleta, dicat « Kyrie » [...]</p>	<p>Finita litaniam, dicat « Kyrie », preces, orationes.</p>
<p>Tunc elevent se pœnitentes a terra, et osculetur eos episcopus singulos.</p>	<p>Tunc absolvat eos pontifex, ita dicendo: « Dominus Iesus Christus. » Hic aspergat eos pontifex, et thurificet, postea dicat: « Exsurgite qui dormitis resurgite a mortuis et illuminabit vos Christus. »</p>
<p>Tunc elevent se pœnitentes a terra, et osculetur eos episcopus singulos.</p>	<p>Tunc pœnitentes ↔ elevent se a terra, et osculetur eos episcopus singulos.</p>

Qu / H 6 / f 5 / in missa (H | P | M S t r)

ORDO^H IN DIE CENÆ | CENA DOMINI. Hora vero^H *tertia* sonetur signum, ut omnes veniant in ecclesiam, in qua chrisma debet consecrari. Ipso die^H sonetur campana ad missam et ad ceteras horas, sicut mos est diebus sollempnibus, et sic sileant usque in Sabbato Sancto. | et dimittentur usque missam Magni Sabbati [...] Tunc dicatur secreta et præfatio atque | Sequitur *Te igitur clementissime Pater*^P usque ad eum | illum locum, ubi dicitur: « Non æstimator meriti sed veniæ quæsumus admitte largitor, Per Dominum. »^H [...] Tunc dominus pontifex [...] frangat | Deinde dividat oblatas presbyter^P ad dividendum, | frangendum, et^P sumatque^H de ipsis oblati^H integras oblatas,^P ad servandum usque mane diei Parasceven, | Parasceve, de quibus communicent absque | cum Sanguine Domini. Sanguis vero Domini^P eadem die penitus consumetur. Et schola dicat: | consumatur. Et cantores dicant: *Agnus Dei*, et | sed osculum non detur [...] Fractis autem^P oblati, communicent presbyteri et | quam diaconi et ceteri omnes [...] Lectio non dicatur, nec versus, sed tantum^H antiphona *Cenantibus autem*. Psalmus:^P *Magnificat anima*.^P [...] ^{xv} « Benedicamus Domino, Deo gratias.^P »^{xvi} Expletis omnibus, | His peractis, procedat dominus pontifex cum omni alacritate | episcopus cum presbyteris et clero, similiter ante cibum vel post cibum, | in ecclesiam circa horam vesperorum, et eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit [...] Illo | Et episcopo primo incipiente, mutuatim pedes lavent et distergant [...] | laventur, et linteo tergantur [...] Postea venientes presbyteri et diaconi | diacones in ecclesiam, denudent altaria, cantantes antiphonam^{MStr} *Diviserunt sibi vestimenta mea et*. Tunc sequitur responsorium^P *Ierusalem luge et excue te vestibus* | cum versu, sine « Gloria ».

^{xv} **MStr** hucusque tacet, sed hinc incipitur.

^{xvi} **H** omittit, **P** hinc tacet.

H	P	MStr
<p>ORDO IN DIE CENÆ DOMINI [...] Hora vero tertia sonetur signum, ut omnes veniant in ecclesiam, in qua chrisma debet consecrari. Ipso die sonetur campana ad missam et ad ceteras horas, sicut mos est diebus sollempnibus, et sic sileant usque in Sabbato Sancto.</p> <p>Presbyteri vero et ceteri clerici induant se vestimentis sollempnibus, et diaconi dalmaticis atque subdiaconi albis sericis, et stent in ordine suo singuli in ecclesia, exspectantes, usquedum dominus pontifex veniat cum processione plenaria ad missam, sicut diebus sollempnibus solet, cum septem diaconibus et totidem subdiaconibus et ceroferariis, et duobus thuribulis cum incenso.</p> <p>Cantor autem et schola, statim ut iussum fuerit, imponant introitum ad missam cum psalmo et « Gloria » et <i>Kyrie eleison</i> cum laude Christi. Tunc dicat pontifex: <i>Gloria in excelsis Deo</i>, et sonentur campanæ. Quo finito, dicat orationem pleniter, sicut aliis diebus.</p> <p>Tunc legatur epistola Pauli ad Corinthios. Deinde sequatur gradus et evangelium secundum Iohannem. Ante evangelium portentur candelæ et incensum, sicut mos est. Perlecto evangelio, dicat pontifex: « Dominus vobiscum » et « Oremus ». Deinde offertorium, offerentibus presbyteris et ceteris, qui voluerint.</p> <p>Tunc dicatur secreta et præfatio atque <i>Te igitur usque ad eum locum, ubi dicitur: « Inter quorum nos consortium non æsti-</i></p>	<p>IN CENA DOMINI hora tertia</p> <p>sonetur campana ad missam et ad ceteras horas, et dimittentur usque missam Magni Sabbati, quas tunc sonabitur ad eundem cantum, scilicet <i>Gloria in excelsis Deo</i> [...]</p> <p>Sequatur epistola [...]</p> <p>Postea canatur <i>Sanctus sanctus sanctus</i>. Sequitur <i>Te igitur clementissime Pater usque ad illum locum, ubi dicitur: « Intra</i></p>	

H	P	MStr
<p>mator meriti sed veniæ quæsumus admitte largitor, Per Dominum. » [...] Tunc dominus pontifex lavet manus, et diaconi vadant ad altare, et discooperiant sancta, et pontifex, veniens ad altare, frangat oblatus ad dividendum, sumatque de ipsis oblatibus integras, ad servandum usque mane diei Parasceven, de quibus communicent absque Sanguine Domini. Sanguis vero eadem die penitus consumetur.</p> <p>Et schola dicat: Agnus Dei tertio, et osculum non detur.</p> <p>Communio dicatur <i>Dominus Iesus</i> cum psalmo et « Gloria ».</p> <p>Fractis oblatibus, communicent presbyteri et diaconi et ceteri omnes, dum celebretur vespera [...]</p> <p>Lectio non dicatur, nec versus, sed tantum antiphona Cenantibus autem. Magnificat, et ita perficiatur missa ordine suo, et tunc diaconus: « Ite missa est. » [...]</p> <p>Expletis omnibus, procedat dominus pontifex cum omni alacritate, cum presbyteris et clero, similiter ante cibum vel post cibum, eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit.</p>	<p>quorum nos consortium non æstimator meriti. » Infra actionem: « Communicantes [...] »</p> <p>Deinde</p> <p>dividat oblatus presbyter ad frangendum, et sumat de ipsis integras oblatibus, ad servandum usque mane diei Parasceve, de quibus communicent cum Sanguine Domini. Sanguis vero Domini eadem die penitus consumatur.</p> <p>Et cantores dicant: Agnus Dei, sed osculum non detur.</p> <p>Fractis autem oblatibus, communicent presbyteri, quam diaconi et ceteri omnes. Post <i>Agnus Dei</i> dicatur a cantoribus: [...]</p> <p>Lectio non dicatur, nec versus. Antiphona: Cenantibus autem. Psalmus: <i>Magnificat anima.</i> Postea presbyter dicat post communionem <i>Refecti vitalibus alimentis</i> [...] Et diaconus dicat: « Benedicamus Domino, Deo gratias. »</p>	<p>Agnus Dei ter dicatur cum « Miserere nobis » [...]</p> <p>Ad vespertas: « Benedicamus Domino. » Benedictio datur.</p> <p>His peractis, procedat episcopus cum presbyteris et clero in ecclesiam circa horam vesperturam, et eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit.</p> <p>Et cum illuc pervenerit, incipiat subdiaconus epistolam Pauli sine titulo in modum lectionis <i>Convenientibus vobis in unum,</i> require ante, in Cena Domini. Qua finita, diaconus incipiat evangelium <i>Ante diem festum Pascha,</i> require, ubi supra. Finito evangelio, dicitur</p>

H	P	MStr
<p>Illo primo incipiente, mutuatim pedes lavent et distergant, canentes antiphonam <i>In illo tempore, Ante diem festum</i> [...] Hic præcingit se dominus episcopus linteo: « Linteo præcinxit se », et hic ponatur aqua in pelvim: « Misit aquam in pelvim ». Hic incipiat pedes lavare: « Cœpit lavare pedes discipulorum » [...] Post hæc [?] [...] Et sequuntur [?] <i>Adesto Domine nostræ servitutis officio</i> [...]</p> <p>Postea venientes presbyteri et diaconi in ecclesiam, denudent altaria, cantantes: <i>Diviserunt sibi vestimenta mea, Ierusalem luge</i> et exue te vestibus.</p> <p>Deinde cantetur completorium privatim.</p>	<p>A vespera huius diei nuda sunt altaria usque mane sabbati.</p> <p>Ad completorium non dicatur « Convertite nos » nec « Deus in adiutorium », sed sic incipiatur: psalmus <i>Cum invocarem</i> per ordinem, nec hymnus dicatur, nec capitulum, nec versus, sed tantummodo oratio <i>Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam</i>, Neque Benedicamus dicatur.</p>	<p>sequens oratio: [...]</p> <p>Deinde cantor incipiat antiphonam <i>Ante diem festum Paschæ</i> aut <i>Cena facta dixit</i> cum sequentibus antiphonis, sicut in libris continentur. Interim, dum antiphonæ cantantur, in pelvim aqua ponatur.</p> <p>Et episcopo primo incipiente, mutuatim pedes laventur, et linteo tergantur. Post hæc sequuntur versiculi [...] Post hæc faciat episcopus sermonem ad clerum. Quo finito, in redeundo dicitur hymnus <i>Tellus ac æthera iubilat</i>.</p> <p>Postea venientes presbyteri et diacones in ecclesiam, denudent altaria, cantantes antiphonam <i>Diviserunt sibi vestimenta mea</i> et. Tunc sequitur responsorium <i>Ierusalem luge</i> cum versu, sine « Gloria ».</p>

Qu / H 6 / f 6 (H | P | M N S t r | M S t r)

ORDO IN DIE^H PARASCEVEN.^{xvii} In Parasceve^H hora sexta conveniant omnes ecclesiastici in ecclesiam^{xviii} clerici et laici,^{MStr} necnon præparent, ut mos est,^H salutiferam salutare^P crucem. Et præparent^{xix} se presbyteri et ceteri laici,^{MStr} quantum opus↔sit ad ministrandum domino pontifici, ad missam^{xx} cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus quadragesimalibus^{xxi} induti, scilicet planetis fuscis, non nudis pedibus, non enim licet presbyterum aut diaconem vel acolythum ad altare ministrare nudis pedibus [...],^P mittaturque^{xxii} parvum linteum super altare↔nudum desub evangelio.^{xxiii xxiv} Ante evangelium vero non portentur candelæ vel | neque incensum. Et ut venerit presbyter vel pontifex^H ante altare sanctæ crucis,^P dicat: *Oremus, Deus a quo et Iudas reatus sui panam et confessionis suæ latro præmium sumpsit*^{xxv} [...] ^{xxvi} Evangelium dum legitur, et pervenitur usque « Diviserunt sibi vestimenta mea », ^H tollatur | tollitur linteum de altari. ^{xxvii} Evangelio finito, vadat pontifex aut^H presbyter et diaconus cum eo,^H et dicat^{xxviii} orationes, sicut in libro sacramentorum^H continetur | continentur: *Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei* [...] ^{xxix} His | Quibus expletis, duo acolythi præparati portent crucem velatam de sacrario, sequentibus presbyteris casulis indutis, et cantantibus hos^{MNStr} versus sequentes | subsequentes: *Popule meus* [...] Econtrario | Sequitur a duobus clericis | cantoribus: *Agios* [...] ^{xxx} Deinde chorus respondeat: ^{xxxi} *Sanctus Deus sanctus fortis sanctus immortalis*^P [...] ^{xxxii} Item presbyteri dicant,^{MNStr} *Quia eduxi te* [...] ^{xxxiii} Deinde | Tunc | Finito sermone, pontifex^{H, MStr} | presbyter^{P, MNStr} accipiens^{xxxiv} casulam de cruce, et ^{xxxv} incipiat^{H, MStr} | dicat^{P, MNStr} alta voce: *Ecce lignum crucis* [...] ^{xxxvi} Oratio | Sequuntur orationes ad crucem↔adorandam: *Domine Iesu Christe Deus verus de Deo* [...] ^{xxxvii} Salutata autem ^{xxxviii} cruce tam a sacerdote^{xxxix} seu^H antistite,^{xl} ↔quam et^P a ceteris, veniat pontifex vel^{MNStr} sacerdos sive episcopus^H festivis indutus ornamentis^{xli} ante sanctum altare, et exspectet ibi,^{xlii} quousque Corpus Domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem, et cum eo duo [vel tres↔clerici vadant ad locum, ubi pridie Corpus Domini servabant,^{xliii} et inde sublaturum,^{xliv} cum magna reverentia tollant, sacerdotique^H | pontifici^{MNStr} ad altare^{xlv} deferant, ^{xlvi} cantantes^{H, MNStr} | cantando^{P, MStr}↔hos versus]: *Laudes omnipotens ferimus tibi* [...] Versibus^{xlvii} finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare, tunc^{MStr} procedensque^{xlviii} episcopus^{xlix} sive sacerdos^{MStr} ante altare, et^{MStr} faciat communem confessionem, videlicet « Confiteor Deo », ^{MStr} et osculato altari,^l Corpus Domini et calicem sine sacramento^{H, MStr} | sancto^{P, MNStr} vino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens,^{li} canente | cantante | cantet ipso^{lii} communionem *Hoc corpus quod pro* [...] Et hoc dicto, super altare sacerdos^{liii} ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime^{liv} dicat^{lv} hanc orationem: ^{lvi} *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem* [...] Hac^{H, P} | Qua^{MNStr, MStr} finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti et divina institutione formati,^H Pater noster, Sed^{lvii} libera nos quæsumus.^P » Ita per ordinem usque↔« Per omnia sæcula sæculorum ». Et respondeant↔omnes: ^{lviii} « Amen. » ^{lix} Sed^{lx} Tunc sumat de sancta,^P | pontifex accipiat^{MNStr} | sacerdos accipiens^{MStr} ^{lxi} Corpus Domini, et frangat, mittatque^{lxii} in calicem, nihil dicens, nisi forte aliquid secreto dicere vult,^P ^{lxiii} et sic enim^P sanctificatur^{lxiv} vinum non sacramentum per panem sanctificatum.^P Et nec^{H, P} |

Neque^{MNStr, MStr} « Pax Domini », neque^{lxv} *Agnus Dei* dicatur, ^{lxvi} nec^{lxvii} osculum detur. Sed^{H, P} | Deinde^{MNStr, MStr} communicantes↔singuli, et^{MStr} in sua redeant loca. ^{lxviii} Vesperaque^H cantetur^H | canatur^{MNStr} | cantatur^{MStr} *privatim*, hoc modo:^H | scilicet^{MStr} psalmi sine « Gloria Patri »:^{MStr} *Confitebor, Domine probasti me, Eripe me, Domine clamavi, Voce mea, Magnificat.* ^{lxxx} Et^{lxxxi} sub silentio: Pater noster. Oratio: *Respice quasumus Domine super hanc familiam.*^{MStr} ^{lxxxii} Deinde ostiis ecclesiae diligenter seratis, omnibus laicis et feminis^H exclusis, presbyteri,^H diaconi, et^{MNStr} subdiaconi et acolythi cum candelis et incenso pergant illuc, ubi post salutationem crucem reposuerunt, et inde levantes eam, portent ante altare sanctae crucis, | ad locum, ubi antea adoraverunt eam. | sepulcrum parare voluerint. Ibiq̄ue super scamnam | scamna ponatur, et^{MNStr} thurificetur, et diligenter linteamine et desuper pallio cooperiatur. Sed interim, dum crucem levant, et de loco ad locum^H portant, [ista responsoria↔silenter↔decantentur: [...]] Novissime Corpus Domini in unam valde mundam pyxidem mittatur, sigilloque vel clave | clavi ecclesiae sigilletur, atque subtus linteamen et pallium ad pectus sanctae crucis collocetur, et haec antiphonae decantentur: | dicatur responsorium *Sepulto Domino signatum est monumentum,*^H antiphona:^{MNStr} *In pace in idipsum dormiam,*^H antiphona:^{MNStr} *Caro mea requiescet in spe.*^H His ita peractis, et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum Corpus dominicum^H custodiant in | cum psalmis et ceteris orationibus, ipse clerus, antequam redeat, flexis genibus, hanc orationem^H dicat antiphonam:^{MNStr} *Adoramus te Christe [...]*

- xvii **P:** Parasceve
xviii **MStr** omittit *omnes ecclesiastici*
xix **MStr:** *parent*
xx **MStr** omittit *ad missam*
xxi **H** omittit *quadragesimalibus*
xxii **MStr:** *et mittatur*
xxiii **MStr** omittit *desub evangelio*
xxiv **MStr** hinc tacet.
xxv **P** omittit *Deus ... sumpsit*
xxvi **MStr** reincipitur, **P** autem differt.
xxvii **MStr** sequentibus differt, sed habet verba *presbyter dicat orationes*
xxviii **H:** *det*
xxix **MNStr** hucusque deest, sed incipitur abhinc; **H** et **P** sequentibus differunt.
xxx **P** reincipitur.
xxxi **MStr:** *dicat*
xxxii **MStr** hinc tacet.
xxxiii **MStr** reincipitur, sed differt usque ad *et incipiat* exclusive; habet autem verbum *pontifex*.
xxxiv **MNStr:** *accipiat*
xxxv **H** et **P** omittunt.

- xxxvi **MNStr** hinc tacet, **P** differt.
- xxxvii **MNStr** reincipitur, **MStr** tacet.
- xxxviii **MNStr** omittit.
- xxxix **MNStr**: *pontifice*
- xl **MNStr** omittit.
- xli **MNStr** omittit *festivis ... ornamentis*, sed habet *indutus*.
- xlii **MNStr** omittit.
- xliii **MNStr**: *servabatur*
- xliv **P** omittit.
- xlv **P** omittit *ad altare*.
- xlvi Hinc omnes fontium consentiunt.
- xlvii **MStr**: *His*
- xlviii **MStr** omittit *-que*
- xlix **P**: *presbyter*
- l **MStr** pro *osculato altari* habet *et osculetur altare*.
- li **P**: *accipiat*, et hinc usque ad *Hoc dicto* exclusive differt.
- lii **MNStr** omittit.
- liii **MNStr** et **MStr** omittunt.
- liv **MStr**: *humilissime*
- lv **MNStr**: *dicant*
- lvi **P** et **MStr** omittunt *banc orationem*.
- lvii **P** et **MNStr** omittunt.
- lviii **P** omittit *Et ... omnes*
- lix **H** omittit sequentia usque ad *Et nec* exclusive.
- lx **P** omittit.
- lxi **P** omittit *Corpus ... frangat*
- lxii **P**: *et ponat*
- lxiii **P** omittit *et sic*
- lxiv **MStr**: *sacratum*
- lxv **H**: *nec*
- lxvi **MNStr** omittit *nec ... detur*
- lxvii **H**: *neque*
- lxviii **P** sequentibus differt, et a *Deinde* tacet.
- lxix **H** omittit *Eripe me*
- lxx **H** omittit.
- lxxi **MNStr** omittit.
- lxxii **MStr** hinc differt.

H	P	MNStr	MStr
<p>ORDO IN DIE PARASCEVEN.</p> <p>In Parasceve hora sexta conveniant omnes ecclesiastici in ecclesiam, necnon præparent, ut mos est, salutiferam crucem.</p> <p>Et præparent se presbyteri et ceteri, quantum sit↔opus ad ministrandum domino pontifici, ad missam cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus induti,</p> <p>mittaturque parvum linteum super altare nudum desub evangelio.</p> <p>Ante evangelium vero non portentur candelæ vel incensum.</p> <p>Et ut venerit presbyter vel pontifex ante altare, dicat: <i>Oremus, Deus a quo et Iudas reatus sui pœnam et confessionis suæ latro præmium sumpsit.</i></p>	<p>ORDO IN PARASCEVE.</p> <p>Hora sexta conveniant omnes ecclesiastici in ecclesiam salutiferam salutare crucem.</p> <p>Et præparent se presbyteri et ceteri, quantum opus sit ad ministrandum, ad missam cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus quadragesimalibus induti, scilicet planetis fuscis, non nudis pedibus, non enim licet presbyterum aut diaconem vel acolythum ad altare ministrare nudis pedibus.</p> <p>Procedentes itaque de sacrario usque ad altare absque ullo cantu, prostratu omni corpore in terram diutius, et oratione completa, absque osculato altari, vadant ad sedem presbyteri more solito,</p> <p>mittaturque parvum linteum super altare nudum desub evangelio.</p> <p>Ante evangelium non portentur candelæ, neque incensum.</p> <p>Et ut venerit presbyter ante altare sanctæ crucis, dicat: [...]</p>		<p>ORDO IN PARASCEVEN.</p> <p>Hora sexta conveniant in ecclesiam clerici et laici.</p> <p>Et parent se presbyteri et laici, quantum opus sit ad ministrandum domino pontifici, cum cantoribus et reliquis ministris vestibus quadragesimalibus,</p> <p>et veniant ad altare, ubi officium agatur.</p> <p>Et mittatur parvum linteum super nudum↔altare.</p>

H	P	MNStr	MStr
<p>Tunc legatur lectio <i>In tribulatione</i>.</p> <p>Sequitur tractus <i>Domine audi</i> cum quinque versibus.</p> <p>Item, alia oratio, diacono pronuntiante: « Flectamus genua, Levate »: <i>Deus qui peccati veteris hereditariam mortem in qua posteritatis genus omne successerat.</i></p> <p>Postea legitur lectio: <i>Dixit Dominus ad Moysen et Aaron mensis iste principium mensium vobis.</i></p> <p>Sequitur tractus <i>Eripe me Domine ab homine malo.</i></p> <p>Deinde legatur evangelium, ubi non dicitur « Dominus vobiscum », sed tantum « Passio Domini nostri Iesu Christi ». <i>In illo tempore, Egressus Iesus trans torrentem Cedron</i>, nec incensum ibi portetur.</p> <p>Evangelium dum legitur, et pervenitur usque « Diviserunt sibi vestimenta mea », tollatur lintheum de altari.</p> <p>Evangelio finito, va-</p>	<p>Quo expleto, lectio sequatur sine titulo <i>In tribulatione sua mane consurgent ad me</i>, absque oratione.</p> <p>Qua finita, tractus dicitur a duobus sacerdotibus <i>Domine audi</i>.</p> <p>« Oremus, Flectamus genua. » <i>Deus a quo et Iudas.</i></p> <p>Lectio secunda: <i>Dixit Dominus ad Moysen</i>, similiter sine titulo.</p> <p>Tractus <i>Eripe me</i> prosequatur ab aliis quattuor sacerdotibus.</p> <p>Quo finito, legatur absque salutatione passio Domini. Sic incipe sine titulo: <i>Egressus Iesus trans torrentem Cedron</i>.</p> <p>Hac expleta, statim duo diacones nudant altare sindone, quæ prius fuerat sub evangelio posita, alii vero parant sindones duas sibi invicem coherentes, antequam legatur passio Domini, et in eo versu, ubi legitur: « Partiti sunt vestimenta mea », scindunt hinc inde ipsas sindones desuper altare in modum furantis, et secum auferentes.</p> <p>Evangelio finito, va-</p>		<p>Et lector incipiat legere sine titulo hanc prophetiam: <i>In tribulatione</i> [...]</p> <p>Quo finito, sacerdos dicat: « Oremus, Flectamus genua, Levate. »</p> <p>Oratio: <i>Deus a quo et Iudas</i>, require, ubi supra.</p> <p>Sequitur prophetia sine titulo: ↔ <i>Dixit Dominus ad Moysen</i> [...]</p> <p>Tractus: <i>Eripe me</i> [...]</p> <p>Passio incipiatur sine « Dominus vobiscum » et sine titulo: <i>Egressus Iesus cum discipulis suis trans torrentem Cedron</i> [...] Flecte genua, lege <i>Credo</i>. [...]</p> <p>Finito evangelio, tollitur lintheum de altari,</p> <p>et presbyter dicat ora-</p>

H	P	MNStr	MStr
<p>dat pontifex aut presbyter et diaconus cum eo, et det orationes, sicut in libro sacramentorum continetur: <i>Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei.</i></p> <p>Post has orationes sternantur tapetia ad adorandam crucem. Deinde præparetur crux ad portandum ante altare. Qui incipiant ab oriente hos versus canentes, duo presbyteri veniant: <i>Popule meus</i> [...] Duo clerici: <i>Agios</i> [...] Chorus: <i>Sanctus Deus</i> [...]</p> <p>Deinde pontifex, accipiens casulam, incipiat alta voce: <i>Ecce lignum crucis</i> [...]</p> <p>Oratio ad crucem adorandam: <i>Domine Iesu Christe Deus verus de Deo</i> [...]</p>	<p>dat presbyter, et dicat orationes, sicut in libro continentur: <i>Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei</i> [...]</p> <p>Finitis orationibus, duo presbyteri, stantes retro altare, incipiant: <i>Popule meus</i>. Diacones, baiuli reliquiarum, cantent: <i>Aios</i> [...] Chorus respondeat: <i>Sanctus Deus sanctus fortis sanctus immortalis. Item presbyteri: Quia eduxi te.</i> Baiuli reliquiarum: <i>Aios o Theos.</i> Chorus respondeat: <i>Sanctus Deus.</i> Presbyteri: <i>Quid ultra debui.</i> Baiuli reliquiarum: <i>Aios o Theos.</i> Chorus respondeat: <i>Sanctus Deus.</i></p> <p>Tunc presbyter, accipiens casulam de cruce, dicat alta voce: <i>Ecce lignum crucis.</i> Psalmus: <i>Beati immaculati</i> usque « In quo corrigit ». Iterum: <i>Ecce lignum.</i></p> <p>Dein prosternant se in terram adorare crucem, cantantes has orationes: <i>Domine Iesu Christe verus de Deo</i> [...] Ceteri interim cantent: <i>Dum Fabricator mundi,</i> versus:</p>	<p>His expletis, duo acolythi præparati portent crucem velatam de sacrario, sequentibus presbyteris casualis indutis, et cantantibus hos versus sequentes: <i>Popule meus</i> [...] Econtrario a duobus clericis: <i>Agios</i> [...] Deinde chorus respondeat: <i>Sanctus Deus</i> [...] Item presbyteri dicant: <i>Quia eduxi te</i> [...]</p> <p>Tunc fiat sermo ad populum.</p> <p>Finito sermone, accipiat presbyter casulam de cruce, et dicat alta voce: <i>Ecce lignum crucis</i> [...]</p>	<p>tiones sollemnes, sic inchoans sine « Flectamus »: <i>Oremus dilectissimi nobis pro Ecclesia sancta Dei</i> [...] Ad subsequentem collectam non dicitur « Flectamus genua », eo quod Iudæi flexis genibus illuserunt Domino Deo [...]</p> <p>Quibus expletis, duo acolythi præparati portent crucem velatam de sacrario, sequentibus presbyteris casualis indutis, et cantantibus versus subsequentes: <i>Popule meus</i> [...] Sequitur a duobus cantoribus: <i>Agios</i> [...] Deinde chorus dicat: <i>Sanctus Deus</i> [...]</p> <p>Tunc sint ibi tapetia strata ad prosternendum domino pontifici, et ipse pontifex sive sacerdos discooperiat crucem, et incipiat alta voce: <i>Ecce lignum crucis</i> [...] Iterum dicat sacerdos: [...] et tertio altius: [...]</p> <p>Sequuntur orationes ad adorandam↔crucem: <i>Domine Iesu Christe verus de Deo</i> [...] Tunc pontifex sive sacerdos salutet crucem cum omni clero et populo.</p>

H	P	MNStr	MStr
	<i>O admirabile pretium.</i> Sequuntur versus: <i>Cru</i> <i>fidelis</i> . Sequuntur alii versus: <i>Pange lingua</i> .	Sequitur hymnus can- tandus a duobus canto- ribus, stantibus infra cho- rum: <i>Cru</i> <i>fidelis</i> [...]	↓ Tunc duo pueri vocife- rati cantent: <i>Cru</i> <i>fide-</i> <i>lis</i> .
Salutata autem cruce tam a sacerdote seu antistite, quam a ceteris, veniat sacerdos si- ve episcopus festi- vis indutus ornamentis ante sanctum altare, et ex- spectet ibi, quousque Corpus Domini ab archidiacono deferatur sibi.	Salutata autem cruce tam a sacerdote, quam ↔antistite, et a ceteris, veniat sacerdos festi- vis indutus ornamentis ante sanctum altare, et exspectet ibi, quousque Corpus Do- mini ab archidiacono deferatur sibi.	Salutata cruce tam a pontifice, quam a ceteris, veniat pontifex vel sacerdos indutus ante sanctum altare, et ex- spectet, quousque Cor- pus Domini ab archidiacono deferatur sibi.	
Archidiaconus autem, et cum eo duo vel tres clerici vadant ad lo- cum, ubi pridie Cor- pus Domini servabant, et inde sublatum, cum magna reverentia tol- lant, sacerdotique ad al- tare deferant, cantan- tes hos versus: <i>Laudes omnipotens ferimus ti-</i> <i>bi</i> [...]	Archidiaconus autem et cum eo duo clerici ↔vel tres vadant ad locum, ubi pridie Cor- pus Domini servabant, et inde cum magna re- verentia deferant, can- tando hos versus: <i>Lau-</i> <i>des omnipotens feri-</i> <i>mus tibi</i> .	Archidiaconus autem, et cum eo duo vel tres clerici vadant ad lo- cum, ubi pridie Cor- pus Domini servabatur, et inde sublatum, cum magna reverentia pon- tifici ad altare deferant, cantantes hos versus: <i>Laudes omnipotens fe-</i> <i>rimus tibi</i> [...]	Postea duo diaconi, ac- cipientes Corpus Domi- ni pridie reservatum, cum ministris et lumina- ribus ac thuribulo por- tent coram altari, hos ver- sus↔cantando: <i>Lau-</i> <i>des omnipotens feri-</i> <i>mus tibi</i> [...]
Versibus finitis, ex- tendat archidiaconus corporale super nu- dum altare, procedens- que episcopus ante al- tare, faciat commu- nem confessionem, et osculato altari, Cor- pus Domini et cali- cem sine sacramento vino et aqua mixto de ma- nu archidiaconi accipi- ens, canente ipso commu- nionem <i>Hoc corpus quod pro</i> [...]	Versibus finitis, ex- tendat archidiaconus corporale super nu- dum altare, procedens- que presbyter ante al- tare, faciat commu- nem confessionem, et osculato altari, Cor- pus Domini et cali- cem sine sacramento vino et aqua mixto de ma- nu archidiaconi accipi- at, et inclinatus erigat se, et dicat: <i>Hoc corpus quod pro</i> , <i>Respice quæsumus Do-</i> <i>mine super hanc familiam</i> <i>tuam</i> .	Versibus finitis, ex- tendat archidiaconus corporale super nu- dum altare, procedens- que episcopus ante al- tare, faciat commu- nem confessionem, et osculato altari, Cor- pus Domini et cali- cem sine sacramento vino et aqua mixto de ma- nu archidiaconi acci- piens, cantet: <i>Hoc cor-</i> <i>pus quod pro</i> .	His finitis, extendat archidiaconus corpo- rale super nudum al- tare. Tunc procedens episcopus sive sacer- dos ante altare, et faci- at communem confes- sionem, videlicet « Con- fiteor Deo », et osculetur altare, Corpus Domini et calicem sine sacra- mento vino et aqua mixto de manu archidiacono accipiens, cantante <i>Hoc corpus quod pro</i> [...]

H	P	MNStr	MStr
<p>Et hoc dicto, super altare sacerdos ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime dicat hanc orationem: <i>Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem</i> [...]</p> <p>Hac finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti et divina institutione formati, Pater noster, Sed libera nos. »</p> <p>Ita per ordinem usque « Per omnia sæcula sæculorum ». Et respondeant↔omnes: « Amen. »</p>	<p>Et hoc dicto, super altare sacerdos ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime dicens: <i>Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem</i>.</p> <p>Hac finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus, Pater noster, Libera nos quæsumus,</p> <p>Per omnia sæcula sæculorum, Amen. »↔ Et ita per ordinem usque.</p> <p>Tunc sumat de sancta, et ponat in calicem, nihil dicens, nisi forte aliquid secreto dicere vult. Sanctificatur enim vinum non sacramentum per panem sanctificatum.</p>	<p>Et hoc dicto, super altare ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime dicant hanc orationem: <i>Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem</i> [...]</p> <p>Qua finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti, Pater noster. »</p> <p>Ita per ordinem usque « Per omnia sæcula sæculorum ». Et omnes respondeant: « Amen. »</p> <p>Sed pontifex accipiat Corpus Domini, et frangat, mittatque in calicem, nihil dicens, et sic sanctificatur vinum.</p> <p style="text-align: center;">↕</p>	<p>Et hoc dicto, super altare ponens calicem, ordinansque oblatas, humilissime dicat: <i>Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem</i> [...]</p> <p>Qua finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti, Pater noster, Sed libera nos »</p> <p>Ita per ordinem usque « Per omnia sæcula sæculorum ». Et omnes respondeant: « Amen ».</p> <p>Sed sacerdos accipiens Corpus Domini, et frangat, mittatque in calicem, nihil dicens, et sic sacramentum vinum. Interim sumat Corpus Domini, dicens: [...]</p> <p>Quando sumit sanguinem, nihil dicat.</p> <p style="text-align: center;">↕</p>
<p>Et nec « Pax Domini », neque <i>Agnus Dei</i> dicatur, neque osculum detur.</p> <p>Sed communicantes singuli, in sua redeant loca.</p>	<p>Et nec « Pax Domini », nec <i>Agnus Dei</i> dicatur, nec osculum detur.</p> <p>Sed communicantes singuli, in sua redeant loca.</p> <p>[?] vertens se ad populum, dicat: [?] <i>Spiritus Sancti, Ite in pace</i>. Si presbyter communicans nulla ratione, nisi pro infirmis, quicumque de Corpore et Sanguine dimittat.</p>	<p>Neque « Pax Domini » nec <i>Agnus Dei</i> dicatur.</p> <p>Deinde singuli communicantes, in sua redeant loca.</p>	<p>Neque « Pax Domini » nec <i>Agnus Dei</i> dicatur, nec osculum detur.</p> <p>Deinde singuli communicantes, et in sua redeant loca.</p>
<p>Vesperaque cantetur privatim hoc modo: <i>Confitebor, Domine pro-</i></p>	<p>Ad vespas non dicitur « Deus in adiutorium meum », neque « Gloria</p>	<p>Vespera canatur privatim. Psalmi: <i>Confitebor, Domine probasti,</i></p>	<p>Vespera cantatur privatim, scilicet psalmi sine « Gloria Patri »: <i>Confite-</i></p>

H	P	MNStr	MStr
<p><i>basti me, Domine clamavi, Voce mea.</i> Et sub silentio: <i>Pater noster.</i> Oratio: <i>Respice quæsumus Domine super.</i></p> <p>Deinde, ostiis ecclesiæ diligenter seratis, omnibus laicis et feminis exclusis, presbyteri, diaconi, subdiaconi et acolythi cum candelis et incenso pergant illuc, ubi post salutationem crucem reposuerunt, et inde levantes eam, portent ante altare sanctæ crucis, ubi antea adoraverunt eam.</p> <p>Ibique super scamnam ponatur, thurificetur, et diligenter linteamine et desuper pallio cooperiatur. Sed interim, dum crucem levant, et de loco ad locum portant, ista responsoria silenter decantentur: [...]</p> <p>Novissime Corpus Domini in unam valde mundam pyxidem mit-</p>	<p>Patri ». Leguntur psalmi <i>Confitebor tibi Domine quoniam audisti.</i> Psalmus: <i>Domine probasti.</i> Psalmus: <i>Eripe me Deus.</i> Psalmus: <i>Domine clamavi.</i> Psalmus: <i>Voce mea.</i> Antiphona: <i>Christus factus est.</i> Sequitur antiphona <i>Cum accepisset acetum.</i> Psalmus: <i>Magnificat.</i> Genu flexo, psalmus: <i>Miserere mei Deus secundum.</i> Psalmus: <i>Domine exaudi orationem, auribus percipe.</i> Oratio: <i>Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam.</i></p>	<p><i>Eripe me, Domine clamavi, Voce mea, Magnificat</i> sub silentio. <i>Pater noster.</i> Oratio: <i>Respice quæsumus Domine super hanc.</i></p> <p>Deinde, ostiis ecclesiæ diligenter seratis, omnibus laicis exclusis, diaconi et subdiaconi et acolythi cum candelis et incenso pergant illuc, ubi post salutationem crucem reposuerunt, et inde levantes eam, portent ad locum, ubi sepulcrum parare voluerint.</p> <p>Ibique super scamna ponatur et thurificetur, et diligenter linteamine et desuper pallio cooperiatur. Sed interim, dum crucem levant et de loco portant, decantentur↔silenter ↔ista responsoria: [...]</p> <p>Novissime Corpus Domini in unam valde mundam pyxidem mit-</p>	<p><i>bor, Domine probasti me et, Eripe me, Domine clamavi, Voce mea, Magnificat,</i> et sub silentio <i>Pater noster.</i> Oratio: <i>Respice quæsumus Domine super hanc familiam [...]</i></p> <p>Tunc sacerdos, exuta casula, cum ministris suis recondat crucem cum sacramento in medio ecclesiæ ad modum domini sepulcri.</p> <p>Et Corpus Domini collocetur↔super pectus crucis, adhibito thuri-</p>

H	P	MNStr	MStr
<p>tatur, sigilloque vel clave ecclesiae sigilletur, atque subtus linteamen et pallium ad pectus sanctae crucis collocetur, et haec antiphonae decantentur: <i>Sepulto Domino signatum est monumentum, In pace in idipsum dormiam, Caro mea requiescet in spe.</i> His ita peractis, et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum Corpus dominicum custodiant in psalmis et ceteris orationibus, ipse clerus, antequam redeat, flexis genibus, hanc orationem dicat: <i>Adoramus te Christe [...]</i></p>		<p>tatur, sigilloque vel clavi ecclesiae sigilletur, atque subtus linteamen et pallium ad pectus sanctae crucis collocetur, et dicatur responsorium <i>Sepulto Domino.</i> Antiphona: <i>In pace in idipsum.</i> Antiphona: <i>Caro mea requiescet.</i> His ita peractis, et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum Corpus custodiant cum psalmis et ceteris orationibus, ipse clerus, antequam redeat, dicat antiphonam <i>Adoramus te Christe [...]</i></p>	<p>bulo cum incenso, cantando istud responsorium: <i>Ierusalem luge.</i></p>

Qu / H 6 / S (H | P | M N S t r | M S t r)

ORDO IN SANCTO ↔ SABBATO. ^{lxxiii} Sabbati ^{lxxiv} die ^{lxxv} ornatur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora septima conveniat ^{lxxvi} omnis clerus in ecclesiam, et parat ^H | ^P | ^{MNStr, MStr} praeparent se unusquisque ^{lxxvii} vestimentis ^{lxxviii} sollemnibus: ^{lxxix} diaconi dalmaticis, subdiaconi laneis aut ^H sericis albis ^{H, P} | ad suum ordinem, ^{MNStr, MStr} sicut mos est. ^{lxxx} Paratisque ^{lxxxii} omnibus, exspectent iussum pontificis in ordine suo in choro. Cum autem pontifex ^H | presbyter ^P | episcopus ^{MNStr} fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribus et candelabris ^{lxxxiii} sine igne, et plenario. Et surgens presbyter, ^P | episcopus, ^{MNStr} ^{lxxxiii} eat cum plena processione ^{lxxxiv} et crucibus, cantando quindecim ^{lxxxv} ↔ graduum ↔ psalmos: *Ad Dominum cum tribularer* sine « Gloria Patri » ^{MStr} usque ^{ibi} ^{MStr} *Laudate nomen Domini*. ^{lxxxvi} Et vadat episcopus ad locum, ^{MNStr} ubi fuerit ignis paratus ^{lxxxvii} ad benedicendum. ^{lxxxviii} Tunc aspergat ^{lxxxix} sacerdos ^{MStr} ignem aqua benedicta, ^{xc} moxque accendantur candelae. Redeuntibus ^{xc} vero in ecclesiam, cantentur a duobus clericis ^{hi} ^{MNStr} | ^{isti} ^{MStr} ^{xcii} versus sequentes: ^{MNStr} *Inventor rutili* cum quattuor versibus. ^{xciii} Finitis versibus, veniat archidiaconus ^{xciv} ante altare, et incipiat cereum ↔ benedicere ^{xcv} hoc modo: ^H | serena voce: ^P *Exsultet* [...] Et ^{MNStr} interim benedicatur incensum a pontifice sive a sacerdote tali modo ^{MNStr} [...] ^{xcvi} Hic im-ponatur ^{xcvii} thus ^{xcviii} ^{xcix} in cereum in modum crucis [...] Hic incenditur ^{MNStr} | incendatur ^{MStr} cereus [...] ^c Hoc expleto, per universas domos monasticarum exstinguantur ignes, ^H | exstinguatur ignis, ^P et incendatur de novo et benedicto igne. Deinde sacerdos ⁱⁿ ^H | indutus ^P cappa dicat ^H | eat ad sedem suam ^P [...] Tunc ^{ci} lector, stans ante altare ^{cii} non ^{ciii} pronuntiat « Lectio libri Genesis », sed ^H | pronuntiet. Ante lectionem non dicatur oratio, sed lector sic inchoet ^P sine titulo ^{civ} dicat: ^{MStr} *In principio* [...] Interim autem, ^P dum lectiones leguntur, presbyteri catechizent ^H | catechizant ^P infantes. ^{cv} ^{cv} ORDO BAPTISTERII | SUPER ELECTOS AD CATECHUMENUM. [...] Itaque presbyter, vocato | Imprimis sacerdos, inquisito nomine infantis, dicat | interroget eum, dicens: « Abrenuntias sathanæ ? » [...] Deinde exsufflet in faciem eius | pueri tribus vicibus, dicens: « Exi ab eo ^{MNStr} sathana redde | da honorem Deo vivo » [...] Deinde faciat crucem in fronte sua, | infantis, dicens: « Signum sanctæ crucis Domini nostri » [...] Et ^H in pectore ↔ similiter, dicens: « Signum Salvatoris » [...] Postea vero | Hic accipiat de ipso | eodem sale, et mittat | ponat in os | ore infantis, ita ^H dicens: « Accipe sal | salem » [...] Hic diaconus legat evangelium: | Sequentia sancti evangelii secundum Matthæum: *In illo tempore. Oblati sunt* [...] Postea ^{MNStr} introducatur catechumenus in ecclesiam, et dicatur ei a sacerdote: « Ingredere in templum Dei » [...] Tunc sacerdos ponat manum super caput infantis, silenter cantans symbolum, id est *Credo in Deum*, et orationem dominicam. | et catechizet eum, sic dicens [...] Inde | Hic tangat ^{ei} ^{MNStr} aures et nares de sputo cum pollice, ^{MNStr} et dicat ad aurem dextram: « Effeta », quod est « Adaperire ». [...] ^{cvii}

Finitis autem lectionibus sanctissimi diei sabbati, duo acolythi, tenentes ampullas coopertas et^p de chrismate et oleo sancto et vas aureum vel argenteum, unde mittatur chrisma in fontem lacrimarum,^h procedant obviam domino pontifici | presbyteris cum crucibus, ampulla chrismatis stante media. Parataque processione, duobus diaconibus cereos ante eum gestantibus, cum omni decore pergat | pergant ad fontem, hos versus cantando: *Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuva* [...]

^{cviii} Et^h | Interim pontifex^p intret in consecrationem fontis.^{cix} Incipit^h | Et fiat^p benedictio fontis [...]. Hic^{cx} aquam manu ↔ tangat in modum crucis, ita dicendo^h [...]. Hic^h | Item^{MStr} | Iterum^{MStr} manu tangat aquam in modum crucis,^{cx} ut supra^h [...]. Hic eiiciat^{MStr} aquam dividat^{MStr} in modum crucis^{cxii} [...]. Hic muta^{cxiii} vocem, quasi lectionem legens [...].^{cxiv} Hic suffla in aquam ter in hunc modum, videlicet crucis^{MStr} [...]. Hic iterum^{MStr} suffla in modum crucis [...]. Hic pone ardentem ↔ cereum in aquam,^{cxv} ^{cxvi} et inclina te^h | inclinatus^{MStr} super fontem, et^h dic^{cxvii} istum versum^h [...]. Post hæc^h | Postea^{MStr} | Hic iterum^{MStr} insuffla super fontem^{cxviii} tribus vicibus in hunc^{cxix} modum crucis^{MStr} [...]. Hic sume cereum extra aquam,^{cx} et dic ista, quæ sequuntur^{MStr} [...]. Hic^{cxxi} mitte^{MStr} | mittatur^{MStr} chrisma in fontem^{cxii} in modum crucis, ita dicens, ita^h | et dic^{MStr} [...].^{cxiii} His ita peractis,^h | Post hæc^p signetur fons clavi ecclesiæ, et revertatur ad chorum^{cxiv} processio, versus ita dicendo^h | istos cantando^p *Mitte Sanctum nunc amborum Spiritum Paraclitum* [...]. Finitis versibus, incipiat cantor^h | canatur litania^p *Kyrie eleison* [...]. Et pontifex dicat^h | Finito *Kyrie eleison*, dicat alte^p | Deinde sacerdos incipiat^{MStr} clara voce^{cxv} laudem angelicam^{MStr} *Gloria in excelsis* [...].^{cxvi} Deinde ad^p | Ante^{MStr} evangelium lumen^p | lumina^{MStr} non portetur, nec^p | portentur, nisi^{MStr} incensum [...]. *Credo in unum Deum*^p non canitur^p | dicatur^{MStr} [...]. Cum communicaverit presbyter,^p | sacerdos et populus,^{MStr} incipiat ↔ cantor ad vespas antiphonam^{MStr} *Alleluia* super psalmum^p | Psalmus^{MStr} *Laudate Dominum omnes gentes* [...]. Et statim^{MStr} sequitur antiphona *Vespere autem sabbati*. Psalmus: *Magnificat* sine «Gloria»^{MStr} ^{cxvii} Hæc duæ orationes dicantur^h | Dicatur^p super infantes^{cxviii} noviter christianos^h | <eos> hæc oratio^p post missam, antequam sumant^h | accipiant^p Corpus et Sanguinem Domini^{cxix} [...]. In Sabbato Sancto ad completorium «Deus in adiutorium» non dicatur,^h | dicitur,^p sed tantum *Alleluia alleluia alleluia*. Psalmus^p *Cum invocarem* sine «Gloria» et sine hymno et sine capitulo, sed tantum antiphona incipiatur^h | incipitur^p *Alleluia Pascha nostrum Christus est alleluia quia pro nobis oblatas est alleluia alleluia*.^h Psalmus: *Nunc dimittis*. Preces ne fiant,^h | non dicatur^p sed «Dominus vobiscum», et sequatur oratio^h | tantum^p *Deus qui hanc sacratissimam noctem* [...]

Tunc ordinentur cruces et vexilla | vexillum et evangelium et capsula et sanctum oleum et chrisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria. Deinde dominus pontifex | officians sacerdos cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiæ procedat ad fontem, sustentatus a presbyteris duobus vel diaconibus,^{MStr} et duo cerei portentur ante eum, usquedum omnia finiantur, litania videlicet et^{MStr} septena dicitur.^{MStr} Euntibus autem ad fontem, cantetur hymnus *Rex sanctorum* [...]

- lxxiii **H** omittit *Ordo ... Sabbato*
- lxxiv **MNStr:** *Sabbato*
- lxxv **MStr** omittit *Sabbati die*
- lxxvi **MStr:** *sexta convenient*
- lxxvii **H** et **P** omittunt.
- lxxviii **MStr:** *vestibus*
- lxxix Hinc usque ad finem sententiæ fontes bini consentiunt.
- lxxx **MStr** abhinc usque ad *cum plena processione* tacet.
- lxxxi **MNStr:** *Præparatis*
- lxxxii **MNStr:** *candelis*
- lxxxiii **H:** *Pergens pontifex*
- lxxxiv **MStr** hinc usque ad *quindecim* differt.
- lxxxv **H** omittit.
- lxxxvi **H** et **P** postponunt psalmorum seriem.
- lxxxvii **MNStr:** *præparatus*
- lxxxviii **H** hinc usque ad *vero in ecclesiam* tacet.
- lxxxix **P:** *apponatur incensum, et aspergatur*
- xc **P** hinc usque ad *versus* differt.
- xcī **H:** *Redeuntes*
- xcii **H** pro *cantentur ... hi | isti* habet *incipiat cantor bos.*
- xciii **MStr** hinc usque *Hic* differt vel tacet.
- xciv **P:** *diaconus dalmatica indutus*
- xcv **MNStr:** *benedictionem cerei, dicens*
- xcvi **H** usque ad *Hoc expleto* tacet.
- xcvii **MStr:** *pone*
- xcviii **MNStr:** *incensum*
- xcix **P** hinc differt, deinde tacet usque ad *Hoc expleto.*
- c Sequentia tantum in **H** et **P** inveniuntur usque ad *Tunc lector* exclusive.
- ci **H** et **MStr** omittit.
- cii **H** omittit *stans ... altare* — **P** habet loco eius *ascendens in ambonem legere.*
- ciii **MNStr** et **MStr** omittunt.
- civ **H** omittit *sine titulo.*
- cv **MNStr** et **MStr** omittit *Interim ... infantes*
- cvi Sequens ordo usque ad *Finitis autem lectionibus | Tunc ordinentur* tantum in **H** et **MNStr** invenitur.
- cvii **MNStr** habet *Postea introducat ... Dei* et *Tunc ... Adaperire* e converso.
- cviii **P** hinc usque ad *Post hæc signetur fons* tacet.
- cix **MNStr** et **MStr** omittit *Et | Interim pontifex intret ... fontis.*

- cx **H:** *Ita*
- cxī **H** omittit *in ... crucis.*
- cxii **H** pro *eiiciat ... crucis* habet *in quattuor partes divide, ita.*
- cxiii **H:** *mutet*
- cxiv **H** hinc usque ad *Hic pone* tacet.
- cxv **H:** *aquam*
- cxvi **MStr** omittit *inclina te | inclinatus ... fontem.*
- cxvii **MStr:** *dicendo ter*
- cxviii **H** omittit *super fontem.*
- cxix **MStr** omittit.
- cxx **H** hinc usque *Post hæc accipe chrisma* tacet.
- cxxi **H:** *Post hæc accipe*
- cxxii **H** pro *in fontem* habet *et funde illud.*
- cxxiii **MNStr** hincinde deest — **MStr** usque *Deinde sacerdos* plerumque differt, exceptis locis hic infra notatis.
- cxxiv Et in **MStr** habetur *ad chorum.*
- cxxv **P** omittit *clara voce.*
- cxxvi **H** omittit sequentia usque ad *Hæc dua orationes*, exceptis cantuum initiis titulisque eorundem.
- cxxvii **MStr** hincinde tacet.
- cxxviii **P** habet *eos* in sententia superordinata, *infantes* autem in subordinata.
- cxxix Ordo membrorum adhibetur iuxta **H** — in **P** habetur sententia subordinata inter *missam* et *dican-*
tur | dicatur.

H	P	MNStr	MStr
<p>Sabbati die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis.</p> <p>Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et paret se vestimentis sollemnibus: diaconi dalmaticis, subdiaconi lanceis aut sericis albis.</p> <p>Paratisque omnibus, exspectent iussum pontificis in ordine suo in choro.</p> <p>Cum autem pontifex fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribulis et candelabris sine igne, et plenario.</p> <p>Pergens pontifex, eat cum plena processione et crucibus, cantando graduum psalmos, ubi fuerit ignis paratus ad benedicendum. [...]</p>	<p>ORDO IN SANCTO SABBATO.</p> <p>Sabbati die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis.</p> <p>Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et paret se vestimentis sollemnibus: diaconi dalmaticis, subdiaconi sericis albis.</p> <p>Paratisque omnibus, exspectent iussum pontificis in ordine suo in choro.</p> <p>Cum autem presbyter fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribulis et candelabris sine igne, et plenario.</p> <p>Et surgens presbyter, eat cum plena processione et crucibus, cantando quindecim graduum psalmos, ubi fuerit ignis paratus ad benedicendum. Psalmi autem hi sunt: <i>Ad Dominum</i>, [...] <i>Ecce nunc benedicite</i>.</p> <p>Finitis psalmis, ita incipiat orationes per ordinem, sicut in libro continentur: <i>Domine sancte Pater</i> [...] Benedictio super cereum et incensum: [...]</p> <p>Tunc apponatur incensum, et aspergatur aqua benedicta, et per omnes</p>	<p>ORDO IN SABBATO↔SANCTO.</p> <p>Sabbato die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis.</p> <p>Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et præparent se unusquisque vestimentis sollemnibus ad suum ordinem.</p> <p>Præparatis omnibus, exspectent iussum pontificis in ordine suo in choro.</p> <p>Cum autem episcopus fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribulis et candelis sine igne, et plenario.</p> <p>Et surgens episcopus, eat cum plena processione et crucibus, cantando psalmos quindecim graduum sine «Gloria Patri», videlicet <i>Ad Dominum cum tribularer</i> usque <i>Laudate nomen Domini</i>. Et vadat episcopus ad locum, ubi præparatus fuerit ignis ad benedicendum.</p> <p>Tunc aspergat ignem aqua benedicta, moxque accendantur can-</p>	<p>ORDO IN SANCTO SABBATO.</p> <p>Item: Ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis.</p> <p>Hora sexta conveniant omnis clerus in ecclesiam, et præparent se unusquisque vestibus sollemnibus ad suum ordinem, sicut mos est.</p> <p>Deinde procedant ad ignem de silice excussum cum plena processione et aqua benedicta et thuribulo, tamen sine igne, legendo satis alte psalmos quindecim graduum, scilicet <i>Ad Dominum cum tribularer</i> sine «Gloria Patri» usque ibi: <i>Laudate nomen Domini</i>. Et benedicat sacerdos ignem in hunc modum: [...]</p> <p>Tunc aspergat sacerdos ignem aqua benedicta, moxque accen-</p>

H	P	MNStr	MStr
	domos, extincto veteri igne, novus dividatur civibus.	delæ.	dantur candelæ.
Redeuntibus vero in ecclesiam, incipiat cantor hos versus: <i>Inventor rutili</i> [...]	His completis, redeant inde ad locum, ubi diaconus est cereum benedicturus, duobus pueris cantantibus hos versus: <i>Inventor rutili</i> cum quattuor versibus.	Redeuntibus vero in ecclesiam, cantentur a duobus clericis hi versus sequentes: <i>Inventor rutili</i> [...]	Redeuntibus vero in ecclesiam, cantentur a duobus clericis isti versus: <i>Inventor rutili</i> [...]
Finitis versibus, veniat archidiaconus ante altare, et incipiat cereum benedicere hoc modo: <i>Exsultet</i> [...]	Finitis versibus, veniat diaconus dalmatica indutus ante altare, et incipiat benedicere ↔ cereum serena voce: <i>Exsultet</i> [...]	Finitis versibus, veniat archidiaconus ante altare, et incipiat benedictionem cerei, dicens: <i>Exsultet</i> [...]	Tunc sacerdos vel diaconus dicat <i>Exsultet</i> [...]
Interim benedicatur incensum. Benedictio: <i>Veniat omnipotens Deus</i> [...] Item, quocumque tempore benedictio incensi sacrificii: <i>Deus omnipotens Deus Abraham</i> [...]		Et interim benedicatur incensum a pontifice sive a sacerdote tali modo: <i>Veniat omnipotens Deus</i> [...]	
	Hic imponatur thus: [...] Hic accendatur: [...] Hic manu cereum benedicat: [...]	Hic ponatur incensum in cereum in modum crucis. Hic incenditur cereus.	Hic pone thus in cereum in modum crucis. Tunc sequitur: [...] Hic incendatur cereus, et tunc sequitur: [...] Oratio sequitur a sacerdote [...]
Hoc expleto, per universas domos monasticarum exstinguantur ignes, et incendatur de novo et benedicto igne. Deinde sacerdos in cappa dicat: « Oremus. » « Flectamus genua » non dicatur, sed collecta tantum <i>Deus qui divitias.</i>	Hoc expleto, per universas domos exstinguatur ignis, et incendatur de novo et benedicto igne. Deinde sacerdos indutus cappa, eat ad sedem suam.		
Lector non pronuntiat « Lectio libri Genesis », sed <i>In principio creavit Deus cælum et ter-</i>	Tunc lector, ascendens in ambonem legere, non pronuntiet. Ante lectionem non dicatur oratio,	Tunc lector, stans ante altare, incipit lectionem sine titulo: <i>In principio</i> [...]	Lector, stans ante altare, sine titulo dicat: <i>In principio</i> [...]

H	P	MNStr	MStr
<p><i>ram.</i></p> <p><i>Deus qui mirabiliter.</i></p> <p>Lectio: <i>Factum est in vigilia.</i> Tractus: <i>Cantemus Domino.</i> Oratio: <i>Deus cuius antiqua miracula.</i> Lectio: <i>Apprehendent septem mulieres.</i> Tractus: <i>Vinea facta est.</i> Oratio: <i>Deus qui in omnibus ecclesiae tuae filiis.</i> Lector: <i>Scriptis Moyses canticum.</i> Tractus: <i>Sicut cervus.</i> Oratio: <i>Omnipotens sempiterna Deus respice ad devotionem propitius.</i></p> <p>Interim, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizant infantes.</p> <p>ORDO BAPTISTERII.</p> <p>Primo omnium abrenuntiatio facienda est secundum Niceti episcopi testimonium in libro quinto ad Competentes. Non enim [?] ad confessionem venit, nisi prius diabolo fuerit renuntiatum. Tunc fiant scrutinia, ut experiatur sapius, quam firmiter post renuntiationem sathanæ verba facta data fidei radicis[?]s corde defecerit. Itaque presbyter, vocato nomine infantis, dicat: « Abrenuntias sathanæ? » Respondet: [...]</p>	<p>sed lector sic inchoet sine titulo: <i>In principio</i> [...]</p> <p>Ea perlecta, dicat presbyter absque salutatione orationes: <i>Oremus, Deus qui mirabiliter</i> [...]</p> <p>Interim autem, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizant infantes.</p>	<p>ORDO SUPER ELECTOS AD CATECHUMENUM.</p> <p>Imprimis sacerdos, inquisito nomine infantis, interroget eum, dicens: « Abrenuntias sathanæ? » [...] Iterum sacer-</p>	

H	P	MNStr	MStr
<p>Deinde exsufflet in faciem eius tribus vicibus, [?] dicens: « Exi sathana redde honorem Deo vivo [...] »</p> <p>Deinde faciat crucem in fronte sua, dicens: « Signum sanctæ crucis Domini nostri [...] »</p> <p>Et in pectore similiter, dicens: « Signum Salvatoris [...] »</p> <p>Postea dicat hanc orationem: <i>Omnipotens sempiternæ</i> [...] Benedictio salis ad catechumenum: <i>Exorcizo</i> [...] Alia benedictio salis: <i>Benedic omnipotens Deus</i> [...]</p> <p>Postea vero accipiat de ipso sale, et mittat in os infantis, ita dicens: « Accipe salem [...] »</p> <p>Iste oratio super masculos dicitur: <i>Deus Abraham</i> [...] Hic faciat signum in fronte eius: « Tu maledicte diabole numquam audeas violare, Per ». Oratio super feminas. Simili modo crucem in frontibus earum, dic: <i>Deus cali</i> [...]</p> <p>Item, super masculos: « Audi maledicte » [...]</p> <p>Hic diaconus legat evangelium [?]: <i>In illo tempore, Oblati sunt</i> [...]</p>		<p>dos interroget: [...]</p> <p>Deinde exsufflet in faciem pueri tribus vicibus, dicens: « Exi ab eo sathana da honorem Deo vivo [...] »</p> <p>Dehinc consignet benedicens septem principalia membra, quæ hic nominantur: [...]</p> <p>Deinde faciat crucem in fronte infantis, dicens: « Signum sanctæ crucis Domini nostri [...] »</p> <p>Similiter↔in pectore faciat, dicens: « Signum Salvatoris [...] »</p> <p>Deinde dicat: [...] Deinde interroget eum de fide catholica, dicens: [...] His expletis, sequatur a sacerdote: [...]</p> <p>Hic accipiat de eodem sale, et ponat in ore infantis, dicens: « Accipe sal [...] »</p> <p>Hic faciat crucem in fronte infantis et dicat: « Dominus vobiscum. » [...]</p> <p>Sequentia sancti evangelii secundum Matthæum: <i>In illo tempore, Oblati sunt</i> [...]</p>	

H	P	MNStr	MStr
<p>Introducatur catechumenus in ecclesiam, et dicatur ei a sacerdote: « Ingredere in templum Dei [...] »</p> <p>Tunc sacerdos ponat manum super caput infantis, silenter cantans symbolum, id est <i>Credo in Deum</i>, et orationem dominicam.</p> <p>His autem ita lectis, hæc oratio publice dicatur ad catechizandos infantes: <i>Nec te latet</i> [...]</p> <p>Inde tangat aures et nares de sputo, et dicat ad aurem dextram: « Effeta », quod est « Adaperire ». Et postmodum, capiens nares infantium, dicat: « In odorem suavitatis. » Deinde capiens p[?]nulam auris sinistrae, dicat: « Tu autem effugare diabole appropinquabit enim iudicium Dei. »</p> <p>Postea faciat eum abrenuntiare sathanæ, vocato nomine infantis, et interrogando, dicat: « Abrenuntias sathanæ? » Respondet: « Abrenuntio. »</p> <p>Et interrogat presbyter symbolum, tenentibus ipsis, qui eum suscepturi sunt de fonte baptismatis, ita dicendo: « Credis [...] » Subinde tangat ei pectus de oleo sancto,</p>		<p>Postea accipiat eum sacerdos per dextram manum, et dicat: [...]</p> <p>Postea introducatur catechumenus in ecclesiam, et dicatur ei a sacerdote: « Ingredere in templum Dei [...] »</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>Tunc sacerdos ponat manum super caput infantis, et catechizet eum, sic dicens: [...]</p> <p>Hic tangat ei aures et nares de sputo cum pollice, et dicat ad aurem dextram: « Effeta », quod est « Adaperire ». Item ad aurem sinistram: [...]</p>	

H	P	MNStr	MStr
<p>et faciens crucem, dicat: « Effuge immunde spiritus da honorem Deo vivo et vero. » Deinde inter scapulas: « Exi immunde spiritus da locum Spiritui Sancto. » Postea dicat: « Et ego te lineo oleo salutis in Christo Iesu, Domino nostro.</p> <p>Finitis autem lectionibus sanctissimi diei sabbati, duo acolythi, tenentes ampullas coopertas de chrismate et oleo sancto et vas aureum vel argenteum, unde mittatur chrisma in fontem lacrimarum, procedant obviam domino pontifici cum crucibus, ampulla chrismatis stante media.</p> <p>Parataque processione, duobus diaconibus cereos ante eum gestantibus, cum omni decore pergat ad fontem, hos versus cantando: <i>Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuva</i> [...]</p> <p>Finitis versibus, dicat pontifex: « Dominus vobiscum. » « Et cum spiritu tuo. »</p> <p>Et intret in consecrationem fontis. Incipit benedictio fontis: <i>Omnipotens sempiterne</i> [...] Ita aquam tangat↔ manu in modum crucis, ita dicendo: [...]</p>	<p>Finitis autem lectionibus sanctissimi diei sabbati, duo acolythi, tenentes ampullas coopertas et de chrismate et oleo sancto et vas aureum vel argenteum, unde mittatur chrisma in fontem, procedant obviam presbyteris cum crucibus, ampulla chrismatis stante media.</p> <p>Parataque processione, duobus diaconibus cereos ante eum gestantibus, cum omni decore pergant ad fontem, hos versus cantando: <i>Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuva</i>.</p> <p>Interim pontifex intret in consecrationem fontis, et fiat benedictio fontis.</p>	<p>Tunc ordinentur cruces et vexilla et evangelium et capsula et sanctum oleum et chrisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria.</p> <p>Deinde dominus pontifex cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiae procedat ad fontem, sustentatus a presbyteris duobus vel diaconibus, et duo cerei portentur ante eum, usquedum omnia finiantur. Litaniam septena dicitur. Euntibus autem ad fontem, cantetur hymnus <i>Rex sanctorum</i> [...]</p> <p>Hic aquam manu tangat in modum crucis: [...]</p>	<p>Tunc ordinentur cruces et vexillum et evangelium et capsula et sanctum oleum et chrisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria.</p> <p>Deinde officians sacerdos cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiae procedat ad fontem, et duo cerei portentur ante eum, usquedum omnia finiantur, litaniam videlicet et septena. Euntibus autem ad fontem, cantetur hymnus <i>Rex sanctorum</i> [...]</p> <p>Deinde sacerdos dicat, legendo [...]</p> <p>Hic aquam manu tangat in modum crucis: [...]</p>

H	P	MNStr	MStr
Hic manu tangat aquam , ut supra: [...]		Item manu tangat aquam in modum crucis : [...]	Iterum manu tangat aquam in modum crucis : [...]
Hic aquam in quattuor partes divide, ita: [...]		Hic aquam dividat in modum crucis : [...]	Hic eiiciat aquam in modum crucis : [...]
Hic mutet vocem, quasi lectionem legens : [...]		Hic muta vocem, quasi lectionem legens : [...]	Hic muta vocem, quasi legens↔lectionem : [...]
		Hic suffla in aquam ter in hunc modum : [...]	Hic suffla in aquam ter in hunc modum , videlicet crucis : [...]
		Hic suffla in modum crucis : [...]	Hic iterum suffla in modum crucis : [...]
Hic pone ardentem ↔cereum in aqua , et inclina te super fontem , et dic istum versum: [...]		Hic pone cereum ardentem in aquam , et inclinatus super fontem, dic : [...]	Hic pone cereum ardentem in aquam , dicendo ter : [...]
Post hæc insuffla tribus vicibus in hunc modum : [...]		Postea insuffla super fontem tribus vicibus in hunc modum : [...]	Hic iterum insuffla super fontem tribus vicibus in modum crucis : [...]
Hic sume cereum extra aquam : [...]		Hic sume cereum extra aquam , et dic ista, quæ sequuntur: [...]	Hic sume cereum extra aquam , et dic : [...]
Post hæc accipe chrisma , et funde illud in modum crucis , ita dicens, ita: [...]		Hic mitte chrisma in fontem in modum crucis , et dic : [...]	Hic mittatur chrisma a sacerdote in fontem in modum crucis : [...]
		Sacerdos, cum batizat, invocato nomine pueri, dicat: [...] Tunc sacerdos inungat puerum de oleo sancto, cum pollice crucem faciendo in pectore et inter scapulas, ita dicendo: [...]	
Hoc autem finito, præsententur infantes secundum ordinem ante sacerdotem, hisque in brachio tenentibus, qui eos de baptismo suscepturi sunt, et tunc demum sacerdos singulos			

H	P	MNStr	MStr
<p>infantes specialiter prænominans, interroget, si sathanæ abrenuntiaverint, et symbolum firmiter in Deum habuerint, his verbis dicens illis: « Abrenuntias sathanæ? » Compater infantis sic respondeat: « Abrenuntio. » Item sacerdos: « Et omnibus operibus eius? » [Deinde liniat infantem inter pectus et scapulas, dicens: « Et ego linio te oleo salutis in Christo Iesu Domino nostro in vitam æternam, Amen. »] « Abrenuntio. » « Et omnibus pompis eius? » « Abrenuntio. » Item, sacerdos de credulitate: « Credis in Deum [...] » Hoc autem ordine sic peracto, presbyter accipiens infantes a parentibus eorum, sicut iustum est, et ab eis rogatur.</p> <p>Sub trina mersione, sanctam Trinitatem implendo, primum masculum et postmodum feminas nominando baptizet, et intingat semel, ita dicendo: « Et ego baptizo te in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti », et in modum hoc crucis [?] Primum vero in orientalem plagam inferatur al-</p>		<p>His expletis, teneant infantem suscepturi eum de sacro fonte, et interroget eum sacerdos: « Quis vocaris? » Respondet: N. Post hæc interroget eum de fide catholica, dicens: [...] Postea accipiat eum sacerdos, et dicat ei: « Vis baptizari? » Respondet: « Volo. » Tunc mergat eum semel in fonte, et dicat: « Et ego te↔baptizo in nomine Patris. » Mergat secundo: « Et Filii. » Mergat tertio: « Et Spiritus Sancti amen. » Tunc suscipiatur infans, a quibus suscipiendus est, de manu sacerdotis in fonte, et erigant eum de aqua. Ut autem sur-</p>	

H	P	MNStr	MStr
<p>taris [?] in occidentalem [?] Cum [?] elevati fuerint a fonte [?] ungere licet [?] quod ab episcopo [?] quod [?] verticem dic[?]: <i>Deus omnipotens</i> [...] Hic presbyter faciens signum crucis cum chrismate in vertice infantis, et eum nominans, ita dicat: « Ipse te [...] » Post hæc, ponens cappam super caput eius, eum nominans, sic dicat: « Accipe [...] » Deinde det ei lampadem in dextera, dicens: « Accipe [...] » Orat[?] simul et benedicti[?] pontifici se ad confirm[?]: « Spiritus Sanctus [...] » Respondente patrono, dicat episcopus: « Confirmo te [...] » Confirmatis omnibus, dicat hos versus episcopus: « Ecce sic benedicetur [...] » Finita oratione, dicat diaconus: « Humiliate vos ad benedictionem. » « Deo gratias. » Confirmatis capita inclinantibus, benedictio sequitur: <i>Effunde</i> [...]</p> <p>His ita peractis, signetur fons clavi ecclesiæ, et revertatur ad chorum processio, versus ita dicendo: <i>Mitte Sanctum nunc amborum Spiritum Paraclitum</i> [...]</p> <p>Finitis versibus, incipiat cantor: <i>Kyrie eleison.</i></p>	<p>Post hæc signetur fons clavi ecclesiæ, et revertatur ad [c]horum processio, versus istos cantando: <i>Mitte Sanctum nunc amborum Spiritum Paraclitum.</i></p> <p>Finitis versibus, canatur litania <i>Kyrie eleison, Christe eleison, Christe audi</i></p>	<p>rexerit a fonte, dicat sacerdos hanc orationem: [...] Hic faciat ei crucem cum pollice de chrismate in vertice eius, dicendo: [...] Postea induat eum veste alba, et dicat: [...] Postea det ei cereum ardentem in manu dextera, et dicat:</p>	<p>Finitis autem omnibus, redeant ad chorum, duobus cantoribus cantantibus sollemniter litaniam, sed tamen usquedum ter dicatur « Ut fontem istum », maneant iuxta fontem.</p> <p>Qua finita, inchoatur missa hoc modo: <i>Kyrie eleison</i> [...]</p>

H	P	MNStr	MStr
<p>Et pontifex dicat clara voce: <i>Gloria in excelsis Deo.</i> Hoc finito, det orationem, deinde lectio.</p> <p>Postea <i>Alleluia. Confitemini Domino. Laudate Dominum omnes.</i></p>	<p><i>nos, et ita per ordinem. Quousque cantatur Kyrie eleison, vadat presbyter in sacrarium, et ordinet se plenaria processione. Idem cum uno diacono, subdiacono acolythoque, et duobus ceroferariis et incenso procedat a sacrario ad missam, statimque faciat communem confessionem.</i></p> <p>Finito <i>Kyrie eleison</i>, dicat alte: <i>Gloria in excelsis.</i></p> <p>« Dominus vobiscum. » « Et cum spiritu tuo. » <i>Oremus, Deus qui hanc sacratissimam [...]</i> Tunc canatur <i>Iam Dom[n]us optatas reddit. Alleluia: Confitemini Domino. Tractus: Laudate Dominum.</i></p> <p>Deinde ad evangelium lumen non portetur, nec incensum. <i>Vespere autem sabbati.</i></p> <p><i>Credo in unum Deum non</i> canitur, nec offertorium. Sequitur « Dominus vobiscum. » « Oremus. » Secreta: <i>Suscipe Domine [...]</i> Deinde cantandus est <i>Sanctus sanctus sanctus. Agnus Dei</i> non canitur, neque communio, nec pax datur, sed cum communicaverit presbyter, incipiat cantor <i>Alleluia</i> super psalmum <i>Laudate Dominum omnes gentes.</i></p>		<p>Deinde sacerdos incipiat clara voce laudem angelicam: <i>Gloria in excelsis Deo. Et in terra pax hominibus.</i></p> <p>Ante evangelium lumina non portentur, nisi incensum [...]</p> <p><i>Credo non</i> dicatur, sed tantum « Dominus vobiscum » et « Oremus ». Deinde sub silentio fiat commixtio.</p> <p>Neque <i>Agnus Dei</i> canteur, neque pax detur [...] Sanctus dicitur [...] Cum communicaverit sacerdos et populus, cantor↔incipiat ad vespere antiphonam <i>Alleluia</i> [...] Psalmus: <i>Laudate Dominum omnes gentes,</i> cum isto</p>

H	P	MNStr	MStr
<p>Sequatur et antiphona <i>Vespere autem sabbati</i>. Psalmus: Magnificat anima.</p> <p>Dicatur postcommunio et <i>Ite missa est.</i></p> <p>Hæc duæ orationes dicantur super infantes noviter Christianos post missam, antequam sumant Corpus et Sanguinem Domini: Omnipotens sempiterna [...]</p> <p>His sacramento vero Paschæ sive Pentecosten, quicumque baptizati fuerint, tota ipsa hebdomada ad missas veniant, et offeratur pro eis a parentibus eorum oblatio, atque communicent, et sollerter procurent, ne lac et aliquem cibum, priusquam communicentur Pane et Sanguine Domini, sumant.</p> <p>Benedictio aquæ ad albas deponendas: <i>Domine sancte Pater</i> [...] [?] finita oratione, compatres puorum albas deponentes, eas aqua sanctificata abluant, hoc modo decantando [?] <i>Laverunt stolas suas et candidas eas fecerunt</i></p>	<p>Sequitur antiphona <i>Vespere autem sabbati</i>. Psalmus: Magnificat.</p> <p>Post communionem: <i>Spiritus nobis</i> [...]</p> <p>Post communionem dicatur <i>Benedicamus Domino, Deo gratias.</i></p> <p>Post missam, antequam accipiant ↔ infantes Corpus et Sanguinem Domini, dicatur super eos hæc oratio: <i>Præsta quasumus omnipotens Deus</i> [...]</p>		<p>solo psalmo, et sine « Gloria Patri ».</p> <p>Et statim sequitur antiphona <i>Vespere autem sabbati</i>. Psalmus: Magnificat sine « Gloria ».</p> <p>Finita vespera, sequitur a sacerdote: « Dominus vobiscum. » <i>Spiritus nobis</i> [...] Et sic finiat missa cum <i>Benedicamus Domino alleluia alleluia.</i></p> <p>Finaliter ab episcopo benedictio detur.</p>

H	P	MNStr	MStr
<p><i>in sanguine Agni. Hoc autem a vicinis ecclesiae impleatur octavo die baptismi peracto, longinquis autem die tertio. Domine sancte Pater [...]</i></p> <p>Incipit ordo ad surrenderum (sic) infirmum vel baptizandum, qui proximus est morti. Sequitur oratio: [...]</p> <p>Gentilem hominem cum suscepis, primo catechizas eum divinis sermonibus, et des ei monita, quemadmodum post cognitam veritatem vivere debeat. Post hæc faciens catechumenum, et exsuffles in faciem eius, et facies ei crucem in fronte, et pones ei manum super caput eius. Sicque, ut ordo dat, usque ad finem compleatur.</p> <p>In Sabbato Sancto ad completorium « Deus in adiutorium » non dicatur, sed tantum <i>Alleluia alleluia alleluia. Cum invocarem sine « Gloria » et sine hymno et sine capitulo, sed tantum antiphona incipiatur <i>Alleluia Pascha nostrum Christus est alleluia quia pro nobis oblatum est alleluia alleluia. Psalmus: Nunc dimittis. Preces ne fiant, sed « Dominus vobiscum », et sequatur oratio <i>Deus qui hanc sacratissimam noctem.</i></i></i></p>	<p>In Sabbato Sancto ad completorium « Deus in adiutorium » non dicitur, sed tantum <i>Alleluia alleluia alleluia. Psalmus: Cum invocarem sine « Gloria » et sine hymno et sine capitulo, sed tantum antiphona incipitur <i>Alleluia Pascha nostrum Christus est alleluia</i> sive <i>Maria Magdalene. Psalmus: Nunc dimittis. Preces non dicatur, sed tantum <i>Deus qui hanc sacratissimam noctem.</i></i></i></p>		

P a s c / D 1 (H | P)

Decantantes vero responsorium↔tertium, cum crucibus et cereis^H et thuribus et thymiamaris | thymiamatis omnes simul perveniant ad sepulcrum. Diacones autem duo, angelico^P habitu↔co-^H ibidem sedentes, istum imponant versiculum: « Quem quæritis in sepulcro o Christicolæ? » Illi vero, | autem, qui thuribula cum thymiama:^P « Iesum Nazarenum crucifixum o cælicolæ.^H » Item diaconus:^P « Non est hic surrexit sicut prædixerat ite nuntiate quia surrexit a mortuis.^H » Et iterum:^P « Venite et videte^P locum ubi positus erat Dominus alleluia alleluia.^H » Illi autem, tollentes posita lintamina, revertantur ad chorum, istam^H cantando antiphonam:^H *Surrexit Dominus de sepulcro* [...] Deinde | Tunc incipiat cantor | presbyter *Te Deum laudamus*. Finitis ergo matutinæ laudis | laudibus cum antiphonis et^P psalmis, neque^P capitulum, neque hymnus dicatur, sed tantum graduale dicatur^P *Hæc dies* [...] Sequatur^H ad tertiam antiphona.^H Et ad ceteras horas idem ordo sequatur. Et indutis clericis sollemnibus vestimentis,^H hora tertia processione præparata, | omnes clerici sollemnibus vestibus sint parati, et imprimis^{CXXX} fiat exorcismus aquæ. [...] Finita oratione, incipiat cantor antiphonam^H *Cum rex gloriæ Christus infernos*.^H Et sic veniant canentes usque^{CXXXI} ad sanctum Stephanum. *Magna est gloria eius*. Intrans ecclesiam, dicatur | sanctam Margaretham, et ibi dicatur antiphona *O quam pretiosa est*. Post hæc oratio: *Deus qui paschale* [...] In redeundo autem incipiat cantor antiphonam | cantentur versus *Salve festa dies toto venerabilis*. Finitis versibus, canatur antiphona *Sedit angelus*, et sic perveniant usque^H ad ecclesiam sanctæ Mariæ, ibique duo clerici, pulpitem ascendentes, cantent hos | ornantes se ante altare sanctæ crucis, et canatur versus: « Crucifixum Dominum laudate et sepultum propter nos glorificate resurgentemque a morte adorate. » Respondeat chorus: | Finito versu, intrans chorum, dicant: « Nolite metuere. » Et alii duo ante altare^P prosequantur istum versum, pulpitem alium ascendentes:^H « Recordamini quomodo prædixit quia oportet filium hominis crucifigi et tertia die a morte suscitari. » Chorus:^H « Alleluia. » Et^H tunc demum sequitur | dicatur hæc oratio: *Suscipe Domine* [...] Missa vero agatur ordine suo. [...] Benedictio carnis^H agni [...]

^{CXXX} In **P** non hic legitur, sed in capite sequentis sententiæ.

^{CXXXI} In **H** verba inter *sic* et *usque* non liquent.

H

Eadem vero nocte primo diluculo, antequam matutinale tangatur signum, a primoribus ecclesiae tollenda est crux, quae in sexta posita est in sepulcro, cum antiphona leniter cantata *Ego dormivi* [...]

Decantantes vero responsorium tertium, cum crucibus et cereis et thuribulis et thymiamarus omnes simul perveniant ad sepulcrum. Diacones autem, coibidem habitu sedentes, istum imponant versiculum: « Quem quæritis in sepulcro o Christicolæ? » Illi vero, qui thuribula: « Iesum Nazarenum crucifixum o caelicolæ. » « Non est hic surrexit sicut prædixerat ite nuntiate quia surrexit a mortuis. Venite et locum ubi positus erat Dominus alleluia alleluia. » Illi autem, tollentes posita linteamina, revertantur ad chorum, istam cantando antiphonam: *Surrexit Dominus de sepulcro* [...]

Deinde incipiat cantor *Te Deum laudamus*.

Finitis ergo matutinæ laudis cum antiphonis, psalmis, capitulum, neque hymnus dicatur, sed tantum *Hæc dies quam fecit Dominus*. Incipiat versus *Confitemini Domino*. Alleluia: *Pascha nostrum immolatus est Christus*. Ad Benedictus antiphona: *Et valde mane. Benedictus. Surgens. Oratio: Deus qui hodierna*.

[?] *Surgens Iesus mane prima sabbati*. Psalmi: *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Confitemini Domino. Alleluia Pascha nostrum, Epulemur. Deus qui hodierna*.

P

IN DIE SANCTO PASCHÆ ad matutinas dicatur « Domine labia mea aperies » et « Deus in adiutorium meum intende ». Postea invitorium: *Alleluia. Venite exsultemus Domino*. Antiphona: *Ego sum qui sum*. Psalmus: *Beatus vir qui non b. [abiit]*

Decantantes vero tertium↔responsorium, cum crucibus et thuribulis et thymiamatis omnes simul perveniant ad sepulcrum. Diacones autem duo, angelico habitu↔ibidem sedentes, istum imponant versiculum: « Quem quæritis in sepulcro o Christicolæ? » Illi autem, qui thuribula cum thymiamata: « Iesum Nazarenum. » Item diaconus: « Non est hic surrexit. » Et iterum: « Venite et videte locum. » Illi autem, tollentes posita linteamina, revertantur ad chorum, cantando: *Surrexit Dominus de sepulcro*.

Tunc incipiat presbyter *Te Deum laudamus*.

Sequitur versus: *Surrexit Dominus vere*. Post hæc « Deus in adiutorium ». Sequantur matutinales laudes.

Finitis laudibus cum antiphonis et psalmis, neque capitulum, neque hymnus dicatur, sed tantum graduale dicatur *Hæc dies*. Versus: *Confitemini Domino quoniam*. Alleluia: *Pascha nostrum*. Sequitur versiculus *Surrexit Christus et apparuit populo suo*. De evangelio antiphona↔ad psalmum: *Et valde mane una sabbatorum*. Psalmus: *Benedictus*. Post hæc oratio: *Deus qui hodierna die per Unigenitum tuum aternitatis nobis aditum devicta morte*. Postea canatur *Benedicamus Domino*. Deinde fiat sermo a sacerdote ad populum. Postea detur pax populis.

Ad primam « Deus in adiutorium » dicatur, sed antiphona imposita: *Angelus autem Domini*. Psalmus: *Deus in nomine tuo*. Psalmus: *Confitemini Domino*. Psalmus: *Beati immaculati*. Psalmus: *Retribue*. Psalmus: *Laudate Dominum omnes gentes*. Graduale: *Hæc dies quam. Alleluia Pascha nostrum*. Versiculus: *Surrexit Christus et illuxit populo*

H

Sequatur **ad tertiam** antiphona. **Et ad ceteras horas idem ordo sequatur.**

Et indutis clericis sollemnibus vestimentis, **hora tertia** processione præparata, **fiat exorcismus aquæ. Imprimis** vero [?] *Pater noster* et symbolum. *Exorcizo* [...] Hic mittat sal in aquam dicendo: « Deus invictæ virtutis. » [...]

[?]estas altaris [?], illi [?] autem in circuitu cantando istam antiphonam: **Vidi aquam egredientem. In die resurrectionis. Quoniam apud te est fons vitæ, Et.** Sequitur oratio ante altare: **Deus qui ad æternam** [...]

Finita oratione, incipiat cantor antiphonam **Cum rex gloriæ Christus infernos. Et sic** [?] usque ad sanctum Stephanum. *Magna est gloria eius.* Intrans ecclesiam, dicatur hæc oratio: **Deus qui paschale** [...]

In redeundo autem incipiat cantor antiphonam **Sedit angelus, et sic** perveniant usque ad ecclesiam sanctæ Mariæ, ibique duo clerici, pulpitem ascendentes, cantent hos **versus: « Crucifixum Dominum laudate** et sepultum propter nos glorificate resurgentemque a morte adorate. » Respondeat chorus: « **Nolite metuere. » Et alii duo prosequantur istum versum, pulpitem alium ascendentes: « Recordamini quomodo prædixit** quia oportet filium hominis crucifigi et tertia die a morte suscitari. » Chorus: « **Alleluia.** » Et **tunc** demum sequitur: **Suscipe Domine** [...]

Missa vero agatur ordine suo.

Domnus igitur pontifex, pronuntiante « Gloria Patri » cantore, a duobus presbyteris sustentatus, procedat ad altare, et facta confessione post *Kyrie eleison*, a duobus clericis dicatur alta voce: « Sacerdos Dei excelsi veni ante sacrum et sanctum altare. » Tunc a duobus clericis supramemoratis sustentatus, præsentetur ante altare. « Et in laudem regis regum vocem tuam prior emittere dignare supplices te rogamus ei addicito. » Tunc pontifex, extendens manus, dicat clara voce: *Gloria in excelsis Deo.* Idem vero presbyteri, unus ad dexteram altaris, alius ad sinistram, canonica auctoritate, si fieri

P

suo. Oratio: **Deus qui hodierna die.** Sequitur « Exsultabunt sancti in gloria ». Dicatur solito more. **Ad tertiam et ad ceteras horas idem ordo sequatur.**

Hora tertia omnes clerici sollemnibus vestibus sint parati, et **imprimis** ↔ **fiat exorcismus aquæ.**

Post hæc presbyter, accipiens de ipsa aqua, et spargat super altare, ita dicendo: **Vidi aquam egredientem.** Psalmus: *Confitemini Domino*, « Gloria Patri et Filio ». Versiculus: **Quoniam apud te est fons vitæ, Et in lumine tuo videbimus lumen. Deus qui ad æternam** [...]

Finita oratione, incipiat cantor: **Cum rex gloriæ. Et sic** veniant canentes usque ad sanctam Margaretham, et ibi dicatur antiphona *O quam pretiosa est.* Post hæc oratio: **Deus qui paschale** [...]

In redeundo cantentur versus *Salve festa dies toto venerabilis.* Finitis versibus, canatur antiphona **Sedit angelus, et sic** veniant ad ecclesiam, ornantes se ante altare sanctæ crucis, et canatur **versus « Crucifixum Dominum laudate ».** Finito versu, intrans chorum, dicant: « **Nolite metuere. » Et alii duo** ante altare **prosequantur istum versum: « Recordamini quomodo prædixit. » « Alleluia. » Tunc** dicatur hæc oratio: **Suscipe Domine** [...]

Missa vero agatur ordine suo [...]

H	P
<p>potest, et iam duodecim in testimonio, perseverent cum pontifice usque ad finem.</p> <p>Eodem vero die infra canonem, antequam dicatur « Per quem hæc omnia Domine », benedicantur carnes agnorum non canonica auctoritate, sed propter eos, qui ipso die non possunt communicari. Qui autem communicati fuerint, non indigent edere sanctificatas carnes, quia Agno immaculato, id est, carne Filii Dei [?]</p> <p>Benedictio carnis agni [?] Pascha: <i>Deus universæ carnis creator</i> [...]</p> <p>[?] ad vespas [?] <i>Pax vobis ego sum. Dixit Dominus, Confitebor tibi, Beatus vir qui timet. Hæc dies quam fecit, Confitemini Domino. Alleluia Pascha nostrum, Epulemur. Et dicebant ad invicem. Magnificat anima. Concede quæsumus omnipotens Deus ut qui resurrectionis.</i> [?]</p> <p>Vidi aquam egredientem. In die resurrectionis. Quoniam apud te est. Deus qui omnes [...]</p> <p>Ad completorium: Cum invocarem. Hæc dies. Confitemini. Alleluia Pascha nostrum. Epulemur. Lapis revolutus. Nunc dimittis. Oratio: Præsta quæsumus [...]</p>	<p>Injuxta Romanam auctoritatem agnus in Pascha Domini benedicatur non ad altare, sed ad communem mensam. <i>Ostende nobis Domine misericordiam tuam, Et salutare.</i></p> <p>Benedictio agni [...]</p> <p>In die sancto in secunda vespera canatur « Kyrie eleison, [?] Kyrie eleison ». Sequitur <i>Angelus autem Domini</i>. Per ordinem psalmus: Dixit Dominus. Psalmus: Confitebor. Psalmus: Beatus vir. Graduale: Hæc dies quam fecit Dominus. Alleluia: Pascha nostrum. Versiculus: <i>Surrexit Dominus de sepulcro, Qui pro nobis</i>. Sequitur: <i>Deus qui hodierna die per Unigenitum tuum aternitatis nobis</i>.</p> <p>Finita oratione, eant cum processione ad fontem, accepta cruce et sacrata candela et chrisma. Vidi aquam egredientem de templo. In die resurrectionis meæ. Postquam perveniunt ad fontem, imponant antiphonam <i>Præ timore autem eius</i>. Psalmus: <i>Laudate pueri Dominum</i>. Antiphona: <i>Respondens autem angelus</i>. Psalmus: <i>In exitu Israel</i>. Versiculus: Quoniam apud te est fons vitæ. Concede quæsumus [...]</p> <p>In reversione de fonte ad chorum cantetur <i>Salve festa dies</i> vel <i>Sedit angelus</i>, sive <i>Christus resurgens ex mortuis</i>. Versiculus: <i>Surrexit Christus et illuxit populo suo</i>. <i>Præsta quæsumus</i> [...] Et sic peragant processionem ad fontem per totam septimanam usque in diem Veneris. In eadem die, vespera celebrata, effundant fontem.</p> <p>Ad completorium dicatur: « Convertete nos Deus salutaris noster, Deus in adiutorium meum intende. » Cum invocarem. Sequitur <i>In die resurrectionis. Alleluia surrexit Dominus alleluia sicut dixit vobis alleluia alleluia</i>. Psalmus: Nunc dimittis servum. Oratio: Deus qui hodierna die. Deus qui illuminas.</p>

Pasc/D1/de officio (BNStr | BStr, MNStr)

^{cxxxii} Ordo^{BNStr} in secunda vespera | secundis vesperis. **Primo** incipiatur | incipiat « Kyrie » [...] Interim præparent se ire ad fontem cum crucibus, chrismate et^{BNStr} oleo, plenario, cereis | plenariis, thuribulis, cantantes | canentes in eundo *Vidi aquam* [...] In reversione antiphona:^{BNStr} *Christus resurgens* [...]

^{cxxxii} **BNStr** et **BStr** congruunt usque ad *Vidi aquam*, **BNStr** et **MNStr** in ultima sententia tantum.

BNStr	BStr
<p>ORDO IN SECUNDA VESPERA. Primo incipiatur « Kyrie » [...] sine « Deus in adiutorium ». Post hæc autem antiphona: <i>Angelus autem Domini</i>. Psalmus: <i>Dixit Dominus</i>. Antiphona: <i>Erat autem</i>. Psalmus: <i>Confitebor</i>. Antiphona: <i>Præ timore autem</i>. Psalmus: <i>Beatus vir</i>. Sequitur graduale <i>Hæc dies</i>. Versus: <i>Confitemini</i>. Alleluia: <i>Pascha nostrum, Epulemur</i>. Antiphona: <i>Et dicebant</i> [...]</p> <p>Interim præparent se ire ad fontem cum crucibus, chrismate et oleo, plenario, cereis, thuribulis, cantantes in eundo <i>Vidi aquam</i> [...] Postea antiphona: <i>Respondens autem angelus</i>. Psalmus: <i>Laudate pueri</i>. Antiphona: <i>Cito euntes</i>. Psalmus: <i>In exitu Israel</i> [...]</p>	<p>In secundis vesperis primo incipiat « Kyrie » [...] Interim præparent se ire ad fontem cum crucibus, chrismate, oleo, plenariis, thuribulis, canentes in eundo <i>Vidi aquam</i> et cetera.</p>
	MNStr
<p>In reversione antiphona: <i>Christus resurgens</i>.</p>	<p>IN SECUNDA VESPERA, egredientes ad fontem, cantent [...] In reversione: <i>Christus resurgens</i> [...]</p>

Testimonia et referentiæ fragmentorum Pontificalis antiqui Strigoniensis

Sigla fontium

- PStr:** FÖLDVÁRY Miklós István (ed.): *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis*. (editio manuscripta, ut supra, 1–99.)
- OR:** Michel ANDRIEU (ed.): *Les Ordines Romani du haut moyen âge III. (Ordines XIV–XXXIV)*. Louvain 1974. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 24)
- PHM:** Niels Krogh RASMUSSEN — Marcel HAVERALS (ed.): *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49)
- PRG:** Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE (ed.): *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle II*. Città del Vaticano 1963. (Studi e Testi 227)
- PR^{XII}:** Michel ANDRIEU (ed.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*. Città del Vaticano 1938. (Studi e Testi 86)
- AER:** Edmond MARTÈNE (ed.): *De antiquis ecclesie ritibus etc. III*. Antwerpen 1764.
- PMG:** Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 330. *Pontificale monasticum Germanicum sæculi XII*.
- BK:** Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 51. (83.). *Breviarium (proprie dictum) sæculi XII*.
- BA:** San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana Ms. 4. *Breviarium notatum de « San Daniele » sæculi XII*.
- PZ:** Zagreb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 25. *Pontificale sæculi XIV*.
- AP:** Praha, Knihovna Metropolitní Kapitulny P 3. *Agenda ecclesie Pragensis 1294 (Tobia)*.
- MP:** Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 93. *Missale Pragense sæculi XIV*.
- PK:** Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 11. (28.). [sine paginarum numeris] *Pontificale sæculi XV/1*.
- PKO:** Kraków, Biblioteka Kapitulna Ms. 12. [tantum cum capitulorum numeris] *Pontificale « Olesnickiego » sæculi XV*.
- MS:** Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár Cod. Lat. 2. *Missale Salzburgerse sæculi XV*.

- BP:** *Breviarium ... archiepiscopatus Pragensis ...* Nürnberg 1492.
- MStr:** Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár Clmæ 359. *Missale Strigoniense sæculi XV.* („Pálóczi-misszálé”)
- BStr:** Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1829. *Breviarium Strigoniense sæculi XV.*
- MG:** Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. *Missale notatum Zagrabiense sæculi XIII/1.* („Németújvári misszálé”)
- MI:** İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60. [sine paginarum numeris] *Missale notatum Hungaricum sæculi XIII–XIV.* („Isztambuli misszálé”)
- MZ:** *Missale secundum Chorum et Rubricam Almi episcopatus Zagrabiensis Ecclesie roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo ...* Venezia 1511.
- BZ:** Zagreb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 46. *Breviarium Zagrabiense sæculi XV.*
- BC:** Zagreb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 43. *Breviarium Colocense sæculi XIV–XV.*
- BV:** Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. Lat. 8247. *Breviarium Varadinense 1460.*
- BB:** Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 63. 74. 1. C. *Breviarium Scepusiense sæculi XV.* („Bártfai breviárium”)
- MPaul¹:** Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. *Missale Paulinorum.*
- MPaul²:** *Missale fratrum heremitarum Ordinis divi Pauli primi heremite. Sub regula beati Augustini doctoris eximii: summo deo militantium.* Venezia 1514.
- BPaul¹:** Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár Clmæ 132. *Breviarium Paulinorum sæculi XV.*
- BPaul²:** *Breviarium ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi eremite iterata castigatione recognitum cum plena rubrica.* Venezia 1540.

Purif. B M V

PStr: Hac dicta, schola exeunte de choro, incipiatur a cantore responsum *Postquam impleti sunt dies* [...] Tunc accedant duo presbyteri, et tollant capsam cum reliquiis, incipiente sacerdote antiphonam *Senex puerum portabat*, et tunc redeant inde.

OR 236: Interim egrediuntur cruces septem, portantur a stauroforo permixti cum populo. Deinde presbyteri vel diaconi. Deinde pontifex cum diaconibus, et duo cerea accensa ante eum portatur, et thymiasterium a subdiacono, et duæ cruces ante ipsum.

PHM 230–231: Oratio super cereos in Purificatione sanctæ Mariæ [...] His peractis, canetur antiphona ad stationem sanctæ Mariæ [...] Post quam recitetur subsequens oratio [...] His finitis, accensis luminaribus materialibus, in cordibus nostris amore Christi ardentes, in obviam Christo, vero sponso ecclesiæ venturi, sperantes verum lumen, a quo illuminamur, confitentes ternis trino antiphonis, collectisque laudato et in sinibus ecclesiæ fidelium accepto congratulantes, missæ sollemnia donec finiantur, expectemus. Quibus finitis, sicut qui vera lux est, lumen perseverat, sic irradiati sanctarum lumine virtutum, materiali et exteriori extincto et in usum tantummodo ecclesiæ reservato, perseveremus.

PHM 284–285: (*ut in PHM 230–231*)

PRG 9: Oratione hac expleta, elevatis sanctorum reliquiis et vexillis, clerus circumeat ecclesiam, et inchoat schola per viam primam antiphonam: *Ave gratia plena Dei Genitrix Virgo*.

PR^{XII} 208: Deinde, procedente pontifice cum clero et populo ad locum, ubi futura est statio, incipiat cantor: *Ave Maria gratia plena*. Et cantentur per viam hæc et cetera, quæ huic congruunt festivitati.

AER 46–48: His rite peractis, ordinent se, et faciant processionem per claustrum cum omni honestate et decore. — Deinde, procedente pontifice cum clero et populo ad locum, ubi futura est statio, incipiat cantor [...] Cum autem appropinquaverit foribus ecclesiæ cum cereis accensis, stent per ordinem, et distincte ac morose cantetur: *Responsum accepit Simeon*. — Deinde, quando recedunt ab ecclesia sanctæ Eulaliæ, præcentor incipit responsoria, quæ remanserunt, et sic cantando, veniunt ad ecclesiam sancti Trophimi, et in introitu ecclesiæ præcentor incipit antiphonam. — Sed in exitu

monasterii pueri cessant cantare usquedum redierint ad ecclesiam. Tunc resumunt canticum usque ad stationem, sicut etiam in festo Paschæ plenius habetur.

PMG 37^r–45^r: Ordo in Purificatione sanctæ Mariæ [...] Post hæc cantetur responsum *Gaude Maria* [...] Post hoc accipiant omnes cereos, et dicatur hæc oratio [...] Tunc vadant ad processionem, cantantes antiphonam *Ave gratia plena* [...] Ad stationem [...] Finita antiphona, dicatur [...] Finita processione, intrantes ecclesiam, canant: *Cum inducerent*.

AP 42: Deinde fit processio ad ecclesiam sancti Georgii, et cantant antiphonas, quæ sequuntur: *Ave gratia plena* [...]

PK: Ordo in Purificatione sanctæ Mariæ. In Purificatione sanctæ Mariæ, aurora ascendente, procedit omnis clerus et populus cum litanis et antiphonis ad ecclesiam, expectantes pontificem. Ingressus pontifex in sacrarium, induat se vestibus sacerdotilibus, et clerus similiter. Deinde ex iussu pontificis inchoat scholaris antiphonam *Exsurge Domine*. Et egreditur pontifex de sacrario cum ministris, annuens primo scholæ, ut dicat « Gloriam » [...] Tunc aspergantur cerei aqua benedicta et thure adoleantur et illuminentur, et interim cantetur a clero antiphona *Lumen ad revelationem gentium* [...] Post hoc accipiant omnes singulos cereos de manu pontificis vel editui, et sacerdos dicat hanc orationem [...] Deinde, elevatis sanctorum reliquiis et vexillis, clerus cum populo circueat ecclesiam, et schola per unam inchoat antiphonas [...] Ingrediendo ecclesiam canunt [...] His ita expletis ante altare, et ingresso pontifice in sacrarium, inchoat schola introitum *Suscepimus Deus*. Ipso die non cantatur *Gloria in excelsis*, si infra Septuagesimam evenerit. Deinde peragatur missa ordine suo.

PKO 23: Benedictio candelarum in festo Purificationis beatæ Mariæ Virginis fiat hoc modo [...] Tunc candelæ aqua benedicta aspergantur et accendantur, cantando antiphonam *Lumen ad revelationem gentium* [...] Postea fiat processio cum his antiphonis: *Ave gratia plena*.

MStr 132^r–133^v: Ordo in Purificatione beatæ Mariæ Virginis [...] Ad processionem responsum [...] Tunc incipiat cantor: *Lumen ad revelationem* [...] Hic accendantur candelæ [...] In reversione [...] Finita oratione, intrantes ecclesiam, dicatur antiphona *Cum inducerent*.

MZ 150^r–154^r: In festo Purificationis sanctæ Mariæ Virginis, in prima missa de mane introitus: *Vultum tuum* cum ceteris in suo ordine, infra in officio eiusdem Virginis benedictæ Mariæ. Dictoque officio horæ tertiæ, officians in cappa sollemni cum ministris, crucibus et thuribus, ut moris est, veniat ad locum, ubi consecrandi sunt cerei,

et dicat hanc orationem, incipiendo [...] Qua finita, benedicatur novus ignis [...] Benedicto igne, incipiatur antiphona sequens [...] Interim, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei hoc modo, incipiendo [...] Qua finita, aspergantur aqua benedicta cerei et thurificentur, et accipiens officians manu sua, accendat candelam, cantans hanc antiphonam [...] usque ad quemlibet versum repetendo antiphonam *Lumen ad revelationem*, et interim accendantur candelæ [...] Exeunte autem processione, cantetur responsorium [...] Et dum pervenerint, accensis cereis, ad ecclesiam, ad quam processio tendit, dicatur antiphona de patrono illius ecclesiæ et oratio similiter. In reversione autem cantetur hymnus *Quod chorus vatium*. Et cum processio rediens pervenerit ante ecclesiam, officians dicat [...] Intrante vero processione ecclesiam, cantetur antiphona, ut sequitur [...] usque ad finem, et ita, alta voce cantando, intrent chorum. Ibique, finito psalmo sine « Gloria Patri », dicatur hæc oratio sequens.

MPaul¹ 206^r–208^r: In Purificatione sanctæ Mariæ, finita [tertia], sacerdos indutus sollempniter sine casula, cum ministris indutis procedat ad processionem ad cappellam ad benedicendum candelas in medio ante altare [...] Postea aspergantur candelæ aqua benedicta et thurificentur. Deinde duo fratres eas accensas fratribus locis suis in manibus distribuuntur, et dum incipiuntur distribuere, a choro cantetur antiphona *Lumen ad revelationem* [...] Et repetitur prædicta antiphona post quemlibet versum. Postea sequitur oratio.

MPaul² 181^r–183^v: (*ut in MPaul¹, præter sequentia*) Post hæc aspergantur candelæ aqua benedicta et thurificentur, et accensæ, fratribus distribuuntur. Et a choro cantatur hæc antiphona [...] Et repetitur antiphona post quemlibet versum [...] In reversione hymnus [...] Cum autem perventum fuerit ad ianuam ecclesiæ, dicatur hæc oratio [...] Intranctibus ecclesiam, incipitur antiphona *Cum inducerent*. Psalmus: *Benedictus* per totum cum « Gloria Patri ». Psalmo expleto, sequitur versiculus.

C i n / f 4

PStr: Tunc vocandi sunt omnes pænitentes, qui eiiciendi sunt de ecclesia, et prosterant se in pavimento ecclesiæ, et dominus episcopus cum illis, et decantentur septem psalmi pænitentiales sine « Gloria Patri » ab omnibus clericis [...] Cum autem eiecti fuerint, stet dominus episcopus in porta ecclesiæ, et ostendat eis, quanti distantia sit inter bonos, qui cum Deo et sanctis eius in ecclesia manent, et reos, qui pro sua nequitia cum diabolo in æternum supplicium proiiciendi sunt, nisi per pænitentiam se correxerint. Et ita eos exhortari diligentius studeat et discrete, ne incidant in desperationem.

OR 259–260: Feria quarta, initium Quadragesimæ collegunt se omnes ad ecclesiam sanctæ Anastasiæ circa horam septimam. Ingreditur pontifex in secretario, induit se vestibus, schola vero canet antiphonam ad introitum. Tunc adveniens pontifex, ascendit ad altare [...] Deinde incipitur antiphona per viam. Ut autem prope ecclesiam venerint, incipient litaniam.

PHM 362: In primis cantentur septem pænitentiales psalmi et oratio dominica et preces [...] His finitis, descendat episcopus de ambone, et tangat capita pænitentium, et dicat unicuique: « Det tibi Dominus remissionem omnium peccatorum. »

PRG 14: Hac die, « Flectamus genua » pronuntiante diacono super populum cum inclinatione capitis, imprimis præmonere debet sacerdos omnes Christianos ex sacris scripturarum testimoniis, quatenus in Capite ieiunii ad veram confessionem veramque pænitentiam festinantius accedant. Denique admonendi sunt, ut in Cena Domini redeant ad reconciliationem.

PR^{XII} 209–210: Feria quarta in capite ieiunii procedit pontifex Romanus ad sanctam Anastasiam, ubi fit collecta. In primis vero minor presbyterorum cardinalium benedicit cineres, dicens [...] Hoc facto, dicatur sequens oratio, antequam procedatur ad locum, ubi missa cantari debet.

AER 50–52: Quo finito, veniant omnes cum cruce et processione ad ianuam ecclesiæ, nihil cantando. Et dum fuerint ibidem, pænitentiarius domni archiepiscopi vel faciens officium exeant fores ecclesiæ, et introducat pænitentes usque altare, tenendo primum per manum, et alterum se tenendo [...] Eiectis vero ab ecclesia, faciat eis verbum, qualiter se habere debent in pænitentia, in ieiuniis, vigiliis, eleemosynis et orationibus, instantes, ut Dominus perducatur eos ad fructum pænitentia. — Tunc unus ex archipresbyteris vocat pænitentes nominatim. Intranses vero in ecclesia, prosternunt se in terra in pavimento ecclesiæ [...] Hic faciat archiepiscopus sermonem, qualiter se habere debeant in pænitentia, ieiuniis, vigiliis, eleemosynis et orationibus, instantes, ut Dominus perducatur eos ad fructum pænitentia. — Post hæc in ecclesiam eos introducant, et episcopus cum omni clero septem pænitentia psalmos, in terra prostratus, cum lacrimis pro eorum absolute decantet [...] Post cineres pænitentium capitibus impositos, episcopus super eos aquam benedictam spargat, deinde cilicio capita eorum cooperiat, et cum gemitu et crebris suspiriis eis denuntiet, quod sicut Adam projectus de paradiso est, ita et ipsi ab ecclesia pro peccatis abiiciuntur.

PMG 45^v–48^v: In capite ieiunii [...] Deinde dominus abbas, stola tantum amictus, cineres ita benedicit [...] Tunc aqua benedicta aspergantur cineres, et cantor imponat

antiphonam *Immutemur* [...] Imponens cineres singulis, dicat [...] Si opus est, canatur *Emendemus*.

PZ 205^v–209^f: Incipit tertia pars, in qua quædam ecclesiastica officia ponuntur. Et primo ordo feria quarta in capite ieiuniorum. In capite ieiuniorum sollemniter pænitentes ex institutione concilii Agathensis de ecclesia eiiciuntur hoc modo. Pænitentes enim, quibus secundum vis vel consuetudinem pro gravioribus criminibus sollemnis est pænitentia imponenda, hac die hora quasi tertia conveniant ad ecclesiam cathedralem in vilibus vestibulis, et vultibus ad terram demissis [...] Pænitentes vero omnes ingressi, prosternunt se cum lacrimis in ecclesiæ pavimento coram episcopo inter utrumque chorum. Tunc unus archipresbyter vel pontifex ponit cineres super capita singulorum, dicens [...] His præmissis, surgunt pænitentes. Et faciat eis pontifex sermonem, ostendens, qualiter Adam propter peccatum eiectus est de paradiso, et multa maledicta in eum congesta sunt, et qualiter illius exemplo ipsi de ecclesia ad tempus eiiciendi sunt. Quo facto, accipiat unum ex pænitentibus per dextram manum, et alii pænitentes omnes se invicem similiter manibus tenentes, candelas in manibus accensas habentes, subsequuntur eum. Et ita eiiciat eos de ecclesia cum lacrimis, dicens: *Ecce eiicimus vos hodie*.

AP 61: Deinde sacerdos primum super se spargat cinerem, quem consecravit, cum genuflexione [?] hæc antiphona incipitur: *Immutemur habitu*.

PK: Feria quarta in capite ieiunii fit collecta ad sanctam Anastasiam, a diacono pronuntiante « Flectamus genua » super populum cum inclinatione capitis. Et imprimis agatur benedictio cineris [...] Ad processionem cantatur *Iuxta vestibulum* [...] Benedictio cineris ad eos, qui scrutinia sunt habituri, et baptizari desiderant [...]

PKO 24: Feria quarta in capite ieiunii episcopus, volens cineres benedicere, primo dicat cum ministris septem psalmos [...] Tunc aspergantur cineres aqua benedicta, et cantetur antiphona *Exaudi nos Domine* [...] Interim episcopus imponat cineres super capita hominum, dicens ad quemlibet: *Memento quia*.

MS 28^f: Demum et presbyter ab alio quolibet sacerdote astante suscipiat cineres, eadem verba sibi prolata. Interim etiam cantetur altera antiphona: *Iuxta vestibulum* [...] Quibus percantatis, levata cruce velata, fiat processio, cantando responsorium *Paradisi portas* absque versu.

MStr 20^v–21^f: In capite ieiunii, feria quarta. Exorcismus cinerum sequitur [...] Interim, dum canuntur antiphonæ, ponendi sunt cineres a sacerdote, et dicat [...] Sequitur litania.

MZ 19^r–20^r: Feria quarta in capite ieiunii, quando missa fuerit celebranda, officians, indutus cappa nigra, procedat cum ministris ad altare maius, legendo psalmos pœnitentiales, terminando quemlibet cum « Gloria Patri » [...] Finita oratione, faciat officians absolutionem [...] Deinde officians benedicat cineres hoc modo [...] Completa benedictione cinerum, et cum aqua benedicta facta aspersione, officians incipiat imponere cineres singulis capitibus a maiore usque ad minimum in modum crucis, dicens [...] Deinde sacerdos, aspergendo aqua benedicta astantes, more solito incipit [...] Deinde peragatur processio suo modo.

MPaul¹ 25^r–26^r: In die Cinerum, feria quarta ante missam benedicuntur cineres facti de ramis benedictis pœteriti anni, si habentur, ante magnum altare. Et primo hoc modo cantatur antiphona: *Exaudi nos* [...] Postea benedicuntur cineres, sed non dicitur « Oremus » [...] Expleta benedictione, primo imponitur cinis sacerdoti celebraturo missam ab alio sacerdote, si adest, alioquin ipse, flexis genibus, sibi ipsi cineres imponit, dicens [...] Deinde ipse <s> sacerdos cineres imponit aliis per ordinem pœdictum, versum dicendi. Interim in choro cantantur antiphonæ: *Immutemur* [...] Quibus finitis, a duobus fratribus cantatur litania, aliis omnibus prostratis.

MPaul² 23^r–24^r: (*ut in MPaul¹, pœter sequentia*) Quibus finitis, sequitur oratio a sacerdote, pœmittendo [...] Finitis orationibus, a duobus fratribus cantatur litania in medio chori, omnibus fratribus prostratis, solum his erectis, a quibus cantatur litania.

Qu / D 6

PStr: Ordo in die Ramis palmarum, qualiter processio agatur. Imprimis aspergatur aqua benedicta, ut mos est omnibus dominicis diebus, et sequatur [...] Populo cleroque de loco pœdicto descendentibus, incipiat cantor antiphonam *Cum appropinquaret* [...] Post antiphonam versus canitur Hebræorum puerorum *Gloria laus et honor tibi sit* [...] Postea, pueris exeuntibus de civitate, et portantibus ramos palmarum in manibus, prostratis in terram, incipiat cantor antiphonam *Pueri Hebræorum* [...] Intransibus autem civitatem, incipiatur responsorium *Ingrediente Domino*, versus: *Cumque audisset*, et sic cantantes, perveniant ad portam ecclesiæ, et ibi dicitur oratio.

PRG 40–48: Ordo de die Palmarum [...] Primitus canunt tertiam. Qua finita, faciunt litaniam. Et expositis in medio palmarum vel olivæ seu aliarum arborum ramis, primum benedicit sacerdos salem et aquam, et benedicens commiscet [...] Hac oratione dicta, spargitur aqua benedicta super ramos olivarum, palmarum et aliarum arborum [...] His recedentibus, continuo veniant ex alio latere pueri laici *Kyrie eleison* cantantes,

et sequendo vexillum, quod ante eos portatur, veniant ante crucem, et annuente edituo, iacent ramos palmarum in terram, proni adorando crucifixum, et clerus interim cantat antiphonam *Pueri Hebræorum vestimenta*. His recedentibus, ex schola infantes paraphonistæ iuxta crucem hunc hymnum cantent: *Gloria laus et honor tibi sit rex Christe*.

PR^{XII} 210–213: Ordo in dominica palmarum. Cantata tertia, proceditur in quibusdam terris extra civitatem cum antiphonis et hymnis congruentibus huic diei [...] Postmodum aspergantur rami et flores aqua benedicta cum antiphona *Asperges me Domine*, et adoleantur incenso. Finita autem antiphona, dicatur hæc oratio [...] Hic expandantur palmæ, flores et rami, et cantetur antiphona *Pueri Hebræorum*, et alia huic festivitati congruentia. Expensis itaque ramis et palmis, antequam incipiatur processio ad ecclesiam, dicatur hæc oratio [...] Cum autem pervenerint ad portas civitatis, vel ad portas ecclesiæ, si processio facta non fuerit extra civitatem, portis clausis, duo cantores sint intus, qui cantent hos versus: *Gloria laus*.

AER 74–77: Dominica indulgentiæ, quæ est dies Palmarum, ante horam tertiam ingrediuntur in sacrarium, et induunt se vestimentis sacris, et pergunt ad ecclesiam cum silentio, ubi pro consuetudine loci rami palmarum, olivarum, salicum et diversarum frondium, sive etiam flores multiplicium colorum præparati sunt, et benedicuntur idem rami [...] His finitis, incipiunt reverti in ecclesiam maiorem, ad stationem cantantes antiphonas has [...] Item: Quando redditur, et porta loci intratur, canitur a duobus pueris in loco, ubi altare sollemniter statutum fuerit, et vallatum decore cortinarum et palliorum, hic versus. Antiphona de capite huius versus: *Gloria laus*. — Deinde ex alia parte fidelium laicorum in cruce progrediente catervula, *Kyrie eleison* honorifice cantantes, illisque similiter prosternentibus, palmasque proiicientibus, ista dicatur antiphona: *Pueri Hebræorum tollentes* [...] Ista cum antiphonis aliis seu responsis usque ad introitum cantentur civitatis. — Et cum venerint ad portam Martis, quæ nunc dicitur Nigra, stent pueri super murum civitatis, cantantes laudes *Gloria laus*. — Hic fiat tertia statio, scilicet ante prædictum ostium, ubi tres clerici de superiori gradu in ipso ostio, habitu non mutato, conversi ad populum cantent versum *Unus autem*. His finitis, intrent ecclesiam per idem ostium sub feretro, et capsula reliquiarum ex transverso ostii elevata, cantando: *Ingrediente Domino*.

PMG 49^r–65^r: In die palmarum primum fiat exorcismus salis et aquæ. Deinde, expositis in medio palmarum seu olivæ vel aliarum arborum ramis, dicatur oratio dominica. Post hæc imponatur [...] Sequitur oratio in directum [...] Qua finita, cantetur antiphona *Collegerunt* [...] Qua percantata, diaconus solito more amictus casula, legit evangelium secundum Marcum [...] Quo peracto, sequitur exorcismus florum et frondium [...] Hic muta vocem [...] Deinde aspergantur rami aqua benedicta, et dicatur [...] Finita oratione, dentur palmæ populo, cantore imponente: *Fulgentibus palmis* [...]

His ita finitis, redeuntes inde, has antiphonas per ordinem decantent [...] Finitis antiphonis, veniant pueri, ac versis faciebus ad conventum, cantent hymnum *Gloria laus* [...] Ut autem pervenerint, ubi statio crucis est, et clerus stat in ordine suo, imponat cantor antiphonam *Occurrunt turbæ* [...] Statim veniant pueri, et cappas in terram iactantes, proni adorent crucifixum, clero interim cantante antiphonam *Pueri Hebræorum vestimenta* [...] His recedentibus, continuo veniant alii pueri, et iaciant ramos palmarum, clero cantante antiphonam *Pueri Hebræorum tollentes* [...] Qua finita, procidat sacerdos in terram, adorando crucifixum, clero cantante antiphonam *Scriptum est enim* [...] Tunc, surgente sacerdote, denudetur crux, cantore incipiente versum *O crux ave spes unica*, versus: *Te summa Deus Trinitas*. Denudata cruce, procidat tam clerus, quam populus, adorantes crucifixum. Quo facto, dicat sacerdos hanc orationem: *Deus qui miro dispositionis ordine* [...] Cum intraverint ecclesiam, cantent responsum *Ingrediēte Domino*, versus: *Cumque audissent*.

AP 106–113: Postea pueri cantent *Gloria laus*, clero prosequente eundem versum, et eo ordine sequuntur alii versus [...] His peractis, cantor incipit statim responsorium *Ingressus Pilatus* [...] Cumque intraverint portas civitatis vel castris, cantor imponat hunc responsorium: *Ingrediēte Domino* [...] Finito responsorio, ante ecclesiam, clauso ostio, hæc oratio dicatur: *Deus cuius Filius non rapinam* [...]

PK: Statio ad sanctum Ioannem in Lateranis. Hora secunda convenientes omnes in ecclesiam sancti Ioannis, primitus canunt tertiam. Qua finita, canunt litaniam, et in medio palmarum expositis vel olivæ seu aliarum arborum ramis, primum benedicat sacerdos salem et aquam, et benedicendo commiscet. Deinde incipiat cantor antiphonam *Hosanna Filio David*, et sacerdos dicat « Oremus » [...] Tunc ascendentes in pulpitem paraphonistæ, dicant *Collegerunt, Unus autem*. Deinde legitur evangelium [...] Hac oratione dicta, spargitur aqua benedicta super ramos palmarum, olivarum et aliarum arborum, et thurificatione facta, dicatur hæc oratio [...] Finita oratione, dat sacerdos palmas populo, et inchoat schola antiphonam *Ante sex dies* [...] Deinde vadant ad ecclesiam, ubi missam debent celebrare, cantantes per viam antiphonas *Dum appropinquaret*. Antiphona: *Cum audisset populus*. Item: Si adhuc restat via, imponant cantum huic festivitati congruum. Ut autem pervenerint cum palmis, ubi statio sanctæ crucis est, clerus populusque reverenter stent per turmas in ordine suo cum palmis et reliquo ornatu, et infantes paraphonistæ in loco competenti subsistentes, imponant antiphonam *Fulgentibus palmis* [...] His recedentibus, continuo veniant alii pueri, et iaciant ramos palmarum in terram, proni adorando crucifixum, cantantque antiphonam *Pueri Hebræorum* [...] Finita oratione, infantes iuxta crucem cantent hunc hymnum: *Gloria laus* [...] Inde vero progredientes, per viam cantant antiphonas seu responsoria de eadem festivitate. Cum autem intraverint portas civitatis, cantor imponat responsorium et versum *Ingrediēte Domino*.

PKO 25: Palmarum seu ramorum benedictionem volens episcopus facere, indutus sacris sollemniter, cum ministris et cum toto apparatu, dicta tertia, ad altare procedat, ibique aspersionem faciendo, incipiat antiphonam *Asperges me* [...] Et dicta collecta, fiat processio more solito, responsoria et antiphonas cantando iuxta ecclesiae consuetudinem. Et cum pervenerint ad locum, ubi palmae sunt benedicendae, dicat [...] Hic aspergantur rami cum aqua benedicta et incensentur, et statim a pueris haec antiphona cantatur, et chorus ipsam resumit: *Pueri Hebraeorum tollentes* [...] Interim, dum antiphona cantatur, distribuuntur rami et palmae, et prima dicta antiphona, alia sequitur: *Pueri Hebraeorum vestimenta* [...] Deinde dicatur antiphona *Cum appropinquaret* [...] Dicatur etiam a pueris in eminentiori loco constitutis *Gloria laus*.

MS 62^{r-v}: Dominica in Palmis, finita tertia, benedicentur solito more sal et aqua. Et post aspersionem cleri et populi dicat sacerdos solitam collectam, praemisso versu *Domine apud te est* [...] His peractis, ex schola pueri iuxta crucem hunc hymnum cantent, inter omnes huius hymni versus inclinantes capita ad crucem: *Gloria laus et honor* [...] Finitis versibus, crux velatur a duobus subdiaconibus, simul cum vexillis progrediantur ad ecclesiam, cantoresque imponunt responsum *Ingrediendo Domino*, prosequente omni clero, per iter, et versum *Cum audisset*.

MStr 55^r–57^v: Ordo in dominica Ramispalmarum. Hora tertia convenient omnes clerici in ecclesiam, induti sollemniter vestibus sacris. Et sacerdos asperget aquam benedictam, incipiendo antiphonam *Asperges me* [...] Tunc exeuntes de choro cum plena processione ad locum destinatum, cantantes antiphonam *Surgite sancti*. Hac finita, sequitur responsum *Conclusit vias*. Cum autem pervenerint ad locum destinatum, illic intrantes, cantent responsum *Circumdederunt* [...] Tunc aspegatur aqua benedicta super ramos, et cantetur antiphona *Fulgentibus palmis prosternimur*. Tunc dividantur rami palmarum populis [...] Postea incipiant pueri hymnum *Gloria laus* [...] Tunc proiciant ramos palmarum ante crucem, cantando: *Pueri Hebraeorum*. Deinde proiciant vestimenta, cantando: *Pueri Hebraeorum vestimenta*. Quae finita, sequitur a sacerdote antiphona *Scriptum est enim percutiam pastorem*. Quae finita, omnes prosternant se, crucem salutando, et interim cantetur ista antiphona [...] Intranibus autem cimiterium, incipiat cantor responsum [...] Et sic perveniant ad portam ecclesiae, et ibi dicitur oratio. Intrante clero, incipiatur antiphona *Turba multa quae*.

MG 98^v–99^r: Dominica in Ramis post aspersionem incipitur oratio [...] Hic exeundo ad palmas canitur.

MZ 54^v–61^v: In dominica Ramispalmarum officians, indutus cappa rubea, cum ministris indutus suo modo, et aliis, sicut moris est in sollemni processione, faciat asper-

sionem cum aqua benedicta more consueto, subticendo « Gloria Patri » [...] Deinde egrediatur processio, cantore inchoante responsorium [...] Et cum appropinquabit processio ad locum, quo tendit, incipiat cantor sive chorarii responsorium [...] Post hæc officians aspergat ramos aqua benedicta, incipiens antiphonam [...] Interea autem dividantur flores et rami populis. Deinde officians dicat orationem [...] Post hæc egrediatur processio, incipientibus chorariis antiphonam [...] Cum autem ventum fuerit ad locum opportunum, pueri occurrant, cantando hymnum *Gloria laus* [...] Quo finito, chorarii incipiant responsorium sequens ad introitum ecclesiæ, dum scilicet hoc tempus exigerit [...] Cum autem appropinquabit in processione officians ad locum, ubi crucifixus opertus tenetur a presbyteris, pueri duo proiciant ramos aliquos ante crucem, et incipiant cantando: *Pueri Hebræorum tollentes* [...] Et iterum proiciant pueri aliquod vestimentum sive cappam, et similiter cantando, incipiant: *Pueri Hebræorum vestimenta* [...] Post hæc de chorariis primus incipiat antiphonam infrascriptam.

MPaul¹ 70^v–74^r: Dominica in Ramis. In die Palmarum, completa tertia, dicitur *Asperges me* more solito [...] Deinde sacerdos procedit sine casula indutus sollemniter cum ministris indutis ad locum, ubi rami benedicuntur [...] Tunc sacerdos aspergat aqua benedicta ramos et thurificet. Postea duo fratres, fratribus in locis suis manentibus, ramos dividant. Interim a choro cantantur subscriptæ antiphonæ [...] Deinde fiat processio usque ad locum, ubi crux adorari debeat, in cappella, vel alias, cantantes antiphonam *Cum appropinquaret* [...] Cum autem perventum fuerit ad locum, ubi crux adoratur, duo <f> fratres iuniores proiciant ramos ante crucem, cantantes antiphonam *Pueri Hebræorum* [...] Interim alii duo proiciunt vestimenta anglaria, cantantes: *Pueri Hebræorum tollentes* [...] Tunc omnes prosternant se ante crucem, et sacerdos, flexis genibus, incipit antiphonam [...] In reversione intrant in ecclesiam, duo fient ad minus vel quattuor adiuuatus, et clauso ostio, stantes versa facie ad processionem, incipiant hymnum *Gloria laus*.

MPaul² 61^r–63^v: (*ut in MPaul¹*)

Qu / H 6 / f 5 / de officio

PStr: In principio matutinalis officii hoc servandum est, ut « Domine labia » non dicatur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona *Zelus domus tuæ* cum psalmis *Saluum me* fac, sine « Gloria ». Versus dicatur subtrahendo finem. [...] Lector non petat benedictionem, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet, luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur.

OR 269: Feria quinta ad matutinum non dicunt « Domine labia mea », nec invitatorium, neque « Gloria » ad psalmum, neque « Tu autem Domine », nec orationem, neque « Kyrie eleison » per circuitum, sed tantum *Christus factus est pro nobis* [...]

OR 325–329: A quo vero die usque in vigilia sanctæ dominicæ in nullo responsorio decantatur « Gloria ». A Cena vero Domini nec in psalmis, nec in ullo loco decantatur « Gloria » usque in Pascha. Surgent ad vigiliis hora noctis octava, nec more solito « Deus in adiutorium meum » dicent, nec « Gloria », nec invitatorium, sed cantor incipiat antiphonam in psalmis, sicut in antiphonario continetur. Sed in fine nocturnæ lector benedictionem non petat, nec sacerdos more solito benedictionem non complet, et quando finit lector, non dicit « Tu autem Domine », sed ex verbis lectionis iubetur facere finem. Luminaria autem ecclesiæ ab initio cantus nocturnæ inchoantur exstingui, hoc tamen ordine, ut ab introitu prius ecclesiæ incipiant paulatim tutari, aut, verbi gratia, peracto primo nocturno, videatur eorum tertia pars esse restincta, medio nocturno iterum tertia, tertio vero expleto, exceptis septem lampadibus, nihil luminis relinquatur. Quas in matutinis exstinguuntur hoc ordine, ut initium psalmi primi sit custos ecclesiæ paratus in loco dextræ partis ecclesiæ prope lampadibus, ut ubi audierit antiphonam, tenens canna in manu sua, tutat lampadam unam, in finem vero psalmi ipsius tutat aliam sinistræ partis. In secundo psalmo, cum antiphonam audierit, tutat de dextera parte aliam. Sic una ex una parte, alia ex alia tutantur usque ad evangelium. In evangelium vero tutatur mediana lampada.

OR 438–439: Et tunc ecclesia omni lumine sit decorata, id est octo et viginti luminaribus [...] quod hoc modo ordinare possumus. Primo nocturno, cum incipit cantor primam antiphonam, sit custos paratus, et tutat unam lampadam ab introitu ecclesiæ, et cum finierit ipsum psalmum, aliam tutat, et cum audierit secundam antiphonam, tutat tertiam, et psalmo finito, tutat quartam, et quando tertia antiphona inchoatur, quintam lampadam tutat, et cum finitur ipse psalmus, tutat sextam, et dum orant, tutat septimam. Cum vero lector primam lectionem legerit, tutat octavam, et inchoato primo responsorio, tutat nonam, et cum secunda lectio legitur, tutat decimam. Audito vero secundo responsorio, tutat undecimam. Quando autem tertia inchoatur, tutat duodecimam, et sic inchoato tertio responsorio, tutat tertiam decimam. Ista est tertia pars luminis ecclesiæ. In secundo quoque nocturno ipsum ordinem tutationis, quem in primo constituimus, observet. Porro in tertio nocturno, cum audierit primam antiphonam, tutat lampadem unam, et secunda antiphona inchoata, tutat aliam, et cum audierit tertiam, tutat tertiam. Quando autem prima lectio eiusdem nocturnæ legitur, tutat quartam, et cum secunda incipitur, tutat quintam. Tertia vero cum inchoatur, tutat sextam, et ita fit, ut nihil luminis remaneat, nisi septem lampades, qui in matutinis hoc ordine exstinguuntur.

OR 455: Media illa nocte surgendum est. In primis canunt tres psalmos. Sequitur versus, nec presbyter complet in finem orationem, sed tacite surgendum. Tres lectiones de Lamentatione Ieremiæ prophetæ, tres de tractato sancti Augustini in psalmo *Exaudi Deus orationem meam*, tres de Apostolo, ubi ait ad Corinthios: *Ego accipi a Domino quod et tradidi vobis*. Novem psalmi, novem lectiones, novem responsoria cum antiphonis omnia complenda sunt. Sequitur matutinum. Matutino completo, non dicatur $\kappa\rho\upsilon\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\omicron\nu$, nec « nos inducas in tentationem ».

OR 517–518: Nocturnos vero in feria quinta, feria sexta et sabbato seu et matutinos insimul canunt. Et in ipsas tres

noctes septem lampadas accensas in ecclesia ardeant		nocturnas ternas novies lampades septemque ad matutinos accendantur
---	--	---

et in fine uniuscuiusque psalmi

in ipsas tres noctes ad matutinum unamquamque extinguunt, ut ita veniant,		responsoriorum vel lectionum earundem nocturnarum vel eorundem extinguantur, ita
---	--	--

ut *Benedictus Dominus Deus Israel* absque lumen psallatur.

PRG 56: Venientibus autem omnibus in ecclesiam infra chorum more solito, non dicatur « Domine labia mea aperies », nec « Deus in adiutorium meum intende », nec « Gloria Patri », nec invitatorium, nec *Venite*, sed cantor incipiat in psalmis antiphonam *Zelus domus tuæ*, et reliquas, sicut in antiphonario continetur. In fine psalmorum non dicatur « Gloria », nec in responsoriis, nec in ullo loco, nec finis subtrahatur. Post tres psalmos dicatur versus pleniter, non subtrahendo finem. Sed et in fine lector benedictionem non petit, nec pontifex aut presbyter more solito benedictionem complet, et quando finit lector, non dicit « Tu autem Domine », sed ex verbis lectionis iubetur facere finem, aut certe ex terminatione [...] Accenduntur in quibusdam locis in hac nocte viginti quattuor lumina, et extinguuntur per singulas lectiones et responsoria.

BA 99r: Hodie non cantatur « Deus in adiutorium » ad matutinas, sed ita incip[itur]: *Zelus domus tuæ* [...]

BK 19^r–19^v: In Cena Domini ad matutinas non dicitur « Domine labia mea », nec « Deus in adiutorium », nec invitatorium canitur, quod sequentibus duabus noctibus servatur, sed tantum antiphona *Zelus domus tuæ. Salvum me fac*. Sciendum etiam, quod tribus noctibus « Gloria Patri » ad psalmos non dicitur. *Avertantur retrorsum*. Psalmus: Deus in adiutorium. Antiphona: *Deus meus eripe*. Psalmus: *In te Domine*. Versus: *Homo*

pacis meae. Lectio de Lamentationibus Ieremiæ prophetæ. Ad lectionem quoque benedictionem non petimus, nec « Tu autem » dicimus, sed tantum *Aleph*, *Quomodo sedet sola*.

BP m5^v–m6^r: In Cena Domini viginti quattuor candelæ ordinantur in sanctuario, quæ ante fratrum ingressum omnes incenduntur, et ante sancti Viti altare statuuntur, ac infra matutinas ad inceptionem singularum antiphonarum et responsoriorum ex utraque parte vicissim et occulte exstinguuntur. Ad matutinas omnia signa compulsantur. « Domine labia mea » et « Deus in adiutorium » non dicuntur, sed prælatus, petens veniam, sic incipiat antiphonam: *Zelus domus tuæ* [...] Antiphonæ nocturnales et in laudibus cantor per canonicos nuntiet, et in medio chori stans, psalmos cum antiphonis his tribus noctibus incipiat. Lector primæ lectionis cuiuslibet nocturni, postquam *Pater noster* per se finierat, sic prosequatur: *Aleph* [...]

BStr 212^r: In principio matutinalis officii hoc servandum est, ut « Domine labia » non dicitur, nec « Deus in adiutorium », sed tantum antiphona *Zelus domus tuæ* cum psalmis *Salvum me* sine « Gloria Patri ». Versus dicatur subtrahendo finem. Lector non petat benedictionem, nec finem solitum faciat, sed de ipsa lectione finem terminet. Luminaria vero ad singulos psalmos exstinguantur. Ad primam non dicatur « Deus in adiutorium », sed tantum psalmi *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue, Laudate Dominum omnes gentes* sine « Gloria » sub silentio, et prosternat se unusquisque in terram, et dicat *Pater noster* et psalmum *Miserere mei* et orationem *Respice quæsumus Domine*. Sicque tertia, sexta, nona in illa die et in Parasceve et in Sabbato Sancto fiat.

BZ 135^v–137^r: In hoc autem triduo ante Pascha capita horarum, sicut « Domine labia, Deus in adiutorium » et etiam tituli lectionum totaliter deponuntur, quia Christus, caput nostrum in eis a nobis tollitur secundum carnis præsentiam. Ad lectiones etiam non petuntur benedictiones, nec dantur, quia pastor, Christus, ut benedicat gregi suo, non habetur. Nec « Tu autem Domine » vel similia dicuntur, quia apostoli his diebus nec ad prædicandum sunt missi, nec inde redierunt [...] Incipit ergo officium matutinum tali modo [...] Post hoc dicitur psalmus *Miserere mei Deus*, cui subiungitur antiphona *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem*. Deinde *Pater noster* sub silentio. Et post hæc sequitur oratio voce clara.

BC 164^v–165^r: In Cena Domini « Domine labia mea » non dicitur, nec « Deus in adiutorium », sed ita incipiunt matutinæ [...] Ad lectiones benedictio non petitur, nec datur, sed simpliciter legitur, et in fine sine addimento.

BV 121^v: Nota, quod his tribus diebus, scilicet in Cena Domini, Parasceve et sabbato ad matutinas « Domine labia mea » non dicitur, nec « Deus in adiutorium », nec « Glo-

ria Patri » post quos, nec post responsoria. Sine « Iube » dicitur, et silentio legatur *Pater noster*. Nec « Dominus vobiscum », sed « Oremus » dicatur, sed in fine orationis « Qui tecum », et sic ad omnes horas.

BB 184^v: Feria quinta ad matutinas non dicitur « Domine labia », nec « Deus in adiutorium », neque invitorium, sed simpliciter incipitur *Zelus domus tuæ* [...]

BPaul¹ 198^r–199^r: Feria quinta ad matutinum « Domine labia » non dicitur, nec « Deus in adiutorium », sed tantummodo antiphona incipitur *Zelus domus tuæ* [...] *Salvum me fac* sine « Gloria Patri » [...] Versiculus dicitur subtrahendo finem [...] Non dicitur versiculus, sicut in alio matutino, sed statim, lecto *Pater noster*, incipiatur Lamentatio [...] Lector non petat benedictionem, nec finem solitum lectionis faciat.

BPaul² 163^{r-v}: In die Cenæ Domini. Ista die in matutinis tredecim candelæ ante altare in ligno triangulo præparabuntur, et ante matutinas accendentur, et singulæ ad inceptionem uniuscuiusque psalmi exstinguentur. Similiter fit duobus diebus sequentibus. Nota, his tribus diebus, dicto *Ave Maria* et *Pater noster* in silentio, prætermisissis aliis, scilicet « Domine labia, Deus in adiutorium », absolute incipitur ad matutinas antiphona primi psalmi. Item: Antiphonæ matutinales et vesperarum dicuntur, sicut in festo duplici. Psalmi dicuntur sine « Gloria Patri » ad omnes horas. Item: Invitorium et hymnus non dicuntur. Antiphona absolute incipitur, duplicando: *Zelus domus tuæ* [...] Versiculi dicuntur sine neuma. *Pater noster* sub silentio, absque « Kyrie eleison », et non pronuntiatur « Et ne nos », nec ante lectionem petitur benedictio, sed finito *Pater noster*, sine aliqua præmissione ad sonum per prælatum factum incipiuntur Lamentationes Ieremiæ [...] Nota, si matutinas in cantu habent, tunc versum responsorii ille dicit, qui Lamentationem.

Qu / H 6 / f 5 / ad dandam pænitentiam

PStr: Et sint secum induti dalmaticis septem diaconi. Horum unus, scilicet archidiaconus, nudis pedibus cum pænitentibus stet, alba solummodo indutus, totidemque subdiaconi subtilibus ornati, acolythi vero duo albis tantum candidati, duodecim autem presbyteri, ut in tempore missarum ornati, assistant. Sicque, ministris stantibus, sedente episcopo præ foribus ecclesiæ, pænitentibus in atrio ecclesiæ eminus cum archidiacono iussum episcopi præstolantibus, pontifex dicat antiphonam *Venite* [...] Tunc archidiaconus ex parte pænitentium dicat: « Flectamus genua. » Tunc omnes pænitentes, qui astiterunt, genuflectent [...] Moxque cum archidiacono corruant ad pedes domini, sicque prostrati, iaceant, quousque dominus episcopus annuerit alteri diaco-

no: « Levate ». Illis vero accedentibus, prosequatur a clero antiphona *Venite* cum psalmo, semper eandem repetendo antiphonam. Postea archidiaconus dicat: « Adest o. »

OR 494: Hic inserenda est reconciliatio pœnitentium, et deinceps peragitur missa ordine suo usque in finem secretæ.

PHM 148–149: Quo lecto, venit diaconus ante sedem iuxta altare, ubi pœsul sedet, et legit petitionem, sicut in sacramento continetur sine « Per Dominum ». Pontifex vero venit ante altare, et orat diutissime. Inde vadit, et ascendit in ambone, et pœdicat omnibus, dicens [...] Inde conversus ad pœnitentes, dicit [...] Illis autem elevantibus, dicit [...] Hic tangere debet pœnitentium capita, dicens [...] Et illis prostratis et omnibus inclinatis, dicit has orationes.

PHM 222–224 : Incipit absolutio dicenda ab episcopo super conversum et pœnitentem. Qui conversus prosternatur coram altare, et psalmum decantet quinquagesimum. Si autem est idiota, ex intimo corde crebro dicat: « Deus miserere peccatori servo tuo », et faciat episcopus litanias super eum [...] Hic erigatur de solo, apprehensus manu episcopi per dexteram, et inclinatur coram episcopo [...] His peractis, det ei episcopus monita salutis, unde incedat viam veritatis, et cautus exsistat, ne ad pristinum redeat vomitum et simul amittat remissionem pœsentis vitæ et futuræ. Sed oret assidue, eleemosynam det, in quantum valet, ieiunium amet, vigiliis cum sanctis orationibus insistat, castitatem tam corporis, quam animæ, et super omnia caritatem habeat.

PHM 310: (*ut in PHM 222–224*)

PRG 59–60: Tunc egreditur pœnitens de loco, ubi pœnitentiam gessit, ut gremio pœsentetur ecclesiæ. Sedente autem pontifice pro foribus ecclesiæ, pœnitentibus in atrio ecclesiæ eminus cum archidiacono iussum illius pœstolantibus, antequam eos offerat, postulat archidiaconus his verbis: « Adest o » [...] Tunc dicit pontifex: *Venite*. Et diaconus ex parte pœnitentium: « Flectamus genua. » Tunc omnes adstantes genua flectunt pœnitentes. Quo facto, dicit diaconus ex parte pontificis: « Levate » [...] Mox cum diacono pœnitentes corruant ad pedes episcopi, sicque prostrati, iaceant, usque domnus episcopus, surgens, innuat alteri diacono: « Levate », prosequente clero antiphonam *Venite* cum psalmo *Benedicam Dominum*.

PR^{XII} 215–216: (*ut in PRG*)

AER 84–86: Finita nona, domnus archiepiscopus vel eius vicarius, indutus alba et stola cum cappa rubra, vel sacerdos sine cappa cum diacono et subdiacono, indutus

albis et stola, cum cantore et processione ordinata pergat ad occidentales portas ecclesiae ad reconciliandos pœnitentes. Et domno archiepiscopo sedente iuxta ianuas ecclesiae, processione stante in navi ecclesiae, legatur a diacono more lectionis hæc lectio « Adest o » [...] Quo finito, domnus archiepiscopus cum subdiacono dicat septem psalmos pœnitentiales cum prostratione. — Et præparetur sedes eius in medio ecclesiae, circumstante clero. Sedenteque archiepiscopo, sint pœsentes in atrio ecclesiae, qui reconciliandi sunt [...] Mox pœnitentes corruant ad pedes archiepiscopi, sicque prostrati, iaceant, usquedum archiepiscopus alteri diacono innuat dicere: « Levate ». — Sintque pœsentes in atrio ecclesiae, qui reconciliandi sunt, et si episcopus adest, principalis archidiaconus ex parte pœnitentium, scilicet extra ostium ecclesiae, in cappa serica alba et stola indutus, legat hanc lectionem: « Adest o » [...] Dum psalmus canitur a choro cum antiphona, semper manuatim pœnitentes ab aliquo presbytero de choro, habitu non mutato, reddantur sacerdoti exsecutori officii, et ab ipso restituantur ecclesiae gremio.

PZ 212: Demum paratus cum amictu, alba, stola, pluviali, mitra simplici et baculo pastorali, sine manipulo, ministris etiam, et insuper uno diacono de antiquioribus, induto sollemniter, et etiam uno archidiacono cum amictu, alba et stola, sine dalmatica, prosternit se super faldistorium coram altari, dicens cum pœfatis ministris et clero septem psalmos pœnitentiales et litaniam [...] Pœnitentes vero tunc ante fores ecclesiae nudis pedibus ad terram prostrati manent, tenentes in manibus cereos exstinctos.

PK: (*ut in PRG*)

PKO 26: Feria quinta in Cena Domini, circa horam tertiam pœnitentes ad ecclesiam per episcopum introducantur hoc modo. Episcopus enim cum ministris sacris et cappa serica paratus, insuper etiam uno canonico subdiacono et alio canonico sollemnibus induti, cum duobus aliis ceroferariis et vexillo, una cum episcopo et suis ministris, clero et omni apparatu pœcedentibus eum, ministris extra chorum versus maius ostium ecclesiae. Et cum illuc pervenerit, persistat inter ostium ecclesiae, clero per choros versus ipsum ostium ab utroque latere disposito seriatim. Tunc diaconus canonicus, sollemnibus indutus cum suis ministris, ut pœmissum est, stantes ex ostium ecclesiae, episcopum contra ostium ecclesiae respicientes. Tunc, aperto libro, diaconus pœcedens, excelsa voce, quasi lectionem legens, distincte legatur, quod sequitur: « Adest o » [...] Quibus expletis, episcopus, stans in medio ostii, sic cantando: *Venite* [...] Pœmisso modo cantetur totus psalmus, et ad quemlibet versum repetatur antiphona *Venite* usque ad finem, quousque omnes pœnitentes ecclesiam ingressi fuerint. Quibus ingressis et omnibus in terram prostratis, episcopus transiens cum ministris ad medium ecclesiae, et circa ultimos prostratos, stando dicit: *Oportet te fili.*

PStr: Mane primo mansionarii ordinent omnia, quæ sunt necessaria ad consecrationem chrysmatis [...] Ipso die sonetur campana ad missam et ad ceteras horas, sicut mos est diebus sollempnibus, et sic sileant usque in Sabbato Sancto [...] Et pontifex, veniens ad altare, dividat oblatas ad frangendum, et sumat de ipsis integras oblatas ad servandum usque mane diei Parasceven, de quibus communicent absque Sanguine Domini. Sanguis vero eadem die penitus consumatur [...] Expletis omnibus, procedat dominus pontifex cum omni alacritate, cum presbyteris et clero, similiter ante cibum vel post cibum, et eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit.

OR 269–270: Et cum dicit: « Pax Domini sit semper », confringit unam oblatam in duas partes, et dat eam archidiacono, et ille mittit eam in patenam, quam tenet minister. Reliquas vero oblationes ipse archidiaconus expendit per presbyteros, et postea frangit tam ipse, quam omnes presbyteri. Et cum tota oblatio fracta fuerit, communicat solus apostolicus, et sic benedicit chrisma [...] Similiter et de sancto sacrificio, quod servant in sexta feria, et communicant, et vadunt in tabernacula sua.

OR 289–290: Feria quinta, Cena Domini hora tertia ingressi sacrarium, induuntur dalmaticis tam pontifex, quam omnes diaconi, vel omni ornamento, sedente pontifice in sella sua. Et præparantur ampullæ duæ cum oleo, quarum melior defertur pontifici, ut accepto balsamo et commiscitato cum oleo, manu sua impleat eam, illam vero aliam ministri retineant plenam [...] Qua expleta, communicat solus episcopus, et diaconus confirmat eum cum calice illa tantummodo die. Postquam communicaverit, ponit calicem super altare. Deinde accepta a subdiacono patena, ponit iuxta calicem de latere sinistro, et statim cooperitur a duobus diaconibus de sindone munda, quam prius præparaverant in ore altaris, in regione pontificis, post corporalem expansam [...] Hoc expleto, ablutis manibus, pontifex venit ante altare, et communicat omnis populus ordine suo.

OR 440–442: Presbyteri vero et diaconi et reliquus ordo ministrorum ingrediantur sacrarium, et induantur dalmaticis vel omni ornamento. Quando autem schola antiphonam incipit ad introitum, procedant cum candelis ad missam, et dum venerint ante altare, prosternat se sacerdos super oratorium usque ad repetitionem versus [...] Neque *Agnus Dei* cantetur, nec oscula celebrentur. Sacerdos vero, cum fregerit Sancta, mittat unam partem in calice, et ex alia communicet; porro tertiam in altare dimittat, et confirmetur a diacono de calice. Et illo tantummodo die, postquam confirmaverit sacerdotem, ponat calicem super altare, et accipiat de manu subdiaconi patena maiore, mittetque in eam de Sancta oblatas integras, et ponat iuxta calicem in sinistro latere,

et duo subdiaconi veniant, unus cum patena et alius cum calice, utrisque vacuis, et tollat diaconus de maiore patena ex oblatis, quantum sufficere possit ad communicandum populum, et de calice similiter, et mittat in patenam et calicem, quæ subdiaconi tenent in manibus. Et statim illud, quod remanet super altare, cooperietur a duobus diaconibus utrumque sindone munda, et de illa alia iuxta altare facit confractionem, et post confractionem redeant ad sacerdotem, et communicent ipsi et reliqui per ordinem. Et data oratione post communionem, diaconus non dicat *Ite missa est*, sed ipsa oratione finiantur universa. Ipsa vero oblata, quæ super altare cooperta remanserant, serventur in crastinum iuxta consuetudinem. Et post vesperam nudentur altaria, et sint nuda usque mane sabbati.

OR 467–469: In eadem die, hora quinta procedunt ad ecclesiam, et mutant se vestimentis suis tam pontifex, quam et diaconi cum dalmaticis, et subdiaconi non induunt planetas. Deinde egreditur pontifex de sacrario cum diaconibus, et septem cereostata ante eum, et cetera, sicut mos est in die sollempni [...] Et vadit ad sedem, et confrangunt sacerdotes Sancta seu et diaconi, et interim psallitur *Agnus Dei*. Deinde communicat pontifex tantum, et diaconus cooperit Sancta seu et calice super altare cum corporale.

OR 517: In Cena Domini reservant de ipso Corpore et Sanguine Domini, unde in crastino, hora nona clerus et populus sufficienter communicent.

PHM 99: Ordo in Cena Domini. Hora tertia diei ingressi sacrarium, induantur dalmaticis [...] usque mane sabbati.

PHM 148–151: Cena Domini, hora sexta ingressi sacrarium, induunt dalmaticas tam pontifex, quam omnes diaconi, vel omnia ornamenta [...] sicut in alia sollempni missa [...] Tunc communicat solus episcopus, et diaconus offert ei calicem illo tantummodo die [...] intrat in consecrationem chrismatis excelsa voce [...] et communicat omnis populus in ordine suo, et servant de ipso sacrificio in crastinum, unde communicent.

PHM 396: Feria quinta, Cena Domini. Mane primo mansionarii ordinantes omnia, quæ sunt necessaria ad consecrationem chrismatis: ampullas duas de oleo mundissimo plenas [...] per populum et diacones.

PRG 59–77: Ipsa feria quinta maioris hebdomadæ, id est Cena Domini, mane primo mansionarii ordinent omnia, quæ sint necessaria ad consecrationem chrismatis [...] Ipso die sonentur campanæ ad missam et ad ceteras horas, sicut mos est diebus sollempnibus, ut omnes veniant ad ecclesiam, in qua chrisma mos est consecrari, et sic sile-

ant usque in Sabbatum Sanctum [...] Tunc communicet solus pontifex ante altare, et diaconus offerat ei calicem, et non frangat oblatas, nisi eam solam, unde ille communicat. Illo tantummodo die, postquam communicaverit episcopus, ponat diaconus calicem super altare. Deinde acceptam a subdiacono patenam, ponat iuxta calicem de latere sinistro, et statim a duobus diaconibus utrumque cooperiatur de sindone munda, quam prius præparaverant in ora altaris, in regione pontificis, post corporalem expansam [...] Et pontifex, veniens ad altare, dividat oblatas ad frangendum, et communicet omnis populus ordine suo, et sumat de ipsis oblatas integras ad servandum usque mane diei Parasceves, de quibus communicent absque Sanguine Domini [...] Sanguis vero eadem die penitus consumatur [...] Expletis omnibus, procedit dominus episcopus cum omni alacritate cum presbyteris et clero, si vult, ante vel post cibum, ad locum, ubi mandatum perficere vult.

PR^{XII} 214–233: (*ut in PRG, præter sequentia*) In ecclesia vero Romana, cantata communionem prænotata *Dominus Iesus*, Romanus pontifex sollemniter perficit missam. Et postea indutus cum cardinalibus ascendit ad cappellam suam, ubi dum ipse lavat pedes duodecim subdiaconorum, cappellani sui cantant psalmos et antiphonas ad vesperam.

AER 88–108: Ipso die conficitur oleum infirmorum in ultimo ad missam, antequam dicatur « Per quem hæc omnia » [...] Hoc peracto, revertitur pontifex ad altare, et communicante eo atque clero omique populo, dicit orationem, quæ in libello sacramentario ad complendum continetur. — Hora tertia ingressi sacrarium, induantur dalmaticis pontifex et omnes diaconi. Sedente pontifice in sede, induto sacris vestimentis, præparentur duæ ampullæ [...] His expletis, pontifex, ablutis manibus, communicet populum. Serventur autem Sancta in crastinum. — Hora tertia sonetur signum, ut conveniatur ad ecclesiam, in qua chrisma debet consecrari, clerici vero tam presbyteri, quam diaconi et subdiaconi induantur sacris vestibus, sicut mos est diebus festis, et stent in choro solito ordine [...] Tunc solus episcopus communicet, et eat sessum. Diaconus vero ponat calicem cum Sanguine in ora altaris e regione pontificis, corporali super expanso. — In Cena Domini veniens in sacrarium episcopus et induens se sacris vestibus, excepto planeta, misceat balsamum cum oleo, unde chrisma confici debet. Et pulsatis signis, canatur antiphona ad missam cum psalmo et « Gloria » [...] Deinde secedat parumper iuxta altare pontifex, et diaconus accipiat partem aliquam supra altare de Domini Corpore cum patena, et tradat eam acolytho, qui deferat illam ante episcopum, et diaconus cum calice cum pretioso Sanguine. Quibus adportatis, communicet episcopus solus tantummodo de eo simul cum Sanguine pretioso.

PZ 210^v–231^f: Primo itaque circa horam tertiam pontifex paratus, si velit, cum amictu, alba, sine mitra et baculo, egreditur de sacristia cum canonicis et clericis, et intrat capitulum, ubi parati sunt tredecim pauperes [...] Tertio loco chrisma et olea conficiuntur [...] Sane hora quasi sexta, reconciliatis iam pœnitentibus, pulsantur campanæ, prout fieri mos est in diebus sollemnibus, ut omnes conveniant ad ecclesiam, in qua debet chrisma consecrari [...] Et tunc pontifex solum communicat, et mox diaconus cooperit cum sindone super altare sanctas hostias, de quibus clerus et populus communicare debent [...] Quarto loco hac die pedes lavantur. Hora enim vespertina tabula percutitur, et pontifex cum canonicis et clericis capitulum intrans, cœpit lavare pedes canonicis, præcipue in dignitatibus constitutis. Quo facto, maior persona ipsius capituli lavat pedes episcopi.

MP 44^v: In tertia vice « Dona nobis pacem » non dicitur, sed « Miserere nobis ». Nec pax per hoc triduum datur. Hac die communicant, qui volunt. Hac in die tot oblatae in missa consecrantur, quot sufficiant in crastino fidelibus ad communicandum. Quas involutas in corporali et positas super vacuum calicem, patena opertum, peracto officio, defert presbyter in cappellam sancti Wenceslai, præcedente ipsum incenso, candelis et crucibus, et ponit eas in altari mundo, et operit vase figuli.

PK: (*ut in PRG*)

PKO 27: Ordo in feria quinta Cenæ Domini, quomodo conficitur sanctum chrisma. Præparantur enim primo in sacrario tres ampullæ: una ad oleum infirmorum, altera ad oleum catechumenorum, tertia vero ad oleum chrismale [...] Hora autem debita missa sollemniter celebretur, tali, ut sequitur, modo [...] Interim episcopus dividat hostiam in tres particulas, ponens duas partes super patenam, tertiam partem in manu tenens super calicem, subiungens [...] Et tunc mittat tertiam particulam hostiæ, quam tenet, in calicem, dicens [...] Et tunc duo presbyteri, qui assistunt episcopo, communicent de manu episcopi, sed de Sanguine Christi in calice non sumant, sed tantum de ablutione ipsius calicis.

MS 74^f–75^f: Sed ministri hac die utuntur vestibus sollemnibus, scilicet subtili et dalmatica. Signa etiam campanarum ad missam festive consonant, quæ usque in Sabbatum Sanctum differunt [...] Fractis autem oblatis, communicent presbyteri primo, deinde ministri et ceteri omnes ordine suo. Et sumat sacerdos de ipsis oblatis integras ad servandum usque mane diei Parasceves. Et accipiens diaconus calicem, non statim sumit Sanguinem, sed ponit eum in sinistro latere altaris, et cooperiat corporali, et ita expectet, donec finiatur communio [...] Expletis omnibus, procedant ad mandatum, et sint ibi parati acolythi cum candelabris et thuribulo et thymiamaterio, et subdiaconus imponat evangelium *Ante diem festum Paschæ*.

BP m8^v: Mandatum agitur ante completorium. Ad processionem mandati canitur hymnus a duobus cantoribus *Tellus ac aethera*, qui solus versus repetitur a choro. Cantores vero totum hymnum per ordinem prosequuntur. Præcedunt vero chororum acolythi cum crucibus, cereis et incenso. Diaconus autem cum subdiacono sollemni ornatu vestiantur. Subdiaconus plenarium ferat.

MG 116^v–118^r: Feria quinta in Cena Domini ad missam tangantur campanæ, et sic si-
leant usque ad sabbatum [...] Agnus Dei absque osculo pacis decantatur. Et sacerdos
integras oblatas ex his, quas consecravit, reservabit, de quibus communicabunt feria
sexta sine Sanguine Domini, quia hodie penitus idem Sanguis est consumendus. Inte-
rim autem, dum populus communicaverit, cantatur [...] Deinde imponitur ad vespe-
ram [...] A vespera autem huius diei nuda sunt altaria usque in mane sabbati.

MZ 72^v–76^v: Sacerdos officians communicet illos, qui communicare volunt. Reser-
ventur tamen oblatæ integræ de Corpore Christi in diem Parasceven, quia tunc non
conficitur Corpus Domini. Sanguis tamen Christi sumatur totaliter [...] Pontifex au-
tem vel presbyter consecratas hostias ponat in vas ad hoc debitum et aptum, sigillet-
que, et diligenter reponat, lucentibus cereis, in sacrario usque ad Parasceve. Hora au-
tem completorii, adveniente clero, sonante maiori campana, episcopus vel presbyter
cum suis ministris, induti vestibus sollemnibus, cum cereis crucibusque et thuribulis
procedant mandatum celebraturi, legentes quindecim gradibus. At ubi pervenerint ad
locum, ubi mandatum debeat celebrari, finitis psalmis, episcopus vel sacerdos dicat
has preces [...] Post hæc episcopus vel presbyter et omnes clerici congregentur ad al-
tare, et denudent eum, expulsis laicis [...] Interim autem abluantur altaria, et sic nuda
permaneant usque diem sabbati.

MPaul¹ 95^{r-v}: *Agnus Dei* dicitur, sed in fine « Miserere nobis », et pax non datur. Ho-
die servat sacerdos in loco honesto et convenienti unam hostiam, consecratam pridie,
sequenti, in quo non conficitur, vel etiam plures, si necesse fuerit, pro infirmis. Deinde
omnes fratres, sacerdotes, clerici et laici communicent de manu superioris. Hodie ce-
lebratur una sola missa ab illo, qui est maior in conventu, postea completur missa [...] Ad
mandatum faciendum, hora advesperascente, fit signum per tabulam. Conveniunt
fratres ad faciendum mandatum.

MPaul² 79^v–80^r: (*ut in MPaul¹*)

PStr: Ordo in Parasceve. Hora sexta conveniant omnes ecclesiastici in ecclesiam, nec non præparent, ut mos est, salutiferam crucem. Et præparent se presbyteri et ceteri, quantum sit opus ad ministrandum domino pontifici, ad missam cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus quadragesimalibus induti [...] Mittaturque parvum linteum super altare nudum desub evangelio. Ante evangelium vero non portentur candelæ vel incensum [...] Salutata autem cruce tam a sacerdote seu antistite, quam a ceteris, veniat sacerdos sive episcopus festivis indutus ornamentis ante sanctum altare, et expectet ibi, quousque Corpus Domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem, et cum eo duo vel tres clerici vadant ad locum, ubi pridie Corpus Domini servabant, et inde sublatum, cum magna reverentia tollant, pontificique ad altare deferant, cantantes hos versus: *Laudes omnipotens ferimus tibi* [...] Versibus finitis, extendat archidiaconus corporale super nudum altare, procedensque episcopus ante altare, faciat communem confessionem, et osculato altari, Corpus Domini et calicem sine sacramento vino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens, et inclinatus erigat se, et dicat: *Hoc corpus quod pro* [...] Et hoc dicto, super altare sacerdos ponens calicem, ordinansque oblatas, humillime dicat hanc orationem: *Suscipe sancta Trinitas hanc oblationem* [...] Hac finita, dicat lenta voce: « Oremus, Præceptis salutaribus moniti et divina institutione formati, Pater noster, Sed libera nos. » Ita per ordinem usque « Per omnia sæcula sæculorum ». Et respondeant omnes: « Amen. » [...] Deinde, ostiis ecclesiæ diligenter seratis, omnibus laicis et feminis exclusis, presbyteri, diaconi, subdiaconi et acolythi cum candelis et incenso pergant illuc, ubi post salutationem crucem reposuerunt, et inde levantes eam, portent ante altare sanctæ crucis, ubi antea adoraverunt eam. Ibi que super scamnam ponatur, thurificetur, et diligenter linteamine et desuper pallio cooperiatur. Sed interim, dum crucem levant, et de loco ad locum portant, ista responsoria silenter decantentur [...] Novissime Corpus Domini in unam valde mundam pyxidem mittatur, sigilloque vel clave ecclesiæ sigilletur, atque subtus linteamen et pallium ad pectus sanctæ crucis collocetur, et hæc antiphonæ decantentur: *Sepulto Domino signatum est monumentum, In pace in idipsum dormiam, Caro mea requiescet in spe*. His ita peractis, et custodibus ordinatis, qui hoc sacratissimum Corpus dominicum custodiant in psalmis et ceteris orationibus, ipse clerus, antequam redeat, flexis genibus, hanc orationem dicat: *Adoramus te Christe* [...]

OR 270–272: Feria sexta, hora quasi octava descendit dominus apostolicus de Lateranis in sanctum Ioannem, verumtamen discalciatus, tam ipse, quam reliqui ministri sanctæ ecclesiæ, et veniunt ante altare [...] Et dum perveniunt ad Ierusalem, intrant ecclesiam, et ponit diaconus ipsam capsam, ubi est crux, super altare, et sic aperit eam dominus apostolicus [...] Attamen apostolicus non communicat, nec diaconi. Qui

vero communicare voluerit, communicat de capsis de sacrificio, quod quinta feria servatum est. Et qui noluerit ibi communicare, vadit per alias ecclesias Romæ seu per titulos, et communicat.

OR 291–294: Feria sexta, hora tertia conveniant omnes presbyteri tam civitatis, quam de suburbanis et omnis clerus cum populo in ecclesia statuta infra urbem, non tamen in maiore ecclesia, et exspectant pontificem, vel qui vicem illius tenuerit [...] Quas ut finierit, statim duo diaconi nudant altare sindone, quæ prius fuerat sub evangelio posita [...] Ad vesperum vero tam in ecclesia, in qua pontifex dicit orationes, quam in ceteris presbyterorum post orationes preparatur crux ante altare, interposito spatio inter ipsam et altare, sustentata hinc inde a duobus acolythis [...] Presbyteri vero duo priores, mox ut salutaverint, intrant in sacrario, vel ubi positum fuerit Corpus Domini, quod pridie remansit, ponentes eum in patena, et subdiaconus teneat ante ipsos calicem cum vino non consecrato, et alter subdiaconus patenam cum Corpore Domini [...] Qua salutata et reposita in loco suo, descendit pontifex ante altare, et dicit: « Oremus, Præceptis salutaribus, Pater noster. » Sequitur « Libera nos quæsumus Domine ». Cum dixerint « Amen », sumat de Sancta, et ponit in calicem, nihil dicens. Et communicant omnes cum silentio, et expleta sunt universa.

OR 470–471: Ipsa autem die, hora quinta procedit ad ecclesiam omnis clerus, et ingreditur archidiaconus cum aliis diaconibus in sacrario, et induunt se planetas fuscas [...] Et adorant sanctam crucem, et communicantur omnes.

OR 518–520: Feria sexta, quæ est Parasceven, diurnalem cursum separatim canunt. Et hora nona

vadunt tam episcopi, presbyteri, diaconi et reliqui ecclesiæ ministri, ingrediuntur in sacrario, induuntur | ministri ecclesiæ induant

se vestimentis nigris, et absque ullo canto procedunt ante altare [...]

Et egrediuntur presbyteri et diaconi de sacrario una cum Corpus et Sanguine Domini, quæ ante die Cenæ Domini remansit et consecratum fuit, et imponunt super altare. | Et postquam persalutata fuerit crux, egrediuntur duo presbyteri de sacrario revestiti: unus portet patenam cum Corpore Domini, alius calicem cum vino non consecrato, et ponant super altare.

PHM 396: In Parasceve ad hora quarta conveniant omnes ecclesiastici et laici, ubi mos est [...] sed tantum *In illo tempore, Egressus Iesus.*

PRG 86–92: Ordo de sexta feria Parasceves [...] Conveniunt omnes ecclesiastici, nec non et laici, et procedit dominus episcopus, vel qui vicem illius tenuerit, in ecclesia statuta infra urbem, non tamen in maiore ecclesia, ubi mos est salutiferam salutare crucem. Et præparent se presbyteri et archidiaconi et diaconi vel ceteri, quantum opus est, ad ministrandum domno pontifici ad missam, cum cantoribus et reliquis ministris, vestibus quadragesimalibus induti [...] Et mittitur parvum linteum super altare nudum desub evangelio. Ante evangelium vero non portantur candelæ vel incensum [...] Qua salutata et reposita in loco suo, duo subdiaconi et presbyteri duo priores intrant in sacrarium, vel ubi positum fuerit Corpus Domini, quod pridie remansit, ponentes illud in patenam. Et subdiaconus teneat ante ipsos calicem cum vino non consecrato, et alter subdiaconus patenam cum Corpore Domini. Quibus tenetibus, accipit unus presbyter prior patenam, et alter calicem, et deferunt super altare nudatum.

PR^{XII} 234–237: Feria sexta Parasceves, pulsata tabula, hora sexta convenire debent omnes ad ecclesiam [...] Et cum venerit ad Ierusalem, lotis pedibus et indutis (altari namque nullo tempore nudis pedibus est ab aliquo ministrandum), suppressa voce psallendo, procedunt ad altare, et ibi diutius flexis genibus orant. Parvum autem linteamen poni debet super nudum altare et super linteamen textus evangeliorum [...] Quo finito, legatur passio sine « Dominus vobiscum », nec portentur ante diaconum cerei vel thuribulum [...] Qua adorata et in loco suo reposita, mittatur parvum linteamen super altare illud, videlicet quod prius, dum legeretur evangelium, inde ablatum fuerat, super quod extendatur a diacono corporale. Tunc venire debet pontifex ad altare, cui Corpus Domini, quod pridie reservatum fuerat, diligenter positum in patena, et calix cum vino non consecrato et sine aqua offerri debent.

AER 132–136: Feria sexta Parasceves, pulsata tabula, hora sexta convenire debent omnes ad ecclesiam [...] Parvum autem linteamen poni debet super nudum altare, et super linteamen textus evangeliorum [...] Nec portentur ante diaconum cerei vel thuribulum [...] Qua adorata et in loco suo reposita, mittatur parvum linteamen super altare illud, videlicet quod prius, dum legeretur evangelium, inde ablatum fuerat, super quod extendatur a diacono corporale. Tunc venire debet pontifex ad altare, cui Corpus Domini, quod pridie reservatum fuerat, diligenter positum in patena, et calix cum vino non consecrato et sine aqua offerri debent. — Feria sexta, quæ est Parasceve, statio in Suxurio, hoc est in basilica Ierusalem. Officium ipsius diei, quod specialiter, utpote annuatim celebratur, tali ordine adimpletur [...] Expletis orationibus, pergunt duo presbyteri, et accipiunt desuper altari, quod in secretiori loco secundum convenientiam unicuiusque loci ad hoc ipsum provisum est, Corpus Domini in singulis patenis, quod pridie illic repositum, et cum omni observatione ex tunc custoditum fuerat [...] Sacerdos vero, salutata cruce, revertitur ad altare, et communicat. — Feria sexta,

hora octava præcedat pontifex de sacrario ante altare ad orandum super oratorium, sicut mos est. Statim cum surrexerit, cum silentio ascendit sedem, non tamen ad maiorem. Quo sedente, mox subdiaconus ascendit ad legendum [...] Et perfertur crux retro altare a duobus subdiaconibus. Tunc præteriti diei Corpus dominicum reservatum a presbyteris defertur a sacrario in altare cum vino non consecrato.

PZ 231^v–234^v: Ordo feria sexta in Parasceve. Feria sexta in Parasceve, hora sexta pontifex cum suis clericis intrat ecclesiam, et prostrati ante altare, dicunt septem psalmos pænitentiales cum oratione [...] Et interim ministri extendunt unam toalliam tantum super nudum altare. Demum paratus cum ministris, ornamentis quadragesimalibus, discalciatus procedit ad altare absque lumine, thuribulo et absque sollemnitate processionis, portando solummodo librum evangeliorum [...] Crux autem ab omnibus adorata et osculata, super altare ponitur, et pontifex et ministri revertuntur ad altare, et diaconus expandit pallam corporalem super mappam altaris. Demum unus sacerdotum discalciatus, associatus hinc et inde aliis sacerdotibus similiter discalciatis, præcedentibus squilla, cereis et cruce, reverenter et sollemniter, prout moris est, affert ad altare caspidem adornatam cum Corpore dominico, quod fuerat die præcedenti reservatum, cuncto clero et populo genua devote flectentibus et illud reverenter adorantibus.

MP 45^r–49^r: In Parasceve ad officium, quod agitur loco missæ, post nonam diaconus legit prophetiam sine titulo *In tribulatione* [...] Deinde legitur passio sine salutatione et titulo, tono, ut supra. Et ubi dictum fuerit: « Partiti sunt vestimenta mea sibi », duo diaconi, albis et stolis induti ad altare ex adverso veniunt, et duo lintheamina ad hoc præparata de altari accipiunt, et in secretarium deferunt [...] Post hæc Corpus dominicum fertur ad altare maius a sacerdote sacerdotibus induto, et cantantibus communionem *Hoc corpus quod* submisit, præcedentibus ipsum candelis, crucibus et incenso. Presbyter vero, qui orationes dixit, indutus toto sacerdotali apparatu cum ministris albis indutis, faciat solito more confessionem ante altare. Post hæc accedens, replicat corporale in altari cum Eucharistia heri reservata. Altare vero debet esse opertum mundo mensali. Post hæc, accepto calice, fundit intus vinum et aquam, et collocat consueute tercia Cor[p]us Domini, et operit corporali. Inde, lotis quattuor digitorum summitatibus, tonali voce incipit [...] Statim post vespervas eunt in medium ecclesiæ, et accepta cruce, deferunt eam in locum sollemnibus auleis ornatum, cantantes responsorium *Ecce quomodo moritur* cum versu suo, præcedentibus cereis, crucibus, aqua benedicta et incenso. Et reposita in loco cum reverentia, a prælato aspergitur et incensatur ac operitur sacra palla, et dicitur versus *In pace factus est locus eius*. Et redeunt, cantantes responsorium *Sepulto Domino* cum versu suo. Lumen ardens reponatur ad sepulcrum Domini, et leguntur psalteria.

PK: (*ut in PRG*)

PKO 29: Ordo in feria sexta in die Parasceves. Cum enim circa horam sextam episcopus cum ministris in ecclesia paratus circa altare in loco sibi parato resederit, legatur ista lectio [...] Pontifex vero, salutata cruce, redit in sedem, usquedum omnes saluent cruce. Interim cantentur antiphonæ et hymni secundum consuetudinem ecclesiæ. His vero peractis, tollatur crux cum incensu honorifice, et servetur in loco aptato, pannis coopertum, usque in diem tertium, dicendo responsorium *Ecce quomodo moritur iustus*.

MS 75^v–79^v: Sequitur nunc ordo missæ feria sexta in Parasceven. Nona dicta, conveniant ante altare sanctæ crucis, et illuminentur duæ candelæ ad officium missæ peragendum. Et præparent se sacerdos cum ministris quadragesimalibus vestibus indu[er]unt, planetis fuscis, non nudis pedibus procedentes ad altare cum silentio. Et mittatur parvum linteum super altare nudum. Ante evangelium non portentur candelæ vel incensum [...] Post hæc vadant idem sacerdotes ad sacrarium, vel ubi positum fuerat Corpus dominicum, quod pridie remansit, cum summa reverentia, duobus luminibus antecedentibus, deferantque super altare. Sitque paratus subdiaconus cum calice, infusoque vino, offerat diacono. Presbyter vero immittat aquam, quia in passione Christi non solum sanguis de latere eius, sed etiam aqua exivit. Et sic ponatur super altare, et operiatur corporali. Tunc inclinet se pontifex sive sacerdos ante altare, et præmissa confessione, submissa voce oret [...] Communionem completa et sepulcro præparato et decenter ornato, sint in promptu tria thuribula cum incenso: thure, myrrha et thymiamate, et quattuor candelæ ardentes. Et pontifex sive presbyter cum aliis sacerdotibus et ministris portent imaginem crucifixi versus sepulcrum, lugubri voce cantando hoc responsorium: *Ecce quomodo moritur iustus*, versus: *In pace factus*. Et repetitione finitis, collocetur in sepulcro, et linteaminis et sudario cooperiatur. Demum lapis supponatur.

BP n3^v: Statim post vespervas eunt in medium ecclesiæ, et accepta cruce, deferant eam in locum sollemnibus auleis ornatum, cantantes responsorium *Ecce quomodo moritur* cum suo versu, præcedentibus cereis, crucibus, aqua benedicta et incenso. Et reposita in loco cum reverentia, a prælato aspergitur et incensatur ac cooperitur sacra palla, et dicitur versus *In pace factus est locus eius*.

MG 118^f–124^v: Feria sexta in Parasceve ad missam legitur primo absque titulo lectio Osee prophetæ [...] Post hæc dicantur hæ orationes. Ad singulas «Flectamus genua», nisi pro Iudæis [...] His finitis, imponit presbyter super altare oblatas sanctas, quas pridie reservavit, et calicem cum aqua et vino non consecrato. Deinde inclinans se ante altare, et iterum elevans se, dicit [...] Deinde communicant omnes cum silentio, et sic expleta sunt universa.

MI: In die Parasceve prophetia sine titulo [...] Hic non dicitur « Flectamus » pro Iudæis, quia flectendo genua deriserunt Dominum, sed « Oremus » dicitur [...] Finitis orationibus, sacerdos accipiat crucifixum et [?] His finitis, præcedat sacerdos ante altare, et stans a dextro cornu altaris, accipiat crucem mundissimam sindone cooperatam, et cooperiat eam a summitate, elevatis patibulum manibus, et incipiat solus [...] Et taliter tribus vicibus incipiat sacerdos, et incipiant communiter psalmum *Beati immaculati*. Tunc sacerdos deponat de manibus suis crucem super mundissima linteamina ad radicem altaris, et sacerdos revertatur cum suis ministris, et adoret crucem, et postea [?] His finitis, accedat cum suis ministris, et cantent antiphonas sollemnes, scilicet istas [...] Deinde sacerdos Corpus Christi ad altare portans, dicat hymnum *Laudes omnipotens* [...] Post hæc Corpore Christi super altare, sacerdos casula induitur, ac dicto « Confiteor », digitos abluat, accipiensque Corpus Christi in manibus, elevando supra, et cantando hoc modo communionem: *Hoc corpus* [...] Finita communionem, inclinet se ante altare, orans et dicens: *In spiritu humilitatis*. Quo finito, vertat se ad populum, dicens: « Orate fratres. » Deinde dicat plena voce, sine « Per omnia sæcula » [?] « Libera » [?] pax datur, nec *Agnus* [?] sumat Corpus Christi, et det [?]

MStr 59^v–73^v: Ordo in Parasceve. Hora sexta convenient omnes in ecclesia, ut mos est. Lector incipiat sine titulo [...] Finito evangelio, tollatur linteum de altari, et presbyter dicat orationes sollemnes, sicut per ordinem continentur, diacono pronuntiante « Flectamus genua, Levate » [...] Salutata cruce tam a sacerdote, quam a ceteris, veniat sacerdos indutus ante altare, et exspectet, quousque Corpus Domini deferatur sibi. Sacerdos autem alius et cum eo duo vel tres clerici vadant ad locum, ubi pridie Corpus servabatur, et inde sublatur, cum magna reverentia ad altare deferant sacerdoti, cantantes hos versus [...] Versibus finitis, extendat sacerdos corporale super nudum altare. Procedens ante altare, faciat communem confessionem, et osculato altari, Corpus Domini et calicem sine sacramento vino et aqua mixto ad manus accipiens, cantet [...] Sed sacerdos accipiens Corpus Domini, et frangat, mittatque in calicem, nihil dicens, et sic sacratur vinum. Deinde singuli communicantes, in sua redeant loca. Vespera canatur privatim.

MZ 76^v–83^r: Feria sexta in die Parasceven, hora competenti induant se sacerdos et ministri casulis nigris, si habentur, alias simpliciter in albis. Absque luminaribus et incenso cum silentio ad altare procedant, et ibi omnes prostrati diutius orent, dicendo septem psalmos et *Miserere mei Deus* [...] Interim autem ministri unam tantum tobali- am mundissimam extendant super altare nudum. Completa autem oratione, sacerdos, deosculato altari, ascendat sedem, et unus de maioribus incipiat legere sine titulo prophetiam Osee prophetæ [...] Finito tractu, diaconus, facta reverentia, absque benedictione procedat ad legendum passionem sine faculis et sine incenso, et accedens nu-

dum pulpitem, non dicat « Dominus vobiscum », sed simpliciter incipiat [...] Quibus peractis, duo ministri cum ceroferariis revertuntur in sacrarium, ubi unus sacerdotum, associatus hinc et inde ipsis ministris, cortina obumbrati in quattuor baculis, præcedentibus cereis, thuribulis et crucibus, deferat Corpus Domini ad altare, ubi pridem fuerat reservatum, cantantibus duobus ceroferariis aut aliis pueris in eadem processione existentibus [...] Interim sacerdos officians cum aliis ministris secum iuxta altare existentium faciat confessionem communem, flexis genibus ante altare, dicendo sic [...] Facta ipsa confessione, recipiat calicem, et infundat vinum et aquam ad eundem more solito, nihil tamen dicendo, et ponat in medio altaris super pallam corporalis, cooperiendò cum corporali, et spectet ibi, donec Corpus dominicum fuerit per ministros apportatum in caspide vel calice, die videlicet præcedenti reservatum. Quo per ipsos ministros allato, officians recipiat ipsam caspidem sive calicem reverenter, et ponat iuxta calicem, in quem prius vinum et aquam infudit, non consecrata. Et mox, lotis manibus, recipiat Corpus dominicum de ipsa caspide aut calice manu dextra, et patenam manu sinistra, teneatque idem Corpus super ipsa patena, et parum vertat se ad populum, dicatque depressa voce, modo infra notato.

MPaul¹ 97^r–107^r: Feria sexta in Parasceven. Hora sexta fratres, convenientes ad ecclesiam, dicunt tertiam. Et interim sacerdos et ministri, induti missalibus indumentis omnibus, completa nona, sine luminaribus et incenso procedunt, et ante altare prostrati, aliquamdiu orant. Acolythi interim unam tantum toalliam seu linteum aut tersorium extendunt super altare. Et sacerdos, finita oratione sua, deosculatur altare, et in loco suo cum ministris sedet. Unus vero subdiaconus procedit ad legendum, et sine titulo incipit hunc prophetiam: *In tribulatione* [...] Post hoc legitur passio super nudum pulpitem. Benedictio non petitur, incensum ponitur. Cum autem incipitur passio, duo anglaria seu tersoria ponuntur super altare, non in loco solito, sed in utroque latere altaris. Et dum in passione dicitur « Partiti sunt vestimenta mea », detrahuntur de altari [...] Dum vero supradicta cantantur, palla super toalliam seu linteum extenditur, et corporale a diacono super pallam. Sacerdos vero Corpus Domini, quod fuit pridie reservatum, in loco convenienti reverenter ponit super patenam, et corporali parvo cooperit. Finita autem crucis adoratione, sacrista vel alius ad hoc deputatus reponit crucem in loco suo super altare, et accendit luminaria circa altare. Postea, ommissa confessione consueta, sacerdos cum ministris ad altare accedit. Deinde diaconus cum ministris accedens ad locum dominici Corporis, ibidem præparat calicem cum vino puro sine aqua, cui diligenter præparato, patenam cum Domini Corpore cooperito diligenter superponit [...] Ac deinde ipso cum ministris in vestiarium venientibus, dicuntur vesperæ sine cantu. Postea crux deponitur, et denudatur altare.

MPaul² 82^r–90^v: (*ut in MPaul¹*)

PStr: Ordo in Sancto Sabbato. Sabbati die ornetur ecclesia omnibus ornamentis et utensilibus suis. Hora septima conveniat omnis clerus in ecclesiam, et paret se vestimentis sollemnibus: diaconi dalmaticis, subdiaconi sericis albis. Paratisque omnibus, exspectent iussum pontificis in ordine suo in choro. Cum autem pontifex fuerit paratus in sacrario, veniat clerus obviam sibi cum aqua benedicta et thuribus et candelabris sine igne, et plenario. Et surgens episcopus, eat cum plena processione et crucibus, cantando quindecim graduum psalmos, ubi fuerit ignis paratus ad benedicendum [...] Interim autem, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizent infantes [...] Hic tangat ei aures et nares de sputo cum pollice, et dicat ad aurem dextram [...]

Finitis autem lectionibus sanctissimi diei sabbati, duo acolythi, tenentes ampullas coopertas de chrismate et oleo sancto et vas aureum vel argenteum, unde mittatur chrisma in fontem lacrimarum, procedant obviam domino pontifici cum crucibus, ampulla chrismatis stante media. Parataque processione, duobus diaconibus cereos ante eum gestantibus, cum omni decore pergat ad fontem, hos versus cantando: *Rex sanctorum.*

Tunc ordinentur cruces et vexilla et evangelium et capsula et sanctum oleum et chrisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria. Deinde dominus pontifex cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiae procedat ad fontem, sustentatus a presbyteris duobus vel diaconibus, et duo cerei portentur ante eum, usquedum omnia finiuntur. Litaniam septena dicitur. Euntibus autem ad fontem, cantetur hymnus *Rex sanctorum.*

OR 272–273: Sabbato Sancto, hora quasi septima ingreditur clerus ecclesiam, nam dominus apostolicus non. Et vadunt ad secretarium diaconi scilicet et subdiaconi in planetis, et accendent duo regionarii per unumquemque faculas de ipso lumine, quod de feria sexta absconditum est, et veniunt ad altare [...] Et dum hoc completum fuerit, descendent ad fontes, et dicit schola cantorum litania tribus vicibus: *Christe audi nos* et cetera.

OR 295–296: Sabbato Sancto veniunt omnes in ecclesiam, et tunc illuminantur duo cerei, tenentibus duobus notariis, unus in dextro cornu altaris et alter in sinistro [...] Tunc deinde schola descendit ad fontes ad litaniam faciendam, exspectantes parati pontificem. Secundus vero scholae tenet vas aureum in manu sua sinistra super planetam, unde pontifex mittit chrisma in fontem, et iussu, faciant litaniam ternam. Deinde pontifex procedit cum omni decore, sustentatus a duobus diaconibus, et illa duo cereostata, quae antea fuerant illuminata, semper ante ipsum procedunt, usquedum omnia finierint [...]

OR 471–472: Et egrediuntur de sacrario, et duæ faculæ ante ipsos ancensæ portantes a subdiacono, et veniunt ante altare diaconi, osculantur ipsum, et vadunt ad sedem pontificis, et ipsi subdiaconi stant retro altare, tenentes faculas, usquedum complentur lectiones [...] Lectionibus expletis, egrediuntur de ecclesia, quæ appellatur Constantiniana, et descendit archidiaconus cum aliis diaconibus et ipsas faculas ante ipsos usque in sacrarium, qui est iuxta fontes, et ibi exspectant pontificem.

OR 499–501: Post horam vero tertiam, sabbato procedant, qui baptizandi sunt, ad ecclesiam, et ordinentur per ordinem, sicut scripti sunt, masculi ad dexteram, feminæ ad sinistram [...] Ista expleta, tangat singulos nares et aures de sputo, et dicat eis [...] Expletis lectionibus, statim veniens unus acolythus, tenens ampullam chrismatis involutam sindone in manibus suis, et stet in dextro cornu altaris, et præcedat pontificem ad fontes. Pontifex autem cum ordine sacro et schola procedat ad fontes cum litaniam septena, præcedentibus eum notariis cum duobus suprascriptis cereostatis ac thuribulis cum thymiamateriis, et secundo scholæ tenente vas aureum in manu sua sinistra super planetam, unde pontifex mittere debet chrisma in fontem.

PHM 80: Inde vero tangat ei nares et aures de sputo, et dicat ad aurem: « Effeta. »

PHM 100: Inde tangat ei nares et aures cum digito de sputo, et dicit ad aures: « Effeta. »

PRG 93–101: Item: Ordo de Sabbato Sancto in die. Primum, qualiter catechizantur infantes. Sabbati vero die sancto ac sollemnissimo, primo mane ornetur ecclesia cum omnibus utensilibus suis. Post tertiam denique horam sabbati procedunt ad ecclesiam, qui baptizandi sunt, simul cum patrinis et matrinis, et ordinantur ab acolytho per ordinem, sicut scripti sunt, masculi ad dexteram partem, feminæ vero in sinistram, et tunc, qui possunt, reddunt orationem dominicam et symbolum, sive patrini pro ipsis atque matrinæ eorum, qui eos suscepturi sunt [...] Ipso die hora septima ingrediuntur sacrarium sacerdotes et levitæ, et induunt se vestimentis sollemnissimis, cum quibus vigiliis sanctas celebrare debent, diaconi dalmaticis, subdiaconi lineis aut sericis albis, et deportatur lumen, et procedunt simul omnes de loco benedictionis in ecclesiam cum ipso cereo, silentio, nihil cantantes, prosequente eum omni populo, sicut supra [...] Cum autem pontifex sive presbyter fuerit paratus, exspectet clerus in ordine suo in choro, usquedum eis iussum fuerit obviam illi venire, ut in ecclesiam intret [...] Interim autem, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizant infantes, qui non sunt catechizati, et præparent ad baptizandum. Expletis autem lectionibus vigiliarum Paschæ per ordinem cum canticis ad ipsum diem pertinentibus et cum reliquo officio, statim venientes duo acolythi, tenentes ampullas in manibus suis de chrismate et oleo

sancto coopertas, et stantes in dextro cornu altaris, procedunt pontifici vel presbytero obviam, pergenti ad fontes [...] Deinde procedit pontifex de ecclesia, benedicendo, cum omni decore et ordine sacerdotum, cum litaniam, prosequente eum clero vel populo usque ad fontes, sustentatus a duobus diaconibus, præcedentibus ante eum notariis cum duobus cereis ardentibus, qui ante fuerant illuminati, staturam hominis habentibus in altum, cum thuribus et thymiamatibus.

PR^{XII} 238–2: Magno vero die sabbati sancto ac sollemnissimo primo mane ornetur ecclesia, et circa tertiam altaria coopriantur. Hora autem quinta vel sexta novus ignis, si non fuerit excussus in Cena Domini, iuxta morem quarundam ecclesiarum excutiat hoc die extra ecclesiam de crystallo, vel etiam alio modo fiat. Postea hora, qua ad officium faciendum pontifex intrare debet ecclesiam, benedici debet novus ignis a iunioribus presbyterorum cardinalium in atrio ecclesiæ Lateranensis hoc modo [...] Interim autem, dum ignis benedicitur, pontifex et presbyteri indui debent in sacrario sollemnissimis vestimentis [...] Omnibus igitur, sicut diximus, in sacrario indutis, antequam ipsi procedant ad altare, benedicto novo igne, iunior diaconus diaconorum cardinalium iuxta consuetudinem Romanæ ecclesiæ de ipso novo igne triplicem candelam coniunctam accendat, et eam in capite harundinis ponat [...] Dum vero leguntur lectiones, procedunt septem subdiaconi reverenter ad fontes, et faciunt ibi litaniam septenam, quinam et ternam [...] Catechizatis itaque primum, sicut diximus, infantibus, et expletis postmodum lectionibus cum canticis et reliquo officio, descendit pontifex ad benedicendos fontes processionaliter cum litaniam, portaturque ante ipsum duo cerei et thuribulum cum thymiamate.

AER 158–160: Summo mane incipiant ornare ecclesiam cortinis et palleis et ceteris ornamentis. Tunc demum ornentur altaria [...] Ultima oratione finita, descendunt ad fontes, litaniam quinam faciendo, hoc modo: Statuuntur tres clerici in choro, et pronuntiet unusquisque nomen sancti, et postea seniores de dextro choro, dehinc qui de sinistro, et sic fiat quina. — Sabbato, hora diei septima ingrediantur sacrarium pontifex, sacerdotes et levitæ, et induant se vestimentis sollemnissimis, cum quibus vigiliam celebrare debent, et procedant simul omnes de sacrario [...] Interim, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizant infantes, qui non sunt catechizati, et præparent ad baptizandum. Expletis autem lectionibus vigiliarum Paschæ per ordinem cum canticis ad ipsum diem pertinentibus et cum reliquo officio, statim venientes duo, et tenentes ampullas in manibus suis de chrismate et oleo sancto coopertas, et stantes in dextro cornu altaris, procedant pontifici sive presbytero obviam, pergenti ad fontem. Tertius vero scholæ tenet vas aureum in manu sua sinistra super planetam, unde pontifex mittat chrisma in fontem. — Magno vero die sabbati sancto ac sollemnissimo, primo mane ornetur ecclesia, et circa tertiam altaria cooperiantur [...] Interim autem, dum

ignis benedicatur, pontifex et presbyteri indui debent in sacrario sollemnissimis vestimentis [...] Dum vero leguntur lectiones, procedunt septem subdiaconi reverenter ad fontes, et faciunt ibi litaniam septenam, quinam et ternam. Sed et illud quoque non est ignorandum, quod hac die post tertiam procedunt ad ecclesiam, qui baptizandi sunt [...] Postea, imposita manu super capita singulorum, dicit hanc orationem ad catechizandos infantes.

PMG 69^v–82^v: Benedictio ignis in Sabbato Sancto Paschæ [...] Tunc aspergatur ignis, et incensetur. Redeundo in chorum cantetur *Inventor rutili* [...] Incipit ordo baptismi. Primo omnium doceat trinam abrenuntiationem sub nomine infantis, ita interrogando [...] Hic tangat aures et nares et linguam cum sputo, et dicat ad aurem dextram [...] Cum hac litania processio fit ad fontem: *Rex sanctorum angelorum* [...]

PZ 236^f–237^v: Ordo in Sabbato Sancto. Sabbato Sancto, hora sexta co[operiuntur altaria, et dicta sexta, ignis novus de crystallo vel silice excutitur et accenditur. Demum dicitur nona. Qua dicta, pontifex vel aliquis sacerdos, indutus præter casulam, stans ante medium altaris cum ministris et cum cruce, aqua benedicta et incenso et carbonibus accensis ex igne novo, benedicit novum ignem, dicens [...] Tunc infantes baptizandi catechizantur per aliquem sacerdotem. Facto catechismo, proceditur ad benedictionem fontium hoc modo [...] Tunc inclinantes coram altari, inde cum cruce, cereis et thuribulo, litaniam cantando, descendunt ad fontes, processione sequente, et prosequuntur litaniam usque « Propitius esto ». Demum benedicuntur fontes.

MP 49^f–51^f: Sabbato in vigilia Paschæ, finita benedictione cerei, leguntur lectiones sine titulis a sacerdotibus cappis indutis [...] Deinde agitur processio ad fontem. Finita litania, diaconus accendens stuppam, cantet cum iubilo: « Accendite præcentores. » *Kyrie eleison* paschale. Interim presbyter, accedens ad altare cum ministris, solito more facit confessionem, et omnibus rite peractis, incipit *Gloria in excelsis*, et hoc choro cantante, omnia signa compulsantur.

PK: (*ut in PRG*)

PKO 30: Ordo in Sabbato Sancto Paschæ. Hora tertia episcopus cum ministris, sollemnibus paratus, procedat cum vexillis, candelis extinctis et thuribulo ad locum, ubi de silice vel de crystallo ignis fuerit excussus et accensus [...] Quibus finitis, dicatur *Rex sanctorum angelorum*. Tunc episcopus cum ministris, cum cereo paschali et omni apparatu procedant ad fontem, cantantes litaniam.

<p>MS 80^f–87^f: Sequitur ordo missæ sabbato sancto ac sollemnissimo. Primo mane ornetur ecclesia cum utensilibus suis, et vestiantur altaria. Ipsa die ad horam nonam</p>
----

pontifex vel sacerdos et ceteri ministri induti vestibus sacris, præcedentibus et thuribulo et sacro fonte et duabus candelis non accensis, quæ postea in fonte baptismatis tingendæ sunt, procedant ad locum aptum, ut inveniunt ignem in quinta feria de silice excussum. Sequitur omnis clerus, cantando septem psalmos pænitentiales absque « Gloria Patri » [...] Interim autem, dum lectiones leguntur, presbyteri catechizent infantes, qui non sunt catechizati, et præparent ad baptizandum. Deinde pontifex seu presbyter procedit cum ministris præcedentibus seu vexillis et thuribulo et cereo magno et duabus candelis staturam hominis habentibus et duobus subdiaconibus, chrisma et oleum sanctum portantibus, habeantque vas aureum cui mittatur postmodum de chrismate et oleo sancto, et ad locum, ubi dictum est: « Fecundetur et sanctificetur », intra fontem in modum crucis immittatur. Sequitur autem chorus, cantoribus præcinentibus litaniam septenam.

MStr 73^v–78^f: Ordo in Sabbato Sancto. Eat sacerdos cum plena processione et crucibus, cantando psalmos quindecim graduum sine « Gloria Patri » [...] Euntibus autem ad fontem cantetur hymnus *Rex sanctorum angelorum* [...] Finitis autem omnibus, redeant in chorum, duobus cantoribus cantantibus sollemniter litaniam, sed tamen usquedum ter dicatur « ut fontem istum », maneant iuxta fontem.

MG 124^v–130^v: Sabbato Sancto in vigilia Paschæ ordo officii. Primo novus ignis benedicatur, deinde infantes catechizantur. Et post hæc cereus paschalis cum benedictione sua consecratur. Deinde lectiones absque titulo leguntur. Absque salutatione dicuntur. Benedictio novi ignis cum quindecim gradibus [...] Tunc accenduntur ad altare duo luminaria, et statuatur cereus magnus in media ecclesia [...] Deinde catechizet infantes. Postea benedictio fontis, ita incipiens cum versibus: *Rex sanctorum* [...] Deinde presbyter benedicit fontem, dicens lenta voce [...] Deinde sequitur benedictio fontis. Qua peracta, baptizat infantes, qui nondum sunt baptizati. Interdum vero, cum baptizantur infantes, litania quina vel trina vel septena decantetur, et intrent alii chorum. Cum autem pervenerint, ubi « Agnus Dei » dicitur, incipiat cantor sollemniter [...] Tunc tangantur omnes campanæ solito more propter hoc, quia carmen angelicum est [...] Perlecto evangelio, dicit sacerdos « Dominus vobiscum », quia *Credo in unum Deum* non dicitur. Et nihil aliud, nisi secreta. Sed offerentur more solito, qui voluerint. Deinde secretum legitur [...] Nec *Agnus Dei* dicitur. Cum autem cœperint communicare, diaconus accipiens calicem, et imponat hanc antiphonam ad vespervas [...] Missa cum vespere cum illo complendo finitur.

MI: Ordo in Sancto Sabbato [?]nt honeste induti, ubi est ignis [?] benedicendum, legendo gradus [?] sine « Gloria Patri » [...] Deinde sacerdos incipiat ad benedicendum cereum [...] Deinde cum cruce et cum cereo procedant ad fontem consecrandum

[...] Deinde egrediatur ad celebrandum cum *Kyrie*, et sonentur campanæ [...] *Sanctus* cantatur. « Pax Domini » non dicitur. *Agnus Dei* non dicitur, nec pax datur, sed postquam communicaverit sacerdos, incipiat vespervas hoc modo.

MZ 84^r–91^v: Sabbato Sacro officians cum ministris et processione, cereis non accensis et thuribulis sine igne, hora debita procedant ad benedicendum ignem, legendo quindecim gradus, circuendo ignem, sine « Gloria Patri » [...] Tunc ordinentur cruces et vexilla et evangelium et capsula et sanctum oleum et chrisma et reliqua ad benedictionem fontis necessaria. Deinde officians cum cuncto clero et omni ornatu ecclesiæ procedat cum processione ad fontem, sustentatus a presbyteris duobus vel diaconis, et duo cerei portentur ante oleum, cantantibus in eadem processione chorariis hymnum infra-scriptum. Et officians cum ministris, et cetera, circuat fontem.

MPaul¹ 107^r: In Sancto Sabbato, hora competenti ornentur altaria omnibus ornamentis suis. Dicta vero sexta, ignis excutitur de lapide, et accenditur in claustro. Postea fratres in ecclesia dicunt nonam. Et interim sacerdos indutus sollemniter præter casulam, dicta nona, stat in medio ante altare, astantibus sibi ministris indutis cum cruce, aqua benedicta et incenso. Exeunt cum processione ad benedicendum ignem, legendo psalmos quindecim graduum sine « Gloria Patri », circuiendo ignem septem vicibus.

MPaul² 90^v: (*ut in MPaul¹*)

P a s c / D 1

PStr: Decantantes vero responsorium tertium, cum crucibus et cereis et thuribulis et thymiamatis omnes simul perveniant ad sepulcrum. Diacones autem duo, angelico habitu ibidem sedentes, istum imponant versiculum: « Quem quæritis in sepulcro o Christicolæ? » Illi vero, qui thuribula cum thymiamata: « Iesum Nazarenum crucifixum o cælicolæ. » Item diaconus: « Non est hic surrexit sicut prædixerat ite nuntiate quia surrexit a mortuis. » Et iterum: « Venite et locum ubi positus erat Dominus alleluia alleluia. » Illi autem, tollentes posita linteamina, revertantur ad chorum, istam cantando antiphonam: *Surrexit Dominus de sepulcro* [...] Interim præparent se ire ad fontem cum crucibus, chrismate et oleo, plenario, cereis, thuribulis, cantantes in eundo *Vidi aquam*.

OR 364: Et descendunt ad fontes cum antiphona *In die resurrectionis meae*. Quam ut finierint, dicit primus scholæ *Alleluia* cum psalmo duodecimo centesimo. Sequitur *Alleluia*. *O Kyrius ebasileosen*. Item versum *Cae car itereosen tin icumeni ti tis u salentisete*.

PRG 112–117: Sequuntur lectiones tres de homeliis patrum ad ipsum diem pertinentes cum responsoriis. Sequitur matutinum cum antiphonis [...] Post hanc dicit sacerdos orationem, et descendunt ad fontes cum antiphona *In die resurrectionis meae* [...] Tunc vadunt ad crucem, canentes antiphonam *Vidi aquam* sive *Christus resurgens a mortuis*.

BK 22^v–23^v: Post « Gloria Patri » repetitur responsorium, quod cinendo, fratrum conventus erit in medium ecclesiae. Finito responsorio, cantor incipit antiphonam *Maria Magdalena*. Interim tres fratres, albis induti, portantes aromata, procedunt de sacrario versus sepulcrum. Postquam antiphona a conventu dicta fuerit, fratres praedicti, quasi inter se colloquentes, voce submissiori canunt hunc versum: « Quis revolvat nobis. » Quos interrogantes duo pueri, iam antea inter sepulcrum praedicti, dicunt: « Quem quaeritis [?] » Quibus illi respondent: « Iesum Nazarenum. » Et illi: « Non est hic quem quaeritis. » Illis ita canentibus, fratres praenotati intrant sepulcrum, et thurificato sepulcro, exeuntes, redeunt per chorum, canendo versiculos: « Ad monumentum venimus », sicque pertranseunt ad sacrarium. Tunc duo ex fratribus, quasi cursum ostentantes, properant ad sepulcrum, choro interim cantante antiphonam *Currebant duo simul*. Acceptis igitur in sepulcro linteamenibus, redeunt ad chorum, et expansis coram omni populo, canunt hunc versum: « Cernitis o socii[?] », subiungentes antiphonam *Surrexit Dominus de sepulcro*. Et hac ad finem usque perducta, episcopus, si adest, si non, cantor incipit *Te Deum laudamus*. [...] Post hanc procesio fit ad fontes, in qua cantatur antiphona *Vidi aquam*.

AER 178–181: Tunc eat procesio ad sepulcrum sic. Pueri primum ferentes tintinnabula, et alii cum vexillis, deinde candelabra, thuribula, crux, quattuor subdiaconi in albis [...] Et cum perventum fuerit ad sepulcrum, inveniantur ibi duo diacones, albis simplicibus, capitibus amictis cooperti, niveis dalmaticis superinduti. Hi in similitudine angelorum ad fenestram stantes sepulcri, unus ad dexteram, unus ad sinistram, voce humillima, et capitibus inclinatis versisque ad sepulcrum — Post hanc duo pueri in albis, unus ad dextram altaris, unus ad sinistram, cantant — Sed interim, dum cantatur, duo diaconi canonici vel alii praebendarii, albis cappis induti, ad sepulcrum venientes, unus ad caput, alter ad pedes sedebit, exspectantes visitatores eiusdem sepulcri.

PK: (*ut in PRG*)

BP aa2^r: Hoc responsorium canentes, descendunt in medium ecclesiae, praecedentibus candelis et vexillis. Canonici cappis vestiantur, et cereos in manibus baiulantes, duo versum *Et valde* cantent, ibique responsorio, versu et « Gloria Patri » finito debite, choro ad occidentem verso, praecedentibus duobus ad sepulcrum more muliebri ornatis et habentibus duo thuribula et duos cereos, incipiat praelatus antiphonam *Maria Magdalena* [...] quem chorus finit. Tunc vice mulieres, stantes ante sepulcrum, cantant: « Quis revolvit. » [...] Vice angelus, sedens ad sepulcrum, indutus albis et <stol> stolam habens in capite, respondet: « Quem quaeritis. »

MONUMENTA RITUALIA ECCLESIASTICA II

Rubrica Strigoniensis ante 1469

Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. 1^r–38^v

« Ordinarius Scepusiensis »

edidit

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

BUDAPESTINI · ANNO DOMINI MMVI

Incipit Rubrica Strigoniensis.

Et primo in Adventu Domini.

NOTA, RUBRICA DE ADVENTU DOMINI. Et primo, quando debeat incipi antiphona de Adventu, videlicet *A diebus antiquis*. Et ista antiphona *A diebus antiquis* debet incipi die sabbati proxima ante Adventum Domini, et cantatur per totum Adventum. **Item:** Plura suffragia non debent fieri per totum, nisi de beata Virgine et dominicale et de omnibus sanctis. Similiter in missa diei dominicæ Adventus Domini debent fieri tres collectæ tantum, scilicet prima de dominica semper, secunda de beata Virgine et tertia de omnibus sanctis. **Item:** Gloria in excelsis non dicitur in dominicis diebus Adventus Domini. Sequentia *Mittit ad Virginem* usque ad Nativitatem Domini omnibus diebus dominicis dicitur. **Item:** Credo dicitur. Præfatio cottidiana dicitur. **Item:** Ite missa est non dicitur, nisi debet dici Benedicamus omnibus dominicis diebus Adventus Domini. **Item:** Matutinis Adventus Domini dicuntur istæ antiphonæ ad primam partem nocturni. Antiphona prima: *Hora est*. Ad secundam partem nocturni antiphona: *Scientes quia*. Ad tertiam partem nocturni: *Nox præcessit*. **Item:** Ad primum responsorium in matutinis dicitur « Gloria Patri », et repetitur responsorium post versus secundo. Sed ad tertium responsorium iam « Gloria Patri » non dicitur. **Item:** Ad sextum et ad nonum responsorium « Gloria Patri » dicitur, et nonum responsorium repetitur secundo propter Te Deum laudamus, quia in Adventu Domini Te Deum non dicitur. **Item:** Versiculi in Adventu Domini dicuntur isti. Primus: *Egredietur virga*, secundus: *Egredietur Dominus de loco*, tertius: *Ex Sion species decoris*, /1^v/ quartus: *Emitte Agnum*. **Item:** Ad primam dominicis diebus semper in Adventu Domini, sive oramus proprias laudes, sive non, ista antiphona debet dici: *Bethlehem non es minima*. **Item:** Responsorium ad primam in Adventu Domini sive dominicis diebus, sive ferialibus, dicitur sic: *Christe Fili*, versus: *Qui venturus es in mundum*. Versiculus: *Emitte <mundum> Agnum*. Ad tertiam antiphona: *Hora est*, ad sextam: *Scientes*, ad nonam: *Nox præcessit*, quæ antiphonæ dicebantur ad psalmos nocturnales. **Item:** Die dominico Adventus Domini ad secundas vespas dicuntur antiphonæ ad psalmos vespertinos de laudibus et responsorium nonum. **Item:** Nota, in Adventu Domini sabbatis diebus, quando vespas secundæ alicuius festi leguntur, tunc nullum suffragium dicitur, sed simpliciter cum sua collecta festi vespas, quando secundæ, finiuntur. **Item:** In die dominico Adventus Domini de beata Virgine hora cottidiana non legitur, sed sabbato proxima ante Adventum Domini cottidiana hora beatæ Virginis

Nota. [1. a]

cum matutino et omnibus horis, primis et secundis vesperis, et completorium perficitur. **Item:**

IN ADVENTU DOMINI, QUANDO DE SANCTIS TENETUR, videlicet de sancto Andrea, de sancta Barbara, de sancto Nicolao, tunc nullum suffragium debet fieri plus, nisi de dominica et omnibus sanctis, post orationem diei festi. Similiter in missa et in secundis vesperis. **Item:** In Adventu Domini, quando de sanctis servatur ferialibus diebus, tunc Te Deum, Gloria in excelsis, Ite missa omnia dicuntur. **Item:** Ut superius dictum est, qui versiculi dominicales ad psalmos nocturnales dicebantur, idem versiculi debent dici ad horas parvas dominicæ pro responsorio dominicis diebus. **Item:** /2^v/

IN DIEBUS FERIALIBUS, quando enim feria servatur, tunc his diebus ferialibus matutinum cum laudibus ferialibus, vesperis, et cum suis antiphonis propriis ferialibus in psalterio continentibus debent legi. **Item:** In eodem feriales.¹ In Adventu Domini antiphonæ feriales, quæ sunt post psalmos nocturnales, eadem² antiphonæ debent legi post eosdem psalmos nocturnales. **Item:** Hymnus ad vespervas tam dominicales, quam feriales: *Conditor alme*. Ad laudes hymnus: *Vox clara*. **Item:** Antiphonæ ad Benedictus et ad Magnificat dicuntur semper dominicales, si in diebus feriis propriæ antiphonæ in ordine breviarii non existunt. **Item:** Diebus feriis in Adventu Domini post orationem dominicalem dicitur suffragium de beata Virgine, et si iterum de aliquo festo illo die occurrerit, vel de alio octavas habente occurrerit, debet de isto fieri suffragium, et ultimo de omnibus sanctis. **Item:** Diebus feriis, quando feria servatur, sive habeamus proprias laudes, sive non, antiphona ad primam dicitur *Salvatorem expectamus*. Ad tertiam antiphona: *Veni et libera*. Ad sextam antiphona: *Tuam Domine*. Ad nonam antiphona: *In tuo adventu*. **Item:** Responsorium feriale ad tertiam: *Veni ad liberandum*. Versiculus: *Timebunt*. Ad sextam responsum: *Ostende nobis*. Versiculus: *Memento nostri*. Ad nonam responsum: *Super [te] Ierusalem*. Versiculus: *Domine Deus virtutum*. Similiter ad nocturnos feriales isti versiculi dicuntur, videlicet: *Timebunt* vel *Memento*, aut *Domine Deus*, aut *Vox clamantis*. Et ista prædicta omnia solum feriis diebus dicuntur. **Item:** Etiam his diebus ferialibus capitula et orationes dicuntur semper dominicales. Similiter antiphona ad Benedictus et ad Magnificat dicuntur dominicales, si in feriis, ut /2^v/dictum est superius, propriæ feriæ antiphonæ in ordine breviarii non existunt. **Item:** Etiam omnibus diebus ferialibus in Adventu Domini ad missas feriales cantatur Alleluia, et finitur tota sua nota ultimo loco sequentiæ, quia sequentiæ diebus ferialibus non dicitur.

---

¹ Sic. Malim: *feriale* vel *feriali*

² Sic. Malim: *eadem*

Dominica tertia in Adventu.

Item: Nota, DE TERTIA DOMINICA IN ADVENTU DOMINI. **Item:** Sabbato proximo ante tertiam dominicam Adventus Domini incipit antiphona, scilicet *A diebus Ioannis* ad Nunc dimittis, et cantatur omni die ad Nunc dimittis usque ad vigiliam Nativitatis Domini. **Item:** Notate, quando horæ cottidianæ beatæ Virginis debent incipi. Nota, primæ horæ beatæ Virginis incipiunt secunda feria proxima post dominicam primam Adventus Domini, scilicet Ad te levavi. Sed melius mihi videtur: prima die dominica prædicta primas vespervas beatæ Virginis de sero perlegi debent. **Item:** Notandum, quod per circulum anni omnibus diebus sabbatis secundum chorum Strigoniensem homelia legitur, et taliter, quod in Adventu Domini feria sexta ante sabbati diem dicitur antiphona *Angelus ergo dixit* et quinque *Laudate*, capitulum et oratio cum hymno. Sed sabbato in matutinis dicitur homelia, videlicet *Missus est Gabriel*. Et ista homelia de æstate dicitur: *Loquente Iesu ad turbas*. **Item:** Simili modo de Resurrectione Domini legitur homelia *Stabant iuxta crucem*. **Item:** Simili modo intellige de Nativitate Domini, et homelia de Nativitate dicitur *Pastores loquebantur ad invicem*. Et hoc, exceptis aliquibus propriis antiphonis ad Magnificat, responsoriis, hymnis, capitulis et collectis in vespervis et in matutinis, /3^r/ talibus homeliis prædictis ibi proprie convenientibus seu pertinentibus. **Item:** Sciendum, quandocumque simplices tres lectiones beatæ Virginis leguntur, tunc debet legi ante lectiones ista, videlicet: *Precibus et meritis*. Sed quandocumque homelia legitur sive beatæ Virginis, sive alicuius sancti aut de dominica, semper ante homeliam debet legi hæc, videlicet: *Exaudi Domine Iesu Christe*, ut supra, et hoc per totum annum. **Item:** Notandum, quod quandocumque *O decus* servatur, tunc in missa prima collecta dicitur de beata Virgine, secunda de Sancto Spiritu, tertia de dominica vel <vel> de aliquo sancto, aut de pace dicitur. **Item:** Nota, quod ubicumque fuerit proxima littera dominicalis ad secundo Kalendas Decembris, ibi imponitur Adventus Domini. Et si in ipsis Kalendis fuerit littera dominicalis, Adventus Domini servatur ibidem. **Item:** Sciendum est, quod sive Adventus Domini habeat tres hebdomadas, sive quattuor, semper quattuor tempora celebrantur in tertia hebdomada. **Item:** Notatur

DE QUATTUOR TEMPORIBUS. Et primo ante Nativitatem Domini, ex quo ista quattuor tempora habent specialia capitula et orationes ad omnes horas, et sub eadem conclusione, sed antiphona de dominica. Postea suffragium de beata Virgine et omnibus sanctis. Sed in secundis vespervis quattuor temporum capitulum dicitur de dominica præcedenti. Responsorium: *Festina ne tardaveris*. Ratio est ista, quia, si adhuc dies crastina, ex quo quattuor temporum, adhuc de sancto, in secundis vespervis capitulum cum collecta dicitur de dominica. /3^v/ Similiter sexta feria dicitur istud responsorium: *Festina*. **Item:** Preces dicuntur in omnibus horis absque secunda vespera,

De horis beatæ Virginis. [4.]

Nota bene. [4.]

De quattuor temporibus. [4.]

Nota, quando preces [debe]nt servari. [1. a]

quia in iis vesperis non leguntur preces ideo, quia illi duo psalmi, videlicet *De profundis* et *Domine exaudi* ultimum, pertinentes pro secunda vespera et completorium, perficiuntur in nona. **Item:** In quattuor temporibus sancti Michaelis archangeli una cum precibus, necnon capitulis et collectis suis propriis absque secunda vespera in omnibus horis suis, intellige secundum dicta **præalligata** de quattuor temporibus Nativitatis Domini, quod in secundis vesperis ipsius dicitur capitulum *Dominus autem dirigat*, et preces similiter exspirabunt in nona. **Item:** In quattuor temporibus post festum Pentecostes et in quattuor temporibus sancti Michaelis et <et> in quattuor temporibus Nativitatis Domini post preces septem psalmi pro defunctis non leguntur, quemadmodum legebantur in ieiunio, quia hos chorus Strigoniensis non consuevit legere, nisi in ieiunio. **Item:**

DE DOMINICIS IN³ ALIIS FESTIVITATIBUS inter *O sapientia* occurrentibus antiphonæ ad Magnificat de *O sapientia* non dicuntur, sed dicuntur propriæ antiphonæ illius dominicæ vel festivitatis cum suis collectis, excepto sancti Thomæ Apostoli, quia idem festum habet antiphonam propriam de *O sapientia* ad Magnificat, scilicet *O Thoma*. Sed diebus ferialibus et sabbatis ab *O sapientia* incipientibus usque ad vigiliam Nativitatis Domini antiphonæ ad /4^r/ <ad> Magnificat dicuntur de *O sapientia*, et antiphonæ feriales, postquam incipiunt antiphonæ de *O sapientia*, semper omittuntur. **Item:** Sciendum

Nota de fest[o] sancti Thom[æ]. [1. a]

DE⁴ SANCTO THOMA APOSTOLO, ex quo festum ipsius accidit una cum vigilia sua et quattuor temporibus, vel in medio quattuor temporum, tunc, finita lectione ultima sancti Thomæ sine « Tu autem », statim legi debet homelia quattuor temporum, concludendo ad homeliam sancti Thomæ uno « Tu autem » et cum ultimo responsorio sancti Thomæ. Similiter, finita oratione sancti Thomæ, concludendo sollemniter cum Benedicamus Domino, statim antiphona de quattuor temporibus vel de vigilia debet legi. Deinde leguntur preces cum psalmis. His finitis, sequitur oratio de feria vel vigilia aut de quattuor temporibus, sed inter istas orationes nulla antiphona debet mediare. **Item:** De beata Virgine nullum suffragium, nisi debet dici de dominica et de omnibus sanctis, et finitur cum Benedicamus Domino feriale. Et hoc intellige de omnibus festis sollemnitatibus, quæ occurrunt in quattuor temporibus vel in vigiliis sanctorum. **Item:** Debet fieri suffragium de *O sapientia* in vigilia sancti Thomæ, excepto dominica die, sed sabbato dicitur. **Item:** Notandum,

Nota, quando la[udes] debent impo[ni]. [1. a]

Die dominico. [1. c]

DE IMPOSITIONE LAUDUM ante Nativitatem Domini. Primo dicitur sic, quod quancumque Natalis Domini venerit die dominico, tunc Adventus Domini celebratur per quattuor hebdomadas integras, et laudes *Prophetae sancti* imponuntur quarta feria tertia hebdomada propter festum sancti Thomæ, quod occurrit post octavas diei. **Item:** Laudes *Dicite pusillanimes* imponuntur sabbato tertia hebdomada propter vigili-

³ Sic. Malim: *vel*

⁴ Orig. del.: *festum*

am Nativitatis Domini. **Item:** Antiphona *O sapientia* imponetur feria sexta tertia hebdomada. **Item:** Si Natalis Domini /4^v/ venerit secunda feria, tunc laudes *De Sion* imponentur feria quinta secunda hebdomada propter festum sancti Thomæ Apostoli, aliæ vero laudes imponentur in tertia hebdomada diebus eis appropriatis. Et antiphona *O sapientia* imponetur sabbato secunda hebdomada. Et tunc vigilia Nativitatis hoc modo celebratur. Prima vespera primo sabbato cantentur de dominica cum responsorio, videlicet *De illa occulta*. In matutino autem invitatorium dicitur de vigilia Nativitatis, et primæ duæ antiphonæ ad psalmos et sex lectiones et <ad> sex responsorium⁵ dicuntur de dominica. Tertia feria⁶ antiphona cum tribus responsoriis et laudibus et capitulo, necnon collectis hoc toto officio nocturno et diurno præter Alleluia, quod cantatur de dominica, debet legi de vigilia Nativitatis Domini cum commemoratione de dominica in matutinis. Et in missa Credo dicitur. **Item:** Si Natalis Domini venerit feria tertia, tunc laudes *Constantes estote* imponentur feria sexta secundæ hebdomadæ diebus eis appropriatis. Et antiphona *O sapientia* imponetur sabbato secundæ hebdomadæ. **Item:** Si Natalis Domini venerit feria quarta, tunc laudes *Dicite pusillanimes* imponuntur sabbato secundæ hebdomadæ, aliæ autem laudes imponuntur in tertia hebdomada diebus eis appropriatis, præter laudes *Ecce veniet* reservantur ad feriam secundam ante vigiliam Nativitatis Domini. Et antiphona *O sapientia* imponetur secunda feria tertiæ hebdomadæ. **Item:** Si Natalis Domini venerit ad quintam feriam, tunc laudes *Ecce veniet* cum aliis <cum> quattuor laudibus sequentibus imponuntur in tertia hebdomada diebus sibi accommodatis, sed laudes *Rorate cæli* reservantur ad tertiam feriam quartæ hebdomadæ. Et antiphona *O sapientia* inchoabitur tertia feria tertiæ /5^r/ hebdomadæ. **Item:** Si Natalis Domini venerit feria sexta, tunc in tertia hebdomada imponuntur laudes *Ecce veniet* feria secunda. **Item:** *De Sion* feria quinta, et *Constantes* feria sexta. **Item:** *Dicite pusillanimes* sabbato, sed laudes *Rorate cæli* et *Propheta sancti* servabuntur in quarta hebdomada, sic quod laudes *Rorate cæli* in tertia feria quartæ hebdomadæ, et laudes *Propheta sancti* in quarta feria quartæ hebdomadæ servabuntur. Et antiphona *O sapientia* inchoatur feria quarta tertiæ hebdomadæ. **Item:** Si Natalis Domini venerit sabbato, tunc laudes *Rorate cæli* imponuntur tertia feria tertiæ hebdomadæ, et *Constantes* imponuntur feria sexta eiusdem hebdomadæ, et *Dicite pusillanimes* imponuntur sabbato in eadem tertia hebdomada. Sed laudes *Ecce veniet* et *Propheta sancti* et *De Sion* imponuntur in quarta hebdomada diebus eis appropriatis. Et antiphona *O sapientia* imponitur feria quarta tertiæ hebdomadæ. Nota, quod quodcumque prædicta imponuntur, si imponuntur in quattuor temporibus, tunc erit invitatorium *Surgite vigilemus*, et responsorium proprium debet dici; si vero aliis diebus imponuntur, tunc invitatorium cantatur *Præstolantes*. Et hoc, si laudes imponuntur, ut dictum est. **Item:** Singulis diebus, quando prædictæ laudes imponuntur, semper ad psalmos nocturnales

Feria secunda. [1. c]

Feria tertia. [1. c]

Feria quarta. [1. c]

Feria quinta. [1. c]

Feria sexta. [1. c]

Sabbato. [1. c]

Nota, de antiphonis ad nocturnos. [5.]

⁵ Coni.: *responsoria*

⁶ Coni.: *vero*

Nota, si festum sanctæ Lucie venerit in diem dominicum, tunc anticipetur in sabbatum proximum propter laudes, quæ in festo sancti Thomæ leguntur, quæ quidem servantur feria secunda. [5.]

[N]ota, quibus [die]-bus vigilia [m]ortuorum non [leg]untur. [1. a]

dicitur solum una antiphona, videlicet *Domine Deus virtutum*, ad psalmos vero vespertinos similiter una antiphona dicitur, scilicet *[Dicite] pusillanimes confortamini*. **Item:** Et quodcumque prædictæ laudes imponuntur, tunc antiphonæ ad omnes parvas horas, videlicet ad primam, tertiam, sextam, nonam dicuntur de eisdem laudibus prædictis, solum absque vespertinis, ut dictum est superius. Diebus vero dominicis semper secundæ vesperæ dominicalis /5^v/ perleguntur de eisdem laudibus dominicalibus. Si vero diebus ferialibus, nec aliquod quattuor temporum cum aliqua vigilia interfuerit, sed solum simpliciter feria fuerit, tunc ad primam dicitur ista antiphona, videlicet: *Salvatorem expectamus*, ut dictum est superius. Similiter ad tertiam, ad sextam et ad nonam dicuntur illæ antiphonæ, sicut quæ dicebantur prius in simplicibus feriis, nisi laudes prædictæ erant inchoatæ. **Item:** Nota de antiphonis et responsoriis propriis. Primo dicitur, quod propria[e] antiphonæ in tertia hebdomada assignatæ debent legi in eodem loco assignato, licet adhuc secure laudes propriæ assignentur et servantur, sed illæ antiphonæ non debent legi, quas sequentibus laudibus assignarunt vel scripserunt. **Item:** Nota, quod ista duodecim responsoria ferialia, videlicet *Clama in fortitudine* cum aliis undecim responsoriis ferialibus debent incipi ante vigiliam Nativitatis Domini. Ex istis responsoriis unaquæque dies feriata occupabit et recipit sibi feriam⁷ tunc responsoria, exceptis diebus dominicis, vel etiam aliquibus festivitibus; et sic complebuntur prædicta duodecim responsoria in feriis tamen⁸ usque ad vigiliam Nativitatis Domini. **Item:** Sciendum est, quibus diebus vigilia mortuorum cum missa et communes horæ beatæ Virginis non leguntur infra octavam Nativitatis Domini. Sed in die proximo ante vigiliam Nativitatis Domini vigiliæ mortuorum debent legi cum novem lectionibus, responsoriis et laudibus. Simili modo intellige in aliis festivitibus, quibus infra octavam non leguntur. **Item:** Etiam vigiliæ mortuorum simul cum novem lectionibus, responsoriis et laudibus et missa perleguntur feria quarta maioris hebdomadæ, et postponuntur /6^r/ per totum usque ad dominicam *Quasi modo geniti*. **Item:** Etiam vigiliæ mortuorum cum missa non leguntur infra octavam Pentecostes propter sollemnitatem octavarum, et multoties in aliis sollemnitatibus, scilicet Corporis Christi propter sollemnitatem et consimilibus diebus. **Item:** Notandum, quod infra istas octavas, scilicet Natalis Christi, Resurrectionis, Pentecostes et Assumptionis Mariæ semper loco missæ cottidianæ beatæ Mariæ Virginis per totam hebdomadam canuntur missæ præcise eadem, sicut in earundem festo. Nota, infra Nativitatem canitur *Puer natus*, infra Pascha *Resurrexi*, infra Pentecostes *Spiritus Domini*, infra Assumptionem *Gaudeamus*, sed in die sabbati circa completionem octavarum incipit missa cottidiana.

---

⁷ Coni.: *tria*

⁸ Sic. Malim: *tantum*

Item: Rubrica de Nativitate Domini nostri, Iesu Christi.

Item: IN VIGILIA NATIVITATIS DOMINI per totum ad matutinum quod capitulum cum oratione dicitur, idem capitulum cum oratione dicitur ad primam et ad omnes parvas horas, exceptis duobus capitulis, signatis ad sextam et ad nonam, ut in libro existunt breviarii. Et in eadem vigilia Nativitatis nullum suffragium dicitur. **Item:**

IN VIGILIA VIGILÆ NATIVITATIS ad vespervas dicitur id responsorium *De illa occulta*.

Item:

IN VIGILIA NATIVITATIS de sero in vespervis post quinque antiphonas et psalmos, antequam capitulum dicitur, dicitur hæc antiphona: *Gaude et lætare Ierusalem*, et tunc sequitur capitulum. **Item:** Ad completorium de sero in vigilia Nativitatis Domini psalmi: *Cum invocarem* et cetera. *Alleluia*. /6^s/ Hymnus: *Fit porta* vel *Lux mundi*. Capitulum: *Paradisi porta*. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Antiphona ad Nunc dimittis: *Completi sunt dies*. Oratio: *Deus qui nos redemptionis*, alia oratio: *Deus qui illuminas*. **Item:** In vigilia Nativitatis Domini etiam missa defunctorum dicitur. **Item:** Etiam in vigilia Nativitatis Domini secundum opiniones quorundam communes horæ beatæ Virginis perleguntur, secundum autem quosdam non leguntur, et hoc ideo, ex quo hæc homelia: *Cum esset desponsata* et cetera legitur ipsa die, et hæc homelia est appropriata beatæ Virginis, ideo omittunt quidam communes horas beatæ Virginis. **Item:** Te Deum in ipsa vigilia Nativitatis non dicitur. **Item:** Secunda vespera beatæ Virginis non legitur, sed postponitur simpliciter. Secundum quosdam neque in die Nativitatis de beata Virgine specialiter legitur, immo per totam octavam non legitur, ut dictum est superius. **Item:** Nota, quod

De horis beatæ Virginis. [4.]

IN FESTO NATIVITATIS DOMINI ad lectiones dicuntur benedictiones præcise, sicut de beata Virgine, scilicet *Alma Virgo* cum ceteris. **Item:** Post ultimam homeliam, scilicet *In principio erat*, statim ⁹ responsorium *Verbum caro* sollemniter cantatur in organo, canente toto choro versum cum « Gloria Patri ». Interim istud responsorium canente, duo sacerdotes, induti albis et dalmaticis sollemniter, duabus magnis lucernis præcedentibus ardendo, idem duo sacerdotes accedunt usque ad magnum altare, cantando evangelium. Statim finito responsorio, sollemniter incipiant versificando: *Liber generationis*. Finito isto evangelio, Te Deum in organo et choro /7^s/ cantatur. His finitis, choratores incipiant missam matutinalem, scilicet *Dominus dixit*, sed hoc, antequam laudes cantentur. Et Kyrie cum Gloria in excelsis Deo dicitur, sicut de beata Virgine. Credo dicitur. Et pro Ite missa est Benedicamus, quemadmodum de beata Virgine. Sed antequam missa perficitur, statim post Agnus Dei chorales incipiunt an-

---

⁹ Orig. del. videtur: *dicitur*

te communionem laudes, scilicet *Quem vidistis* cum aliis antiphonis, absque aliquo capitulo, hymno et versiculo. **Item:** Etiam antiphona ad Benedictus debet incipi simpliciter. His finitis, tunc chorales incipiunt communionem, et sic in posterum¹⁰ orationem unam, pro complenda faciendo. **Item:** Quod plus est in pontificalibus, datur licentia populo, quod solum simplex sacerdos non debet dare. **Item:** Semper debent benedictiones ponere. **Item:** Si aliquis volens ad divina pluries accedere, secundum aliquos ablutio non debet sumi, et hoc iam communiter tenent sacerdotes, et sic perficitur officium missæ. **Item:** Ad missam in aurora, scilicet *Lux fulgebit*, Kyrie cum Gloria cantatur Lætabundus. Oratio diei cum commemoratione sanctæ Anastasiæ dicitur. **Item:** Credo dicitur in omnibus tribus missis. **Item:** Præfatio *Quia per incarnati Verbi* in omnibus missis dicitur. **Item:** « Communicantes » proprium, scilicet de Nativitate Domini, et hoc per totam octavam dicitur. Quandocumque hæc præfatio: [*Quia*] per *incarnati Verbi* dicitur, tunc et « Communicantes » proprium dicitur. Intellige solummodo¹¹ de aliis festis. **Item:** Sequentia *Grates nunc omnes* dicitur per omnes missas Nativitatis Domini /7^v/ per totam octavam; immo quæ festa per octavam Nativitatis Domini veniunt, in eisdem festis semper hæc sequentia: *Grates nunc omnes* dicitur, sed propria sequentia sanctorum cantatur in octavis eorundem, expleta octava Domini. Ite missa est in aurora, et similiter tertia missa,¹² hoc est in secunda et in tertia missa, per octavam Domini. **Item:** Nota circa secundas vespere, quæ vespere sic perficiuntur in istis festivitatibus: Nota, in secundis vespere Nativitatis Domini antiphona: *Tecum principium* cum aliis antiphonis. Psalmi: *Dixit* cum ceteris. Finita oratione Nativitatis Domini cum « Per eundem Dominum », et deinde dicitur « Amen », neque « Dominus vobiscum », neque Benedicamus Domino debet dici, sed statim post « Amen » per chorales, qui sunt non directo modo induti in dalmaticis, debet incipi responsorium, scilicet *Lapides torrentes* cum hymno, versiculo, collecta propria sancti Stephani protomartyris. Simili modo intellige de sero

[V]esperæ in
Nativitate. [1. b]

IN FESTO SANCTI STEPHANI PROTOMARTYRIS, quia post vespere sancti Stephani chorales, induti casulis cum aliis dominis de capitulo, post « Amen » dicitur responsorium DE SANCTO IOANNE EVANGELISTA, et cum aliis, scilicet hymno, versiculo, collecta. Et intellige de omnibus aliis festis infra octavam Nativitatis Domini occurrentibus. Nota,

[N]ota. [1. b]

IN VIGILIA INNOCENTUM pueri choratores debent intrare ad chorum, cum antiphona *Sinite parvulos* et cetera consequenter dicitur. Responsorium: *Centum quadraginta* sine « Gloria » cum aliis, ut in libro sequitur. **Item:** Sicut continetur

INFRA OCTAVAM in libro Nativitatis Domini, ista a Nativitate Domini incipient usque ad octavam eiusdem loco horarum beatæ Virginis in quibusdam diebus, ut signa-

¹⁰ Sic. Malim: *imponit episcopus*

¹¹ Sic. Malim: *simili modo*

¹² Coni. *summa*

runt in libro breviarii per octavam. Lectiones debent legi de Nativitate Domini /8^r/ omni die tribus aliis psalmis et lectionibus, videlicet secunda die antiphona: *Dominus dixit* cum aliis tribus psalmis et antiphonis et lectionibus debent legi, et cetera; tertia die antiphona: *Suscepimus* cum aliis antiphonis et tribus psalmis et tribus lectionibus leguntur; et sic consequenter aliis diebus tres lectiones octavales per totam octavam Nativitatis Domini leguntur. **Item:** Te Deum dicitur. **Item:** Laudes: *Quem vidistis* cum aliis antiphonis sequentibus. **Item:** Benedictiones ad lectiones dicuntur de beata Virgine, scilicet: *Alma Virgo*. **Item:** Capitulum, hymnus et oratio de octava Nativitatis Domini dicitur. Suffragium dicitur de beata Virgine. Antiphona: *Maria intacta Virgo*. Oratio: *Deus qui salutis*. Et sic per totam octavam Domini non occurrat aliquod festum sollemne, de quo omnes horæ sollemniter dicuntur; sicut de festo sancti Stephani et Ioannis evangelistæ, et cetera. Quando in omnibus festivitatibus infra octavam Nativitatis non dicuntur de Nativitate cum lectionibus horæ, et si non fuerint propria festa, et cetera, tamen prima semper debet legi una cum antiphona de Nativitate infra octavam **laudum**: *Quem vidistis*, in fine vero psalmorum legitur *Laudate Dominum omnes gentes*. **Item:** Capitulum: *Populus gentium*. Oratio propria de Nativitate, *Domine sancte Pater*, et in fine orationis dicitur *Exsultabunt* pro commemoratione beatæ Virginis, licet festa occurrentia infra octavam Nativitatis secure habeant historias proprias, et etiam, licet iam secure ceteræ horæ parvæ, scilicet tertia, sexta, nona dicuntur, ita quod de octava Nativitatis Domini, tamquam ad parvas horas beatæ Virginis. Ad tertiam psalmi *Ad te levavi*, *Nisi quia*, *Qui confidunt*, ad sextam *In convertendo*, /8^v/ ad nonam *Sæpe* debent legi, de tempore vero *Legem pone*, sicut de aliis diebus, cum semper debent fieri sub diversis conclusionibus istæ horæ. **Item:** Circa completorium, istis diebus debet legi unum, scilicet de Nativitate Domini, et cetera. **Item:**

IN DOMINICA INFRA OCTAVAM NATIVITATIS DOMINI sabbato in vespere antiphona: *Tecum principium* cum aliis antiphonis per totum. Ad Magnificat vero dicitur *O regem cali*. Suffragium dicitur de Nativitate Domini, scilicet *Nato Domino*, et etiam alia suffragia dicuntur. Et in matutinis non dicuntur plura suffragia, nisi de domina. **Item:** Dominica, quæ imponitur infra octavam Nativitatis Domini, videlicet *Dum medium* durat usque ad vigiliam Epiphaniæ Domini, hoc est semper de dominica debet fieri suffragium usque ad vigiliam Epiphaniæ; et hoc ideo, quia ad matutinas in vigilia Epiphaniæ Domini responsoria debent recipi de ipsa dominica. **Item:**

IN OCTAVA NATIVITATIS DOMINI secundæ vespere de Nativitate Domini, scilicet *Tecum principium* debent dici in choro post nonam per præbendarios, scilicet aliæ vespere conventuales debent dici loco vesperarum. **Item:**

IN FESTO SANCTI STEPHANI PROTOMARTYRIS in secundis vespere antiphona *Iucundus homo* et cetera, et psalmus debet legi, et hoc in conventuali vespera. **Item:**

IN FESTO SANCTI IOANNIS EVANGELISTÆ in secundis vespere conventualibus antiphona *Iuravit Dominus* cum aliis antiphonis et psalmis debent dici. **Item:** Nota, de

[Domi]nica infra [o-
cta]vam Nativitatis
Domini. [1. b]

[N]ota. [1. b]

[N]ota, conclusiones
[hym]norum. [1. b]

conclusionibus hymnorum. **Item:** Hymnus de beata Virgine dicitur *Enixa es[t] puerpera*, et hoc in horis de Nativitate Domini, et concluditur sic: « Gloria tibi Domine qui natus es de Virgine » et cetera; ad horas vero diurnas conclusio hæc dicitur: « Summo Parenti ». **Item:** Non dicitur adhuc in festo Nativitatis Domini sic, quia licet laudes sint istæ, videlicet: /9^r/ *Quem vidistis*, tamen ad parvas horas diei non dicuntur antiphonæ de laudibus, sicut alias, sed sunt propriæ antiphonæ, quæ dicuntur ad horas. Ad primam antiphona de Nativitate dicitur ista: *Lux de luce* et cetera. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Christe Fili*, versus: *Qui natus es de Virgine Maria*. Ad tertiam: *Gaudeamus*. Ad sextam: *Virgo hodie*. Ad nonam: *In principio et ante* et cetera. Istæ antiphonæ tantum ipso die Nativitatis dicuntur. **Item:** Infra octavam Nativitatis Domini ad matutinas dominicales benedictiones dicuntur eædem, sicut de beata Virgine, scilicet *Alma Virgo* cum ceteris.

Et sequitur de Circumcisione. Item: Nota

IN FESTO CIRCUMCISIONIS DOMINI, quod de beata Virgine non legitur specialiter, et ad lectiones matutinales in festo Circumcisionis Domini dicuntur benedictiones, sicut de beata Virgine, scilicet *Alma*. Hymnus: *Corde natus*. Oratio: *Deus qui salutis*. Capitulum proprium: *Carissimi apparuit* ad matutinas et alias horas cum aliis sequentibus capitulis, exceptis primis et completoriis. Similiter et alia, ut de beata Virgine, dicuntur. **Item:** In primis et secundis vesperis capitulum et oratio, ut in matutinis, dicuntur. **Item:** Per omnes horas diei Circumcisionis nullum suffragium dicitur. **Item:** Ad primam et ad completorium diei Circumcisionis capitulum: *Virgo verbo concepit*, et etiam de sero in die Circumcisionis Domini post secundas vespervas ad completorium idem capitulum *Virgo verbo*, et oratio dicitur propria: *Quæsumus omnipotens Deus*. Sed die crastina post diem Circumcisionis Domini usque ad Epiphaniam Domini de tempore ad primam et ad completorium capitulum: *Populus /9^v/ gentium*, et oratio similiter, sicut prius, scilicet: *Præsta quæsumus omnipotens Deus*. Antiphona ad completorium: *Ecce de quo Ioannes* et cetera. **Item:** Nota, quod hoc capitulum: *Virgo verbo concepit*, quod fuit in festo Circumcisionis Domini cum ista oratione: *Præsta quæsumus*, ad primam et ad completorium eiusdem festi, debet recipi iam ad primam et ad completorium beatæ Virginis post Nativitatem Domini. **Item:** In festo Circumcisionis Domini de sero in secundis vesperis non debent fieri plura suffragia, nisi de sancto Stephano protomartyre. **Item:** Præfatio *Quia per incarnati* cantatur omni die tam de sanctis, quam de beata Virgine, infra octavam Nativitatis existentibus, excepto festo Ioannis evangelistæ, quia tunc præfatio dicitur de Apostolis. **Item:** Notatur, quod

Præfatio. [4.]

DIE SECUNDO POST OCTAVAM NATIVITATIS DOMINI matutinum debet legi de beata Virgine cum capitulo et collecta de Circumcisione Domini, et cetera. **Item:** Licet quod exspiret Nativitas Domini, tamen adhuc completorium et prima de tempore dicuntur de Nativitate Domini. Hymnus: *Corde natus*. Capitulum: *Populus gentium* cum antiphona de Nativitate ad Nunc dimittis, et oratione in fine: *Deus qui illuminas* et *Domine sancte*. Sed tamen antiphona ad primam dicitur de laudibus istius diei vel sancti,¹³ in quo servatur matutinum de tempore. Responsorium vero dicitur ad primam de Nativitate Domini. **Item:** In octava sancti Stephani dicitur ista collecta, scilicet: *Deus qui primitias*, et de sero in octava eiusdem nullum suffragium, nisi de sancto Ioanne. **Item:**

HORÆ BEATÆ VIRGINIS communes incipiunt post octavam Nativitatis Domini secundo die solum /10^r/ sub ista una antiphona, scilicet: *Dominus dixit*, et usque ad Purificationem beatæ Virginis. Psalmi vero: *Quare, Cæli, Domini est terra*. **Item:** Ab octava Nativitatis Domini incipiens, usque, secundum quod horæ beatæ Virginis incipiunt, et etiam in Nativitate cum sua octava quæ præfatio fuit, videlicet *Quia per incarnati*, eadem præfatio dicitur semper in missa beatæ Virginis usque ad Purificationem. Post octavas Nativitatis incipiendo, usque ad Purificationem diebus sabbatis dicitur homilia de beata Virgine, scilicet *Pastores*, et ante sabbatum feria sexta de sero dicuntur primæ vespere de beata Virgine cum antiphona *O admirabile commercium*. Quinque *Laudate* dicuntur, ut supra dictum est, et cetera. **Item:**

De horis beatæ Virginis. [4.]

IN OCTAVA IOANNIS EVANGELISTÆ Credo dicitur, sicut in festo. Et

IN OCTAVA SANCTORUM INNOCENTUM officium missæ fit, sicut in festo ipsius, excepto isto, quod Gloria in excelsis et Alleluia et Ite missa est dicuntur, quæ in die ipsorum non dicebantur, quia in die ipsorum loco Ite missa est dicebatur Benedicamus Domino. Neque etiam in die ipsorum ad responsoria « Gloria Patri », neque ad psalmum missæ « Gloria », neque Te Deum dicebatur, neque Alleluia, sed *Laus tibi Christe*, quæ omnia in octava ipsorum dicuntur. **Item:** Credo in festo Innocentum dicitur, sed in octava ipsorum non dicitur, quia, ut dictum est supra, quod omnia ista, quæ in die sua non dicebantur, iam in octava ipsius dicuntur. **Item:**

DE SANCTIS INFRA OCTAVAM NATIVITATIS DOMINI tenetur ad parvas horas psalmus et responsum, sicut in æstate de sanctis, videlicet de sancto Stephano, sicut de uno martyre, de sancto Ioanne de Apostolis, et cetera. Octavæ eorum tenentur cum secundis vespere et matutinis, sicut in die ipsorum. /10^v/

---

¹³ Orig. corr. de *sancto*

Item: In vigilia vigiliæ Epiphaniæ.

Item: Si erit dominica die, sabbato ad vespervas *Tecum principium* cum aliis antiphonis et psalmis dicitur. Responsorium: *In principio*. Hymnus de Nativitate Domini. Capitulum et antiphona ad Magnificat et oratio de dominica præcedenti dicuntur, et nullum suffragium debet dici. **Item:**

IN VIGILIA EPIPHANIÆ DOMINI in matutinis invitatorium, uti in libro breviarii, et antiphonæ speciales tres et tres psalmi, et homelia *Defuncto Herode* dicitur, et laudes *Quem vidistis* per totum. **Item:** Te Deum dicitur, et nullum suffragium dicitur. **Item:** Missa in vigilia Epiphaniæ Domini, sicut totum officium, fit de dominica præterita, scilicet *Dum medium*. **Item:** In missa post orationem d. . . vigiliæ dicitur oratio secunda de dominica præcedenti, tertia de beata Virgine. Et evangelium *Defuncto Herode* dicitur. Et præfatio *Quia per incarnati Verbi* dicitur. **Item:** Si de aliquo festo canitur [aut] tenetur hora infra octavam Epiphaniæ Domini, tunc semper de eodem festo præfatio *Quia cum Unigenitus tuus* dicitur, et cetera. **Item:**

[In] die. [1. b]

IN DIE EPIPHANIÆ DOMINI invitatorium non dicitur, sed tantum « Domine labia mea » dicitur, et hoc ideo non dicitur invitatorium, quia iste psalmus: *Venite exsultemus Domino* legitur inter alios psalmos nocturnales, sed antiphona *Afferte Domino* debet incipi absolute cum psalmo. **Item:** Eodem die Epiphaniæ nullum suffragium dicitur. In missa vero Credo dicitur. Et præfatio propria cum « Communicantes » dicitur. **Item:** In missa per totam octavam dicitur. Sed in aliis diebus infra octavam Epiphaniæ Domini in matutinis invitatorium dicitur cum *Venite exsultemus*, scilicet invitatorium *Christus apparuit* debet dici, ideo iam loco ipsius psalmi, scilicet: *Venite exsultemus*, sicut dicebatur in die, dicitur unus alius psalmus, scilicet *Cantate* vel *Dominus regnavit* debet dici. /11^r/ **Item:** Ad primam antiphona *Lux de luce* solum in Epiphania Domini dicitur, sed infra octavam eiusdem semper *Ante luciferum* dicitur. **Item:** Ad primam et ad completorium de Epiphania Domini dicuntur capitula et orationes propriæ. Responsorium: *Christe Fili*, versus: *Qui apparuisti in terris*. **Item:** Conclusio hymnorum dicitur: « Gloria tibi Domine qui apparuisti sæculo ». **Item:** Nota, quod quando dominica imponitur in dominica die vel in feria infra octavas Nativitatis seu Epiphaniæ Domini, tunc de ista dominica imposita usque ad aliam dominicam, si potest **dominari** usque ad aliam dominicam, vel quousque de **facto** condeperdit illa dominica imposita, debet omni die de ea suffragium fieri inter alias horas. **Item:** Nota

DE ALIIS DOMINICIS, QUÆ OCCURRUNT INFRA OCTAVAS Nativitatis et Epiphaniæ Domini. Sciendum, quod semper primæ vespere dominicalium debent legi illa[e], quæ erant lecta infra octavas eorundem festivitatum, cum antiphonis et psalmis propriis, scilicet per octavam Nativitatis *Tecum principium* cum aliis antiphonis, per octavam vero Epiphaniæ Domini *Ante luciferum* cum ceteris antiphonis, exceptis capitulis et col-

lectis dominicalibus, necnon antiphona ad Magnificat et ad Benedictus, et similiter responsorii propriis dominicalibus. **Item:** Notatur

DE FESTIS SANCTORUM INFRA OCTAVAM EPIPHANIAM DOMINI. Nota, si infra octavas de aliquo alio festo servantur horæ, tunc semper in eiusdem festivitibus præfatio dicitur de Epiphania Domini, ut supra dictum est. **Item:** Dominicis diebus in secundis vespers infra octavas Nativitatis et Epiphaniæ suffragium solum: infra octavam Nativitatis de Nativitate antiphona: *Hodie Christus natus est*, et de Epiphania infra octavam ipsius antiphona propria cum collecta /11^v/ dicuntur, et non plura, et cetera. **Item:** Credo dicitur per totam octavam Nativitatis et Epiphaniæ Domini. Sed tamen notatur sic, quod inter ista festa, scilicet Nativitatis et Epiphaniæ, secundum consuetudinem Strigoniensem recte non servatur de aliquo festo sancti, et cetera, nisi completa octava earundem. Notantur psalmi infra octavam Epiphaniæ Domini. In matutinis tres primi psalmi: *Afferte Domino, Deus noster, Omnes gentes*. Alii tres psalmi: *Iubilate, Deus iudicium, Inclina*. Ultimi tres psalmi dicuntur *Cantate primum, Dominus regnavit, Cantate secundum*. Antiphona: *Notum fecit*. **Item:** Notatur sic, quod si vigilia Epiphaniæ Domini venit die dominico, tunc matutinum isto modo peragitur, quod invitatorium dicitur totum *Christus natus* cum historia de dominica præcedenti, si dominica ista propriam historiam habuerit; et tunc lectiones sex dicuntur de dominica præcedenti, et homelia dicitur de vigilia, scilicet: *Defuncto Herode*. **Item:** Te Deum laudamus dicitur. Laudes *Quem vidistis* dicuntur. **Item:** In missa vigiliæ totum officium de dominica, scilicet *Dum medium* dicitur. Prima collecta de vigilia, secunda de dominica et tertia de beata Virgine, scilicet: *Deus qui salutis*. **Item:**

De psalmis [infra] octavas. [1. b]

[De] festo [Epiphaniæ] Domini. [1. b]

[De] vigilia. [1. b]

Item: *Præfatio de Nativitate Domini, videlicet Quia per incarnati servatur tam diebus dominicis, quam de sanctis usque ad festum Purificationis Virginis gloriosa. [1. c]*

Semper servatur præfatio de beata Virgine, videlicet Quia per [incarnati]. [2.]

ANTE OCTAVAM EPIPHANIÆ DOMINI DIE PROXIMA ad vespers antiphona: *Ante luciferum* cum aliis antiphonis. Capitulum et collecta dicitur de octava, capitulum: *Domine Deus meus*, adhuc secunda sit dies dominica, tamen capitulum et collecta non dicuntur de dominica, nisi de octava. **Item:** Nullum suffragium dicitur, nec de dominica, nec de aliis festis. **Item:** Si Epiphania evenit in diem dominicum, tunc propria historia, videlicet *Omnis terra* non imponitur in octava istius dominicæ, sed post, /12^r/ in alia dominica. Et interim semper servatur de sanctis, et non aliud usque ad impositionem *Omnis terra*. Et semper tenetur dominica infra octavam Epiphaniæ per suffragium. **Item:** Nota,

IN OCTAVA EPIPHANIÆ DOMINI de sero in secundis vespers antiphona: *Veterem hominem* cum ceteris antiphonis, sicut in matutinis fuerunt lectæ ad laudes. Psalmi de Epiphania, videlicet: *Dixit, Confitebor, Beatus vir, De profundis, Memento* dicitur. Suffragium dicitur de dominica solum, et non de aliis. **Item:** Notatur, quod post octavam Epiphaniæ Domini ad primam et ad completorium capitulum et collecta semper dicuntur de Epiphania Domini, et hoc usque ad novam historiam, videlicet *Omnis terra*, licet secure expiret octava Epiphaniæ Domini, et ideo secure servetur de sanctis. Ratio est, quia dies dominica, existens infra octavam eiusdem, cum sua tota historia con-

dependet de Epiphania. Pro tanto ad primam et ad completorium capitulum et collecta dicuntur de Epiphania, et etiam antiphona ad Nunc dimittis de Epiphania. Similiter præfatio de Epiphania Domini semper usque ad novam historiam, scilicet *Omnis terra* et cetera. Sed tamen antiphona ad primam dicitur de laudibus eius diei, in quo matutinum servatur. Similiter responsorium ad primam dicitur de Epiphania. **Item:** Præcise in octava **stellæ** non possunt celebrare nuptiæ, nisi octava exspiratur.

Item: Notatur, quod sabbato proxima ante Omnis terra

in primis vesperis et in crastina die in matutinis et in omnibus horis solum una collecta, scilicet sua dicitur, et nullum suffragium. Præfatio iam cottidiana dicitur. Sed eadem die dominico capitulum ad primam dicitur *Regi autem sæculorum*. Ad completorium vero dicitur: *Tu autem /12^v/ in nobis es Domine*, et hoc sabbato proximo ante Omnis terra. **Item:** Ad primam cottidianam, hoc est sive tenetur de sanctis, sive de feriis, dicitur capitulum *Omnis homo*. Et sic erit iam completorium commune, incipiens a sabbato proximo ante Omnis terra. Et prima iam erit maior, sicut in æstate. **Item:** Suffragia incipiunt in secundis vesperis die dominicæ, sed non omnia suffragia, sicut dicuntur per æstatem, nisi post horam diei dominicæ dicitur de sancto Petro et de sancto Adalberto et omnibus sanctis. **Item:** Immo nullum suffragium dicitur, nisi de festo, quod tenetur crastina die; sed si feriam tenent, tunc nullum suffragium dicitur, nisi in matutinis feria secunda suffragia consueta. **Item:** Sciendum est, quod licet in prima vespera diei sabbati cantetur iste hymnus: *Deus creator omnium*, et etiam aliis sabbatis sequentibus usque ad Quadragesimam, tamen in secundis vesperis diei dominicæ fit hymnus *Lucis creator*. Et capitulum in eiusdem vesperis <hymnus>¹⁴ diei dominicæ dicitur *Dominus autem dirigat*. Responsorium: *Quam magnificata* per ordinem, sicut in æstate. Antiphona ad Magnificat propria. Similiter oratio solum. Ista supradicta servant veritatem usque ad Septuagesimam. **Item:** Quandoque fuerint sex dominicæ post Epiphaniam usque ad Septuagesimam, tunc ultima dominica debet duplicari cum omnibus suis, videlicet capitulis, oratione et homelia.

[A dominica Omnis terra canitur sequentia Grates nunc omnes usque ad Septuagesimam secundum chorum ecclesie sancti Martini. [2.]

[Nota], suffragia. [2.]

---

¹⁴ Coni.: *secundis*

Item: Nota de Septuagesima.

Et primo, SABBATO PROXIMO ANTE DOMINICAM CIRCUMDEDERUNT ME ad primas vespervas antiphonæ dicuntur tres *Alleluia* ad omnes psalmos, scilicet *Benedictus*, *Exaltabo* et cetera. Et nullum suffragium /13^r/ dicitur, nisi oratio diei dominicæ. Similiter die crastina in missa orationes. **Item:** <In> ista nova historia plures continet in se dominicas. Tunc hymnus dicitur *Dies absoluti* vel *Deus creator*. Ad Magnificat antiphona propria. Similiter oratio. **Item:** In fine vesperarum Benedicamus Domino cum quinque « alleluia » perficitur, et sic « alleluia » in vesperis diei sabbati ante Circumdederunt exspirabit. **Item:** Ad completorium dicitur statim « Laus tibi Domine ». **Item:** Cras in matutinis Te Deum non dicitur, immo non dicitur per totas dominicas septuagesimales, quadragesimales usque ad Pascha, demptis festivitibus, quia semper a Septuagesima usque ad Pascha dicitur Te Deum et Gloria in excelsis et Credo, si est conveniens tale festum, sed alias non. **Item:** Credo omnibus dominicis tam septuagesimalibus, quam de aliis dominicis debet dici. **Item:** In dominicis septuagesimalibus et quadragesimalibus Benedicamus Domino dicitur, et¹⁵ [non] Ite missa est, sicut etiam dicitur in feriis. **Item:** Tractus incipiunt in missa præcise in dominica prima Septuagesimæ, scilicet Circumdederunt, sed diebus ferialibus Septuagesimæ tractus non dicuntur in missa. **Item:** In Septuagesima, antequam laudes incipiuntur, dicitur versiculus *Hæc dies quam fecit*, sicut dicebatur in æstate. **Item:** Ad primam antiphona propria, si habetur psalmus: *Deus Deus meus respice in me*. Capitulum: *Regi autem*. Responsorium: *Christe Fili*. Oratio: *Domine sancte Pater*. Ad missam sola oratio dominicalis. Præfatio cottidiana dicitur usque ad Quadragesimam. Missa finitur cum Benedicamus. **Item:** In matutinis ad laudes per totam Septuagesimam et Quadragesimam usque Pascha dicuntur isti psalmi: *Miserere mei*, *Confitemini*, *Deus Deus meus*, *Benedicite*, *Laudate* cum suis antiphonis propriis, et iste psalmus *Confitemini*, quia alias dicitur ad primam, iam dicitur ad laudes, et loco ipsius dicitur ad primam /13^v/ unus alius psalmus, videlicet *Dominus regnavit decorem* et cetera. **Item:** Notandum, quod omnibus dominicis in Septuagesima ad secundas vespervas dicitur antiphona *Sede a dexteris*. Psalmus: *Dixit Dominus* per ordinem. Capitulum dicitur proprium. Responsorium etiam proprium istius dominicæ. Hymnus vero dicitur *Lucis creator*. Ad Magnificat antiphona dicitur propria. Similiter oratio. Nullum suffragium. **Item:** Notatur

DE FERIIS SEPTUAGESIMALIBUS. Ad matutinas antiphonæ ad psalmos nocturnales dicuntur de psalterio, sicut in æstate. Similiter responsum et antiphonæ et versiculi ad parvas horas, scilicet ad primam, terciam, sextam, nonam de psalmo¹⁶ feriarum, sed ad matutinum et ad horas alias capitulum et oratio et antiphona ad Benedictus et anti-

---

¹⁵ Sic. Malim: *loco*, et tunc nullum oportet adiici.

¹⁶ Coni.: *psalterio*

phona ad Magnificat dicuntur de dominica. **Item:** In missa diebus ferialibus tractus non dicuntur, ut supra dictum est.

Item: Notatur de sanctis,

quod A SEPTUAGESIMA USQUE AD PASCHA in matutinis semper Te Deum laudamus dicitur. In missa Gloria in excelsis et Credo, si est conveniens tali festo, ut dictum est supra. Et in omnibus sollemnitatibus, scilicet beatæ Virginis Purificationis et de sancto Petro Cathedra et de sancto Matthia et de aliis sanctis in Septuagesima occurrentibus dicuntur tractus, et non sequentia. **Item:** Etiam de sanctis dicitur Ite missa est. **Item:** Nota, quando de sanctis tenetur in Septuagesima usque ad Quadragesimam, tunc suffragium debet fieri de dominica istius hebdomadæ, in qua hora tenetur de sanctis; et tertia collecta, sive de quo fiat, et hoc in missa. In matutinis vero suffragium de dominica antiphona debet legi de illa <de illa> dominica ad Benedictus, in qua tenetur hora, similiter /14^r/ ad Magnificat, si in tali die specialis antiphona non fuerit loco suo in feria. Et non debent legi antiphonæ <antiphonæ> de psalterio, sicut in æstate leguntur ad Benedictus. **Item:** Notatur, quod in Septuagesima, quando aliqua festa sollemnia non occurrunt, tunc die sabbati potest legi *O decus*, et hoc secundum chorum Strigoniensem.

De Purificatione beatæ Virginis notatur.

Nota, in primis vesperis Purificationis beatæ Virginis antiphona: *O admirabile commercium* cum aliis quattuor antiphonis. Et omnia *Laudate* dicuntur. **Item:** Secundæ vesperæ beatæ Virginis in vigilia Purificationis non dicuntur, neque omnes horæ beatæ Virginis die crastina dicuntur, scilicet in die Purificationis. **Item:** Ad completorium psalmi: *Cum invocarem* et cetera. Antiphona propria, si habetur. Hymnus: *Lux mundi* aut *Fit porta*. Capitulum et collecta propria. Antiphona ad Nunc dimittis: *Virgo verbo concepit*. In fine orationis diei *Deus qui illuminas* dicitur. **Item:** In die sancto matutinum perficitur ordine suo. **Item:** Ante missam circa processionem primo debet incipi Asperges, deinde versiculus et oratio. A cantoribus responsorium *Gaude Maria Virgo*, et cum pervenerint ad locum destinatum, ubi mensa est disposita pro benedictione cerarum,

ibi primo a sacerdote celebraturo dicitur versiculus *Post partum Virgo* cum oratione. His finitis, incipiunt benedictiones cerarum cum orationibus et antiphonis ad hoc constitutis, necnon præfatione ferialiter percantanda, et in fine præfationis legitur silenter: « Per Dominum nostrum », per chorum etiam respondetur silenter: « Amen ». Et sic candelæ thurificentur, necnon aqua benedicta aspergentur, et communiter canitur *Lumen ad revelationem* et cetera, et psalmus *Nunc /14^v/ dimittis*. Deinde candelæ consecratæ accenduntur. Redeuntes ad chorum, per cantorem debet incipi hymnus *Quod chorus vatum*. Et cum appropinquassent usque magnam ecclesiam, incipit psalmus *Benedictus Dominus Deus* cum sua antiphona, sicut in matutinis dicebatur. Et similiter per modum istum intellige in die Ramispalmarum post benedictiones florum, et etiam in benedictionibus florum, sicut hodie in ceris. **Item:** Nota in missa publica die Purificationis, **quia** missa perficitur ordine suo. Si enim in Septuagesima occurrit idem festum et alia festa sanctorum, in missa Alleluia cum sequentia non cantatur, sed tractus cantatur; si vero ante Quadragesimam aut Septuagesimam ceciderit, tunc cantatur Alleluia ac sequentia et cetera his festis, quæ concurrunt in Septuagesima vel Quadragesima. **Item:** Præfatio *Quia per incarnati* et *Ite missa est* dicuntur. **Item:** In secundis vesperis antiphona *Tecum principium* cum aliis antiphonis et psalmis cantatur. Capitulum dicitur de die. Responsorium: *Verbum caro*. Hymnus: *A solis ortu[s]* vel *Verbum caro factum est*. Antiphona ad Magnificat et oratio propria de die. Et suffragium solum dicitur de sancto Blasio martyre. **Item:** Ad completorium Mariæ *Cum invocarem* et cetera per ordinem. Hymnus: *Corde natus*. Capitulum: *Populus gentium*. Versiculus: *Benedictus qui*. Antiphona ad *Nunc dimittis*: *Ecce completa sunt omnia*, si vero non habetur antiphona, tunc debet dici illa: *Virgo verbo concepit*. Oratio dicitur *Famulorum tuorum*, et in fine illa oratio: *Deus qui illuminas*. Si vero de alio uno sancto aliæ vesperæ leguntur, tunc illæ vesperæ leguntur cum completorio cottidiano per omnia, sed completorium beatæ Virginis legitur cum parvis psalmis, scilicet *Memento Domine*, *Ecce quam bonum*, *Ecce nunc* cum antiphonis et hymnis, capitulis, versiculis et collectis propriis. **Item:** Notandum, quod secundæ vesperæ

DE CONVERSIONE SANCTI PAULI debent sic legi. Antiphona: *Iuravit Dominus* cum ceteris psalmis.¹⁷ /15^r/ *Dixit Dominus* cum ceteris, sicut de Apostolis. Capitulum: *Saulus adhuc*. Responsorium: *Sancte Paule*. Hymnus: *Doctor egregie*. Antiphona ad Magnificat: *Hodie electorum omnium*, et de sancto Petro hic, in secundis vesperis nullum suffragium debet poni, quia non est consuetum dicere, nisi usque ad nonam. **Item:** Notatur

DE FESTO CATHEDRÆ PETRI, quod **tibi**¹⁸ contingitur, quod vigilia sancti Matthiæ in eodem festo sancti Petri fuerit, et etiam ieiunium quadragesimale vel quattuor temporum fuerit in eodem, tunc in matutino isto hoc est tenendum, quod tota hora diei una cum historia servatur de sancto Petro, et post ultimam lectionem homeliæ sancti Petri, ante-

¹⁷ Coni.: *cum ceteris*. Psalmus:

¹⁸ Sic. Malim: *quia tale*

*Suffragium de s[an-
cto] Paulo. [1. b]*

quam diceretur « Tu autem », statim debent addi duæ homeliæ: prima homelia de vigilia sancti Matthiæ, deinde homelia ieiunii quadragesimalis vel homelia quattuor temporum, et sic conclusio cum ultimo responsorio sancti Petri sollemniter. **Item:** Te Deum dicitur. **Item:** Post orationem sancti Petri dicitur suffragium de sancto Paulo cum antiphona, versiculo et collecta, et postea, nulla antiphona mediante, dicitur collecta de vigilia sancti Matthiæ, et sic matutinum finitur cum Benedicamus Domino sollemniter. Sed iam de ieiunio vel quattuor temporum dicitur antiphona ferialis cum precibus et psalmis, et sic finitur cum oratione ieiunii vel quattuor temporum. Deinde dicitur antiphona cum versiculo et collecta super populum, et septem psalmi, exceptis duobus psalmis, scilicet *De profundis* et ultimo *Domine exaudi*, quia isti duo psalmi reservantur per secundas vespertas¹⁹ diei festi, ideo quia etiam in primis vespertis diei festi post orationem diei, sicut in matutinis, finiebantur sollemniter; sic etiam in secundis vespertis fini[un]tur post orationem diei cum Benedicamus Domino sollemniter. Deinde dicitur antiphona ieiunii vel quattuor temporum cum precibus et psalmis et oratione cum commemoratione super populum. Et sic finiendo cum Benedicamus /15^v/ Domino ferialiter. Deinde dicuntur isti duo psalmi, scilicet *De profundis* et ultimum *Domine exaudi* pro defunctis, quorum psalmorum unus dicitur pro vespertis, et alter pro completorio, sed omnia perficiuntur in secundis vespertis, quia²⁰ in talibus festivitatibus signantur in Quadragesima in parvis horis, scilicet²¹ in prima, tertia, sexta, nona et in completorio. Preces non dicuntur, nisi in duabus horis, scilicet in matutinis et in secundis vespertis. **Item:** Notatur, quodcumque vigilia alicuius sancti fuerit in quattuor temporibus vel in ieiunio quadragesimali, tunc post orationem quattuor temporum vel ieiunii quadragesimalis, antequam antiphona super populum dicitur cum oratione, primo semper debet oratio istius vigiliæ addi ad orationem quattuor temporum vel ieiunii quadragesimalis, et sic postea debet dici antiphona cum oratione super populum. Et ratio est ista, quod quattuor temporum vel ieiunium quadragesimale est maior, quam ista vigilia. Igitur cum homelia et tali sua oratione illa vigilia debet addi ad quattuor temporum vel ieiunium quadragesimale. Et²² de istis festis supra dictum est, intellige sic, ut si Quadragesima venerit per modum supradictum. **Item:** In festo Cathedra Petri Credo dicitur. Et præfatio dicitur, sicut de Apostolis. **Item:** In secundis vespertis Cathedræ sancti Petri antiphona: *Iuravit*. Psalmi, sicut de Apostolis. Capitulum de die: *Petrus Apostolus Iesu Christi*. Responsorium: *Petre amas me*. Hymnus: *Iam bone pastor*, « Sit Trinitati », sicut etiam dicitur in primis vespertis. Antiphona ad Magnificat: *Quodcumque*. De sancto Paulo nullum suffragium dicitur, et cetera.

*[Nota], in primis
[vesperis] preces non
[dicuntur]. [1. b]*

*[De] festo sancti [Pe]-
tri Cathedræ. [1. b]*

---

¹⁹ Coni.: *pro secundis vespertis*

²⁰ Coni.: *qui*

²¹ Coni.: *horis. Sed ... nona et in completorio*

²² Coni.: *ut*

De Annuntiatione beatæ Virginis

notatur sic. Nota, in primis vesperis antiphona: *Gabriel angelus*. Omnia *Laudate*. Capitulum: *Egredietur virga*. Responsorium: *Christi Virgo*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Ave Maria*. /16^r/ Antiphona ad Magnificat propria. Oratio: *Deus qui de beatâ*, concluditur « Per eundem ». Postea de feria antiphona et oratio, necnon super populum oratio cum precibus dicuntur, ut supra dictum est. Completorium sic perficitur. *Cum invocarem* cum aliis psalmis. Loco antiphonæ dicitur solum « Laus tibi Domine ». Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *Ecce Virgo concipiet*. Responsorium non dicitur. Versiculus: *Emitte Agnum*. Antiphona ad Nunc dimittis: *Dilectus misit manum suam*. Et sic intellige de aliis festivitibus consimilibus in Quadragesima, quæ isto modo habuerint propria capitula, hymnos et versiculos et orationem, quia tunc completorium dominicale non dicitur aut feriale. **Item:** Matutinum eiusdem festi peragitur ordine suo sub duplici officio. **Item:** Responsorialia ad parvas horas dicuntur *Egredietur virga* cum ceteris. **Item:** In secundis vesperis antiphona: *Angelus ergo dixit Mariæ*. Psalmi, sicut de aliis festis beatæ Virginis. Capitulum: *Egredietur*. Responsorium: *Posuit Moyses*. Hymnus: *Ave maris*. Versiculus: *Ave Maria*. Antiphona ad Magnificat: *Hæc est dies*. Oratio propria, postea de feria vel de ieiunio quadragesimali. Sic addit inter Quadragesimam et completorium. Ad completorium « Laus tibi Domine ». *Cum invocarem* et cetera. Capitulum: *Ecce Virgo*. Hymnus: *Lux mundi*. Versiculus: *Emitte*. Antiphona ad Nunc dimittis. Oratio: *Gratiam tuam, Deus qui illuminas*. **Item:** Notatur, quod in missa Annuntiationis beatæ Virginis officium: *Rorate cæli*. Graduale: *Tollite portas*. Tractus: *Ave Maria*. Evangelium: *Missus*. Præfatio: *Et te in Annuntiatione beatæ Mariæ*. Communio: *Ecce Virgo*. **Item:** Festum Annuntiationis, si venerit in die dominico Ramispalmarum, tunc ipsum anticipatur, et servatur in sabbato proximo ante dominicam Ramispalmarum; si autem venerit secunda, tertia vel quarta feriis magnæ hebdomadæ, tunc servatur in eisdem diebus, et hoc secundum modum Strigoniensem. Alii enim dicunt, quod nec istis diebus /16^v/ servari potest propter laudes proprias feriales, sed debet anticipari ad sabbatum proximam ante Ramispalmarum. **Item:** Si venerit feria quinta in Cena Domini, vel feria sexta, vel sabbato magnæ hebdomadæ, tunc debet transponi extra octavam Resurrectionis Domini. Alias enim servari non potest, nisi post octavam. **Item:** Notatur, quandocumque fuerit propria præfatio de aliqua sollemnitate, ut puta de Resurrectione, de Ascensione et Pentecostes, tunc infra octavam eiusdem etiam proprium « Communicantes » dicitur, sicut in festo eiusdem. Si tale festum octavam non habuerit, tunc proprium « Communicantes » tantum ipso die festo legetur, sed si præfatio propria non dicitur, sed communis, tunc etiam « Communicantes » non propria, sed commune dicitur.

De Annuntiatione.
[5.]

Hic nota de fest[o] Annuntiationis b[ea]tæ Virginis, quando v[enerit] in dominicam Ra[mis]palmarum.
[1. b]

Cautelam nota. [5.]

[Nota], « Communicantes » quando dicitur. [5.]

Nota, quando « Communicantes » dici debet.
[5.]

Item: Notatur in die Cinerum,

quod ad matutinas invitatorium cum psalmis et antiphonis ferialibus, quæ in ordine psalterii existunt, debent legi. **Item:** Ad homeliam, scilicet *Cum ieiunatis*, responsoria quære in dominica sequenti, videlicet Invocavit me. Primum responsorium: *Paradisi porta[s]*, secundum: *Emendemus*, tertium: *Abscondite* solum isto die dicuntur, sed ad alias homelias ceterorum dierum sequentium usque ad dominicam Invocavit responsoria dicuntur de dominica præcedenti. **Item:** Ferialis laudes, ut in libro psalterii, cum hymno feriali. Capitulum proprium. Antiphona ad Benedictus propria. Et post antiphonam « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster ». Deinde incipiuntur preces cum psalmis. Oratio propria. Antiphona super populum: *Convertimini ad me*. Versiculus: *Propitius esto*. Collecta: *Parce Domine parce*. Et finitur ferialiter cum Benedicamus Domino. Postea psalmi *Domine ne in furore tuo*, *Beati quorum*, *Domine ne* et cetera pro defunctis dicuntur. Ad quamlibet horam unus psalmus de septem psalmis dicitur, et hoc post preces. Et plura suffragia non dicuntur in horis diurnis per totam Quadragesimam, nec de dominica, /17^r/ nec de aliis, sed omnia suffragia consueta peraguntur in horis beatæ Virginis, excepta oratione dominicæ, quia de dominica non faciunt in Quadragesima suffragia, et cetera. **Item:** Nota, quod litania et preces incipiunt in die Cinerum, et dicuntur per totam Quadragesimam, sive servetur de sanctis, sive de vigilia, extra dominicam, quia die dominica sive in primis vespers, sive in matutinis dominicalium, sive in parvis horis eiusdem, necnon secundis vespers preces non dicuntur. **Item:** Notatur, quando litania <et preces> postponuntur²³ feria sexta proxima ante dominicam Iudica, preces vero omittuntur feria quarta maioris hebdomadæ in nona. **Item:** Usque dominicam Invocavit antiphona super populum semper pro suffragiis in matutinis et in vespers dicitur *Convertimini ad me* cum versiculo, oratio autem propria dicitur illius diei. **Item:** Incipiens ab ista die usque ad dominicam Invocavit, semper ad omnes horas diei, videlicet ad primam antiphona: *Tu mandasti*. Capitulum: *Omnis homo*. Ad completorium vero capitulum: *Tu in nobis*. Hymnus: *Te lucis*, sicut alias in completorio communi, et similiter ad parvas horas diei dicuntur antiphonæ et responsoria de psalterio, exceptis capitulis propriis et collectis cum singulis diebus ferialibus existentibus usque ad dominicam Invocavit. Antiphonæ, hymni, responsoria, versiculi semper ferialia in ordine libri breviarii continentia, et cetera. Primo ante missam orationes leguntur sub silentio ad benedicendos cineres. Post orationes vero a cantore incipiuntur antiphonæ *Inmutemur habitu* et *Inter vestibulum*, et interim imponuntur cineres, primo sacerdoti celebranti ab alio sacerdote, si adest; aliquando ipsi, genibus flexis. Si

Nota, litani[a] in-
cipitur et t[er]m[in]u[s] [1. b]

Quando preces
omittuntur. [1. b]

Quando benedicuntur
cineres. [1. b]

---

²³ Coni.: quod ... postponitur

ipsi coram altari cineres imposuit, consequenter accedens communiter ad recipiendos cineres, inibi astans, dicitur ipsis per sacerdotem celebraturum:

Memento, homo, quia cinis et pulvis es, et in cinerem et in pulverem reverteris!

Post per eundem sacerdotem celebraturum incipitur *Exaudi nos Domine* cum psalmo, scilicet *Salvum me fac*. Sequitur per sacerdotem « Oremus », diaconus dicit « Flectamus genua », « Levate ». Deinde oratio: *Concede nobis /17^r/ Domine præsidia malitia*.²⁴ Et ista oratio dicitur solum isto die, aliis vero diebus post *Exaudi* dicitur versiculus *Peccavimus cum patribus*, deinde « Oremus », diaconus dicit « Flectamus », oratio: *Parce Domine parce*. **Item:** Ad processionem: *Emendemus in melius*. Et cum venerint ad locum destinatum, statim debet incipi psalmus, scilicet *Miserere mei*. « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater », a sacerdote dicitur « Et ne nos ». Versiculus: *Domine non secundum peccata*. « Oremus », diaconus: « Flectamus genua », « Levate », *Exauditor omnium Deus*, « Per Christum Dominum ». Post hoc, ibidem stando, incipit litania a duobus sacerdotibus vel pueris, et legitur usque ad medium, et cum pervenerint ad medietatem litaniam, econverso redibunt ad chorum. Finita litania, dicitur antiphona *Media vita*. Hisque finitis, per unum sacerdotem **respondetur** versiculus *Peccavimus*. Oratio dicitur super populum istius diei, in quo die missa dicitur vel cantatur. **Item:** Nota in missa die Cinerum et etiam ab hoc usque ad dominicam de Passione post orationem diei secunda oratio dicitur *A cunctis*, tertia *Omnipotens sempiterne Deus qui vivorum* et cetera, sed diligenter scire debes, quod quarumlibet dierum in Quadragesima, statim post « Dominus vobiscum », sequente, a sacerdote dicitur « Oremus », a diacono vero **respondetur** « Flectamus genua », « Levate », et hoc semper ante orationem dierum ferialium, postea aliam orationem supradictam, vel sive quæ sunt, istæ duæ orationes semper similiter sub una conclusione, et ista intellige diebus singulis ferialibus in Quadragesima. **Item:** De oratione super populum taliter debet notari, ut quemadmodum post introitum tres orationes cum tribus secretis dicuntur, eodem modo post communionem similiter tres complendæ dicuntur, post tertiam vero complendam sive orationem debet dicere sacerdos absolute: « Oremus », diaconus, si in officio diaconatus fuerit, respondet: « Inclinate capita vestra Deo », si vero diaconus non fuerit, tunc ipse sacerdos, postea dicit orationem super populum, videlicet: *Inclinantes se*, et iste modus servatur usque ad quartam feriam maioris hebdomadæ inclusive. **Item:** In missa dierum Cinerum /18^r/ incipient tractus, videlicet *Domine non secundum peccata* et cetera, et dicuntur usque ad quartam feriam mediæ Quadragesimæ, quia in media Quadragesima incipiunt tractus *Rex regum*. **Item:** Præfatio omnibus diebus quadragesimalibus tam ferialibus quam dominicalibus usque ad dominicam de Passione dicitur Domini *Qui corporali ieiunio* ferialiter. **Item:** In secundis vespertis diei Cinerum dicuntur psalmi feriales cum antiphonis fe-

Item: Post circum-
tum benedicuntur ci-
neres ante processionem.
[3.]

[Nota] de orationi-
bus, [pro]ut servanda.
[1. b]

Nota bene. [1. b]

[D]e oratione [su]per
populum [1. b]

---

²⁴ Coni.: *militia*

rialibus, scilicet: *Nisi tu Domine*. Capitulum de die. Hymnus, ut in psalterio. Versiculus feriales.²⁵ Responsorium: *Convertimini ad me*. Antiphona propria ad Magnificat cum precibus et psalmis, sicut in matutinis. Similiter in completorio dicuntur preces cum psalmo. Oratio diei dicitur propria cum commemoratione super populum, ut in matutinis et in omnibus horis, necnon in secundis vespere usque ad dominicam Invocavit. **Item:** Notatur, quod ad primam in Quadragesima semper responsum semper debet sic legi *Christe Fili*, versus: *Qui sacraisti sanctum ieiunium miserere nobis*. Versiculus: *Circumdabit te veritas eius*.

Item: Notatur de dominica Invocavit.

Item: PRIMO IN SABBATO. Statim, finita missa, incipiunt primæ vespere. Antiphona ad vespere: *Advenerunt nobis*, tantum una antiphona cum psalmo *Benedictus* cum ceteris psalmis. Et ista antiphona *Advenerunt* dicitur ad omnes vespere quadragesimales tam dominicales, quam feriales usque ad dominicam de Passione Domini. **Item:** Primæ vespere diebus sabbatis quadragesimalibus et etiam secundæ vespere diebus dominicis semper debent legi sollemniter sine precibus una cum completorio, quia diebus sabbatis preces semper exspirabunt in nona cum septem psalmis integre usque ad finem. **Item:** Antequam die proxima sabbati ante Invocavit primæ vespere incipiuntur, velum templi sursum debet ligari, et quando legitur in passione Domini « Et ecce velum templi scissum est » feria quarta maioris hebdomadæ, tunc debet velum deponi, et iam ulterius non sursum ligari. Capitulum proprium. Responsorium proprium. Hymnus ad vespere: *Ex more docti* cum versu. Antiphona ad Magnificat propria. Oratio propria, et nullum suffragium. **Item:** Ad completorium de sero sabbati ante diem dominicam Invocavit antiphona: *Miserere mihi Domine*. Psalmus: /18^v/ *Cum invocarem*. Hymnus: *Christe qui lux*. Capitulum: *Frange esurienti*. Responsorium: *Illumina oculos*. Versiculus: *Scuto circumdabit te*. Antiphona ad Nunc dimittis: *Vigilate ergo*. Oratio: *Deus qui illuminas*. **Item:** Diebus sabbatis post completorium de sero semper *Salve regina* dicitur cum versibus et prosis. **Item:** In die sancto matutinum perficitur cum antiphonis propriis et psalmis matutinalibus, antiphonæ scilicet *Advenerunt nobis*, *Commendemus*, *Per arma*; intelliguntur ad alias horas istius diei absque prima, quia antiphona ad primam dicitur usque ad Passionem Domini omnibus diebus dominicis et similiter aliis diebus ferialibus *Cum videris nudum*. Capitulum: *Frange esurienti panem*. Oratio ad primam: *Domine sancte Pater*. Oratio ad completorium: *Deus qui illuminas*, et non dicitur

---

²⁵ Sic. Malim: *psalterio, videlicet ferialis*

aliqua propria oratio **Item:** In aliis diebus dominicalibus præcise usque Pascha dicuntur propriae antiphonæ ad psalmos nocturnorum dominicalium, quæ etiam dicuntur ad parvas horas illorum dierum dominicalium semper, excepta prima. **Item:** Ad matutinum Te Deum non dicitur. Psalmi ad laudes: *Miserere, Confitemini* ut supra. Capitulum proprium. Hymnus in prima dominica quadragesimali dicitur *Clarum decus*, in secunda *Aures ad nostras*, et sic consequenter. Antiphona ad Benedictus propria. Oratio propria, et nullum suffragium, et sic intellige usque ad Passionem Domini omnibus diebus dominicis. **Item:** Ista antiphona *Advenerunt nobis* usque ad Passionem Domini dicitur omni die ad vespervas dominicalium, necnon ferialium, et cetera. **Item:** Istæ antiphonæ, scilicet *Advenerunt nobis, Commendemus, Per arma* semper ad parvas horas ferialium dicuntur usque ad Passionem Domini, scilicet Iudica me. **Item:** Ad missam prima processio, Asperges me cum versiculo et collecta. In processione responsorium dicitur *Ductus est Iesus*, in redeundo vero dicitur hymnus *Ex more*. Missa /19^r/ peragitur ordine suo cum tractibus. Credo dicitur. Præfatio *Qui corporali ieiunio* in diebus dominicis quadragesimalibus sollemniter cantatur, in feriis ferialiter cantatur, et hoc usque ad Passionem Domini. Et missa finitur cum Benedicamus Domino. **Item:** In secundis vespervis in dominica quadragesimali cantetur cum antiphona *Advenerunt nobis* usque ad Passionem Domini. Psalmi: *Dixit Dominus* per ordinem. Capitulum proprium. Responsorium: *Ductus est Iesus*. Hymnus: *Ex more*. Versiculus: *Angelis suis*. Antiphona ad Magnificat propria. Oratio propria cum completorio sine precibus. **Item:** Notatur, quod quando diebus ferialibus litania dicitur, tunc talibus ad preces « Confiteor » in psalmo²⁶ et completorio dicitur. **Item:** In missa feriarum, etiam quando litania dicitur, tunc etiam semper tractus dicuntur. **Item:** Diebus ferialibus in ieiunio ad psalmos nocturnales in matutino antiphonæ dicuntur de psalterio, quæ sunt post psalmos. **Item:** A dominica Invocavit incipiendo, per totam quadragesimam hymnus, qui dicebatur ad laudes dominicæ, idem hymnus debet legi ad laudes feriarum; eiusdem dominicæ hebdomada in feriis tenetur, et non dicitur hymnus iam de psalterio, sicut alias dicebatur in æstate ad ferias, aut sicut dicebatur in Septuagesima ad ferias. **Item:** <Hymnus>²⁷ vespere feriarum semper, facta missa, dicuntur cum antiphona *Advenerunt* cum psalmis ferialibus et responsoriis et hymnis istius dominicæ. Intus hebdomadam servatur talis feria, et tunc etiam in vespervis istius feriæ responsorium dicitur, videlicet: *Spes mea* vel *Esto nobis* cum antiphonis et orationibus propriis, necnon propriis precibus, et etiam in talibus feriis ad completorium responsorium dicitur *Illumina oculos*, vel aliud responsorium, in qua ista feria hebdomada servatur, et cetera. **Item:** Aliis diebus ferialibus, in quibus in missa litania vel tractus non dicuntur, etiam in vespervis responsorium non dicitur, neque in completorio²⁸ responsorium, neque

---

²⁶ Sic. Malim: *prima*

²⁷ Coni.: *secunda*

²⁸ Orig. del.: *in precibus*

« Confiteor » in precibus dicuntur, sed Credo semper dicitur /19^v/ in feriis precibus. **Item:** Notatur, quod responsoria de dominicis et etiam de feriis ad parvas horas a dominica Invocavit cum alia dominica, scilicet Reminiscere usque ad dominicam Oculi dicuntur ista, scilicet: *Participem fac me Deus* cum aliis duobus responsoriis. **Item:** A dominica Oculi cum alia dominica, scilicet Lætare Ierusalem, dicuntur ista responsoria: *Bonum mihi Domine* cum aliis duobus responsoriis usque ad dominicam de Passione Domini. **Item:** Dominica de Passione Domini cum alia dominica Ramispalmarum usque ad diem Cenæ dicuntur ista responsoria, scilicet *Erue a framea* cum aliis duobus responsoriis, et cetera. **Item:**

FERIA SECUNDA POST DOMINICAM INVOCAVIT invitatorium dicitur istud: *Non sit vobis vanum*, et istud invitatorium durat diebus ferialibus usque ad dominicam Oculi. **Item:** Ante psalmos feriales²⁹ antiphona super populum dicitur in matutinis et in vespis, scilicet *Vivo ego* cum versiculo et collecta istius diei, in quo servatur feria. **Item:** Notatur

Nota, de festis in Quadragesima occurrentibus. [5.]

IN FESTIS DE QUADRAGESIMA. Nota, in Quadragesima et etiam in vigiliis sanctorum non sit tam dies sollemnis beatæ Virginis vel alterius sancti, quando post ultimam homeliā festivitatis statim dicatur « Tu autem Domine », ³⁰ sed immediate ante responsorium festivitatis³¹ ³² debet incipi homelia Quadragesimæ aut vigiliæ, et sic postea concluditur cum responsorio ultimo festivitatis, et sic, dum Benedicamus dicitur sollemniter, statim dicitur suffragium de feria aut quattuor temporibus aut de vigilia cum antiphona, precibus et psalmis et oratione, et in Quadragesima etiam dicitur super populum, et sic ultimo dicitur Benedicamus Domino ferialiter, et septem psalmi usque ad *De profundis* et *Domine exaudi* ultimum dicuntur. Et hoc pro secundis vespis, quia secundæ vesperæ in Quadragesima etiam, facta missa, sollemniter percantantur cum antiphona et psalmis, capitulo, hymno, versiculo et cum antiphona ad Magnificat et oratione, omnibus propriis, finiēdo sollemniter, et concluduntur cum Benedicamus /20^f/ Domino, sicut in matutinis, et etiam sollemniter, deinde antiphona de feria, psalmis et collectis, necnon super populum, concludendo cum his duobus psalmis, scilicet: *De profundis* pro secundis vespis et *Domine exaudi* ultimum pro completorio, et sic finitur cum Benedicamus ferialiter. Ideo dicitur in vespis ultimum *Domine exaudi* pro completorio, quia in omnibus festivitibus et dominicis completorium legitur absolute sive³³ precibus tam post primas vespas, quam post secundas. **Item:** De sanctis tam primæ vesperæ, quam secundæ etiam post missam statim perleguntur, ut dictum est superius. **Item:** His diebus festis etiam antiphonæ ad

²⁹ Coni.: *pœnitentiales*

³⁰ Orig. del.: *statim dicatur*

³¹ Orig. corr. de *festivitibus*

³² Orig. del.: *diebus*

³³ Sic. Malim: *sine*

horas parvas, scilicet ad primam, tertiam, sextam, nonam dicuntur de laudibus eorundem festorum. Capitulum ad primam et ad completorium dicitur, sicut aliis diebus in Quadragesima, scilicet *Frangere esurienti* aut *Confundantur qui me*. Et oratio ad primam: *Domine sancte Pater*, et ad completorium: *Deus qui illuminas*. **Item:** Notatur, si de festo servatur, tunc etiam missa ferialis debet cantari ante sollemnitatem missæ festivalis, quia missa festivalis communiter sollemnizatur in choro. **Item:** Omnibus diebus sabbatis dominicalium in Quadragesima propter sollemnitatem ad completorium responsorium dicitur. Etiam in festis diebus in feriis occurrentibus propter sollemnitatem ad completorium post primas vespervas et secundas semper responsorium dicitur. **Item:** Istis diebus prædictis tabulæ sollemnes in ecclesia existentes semper aperiuntur propter sollemnitatem. **Item:** Notatur, quod

*Quando tabula
aperiuntur. [1. b]*

Iudica. [1. b]

IN SABBATO PROXIMA ANTE DOMINICAM IN PASSIONE DOMINI antiphona ad psalmos vespertinos dicitur *Anima impiorum*. Psalmi: *Benedictus*. **Item:** In missa præfatio dicitur *Qui salutem humani* cras, in die dominico. **Item:** Adhuc in primis vespervis capitulum proprium. Responsorium: *Circumdederunt* cum versu, sine « Gloria ». Hymnus: *Vexilla regis*. /20^v/ Versiculus: *De ore leonis*. Antiphona ad Magnificat propria. Ad completorium: *Miserere mihi*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Christe qui*. Capitulum: *Confundantur qui me*. Versiculus: *Usquequo exaltabitur*. Antiphona ad Nunc dimittis: *O rex gloriose*. Oratio: *Deus qui illuminas*. **Item:** Hæc antiphona *O rex gloriose* ad Nunc dimittis canitur isto tempore, quando in secundis vespervis dominicæ vel etiam ferialis responsorium, et in completorio, vel etiam quando in precibus « Confiteor » dicitur; sed quando in vespervis responsorium non dicitur, neque in completorio, tunc ad Nunc dimittis dicitur antiphona *Gregem tuum Domine*, et hoc feria tertia, feria quinta erit. Oratio: *Deus qui illuminas*. Et ista supradicta intellige a die Passionis Domini usque ad dominicam Ramispalmarum. **Item:** Ad introitus missarum a die Passionis Domini usque ad diem Cenæ « Gloria Patri » non dicitur neque ad responsoria matutinalia, neque ad responsoria vespervarum, neque ad completorium, neque ad responsoria aliarum horarum, sed ad psalmos nocturnales sive vespertinos, necnon ad psalmos completorii usque ad diem Cenæ « Gloria Patri » dicitur. **Item:** In missa Passionis Domini, ut dictum est, præfatio *Qui salutem* usque ad diem Cenæ dicitur, et similiter in Cena Domini ista præfatio dicitur. **Item:** In matutinis et in die Passionis Domini ad *Venite* « Gloria » non dicitur. **Item:** Antiphona ad psalmos nocturnales prima: *Ego demonium*. Secunda: *Ego gloriam*. Tertia: *Abraham pater*. Laudes propriæ cum capitulis propriis. Hymnus matutinalis per totum usque ad diem Cenæ *Pange lingua*. Antiphona ad Benedictus propria. Similiter oratio. **Item:** A dominica Passionis Domini,³⁴ videlicet³⁵ dominica<m> Iudica ad psalmos nocturnales in matutino usque ad dominicam Ramispalmarum antiphonæ dicuntur de psalterio diebus ferialibus, sicut alias

³⁴ Orig. del.: *usque*

³⁵ Orig. del.: *ad*

dicebantur. **Item:** Ad primam antiphona: *Libera me Domine*. Psalmus: *Deus Deus meus respice*. Capitulum, ut in completorio. Responsorium: *Christe Fili*, versus: *Qui passus es pro nobis*. Ad primam « Gloria Patri » non dicitur. /21^r/ **Item:** Ad tertiam, sextam, nonam antiphonæ dominicales dicuntur, ut supra. Responsoria ad parvas horas dicuntur *Erue a frumea* cum aliis responsoriis, ut supra. **Item:** Ad primam diebus ferialibus etiam dicitur hæc antiphona, scilicet: *Libera me Domine*, sed ad parvas horas ferialium istæ antiphonæ, videlicet: *Anima impiorum*, ad tertiam: *Abraham pater*, ad sextam vero: *Quinquaginta annos*, et istæ antiphonæ feriales debent dici omnibus diebus usque Ramispalmarum. **Item:** Ad secundas vespervas dominicalium et etiam ferialium antiphona semper: *Anima impiorum*. Psalmi: *Dixit* per ordinem. Capitulum proprium. Responsorium: *Circumdederunt me*, versus: *In te iactatus*. Hymnus: *Vexilla regis*. Antiphona ad Magnificat propria, et similiter collecta. **Item:**

FERIA SECUNDA POST DOMINICAM IUDICA ME in matutinis et vespervis antiphona super populum, videlicet: *Sicut exaltatus est serpens* et cetera. Versiculus: *De ore leonis* et cum collecta, et omnibus horis. **Item:** Notatur, quod feria secunda proxima post dominicam Iudica usque ad quartam feriam magnæ hebdomadæ inclusive in omnibus missis ferialibus post collectam ferialem debet dici secunda collecta, videlicet *Ecclesiam tuam quæsumus Domine* et cetera, tertia vero collecta, videlicet: *Pietate tua quæsumus Domine*. **Item:** Notatur, quod

Nota de collectis, quæ debent servari diebus ferialibus ante Ramispalmarum. [1. b]

SABBATO PROXIMA ANTE RAMISPALMARUM in primis vespervis antiphona: *Anima impiorum*. Psalmi: *Benedictus*. Hymnus: *Vexilla regis*. Capitulum proprium cum oratione. Antiphona ad Magnificat propria. Responsorium: *Ingressus Pilatus* sine « Gloria ». Ad completorium responsum: *Dixi conscendam in palmam*. **Item:**

IN DIE SANCTO in matutinis ad psalmos nocturnos antiphona: *Pueri Hebræorum tollentes*, secunda: *Pueri Hebræorum*, tertia: *Hosanna filio*. Alia omnia in ordine libri. Similiter istæ antiphonæ nocturnorum dicuntur ad omnes alias horas die dominicæ, scilicet ad tertiam, sextam et nonam. Ad primam vero diei dominicæ antiphona: *Mittens hæc mulier*. Psalmus: *Deus Deus meus*. Capitulum cum oratione, ut in completorio de sero hesterno. Responsorium: *Christe Fili*, *Qui passus es pro nobis*. /21^v/ **Item:** Ad secundas vespervas Ramispalmarum antiphona: *Anima impiorum* cum psalmis. Capitulum proprium. Responsorium: *Ingressus* vel *Ingrediante Domino* cum hymno, versiculo, antiphona ad Magnificat propria, cum collecta. **Item:** Ad completorium responsum dicitur. Similiter in feriis, quando in vespervis responsum dicitur, tunc etiam in completorio responsum dicitur. **Item:** Diebus ferialibus etiam hæc antiphona, scilicet: *Mittens hæc mulier*, dicitur ad primam. Alia, ut supra, licet quod in his diebus sunt propriæ laudes feriales. **Item:** Ad tertiam in feria dicitur ista antiphona *Quid molesti estis*, responsum vero de dominica. Ad sextam antiphona: *Ancilla dixit Petro*. Ad nonam: *Rogabo Patrem meum*. **Item:** Notatur

Feria secunda. [4.]

FERIA SECUNDA MAIORIS HEBDOMADÆ, quod invitatorium dicitur *Ubi tentaverunt me*, ut supra. Psalmus: *Venite*. Ad psalmos nocturnales tantum una antiphona, scilicet:

*Infirmatus virtus est*³⁶ *mea*. Psalmus: *Dominus illuminatio*. Ad psalmos vero vespertinos similiter una antiphona: *Non sis mihi tu formidini*. Psalmus: *Dilexi quoniam*. Super populum antiphona: *Si oportuerit me mori tecum*. **Item:**

Feria tertia. [4.]

FERIA TERTIA MAIORIS HEBDOMADÆ invitatorium dicitur *Quadraginta annis*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Tibi revelavi causam*. Psalmus: *Dixi custodiam*. Ad psalmos vespertinos antiphona: *Recordare mei Domine*. Psalmus: *Lætatus sum*. **Item:**

Feria quarta. [1. c]

FERIA QUARTA MAIORIS HEBDOMADÆ invitatorium: *Quibus iuravi in ira*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Quia ego tecum sum*. Psalmus: *Dixit insipiens*. Ad vespertas antiphona: *Consilium fecerunt inimici. Nisi Dominus*. Capitulum: *Dixit Isaias*. Responsorium: *Vadis propitiator*. Hymnus: *Vexilla*. Antiphona propria ad Magnificat. Preces vero exspiraverunt in nona in eadem quarta feria. Oratio solum una, scilicet: *Respice quasumus*, quæ erat super populum. Ad completorium antiphona: *Miserere* cum psalmis ad completorium pertinentibus secundum ordinem. Hymnus: *Christe qui lux*. Responsorium dicitur *In manus tuas*. Antiphona ad Nunc dimittis: *Simon dormis*. Oratio: *Deus qui illuminas*.

Item: Feria quinta in Cena Domini.

/22^e/ In matutinis « Domine labia, Deus in adiutorium » et invitatorium cum *Venite* non dicuntur, sed antiphona, scilicet *Zelus domus tuæ*, cum psalmo incipit absolute his tribus diebus, scilicet in Cena Domini, sexta feria et sabbato maioris hebdomadæ. Ad psalmos et ad responsoria « Gloria Patri » non dicitur, sicut prius etiam ad responsoria non dicebatur. Finitis psalmis et responsoriis, dicitur versiculus *Ampliavit super me* et cetera. « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater » integre sub silentio, et in fine Pater noster etiam versus. Neque benedictiones petuntur pro lectionibus, nisi simpliciter dicuntur lectiones. Laudes dicuntur per ordinem cum psalmis. Neque capitulum, neque hymnus cum versiculo, nisi antiphona dicitur ad Benedictus, videlicet *Traditor autem*. His finitis, dicitur « Kyrie, Domine miserere nobis. » **Item:** His tribus diebus prædictis post matutinas in processione dicitur iste hymnus: *Rex Christe*, et cum pervenerint ad sanctum sepulcrum, ibi flexis genibus legitur *Miserere mei Deus* per totum sub silentio, cum Pater noster et collecta *Respice quasumus* absolute sine « Oremus » et sine « Per Dominum ». **Item:** Notatur, quod his tribus diebus, videlicet Cena Domini et sexta feria et Sabbato Sacro parvæ horæ debent sic legi. Ad primam psalmi: *Deus in nomine, Beati, Retribue, Laudate Dominum, Miserere mei* primum. Versus: *Christus factus*. Pater noster. Oratio: *Respice quasumus*, finiendo absolute, et nihil plus. Ad tertiam psalmi, sicut

---

³⁶ Coni.: *Infirmata est virtus*

alias, ultimo psalmus *Miserere mei* primum. Versus: *Christus factus*. Pater noster. Oratio: *Respice*, nihil plus. Et isto modo ad sextam et ad nonam [non] debet dici « Oremus », neque capitulum, neque responsorium, nisi cum psalmo *Miserere mei* concludi. **Item:** Notatur, quod in die Cenæ cum aliis duobus diebus, videlicet sexta feria et Sacro Sabbato, sequentibus in matutinis tredecim candelæ incenduntur, immo non sum bene expertus in mysterio, fortasse quindecim debent fore. Sed ex illis tredecim candelis in fine cuiuslibet psalmi matutinalis unaquæque candela ³⁷ /22^v/ exstinguitur, et in fine solum permanebit una candela, præcise desursum infigata, quousque Benedictus Dominus Deus Israel finietur. Post hoc illa etiam exstinguitur propter redemptionem populorum. **Item:** Duodecim candelæ significant duodecim Apostolos, sicut enim duodecim candelæ post sese exstinguuntur, ita etiam ipsi Apostoli in hora passionis Christi dubitaverunt in fide de resurrectione Christi, et sic non fuerunt in fide stabiles, sed extincti. Sed decima tertia candela significat beatam Virginem Mariam, quia sicut ultima candela exstinguitur post Benedictus, et prius semper superlucet, sic in beata Virgine numquam defuit fides, sed semper luxit, scilicet ante passionem et post passionem, et sic redemptio populi numquam fuit extincta in fide, sed semper luxit iugiter. Igitur non, solum in beata Virgine mansit fides. **Item:** Matutino diei etiam in die Cenæ Te Deum non dicitur. **Item:** Ipso die Cenæ ad officium missæ « Gloria Patri » non dicitur. **Item:** Notatur, quod Ite missa est semper sequitur Gloria in excelsis. Ideo quibuscumque diebus Gloria in excelsis non dicitur, in illis diebus missa finitur cum Benedicamus Domino. **Item:** Si in die Cenæ chrisma non consecratur, tunc Gloria in excelsis non dicitur; si vero consecratur, tunc Gloria in excelsis dicitur. **Item:** Credo non dicitur, sed præfatio dicitur *Qui salutem*. **Item:** In missa diei Cenæ in tertio « Agnus Dei » « dona nobis pacem » non dicitur, sed finitur, sicut prima duo « Agnus ». Neque ipso die pax datur, nec duobus diebus sequentibus propter Parasceve. **Item:** Cena Domini, Parasceve completorium peragitur sic. Psalmi: *Cum invocarem, In te Domine, Qui habitat, Ecce nunc, Nunc dimittis, Domine quid multiplicati. Christus factus est pro nobis*. « Kyrie, Christe, Kyrie ». Pater noster. Oratio: *Respice quæsumus*, sine « Per Dominum ». Et sic istis prædictis duobus diebus completoria leguntur sub silentio propter Parasceve sine antiphonis et capitulis /23^r/ et sine versiculis. **Item:** Ad mandatum in Cena Domini de sero conveniendo omnes clerici, primo simpliciter incipit epistola sine titulo ad lectionis modum, deinde evangelium sine « Dominus vobiscum » et sine titulo canitur, sed tamen festivaliter, ut³⁸ his finitis, a cantore debent incipi antiphona et responsoria in libro continentia. Tunc dominus pontifex, vel archidiaconus, vel quis deputatus ad hoc, interim quousque antiphona cum responsoriis canitur, pedes discipulorum per eundem pontificem vel suum deputatum lavari debent et osculari. His peractis, per eundem pontificem dicitur: « Mandatum novum do

---

³⁷ Orig. del.: *præcise*

³⁸ Coni.: *et*

vobis ». Chorus enim respondit:³⁹ « Ut diligatis invicem », et sic consequenter. Postea fiat sermo ad clerum, et interim altaria debent denudari, finito sermone, a duobus presbyteris. Incipit hymnus *Tellus ac æthera* et cum [eo] ingrediuntur chorum, sed de isto hymno solum canuntur duo aut tres versus. Deinde episcopus antiphonam *Diviserunt sibi vestimenta sua*.⁴⁰ Psalmus: *Deus Deus meus respice*, resumendo antiphonam *Diviserunt*, et interim pontifex abluit altaria denudata. His omnibus completis, per chorum dicitur completorium sub silentio, et simili modo omnes aliæ trium dierum, exceptis matutinis, sub silentio et absolute. **Item:** Licet *Laudate Dominum omnes gentes* in tribus diebus, videlicet Cenæ, Parasceve, in Sacro Sabbato legitur de tempore, hoc est, de die ad primam loco *Quicumque vult*, tamen idem psalmus *Laudate Dominum oratio*⁴¹ debet legi in horis beatæ Virginis loco suo, sicut alias est lectum, et non *Quicumque vult*, sicut aliqui dicunt, quod *Quicumque* debet legi in horis beatæ Virginis loco *Laudate Dominum omnes gentes*, sed hoc non tenetur.

Item: Notatur, in Sacro Sabbato

/23^v/ maioris hebdomadæ, ex quo fontem in eodem die consecrant, solum eodem die non indigent sacrum fontem visitare, sed debent visitare in die Resurrectionis Domini inter secundas vespervas infra octavam Resurrectionis Domini usque diem sabbati proximi ante dominicam Quasi modo. **Item:** Sacrosancto Sabbato in missa Kyrie eleison de Resurrectione. Epistola, evangelium et etiam præfatio dicitur de Resurrectione Domini. **Item:** Gloria in excelsis dicitur, sed Credo non dicitur, nec offertorium dicitur, neque « Pax Domini », neque etiam Agnus Dei dicitur. **Item:** Missa finitur cum Benedicamus Domino, et addendo tria « alleluia » ad Benedicamus. **Item:**⁴² Vesperæ in Sacro Sabbato etiam dicuntur statim post missam, sicut in prædictis diebus. Antiphona ad vespervas: tria *Alleluia*. Psalmus: *Laudate Dominum omnes gentes* sine « Gloria », et non plures psalmi. Antiphona ad Magnificat: *Vespere autem sabbati* sine « Gloria », et sic missa peragitur in Sacro Sabbato. **Item:** Completorium canitur in Sacro Sabbato sine « Deus in adiutorium », sicut prædictis duobus diebus. Psalmi: *Cum invocarem* sine « Gloria Patri ». Antiphona ad Nunc dimittis: *Alleluia pascha*. Oratio: *Spiritum nobis, Deus qui illuminas*. **Item:** Nota, quod in Passione Domini semper tabula debet stare aperta, et

---

³⁹ Coni.: *respondet*

⁴⁰ Coni.: *mea*

⁴¹ Coni.: *omnes*

⁴² Orig. del.: *Ad*

missa celebratur in casula, sed diaconus et subdiaconus non induunt dalmaticas, sed solum albis ministrant sacerdoti.

In festo Resurrectionis Domini.

Item: Notatur, quod in matutinis et omnibus aliis horis et similiter infra octavam eiusdem « Domine labia mea aperies » et « Deus in adiutorium » semper dicuntur, exceptis secundis vesperis eiusdem et infra octavam existentibus, quia secundæ vesperæ propter sollemnitatem fontis et olei debent incipi cum « Kyrie eleison » novem. Sed multi, qui legunt /24^r/ vespervas, possunt absque « Kyrie eleison » incipere vespervas, scilicet cum « Deus in adiutorium meum », nisi in choro propter sollemnitatem fontis consecrationem⁴³ consueverunt vespervas incipere novem « Kyrie eleison ». **Item:** In matutino post ultimam homeliam, dum chorales incipiunt istud responsorium: *Dum transisset*, debent procedere usque sepulcrum, et ibidem chorales versum cum « Gloria Patri » sollemnizabunt. Ibiq̄ue ministri stantes, candelis accensis, thure et thuribulo ibi existentibus, et in tantum⁴⁴ unus levabit sepulcrum et ostium, et dominus pontifex sive plebanus præceden<te>s, sollemniter thurificabit. Deinde Corpus cum parva cruce excipiet, quod impositum fuerat feria sexta maioris hebdomadæ, et sic excipit cum versiculo isto: *Surrexit Dominus de sepulcro alleluia, Qui pro nobis*, et interim circa altare beatæ Virginis calicem cum corporalibus præparat. Tunc dominus pontifex sive plebanus accedens, Corpus Christi super patenam tenens in manu honorifice et cum maxima reverentia, vertit se tribus vicibus ad populum cum Corpore Christi, cantando: *Pax vobis ego sum alleluia*. Chorus respondit:⁴⁵ « Nolite timere alleluia ». Deinde processio econverso redibit ad chorum, sollemnizando Te Deum. **Item:** Ad primam antiphona: *Angelus autem Domini*. Psalmi: *Deus in nomine, Confitemini, Beati, Retribue, Laudate*. *Hæc <est> dies* cum versu. Alleluia: *Pascha*. Oratio: *Spiritum nobis, Domine sancte Pater* et cetera. Et *Confitemini* loco *Quicumque* dicitur omni die usque ad octavam. Et isto modo parvæ horæ, scilicet tertia, sexta, nona cum antiphonis et *Hæc <est> dies* per octavam leguntur. **Item:** Ad primam de die dicitur *Exsultabunt*⁴⁶ et commemoratio<ne> beatæ Virginis Mariæ post orationes. **Item:** Notatur, quod infra /24^v/ octavam Paschæ parvæ horæ beatæ Virginis et mortuorum cum missis non leguntur. **Item:** In secundis

In parvis horis beata Virginis et mortuorum cum missis, quod non leguntur. [3.]

---

⁴³ Orig. del. videtur: s

⁴⁴ Sic. Malim: *interim*

⁴⁵ Coni.: *respondet*

⁴⁶ Orig. del.: *cum*

vesperis primo novem « Kyrie » dicuntur, et hoc tantum in choro. Deinde antiphona: *Angelus autem Domini* cum duabus antiphonis sequentibus. Psalmus: *Dixit Dominus* cum duobus. Postea *Hæc dies*. Alleluia: *Pascha*. Antiphona ad Magnificat: *Et dicebant ad invicem*. Postea cum processione descendit ad sacrum fontem, cantando *Vidi aquam*, et circumeundo fontem nonies, et consequenter ibi duæ antiphonæ cum duobus psalmis vespertinis perficiuntur. Deinde dicitur versiculus cum collecta. Postea canitur responsorium *Christus resurgens*. Interim processio redibit ad chorum. Postea in choro dicitur versiculus cum collecta, et tandem finitur vespera cum *Benedicamus Domino* et tribus « alleluia ». **Item:** Ad completorium psalmi: *Cum invocarem*. Graduale: *Hæc <est> dies* cum versu. Antiphona ad Nunc dimittis: *Alleluia resurrexit Dominus*. Oratio: *Spiritum nobis, Deus qui illuminas*. **Item:** Notatur, quod secundæ vesperæ extra chorum non dividuntur, sicut modo prædicto, sed quinque antiphonæ cum quinque psalmis dicuntur post unum alterum. Deinde *Hæc dies* cum versu. Postea antiphona cum Magnificat. Tandem oratio istius diei. **Item:**

IN FESTO RESURRECTIONIS DOMINI USQUE AD SABBATUM PROXIMAM ante dominicam Quasi modo ad matutinas et ad omnes alias horas hymnus et capitula non dicuntur. **Item:** Nota, quod infra octavam Resurrectionis Domini invitatorium: *Surrexit Dominus vere alleluia. Venite*. Antiphona: *Cognoverunt Dominum*. Versiculus: *Surrexit Dominus de sepulcro*. Homelia omni die dicitur. Te Deum dicitur. Laudes: *Angelus. Hæc dies* cum versu istius diei. Antiphona ad Benedictus, ut in libro. Solum oratio una dicitur. **Item:**

TEMPORE PASCHALI DIEBUS FERALIBUS, /25^r/ sive in primis vesperis, sive in secundis, antiphona ad psalmos: *Pax vobis*. Responsorium non dicitur. Capitulum et oratio de dominica. Hymnus: *Chorus nova*. Versiculus: *Mane nobiscum*. Antiphona ad Magnificat. In matutinis vero antiphona ad psalmos nocturnales: *Cognoverunt*. Laudes: *Gavisi sunt*. Hymnus: *Aurora lucis*. Ad horas conclusio hymnorum: « Quæsumus auctor omnium, Gloria tibi Domine qui surrexisti ». In missa vero feriali Alleluia semper pro graduale *Surrexit pastor* vel *Angelus Domini*. Sequentia: *Mundi renovatio*. Præfatio de Resurrectione.

Item: Notatur de sanctis tempore paschali

primo, quod licet in matutinis secure sint lectiones propriæ de aliquo sancto, tamen primo legitur homelia *Ego sum vitis vera*, deinde lectiones propriæ. Laudes: *Sancti tui Domine*. Hymnus: *Tu tuo latus*. **Item:** Conclusio hymnorum de sanctis: « Gloria tibi

Domine qui surrexit⁴⁷ ». **Item:** Ad primas vespervas de sanctis antiphona semper: *Pax vobis*. Quinque *Laudate*. Capitulum: *Omne gaudium*. Versiculus: *Stabunt iusti in magna*. Antiphona ad Magnificat, ut in libro breviarii. **Item:** In missa de sanctis Kyrie canitur paschale. Pro graduale *Surrexit pastor bonus*. Postea propria Alleluia. Sequentia de Resurrectione Domini, et ista supradicta dicuntur usque ad Ascensionem Domini. **Item:** Quando servatur de sanctis, tunc post orationem diei secunda oratio dicitur de dominica, tertia dicitur de omnibus sanctis, scilicet *Conserva*, et hoc in missa debet intelligi. **Item:** Secundæ vespere de sanctis leguntur cum antiphonis de laudibus, scilicet *Sancti tui Domine*, et hymnus *Vita sanctorum* dicitur in primis vesperis, quam in secundis, de sanctis. **Item:** De sanctis dicuntur benedictiones: ad homeliam dicitur primo *Sancti evangelii*, ad proprias vero lectiones *Benedictione perpetua* et *Unigenitus*. **Item:** Quando de sanctis servatur tempore paschali usque ad Ascensionem Domini, tunc suffragium non debet fieri de Resurrectione Domini, nisi de dominica istius hebdomadæ, cuius servatur de sanctis; sed alia suffragia sequuntur, primo de sancto Petro /25^v/ et Paulo, deinde de sancto Adalberto antiphona: *Beatus vir*, de omnibus sanctis antiphona: *In caelestibus regnis*, de pace: *Da pacem*, sed quando feria servatur aut dominica includitur in aliqua feria, tunc suffragium non debet fieri de dominica, nisi de Resurrectione Domini antiphona de Resurrectione: *Surrexit Dominus de sepulcro*. Versiculus: *Surrexit Dominus vere alleluia*. Deinde de sancta cruce, de sancto Adalberto et omnibus sanctis, de pace.

Item: *Vigilia beatorum Apostolorum Philippi et Iacobi, ut incidit vigilia in sancti Vitalis, et in libris non habetur eius vigilia, Christiani vero, qui eos in ipsius in Apostolos debet intrare. [3.]*

Item: Ista suffragia prædicta

debent incipi secunda feria proxima post dominicam Quasi modo. **Item:** Horæ beatæ Virginis debent incipi sabbato ante dominicam Quasi modo, et mortuorum debent incipi secunda feria proxima post dominicam Quasi modo. **Item:** Diebus sabbatis tempore paschali, quando in homelia, videlicet *Stabant iuxta crucem*, legitur pro beata Virgine, tunc sexta feria ante sabbatum debent primæ vespere beatæ Virginis cum quinque *Laudate*. Tunc antiphona ad Magnificat: *Regina cæli*. In completorio antiphona ad Nunc dimittis: *Alleluia sancta Dei Genitrix alleluia*.

Parvæ horæ de beata Virgine quando incipi debent. [3.]

---

⁴⁷ Coni.: *surrexisti*

Item: Notatur in octava Paschæ,

quod sabbato proxima ante dominicam Quasi modo antiphona dicitur *Pax vobis*. Psalmus: *Benedictus* cum aliis psalmis. Capitulum: *Expurgate vetus fermentum*. Responsorium: *Dum transisset*. Hymnus: *Chorus novæ*. Versiculus: *Surrexit Dominus*. Antiphona omnibus diebus sabbatis usque ad Ascensionem ad Magnificat dicitur: *Maria Magdalene*. Oratio de Resurrectione. Et in completorio ad Nunc dimittis antiphona, sicut in Sacro Sabbato: *Alleluia pascha*. **Item:** Post Pascha omnibus diebus dominicis tam in primis vespers diei sabbati, quam etiam in missa, necnon in omnibus horis diei dominicæ et in secundis vespers eiusdem solum dicitur oratio una, sicut in festo Resurrectionis Domini, quia post octavam omnibus dominicis et diebus sabbatis servantur omnes horæ præcise, sicut in festo Resurrectionis Domini, excepto isto, quod non dicitur *Hæc dies*. /26^e/ **Item:** Præfatio de Resurrectione Domini. **Item:** Alia suffragia dicuntur in horis beatæ Virginis. **Item:** Ad primam antiphona: *Angelus autem Domini*. Psalmi: *Deus in nomine tuo, Confitemini, Beati, Retribue et Quicumque*, et hoc diebus dominicis. Capitulum: *Christus resurgens*. Responsorium: *Iesu Christe, Qui sine*.⁴⁸ Oratio: *Spiritum nobis, Domine sancte Pater*. **Item:** In secundis vespers diei dominicæ antiphonæ: *Angelus autem Domini*. Psalmi: *Dixit* per ordinem. Etiam alia in Resurrectione Domini **vel die sabbati**. Antiphona ad Magnificat: *Et dicebant*. Ad completorium antiphona *Alleluia resurrexit Dominus* ad Nunc dimittis omnibus diebus.

Item: Dominica Quasi modo geniti,

MISERICORDIA DOMINI CUM SEQUENTIBUS DOMINICIS usque Ascensionem Domini transponuntur ad feriam secundam propter octavam Resurrectionis Domini. **Item:** Si post octavam Paschæ aliquod festum venerit in secunda feria sollemne, tunc potest dominica ista postponi ad secundam diem, sicut in æstate, et legere de tali sancto vel festo. **Item:** Diebus paschalibus tam dominicis, quam ferialibus sive primis, sive secundis vespers iste hymnus dicitur semper. **Item:** Sciendum est, quod quodcumque diebus ferialibus dominica includitur ante feriam semper⁴⁹ servatur, et iam ad diem crastinam de uno alio sancto servare intendetur, tunc secundæ vespers istius dominicæ ferialiter inclusæ aut de ista feria simplici non leguntur, quia ista dominica ferialiter

---

⁴⁸ Coni.: *surrexisti*

⁴⁹ Coni.: *aut feria simplex*

inclusa vel ista feria simplex non indiget secundis vesperis, nisi sit simpliciter suffragium de ista dominica. **Item:** Notatur de dominica. **Ubi** inchoa[re]tur ista dominica Quasi modo post Resurrectionem, debet cantari istud officium: *Resurrexi*, sicut in die Resurrectionis Domini cum omnibus aliis pertinentibus suis. Et pro graduali canitur *Angelus Domini*. Alia, sicut in Resurrectione Domini.

Item: Tertia dominica

de Resurrectione Domini. **Ubi** inchoaretur ista dominica Misericordia Domini, pro graduali canitur Alleluia *Surrexit pastor*, et sic in sequentibus tribus dominicis debet intelligi, videlicet pro graduali Alleluia *Surrexit pastor bonus*. **Item:** Notatur, quando inter octavas Resurrectionis Domini /26^v/ imponitur dominica feria secunda, ut est consuetudo impositionis, propterea quia die dominica octava Resurrectionis Domini cantatur, tunc eadem feria secunda debent legi secundæ vesperæ istius dominicæ impositæ, et hoc ideo, quia die dominica secundas vespere <de> de octava Resurrectionis Domini legerunt, licet secure die, scilicet crastina feria tertia, servetur de sanctis, et tunc de sanctis vel de festo futuro debet fieri suffragium, vel debent legi primæ vesperæ, si est conveniens festum. **Item:** Notatur, quod a dominica prima Resurrectionis Domini, quæ dicitur Quasi modo geniti, usque ad expirationem octavarum Resurrectionis Domini in omni sabbato ad completorium et die dominico cras ad primam, necnon ad completorium eiusdem diei dominicæ debet legi ista oratio, videlicet: *Spiritus nobis*, ante cottidianam orationem, sed aliis diebus ferialibus debet legi ista, videlicet: *Præsta quasumus*. **Item:** Infra octavam Resurrectionis Domini ad completorium debet legi idem versus cum Alleluia post *Hæc dies*, qui legebatur in matutinis et vesperis et omnibus aliis horis istius diei, et hoc, quousque capitulum et responsorium et hymnus inchoatur.

Item: Notatur de Rogationibus.

Nota, SECUNDA FERIA Rogationi proxima Te Deum dicitur propter officium diei dominicæ, ex quo officium dominicale secunda feria peragitur; aliquando neque feria secunda dicitur Te Deum. **Item:**

FERIA TERTIA ROGATIONUM Te Deum non dicitur. Et præfatio cottidiana dicitur in missa. **Item:** Feria tertia Rogationum secundæ vespere sic aguntur: videlicet capitulum et antiphona ad Magnificat et collecta de dominica præcedenti dicuntur. **Item:**

FERIA QUARTA ROGATIONUM, videlicet in vigilia Ascensionis Domini Te Deum laudamus. Et in missa tantum unum Alleluia dicitur. Et præfatio cottidiana dicitur. **Item:** In eadem vigilia nullum suffragium peragitur plus, nisi solum collecta istius vigiliæ, si autem aliquis voluerit, poterit addere collectam diei dominicæ vel alicuius festi **potenter** occurrentis sub una et eadem conclusione cum oratione ipsius vigiliæ, et cetera. /27^r/

Item: Notatur de Ascensione Domini.

Et [notat]ur primo, quod a festo Ascensionis Domini incipit, usque ad dominicam futuram non debent fieri suffragia de aliqua dominica per totam octavam, sed omnia suffragia peragantur in horis beatæ Virginis. **Item:** Notatur, consulunt aliqui, quod iam expleta octava Ascensionis Domini, die crastina, videlicet feria sexta, ex quo iam exspiraverunt omnia capitula et collectæ tam ad primam, quam ad completorium, et sic debent uti cottidianis capitulis et collectis, necnon præfatione, et sic serventur horæ de sanctis cum cottidianis capitulis et collectis, necnon præfatione cottidiana. Et ista opinio est minus probabilis. Alii tamen dicunt, et melius, quod ex quo vigilia Pentecostes omnia perficitur de historia Ascensionis Domini cum omnibus suis pertinentibus et **utilibus**, ea de causa videtur verius et **rectius** servare omnibus pertinentibus, exceptis lectionibus, quæ sunt per se ad feriam sextam prædictam, præcise de historia Ascensionis. Te Deum dicitur. Capitulum et collecta dicitur de dominica. Officium, collecta, epistola, evangelium, oratio⁵⁰ de dominica. **Item:** In secundis vespere antiphona: *Viri Galilæi*. Responsorium non dicitur. Alia omnia de dominica per octavam eiusdem. **Item:** Notatur

DE DOMINICA, QUÆ INFRA OCTAVAM ACCIDIT Ascensionis Domini. Nota, sive in primis, sive in secundis vespere, omnia dicuntur de Ascensione Domini, exceptis scilicet oratione et capitulis dominicalibus. **Item:** In matutinis et in aliis horis responso- rium et alia dicuntur de Ascensione. In missa et aliis horis additur collecta Ascensio- nis ad dominicalem immediate sine antiphona aliqua et ceteris; sed in secundis vespere faciunt suffragium de Ascensione cum antiphona *O rex gloriose*⁵¹ et cetera.

---

⁵⁰ Sic. Malim: *offertorium*

⁵¹ Coni.: *gloria*

Item: Notatur, quod in vigilia Pentecostes

/27^v/ peragitur de historia Ascensionis Domini, quia invitatorium, antiphonæ, psalmi, responsoria et versiculi cum laudibus dicuntur, sicut die tertia Ascensionis cum suis pertinentibus. Te Deum laudamus non dicitur. **Item:** In vigilia Pentecostes ad omnes horas solum dicitur una oratio, scilicet *Sancti Spiritus quæsumus*. In missa vero dicitur Gloria in excelsis. Et epistola, evangelium sollemniter canuntur. Præfatio: *Qui ascendens super omnes celos*. Sine introitu Kyrie eleison incipit paschale, et cetera.

Credo non dicitur. [5.]

Item: Notatur in festo Pentecostes.

Nota, in eodem festo ad primam et ad omnes alias horas, excepto completorio, dicitur iste hymnus: *Veni creator*, usque in finem, tamen⁵² in ipso die loco hymnorum istorum, videlicet: *Iam lucis*, *Nunc sancte* cum aliis hymnis. **Item:** Ad primam post psalmos dicitur iste psalmus: *Laudate Dominum*. *Exsultabunt* etiam dicitur pro commemoratione beatæ Virginis. **Item:**

INFRA OCTAVAM PENTECOSTES quæ quattuor temporum occurrunt in omnibus quattuor temporibus, propter sollemnitatem Te Deum dicitur, neque preces, neque « Flectamus genua » dicuntur, sicut aliis quattuor temporibus, licet quod illis quattuor temporibus prophetiæ dicuntur specialiter in sabbat[o], quo cantatur *Caritas Dei*. **Item:** Quando homeliæ leguntur, semper ante homelias dicitur *Exaudi quæsumus Domine preces servorum tuorum* et cetera. **Item:**

SABBATO PROXIMO ANTE FESTUM SANCTÆ TRINITATIS de octava Pentecostes secundæ vesperæ non leguntur, et hoc ideo, quia octava Pentecostes non tenetur ea de causa, quia ibi servatur de sancta Trinitate: ibi etiam includitur Spiritus Sanctus comprehensive. **Item:** Horæ beatæ Virginis debent incipi sabbato ante festum Trinitatis.

---

⁵² Sic. Malim: *tantum*

Item: Quod in die Corporis Christi

/28^r/ præfatio dicitur de Nativitate Domini, scilicet *Quia per incarnati Verbi*, et « Communicantes » dicitur cottidianum et commune. **Item:** Quod quando octava Corporis Christi exspirabit in feria quinta, tunc, incipiente feria sexta, die sequenti sabbato, usque ad novam historiam, immo etiam in nova historia, consequentibus historiis æstivalibus, tam ad primam, quam ad completorium capitulum et collecta, necnon responsorium cum versiculo dicuntur communia, videlicet sicut alias in æstate, et non de Corpore Christi; et hoc ideo, quia festum Corporis Christi non habet propriam præfationem, neque proprium « Communicantes ». **Item:** Nota de Corpore Christi. Ipso die ad vesperas canitur iste hymnus: *Pange lingua*, in secundis vero vespers *Sacris sollempniis*, et per totam octavam. Ad completorium ipso die *Verbum supernum*, similiter ad singulas parvas horas, ad primam, tertiam, sextam, nonam; sed per octavam ad completorium hymnus *Pange lingua*, ad primam vero, qui canitur hymnus *Iam lucis orto*, et alii, sicut in æstate, concludendo cum « Tantum ergo » et cetera. **Item:** Nota, quando canitur *O decus* sabbato, tunc ad primam, tertiam, sextam, nonam canuntur hymni, leguntur de æstate: *Iam lucis*, concludendo: « Maria mater » et cetera. Et etiam legitur *Deus in nomine, Beati, Retribue, Quicumque*, addendo quindecim gradus, sicut consuetudo est legere ad primam, tertiam, sextam, nonam. Responsorium ad primam: *Christe Fili, Qui natus*. Nota, quando tenetur

Si immo fit nova impositio. [1. b]

Singulis diebus infra octavam Corporis Christi fit processio ante completorium. [1. b]

DE SANCTIS POST TRINITATEM, ad primam capitulum: *Omnis homo quicumque*. Et versiculi et responsorium de isto sancto ad parvas horas. Ad primam: *Christe Fili*. **Item:** Notatur de sancta Trinitate, quod octava de sancta Trinitate non tenetur. **Item:** Post festum sanctæ Trinitatis,

FERIA SECUNDA PROXIMA /28^v/ cum istis duobus diebus, videlicet tertia et feria quarta, sequentibus usque ad festum Corporis Christi horæ canonicæ possunt servari de sanctis, et non de octava Trinitatis, et suffragium non debet fieri de sancta Trinitate, neque de aliqua dominica, nisi de sancto Petro et Paulo et de sancto Adalberto et omnibus sanctis. **Item:** Notatur, quod statim post octavam Corporis Christi

SEQUENTI DOMINICA inchoatur historia Deus omnium, nisi non impediatur per vigiliam Ioannis Baptistæ. Nota, si festum Ioannis Baptistæ accidit in dominica proxima post octavam Corporis Christi, aut feria sexta, aut sabbato proximo post ipsam octavam Corporis Christi, tunc quod vigilia⁵³ sancti Ioannis Baptistæ habeat responsoria et ad lectiones oportet imponere historia, scilicet Deus omnium, die dominica proxima post festum Corporis Christi. Et si festum sancti Ioannis Baptistæ venerit feria secunda proxima post festum Corporis Christi, tunc ambo, scilicet prima domi-

---

⁵³ Orig. del.: *Corporis Christi*

nica, quæ dicitur nova historia, scilicet Deus omnium, et vigilia sancti Ioannis Baptistæ debent imponi in dominica proxima post festum Corporis Christi, et hoc sic: videlicet post homeliã dominicã sine « Tu autem » statim debet incipi homeliã sancti Ioannis vigiliæ, deinde dicitur responsorium ultimum dominicæ. Sed tunc in sabbato proximo post festum Corporis Christi debent legi secundæ vesperæ de Corpore Christi, deinde debent legi primæ vesperæ de dominica, quæ dicitur nova historia, cum antiphonis et psalmis *Benedictus*, et ultimo debet legi de die unum completorium, scilicet commune, sicut de æstate, de ista dominica, et non de Corpore Christi. **Item:** Crastina die, scilicet dominica sequenti primo /29^r/ debent legi secundæ vesperæ de dominica imposita, et postea debent legi secundæ vesperæ sollemniter de Corpore Christi. Similiter et completorium de Corpore Christi, et non de dominica. **Item:** Nota, quod quando vigilia Ioannis Baptistæ ceciderit in die dominica inter octavam Corporis Christi, tunc in eodem die dominica inchoatur historia Deus omnium propter vigiliã Apostolorum Petri et Pauli, quia si ista dominica non imponeretur in eadem vigilia sancti Ioannis, tunc responsoria non haberemus unde recipere ad vigiliã Apostolorum Petri et Pauli. Et tunc in matutinis ad ultimam lectionem dominicæ homeliã vigiliæ Ioannis, et per octavam Corporis Christi tantum debet fieri suffragium cum antiphona, versiculo et cum collecta Corporis Christi. **Item:** Est sciendum, quod historia Deus omnium aliquando cantatur per sex hebdomadas, aliquando per septem, aliquando per octo usque semper ad mensem Augusti, et cetera, et aliæ historiæ sequentes usque ad Adventum Domini imponuntur diebus sibi appropriatis secundum illam tabulam istius ordinarii scriptam et notatam.

Item: Nota de sancta Trinitate.

Ad primam, tertiam, sextam, nonam antiphonæ dicuntur de primis vesperis,⁵⁴ et non de laudibus, ut alias consuetum est dicere. **Item:** Nota, incipiens a dominica Domine in tua per dominicas æstivales suffragia peraguntur isto modo, quod in prima vespera diei sabbati antiphona primo dicitur de sancta Trinitate, deinde versiculi et collecta; postea de sancta cruce, de beata Virgine, de sancto Petro et Paulo, de sancto Stephano, de sancto Emerico, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis, et ultimo de pace. **Item:** In matutinis suffragium de sancta Trinitate, deinde de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace, et interim, si venerit aliquod festum, debet de isto /29^v/ suffragium fieri in matutinis et aliis horis usque ad secundas

---

⁵⁴ Orig. corr. de *ad primas*

vesperas inter collectam sancti Petri et Pauli et inter collectam sancti Adalberti, et omnia ista suffragia prædicta ab ista dominica iam facta, durabunt usque ad dominicam, videlicet Vidi Dominum, absque secundis vesperis diei dominicæ. **Item:** Nota, quod in omnibus diebus dominicis in æstate ad processionem primo dicitur Asperges cum versiculo et collecta, postea incipit antiphona *Oremus dilectissimi*, et ad sanctum Stephanum primo suffragia de beata Virgine cum versiculo et collecta, ultimo de sancto Stephano protomartyre antiphona, versiculo et collecta. **Item:** Redeundo vero antiphona *Salvator mundi* vel hymnus *Omnipotens sancte* et cetera. His finitis, per unum sacerdotem dicitur versiculus *Introibo in domum tuam Domine*. Deinde dicitur oratio:

Domine Iesu Christe, qui introitum portarum Ierusalem salvas, quam⁵⁵ sanctificasti dum splendore gemmarum duodecim, totidem Apostolorum notam præsignasti, et qui per organum propheticum tu promisisti: «Lauda, Ierusalem, Dominum, quoniam confortavit seras portarum tuarum, benedixit filiis tuis in te»: prius,⁵⁶ ut pones in omnes fines istius domus sanctæ Mariæ et sancti Adalberti pacem, et velociter currens interius, sermo tuus adipe frumenti satiet eos, Spiritus Sanctus defendat illos, ut numquam eis nocere prævaleat inimicus, sed omnes habitantes interius, voce, corde et opere decantent, dicentes: «Magnus Dominus noster, et magna virtus eius, et sapientiæ eius non est numerus», qui cum Patre et Filio et Spiritu Sancto vivis et regnas, Deus, per omnia sæcula sæculorum. Amen.

Item: Nota, quod in missa semper debent omnibus dominicis in æstate usque Vidi Dominum fieri tres collectæ: prima de dominica illa, /30^f/ de qua servatur hora, secunda de sancta Trinitate, tertia de beata Virgine, nisi aliquod festum non impediatur; sed si in eadem die dominica fuerit aliquod festum, de quo fecerunt commemorationem in horis, etsi etiam non fecissent adhuc in missa publica diei dominicæ, debet fieri de eo commemoratio. Et præfatio usque Vidi Dominum dicitur ista: *Quia cum Unigenitus*, et hæc est de sancta Trinitate; sed de dominica, videlicet Vidi Dominum, præfatio dicitur cottidiana, et in dominica Vidi Dominum sive in secundis vesperis, sive in primis, sive in matutinis, sive in aliis horis, sive in missa nullum suffragium dicitur, sed tantum oratio diei. **Item:** In qualibet dominica per æstatem, sive sit nova historia, sive simplex, semper in secundis vesperis diei dominicæ dicitur antiphona *Sede a dextris*. Psalmi: *Dixit per ordinem*. Capitulum: *Dominus autem dirigat*. Responsorium: *Quam magnificata*. Hymnus: *Lucis creator*. **Item:** Nota, quod quando diebus ferialibus dominicas per æstatem imponimus, tunc antiphonæ dicuntur speciales tam ad Benedictus, quam ad Magnificat istius diei dominicæ, quam in feria gerimus. Et tunc in eodem die in missa cantatur Alleluia istius dominicæ, quam imponimus. Sed si solam feriam servaverimus, tunc omnia, videlicet capitula, responsoria, versiculi ad omnes horas dicuntur ferialia in ordine libri breviarii scripta, et cetera, sed oratio semper debet fieri

---

⁵⁵ Coni.: *valvasque*

⁵⁶ Sic. Malim: <præsta> *quæsumus*

de dominica. Sed tamen sive dominicam imponamus, sive solum feriam servamus, semper in secundis vesperis capitulum dicitur *Dominus autem dirigat*. **Item:** Considera, si in dominica vel alio festo sollemni unum aliud festum fuerit, tunc de isto alio festo debet fieri commemoratio tantum in matutinis et in aliis, parvis horis usque ad secundas vespervas, quia neque in primis, neque in secundis vesperis istius festi aut diei dominicæ commemoratio aut suffragium de isto alio festo debet fieri. Et istam regulam etiam intellige /30^v/ de aliis festis, quæ venient in dominica vel aliis festivitibus. **Item:** Nota, quod in æstate, quando simplicem feriam servamus, tunc in missa Alleluia non cantatur, et hoc tunc, quando dominicam non imponimus. **Item:** Nota, quando integras horas de aliquo festo non legemus, tunc nec in primis vesperis, nec in secundis vesperis debet fieri de ipso suffragium, sed tantum in matutinis et in aliis parvis horis usque secundas vespervas inclusive.⁵⁷ **Item:** Nota, quod quando in sollemnitatibus de aliquibus sanctis suffragia non fecerimus in primis vesperis, in matutinis et in aliis horis, tunc in secundis vesperis istius sollemnitatis non debent fieri plura suffragia, nisi solum de dominica et de uno alio sancto, de quo die crastina intendimus horas facere vel servare. **Item:** Nota, quod quando suffragia in horis canonicis et temporalibus postponuntur, tunc ista suffragia supplentur, ut dictum est, in horis beatæ Virginis. **Item:** Quando de festo crastino vel adveniente integram vesperam legerimus, tunc suffragia per omnia, tam de dominica, quam etiam de aliis festis in secundis vesperis omnia supplentur, et non in horis beatæ Virginis. **Item:** Quod aliquod festum sollemne per octavam habuerit. Etsi solum per octavam de ipso festo suffragium facimus, tamen in octava ipsius festi secundas vespervas percantamus, sicut in die ipsius, exceptis aliquibus propriis in octava sua existentibus, videlicet antiphonis et responsoriis et capitulis et collectis, si adduntur. **Item:** Nota, quod quando aliquod festum sollemne evenerit, et etiam eodem die unum aliud festum venerit, sicut in festo Omnium sanctorum fiet festum Cæsarii martyris, vel etiam in festo sancti Martini fiet festum Mennæ martyris, tunc de isto alio festo, sicut dictum est superius, videlicet Cæsaris martyris vel Mennæ martyris, antiphona non dicitur post orationem festi sollemnitatis, sicut /31^r/ alias solent suffragia facere, neque in vesperis, neque in matutinis, nisi additur oratio ipsius ad orationem sollemnitatis. **Item:** Nota, quod quodcumque diebus ferialibus imponitur dominica ferialiter, aut simplex festum in diebus ferialibus servatur, tunc, si die crastina iterum feria servatur, aut alia dominica imponitur, et sic tunc secunda vespera debet legi; si autem crastina de uno festo servatur, et non de feria aut de alia dominica, tunc neque de dominica, neque de feria debet legi secunda vespera, sed tantum primæ vesperæ dicuntur de isto festo crastino, et sic de dominica aut de feria simplici debet fieri suffragium. **Item:** Notatur

---

⁵⁷ Sic. Malim: *exclusive*

DE SANCTO BARNABA APOSTOLO. Credo dicitur, tamquam de aliis Apostolis. Præfatio dicitur de Apostolis. Et responsum et versiculi et alia omnia dicuntur ad omnes horas de communi Apostolorum. **Item:** Notatur

DE SANCTO IOANNE BAPTISTA, quod præfatio dicitur cottidiana. **Item:** In festo ipsius non dicitur Credo, sed in octava ipsius dicitur propter octavam Apostolorum Petri et Pauli. **Item:** Infra octavam ipsius fit suffragium de ipso inter orationem Petri et Pauli et inter orationem sancti Adalberti per totam octavam ipsius. **Item:** Notatur, quod

IN FESTO SANCTI REGIS LADISLAI Credo non dicitur, sed alia omnia, sicut de simplici confessore, exceptis illis, quæ fuerint in festo ipsius cum suis historiis. **Item:** Notatur, quod

IN FESTO APOSTOLORUM PETRI ET PAULI, necnon aliorum festivitibus sanctorum circa processionem ante missam primo dicitur Asperges cum versiculo et collecta, postea incipit responsum proprium istius festi, et cum pervenerint ad locum destinatum, tunc ibi dicitur collecta istius festi, si habetur; si non habetur, tunc dicitur de communi. Deinde in redeundo canitur hymnus proprius, si habetur, si vero non habetur, tunc statim de communi, et cum venerunt ad chorum, conven[ien]t[ib]us ibi, per unum sacerdotem dicitur versiculus cum collecta, /31^v/ videlicet *Via sanctorum omnium Domine Iesu Christe*. Et ista supradicta dicuntur in processione aliorum sanctorum, quam beatæ Virginis, quia in processione beatæ Virginis omnia, videlicet responsum, hymnus, versiculus et collecta habentur propria beatæ Virginis. **Item:** Notatur, quod

IN FESTO SANCTI PETRI AD VINCULA ET CATHEDRA et in aliis festivitibus eiusdem, quando servatur de sancto Petro, numquam omittendus est sanctus Paulus, quoad suffragium, nisi semper post collectam sancti Petri dicitur antiphona de sancto Paulo, videlicet *Sancte Paule Apostole*. Versiculus: *Ora pro nobis*. Oratio *Deus qui multitudinem gentium sancti* dicitur in commemoratione ipsius. Et econverso, quando de sancto Paulo leguntur horæ, tunc etiam post orationem sancti Pauli antiphona de sancto Petro: *Quodcumque ligaveris*. Versiculus: *Tu es Petrus*. Oratio in Cathedra ipsius, videlicet: *Deus qui beato Petro*, et hoc tam in primis vespere et in matutinis, quam etiam in aliis horis, exceptis secundis vespere, quia quando de uno eorum dicuntur secundæ vespere, de alio suffragio caret, et econverso, et hoc in secundis vespere. **Item:** Si in festo sancti Petri vel in festo sancti Pauli venerit unum aliud festum alicuius sancti, tunc fiet commemoratio de festo isto alio occurrente solum cum oratione, sine antiphona, et hoc inter orationes Petri et Pauli Apostolorum, et postea sic de sancto Paulo, et econverso. **Item:** Nota, quod in festo Apostolorum Petri et Pauli de sero in secundis vespere non debet dici oratio de Cathedra ipsius propter commemorationem sancti Pauli, quia post orationem sancti Petri, finita « Per Dominum » dicitur solum « Amen », et non « Dominus vobiscum » neque Benedicamus Domino, sed statim in-

cipit responsorium de sancto Paulo *Magnus sanctus Paulus*. Hymnus: *Doctor Paule*. Versiculus: *Ora pro nobis*. Antiphona ad Magnificat et oratio propria. Similiter die crastina, videlicet /32^e/ in festo Commemorationis ipsius oratio propria de sancto Petro. De sancto Petro autem, sicut in Cathedra ipsius, per totum debet dici Commemoratione sancti Pauli, et hoc propterea, quia in festo Apostolorum Petri et Pauli quæ oratio existat vel erat, illa oratio pertinet sola et simul ambobus sanctis, sed ex quo festum sancti Pauli de Commemoratione ipsius habet propriam historiam, de tanto etiam debet esse de sancto Petro propria oratio, ut de Cathedra. **Item:**

IN DIE SANCTI PAULI COMMEMORATIONIS secundæ vesperæ debent dici de comuni, et non de propriis, nec proprium capitulum dicitur, neque collecta propria, sed capitulum *Iam non estis hospites* dicitur, oratio vero de festo Apostolorum Petri et Pauli dicitur, videlicet *Deus qui hodiernam*. Sed alia omnia dicuntur de communi. Sed infra octavam Petri et Pauli semper ista oratio: *Deus qui hodiernam*, in octava vero eorundem dicitur: *Deus cuius dextera*. **Item:** Notatur, quod

In vigilia Visitationis Virginis. [1. b]

IN VIGILIA VISITATIONIS MARIE invitatorium: *Regem Virginis filium venite adoremus*. Psalmi feriales istius diei, in quo ista vigilia ceciderit. Ad laudes solum una antiphona, videlicet ista: *Sub tuam protectionem*. Capitulum et oratio propria. Hymnus: *Quem terra*. Antiphona ad Benedictus: *Ioseph fili David*, quære in Adventu. Ad primam psalmi, sicut alias, cum *Laudate*. Antiphona: *Sub tuam protectionem*. Post orationem diei: *Exsultabunt*. **Item:** Quod quodcumque vigiliis beatæ Virginis celebramus proprias, tunc in eisdem vigiliis communes horæ cessabunt, et non leguntur. **Item:** Notatur circa missam vigiliæ. Introitus: *Rorate cæli*. Kyrie feriale. Graduale: *Benedicta* cum versu. Alleluia non cantatur, neque Te Deum. Evangelium: *Exsurgens*, canitur ferialiter. Offertorium: *Felix namque*. Præfatio cottidiana, dicitur ferialiter. Communio: *Beata viscera*. Missa finitur /32^e/ cum Benedicamus Domino. Et sic etiam intelligendum est de aliis vigiliis beatæ Virginis, exceptis aliquibus propriis in aliis vigiliis continentibus. **Item:** Ad primas vespers antiphonæ dicuntur, ut in libro, cum quinque *Laudate*. Capitulum, responsorium, hymnus, versiculus, antiphona et oratio, ut in libro, dicuntur. Nullum suffragium dicitur. Ad completorium: *Cum iucunditate Visitationis*, in Assumptione: *Cum iucunditate Assumptionis*, et sic fiet semper in aliis festis beatæ Virginis. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus proprius vel *Lux mundi*, in aliis vigiliis semper: *Lux mundi*. Capitulum proprium. Versiculus, antiphona ad Nunc dimittis, oratio propria, scilicet *Famulorum, Deus qui illuminas*. Et sic etiam in aliis vigiliis beatæ Virginis intelligitur ad completorium. **Item:**

IN DIE VISITATIONIS MARIE matutinum cum aliis horis perficitur ordine suo. Ad primam psalmi consueti de die, scilicet de tempore, et additur *Confitemini* post istum psalmum *Deus in nomine*, et ultimo additur *Laudate*; et ille psalmus *Confitemini* additur tantum ipso die Visitationis, et non aliis diebus per octavam. **Item:** Nota, quod ante missam ad processionem dicitur Asperges cum versiculo et oratione. Deinde ad responsorium, cum venerint ad sanctum Stephanum, ibi dicitur versiculus cum oratio-

ne beatæ Virginis, deinde dicitur suffragium de sancto Stephano; in redeundo: *Lux mundi* et ceteris.⁵⁸ **Item:** Missa perficitur ordine suo. **Item:** Nota, quod quando infra festum Visitationis Mariæ cum aliis festis eiusdem Virginis Mariæ dominicam servaverimus, cum⁵⁹ dicuntur duæ primæ aut duo completoria. Si aliud festum infra octavam eiusdem servaverimus, tunc unam primam et unum completorium debemus servare. Et nocturnus debet legi dominicæ istius diei. Sed de alio festo servato debet matutinum legi cum lectionibus novem, et de beata Virgine debet legi cum tribus lectionibus, sive dominica /33^r/ imponatur, sive aliud festum. Sed tertia, sexta, nona duplicantur, sive servatur de dominica, sive de alio festo infra octavam Mariæ. Nota, de dominica ad alias horas capitulum proprium cum oratione, sed antiphonæ, versiculi, responsoria de communi, ut in libro. Similiter de festo capitulum cum oratione proprium, sed alia: antiphona, versiculi et responsoria, si non habentur propria, tunc de communi. Si tantum simplex feria⁶⁰ tenetur, tunc capitulum, responsorium, versiculus cum aliis omnia communia, ut in libro breviarii, dicitur, et de beata Virgine matutinum cum tribus lectionibus, responsoriis et antiphonis istius diei, in quo tale servatur, debet legi. Prima et tertia, sexta et nona debent legi cum parvis horis, sicut alias in communi hora beatæ Virginis legebantur. **Item:** Si dominica infra octavam beatæ Virginis imponitur, tunc etiam debent legi duæ vesperæ in eodem die dominico, videlicet secundas⁶¹ vespera de dominica, et alia prima vespera dicitur de beata Virgine, et similiter duo completoria dicuntur post primas vespervas. Sed si de festo alio servatur infra octavam beatæ Virginis, ut supra dictum est, tunc una vespera dicitur, scilicet de dominica, et unum completorium. Similiter intellige de simplici feria et de illo festo alio, et de feria tantum debet fieri suffragium in festo beatæ Virginis. **Item:** Nota, quod in Visitatione Mariæ ad primam et ad tertiam semper dicitur iste hymnus: *En miranda*, sed in aliis diebus per octavam, *Iam lucis, Nunc sancte* et cum ista particula: « Salutat mater Domini », concluditur, et cetera. **Item:** Notatur, quod

IN FESTO MARGARETHÆ VIRGINIS Credo non dicitur, nisi quis celebraverit in suo proprio altari, vel nisi ceciderit in diem dominicam; tunc dicitur. Et sic similiter⁶² intelligitur de quolibet alio festo simplici. **Item:** Notatur

IN APOSTOLORUM DIVISIONE, quod omnes horæ servantur, sicut in communi /33^v/ de Apostolis, sed in prima vespera eiusdem responsorium dicitur *Ite in orbem*. Antiphona ad Magnificat: *Euntes in mundum*. **Item:** In matutinis evangelium: *Euntes in mundum*, sicut de Ascensione, sed debet ita incipi, videlicet: *In illo tempore euntes in mun-*

---

⁵⁸ Coni.: *et cetera* vel *cum ceteris*

⁵⁹ Coni.: *tum* vel *tunc*

⁶⁰ Sic. Malim: *festum*

⁶¹ Coni.: *secunda*

⁶² Orig. del.: *dicitur*

*dum usque.*⁶³ **Item:** Præfatio de Apostolis. **Item:** Ad secundas vespervas antiphona ad Magnificat: *Illi autem profecti.* **Item:**

IN FESTO BEATÆ MARIE MAGDALENÆ Credo dicitur. **Item:**

IN FESTO SANCTÆ ANNÆ plura suffragia non dicuntur præter orationem ipsius. **Item:** Credo non dicitur. Præfatio cottidiana. **Item:** Nota, quod

IN FESTO DEPOSITIONIS SANCTI LADISLAI REGIS tota historia dicitur, sicut in alio festo ipsius, licet quod aliqui servant de communi. **Item:** Nota, quod

IN FESTO AD VINCULA PETRI Credo dicitur. Præfatio de Apostolis. **Item:** In prima vespera ipsius festi debet fieri suffragium de sancto Paulo, ut supra dictum est. In matutinis die crastina etiam debet fieri suffragium. **Item:** In secundis vesperis antiphona: *Iuravit.* Psalmus: *Dixit.* Capitulum: *Misit Herodes.* Responsorium: *Petre.* Hymnus: *Iam bone,* « Sit Trinitati ». Ad Magnificat: *Quodcumque ligaveris.* Oratio, ut supra. De sancto Paulo nullum suffragium dicitur. **Item:** Nota, quod

DE INVENTIONE FESTI CORPORIS SANCTI STEPHANI servatur, sicut de martyribus in communi, eo quod in ista die plures martyres sunt. Sed evangelium et capitula dicuntur de priori festo sancti Stephani. Similiter intellige de secundis vesperis.

Item: Notatur, quod horæ

BEATÆ VIRGINIS DE NIVE cum tota historia celebrantur præcise, sicut *O decus,* per omnia. Prima antiphona primarum vesperarum: *Sancta Maria.* Quinque *Laudate.* Capitulum, responsum, hymnus et antiphona ad Magnificat dicitur *O decus.* Oratio propria, si habetur; si non habetur, dicitur: *Concede nobis.* Completorium similiter, sicut in *O decus.* **Item:** In missa: /34^r/ *Salve sancta Parens.* **Item:** In secundis vesperis antiphonæ dicuntur ad psalmos de laudibus, scilicet *Sub tuam* cum aliis. **Item:** Loco istius antiphonæ: *Glorificabunt te,* dicitur ista: *Benedicta filia.* Alia, ut supra dictum est.

Item: Nota, in vigilia sancti Laurentii

nocturnus legitur. Nota,

---

⁶³ Coni.: *universum*

IN DIE SANCTI LAURENTII. Propter octavam ipsius, sive de quo serventur horæ, in omnibus horis canonicis, necnon in missis infra octavam ipsius semper de eo dicitur suffragium. **Item:**

IN OCTAVA SANCTI LAURENTII ad secundas vespervas antiphonæ: *Iucundus* cum ceteris. Responsorii⁶⁴ propr[ium].⁶⁵ Similiter hymnus. Antiphona ad Magnificat propria cum oratione. Nullum suffragium dicitur, sed omnia suffragia alia dicuntur in vespervis beatæ Virginis. **Item:** In eadem octava sancti Laurentii Credo dicitur, sed in festo ipsius non dicitur, et hoc ideo, quia octava ipsius infra octavam Assumptionis Mariæ exspiravit. **Item:** Octava sancti Laurentii celebratur in octava Assumptionis. Vel etiam aliud si venerit infra octavam, tunc die tam in primis vespervis, quam in secundis vespervis debet legi tantum unum completorium, et una prima, et prima debet legi de isto sancto cum capitulo, et tunc legendo *Ad Dominum cum*, concludendo cum antiphona et capitulo. Responsorium: *Iesu Christe*, vel de isto sancto: *Gloria et honore* et cetera. Oratio: *Domine sancte Pater*. Sed in sexta, nona duplicantur: specialiter leguntur de sancto, et specialiter de beata Virgine. **Item:** Notatur, quod

IN VIGILIA ASSUMPTIONIS MARIE in matutinis invitatorium dicitur: *Regem Virginis virginum*.⁶⁶ Psalmi feriales nocturnales. Ad laudes dicitur una antiphona, videlicet: *Sub tuam protectionem*. Te Deum non dicitur. Capitulum proprium. Similiter oratio. Hymnus: *Quem terra*. Antiphona ad Benedictus: *Extollens*, quære in Quadragesima. Sed communes horæ beatæ Virginis in eadem vigilia, neque in die sancto /34^v/ una cum octava non debent legi, quia si legerentur, hoc esset superflue. **Item:** In missa in vigilia Assumptionis introitus: *Salve sancta Parens*. Graduale: *Benedicta* cum versu. Alleluia non cantatur. Evangelium: *Loquente Iesu*, et hoc ferialiter. Offertorium: *Felix namque*. Prefatio cottidiana. Communio: *Regina mundi*. **Item:** Ad primam in eadem oratio propria: *Deus qui virginalem, Domine sancte. Exsultabunt* pro commemoratione. **Item:** In primis vespervis Assumptionis Mariæ antiphonæ cum quinque *Laudate* peraguntur. Capitulum, responsum, hymnus propria. Versiculus: *Exaltata es*. Antiphona ad Magnificat⁶⁷ propria cum oratione. Unum⁶⁸ suffragium, nisi post orationem diei de sancto Stephano rege antiphona *Ave beate* cum versiculo et collecta sua. Ad completorium antiphona *Cum iucunditate Assumptionem*. Psalmus: *Cum invocarem*. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum proprium. Antiphona *Ave mundi domina* ad Nunc solum ipsa die, post orationem ipsius *Deus qui*, sed aliis diebus suis per octavam dicitur antiphona, quæ est post secundas vespervas in completorio ipsius.

Vigilia
Assumptionis. [4.]

---

⁶⁴ Coni.: *responsorium proprium*

⁶⁵ Orig. del -iis de *propriis*

⁶⁶ Coni.: *filium*

⁶⁷ Orig. del.: *oratio*

⁶⁸ Sic. Malim: *nullum*

Item: In die sancto

in matutinis unum⁶⁹ suffragium dicitur, nisi post orationem ipsius de sancto Stephano rege omnibus horis dicitur oratio, exceptis secundis vesperis, quia, ut dictum est, non fiet tam dies sollemnis, si eadem die de uno alio sancto fit commemoratio, quando dicatur de isto aut facta mentio in secundis vesperis, nisi nona semper exspirabit. **Item:** In secundis vesperis eiusdem festi plura suffragia non dicuntur, nisi de sancto Laurentio, et hoc ideo, quia octava ipsius adhuc non exspiravit. **Item:**

SECUNDO DIE in matutinis, sive de quo servetur hora, suffragium modo consuetum servetur: primo d*e* dominica, postea de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, Laurentio, de omnibus sanctis, tandem de pace. **Item:** Nota, quod⁷⁰

INFRA /35^r/ OCTAVAM ASSUMPTIONIS servatur de sanctis, videlicet de sancto Laurentio octava, et de sancto Stephano rege, tunc isto die tam in primis vesperis, quam in secundis debet legi tantum unum completorium et una prima, sed matutina et horæ duplicantur; sed si infra octavam eius dominica imponitur, tunc ista die duæ primæ leguntur, ut supra, de dominica. Psalmi, sicut de tempore, sed alia de beatæ Virginis cum parvis psalmis, sicut in communi hora beatæ Virginis, et duo completoria dicuntur, sicut etiam matutina et aliæ horæ duplicantur. Et sic intellige de aliis festis beatæ Virginis octavam habentibus. **Item:** Notatur, quod per omnes missas speciales beatæ Virginis et sancti Adalberti, ulterius patrocini et omnium sanctorum et infra octavas earundem Credo dicitur. **Item:** Nota, quod

IN FESTO SANCTI STEPHANI REGIS præfatio dicitur de Assumptione. Similiter et Credo dicitur propter octavam eiusdem. **Item:** In die ipsius secundæ vesperæ legantur cum omnibus suffragiis: primo de dominica, si est imposita, deinde de sancto Petro, de sancto Adalberto, tandem de aliis consuetis suffragia, et hoc per hebdomadam. Postmodum chorus sollemnizabit secundas vespertas beatæ Virginis. **Item:** Sciendum, quod die festo sancti Stephani debet fieri suffragium de ipso sancto Stephano omni die tam in missa, quam in aliis horis diei usque ad octavam ipsius inter orationem sancti Petri et inter orationem sancti Abalberti propter ipsius octavam, quia consueverunt inter illos sanctos facere suffragium eius. **Item:**

IN OCTAVA SANCTI STEPHANI servatur cum integris horis et novem lectionibus propter patrocinium.

---

⁶⁹ Sic. Malim: *nullum*

⁷⁰ Sic. Malim: *quando*

Item: Nota,

quod DE NATIVITATE MARIE et de Nive, necnon de aliquibus aliis festivis diebus beatæ Virginis vigiliæ non servantur, quia non habent proprias vigiliæ. **Item:** Primæ vespere Nativitatis /35^v/ Mariæ perficiuntur ordine suo cum oratione beati Hadriani sub una conclusione, nulla antiphona mediante. **Item:** In completorio antiphona: *Cum*⁷¹ *iucunditate*. Psalmus: *Cum invocarem*. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum proprium. Antiphona ad Nunc: *Adest namque*, sed aliis diebus infra octavam ipsius antiphona ad Nunc dicitur *Quæ est ista*. Oratio propria et *Deus qui illuminas*. **Item:** Nota, quod in die Nativitatis Mariæ matutinum perficitur ordine suo, sicut in libro continetur, cum antiphonis,⁷² horis suis et cum commemoratione beati Hadriani, et tunc continue hora beatæ Virginis cessabit per totam octavam. **Item:** Nota, quod in missa Nativitatis Mariæ perficitur cum processione, ut in aliis festis eiusdem dictum est, et in processione ad ecclesiam sancti Stephani, ibi fit suffragium de eo; et in redeundo per unum sacerdotem dicitur versiculus cum oratione de beata Virgine, si habetur, si vero non habetur, tunc dicitur oratio de sanctis:

Via sanctorum omnium, Domine Iesu Christe, qui ad te venientibus æternæ claritatis gaudia contulisti: introitum templi istius Spiritus Sancti luce<m> infunde; qui locum istum sanctorum tuorum patrocinio consecrasti: præsta, quæsumus, omnipotens Deus, ut omnes isti in te credentes obtineant veniam pro delictis, ab omnibus liberentur angustiis, impetrent, quicquid petierint pro vitis suis, semper placere valeant coram oculis tuis, quatenus per te et sanctam Mariam semper Virginem, Genitricem tuam, et Adalbertum muniti, mereamur aulam paradisi introire, Salvator mundi, qui in Trinitate perfecta *et cetera*.

Item: Nota, quod, quando infra octavam beatæ Virginis dominicam in die dominico imposuerimus, sive sit nova historia, sive non, tunc die sabbati debemus duo completoria legere: unum de tempore, aliud de beata Virgine, et capitulo, hymno et collecta de Nativitate beatæ Virginis. Similiter

DIE CRASTINA /36^t/ leguntur duæ primæ, videlicet una de dominica, alia de beata Virgine, sed in secundis vespere diei dominicæ debet legi unum completorium, videlicet beatæ Virginis. Simili modo intellige, si aliis feriis dominica imponitur, ut dictum est. Similiter intellige

DE FESTO EXALTATIONIS SANCTÆ CRUCIS, quia in primis vespere sanctæ Crucis debent legi duo completoria, et in festo ipsius iterum duæ primæ, et in secundis vespere debet legi unum completorium de beata Virgine; sed si infra Nativitatem beatæ

---

⁷¹ Orig. del.: *invocarem*

⁷² Sic. Malim: *aliis*

Virginis servaretur de alio sancto, tunc tam in primis vespers, quam in secundis debent legi unum completorium et una prima, scilicet de beata Virgine. **Item:** Notatur, quod

IN FESTO LUCÆ EVANGELISTÆ Credo dicitur; similiter in aliis festis aliarum⁷³ evangelistarum omnium dicitur. **Item:**

IN FESTO SANCTI MICHAELIS ARCHANGELI Credo dicitur; similiter in omnibus festis aliorum angelorum Credo dicitur. **Item:** Nota,

IN FESTO UNDECIM MILIA⁷⁴ VIRGINUM horæ canonicæ leguntur præcise, sicut de martyribus, exceptis aliquibus antiphonis et responsoriis propriis. **Item:** Capitulum dicitur *Sancti per fidem*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Oratio propria, et cetera.

Item: Nota, in vigilia Omnium sanctorum

in matutino invitorium dicitur *Regem omnium sanctorum*. Psalmi feriales dicuntur cum antiphonis ferialibus. Versiculus: *Lætamini in Domino*. Homelia propria. Responsoria de martyribus, videlicet: *Absterget, Sancti tui, Sancti mei*. **Item:** In vigilia nullum suffragium dicitur. **Item:** Nota, quod in vigilia Omnium sanctorum ante primas vespers Omnium sanctorum, et sic vespere beatæ Virginis communes leguntur, sed in festo Omnium sanctorum lectiones communes horæ beatæ Virginis non leguntur; et hoc ideo, quia de beata Virgine æque bene oratur et tenetur, ex quo de omnibus sanctis tenetur, sicut etiam non excipitur beata Virgo, quia universaliter legitur de omnibus sanctis, /36^v/ nullum excipiendo. Sed tamen in secundis vespers Omnium sanctorum secundæ vespere Virginis etiam debent perlegi, simili modo per totam octavam Omnium sanctorum et ulterius, sicut alias est consuetum, omni die communes horæ beatæ Virginis cum secundis vespers perleguntur. **Item:** Prima in festo Omnium sanctorum isto modo dicitur. Post psalmos consuetos dicitur *Laudate*. Capitulum et oratio proprium, et post orationem diei dicitur oratio *Domine Sancte Pater*,⁷⁵ deinde *Exsultabunt*. **Item:** In missa Omnium sanctorum Credo dicitur. Et præfatio cottidiana, et sic perficitur missa. **Item:** Post secundas vespers Omnium sanctorum statim vigilia mortuorum debet cantari in portico. *Placebo*, hoc est vespera eius, perficitur, deinde redeundo ad chorum, ibique tota vigilia mortuorum cum novem lectionibus, responsoriis et laudibus per duos chorales, necnon per totum chorum

---

⁷³ Coni.: *aliorum*

⁷⁴ Sic. Malim: *milium*

⁷⁵ Orig. corr. de *Sancte Pater Domine*

perficiuntur, et postea infra tres dies Omnium sanctorum vigilia mortuorum non legitur. **Item:**

SECUNDO DIE OMNIUM SANCTORUM missa defunctorum per episcopum in pontificalibus percantatur, et duo chorales sollemnizantes missam defunctorum. **Una** sequentia, videlicet: *Dies illa dies iræ*. Sed cottidiana missa defunctorum super altare sanctæ crucis isto die non legitur, propterea quod chorus sollemnizat. **Item:** Neque in festo Omnium sanctorum debet dici missa defunctorum. **Item:** Nota, in missa defunctorum numquam datur osculum pacis, et finitur « Requiescant in pace ». **Item:** In missa defunctorum, in missa pro peccatis, in missa <in missa> de quinque vulneribus, in missa de spinea corona et in missa dum celebratur de Spiritu Sancto **Dum sanctificatus**, et hoc ferialiter in diebus ferialibus, numquam dicitur Gloria in excelsis, et in istis missis dicitur præfatio cottidiana, et concluditur cum Benedicamus Domino; /37/ sed si prædictæ missæ celebrarentur die dominica, tunc dicitur Gloria in excelsis, et finientur cum *Ite missa est*. **Item:** Nota, quod ista sex responsoria, quæ sequuntur lectiones secundo die, debent dici per totam octavam, secundo die incipiendo, et etiam in octava dicuntur. Sed illa responsoria, quæ fuerunt lecta ipso die, tantum ipso die leguntur, et non alias. Sed ista tria responsoria, quæ sequuntur homeliam secundo die, ista etiam dicuntur tantum secundo die. Sed ista tria responsoria, quæ sequuntur homeliam ipso die, ista debent dici cottidie per totam octavam, et etiam in octava ipsius festi. **Item:** Nota, quod

INFRA OCTAVAM OMNIUM SANCTORUM, quando imponitur aliqua nova historia, tunc in sabbato proximo ante dominicam historiæ novæ completorium dicitur unum, videlicet de dominica, et cras mane similiter dicitur una prima de dominica; sed in aliis festivitibus sanctorum, videlicet Emerici, sancti Adalberti, et cetera, semper prima et completorium dicuntur de octava Omnium sanctorum, quia isti sancti, habentes festa infra octavam Omnium sanctorum, æque bene sunt de numero omnium, sicut et alii sancti, quorum Deus omnipotens præest. **Item:** Nota, quod quodcumque infra octavam Omnium sanctorum in die dominico aut aliis feriis dominica imponitur, sive sit nova historia, sive non, tunc matutinum debet dici tantum de ista dominica, et de octava Omnium sanctorum tantum debet fieri suffragium, et non plus. Similiter, si infra octavam eorundem de aliquo festo servatur hora cum novem lectionibus, videlicet de sancto Emerico vel alio sancto, tunc matutinum cum aliis horis debet legi de isto sancto, et de octava Omnium sanctorum debet dici tantum suffragium, et nihil plus. Sed alia suffragia consueta bene possunt etiam servari. **Item:** Notatur, quod horæ canonicæ

SANCTI EMERICI perficiuntur ordine suo, sed post primas vespervas dicitur completorium de octava Omnium sanctorum cum ceteris. **Item:** Nota, quod horæ canonicæ, scilicet⁷⁶

---

⁷⁶ Sic. Malim: *sancti*

ADALBERTI, infra octavam perficiuntur ordine suo, et tam post primas, quam post secundas vespervas /37^v/ completorium de octava Omnium sanctorum, similiter prima, sicut dictum est supra, et cetera. **Item:**

IN OCTAVA PASCHÆ incipitur iste hymnus ad parvas horas: *Iam lucis* cum conclusione « Quæsumus auctor omnium », et durat ista conclusio usque ad Ascensionem Domini. Similiter etiam oratio *Spiritum nobis* ad primam et ad completorium durat usque ad Ascensionem Domini, et cetera. **Item:** Si aliquando occurrit, quod nova historia eodem dominico debet imponi, quando celebratur

DEDICATIO, tunc historia cedit Dedicationi sic, quod historia imponitur secunda vel tertia feria. Tunc, si in octava Dedicationis occurrit iterum impositio, tunc octava Dedicationis non servatur, sed historia imponitur. Si occurrerit aliquod festum sabbato ante Dedicationem in octava, tunc secundæ vespere tene[n]tur de illo sancto. **Item:** Si in septimana aliquod festum occurrit, de quo aliquis tenere voluerit, tunc leguntur primæ vespere de isto festo, et secundæ vespere non tenentur de feria; et hoc, si tenuerunt secundas vespervas dominicæ diei, v. sequenti de feria. **Item:**

IN OCTAVA PASCHÆ, quando legitur proprium « Communicantes », vel aliis festis, cum tenetur proprium « Communicantes », tunc nulla alia missa debet celebrari, nisi de isto festo, de quo tenetur illa octava, et cetera. **Item:** Nota, quod ex quo

FESTUM SANCTI ANDREÆ APOSTOLI propter maius festum, scilicet propter Adventum Domini transponitur, sic etiam octava eiusdem sancti Andreæ propter festum Conceptionis Mariæ, vel propter aliud festum sollemne debet transponi. **Item:** Credo dicitur. Et præfatio de Apostolis, sicut in festo ipsius. /38^f/ **Item:** Nota, quod primæ vespere

CONCEPTIONIS MARIE leguntur cum quinque antiphonis, sicut de Nativitate Mariæ, et quinque *Laudate*, ita quod nomen Nativitatis mutatur in nomen Conceptionis. Suffragia vero in primis vespere Conceptionis Mariæ dicuntur sic, ut post orationem diei Conceptionis ponitur suffragium de dominica, deinde de sancto Andrea, deinde de omnibus sanctis; sed in die sancto Conceptionis Mariæ nullum suffragium dicitur propter sollemnitatem. **Item:** Nota de festo Conceptionis Mariæ. Tam in primis vespere, quam in secundis completorium legitur eodem modo, sicut de Nativitate, cum hymno et collecta, capitulo, necnon cum aliis, versiculis, tantum mutando nomen Nativitatis in nomen Conceptionis. **Item:** Notatur

DE GENERALI FESTO. Nota, non sit dies tam sollemnis, ubi per omnes horas non consueverunt suffragia facere, tamen in secundis vespere eiusdem diei sollemnitatis omnia suffragia peragentur; sed hoc est verum, si alia secunda vespera temporalis non legitur alicuius, quia tunc omnia suffragia in illis vespere leguntur. Unde est exemplum de octava Assumptionis Mariæ, et etiam de sancto Stephano rege, quia licet de sancto Stephano per diem nullum suffragium fiet, quia omnes horæ eius sollemniter leguntur, tamen maius festum præcellit minus festum, ideo secundæ vespere san-

cti Stephani leguntur cum omnibus suffragiis, sed secundæ vespere beatæ Virginis debent sollemnizari sine aliquo suffragio, sicut dictum est de Assumptione Mariæ.

Et sic finitur rubrica totius anni de dominicis et festivitibus per Dei gratiam, amen, pro quo sit benedictus in sæcula sæculorum.

*

/38^v/ **Item:** Notatur, quod

IN QUATTUOR TEMPORIBUS preces quarta et sabbato die leguntur, sicut in ieiunio. Oratio, capitula propria de quattuor temporibus, similiter homelia. Alia de feria. Similiter et sexta feria preces leguntur, et cetera. **Item:** Si

FESTUM MICHAELIS evenerit sabbato, tunc animarum⁷⁷ non potest teneri dominica, sed feria secunda. **Item:**

QUANDO ALIQUA NOVA HISTORIA imponitur feriatis diebus sic, quod Dedicatio ecclesiæ impedit, vel aliud sollemne festum, tunc legitur nocturnus, sicut in breviario, sed propria capitula leguntur ad primam, tertiam, sextam, nonam de illa dominica cum sola homelia. **Item:** In vigiliis,

QUANDO TENETUR VIGILIA DE SANCTIS, responsoria ferialia et versiculi dicuntur ad primam, tertiam, sextam, nonam. Responsoria et nocturnus, nisi quod homelia legitur de vigilia, et cetera. **Item:**

DIEBUS DOMINICIS legitur præfatio de sancta Trinitate. Etiam si aliquod festum occurrit dominica die celebrandum, tunc eadem servatur, et *Confitemini* in prima. Et ista præfatio servatur usque ad dominicam Vidi Dominum, et cetera.

---

⁷⁷ Lectio incerta. Forte: *Hieronymi* vel *Adaperiat*

Az o és az a gyakran keveredik, így mindenütt javítható értelem szerint. A közepe felé ritkul a központosítás és az aláhúzás. A sabbatum szerinte nőnemű (majdnem teljesen következetesen). pt föléhúzza = potest. Pentecostes: indecl, gr. vagy lat. ragozás? aqn föléhúzza: vsz. tényleg aliquando. Gyanús r -rel kezdődő szavakhoz: regula? nisi: többnyire hanem csak vagy hanem jelentésben. Az oro oratio föloldását nem kell nagyon komolyan venni. q + basszuskulcs = quod; q + z = quia. A nam azért előfordul. Az r fölső indexben ter-nek felel meg. Amikor kiírja a matutinum többes nominativusát, akkor matutina.

JELMAGYARÁZAT

Egyáltalán nincs ötletem

Liturgikai probléma

Grafikailag jó, de értelmetlen olvasat

Grafikailag és értelmileg jó, de stilisztikailag gyanús olvasat

Grafikailag rossz, de értelmes olvasat

TEXTUS

Ordinarius seu ordo divinus

secundum almam Strigoniensem ecclesiam¹

RUBRICA² seu consuetudo almæ ecclesiæ Strigoniensis metropolitanae. Et primo de VIGILIA BEATI ANDREÆ APOSTOLI. Invitatorium, antiphonæ, versiculi feriales. Homelia: *Stabat Ioannes*. Responsorialia de dominica præcedenti. Laudes feriales. Capitulum: *Benedictio Domini super caput iusti*. Ad Benedictus antiphonæ feriales. Hymnus ferialis. Oratio diei cum oratione Saturnini et dominicali sub una conclusione, et alia consueta suffragia perficiantur ordine suo. **Ad horas** antiphonæ feriales. Capitula propria, ut supra. **Nota:** Si vigilia sancti Andreæ venerit in Adventu, tunc invitatorium: *Regem venturum Dominum*. Psalmi feriales simpliciter,³ et antiphonæ. Homelia propria, ut supra. Responsorialia de dominica præcedenti. Versiculus: *Timebunt gentes* cum aliis versiculis ferialibus in Adventu solitis. Antiphona ad Benedictus dicitur de feria in antiphonari illi diei concernens. Oratio propria cum oratione Saturnini et dominicali sub una conclusione. Tandem de beata Virgine antiphona: *Missus est Gabriel*.⁴ Versiculus: *Ave Maria*.⁵ Et de omnibus sanctis antiphona: *Ecce Dominus veniet*. Versiculus: *Ibunt sancti*. Hymnus: *Vox clara*. **Ad primam** antiphona: *Salvatorem exspectamus*, ut in libro. **Ad tertiam** antiphona: *Veni et libera nos*. Capitulum: *Benedictio Domini*, ut supra. Responsorium: *Veni ad liberandum*, ut in aliis diebus ferialibus in Adventu solitis. **Ad sextam** antiphona: *Tuam Domine excita potentiam*. Responsorium: *Ostende nobis Domine*. **Nota** ulterius, quod si festum sancti Andreæ apostoli feria secunda evenierit, vigilia ieiunanda esset, sed quia die dominico non est licitum ieiunare, sabbato præcedenti observari debet. Tamen horæ canonicæ pro ipsa vigilia dictæ non sabbato, sed⁶ die dominico dicendæ sunt, concludendo scilicet homeliam pro vigilia aptam cum homelia dominicali, et collectæ etiam similiter⁷ sub una conclusione concludantur,⁸ et sic erit de omnibus vigiliis festorum feria secunda evenientium faciendum; si autem vigilia sancti Andreæ etiam dominica evenierit, vel aliter venerit, quidam autem tenent tales vigiliis sic evenientes modo infrascripto, et semper bene, quia ubicumque

¹ **N₂ V₂ V₃** ... secundum ritum et consuetudinem almæ Strigoniensis ecclesiæ incipit feliciter.

² **N₁ N₂** litteram primam R manu inserendam omittit.

³ **N₂ V₂ V₃** similiter

⁴ **V₃** ... antiphona: Ave Maria.

⁵ **V₃** ... Versiculus: Spiritus Sanctus superveniet.

⁶ **V₃** ... debet. Et horæ canonicæ pro ipsa vigilia dictæ eodem sabbato, et non

⁷ **V₂** simul

⁸ **V₃** omittit concludendo ... concludantur

vigiliam sancti Andreae vel aliorum sanctorum ieiunaverint, ibidem et horas canonicas pro vigilia aptas suo modo perficiunt. **In missa** officium: *Dominus secus mare*. Kyrie eleison ferialiter. Oratio de vigilia, secunda de dominica, tertia de sancto Saturnino; si autem vigilia sancti Andreae venerit in Adventu, tunc orationes propriae: vigiliae, secunda de dominica, tertia de beata Virgine, quarta Saturnini, quinta de omnibus sanctis. Epistola: *Benedictio Domini super caput iusti*. Graduale: *Nimis honorati sunt*. Alleluia non dicitur. Evangelium, ut in matutinis. Offertorium: *Gloria et honore*. Praefatio cottidiana ferialiter. Sanctus similiter feriale. Communio proprium. **Item:** In secundis vespere beatæ Virginis perficiuntur suffragia consueta. Sic utitur nunc ecclesia Strigoniensis de voluntate reverendi domini Michaelis episcopi Milkoniensis, ut scripsi, secundo modo, uti etiam in libro Rationalis declaratur in capite septimo de sanctorum festivitibus, et cetera.

IN DIE SANCTO **in primis vespere** antiphona: *Ambulans Iesus*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Corde creditur ad iustitiam*. Responsorium: *Homo Dei*. Hymnus: *Exsultet caelum laudibus*. Versiculus: *Dilexit Andream*. Antiphona: *Mox ut vocem* ad Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de apostolis. **Completerium** more solito. Hymnus canitur ad notas hymni *Exsultet caelum laudibus*; si autem venerit in Adventu, tunc hymnus: *Verbum supernum*. **In matutinis**, ut in libro. Historia sua. Lectiones propriae. Homelia: *Ambulans⁹ Iesus*.¹⁰ Versiculus: *Annuntiaverunt opera Dei*. Antiphona: *Concede nobis*. Psalmus: *Benedictus Dominus*. Oratio: *Maiestatem tuam*. Suffragium de dominica tantum.¹¹ Benedicamus de apostolis. Item alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Mibi autem*. Oratio sola. Epistola et evangelium, ut in matutinis.¹² Graduale: *Constitues eos*. Alleluia: *Dilexit Andream Dominus*. Prosa: *Sacrosancta*. Offertorium: *In omnem terram*. Credo dicitur. Praefatio de apostolis. Communio: *Venite post me*. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus. Psalmi de apostolis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Vir iste*. Hymnus: *Exsultet caelum laudibus*. Versiculus: *Dilexit Andream Dominus*.¹³ Antiphona: *Cum pervenisset*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui cras orare intendis, tantum, vel si feriam orare intendis, tunc suffragium de feria tantum, non plus. **Item:** Ad Benedictus antiphona: *Concede nobis*. Suffragatur per totam octavam.¹⁴

IN PRIMA DOMINICA DE ADVENTU DOMINI **in primis vespere**: *A diebus antiquis*, antiphona. Psalmi: *Benedictus Dominus Deus* cum ceteris antiphonis et psalmis. Capitu-

⁹ N₁ Amlans

¹⁰ V₃ addit Laudes: *Salve Crux*, cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus. Vos sæcli.

¹¹ V₃ addit Si tamen venerit in Adventu, alias non dicitur.

¹² V₁ V₂ L V₃ Matthæo (*abbreviatio. mathe.*)

¹³ V₃ ... Versiculus: *In omnem terram*.

¹⁴ V₃ addit Item: Suffragium de sancto Andrea in primis vespere in Adventu perficitur in secundis vespere beatæ Virginis.

lum: *Scientes quia hora*. Responsorium: *Ecce dies veniunt*. Hymnus: *Conditor alme*. Versiculus: *Rorate cæli*. Antiphona: *Ecce nomen Domini*. Magnificat. Oratio: *Excita Domine potentiam*. Suffragium: *Missus est Gabriel*. Versiculus: *Ave Maria*. Oratio: *Deus qui de beatæ Mariæ*. Antiphona: *Ecce Dominus veniet*. Versiculus: *Ibunt sancti*. Oratio: *Conscientias nostras*, « Qui tecum ». Benedicamus Domino, ut supra.¹⁵ **Item:** Plura suffragia non debent fieri per totum Adventum, nisi de beata Virgine et de omnibus sanctis et etiam de sancto Andrea, si non exspiravit, ut supra. **In completorio:** *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Verbum supernum*. Capitulum: *Ecce Dominus Deus in fortitudine*. Versiculus: *Emitte Agnum Domine*. Antiphona: *Veni Domine visitare*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Prope esto Domine*. Alia: *Deus qui illuminas*. **Nota:** Iste ordo completorii a die Adventus Domini usque ad diem Nativitatis eiusdem tam festivis, quam privatis diebus non mutatur præter completorium beatæ Virginis Conceptionis. **In matutinis** invitorium: *Ecce veniet*. Psalmus: *Venite*. Antiphona ad primum nocturnum: *Hora est iam nos*. Psalmi: *Beatus vir qui cum ceteris*. Versiculus: *Egredietur virga de radice Iesse*. Lectiones propriæ. Conclusio trium primarum lectionum: « Hæc dicit Dominus convertimini ad me » et cetera. **Item:** Ad primum responsum repetuntur tres versus, et post « Gloria Patri » a principio repetitur responsum. **Ad secundum nocturnum** antiphona: *Scientes quia hora est*. Psalmi: *Conserva me cum ceteris*. Versiculus: *Egredietur Dominus de loco sancto suo*. Responsorium semper de historia propria. **Ad tertium nocturnum** antiphona: *Nox præcessit*. Psalmi: *Cæli enarrant cum ceteris*. Versiculus: *Ex Sion species decoris eius*. Homelia: *Cum appropinquasset Iesus*. Ultimum responsum post « Gloria Patri » repetitur a principio propter Te Deum laudamus, quia Te Deum non dicitur diebus dominicis usque ad Nativitatem. Laudes propriæ cum psalmis. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Vox clara*. Versiculus: *Vox clamantis in deserto*. Antiphona: *Spiritus Sanctus in te descendet Maria*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio diei, de beata Virgine, de sancto Andrea et de omnibus sanctis, semper cum antiphonis et versiculis consuetis. Benedicamus, ut in primis vespers. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*. Conclusio hymnorum ad horas: « Laus honor virtus ». Antiphona: *Bethlehem non es minima*. Psalmi: *Deus Deus meus respice cum ceteris*. Capitulum: *Ecce Dominus Deus*. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei vivi*, versus: *Qui venturus es in mundum*, Gloria Patri. Versiculus: *Emitte Agnum*. Oratio: *Prope esto Domine*. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria*. **Ad tertiam** hymnus: *Nunc sancte nobis*. Antiphona: *Hora est iam nos*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Scientes quia hora*. Responsorium: *Egredietur virga de radice Iesse*. Versiculus: *Egredietur Dominus de loco sancto suo*. Orationes, ut supra. **Ad sextam** hymnus: *Rector potens*. Antiphona: *Scientes quia hora*, ut supra. Psalmi: *Defecit in salutare*. Capitulum: *Nox præcessit*. Responsorium: *Egredietur Dominus de loco sancto suo*. Versiculus: *Ex Sion species decoris eius*. Orationes, ut supra. **Ad nonam** hymnus: *Rerum Deus*. Psalmi: *Mirabilia*. Ca-

¹⁵ N₁ N₂ V₂ omittit.

pitulum: *Non in commensationibus*. Responsorium: *Ex Sion species decoris eius*. Versiculus: *Vox clamantis in deserto*. Orationes, ut supra, in matutinis. **Item:** De beata Virgine in prima dominica Adventus Domini non legitur nec in matutinis, nec in secundis vespers.¹⁶ **In missa** officium:¹⁷ *Ad te levavi*. Kyrie, ut in Adventu, sollemne.¹⁸ Gloria in excelsis non dicitur per totum Adventum. Orationes diei, de beata Virgine et de omnibus sanctis dicuntur semper, et non plures. Epistola: *Scientes quia hora est*. Graduale: *Universi*. Alleluia: *Ostende nobis*. Prosa: *Mittit ad Virginem*, semper diebus dominicis in Adventu. Evangelium: *Cum appropinquasset*. Credo et Patrem dominicalia dicuntur omnibus diebus dominicis usque¹⁹ Quadragesimam. Communio: *Dominus dabit benignitatem*. Loco *Ite missa est* dicitur *Benedicamus Domino*, ut supra, in vespers. **Item:** *Ite missa est* ab hac die usque Pascha diebus dominicis et etiam feriis non dicitur, sed loco eius *Benedicamus Domino*. **In secundis vespers** antiphonæ de laudibus. Psalmi: *Dixit Dominus*, per ordinem. Capitulum: *Scientes quia hora est*. Responsorium: *Lætentur cæli*. Hymnus: *Conditor alme*. Versiculus: *Rorate cæli*. Antiphona: *Ne timeas Maria*. Magnificat. Oratio diei. Suffragium: *Missus est*, de sancto Andrea, si est impositum, et de omnibus sanctis. **Completorium**, ut supra.

FERIA SECUNDA invitatorium: *Regem venturum Dominum venite adoremus*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphonæ feriales in psalterio per totum nocturnum. Psalmi: *Dominus illuminatio* cum ceteris. Versiculus: *Timebunt gentes*.²⁰ Lectiones propriæ. Responsorium: *Aspiciebam, Salvatorem exspectamus, Montes Israel*. Te Deum non dicitur, ut supra. Versiculus: *Domine Deus virtutum converge*. « Deus in adiutorium meum ». ²¹ Laudes de psalterio. Capitulum de dominica. Hymnus: *Vox clara*. Versiculus: *Vox clamantis in deserto*. Antiphona ad Benedictus illius feriæ. Oratio de dominica. Suffragium de beata Virgine, de sancto Andrea, et de omnibus sanctis. **Ad primam** hymnus:²² *Iam lucis*, concludendo: « Laus honor ». Antiphona: *Salvatorem exspectamus*. Psalmi: *Deus in nomine*. Capitulum: *Ecce Dominus Deus in fortitudine*. Responsorium: *Christe Fili Dei*, versus: *Qui venturus*. Versiculus: *Emitte Agnum*. Oratio: *Prope esto Domine*. Alia: *Domine sancte Pater*. **Ad tertiam** antiphona: *Veni et libera*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum de dominica.

¹⁶ **V₃** addit Item: Per totum Adventum in missa beatæ Virginis semper canitur Kyrie eleison, sicut in æstate, cum suo versu, infra, Spiritus et alme.

¹⁷ **V₃** addit Asperges me dominicale. Responsorium: *Ecce dies veniunt*. Antiphona: *Missus est*. Versiculus: *Ave Maria*. Oratio: *Deus qui de beatæ Mariæ*. Alia antiphona: *Ecce Dominus veniet*. Versiculus: *Ibunt sancti*. Oratio: *Conscientias*. In redeundo hymnus: *Conditor alme*. Versiculus: *Introibo in domum*. Oratio: *Domine Iesu Christe*. Introitus:

¹⁸ **N₁** sollemnis

¹⁹ **V₂** **V₃** addit ad

²⁰ **V₃** addit Alius versiculus: *Memento nostri Domine*.

²¹ **N₁** addit et cetera.

²² **N₁** omittit.

Responsorium: *Veni ad liberandum nos Domine Deus*, versus: *Et ostende faciem*. Versiculus: *Timebunt gentes*. Orationes, ut in matutinis. **Ad sextam** antiphona: *Tuam Domine excita potentiam*. Psalmi: *Defecit in*. Capitulum, ut supra, de dominica. Responsorium: *Ostende nobis Domine*,²³ versus: *Et salutare tuum*. Versiculus: *Memento nostri Domine*. Orationes, ut supra. **Ad nonam** antiphona: *In tuo adventu*. Psalmi: *Mirabilia tua*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Super te Ierusalem*, versus: *Et gloria eius in te*. Versiculus: *Domine Deus virtutum*. Orationes, ut supra. **Item:** Omnibus diebus ferialibus in missa cantatur Alleluia, et finitur tota sua nota ultimo loco sequentiæ, quia sequentia diebus in Adventu ferialibus non dicitur. **In secundis vespere** diebus ferialibus antiphonæ de psalterio, similiter et psalmi secundum exigentiam diei.²⁴ Responsorium non dicitur. Hymnus: *Conditor*. Versiculus: *Rorate cæli*. Antiphona: *Ierusalem respice*, Magnificat, vel alia antiphona illi diei concernens. **Item:** Omnibus²⁵ diebus ferialibus in Adventu præscripto modo agendum est. **Item:** Versiculi inter nocturnos diebus ferialibus dicuntur isti: *Timebunt gentes nomen tuum*, *Memento nostri Domine*, *Domine Deus virtutum*, *Vox clamantis in deserto*. **Nota:** Hic iam incipiuntur horæ beatæ Mariæ Virginis, videlicet feria secunda Adventus Domini modo infrascripto.

DE BEATA VIRGINE SEQUITUR. Invitatorium more solito: *Ave Maria*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Missus est Gabriel*. Psalmi: *Domine Dominus noster*, *Cæli enarrant*, *Domini est terra*. Versiculus: *Specie tua*. Lectiones propriæ, videlicet: *Proferam vobis fratres*. Responsoria: *Missus est Gabriel*, *Ave Maria*, *Suscipe Verbum*. Te Deum dicitur hic, quia in horis maioribus non dicitur. Ita, quod quandocumque in horis maioribus Te Deum dicitur, tunc in horis beatæ Virginis non dicitur, et e converso. Versiculus: *Adiuvabit eam*. Laudes: *Angelus ergo dixit Mariæ*. Psalmi: *Dominus regnavit cum ceteris*, sub hac²⁶ una antiphona. Capitulum: *Hæc dicit Dominus Deus egredietur virga*. Hymnus: *Beata Mater munere usque ad finem*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Spiritus Sanctus in te descendet Maria*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Deus qui de beatæ Mariæ*. Suffragium: *Ecce Dominus veniet cum oratione*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum)²⁷ **Ad primam** hymnus: *Memento salutis*. Antiphona: *Angelus ergo*. Psalmi: *Ad Dominum cum ceteris*. Capitulum: *Ecce Virgo concipiet*. Responsorium: *Ave Maria*. Versiculus: *Audi filia*. Orationes: *Gratiam tuam*, *Sancti Spiritus*, *Perpetuum nobis*. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria cum ceteris orationibus devotis*. **Ad tertiam** antiphona: *Hic erit magnus*. Psalmi: *Ad te levavi*, *Nisi quia Dominus*, *Qui confidunt*. Capitulum: *Egredietur virga*. Responsorium: *Specie tua et pulchritudine*. Versiculus: *Diffusa est gratia*. Orationes, ut in matutinis. **Ad sextam** an-

²³ N₁ Domini

²⁴ V₃ addit Capitulum de dominica.

²⁵ V₃ littera prima O rubra.

²⁶ V₃ ac

²⁷ N₁ N₂ V₂ V₃ omittit.

tiphona: *Dabit illi Dominus*. Psalmi: *In convertendo, Nisi Dominus, Beati omnes*. Capitulum: *Non secundum visionem*. Responsorium: *Diffusa est gratia*. Versiculus: *Adiuuabit eam Deus*. Orationes, ut supra. **Ad nonam** antiphona: *Ecce ancilla Domini*. Psalmi consueti. *Et percutiet terram*. Responsorium: *Adiuuabit eam Deus*. Versiculus: *Audi filia*. Orationes, ut supra. **In missa** officium: *Rorate caeli*. Epistola: *Egredietur virga*. Graduale: *Tollite portas*. Alleluia: *Propheta*. Prosa: *Mittit ad Virginem* vel *Salve porta*. Evangelium: *Missus est Gabriel*. Offertorium: *Ave Maria*. Præfatio consueta: *Et te in veneratione*. Communio: *Ecce Virgo*. **In secundis vesperis** antiphona sola: *Angelus ergo dixit Mariæ*. Psalmi: *Dixit Dominus, Laudate pueri, Lætatus sum, Nisi Dominus, Lauda Ierusalem*. Capitulum, ut supra, in matutinis. Responsorium: *Suscipe Verbum*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Specie tua et*. Antiphona: *Ne timeas Maria*. Magnificat. Require antiphonam in prima dominica Adventus Domini in secundis vesperis. Oratio: *Deus qui de beatæ Mariæ*. Suffragium: *Ecce Dominus veniet* cum versiculo et oratione. **In completorio** psalmi: *Memento Domine David, Ecce quam bonum, Ecce nunc*. Alleluia. Hymnus: *Fit porta Christi*, ut in æstate. Capitulum: *Ecce Virgo concipiet*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Ecce concipies et paries*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Orationes: *Gratiam tuam quæsumus, Sancti Spiritus, Perpetuum*, « Per Dominum ». **Notandum** est, quod quandocumque in Adventu de aliquo sancto primæ et secundæ vesperæ canuntur, tunc suffragia debent compleri in vesperis beatæ Virginis, tam de dominica, quam etiam de aliis consuetis. **Notandum** ulterius, quod omnibus diebus sabbatis per anni circulum secundum chorum Strigoniensem legitur homelia, sic tamen, quod in Adventu Domini feria sexta ante diem sabbati legitur antiphona *Angelus dixit Mariæ*, et psalmi quinque *Laudate*. Capitulum, hymnus et oratio propria, sed sabbato in matutinis, ut dixi, dicitur homelia, videlicet *Missus est Gabriel*, et ista homelia requiratur in quattuor temporibus ante Nativitatem Domini. **Item**: Eodem modo dicitur in æstate homelia *Loquente Iesu ad turbas*. **Item**: Simili modo de Resurrectione Domini legitur homelia *Stabant iuxta Crucem*. **Item**: Simili modo de Nativitate Domini legitur homelia *Pastores loquebantur ad invicem*, et hoc semper cum antiphonis, ad Magnificat, responsoriis, hymnis, capitulis et collectis in vesperis et²⁸ matutinis talibus homeliis prædictis ibi proprie convenientibus seu pertinentibus. **Item**: Sciendum, quod quandocumque simplices tres lectiones beatæ Virginis leguntur, tunc semper debet legi ante lectiones ista oratio: *Precibus et meritis sanctissimæ Dei Genitricis*,²⁹ sed quandocumque homelia legitur, tunc ante homeliam debet legi ista oratio: *Exaudi quæsumus Domine preces servorum tuorum*,³⁰ et hoc per totum annum. **Item**: Quandocumque *O decus* servatur, tunc in missa ecclesiæ Strigoniensis numquam debent legi plures orationes, quam de beata Virgine: *Concede nos*, et de

²⁸ V₃ addit in

²⁹ N₁ addit et cetera.

³⁰ N₁ addit et cetera.

Sancto Spiritu: *Deus qui corda fidelium*. **Item:** Credo numquam dicitur in missa beatæ Virginis, exceptis diebus suis propriis, quia tunc semper dicitur. **Item:** Strigoni quandocumque in magna ara Credo solet dici, sicut de apostolis et de aliis sanctis, tunc etiam in missa beatæ Virginis et etiam in omnibus missis votivis Credo dicitur semper.

DE SANCTA BARBARA VIRGINE **in primis vesperis** antiphona:³¹ *Veni electa mea*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Domine Deus meus*.³² Responsorium: *Regnum mundi*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Simile est regnum*. Magnificat. Oratio propria. Nullum suffragium. Benedicamus de virginibus. **Completorium** semper de tempore, ut supra. **In matutinis** per totum de virginibus, ut in libro. Lectiones propriæ, si habes, alias de communi virginum. Homelia: *Simile est regnum calorum decem virginibus*. Capitulum, ut supra. Alia, ut ibi. Suffragium de feria et de sancto Andrea, si non exspiravit, et de omnibus sanctis. Laudes: *Ecce prudens virgo* cum ceteris. **In missa** officium: *Loquebar*. Kyrie de virginibus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine, quarta de sancto Andrea, et de omnibus sanctis. Epistola et evangelium, ut in matutinis. Graduale: *Specie tua et pulchritudine*. Alleluia: *Egregia sponsa*. Prosa: *Exsultent filia*. Offertorium: *Offerentur regi*. Præfatio cottidiana. Communio: *Diffusa est gratia*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi de virginibus. Capitulum, ut supra. Oratio propria. Suffragium de feria, de sancto Andrea et de omnibus³³ sanctis. **Item: Nota**, quod quando de sanctis tenetur in Adventu, tunc suffragium de beata Virgine non fit, immo quando esset festum aliquod sollemne; tunc tantum de dominica fit suffragium, et de octava alicuius sancti, sed de omnibus sanctis dicitur in horis beatæ Virginis.³⁴

DE SANCTO NICOLAO EPISCOPO ET CONFESSORE antiphona: *Sancte Nicolae confessor*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus*.³⁵ Alia, ut in libro. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ, si habes. Homelia: *Homo quidam peregre*. Alia, ut in libro, per totum. Oratio propria. Suffragium de feria et de sancto Andrea, sed de omnibus sanctis dicitur in horis beatæ Virginis. **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. **In missa** officium: *Statuit*. Kyrie Cunctipotens. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Oratio sola. Graduale: *Ecce sacerdos magnus*. Alleluia proprium. Prosa: *Plebs fidelis*. Credo non dicitur. Offertorium: *Veritas mea et*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis**

³¹ **V**₃ *addit* Item: Si festum sanctæ Barbaræ venerit feria secunda, tunc fit suffragium tantum de eadem die dominico in secundis vesperis, extra hoc enim semper dicitur prima vespera, ut infra habes.

³² **V**₃ ... Capitulum: Qui gloriatur.

³³ **N**₁ omnibus (*littera u subversa*).

³⁴ **V**₃ *addit* Item: Versiculus ad suffragium feriæ in secundis vesperis semper dicitur Rorate cæli, sed in matutinis semper dicitur Vox clamantis in deserto.

³⁵ **V**₃ *addit* Hymnus: Iste confessor.

antiphonæ de laudibus. Psalmi de confessoribus. Responsorium: *Ex eius tumba*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona ad Magnificat propria. Oratio propria. Suffragium de feria et de sancto Andrea tantum. Oratio autem dicitur de octava sancti Andreae, et non diei, quia die crastina octava eiusdem tenetur. **Item:** Quandocumque festum sancti Nicolai ceciderit die dominico, tunc transponatur ad feriam quintam. In secundis autem vesperis diei dominicæ suffragium de beata Virgine, de sancto Andrea, quia cras octava eius erit, et de omnibus sanctis. **Item:** In secundis vesperis sanctorum in Adventu numquam prætermittendum est suffragium de feria et de omnibus sanctis.³⁶

OCTAVA SANCTI ANDREÆ invitorium: *Regem apostolorum Dominum*. Per totum de communi eorundem, sed ad tertium nocturnum antiphonæ propriæ, similiter responsoria propria, in die eiusdem, lectiones propriæ de octava. Homelia, ut supra, in die. Laudes similiter propriæ, videlicet: *Salve Crux*. Capitulum: *Corde creditur*. Hymnus: *Vos sacli*. Antiphona propria, ut supra. Psalmus: *Benedictus*. Oratio de octava, scilicet: *Protegat*. Suffragium de feria tantum.³⁷ **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. **In missa** officium, sicut in die. Credo dicitur. **In secundis vesperis** per totum, sicut in die. Oratio propria de octava. Suffragium de feria tantum.³⁸

DE CONCEPTIONE³⁹ VIRGINIS MARIE **in primis vesperis** antiphona: *Sancta Maria Virgo sola*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dominus possedit me*. Responsorium: *Solem iustitiæ*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Conceptio tua*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus Domino de beata Virgine, ut in æstate. **Nota:** Omnia dicuntur de Nativitate Virginis Mariæ, sed tamen nomen Nativitatis semper debet mutari in nomen Conceptionis. **In completorio** antiphona: *Cum iucunditate Conceptionem*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *Beatus homo qui audit me*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Adest namque Conceptio*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Adiuvet nos*. Alia: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** historia tota de Nativitate Virginis Mariæ præter lectiones proprias. Oratio sola. Suffragium de feria tantum.⁴⁰ Benedicamus, ut in vesperis. **Ad primam, tertiam, sextam,**⁴¹ **nonam** antiphonæ de laudibus. Responsoria: *Specie tua, Diffusa est, Adiuva bit eam*. Versiculus: *Audi filia*. **In missa** officium: *Gaudeamus omnes, de cuius Conceptione*. Kyrie de beata Virgine. Oratio sola. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Audi filia*. Alleluia: *Conceptio gloriosæ Virginis*. Prosa: *Stirpe Maria*. Evangelium: *Liber generationis*. Credo

³⁶ V₃ *omittit* et ... sanctis

³⁷ V₃ ... *Protegat*. Suffragia de feria et de omnibus sanctis.

³⁸ V₃ ... feria et de omnibus sanctis.

³⁹ V₃ Conceptionis

⁴⁰ V₃ *omittit* Suffragium ... tantum

⁴¹ N₁ ... primam, tertiam, sextam

dicitur. Offertorium: *Filia regum*. Præfatio: *Et te in Conceptione*. Communio: *Diffusa est gratia*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus, videlicet: *Conceptio gloriosæ* cum ceteris. Psalmi consueti. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Ad nutum Domini*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Quando concepta*. Magnificat. Oratio propria. Nullum suffragium. **Completorium**, ut in die, per totum.⁴²

DE SANCTO DAMASO⁴³ CONFESSORE **in primis vesperis** antiphona: *Sancte Damase⁴⁴ confessor*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Iste homo*. Magnificat. Oratio sola. Suffragium de feria perficitur in horis beatæ Virginis. **Completorium**, ut supra, in Adventu. **In matutinis** omnia de confessoribus, in communi. Lectiones etiam de communi: *Ad beati et sanctissimi patris nostri*. Homelia: *Vigilate*.⁴⁵ Laudes: *Ecce confessor magnus*. Hymnus: *Ad⁴⁶ sacrum*. Versiculus: *Os iusti*. Antiphona: *Euge serve*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria cum suffragio de feria.⁴⁷ **Ad horas** antiphonæ de laudibus. **In missa** officium: *Statuit*. Kyrie de confessoribus. Oratio propria,⁴⁸ de dominica et de omnibus sanctis. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Ecce sacerdos*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Antiphona ad Magnificat: *Sacerdos et pontifex*. Oratio propria. Suffragium de feria et de omnibus sanctis. Benedicamus de confessoribus. **Nota:** Si festum sanctæ Lucie venerit die dominico, tunc sabbato celebratur,⁴⁹ ne laudes feria secunda omittantur. **Nota:**⁵⁰ Si festum sanctæ Lucie venerit feria secunda, tunc die dominico in secundis vesperis de eadem fit suffragium tantum.⁵¹ Alias debet dici prima vespera de eadem, ut infra videbis.

DE SANCTA LUCIA **in primis vesperis** antiphona: *Veni electa mea*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Sapientia vincit*. Responsorium: *Grata facta est*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *In tua patientia*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de virginibus. **In matutinis** invitorium: *Regem virginum Dominum venite adoremus*. Alia omnia in communi virginum præter lectiones proprias. Homelia: *Simile est re-*

⁴² N₁ addit et cetera.

⁴³ V₃ Damasco

⁴⁴ V₃ Damasce

⁴⁵ V₃ ... Homelia: Homo quidam peregre.

⁴⁶ V₃ Id

⁴⁷ V₃ ... cum suffragiis de feria et de omnibus sanctis.

⁴⁸ V₃ addit vel de communi

⁴⁹ V₃ ... tunc postponetur ad feriam tertiam

⁵⁰ N₁ omittit.

⁵¹ V₃ addit post orationem beatæ Virginis.

gnum calorum. Tria ultima responsoria propria ad homeliam. Laudes propriae, videlicet: *Orante sancta Lucia* cum ceteris. Hymnus: *Iesu corona.* Versiculus: *Audi filia.* Antiphona propria ad Benedictus. Oratio propria. Suffragium de feria et de omnibus sanctis. **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. **In missa** officium: *Dilexisti iustitiam.* Kyrie de virginibus. Oratio propria, de dominica et de omnibus sanctis. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Dilexisti iustitiam.* Alleluia: *Egregia sponsa.* Prosa: *Exsultent filia.* Offertorium: *Offerentur* minus.⁵² Sanctus de virginibus. Communio: *Diffusa est.* **Item:** Diebus ferialibus in Adventu semper in missa canitur Alleluia, et per chorum prosa semper repetitur cauda Alleluia. Diebus autem dominicis semper dicitur *Mittit ad Virginem.* Præfatio cottidiana. Sed de beata Virgine: *Et te in veneratione,* ut in æstate. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de virginibus. Capitulum supra. Responsorium: *Lucia virgo.* Antiphona: *Soror mea Lucia.*⁵³ Magnificat. Oratio propria. Suffragium de feria et de omnibus sanctis.

IN DOMINICA TERTIA ADVENTUS DOMINI **ad vespas** antiphonæ, ut supra, in prima dominica. Capitulum: *Sic nos existimet.* Responsorium: *Suscipe Verbum.* Hymnus: *Conditor.* Versiculus: *Rorate cali.* Antiphona: *Ante me non est formatus.* Magnificat. Suffragium, ut supra, in prima dominica. **Ad completorium:** *Cum invocarem.* Hymnus: *Verbum supernum.* Versiculus: *Emitte Agnum.* Antiphona ad Nunc dimittis: *A diebus Ioannis Baptistæ,* require in Decollatione sancti Ioannis Baptistæ. Oratio: *Prope esto Domine.* Alia: *Deus qui illuminas,* et ista antiphona *A diebus Ioannis* dicitur usque ad vigiliam Nativitatis Domini. **In missa,** ut in libro, per totum. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Capitulum supra. Responsorium: *Ecce radix Iesse.* Hymnus: *Conditor.* Versiculus: *Rorate cali.* Antiphona propria. Magnificat. Suffragium de beata Virgine, de sancta Lucia, si est feria secunda, et de omnibus sanctis: *Ecce Dominus veniet.* **Nota:** De impositione laudum vide rubricam in libro breviarii, quia hic postposui propter breviterem.

FERIA QUARTA QUATTUOR TEMPORUM invitatorium: *Surgite vigilemus,* et, si laudes imponantur eadem die, tunc ad psalmos nocturnales tantum una antiphona dicitur, videlicet: *Domine Deus virtutum.* Psalmi feriales. Versiculus: *Timebunt gentes* cum aliis versiculis consuetis. Homelia: *Missus est Gabriel angelus.* Responsoria de dominica præcedenti, si adhuc illa duodecim responsoria non sunt incepta, quia inchoantur ante vigiliam Nativitatis quattuor diebus ita, quod finiantur ante vigiliam, quia vigilia habet propria responsoria.⁵⁴ **Item:** Si laudes imponuntur in quattuor temporibus, tunc⁵⁵ ad

⁵² N₁ minor

⁵³ V₂ V₃ *omittunt* Soror ... Lucia.

⁵⁴ V₃ *addit* Item: Quandocumque laudes anticipamus in tertiam hebdomadam, tunc lectiones dicuntur illius diei in tertia hebdomada, similiter responsoria et etiam antiphona ad Benedictus, ita tamen, quod solum laudes habes anticipare, et non antiphonam ad Benedictus, neque lectiones.

omnes horas de eisdem laudibus dicuntur; si vero laudes non⁵⁶ imponuntur, tunc antiphonæ feriales de psalterio dicuntur. Capitulum proprium. Hymnus: *Vox clara*. Versiculus: *Vox clamantis*. Antiphona: *Quomodo fiet istud*. Psalmus: *Benedictus*, et preces dicuntur more solito præter septem psalmos. **Item:** In secundis vesperis et completorio non dicuntur preces. **Item:** Septem psalmi numquam dicuntur post preces, nisi in diebus quadragesimalibus. Nec ad primam « Confiteor » dicitur. Oratio quattuor temporum et de dominica sub una conclusione. Suffragium de beata Virgine et de omnibus sanctis. Benedicamus Domino feriale.⁵⁷ **Item:** Horæ beatæ Virginis numquam omittuntur in quattuor temporibus, licet epistola et evangelium finiuntur de eadem, sed perleguntur, sicuti alias legebantur. **In missa** nigro colore utimur. Officium: *Rorate*. Kyrie eleison feriale, sicut in Quadragesima. « Oremus, Flectamus genua, Levate », tunc dicitur oratio. Prophetia. Graduale: *Tollite portas*. Tunc sequitur « Dominus vobiscum, Oremus », iam non dicitur « Flectamus », oratio eiusdem et de dominica et de omnibus sanctis. Epistola de eisdem quattuor temporibus. Deinde graduale: *Prope est Dominus*. Evangelium: *Missus est Gabriel*. Offertorium proprium, communio similiter. Sanctus defunctorum. Loco Ite missa dicitur Benedicamus Domino feriale. **In secundis vesperis** antiphona: *Dicite pusillanimes*⁵⁸ tantum, et hoc est verum, si laudes imposuisti⁵⁹ illo die; si autem non, tunc antiphonæ dicuntur de psalterio cum psalmis ferialibus. Capitulum de dominica, videlicet: *Sic nos existimet*. Responsorium: *Festina*. Hymnus: *Conditor alme*. Versiculus: *Rorate cali*. Antiphona de *O sapientia*, si est imposita; si autem non, de feria. Magnificat. Suffragia, ut supra, more solito. Benedicamus feriale. Preces non dicuntur. **Item:**

FERIA QUINTA officium: *Gaudete in Domino* per totum, vel alia dominica, quæ tunc occurret⁶⁰ more aliarum feriarum in Adventu.

FERIA SEXTA QUATTUOR TEMPORUM invitatorium: *Surgite vigilemus*. Antiphona ad psalmos: *Domine Deus virtutum*, et hoc est verum, si laudes imponunt septem historia; sin autem, tunc antiphona ferialis cum psalmis. Versiculus, ut alias. Homelia: *Exsurgens Maria*. Responsoria de dominica vel de illis duodecim responsoriis, si⁶¹ sint incepta. **Item:** Si vigilia sancti Thomæ apostoli venerit in eisdem quattuor temporibus, tunc homelia quattuor temporum completur in duabus lectionibus, et post secundam lectionem non dicitur « Tu autem », sed statim homelia vigiliæ sub una

⁵⁵ V₃ addit antiphonæ

⁵⁶ V₃ omittit.

⁵⁷ V₃ ferialis

⁵⁸ N₁ N₂ Pusillanimis

⁵⁹ V₃ impositi

⁶⁰ V₃ ... dominica est, tunc occurreret

⁶¹ V₃ omittit.

conclusionem ultimi responsorii,⁶² tandem laudes,⁶³ si hic habent locum; si autem non, tunc feriales laudes de psalterio cum psalmis. Antiphona ad Benedictus: *Ex quo facta est*. Preces dicuntur ad omnes horas præter septem psalmos. Orationes: prima de quattuor temporibus, secunda de vigilia, tertia de dominica sub una conclusione; quarta de beata Virgine, quinta de omnibus sanctis, et semper cum solitis antiphonis et versiculis. Benedicamus feriale. **In missa** officium: *Prope est Dominus*. Kyrie eleison, ut in Quadragesima. « Dominus vobiscum, Oremus » sine « Flectamus genua », quia⁶⁴ prophetia nulla dicitur.⁶⁵ Epistola et evangelium, ut in matutinis. Alia, ut in libro. Sanctus, sicut feria quarta. **In secundis vesperis** antiphonæ feriales cum psalmis ferialibus, vel si laudes impositæ sunt, tunc una antiphona tantum, videlicet: *Dicite pusillanimes*. Capitulum de dominica. Responsorium: *Festina*. Antiphona de feria, vel de *O sapientia* cum suffragiis consuetis. Preces non dicuntur nec in vesperis, nec in completorio. **Item:**

IN VIGILIA SANCTI THOMÆ EXTRA QUATTUOR TEMPORA, si laudes imponuntur, tunc invitatorium: *Præstolantes Redemptorem*. Antiphona ad nocturnum: *Domine Deus virtutum* tantum. Versiculus: *Timebunt gentes* cum aliis versiculis consuetis. Homelia: *Hæc mando*. Responsorium dicitur de *Clama*, si sunt inchoata. Antiphona ad Benedictus, sicut stat post laudes. Capitulum: *Beatus vir qui inventus*,⁶⁶ ut in vigilia apostolorum. Oratio: *Concede nobis quæsumus* cum oratione dominicali, sub una conclusione. Suffragia: *O Gabriel nuntius calorum, Ecce Dominus veniet*. Benedicamus feriale. **In missa:** *Ego autem* per totum. Kyrie eleison feriale. Oratio propria, de dominica et de omnibus sanctis. **Item:** Si festum sancti Thomæ apostoli venerit in sabbato quattuor temporum,⁶⁷ tunc de feria nihil dicitur, sed vesperæ canuntur de sancto Thoma sollemniter.

DE SANCTO THOMA APOSTOLO **in primis vesperis** antiphonæ: *Excelsus* per totum. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Iam non estis*. Responsorium: *Hoc est præceptum*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem*. Antiphona: *O Thoma Didyme*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, antiphona de *O sapientia*, nil plus. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. Benedicamus de apostolis. **In missa** officium: *Mihi autem*. Kyrie eleison de apostolis. Oratio sola, quod missa præsens de quattuor temporibus debet perfici, si sunt plures sacerdotes. Epistola: *Iam non estis*.

⁶² V₃ omittit et ... responsorii, addit autem pro eo et pro tertia homelia legitur homelia vigiliæ sancti Thomæ

⁶³ V₃ addit propriæ

⁶⁴ N₁ quod

⁶⁵ V₃ addit Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine, quarta de vigilia, quinta de omnibus sanctis.

⁶⁶ N₁ addit et cetera.

⁶⁷ N₁ N₂ temporibus

Graduale: *Nimis honorati*. Alleluia: *Non vos me*. Prosa: *Cali solem*. Evangelium: *Thomas unus de duodecim*.⁶⁸ Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Credo dicitur. Communio: *Mitte manum tuam*, require in dominica Quasi modo geniti. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* per totum. Capitulum supra. Responsorium: *Fuerunt sine*. Hymnus: *Exsultet cælum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona ad Magnificat: *Thomas qui dicitur Didymus*, require in octava Paschæ, feria secunda. Suffragium de *O sapientia*, non plus. **Item:** Si de quattuor temporibus agitur tantum in sabbato, et etiam laudes imponuntur, tunc invitorium: *Surgite vigilemus quia veniet rex*, et una antiphona tantum, videlicet *Domine Deus virtutum*, ad psalmos. Homelia: *Anno quintodecimo*. Responsoria de dominica vel de duodecim responsoriis vel *Clama in fortitudine*. Antiphona: *Nativitatem*, si autem laudes non imponuntur, tunc feriales laudes de psalterio dicuntur. Antiphona ad Benedictus propria, in loco. Preces dicuntur ad omnes horas præter vespertas et completorium, et sine septem psalmis. Oratio quattuor temporum et de dominica sub una conclusione. Suffragium de beata Virgine et de omnibus sanctis. Feriale Benedicamus.

SI VERO FESTUM SANCTI THOMÆ APOSTOLI FUERIT IN SABBATO, tunc in matutinis per totum de communi apostolorum. Lectiones propriæ. Homelia: *Thomas unus de duodecim*, et completur⁶⁹ sub duabus lectionibus, et post secundam lectionem non dicitur « Tu autem », sed statim iungitur homelia quattuor temporum⁷⁰ *Anno quintodecimo*. Laudes: *Hoc est præceptum*. Hymnus: *Vos sæcli*. Versiculus: *Annuntiaverunt*. Antiphona ad Benedictus: *Cum steteritis*⁷¹ de apostolis. Oratio sancti Thomæ sola, « Per Dominum ». Benedicamus de apostolis. Mox antiphonæ ad Benedictus de quattuor temporibus resumuntur, deinde preces more solito. Tunc orationes de quattuor temporibus et de dominica sub una conclusione, non plus. Benedicamus feriale. **Ad horas** antiphonæ de laudibus apostolorum. Orationes, ut in matutinis. Preces etiam perficiuntur in matutinis. **Item: In missa** quattuor temporum sabbato nigro colore utimur. Officium: *Veni et ostende*. Kyrie eleison, ut supra, feria quarta. Deinde dicitur « Oremus ». Diaconus: « Flectamus genua, Levate », si est in officio diaconatus, alias solus sacerdos dicit, tandem dicitur prophetia ita, quod ad quamlibet prophetiam dicitur « Oremus » tantum, et per diaconum dicitur semper « Flectamus genua, Levate »; post ultimam vero prophetiam, videlicet *Angelus Domini*, finis: « In fornace dicentes », statim incipitur canticum trium puerorum *Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum*. Finita illa, vertit se iam missam dicens: « Dominus vobiscum », chorus: « Et cum

⁶⁸ V₃ addit Finis evangelii: Beati qui non viderunt et crediderunt.

⁶⁹ V₃ completorium

⁷⁰ V₃ ... lectionem dicitur homelia quattuor temporum pro tertia homelia

⁷¹ V₃ steteris

spiritu tuo, Oremus », iam non debet dici « Flectamus⁷² genua, Levate⁷³ », oratio propria, secunda de dominica, tertia de omnibus sanctis. Finitis orationibus, canitur epistola, post hoc tractus *Qui regis Israel*. **Item:**

IN DOMINICA QUARTA ADVENTUS DOMINI **in primis vesperis** antiphonæ: *A diebus antiquis*, ut supra, in prima dominica. Capitulum: *Gaudete in Domino*. Responsorium: *Nascetur nobis*. Hymnus: *Conditor alme*. Versiculus: *Rorate*. Antiphona ad Magnificat de *O sapientia*. Oratio: *Excita Domine potentiam tuam*. Suffragia: *O virgo virginum, Ecce Dominus veniet*. Benedicamus, ut supra, in prima dominica Adventus. **In matutinis** invitatorium: *Vigilate animo in proximo est Dominus Deus noster*. Antiphona: *Hora est iam nos*. Psalmi: *Beatus vir*. Historia propria. Antiphonæ ad nocturnos, ut in prima dominica. Laudes propriæ. **Ad horas** antiphonæ, ut in prima dominica. **In missa** colore flaveo utimur. Officium: *Memento nostri* per totum, ut in libro. Alia, ut in prima dominica. **In secundis vesperis** antiphonæ⁷⁴ de laudibus: *Canite tuba*. Psalmi: *Dixit Dominus* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Egredietur virga* vel *Nascetur nobis*. Hymnus: *Conditor*. Versiculus: *Rorate celi*. Antiphona: *Ave Maria*. Oratio de dominica. Suffragia: *O Virgo virginum, Ecce Dominus veniet*. Benedicamus, ut in primis vesperis. **Item:**

IN⁷⁵ VIGILIA VIGILLÆ NATIVITATIS DOMINI semper istud responsum dicitur: *De illa occulta*, qualitercumque veniet. **Nota:** Si vigilia Nativitatis venerit die dominico, tunc vigilia celebratur hoc modo. **Primæ vesperæ** sabbato cantentur de dominica, videlicet: *A diebus antiquis* cum sequentibus, et cum responso *De illa occulta*. **In matutinis** autem invitatorium de vigilia; primæ duæ antiphonæ ad psalmos et sex lectiones et sex responsoria dicuntur de dominica; tertia antiphona cum homelia vigiliæ et tribus responsoriis, laudes, capitulum, collecta ac totum officium nocturnum et diurnum præter Alleluia in missa, quod cantatur de dominica, illa⁷⁶ omnia dicuntur de vigilia cum commemoratione de dominica in matutinis, in missa et in omnibus horis, ita tamen, quod illa, quæ deficiunt in vigilia, illa dicuntur omnia de dominica. **In missa** Credo dicitur. Præfatio cottidiana. Prosa: *Mittit ad Virginem*. Sanctus, ut in prima dominica. Kyrie eleison similiter. **Ad primam, tertiam, sextam et**⁷⁷ **nonam** dicuntur antiphonæ de laudibus.

⁷² N₁ Flectamus

⁷³ V₃ omittit.

⁷⁴ V₂ omittit, spatio congruenti relicto.

⁷⁵ V₃ omittit.

⁷⁶ V₃ alia

⁷⁷ V₃ omittit.

Sequitur de Nativitate, eiusdem vigiliæ.

IN VIGILIA NATIVITATIS DOMINI pro defunctis leguntur vigiliæ novem lectionum, et deinde de eis tacetur per octavam, una cum missa.⁷⁸ **Item:** In vigilia Nativitatis Domini quale capitulum dicitur ad matutinas, illud etiam dicitur una cum oratione ad primam et ad omnes horas, exceptis duobus capitulis signatis ad sextam et ad nonam, ut in libro breviari existunt, et in eadem vigilia nullum suffragium dicitur, nec Te Deum laudamus dicitur. **Item:** Isto die secundum opiniones quorundam horæ beatæ Virginis perleguntur, sed secundum quosdam non, ex quo homelia ista legitur: *Cum esset desponsata*. Sed Strigonis⁷⁹ hodie legitur de beata Virgine una cum secundis vesperis, sed per totam octavam non legitur. **Item:** In vigilia Nativitatis Domini **in missa** officium: *Hodie scietis*. Kyrie⁸⁰ eleison feriale. « Dominus vobiscum, Oremus », et dicitur: « Flectamus genua, Levate⁸¹ », oratio sola. Prophetia una, scilicet: *Propter Sion non tacebo*. Finita illa, statim incipitur epistola *Paulus servus Iesu Christi*. Graduale cum versu, ut in libro. Evangelium: *Cum esset desponsata Mater Iesu*. **In primis vesperis**

NATIVITATIS DOMINI antiphonæ: *Scitote* cum reliquis. Psalmi: omnia *Laudate*. **Item:** Antiphona *Gaude et latere* immediate canitur ante capitulum.⁸² Capitulum: *Fratres Paulus servus Iesu Christi*. Responsorium: *Iudæa et Ierusalem*. Hymnus: *Veni Redemptor*. Versiculus: *Tamquam sponsus*. Antiphona: *Cum esset*. Magnificat. Oratio: *Deus qui nos redemptionis*. Alii dicunt: *Deus qui salutis*.⁸³ Benedicamus Magnæ Deus. **In completorio:** *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem* cum sequentibus. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *Paradisi porta*. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Antiphona: *Completi sunt dies Mariæ*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Famulorum tuorum* vel *Deus qui nos redemptionis*.⁸⁴ Alia: *Deus qui illu-*

⁷⁸ **V**₃ *addit* Invitatorium: *Hodie scietis*. Antiphona: *Levate capita vestra*. Psalmi feriales. Homelia: *Cum esset desponsata*. *Te Deum laudamus* non dicitur. Capitulum: *Propter Sion*. Laudes propriæ. Antiphona propria ad *Benedictus*. Oratio: *Deus qui nos*, sola. Ad primam: *Iam lucis orto*. Antiphona: *Iudæa et Ierusalem*. Psalmi: *Deus in nomine* cum ceteris. Capitulum: *Propter Sion*. Responsorium: *Christe Fili Dei, Qui venturus es*. Versiculus: *Hodie sanctæ*. Oratio: *Deus qui nos redemptionis*. Alia: *Domine sancte Pater*. Ad tertiam antiphona: *Hodie scietis*. Capitulum: *Propter Sion*. Responsorium: *Hodie scietis*. Ad sextam antiphona: *Crastina die*. Capitulum: *Videbunt gentes*. Responsorium: *Iniquitas terræ delebitur*. Ad nonam antiphona: *Crastina die erit vobis salus*. Capitulum: *Non vocaberis ultra*. Responsorium: *Expectetur sicut pluvia*. Versiculus: *Crastina die*.

⁷⁹ **N**₁ **N**₂ **V**₂ Strigonis

⁸⁰ **V**₃ Ryrie

⁸¹ **V**₃ *omittit*.

⁸² **V**₃ apitulum

⁸³ **V**₃ *omittit* Alii ... salutis

⁸⁴ **V**₃ *omittit* vel ... redemptionis

minas. Benedicamus feriale, sicuti⁸⁵ alias. **In matutinis** invitatorium: *Christus natus est nobis*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Alia per totum, ut in libro. Lectiones propriae. Benedictiones dicuntur de beata Virgine. Homeliae dicuntur tres, ut in libro. Finito ultimo responsorio, incipitur evangelium *Liber generationis Iesu Christi*.⁸⁶ Finito Te Deum, incipitur **missa in galli cantu**: *Dominus dixit ad me*. Kyrie de beata Virgine, ut in aetate cum suo Et in terra, « Spiritus et alme ». ⁸⁷ Oratio sola. Prophetia, epistola et evangelium, ut in libro missalis. Similiter Credo dicitur per totam octavam. Praefatio in omnibus missis et per totam octavam praeter diem sancti Ioannis: *Quia per incarnati Verbi*. **Item**: Ante communionem incipiuntur laudes. Capitulum et hymnus non dicuntur. Finitis laudibus, incipitur communio. Loco Ite missa est dicitur Benedicamus Domino de beata Virgine. **Item**: Benedictiones dicantur in omnibus missis. **Missae in aurora**: *Lux fulgebit*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria. Alia de sancta Anastasia. Cetera, ut in libro. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*. Conclusio hymnorum in die **ad horas**: « Enixa est puerpera » cum ceteris, in fine « Gloria tibi Domine qui natus es de Virgine ». ⁸⁸ Antiphona: *Lux orta est solum in die*. Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum ceteris, *Confitemini*, *Laudate Dominum omnes gentes*. Capitulum: *Populus gentium*. Responsorium: *Iesu Christe*, versus: *Qui natus es de Virgine Maria*. Versiculus: *Verbum caro factum est*. Oratio: *Da nobis quæsumus omnipotens Deus ut qui nova*. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt iusti in gloria*. **Item**: Quando de Nativitate agitur, tunc ad horas conclusio hymnorum: « Gloria tibi Domine », sed quando de sanctis agitur, tunc conclusio hymnorum: « Summo Parenti ». **Ad tertiam, sextam, nonam**, ut in libro. **Item**: Diebus sequentibus ad horas antiphonæ de laudibus, sed ad primam semper antiphona: *Quem vidistis pastores*. Capitulum semper, sive de Nativitate, sive de aliis dicitur: *Populus gentium*. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei vivi miserere nobis*, versus: *Qui natus es de Virgine*. Versiculus: *Verbum caro*. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut natus hodie*. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt* et cetera. **In summa missa** prius ad processionem Asperges me, ut moris est, cum versiculo et oratione, ut in libro. Responsorium: *Verbum caro*. **Sequitur introitus** *Puer natus est nobis*. Kyrie eleison Fons bonitatis vel Magnæ Deus. Oratio sola. Prophetia sola dicitur. Epistola: *Multifarie*. Graduale: *Viderunt omnes*. Alleluia: *Dies sanctificatus*. Prosa: *Grates nunc omnes*, et hæc prosa per totam octavam canitur seu legitur, tam in missis diei, quam etiam de sanctis inter octavas occurrentes, sed in octavis eorundem sanctorum canuntur⁸⁹ propriae prosæ. Evangelium: *In principio erat Verbum*. Credo per totam octavam canitur. « Com-

⁸⁵ V₃ ... Benedicamus ferialis, sicut

⁸⁶ N₁ addit et cetera.

⁸⁷ N₁ addit et cetera.

⁸⁸ N₁ addit et cetera.

⁸⁹ N₁ N₂ canunt

municantes » proprium. Offertorium: *Tui sunt*. Communio: *Viderunt omnes*. **Item:** Pro missa beatæ Virginis cottidiana usque octavam sancti Stephani canitur *Puer natus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Tecum principium* cum ceteris. Psalmi: *Dixit Dominus, Confitebor, Beatus vir, De profundis, Memento Domine*. Capitulum: *Multifarie*. Responsorium: *Verbum caro*. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Speciosus forma*. Antiphona: *Hodie Christus natus*. Oratio sola, et dicitur « Amen ». Mox incipitur responsum *Lapides torrentes*. Hymnus: *Stephano primo martyri* cum *Fulget dies*, si placet. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Ave protomartyr Stephane*. Magnificat. Oratio: *Da nobis quæsumus*. Loco Benedicamus canitur *Puer natus*, si vis. Deinde Deo dicamus gratias canitur ad notas Magnæ Deus. **In completorio:** *Alleluia*. Psalmi:⁹⁰ *Cum invocarem*. Hymnus: *Corde natus*. Capitulum: *Populus gentium*. Versiculus: *Verbum caro*. Antiphona: *Ecce de quo Ioannes*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut natus hodie*. Alia: *Deus qui illuminas*.⁹¹

DE SANCTO STEPHANO PROTOMARTYRE **in matutinis** invitorium: *Regem protomartyris*.⁹² Antiphonæ, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Ecce ego mitto ad vos*. Laudes propriæ. Capitulum: *Stephanus plenus gratia*. Hymnus: *Hic primus*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona: *Patefactæ sunt*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus. **Item:** Hic legantur de Nativitate tres lectiones. **Prima** dicitur semper de Nativitate. Antiphona: *Quem vidistis* omni die usque Circumcisionem. Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum ceteris. Sed **ad tertiam, sextam, nonam** antiphonæ de laudibus sancti Stephani. Oratio, ut in matutinis.⁹³ **In missa** officium: *Etenim sederunt principes*. Kyrie eleison Magnæ Deus cum suo Et in terra. Oratio propria, secunda de Nativitate, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut in matutinis.⁹⁴ Graduale: *Sederunt principes*. Alleluia: *Video celos apertos*. Prosa: *Grates nunc*. Credo dicitur. Offertorium: *Elegerunt*. Sanctus sollemne. Præfatio: *Quia per incarnati*. « Communicantes » per totam octavam dicitur, quidam autem dicunt solum in die sancto, iuxta⁹⁵ illud metrum:

In Pascha, Pentecostæ. « Com. » dicitur octo diebus,
Solo vero die Nat., Epi. quoque dicitur Ascen.⁹⁶

⁹⁰ V₂ psalmus

⁹¹ N₁ addit et cetera.

⁹² N₁ addit et cetera.

⁹³ V₃ addit Asperges me. Ad processionem responsum: *Verbum caro*. Versiculus: *Notum fecit Dominus*. Oratio: *Concede quæsumus omnipotens Deus*. Suffragium: *Lapidabant Iudæi Stephanum*. Oratio propria. In redeundo canitur hymnus *A solis*. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut natus hodie*. Postea sequitur introitus.

⁹⁴ V₃ Nativitate

⁹⁵ N₁ iuxta

⁹⁶ V₃ omittit quidam ... Ascen.

Communio: *Videō cælos apertos*. **In secundis vesperis** prius perficitur vespera de Nativitate. Antiphonæ: *Tecum principium* cum sequentibus, ut in die sancto, per totum. Tandem per chorum sollemnizatur alia secunda vespera de sancto Stephano. Antiphonæ: *Iucundus homo* cum sequentibus. Psalmi de uno martyre. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Patefactæ sunt*. Hymnus: *Stephano primo martyri*.⁹⁷ Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Intuens in cælum*. Magnificat. Oratio sola: *Da nobis quæsumus Domine imitari quod colimus*, et dicitur « Amen ». Mox incipitur responsum de sancto Ioanne: *In medio ecclesie*. Hymnus: *De Patre Verbum prodiens* cum *Fulget dies*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Valde honorandus*. Magnificat. Oratio sola, videlicet: *Ecclesiam tuam*. Loco Benedicamus dicitur *Puer natus*, si vis, usque ad octavam sancti Stephani, et hic Deo dicamus gratias canitur de apostolis. **Completorium**, ut supra, in die Nativitatis Domini, per totum.

DE SANCTO IOANNE **in matutinis** invitorium: *Crucifixum regem*.⁹⁸ Antiphonæ, responsoria, ut in libro. Versiculi de apostolis. Lectiones propriæ. Homelia: *Dixit Iesus Petro sequere me*. Laudes propriæ. Capitulum: *Qui timet Deum*. Hymnus: *Ascendens Crucis arborem*. Versiculus: *Annuntiaverunt opera Dei*. Antiphona: *Iste est Ioannes*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio, ut in vesperis. Suffragium de sancto Stephano tantum.⁹⁹ Benedicamus canitur de apostolis. **Prima**, ut supra, de Nativitate. Hymnus: *Iam lucis*, conclusio: « Gloria tibi Domine qui natus ». **Ad tertiam, sextam, nonam** antiphonæ de laudibus sancti Ioannis. Conclusio: « Summo¹⁰⁰ Parenti », ut supra, semper de sanctis per octavam occurrentibus. Capitula propria. **In missa** officium:¹⁰¹ *In medio ecclesia*. Kyrie eleison¹⁰² de apostolis. Oratio diei, secunda de Nativitate, tertia de sancto Stephano. Epistola et evangelium, ut in matutinis. Graduale: *Exiit sermo*. Alleluia: *Hic est discipulus*. Prosa: *Grates nunc omnes*. Credo dicitur. Offertorium: *Iustus ut palma*. Præfatio de apostolis. Sanctus angelicum. Communio: *Exiit sermo*. **In secundis vesperis** prius secunda vespera de Nativitate perficitur. Antiphonæ: *Tecum principium*, ut in die sancto. Suffragium de sancto Stephano tantum. Tandem alia secunda vespera sollemnizatur per chorum, videlicet de sancto Ioanne. Antiphonæ: *Iuravit Dominus* cum ceteris. Psalmi de apostolis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Diligebat autem Iesus*. Hymnus: *De Patre Verbum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Iste est Ioannes*. Magnificat. Oratio propria, et dicitur « Amen ». Mox incipitur antiphona *Sinite parvulos venire ad me*. Finita illa, responsum: *Centum quadraginta* sine « Gloria Patri », si vero die dominico venerit, tunc cum « Gloria Patri », et hymnus *Salvete flores* canitur cum

⁹⁷ N₁ N₂ martyre

⁹⁸ N₁ addit et cetera.

⁹⁹ V₃ omittit, addit autem pro eo dicitur in matutinis Nativitatis Domini.

¹⁰⁰ V₃ Summa

¹⁰¹ V₃ addit Fit processio, sicut in die sancti Stephani.

¹⁰² V₂ V₃ Hymnus

Fulget dies, si vis. Versiculus: *Laetamini in Domino*. Antiphona: *Istorum est enim regnum*. Magnificat. Oratio: *Deus cuius hodierna die*. Loco Benedicamus poteris cantare *Puer natus*. Deo dicamus Cunctipotens. **Completorium** unum, ut supra, in die.

DE INNOCENTIBUS **in matutinis** per totum, ut in libro, sed « Gloria Patri » non dicitur ad invitorium nec ad responsoria, sed si venerit die dominico, tunc dicuntur. Lectiones propriae. Homelia: *Angelus Domini apparuit in somnis Ioseph*. Laudes propriae. Capitulum: *Vidi supra montem*. Hymnus: *O barbarorum*¹⁰³ *spectaculum*. Versiculus:¹⁰⁴ *Iustorum anima*. Antiphona: *Hi sunt qui*¹⁰⁵ *cum mulieribus*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio diei. Suffragium de sancto Stephano et de sancto Ioanne tantum.¹⁰⁶ Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Ex ore infantium* sine « Gloria Patri », nisi fuerit dies dominicus, quia tunc dicitur « Gloria Patri ». Kyrie Cunctipotens. Oratio propria, secunda de Nativitate, tertia de beata Virgine, quarta de sancto Stephano, quinta de sancto Ioanne. Graduale: *Anima nostra*. Alleluia non dicitur, nisi fuerit dies dominicus, sed dicitur *Laus tibi Christe*. Credo dicitur per totam octavam. Prosa: *Grates nunc omnes*. Offertorium: *Anima nostra*. Praefatio de Nativitate semper. Communio: *Vox in Rama*.¹⁰⁷ **In secundis vespis** prius dicitur vespera de Nativitate, ut supra, *Tecum principium* more suo. Suffragium de sancto Stephano et de sancto Ioanne tantum. Tandem alia secunda vespera sollempnizatur per chorum de Innocentibus. Antiphona de laudibus: *Herodes iratus*¹⁰⁸ cum reliquis. Psalmi de martyribus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Centum quadraginta*. Hymnus: *Salvete flores*. Versiculus: *Laetamini*. Antiphona: *Hi sunt qui venerunt ex magna*. Magnificat. Oratio propria, et dicitur « Amen ». Mox incipitur responsum *Iacet granum*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus:¹⁰⁹ *Gloria et honore*. Antiphona: *Felix locus*. Magnificat. Oratio: *Deus pro cuius Ecclesia*, « Per Dominum ». Loco Benedicamus dicitur *Puer natus*, si vis. **Completorium**, ut supra, de Nativitate. **Item:** Festum Innocentum quandocumque veniet feria secunda, et in primis vespis eorundem die dominico ad responsum non¹¹⁰ dicitur « Gloria Patri », quia vespera illa pertinet ad diem sequentem; quidam autem legunt « Gloria Patri » propter diem dominicum, sed tantum prout dominis meis de capitulo pro tunc videbatur, non debet legi « Gloria ». ¹¹¹ **Item:** Adhuc in die Innocentum Te Deum laudamus non dicitur, nec Gloria in excelsis, nec Alleluia, nec Ite missa est, sed loco

¹⁰³ *Del.*

¹⁰⁴ **N**₁ *omittit.*

¹⁰⁵ **N**₁ *qni (littera u subversa).*

¹⁰⁶ **V**₃ *omittit.*

¹⁰⁷ **V**₃ *addit* Loco Ite missa est dicitur Benedicamus Domino, et chorus respondet Deo gratias.

¹⁰⁸ *Coni. Edd. natus*

¹⁰⁹ **V**₃ *omittit.*

¹¹⁰ **V**₃ *omittit.*

¹¹¹ **V**₃ *omittit* quia ... Gloria

eius dicitur Benedicamus Domino; sed si festum Innocentum venerit die dominico, tunc etiam prædicta dicuntur. **Item:** In octava eorundem non dicitur Credo. **Item:** Alia omnia prædicta dicuntur in octava, quæ in festo eorundem non dicebantur.

DE SANCTO THOMA MARTYRE **in matutinis** per totum de historia propria. Lectiones propriæ. Homelia: *Ego sum pastor bonus*, require in dominica Misericordia Domini post Pascha. Capitulum: *Omnis pontifex*. Hymnus: *Martyr Dei*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona: *Opem nobis o Thoma porrige*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio diei. Suffragia de sanctis Stephano, Ioanne, Innocentum. « Per Dominum ». ¹¹² Loco Benedicamus dicitur *Puer natus*, si vis, ut supra. **Prima** una, ut supra. **Ad tertiam, sextam, nonam** antiphonæ de laudibus propriis sancti Thomæ. **In missa** officium: *Lætabitur iustus*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria, secunda de Nativitate, tertia de sancto Stephano, quarta de sancto Ioanne, quinta de Innocentibus. Epistola: *Omnis pontifex*. Graduale: *Posuisti*. Alleluia: *Ego sum pastor bonus*, require in dominica tertia in Pascha. Prosa: *Grates nunc omnes*. Evangelium: ¹¹³ *Ego sum pastor bonus*, ut supra. Credo dicitur. Offertorium: *Gloria et honore*. Præfatio semper de Nativitate. Communio: *Ego sum pastor bonus*. **In secundis vespere** prius canitur vespera de sancto Thoma. Antiphonæ propriæ de laudibus. Psalmi de uno martyre. Capitulum, ut supra. Responsorium ultimum ante laudes. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Salve Thoma virga iustitia*. Magnificat. Oratio diei. Suffragia de sanctis Stephano, Ioanne, Innocentum. « Per Dominum ». Benedicamus Cunctipotens. ¹¹⁴

DOMINICA INTER OCTAVAS NATIVITATIS DOMINI antiphonæ: *Tecum principium*. Capitulum: *Quanto tempore*. Responsorium: *In principio erat Verbum*. Hymnus: *A solis ortus*, ultimus ¹¹⁵ versus: « Gloria tibi Domine qui natus es ». Versiculus: *Speciosus forma*. Antiphona: *O regem cali*. Magnificat. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus dirige*. Suffragium de Nativitate *Nato Domino* et beata Virgine *Maria intacta* cum suis versiculis et orationibus, et nihil plus. **Completorium**, ut supra. **In matutinis** per totum, ut in libro. Lectiones propriæ. Homelia: *Erat Ioseph et Maria*. Laudes: *Quem vidistis* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Corde natus*. Versiculus: *Verbum caro*. Antiphona: *Dum medium silentium*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio, ut in vespere. Suffragium de Nativitate: *Nato Domino*, de beata Virgine: *Glorificamus te*, de sanctis Stephano, Ioanne, Innocentibus. « Per Dominum ». Hic iam de Nativitate nihil legitur, sicut aliis diebus

¹¹² V₃ omittit Suffragia ... Dominum, addit autem pro eo tantum.

¹¹³ N₁ N₂ V₂ Homelia

¹¹⁴ V₃ addit Item: Dominica inter octavas Nativitatis Domini semper celebratur secundo die sancti Thomæ martyris, quandocumque veniat festum Nativitatis Domini, et durat usque Epiphaniam Domini. Itaque semper suffragatur cum eadem, et exspirabit in vigilia Epiphaniæ Domini in nona. Item: Benedictiones dicuntur de beata Virgine.

¹¹⁵ N₂ V₂ V₃ omittunt.

legebatur.¹¹⁶ **Ad primam, tertiam, sextam, nonam** antiphonæ de laudibus. Capitulum proprium. Responsoria: *Speciosus forma, Notum fecit Dominus, Benedictus qui venit*. Versiculus: *Verbum caro*.¹¹⁷ **In missa** officium: *Dum medium* per totum, vide in libro. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio propria, secunda de Nativitate, tertia de sancto Stephano, quarta de sancto Ioanne, quinta de Innocentibus.¹¹⁸ Graduale: *Speciosus forma*. Alleluia: *Dominus regnavit*. Prosa: *Grates nunc omnes*. Evangelium supra. Præfatio: *Quia per incarnati Verbi*. Credo dicitur. Alia vide in libro.¹¹⁹ **In secundis vesperis** prius perficitur vespera de Nativitate *Tecum principium*. Psalmi: *Dixit Dominus*, ut supra. Capitulum: *Quanto tempore*. Responsorium: *In principio*. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Speciosus forma*. Antiphona: *Omnipotens sermo tuus*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia: *Nato Domino, Maria intacta*, de sancto Stephano, Ioanne, Innocentibus et cetera.

DE SANCTO SILVESTRO PAPA antiphona: *Sancte Silvester confessor*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Plures facti sunt*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Iste homo*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens.¹²⁰ **Completorium** de Nativitate, ut supra. **In matutinis** invitatorium: *Regem confessorum Dominum*. Alia omnia, ut in communi de confessoribus et pontificibus. Lectiones propriæ. Homelia: *Vigilate*. Laudes de confessoribus. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Ad sacrum cuius*. Versiculus: *Os iusti* vel *Inveni David*, et melius.¹²¹ Antiphona: *Euge serve*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio diei. Suffragium de dominica, de sanctis Stephano, Ioanne, Innocentibus. « Per Dominum ». Benedicamus Domino Cunctipotens vel de confessoribus.¹²² **Item:** De Nativitate tres hic leguntur lectiones. Suffragium de beata Virgine. **Prima** una. Antiphona: *Quem vidistis*. **Ad tertiam, sextam, nonam** antiphonæ de laudibus. Capitulum proprium. **In missa** officium: *Sacerdotes tui Domine*. Kyrie Cunctipotens. Oratio diei, secunda de dominica, tertia de Nativitate, quarta de beata Virgine, quinta de sancto Stephano, sexta de sancto Ioanne, septima de Innocentibus. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Ecce sacerdos magnus* vel *Iuravit Dominus*. Alleluia: *Elegit te Dominus*. Credo dicitur propter octavam. Offertorium: *Inveni David*. Præfatio: *Quia per incarnati Verbi*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** prius de sancto Silvestro secundæ vesperæ perfici-

¹¹⁶ **V**₃ *addit* sed solum unum matutinum.

¹¹⁷ **N**₁ *addit* et cetera.

¹¹⁸ **V**₃ *omittit* de sancto Stephano ... Innocentibus, *addit autem pro eo* de beata Virgine

¹¹⁹ **V**₃ *addit* Item: Si ista dominica venerit die dominico, tunc responsum ad processionem dicitur In principio, sed si celebratur post diem dominicum, tunc die dominico responsum ad processionem dicitur Verbum caro.

¹²⁰ **V**₃ Puer natus

¹²¹ **V**₃ *omittit* vel ... melius

¹²² **V**₃ *omittit* vel ... confessoribus

untur, ut in communi: *Ecce sacerdos magnus* cum ceteris. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancto Stephano, de sancto Ioanne, de Innocentibus. Benedicamus Cunctipotens. Tandem primæ vesperæ de Circumcisione sollempnizantur per chorum, et cetera.

DE CIRCUMCISIONE DOMINI antiphonæ: *Tecum principium* cum ceteris antiphonis et psalmis, ut supra. Capitulum: *Carissime apparuit benignitas*. Responsorium: *Confirmatum est cor Virginis*, require in dominica proxima. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Magnum hereditatis mysterium*. Magnificat. Oratio: *Deus qui salutis*, nil plus. Loco Benedicamus canitur *Puer natus*, si vis. Deo dicamus Magnæ Deus. **In completorio:** *Alleluia. Cum invocarem*. Hymnus: *Corde natus*. Capitulum: *Virgo Verbo*. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Antiphona:¹²³ *Nesciens Mater*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus qui salutis*. Alia: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** invitorium: *Christus natus est* et cetera per totum, ut in libro. Lectiones propriæ. Responsorium, ut ibidem sunt signata. Laudes propriæ. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Corde natus*. Versiculus: *Gaude Maria*. Antiphona propria ad Benedictus. Oratio sola, ut supra. **Ad primam** antiphona: *O admirabile*. Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum ceteris. Capitulum: *Virgo Verbo*. Responsorium: *Iesu Christe, Qui natus es de Virgine Maria*. Versiculus: *Gaude Maria*. Oratio: *Deus qui salutis*. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria*. **Ad tertiam** antiphona: *Quando natus es*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Apparuit benignitas*. Responsorium: *Speciosa facta es*. Versiculus: *Dignare me laudare*. Oratio: *Deus qui salutis*. **Ad sextam** antiphona: *Rubum quem viderat*. Capitulum: *Per lavacrum regenerationis*. Responsorium: *Dignare me laudare te*. Versiculus: *Elegit eam Dominus*. Oratio: *Deus qui salutis*. **Ad nonam** antiphona: *Ecce Maria genuit*. Capitulum: *Ut iustificati gratia*. Responsorium: *Elegit eam Dominus*. Versiculus: *Gaude Maria*. Oratio: *Deus qui salutis*. **In missa:** Asperges¹²⁴ me sollempniter. Versiculus: *Ostende nobis*. Oratio: *Præsta quæsumus nobis Domine per hanc sanctificatæ¹²⁵ aquæ*. Responsorium in processione: *Verbum caro*. **Sequitur introitus** *Puer natus*. Kyrie eleison Magnæ Deus. Oratio sola.¹²⁶ Epistola: *Apparuit benignitas*. Evangelium: *Cum consummati essent*. Alia, ut in die sancto. Prosa: *Eia recolamus*.¹²⁷ Præfatio: *Quia per incarnati*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *O admirabile*. Psalmi: *Dixit*. Capitulum supra. Responsorium: *Verbum caro*. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Qui de terra est*. Magnificat. Suffragium de sancto Stephano tantum. Antiphona: *Sepelierunt Stephanum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Oratio:

¹²³ V₃ ... Versiculus: Gaude Maria Virgo.

¹²⁴ V₃ Aspergas

¹²⁵ V₂ V₃ sanctitatem

¹²⁶ V₃ addit Deus qui salutis.

¹²⁷ V₃ ... Prosa: Grates nunc.

*Omnipotens sempiternae Deus qui primitias martyrum,*¹²⁸ non plus. Loco Benedicamus canitur *Puer natus*, si vis. Deo dicamus Magnae Deus. **In completorio:** *Alleluia. Cum invocarem.* Capitulum: *Virgo Verbo.* Hymnus: *Corde natus.* Versiculus: *Gaude Maria.* Antiphona: *Virgo Dei Genitrix quem totus*¹²⁹ *non capit orbis* et cetera, ut in libro. Psalmus:¹³⁰ *Nunc dimittis.* Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut natus hodie Salvator.*¹³¹

OCTAVA SANCTI STEPHANI PROTOMARTYRIS **in matutinis** invitorium: *Regem martyrum Dominum venite adoremus*, ita, quod sex antiphonæ et sex responsoria dicantur¹³² de uno martyre in communi. Lectiones de octava eiusdem sancti Stephani. Ultimæ tres antiphonæ et homelia cum tribus responsoriis propriis, ut supra, in die. Laudes, capitulum, hymnus, versiculus, antiphona ad Benedictus similiter, ut in die. Oratio, ut in vesperis. Suffragium de dominica, de sancto Ioanne et de Innocentibus. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis.* Conclusio hymnorum: « Summo Parenti ». Antiphonæ ad horas semper de laudibus propriis. Capitulum: *Populus gentium* semper usque diem Epiphaniæ Domini. Responsorium: *Christe Fili Dei, Qui natus es de Virgine Maria.* Versiculus: *Verbum caro.* Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut natus Salvator.* Alia: *Domine sancte Pater.* Hæc oratio *Præsta quæsumus* legitur etiam de beata Virgine. **In missa officium:** *Etenim sederunt.* Kyrie eleison Lætabundus. Oratio: *Deus qui primitias*, secunda de dominica, tertia de beata Virgine, quarta de sancto Ioanne, quinta de Innocentibus, nil plus. Epistola et evangelium, ut in die. Prosa: *Hanc concordii.* Præfatio: *Quia per incarnati Verbi.* Credo non dicitur. **Hodie in matutinis** in octava sancti Stephani

DE BEATA VIRGINE incipiuntur horæ cum tribus primis lectionibus usque Purificationem modo infrascripto. **In matutinis** invitorium: *Christus natus est.* Antiphona: *Dominus dixit ad me.* Psalmi: *Quare fremuerunt, Cæli enarrant, Domini est terra*, quia in choro leguntur sub una antiphona tantum; sed tamen qui volunt, possunt sub tribus antiphonis legere, videlicet *Dominus dixit ad me, In sole posuit, Elevamini portæ*, et melius. Versiculus: *Speciosus forma.* « Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison ». « Pater noster ». « Ave Maria ». *Precibus et meritis sanctissimæ.* Lectiones: *Natus est nobis fratres carissimi.* Responsoria: *Sancta et immaculata, Beata es Virgo, Nesciens Mater.* Te Deum laudamus non dicitur in choro. Versiculus: *Notum fecit Dominus.* Laudes¹³³ sub una antiphona tantum: *O admirabile commercium.* Psalmi: *Dominus regnavit* cum ceteris.

¹²⁸ N₁ N₂ nostrum

¹²⁹ N₁ totum

¹³⁰ V₃ *omittit* Antiphona ... Psalmus

¹³¹ N₁ *addit* et cetera.

¹³² N₁ dicuntur

¹³³ V₁ V₂ L V₃ Lauda

Capitulum: *Apparuit benignitas*. Hymnus: *O beatus partus ille* usque¹³⁴ finem. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Antiphona: *Glorificamus te Dei Genitrix*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Deus qui salutis*. Suffragium: *Nato Domino*. Versiculus: *Verbum caro*. Oratio: *Concede quasumus omnipotens Deus ut nos Unigeniti*. Benedicamus Domino, « Deo gratias ». **Ad primam** hymnus: *Enixa est puerpera* usque¹³⁵ finem, conclusio: « Gloria tibi Domine qui natus es¹³⁶ de Virgine ». Antiphona: *O admirabile commercium*. Psalmi: *Ad Dominum cum ceteris*. Capitulum: *Virgo Verbo concepit*. Responsorium: *Adiuva nos quasumus tuis piis precibus*, versus: *Oraculum vitæ æternæ*. Versiculus: *Verbum caro*. Orationes: *Præsta quasumus omnipotens Deus ut natus Salvator, Sancti Spiritus quasumus Domine, Perpetuum nobis*. Preces: *Exsultabunt sancti*. **Ad tertiam, sextam,**¹³⁷ **nonam** hymnus: *Enixa est* supra. Antiphonæ de laudibus: *O admirabile*. Capitulum: *Apparuit benignitas* cum aliis orationibus, ut in matutinis. **In missa** officium: *Vultum tuum* omni die usque Purificationem Mariæ, etiam in die Epiphaniarum Domini. Kyrie eleison Lætabundus. Oratio: *Deus qui salutis*, secunda de dominica, si est, tertia de Nativitate vel post orationem beatæ Virginis de dominica et de Epiphania. Graduale: *Diffusa est*. Alleluia: *Post partum*. Prosa: *Lætabundus*. Evangelium, ut supra. Credo non dicitur. Offertorium: *Offerentur*. Præfatio: *Quia per incarnati* usque Purificationem Mariæ. Communio: *Beata viscera*. **Item:** Credo numquam dicitur in missa beatæ Virginis, nisi in festivitibus eorundem et eiusdem, quodcumque in magno altari, hoc est in missa diei Credo solet dici, tunc etiam in missa beatæ Virginis semper dicitur. **In secundis vesperis** antiphona: *O admirabile* sub hac una antiphona tantum. Psalmi: *Dixit Dominus, Laudate pueri, Lætatus sum, Nisi Dominus, Lauda Ierusalem*. Capitulum: *Carissimi apparuit benignitas*. Responsorium: *Nesciens Mater*. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Maria intacta*. Magnificat. Oratio: *Deus qui salutis*. Suffragium de Nativitate. Antiphona: *Nato Domino*. Versiculus: *Verbum caro*. Oratio: *Concede quasumus omnipotens Deus ut nos*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **Ad completorium** psalmi: *Memento Domine, Ecce quam bonum, Ecce nunc benedicite*. Hymnus: *Corde natus* per totum, tam de tempore, quam etiam¹³⁸ de beata Virgine. Capitulum: *Virgo Verbo*. Versiculus: *Verbum caro*. Antiphona: *Virgo Dei Genitrix quem totus non capit orbis*, ut supra. Psalmus: *Nunc dimittis*. Orationes: *Præsta quasumus omnipotens Deus ut natus Salvator, Sancti Spiritus, Perpetuum nobis*. **In secundis vesperis**

SANCTI STEPHANI antiphonæ: *Iucundus homo* per ordinem. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Patefactæ sunt*. Hymnus: *Stephano primo martyri*. Versiculus: *Gloria et honore*.

¹³⁴ V₃ addit in

¹³⁵ N₂ V₂ V₃ addit in

¹³⁶ V₃ est

¹³⁷ N₁ sexta

¹³⁸ V₃ omittit.

Antiphona: *Sepelierunt Stephanum*. Magnificat. Oratio de octava. Suffragium de dominica et de sancto Ioanne tantum. Antiphona:¹³⁹ *Iste est Ioannes*. Benedicamus Cunctipotens. **Completorium**, ut supra, in die Nativitatis Domini. Hymnus: *Corde natus*. Capitulum: *Populus gentium*. Versiculus: *Verbum caro*. Antiphona: *Ecce de quo Ioannes dixit*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut natus Salvator mundi*. Alia: *Deus qui illuminas*. **Item**: Quandocumque octava sancti Ioannis apostoli et evangelistæ seu sanctorum Innocentium venerit die dominico, tunc secundæ vesperæ de sancto Stephano prius perficiuntur, et suffragia ibidem complentur, et de sancto Ioanne vel Innocentium alia secunda vespera sollemniter legitur vel cantatur; extra autem dominicam diem semper fit suffragium tantum de ipsis, et¹⁴⁰ sancto Stephano similiter suffragium fit, qualitercumque veniant.

OCTAVA SANCTI IOANNIS APOSTOLI ET EVANGELISTÆ **in matutinis** invitorium, sex antiphonæ, sex responsoria de communi apostolorum. Lectiones propriæ de octava, tres vero ultimæ antiphonæ, tria responsoria cum homelia et laudibus *Ecce puer meus*, sicut in die. Capitulum, hymnus, antiphona ad Benedictus similiter. Oratio: *Ecclesiam tuam*. Suffragium de dominica: *Dum medium silentium*, et de Innocentibus. Benedicamus de apostolis. **Item: Ad horas** antiphonæ de laudibus. Conclusio hymnorum: « Summo Parenti », ut supra dictum est. Capitula semper propria. **In missa** officium: *In medio Ecclesia*. Kyrie eleison de apostolis. Oratio: *Ecclesiam tuam*, secunda de dominica, tertia de Innocentibus, non plura. Alia sicut in die. Credo dicitur. Prosa: *Ioannes Iesu Christi* vel *Verbum Dei Deo natum*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* per ordinem. Psalmi de apostolis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Diligebat autem*. Hymnus: *De Patre Verbum prodiens*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Iste est Ioannes*. Magnificat. Oratio supra. Suffragium¹⁴¹ de Innocentibus, videlicet: *Ambulantur mecum*. Oratio: *Deus cuius hodierna die*. Benedicamus de apostolis.

OCTAVA INNOCENTUM¹⁴² **in matutinis** invitorium, sex antiphonæ, sex responsoria de communi martyrum. Lectiones propriæ in octava, tres vero antiphonæ ultimæ et homelia cum tribus responsoriis propriis ultimis et laudibus, ut supra, in die. Iam enim « Gloria Patri » ad invitorium et ad responsoria dicitur, Te Deum laudamus, quæ in die non dicebantur. Hymnus, antiphona ad Benedictus, ut in die. Oratio similiter. Suffragium de dominica tantum. Benedicamus Cunctipotens.¹⁴³ **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. **In missa** officium: *Ex ore infantium* cum « Gloria ». Kyrie

¹³⁹ *Coni. N₁ N₂ V₂ V₃ antiphonæ*

¹⁴⁰ *V₃ addit de*

¹⁴¹ *V₃ addit de dominica et*

¹⁴² *V₂ V₃ Innocentium*

¹⁴³ *V₃ Cunctipotens (littera n subversa).*

eleison Cunctipotens.¹⁴⁴ Oratio propria, de dominica, si est, et de beata Virgine. Graduale: *Anima nostra*. Alleluia dicitur. Prosa: *Laus tibi Christe*. Credo non dicitur.¹⁴⁵ Præfatio: *Quia per incarnati Verbi*. Alia, ut supra, in die. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Herodes iratus* cum ceteris. Psalmi de martyribus. Capitulum: *Vidi supra montem*, sicut in die. Responsorium: *Centum quadraginta*. Hymnus: *Salvete flores*. Versiculus: *Lætamini in Domino*. Antiphona: *Ambulabunt mecum in albis*. Magnificat. Oratio diei. Suffragium de dominica tantum. « Per eundem Dominum ». Benedicamus Domino Cunctipotens. **Item:** Si octava Innocentum evenerit in sabbato, tunc secundæ vesperæ Innocentum prius perficiuntur, ut supra, et pro primis vesperis per chorum sollemnizatur *Tecum principium*. Capitulum de dominica. Responsorium: *In principio*. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Speciosus forma*. Antiphona: *Omnipotens sermo tuus*. Magnificat. Oratio de dominica tantum.

VIGILIA EPIPHANIAM DOMINI. **Item:** Si venerit die dominico, tunc sex antiphonæ, sex responsoria dicuntur de dominica¹⁴⁶ Dum medium silentium. Lectiones de sermone sancti¹⁴⁷ Augustini, videlicet: *Temporalis secundum carnem*.¹⁴⁸ Tres ultimæ antiphonæ, videlicet: *Homo natus* cum psalmo *Fundamenta*, *Exsultabunt* cum psalmo *Cantate primum*, *Notum fecit* cum psalmo *Cantate secundum*, sed si venerit die feriata, tunc tres ultimæ antiphonæ dicuntur tantum cum tribus responsoriis, videlicet: *Ecce Agnus Dei*, *Benedictus qui venit*, *Hic qui advenit*. Homelia autem semper: *Defuncto Herode*. Laudes: *Quem vidistis*. Te Deum laudamus dicitur semper, qualitercumque venerit. Capitulum: *Scimus quoniam quæcumque lex loquitur*. Hymnus: *Corde natus*. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Antiphona:¹⁴⁹ *Tolle puerum*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Corda nostra quæsumus Domine*. Suffragium de dominica tantum. Benedicamus Cunctipotens. **Ad horas** antiphonæ de laudibus: *Quem vidistis*. **Item:** Hodie legitur de beata Virgine, immo in die sancto Epiphaniæ et per totam octavam, sed in aliis ecclesiis non legitur de beata Virgine infra octavam Epiphaniarum Domini. **In missa** officium:¹⁵⁰ *Dum medium silentium*. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine tantum. Epistola et evangelium, ut in matutinis. Credo non dicitur.¹⁵¹ Prosa: *Grates nunc*.¹⁵² Alia perficiuntur, ut in dominica præcedenti.

¹⁴⁴ V₃ addit vel Lætabundus

¹⁴⁵ V₃ addit nisi venerit die dominico.

¹⁴⁶ V₃ addit et etiam sex lectiones dicuntur

¹⁴⁷ V₃ omittit Lectiones ... sancti

¹⁴⁸ V₃ omittit Temporalis ... carnem

¹⁴⁹ V₂ L psalmus

¹⁵⁰ V₃ addit Responsorium ad processionem: In principio. Oratio diei.

¹⁵¹ V₃ addit sed dicitur, quando venerit die dominico, sed feriis diebus non dicitur.

¹⁵² N₁ nuuc (*littera n subversa*).

[IN DIE SANCTO]¹⁵³ **In primis vesperis** antiphonæ: *O admirabile* cum ceteris. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Surge illuminare*. Responsorium: *Illuminare Ierusalem*. Hymnus: *Hostis Herodes*. Versiculus *Reges Tharsis* simpliciter canitur. Antiphona: *Magi videntes stellam*. Magnificat. Oratio sola: *Deus qui hodierna die Unigenitum tuum*, « Per eundem ». Loco Benedicamus dicitur *Puer natus*, si vis. Deo dicamus Magne Deus. **In completorio**: *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Ibant magi*. Capitulum: *Omnes de Saba venient*. Versiculus: *Venient ad te quæ detrabebant*. Antiphona: *Stella ista coruscat sicut flamma*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus illuminator omnium*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus feriale. **In matutinis** invitatorium non dicitur, sed tantum « Domine labia mea aperies » et « Deus in adiutorium » dicuntur. Alia omnia more suo, ut in libro. Lectiones propriæ. Homelia: *Cum natus esset Iesus*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Ibant magi*. Versiculus: *Venient ad te quæ detrabebant*. Antiphona: *Hodie caelesti sponso*. Psalmus: *Benedictus*. Loco Benedicamus dicitur *Puer natus*, si vis. Deo dicamus Magnæ Deus. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*. Conclusio hymnorum: « Gloria tibi Domine qui apparuisti in ». Antiphona: *Lux de luce* solum in die, sed aliis diebus per octavam semper antiphona ad primam: *Ante luciferum*. Psalmi: *Deus in nomine*. *Confitemini* non dicitur, nisi venerit die dominico. Responsorium: *Christe Fili Dei, Qui apparuisti in terris*. Versiculus: *Venient ad te*. Oratio: *Deus illuminator*. Alia: *Domine sancte Pater*. Capitulum, ut in completorio. **Ad alias horas** antiphonæ de laudibus. Responsorium, capitulum, versi in loco, ut supra. **In missa** officium:¹⁵⁴ *Ecce advenit*. Kyrie eleison Magnæ Deus. Oratio sola. Alia, ut in libro. Credo per totam octavam dicitur. « Communicantes » solum in die¹⁵⁵ iuxta illud metrum: « In Pascha, Pente. » et cetera, ut supra, in die sancti Stephani protomartyris; quidam autem legunt « Communicantes » per octavam. Præfatio propria. **In secundis vesperis** antiphona: *Ante luciferum*. Psalmus: *Dixit Dominus*. Antiphona: *Venit lumen tuum*. Psalmus: *Confitebor*. Antiphona: *Apertis thesauris suis*. Psalmus: *Beatus vir*. Antiphona: *Vidimus stellam eius*. Psalmus: *De profundis*. Antiphona: *Magi videntes stellam*. Psalmus: *Memento Domine David*. Capitulum supra. Responsorium: *Videntes stellam*. Hymnus: *Hostis Herodes*. Versiculus: *Reges Tharsis*. Antiphona: *Tribus miraculis*. Magnificat. Oratio sola. Loco Benedicamus, si vis, poteris cantare *Puer natus*. Deo dicamus Magnæ Deus. Aliis diebus Benedicamus Cunctipotens. **Completorium**, ut supra, in die. **Item**:

¹⁵³ *Adi.*

¹⁵⁴ **V₃** *addit* Ad processionem responsum: *Illuminare*. Oratio, versiculus, ut in vesperis. In redeundo canitur hymnus *Hostis Herodes*. Finito hymno, in choro dicitur versiculus *Venient ad te*. Oratio: *Deus illuminator*, et cetera.

¹⁵⁵ **V₃** *omittit* solum ... die, *addit autem pro eo* similiter, *prosequentia inaccurate non delendo*.

SECUNDO, TERTIO ET¹⁵⁶ QUARTO DIEBUS **in matutinis** invitatorium: *Christus apparuit nobis venite adoremus*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Afferte Domino*. Psalmi: ipsum. Antiphona: *Fluminis impetus*. Psalmus: *Deus noster*. Antiphona: *Psallite Deo*. Psalmus: *Omnes gentes*. Versiculus: *Reges Tharsis*. Lectiones proprias.¹⁵⁷ Responsoria: *Reges Tharsis, Hic est dies præclarus, Videntes stellam*. **In secundo nocturno** antiphona: *Omnis terra*. Psalmus: *Iubilate*. Antiphona: *Reges Tharsis*. Psalmus: *Deus iudicium*. Antiphona: *Omnes gentes*. Psalmus: *Inclina Domine*. Versiculus: *Omnis terra adoret te*. Responsoria: *Magi videntes, Interrogabat magos, Tria sunt munera*. **In tertio nocturno** antiphona: *Adorate Dominum*. Psalmus: *Cantate primum*. Antiphona: *Adorate eum alleluia*. Psalmus: *Dominus regnavit exsultet terra*. Antiphona: *Notum fecit Dominus*. Psalmus: *Cantate secundum*. Homelia per totam octavam, ut in die sancto cum suis responsoriis; laudes, capitulum, hymnus similiter. **Ad horas** antiphonæ, responsoria, capitula, versiculi, sicut in die. **Ad primam** antiphona semper: *Ante luciferum*. **In missa** officium semper, ut in die. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio propria, secunda¹⁵⁸ de dominica, si est, tertia de beata Virgine tantum.¹⁵⁹

IN DOMINICA INTER OCTAVAS EPIPHANIAM DOMINI antiphona **in primis vespers**: *Ante luciferum* cum ceteris. Psalmi: *Dixit* cum sequentibus. Capitulum de dominica: *Obsecro vos*. Responsorium: *Tria sunt munera*. Hymnus: *Hostis Herodes*. Versiculus: *Reges Tharsis*. Antiphona: *Christo datus est principatus*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio propria. Suffragium de Epiphania, antiphona: *Tribus miraculis*, oratio, ut in die. Loco Benedicamus, si vis, canitur *Puer natus*, vel potest dici Benedicamus Magnæ Deus. **In matutinis**¹⁶⁰ per totum, sicut aliis diebus. Lectiones propriæ. Responsoria: *Hodie in Iordane* cum sequentibus, sicut in die. Homelia: *Cum factus esset Iesus*. Laudes, ut in die. Capitulum: *Obsecro vos*. Antiphona: *Fili quid fecisti*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio de dominica. Suffragium: *Hodie cælesti sponso*, ut in die. Oratio similiter. **Ad horas**, sicut aliis diebus, per totum.¹⁶¹ **In missa** officium: *In excelso throno*. Kyrie eleison Cunctipotens.

¹⁵⁶ V₃ omittit.

¹⁵⁷ Edd. omnes sic habent, malim Lectiones proprias.

¹⁵⁸ V₂ V₃ secundum

¹⁵⁹ V₃ addit Et chorabunt quattuor pueri diebus ferialibus per totam octavam.

¹⁶⁰ V₃ addit Item: Quandocumque festum Epiphaniarum ceciderit die dominico, tunc dominica inter octavas eiusdem debet recipi feria (*coni., ed.* responsoria, *abbreviationem* Ria) quarta vel sexta per totum, ut supra scriptum est, sed Benedicamus (*coni., ed.* Benedictus) canitur Cunctipotens, et cetera, quia tunc vel octava Epiphaniarum Domini iterum debet expleri die dominico sollempniter, et tunc iterum usque proximam dominicam, hoc est Omnis terra, debet suffragari antiphona de dominica inter octavas una cum oratione, videlicet: Vota quæsumus Domine supplicantis populi, et cetera.

¹⁶¹ V₃ addit Item: In missa ad processionem Asperges me, et cum versiculo et oratione in capitulari. Responsorium: In columbæ specie. Versiculus: Reges Tharsis. Oratio, ut in die sancto. In redeundo

Oratio propria et oratio octavæ sub una conclusione. Graduale, Alleluia in loco. Prosa: *Festa Christi*. Epistola, evangelium, ut in matutinis. Credo dicitur. Præfatio de Epiphania. Communio, ut in libro. **In secundis vespere** antiphona: *Ante luciferum* cum ceteris. Capitulum de dominica. Responsorium: *In columbæ specie*. Hymnus: *Hostis Herodes*. Versiculus: *Reges Tharsis*. Antiphona: *Quid est quod me quærebatis*. Magnificat. Oratio de dominica. Suffragium de octava: *Tribus miraculis*. Versiculus: *Omnis terra*. Oratio, ut in die sancto. Benedicamus Cunctipotens.

IN OCTAVA EPIPHANIAM DOMINI **ad vespere** antiphona: *Ante luciferum*. Capitulum: *Domine Deus meus honorificabo te*. Responsorium: *Videntes stellam*. Hymnus: *Hostis Herodes*. Versiculus: *Reges Tharsis et*. Antiphona: *Fontes aquarum*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. *Deus cuius Unigenitus*, « Per eundem ». Suffragium de dominica completur in horis beatæ Virginis. Benedicamus Cunctipotens. **Completorium**, ut supra. **In matutinis** invitorium, antiphonæ, versiculi, responsoria præter tria ultima, quæ sunt in loco,¹⁶² sicut in aliis diebus. Lectiones propriæ. Homelia: *Vidit Ioannes Iesum ad se venientem*.¹⁶³ Laudes: *Veterem hominem*. Capitulum supra. Hymnus: *Ibant magi*. Versiculus: *Venient ad te*. Antiphona: *Præcursor Ioannes*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de dominica: *Fili quid fecisti* cum oratione. **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Ecce advenit* per totum, ut in die sancto. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio diei, de dominica et de beata Virgine.¹⁶⁴ Epistola et evangelium supra. Alia omnia, ut inter octavas acta sunt. **In secundis vespere** antiphonæ¹⁶⁵ de laudibus propriis, videlicet: *Veterem hominem*. Psalmi: *Dixit*, *Confitebor*, *Beatus vir*, *De profundis*, *Memento*. Capitulum: *Domine Deus meus*. Responsorium: *In columbæ specie*. Hymnus: *Hostis Herodes*. Versiculus: *Reges Tharsis*. Antiphona: *Baptizatur Christus*. Psalmus:¹⁶⁶ *Magnificat*. Oratio: *Deus cuius Unigenitus*. Suffragium de dominica, et debet suffragari omni die usque dominicam *Omnis terra*; ultimo, cui crastina die orare intendis. **Item**: Iam in missa usque dominicam *Omnis terra* prosa semper: *Anno hominis tricesimo* usque finem. **Item**: Post octavam Epiphaniæ Domini usque dominicam *Omnis terra* completorium semper de Epiphania. Præfatio similiter. Ad primam capitulum et oratio similiter. Conclusio hymnorum ad horas: « Gloria tibi Domine qui apparuisti ». **Item**: Kyrie eleison usque Purificationem Mariæ de sanctis semper canitur *Lætabundus*, sed prosa semper

canitur hymnus *Hostis Herodes*. Finito hymno, in choro dicitur ab (*coni., ed. ad [littera d reversa]*) aliquo versiculus *Venient ad te*. Oratio: *Deus illuminator omnium gentium*.

¹⁶² V₃ *omittit* præter ... loco

¹⁶³ V₃ ... Homelia: *Venit Iesus a Galilæa in Iordanem*.

¹⁶⁴ V₃ ... Oratio sola propter sollempni octava.

¹⁶⁵ V₃ *omittit*, *addit autem pro eo* Item: *Chorabunt pueri*, ut aliis diebus, in cappis.

¹⁶⁶ V₃ *omittit*.

canitur propria usque dominicam septimam.¹⁶⁷ **Nota:** Post octavas Epiphaniarum Domini

DE BEATA VIRGINE diebus sabbatis usque Purificationem Mariæ horæ servantur modo infrascripto. **In primis vesperis** antiphona:¹⁶⁸ *O admirabile commercium*. Oratio sola. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Apparuit benignitas*. Responsorium: *Confirmatum est cor Virginis*. Hymnus: *A solis ortus*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Maria intacta*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio: *Deus qui salutis*. Suffragium: *Nato Domino* cum oratione.¹⁶⁹ **In completorio:** *Alleluia. Cum invocarem*. Hymnus: *Corde natus* usque¹⁷⁰ finem. Capitulum: *Virgo Verbo concepit*. Versiculus: *Gaude Maria cunctas hæreses interemisti in universo mundo*. Antiphona: *Virgo Dei Genitrix quem totus non capit orbis* et cetera. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Præsta quasumus*. Antiphona: *Natus Salvator*. Alia: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** invitorium: *Christus natus est*. Antiphonæ, responsoria, versiculi omnia, ut in libro sunt signata. Lectiones propriæ. Homelia: *Pastores loquebantur ad invicem*. Laudes: *O admirabile* cum sequentibus antiphonis et psalmis. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Corde natus*. Antiphona: *Glorificamus te*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Deus qui salutis*. Suffragium de Nativitate *Nato Domino*, de dominica et alia consueta perficiuntur. **Ad primam et ad alias horas** antiphonæ de laudibus. Conclusio hymnorum: « Enixa est puerpera » usque finem « Gloria tibi ». Responsoria: *Speciosa facta es, Dignare me laudare, Elegit eam Dominus, Gaude Maria Virgo cunctas hæreses*, ut supra. **In missa** officium per totum quære, ut supra, in octava sancti Stephani protomartyris. **In secundis vesperis et in completorio** similiter. **Item:** Hæc præscripta loco *O decus* tenentur de beata Virgine. **Item:** In missa orationes de beata Virgine,¹⁷¹ de Nativitate Christi, non plures. Credo non dicitur, sicut in æstate, quando *O decus* fruatur, quia tunc dicuntur plures orationes in missa, quam de beata Virgine et de Spiritu Sancto; sic similiter hic, quando *Investigabiles* celebratur.

DE SANCTO FELICE MARTYRE per suffragium: *Beatus vir qui suffert*. **In matutinis** omnia, ut in communi¹⁷² unius martyris. Lectiones propriæ, si habes; alias, ut in communi. Homelia: *Nisi granum frumenti*. Capitulum: *Iustus si morte*. Suffragium de dominica, nil plus. Suffragia æstivalia incipiunt feria secunda Omnis terra in matutinis. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie Lætabundus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola supra. Graduale: *Iuravit Dominus*. Alleluia: *Lætabitur iustus*. Prosa: *Anno hominis* usque Omnis terra. Evangelium: *Nisi granum*. Credo non dici-

¹⁶⁷ V₃ addit Septuagesimæ, quod posset inseri quasi correctio pro septimam.

¹⁶⁸ V₃ addit Et chorabunt quattuor pueri in cappis.

¹⁶⁹ V₃ addit Benedicamus, ut in æstate: (notandum)

¹⁷⁰ V₃ addit in

¹⁷¹ V₃ addit et

¹⁷² N₁ commune

tur. Præfatio de Epiphania, usque dominicam proximam. Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphona: *Iucundus homo* cum ceteris antiphonis et psalmis. Capitulum supra. Responsorium: *Desiderium anima*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica et, cui cras orare intendis, tantum.

DE SANCTO MAURO ABBATE per suffragium antiphona: *Iste homo*. **In matutinis** omnia, ut in communi simplicis confessoris. Lectiones propriæ, si habes, si non, ut in communi. Homelia: *Dixit Simon Petrus*. Capitulum: *Dilectus Deo*. Antiphona ad Benedictus: *Euge serve*. Oratio propria. Suffragium de dominica: *Fili quid fecisti*. Versiculus: *Omnis terra*. Oratio: *Vota quæsumus Domine*. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie Lætambundus. Oratio propria, de dominica, secunda de beata Virgine. Epistola et evangelium supra, in matutinis. Graduale: *Domine prævenisti*. Alleluia: *Amavit hunc sanctum*. Prosa: *Anno hominis* usque dominicam Omnis terra. Credo non dicitur. Præfatio de Epiphania usque dominicam proxime venturam. Offertorium: *Veritas mea*. Sanctus de confessore. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphona: *Ecce confessor*¹⁷³ *magnus* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *Amavit eum Dominus*. Alia, ut in communi. Suffragium de dominica tantum.

IN DOMINICA OMNIS TERRA **in primis vesperis** antiphonæ: *Benedictus Dominus*. Psalmi: ipsum cum ceteris. Capitulum: *Habentes donationes*. Responsorium: *Deus qui sedes*. Hymnus: *Deus creator*. Versiculus: *Vespertina oratio*. Antiphona: *Peccata mea*.¹⁷⁴ Magnificat. Oratio sola, « Per Dominum ». Benedicamus dominicale, ut in æstate. **In completorio**: *Alleluia*. *Cum invocarem*. Hymnus *Te lucis* canitur ad notas hymni *Deus creator*. Conclusio hymnorum in completorio et etiam in aliis horis, scilicet prima, tertia, sexta, nona semper: « Christum rogemus ». Capitulum: *Tu in nobis*. Versiculus: *Custodi nos Domine*. Antiphona: *Salva nos Domine*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** invitorium: *Præoccupemus faciem Domini*. Antiphona: *Servite Domino*. Psalmus: *Beatus vir* per totum cum antiphonis. Alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Nuptiæ factæ sunt*. Laudes, ut in psalterio: *Indutus est Dominus*. Capitulum supra. Hymnus: *Ecce iam noctis*. Versiculus: *Hæc dies quam fecit Dominus*. Antiphona: *Nuptiæ factæ sunt*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio, Benedicamus, ut in vesperis. **Item**: In¹⁷⁵ diebus dominicis nec in primis vesperis, nec in secundis fit aliquid suffragium, nec in matutinis, sed omnia complentur in horis beatæ Virginis; sed feria secunda¹⁷⁶ incipiendo diebusque ferialibus semper fiunt suffragia primo de

¹⁷³ **V**₃ omittit Communio ... confessor, quod est præcise una linea, duabus, quæ abbreviatione confes. finiuntur, invicem subsequentibus, in editione V2, quam typographi V3 certe ut exemplar ante oculos habebant.

¹⁷⁴ Coni. **N**₁ **N**₂ **V**₂ **V**₃ nostra

¹⁷⁵ **N**₁ Iam

¹⁷⁶ **V**₃ addit in false.

dominica,¹⁷⁷ secundo de sanctis Petro et Paulo apostolis, tertio de sancto Adalberto, quarto de omnibus sanctis, quinto pro pace. **Ad primam, tertiam, sextam, nonam**, ut in æstate, per totum, sed capitulum proprium semper. **In missa:** Asperges me dominicale cum versiculo et oratione, ut in libro.¹⁷⁸ Officium:¹⁷⁹ *Omnis terra*. Kyrie eleison, ut in æstate diebus dominicis. Oratio sola. Alia, ut in libro. Credo dicitur omnibus diebus dominicis. Prosa: *Omnes una*¹⁸⁰ *celebremus*, sed ab ista dominica usque ad Quadragesimam præfatio semper cottidiana, et etiam de sanctis, qui non habent proprias. **In secundis vesperis** antiphonæ:¹⁸¹ *Sede a dextris* per ordinem. Capitulum: *Dominus autem dirigat*. Responsorium: *Quam magnificata sunt*. Hymnus: *Lucis creator optime*. Versiculus: *Dirigatur oratio*. Antiphona: *Quid tibi et mihi est vel Deficiente vino*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum.¹⁸² Benedicamus Domino, ut in æstate.¹⁸³ **In completorio:** *Alleluia. Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis*, et canitur ad notas hymni *Lucis creator*, conclusio: *Deo Patri sit gloria*. Capitulum: *Tu in nobis*. Versiculus: *Custodi nos Domine ut*. Antiphona: *Salva nos*, ut in æstate. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus qui illuminas*. Benedicamus feriale. **Item:** Quandocumque contigerit, quod nullus dies dominicus mediabit inter octavam Epiphaniæ Domini et dominicam Septuagesimæ, sicuti enim contigerat evenire anno Domini MCCCCLXXVIII,¹⁸⁴ tunc omnia officia dominicalia debent expleri diebus ferialibus. Responsorium semper de dominica Omnis terra,¹⁸⁵ sicuti etiam solemus in æstate dominicas ferialiter recipere. **Item:** Secunda dominica similiter recipiatur, tertia similiter, quarta similiter, quia nullibi habent loca. Pro tunc etiam habemus quinque tantum pro intervallo, si autem habebunt loca, tunc reliquæ dominicæ recipiantur more infrascripto. **Item:**

IN DOMINICA SECUNDA OMNIS TERRA antiphonæ: *Benedictus Dominus*. Psalmi: ipsum, ut in psalterio. Capitulum: *Nolite esse prudentes*. Responsorium: *Deus qui sedes super*. Hymnus: *Deus creator*. Versiculus: *Vespertina oratio*. Antiphona: *Peccata mea Domine*, ut supra, in prima dominica. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut in æstate. **In completorio** per totum, ut in prima dominica. **In matutinis** omnia, ut in prima dominica, præter lectiones proprias. Homelia: *Cum descendisset Iesus de*

¹⁷⁷ V₃ addit antiphona de psalterio

¹⁷⁸ N₁ addit et cetera.

¹⁷⁹ V₃ addit In processione responsum: Deus qui sedes. Suffragium ibidem: Maria intacta, usque Purificationem, et lapidabant Iudæi Stephanum.

¹⁸⁰ N₁ N₂ V₂ omittit.

¹⁸¹ N₁ omittit, spatium congruenti relicto.

¹⁸² V₃ addit Suffragium ad crastinum. (Marginale insertum videtur.)

¹⁸³ N₁ addit et cetera.

¹⁸⁴ N₁ millesimo quadringentesimo septuagesimo octavo, omnes alia edd. numeris reddunt.

¹⁸⁵ V₃ ... de feria

monte. Antiphona ad Benedictus: *Cum autem descendisset Iesus.* Oratio sola. Benedicamus Domino, ut in primis vesperis. **In missa** prius fit processio, si vis. Officium: *Adorate Deum* per totum, ut in libro. Kyrie eleison, ut supra, in prima dominica. Oratio sola. Alia, ut in æstate. Prosa: *Omnes una.* **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a dextris meis.* Cetera, ut in prima dominica. Antiphona¹⁸⁶ ad Magnificat: *Domine puer meus.* Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus infirmitatem nostram.* Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis.

IN DOMINICA TERTIA omnia, ut supra, in dominica prima, præter capitulum et orationem. **In matutinis** lectiones propriæ. Homelia: *Ascendente Iesu in naviculam.* Antiphona ad Benedictus: *Ascendente Iesu.* Oratio sola. Benedicamus, ut in æstate. **In secundis vesperis** similiter, ut supra. Antiphona ad Magnificat: *Domine salva nos.* Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum.

IN DOMINICA QUARTA ET ULTIMA OMNIS TERRA **in primis vesperis**, ut supra, in dominica prima. Capitulum: *Induite vos sicut electi Dei.* Responsorium: *Deus qui sedes.* Hymnus: *Deus creator.* Versiculus: *Vespertina oratio.* Antiphona: *Peccata mea Domine*, ut supra, in prima dominica. Psalmus: *Magnificat.* Oratio sola. Benedicamus, ut in æstate. **In completorio**, ut in prima dominica, per totum. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, sicut in prima dominica, præter lectiones proprias. Homelia, ut in tertia dominica, videlicet: *Ascendente Iesu in naviculam.* Oratio sola. Benedicamus, ut in primis vesperis. Alia¹⁸⁷ **in omnibus horis**, ut in prima dominica. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a dextris meis* per ordinem. Capitulum: *Dominus autem dirigat.* Responsorium: *Quam magnificata.* Hymnus: *Lucis creator.* Versiculus: *Dirigatur oratio.* Antiphona: *Salva nos.* Suffragium, cui crastina die orare intendis.

MARCELLI PAPÆ **in primis vesperis** per suffragium tantum. **In matutinis** per totum, ut in communi unius martyris. Lectiones propriæ, si habes. Homelia: *Nibil operatum.* Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia.* Alia in communi. Suffragium de dominica aliaque consueta perficiantur ordine suo. **In missa** officium: *Lætabitur iustus.* Kyrie Lætabundus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola, ut supra. Graduale: *Inveni David servum meum.* Alleluia: *Iuravit Dominus.* Prosa: *Spe mercedis.*¹⁸⁸ Evangelium supra. Præfatio cottidiana. Offertorium: *Gloria et honore.* Communio: *Posuisti Domine.* **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Gloria et honore.* Hymnus: *Deus tuorum.* Versiculus: *Gloria et honore.* Antiphona: *Hic est vere martyr.* Psalmus: *Magnificat.* Suffragium de dominica, si est, et alia consueta. Benedicamus Domino de uno martyre.¹⁸⁹

¹⁸⁶ V₃ omittit.

¹⁸⁷ V₃ addit ut

¹⁸⁸ V₃ addit Tractus: Desiderium animæ eius.

¹⁸⁹ N₁ addit et cetera.

DE SANCTO SULPICIO CONFESSORE ET PONTIFICE per suffragium. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius confessoris et pontificis. Lectiones propriae, si habes; si non, de communi. Homelia: *Homo quidam peregre*. Capitulum: *Iustus cor suum*. Laudes ibidem. Antiphona ad Benedictus: *Euge serve bone*. Oratio propria. Suffragium de dominica, et alia consueta. **In missa** officium: *Statuit ei*. Kyrie eleison Lætabundus. Oratio diei, secunda de dominica, tertia de beata Virgine, si autem es necessarius, poteris quinque aut septem¹⁹⁰ orationes facere iuxta devotionem tuam. Epistola supra. Graduale: *Ecce sacerdos*. Alleluia:¹⁹¹ *Iuravit Dominus*, si autem fuerit in Septuagesima, tunc tractus dicitur *Desiderium animæ eius*. Offertorium: *Inveni David*. Communio: *Beatus servus* vel *Domine quinque talenta*, et melius. **In secundis vesperis** antiphona: *Ecce sacerdos* cum ceteris. Psalmi de confessoribus. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta; et ad cras de sancto Antonio, si habet locum, per suffragium antiphona: *Iste homo*. Benedicamus de confessore.

DE SANCTO ANTONIO CONFESSORE **in matutinis** invitatorium et¹⁹² alia tota historia, ut in communi unius confessoris simplicis. Lectiones propriae, si habes; si non, de communi. Homelia: *Vigilate*. Capitulum: *Dilectus Deo et hominibus*. Alia omnia de simplici confessore. Suffragia perficiuntur ordine suo. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie eleison Lætabundus. Oratio diei, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Domine prævenisti*. Tractus: *Beatus vir*. Offertorium: *Desiderium animæ*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce sacerdos* cum ceteris. Ultima antiphona: *Fidelis servus*. Capitulum supra. Responsorium: *Amavit eum*. Antiphona: *Similabo eum*. Magnificat. Oratio supra. Suffragia fiant de dominica et de aliis consuetis. Benedicamus Domino de confessoribus.

DE SANCTA PRISCA per suffragium **in vesperis**. **In matutinis** invitatorium et alia omnia de una virgine in communi. Lectiones propriae, si habes, si non, similiter de communi virginum. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. Capitulum: *Confitebor tibi Domine*. Alia per totum, ut dixi, in communi. Suffragia fiant de dominica, et alia consueta. **In missa** officium: *Loquebar*. Kyrie eleison Lætabundus. Oratio diei, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola supra. Graduale: *Specie tua*. Alleluia: *Audi filia* vel, si in Septuagesima, tractus: *Qui seminat*.¹⁹³ Prosa: *Virginis veneranda*. Offertorium: *Filiæ regum*. Communio: *Feci iudicium*. **In secundis vesperis** an-

¹⁹⁰ N₁ sepcem

¹⁹¹ V₃ Alia

¹⁹² V₃ addit ad

¹⁹³ N₁ se minat, V₃ seminant

tiphona: *Ecce prudens virgo*. Capitulum per totum supra. Responsorium: *Specie tua*. Hymnus: *Virginis proles*. Antiphona: *Simile est enim*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta et cui crastina die orare intendis.

DE SANCTIS MARIO, MARTHA, AUDIFAX ET ABACUCH MARTYRUM **in primis vespere** per suffragium. **In matutinis** aliisque horis omnia de martyribus præter lectiones proprias, si habes; si non, vide ibidem. Homelia: *Cum audieritis*. Capitulum: *Iustorum animæ*. Benedicamus de martyribus. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum*. Kyrie Lætabundus. Graduale: *Iustorum animæ*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas* vel tractus: *Qui seminant*. Offertorium: *Lætamini*. Communio: *Iustorum animæ*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem. Suffragia consueta hic idem perficiantur.

DE SANCTIS FABIANO ET SEBASTIANO MARTYRUM¹⁹⁴ **in primis vespere** antiphona: *Elegit Dominus*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Sancti per*. Responsorium: *Zoe uxor Nicostrati*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Antiphona: *Ut vidit beatus Sebastianus*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio de sancto Fabiano *Infirmitatem nostram* et de sancto Sebastiano sub una conclusione, « Per Dominum ». Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** historia propria, ut in libro, per totum. Lectiones propriæ. Homelia: *Descendens Iesus*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Rex gloriose martyrum*. Antiphona ibidem propria. Psalmus: *Benedictus*. Orationes, ut in vespere. Suffragium de dominica antiphona de psalterio, si est ante Septuagesimam, si autem est post Septuagesimam, tunc antiphona de dominica pro suffragio dicitur de historia, et alia consueta suffragia perficiantur ordine suo. **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. **In missa** officium: *Intret in conspectu*. Kyrie eleison usque Purificationem Mariæ semper Lætabundus, exceptis sollempnibus seu colendis. Orationes propriæ tantum. Graduale: *Gloriosus Deus*. Tractus: *Qui seminant* vel Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Offertorium: *Lætamini*. Præfatio cottidiana. Communio: *Multitudo languentium*. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de martyribus. Capitulum supra. Responsorium: *Beatus es et bene tibi*¹⁹⁵ *erit*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona: *Egregie Dei martyr*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio de ambobus, sicut in primis vespere.¹⁹⁶ Suffragia fiant de dominica et alia consueta.

DE SANCTA AGNETE VIRGINE¹⁹⁷ **in primis vespere** antiphona: *Veni electa*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Confitebor tibi Domine*. Responsorium: *Pulchra facie*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Christi virgo nec terrore*. Magnificat. Ora-

¹⁹⁴ **V**₂ **V**₃ martyribus **V**₃ *addit* Item: Si festum sanctorum Fabiani et Sebastiani martyrum venerit feria secunda, tunc fit suffragium tantum, et cetera, alias (*coni., ed.* alios) dicitur semper prima vespera.

¹⁹⁵ **N**₁ *omittit*.

¹⁹⁶ **V**₃ ... de sancto Sebastiano tantum.

¹⁹⁷ **V**₃ *addit* Item: Si festum Agnetis venerit feria secunda, tunc solum fit suffragium de eadem, alias semper dicuntur primæ vesperæ.

tio sola. Benedicamus de virginibus. **In matutinis** invitatorium: *Agnum sponsum*. Historia propria. Lectiones propriae, si habes, alias de communi. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. Laudes propriae. Capitulum supra. Hymnus: *Iesu corona*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Ecce quod concupivi*.¹⁹⁸ Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria cum suffragiis de dominica et aliis consuetis. Benedicamus de virginibus. **Ad horas** antiphonae¹⁹⁹ de laudibus propriis. **In missa** officium: *Me expectaverunt*. Kyrie Lætabundus. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Graduale: *Diffusa*. Tractus: *Qui seminant*,²⁰⁰ si autem ante Septuagesimam, tunc Alleluia: *Egregia sponsa*. Prosa: *Laus sit regi gloria*. Offertorium: *Offerentur maius*.²⁰¹ Epistola et evangelium supra. Præfatio cottidiana. Communio: *Quinque prudentes*. **In secundis vesperis** antiphonae de laudibus propriis. Psalmi de virginibus. Capitulum supra. Responsorium:²⁰² *Pulchra facie*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Beata Agnes in medio*. Magnificat. Oratio supra. Suffragium de dominica et alia consueta perficiuntur ordine suo et etiam²⁰³ ad cras cui orare intendis.

DE SANCTO VINCENTIO MARTYRE²⁰⁴ **in primis vesperis** per suffragium in choro, sed extra hoc poteris orare primas vespertas, sicuti etiam habemus, ut²⁰⁵ plurimum, in libris nostris breviariis. Antiphona: *Iste cognovit*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Responsorium: *Agnosce o Vincenti*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Sacram huius diei*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola, si primae vespere leguntur. Benedicamus de uno martyre. **In matutinis** historia propria per totum. Lectiones propriae, si habes, si non, tunc de communi unius martyris. Homelia: *Si quis vult venire*. Laudes propriae. Capitulum supra. Hymnus de uno martyre: *Martyr Dei qui*. Antiphona propria ad Benedictus. Oratio propria. Suffragium de dominica cum aliis consuetis. Benedicamus de uno martyre. **Item**: De sancta Agnete nullum suffragium fit per octavam, nisi in octava, hoc est in secundo Agnetis. **In missa** officium: *Lætabitur iustus*. Kyrie Lætabundus. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Posuisti*. Tractus: *Desiderium animæ* vel Alleluia: *Lætabitur iustus iuxta cursum temporis*.²⁰⁶ Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonae de laudibus propriis. Psalmi de uno martyre. Capitulum supra. Responsorium: *Gloriosus Dei amicus*. Hy-

¹⁹⁸ V₃ concupivit

¹⁹⁹ V₂ antiphona

²⁰⁰ N₁ seminat

²⁰¹ N₁ maior

²⁰² V₃ Versiculus

²⁰³ V₃ addit in choro de sancto Vincentio ad cras, sicut enim stant in libris breviariorum, et

²⁰⁴ V₃ addit Chorus non canit primas vespertas, sed tantum facit suffragium.

²⁰⁵ V₃ addit in

²⁰⁶ V₃ addit Prosa: Martyris egregii.

mnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Ecce iam in sublime*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica et de aliis consuetis et de sancta Emerentiana ad cras antiphona: *Veni electa mea*.

DE SANCTA EMERENTIANA **in primis vesperis** per suffragium tantum. **In matutinis** per totum de virginibus in communi. Lectiones similiter. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. Laudes: *Ecce prudens*²⁰⁷ cum ceteris. Capitulum: *Qui gloriatur in Domino*. Oratio propria. Suffragium de dominica post Septuagesimam iam non de psalterio, sed de historia dicitur antiphona semper, et suffragia perficiantur ordine suo. **Ad horas** antiphonæ de laudibus. Benedicamus de virginibus. **In missa** officium: *Loquebar*. Kyrie Lætabundus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Specie tua*. Tractus: *Qui seminat*²⁰⁸ vel Alleluia: *Egregia sponsa*. Prosa: *Exsultent filiae*. Offertorium: *Offerentur maius*.²⁰⁹ Præfatio cottidiana. Communio: *Quinque prudentes*. **In secundis vesperis** antiphona: *Ecce prudens*²¹⁰ virgo. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Specie tua et*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Simile est enim regnum caelorum sagena*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio supra. Suffragium de dominica et alia consueta et ad cras cui orare intendis.

DOMINICA SEPTUAGESIMÆ **in primis vesperis** loco antiphonæ *Benedictus* leguntur tria *Alleluia alleluia alleluia* ad omnes psalmos. Capitulum: *Nescitis quod hi qui in stadio currunt*. Responsorium: *Formavit igitur*. Hymnus: *Dies absoluti*. Versiculus: *Vespertina oratio*.²¹¹ Antiphona: *Plantaverat autem Dominus*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus Domino canitur seu legitur cum quinque « Alleluia alleluia alleluia alleluia ». ²¹² **In completorio**: « Convertete nos. Deus in adiutorium. Gloria Patri »; iam non dicitur « Alleluia », sed loco eius dicitur « Laus tibi Domine ». ²¹³ Psalmus: *Cum invocarem* cum ceteris, ut supra. Hymnus: *Te lucis*, et canitur ad notas hymni *Deus*

²⁰⁷ V₂ V₃ prudentes

²⁰⁸ N₁ seminat

²⁰⁹ N₁ maior

²¹⁰ N₂ V₂ V₃ prudentes

²¹¹ V₃ ... Versiculus: Vespertina. Oratio (*false interpunctum*).

²¹² V₃ *addit* Item: Post dominicam Septuagesimæ feria secunda, tertia, quarta, quinta, sexta, quando feria tenet[ur] (*adi.*), tunc in secundis vesperis antiphonæ de proprio illius diei. Capitulum: *Nescitis [quod] (adi.) hi qui, vel aliud, secundum exigentiam dominicæ*. Hymnus illius diei. Responsorium non dicitur. Versiculus: *Dirigatur*. Antiphona de dominica. Suffragia consueta perficiantur ordine suo. Benedicamus Domino, ut ibi. (*Deest spatium notationi aptum.*) In completorio: *Laus tibi Domine. Sanctorum primi*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis ante terminum*, ut ibi: (notandum) Capitulum: *Tu in nobis*. Versiculus: *Custodi nos*. Antiphona: *Salva nos*, ut ibi: (notandum) Psalmus: *Nunc dimittis*. Benedicamus Domino, ut in vesperis.

²¹³ V₃ *addit Sanctorum primi*: (notandum)

creator. Conclusio ad omnes horas: « Christum rogemus ». **In matutinis** invitatorium: *Adoremus Dominum*. Antiphona ad primum nocturnum: *Ite et vos in vineam meam*. Psalmi: *Beatus vir qui non usque Conserva*. **Ad secundum nocturnum** antiphona: *Quid hic statis*. Psalmi: *Conserva me usque Cæli enarrant*. **Ad tertium nocturnum** antiphona: *Voca operarios*. Psalmi: *Cæli enarrant*. Versiculi, ut in æstate. Lectiones de Genesi: *In principio creavit Deus*. Historia tota, ut in libro. Homelia: *Simile est regnum calorum homini paterfamilias*. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes propriæ. Psalmi: *Miserere mei Deus*. **Item:** Pro psalmo *Dominus regnavit* abhinc usque Pascha semper legitur *Confitemini*, ut in magna prima. Alia vide in loco. Antiphona ad Benedictus: *Simile est regnum calorum*. Oratio sola ab hinc usque dominicam Ramispalmarum diebus dominicis, sed diebus ferialibus et aliis, exceptis sollemnitatibus, semper dicuntur suffragia. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*, et canitur ad notas hymni *Deus creator*, et hoc diebus dominicis usque dominicam *Invocavit me*. Conclusio hymnorum ad omnes horas: « Christum rogemus et Patrem ». Antiphona: *Hi novissimi*. Psalmi: *Deus Deus meus respice*, et, ut dixi, in loco *Confitemini* legitur psalmus *Dominus regnavit decorem*. Capitulum: *Regi autem sæculorum*. **Ad tertiam, sextam, nonam** antiphonæ dicuntur, quæ fuerunt ad nocturnos. **In missa** officium:²¹⁴ *Circumdederunt me* per totum, ut in libro. Kyrie, sicut in Adventu. Oratio sola.²¹⁵ Præfatio cottidiana. Sanctus, sicut in Adventu. Similiter loco *Ite missa est* dicitur *Benedicamus Domino*, ut ibi: (notandum)²¹⁶ **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a dextris meis* per ordinem. Capitulum: *Nescitis quod hi qui*. Responsorium: *Ecce Adam*. Hymnus: *Lucis creator*. Versiculus: *Dirigatur Domine*. Antiphona: *Dixit paterfamilias*. Psalmus:²¹⁷ *Magnificat*. Oratio supra. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum. *Benedicamus*, ut supra, in missa. **Item:** Antiphona ad Benedictus

DIEBUS FERALIBUS semper dicitur de historia occurrenti seu præsentis dominicæ, et non antiphonæ feriales de psalterio, sicut æstate consuetum est, et cetera.²¹⁸ **Item:** Quando feriam servamus usque Quadragesimam, tunc capitula dicuntur de dominica, et non de psalterio, sicut in æstate, quia istæ²¹⁹ sunt feriæ sollemnes, et antiphona ad

²¹⁴ **V₃ addit** Ad processionem *Asperges me*. Responsorium: *Formavit igitur*. Alia, ut in diebus dominicis. Suffragia ibidem: *Maria intacta*, vel *Sancta Dei Genitrix*, iuxta exigentiam temporis (*coni., ed. ipsius*), *Lapidabant Iudæi Stephanum*. In redeundo canitur hymnus *Deus creator*. Finito hymno, dicitur versiculus. Oratio consueta, et cetera.

²¹⁵ **V₃ addit** *Credo* dicitur.

²¹⁶ **N₂ V₂ omittit. V₃ addit** *Benedicamus Domino* (notandum)

²¹⁷ **V₂ V₃ omittunt.**

²¹⁸ **V₃ addit** Nota bene, quod a dominica usque octavam Paschæ non legimus de sancto Adalberto feriis quintis, sicut in æstate consuetum est, nec *O decus* signatur. Hoc habes de consuetudine ecclesiæ Strigoniensis.

²¹⁹ **N₂ V₂ isti**

Benedictus semper de dominica. Alia, scilicet invitatorium, antiphonæ, versiculi de psalterio, responsoria de dominica. Suffragia consueta perficiuntur.

DE CONVERSIONE SANCTI PAULI APOSTOLI **in primis vespere** antiphonæ: *Excelsus super* cum ceteris. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Saulus adhuc spirans*. Responsorium: *Magnus sanctus Paulus*. Hymnus: *Doctor egregie*, « Sit Trinitati », solum illi duo versus. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *O gloriosum lumen*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio: *Deus qui universum mundum* et sancti Proiecti martyris sub una conclusione. Suffragium de sancto Petro apostolo. Antiphona: *Solve iubente*. Versiculus: *Constitues eos principes*. Oratio: *Deus qui beato Petro collatis clavibus*, « Per Dominum ». Benedicamus de apostolis. **Completorium**, ut supra.²²⁰ **In matutinis** historia tota propria, videlicet: *Saulus*²²¹ *adhuc*, ut in libro. Lectiones propriæ. Homelia: *Homo quidam erat dives qui habebat villicum* in dominica nona æstatis. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Doctor egregie*, « Sit Trinitati ». Versiculus: *Annuntiaverunt*²²² *opera Dei*. Antiphona propria ad Benedictus. Oratio similiter et oratio Proiecti martyris. Suffragium de sancto Petro. Antiphona: *Solve iubente*, ut in vespere. Benedicamus de apostolis. **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriæ. **In missa** officium: *Scio cui credidi*. Kyrie de apostolis. Oratio sancti Pauli et sancti Proiecti. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Qui operatus est Petro*. Tractus: *Beatus vir*, vel, si ante Septuagesimam, tunc Alleluia proprium dicitur. Prosa: *Sonent plausus*. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio apostolorum. Sanctus *Iacet granum*.²²³ Communio: *Vos qui secuti*. **In secundis vespere** antiphonæ²²⁴ de laudibus propriis. Capitulum supra. Responsorium: *Celebremus conversionem*. Hymnus, ut in primis vespere. Versiculus:²²⁵ *In omnem terram*. Antiphona: *Hodie electorum caput omnium*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio una tantum de sancto Paulo, ut supra, et non iam de sancto Petro et Proiecto. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum. Benedicamus de apostolis.

DE SANCTO IULIANO EPISCOPO ET CONFESSORE **in vespere** per suffragium antiphona: *Iste homo*. **In matutinis** invitatorium: *Regem confessorum Dominum*. Historia tota, ut in communi unius confessoris et pontificis. Lectiones propriæ, si habes, si non, in communi. Homelia: *Homo quidam peregre*. Laudes de confessoribus. Capitulum: *Omnis pontifex*. Hymnus: *Ad sacrum*. Versiculus: *Os iusti*. Antiphona ad Benedictus ibidem. Oratio propria cum suffragiis consuetis. Benedicamus de confessoribus. **In missa** officium: *Statuit*. Kyrie Lætabundus. Oratio supra, secunda de dominica, tertia de beata

²²⁰ V₃ *omittit* ut supra

²²¹ V₃ Paulus

²²² V₃ *Annuntaverunt*

²²³ V₃ ... Sanctus Angelicum.

²²⁴ V₂ *omittit*.

²²⁵ V₃ *omittit*.

Virgine; si autem vis, poteris facere quinque aut septem collectas iuxta devotionem tuam, sed in choro non facimus, nisi in Nativitate et in octava Nativitatis Christi. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Inveni David*. Tractus: *Beatus vir*, sed si est ante Septuagesimam, tunc dicitur Alleluia *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Veritas*. Communio: *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphona: *Ecce confessor magnus* cum ceteris. Psalmi de confessoribus. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Magnificat. Oratio supra. Suffragium de dominica et de aliis consuetis et²²⁶ ad cras suffragium de sancta Agnete. Antiphona: *Stans beata Agnes*. Oratio in secundo Agnetis. Benedicamus de confessoribus. **Item:**

SECUNDO AGNETIS **in matutinis** ad duos nocturnos de virginibus in communi. Lectiones propriae, sed ad homeliã antiphonæ et responsoria, ut in die. Laudes similiter. Homelia et capitulum et alia, ut supra, in die. **Ad horas** antiphonæ de laudibus propriis. **In missa** per totum, sicut in die. **In secundis vesperis** antiphona: *Ingressa Agnes turpitudinis locum* cum ceteris. Psalmi de una virgine. Capitulum supra. Responsorium: *Pulchra facie*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Stans beata Agnes*. Magnificat. Oratio octavæ cum suffragiis consuetis et cras cui orare intendis. Benedicamus de virginibus.

DOMINICA IN SEXAGESIMA **in primis vesperis** antiphonæ: *Benedictus*. Psalmi: ipsum cum ceteris. Capitulum: *Libenter suffertis*. Responsorium: *Benedicens ergo Deus Noe ait*. Hymnus: *Dies absoluti*. Versiculus: *Vespertina oratio*. Antiphona: *Loquens ergo Dominus ad Noe*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio: *Deus qui conspicias sola*. Benedicamus, ut supra, in secundis vesperis Septuagesimæ. **In matutinis** historia propria per totum, ut in libro. Lectiones propriae. Homelia: *Cum turba plurima*. Laudes, ut in præcedenti dominica, videlicet: *Miserere mei* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Ecce iam noctis*. Versiculus: *Dominus regnavit exsultet terra*. Antiphona: *Cum turba plurima*. Benedictus. Oratio sola. Benedicamus, ut supra, in vesperis. **Ad primam** hymnus canitur sicut *Deus creator*. Antiphona: *Semen cecidit in terram bonam*. Psalmi, ut in dominica Septuagesimæ, sub hac sola antiphona. **Ad horas** alias antiphonæ nocturnales. **In missa** officium: *Exsurge quare obdormis* per totum. Kyrie, ut supra. Oratio sola. Sanctus, præfatio similiter, ut supra. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a dextris meis*. Psalmi: *Dixit* cum ceteris. Capitulum supra. Responsorium: *Benedicens ergo*.²²⁷ Hymnus: *Lucis creator*. Versiculus: *Dirigatur Domine*. Antiphona: *Exiit qui seminat*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio supra. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum, vel si canitur seu legitur prima vespera de aliquo, tunc omnia suffragia hic perficiuntur.

²²⁶ V₃ omittit.

²²⁷ V₃ addit vel: Volens Noe.

DE SANCTA BRIGITTA VIRGINE omnia, ut in communi virginum, si habuerit locum.²²⁸ Capitulum: *Qui gloriatur*. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. **In missa** officium: *Dilexisti*. Kyrie eleison de virginibus. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola supra. Graduale: *Dilexisti iustitiam*. Alleluia: *Audi filia* vel tractus: *Audi filia* similiter. Evangelium supra. Offertorium: *Offerentur*. Communio: *Diffusa est gratia*. **In secundis vesperis** antiphona: *Ecce prudens virgo* cum sequentibus psalmis et antiphonis et cum suffragiis consuetis.

IN FESTO PURIFICATIONIS VIRGINIS MARIE **in primis vesperis** antiphona: *O admirabile commercium* cum ceteris. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Hæc dicit Dominus ecce ego mitto*. Responsorium: *Gaude Maria*. Hymnus: *Quod chorus*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Senex puerum portabat*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de beata Virgine, ut in æstate, et non *Puer natus*, nisi in secundis vesperis. **In completorio**:²²⁹ « Laus tibi Domine ». Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *Et placebit Domino*. Versiculus: *Gaude Maria*. Antiphona: *Virgo Verbo concepit*.²³⁰ Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Famulorum tuorum*. Alia: *Deus qui illuminas*.²³¹ Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **In matutinis** historia tota, ut in libro. Lectiones propriæ. Homelia: *Postquam impleti sunt*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Quem terra*, « O gloriosa Domina ». Versiculus: *Gaude Maria*. Antiphona: *Cum inducerent puerum*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. *Benedicamus*, ut supra. **Ad horas** antiphonæ de laudibus. Hymni canuntur ad notas *Quem terra*. Capitulum ad primam, ut supra, in completorio. Responsorium: *Iesu Christe, Qui natus es de Virgine*. Versiculus: *Gaude Maria*. Oratio: *Famulorum tuorum*. Alia: *Domine sancte Pater omnipotens*. Preces: *Exsultabunt sancti*. **Ad tertiam** responsum: *Speciosa facta es*. **Ad sextam**: *Dignare me laudare*. **Ad nonam**: *Elegit eam Dominus*. Versiculus: *Gaude Maria*, et idem erunt versiculi in matutinis. **In missa** prius dicitur *Asperges me* cum versiculo et oratione, et consecrantur candelæ.²³² Introitus: *Suscepimus Deus* per ordinem, ut in libro. Kyrie de beata Virgine, ut in æstate. Epistola et evangelium supra. Præfatio: *Quia per incarnati*, sed « Communicantes » non dicitur. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Tecum principium* per ordinem, ut in die Nativitatis Domini. Capitulum²³³ supra: *Ecce ego mitto*. Responsorium: *Verbum caro*. Hymnus: *A solis* cum sua nota. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Hodie beata Virgo*

²²⁸ V₃ omittit omnia ... locum, addit autem pro eo Item: De sancta Brigida horæ tenent[ur] (*adi.*), quando locum habuerit. Omnia, ut commune virginum.

²²⁹ V₃ addit Alleluia ante Septuagesimam, in Septuagesima

²³⁰ N₁ concedit (*forte littera p sub- et reversa*).

²³¹ V₃ addit Suffragium ad aram (*coni., ed. horam*) beatæ Virginis: Sancta Dei Genitrix.

²³² V₃ addit *Asperges me*. Versiculus: *Ostende nobis*, sicut alias consuetum est. Ad processionem responsum: *Gaude Maria*. In loco destinato per pontifice[m] (*adi.*) dicitur versiculus: *Post partum Virgo*. Oratio: *Famulorum tuorum*.

²³³ V₃ capitur

Maria puerum Iesum. Magnificat. Oratio supra. Suffragium de sancto Blasio tantum. Antiphona: *Beatus vir qui suffert.* Versiculus: *Gloria et honore.* Oratio propria. Loco Benedicamus canitur *Puer natus* semper, etiam si veniet²³⁴ in Septuagesimam, sed Alleluia pro tunc omittitur. Deo dicamus gratias de beata Virgine, ut in primis vespers. **In completorio:** «Laus tibi Domine», et cetera.²³⁵ Psalmi: *Cum invocarem.* Hymnus: *Corde natus.* Capitulum: *Populus gentium.* Versiculus: *Verbum caro.* Antiphona: *Virgo Verbo concepit,* ut supra. Oratio: *Famulorum tuorum.* Alia: *Deus qui illuminas.* Benedicamus, ut supra.

DE SANCTO BLASIO MARTYRE **in matutinis** tota historia de uno martyre. Lectio-nes propriæ. Homelia: *Nibil opertum.* Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia.* Alia omnia de uno martyre cum suffragiis consuetis. **Item:** Horæ beatæ Virginis per²³⁶ æstatem solitæ inchoantur semper in die sancti Blasii martyris in matutinis. **In missa** officium: *Lætabitur iustus.* Kyrie de uno martyre, iam enim exspiravit Kyrie Lætabundus. Graduale: *Posuisti Domine.* Epistola et evangelium supra. ~~Vel~~²³⁷ tractus: *Desiderium anima.* Offertorium: *Gloria et honore.* Præfatio cottidiana. Communio: *Qui vult venire.* **In secundis vespers** antiphonæ: *Iucundus homo* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Gloria et honore.* Hymnus: *Deus tuorum.* Versiculus: *Gloria et honore coronasti.* Antiphona: *Hic est vere martyr.* Magnificat. Oratio supra. Suffragium de dominica cum aliis consuetis et ad cras cui orare intendis.

DE SANCTA AGATHA²³⁸ per suffragium, aut, si feria prius tenebatur, tunc **in primis vespers** antiphona: *Veni electa mea.* Psalmi: omnia *Laudate.* Capitulum: *Domine Deus meus.* Responsorium: *Gaudeamus omnes.* Hymnus: *Virginis proles.* Versiculus: *Specie tua.* Antiphona: *Mentem sanctam.* Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de virginibus. **In missa** officium: *Gaudeamus.* Kyrie de virginibus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Adiuuabit eam.* Tractus: *Qui seminant.*²³⁹ Offertorium: *Offerentur.* Communio: *Qui me dignatus est.* **In secundis vespers** antiphonæ de laudibus. Alia omnia, ut in libro cum suffragiis consuetis.

DE SANCTA DOROTHEA VIRGINE ET MARTYRE **in primis vespers** antiphona: *Ave gemma virtuosa* cum ceteris. Psalmi: omnia *Laudate.* Capitulum: *Confitebor tibi Domine.* Responsorium: *O flos virginitalis.* Hymnus: *Virginis proles.* Versiculus: *Specie tua.* Antiphona: *O castitate phalerata.* Psalmus: *Magnificat.* Oratio sola. Benedicamus Cunctipot-

²³⁴ V₃ venerit

²³⁵ V₃ omittit Laus ... cetera

²³⁶ V₂ V₃ omittit.

²³⁷ Del.

²³⁸ V₃ Agnatha

²³⁹ N₁ V₃ seminat

ens. **In matutinis** historia propria. Lectiones propriae. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. Laudes propriae. Hymnus: *Iesu corona virginum*. Antiphona ad Benedictus propria. Benedicamus Cunctipotens. **Ad horas** antiphonae de laudibus propriis. **In missa** pueri parebunt in crinilibus. Officium: *Gaudeamus omnes*. Kyrie Cunctipotens iuxta temporis cursum. Epistola: *Confitebor tibi*. Graduale: *Diffusa est*.²⁴⁰ Tractus: *Qui seminant*.²⁴¹ Evangelium supra. Offertorium: *Offerentur maius*.²⁴² Praefatio cottidiana. Communio: *Quinque prudentes*. **In secundis vesperis** antiphonae de laudibus propriis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Contristatus est praefectus*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona propria. Magnificat. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum. Benedicamus de virginibus.

DOMINICA QUINQUAGESIMAE antiphonae: *Benedictus cum sequentibus*. Capitulum: *Si linguis hominum*. Responsorium: *Revertenti*²⁴³ *Abraham*. Hymnus: *Dies absoluti*. Versiculus: *Vespertina oratio*. Antiphona: *Dum staret Abraham ad radicem Mambre*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus, ut supra. **In matutinis** invitatorium proprium. Historia propria. Lectiones propriae. Homelia: *Assumpsit Iesus duodecim discipulos*. Laudes: *Secundum multitudinem*,²⁴⁴ ut in libro. Antiphona ad Benedictus propria. Oratio sola. Benedicamus, ut supra. **Ad horas** hymni canuntur sicut *Deus creator*, et antiphonae nocturnales secundum ordinem. **In missa** introitus: *Esto mihi in Deum protectorem*. Kyrie, ut in Adventu. Oratio sola. Sanctus similiter, ut in Adventu. Praefatio cottidiana. Loco Ite missa est dicitur Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **In secundis vesperis** antiphona: *Sede a dextris meis* cum ceteris. Capitulum: *Si linguis hominum*. Responsorium: *Revertenti Abraham*. Hymnus: *Lucis creator*. Versiculus: *Dirigatur Domine*. Antiphona propria. Oratio sola, sed si de²⁴⁵ aliquo sancto fiunt primae vesperae, tunc suffragia consueta complentur in istis secundis vesperis.

DE SANCTA APOLLONIA capitulum: *Domine Deus meus*. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. Alia omnia de virginibus.

DE SANCTA SCHOLASTICA per suffragium. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi de virginibus. Lectiones propriae, si habes; si non, similiter de communi. Homelia: *Simile est regnum caelorum decem virginibus*. Capitulum: *De virginibus praeceptum non habeo*. Antiphona ad Benedictus ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Dilexisti iustitiam*. Kyrie eleison de virginibus. Orationes iuxta temporis cursum. Epistola supra. Graduale: *Specie tua* vel *Diffusa*. Tractus: *Audi filia*. Of-

²⁴⁰ V₃ addit vel: Specie tua.

²⁴¹ N₁ seminat

²⁴² N₁ maior

²⁴³ N₂ V₂ Revertente V₃ Reverente

²⁴⁴ N₁ multitudinem

²⁴⁵ V₃ omittit.

fertorium: *Offerentur maius*.²⁴⁶ Communio: *Diffusa est gratia*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce prudentes virgines* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Specie tua*. Hymnus supra. Antiphona: *Simile est regnum celorum*. Magnificat. Oratio propria cum suffragiis consuetis.

DE SANCTO VALENTINO MARTYRE²⁴⁷ antiphona: *Iste cognovit*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Responsorium: *Desiderium anima*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Beatus vir qui suffert*. Magnificat. Oratio propria sola. Benedicamus de uno martyre. **In matutinis** historia tota de communi unius martyris. Lectiones propriæ, si habes. Homelia: *Si quis vult venire*. Laudes de uno martyre. Alia omnia similiter. **In missa** officium: *In virtute tua*. Kyrie de uno martyre. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Posuisti Domine*. Tractus: *Desiderium anima*. Offertorium: *In virtute tua*. Communio: *Magna est gloria*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Desiderium anima* minus vel *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica cum aliis consuetis.

DE SANCTA IULIANA per totum de virginibus. Capitulum: *Sapientia vincit malitiam*. Homelia: *Simile est regnum celorum decem virginibus*. Antiphona ad Benedictus similiter in communi cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Loquebar* per ordinem. **In secundis vesperis** similiter de virginibus cum suffragiis consuetis.

IN CATHEDRA SANCTI PETRI APOSTOLI **in primis vesperis** antiphona: *Solve iubente Deo*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Petrus apostolus Iesu Christi electis advenis* et cetera. Responsorium: *Tu es pastor ovium*. Hymnus: *Iam bone pastor*, « Sit Trinitati ». Versiculus: *Tu es Petrus*. Antiphona: *Simon Bariona*. Magnificat. Oratio: *Deus qui beato Petro collatis clavibus*. Suffragium de sancto Paulo. Antiphona: *Sancte Paule prædicator*, require in laudibus Petri et Pauli apostolorum. Versiculus: *Ora pro nobis beate Paule apostole*. Oratio: *Deus qui multitudinem gentium* et cetera. *Commemorationem colimus*, « Per Dominum nostrum ». Benedicamus de apostolis. **Item**: Si in Quadragesima venerit, tunc statim antiphona de feria iungatur una cum oratione et precibus. Antiphona super populum: *Vivo ego dicit Dominus*, et oratio similiter. Benedicamus feriale. Mox sequuntur septem psalmi usque *Domine exaudi* inclusive et cetera. **In matutinis** invitorium: *Pastori summo iubilemus corde iucundo*.²⁴⁸ Historiam totam propriam require, ut in æstate. Lectiones propriæ de Cathedra. Homelia: *Venit Iesus in partes Casarea*. Laudes: *Petre amas me* per totum cum sequentibus. Capitulum supra. Hymnus similiter,

²⁴⁶ N₁ maior

²⁴⁷ V₃ addit De sancto Valentino martyre per suffragium tantum.

²⁴⁸ N₁ addit et cetera.

ut in vesperis. Antiphona ad Benedictus propria. Oratio, ut in vesperis. Suffragium de sancto Paulo similiter una cum oratione.²⁴⁹ Benedicamus de apostolis.²⁵⁰ **Ad horas** antiphonæ de laudibus. **In missa** officium: *Statuit*. Kyrie²⁵¹ de apostolis. Orationes, ut supra, sub una conclusione. Epistola et evangelium, ut supra. Credo dicitur. Offertorium: *Inveni David*. Præfatio de apostolis. Sanctus angelicus. Communio: *Tu es Petrus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* per ordinem, ut in communi apostolorum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Petre amas*. Hymnus: *Iam bone pastor*, « Sit Trinitati ». Versiculus: *Tu es Petrus*. Antiphona: *Quodcumque ligaveris*. Magnificat. Oratio: *Deus qui beato Petro*, nihil iam de sancto Paulo. Benedicamus de apostolis. Antiphona de feria, si est Quadragesima.

IN VIGILIA SANCTI²⁵² MATTHIÆ APOSTOLI, si est Quadragesima, tunc vigilia tenetur per totum ferialiter, ut in vigilia unius apostoli. Capitulum: *Benedictus Deus Pater Domini nostri Iesu Christi qui benedixit nos*.²⁵³ Homelia: *Hæc mando vobis*.²⁵⁴ Responsorium de præcedenti dominica,²⁵⁵ si autem venerit in Quadragesima, tunc feria tenebitur more suo, et concluditur homelia vigiliæ pro tertia lectione. Oratio *Concede quasumus* iungatur in medio.²⁵⁶

[IN DIE SANCTO]²⁵⁷ **in primis vesperis** antiphonæ: *Excelsus* per ordinem. Psalmi:²⁵⁸ omnia *Laudate*. Capitulum: *Exsurgens Petrus in medio fratrum dixit*. Responsorium: *Ecce vere Israelita*. Hymnus: *Exsultet cælum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Ecce ego mitto vos*. Magnificat. Oratio: *Deus qui beatum Matthiam*. Suffragium: *A progenie in progenies* de sancto Gerardo, require ante festum Cosmæ et Damiani.²⁵⁹ Benedicamus de apostolis. Tunc antiphona de feria, si est in Quadragesima, ut supra. **In matutinis** invitorium et tota historia de communi apostolorum. Lectiones propriæ. Homelia: *Confitebor tibi Domine creator cæli et terræ*. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Vos sæcli*. Antiphona ibidem. Orationes, ut in vesperis. Benedicamus de apostolis. **Ad horas** an-

²⁴⁹ V₃ *addit* Nil plus, alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis.

²⁵⁰ V₃ *addit* Sequitur antiphona de feria cum precibus et super populum, et cetera.

²⁵¹ N₁ *responsorium (abbreviatio R)*

²⁵² N₂ V₂ V₃ beati

²⁵³ N₁ *addit* et cetera.

²⁵⁴ V₃ *addit* Et ad Benedictus dicitur antiphona de dominica, et non de psalterio, sicut in æstate.

²⁵⁵ V₃ *addit* Nota: In missa feriæ orationes dicuntur: prima feriæ cum *Flectamus genua*, secunda *A cunctis*, tertia oratio vigiliæ, quarta contra paganos, vel pro defunctis, quinta *Omnipotens sempiterne Deus qui vivorum*, et cetera, alia, ut alias gestum est.

²⁵⁶ N₁ *addit* et cetera.

²⁵⁷ *Adi.*

²⁵⁸ N₁ *Palmi*

²⁵⁹ V₃ *omittit* require ... Damiani

tiphonæ,²⁶⁰ similiter conclusio in matutinis, ut supra, in Cathedra Petri; et hoc, si venerit in Quadragesima. **In missa** officium: *Mibi autem nimis*. Kyrie apostolorum. Graduale: *Nimis honorati*. Tractus: *Beatus vir*. Evangelium, ut supra. Credo dicitur. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio apostolorum. Communio: *Vos qui secuti estis*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Iuravit Dominus* per ordinem. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus, ut supra.²⁶¹ Antiphona: *Beati eritis*. Magnificat. Oratio, ut supra, et iam de sancto Gerhardo non²⁶² dicitur. **Item:** Quandoque festum sancti Matthiæ apostoli contingit evenire feria quarta in Capite ieiunii, et vigilia eiusdem tenetur feria tertia Carnis privii, et tunc feria tertia in secundis vespere psalmi dicuntur de psalterio una cum antiphonis. Capitulum: *Si linguis*. Responsorium non dicitur. Hymnus de psalterio illius diei. Versiculus: *Dirigatur Domine*. Antiphona: *Iter faciens*. Magnificat. Oratio de dominica cum aliis suffragiis consuetis. Festum autem eiusdem Matthiæ apostoli sancti transponitur ad feriam quintam proximam.

DE SANCTO GERHARDO MARTYRE antiphona:²⁶³ *Iste cognovit*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Responsorium: *Desiderium animæ*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *A progenie*, ut supra. Magnificat. Alia de uno martyre. Homelia: *Nisi granum frumenti*. **Missæ** et alia, ut in alio festo eiusdem ante Cosmæ et Damiani.

LEONIS PAPÆ antiphona: *Sancte Leo confessor Domini* et cetera. Psalmi: omnia *Laudate*. Alia omnia, ut in communi de uno confessore²⁶⁴ et pontifice. Si autem secundæ vespere canuntur de dominica, tunc per²⁶⁵ suffragium tantum. **In matutinis** historia tota de uno confessore et pontifice in communi. Lectiones similiter. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in vita sua*. Homelia: *Vos estis sal terræ*. Alia omnia, ut ibi.²⁶⁶ **In missa** officium: *Sacerdotes Dei*. Kyrie de confessoribus. Epistola et evangelium supra. Orationes: una propria, secunda: *Fidelium Deus*, si vis, tertia²⁶⁷ de beata Virgine: *Concede nos famulos*.²⁶⁸ Graduale: *Iuravit Dominus*. Tractus: *Beatus vir*. Offertorium: *Inveni David*. Præfatio cottidiana. Sanctus de confessoribus. Communio: *Beatus servus*. **In secundis**

²⁶⁰ V₃ antiphona

²⁶¹ V₃ omittit Responsorium ... supra, quod est præcise una linea, duabus, quæ formula ut supra finiuntur, invicem subsequentibus, in editione V2, quæ, ut supra meminimus, exemplar editionis V3 fuerat.

²⁶² V₃ omittit.

²⁶³ V₃ addit Semper prima vespera dicitur, quandocumque veniat.

²⁶⁴ V₃ omittit Psalmi ... confessore, false commutando verba, et proseguendo non a confessor, quæ supra legitur, sed a confessore una linea infra.

²⁶⁵ N₁ addit per (superabundanter duplicando).

²⁶⁶ N₁ addit et cetera.

²⁶⁷ V₃ omittit Fidelium ... tertia

²⁶⁸ V₃ addit tertia pro pace, vel contra paganos

vesperis antiphonæ: *Ecce sacerdos magnus* cum sequentibus. Quinta antiphona: *Statuit illi*. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Magnificat. Oratio supra. Benedicamus de confessoribus. Sequitur antiphona ferialis una cum precibus et oratione. Super populum antiphona: *Vivo ego*. Versiculus: *Peccavimus cum patribus*. Oratio, ut supra.

DE SANCTO THOMA DE AQUINO antiphona:²⁶⁹ *Sancte Thoma confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Optavi et datus est*. Responsorium: *Iustum deduxit* per totum de simplici confessore. Oratio propria. Benedicamus de confessoribus. **In matutinis** similiter omnia de simplici confessore. Homelia: *Vos estis sal terræ*. Alia, ut supra. **In missa** officium: *In medio ecclesiæ*. Kyrie eleison de confessoribus. Oratio propria, secunda: *Fidelium Deus*, si vis, tertia²⁷⁰ de beata Virgine.²⁷¹ Graduale: *Os iusti*. Tractus: *Beatus vir*. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Sanctus de confessoribus. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce confessor magnus* cum ceteris. Ultima antiphona: *Fidelis servus*. Capitulum supra. Responsorium: *Amavit eum* vel *Vos estis sal terræ*. Antiphona: *Similabo eum*. Magnificat. Oratio propria. Benedicamus de confessoribus. Antiphona ferialis cum precibus et super populum et cetera. **Item:** De sanctis per totam Quadragesimam²⁷² semper dicitur præfatio cottidiana seu communis, et non *Qui corporali ieiunio vitia*.²⁷³

DE SANCTO GREGORIO PAPA ET CONFESSORE **in primis vesperis** antiphona: *Sancte Gregori confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in vita sua*. Responsorium: *O vere felicem*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Gloriosa sanctissimi sollempnia*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. Antiphona ferialis cum precibus et oratione super populum. **In matutinis** per²⁷⁴ totum de historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Vos estis sal terræ*. Alia omnia, ut in libro cum antiphona feriali et precibus et super populum. **Nota**, quod post homeliam sancti Gregorii papæ sive aliorum in Quadragesima festa celebrantium semper legitur homelia ferialis sub conclusione ultimi responsorii cum psalmis pænentialibus. **In missa** officium: *Sacerdotes Dei benedicite*. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio sola.²⁷⁵ Epistola et evangelium supra. Graduale: *Iuravit Dominus*. Tractus: *Beatus vir*. Credo non²⁷⁶ dicitur. Offertorium: *Veritas mea*. Communio: *Beatus servus*. **In**

²⁶⁹ **N**₁ *omittit* -no antiphona, *spatio congruenti relicto*.

²⁷⁰ **V**₃ *omittit* Fidelium ... tertia

²⁷¹ **V**₃ *addit* tertia pro pace

²⁷² **V**₂ Sexagesimam (*litteris numeri LX commutatis*)

²⁷³ **N**₁ *addit* et cetera.

²⁷⁴ **V**₃ *abbreviationem pro per* (*litteram p subtus linea horizontali traductam*) *revertit*.

²⁷⁵ **V**₃ *omittit*.

²⁷⁶ **V**₃ *omittit*.

secundis vesperis antiphonæ²⁷⁷ de laudibus propriis. Psalmi de confessoribus. Capitulum supra. Responsorium: *O pastor apostolice*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona propria ad Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de confessoribus. Antiphona ferialis et super populum.

DE SANCTO HILARIO CONFESSORE, cuius festum mandavit Ioannes Flans archiepiscopus Strigoniensis celebrari XIII. die mensis Martii, antiphona: *Sancte Hilari*²⁷⁸ *confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Iste homo*. Magnificat. Oratio sola, alia, ut supra. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius confessoris et pontificis. Lectiones similiter de communi. Homelia: *Homo quidam peregre*. **In missa** officium: *Statuit ei*. Kyrie eleison de confessoribus. Oratio propria, secunda: *Fidelium Deus*, si vis,²⁷⁹ tertia²⁸⁰ de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Inveni David*. Tractus: *Beatus vir*. Offertorium: *Veritas mea et*. Communio: *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphonæ:²⁸¹ *Ecce sacerdos magnus*. Psalmi: *Dixit Dominus* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona ferialis cum precibus et super populum.

DE SANCTO BERNARDO ABBATE ET DOCTORE, cuius festum instituit celebrari prædictus Ioannes archiepiscopus XVII. die mensis Martii, **in primis igitur vesperis** antiphona: *Sancte Bernarde confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Testificor coram Deo*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Iste homo*. Magnificat. Benedicamus de confessoribus. Antiphona ferialis. Oratio eiusdem et super populum: *Vivo ego*. Versiculus: *Peccavimus*. Oratio eiusdem. Benedicamus feriale. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius confessoris et pontificis. Lectiones similiter de communi. Homelia: *Vigilate*. Capitulum supra. Hymnus: *Ad sacrum cuius*. Antiphona: *Euge serve*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Benedicamus de confessoribus. Antiphona ferialis cum precibus, ut moris est, finiantur. Benedicamus feriale.²⁸² Pro fidelibus quinque psalmi pænitentiales finiantur, ut supra. **Ad primam** antiphona de laudibus. Capitulum: *Frange esurienti*. Responsorium: *Christe Fili Dei vivi, Qui sacraisti hoc ieiunium*. Versiculus: *Scuto circumdabit*.²⁸³ Oratio: *Domine sancte Pater* et cetera. **Item:** Quando de sanctis agitur in Quadragesima,

²⁷⁷ V₃ omittit.

²⁷⁸ N₁ N₂ Hilarie

²⁷⁹ V₃ omittit Fidelium ... vis

²⁸⁰ V₃ addit pro pace, quarta contra paganos

²⁸¹ V₂ V₃ antiphona

²⁸² V₂ V₃ ferialis

²⁸³ N₁ circndabit (*littera u subversa*)

tunc, si sunt tanti presbyteri, missa ferialis semper debet perfici more suo. Kyrie eleison, ut in Capite ieiunii. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie de confessoribus. Oratio propria, secunda contra paganos, si vis,²⁸⁴ tertia de beata Virgine. Epistola: *Testificor coram Deo*. Graduale: *Domine pravenisti*. Tractus: *Beatus vir*. Evangelium: *Vigilate*. Offertorium: *Veritas mea*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce confessor magnus* cum reliquis. Capitulum supra. Responsorium: *Sint lumbi vestri*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *Similabo eum*. Magnificat. Oratio supra. Benedicamus de confessoribus. Antiphona de feria cum precibus et super populum. Pro fidelibus psalmi *De profundis* et *Domine exaudi* ultimum.

DE SANCTO BENEDICTO ABBATE **in primis vesperis** antiphona: *Sancte Benedicte confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dilectus Deo*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *Iste homo*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de confessoribus, quando autem contingit venire feria secunda, tunc fit suffragium tantum de ipso. **In matutinis** invitatorium et alia omnia in communi simplicis confessoris. Lectiones propriae. Homelia: *Respondens Simon Petrus dixit ad Iesum*, vide in communi. Capitulum supra. Alia per totum, ut ibi, sed tamen post homeliam sancti Benedicti iungatur homelia ferialis semper, ut supra notatum est. **Notandum est:** In die sancti Gregorii papæ oratio sola. Benedicamus de confessoribus. Antiphona ferialis cum precibus dicuntur, ut moris est. Psalmi pœnitentiales quinque leguntur, sed *De profundis* et *Domine exaudi* reservantur pro vesperis. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie eleison de confessoribus. Oratio propria, secunda de beata Virgine, tertia pro pace aut contra paganos aut contra aliam quamcumque necessitatem, nisi ultimo pro defunctis non fiat memoria; sed tamen in medio vel in pœnultimo bene potest fieri. Graduale: *Domine pravenisti*. Tractus: *Beatus vir qui*. Offertorium: *Posuisti Domine*. Communio: *Fidelis servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce confessor magnus*. Psalmi: *Dixit*, *Confitebor*, *Beatus vir*, *Credidi*, *In convertendo*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Amavit eum*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Similabo eum*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de confessoribus. Antiphona de feria cum precibus, ut supra. Psalmus: *Miserere mei*. Oratio diei. Antiphona super populum: *Vivo ego*. Versiculus: *Peccavimus*. Oratio, ut supra. Psalmi pro fidelibus defunctis et *Domine exaudi* ultimum.²⁸⁵

IN ANNUNTIATIONE VIRGINIS MARIE **in primis vesperis** antiphona: *Gabriel angelus*, sola antiphona. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Egredietur virga de radice*. Responsorium: *Christi Virgo*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Ave Maria*. Antiphona: *Ingressus angelus*. Magnificat. Oratio: *Deus qui de beata Maria*,²⁸⁶ require in Adventu Do-

²⁸⁴ V₃ addit vel pro pace

²⁸⁵ V₃ addit Ultimum suffragium: Sancta Dei Genitrix. Oratio: Famulorum tuorum.

²⁸⁶ N₁ addit et cetera.

mini. Benedicamus Domino de beata²⁸⁷ Virgine, ut in æstate. Antiphona de feria cum precibus et orationibus. Psalmi: *De profundis* et *Domine exaudi* ultimum.²⁸⁸ **In completorio:** « Convertete nos Deus. Deus in adiutorium. Gloria Patri. Laus tibi Domine rex æternæ gloriæ. » (notandum)²⁸⁹ Psalmi: *Cum invocarem* cum ceteris. Finitis psalmis, resumitur antiphona **Laus tibi Domine.**²⁹⁰ Hymnus: *Lux mundi beatissima*. Responsorium non dicitur. Capitulum: *Ecce Virgo concipiet*. Versiculus: *Emitte Agnum*. Antiphona: *Dilectus meus*. Psalmus: *Nunc dimittis*.²⁹¹ Oratio: *Gratiam tuam quæsumus*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus, ut ibi: (notandum) **In matutinis** invitorium: *Ave Maria*. Alia omnia, ut in libro, de historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Missus est Gabriel*, require feria quarta in quattuor temporibus ante Nativitatem Domini, et post homeliam iungatur homelia ferialis sub conclusione ultimi responsorii, ut supra. Laudes propriæ. Benedicamus, ut in vesperis primis. Antiphona de feria cum precibus et psalmis pænentialibus, sed *De profundis* et *Domine exaudi* reserventur pro vesperis, ut moris est. **In missa:** Asperges me. Versiculus: *Ostende nobis*. Oratio: *Præsta nobis quæsumus Domine*²⁹² *per hanc sanctificatæ aquæ aspersionem.*²⁹³ Responsorium in processione: *Christi Virgo.*²⁹⁴ **Sequitur introitus** *Rorate cali*. Kyrie de beata Virgine, ut in æstate. Oratio sola. Epistola et evangelium, ut supra. Alia, ut in libro graduali. Præfatio: *Et te in Annuntiatione beate Mariæ semper Virginis*. Credo dicitur. Sanctus sollemne. **In secundis vesperis**²⁹⁵ antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi: *Dixit Dominus, Laudate pueri, Lætatus sum, Nisi Dominus, Lauda Ierusalem*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Posuit Moyses*. Hymnus: *Ave maris stella*. Antiphona: *Hæc est dies*. Magnificat. Oratio sola, ut in vesperis. Benedicamus similiter. Antiphona ferialis cum precibus et super populum. Psalmi *De profundis* et *Domine exaudi* perficiantur. **Completerium,** ut supra.

DE SANCTO AMBROSIO CONFESSORE ET DOCTORE **in primis vesperis** antiphona: *Sancte Ambrosi*²⁹⁶ *confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in vita sua*. Responsorium: *Iustum deduxit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*.

²⁸⁷ V₃ beatæ

²⁸⁸ N₁ *addit* et cetera.

²⁸⁹ N₁ N₂ V₂ *omittit*.

²⁹⁰ N₁ *addit* et cetera.

²⁹¹ V₃ *addit* Incipitur in organo.

²⁹² N₁ N₂ ... quæsumus omnipotens Deus.

²⁹³ N₁ *addit* et cetera.

²⁹⁴ V₃ *addit* Item: Incensum fertur solum in missa, et non in primis vesperis. Si autem venerit die dominico, tunc transponetur in feriam proximam, et tunc fertur incensum, tam in vesperis, quam etiam in missa.

²⁹⁵ V₃ *addit* Item: Plebanus unus canonicus per succentorem constitutus.

²⁹⁶ V₃ Ambrosii

Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *Iste homo*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. Antiphona ferialis cum precibus, ut moris est. Super populum antiphona: *Sicut exaltatus est serpens in eremo* cum versiculo et oratione.²⁹⁷ Psalmi *De profundis* et *Domine exaudi* finiantur. **Item:** Sic psallendum est, si ceciderit in Quadragesima, si autem ceciderit in Pascha vel transponetur post octavas Paschæ, tunc **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Omne gaudium*. Responsorium: *De ore prudentis*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Amavit eum* cum « alleluia ». Antiphona: *Beatus vir qui inventus est*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus cum « alleluia ». **In matutinis**, si venerit in Quadragesima, tunc omnia de confessoribus et pontificibus in communi. Lectiones propriæ. Homelia: *Vos estis sal terræ*. Laudes: *Ecce sacerdos magnus*. Capitulum, ut in vesperis. Hymnus: *Ad sacrum*. Versiculus: *Os iusti*. Antiphona: *Euge serve bone*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Benedicamus Cunctipotens. Antiphona ferialis cum precibus et super populum. Psalmi pœnitentiales perficiuntur; si autem venerit in Pascha, tunc psallendum est, ut ibi signata sunt de sanctis. **In missa** officium: *Sacerdotes Dei*. Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Epistola: *Ecce sacerdos magnus qui in vita*.²⁹⁸ Graduale: *Iuravit Dominus*. Tractus: *Beatus vir*. Evangelium: *Vos estis sal terræ*. Offertorium: *Inveni David* vel *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Sanctus Rosemberg, si vis. Communio: *Fidelis servus*, ita tamen, quod omnia officia perficiuntur, sicut præcise de sancto Gregorio papa. **Item:** Credo dicitur, ut fertur, in omnibus festis quattuor doctorum, sed consuetudine ecclesiæ Strigoniensis non dicitur, ideo vide, quod melius tibi videbitur.²⁹⁹ **In secundis vesperis** antiphona:³⁰⁰ *Ecce sacerdos magnus* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *Vos estis sal terræ* vel *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de confessoribus. Alia, ut supra. **Item:**

FESTUM SANCTI AMBROSII DOCTORIS ET PONTIFICIS QUANDOQUE CONTINGIT VENIRE IN PASCHA aut transponitur propter dies speciales Maioris hebdomadæ post octavas Paschæ, tunc **in matutinis** modo infrascripto psallendum est. Invitatorium: *Alleluia regem confessorum Dominum venite adoremus alleluia*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphona: *Tristitia vestra alleluia*. Psalmi: *Beatus vir*, *Quare fremuerunt*, *Domine quid multiplicasti*. Versiculus: *Amavit eum*. Homelia: *Ego sum vitis vera et Pater meus agricola est*, et hæc pro prima lectione. Pro secunda et tertia legatur de legenda sua, si habentur. Responsorium: *Beatus vir qui metuit*, *De ore prudentis*, *Ego sum vitis vera*. Te Deum laudamus dicitur. Versiculus: *Non est inventus*, deinde « Deus in adiutorium meum ». Laudes: *Sancti tui*

²⁹⁷ V₃ addit vel alia antiphona, videlicet: Vivo ego dicit Dominus, secundum exigentiam diei.

²⁹⁸ V₃ diebus

²⁹⁹ V₃ omittit ut ... videbitur

³⁰⁰ N₁ omittit, spatium congruenti relicto.

Domine. Psalmus: *Dominus regnavit* cum ceteris. Capitulum, ut supra, in primis vespers. Hymnus:³⁰¹ *Tu tuo letus*. Versiculus:³⁰² *Os iusti*. Antiphona: *Vox letitia*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace.³⁰³ **Item:** De Resurrectione Domini non fit³⁰⁴ suffragium, quando de sanctis tenetur, nec in horis beatæ Virginis, sed solum suum postponitur. **In missa** officium: *Protexisti*. Kyrie paschale. Oratio³⁰⁵ propria, secunda de dominica, tertia de omnibus sanctis.³⁰⁶ Epistola: *Omne gaudium*. Graduale: *Alleluia surrexit pastor bonus*. Alleluia: *Sancti tui Domine*.³⁰⁷ Prosa: *Victimæ paschali, Christus surrexit*. Evangelium: *Ego sum vitis vera*. Credo non dicitur. Offertorium: *Confitebuntur*. Præfatio de Resurrectione. Communio: *Ego sum vitis vera*. **In secundis vespers** antiphonæ de laudibus: *Sancti tui Domine*. Psalmi: *Dixit, Confitebor, Beatus vir, Credidi, In convertendo*. Capitulum, ut supra, in matutinis. Responsorium: *Ego sum vitis vera*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *Beatus vir qui inventus est*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, videlicet *Beatus vir Adalbertus*, ut in æstate, et de omnibus sanctis et pro pace.³⁰⁸ **Item:** Ex quo festa quattuor doctorum sub duplici officio debent³⁰⁹ celebrari sollemniter, ideo tam in matutinis, quam in³¹⁰ missis potest dici sola oratio et in secundis vespers unum suffragium tantum, videlicet de dominica.^{311 312} **Item:** Alia perficiantur in horis beatæ Mariæ Virginis. **Item:**

FERIA QUARTA IN CAPITE IEIUNII INCIPIENDO USQUE DOMINICAM INVOCAVIT ME **horæ diurnæ** servantur hoc modo. Primo ad primam hymnus: *Iam lucis ortu*.³¹³ Conclusio hymnorum: « Præsta Pater piissime Patrique compar Unice » et cetera. Antiphona: *Tu mandasti Domine*. Psalmi: *Deus in nomine* cum ceteris consuetis. Capitulum: *Omnis homo*. Responsorium: *Christe Fili Dei, Qui sedes ad dexteram Patris, Gloria Patri*.³¹⁴

³⁰¹ N₂ V₁ V₂ L In primis vespers. Hymnus V₃ In primis vespers *errore typographi rubrum est et false interpunctum*.

³⁰² V₂ Versus

³⁰³ V₃ *omittit* Suffragium ... pace, *addit autem pro eo* Alia suffragia dicuntur in horis beatæ Virginis.

³⁰⁴ V₃ *omittit*.

³⁰⁵ V₃ *addit* sola

³⁰⁶ V₃ *omittit* secunda ... sanctis

³⁰⁷ V₃ *addit* vel: Sancti et iusti in Domino gaudete.

³⁰⁸ V₃ *omittit* Suffragium ... pace, *addit autem pro eo* Alia suffragia perficiantur in horis beatæ Virginis.

³⁰⁹ V₃ debet

³¹⁰ N₁ *omittit*.

³¹¹ V₃ *omittit* videlicet ... dominica

³¹² N₁ *addit* et cetera.

³¹³ N₁ N₂ ortu

³¹⁴ N₁ *addit* et cetera.

Versiculus: *Exsurge Christe adiuva.*³¹⁵ « Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison. Pater noster, Et ne nos, Sed libera, Amen ». **Preces ad primam** hodie incipiendo feriis secundis, quartis et sextis usque feriam quartam Maioris hebdomadæ dicuntur semper modo infrascripto, exceptis capitulis, orationibus et versiculis. « Vivet anima mea et laudabit te, Et iudicia tua » et cetera.³¹⁶ « Erravi sicut ovis quæ periit, Quære servum tuum quia mandata tua non sum oblitus.³¹⁷ Credo in Deum Patrem omnipotentem, Carnis resurrectionem, Et vitam æternam.³¹⁸ Et ego Domine ad te clamavi. Et mane oratio mea » et cetera per totum usque « Confirmet nos virtus Christi, Amen. Confitemini Domino quoniam bonus, Quoniam in sæculum misericordia eius. Confiteor Deo Patri omnipotenti » et cetera, ut in missa, usque finem « Amen ». Chorus: « Misereatur tui omnipotens Deus » usque in³¹⁹ finem « Amen ». Chorus: « Misereatur tui.³²⁰ Confiteor Deo Patri omnipotenti » et cetera usque in finem. Præsides dicit « Amen, Per sanctum ieiunium Domini nostri Iesu Christi et per intercessionem beatissimæ Virginis Mariæ » et cetera usque in finem « Amen ». Præsides dicit: « Dignare Domine die isto, Sine peccato » et cetera. **In matutinis** per totum usque finem. In fine dicitur « Domine exaudi orationem meam, Et clamor meus ». Psalmus: *Ad te Domine levavi animam meam Deus meus in te* et cetera usque in finem « Gloria Patri. Laus tibi Domine ». Versiculi: « Exsurge Christe adiuva nos, Et libera. Domine Deus virtutum converte nos, Et ostende faciem tuam. Domine exaudi orationem meam, Et clamor. Dominus vobiscum, Et cum spiritu tuo. Oremus », *Domine sancte Pater omnipotens æterne Deus* et cetera. Pro fidelibus psalmus: *Beati quorum*, in fine: « Requiem. Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison. Pater noster. Requiescant in pace, Amen ». **Item: Ad completorium** usque Invocavit: « Laus tibi Domine ». Psalmus: *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis*. Capitulum: *Tu in nobis es*. Versiculus: *Custodi nos Domine*. Antiphona: *Salva nos Domine*. Psalmus:³²¹ *Nunc dimittis*. **Item:** Preces ad completorium feriis secundis, quartis et sextis dicuntur modo infrascripto. *In pace in idipsum, Dormiam et requiescam*. « Credo in Deum, et cetera. Carnis resurrectionem, Et vitam æternam. Benedicamus Patrem et Filium » et cetera. « Benedictus es Domine³²² in firmamento cæli, Et laudabilis et gloriosus in sæcula. Benedicat nos Pater æternus, Amen. Confitemini Domino quoniam bonus, Quoniam in sæculum. Confiteor Deo omnipotenti », ut supra, in prima. « Dignare Domine

³¹⁵ N₁ addit et cetera.

³¹⁶ N₂ V₁ V₂ L V₃ omittunt Et iudicia ... cetera

³¹⁷ N₂ V₁ V₂ L V₃ omittunt quæ ... oblitus

³¹⁸ N₂ V₁ V₂ L V₃ omittunt Et ... amen

³¹⁹ V₃ omittit.

³²⁰ N₂ V₁ V₂ L V₃ omittunt Misereatur tui

³²¹ N₁ omittit.

³²² N₁ omittit.

nocte ista, Sine peccato », ³²³ ut supra, per totum, in matutinis. Psalmus: *Domine quid multiplicati sunt.* « Gloria Patri. Laus tibi Domine. Exsurge Christe », ut supra. Oratio: *Deus qui illuminas noctem.* **Pro fidelibus defunctis** psalmus: *Domine exaudi orationem meam auribus percipe,* « Requiem æternam. Kyrie, Christe eleison, Kyrie. Pater noster. Requiescant in pace, Amen ».

QUANDO DE SANCTIS TENETUR IN QUADRAGESIMA, tunc ad horas antiphonæ semper dicuntur de laudibus propriis. Capitulum **ad primam et ad completorium** semper: *Frange esurienti* usque dominicam passionis. Responsorium: *Christe Fili Dei, Qui sacrasti sanctum ieiunium.* Versiculus: *Scuto circumdabit* et cetera. **Item:**

ADHUC IN CAPITE IEIUNII in matutinis invitatorium: *In manu tua Domine omnes fines terræ,* feriale. ³²⁴ Antiphonæ, versiculi, ut in psalterio. Homelia: *Cum ieiunatis.* Responsorialia: *Paradisi portas, Emendemus, Abscondite elemosynam,* require in dominica Invocavit me, solum illo die, sed aliis diebus a die Cinerum usque dominicam Invocavit me responsoria quære in dominica præcedenti, videlicet Esto mihi in. Versiculi feriales. Laudes, ut in libro. **Nocturni cum hymno feriali.** Capitulum semper proprium et idem semper in vesperis. Antiphona propria omni die ad Benedictus, et post repetitionem antiphonæ semper dicuntur preces; si vero de aliquo sancto servantur horæ, tunc pro tertia lectione legatur homelia ferialis, et tunc post antiphonam ad Benedictus dicitur oratio propria, et dicitur « Amen ». Benedicamus de eodem sancto, et post Benedicamus statim dicitur antiphona ferialis illius feriæ, et preces perficiuntur more solito, et psalmi pænitentiales quinque perficiuntur, quia tunc ad primam, tertiam, sextam, nonam non dicuntur preces, sed ad vespas econverso post Benedicamus dicitur antiphona illius feriæ, et post iterum preces et duo psalmi ultimi *De profundis* et *Domine exaudi* ultimum perficiuntur in vesperis, quia diebus ferialibus debent proprie legi post preces quarumlibet ³²⁵ horarum singillatim. ³²⁶ Suffragia non fiunt nec de dominica nec de aliis, sed per totam Quadragesimam peraguntur suffragia in horis beatæ Virginis. **Item:** Litaniam et preces incipiuntur in die Cinerum, et litaniam canitur usque ad feriam sextam ante dominicam Iudica inclusive, preces vero postponuntur feria quarta Maioris hebdomadæ in nona. **Item:** Usque dominicam Invocavit antiphona super populum tam in matutinis, quam in vesperis, si etiam de sanctis servantur horæ, dicitur *Convertimini ad me.* Versiculus: *Peccavimus cum patribus.* Oratio propria semper illius diei. **Item:** Ab ista die usque dominicam Invocavit ad horas antiphonæ, versiculi, responsoria ferialiter, ut in psalterio, exceptis capitulis et orationibus, singulis diebus quæ variantur. **Ad vespas** similiter antiphonæ de psalterio

³²³ N₁ addit et cetera.

³²⁴ V₂ V₃ feriales

³²⁵ V₃ quarumlibet

³²⁶ V₃ singulatim

diebus appropriatis. Capitulum proprium. Capitulum isto die et feria sexta: *Convertimini*. Hymnus semper ferialis. Antiphona similiter illius feriae ad Magnificat.

Item:

ADHUC IN DIE CINERUM **in missa** primo ascendit missans simpliciter altare non canendo,³²⁷ sed legendo morose, benedicendo cineres. His benedictis, descendit missans, et a diacono, si est diaconatus in officio, incineratur idem missans dicendo:

Memento homo, quia cinis es et in cinerem reverteris, pulvis es et in pulverem reverteris: age pœnitentiam, ut habeas vitam æternam.

Tandem omnes in ecclesia existentes³²⁸ ascendunt, ut incinerentur. Unus interim aspergit eos aqua benedicta, et interim, quousque hæc fiet, per chorum canitur antiphona *Inter vestibulum* cum versu sine repetitione, et statim incipitur alia antiphona *Immutemur*. His finitis, descendit missans, et incipit canere antiphonam *Exaudi nos Domine*. Versiculus: *Peccavimus cum patribus nostris*. « Oremus ». Diaconus: « Flectamus genua, Levate ». Oratio: *Concede nobis Domine præsidia militiae christiana, solum in die*. His finitis, fit processio ad locum destinatum, canendo responsorium *Emendemus*. **Finito responsorio**, flexis genibus, incipit psalmus *Miserere mei Deus* cum « Gloria Patri ». Laus tibi Domine. Kyrie, Christe eleison, Kyrie. Pater noster », tunc per missantem dicitur canendo « Et ne nos inducas ». Versiculus: *Domine non secundum peccata nostra*. « Oremus ». Diaconus: « Flectamus genua, Levate ». Oratio: *Exauditor omnium Deus exaudi nostrorum vocem fletuum* et cetera, ut in libro, si habes; si non, dicas, quæ consuetus es et cetera. **Finita oratione**, per duos pueros ibidem stantes incipitur litania, et cum eadem processio intrat ecclesiam. **Finita litania**, dicitur antiphona *Media vita*³²⁹ *in morte* per totum. Versiculus: *Peccavimus cum patribus*. « Oremus ». Oratio super populum semper illius diei dicitur. « Per Christum Dominum nostrum, Amen ». Tandem incipitur missa illius diei. **Item:** Aliis diebus in Quadragesima ad aspersionem dicitur versiculus *Propitius esto Domine peccatis*. « Oremus ». Diaconus: « Flectamus genua, Levate ». Tunc missans dicit hanc orationem: *Parce Domine parce populo tuo*. Tandem itur cum processione, canentes responsorium *Emendemus*, ut supra. **Item:** Tam diebus festivis, quam etiam ferialibus, quando feria agitur, ad orationem diei semper per diaconum dicitur « Flectamus genua, Levate », sed ad alias duas orationes non dicitur. Secunda oratio in missa usque Iudica semper dicitur *A cunctis nos*. Tertia: *Omnipotens sempiterne Deus qui vivorum dominaris*. Præfatio: *Qui corporali ieiunio sive dominicis diebus, sive ferialibus, sed diebus dominicis canitur festivaliter; de sanctis autem per totam Quadragesimam dicitur præfatio cottidiana*. **Item:** In complendis

³²⁷ V₃ cavendo (*littera n subversa*)

³²⁸ V₃ existens

³²⁹ V₂ vitæ

quid sit³³⁰ faciendum. Primo dicitur complenda primæ orationis, et in secunda conclusione aliarum duarum complendarum non dicitur « Per Dominum nostrum », sed finita ultima complenda, dicitur « Oremus ». Diaconus: « Inclinate capita vestra Deo ». Statim subiungit missans orationem super populum illius diei, « Per Dominum nostrum Iesum Christum ». Diaconus dicit Benedicamus Domino loco Ite missa est, et si non fuerit diaconus in officio, tunc solus dicit missans « Flectamus genua » et « Inclinate ». **In secundis vesperis** antiphonæ: *Nisi tu Domine* cum sequentibus antiphonis ferialibus in psalterio. Capitulum proprium, ut in matutinis. Responsorium: *Convertimini*. Hymnus ferialis semper usque dominicam Invocavit. Versiculus: *Dirigatur*. Antiphona propria in loco. Magnificat. Preces dicuntur more suo, ut in matutinis. **In completorio**: « Laus tibi Domine ». Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis*. Capitulum: *Tu in nobis*. Versiculus: *Custodi nos Domine*. Antiphona: *Salva nos*.³³¹

DOMINICA INVOCAVIT ME ET EGO **in primis vesperis**³³² antiphona: *Advenerunt nobis*. Psalmi: *Benedictus Dominus Deus* cum ceteris. Capitulum: *Fratres hortamur vos ne in vacuum*. Responsorium: *Ductus est Iesus*. Hymnus: *Ex more*. Versiculus: *Angelis suis*. Antiphona: *Ecce nunc tempus acceptabile*. Magnificat. Oratio sola, et pro Ite missa similiter canitur Benedicamus Domino. Benedicamus, ut ibi: (notandum)³³³ **In completorio**: « Convertite nos Deus. Deus in adiutorium meum, Domine ad adiuvandum me. Gloria Patri. Laus tibi Domine ». Antiphona: *Miserere mihi Domine*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus per totam Quadragesimam: *Christe qui lux*. Capitulum: *Frangere esurienti* usque dominicam Iudica. Responsorium: *Illumina oculos*. Versiculus: *Scuto circumdabit te*. Antiphona: *Vigilate ergo*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino, ut supra, in Capite ieiunii.³³⁴ **In matutinis** per totum de historia. Lectiones propriæ. Ad primum nocturnum antiphona: *Advenerunt nobis*. Ad secundum: *Commendemus nosmetipsos*. Ad tertium: *Per arma iustitiæ*. Versiculus primus: *Dicet Domino*. Secundus: *Ipse liberavit me*. Tertius: *Scapulis suis*. Idem ante laudes. Homelia: *Ductus est Iesus*.³³⁵ Laudes propriæ. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Clarum decus ieiunii*. Versiculus: *Scuto circumdabit*. Antiphona: *Ductus est Iesus*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus, ut in vesperis. **Ad horas** hymni canuntur tam diebus ferialibus, quam etiam dominicis ad notas hymni *Ex more docti*, ut supra. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis orto sidere*. Conclusio hymnorum: « Præsta beata Trinitas concede simplex » et cetera. Antiphona tam diebus dominicis, quam etiam ferialibus usque Iudica semper dicitur *Cum videris nudum* et cetera sola. Psalmi: *Deus Deus meus respice in me* cum sequentibus,

³³⁰ V₃ omittit.

³³¹ N₁ addit et cetera. V₃ addit Sancta Dei Genitrix usque Invocavit.

³³² V₃ addit in superpellicio

³³³ N₁ habet hæc e converso, id est ordine Benedicamus ... (notandum) ... et ... Domino

³³⁴ V₃ omittit supra ... ieiunii, addit autem pro eo extra (notandum)

³³⁵ V₃ addit Te Deum laudamus non dicitur.

et dicitur «Gloria Patri» semper inter psalmos.³³⁶ Capitulum: *Frangere esurienti*. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei, Qui sacrasti sanctum ieiunium*. Versiculus: *Scuto circumdabit te*. Oratio: *Domine sancte Pater*. **Item:** In dominica Invocavit et per totam Quadragesimam tam de sanctis, quam³³⁷ de tempore dicitur responsum *Christe Fili Dei, Qui sacrasti sanctum ieiunium*. Versiculus: *Scuto circumdabit*. Ad tertiam hymnus: *Nunc Sancte nobis*. Antiphona: *Advenerunt nobis*. Ad sextam: *Commendemus nosmetipsos*. Ad nonam: *Per arma iustitia*. Responsorium. Ad tertiam responsum: *Participem me fac* cum suo versu. Versiculus: *Dicit Domino*. Ad sextam responsum: *Ab omni via mala* cum suo versu. Versiculus:³³⁸ *Ipsa liberavit me*. Ad nonam responsum: *Septies in die*. Versiculus: *Scapulis suis*. Oratio semper sola. **In missa** introitus: *Invocavit me*. Kyrie eleison, ut ibi: (notandum) Oratio sola. Graduale: *Angelis suis*. Tractus: *Qui habitat* per totum. Offertorium: *Scapulis suis*. Præfatio: *Qui corporali ieiunio vitia comprimis*, sollempniter cantando.³³⁹ Sanctus, ut ibi: (notandum) Communio: *Scapulis suis*. **In secundis vesperis** antiphona: *Advenerunt nobis* sola. Psalmi: *Dixit Dominus* cum ceteris. Capitulum, ut in primis vesperis. Responsorium: *Angelis suis*. Hymnus per totam hebdomadam dicitur *Ex more docti mystico*. Versiculus semper: *Angelis suis*. Antiphona: *Non in solo pane*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut supra. **Completerium** similiter.³⁴⁰

FERIA SECUNDA invitatorium: *Non sit vobis vanum surgere ante lucem*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphona ferialis, ut in psalterio. Versiculus: *Dicit Domino*. Homelia propria. Responsorium de dominica, a principio historiae. Laudes de psalterio. Hymnus per totam hebdomadam, ut in dominica. Versiculus: *Scuto circumdabit*. Antiphona ad Benedictus omnibus diebus propria una cum precibus. Oratio propria super populum. Antiphona usque dominicam Iudica semper: *Vivo ego dicit Dominus*. Versiculus: *Peccavimus cum patribus* cum oratione illius diei. Benedicamus ferialiter. **Ad horas** antiphonæ et responsoria semper, ut in dominica. Oratio, ut in matutinis. Capitulum semper diei eodem modo singulis diebus. **Ad vespas** antiphona: *Advenerunt nobis* semper. Psalmi illius feriæ. Capitulum similiter. Responsorium feria secunda, quarta et sexta in duabus septimanis semper: *Spes mea Domine* cum versu suo. Antiphonæ ad Benedictus et ad Magnificat semper propriæ. **Item:** Hic incipiuntur post completorium antiphonæ de Canticis canticorum ad aram beatæ Virginis et primo *O gloriosa*.

³³⁶ V₃ *omittit* et ... psalmos, *addit autem pro eo* sed loco Confitemini dicitur psalmus Dominus regnavit decorem indutus.

³³⁷ N₁ *omittit*.

³³⁸ V₃ Antiphona

³³⁹ V₃ *addit* Sed de sanctis per totam Quadragesimam semper dicitur præfatio cottidiana seu communis.

³⁴⁰ N₁ *addit* et cetera. V₃ *addit* Suffragium post completorium: Sancta Dei Genitrix.

FERIA QUARTA QUATTUOR TEMPORUM **in missa**, si habetur prophetia, non dicitur « Dominus vobiscum », sed simpliciter dicitur « Oremus ». Diaconus: « Flectamus genua, Levate », tunc dicitur oratio, « Per Dominum ». Deinde dicitur prophetia illius diei. Tunc, finita illa, statim canitur graduale. Post hoc missans³⁴¹ dicit « Dominus vobiscum », chorus: « Et cum spiritu tuo, Oremus », iam non dicitur « Flectamus », sed solum oratio subditur, « Per Dominum ». Secunda oratio: *A cunctis nos*. Tertia: *Omnipotens sempiternae Deus qui vivorum*. Alia perficiuntur more suo aliis diebus consueto, sed tractus incipit succentor, et canitur ad duas partes chori, et non canunt choratores.

SABBATO QUATTUOR TEMPORUM ante prophetias, post « Oremus » semper dicitur « Flectamus genua, Levate », sed tunc ante epistolam ad orationem diei et alias duas orationes non dicitur,³⁴² sicut aliis diebus. Alia, ut in libro.

DOMINICA REMINISCERE **in primis vesperis** antiphona: *Advenerunt nobis*. Psalmi: *Benedictus* cum ceteris. Capitulum: *Rogamus vos*. Responsorium: *Vidi Dominum facie*. Hymnus: *Audi benigne*. Versiculus: *Angelis suis*. Antiphona: *Nemini dixeritis*³⁴³ *visionem*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut supra, cum sua nota. **In completorio** per totum, sicut in prima dominica, tam responsorium, quam antiphona ad Nunc dimittis. Oratio tam diebus dominicis, quam feriatis semper sola: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** historia tota propria. Lectiones propriae. Homelia: *Egressus Iesus secessit in partes Tyri et Sidonis*. Laudes propriae, videlicet: *Domine labia mea*. Psalmi: *Miserere mei Deus, Confitemini*³⁴⁴ cum ceteris. Hymnus: *Aures ad nostras*. Antiphona ad Benedictus: *Egressus Iesus*. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut in vesperis. **Ad horas** hymni canuntur ad notas hymni *Audi benigne*. Ad tertiam antiphona: *Domine dimitte*. Ad sextam antiphona: *Missus sum ad oves*. Ad nonam antiphona: *O mulier*, sed ad primam usque dominicam Iudica semper dicitur antiphona *Cum videris nudum*, ut supra dictum est, tam diebus dominicis, quam etiam ferialibus. Capitulum similiter. **In missa** per totum, ut in prima dominica, agendum est. Asperges me cum versiculo et oratione. In processione responsorium: *Vidi Dominum*. In loco destinato suffragia: *Sancta Dei Genitrix, Lapidabant Iudaei*. In redeundo canitur hymnus *Audi benigne*. Finito hymno, per unum dicitur versiculus *Introibo in domum tuam*, ut supra, in prima dominica. Sequitur officium *Reminiscere* per totum, ut in libro graduali, et cetera. **In secundis vesperis** antiphona: *Advenerunt nobis*. Psalmus: *Dixit Dominus* cum ceteris. Capitulum et responsorium, ut in primis vesperis. Hymnus et versiculus similiter. Antiphona ad Magnificat: *Dixit Dominus mulieri Chanaanæ*. Oratio sola. Benedicamus, ut supra.

³⁴¹ V₃ missas

³⁴² V₂ V₃ dicuntur

³⁴³ V₃ dixeritis

³⁴⁴ N₁ Confitemni

DIEBUS FERALIBUS per totum, sicut in prima hebdomada. **Ad horas** antiphona: *Advenerunt nobis*. **Ad sextam:** *Commendemus*.³⁴⁵ **Ad nonam:** *Per arma iustitia*. Responsorium, ut supra, in prima dominica. **Item:** Tractus **in missa** feria secunda, quarta et sexta usque quartam feriam post Oculi mei exclusive semper: *Domine non secundum peccata nostra*. Responsorium **ad vespertas** eisdem diebus semper: *Spes mea*, et litania semper eodem modo usque feriam sextam ante Iudica inclusive, et responso-rium **ad completorium:** *Illumina oculos meos*. Antiphona: *Vigilate* ad Nunc dimittis in tota hebdomada.

DOMINICA TERTIA, OCULI MEI antiphona: *Advenerunt nobis*. Psalmi: *Benedictus* cum ceteris. Capitulum: *Fratres estote imitatores*. Responsorium: *Lamentabatur Iacob*. Hymnus: *Iam ter quaternis*. Versiculus: *Angelis suis*. Antiphona: *Fili tu semper mecum es*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus, ut supra, cum sua nota. **In completorio** responso-rium: *In pace in idipsum*, et incipit unus dominorum seu canonicorum, scilicet maior, descendendo³⁴⁶ infra usque ad canonicos. Versiculus: *Scuto circumdabit*. Ad Nunc anti-phona: *Media vita* cum tribus versibus; primum canit unus iuvenis, secundum alter iuvenis, tertium versum unus dominorum seu canonicorum, qui cecinit responso-rium, repetendo semper post quemlibet versum « Sancte Deus sancte fortis sancte et misericors ». ³⁴⁷ Oratio, ut supra. Alia similiter, ut in prima dominica. **In matutinis** historia tota propria. Ad nocturnos antiphona prima: *Si in digito Dei*, secunda: *Dum fortis armatus*, tertia: *Qui non colligit*. Lectiones propriae. Homelia: *Erat Iesus eiiciens daem-nium*. Laudes propriae. Hymnus: *Iam Christe sol iustitia*. Alia omnia more suo, supra. Antiphona: *Erat Iesus eiiciens*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **Ad horas** hymni canuntur sicut hymnus *Iam ter quaternis* trahitur, conclusio: « Gloria tibi Domine ». Ad primam antiphona: *Cum videris nudum*. Ad tertiam: *Si in digito Dei*. Ad sextam: *Dum fortis armatus*. Ad nonam: *Qui non colligit mecum*. Capitulum semper proprium illius diei. Responsorium³⁴⁸ ad tertiam: *Bonum mihi*.³⁴⁹ Versiculus: *Dicit Domino*. Ad sextam: *Servus tuus ego sum*. Versiculus: *Ipse liberavit me*. Ad nonam: *Declara super nos*. Versiculus: *Scapulis suis*. Alia omnia, ut ibi, ordine suo. **In secundis vespertis** antiphona: *Advenerunt nobis*. Psalmi: *Dixit Dominus* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Salus nostra*. Hymnus: *Iam ter quaternis*. Versiculus: *Angelis suis*. Antiphona: *Extollens quadam mulier*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut supra.

³⁴⁵ V₃ Commendemus

³⁴⁶ N₁ descendo

³⁴⁷ N₁ addit et cetera.

³⁴⁸ N₁ Responsorium V₃ omittit

³⁴⁹ V₃ addit Responsorium (abbreviatio R)

DIEBUS FERIALIBUS invitatorium: *Promisit enim Dominus*. Antiphonæ nocturnales in psalterio. Versiculi: *Dicet Domino, Ipse liberavit, Scapulis suis*. Antiphona propria ad Benedictus. Benedicamus Domino, ut supra, ferialiter. **Ad horas** hymni canuntur ad modum *Iam ter quaternis*. Antiphonæ, sicut in prima hebdomada diebus ferialibus semper: *Advenerunt, Commendemus, Per arma*. Responsoria: *Bonum mihi, Servus tuus, Declara super nos Deus*. **In missa** diebus ferialibus litania, tractus, orationes, ut supra, usque dominicam Iudica a Capite ieiunii, videlicet: *A cunctis et Omnipotens sempiternus Deus qui vivorum*. Alia, ut in libro graduale. **In secundis vesperis** ferialibus responsorium iam canitur *Esto nobis*. **Ad completorium**³⁵⁰ usque Iudica, ut supra: *In pace et Media vita* ad Nunc dimittis cum versiculis consuetis.

FERIA QUARTA QUATTUOR TEMPORUM omnia ordine suo, sed ad missam tantum ad primum « Oremus » dicitur « Flectamus genua », ad secundum non dicitur. Nota,³⁵¹ quod ista quattuor tempora celebrantur post dominicam Lætare et non hic, ubi scripta sunt.

DOMINICA QUARTA, LÆTARE IERUSALEM **in primis vesperis** hic in albis agitur, tam in vesperis quam in missis. Antiphona: *Advenerunt*. Psalmi: *Benedictus* cum ceteris. Capitulum: *Scriptum est quoniam Abraham*. Responsorium: *Audi Israel*. Hymnus: *Iesu quadragenaria*. Versiculus: *Angelis suis*. Antiphona: *Nemo te condemnavit mulier*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus, ut supra. Hodie in albis aguntur. **In completorio** per totum, sicut in præcedenti dominica, seu hebdomada. **In matutinis** historia propria. Lectiones propriae. Antiphona ad nocturnos prima: *Satiavit Dominus de quinque panibus*, secunda: *De quinque panibus*, tertia: *Illi ergo homines*. Homelia: *Abiit Iesus trans mare Galilææ*. Laudes propriae. Hymnus: *Summi largitor præmii*. Versiculus: *Scuto circumdabit*. Antiphona: *Abiit Iesus trans mare Galilææ*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut supra, cum sua nota. **Ad horas** hymni canuntur, sicut hymnus *Iesu quadragenaria*, conclusio hymnorum: « Præsta Pater per Filium ». Antiphonæ in nocturnis, sola diei, sed diebus ferialibus per totum, ut supra. Orationes **ad missam**, sicut in præcedenti hebdomada et etiam in completorio, exceptis responsoriis ferialibus. **In secundis vesperis** antiphona: *Advenerunt*. Psalmi: *Dixit Dominus* per ordinem. Capitulum, ut supra. Tertium responsorium *Splendida facta* aut responsorium *Audi Israel*. Alia, ut in libro. **Item:**

SABBATO IN QUATTUOR TEMPORIBUS: *Sitientes*. **In missa** prius dicitur « Dominus vobiscum, Oremus, Flectamus genua, Levate ». Mox, finitis orationibus, ut supra, incipit unus prophetiam. Finita prophetia, statim incipitur epistola, quia tantum unum graduale habetur.

³⁵⁰ V₃ addit Item: Quarta istius hebdomadæ incipit tractus: Rex regum, et finit feria secunda dominicæ Ramispalmarum.

³⁵¹ Coni. Edd. Ita

IN DOMINICA QUINTA, PASSIONIS, IUDICA **in primis vesperis** antiphona: *Anima impiorum*. Psalmi: *Benedictus* cum ceteris. Capitulum: *Christus existens pontifex*. Responsorium: *Circumdederunt me sine « Gloria »*. Hymnus: *Vexilla regis*. Versiculus: *Eripe me Domine ab homine malo*. Antiphona: *Ego sum qui testimonium*.³⁵² Magnificat. Oratio sola. Benedicamus, ut supra. **In completorio** antiphona: *Miserere mei Domine*. Psalmus: *Cum invocarem*. Hymnus: *Christe qui lux*. Capitulum: *Confundantur qui me*. Responsorium: *In manus tuas cum versu, sine « Gloria Patri »*. Versiculus: *Usquequo exaltabitur*. Antiphona: *O rex glori[os]e*³⁵³ cum versibus. Psalmus: *Nunc dimittis*. Primum versum canit unus puer, secundum similiter, tertium canit unus dominorum seu canonicorum, qui cecinit responsum; sed diebus ferialibus, videlicet tertia et quinta semper canitur antiphona *Gregem tuum*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Feria autem secunda, quarta et sexta semper dicitur *O rex gloriose* ad *Nunc dimittis*, ut supra. Oratio sola: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** ad Venite non dicitur « Gloria Patri ». Historia tota propria. Antiphona³⁵⁴ ad primum nocturnum: *Ego daemionium non habeo*. Ad secundum: *Ego gloriam meam*. Ad tertium: *Abraham pater vester*. Versiculi: *Erue a framea Deus animam meam, De ore leonis, Ne perdas cum impiis*. Ultimus: *Eripe me de inimicis meis Deus meus*. Lectiones propriae. Ad responsoria non dicitur « Gloria Patri ». Homelia: *Quis ex vobis arguet me de peccato*. Laudes propriae. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Pange lingua*. In duabus hebdomadis antiphona propria ad Benedictus. Benedicamus, ut supra. Oratio sola. **Ad horas** hymnus: *Iam lucis*, conclusio: « Te summa Deus ». Antiphona **ad primam**: *Libera me Domine*. Capitulum: *Confundantur*. Responsorium: *Christe Fili Dei vivi, Qui passus es clementer pro nobis*. Versiculus: *Usquequo Domine exaltabitur inimicus*. Oratio: *Domine sancte Pater*. **Ad tertiam** antiphona: *Ego daemionium non habeo*. Responsorium: *Erue a framea*, versus: *Eripe me Domine*, sine « Gloria Patri » responsum est repetendum. Versiculus: *De ore leonis*. **Ad sextam** antiphona: *Ego gloriam meam*. Responsorium: *De ore leonis*. Versiculus: *Ne perdas cum impiis*. **Ad nonam** antiphona: *Abraham pater vester*. Responsorium: *Principes persecuti*.³⁵⁵ Versiculus: *Eripe me de inimicis*. **In missa** rubeo colore³⁵⁶ utimur. Asperges me dominicale. Versiculus: *Ostende nobis Domine*. Oratio, ut in capitulari. Responsorium ad processionem: *Circumdederunt*, et repetitur post versum responsum sine « Gloria Patri ». Finito responso, suffragia: *Sancta Dei Genitrix, Lapidabant Iudaei*, semper cum versiculis et orationibus consuetis. In redeundo canitur hymnus *Vexilla regis prodeunt*. Finito hymno, in choro per unum dicitur versiculus

³⁵² V₃ testimonio

³⁵³ Coni. Edd. gloriae

³⁵⁴ V₂ V₃ omittunt.

³⁵⁵ V₂ V₃ secuti

³⁵⁶ V₁ V₂ L V₃ calore

Introibo in domum. Oratio, ut in capitulari, solita.³⁵⁷ **Sequitur introitus** *Iudica me* sine « Gloria ». Alia, ut in libro. Credo dicitur. Præfatio: *Qui salutem humani generis.* Alia omnia, ut in aliis diebus dominicis actum est. **In secundis vespere** antiphona: *Anima impiorum.* Psalmi: *Dixit Dominus* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *In te iactatus sum.* Hymnus supra. Versiculus: *Eripe me Domine ab homine.* Antiphona: *Tulerunt lapides Iudæi.* Magnificat. Oratio sola. Benedicamus, ut supra.

DIEBUS FERIALIBUS in tota hebdomada invitatorium: *Ploremus ante Dominum qui fecit nos*³⁵⁸ *quia ipse est Dominus Deus noster.* Antiphonæ feriales de psalterio. Versiculi semper de præcedenti dominica. Homeliæ propriæ. Feria secunda et tertia responsoria propria, sed aliis de dominica. Antiphonæ ad Benedictus et Magnificat semper propriæ. Orationes similiter. Antiphona super populum per³⁵⁹ istam hebdomadam totam: *Sicut exaltatus est serpens.* Versiculus: *De ore leonis.* **Ad horas** hymnus canitur *Vexilla regis,* conclusio: « Te summa Deus ». Antiphona ad primam: *Libera.* Capitulum: *Confundantur semper.* Ad tertiam antiphona: *Anima impiorum.* Ad sextam: *Abraham pater vester.* Ad nonam: *Quinquaginta annos nondum.* Capitula semper propria. Responsoria per totam hebdomadam, ut in dominica, videlicet: *Erue a framea* cum aliis sequentibus. **In missa** ministri alba induunt tantum. Introitus semper proprius, sine « Gloria Patri ». Oratio diei, secunda: *Ecclesie tuæ,* tertia: *Pietate tua,* omni die usque Magnam quartam feriam. Tractus semper: *Rex regum.* Alia in libro, et isto modo explebitur tota hebdomada. **Item:** In vespere semper dicitur responsum *Circumdederunt me.* **Item:** Si aliquod festum speciale venerit feria secunda Maioris hebdomadæ aut tertia aut quarta feria, tunc debet anticipari; si autem venerit in die Cenæ Domini, sexta feria aut Sabbato Sancto, tunc debet transponi ultra dominicam Quasi modo.³⁶⁰

IN DOMINICA RAMISPALMARUM **vespera** incipitur per unum ex dignitatibus, qui³⁶¹ est ad hoc deputatus, vel per dominum suffraganeum³⁶² in sup[er]pellicio.³⁶³ Antiphona: *Anima impiorum,* et repetit chorus. Psalmi: *Benedictus* cum ceteris. Capitulum: *Hoc sentite.* Responsorium: *Ingressus Pilatus.* Hymnus: *Vexilla regis.* Versiculus: *Eripe me Domine.* Antiphona: *Pater iuste mundus te.* Psalmus: *Magnificat.* Oratio sola, « Per eundem ». Benedicamus, ut supra. **In completorio** unus canonicus per succentorem constitutus in sup[er]pellicio,³⁶⁴ chorator:³⁶⁵ iuvenes similiter. Antiphona: *Miserere mei*

³⁵⁷ V₃ addit In missa rubeo colore utimur. (Forsitan correctio erroris superioris, qui rectius oportuit deleri.)

³⁵⁸ N₁ omittit.

³⁵⁹ V₃ omittit.

³⁶⁰ N₁ addit et cetera.

³⁶¹ V₃ quæ (in extenso, V₂ autem tantum habet q̄ superpunctuatum, cuius punctum imprimendo paulisper oblongum effectum est)

³⁶² V₃ omittit vel ... suffraganeum

³⁶³ Corr.

³⁶⁴ Corr.

Domine. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Christe qui lux*. Capitulum: *Confundantur*. Responsorium: *Dixi conscendam*. Versiculus: *Usquequo exaltabitur*. Antiphona: *Simon dormis*. Oratio: *Deus qui*³⁶⁶ *illuminas*. Benedicamus, ut supra, cum sua nota. **In matutinis** per totum, ut in libro. Laudes propriæ. Hymnus: *Pange lingua*. Versiculus: *Eripe me de inimicis*. Antiphona: *Turba multa*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus, ut supra.³⁶⁷ **Ad primam** antiphona: *Mittens hæc mulier*. Capitulum: *Confundantur*. Responsorium: *Iesu Christe, Qui passus es*. Versiculus: *Usquequo exaltabitur*. Oratio: *Domine sancte Pater*. **Ad tertiam** antiphona: primum *Pueri*. **Ad sextam**: secundum *Pueri*. **Ad nonam**: *Hosanna Filio David*. Responsorium et versiculi, ut de præcedenti hebdomada. **In missa**:³⁶⁸ *Domine ne longe*. Oratio sola. Kyrie, ut supra, cum sua nota. Tractus primus dicitur per pueros, secundus per duos socios, tertius per duos alios, alii autem versus canuntur ad duas partes chori, versificantes usque pænultimum, et pænultimus canitur per duos choratores; et chorabunt tantum duo in sup[er]pelliciis,³⁶⁹ depositis cappis post processionem. Tandem unus tractus canitur simul³⁷⁰ per chorum. **Item**: Omnes passionem debent incipi sine « Dominus vobiscum », sed cum titulo semper. Præfatio: *Qui salutem humani generis*, et benedictio in passione petitur solum ad evangelium. **In secundis vespere** unus præbendarius. Antiphona: *Animæ impiorum*. Psalmi: *Dixit Dominus* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus similiter. Responsorium: *Ingrediendo Domino*. Versiculus: *Eripe me Domine ab homine*. Antiphona: *Cæperunt omnes turbæ*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut supra, cum nota sua.

FERIA SECUNDA invitatorium: *Ubi tentaverunt me*. Antiphona: *Infirmata est virtus*. Psalmi: *Dominus illuminatio* per totum. Lectiones propriæ. Responsorium propria.³⁷¹ Homelia propria. Laudes propriæ. Antiphona ad Benedictus propria. Oratio diei. Antiphona super populum: *Si oportuerit*. **Ad primam** antiphona: *Mittens hæc mulier*. **Ad tertiam** antiphona: *Quid molesti estis*. **Ad sextam** antiphona: *Ancilla dixit Petro*. **Ad nonam**: *Rogabo Patrem meum*. Responsorium et versiculi, ut in hebdomada Iudica. **In missa** introitus semper proprius. Orationes diei et *Ecclesie tuæ* et *Pietate tua*. Tractus: *Rex regum*. Vacat prophetia.³⁷² **Item**: Ad primam orationem semper dicitur « Flectamus genua, Levate ». Præfatio: *Qui salutem*. **In vespere** unus præbendarius, et chorabunt duo socii de scholis. Antiphona propria: *Non sis mihi tu*. Psalmi: *Dilexi quoniam*. Capitulum

³⁶⁵ Edd. omnes sic habent, malim choratores

³⁶⁶ V₃ omittit.

³⁶⁷ V₃ addit antiphona (abbreviatio an.)

³⁶⁸ V₃ addit Incensum non fertur, nisi in consecratione arborum.

³⁶⁹ Corr.

³⁷⁰ N₁ N₂ similiter (abbreviatio sil.)

³⁷¹ V₂ V₃ ... propriæ. Propria responsoria.

³⁷² V₃ addit Item: His diebus pulsatur campana beatæ Virginis.

proprium. Responsorium: *Ingressus Pilatus*. Antiphona ad Magnificat propria. Hymnus semper: *Vexilla regis*. Oratio diei et super populum, ut in matutinis.

FERIA TERTIA invitatorium: *Quadragesima annis offensus fui*.³⁷³ Antiphona: *Tibi revelavi*. Psalmi: *Dixi custodiam* per totum. Lectiones propriæ. Responsorium propria. Laudes propriæ. Capitulum similiter. Antiphona ad Benedictus propria. Super populum, ut supra. **Ad horas**, sicut feria secunda. Introitus semper proprius. Orationes, ut supra, feria secunda. Vacat prophetia. **In vesperis** antiphona propria: *Recordare mei*. Psalmi: *Lætatus sum* cum sequentibus. Capitulum proprium. Responsorium non dicitur. Antiphona ad Magnificat: *Simon dormis*. Alia, ut supra.

FERIA QUARTA invitatorium: *Quibus iuravi*. Antiphona: *Quia ego tecum*. Psalmi: *Dixit insipiens*. Versiculi semper supra. Lectiones propriæ. Responsorium propria. Laudes propriæ. Antiphona ad Benedictus propria. Alia supra. **Ad horas** semper, sicut feria secunda. **Item:** Preces³⁷⁴ in nona omnibus perlectis, septem psalmi pænitentiales exspirabunt. **In missa** introitus proprius. Oratio propria dicitur sine « Dominus vobiscum, Oremus », diaconus: « Flectamus genua, Levate ». Hic dicitur prophetia, sed post « Dominus vobiscum » non dicitur « Flectamus genua, Levate », nec ad alias duas orationes, scilicet *Ecclesie tuæ* et *Pietate tua*. Tractus proprius dicitur hic. Alia ordine suo perficiuntur. **In vesperis** duo canonici chorabuntur et plebanus constituitur unus archidiaconus. Antiphonæ: *Consilium*³⁷⁵ *fecerunt*. Psalmi: *Nisi*³⁷⁶ *Dominus*. Capitulum diei.³⁷⁷ Hymnus: *Vexilla regis prodeunt*. Versiculus: *Eripe me Domine*. Responsorium: *Vadis propitiator* sine « Gloria Patri ». Antiphona ad Magnificat: *Cottidie apud vos*. Oratio sola, videlicet: *Respice quæsumus Domine super hanc familiam*. **In completorio** antiphona: *Miserere mihi Domine*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Christe qui lux*. Capitulum supra. Responsorium: *In manus tuas Domine*. Versiculus: *Usquequo exaltabitur inimicus meus*. Antiphona: *Simon dormis*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Alia, ut supra, et unus canonicorum incipit completorium. **Item:** Missa defunctorum cum vigiliis cessabit ab hodie usque ad octavam Paschæ, in octava autem Paschæ percantatur vigilia; feria secunda reincipitur missa eorundem mortuorum, et sic continuabitur, ut mos est.

IN CENA DOMINI NOSTRI, IESU CHRISTI, seu in Cena eiusdem Domini « Domine labia » non dicitur nec « Deus in adiutorium », nec invitatorium dicuntur, sed simpliciter incipiuntur antiphonæ cum suis psalmis; et iam³⁷⁸ ad psalmos « Gloria Patri » tacent usque diem sabbati inclusive. **Item:** Lamentationes et lectiones simpliciter legun-

³⁷³ N₁ addit et cetera.

³⁷⁴ Edd. omnes sic habent, malim Precibus

³⁷⁵ N₂ V₂ V₃ Concilium

³⁷⁶ Coni. Edd. Dixit

³⁷⁷ V₂ V₃ die

³⁷⁸ V₂ V₃ etiam

tur sine benedictione, et in fine lectiones ad modum prophetiæ terminentur, et non dicitur in fine cuiuslibet lectionis « Christus semel pro peccatis nostris mortuus est », sicut in aliis ecclesiis his tribus diebus consuetum est, sed tantum in Magno sabbato omnes lectiones finiuntur cum ista clausula, videlicet:

Christus semel pro peccatis nostris mortuus est, iustus pro iniustis, ut nos offerret Deo.³⁷⁹

Responsoria propria. Laudes propriæ. Versiculi proprii, ut in libro, et post repetitionem ultimi responsorii simpliciter antiphonæ in laudibus incipiuntur, et antiphona ad Benedictus sequitur statim sine capitulo et hymno et versiculo. Antiphona: *Traditor autem*. Psalmus: *Benedictus* sine « Gloria Patri », et repetitur antiphona. Tandem iuvenes incipiunt *Kyrie, Christe, Kyrie, Domine miserere nobis*; domini canunt hos versus: « Iesu Christe qui passurus » et cetera et alios sequentes ita, ut quinquies dicitur per iuvenes « Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison ». Finitis versibus, per dominos et iuvenes statim fit processio cum hymno *Rex Christe Factor omnium*, et post quemlibet versum pueri canunt « Kyrie, Christe, Kyrie », et finitur in ecclesia sancti Stephani. His finitis, flexis genibus, legitur psalmus *Miserere mei Deus secundum magnam* sine « Gloria ». Antiphona: *Christus factus est pro nobis* sub silentio. « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster », et tunc unus statim legit orationem *Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam*, et in fine orationis non dicitur « Amen », sed mox incipitur hymnus *Hymnum dicamus Domino*, redeundo ad maiorem ecclesiam, repetendo « Kyrie, Christe, Kyrie », et post quemlibet versum, et finitur in choro. His finitis, flexis genibus, legitur psalmus *Deus misereatur nostri* sine « Gloria ». « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster ». Oratio: *Respice quæsumus*, ut supra. **Item: In horis diurnalibus** non dicitur « Deus in adiutorium », sed tantum omnes psalmi leguntur simpliciter in choro sine « Gloria Patri », et post quamlibet horam legitur psalmus *Miserere mei*. Antiphona: *Christus factus est*. « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster ». Oratio: *Respice quæsumus*, ut supra. **Item: Ad completorium** non legitur psalmus *Miserere mei Deus*, sed legitur psalmus *Domine quid multiplicati*. Antiphona: *Christus factus est*. « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster ». Oratio: *Respice quæsumus*. Eodem modo diebus sequentibus. **Item: In officio missæ** choratores domini et canonici maiores quattuor, exeundo de sacristia cum pontifice, iam albis induti. Interim in organo incipitur missa sollemniter *Nos autem gloriari* sine « Gloria ». Kyrie Cunctipotens. Gloria in excelsis et Credo canuntur propter consecrationem chrisma. Offertorium: *Dextera Domini*. Præfatio: *Qui salutem humani generis*. « Communicantes » eiusdem diei, et missa solito ordine prosequitur, usque ad illum locum canonis: « Per quem hæc omnia ». Statim pontifex descendit de ara circa mensam ordinatam ad consecrandum chrisma, et sedet ad pontificale ibi positum. Tunc diaconus clamat alta voce: « Oleum

³⁷⁹ N₁ addit et cetera.

infirmorum » ter, et tunc unus plebanorum in nigra cappa præsens oleum simpliciter veniendo, et hoc, consecrato, deportatur ad sacristiam per eundem plebanum. Similiter pontifex ascendit³⁸⁰ ad altare, et facit fractionem hostiæ, et ponit benedictionem, et dicto « Et pax eius », subticetur, nec cantant Agnus Dei nec communionem, donec chrismatis consecratio finiatur. Tunc post Eucharistiæ sumptionem descendit, ut prius. Sedens, diaconus clamat ad modum lectionis iterum « Oleum ad sanctum chrisma » ter. Deinde sub velo portant chrisma et oleum catechumenorum per duos plebanos, et duobus canonicis sancti Stephani, præcedendo in cappis rubeis, et canendo *O Redemptor* usque ad illum versum: « Ut monetur omnis sexus » exclusive, et luminibus præcedendo. Tandem prius consecratur chrisma more suo per cruces omnium presbyterorum ibidem astantium,³⁸¹ deinde salutatur a quolibet duodecim presbyterorum. Tunc oleum modo simili et consecratur, et salutatur, ut prius, et tandem cum reverentia iterum per eosdem plebanos importatur, canendo hymnum « Ut monetur » per eosdem canonicos sancti Stephani, ut prius, et repetendo semper per chorum. Tunc pontifex ascendit, et dicit Agnus Dei ter, et semper « Miserere nobis », et non « Dona nobis pacem ». Chorus similiter canit. Post hoc dicitur communio, et etiam choratores incipiunt, canendo, communionem. Tandem, nullo medio, incipitur antiphona *Calicem salutaris*, canendo. Omnes antiphonæ, et psalmi sine « Gloria Patri », similiter antiphona *Cenantibus*, Magnificat similiter. In ara per pontificem et ministros leguntur eosdem³⁸² psalmi. Etiam legitur psalmus *Miserere mei Deus*. Antiphona: *Christus factus est*. « Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison. Pater noster ». Tunc ministri legunt orationem *Respice quæsumus*, sed pontifex dicit orationem complendæ, videlicet: *Refecti vitalibus alimentis*. Demum finitur missa cum *Ite missa est* propter consecrationem chrismatis, extra enim non dicitur *Ite missa est*, sed loco eius dicitur *Benedicamus Domino Cunctipotens*, et canitur per choratores. **Ad mandatum** primo duo pulsantur, et tertium claperatur. Interim disponitur mensa ante aram beatæ Virginis cum scutellis et oblatis cum pelvi et lavatorio. Deinde induens se episcopus tantum, unus diaconus et unus subdiaconus et unus acolythus præcedens³⁸³ ceroferariis, exhibunt de sacristia, et veniunt ad mensam; et dominus pontifex stat circa finem mensæ a parte meridionali. Tunc sine titulo aliquo per modum lectionis incipitur epistola *Convenientibus vobis in unum*, stans facie ad orientem.³⁸⁴ Qua finita, diaconus sine medio, stans versa facie ad aquilonem, canit sollemniter evangelium sine « Dominus vobiscum » *Ante diem festum Paschæ*. Interim dominus episcopus circumcingit se linteo. Hoc finito, chorus incipit antiphonam *Ante diem fe-*

³⁸⁰ V₃ ascendet

³⁸¹ V₃ astantinm (*littera u subversa*)

³⁸² Edd. omnes sic habent, sed eiusdem vel idem non temere sint intellecta.

³⁸³ Edd. omnes sic habent, malim præcedentibus

³⁸⁴ V₃ oriente

stum. Tunc episcopus, ceteris ministrantibus, pelvi³⁸⁵ a subdiacono et lavatorio a diacono, incipit sub silentio lavare pedes dignitatum et seniorum canonicorum a duabus partibus duodecim, osculando eosdem. Deinde redit ad locum suum. Tandem omnes surgunt, quibus lavit pedes, et maior lavat pedem episcopi, aliis tenentibus pedem et tergibus. Omnes osculantur, et redeunt ad locum. Tunc oblati ministrantibus a diacono et subdiacono, cuilibet distribuit, canendo antiphonam *Mandatum novum*, et choro respondente « Ut diligatis invicem ». Deinde offertur per satrapes in picariis vinum, et per eosdem ministrant secundum ordinem, sed prius maior dignitas³⁸⁶ domino episcopo fert oblatas, canentes³⁸⁷ *Mandatum novum*, ut prius. Tunc, receptis omnibus, surgens, dicit dominus episcopus « Oremus ». Oratio, ut in libro. His finitis, rector scholæ facit sermonem ad clerum. Tandem ascendunt omnes ad chorum, incipientes³⁸⁸ hymnum *Tellus ac æthera iubilant*,³⁸⁹ et si tarde est, statim incipitur antiphona *Diviserunt sibi*. Interim dominus³⁹⁰ episcopus lavat omnia altaria, et una pars chori canit psalmum *Deus Deus meus respice in*, et alia pars semper repetit antiphonam *Diviserunt sibi* sine « Gloria Patri ». His finitis, sine medio incipitur **completorium** simpliciter. *Cum invocarem, In te Domine, Qui habitat, Ecce nunc*, Nunc dimittis sine « Gloria Patri », *Domine quid multiplicati. Christus factus est*. « Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison. Pater noster » per unum dicitur simpliciter. Orationes: *Respice quæsumus Domine* et cetera, *Ultimo* et cetera, *Subire tormentum*, nil plus.

IN DIE PARASCEVES³⁹¹ dic **matutinum**, ut in die Cenæ Domini, sed historiam propriam. Lectiones propriæ, et finiuntur ad modum prophetiarum. Alia omnia, ut in libro. **Item: In missa** dum claperatur, interim induitur unus diaconus, unus subdiaconus et acolythus unus, induuntur in alba tantum, et cereiferi³⁹² duo iuvenes in cappis, ante dominum episcopum antecedentes. Et tunc episcopus ascendit altare magnum, et legit simpliciter prophetias *In tribulatione*, subdiaconus autem canit. Hoc finito, statim incipitur tractus *Domine audivi auditum tuum*, versificantes³⁹³ ad duos choros. His finitis, dicitur « Oremus », diaconus: « Flectamus genua, Levate ». Oratio: *Deus a quo et Iudas* et dicitur « Amen ». Tunc subdiaconus canit secundam prophetiam *Dixit Dominus ad Moysen*. Hoc facto, iterato dicitur per chorum tractus: *Eripe Domine*. His finitis, sine ullo medio incipitur Passio Domini nostri, Iesu Christi, nec ad

³⁸⁵ N₁ N₂ pelvim

³⁸⁶ V₃ dignitatis

³⁸⁷ Edd. omnes sic habent, malim canendo vel canens

³⁸⁸ N₂ V₂ V₃ incipientibus

³⁸⁹ N₁ iubilat

³⁹⁰ V₂ V₃ omittunt.

³⁹¹ N₁ Parasceve

³⁹² V₂ V₃ ceriferi

³⁹³ V₃ verificantes

evangelium petitur benedictio, et recipit casulam nigram, quam solet recipere, diaconus, et canit, in medio stalli positus tapeciis, nudis pedibus *Egressus Iesus trans torrentem Cedron* et cetera. Finita passione, statim incipit dominus episcopus orationes in magna ara, et dicitur « Oremus dilectissimi » et cetera, ut in libro, sed contra hæreticos et schismaticos non dicitur « Per Dominum » nec « Amen », sed finita oratione, statim incipitur *Pro perfidis Iudæis*, nec dicitur « Flectamus genua »; « Per eundem Dominum », et non dicitur « Amen », sed statim incipitur pro paganis, et ibi dicitur « Flectamus genua, Levate, Per Dominum nostrum », et ibidem dicitur « Amen ». Tunc descendet episcopus ante aram beatæ Virginis, ubi ornaverunt locum crucifixi. Interim duo presbyteri de rubeis recipiunt crucifixum retro magnam aram, et exportant quasi ad latus altaris, et canunt hanc antiphonam: *Popule meus*, et casula posita prius ad crucifixum omnino coopertum cum casula. Tunc duo procedentes, induti dalmaticis rubeis sollemnibus ad modum diei sancti Stephani protomartyris perverse, nudis pedibus canunt *Agios*, flexis genibus, versa facie ad crucifixum. Chorus repetit « Sanctus Deus ». Tunc venientes ad inferiorem gradum in descensu ad chorum, ibi similiter canunt secundum versum, et tertium versum eodem modo ad ostium parvum ad latus dextris³⁹⁴ altaris sanctæ Crucis. His finitis, procedendo, præsentant crucem ad aram beatæ Virginis. Tunc episcopus una cum illis³⁹⁵ presbyteris recipit crucifixum, et prius modicum ab ante elevat casulam, secundum magis elevat, et tertio magis elevat, ut appareat omnino persona crucifixi, et solus ter canendo dicit antiphonam *Ecce lignum Crucis* et cetera, elevando parum, secundo magis, tertio iterum magis, choro semper repetente, sed versus non canitur, nisi post tertiam elevationem. Tandem episcopus, osculata cruce, redit³⁹⁶ ad locum suum. Alii domini omnes offerunt, et osculantur crucem. Interim canitur antiphona *Dum fabricator mundi* per³⁹⁷ totum, et post hoc incipitur hymnus *Crux fidelis* per iuvenes, et chorus repetit versum totum vel medium, ut moris est. His finitis, episcopus legit orationem *Domine Iesu Christe* cum aliis duabus orationibus, ante crucifixum stando. Tandem accedit ad aram sanctæ Crucis, ubi disposuerunt corporale. Incipit « Adiutorium nostrum », et cetera, dicendo « Confiteor Deo », ut alias³⁹⁸ moris est, versiculum in fine dicendo *Proprio Filio suo non pepercit Deus* et cetera, deinde accedit dicens *Aufer a nobis Domine* per totum, et recipit vinum et aquam ad calicem, nil dicendo. Interim presbyteri, induti cappis rubeis diversi coloris, canunt hymnum *Laudes omnipotens*, versa facie ad corpus. Unus autem canonicorum offert calicem cum corpore hesterno die reservato, et

³⁹⁴ Edd. omnes sic habent, malim dextrum vel a dextris

³⁹⁵ V₃ omittit.

³⁹⁶ N₁ rediit

³⁹⁷ N₁ omittit.

³⁹⁸ N₂ V₂ V₃ addunt ut

præsentat domino episcopo ad aram, versibus canendo, et choro semper repetente. Tunc ultimo versu cantato, recipit episcopus calicem cum reverentia, et deposito calice, iam recipit corpus dominicum cum reverentia maxima. Tenens hoc corpus, revertitur ad populum, dicens ter communionem *Hoc corpus*, semper altius incipiendo, et vertit se semper ad alteram partem altaris. Tunc dicit Pater noster legendo, et³⁹⁹ ministri sub silentio respondent « Sed libera nos a malo ». Deinde, fracto corpore, dicit « Per omnia sæcula sæculorum, Amen » et nil plus. Tunc statim communicat sub silentio, nihil dicens. His finitis, incipitur **vespera** ibidem, versiculando ad duos choros, videlicet episcopus et chorus tantum. Psalmi feriæ sextæ, legendo, sine « Gloria Patri », et Magnificat et *Miserere mei Deus*. Antiphona: *Christus factus est*. « Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison. Pater noster ». Tunc episcopus dicit orationem *Respice quæsumus Domine*, nihil respondendo, et sic est finis huius beati operis. Deinde intrat sacristiam, et non ponit benedictionem. Tandem dominus succustos facit sepulturam more alias consueto. **In completorio** leguntur psalmi per totum sine « Gloria Patri » et eodem ordine, ut in Cena Domini.

IN SACRO SABBATO **in matutinis**, sicut in die Parasceves;⁴⁰⁰ nisi quod in fine cuiuslibet lectionis iam dicitur « Christus semel pro peccatis » et cetera. Alia omnia, ut in libro. **Ad consecrandum ignem** primo procedit dominus episcopus de sacristia cum omnibus ministris suis, sicut in missa, circumeundo ignem, legendo quindecim gradus sine « Gloria Patri », candelasque proiciendo in ignem, ad modum crucis dispositas, et circuitur quindecies. Deinde statim⁴⁰¹ dominus episcopus dicit orationem. Tandem subiungit alias orationes, et benedicit ignem, aspergendo aqua benedicta, et thurificando. His finitis, quattuor canonici choratores incipiunt hymnum *Inventor rutili*, intrando chorum, et chorus semper repetit aliquando totum, aliquando medium more solito. Finito hymno, unus dominorum canit *Exsultet* in dalmatica more suo, et in lucernam seu cereum tempore suo thus imponitur. Hoc finito, dicitur « Amen ». **Statim subiungit** missans, et dicit sine « Flectamus genua » orationem. Tunc incipit unus dignitatum prophetiam *In principio creavit*. Finita prophetia, dicit episcopus « Oremus ». Diaconus: « Flectamus⁴⁰² genua, Levate⁴⁰³ »; tunc dicit orationem, « Amen ». Deinde dicitur secunda prophetia et tertia eodem modo et quarta eodem modo, et semper dicitur « Flectamus genua, Levate ». Tunc canitur post quartam prophetiam tractus. Post hoc canitur quinta prophetia, sexta, septima, octava, et iterum canitur secundus tractus. Tandem dicitur prophetia nona, decima, undecima, post canitur

³⁹⁹ V₃ *omittit*.

⁴⁰⁰ N₁ Parasceve

⁴⁰¹ N₁ stat

⁴⁰² N₁ Flectamus

⁴⁰³ V₃ *omittit*.

iterum tertius tractus. Ultimo canitur duodecima prophetia, et statim subiungitur una oratio sine «Flectamus genua», et dicitur «Amen». Statim dicitur, seu canitur quartus tractus. Hoc finito, dicitur per episcopum «Oremus» sine «Flectamus», oratio, «Amen». **Demum fit descensus ad fontem.** Per choratorem incipitur hymnus *Rex sanctorum*, et chrisma et oleum sacrum per duos acolythos, ligatis natibus, portantur, circumeundo fontem cum cruce seu vexillis, et astantes omnes, et cereo novem vicibus, et choratores semper canunt *Rex sanctorum*, et chorus repetit. Tunc, finito hymno, dicit episcopus «Pater noster» et «Credo» et alia, quæ in libro sunt signata. Tandem dicit canendo versiculum *Domine apud te est fons vita*. Chorus: «Et in lumine».⁴⁰⁴ «Oremus», *Omnipotens sempiternus Deus adesto magna pietatis* et cetera, tunc «Per omnia sæcula sæculorum, Amen», et præfatio sollemniter ad modum *Exsultet*, et dum dicit «Sumat Unigeniti tui gratiam de Spiritu Sancto», tunc trahit manus in aqua per modum crucis, et dum pervenit ibi: «Non inficiendo»⁴⁰⁵ corrumpat», hic iterato tangit aquam in fonte per modum crucis, et tunc legit ibi alta voce «Sit hæc sancta et innocens creatura», tunc etiam canit, signando seu ponendo crucem, «Sit fons vivus ✠ aqua ✠ regenerans ✠ unda ✠ purificans»; ibi autem: «De paradiso emanare præcepit», effundat aquam semel per modum crucis, et dum pervenit ibi, dicit legendo «Hæc nobis præcepta servantibus», et dum dicit «Ore benedicto»⁴⁰⁶, inspirat in fontem per modum crucis; tandem ter mittit cereum in fontem, canendo «Descendat in hanc plenitudinem»,⁴⁰⁷ tertio intus tenendo: «Et totam huius aquæ substantiam»,⁴⁰⁸ et legit totum «Hic omnium peccatorum maculæ» usque finem «Per eundem», et dicitur «Amen». Deinde, legendo, mittit chrisma in modum crucis, ut in libro. Deinde oleum sacrum immittit simili modo. Tandem per choratores incipitur litania, et dum pervenitur ibi: «Ut fontem istum benedicere», dicit episcopus ter, semel «Benedicere», secundo «Benedicere et sanctificare», tertio «Benedicere et sanctificare et consecrare digneris», et semper ponit crucem. **Finita litania**, clauditur fons, et incipitur Kyrie paschale in organo, et episcopus seu missans accedit ad altare, induens casulam albam. Ibidem dicit *Salve regina*, ut moris est, versiculum *In omni tribulatione* et unam orationem. «Adiutorium nostrum» per totum. Dicit accessum *Per passionem* in fine versiculi *Proprio Filio suo non peperit Deus*. Tunc accedendo, sicut alias, canit Gloria in excelsis paschale cum suo «Et in terra», et campanæ sonent usque «Qui sedes». Alia dicuntur ordine suo. Credo non dicitur, nec offertorium dicitur, nec in organo tangitur offertorium, sed subsistitur. **Item:**

⁴⁰⁴ N₁ *addit* et cetera.

⁴⁰⁵ V₃ ... non in fitiendo

⁴⁰⁶ V₂ V₃ benedicto

⁴⁰⁷ N₁ *addit* et cetera.

⁴⁰⁸ N₁ *addit* et cetera.

Post epistolam statim incipitur per succentorem *Iam Dominus optatas*. Præfatio: *Te quidem Domine*. Alleluia *Confitemini* dicitur per choratorem totum, sed repetitur per chorum « alleluia ». Post inchoationem seu inceptionem chorus statim incipit tractum *Laudate Dominum omnes gentes*. « Communicantes »: *Et per hanc sanctissimam noctem*. Sanctus dicitur sollempniter, sed Agnus Dei non dicitur. Pax Domini dicitur, licet pax non datur. Communio non dicitur, sed post sumptionem incipitur antiphona *Alleluia alleluia alleluia*, et repetit chorus. Psalmus: *Laudate Dominum omnes gentes* sine « Gloria Patri ». Antiphona: *Vespere autem sabbati*, et repetit⁴⁰⁹ chorus. Psalmus: *Magnificat* sine « Gloria ». Tunc episcopus canens dicit « Dominus vobiscum », chorus: « Et cum spiritu tuo, Oremus », et finit missam cum oratione missali *Spiritum nobis Domine*. Choratores incipiunt canentes *Benedicamus Domino* cum tribus « alleluia », ut in completorio. **Ad completorium** nec « Converte nos », nec « Deus in adiutorium » dicitur. Plebanus unus canonicus in cappa alba per succentorem constitutus, choratores⁴¹⁰ duo pueri. *Alleluia. Cum invocarem*. Omnes psalmi sine « Gloria ». Antiphona: *Alleluia pascha nostrum Christus est alleluia*. Nunc dimittis. Tandem officians dicit « Dominus vobiscum », chorus: « Et cum spiritu tuo, Oremus », *Spiritum nobis, Deus qui illuminas*, « Per Dominum ». *Benedicamus Domino* canunt pueri, ut ibi: *Benedicamus Domino alleluia alleluia alleluia*: (notandum)

IN DIE RESURRECTIONIS DOMINI **in matutinis** dominus episcopus induitur, ut moris est, ministri, unus baculista, unus astans, duo ceroferarii, non plures. « Domine labia mea aperies » et « Deus in adiutorium » more suo⁴¹¹ dicuntur, alia omnia, ut in libro. Versus ad duo responsoria canunt pueri, et post ultimam homeliam responsorium canitur in organo. **Item**: Quousque ultima homelia finitur, interim disponuntur ad processionem duo vexilla, duæ lucernæ magnæ, choratores cappis induti, unus acolythus, duæ ampullæ cum aqua et vino, incensarii⁴¹² duo, unus diaconus, unus subdiaconus, ut in tabula signati; et postquam incipitur responsorium in organo, statim egrediuntur de sacristia coram domino episcopo ante aram sanctæ Crucis, et descendunt ad sepulcrum, ubi mensa est disposita. Versus responsorii canitur per choratores, stantes facie ad sepulcrum, dorso ad aram beatæ Virginis; repetitio per chorum. Finito responsorio, dicit episcopus, stans ante mensam, antiphonam *Surrexit Dominus de sepulcro alleluia alleluia*, chorus: « Qui pro nobis ». Tunc episcopus recipit ad manus pyxidem cum reverentia. Incipit introitum *Resurrexi*, chorus totum finit absque versu, stans ad latus altare⁴¹³ beatæ Virginis. Tunc, interim episcopus veniens ad altare

⁴⁰⁹ V₃ recipit

⁴¹⁰ Coni. Edd. choratore (in N₁ habetur in fine lineæ ut abbreviatio)

⁴¹¹ V₃ sua

⁴¹² N₁ incensarii

⁴¹³ Edd. omnes sic habent, malim altaris

beatæ Virginis, disponensque ibi corporale, et recipit corpus dominicum ad manus, patena supposita, dicit ter canendo, vertit se ad populum, *Pax vobis ego sum alleluia*, et quasi semper benedictiones ponendo cum corpore, et revertitur semper ad aliud latus, et etiam semper altius et altius incipiens. Hoc finito, statim in organo incipitur *Te Deum* laudamus, et clerus intrat chorum, versificando cum toto choro. Finito *Te Deum* laudamus, dicit episcopus versiculum *Surrexit Dominus vere alleluia, Et apparuit Simoni alleluia*. « Deus in adiutorium meum intende », et laudes canuntur more suo. Capitulum non dicitur, sed loco eius canitur *Hæc dies*, et incipiunt choratores, et *Alleluia Pascha nostrum* incipit succentor, et finit cum toto choro, et repetitur ultimo « alleluia » et cetera. Post hoc statim incipiunt choratores antiphonam ad *Benedictus*. Deinde dicitur « Dominus vobiscum »; oratio diei. *Benedicamus Domino* canitur,⁴¹⁴ ut ibi: (notandum) **Ad primam et ad alias horas** semper dicatur « Deus in adiutorium » per totam octavam, et non dicitur *Kyrie eleison*, neque hymni consueti, sed statim post « Deus in adiutorium » incipitur antiphona *Angelus autem Domini* cum ceteris. Psalmi: *Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue servo, Confitemini Domino, Laudate Dominum omnes gentes*. Tunc antiphona repetitur. Deinde canitur graduale *Hæc dies* et versus illius diei et *Alleluia* similiter. Tunc dicitur oratio *Spiritus nobis Domine et Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria*. **Ad**⁴¹⁵ **tertiam** antiphona: *Erat autem*. Psalmi: *Legem pone* cum ceteris. Graduale: *Hæc dies* et versus diei. *Alleluia* similiter et collecta eiusdem diei semper. **Ad sextam et nonam** similiter. **In missa** loco *Asperges me* canitur *Vidi aquam*. Versiculus: *Quoniam apud te est fons vitæ alleluia*. Oratio: *Deus qui ad aternam vitam in Christi resurrectione* et cetera, ut in capitulari, « Per eundem Christum ». Responsorium ad processionem: *Cum rex gloriæ et Triumphat Dei Filius* totum in ecclesia sancti Stephani protomartyris. Tunc per missantem dicitur versiculus *Surrexit Dominus de sepulcro*. Oratio: *Deus qui paschale nobis remedium*, « Per Christum Dominum nostrum ». Tandem choratores ibidem stantes, ad pulpitem canunt *Salve festa dies*. Chorus semper repetit nunc medium, nunc totum. Hoc finito, statim choratores incipiunt antiphonam *Sedit angelus* et cum eadem fit reversio ad ecclesiam, et fit status chori ad latus altaris beatæ Virginis dextrum ad pulpitem, et domini stant ad duas partes ante altare illud, et chorus canit antiphonam usque finem. Tunc pueri quattuor aut sex ascendunt, ubi canitur evangelium festis diebus, et canunt versum *Crucifixum Dominum*. Tunc chorus totus canit *Nolite metuere*. *Redit*⁴¹⁶ ad chorum, et canit chorus similiter usque finem. Tunc domini choratores, ponentes librum præcise ex opposito columnæ in sacrario, parum distantes a columna, et canunt secundum versum, videlicet: *Recordamini*. Chorus resumit illi *Alleluia*. Tunc

⁴¹⁴ V₂ V₃ omittunt.

⁴¹⁵ N₁ omittit, spatium congruenti relicto.

⁴¹⁶ N₁ Rediit

unus presbyter dicit versiculum *Surrexit Dominus vere alleluia, Et apparuit Simoni*. « Oremus », *Suscipe Domine preces nostras*, ut in capitulari, « Per eundem », et in aliis dominicis diebus usque Ascensionem semper eodem modo debet fieri actio. Tandem incipitur introitus in organo: *Resurrexi et adhuc tecum*, et finitur, ut in libro. Et versus in graduale semper variatur. Oratio usque Quasi modo inclusive semper sola dicitur, et Alleluia similiter variatur. Qualibet die usque diem sabbati præfatio: *Te quidem Domine*. Prosa per totam octavam: *Victimæ paschali*, et post prosam per chorum semper canitur *Christus surrexit* in hac nota: (notandum), et in organo similiter. « Communicantes » et « Hanc igitur » semper dicitur per octavam. **In secundis vesperis** prius canitur Kyrie, et per illud secunda vespera usque feriam sextam inclusive semper incipitur, sicut in missa solet cantari, sed prius dicitur in organo illis tribus diebus. Si autem vis, manda, ut tangatur in organo per totam octavam tam in vesperis, quam etiam in missis; si autem vis, in aliis sequentibus diebus ferialibus usque octavam, quod non tangatur in organo, sed choratores incipiant⁴¹⁷ Kyrie eleison, chorus autem prosequatur.⁴¹⁸ Finito Kyrie, statim incipiunt choratores antiphonam *Angelus autem Domini*. Tres antiphonæ et tres psalmi canuntur in choro omni die usque feriam sextam inclusive. Tandem incipitur graduale *Hæc dies* per choratores, et chorus prosequitur, et versus eiusdem tangitur in organo. Et Alleluia illius diei semper incipitur per chorum, et finitur per eundem, et repetitur « alleluia » ultimo semper. Choratores autem statim incipiunt antiphonam ad Magnificat semper illius diei. Interim, quousque fit tertius psalmus, præparantur isti infrascripti ad processionem: primo unum vexillum cum imagine beatæ Virginis portatur per unum nervosum in cappa, secundo ceroferarius puer in cappa sollemni, tertio thus cum pyxide per unum procedentem in cappa, quarto plenario⁴¹⁹ per unum acolythum⁴²⁰ procedentem in alba dalmatica, quinto per unum acolythum chrisma, alba indutum, et natibus ligatum, sexto Exsultet per unum procedentem aut nervosum, septimo oleum sacrum per unum acolythum, alba indutum, et natibus ligatum, octavo diaconus nihil habens, indutus dalmatica alba, nono thuribulum per unum presbyterum alba cappa indutum, decimo ceroferarii pueri in cappis sollemnibus, undecimo secundum vexillum cum imagine crucifixi per unum nervosum in cappa. Et postquam incipitur antiphona, statim accedunt cum processione, et collocantur ante chorum seriatim.⁴²¹ Finito Magnificat et antiphona, præsidens dicit: « Dominus vobiscum, Et cum, Oremus », oratio illius diei, « Per eundem Dominum nostrum » et cetera, « Amen »,

⁴¹⁷ N₁ incipiunt

⁴¹⁸ N₁ prosequitur

⁴¹⁹ V₃ omittit.

⁴²⁰ N₁ N₂ omittunt.

⁴²¹ V₃ feriatim

et non plus. Tandem fit descensus ad fontem cum processione. Interim cum organo incipitur *Vidi aquam*, chorus progreditur versus aram sanctorum Fabiani et Sebastiani martyrum. Induti autem versus aram sanctæ Crucis ad latus sinistrum unus post alium singulatim et paulatim progrediuntur, sed prius domini antecedunt et sedebunt ex utraque parte altaris beatæ Virginis. Et dominus præsidens circuit fontem cum istis indutis nonies. His finitis, stabunt induti cum processione, unus post alium ante altare sanctæ Crucis, præsidens autem sedebit in sede ibidem disposita. Finito *Vidi aquam* in organo, choratores canunt versum ante altare eiusdem beatæ Virginis, versa facie ad altare, et in organo « Gloria Patri », choratores et omnes, chorus, ad quos pervenit, totum canendo. Demum choratores incipiunt duas antiphonas: *Respondens autem angelus* et *Cito euntes*, canendo cum psalmis ad duos choros. His finitis, dicit præsidens, stans ad fontem, versiculum *Quoniam apud te*. Chorus: *Et in lumine tuo*. « Oremus », *Deus qui omnes in Christo renatos* et cetera, « Per eundem Dominum nostrum Iesum Christum », et dicitur « Amen ». Tunc in organo incipitur responsorium *Christus resurgens ex mortuis*. Domini choratores et pueri vociferati et alii volentes ascendunt supra aram sanctæ Crucis, et canunt versum *Dicant nunc Iudæi* et non dicitur « Gloria Patri », sed statim fit in organo repetitio, et postquam incipitur in organo repetitio, statim ascendunt domini ad chorum, et chorus similiter, sed versus aram præscriptorum sanctorum Fabiani et Sebastiani martyrum. Induti autem intrabunt sacristiam, sed dominus præsidens cum ceroferariis et choratoribus tantum intrabit chorum ad pulpitem. Finita repetitione, dicit versiculum *In resurrectione tua Christe alleluia*. Chorus: *Cælum et terra*. « Oremus », *Præsta quasumus omnipotens Deus ut qui resurrectionis dominicæ*, « Per eundem Dominum », et dicitur « Amen. Dominus vobiscum, Et cum spiritu ». Benedicamus Domino canitur per choratores, nil plus. Tandem datur⁴²² benedictio per dominum episcopum. Finita benedictione, incipitur **completorium**. « Convertete nos Deus. Deus in adiutorium ». Duo pueri canunt *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem* cum ceteris. Finitis psalmis,⁴²³ resumitur *Alleluia alleluia alleluia*. *Hæc dies quam fecit Dominus*. Alleluia canitur, in ultimo repetitur. Post hoc dicitur antiphona *Alleluia resurrexit Dominus*. Nunc dimittis. Orationes: *Spiritus nobis Domine, Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) Suffragium ad aram beatæ Virginis: *Regina cæli* cum una⁴²⁴ oratione *Deus qui per gloriosam resurrectionem*. **Item:**

FERIA SECUNDA⁴²⁵ USQUE DIEM SABBATI INCLUSIVE invitatorium semper dicitur *Surrexit Dominus vere alleluia*. Antiphona: *Cognoverunt Dominum*. Psalmi semper tres in primo nocturno post se sequentes. Homeliæ quolibet die propriæ. Responsoria

⁴²² V₃ datus

⁴²³ V₃ prius (in V₂ abbreviatione ps cum p superpunctuato)

⁴²⁴ V₂ V₃ ... cæli, una cum

⁴²⁵ V₂ V₃ prima (numero I., sed in V₂ spatium unius litteræ I adhuc reliquitur)

similiter propria, et in quibus feriis non erunt, repetuntur de prioribus. Laudes semper: *Angelus [autem]*⁴²⁶ *Domini. Hæc dies.* Versiculus semper proprius, et Alleluia similiter proprium, tam in prima, quam in completorio et aliis horis. **In missa** introitus semper proprius per hebdomadam. Kyrie eleison semper paschale, et una oratio diei dicitur solum. Prosa: *Victima paschali, Christus surrexit* post prosam per hebdomadam semper canitur, post octavas autem canitur diebus dominicis tantum usque Ascensionem, per istam notam: (notandum)

SABBATO PROXIMO ANTE QUASI MODO capitulum proprium dicitur. Hymnus: *Aurora lucis.* Versiculus: *In resurrectione tua.* Oratio sola. Propria responsoria ad horas: *Surrexit Dominus de sepulcro alleluia, Surrexit Dominus vere alleluia, Surrexit Christus et illuxit populo suo alleluia.* Versiculus: *In resurrectione tua Christe.* **Ad primam** antiphona: *Angelus autem Domini.* Psalmi: *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue, Quicumque vult.* Capitulum: *Christus resurgens.* Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei vivi miserere nobis alleluia alleluia, Qui surrexisti a mortuis miserere nobis alleluia alleluia, Gloria Patri.* Versiculus: *In resurrectione tua.* Orationes: *Spiritum nobis Domine, Domine sancte Pater.* **Item:** Ad primam prius dicitur hymnus *Iam lucis orto sidere,* et⁴²⁷ ad alias similiter horas hodie incipiuntur hymni. Conclusio hymnorum: « Quæsumus Auctor omnium, Gloria tibi Domine qui surrexisti a mortuis ». **Item:** Si festa aliqua⁴²⁸ venerint in hebdomada Resurrectionis Domini, tunc omnia servantur in secunda hebdomada, videlicet Quasi modo geniti, et si feria secunda ultra Quasi modo geniti occurrerit aliquod festum duplex, tunc dominica transponetur in tertiam feriam. **Item:**

HORÆ BEATÆ MARIE⁴²⁹ VIRGINIS hodie incipiuntur in matutinis tantum. Invitatorium: *In honore beatissimæ Mariæ Virginis iubilemus Domino. Venite exsultemus,* et non dicitur « alleluia » in fine. Antiphona: *Gaude Maria Virgo.* Psalmi: *Cantate primum, Dominus regnavit, Cantate secundum.* Homelia: *Stabant iuxta Crucem.* Responsoria: *O decus virginitatis, Cæli regina, Salve nobilis virga.* Laudes: *Sub tuam protectionem.* Psalmi: *Dominus regnavit.* Capitulum: *Ab initio et ante sæcula.* Hymnus: *Quem terra.* Versiculus: *Gaude Maria Virgo.* Antiphona: *Quæ est ista.* Benedictus. Oratio: *Concede nos.* Suffragium: *Loquebantur variis linguis.* Oratio: *Deus qui corda fidelium,* non plura. **Item:** **Ad horas,** ut in æstate, per totum. **In missa** officium: *Salve sancta Parens.* Kyrie eleison, ut in æstate. Orationes: *Concede nos famulos tuos, Deus qui corda fidelium,* non plus. Epistola: *Converti me ad [viam]*⁴³⁰ *portæ.*⁴³¹ Alleluia: *Angelus Domini.* Alleluia: *Subveni*

⁴²⁶ *Adi.*

⁴²⁷ **V**₂ **V**₃ *omittunt.*

⁴²⁸ **V**₂ aliqua

⁴²⁹ **V**₂ **V**₃ *omittunt.*

⁴³⁰ *Adi.*

⁴³¹ **N**₁ portas

Mater pia. Prosa: *Virgini Mariae.* Evangelium: *Stabant iuxta Crucem.* Præfatio: *Et te in veneratione beate Mariæ semper Virginis.* Offertorium: *Angelus Domini.* Sanctus de beata Virgine. Communio: *Regina mundi,* « alleluia » in fine. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancta Maria Virgo.* Psalmus: *Dixit Dominus* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Salve nobilis.* Hymnus: *Ave maris stella.* Versiculus: *Post partum Virgo.* Antiphona ad Magnificat: *Regina cæli latere alleluia.* Oratio: *Concede nos.* Suffragium: *Loquebantur* cum oratione, nil plus. **In completorio** psalmi: *Memento Domine David* cum ceteris. *Alleluia.* Hymnus: *Fit porta Christi.* Capitulum: *Paradisi porta.* Versiculus: *Gaude Maria Virgo.* Antiphona: *Alleluia sancta Dei Genitrix alleluia.* Nunc dimittis. Orationes: *Famulorum tuorum quæsumus Domine, Sancti Spiritus, Perpetuum nobis Domine.* **Item:** Aliis diebus legitur per totum, ut in æstate.⁴³² Invitatorium: *Ave Maria.*

HODIE **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis ego sum.*⁴³³ Psalmi: *Benedictus Dominus Deus* cum ceteris. Capitulum: *Expurgate vetus fermentum.* Responsorium: *Dum transisset sabbatum.* Hymnus: *Chorus novæ Ierusalem.* Versiculus: *Surrexit Dominus de sepulcro alleluia.* Antiphona omnibus diebus sabbatis usque Ascensionem Domini ad Magnificat: *Maria Magdalene.* Oratio sola, videlicet: *Deus qui hodierna die.* Benedicamus, ut supra. **In completorio:** *Alleluia.* Psalmi: *Cum invocarem.* Hymnus: *Ad cenam Agni.* Capitulum: *Christus resurgens ex mortuis.* Versiculus: *In resurrectione tua alleluia.* Antiphona: *Alleluia pascha nostrum* omnibus diebus sabbatis usque Ascensionem. Psalmus: *Nunc dimittis,* sed aliis diebus semper dicitur *Alleluia resurrexit Dominus alleluia.* Oratio: *Spiritum nobis.* Alia:⁴³⁴ *Deus qui illuminas.* Benedicamus, ut supra. **Nota:**

OMNIBUS DIEBUS DOMINICIS post festum Paschæ usque Ascensionem Domini agitur, sicut in die Resurrectionis Domini, sed capitulum: *Expurgate.* Hymnus: *Aurora lucis rutilat.* Versiculus: *In resurrectione tua Christe alleluia.* Antiphona ad Benedictus, sicut in die sancto. Oratio sola, ut in vesperis. **Item:** Ad primam responsoria et ad alias horas leguntur, sicut heri. **In missa** introitus semper: *Resurrexi.* Kyrie paschale. Oratio sola. Graduale: *Alleluia angelus Domini.* Alleluia: *Pascha nostrum.* Prosa: *Victimæ paschali, Christus surrexit.* Alia, ut in die sancto. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Angelus autem Domini.* Psalmi: *Dixit Dominus* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Surrexit Dominus.* Hymnus: *Chorus novæ.* Versiculus: *Surrexit Dominus de sepulcro.* Antiphona ad Magnificat: *Et dicebant ad invicem.* Oratio sola. Benedicamus, ut supra. **Item: In completorio** omnia, ut supra, in primis vesperis, sed ad Nunc dimittis propria: *Alleluia resurrexit Dominus alleluia.* **Item:**

DOMINICA QUASI MODO GENITI semper recipitur feria secunda, si festum aliquod non impedit; alias quolibet die potest recipi. Invitatorium usque Ascensionem sem-

⁴³² V₃ addit æstate (*superabundanter duplicando*)

⁴³³ V₃ addit Et repetit chorus semper dominica prima.

⁴³⁴ V₃ Alleluia

per: tria *Alleluia*. Antiphona semper: *Cognoverunt Dominum alleluia*. Psalmi iam feriarum semper tres, hodie: *Dominus illuminatio*, *Ad te Domine clamabo*, *Afferte Domino*. Versiculus: *Quem quæris mulier alleluia*. Homelia: *Cum esset sero die illa una sabbatorum*. Responsorium propria. Te Deum semper dicitur. Laudes: *Gavisi sunt discipuli alleluia*. Psalmi: *Dominus regnavit* cum ceteris. Capitulum semper de dominica. Hymnus: *Aurora lucis*. Versiculus: *In resurrectione tua Christe*. Antiphona: *Cum esset sero*. Benedictus Dominus. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut qui festa paschalia peregrimus*. Suffragium primo de Resurrectione. Antiphona: *Surrexit Dominus de sepulcro*. Versiculus: *Surrexit Dominus vere alleluia*. Oratio: *Deus qui per Unigenitum tuum*, et non dicitur « hodierna die » in oratione, sed solum diebus dominicis. Secundo de sancta Cruce. Antiphona: *Crucem sanctam subiit*. Versiculus: *Dicite in nationibus*. Oratio: *Deus qui pro nobis sanctam Crucem ascendisti*. Tertio de sancto Adalberto:⁴³⁵ *Beatus vir qui inventus est sine macula*. Versiculus: *Gloria et honore*. Quarto de omnibus sanctis: *In caelestibus regnis sanctorum*. Versiculus: *Gaudete iusti in Domino alleluia*. Oratio: *Conserva quæsumus Domine*. Quinto et ultimo pro pace: *Da pacem Domine* cum « alleluia ». Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) Istud Benedicamus est feriale, et canitur semper, tam in matutinis, quam etiam in vesperis. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*. Conclusio hymnorum: « Quæsumus auctor omnium, Gloria tibi Domine qui surrexisti ». Antiphona: *Surgens Iesus mane prima sabbati*. Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum ceteris. Capitulum: *Christus resurgens ex mortuis*. Responsorium: *Christe Fili Dei vivi miserere nobis alleluia alleluia, Qui surrexisti*. Versiculus: *In resurrectione tua Christe*. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens et misericors Deus ut in resurrectione Domini nostri*. Alia: *Domine sancte Pater*. **Ad tertiam**⁴³⁶ hymnus: *Nunc sancte nobis Spiritus*, conclusio, ut supra. Antiphona: *Iesum qui crucifixus est quæritis alleluia*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Omne quod natum est*. Responsorium: *Quem quæris mulier*. Versiculus: *Tulerunt Dominum meum alleluia*. Orationes, ut supra. **Ad sextam** hymnus:⁴³⁷ *Rector potens*, conclusio, ut supra. Antiphona: *In Galilæa Iesum videbitis*. Psalmi: *Defecit in salutare*⁴³⁸ *tu*. Capitulum: *Quis est qui vincit mundum*. Responsorium: *Tulerunt Dominum*. Versiculus: *Noli flere Maria alleluia*. Orationes, ut supra. **Ad nonam** hymnus: *Rerum Deus*,⁴³⁹ conclusio, ut supra. Antiphona: *Cito euntes dicite*. Psalmi: *Mirabilia* cum ceteris. Capitulum: *Si testimonium hominum*. Responsorium: *Noli flere Maria alleluia, resurrexit Dominus alleluia alleluia*. Versiculus: *In resurrectione tua Christe alleluia*. Orationes, ut supra. **In missa** introitus semper: *Quasi modo geniti* usque secundam dominicam, et chorabunt duo iuvenes semper diebus ferialibus. Kyrie feriale: (notandum) Gloria in

⁴³⁵ N₁ Ad alberto

⁴³⁶ N₁ tertia

⁴³⁷ N₁ omittit.

⁴³⁸ Coni. Edd. salutari

⁴³⁹ N₁ habet hæc e converso, videlicet ... nonam. Rerum Deus. Hymnus

excelsis Deo cum suo Et in terra proprio. Oratio propria de die, secunda de Resurrectione, tertia de omnibus sanctis. Epistola de dominica, vel si propria habetur. Graduale: *Angelus Domini*. Alleluia proprium: *Post dies octo*. Prosa: *Mundi renovatio*. Evangelium de dominica, et canitur festivaliter. Credo non dicitur. Offertorium proprium. Præfatio semper de Resurrectione, sed « die » in præfatione non dicitur diebus ferialibus, sed solum diebus dominicis et de sanctis post octavas Paschæ. Communio proprium. **In secundis vespere**⁴⁴⁰ antiphona: *Pax vobis*. Psalmi feriales. Capitulum de dominica. Responsorium non dicitur. Hymnus semper: *Chorus novæ Ierusalem*. Versiculus:

Mane nobiscum Domine alleluia,
Quoniam advesperascit inclinata est dies alleluia.

Antiphona ad Magnificat de dominica. Oratio diei. Suffragia, ut⁴⁴¹ supra, in matutinis. Benedicamus Domino similiter. **Item:** Hymnus *Ad cenam Agni* semper canitur, tam feriatibus, quam etiam festivis ad completorium in nota ista: (notandum) **Item:** Quando de tempore agitur, tunc conclusio hymnorum semper: « Quæsumus Auctor omnium, Gloria tibi Domine qui surrexisti a mortuis », sed quando festum aliquod tenetur, tunc conclusio hymnorum: « Gloria tibi Domine qui surrexisti », hoc tamen notato, quod quando de sanctis tenetur, tunc suffragium nullum fit de Resurrectione, nec in horis beatæ Virginis, sed solum simpliciter postponitur et cetera.

FERIA TERTIA invitorium, ut supra, feria secunda. Antiphona: *Cognoverunt Dominum alleluia*. Psalmi feriales secundum ordinem.⁴⁴² Lectiones de Apocalypsi, quia hodie incipimus Apocalypsim. Responsorium propria. Te Deum laudamus semper dicitur. Laudes: *Gavisi sunt discipuli*. Psalmi consueti. Capitulum: *Omne quod natum est*. Hymnus: *Aurora lucis*. Versiculus: *In resurrectione tua Christe alleluia*. Antiphona ad Benedictus: *Post dies octo ianuis clausis*, ut in libro. Suffragia, ut supra, feria secunda, in matutinis. Benedicamus, ut supra. **In missa** officium: *Quasi modo geniti* semper, quando non celebratur aliquod festum. **Item: In secundis vespere** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi feriales. Capitulum de dominica. Responsorium non dicitur. Hymnus: *Chorus novæ* semper. Versiculus: *Mane nobiscum*. Ad Magnificat antiphona: *Mitte manum tuam*. Oratio diei. Suffragia, ut supra, feria secunda, in matutinis. Benedicamus similiter. **Item:** Per istam hebdomadam antiphona ad Benedictus semper: *Post dies octo*. **Item:** His diebus ferialibus per hebdomadam horæ servantur præscripto modo, si aliquod festum non occurrerit. **Item:** Ad primam et ad completorium⁴⁴³ diebus ferialibus dicitur ista

⁴⁴⁰ N₂ V₂ V₃ habet hæc e converso, videlicet ... In vespere secundis

⁴⁴¹ V₃ omittit.

⁴⁴² N₁ addit et cetera.

⁴⁴³ Coni. Edd. capitulum

oratio: *Præsta quæsumus Domine omnipotens et misericors Deus ut in resurrectione Domini nostri Iesu Christi percipiamus veraciter portionem,*⁴⁴⁴ sed diebus dominicis et festivis dicitur *Spiritum nobis [Domine]⁴⁴⁵ tuæ caritatis infunde.*

DOMINICA SECUNDA **in primis vespertis** antiphona: *Pax vobis.* Psalmi: *Benedictus* cum ceteris. Capitulum: *Expurgate vetus fermentum.* Responsorium: *Dum transisset.* Hymnus: *Chorus nova.* Alia omnia, ut in prima dominica. **In completorio** similiter. **In matutinis** invitorium: *Alleluia alleluia alleluia.* Omnia, ut in die Resurrectionis Domini. Antiphona ad Benedictus: *Et valde mane.* Oratio sola: *Deus qui hodierna die.* **In missa** a missante dicitur Vidi aquam, et fit processio, ut in die sancto, videlicet Resurrectionis Domini actum est.⁴⁴⁶ Officium: *Resurrexi.* Kyrie paschale.⁴⁴⁷ Oratio sola. Epistola: *Expurgate vetus fermentum.* Graduale: *Alleluia angelus Domini.* Alleluia: *Pascha nostrum.* Prosa: *Victimæ paschali, Christus surrexit* semper subiungitur ultimo omnibus diebus dominicis usque Ascensionem, et etiam de sanctis, quando horæ servantur de eisdem.⁴⁴⁸ **In secundis vespertis** antiphonæ: *Angelus Domini.* Psalmi, ut supra, in die Resurrectionis Domini. Capitulum: *Expurgate.* Responsorium: *Surrexit*⁴⁴⁹ *Dominus.* Hymnus: *Chorus nova.* Versiculus: *Surrexit Dominus de sepulcro.* Antiphona ad Magnificat: *Et dicebant ad invicem.* Oratio sola. Benedicamus Domino. **In completorio:** *Alleluia.* *Cum invocarem* cum ceteris. Hymnus: *Ad cenam Agni.* Capitulum: *Christus resurgens.* Versiculus: *In resurrectione tua.* Antiphona: *Alleluia resurrexit Dominus.* Nunc dimittis. Oratio: *Spiritum nobis Domine.* Alia: *Deus qui illuminas.* Benedicamus, ut supra. **Item:**

DOMINICA MISERICORDIA DOMINI propria semper recipitur feria secunda, si⁴⁵⁰ festum aliquod non occurrerit. Invitorium: *Alleluia.* Antiphona: *Cognoverunt Dominum alleluia.* Psalmi feriales⁴⁵¹ secundum ordinem. Versiculus: *Quem quæris mulier.* Homelia: *Ego sum pastor bonus.* Responsorium: *Dignus es Domine, Ego sicut vitis, Audivi.* Capitulum: *Carissimi Christus passus est pro nobis.* Hymnus: *Aurora lucis.* Versiculus: *In resurrectione tua Christe alleluia.* Antiphona: *Ego sum pastor bonus.* Benedictus. Oratio: *Deus qui in Filii tui.* Suffragium, ut supra, secunda feria Quasi modo in matutinis,⁴⁵² per⁴⁵³ totum. **In missa** officium: *Misericordia Domini.* Kyrie eleison paschale ferialiter, ut supra, feria secunda Quasi modo. Oratio diei, secunda de Resurrectione, tertia de omnibus sanctis,

⁴⁴⁴ V₃ protectionem

⁴⁴⁵ Ad.

⁴⁴⁶ N₁ addit et cetera.

⁴⁴⁷ V₂ V₃ paschalis

⁴⁴⁸ V₂ V₃ eis

⁴⁴⁹ V₃ Surrexit

⁴⁵⁰ N₂ V₂ V₃ addunt autem

⁴⁵¹ V₃ ferialis

⁴⁵² V₂ V₃ in matutinis errore typographi rubrum est et false interpunctum.

⁴⁵³ V₃ er

videlicet: *Conserva quæsumus Domine*. Epistola: *Christus passus est pro nobis*. Graduale: *Alleluia surrexit pastor bonus*. Alleluia: *Ego sum pastor bonus*. Credo non dicitur. Offertorium: *Deus Deus meus*. Præfatio de Resurrectione Domini. Communio: *Ego sum pastor bonus*. **Item:** His diebus⁴⁵⁴ ferialibus per hebdomadam præscripto modo canitur officium, si aliquod festum non occurrerit.

IN DOMINICA TERTIA omnia dicuntur, ut in prima dominica post octavas Resurrectionis Domini. **In matutinis** similiter. **In missa** similiter peragendum est. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Angelus autem Domini*, ut in die sancto. Alia omnia, ut in prima dominica. **Item:**

IN⁴⁵⁵ DOMINICA IUBILATE semper recipitur seu tenetur feria, si aliquod festum non occurrerit; si autem aliquod festum paschale venerit feria secunda, tunc dominica poterit transferre in aliam feriam. **In matutinis** omnia, ut in libro. **In missa** officium: *Iubilate Deo*. Kyrie eleison feriale paschale. Oratio diei, secunda⁴⁵⁶ de Resurrectione Domini, tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Carissimi obsecro vos tanquam advenas*. Graduale: *Alleluia surrexit Dominus et occurrens mulieribus*. Alleluia: *Modicum et non videbitis me*. Prosa: *Mundi renovatio*. Evangelium: *Modicum et iam non videbitis me*. Credo non dicitur. Offertorium: *Lauda anima mea*. Præfatio paschalis de Resurrectione. Communio: *Modicum et non videbitis me*. **Item:** His diebus ferialibus per hebdomadam præscripto modo canitur officium, si aliquod festum non occurrerit. **Item:** Ad primam et ad alias horas antiphonæ, responsoria, versiculi omnia, ut supra, feria secunda Quasi modo geniti.⁴⁵⁷ **Item:**

QUANDO O DECUS servatur post octavas Paschæ diebus ferialibus usque Ascensionem, tunc feria sexta **in primis vesperis** chorabunt pueri in cappis, plebanus scilicet et unus præbendarius similiter in cappa, sed cereiferi non erunt. Antiphona sola: *Sancta Maria Virgo*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ab initio et ante sæcula*. Responsorium: *Salve nobilis virga Iesse*, « alleluia » in fine. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Post partum Virgo alleluia*. Antiphona: *Regina celi latare*. Magnificat. Oratio: *Concede nos famulos tuos*. Suffragium: *Veni Sancte Spiritus*. Versiculus: *Emitte Spiritum tuum alleluia*. Oratio: *Deus qui corda fidelium*. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **In completorio:** *Alleluia. Cum invocarem*. Hymnus: *Lux mundi beatissima*. Capitulum: *Paradisi porta*. Versiculus: *Gaude Maria Virgo*. Antiphona: *Alleluia sancta Dei Genitrix*. Nunc dimittis. Oratio: *Famulorum tuorum*. Alia: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** invitatorium:⁴⁵⁸ *In honore beatæ Virginis Mariæ*, « alleluia » in fine. *Venite exsultemus*. An-

⁴⁵⁴ V₂ V₃ omittunt.

⁴⁵⁵ Del.

⁴⁵⁶ V₂ V₃ omittunt.

⁴⁵⁷ N₁ addit et cetera.

⁴⁵⁸ V₂ V₃ omittunt.

tiphona: *Benedicta tu*. Psalmi: *Domine Dominus noster. Sicut myrrha electa. Cæli enarrant. Ante thorum huius. Domini est terra*. Versiculus: *Speciosa facta es et suavis alleluia, In deliciis, et cetera*. Homelia: *Stabant iuxta Crucem Iesu mater eius*. Responsoria: *O decus virginitatis, « alleluia » semper in fine, Cæli regina, Salve nobilis. Te Deum laudamus*. Versiculus: *Ora pro nobis sanctissima Dei Genitrix*⁴⁵⁹ *alleluia*. « *Deus in adiutorium* ». Laudes: *Sub tuam protectionem. Dominus regnavit*. Antiphona: *Sancta Dei Genitrix*. Psalmus: *Iubilate Deo. In odore unguentorum tuorum*. Psalmus: *Deus Deus meus ad te de luce*. *Benedicta filia*. Psalmus: *Benedicite omnia opera. In prole Mater*. Psalmus: *Laudate Dominum de cælis*. Capitulum: *Ab initio et ante sæcula*. Hymnus: *Quem terra pontus*. Versiculus: *Gaude Maria Virgo alleluia*. Antiphona: *Quæ est ista*. Psalmus: *Benedictus Dominus Deus Israel*. Oratio: *Concede nos*. Suffragia: *Loquebantur*, ut supra, de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Magnæ Deus, « alleluia ». **In missa officium:** *Salve sancta*. Kyrie, ut in æstate beatæ Virginis. Orationes: *Concede nos famulos tuos, Deus qui corda fidelium*, non plures. Epistola: *Converti me ad portas*. Graduale: *Alleluia angelus Domini*. Alleluia: *Subveni Mater pia*. Prosa: *Virgini Mariæ laudes vel Mane prima sabbati*, si habetur. Evangelium: *Stabant iuxta Crucem Iesu mater*. Credo non dicitur. Offertorium: *Angelus Domini*. Præfatio: *Et te in veneratione beatæ Mariæ semper Virginis*. Sanctus de beata Virgine. Communio: *Regina mundi alleluia*. **In secundis vesperis** antiphona: *Sancta Maria* cum « alleluia ». Psalmi: *Dixit Dominus* cum ceteris. Alia omnia, ut in primis vesperis. Suffragia: *Loquebantur*, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Domino Magnæ Deus, « alleluia ».

IN DOMINICA QUARTA, CANTATE agitur,⁴⁶⁰ sicut in die sancto. **In matutinis** similiter. **In missa** similiter. **In secundis vesperis** similiter. **Item:**

DOMINICA PROPRIA semper recipitur feria secunda, si aliquod festum non occupaverit speciale. Officium: *Cantate Domino*. Kyrie feriale paschale. Oratio propria, secunda de Resurrectione, tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Omne datum optimum*. Graduale: *Alleluia surrexit Christus et illuxit*. Alleluia: *Vado ad eum qui me misit*. Prosa: *Mundi renovatio*. Evangelium: *Vado ad eum*. Credo non dicitur. Offertorium: *Iubilate Deo*. Præfatio de Resurrectione Domini, sed « die » non dicitur in præfatione nisi diebus dominicis usque Ascensionem. Sanctus, quale vis. Communio: *Cum venerit Paraclitus*. Ite missa est canitur ad notas Christe eleison: (notandum)

IN DOMINICA QUINTA, VIDELICET ROGATIONUM aguntur omnia, ut supra, in die sancto, seu in prima dominica, videlicet Quasi modo. **In primis enim vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: *Benedictus Dominus*. Capitulum: *Expurgate vetus fermentum*. Responsorium: *Dum transisset*. Hymnus: *Chorus novæ*. Versiculus: *Surrexit Dominus*. Anti-

⁴⁵⁹ N₁ Genitricis

⁴⁶⁰ N₁ -gitur, sed spatium uni litteræ congruenti relicto

phona: *Maria Magdalene*. Magnificat. Oratio sola: *Deus qui hodierna die*.⁴⁶¹ Benedicamus Domino, ut supra, cum aliis consuetis. **In matutinis**, ut in die sancto. **Officium**: *Resurrexi*. Kyrie eleison paschale. Oratio sola. Epistola: *Expurgate*. Graduale: *Alleluia angelus Domini*. Alleluia: *Pascha nostrum*. Prosa: *Victimæ paschali, Christus surrexit*. Evangelium: *Maria Magdalene*. Credo dicitur. Præfatio de Resurrectione. Offertorium: *Terra tremuit*. Communio: *Pascha nostrum*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Angelus autem Domini* cum reliquis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Surrexit*. Hymnus: *Chorus novæ*. Versiculus: *Surrexit Dominus*. Antiphona: *Et dicebant*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus, ut supra. **Completorium** similiter. **Item**:

DOMINICA PROPRIA, VOCEM⁴⁶² IUCUNDITATIS semper peragitur feria secunda, si aliquod festum speciale non occurrerit, alias autem quolibet die poterit recipi. Officium: *Vocem iucunditatis*. Kyrie eleison feriale. Oratio propria, secunda de Resurrectione, tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Estote factores verbi Dei*. Graduale: *Alleluia in die resurrectionis*. Alleluia: *Usque modo non petistis quicumque*. Prosa: *Mundi renovatio*. Evangelium: *Amen amen dico vobis si quid petieritis*, et cetera. Credo non dicitur. Offertorium: *Benedicite gentes*. Præfatio de Resurrectione. Sanctus sollemne. Communio: *Cantate Domino*. **Item**: Hodie incipit processio, uti moris est diebus Rogationum, et fit processio ad unam ecclesiam ex arbitrio domini succentoris vel vicarii, et canitur ibidem **missa** *Exaudivit de templo*. Kyrie eleison feriale: (notandum) Oratio propria, secunda de sancto, in cuius nomine ecclesia illa est dedicata, tertia pro pace vel pro pluvia vel pro serenitate vel pro rege vel pro⁴⁶³ alia quacumque necessitate. Epistola: *Confitemini alterutrum peccata vestra*. Alleluia: *Confitemini Domino quoniam* et cetera, non plus. Evangelium *Quis vestrum habebit amicum*, ferialiter canendo. Offertorium: *Confitebor Domino*. Præfatio communis ferialiter. Sanctus feriale. Communio: *Petite et accipietis*, et cetera. Benedicamus feriale: (notandum) **In secundis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: *Dilexi quoniam* cum ceteris. Capitulum supra. Responsorium non dicitur. Hymnus: *Chorus novæ*. Versiculus: *Mane nobiscum*. Antiphona: *Petite et accipietis*. Magnificat. Oratio de dominica. Suffragium de Resurrectione, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace; hic enim perficitur suffragium de Resurrectione, nec feria tertia, nec feria quarta dici debet; quidam autem perficiunt feria tertia in secundis vesperis, sed male.

FERIA TERTIA ROGATIONUM **in matutinis** invitatorium: *Alleluia alleluia alleluia*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Cognoverunt Dominum*. Psalmi: *Dixi custodiam, Expectans, Beatus qui intelligit*. Versiculus: *Quem quæris*. Homelia: *Quis vestrum*. Responsorialia: *Alleluia audivimus, Narrabo, In ecclesiis*. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes: *Gavisi sunt*.

⁴⁶¹ **N**₁ addit et cetera.

⁴⁶² **V**₂ **V**₃ Voce

⁴⁶³ **V**₃ omittit.

Psalmi: *Dominus regnavit* cum reliquis. Capitulum: *Confitemini alterutrum peccata vestra*. Hymnus: *Aurora lucis*. Versiculus: *In resurrectione tua Christe*. Antiphona: *Omnis qui petit*. Psalmus: *Benedictus Dominus*. Oratio: *Præsta quasumus omnipotens Deus ut qui in afflictione nostra*. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Domino, ut supra, feriale. **In missa** officium *Exaudivit de templo* canitur in processione ex arbitrio succentoris vel vicarii. Kyrie eleison feriale, ut supra, feria secunda. Nigro colore⁴⁶⁴ utimur. Unum alleluia tantum, ut in libro. Præfatio cottidiana ferialiter. Evangelium: *Amice accommoda mihi tres panes*, ferialiter cantum. Alia, ut supra, feria secunda in processione cantata. **In secundis vesperis:** *Pax vobis*. Psalmi: *Lætatus sum* cum ceteris. Capitulum de dominica. Responsorium non dicitur. Hymnus: *Chorus novæ*. Versiculus: *Mane nobiscum*. Antiphona: *Ecce nunc palam loqueris*. Magnificat. Oratio de dominica, suffragium⁴⁶⁵ de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **Item:** Quidam⁴⁶⁶ suffragium de Resurrectione hic perficiunt, sed, ut diligentius percepi, et in antiquis ordinariis a dudum⁴⁶⁷ approbatis repperi, quod tantum debet perfici feria secunda Rogationum in secundis vesperis. **Nota:**

QUANDOQUE FESTUM SANCTI ADALBERTI cadit die dominico, ex quo est patronus huius almæ ecclesiæ Strigoniensis, non debet anticipare seu transponi in aliam feriam propter octavam Resurrectionis Domini, sed debet loco suo, die⁴⁶⁸ dominico teneri, sicut etiam consuetum est ab antiquo, quando sic⁴⁶⁹ occurrerit; si autem non esset patronus ecclesiæ, tunc nullibi haberet locum, nisi feria quinta, quando die dominico occurrerit, quia feria secunda festum sancti Georgii,⁴⁷⁰ feria tertia festum sancti Marci,⁴⁷¹ feria quarta recipit dominicam, feria quinta celebretur festum sancti Adalberti; si vero die dominico, tunc in⁴⁷² primis vesperis antiphona: *O immarcescibilis rosa*, et cetera omnia, ut in libro. Suffragia: *Maria Magdalene* propter octavam Resurrectionis. Oratio: *Deus qui hodierna die per Unigenitum tuum*, non plus. **In matutinis** suffragia similiter: *Et valde mane*. Oratio, ut supra. **In missa** prius a missante incipitur Vidi aquam. Ad

⁴⁶⁴ V₃ *omittit* Nigro colore, *addit autem pro eo* Colore griseo, videlicet feriali

⁴⁶⁵ V₃ *addit* Antiphona de Rogatione (*coni., ed. ratione, abbreviatione rone, similiter infra passim*) non absque ratione, quia in vesperis de Rogatione nulla fit mentio, sed omnia dicuntur de dominica: versiculus, hymnus. De Rogatione, ut aliis diebus præteritis, de meritis fit suffragium de Rogatione Domini.

⁴⁶⁶ V₃ Quidem

⁴⁶⁷ V₃ *dubium*

⁴⁶⁸ V₃ *omittit.*

⁴⁶⁹ V₃ *si*

⁴⁷⁰ V₃ Gregorii

⁴⁷¹ N₁ Marci

⁴⁷² V₃ *omittit.*

processionem responsorium: *Exora*⁴⁷³ *dilecte* in loco destinato. Versiculus: *Ora pro nobis beate Adalberte alleluia*. Oratio diei. Statim per choratorem incipitur hymnus *Salve festa dies*. Finito hymno, a choratoribus incipitur alius hymnus *Vita sanctorum*, cum eodem intrando ecclesiam. Finito hymno in choro, dicitur ab aliquo versiculus *In resurrectione tua Christe*. Oratio: *Spiritum nobis*. **Sequitur introitus**, ut infra, in loco suo, *Protexisti*, et cetera.

IN VIGILIA ASCENSIONIS DOMINI invitatorium: *Alleluia alleluia alleluia*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Cognoverunt Dominum*. Psalmi: *Dixit insipiens, Exaudi Deus, Miserere mei Deus quoniam conculcavit*. Versiculus: *Quem quæris mulier alleluia*. Homelia: *Sublevatis Iesus in cælum oculis*. Responsoria: *Dicam nunc, Bonum est confiteri, Cantate Domino*. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes: *Gavisi sunt*. Capitulum: *In diebus illis multitudinis credentium*. Hymnus: *Aurora lucis*. Versiculus: *In resurrectione tua*. Antiphona: *Clarifica me Pater*. Benedictus. Oratio: *Præsta quasumus omnipotens Deus ut nostræ mentis intentio sola, sed qui volunt, possunt iungere de dominica, non plus*. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **In missa**⁴⁷⁴ officium: *Vocem incunditatis*. Kyrie feriale, ut ibi: (notandum) Oratio sola cum oratione dominicali, si vis. Epistola: *Multitudinis credentium*. Unum Alleluia tantum, videlicet: *Omnes gentes*, et repetitur per chorum. Evangelium: *Sublevatis Iesus in cælum oculis*, ferialiter. Offertorium: *Viri Galilæi*. Præfatio cottidiana ferialiter. Sanctus feriale. Communio: *Pater cum essem*. Loco *Ite missa est* dicitur *Benedicamus Domino*: (notandum)

IN DIE SANCTO **in primis vespere** antiphona: *Ascendens Christus in altum*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Primum quidem sermonem feci*. Responsorium: *Ite in orbem*. Hymnus: *Festum nunc*. Versiculus: *Ascendens Christus in altum alleluia*. Antiphona: *Pater manifestavi nomen*. Magnificat. Oratio sola, « Per eundem Dominum ». *Benedicamus Domino Magnæ Deus, « alleluia alleluia »*. **Completorium**: « *Converte nos. Deus in adiutorium* ». *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Iesu nostra redemptio*. Capitulum: *Fratres habentes pontificem magnum*. Versiculus: *Exaltare Domine in virtute tua alleluia*. Antiphona: *Alleluia ascendens Christus in altum alleluia*. Nunc dimittis. Oratio: *Deus cuius Filius in alta*. Alia: *Deus qui illuminas*. *Benedicamus Domino*: (notandum) *Regina cæli*. **In matutinis** invitatorium: *Alleluia regem ascendentem in cælum. Venite exsultemus*.⁴⁷⁵ Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Elevata est*. Psalmus: *Domine Dominus noster*. Antiphona: *Dominus in templo*. Psalmus: *In Domino confido*. Antiphona: *A summo cælo*. Psalmus: *Cæli enarrant*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Homelia: *Recumbentibus undecim*. Responsoria: *Post passionem, Omnis pulchritudo, Exaltare Domine*. Te Deum dicitur. Versiculus: *Ascendo ad Patrem meum*. Laudes: *Viri Galilæi* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus:

⁴⁷³ N₁ Ex ora

⁴⁷⁴ V₃ addit feriali colore utimur

⁴⁷⁵ Edd. omnes sic habent, malim adoremus, alioquin superfluum videtur reiteratio sequens.

Oramus Domine. Versiculus: *Exaltare Domine.* Antiphona: *Ascendo ad Patrem.* Benedictus. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus. Horæ beatæ Virginis leguntur hic una cum missa *Salve sancta Parens.* **In missa** prius a missando dicitur Vidi aquam ad aspersionem benedictæ aquæ. Versiculus: *Quoniam apud te est fons vitæ.* Oratio: *Omnipotens sempiternæ Deus deduc nos ad societatem,* ut in capitulari, statimque incipitur a choratoribus responsum *Ite in orbem,* et cum eodem intrando ecclesiam sancti Stephani. Finito responsum, a missante dicitur versiculus *Ascendens Christus.* Oratio: *Tribue quæsumus omnipotens Deus ut munere festivitatis.* Finita oratione, incipitur *Salve festa dies* more alias consueto. Finito illo hymno, incipitur a choratore alius hymnus, videlicet *Festum nunc celebre,* et intrabit processio cum eodem ad chorum. Finito hymno a succentore, aliquo vel alio dicitur versiculus *Ascendit Deus in iubilatione.* Oratio: *Deus qui nos resurrectionis dominicæ et ascensionis eius,* ut in capitulari. His finitis, incipitur officium in organo *Viri Galilæi.* Kyrie eleison paschale.⁴⁷⁶ Oratio sola. Epistola: *Primum quidem sermonem.* Graduale: *Alleluia ascendit Deus.* Alleluia: *Ascendens Christus in altum.* Prosa: *Rex omnipotens die hodierna.* Evangelium: *Recumbentibus undecim discipulis,* ut supra. Credo dicitur per totam octavam. Offertorium: *Ascendit Deus.* Præfatio: *Qui post resurrectionem.* « Communicantes » per totam octavam.⁴⁷⁷ Sanctus sollempne.⁴⁷⁸ Communio: *Psallite Deo nostro.* **In secundis vesperis** antiphona de laudibus: *Viri Galilæi.* Psalmus: *Dixit Dominus. Cumque intuerentur. Laudate pueri. Elevatis manibus. Ad te levavi. Sic veniet. Laudate nomen Domini. Videntibus illis. Laudate Dominum quoniam bonus est psalmus.* Capitulum, ut supra. Responsum: *Viri Galilæi.* Hymnus: *Festum nunc.* Versiculus: *Ascendens Christus.* Antiphona: *O rex gloriæ.* Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus, « alleluia alleluia ». **Ad completorium,** ut in primis vesperis. Suffragium ad aram beatæ Virginis: *Regina cali,* « iam ascendit sicut dixit ».

FERIA SEXTA invitatorium: *Ascendens Christus in altum.* Psalmus: *Venite.* Antiphona: *Exaltare*⁴⁷⁹ *Domine.* Psalmus: *Domine in virtute tua.* Antiphona: *Exaltabo te Domine.* Psalmus: ipsum. Antiphona: *Ascendit Deus.* Psalmus: *Omnès gentes.* Versiculus: *Ascendens Christus.* Lectiones propriæ. Responsoria: *Non turbetur cor vestrum, Ascendens Christus, Tempus est ut revertar.* Laudes, ut supra: *Viri Galilæi* cum sequentibus. Capitulum: *Primum quidem.* Hymnus: *Oramus Domine.* Versiculus: *Exaltare Domine.* Antiphona: *Domine si in tempore hoc.* Benedictus. Oratio sola. **Item:** In die Ascensionis Domini legitur de beata Virgine, et per totam octavam suffragia ibidem perficiuntur, sed de sancta Cruce iam non suffragatur, nec in die sancto debuit. **Item:** Inter octavas Ascensionis

⁴⁷⁶ V₂ V₃ paschalis

⁴⁷⁷ V₃ addit iterum Offertorium: Ascendit Deus.

⁴⁷⁸ N₁ habet offertorium non in proprio loco, sed ante communionem, id est ordine Credo ... Præfatio ... Communicantes ... Sanctus ... Offertorium ...

⁴⁷⁹ V₃ Exaltate

diebus ferialibus chorabunt iuvenes. **In missa** officium: *Viri Galilæi*. Kyrie eleison feriale: (notandum) Oratio sola. Alia omnia, ut in die sancto. **In secundis vesperis** omnia, ut in die sancto. Antiphona ad Magnificat: *Euntes in mundum universum*. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus, « alleluia ». **Completorium**, ut supra.

SABBATO invitatorium: *Ascendens Christus*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphona: *Nimis exaltatus*. Psalmus: *Dominus regnavit*. Antiphona: *Dominus in Sion*. Psalmus: *Dominus regnavit irascantur*. Antiphona:⁴⁸⁰ *Dominus in calo*. Psalmus: *Benedic anima mea primum*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Lectiones propriæ. Responsoria: *Ponis nubem, Non turbetur cor vestrum, Exaltare Domine*. Te Deum laudamus dicitur per totam octavam. Laudes: *Viri Galilæi* cum reliquis. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Oramus Domine*. Versiculus: *Exaltare Domine*. Antiphona: *Dominus quidem Iesus*. Benedictus. Oratio sola. **Missa**, ut supra, in die sancto.

DOMINICA INTER OCTAVAS ASCENSIONIS **in primis vesperis** antiphonæ: *Viri Galilæi* cum ceteris. Psalmi: *Dixit Dominus, Laudate pueri, Ad te levavi, Laudate nomen Domini, Laudate Dominum quoniam*. Capitulum: *Carissimi estote prudentes et vigilate*. Responsorium: *Viri Galilæi*. Hymnus: *Festum nunc celebre*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Antiphona: *Illi ergo profecti*. Magnificat. Oratio: *Omnipotens sempiternæ Deus fac*⁴⁸¹ *nos*, iungatur oratio octavæ sine antiphona mediantem. Benedicamus Magnæ Deus cum suo « alleluia », ut ibi: (notandum) **Completorium**, ut supra, in die. **In matutinis** invitatorium: *Alleluia regem ascendentem*. Psalmus: *Venite*. Antiphona: *Elevata est*. Psalmus: *Domine Dominus noster*. Antiphona: *Dominus in templo*. Psalmus: *In Domino confido*. Antiphona: *A summo calo*. Psalmus: *Cæli enarrant*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Homelia: *Cum venerit Paraclitus*. Responsoria: *Post passionem suam, Omnis pulchritudo, Exaltare Domine*. Laudes: *Viri Galilæi* cum ceteris. Capitulum, ut supra, in vesperis. Hymnus: *Oramus Domine*. Versiculus: *Exaltare Domine alleluia*. Antiphona: *Cum venerit Paraclitus*. Benedictus. Oratio: *Omnipotens sempiternæ Deus fac nos*. Suffragium: *Ascendo ad Patrem meum*. Versiculus: *Ascendit Deus in iubilatione*. Oratio: *Concede quæsumus omnipotens Deus ut qui hodierna die, non plus*. Benedicamus Magnæ Deus, « alleluia ». **In missa** Vidi aquam, ut supra, in die sancto. Responsorium ad processionem: *Viri Galilæi*. Versiculus et oratio, ut supra. His finitis, in loco destinato a choratoribus incipitur *Salve festa dies, « cælos ascendit et astra tenet »*. Finito hymno, incipitur alius hymnus: *Festum nunc celebre*, et cum eo intrant ecclesiam. Alia, ut supra. Officium: *Exaudi Domine vocem meam*. Kyrie eleison paschale. Oratio propria et oratio octavæ, non plures. Epistola: *Estote prudentes*. Graduale: *Alleluia ascendit Deus*. Alleluia: *Dominus in Sina*. Prosa: *Summi triumphum* vel *Rex omnipotens*. Evangelium: *Cum venerit Paraclitus*. Credo dicitur. Offertorium: *Viri Galilæi*. Præfatio: *Qui post resurrectionem suam* cum suo « Com-

⁴⁸⁰ V₂ L V₃ addunt psalmus

⁴⁸¹ V₃ omittit.

municantes », si vis. Sanctus sollemne.⁴⁸² Communio: *Pater cum essem*. **In secundis vespers** antiphonæ: *Viri Galilæi*. Psalmi: *Dixit Dominus* cum reliquis. Capitulum, ut supra, de dominica. Responsorium: *Viri Galilæi*. Hymnus: *Festum nunc celebre*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Antiphona: *Cum venerit Paraclitus*. Magnificat. Oratio, ut supra, de dominica. Suffragium: *O rex gloria*. Oratio: *Concede quæsumus omnipotens Deus ut qui hodierna die*, non plus. **Completerium**, ut supra, in die sancto.

FERIA SECUNDA invitatorium: *Ascendens Christus*, ut supra. Antiphona: *Elevata est*. Psalmus: *Domine Dominus noster*, ut supra. Sicut in die sancto, præter lectiones proprias. Antiphona ad Benedictus: *Ascendo ad Patrem meum*. Suffragium: *Cum venerit Paraclitus*. Oratio: *Omnipotens sempiternæ Deus fac nos*, non plus. **In missa**, ut in die sancto. **In secundis vespers** antiphonæ: *Viri Galilæi* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Omnis pulchritudo*. Hymnus: *Festum*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Antiphona: *O rex gloria*. Magnificat. Oratio diei. Suffragium: *Cum venerit Paraclitus* de dominica cum oratione, non plus. **Completerium**, ut supra. **Item**: Festum non tenetur inter octavas Ascensionis, sed transponetur extra octavam; si autem venerit aliquod festum speciale tabulatum, tunc tenetur, sed alia festa, sicut festum sancti Urbani martyris, transponetur extra octavam, ut dictum est.

FERIA TERTIA invitatorium: *Ascendens Christus*. Antiphona: *Exaltare Domine*. Ut supra, feria sexta, præter lectiones proprias. Antiphona ad Benedictus: *Domine si in tempore hoc*. **Missa** similiter, ut supra, feria sexta. **In secundis vespers** similiter antiphona ad Magnificat: *Euntes in mundum universum*. Suffragium de dominica, non plus.

FERIA QUARTA invitatorium: *Ascendens Christus*. Antiphona: *Nimis exaltatus*, ut supra, sabbato. Responsorium similiter, præter lectiones proprias. Laudes: *Viri Galilæi*, ut supra. Hymnus similiter. Antiphona: *Dominus quidem Iesus*. Benedictus. Oratio, ut supra, feria sexta. **In secundis vespers** antiphonæ: *Viri Galilæi* cum ceteris. Antiphona: *O rex gloria* [*Domine*]⁴⁸³ *virtutum*. Oratio: *Concede quæsumus omnipotens Deus*, non plus, nec cras in missa.

OCTAVA ASCENSIONIS DOMINI **in matutinis** invitatorium: *Alleluia regem ascendentem*. Antiphona: *Elevata est*. Psalmus: *Domine Dominus noster*. Omnia, ut supra, sicut in die sancto. Laudes: *Viri Galilæi* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus similiter, ut in die sancto. Versiculus: *Exaltare Domine*. Antiphona: *Ascendo ad Patrem meum*. Benedictus Dominus. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus, « alleluia ». Suffragia de dominica et de aliis consuetis complentur in horis beatæ Virginis. **Ad primam** et ad alias horas antiphonæ, responsoria, versiculi, ut supra, in die sancto. **In missa** officium: *Viri Galilæi*. Kyrie eleison paschale. Oratio propria sola. Alia omnia, ut supra, in die sancto. **In secundis vespers** antiphonæ: *Viri Galilæi* cum ceteris antiphonis et

⁴⁸² N₂ V₂ V₃ sollemniter

⁴⁸³ *Adi*.

psalmis, ut supra. Capitulum: *Primum quidem*. Responsorium: *Viri Galilæi*. Hymnus: *Festum nunc*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Antiphona: *Euntes in mundum universum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, non plus, ut teneatur feria, et melius.

FERIA SEXTA **in matutinis** omnia, ut supra, feria sexta, præter lectiones proprias. Capitulum, antiphona ad Benedictus et oratio de dominica, et sola. **In missa** officium: *Exaudi Domine*. Kyrie eleison, ut ibi: (notandum) Oratio de dominica et de beata Virgine et pro pluvia, non plus; aut, si⁴⁸⁴ necesse est, ultimo pro serenitate, aut contra paganos, aut contra aliam quamcumque necessitatem. Epistola propria.⁴⁸⁵ Prosa: *Iesus enim*. Evangelium, ut supra. Credo non dicitur. Offertorium: *Viri*. Præfatio: *Qui post resurrectionem*.⁴⁸⁶ Communio: *Pater cum essem*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Viri Galilæi*, ut supra. Capitulum de dominica. Responsorium non dicitur. Hymnus: *Festum nunc celebre*. Versiculus: *Ascendens Christus*. Antiphona: *Cum venerit Paraclitus*. Magnificat. Oratio de dominica, non plus. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum)

SABBATO IN VIGILIA PENTECOSTES invitatorium: *Ascendens Christus alleluia*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphona: *Nimis exaltatus est*. Psalmi: *Dominus regnavit exsultet*, ut supra, sabbato. Homelia: *Si diligitis me*. Responsoria: *Tempus est, Ponis nubem, Non turbetur cor vestrum*. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes: *Viri Galilæi* cum ceteris antiphonis et psalmis. Capitulum: *Cum Apollo esset*. Hymnus: *Oramus Domine*. Versiculus: *Exaltare Domine in virtute alleluia*. Antiphona: *Rogabo Patrem meum*. Benedictus. Oratio: *Sancti Spiritus quæsumus Domine* sola. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **Item: Ad horas** antiphonæ, responsoria, versiculi, præter capitulum, ut supra, in die Ascensionis. **In missa** primo dominus episcopus seu alter missans cum ministris egreditur de sacristia. Incipit prophetiam *Tentavit Deus*; si vult, solus canit, si non, alter. Tractus: *Cantemus*. Secunda prophetia: *Scriptisit Moyses*. Tractus: *Attende Domine*. Tertia prophetia: *Apprehendent*⁴⁸⁷ *septem mulieres*. Tractus: *Vinea facta*. Quarta prophetia: *Audi Israel*. Finita illa, dicitur una oratio. Post hoc canitur tractus *Sicut cervus*. Finito illo, statim dicitur a missando una oratio. Interim, quousque hæc perficiunt,⁴⁸⁸ constituuntur ad processionem hi infrascripti: primo unum vexillum, in quo est depicta imago beatæ Virginis,⁴⁸⁹ ceroferarius; pyxis cum thure portatur ab acolytho, subdiaconus in tabula scriptus chrisma portat, acolythus unum Exsultet portat procedens aut unus nervo-

⁴⁸⁴ V₃ addit est *superfluum*.

⁴⁸⁵ V₃ propropria

⁴⁸⁶ N₁ habet offertorium non in proprio loco, sed post præfationem, id est ordine Credo ... Præfatio ... Offertorium

⁴⁸⁷ N₁ Apprehenderunt

⁴⁸⁸ V₂ V₃ perficiuntur

⁴⁸⁹ V₃ omittit in ... Virginis

sus,⁴⁹⁰ oleum portat unus acolythus; deinde diaconus in tabula scriptus; thuribulum portat unus presbyter; postea ceroferarii pueri, et ultimo aliud⁴⁹¹ vexillum, et isti omnes induti sint in⁴⁹² cappis, exceptis acolythis, qui erunt induti albis, et duobus ministris, videlicet diacono et subdiacono, qui erunt induti dalmaticis albis. Tandem exeant, et stent ante chorum more alias observato. Deinde choratores incipiunt hymnum *Rex sanctorum*, et chorus prosequitur, descendendo versus aram sanctorum Fabiani et Sebastiani martyrum. Processio autem, prius ante chorum constituta, descendit post hoc versus aram sanctæ Crucis una cum missando ad fontem. Ibi nonies circuit missans fontem una cum ministris indutis, quousque finitur hymnus *Rex sanctorum*. Tandem dicit missans « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster, Et ne nos inducas. Credo in Deum ». Tandem incipit consecrare fontem, ut moris est in Sancto sabbato. Hoc finito, incipiunt choratores litaniam. Finita litania, incipit Kyrie eleison in organo vel a choratoribus, intrando ad chorum. Interim missans intrat sacristiam,⁴⁹³ induitur vestibibus sollemnibus, et exhibit cum ministris ante altare magnum, et facit communem confessionem, et post hoc dicit Gloria in excelsis paschale,⁴⁹⁴ sine sono campanæ. Hoc finito, dicit missans: « Dominus vobiscum », oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut claritatis tuæ*, et cetera. Epistola: *Cum Apollo esset Corinthi*. Alleluia *Confitemini Domino* incipiunt choratores, et repetit chorus « alleluia »; choratores reincipiunt, finiunt omnes. Chorus incipit tractum *Laudate Dominum omnes gentes*, alius versus tangitur in organo, vel canitur ex alio choro. **Item:** Ad evangelium non portantur luminaria, sed tantum incensum. Evangelium: *Si diligitis me mandata mea*. Credo dicitur. Offertorium: *Emitte Spiritum tuum*. Præfatio: *Qui ascendens super omnes calos* una cum suo « Communicantes ». Sanctus sollemne. Communio: *Ultimo festivitatis*. **Item:** Incensum fertur in missa usque ad elevationem.

IN DIE SANCTO FESTI PENTECOSTES **in primis vespere** antiphona:⁴⁹⁵ *Veni sancte Spiritus*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dum complerentur*. Responsorium: *Apparuerunt apostolis*. Hymnus: *Veni creator Spiritus*. Versiculus: *Loquebantur variis linguis*. Antiphona: *Non vos relinquam orphanos*. Magnificat. Oratio: *Deus qui hodierna die corda fidelium*, non plus. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **In completorio:** « Converte nos Deus salutaris noster ». *Alleluia*. *Cum invocarem:* (notandum) Hymnus: *Beata nobis gaudia*. Capitulum: *Apparuerunt apostolis*. Versiculus: *Spiritus Domini replevit*. Antiphona: *Alleluia Spiritus Paraclitus*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Sancti Spiritus quæsumus*

⁴⁹⁰ V₃ *omittit* aut ... nervosus

⁴⁹¹ V₃ *alius*

⁴⁹² N₂ V₂ V₃ *omittunt*.

⁴⁹³ V₂ V₃ *addunt* et

⁴⁹⁴ V₂ V₃ *paschalis*

⁴⁹⁵ V₃ *addit* Item: His tribus diebus incensum fertur tam in vespere, quam etiam in missa.

Domine. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) Suffragium ad aram beatæ Mariæ Virginis: *Regina cæli*, « Spiritum misit sicut dixit alleluia ». Oratio: *Deus qui per emissionem Spiritus Sancti Paracliti familiam tuam*. **In matutinis** invitorium: *Alleluia Spiritus Domini replevit*. Antiphona: *Factus est repente de cælo*. Psalmus: *Magnus Dominus*. Antiphona:⁴⁹⁶ *Confirma hoc Deus*. Psalmus: *Exsurgat Deus*. Antiphona: *Emitte Spiritum tuum*. Psalmus: *Benedic anima mea Domino* secundum. Versiculus: *Loquebantur variis linguis*. Homelia: *Si quis diligit me*. Responsoria: *Dum complerentur, Repleti sunt, Apparuerunt apostolis*. Te Deum laudamus. Versiculus: *Emitte Spiritum*. Laudes: *Dum complerentur cum ceteris*. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Iam Christus astra ascenderat*.⁴⁹⁷ Versiculus: *Spiritus Domini replevit*. Antiphona: *Accipite Spiritum Sanctum*. Benedictus. Oratio, ut supra. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **Ad primam** hymnus: *Veni creator Spiritus* per totum, et non *Iam lucis*, et dicitur ad omnes horas solum in die. Antiphona: *Veni Sancte Spiritus*. Psalmi: *Deus in nomine, Confitemini, Beati immaculati* cum ceteris. *Laudate Dominum omnes gentes*. Capitulum, ut supra: *Apparuerunt apostolis*. Responsorium: *Iesu Christe*. Versiculus: *Spiritus Domini replevit*. Oratio: *Sancti Spiritus quasumus Domine*. Alia:⁴⁹⁸ *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria*. **Ad tertiam** psalmi: *Legem pone*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Loquebantur variis linguis*. Versiculus: *Confirma hoc Deus*. Oratio, ut supra. **Ad sextam** psalmi: *Defecit in salutare*.⁴⁹⁹ Capitulum: *Repleti sunt*. Responsorium: *Confirma hoc Deus*. Versiculus: *Emitte Spiritum tuum*. Oratio, ut supra. **Ad nonam** psalmi: *Mirabilia testimonia*. Capitulum: *Stupebant autem*. Responsorium: *Emitte Spiritum tuum alleluia*. Versiculus: *Spiritus Domini replevit*. **In missa** prius a missando dicitur Vidi aquam. Versiculus: *Confirma hoc Deus*. Oratio: *Deus cuius Spiritus totum corpus Ecclesiæ*. Responsorium in processione: *Apparuerunt apostolis*. Finito responsorio, in loco destinato dicitur a missando versiculus *Loquebantur variis linguis*. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus qui sacramentum quinquaginta dierum*. Finita oratione, incipitur a choratoribus *Salve festa dies*, et finitur ibidem cum repetitione. Loco « infernum vicit⁵⁰⁰ », dicitur « Spiritum misit et astra tenet ». Finito illo hymno, statim incipit⁵⁰¹ per eosdem choratores alius hymnus, videlicet *Veni creator Spiritus*, et cum eodem intrando ecclesiam,⁵⁰² dicitur versiculus *Emitte Spiritum tuum*. Oratio: *Deus qui sacramento festivitatis*, ut in capitulari. **Sequitur introitus Spiritus Domini**. Kyrie eleison Magnæ Deus⁵⁰³ cum suo Et in terra. Oratio sola. Epistola: *Dum*

⁴⁹⁶ N₁ omittit.

⁴⁹⁷ N₁ N₂ ascendit

⁴⁹⁸ V₃ Alleluia

⁴⁹⁹ N₁ salutari

⁵⁰⁰ V₃ dicit

⁵⁰¹ V₂ V₃ incipitur

⁵⁰² V₂ ecclesiam

⁵⁰³ V₃ addit vel: Fons bonitatis (*coni., ed. honestatis, abbreviatione hone.*)

complerentur. Graduale: *Alleluia emitte Spiritum tuum*. Alleluia: *Veni Sancte Spiritus*. Prosa: *Sancti Spiritus adsit*. Evangelium: *Si quis diligit me*. Credo dicitur per totam octavam. Offertorium: *Confirma hoc Deus*. Præfatio: *Qui ascendens super omnes cum suo* «Communicantes» per totam octavam. Sanctus sollemne. Communio: *Factus est repente*. **Item:** Missa defunctorum una cum vigiliis et horæ beatæ Virginis cessabunt per octavam. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi: *Dixit Dominus, Confitebor, Beatus vir*. Antiphona: *Hi qui linguis*. *Laudate pueri*. Antiphona: *Loquebantur*. Psalmus: *In exitu Israel*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Advenit ignis*. Hymnus: *Veni creator*. Versiculus: *Loquebantur variis*. Antiphona: *Hodie completi sunt dies Pentecostes*. Magnificat. Oratio sola, ut supra. Benedicamus Domino Magnæ Deus. **Completorium**, ut supra, in die sancto.

FERIA SECUNDA invitatorium: *Alleluia Spiritus Domini*. Antiphonæ:⁵⁰⁴ *Factus est repente* per ordinem, ut supra, in die. Homelia: *Sic Deus dilexit mundum*. Responsorium: *Iam non dicam vos servos, Spiritus Domini, Apparuerunt apostolis*. Laudes: *Dum complerentur*, ut supra. Capitulum: *Aperiens Petrus os suum*. Hymnus: *Iam Christus astra ascenderat*.⁵⁰⁵ Versiculus: *Spiritus Domini replevit*. Antiphona: *Sic Deus dilexit mundum*. Psalmus: *Benedictus Dominus*. Oratio: *Deus qui apostolis tuis* sola. Benedicamus Magnæ Deus. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*, conclusio: «Sit laus Patri». Et [ad]⁵⁰⁶ alias horas similiter antiphonæ de laudibus semper. **In missa** officium: *Cibavit eos*. Kyrie eleison Magnæ Deus cum suo Et in terra. Oratio sola. Epistola: *Aperiens Petrus os suum*. Graduale: *Alleluia Spiritus Domini*. Alleluia: *Veni Sancte Spiritus*. Prosa: *Sancti Spiritus adsit nobis*. Evangelium: *Sic Deus dilexit mundum*. Offertorium, ut in libro. Præfatio: *Qui ascendens*. Sanctus, quale vis, sollemne. Communio, ut in libro. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus, ut supra. Capitulum, ut supra: *Aperiens Petrus*. Responsorium: *Veni Spiritus alme*. Hymnus, ut supra. Antiphona: *Non enim misit Deus*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus. **Completorium**, ut supra.

FERIA TERTIA invitatorium, ut in die cum suis⁵⁰⁷ antiphonis, psalmis et versiculis. Homelia: *Amen amen dico vobis qui non intrat per ostium*. Responsorium: *Disciplinam et sapientiam, Spiritus Sanctus procedens, Apparuerunt apostolis*. Laudes, ut supra. Hymnus et versiculus similiter. Antiphona: *Amen amen dico vobis*. Benedictus. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus, ut supra. **In missa** officium: *Accipite incunditatem*. Kyrie Magnæ Deus. Oratio sola. Epistola: *Cum audissent apostoli*. Graduale: *Alleluia Paraclitus Spiritus*. Alleluia: *Veni Sancte Spiritus*. Prosa: *Sancti Spiritus adsit nobis*. Evangelium, ut supra. Offertorium: *Portas cæli*. Sanctus sollemne. Communio: *Spiritus qui a Patre procedit*. **In secundis**

⁵⁰⁴ V₃ antiphona

⁵⁰⁵ N₁ N₂ ascendit

⁵⁰⁶ Ad.

⁵⁰⁷ V₃ omittit.

vesperis antiphonæ⁵⁰⁸ de laudibus; in organo tangitur, sed iam antiphonæ non duplicantur, si autem vis, duplicare potes hodie. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Advenit ignis*. Hymnus: *Veni creator*. Versiculus, ut supra. Antiphona: *Ego sum ostium*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus.⁵⁰⁹

FERIA QUARTA invitatorium, ut in die cum antiphonis, psalmis et versiculis. Homelia: *Nemo potest venire ad me*. Responsoria: *Loquebantur, Advenit ignis, Apparuerunt*. Laudes, ut supra. Hymnus et versiculus similiter. Capitulum: *Diligite iustitiam*. Antiphona: *Ego sum panis vivus*. Benedictus. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Deus cum egredieris*. Kyrie Cunctipotens cum suo Et in terra. Finito Et in terra, dicitur a missando « Oremus », sine « Flectamus genua ». Oratio, ut in missali. Finita oratione, dicitur ab aliquo prophetia *Diligite iustitiam*. Finita⁵¹⁰ illa, incipitur a choratore Alleluia; chorus canit *Emitte Spiritum*. Finito illo, vertit se missans,⁵¹¹ dicit « Dominus vobiscum », oratio: *Præsta quasumus omnipotens et misericors Deus ut Spiritus Sanctus* sola. Epistola: *Per manus apostolorum*. Finita epistola, incipitur a choratore Alleluia; chorus repetit, chorator: *Veni Sancte Spiritus*. Prosa: *Veni Sancte Spiritus*. Evangelium: *Nemo potest venire*. Offertorium: *Emitte Spiritum tuum*. Præfatio, ut supra. Sanctus sollemne. Communio: *Pacem meam do vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ,⁵¹² ut supra, de laudibus. Capitulum: *In diebus illis per manus*. Responsorium: *Veni Spiritus alme*. Hymnus et versiculus, ut supra. Antiphona: *Si quis diligit me*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino Cunctipotens, vel Magnæ Deus, si vis.⁵¹³

FERIA QUINTA invitatorium, antiphonæ, versiculi, psalmi, responsoria, ut supra, in⁵¹⁴ die sancto. Homelia: *Convocatis Iesus duodecim*. Responsoria: *Iam*⁵¹⁵ *non dicam vos, Spiritus Domini, Apparuerunt*. Laudes, ut supra. Hymnus, versiculus similiter. Capitulum: *In diebus illis Philippus ascendens*. Antiphona: *Convocatis Iesus*. Benedictus. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Spiritus Domini*, ut supra, per totum. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio sola. Epistola, ut in matutinis. Evangelium, ut supra, in matutinis. Præfatio, ut supra, semper cum suo « Communicantes ». Sanctus sollemne. Communio, ut supra. **In secundis vesperis**, ut in die sancto. Capitulum: *Philippus ascendens*. Responsorium: *Advenit ignis*. Hymnus et

⁵⁰⁸ V₃ antiphona

⁵⁰⁹ N₁ addit et cetera.

⁵¹⁰ V₃ omittit oratione ... Finita, false commutando verba, et proseguendo non a Finita, quæ supra legitur, sed a Finita una linea infra.

⁵¹¹ V₂ V₃ addunt et

⁵¹² V₂ antiphona

⁵¹³ V₃ ... Benedicamus Domino Magnæ Deus.

⁵¹⁴ V₃ omittit.

⁵¹⁵ V₁ V₂ L V₃ Item

versiculus, ut supra. Antiphona: *Egressi duodecim apostoli*. Magnificat.⁵¹⁶ Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus semper cum « alleluia ». **Completorium**, ut supra, in die.

FERIA SEXTA invitorium, antiphonæ,⁵¹⁷ psalmi, versiculi, ut supra, in die sancto. Homelia:⁵¹⁸ *Factum est in una dierum*. Responsoria: *Disciplinam, Spiritus Sanctus, Apparuerunt*. Laudes, hymnus, versiculus, ut supra. Capitulum: *Aperiens Petrus os suum*. Antiphona: *Factum est in una dierum*. Benedictus. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **In missa** officium: *Repleatur os meum*. Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Epistola: *Aperiens Petrus os suum*. Graduale: *Alleluia loquebantur variis*. Alleluia: *Veni Sancte Spiritus*. Prosa: *Veni Sancte Spiritus*. Evangelium, ut supra, in matutinis. Offertorium: *Lauda anima mea*. Præfatio, ut supra. Sanctus sollempne. Communio: *Spiritus ubi vult spirat*. **In secundis vesperis**, ut supra, in die sancto. Capitulum: *Aperiens Petrus*. Responsorium: *Veni Spiritus alme*. Hymnus, versiculus, ut supra. Antiphona: *Audistis quia dixi vobis*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus, « alleluia ». **Completorium**, ut supra.

SABBATO invitorium, antiphonæ, psalmi, versiculi ut supra, in die sancto. Homelia: *Surgens Iesus de synagoga*. Responsoria: *Loquebantur, Advenit ignis, Apparuerunt*. Laudes, ut supra. Capitulum: *Hæc dicit Dominus Deus effundam de Spiritu meo*. Hymnus, versiculus, ut supra. Antiphona: *Cum sol autem occidisset*. Oratio sola. Benedicamus Domino Cunctipotens. **Item: Horæ beatæ Virginis**, et cetera. Antiphona: *Gaude Maria*. Psalmi: *Cantate Domino, Dominus regnavit, Cantate secundum*. Versiculus: *Speciosa facta es*. Alia omnia, ut in æstate. **In secundis vesperis** antiphona sola: *Sancta Maria*. Psalmi consueti. Capitulum: *Ab initio*. Responsorium: *Salve nobilis*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Beata Dei Genitrix Maria*. Magnificat. Suffragium: *Loquebantur*, non plus. Benedicamus Domino, ut supra. **Missæ: Salve sancta Parens**, ut in æstate. **In missa** diei officium: *Caritas Dei*. Kyrie Cunctipotens. Finito Et in terra, dominus ordinans facit pronuntiari acolythos, et incipit consecrare eosdem, et prophetiæ pronuntiantur interim, ut moris est. Finitis prophetiis, incipitur a choratore *Benedictus es Domine Deus*. Finito, dominus episcopus facit ordinatos stare ad partes, subdiaconandos versus campanam, diaconandos versus corpus⁵¹⁹ dominicum, presbyterandos vero in medio. Statim incipit una cum ipsis et ministris litaniam, flexis genibus, et surgens dicit « Ut⁵²⁰ hos electos benedicere », et iterum flexis genibus, ulterius procedit. His finitis, facit pronuntiare subdiaconandos per succentorem, eosdemque consecratos, facit stare ad loca ipsorum. Surgens dicit « Pax vobis »,

⁵¹⁶ V₃ Magnificat

⁵¹⁷ V₂ antiphona

⁵¹⁸ V₂ V₃ omittunt.

⁵¹⁹ V₃ omittit.

⁵²⁰ V₃ Et

chorus: « Et cum spiritu tuo. Oremus », oratio, ut in libro. Finita oratione, unus iam ex ordinatis, qui induit dalmaticam, incipit epistolam *Convenit universa civitas*. Post hoc choratores incipiunt Alleluia, chorus repetit. Finito Alleluia, incipit succentor prosam *Veni Sancte Spiritus*. Finita prosa, dominus ordinarius facit pronuntiare diaconandos,⁵²¹ eosque consecratos, facit stare ad loca ipsorum, et ex eisdem unus induit dalmaticam, incipitque cantare evangelium *Surgens Iesus de synagoga*. Finito evangelio, dicitur Credo. Finito Patrem, dominus ordinarius facit pronuntiare⁵²² presbyterandos, eosdemque consecratos cum omnibus cæremoniis, dicit « Dominus vobiscum, Et cum Spiritu tuo ». Chorus incipit offertorium. Præfatio: *Qui ascendens super omnes calos* cum suo « Communicantes ». Sanctus sollemne. Finito Agnus Dei, non incipitur communio, sed finita promissione, videlicet « Promittis te domino archiepiscopo eiusdemque⁵²³ successoribus », ⁵²⁴ finito hoc, incipitur communio a choratore. Finito communionem, dominus ordinarius iniungit eis ordinatis pænitentiam. Tandem eos admonet piis adlocutionibus, quemadmodum suæ paternitati placuerit, et de ultimo « Ite in orbem ». **Item:** Secunda vespera de Sancto Spiritu non canitur, sed tantum prima vespera de sancta Trinitate canitur.

DE SANCTA TRINITATE antiphona: *Gloria tibi Trinitas*. Psalmi: omnia *Laudate* cum sequentibus antiphonis. Capitulum: *O altitudo divitiarum*. Responsorium: *Benedicamus Patrem et*. Hymnus: *O lux beata Trinitas*. Versiculus: *Benedicamus Patrem et*. Antiphona: *Te Deum Patrem*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus qui dedisti nobis sola*. Benedicamus Magnæ Deus sine alleluia. **In completorio:** « Convertite nos ». *Alleluia*. *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis ante terminum*. Capitulum: *Tu in nobis*. Versiculus: *Custodi nos Domine*. Antiphona: *Salva nos Domine*, ut ibi: (notandum) Nunc dimittis. Oratio: *Deus qui illuminas*. Benedicamus. Suffragium: *Sancta Dei Genitrix*, et hoc ad aram beatæ Virginis. Oratio: *Concede quasumus omnipotens Deus fragilitati nostræ*, et cetera. **In matutinis** invitorium: *Deum verum unum*.⁵²⁵ Antiphona: *Adesto Deus unus omnipotens*. Psalmi:⁵²⁶ *Domine Dominus noster* secundum ordinem, ut in libro, una cum antiphonis, responsoriis, versiculis. Lectiones propriæ. Homelia: *Cum venerit Paraclitus*, require inter octavas Ascensionis Domini. Te Deum laudamus. Laudes: *O beata et benedicta et gloriosa Trinitas* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Ecce iam noctis*. Versiculus: *Sit nomen Domini benedictum*. Antiphona: *Benedicta sit creatrix*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus sine « alleluia ». **Ad primam** hy-

⁵²¹ V₃ diaconum

⁵²² N₂ V₂ V₃ pronuntiare

⁵²³ Coni. N₁ N₂ eosdemque V₁ V₂ L V₃ eisdemque

⁵²⁴ N₁ addit et cetera.

⁵²⁵ N₁ addit et cetera.

⁵²⁶ V₃ omittit.

mnus: *Iam lucis*, conclusio: « Deo Patri et Filio », ad notas hymni completorii. Antiphona: *Gloria tibi Trinitas*. Psalmi: *Deus in nomine tuo*, *Confitemini* cum sequentibus. Capitulum: *Regi autem sæculorum*. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei vivi*, versus: *Qui sedes ad dexteram, Gloria Patri*. Versiculus: *Exsurge Christe*. Oratio: *Domine sancte Pater*. **Ad alias horas** per totum, ut in libro signata sunt. **In missa** prius egreditur dominus episcopus seu alter missans de sacristia cum ministris indutis, cantando. Asperges me sollemniter: (notandum) Versiculus: *Ostende nobis*. Oratio: *Præsta quasumus omnipotens Deus per hanc sanctificatæ*. Responsorium in processione: *Benedicamus Patrem*. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus qui dedisti*. Finita oratione, incipitur a choratore hymnus *O Pater sancte*. Finito hymno, dicitur per succentorem vel per unum alium presbyterum versiculus *Introibo in domum*. Oratio: *Domine Iesu Christe qui introitum portarum*. **Sequitur officium**⁵²⁷ *Benedicta sit sancta*. Kyrie Magnæ Deus. Oratio sola. Graduale: *Benedictus es Domine*. Alleluia: *Honor virtus*. Prosa: *Benedicta semper sancta sit*. Evangelium: *Cum venerit Paraclitus*. Credo dicitur. Offertorium: *Benedictus sit Deus*. Præfatio propria: *Qui cum Unigenito Filio*. Sanctus sollemne.⁵²⁸ Communio: *Benedicamus Deum cæli*. **In secundis vesperis** antiphonæ, ut supra, in primis vesperis, sed duplicantur. Choratores: præbendarii quattuor, plebanus unus canonicus per succentorem electus seu constitutus. Capitulum: *O altitudo*. Responsorium: *Summæ Trinitati*. Hymnus: *O lux beata Trinitas*. Antiphona: *Te iure laudant*. Magnificat. Oratio, ut supra. Suffragium, cui cras orare intendis, non plus. **Item:**

FERIA SECUNDA proxima post festum sanctæ Trinitatis **in matutinis** incipiuntur suffragia æstivalia consueta; primo de dominica, si est; secundo de sanctis Petro et Paulo apostolis: *Petrus apostolus*; tertio de sancto Adalberto: *Angelicis manibus*; quarto de omnibus sanctis: *Omnes sancti Dei*; quinto et ultimo pro pace: *Da pacem Domine*.

DE CORPORE CHRISTI **in primis vesperis** dominus episcopus seu unus alter de dignitatibus maior induitur albis vestibus et cappa alba, et choratores similiter. Antiphonæ: *Sacerdos in æternum*. Psalmi: *Dixit Dominus* cum sequentibus, ut in libro. Capitulum: *Ego enim accepi*. Responsorium: *Homo quidam fecit*. Hymnus: *Sacris sollemniis*. Versiculus: *Panem de cælo præstitisti eis alleluia*. Antiphona: *O quam suavis est Domine*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus⁵²⁹ Magnæ Deus cum « alleluia ». **Completerium:** *Alleluia*. *Cum invocarem*, et post psalmos repetitur *Alleluia alleluia alleluia*. Hymnus: *Verbum supernum*. Capitulum: *Probet autem seipsum homo*. Versiculus: *Posuit fines tuos*.⁵³⁰ Antiphona: *Vincenti dabo*. Nunc dimittis. Oratio: *Fac nos quasumus Domine*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) Suffragium ad aram beatæ Virginis: *Sancta*

⁵²⁷ N₂ V₂ V₃ introitus

⁵²⁸ V₃ sollemnem

⁵²⁹ V₃ Benedicamns (*littera u subversa*)

⁵³⁰ Coni. N₁ suos (*abbreviationem suam*), reliquæ edd. omittunt.

Dei Genitrix. Versiculus: *Post partum.* Oratio: *Concede quæsumus omnipotens Deus fragilitati*⁵³¹ *nostra.* **Item: Nota,** quod post completorium per parvum intervallum pulsus fit cum duabus campanis solitis, tandem secundus pulsus fit cum una, demum compulsatur cum omnibus campanis ad matutinas ita, quod hodie semper matutinum perficitur⁵³² statim post completorium. Dominus suffraganeus seu alter maior egreditur de sacristia cum suis ministris: quattuor choratores cum ceteris et ceroferarii duo coram altare magno, et incipitur **matutinum** sollemniter. Invitatorium⁵³³ choratores incipiunt, versum⁵³⁴ repetit chorus, *Venite* canunt choratores. Finito invitatorio, iterum choratores incipiunt per succentorem, et versus responsorii⁵³⁵ canunt pueri præsentés. **Item:** Ultimum responsorium incipitur in organo, choratores et chorus prosequuntur. Te Deum laudamus similiter in organo incipitur, chorus prosequitur versificando. Finito Te Deum laudamus, choratores incipiunt laudes, chorus prosequitur, et post quemlibet psalmum antiphona in organo perficitur. Finitis laudibus, et dicto capitulo, mox incipitur hymnus in organo *Pange lingua.* Versiculus: *Posuit fines tuos alleluia.* Antiphona incipitur per choratores, et chorus prosequitur. Finita antiphona, mox incipitur psalmus *Benedictus* in organo. Finito psalmo, resumitur in organo antiphona. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **Ad primam** antiphona: *Sapientia edificavit.* Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum sequentibus. Capitulum: *Probet autem seipsum homo.*⁵³⁶ Responsorium: *Iesu Christe* cum « alleluia », *Qui sedes ad dexteram.* Versiculus: *Posuit fines.* Oratio: *Fac nos quæsumus Domine,* ut in completorio. Alia: *Domine sancte Pater.* Conclusio ad omnes horas: « Uni trinoque Domino ». **Item:** Deputata hora conveniat omnis clerus ad ecclesiam, indutis casulis sollemnibus, alii cappis induti, habentes reliquias in manibus. Interim omnes monachi ab omnibus claustris et plebani ab omnibus ecclesiis parochialibus accedunt cum processione ante portam castri. Tandem dominus episcopus cum ministris suis egreditur de sacristia, habens in manibus sacramentum Eucharistiæ. Choratores incipiunt hymnum *Tantum ergo sacramentum* ante sacristiam, et chorus prosequitur, et veniet dominus præsidens cum honore⁵³⁷ ad magnum altare, deposito corpore cum reverentia, stansque ante altare incipit *Asperges me* sollemniter. Versiculus: *Ostende nobis Domine.* Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus per hanc sanctificata.* Finita illa oratione, choratores incipiunt responsorium *Homo quidam,* et cum eodem exhibit processio versus sanctum

⁵³¹ N₁ fragilitate

⁵³² V₃ præficitur

⁵³³ V₃ Item

⁵³⁴ N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁵³⁵ N₂ V₂ V₃ responsoria

⁵³⁶ N₁ addit et cetera.

⁵³⁷ V₃ honorare

Georgium,⁵³⁸ et ibidem cappellam beatæ Virginis circueundo et sanctum Ambrosium, demum ascendendo ad castrum. Finita processione, dicitur per unum versiculus *Posuit fines*. Oratio: *Fac nos quæsumus*⁵³⁹ *Domine divinitatis tuæ*.⁵⁴⁰ **Item:** In processione velum portabunt famuli domini archiepiscopi. **Sequitur introitus** *Cibavit eos*. Kyrie Magnæ Deus. Oratio sola. Epistola: *Ego enim accepi*. Graduale: *Oculi omnium in te*. Alleluia: *Caro mea*. Prosa: *Lauda Sion*. Evangelium: *Caro mea vere est cibus*. Credo dicitur per totam octavam. Offertorium: *Sacerdotes incensum*. Præfatio: *Quia per incarnati*. Sanctus sollemne.⁵⁴¹ Communio: *Quotienscumque*. **In secundis vesperis** longus pulsus pulsatur cum parva campana, corpusque dominicum exportatur de sacristia, aliis autem diebus portatur de cappella eiusdem. Antiphonæ de laudibus. Psalmi: *Dixit Dominus*, sicut in die. Capitulum, ut⁵⁴² supra. Responsorium: *Caro mea vere*. Hymnus: *Sacris sollemniis*. Versiculus: *Panem de celo præstitisti*. Antiphona: *O sacrum convivium*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **Item:** Dum exportatur corpus dominicum de cappella corporis Christi, semper canitur *Tantum ergo sacramentum*, sed cum importatur, canitur hymnus *O salutaris hostia*. Prius enim datur benedictio per dominum archiepiscopum vel per dominum suffraganeum. **Item:** Tam in missa, quam in vesperis portatur corpus Christi, sed in secundis vesperis octavæ non portatur. **Item:** Benedicamus Domino canitur per totam octavam cum « alleluia », tam in vesperis, quam etiam in aliis horis, sed in aliis antiphonis non cantatur. **Item:**

IN DOMINICA INTER OCTAVAS CORPORIS CHRISTI corpus dominicum, facta processione, exportatur de sacristia cum honore et reverentia. **Item:**

PER OCTAVAM DIEBUS FERALIBUS chorabunt iuvenes in cappis. Kyrie Cunctipotens. **Item:** In ista octava non tenetur de aliquo sancto, immo si occurrerit festum sancti Barnabæ apostoli, etiam transponetur ultra octavam. **Item:** Anno Domini MCCCCLXXXI.⁵⁴³ festum sancti Ioannis Baptistæ venerat die dominico inter octavas Corporis Christi; festum sancti Ladislai regis et confessoris similiter feria quarta; vigilia autem Petri et Pauli venerat in octava Corporis Christi; et nova historia semper recipitur⁵⁴⁴ proxima dominica post Corporis Christi, ut infra scriptum est in libro Regum, vigilia Visitationis Mariæ venerat eodem die dominico, sed qualitercumque

⁵³⁸ V₃ Gregorium

⁵³⁹ V₂ V₃ omittunt.

⁵⁴⁰ V₃ addit Item: In processione circa octavam sancti Georgi fiant suffragia per choratores de Corpore Christi et de sancto Georgio.

⁵⁴¹ N₁ habet offertorium non in proprio loco, sed ante communionem, id est ordine Credo ... Præfatio ... Sanctus ... Offertorium ...

⁵⁴² N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁵⁴³ N₁ millesimo quadringentesimo octagesimo (sic) primo, omnes aliæ edd. numeris reddunt.

⁵⁴⁴ V₃ reincipitur

veniat octava sancti Ioannis Baptistæ, semper vadit per suffragium propter vigiliam Visitationis Mariæ, et hoc secundum consuetudinem ecclesiæ Strigoniensis. Ideo pro tunc domini⁵⁴⁵ de capitulo Strigoniensi decreverunt ista festa modo infrascripto observari. **Item:** Homelia pro vigilia sancti Ioannis Baptistæ apta legatur post homeliam Corporis Christi sub conclusione ultimi responsorii, et oratio fiat in omnibus horis. Missa vigiliæ cantatur per præbendarium, ut moris est, festum autem tenetur loco suo per ordinem, et octava Corporis Christi vadit per suffragium. **Item:** Festum sancti Ladislai regis, ex quo est patronus huius inclyti regni, tenetur loco suo per ordinem, et octava semper vadit per suffragium. **Item:** Vigilia Petri et Pauli apostolorum iterum tenetur, ut supra, de sancto Ioanne Baptista, hoc est homelia pro vigilia apta legitur post homeliam Corporis Christi, et oratio eiusdem fiat in omnibus horis. Festum autem eorundem tenetur loco suo per ordinem, et secunda vespera octavæ perficitur per præbendarium. Commemoratio sancti Pauli fiebat sabbato, et vigilia Visitationis Mariæ ibidem, quia vigilia tenetur, ubi tenemur abstinere, nam die dominico non est licitum ieiunare. **Item:** Nova historia tenetur loco et ordine suo. Vigilia autem Visitationis Mariæ, ex quo venerat die dominico, uti⁵⁴⁶ supra notatum est, non poterat teneri, sicuti consuetum est ab antiquo, sed historiam illam legere cum tribus psalmis et antiphonis, videlicet *Benedicta, Sicut myrrha, Ante thorum*, psalmis consuetis⁵⁴⁷ et versiculis ibidem signatis, et loco parvis lectionibus legitur homelia pro vigilia apta cum tribus lectionibus et cum tribus responsoriis, versiculis, capitulis propriis ibidem signatis; et hoc loco horæ cottidianæ beatæ Virginis dicuntur. **Item:** In istis festivitibus inter octavas Corporis Christi occurrentibus prima dicitur de octava una cum completorio, aliæ autem horæ fiunt de eisdem⁵⁴⁸ festivitibus. Credo semper dicitur. Præfatio omni die: *Quia per incarnati Verbi*, et corpus dominicum in istis festivitibus semper exportatur cum reverentia, uti moris est. **Item:** Anno Domini MCCCCLXXXIII.⁵⁴⁹ festum sancti Ladislai regis ceciderat simul cum historia nova, videlicet Deus omnium. Decretum fuit pro tunc, quod nullibi habuit locum, nisi in die octavæ ipsius, non feria secunda, quia vigilia Petri et Pauli apostolorum ibidem. **Item:** Inter octavas Corporis Christi incipitur a missando Asperges me sollempniter, ut in die sancto. Versiculus et oratio similiter. Responsorium in processione canitur *Discubuit Iesus* vel *Caro mea*. In loco destinato oratio de die. In redeundo canitur hymnus *Sacris sollempniis*. Finito hymno, in choro dicitur a succentore vel ab aliquo alio *Posuit fines tuos*. Oratio: *Fac nos quæsumus*. **Sequitur introitus** *Cibavit eos*. Kyrie

⁵⁴⁵ V₃ dominæ

⁵⁴⁶ N₂ V₂ V₃ ut

⁵⁴⁷ V₃ ... thorum, psalmi consueti

⁵⁴⁸ V₃ eiusdem

⁵⁴⁹ N₁ millesimo quadringentesimo octuagesimo (*sic*) quarto, *omnes aliæ edd. numeris reddunt*.

Magnæ Deus cum suo Et in terra. Oratio sola. Alia, ut in⁵⁵⁰ die sancto. **Item:** In ista octava semper in albis agitur. **Item:** In die Corporis Christi sacramentum portatur de sacristia, et non de cappella eiusdem, tam in vesperis, quam etiam in missa. **In secundis vesperis** octavæ corpus dominicum non exportatur. Antiphona: *Sapientia edificavit* cum sequentibus. Suffragium fit, cui crastina die orare intendis. **Item:** Crastina die aliisque diebus sequentibus iam semper ad primam capitulum: *Omnis homo*, ut in æstate. **Ad completorium:** *Tu in nobis es Domine*, et cetera. **Item: Nota,** quandocumque festum sancti Georgii⁵⁵¹ martyris in Sacro sabbato, id est vigilia Paschæ venerit, tunc eodem anno festum sancti Ioannis Baptistæ in festo Corporis Christi eveniet. Ex tunc horæ sic debent legi. **Item:** Festum individuae Trinitatis ipso die debet teneri et servari. Similiter etiam vigilia sancti Ioannis Baptistæ debet servari in loco, sed responsoria debent legi de feria quarta post octavas Epiphaniæ Domini, videlicet *Ne perdidideris Domine*, et cetera. **Item:** Festum sancti Ioannis Baptistæ debet transponi ad feriam sextam proximam post festum eiusdem sacratissimi Corporis Christi. Eodem die suffragium fieri debet, et secunda vespera⁵⁵² sancti Ioannis Baptistæ prius debet legi. Postea vero prima vespera et completorium sollemniter de Corpore Christi debet observari. **Item:** In dominica debet imponi et legi nova⁵⁵³ historia, scilicet Deus omnium. **Item:** Festum sancti Ladislai regis Hungariæ post octavas Visitationis Mariæ servatur. **Item:** Secunda feria proxima omnes horæ de Corpore Christi servantur. Homelia vigiliæ Petri et Pauli post nonam⁵⁵⁴ lectionem Corporis Christi ante nonum responsorium, et omnes horæ leguntur de Corpore Christi, et fit tantum suffragium de vigilia. **Item:** In festo apostolorum Petri et Pauli horæ leguntur in loco, videlicet feria tertia, sed tamen in omnibus horis fit suffragium de Corpore Christi. **Item:** Commemoratio sancti Pauli servatur ipso die, scilicet feria quarta. Prima et completorium de Corpore Christi, et semper fit suffragium. **Item:** In octava Corporis Christi tenetur eiusdem octava, et fit suffragium in omnibus horis de sancto Ioanne Baptista. **Item:** In vigilia Visitationis Mariæ horæ eiusdem debent legi cum tribus antiphonis et psalmis, sed homelia eiusdem vigiliæ cum responsorio de⁵⁵⁵ *O decus*. Te Deum non dicitur, sed ad laudes antiphonæ: *Sub tuam protectionem*. Capitulum et oratio de eadem vigilia, et sic ad primam leguntur psalmi *Ad Dominum cum tribularer*.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ V₃ n

⁵⁵¹ V₃ Gregorii

⁵⁵² N₂ vesperæ

⁵⁵³ N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁵⁵⁴ N₁ novam (*littera n subversa*)

⁵⁵⁵ V₃ omittit.

⁵⁵⁶ N₁ addit et cetera.

LIBER REGUM, videlicet Deus omnium, prima dominica proxima post octavas Corporis Christi, et legitur per octo dominicas, si autem tempus fuerit breve, ita, quod dominicæ non possent locis suis expleri, tunc debent legi seu imponi diebus ferialibus. **In primis** igitur vespere chorabunt duo iuvenes in cappis. Antiphonæ: *Benedictus Dominus*. Psalmi: idem cum sequentibus, ut in psalterio. Capitulum: *Carissimi Deus caritas est*. Responsorium: *Dominus qui eripuit me*. Hymnus: *O Pater sancte*. Versiculus: *Vespertina oratio*. Antiphona: *Loquere Domine*. Magnificat. Oratio: *Deus in te sperantium*. Suffragium primum de sancta Trinitate: *Spes mea*. Versiculus: *Benedicamus Patrem*. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus qui dedisti nobis*. Secundum de sancta Cruce: *Gloriandum nobis est*⁵⁵⁷ *dilectissimi*. Versiculus: *Hoc signum*. Oratio: *Deus qui Unigeniti Filii tui*. Tertium de beata Virgine: *Ave Mater misericordia*. Versiculus: *Post partum*. Oratio: *Concede quæsumus omnipotens et misericors Deus fragilitati*. Quartum de sanctis Petro et Paulo apostolis: *Gloriosi principes terræ*. Versiculus: *In omnem terram*. Oratio: *Deus cuius dextera*. Quintum de sancto Adalberto: *Gloria Christo Domino*. Versiculus: *Gloria et honore*. Oratio: *Deus qui beatum Adalbertum*. Sextum de sancto Stephano rege: *Ave beate rex Stephane*. Versiculus: *Iustum deduxit Dominus*. Oratio: *Deus qui beatum Stephanum regem nostrum*. Septimum de sancto Emerico: *Ave flos nobilium*. Versiculus: *Os iusti*. Oratio: *Deus qui beatum Emericum iuvenili*. Octavum de sancto Ladislao rege: *Fons æternæ pietatis*. Versiculus: *Ora pro nobis beate*. Oratio: *Deus qui beatum Ladislaum*. Nonum de omnibus sanctis: *Omnes sancti Dei*. Versiculus: *Mirabilis Deus in sanctis suis*. Oratio: *Deus qui nos omnium sanctorum*. Decimum pro pace: *Da pacem Domine*. Versiculus: *Fiat pax in virtute*. Oratio: *Deus a quo*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **In completorio**: « Convertite nos. Deus in adiutorium ». *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis ante terminum*, et canitur, ut ibi,⁵⁵⁸ ut in psalterio: (notandum) Capitulum: *Tu in nobis es Domine*. Versiculus: *Custodi nos Domine*. Antiphona: *Salva nos Domine vigilantes*, ut ibi, sexti toni: (notandum) Nunc dimittis. Oratio: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) Suffragium ad aram beatæ Virginis: *Sancta Dei Genitrix*. Versiculus: *Post partum Virgo*. Oratio: *Concede quæsumus omnipotens et misericors Deus fragilitati nostræ præsidium*. **In matutinis** invitorium: *Regem magnum*, et cetera. *Venite exsultemus*. Antiphona: *Servite Domino*. Psalmi:⁵⁵⁹ *Beatus vir qui non abiit cum reliquis* psalmis, antiphonis et versiculis, ut in psalterio. Lectiones propriæ, videlicet: *Fuit unus vir de Ramatha*. Historia: *Deus omnium*, ut in libro. Homelia: *Homo quidam erat dives*. Laudes, ut in psalterio. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Ecce iam noctis*. Versiculus, oratio, ut supra, in primis vespere. Suffragium: *Te invocamus*. Versiculus: *Benedicamus Patrem*. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus qui dedisti nobis*. Antiphona: *Petrus apostolus*. Versiculus: *In omnem terram*. Oratio: *Deus*

⁵⁵⁷ V₃ omittit.

⁵⁵⁸ N₁ N₂ addit Te lucis ante terminum

⁵⁵⁹ N₁ omittit.

cuius dextera. Antiphona: *Angelicis manibus*. Versiculus: *Gloria et honore*. Oratio: *Deus qui beatum Adalbertum*. Antiphona: *Omnes sancti*. Versiculus: *Mirabilis Deus*. Oratio: *Deus qui nos omnium*. Antiphona: *Da pacem Domine*. Versiculus: *Fiat pax*. Oratio: *Deus a quo sancta*. Benedicamus Domino, ut supra. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis orto sidere*, et canitur ad notas, ut in completorio; conclusio: « Deo Patri sit gloria ». Antiphona: *Dominus regit me*. Psalmi: *Deus Deus meus respice in me, Dominus regit me*, « Gloria Patri ». Antiphona: *Dominus regit*, et sic de aliis sequentibus semper repetendo antiphonas. Capitulum: *Regi autem saeculorum*. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei vivi miserere nobis, Qui sedes ad dexteram Patris, Miserere*, ut supra, *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto*: (notandum) Versiculus: *Exsurge Christe adiuva nos*. Oratio: *Domine sancte Pater*. **Ad tertiam** hymnus: *Nunc Sancte nobis*. Antiphona: *Adesto Deus unus*. Psalmi: *Legem pone* cum sequentibus. Capitulum: *Deus caritas est*. Responsorium: *Inclina cor meum Deus*, versus: *Ad te levavi oculos meos, Gloria Patri*. Versiculus: *Ego dixi Domine*. Orationes, ut supra, in matutinis. **Ad sextam** hymnus: *Rector potens*. Antiphona: *Te unum in substantia*. Psalmi: *Defecit in salutare*⁵⁶⁰ *tuo*. Capitulum: *Sic Deus dilexit nos*. Responsorium: *In aeternum Domine* cum reliquis. Versiculus: *Dominus regit me*. Oratio, ut supra. **Ad nonam** hymnus: *Rerum Deus*. Antiphona: *Te semper idem*. Psalmi: *Mirabilia testimonia* cum sequentibus. Capitulum: *Si quis dixerit quoniam diligo Deum*. Responsorium: *Clamavi in*⁵⁶¹ *toto corde meo* cum ceteris. Versiculus: *Ab occultis meis*. Orationes, ut supra. **In missa** chorabunt duo iuvenes in cappis, ut supra, in primis vesperis. Primo missans incipit Asperges me, ut ibi: (notandum)⁵⁶² Versiculus: *Ostende nobis*. Oratio: *Exaudi nos Domine sancte Pater*, ut in capitulari. Finita oratione, incipiunt choratores antiphonam *Oremus dilectissimi*, et cum eadem fit processio ad ecclesiam processionalis omnibus diebus dominicis per aetatem, praesertim quando agitur dominica. Finita illa antiphona, choratores incipiunt antiphonam *Sancta Dei Genitrix*. Versiculus dicitur per missantem *Post partum Virgo*. Oratio: *Concede quaesumus omnipotens et misericors Deus*. Aliud suffragium: *Lapidabant Stephanum*. Versiculus:⁵⁶³ *Patefactae sunt ianuae*. Oratio: *Omnipotens sempiternae Deus qui primitias martyrum*, ut in capitulari. Finita illa, incipitur antiphona per choratorem *Salvator mundi*, et cum eadem intrando ad chorum. Finita illa, dicitur a succentore vel ab aliquo alio versiculus *Introibo in domum*. Oratio: *Domine Iesu Christe qui introitum portarum Ierusalem*, ut in capitulari vel in processionali libro. Finita illa, mox incipitur missa. *Domine in tua*. Kyrie dominicale, ut ibi: (notandum), cum suo Et in terra. Oratio propria, secunda de sancta Trinitate et tertia de beata Virgine. Epistola: *Deus caritas est*. Graduale: *Ego dixi Domine*. Alleluia: *Verba mea*. Prosa: *Veni Sancte*

⁵⁶⁰ Coni. N₁ salutari, aliae edd. omittunt.

⁵⁶¹ Coni. Edd. cum

⁵⁶² N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁵⁶³ V₃ omittit.

Spiritus. Evangelium: *Homo quidam erat dives*. Credo dicitur omnibus diebus dominicis, sive de quo fiat missa. Offertorium: *Intende voci*. Præfatio de sancta Trinitate, videlicet: *Qui cum Unigenito Filio*. Sanctus, ut habetur ibi: (notandum) Communio: *Narrabo omnia*. **In secundis vespere** plebanus unus præbendarius, choratores duo socii de scholis. Antiphona: *Sede a dextris*. Psalmus: *Dixit Dominus* per ordinem cum antiphonis et psalmis, ut in psalterio. Capitulum: *Dominus autem dirigat*.⁵⁶⁴ Responsorium: *Quam magnificata sunt*, ut in psalterio. Hymnus: *Lucis creator optime*. Versiculus: *Dirigatur Domine*. Antiphona: *Elevans*⁵⁶⁵ *autem dives*. Magnificat. Oratio supra. Suffragium: *Gloriosi principes*. Versiculus: *In omnem terram*. Oratio: *Deus cuius dextera*. De sancto Adalberto: *Beatus vir Adalbertus*. Versiculus: *Gloria et honore*. Oratio: *Deus qui beatum Adalbertum*. Post hoc fit suffragium, cui crastina die orare intendis; tandem de omnibus sanctis: *Omnes sancti*. Versiculus: *Mirabilis Deus in sanctis. Da pacem. Fiat pax*. Oratio: *Deus a quo*. Benedicamus Domino, ut supra. **In completorio** omnia, ut supra, post primas vespere, sed iam hymnus canitur ad notas hymni *Lucis creator*. **Item**: Omnia officia dominicalia per æstatem, si habebunt loca, isto suprascripto modo peraguntur; si autem non habebunt loca, tunc feriatis diebus complentur isto infrascripto modo. Invitatorium, antiphonæ, psalmi, versiculus feriales illius diei. Homelia illius dominicæ. Responsorialia dicuntur de dominica præcedenti secundum exigentiam diei. Laudes de psalterio. Capitulum de dominica, quam imponere vis. Hymnus ferialis, ut in psalterio. Antiphona ad Benedictus de⁵⁶⁶ dominica. Oratio propria. Suffragia consuetudina dicuntur. **In missa** officium: *Factus est Dominus* vel alius introitus. Kyrie feriale. Oratio propria, de sancto Ioanne Baptista, si est, tertia pro pace. Sanctus feriale, ut ibi: (notandum) Alia omnia, ut in libro.⁵⁶⁷ **Item**: Quandocumque ferialiter seu dominica ferialiter recipitur, numquam secunda vespera dicitur, sed, cui crastina die orare intendis, prima vespera dicitur.

DE IMPOSITIONE PRIMÆ ET SECUNDÆ HISTORIÆ. **De hoc nota versus:**⁵⁶⁸

Post festum Trini. Regum lego, finit in Abdon.
Præponatur Affræ in principio Salomonque.

⁵⁶⁴ N₁ N₂ dirigit

⁵⁶⁵ V₃ Elevas

⁵⁶⁶ V₃ omittit vis ... de, false commutando verba, et proseguendo non a de dominica, quæ supra legitur, sed a de dominica duabus lineis infra.

⁵⁶⁷ N₁ N₂ habent hæc econverso, id est ordine Alia ... Sanctus ...

⁵⁶⁸ In edd. ad signanda principia singulorum versuum littera V inseritur, quam hic exclusimus, idem dispositione typographica suggerendo.

Dogmata, quæ⁵⁶⁹ docuit Salomon, non incipit Abdon, sed solis præclara dies, quæ proxima post est.

Idem:⁵⁷⁰ sequenti die dominica incipitur In principio, si festum Abdon venerit in dominica.

LIBER SAPIENTIE.⁵⁷¹ **Item:** Post festum sanctorum martyrum Abdon et Sennen, ubicumque fuerit littera dominicalis in calendario, ibi inchoatur historia In principio, et legitur per quattuor dominicas tantum. **In primis vesperis** antiphonæ, ut supra, in prima dominica. Capitulum: *Fratres non sumus concupiscentes malorum.* Responsorium: *Emitte Domine.* Hymnus: *O Pater sancte.* Versiculus: *Vespertina oratio.* Antiphona: *Sapientia clamitat*⁵⁷² *in plateis.* Magnificat. Oratio: *Pateant aures misericordiæ tuæ.* Suffragia, ut supra, per ordinem, in prima dominica.⁵⁷³ **In matutinis** invitatorium, ut supra, in prima dominica. Antiphonæ, psalmi, versiculi, ut supra. Historia propria, lectiones propriæ. Homelia: *Homo quidam erat dives qui habebat villicum.*⁵⁷⁴ Capitulum, ut supra. Alia, ut supra, similiter. Antiphona ad Benedictus: *Dixit Dominus villico.* Oratio, ut supra, in primis vesperis.⁵⁷⁵ Suffragium: *Te invocamus,* ut supra, in prima dominica, in matutinis. Benedicamus, ut supra, in vesperis. **In missa** officium: *Ecce Deus adiuvat me.* Kyrie dominicale. Oratio propria, secunda de sancta Trinitate, tertia de beata Virgine. Epistola: *Non simus*⁵⁷⁶ *concupiscentes malorum.* Graduale: *Domine Dominus noster.* Alleluia: *Eripe me de inimicis.* Prosa: *Veni Sancte Spiritus.* Evangelium: *Homo quidam erat dives qui habebat.* Credo dicitur, ut supra. Offertorium: *Iustitia Domini.* Præfatio de sancta Trinitate. Communio: *Primum quærite regnum Dei.* **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a dextris meis* per totum. Capitulum: *Dominus autem dirigat.* Responsorium: *Quam magnificata sunt.* Hymnus: *Lucis creator.* Versiculus, ut supra. Antiphona: *Quid faciam quia Dominus.* Magnificat. Oratio, ut supra. Suffragia consueta perficiuntur. Benedicamus, ut supra. **Completorium** similiter, ut supra,⁵⁷⁷ in prima dominica.

LIBER IOB. **Item:** Post festum beati Augustini, ubicumque fuerit littera dominicalis in calendario, ibi inchoatur historia Si bona, sed si littera dominicalis fuerit B, tunc in festo beati Augustini inchoatur dicta historia; et legitur per duas dominicas tantum.

⁵⁶⁹ N₂ V₂ V₃ ... Salomonque. Dogmataque

⁵⁷⁰ Edd. omnes sic habent, malim Id est

⁵⁷¹ V₃ addit Hæc non est verum, quia debet imponi post festum Pantaleonis.

⁵⁷² V₃ clamat

⁵⁷³ V₃ addit Item: Si festum Transfigurationis Domini venerit in ista nova historia, tunc nova historia debet anticipari in dominica proxime præcedenti, et festum celebratur loco suo, et cetera.

⁵⁷⁴ V₃ vill cum

⁵⁷⁵ V₂ V₃ In primis vesperis errore typographi rubrum est et false interpunctum.

⁵⁷⁶ V₃ sumus

⁵⁷⁷ V₃ omittit.

In primis igitur vesperis antiphonæ: *Benedictus*. Psalmi: idem cum sequentibus antiphonis⁵⁷⁸ et psalmis, ut in psalterio. Capitulum: *Abrabæ dictæ sunt promissiones*. Responsorium: *Antequam comedam suspiro*. Hymnus: *O Pater*. Versiculus: *Vespertina*. Antiphona: *Cum audisset Iob nuntiorum verba*. Magnificat. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus da nobis fidei spei*. Suffragia, ut supra, per ordinem, in prima dominica. **In matutinis** invitatorium: *Regem magnum*, ut supra, in prima dominica. Antiphonæ, psalmi nocturnales,⁵⁷⁹ versiculi similiter. Historia propria. Lectiones propriæ. Homelia: *Beati oculi qui vident*. Laudes de psalterio. Capitulum, ut supra. Hymnus similiter. Versiculus: *Dominus regnavit*. Antiphona: *Dico autem vobis quod multi*. Benedictus. Oratio propria. Suffragia, ut in matutinis primæ dominicæ. **Ad horas** similiter, ut in prima dominica. **In missa** officium: *Respice Domine*. Kyrie eleison dominicale. Oratio propria, secunda de sancta Trinitate et tertia de beata Virgine. Graduale: *Respice Domine*. Alleluia: *Domine Deus salutis*. Prosa: *Veni Sancte Spiritus*. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Credo dicitur, ut supra. Offertorium: *In te speravi*. Præfatio de sancta Trinitate. Communio: *Panem de celo*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a*⁵⁸⁰ *dextris* cum sequentibus. Capitulum: *Dominus autem dirigat*. Responsorium: *Quam magnificata*. Hymnus: *Lucis*. Versiculus: *Dirigatur Domine*. Antiphona: *Homo quidam descendebat*. Magnificat. Suffragia consueta perficiantur ordine suo. **Item**: Alia de dominica perficiantur sive loco suo,⁵⁸¹ sive ferialiter.

LIBER TOBIÆ. **Item**: Post festum Prothi et⁵⁸² Iacinti martyrum, ubicumque fuerit littera dominicalis in calendario, ibi inchoatur historia Peto Domine, et legitur per unam dominicam tantum, sed si littera dominicalis fuerit B, tunc in festo ipsorum martyrum ipsa historia inchoatur. **In primis igitur vesperis** antiphonæ: *Benedictus*. Psalmi: ipsum cum reliquis, ut supra.⁵⁸³ Capitulum: *Si vivimus spiritu*. Responsorium: *Omni tempore benedic Deum*. Hymnus: *O Pater sancte*. Versiculus: *Vespertina oratio*. Antiphona: *Ne reminiscaris Domine*. Magnificat. Oratio: *Ecclesiam tuam quæsumus Domine*. Suffragia, ut supra, in prima dominica, per totum. **In matutinis** invitatorium: *Regem magnum*. Alia omnia, ut supra. Historia propria. Lectiones propriæ. Homelia: *Nemo potest duobus dominis servire*. Capitulum, ut supra. Alia omnia, ut supra, in prima dominica. Antiphona ad Benedictus: *Considerate lilia agri*. Oratio propria. Suffragia, ut supra, in prima dominica, per totum. **In missa** officium: *Inclina Domine*. Kyrie eleison dominicale. Oratio propria, secunda de sancta Trinitate et tertia de beata Virgine. Epistola: *Si*

⁵⁷⁸ V₃ antiphonæ

⁵⁷⁹ N₁ N₂ nocturnali

⁵⁸⁰ N₁ ad

⁵⁸¹ V₃ omittit.

⁵⁸² V₃ omittit.

⁵⁸³ V₃ omittit ut supra

vivimus spiritu. Graduale: *Bonum est confiteri.* Alleluia: *Venite exsultemus.* Prosa: *Veni Sancte Spiritus.* Credo dicitur. Offertorium: *Exspectans.* Evangelium: *Nemo potest duobus.* Præfatio de sancta Trinitate. Sanctus dominicale. Communio: *Qui manducat.* **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sede a⁵⁸⁴ dextris,* ut supra, per totum. Capitulum: *Dominus autem dirigat.* Responsorium: *Quam magnificata sunt.* Alia, ut supra. Suffragia consueta perficiantur semper, et cetera.

LIBER IUDITH. **Item:** Post festum beati⁵⁸⁵ Lamperti, ubicumque fuerit littera dominicalis in calendario, ibi inchoatur historia Adonai, et legitur per unam dominicam tantum. **In primis igitur vesperis** antiphonæ: *Benedictus.* Psalmi: ipsum cum ceteris, ut supra. Capitulum: *Obsecro vos ne deficiatis.* Responsorium: *Tribulationes civitatum.* Hymnus: *O Pater sancte.* Versiculus: *Vespertina.* Antiphona: *Adonai Domine.* Magnificat. Oratio propria. Suffragia, ut supra, per ordinem, in prima dominica. **In matutinis** invitorium: *Regem magnum.* Alia omnia de historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Ibat Iesus in civitatem quæ vocatur Naim,* require in Quadragesima, post dominicam Lætare, feria quinta. Alia, ut supra, in prima dominica. Suffragia similiter consueta. **In missa** officium: *Miserere mihi Domine.* Kyrie eleison dominicale. Oratio propria, secunda de sancta Trinitate, tertia de beata Virgine. Epistola: *Obsecro vos.* Graduale: *Timebunt gentes.* Alleluia: *Quoniam Deus magnus.* Prosa: *Veni Sancte Spiritus.* Evangelium: *Ibat Iesus in civitatem.* Credo dicitur, ut supra. Offertorium: *Domine⁵⁸⁶ in auxilium meum.* Communio: *Domine memorabor* et cetera. **In secundis vesperis,** ut supra.

LIBER MACCHABÆORUM. **Item:** Post festum beati Remigii, ubicumque fuerit littera dominicalis, semper ibi inchoatur historia Adaperiat, et legitur per quattuor dominicas tantum, si autem tempus fuerit breve, tunc debet recipi diebus ferialibus, ut supra. **In primis igitur vesperis** antiphonæ: *Benedictus.* Psalmi: ipsum cum ceteris, ut in psalterio. Capitulum: *Obsecro vos ego vincitus in Domino.* Responsorium: *Exaudiat Dominus.* Hymnus: *O Pater sancte.* Versiculus: *Vespertina.* Antiphona: *Adaperiat Dominus.* Magnificat. Oratio: *Da quæsumus Domine populo tuo.* Suffragia, ut supra, in prima dominica, per totum. **In matutinis** invitorium: *Adaperiat.* Alia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Cum intraret⁵⁸⁷ Iesus in domum cuiusdam.* Laudes, hymnus, versiculus, ut in psalterio. Antiphona ad Benedictus: *Cum intraret Iesus.* Oratio, ut supra, in primis vesperis. Suffragia, ut in matutinis primæ dominicæ. **Missa** per totum, ut in libro graduali. **In secundis vesperis,** ut supra, per totum cum suffragiis consuetis. Similiter in **completorio.**

⁵⁸⁴ N₁ ad

⁵⁸⁵ V₃ sancti

⁵⁸⁶ V₃ omittit.

⁵⁸⁷ V₃ intrasset

LIBER EZECHIELIS. **Item:** Post festum beatorum Simonis et Iudæ apostolorum, ubicumque fuerit littera dominicalis in calendario, ibi inchoatur historia Vidi Dominum, et legitur per quattuor dominicas tantum. **In primis igitur vespere** antiphonæ: *Benedictus*. Psalmi: ipsum, ut supra, cum sequentibus. Capitulum: *Confortamini in Domino*. Responsorium: *Respice Domine*. Hymnus: *O Pater sancte*. Versiculus: *Vespertina*. Antiphona: *Vidi Dominum*. Magnificat. Oratio: *Familiam tuam quæsumus Domine*. Benedicamus, ut supra. **Item:** Hodie non dicuntur suffragia consueta, sed cessabunt omnia hodie⁵⁸⁸ et dominicis diebus sequentibus, sed diebus ferialibus more solito dicuntur. **In matutinis** invitatorium: *Laudabilem virum adoremus*, et cetera. Alia de historia sua. Homelia: *Erat quidam regulus*. Capitulum, ut supra. Alia, ut supra, in prima dominica. Antiphona ad Benedictus: *Erat quidam regulus*.⁵⁸⁹ Oratio sola. **In missa** officium: *In voluntate tua*. Kyrie eleison dominicale. Oratio sola dicitur iam semper. Graduale: *Domine refugium*. Alleluia: *Qui confidunt in Domino*. Prosa: *Veni Sancte*. Credo dicitur, ut supra. Offertorium: *Vir erat in terra*. Præfatio iam semper cottidiana. Communio: *In salutari tuo*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Sede a dextris* per totum, ut supra. Antiphona ad Magnificat: *Domine descende ut sanes filium meum*. Suffragium ad cras tantum. **Item:** Post festum Lini papæ, ubicumque fuerit littera dominicalis in calendario, semper ibi inchoatur Adventus Domini nostri, Iesu Christi.

DE SANCTO ADALBERTO GLORIOSO MARTYRE ET PONTIFICE PATRONOQUE ALMÆ ECCLESIE STRIGONIENSIS FERIIS QUINTIS PER ÆSTATEM, ubi locus vacuus fuerit, vel aliquod festum speciale non impedierit, semper solitum est celebrare. **In primis igitur vespere** antiphona: *Iste cognovit*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Responsorium: *Desiderium animæ eius*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Beatus vir Adalbertus*. Magnificat. Oratio propria sola. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** per totum de uno martyre præter lectiones proprias. Homelia: *Nibil opertum*. Capitulum supra, in vespere. Laudes: *Qui me confessus fuerit* cum ceteris. Antiphona: *Angelicis manibus*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria, suffragia de dominica et alia consueta. Benedicamus⁵⁹⁰ supra. **In missa** officium: *Latabitur iustus*. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio, ut supra. Graduale: *Posuisti Domine*. Alleluia: *Latabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis et*. Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Iucundus homo*. Psalmus de uno martyre cum ceteris. Responsorium: *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Antiphona: *Gloria Christo Domino* vel *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **Item: Festum sancti Adalberti** cum sequentibus quandocumque veniet inter octavas Paschæ, et

⁵⁸⁸ *Coni.* (vel forte potest coniici etiam hic). Edd. hymno

⁵⁸⁹ **N**₁ addit et cetera.

⁵⁹⁰ **V**₃ Benedictus

tunc transponitur semper post dominicam Quasi modo geniti, sed tamen processio debet fieri eodem die, indutis cappis, propter populum. Ad aspergendum cantatur Vidi aquam cum oratione. In processione cantatur responsorium *Exora dilecte*. Finito responsorio, dicitur a missando versiculus *Ora pro nobis beate Adalberte alleluia*. Oratio propria. In redeundo canitur hymnus *Vita sanctorum*. Versiculus: *In resurrectione tua*. Oratio: *Spiritum nobis*. **Item: Festum sancti Marci evangelistæ**, quodcumque venerit die dominico, tunc processio debet fieri ad sanctum Stephanum secundum consuetudinem alias conservatam, et alia processio etiam debet fieri pro frugibus consecrandis. Similiter agendum est, si **festum sancti Georgii** venerit die dominico.

Sequitur de sanctis post octavas Paschæ usque⁵⁹¹ Ascensionem Domini.

DE SANCTO TIBURTIO ET VALERIANO MARTYRUM⁵⁹² **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi:⁵⁹³ omnia *Laudate*. Capitulum: *Stabunt iusti*. Responsorium: *Ego sum vitis vera*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Latamini in Domino alleluia*. Antiphona: *Stabunt iusti*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut ibi: (notandum) **In matutinis** invitorium: *Alleluia regem martyrum. Venite exsultemus*. Antiphona: *Tristitia vestra alleluia*. Psalmi: *Beatus vir, Quare fremuerunt, Cum invocarem*. Versiculus: *Latamini in Domino alleluia*. Homelia: *Ego sum vitis vera* ita, quod pro prima lectione legitur homelia, pro secunda et tertia legitur de legenda sua, si habetur. Responsoria: *Pretiosa in conspectu, In servis suis, Ego sum vitis vera* vel *Lux perpetua*. Versiculus: *Iusti autem in perpetuum alleluia*. Laudes: *Sancti tui*. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo latos*. Versiculus: *Iustorum anima*. Antiphona: *Iustorum anima*. Benedictus. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis, pro pace. **Nota**, quod de Resurrectione Domini non fit suffragium, quando de sanctis tenetur, nec in horis beatæ Virginis, sed simpliciter postponitur, uti superius signatum est. **In missa** officium: *Sancti tui Domine*. Kyrie paschale. Item: Oratio prima de die, secunda de dominica, tertia de omnibus sanctis, videlicet *Conserva quæsumus*. Graduale tunc temporis non dicitur, sed loco eius dicitur Alleluia, videlicet: *Alleluia in die resurrectionis meæ*, et aliud: *Sancti et iusti*. Prosa: *Victimæ paschali*, et ultimo *Christus surrexit*, et semper canitur post prosam prædictam tempore paschali, quando tenetur de

⁵⁹¹ N₂ V₂ V₃ addit ad

⁵⁹² V₂ martyre

⁵⁹³ V₂ V₃ Psalmus

sanctis, et etiam diebus dominicis omnibus usque Ascensionem.⁵⁹⁴ Item: Offertorium: *Confitemini*. Credo dicitur. Præfatio de Resurrectione. Communio: *Gaudete iusti*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁵⁹⁵ *Sancti tui Domine*, ut in matutinis. Psalmi de martyribus cum reliquis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Ego sum*. Item: Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Lætamini in Domino alleluia*. Antiphona: *Lux perpetua lucebit*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus, ut in primis vesperis.

DE SANCTO ADALBERTO TEMPORE PASCHALI **in primis vesperis** antiphona: *O immarcessibilis rosa paradisi*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Omne gaudium*. Responsorium: *Exora dilecte*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Ora pro nobis alleluia*. Antiphona: *Magna vox sonora*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **Item: In completorio**, ut supra, in Resurrectione Domini, per totum. **In matutinis** invitorium: *Alleluia regem martyrum Dominum*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphona: *Tristitia vestra alleluia*. Psalmi: *Beatus vir, Quare fremuerunt, Domine quid multiplicati*. Versiculus: *Gloria et honore cum « alleluia »*. Item: Homelia: *Ego sum vitis vera*. **Item:** Hic, hoc est de præsentis sancto nihil de eius legenda, et nulla debet esse mentio, sed tantum homelia legi. Responsorium: *Beatus vir qui metuit, Filia Ierusalem et Miles Christi*. Te Deum laudamus semper dicitur. Laudes: *Sancti tui Domine* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo lætos*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona: *Vox latitia*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **In missa** ipsius diei prædicti prius a missante incipitur Vidi aquam. Versiculus: *Domine apud te est*. Oratio, ut supra, in capitulari. Responsorium in processione: *Exora dilecte*. Finito responsorio, dicitur a missante versiculus *Ora pro nobis beate Adalberte* cum « alleluia ». Oratio propria. In redeundo canitur hymnus *Vita sanctorum*. Finito hymno, in choro a succentore vel ab alio dicitur versiculus *In resurrectione tua*. Oratio: *Spiritum nobis Domine*. **Sequitur introitus** *Protexisti me Deus*. Kyrie paschale. Oratio sola. Epistola: *Omne gaudium*. Graduale: *Alleluia surrexit pastor bonus*. Aliud Alleluia: *Præsul Adalberte*. Prosa propria: *Corona sanctitatis* vel *Victima paschali*, si vis, *Christus surrexit*. Evangelium: *Ego sum vitis vera*. Credo dicitur, quia in omni festivitate ecclesiæ vel altaris dicitur Credo. Offertorium: *Confitemini*. Præfatio: *Te quidem Domine*, ut de⁵⁹⁶ Resurrectione. Sanctus sollemne. Communio: *Lætabitur iustus cum « alleluia »*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁵⁹⁷ *Sancti tui Domine* cum

⁵⁹⁴ V₃ addit Ego sum vitis vera et.

⁵⁹⁵ N₁ omittit V₂ V₃ antiphona

⁵⁹⁶ V₃ omittit.

⁵⁹⁷ V₃ addit Item: Secunda vespera perficitur per præbendarium, et prima vespera sancti Georgii sollemnizabitur per chorum.

sequentibus. Psalmi, ut de uno martyre. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Miles Christi*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona ad Magnificat: *Gloria Christo Domino*. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de omnibus sanctis.⁵⁹⁸

DE SANCTO GEORGIO MARTYRE **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Omne gaudium*. Responsorium: *Filiæ Ierusalem*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona: *Athleta*⁵⁹⁹ *Christi sancte Georgi*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus. **In matutinis** invitorium: *Regem martyrum*, ut supra. Antiphona: *Tristitia vestra*. Psalmi: *Beatus vir, Quare fremuerunt, Domine quid multiplicati*. Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Homelia: *Ego sum vitis vera*. **Nota**, quod hic non legitur post homeliā seu post ultimam lectionem homeliæ legenda prædicti sancti Georgii, sed tacetur. Responsorium: *Tristitia vestra, Beatus vir* et *In servis*⁶⁰⁰ *suis*. Laudes: *Sancti tui Domine* cum psalmis consuetis. Ad laudes capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo lætos*. Versiculus:⁶⁰¹ *Iustus ut palma* cum « alleluia ». Antiphona: *Vox lætitia*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Suffragium de dominica et alia consueta, ut supra nominata sunt, perficiuntur in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Protexisti me*, ut in die sancti Adalberti. Kyrie eleison paschale.⁶⁰² Oratio sola. Epistola: *Omne gaudium*. Graduale: *Alleluia surrexit pastor bonus* et aliud proprium. Prosa propria. Evangelium: *Ego sum vitis vera*. Credo non dicitur, nisi sit festum ecclesiæ. Offertorium: *Confitebuntur*. Præfatio de Resurrectione.⁶⁰³ Communio: *Lætabitur iustus in Domino* cum « alleluia ». **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui Domine* cum ceteris, ut in laudibus, psalmi vero: *Beatus vir*, ut de uno martyre. Responsorium: *Filiæ Ierusalem*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona: *Filiæ Ierusalem*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis, pro pace. Benedicamus Domino, ut supra.

DE SANCTO MARCO EVANGELISTA **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Unicuique nostrum*. Responsorium: *De ore prudentis*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *In omnem terram* cum « alleluia ». Antiphona ad Magnificat: *Filiæ Ierusalem*. Oratio sola. Benedicamus cum « alleluia », Magnæ Deus. **In matutinis** invitorium: *Regem evangelistarum Dominum venite adoremus alleluia*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphona: *Tristitia vestra*. Psalmi: *Cæli enarrant, Benedicam Dominum*,

⁵⁹⁸ **V**₃ *addit* et pro pace perficiuntur in horis beatæ Virginis.

⁵⁹⁹ **N**₁ Ad læta

⁶⁰⁰ **N**₁ *serius (litteris u et i commutatis)*

⁶⁰¹ **V**₃ Versus

⁶⁰² **V**₂ paschalis

⁶⁰³ **N**₁ *habet hæc e converso, id est ordine Præfatio ... Offertorium ...*

Eruclavit cor meum. Versiculus: *In omnem terram* cum « alleluia ». Homelia: *Ego sum vitis vera* pro prima lectione; pro secunda et pro tertia lectione legitur de vita seu legenda sua, si est, aut fac, ut supra præcipiebatur, si placet, et credo, quod melius. Responsorium: *Beatus vir, In servis suis, De ore prudentis.* Te Deum laudamus. Laudes: *Sancti tui Domine.* Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo letos.* Versiculus: *Annuntiaverunt opera Dei* cum « alleluia ». Antiphona: *Vox letitiae.* Psalmus: *Benedictus.* Oratio propria, suffragium de dominica. Alia complentur in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Protexisti me.* Kyrie eleison paschale. Oratio sola. Epistola: *Unicuique nostrum.* Graduale: *Alleluia surrexit pastor bonus qui.* Aliud Alleluia: *Primus ad Sion dicet.* Prosa: *Victimæ paschali, Christus surrexit.* Evangelium: *Ego sum vitis vera.* Credo dicitur, quia est evangelista, modo de omnibus talibus et apostolis dicitur. Offertorium: *Confitebuntur.* Præfatio de apostolis, et dicitur « Per beatos evangelistas ». Sanctus sollemne.⁶⁰⁴ Communio: *Lætabitur iustus* cum « alleluia ». **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui* cum sequentibus. Psalmi: *Dixit Dominus, Laudate pueri, Credidi, In convertendo, Domine probasti.* Capitulum, ut supra. Responsorium: *De ore prudentis.* Hymnus: *Vita sanctorum.* Versiculus: *In omnem terram.* Antiphona: *Beatus vir qui inventus est.* Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica tantum. Benedicamus Domino, ut in primis vesperis.

DE SANCTO VITALE MARTYRE **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis.* Psalmi: omnia *Laudate.* Capitulum: *Omne gaudium.* Responsorium: *Filiæ Ierusalem.* Hymnus: *Vita sanctorum.* Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona: *Filiæ Ierusalem.* Magnificat. Oratio sola. Poterit tamen solum per suffragium imponi de ipso, si secunda vespera fuit⁶⁰⁵ de aliquo sancto, et omnia suffragia perficiantur, ut sic: prima de dominica, secunda de sancta Cruce, tertia de sancto Adalberto, quarta de sancto Vitale, quinta⁶⁰⁶ de omnibus sanctis et sexta pro pace. Benedicamus Domino, ut supra. **In matutinis** invitorium: *Alleluia regem martyrum.* Psalmus: *Venite.* Antiphona: *Tristitia vestra.* Psalmi: *Beatus vir, Quare fremuerunt, Domine quid.* Versiculus: *Gloria et honore.* Homelia: *Ego sum vitis* pro prima lectione, pro secunda et tertia de legenda seu vita sua, si habetur, aut ita, ut supra dicebatur sæpius de sancto Ambrosio ac etiam de aliis tempore paschali. Responsorium: *Beatus vir, In servis* et *Filiæ Ierusalem.* Laudes: *Sancti tui Domine* cum ceteris antiphonis et⁶⁰⁷ psalmis sæpius dictis. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo letos.* Versiculus: *Iustus ut palma.* Antiphona: *Vox letitiae.* Benedictus. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta perficiuntur. Benedicamus,

⁶⁰⁴ N₁ habet offertorium non in proprio loco, sed ante communionem, id est ordine Præfatio ... Sanctus ... Offertorium ...

⁶⁰⁵ N₂ V₂ V₃ fuerit

⁶⁰⁶ Coni. Edd. ita

⁶⁰⁷ V₃ omittit.

ut supra. **In missa** officium: *Protexisti*. Kyrie eleison paschale. Oratio propria prima, secunda de dominica et tertia de beata Virgine. Epistola: *Omne gaudium*. Alleluia: *Surrexit pastor*, et aliud: *Sancti tui*. Prosa: *Victimæ paschali*. Evangelium: *Ego sum vitis*. Credo non dicitur. Offertorium: *Repleti sumus*. Præfatio de Resurrectione.⁶⁰⁸ Communio: *Ego sum vitis vera*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui*. Psalmi:⁶⁰⁹ *Beatus vir*, *Credidi*, *Ad Dominum cum*, *Ad te levavi* et *De profundis*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Filiæ Ierusalem*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Iste sanctus pro lege*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis, pro pace. Benedicamus Domino, ut supra. **Completorium**, ut de Resurrectione Domini.

IN FESTO⁶¹⁰ PHILIPPI ET IACOBI APOSTOLORUM **in primis vesperis** chorabunt in cappis rubeis. Antiphona: *Pax vobis*. Omnia Laudate. Capitulum: *Stabunt iusti in magna constantia*. Responsorium: *Candidi facti sunt*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Stabunt iusti*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **Completorium** legitur, ut supra, in Resurrectione Domini. Suffragium: *Regina cæli* cum oratione. **In matutinis** invitorium: *Alleluia regem apostolorum*. Antiphona: *Tristitia vestra*. Psalmi: *Cæli enarrant*, *Benedicam Dominum*, *Eructavit cor*. Versiculus: *In omnem terram*. Homelia: *Non turbetur cor vestrum*. Responsorium: *Virtute magna*,⁶¹¹ *Isti sunt*, *Candidi facti sunt*. Te Deum laudamus. Laudes: *Domine ostende nobis Patrem* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tristes erant apostoli*. Versiculus: *Annuntiaverunt opera* cum « alleluia ». Antiphona: *Non turbetur cor vestrum*. Psalmus:⁶¹² *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **In missa** officium: *Exclamaverunt ad te Domine*. Kyrie paschale. Oratio sola. Graduale: *Alleluia in die resurrectionis*. Aliud Alleluia: *Stabunt iusti*. Prosa: *Victimæ paschali* cum *Christus surrexit*. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Credo dicitur. Offertorium: *Confitebuntur*. Præfatio de apostolis, videlicet: *Te Domine suppliciter exoramus*. Sanctus sollempne.⁶¹³ Communio: *Tanto tempore*. **In secundis vesperis** antiphonæ, videlicet: *Domine ostende nobis*. Psalmi de apostolis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Candidi facti sunt*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Isti sunt duæ*⁶¹⁴ *olivæ*. Magnificat. Oratio, ut supra. Suffragium de dominica

⁶⁰⁸ N₁ habet hæc e converso, id est ordine Præfatio ... Offertorium ...

⁶⁰⁹ V₂ V₃ omittunt.

⁶¹⁰ V₃ addit sancti

⁶¹¹ N₁ N₂ magnæ

⁶¹² V₃ omittit.

⁶¹³ N₁ habet offertorium non in proprio loco, sed ante communionem, id est ordine Præfatio ... Sanctus ... Offertorium ...

⁶¹⁴ N₁ duo

tantum,⁶¹⁵ et servetur **completorium**, ut in die Resurrectionis octavæ. Capitulum: *Christus resurgens*. Alia, ut ibi. Oratio: *Spiritum nobis*. **Item: Nota**, quod in festo Philippi et Iacobi apostolorum prima lectio est evangelium, et aliæ duæ fiunt de legenda ipsorum, et tunc benedictiones; ad primam lectionem dicitur: « Sancti evangelii lectio », ad alias vero « Unigenitus [Dei]⁶¹⁶ Filius » et « Deus Pater omnipotens ».

INVENTIO SANCTÆ CRUCIS TEMPORE PASCHALI. **Item:** Vesperæ dicuntur in ara sanctæ Crucis, et hoc in ecclesia Strigoniensi, una cum missis. Antiphona **in primis vesperis:** *Adoramus te Christe*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Confido de vobis*. Responsorium: *Tuam Crucem adoramus*. Hymnus: *Salve Crux*. Versiculus: *Adoramus te Christe*⁶¹⁷ cum « alleluia ». Ad Magnificat antiphona: *O Crux gloriosa*, et repetitur ante⁶¹⁸ in organo, si est, si non, tunc a choro, et mox incipitur a choratore versus, scilicet *Arbor amara nimis* usque ad finem, et finito illo, a dominica prima⁶¹⁹ dicitur oratio propria. Qua finita, incipitur antiphona a choratoribus de sancto Alexandro et sociis suis *Pretiosus Christi martyr*. Versiculus: *Lætamini in Domino alleluia*. Oratio:⁶²⁰ *Præsta quasumus omnipotens Deus*. **Item: Nota**, quod si etiam festum sanctæ Crucis celebratur alio die, semper suffragatur de sancto Alexandro et sociis suis. Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **Item: Completorium** de Resurrectione Domini omnino, nisi quod versiculus dicitur *Dicite in nationibus*, et similiter dicitur ad primam ille versiculus. Oratio: *Spiritum nobis*, similiter ad primam. **In matutinis** invitatorium: *Regem crucifixum Dominum*. Alia omnia, ut in libro. Homelia: *Erat homo ex pharisæis Nicodemus*. Responsoria: *Dulce lignum, Hoc signum, O Crux benedicta*. Versiculi: *Adoramus te, Hoc signum, Mibi autem absit gloriari, Dicite in nationibus*. Laudes propriæ, ut in libro. Antiphona: *Helena sancta dixit*.⁶²¹ Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de sancto Alexandro et sociis. Antiphona: *Iustorum animæ* cum oratione, et non plus. Benedicamus Domino, ut supra, in vesperis. **Ad horas** antiphonæ de laudibus. Responsoria et versiculi, ut supra signati sunt. **In missa** officium: *Nos autem gloriari*. Kyrie eleison paschale. Oratio diei prima cum oratione Alexandri cum sociis suis sub una conclusione. Epistola: *Confido de vobis*. Graduale: *Alleluia salve Crux*. Aliud Alleluia: *Dulce lignum*.⁶²² Evangelium: *Erat homo ex pharisæis Nicodemus*⁶²³ nomine. Credo dicitur.

⁶¹⁵ V₃ omittit de ... tantum, addit autem pro eo cui cras orare intendis

⁶¹⁶ Ad.

⁶¹⁷ V₃ omittit Psalmi ... Christe, false commutando verba, et proseguendo non a Christe, quæ supra legitur, sed a Christe duabus lineis infra.

⁶¹⁸ V₃ antiphona

⁶¹⁹ V₂ V₃ ... a prima dominica

⁶²⁰ V₃ omittit.

⁶²¹ Coni. N₁ ... Helena dixit sancta N₂ V₂ V₃ Helena dixit

⁶²² V₃ addit Prosa: Quadriformæ.

⁶²³ N₁ in codemur (litteris n et i commutatis)

Offertorium: *Protege*. Præfatio: *Qui salutem*. Sanctus sollemne. Communio: *Nos autem gloriarī*. **In secundis vesp̄eris** antiphonæ de laudibus. Psalmi, ut hic: *Credidi, Ad Dominum, Eripe me, Domine clamavi et Voce mea*. Capitulum, ut supra, in primis vesp̄eris. Responsorium: *Per tuam Crucem*. Hymnus: *Salve Crux*. Versiculus: *Adoramus te Christe*. Antiphona: *Super omnia ligna*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **Completorium** de Resurrectione Domini. Versiculus: *Dicite in nationibus*. **Item: Nota**, quodcumque festum Philippi et Iacobi apostolorum venerit feria secunda Rogationum, tunc celebratur ibidem, et non debet transponi seu anticipari propter dominicam Vocem iucunditatis, quia tunc⁶²⁴ Vocem iucunditatis reperitur feria tertia Rogationum, et homelia feriæ tertiæ Rogationum iungatur post homeliam dominicæ sub conclusione ultimi responsorii.⁶²⁵ **Item:** Fiat suffragium de feria tertia Rogationum cum antiphona *Omnis qui petit* et oratione propria, scilicet *Præsta quasumus omnipotens Deus ut qui in afflictione*; et alia consueta similiter in aliis horis. Quando autem sic contingit, quod festum Inventionis sanctæ Crucis cadit feria quarta, similiter et vigilia Ascensionis Domini, tunc festum sanctæ Crucis celebratur ibidem, et homelia⁶²⁶ Ascensionis Domini iungatur⁶²⁷ post homeliam sanctæ Crucis, sicut prius. **Item:** Si festum Inventionis sanctæ Crucis venerit in quinta dominica, tunc celebrabitur ibidem, et fiat suffragium de Resurrectione Domini. **Item:** Omnia alia festa occurrentia his temporibus, quæ non possunt loco suo servari, transponuntur. **Item:** Sanctissimus dominus⁶²⁸ papa Gregorius undecimus edidit⁶²⁹ officium sanctæ Crucis, et mandavit celebrari per modum duplicis officii, ac etiam si festum in dominica venerit, celebrari ibidem, et officium dominicæ transferri in aliam feriam.

IN FESTO SANCTI IOANNIS APOSTOLI ANTE PORTAM LATINAM **in primis vesp̄eris** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Qui timet Deum*, et require in Nativitate eiusdem. Responsorium: *Vox*⁶³⁰ *tonitruī*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *In omnem terram* cum « alleluia ». Antiphona: *In ferventis olei dolium missus*, et require in Nativitate ipsius. Magnificat. Oratio: *Deus qui conspicis* sola. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **Item: Completorium**, ut supra, de Resurrectione Domini. **In matutinis** invitorium: *Alleluia regem apostolorum*. Antiphona: *Tristitia vestra*. Psalmi: *Cæli enarrant, Benedicam Dominum, Eructavit cor meum*. Versiculus: *In omnem*

⁶²⁴ V₂ V₃ omittunt Vocem ... tunc, false commutando verba, et proseguendo non a Vocem iucunditatis, quæ legitur ante, sed a Vocem iucunditatis paulo post.

⁶²⁵ V₃ omittit ultimi responsorii

⁶²⁶ V₃ addit vigiliæ

⁶²⁷ V₃ addit hoc est, dicatur pro tertia lectione

⁶²⁸ V₃ omittit.

⁶²⁹ V₃ eduxit

⁶³⁰ N₁ Vex

terram. Homelia: *Dixit Iesus Petro sequere me*, ut in Nativitate. **Item:** Aliæ duæ lectiones legantur de propria legenda hic in loco suo. Responsoria: *Iste est Ioannes, Diligebant autem*, ut supra, in Nativitate, et *Vox tonitrui* hic in loco suo. Laudes: *Hic est discipulus*, ut supra. **Item:** Quidam dicunt⁶³¹ *Sancti tui Domine*. Hymnus: *Tristes erant apostoli*. Versiculus: *Annuntiaverunt opera* cum « alleluia ». Antiphona: *Iste est Ioannes*, require in Nativitate in secundis vesperis. Psalmus: *Benedictus*.⁶³² Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis, pro pace. Benedicamus Magnæ Deus cum « alleluia ». **In missa:** *In medio ecclesiae*. Kyrie paschale. Oratio sola, si vis. Epistola: *Qui timet Deum*. Graduale: *Alleluia in die resurrectionis*. Aliud Alleluia: *Hic est discipulus*. Prosa: *Verbum Dei Deo natum* cum *Christus surrexit*. Evangelium: *Dicit Iesus Petro*. Credo dicitur. Offertorium: *Iustus ut palma*. Præfatio de apostolis. Communio: *Exiit sermo inter fratres*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui Domine*. Psalmi, ut de apostolis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Vox tonitrui*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona ad Magnificat: *Propter insuperabilem evangelizandi*, ut in Nativitate. Oratio propria. Suffragia, ut supra sunt signata immediate. Benedicamus Domino canitur, ut ibi: (notandum)⁶³³ **Item: Completorium** perficitur, ut supra, in Resurrectione Domini.⁶³⁴

DE SANCTO STANISLAO MARTYRE ET PONTIFICE **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Omne gaudium*. Responsorium: *Filia Ierusalem*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona: *Filia Ierusalem*. Magnificat. Oratio propria et sola, sed de sancto Michael⁶³⁵ et de sancto Victore nihil. Benedicamus Domino. **Item: Completorium** perficitur, ut supra, in Resurrectione. **In matutinis** invitorium: *Alleluia regem martyrum*. Antiphona: *Tristitia vestra*. Psalmi: *Beatus vir, Quare fremuerunt, Domine quid*. Versiculus: *Gloria et honore*. Homelia: *Ego sum vitis vera*. Responsoria: *Beatus vir, In servis suis* et *Filia Ierusalem*. Laudes: *Sancti tui Domine* cum sequentibus psalmis et antiphonis, ut supra. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo lætos*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona: *Vox latitiae*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Domino, ut supra. **In missa** officium: *Protexisti me*. Kyrie eleison paschale. Oratio propria prima, secunda de dominica et tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Omne gaudium*. Graduale:

⁶³¹ V₃ omittit Hic ... dicunt

⁶³² Coni. Edd. habent hæc e converso, id est Psalmus: Benedictus. In secundis vesperis, immo N₂ V₂ V₃ In secundis vesperis false rubrum.

⁶³³ N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁶³⁴ V₃ addit Item: Ipso die Stanislai ex commissione et mandato domini archiepiscopi et ex voluntate ac ordinatione dominorum de capitulo facitur (coni., ed. facta/factis, abbreviatione fact.) de Apparitione Michaelis, et de sancto Stanislao alio die ad hæc apto, ubi convenientius potest.

⁶³⁵ V₃ omittit sed ... Michael

Alleluia surrexit pastor. Aliud Alleluia: *Sancti tui.* Prosa: *Victimæ paschali cum Christus surrexit.* Evangelium: *Ego sum vitis vera.* Credo non dicitur. Offertorium: *Confitebuntur.* Præfatio de Resurrectione. Sanctus Iacet granum, si vis. Communio: *Lætabitur iustus.*

IN DIE GORDIANI ET EPIMACHI MARTYRUM **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis.* Psalmi: omnia *Laudate.* Capitulum: *Stabunt iusti.* Responsorium: *Ego sum vitis vera.* Hymnus: *Vita sanctorum.* Versiculus: *Lætamini in Domino* cum « alleluia ». Antiphona: *Stabunt iusti.* Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino. **In matutinis** invitatorium: *Alleluia regem martyrum.* Antiphona: *Tristitia vestra.* Psalmi: *Beatus vir, Quare fremuerunt, Cum invocarem.* Versiculus: *Lætamini in Domino.* Homelia: *Ego sum vitis vera* pro prima lectione, pro secunda et ultima legatur de legenda eorum, si habetur, aut lege ita, ut supra, de sancto Ambrosio, vel de aliis sanctis ut præcipiebatur, si placet. Responsorioria: *Pretiosa in conspectu, Lux perpetua, Ego sum vitis.* Laudes: *Sancti tui Domine.* Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo latos.* Antiphona: *Iustorum anima alleluia.* Psalmus: *Benedictus.* Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **In missa** officium: *Sancti tui Domine.* Oratio propria prima, secunda de dominica et tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Stabunt iusti.* Graduale: *Alleluia in die resurrectionis.* Alleluia: *Gaudete iusti* vel *Sancti et iusti.* Prosa: *Victimæ paschali cum Christus surrexit.* Evangelium: *Ego sum vitis vera.* Credo non dicitur. Offertorium: *Mirabilis Deus.* Præfatio de Resurrectione Domini. Sanctus, quale vis. Communio: *Gaudete et exsultate.* **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui Domine.* Psalmi de martyribus, videlicet: *Dixit Dominus, Beatus, In convertendo, Eripe me et Lauda Ierusalem.* Capitulum supra. Responsorium: *Ego sum vitis vera.* Hymnus: *Vita sanctorum.* Versiculus: *Lætamini in.* Antiphona: *Lux perpetua.* Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **Item:**

SI FESTUM STANISLAI MARTYRIS⁶³⁶ NON VENERIT TEMPORE PASCHALI, sed extra, tunc imponitur⁶³⁷ suffragium in secundis vesperis præcedentis diei.⁶³⁸ Antiphona: *Beatus vir qui suffert.* Versiculus: *Gloria et honore.* Oratio: *Populum tuum.* **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius martyris et pontificis, præter lectiones proprias. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia.* Homelia: *Ego sum pastor.* Alia, ut ibi, in communi. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum. **In missa:** *Lætabitur iustus.* Kyrie eleison de uno martyre. Oratio prima diei, secunda de beata Virgine et tertia: *Ecclesie tuæ quæsumus* vel pro pace. Graduale: *Posuisti Domine.* Alleluia: *Lætabitur iustus.* Alia omnia de uno martyre et pontifice. **Nota,**

⁶³⁶ V₃ martyrum

⁶³⁷ V₃ addit per

⁶³⁸ N₁ die

SI FESTUM SANCTI GORDIANI ET EPIMACHI VENERIT EXTRA PASCHA, tunc per suffragium imponitur. Antiphona: *Absterget Deus*. Versiculus: *Lætamini*. Oratio propria. **In matutinis** invitatorium et alia omnia de martyribus, ut in communi, per totum, præter lectiones proprias. Capitulum: *Reddet Deus mercedem*. Homelia: *Cum audieritis prælia*. Alia, ut ibi, in communi martyrum. **In missa** introitus: *Sapientiam sanctorum*. Kyrie eleison Kapolna cum suo Et in terra. Oratio propria pro prima, secunda de beata Virgine, tertia: *Ecclesiæ tuæ quæsumus Domine*. Evangelium, ut supra, in matutinis. Offertorium: *Lætamini in*. Præfatio communis. Sanctus de martyribus, aut quale vis. Communio: *Iustorum animæ*. **Item: Secunda vespera** de communi cum suffragiis consuetis, et cui cras orare intendis.

IN DIE NEREI ET ACHILLEI MARTYRUM **in primis vesperis** antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Stabunt iusti*. Responsorium: *Ego sum vitis*,⁶³⁹ ut supra. Omnia, sicut de sanctis Gordiano et Epimacho martyrum. Similiter et **in matutinis** per omnia eodem modo. **In missa** officium: *Sancti tui Domine*. Kyrie paschale.⁶⁴⁰ Oratio prima, secunda de dominica et⁶⁴¹ tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Stabunt iusti*. Prosa: *Victimæ paschali cum Christus surrexit*. Evangelium: *Ego sum vitis vera*. Credo non dicitur. Offertorium: *Confitebuntur*. Præfatio de Resurrectione. Communio: *Ego sum vitis vera*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui Domine*, ut supra, de sanctis Gordiano et Epimacho martyribus.⁶⁴² Capitulum: *Stabunt iusti*. Responsorium: *Ego sum vitis vera*. Alia omnia, ut supra, cum suffragiis, ut de prædictis sanctis, scilicet Gordiano et Epimacho notatum est. **Item:**

SI HOC FESTUM EXTRA PASCHA VENERIT SANCTI NEREI, ACHILLEI ET PANGRATHI MARTYRUM, tunc per suffragium imponitur. Antiphona: *Absterget Deus*. Versiculus: *Lætamini in Domino*. Oratio propria. **In matutinis** invitatorium et alia omnia præter lectiones proprias de communi martyrum. Homelia: *Descendens Iesus de monte*. Laudes de communi cum psalmis. Capitulum: *Iusti autem in perpetuum*. Alia, ut ibi, per totum. Suffragia consueta perficiuntur. **In missa** officium: *Iudicabunt gentes*. Kyrie eleison Kapolna. Oratio prima, secunda de beata Virgine, tertia, qualem vis. Graduale: *Clamaverunt iusti*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Epistola et evangelium, ut in matutinis. Offertorium: *Gloriabuntur*.⁶⁴³ Communio: *Anima nostra sicut passer*. **In secundis vesperis** antiphonæ dicuntur de communi martyrum per totum. Capitulum, ut supra. Suffragia perficiantur ordine suo. **Nota, quando in Pascha tenetur de sanctis**, non semper dicitur prima vespera, sed aliquando vadit per

⁶³⁹ N₁ addit et cetera.

⁶⁴⁰ V₂ V₃ paschalis

⁶⁴¹ N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁶⁴² N₁ N₂ martyrum

⁶⁴³ V₃ Glorificabuntur

suffragium; sed quando tenetur⁶⁴⁴ feria, tunc secunda vespera de feria non dicitur, sed de sancto, cui cras orare intendis, prima vespera dicitur, ut moris est. **Nota**, quando de sanctis horæ servantur, tunc secunda vespera per chorum canitur, et ad cras, si est aliquis sanctus, fit suffragium de eodem cum aliis suffragiis consuetis, ut moris est, et ante antiphonam de omnibus sanctis semper imponetur suffragium, cui cras orare vis. **Item**: Etiam præterita festa sanctorum solemus in Pascha recipere per suffragium.⁶⁴⁵

IN DIE BONIFACII MARTYRIS, si **prima vespera** dicitur ei, tunc antiphona: *Pax vobis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Omne gaudium*. Responsorium: *Filia Ierusalem*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus:⁶⁴⁶ *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona: *Filia Ierusalem*. Magnificat. Oratio propria. Benedicamus Domino. **In matutinis** invitatorium: *Alleluia regem martyrum*. Antiphona: *Tristitia vestra*, ut supra. Homelia: *Ego sum vitis* pro prima lectione, aliæ duæ legantur de legenda sua, vel alio modo, ut sæpius narratum est. Responsoria: *Beatus vir*, *Filia Ierusalem* et *Ego sum vitis vera*. Versiculus: *Gloria et honore*, « alleluia ». Ad laudes: *Sancti tui*, ut supra. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Tu tuo latos*. Versiculus: *Iustus ut palma* cum « alleluia ». Ad Benedictus antiphona: *Vox latitia*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragia consueta perficiuntur ordine suo. **In missa** officium: *Protexisti me*. Kyrie paschale. Oratio propria prima, secunda de dominica et tertia de omnibus sanctis. Epistola: *Omne gaudium*. Graduale: *Surrexit pastor bonus*. Aliud Alleluia: *Sancti et iusti*. Prosa: *Victimæ paschali* cum *Christus surrexit*. Evangelium: *Ego sum vitis vera*. Credo non dicitur. Præfatio de Resurrectione Domini. Offertorium: *Confitebuntur*. Sanctus Iacet granum, si vis. Communio: *Lætabitur iustus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Sancti tui Domine*. Psalmi: *Beatus vir*, *Credidi*, *Ad Dominum*, *Ad te levavi* et *De profundis*. Capitulum: *Omne gaudium*. Responsorium: *Filia Ierusalem*. Hymnus: *Vita sanctorum*. Versiculus: *Gloria et honore* cum « alleluia ». Antiphona: *Iste sanctus pro lege*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancta Cruce, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Domino, ut hic: (notandum) **Item**:

SI FESTUM BONIFACII VENERIT EXTRA OCTAVAM PASCHÆ, imponatur per suffragium. Antiphona: *Beatus vir*. Versiculus: *Gloria et honore*. Oratio propria, scilicet *Da quæsumus omnipotens Deus*. Cetera, ut in communi.

⁶⁴⁴ V₂ V₃ addunt de

⁶⁴⁵ V₃ omittit Item ... suffragium

⁶⁴⁶ V₃ Versus

Sequitur de sanctis post festum Trinitatis,

si tamen ita venerint. Primo DE SANCTO URBANO PAPA ET MARTYRE⁶⁴⁷ **in matutinis** invitorium: *Regem martyrum Dominum*. Omnia, ut in communi de uno martyre, præter lectiones proprias. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Homelia: *Homo quidam nobilis*. Suffragium de dominica, si est. De sancto Petro et Paulo antiphona: *Petrus apostolus et Paulus*. De sancto Adalberto antiphona: *Angelicis manibus*. De omnibus sanctis antiphona: *Omnes sancti*, et⁶⁴⁸ pro pace: *Da pacem*. **In missa** officium: *Lætabitur iustus*. Kyrie Baxa. Oratio prima diei, secunda de dominica, si est, et de beata Virgine, vel post orationem diei de beata Virgine et contra paganos, vel pro pace. Epistola: *Beatus vir*. Graduale: *Inveni David*. Alleluia: *Lætabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis*. Evangelium: *Homo quidam nobilis*. Credo non dicitur. Offertorium: *Gloria et honore*. Præfatio cottidiana. Sanctus Iacet granum. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* cum reliquis, ut in communi de uno martyre. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta, ut supra.

In matutinis invitorium et alia omnia, ut in communi unius martyris, præter lectiones proprias. Homelia: *Si quis vult post me venire*. Capitulum: *Carissime nemo militans*. Alia omnia, ut in communi unius martyris. Oratio propria, ut supra. Suffragium de dominica et alia consueta perficiantur ordine suo. **In missa** officium: *Iustus ut palma*. Kyrie, quod vis. Oratio prima propria, secunda de dominica et tertia, quam vis. Graduale: *Posuisti Domine* vel *Iustus non conturbabitur*. Alleluia: *Posuisti Domine*. Prosa: *Spe mercedis*. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Offertorium: *Desiderium anima*. Sanctus Iacet granum, si vis. Communio: *Magna est gloria*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Antiphona ad Magnificat: *Hic est vere martyr*. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta, et cui crastina die orare intendis, et hoc ante antiphonam *Omnes sancti*. **Item: Completorium**, ut in æstate.

DE SANCTA POTENTIANA invitorium: *Regem virginum Dominum*. Alia omnia de communi virginum, præter lectiones, si habes. Capitulum: *De virginibus præceptum non habeo*. Homelia: *Simile est regnum*⁶⁴⁹ *calorum decem virginibus*. Alia omnia, ut in communi. Suffragia consueta perficiantur. **Item: Nota**, quod si festum virginis habet locum ante Urbani papæ in calendario, **in missa** officium: *Dilexisti iustitiam* per totum, ut in

⁶⁴⁷ De hoc in omnibus edd. duæ historiae leguntur.

⁶⁴⁸ V₃ omittit.

⁶⁴⁹ V₃ renum

libro officium signatum est. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus, ut in communi virginum. Responsorium: *Specie tua*. Alia, ut ibi. Suffragia consueta perficiantur.

DE SANCTA PETRONELLA invitorium: *Regem virginum*.⁶⁵⁰ Alia omnia in communi præter lectiones proprias. Capitulum: *Sapientia vincit*. Homelia: *Simile est enim*⁶⁵¹ *regnum calorum decem virginibus*. Suffragia consueta et cetera, ut supra. **In missa** officium: *Dilexisti iustitiam*. Kyrie de virginibus. Oratio propria prima, secunda de dominica, si est, et tertia de beata Virgine. Graduale: *Diffusa est gratia*. Alleluia: *Audi filia*. Prosa: *Virginis venerandæ*. Evangelium, ut supra. Credo non dicitur. Offertorium: *Offerentur*⁶⁵² minus. Præfatio cottidiana. Communio: *Quinque prudentes*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Ecce prudens virgo* per ordinem. Psalmi: *Dixit Dominus*, *Laudate pueri*, *Lætatus sum*, *Nisi Dominus* et *Lauda Ierusalem*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Specie tua*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Simile est regnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto et cui cras orare intendis, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Domino de virginibus, ut in fine.⁶⁵³

MARCELLI ET PETRI MARTYRUM invitorium: *Regem martyrum Dominum*.⁶⁵⁴ Alia omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustorum animæ* vel *Iusti autem in perpetuum*. Homelia: *Cum audieritis prælia* vel *Descendens Iesus*. Alia omnia, ut ibi, in communi. Suffragia consueta perficiantur, ut moris est. **In missa**: *Clamaverunt iusti* per ordinem, ut in libro sunt signata. Kyrie eleison Kapolna, si vis. Oratio propria prima, secunda de dominica, si est, et de beata Virgine; si autem non habes dominicam, tunc post orationem diei de beata Virgine, et tertia de⁶⁵⁵ pace vel pro pluvia vel pro serenitate aut pro alia quacumque necessitate. Epistola et evangelium, ut supra. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum martyrum*. Alia, ut de martyribus. **In secundis vespere** antiphonæ: *Virgam virtutis*, ut in communi martyrum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini in*. Antiphona: *Certamen magnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta, ut supra, per ordinem.

LAURENTINI ET PERGENTINI MARTYRUM invitorium: *Regem martyrum*. Alia omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Capitulum: *Reddet Deus*. Evangelium: *Cum audieritis prælia*. Alia, ut in libro. **In missa** officium: *Iudicant sancti* per totum, ut in libro. **In secundis vespere** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem. Capitulum,

⁶⁵⁰ N₁ addit et cetera.

⁶⁵¹ N₁ omittit.

⁶⁵² V₂ Offerentnr (littera u subversa)

⁶⁵³ N₁ addit et cetera.

⁶⁵⁴ N₁ addit et cetera.

⁶⁵⁵ N₂ V₂ V₃ pro

ut supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus, versiculus, antiphona, ut ibidem, per totum. Suffragia consueta, ut supra, per ordinem.

PRIMI ET FELICIANI MARTYRUM invitorium: *Regem martyrum*. Psalmus: *Venite*. Alia omnia⁶⁵⁶ in communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustorum animæ*. Homelia: *Cum audieritis prælia*. Alia omnia in communi martyrum. Suffragia consueta, ut supra. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum*. Kyrie eleison Kapolna. Oratio prima propria, secunda de dominica, et de beata Virgine. Epistola: *Iustorum animæ*. Graduale: *Iustorum animæ*. Alleluia: *Fulgebunt iusti*. Prosa: *O beata beatorum*. Evangelium: *Cum audieritis prælia*. Offertorium: *Mirabilis Deus*. Præfatio cottidiana. Sanctus, quod vis. Communio: *Ego vos elegi* per ordinem. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* cum reliquis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*.⁶⁵⁷ Antiphona: *Certamen magnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta. Benedicamus de martyribus, ut in fine.

BARNABÆ APOSTOLI **in primis vesperis** antiphonæ: *Excelsus super omnes* cum sequentibus, et duplicantur. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Iam non estis hospites*. Responsorium: *Hoc est præceptum meum*. Hymnus: *Exsultet calum laudibus*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Ecce ego mitto*. Magnificat. Oratio propria et sola. Benedicamus Domino de apostolis. **In matutinis** omnia de communi apostolorum. Lectiones propriæ. Homelia: *Hoc est præceptum meum*. Oratio propria. Suffragia consueta, ut supra, perficiantur ordine suo. **In missa** officium: *Mihi autem nimis*. Kyrie de apostolis. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola: *Iam non estis hospites*. Graduale: *Constitues eos*. Alleluia: *Calii enarrant*. Prosa: *Calii solem*.⁶⁵⁸ Evangelium: *Hoc est præceptum meum*. Credo dicitur. Præfatio: *Te Domine suppliciter* de apostolis. Sanctus angelicum. Offertorium: *In omnem terram*. Communio: *Vos qui secuti*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁶⁵⁹ *Iuravit Dominus*. Psalmi: *Dixit Dominus* cum reliquis antiphonis et psalmis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus: *Exsultet calum laudibus*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Beati eritis*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta perficiantur.

BASILIDIS, CYRINI, NABORIS ET NAZARII MARTYRUM invitorium et alia omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustorum animæ*. Homelia: *Descendens Iesus*.⁶⁶⁰ Suffragia consueta perficiantur, ut est moris. **In missa** officium: *Intret in conspectu*. Kyrie Kapolna. Oratio prima propria, secunda de dominica et tertia

⁶⁵⁶ V₃ addit ut

⁶⁵⁷ V₃ addit superabundanter et false Antiphona: Certamini.

⁶⁵⁸ V₃ solen

⁶⁵⁹ N₁ addit superabundanter duplicando antiphonæ (abbreviatione an.)

⁶⁶⁰ V₃ ... Capitulum: Reddet Deus mercedem. Evangelium: Cum audieritis.

de beata Virgine. Epistola: *Iustorum anima*.⁶⁶¹ Graduale: *Vindica Domine*. Alleluia: *Fulgébunt iusti*. Prosa: *O beata beatorum martyrum*. Evangelium, ut supra. Offertorium: *Exsultabunt sancti*. Præfatio cottidiana. Sanctus Iacet granum,⁶⁶² si vis. Communio: *Posuerunt mortalia*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* cum sequentibus antiphonis⁶⁶³ et psalmis, ut in communi. Benedicamus de martyribus.

VIII ET⁶⁶⁴ MODESTI ET CRESCENTIÆ MARTYRUM invitorium et alia omnia, ut in communi, per totum. Capitulum: *Sancti per fidem vicerunt*. Homelia: *Cum audieritis prælia*. Lectiones propriae. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum*. Kyrie Egharis. Oratio prima propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola: *Sancti per fidem vicerunt*. Graduale: *Gloriosus Deus*. [Alleluia:]⁶⁶⁵ *Hæc est vera fraternitas*. Evangelium: *Cum audieritis*. Offertorium: *Lætamini in Domino*. Communio: *Posuerunt mortalia*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* cum aliis sæpe dictis cum suffragiis consuetis.

CIRICI ET IULIÆ MARTYRUM invitorium: *Regem martyrum*. Alia omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Capitulum: *Iusti autem in perpetuum*. Evangelium: *Cum audieritis prælia*. Alia, ut ibi, in communi cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Iudicant sancti gentes* per ordinem, ut in libro. Kyrie Kapolna. Oratio prima propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola: *Iusti autem* vel *Iustorum anima*.⁶⁶⁶ Evangelium: *Cum audieritis prælia*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis tuæ* per ordinem cum suffragiis consuetis.

MARCI ET MARCELLIANI MARTYRUM invitorium et alia omnia,⁶⁶⁷ ut in communi martyrum, præter lectiones proprias: *Sancti per fidem vicerunt*. Homelia: *Cum audieritis prælia* vel *Descendens Iesus*. **In missa** officium: *Salus autem iustorum*. Kyrie eleison Kapolna. Oratio prima propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola, ut supra. Graduale: *Anima nostra*. Alleluia: *Iusti epulentur*. Prosa: *O beata beatorum*. Evangelium: *Descendens Iesus*. Offertorium: *Mirabilis Deus*. Præfatio cottidiana. Communio: *Et si coram hominibus*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁶⁶⁸ *Virgam virtutis* per ordinem. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini in Domino*. Antiphona: *Certamen magnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto et de sancto, cui cras orare intendis, de omnibus sanctis et pro pace.

⁶⁶¹ V₃ ... Epistola: Reddet Deus mercedem.

⁶⁶² V₃ ... Sanctus de virginibus (*sic*)

⁶⁶³ V₂ antiphona

⁶⁶⁴ N₂ V₂ V₃ *omittunt*.

⁶⁶⁵ *Adi*.

⁶⁶⁶ V₃ *omittit* vel ... animæ

⁶⁶⁷ V₂ V₃ *omittunt*.

⁶⁶⁸ V₂ antiphona

GERVASII ET PROTASII MARTYRUM invitatorium aliaque omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Capitulum: *Reddet Deus*. Homelia: *Cum audieritis prælia*. **In missa:** *Loquetur Dominus*. Kyrie Kapolna. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola supra. Graduale: *Gloriosus Deus*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum*. Evangelium supra. Offertorium: *Lætamini in*. Communio: *Posuerunt mortalia*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem cum suffragiis consuetis.

ALBANI MARTYRIS invitatorium: *Regem martyrum Dominum*. Omnia, ut in communi de uno⁶⁶⁹ martyre. Lectiones propriæ. Homelia: *Si quis venit ad me*. Capitulum: *Nemo militans Deo*. Hymnus: *Martyr Dei*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona: *Hic vir despicens mundum*. Benedictus. Oratio propria, de dominica et alia consueta. Benedicamus Domino. **In missa** officium: *Iustus ut palma*. Kyrie Baxa. Oratio propria, de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola: *Nemo militans*. Graduale: *Iustus non conturbabitur*. Alleluia: *Posuisti Domine*. Prosa: *Spe mercedis*. Evangelium: *Si quis venit ad me*. Offertorium: *In virtute tua*. Præfatio cottidiana. Sanctus Iacet granum. Communio: *Magna est gloria eius*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁶⁷⁰ *Iucundus homo* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Gloria et honore vel Desiderium anima*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio, ut supra. Suffragia consueta perficiantur. Ante⁶⁷¹ *Omnes sancti* fit suffragium de sancto Paulino confessore et pontifice *Iste homo*.⁶⁷²

DE SANCTO PAULINO CONFESSORE ET PONTIFICE in matutinis omnia, ut in communi de confessore et pontifice, præter lectiones proprias. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus*. Homelia: *Homo quidam peregre*. Suffragium de dominica et alia consueta. **In missa** officium: *Statuit ei*. Kyrie de confessoribus. Gloria in excelsis, Et in terra. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola: *Ecce sacerdos*, ut supra. Graduale: *Inveni David*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Evangelium: *Homo quidam peregre*. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Communio: *Quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce sacerdos magnus* per ordinem una cum psalmis. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste confessor*.

⁶⁶⁹ V₂ V₃ omittunt.

⁶⁷⁰ V₂ antiphona

⁶⁷¹ V₂ Antiphona

⁶⁷² V₃ addit Item: Ex mandato domini reverendissimi Thomæ, cardinalis Strigoniensis constitutum est, de martyribus decem milia militum ecclesia (*coni., ed. ecclesiæ*) Strigoniensis semper servet officium loco suo, quod alias non fuit conservatum, et cetera. Item: In missa officium: Sapientiam sanctorum. Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Epistola, evangelium, ut in matutinis. Graduale: *Gloriosus Deus*. Alleluia: *Fulgebunt iusti*. Offertorium: *Lætamini in Domino*. Communio: (*coni., ed. Capitulum, abbreviatione cap.*) Et si coram hominibus.

Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Magnificat. Oratio propria cum suffragiis consuetis. Benedicamus Domino, ut supra, de confessoribus.

IN VIGILIA⁶⁷³ NATIVITATIS IOANNIS BAPTISTÆ invitorium, ut in psalterio, secundum adventum diei. Antiphonæ et psalmi feriales. Homelia: *Fuit in diebus Herodis regis*. Responsoria de dominica præcedenti secundum exigentiam diei. Laudes de psalterio. Capitulum: *In diebus illis factum est verbum Domini*. Hymnus similiter de feria. Oratio: *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut familiam* et de dominica sub una conclusione. Suffragium de sancto Petro et Paulo et alia perficiuntur. **In missa** officium: *Ne timeas Zacharia*. Kyrie feriale. Oratio propria, secunda de dominica, tertia pro pace vel pro rege vel pro pluvia vel contra paganos. Graduale: *Fuit homo*. Offertorium: *Gloria et honore*. Præfatio communis ferialiter. Sanctus feriale. Communio: *Magna est gloria*. Loco Ite missa est dicitur Benedicamus feriale.

IN DIE SANCTO **in primis vespere** antiphona: *Descendit angelus Domini*; ista una antiphona tantum. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Hæc dicit Dominus Deus audite insula*. Responsorium: *Tu puer propheta*. Hymnus: *Ut queant laxis*. Versiculus: *Fuit homo missus*. Antiphona: *Ingresso Zacharia templum Domini*. Magnificat. Oratio: *Deus qui præsentem diem* sola. Benedicamus Magnæ Deus.⁶⁷⁴ **In matutinis** invitorium: *Regem præcursoris*⁶⁷⁵ *Dominum venite adoremus*. Psalmus:⁶⁷⁶ *Venite*. Alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Elisabeth impletum est tempus pariendi*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *O nimis felix*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona: *Apertum est os Zacharia*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio, ut supra, sola. Alia suffragia perficiuntur in horis beatæ Virginis. **Ad horas** antiphonæ de laudibus. Responsoria de uno martyre. **In missa** agitur in albis. Officium: *De ventre matris meæ*. Kyrie eleison Magnæ Deus. Oratio sola. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Credo non dicitur.⁶⁷⁷ Præfatio cottidiana. Alia, ut in libro. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus duplicantur. Psalmi de uno martyre. Responsorium: *Inter natos mulierum*. Hymnus: *Ut queant laxis*. Versiculus: *Fuit homo missus* vel *Gloria et honore*. Antiphona: *Puer qui natus*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium fit tantum, cui crastina die orare intendis. **Item**: Ista antiphona, videlicet: *Puer qui natus*, suffragatur de sancto Ioanne una cum oratione per totam octavam ipsius. Antiphona Petri et Pauli. De istis sanctis martyribus, videlicet Ioanne et Paulo, poterit fieri suffragium tantum.

DE SANCTO IOANNE ET PAULO MARTYRIBUS **in primis vespere** antiphona: *Sanctum est verum*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Hi sunt viri misericordia*. Responso-

⁶⁷³ N₁ vigilia

⁶⁷⁴ V₃ addit Ad completorium prius canitur ad notam, ut ibi: (notandum)

⁶⁷⁵ Coni. Edd. præcursorem

⁶⁷⁶ N₂ V₂ V₃ antiphona

⁶⁷⁷ V₃ addit nisi venerit die dominico, tunc dicitur, et cetera.

um: *Beati martyres Christi*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini in Domino*. Antiphona: *Isti sunt duæ*⁶⁷⁸ *olivæ*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de martyribus. **In matutinis** invitorium: *Regem martyrum Dominum*.⁶⁷⁹ Antiphonæ, psalmi, versiculi, responsoria ad duos nocturnos dicuntur de martyribus. Lectiones propriæ. Homelia: *Cum audieritis*, in missa autem dicitur evangelium *Attendite a fermento*. Responsoria: *Isti sunt duo viri*, *Isti sunt duæ*⁶⁸⁰ *olivæ*, *Beati martyres Christi*. Laudes: *Paulus et Ioannes* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Rex gloriose martyrum*. Versiculus: *Iustorum animæ*. Antiphona: *Isti sunt sancti qui pro Dei amore*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de dominica, de sancto Ioanne, antiphona: *Apertum est os Zachariae*, de sancto Petro et Paulo et alia consueta perficiantur. **In missa** officium: *Multæ tribulationes iustorum*. Kyrie Kapolna. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de sancto Ioanne Baptista. Epistola: *Hi sunt viri*. Graduale: *Ecce quam bonum*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas* vel *Isti sunt duæ*⁶⁸¹ *olivæ*. Prosa: *O beata beatorum martyrum*. Evangelium: *Attendite a fermento*. Offertorium: *Gloriabuntur*. Præfatio cottidiana. Sanctus Galbiro. Communio: *Et si coram hominibus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Isti sunt duæ*⁶⁸² *olivæ*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini in*. Antiphona: *Hæc est vera fraternitas*. Magnificat. Oratio supra. Suffragium de dominica, de sancto Ioanne Baptista et alia consueta.

DE SANCTO LADISLAO REGE⁶⁸³ in virido agitur. **In primis vesperis** antiphona: *Fons æternæ pietatis*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dedit Dominus confessionem*. Responsorium: *Salve rex benigne*. Hymnus: *Regis regum*. Versiculus: *Ora pro nobis beate rex Ladislæ*. Antiphona:⁶⁸⁴ *Confessor Domini*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **Completorium** alias consuetum. **In matutinis** invitorium: *Confessorum*⁶⁸⁵ *regem*. Alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Nemo accendit lucernam*. Laudes propriæ. Hymnus: *Hungarorum gens*. Versiculus de uno confessore. Oratio propria. Suffragium de sancto Ioanne tantum, alia suffragia perficiuntur in horis beatæ Virginis. Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria cum oratione sancti Ioannis Baptistæ sub una conclusione. Epistola: *Dedit Dominus confessionem*. Graduale: *Domine prævenisti*. Alleluia proprium.⁶⁸⁶ Prosa propria. Evangelium: *Nemo accendit lucernam*. Credo non dicitur.

⁶⁷⁸ N₁ duo

⁶⁷⁹ N₁ addit et cetera.

⁶⁸⁰ N₁ duo

⁶⁸¹ V₃ duo

⁶⁸² N₁ duo

⁶⁸³ N₁ addit et cetera.

⁶⁸⁴ V₂ V₃ antiphonæ

⁶⁸⁵ Coni. Edd. Confessorem

⁶⁸⁶ N₁ propria

Præfatio communis. Offertorium: *Veritas mea*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi de confessoribus. Capitulum supra. Responsorium: *Surge gaude*. Hymnus: *Regis regum*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *O sancte rex Ladislæ*. Magnificat. Oratio sola. Suffragium de sancto Ioanne et alia consueta perficiuntur in horis beatæ Virginis.

IN VIGILIA PETRI ET PAULI APOSTOLORUM invitatorium, ut in psalterio illius feriæ. Nocturnus similiter una cum antiphonis et versiculo. Homelia: *Dixit Iesus Simoni Petro*. Responsorium de præcedenti dominica. Laudes de psalterio. Capitulum: *Petrus et Ioannes ascendebant*. Hymnus ibidem. Antiphona similiter illius feriæ de psalterio. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Præsta quasumus omnipotens Deus ut nullis nos*.⁶⁸⁷ Alia de sancto Leone, de dominica, si est, sub una conclusione. Suffragium de sancto Ioanne Baptista, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **Missa** propria, ut in libro sunt scripta. Collectæ in missa: prima diei, secunda de sancto Ioanne Baptista, tertia sancti⁶⁸⁸ Leonis papæ. Epistola et evangelium supra in matutinis, ferialiter canendo. Sanctus ferialiter. Præfatio communis.⁶⁸⁹

IN DIE SANCTO **in primis vesperis** antiphonæ propriæ: *In plateis ponebantur infirmi* cum sequentibus. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Misit Herodes*.⁶⁹⁰ Responsorium:⁶⁹¹ *Cornelius centurio*. Hymnus: *Aurea luce usque finem*. Versiculus: *Tu es Petrus*. Antiphona: *O princeps apostolorum pie pastor*. Magnificat. Oratio: *Deus qui hodiernam diem* sola. Benedicamus Domino de apostolis. **Completerium** alias consuetum. **In matutinis** omnia, ut in libro, de historia cum antiphonis, psalmis, versiculis, lectionibus propriis. Homelia: *Venit Iesus in partes Cæsareæ Philippi*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Iam bone pastor usque finem*.⁶⁹² Versiculus: *Annuntiaverunt opera Dei*. Antiphona: *Quem dicunt homines esse filium hominis*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de sancto Ioanne Baptista: *Apertum est os Zachariæ*, non plus.⁶⁹³ Benedicamus, ut supra. **In missa** introitus: *Nunc scio vere*. Kyrie de apostolis. Oratio propria et de sancto Ioanne. Epistola, ut supra, et evangelium, in matutinis. Alia, ut in libro scripta sunt. Præfatio de apostolis. Sanctus angelicum.⁶⁹⁴ **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus: *Petre amas me*. Psalmi: *Dixit Dominus, Laudate pueri Dominum, Credidi, In convertendo, Domine probasti*. Capitulum supra. Re-

⁶⁸⁷ V₃ addit secunda de dominica, tertia de beata Virgine, quarta de sancto Ioanne Baptista, quinta de sancto Leone, de sancto Adalberto.

⁶⁸⁸ V₃ sanctæ (sic)

⁶⁸⁹ N₁ addit et cetera.

⁶⁹⁰ N₁ addit et cetera.

⁶⁹¹ V₂ V₃ Versiculus (abbreviatio V.)

⁶⁹² V₃ addit Doctor egregie, Iam bone, (coni., ed. olim binæ) Sit Trinitati, et cetera.

⁶⁹³ V₃ omittit Suffragium ... plus, addit autem pro eo Alia suffragia dicuntur in horis beatæ Virginis.

⁶⁹⁴ N₁ addit et cetera.

sponsorium: *Petre amas me*. Hymnus: *Aurea luce*, « Iam bone pastor, Sit Trinitati ». Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Quodcumque ligaveris*. Magnificat. Oratio, ut supra, de Cathedra ipsius, videlicet: *Deus qui beato Petro apostolo tuo collatis clavibus*.

DE SANCTO PAULO statim incipitur responsorium *Magnus sanctus Paulus*. Hymnus: *Doctor egregie*, « Sit Trinitati ». Versiculus: *Ora pro nobis beate Paule apostole*. Antiphona: *O gloriosum lumen*. Magnificat. Oratio: *Deus qui multitudinem gentium*, et cetera, « ut cuius natalitia colimus » sola. Benedicamus de apostolis, ut supra. **In matutinis** invitatorium: *Regem apostolorum Dominum venite adoremus*. Antiphona: *Qui operatus est Petro* cum sequentibus antiphonis, psalmis, versiculis, responsoriis propriis. Lectiones similiter propriæ. Homelia: *Respondens Simon Petrus dixit ad Iesum ecce nos reliquimus*. Laudes propriæ. Capitulum: *Notum vobis facio*. Hymnus: *Doctor egregie*, « Sit Trinitati ». Versiculus: *Annuntiaverunt*. Antiphona: *Vos qui secuti*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria, videlicet: *Deus qui multitudinem*, ut supra. Suffragium: *Quem dicunt homines*. Versiculus: *Tu es Petrus*. Oratio: *Deus qui beato Petro*, ut in Cathedra. De sancto Ioanne: *Apertum est os Zachariae*; de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace.⁶⁹⁵ **In missa** officium: *Scio cui credidi et*. Kyrie de apostolis. Oratio propria et de sancto Petro, videlicet: *Deus qui beato Petro*, et de sancto Ioanne sub una conclusione, non plus. Epistola: *Notum vobis facio*. Graduale: *Qui operatus est*. Alleluia proprium. Prosa: *Petre summe Christi pastor*. Evangelium: *Respondens Simon*, ut supra. Credo dicitur. Præfatio de apostolis. Offertorium: *In omnem terram*. Communio: *Amen dico vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ de communi apostolorum, videlicet: *Iuravit Dominus* per ordinem. Capitulum: *Iam non estis hospites*. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Gloriosi principes*. Oratio: *Deus qui hodiernam diem*. Suffragium de dominica, de sancto Ioanne. Antiphona: *Pro eo quod non credidisti*. Versiculus:⁶⁹⁶ *Fuit homo missus*. Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus da cordibus nostris*, ut in octava, non plus, alia enim suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **Nota**, quod de sancto Ioanne Baptista in octava solum dicitur cum suffragio propter vigiliam Visitationis Mariæ in matutinis, videlicet antiphona ista: *Et factum est in die octavo*. Versiculus: *Fuit homo*. Oratio, ut supra, et hæc de modo et consuetudine ecclesiæ Strigoniensis. **Item: Notabis ulterius**, quod in aliis ecclesiis modo alio utuntur in octava sancti Ioannis Baptistæ, quam in hac ecclesia Strigoniensi.⁶⁹⁷ **Item:** Tribus modis poteris orare in octava sancti Ioannis Baptistæ, si vis, et semper bene. Primo enim poteris orare de octava sancti Ioannis per totum, et homelia vigiliæ Visitationis Mariæ legatur⁶⁹⁸ post homeliam sancti Ioannis sub conclusione una ultimi responsorii. Oratio autem vigiliæ

⁶⁹⁵ V₃ *omittit* De sancto Ioanne ... pace, *addit autem pro eo* Alia suffragia fiant in horis beatæ Virginis.

⁶⁹⁶ V₃ *Versus*

⁶⁹⁷ V₃ *Serigoniensi*

⁶⁹⁸ N₁ *leg atur*

legatur in omnibus horis. Secundo modo poteris orare vigiliam Visitationis Mariæ, ut habetur in libro, per ordinem, et octava sancti Ioannis vadat per suffragium, uti supra scriptum est. Tertio modo poteris orare, ut octava sancti Ioannis servetur per totum, vigilia autem Visitationis Mariæ legatur cum tribus antiphonis, videlicet: *Benedicta tu, Sicut myrrha, Ante thorum*, et psalmis: *Domine Dominus noster, Cæli enarrant, Domini est terra*, sicut cottidie solemus. Post hoc legatur homelia vigiliæ loco parvarum trium lectionum cum responsoriis, antiphonis, versiculis propriis, capitulo et oratione propria, et hoc loco beatæ Virginis horæ perficiuntur cottidianæ. Sic utitur ecclesia cathedralis Vacienensis, ut scripsi,⁶⁹⁹ tertio modo.⁷⁰⁰

IN VIGILIA VISITATIONIS GLORIOSISSIMÆ VIRGINIS MARIE invitatorium: *Regem Virginis Mariæ filium venite adoremus*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Psalmi feriales cum suis antiphonis. Versiculus: *Specie tua*. Homelia: *Cum esset desponsata Mater Iesu*. Responsoria: *O decus virginitatis, Cæli regina, Salve nobilis*. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes: *Sub tuam protectionem* sola. Antiphona: *Miserere mei Deus*. Psalmi feriales. Capitulum: *Signum magnum*. Hymnus: *Quem terra pontus*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Ioseph fili David*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Tuæ sanctificationis arcæ*. Suffragium de dominica, de sancto Ioanne Baptista: *Et factum est in die octavo*. Versiculus: *Fuit homo*. Oratio: *Omnipotens sempiternæ Deus da cordibus nostris*. De sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus feriale. **Ad primam** antiphona:⁷⁰¹ *Sub tuam protectionem*. Capitulum: *En ipse stat*. Responsorium: *Christe Fili Dei vivi, Qui natus es*. Versiculus: *Audi filia*. Oratio: *Tuæ sanctificationis*, ut supra. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti*. **Ad tertiam** antiphona: *Sancta Dei Genitrix*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Signum magnum*. Responsorium: *Specie tua*. Versiculus: *Diffusa est gratia*. Oratio: *Tuæ sanctificationis arcæ*. Alia, ut supra, in matutinis. **Ad sextam** antiphona: *Glorificamus te*.⁷⁰² Psalmi: *Defecit in salutare*. Capitulum: *Et peperit filium masculum*. Responsorium: *Diffusa est*. Versiculus: *Adiuuabit eam*. Orationes, ut supra. **Ad nonam** antiphona: *In prole Mater in partu*. Psalmi: *Mirabilia*. Capitulum: *Et raptus est filius*. Responsorium: *Adiuuabit eam*. Versiculus: *Audi filia*. Orationes, ut supra. **In missa** nigro⁷⁰³ colore utimur. Officium: *Rorate cæli*. Kyrie feriale. Oratio diei, secunda de sancto Ioanne Baptista, tertia de sancto Petro et Paulo, videlicet: *Deus qui hodiernam diem*, non plus. Epistola: *Signum magnum*. Graduale: *Benedicta et venerabilis*, versus: *Virgo Dei*. Alleluia non dicitur, sed quando venerit die dominico, tunc dicitur Alleluia, vide-

⁶⁹⁹ V₃ scripsi (*litteris s et c commutatis*)

⁷⁰⁰ N₁ addit et cetera.

⁷⁰¹ V₃ addit Conclusio hymnorum ad omnes horas: « Maria Mater gratiæ ».

⁷⁰² V₃ ... antiphona: In odorem unguentorum.

⁷⁰³ V₃ feriali

licet illud: *Prophetae sancti*, ut in Adventu. Evangelium: *Cum esset desponsata*. Præfatio⁷⁰⁴ ferialiter. Communio: *Beata viscera Mariæ Virginis*.

IN DIE SANCTO **in primis vespere** antiphonæ: *Exsurgens autem Maria* cum sequentibus antiphonis. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Signum magnum*, ut in vigilia.⁷⁰⁵ Responsorium: *Magnificat anima mea*. Hymnus: *Adsunt festa iubilæa*. Versiculus: *Fecit mihi magna Dominus alleluia*. Antiphona: *O quanta vis amoris*. Magnificat. Oratio: *Tuæ sanctificationis arcæ*, ut supra, in vigilia.⁷⁰⁶ Benedicamus Magnæ Deus. **Item:**⁷⁰⁷ Quidam dicunt capitulum istud: *Ecce iste venit saliens*, et orationem *Deus qui nos præsentem festivitatem in Iesu Christi*,⁷⁰⁸ et semper bene. **In completorio** antiphona: *Cum iucunditate visitationem sanctæ Mariæ celebremus*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *O Christi Mater fulgida*. Capitulum: *En ipse stat*. Versiculus: *Benedictus*⁷⁰⁹ *qui venit alleluia*. Antiphona: *Gaude Maria*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus qui nobis tribuis*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino, ut ibi, « alleluia »: (notandum) **In matutinis** invitorium: *In honore Mariæ Virginis Elisabeth visitantis adoremus Dominum alleluia*. Antiphonæ, responsoria, versiculi⁷¹⁰ omnia, ut in libro. Lectiones propriæ. Versiculi cum « alleluia ». Homelia: *Exsurgens Maria abiit in montana*. Te Deum laudamus dicitur. Laudes propriæ: *In Mariæ Virginis utero* cum sequentibus. Capitulum: *Ecce iste venit*. Hymnus: *En miranda prodigia*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Benedictus Dominus Deus Israel*. Psalmus: ipsum. Oratio: *Deus qui nos præsentem festivitatem*, « Per eundem ». **Nota, ad horas** diei dicitur hymnus *En miranda* per totum, et non *Iam lucis*, et hoc solum in die, similiter ad tertiam, sextam, nonam. **Ad primam**⁷¹¹ hymnus: *En miranda*. Antiphona: *In Mariæ Virginis*. Psalmi: *Deus in nomine*, *Confitemini* solum in die, *Beati immaculati*, *Retribue*, *Quicumque vult*, *Laudate Dominum omnes gentes*. Capitulum: *Surge propera amica mea*. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei* cum « alleluia », *Qui natus es*, *Gloria Patri*. Versiculus: *Benedictus qui venit alleluia*. Oratio, ut in completorio. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt*. **Ad tertiam** hymnus: *En miranda*, ut supra, per totum. Antiphona: *Iubilet Deo*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Ecce iste venit*. Responsorium: *Specie tua* cum « alleluia ». Versiculus: *Diffusa est gratia*. Oratio, ut supra. **Ad sextam** hymnus: *En miranda*. Antiphona: *Fecit Dominus potentiam*. Psalmi: *Defecit in salutare*. Capitulum: *Vox turturis audita est*. Responsorium: *Diffusa est gratia*. Versiculus: *Adiuuabit eam*. Oratio, ut supra. **Ad nonam** hymnus: *En miranda*, ut supra, per totum. Antiphona: *Esurientes implevit*.

⁷⁰⁴ N₁ omittit.

⁷⁰⁵ V₃ ... Capitulum: *Ecce iste venit saliens in montibus*.

⁷⁰⁶ V₃ ... Oratio: *Deus qui nos præsentem festivitatem*.

⁷⁰⁷ V₃ *prosequuntur inaccurate non delevit, licet textum iam prius his accommodasset*.

⁷⁰⁸ N₁ addit et cetera.

⁷⁰⁹ V₃ Benedictum

⁷¹⁰ V₂ V₃ versus

⁷¹¹ N₁ prima

Psalmi: *Mirabilia*. Capitulum: *Surge propera*, ut in capitulari. Responsorium: *Adiuuabit eam*, « alleluia », versus: *Audi filia*. Versiculus: *Benedictus qui venit*. Oratio, ut supra. **In missa** introitus: *Gaudeamus omnes*, « de cuius visitatione », psalmus: *Eructavit*. Kyrie de beata Virgine cottidianum. Oratio sola, si placet, vel cum oratione sanctorum martyrum Processi et Martiniani eodem die sub una conclusione.⁷¹² Epistola: *Ecce iste venit saliens*. Graduale: *Audi filia*. Alleluia: *Ave stillans*⁷¹³ melle. Prosa: *Ave Verbi Dei Patrens*. Evangelium: *Exsurgens Maria*. Credo dicitur per totam octavam. Offertorium: *Ave Maria*. Præfatio: *Et te in Visitatione*. Sanctus. Communio: *Diffusa est gratia* cum « alleluia » vel *Beata viscera*, et melius. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi consueti. Capitulum:⁷¹⁴ *Ego mater pulchræ dilectionis* per totam octavam. In vesperis responsum: *O præclara*. Hymnus, ut supra. Versiculus: *Fecit mihi magna*. Antiphona: *Magnificet Dominum totum genus*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio: *Deus qui nos præsentem festiuitatem*, non plus. **Item:** Alia oratio *Deus qui in Visitatione lætabunda Virginis Mariæ* dicitur per totam octavam in vesperis solum. **Completorium**, ut supra.

IN SECUNDO DIE inuitorium: *Quem virginalis uterus*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Alia omnia, ut supra, in die. Lectiones sancti Augustini, videlicet: *Quid nos tantilli quid actione pusilli*. Laudes et homelia, ut supra, in die. **Ad primam** antiphona et ad alias horas de laudibus. Hymnus: *Iam lucis*. Conclusio per totam octavam: « Salutatur Mater Domini laudemus et nos Dominum ». **Item:**

DIEBUS FERIALIBUS chorabunt duo iuvenes in cappis per totam octavam. **Item:** Inter octavas Visitationis Mariæ in dominica **in missa** dicitur *Asperges me*, ut supra, in die. Responsorium in processione canitur *O præclara* in loco destinato. Versiculus et oratio, ut in die, similiter in choro. **Nota**, quando inter octavas istas dominicam servauerimus aut ferialiter imposuerimus, tunc duas primas perlegimus, et duo completoria, sed si festum servauerimus, tunc primam unam et unum completorium legimus, scilicet de octava. **Item: Ad completorium** semper dicitur antiphona *Cum incunditate*, ut supra.

IN OCTAVA PETRI ET PAULI APOSTOLORUM non dicitur solum suffragium, sed dicitur **vespera**, ut sequitur. Octava Petri et Pauli apostolorum in organo, et duplicantur antiphonæ.⁷¹⁵ Plebanus unus præbendarius in superpellicio.⁷¹⁶ Antiphonæ: *Iuravit Dominus*. Psalmi: *Dixit Dominus*. Capitulum: *Hi sunt viri misericordia*, require in die Ioannis et Pauli martyrum. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus: *Exsultet cælum laudibus*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Gloriosi principes*. Oratio: *Deus cuius*

⁷¹² V₃ *omittit* vel ... conclusione

⁷¹³ V₃ *stillas*

⁷¹⁴ V₃ *addit* Hodie in vesperis capitulum: *Ecce iste venit saliens*, sed alias (*coni., ed. alios*)

⁷¹⁵ V₃ antiphona

⁷¹⁶ V₁ V₂ L V₃ *suppellicio*

dextera beatum. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** invitatorium: *Regem apostolorum Dominum venite adoremus*. Alia omnia de communi apostolorum præter lectiones proprias. Homelia: *Iussit Iesus discipulos suos ascendere in naviculam*. Capitulum supra. Antiphona ad Benedictus: *Petrus apostolus et Paulus*. Oratio: *Deus cuius dexteram*, ut in vesperis. Suffragium de dominica, si est, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **Nota hic**, de octava beatæ Virginis legitur cum tribus lectionibus. Prima una, scilicet de octava. **Item:** Hymnus ad parvas horas: *En miranda* usque finem, sed tertias, sextas, nonas semper duas, completorium unum, scilicet de octava. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum*. Kyrie Cunctipotens propter⁷¹⁷ octavas Visitationis Mariæ.⁷¹⁸ Oratio propria, secunda de dominica, si est, et de octava beatæ Virginis. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Iustorum anima*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa propria, ut supra. Offertorium: *Exsultabunt sancti*. Credo dicitur. Præfatio de apostolis. Sanctus Iacet granum.⁷¹⁹ Communio: *Iustorum anima*. **Item: Secundas vespere**⁷²⁰ de sancto Petro et Paulo perficiuntur per præbendarium, per chorum⁷²¹ autem in secundis vesperis sollempnizatur de octava beatæ Virginis, videlicet: *In Mariæ Virginis utero*, ut supra, in die.

OCTAVA VISITATIONIS BEATÆ MARIE VIRGINIS **in primis vesperis** antiphonæ: *In Mariæ Virginis*⁷²² per ordinem, ut supra. Capitulum, ut supra. Responsorium: *O præclara*. Hymnus, versiculus, antiphona ad Magnificat, ut supra, in die. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **In matutinis:** *In honore Mariæ Virginis*, ut supra, per ordinem. Lectiones de bulla. Homelia supra. Laudes similiter. Antiphona ad Benedictus supra. Oratio: *Deus qui nos præsentem*. Suffragium de dominica et alia consueta perficiuntur ordine suo.⁷²³ **In missa** supra, in die sancto, per ordinem. Prosa: *Decet huius*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Responsorium: *Suscepit Israel*. Alia supra. Suffragium de dominica et alia consueta perficiuntur, et ante *Omnes sancti* fit suffragium, cui crastina die orare intendis.

DE SANCTIS SEPTEM FRATRIBUS omnia de communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Reddet Deus*. Homelia: *Descendens Iesus de monte*.⁷²⁴ **In missa** officium: *Laudate pueri* per ordinem. Prosa: *O beata beatorum*. Alia, ut in libro. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium:

⁷¹⁷ V₂ L perper

⁷¹⁸ V₃ ... Kyrie de martyribus, Cunctipotens.

⁷¹⁹ V₃ ... Sanctus sollempne.

⁷²⁰ Edd. omnes sic habent, malim ... Item: Secundæ vesperæ

⁷²¹ Coni. N₁ chorarium (abbreviatio chorar.) N₂ V₂ V₃ choratorem (abbreviatio chorat.)

⁷²² N₁ addit et cetera.

⁷²³ N₁ addit et cetera.

⁷²⁴ V₃ addit vel: Cum audieritis

Sancti mei. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona: *Certamen magnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta.

PROCESSI ET MARTINIANI invitorium: *Regem martyrum*.⁷²⁵ Omnia de communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustorum animæ*. Homelia: *Cum audieritis*. Alia, ut ibi, per totum. Suffragia consueta perficiantur. **In missa** officium: *Indicant sancti gentes* per totum, ut in libro. **In secundis vespis**: *Virgam virtutis* per totum.

KYLIANI ET SOCIORUM EIUS **in matutinis** omnia de communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Iusti autem*. Homelia: *Cum audieritis*. **In missa** officium: *Salus autem iustorum*. Kyrie eleison Kapolna. Graduale: *Clamaverunt iusti*. Alleluia: *Fulgebunt iusti*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Mirabilis Deus*. Communio: *Ego vos elegi*. **In secundis vespis**: *Virgam virtutis* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona: *Certamen magnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta, de dominica et alia.

DE SANCTA MARGARETA VIRGINE ET MARTYRE **in primis vespis** chorabunt pueri quattuor in cappis. Antiphona: *O Margareta calorum virgo*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Domine Deus meus*. Responsorium: *Quadam die*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua et*. Antiphona: *Magnificemus Dominum*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino Cunctipotens. **In matutinis** invitorium: *Auctorem vitæ Christum laudare*.⁷²⁶ Alia omnia de historia sua, ut in libro signata sunt. Responsorium plura de communi virginum. Lectiones propriæ. Homelia: *Simile est regnum calorum thesauro abscondito*. Laudes de communi: *Ecce prudens virgo*. Capitulum supra. Hymnus: *Iesu corona*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Simile est regnum calorum* et cetera, de communi. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Alia suffragia complentur in horis beatæ Mariæ Virginis. **In missa** officium: *Loquebar vel Gaudeamus* indifferenter. Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Graduale: *Dilexisti iustitiam*. Alleluia versus: *O laudanda Christi*. Prosa propria. Epistola et evangelium, ut in matutinis. Offertorium: *Offerentur regi*. Præfatio cottidiana. Credo non dicitur. Sanctus de virginibus.⁷²⁷ Communio: *Simile est regnum calorum homini negotiatori*. **In secundis vespis** antiphonæ de laudibus: *Ecce prudens virgo* per ordinem. Psalmi de virginibus. Responsorium: *Virgo veneranda*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Olibrius transibat*. Magnificat. Oratio sola, si cras feria tenetur, si autem non, tunc suffragium unum, cui crastina die orare intendis, tantum. Alia suffragia perficiuntur in horis beatæ Virginis. Benedicamus Cunctipotens.

DIVISIO APOSTOLORUM. **In primis vespis** antiphonæ: *Excelsus* per ordinem. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Iam non estis*. Responsorium: *Ite in orbem*. Hymnus:

⁷²⁵ N₁ addit et cetera.

⁷²⁶ N₁ addit et cetera.

⁷²⁷ V₃ ... Sanctus sollemne.

Exsultet cælum. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Euntes in mundum*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Domino de apostolis. **In matutinis** omnia de communi apostolorum. Lectiones propriæ, si habes, alias de communi. Homelia: *Ecce ego mitto vos*. Oratio propria. Suffragia consueta dicuntur.⁷²⁸ **In missa** officium: *Mibi autem*. Kyrie de apostolis. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine.⁷²⁹ Epistola: *Iam non estis*. Graduale: *Nimis honorati*. Alleluia: *Non vos me elegistis*. Prosa: *Cæli enarrant*. Evangelium: *In illo tempore dixit Iesus discipulis suis euntes in mundum* usque ad⁷³⁰ finem, require in die Ascensionis. Credo dicitur. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Sanctus Iacet granum.⁷³¹ Communio: *Vos qui secuti estis me*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁷³² *Iuravit Dominus* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus: *Exsultet cælum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Illi autem profecti*, require in dominica inter octavas Ascensionis Domini. Magnificat. Oratio propria.⁷³³ Suffragium de dominica, hic iam de sancto Petro et Paulo nihil dicitur, sed⁷³⁴ de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace.⁷³⁵

ANDREÆ ET BENEDICTI **in primis vesperis** antiphona: *Sanctum est verum lumen*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Sancti per fidem*. Responsorium: *Vir sacratus* vel *Innocens vir*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Latamini*. Antiphona: *Sanctissimi viri Andreas et Benedictus*. Magnificat. Oratio propria sola. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** invitorium: *Venite adoremus Christum regem invictum qui martyres suos coronavit Andream et Benedictum*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Alia omnia, ut in historia ipsorum. Lectiones propriæ. Homelia: *Descendens Iesus de monte*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Rex gloriose martyrum*. Versiculus: *Iustorum anima*. Antiphona: *O inauditum genus confessionis*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta perficiantur.⁷³⁶ **In missa** officium: *Iusti epulentur*. Kyrie eleison Kapolna. Graduale: *Vindica Domine*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum*. Epistola⁷³⁷ et evangelium, ut supra, in matutinis. Offertorium: *Anima nostra*. Præfatio cottidiana. Sanctus. Communio: *Dico autem vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Capitulum supra. Responsorium: *Innocens vir Benedictus*. Hymnus:

⁷²⁸ V₃ addit in horis beatæ Virginis.

⁷²⁹ V₃ omittit de dominica ... Virgine

⁷³⁰ V₃ omittit.

⁷³¹ V₃ ... Sanctus sollempne.

⁷³² N₁ omittit.

⁷³³ V₃ addit *Ista non deleantur, videlicet (videtur annotatio marginalis ad typographum instruendum false inserta)*

⁷³⁴ V₃ omittit hic ... sed

⁷³⁵ V₃ addit perficiant in horis beatæ Virginis.

⁷³⁶ V₃ omittit Suffragium ... perficiantur, addit autem pro eo Suffragia dicuntur in horis beatæ Virginis.

⁷³⁷ V₃ omittit.

Sanctorum meritis. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona: *In basilica beati Emmerammi*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta.

DE SANCTO ALEXIO CONFESSORE **in matutinis** omnia, ut in communi unius simplicis confessoris, præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustus cor suum*. Evangelium: *Sint lumbi vestri*. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie de confessoribus. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Domine prævenisti*. Alleluia: *Amavit hunc sanctum*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Posuisti Domine*. Sanctus de confessoribus. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Ecce confessor magnus* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Sint lumbi vestri*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Similabo eum viro sapienti*. Magnificat. Oratio propria et suffragia alias consueta perficiantur.

PRAXEDIS VIRGINIS **in matutinis** omnia de communi virginum præter lectiones proprias. Capitulum: *Qui gloriatur*. Evangelium: *Simile est regnum cælorum decem virginibus*. Alia, ut ibi, cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Dilexisti iustitiam*. Kyrie de virginibus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Dilexisti iustitiam*. Alleluia: *Egregia sponsa*. Prosa: *Virginis venerandæ* vel *Exsultent filia*. Offertorium: *Offerentur*. Communio: *Quinque prudentes*. **In secundis vespere** antiphonæ: *Ecce⁷³⁸ prudens virgo*. Psalmi consueti. Capitulum supra. Responsorium: *Specie tua*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Simile est regnum cælorum*. Magnificat. Suffragia perficiantur.

DE SANCTA MARIA MAGDALENA **in primis vespere** antiphona: *Dum Redemptoris nostri*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Mulierem fortem quis inveniet*. Responsorium: *Accessit ad pedes Iesu*. Hymnus: *Lauda mater Ecclesia*. Versiculus: *Dimissa sunt ei*. Antiphona: *Fidelis sermo*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** invitorium: *Ploremus coram Domino*. Alia omnia de historia sua, lectionesque propriæ. Homelia: *Rogabat Iesum quidam pharisæus*, require in Quadragesima, post dominicam Iudica, feria quinta. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Ægra currit ad medicum*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *In lectulo meo*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Alia suffragia perficiuntur⁷³⁹ in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Me expectaverunt peccatores* vel *Gaudeamus omnes*, « de cuius festivitate ». Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Graduale: *Specie tua* vel *Diffusa est gratia*. Alleluia proprium. Prosa propria. Epistola et evangelium supra. Credo dicitur. Offertorium: *Filia regum*. Præfatio cottidiana. Communio: *Diffusa est*. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus. Capitulum supra. Responsorium: *Conversa Maria*. Hymnus supra. Versiculus: *Dimissa*

⁷³⁸ N₁ -ce (sed spatio duabus litteris congruenti relicto)

⁷³⁹ N₂ V₂ V₃ perficiantur

sunt vel *Specie tua*. Antiphona: *In diebus illis mulier quæ⁷⁴⁰ erat*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium fit, cui crastina die orare intendis, tantum.

APOLLINARIS MARTYRIS omnia de communi unius martyris. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Homelia: *Nihil opertum*. Lectiones propriæ. **In missa** officium: *Sacerdotes Dei benedicite*. Kyrie eleison Baxa. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Inveni David*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Veritas mea*. Communio: *Semel iuravi in sancto*.

IN VIGILIA SANCTI IACOBI APOSTOLI invitatorium, antiphonæ, psalmi, versiculus feriales. Homelia: *Hæc mando vobis*. Responsoria de dominica præcedenti secundum exigentiam diei. Laudes feriales. Capitulum: *Benedictus Dominus et Pater*. Antiphona ad Benedictus de psalterio illius diei. Oratio propria, de sancta Christina et de dominica sub una conclusione. Suffragium de sancto Petro et Paulo et alia consueta perficiantur. **In missa** introitus: *Ego autem sicut oliva*. Kyrie eleison feriale. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de sancta Christina. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Iustus ut palma*. Alleluia non dicitur. Offertorium: *Gloria et honore*. Præfatio cottidiana ferialiter. Sanctus feriale. Communio: *Magna est gloria eius*.

IN DIE SANCTO **in primis vesperis** antiphonæ: *Excelsus* per ordinem. Capitulum: *Iam non estis*. Responsorium: *Hoc est præceptum*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Ecce ego mitto vos*. Magnificat. Benedicamus de apostolis. Oratio propria et de sancto Christophero sub una conclusione. **In matutinis** omnia de communi apostolorum præter lectiones proprias. Capitulum supra. Homelia: *Accessit ad Iesum mater filiorum*. Laudes similiter de communi, alia per totum, ut ibi. Oratio propria et de sancto Christophero. Alia suffragia: de dominica et alia consueta perficiuntur in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Mihi autem*. Kyrie eleison de apostolis. Oratio propria et⁷⁴¹ de sancto Christophero, non plus. Epistola supra. Graduale: *Nimis honorati*. Alleluia: *Non vos me*. Prosa propria. *Gaude Christi sponsa*. Evangelium: *Accessit ad Iesum mater filiorum*. Credo dicitur. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Sanctus angelicum vel Iacet granum. Communio: *Vos qui secuti*. Ite missa est canitur super primum Kyrie eleison. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Alia, ut in communi. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo et alia consueta.

SANCTÆ ANNÆ, MATRIS MARIE **in primis vesperis** antiphona: *Cæleste beneficium*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Mulierem fortem*. Responsorium: *Firma fide*. Hymnus: *Luce huius*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Ave gemma claritatis*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** omnia de historia sua. Lectio-

⁷⁴⁰ V₃ qui

⁷⁴¹ V₃ omittit.

nes propriae. Laudes propriae. Homelia: *Simile est regnum calorum thesauro abscondito*.⁷⁴² Hymnus: *Annam sic exiisse*. Antiphona: *De mutua visione*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria sola. Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Gaudeamus*, « in honore Annæ matris Mariæ de cuius festivitate » vel *Dilexisti iustitiam*. Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Epistola: *Mulierem fortem*. Graduale: *Adiuvabit eam*. Alleluia: *Diffusa est gratia*. Prosa propria. Evangelium: *Simile est regnum calorum thesauro*. Credo non dicitur. Offertorium: *Filia regum*. Præfatio cotidiana. Sanctus sollemne. Communio: *Dilexisti iustitiam*. **In secundis vesperis** antiphonæ⁷⁴³ de laudibus. Psalmi de virginibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Preces tuæ acceptæ sunt*. Hymnus: *Lucis huius*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Felix Anna quaedam matrona*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui crastina die orare intendis, solum. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. Benedicamus Cunctipotens.

DE SANCTIS SEPTEM DORMIENTIBUS **in matutinis** omnia de communi martyrum. Capitulum: *Sancti per fidem*. Homelia: *Cum audieritis*. Lectiones propriae.⁷⁴⁴ **In missa** officium: *Salus autem iustorum*. Kyrie eleison Kapolna. Oratio propria, secunda de⁷⁴⁵ beata Virgine, tertia pro pluvia, si necesse est, vel contra paganos.⁷⁴⁶ Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Anima nostra*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Anima nostra*. Communio: *Dico autem vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per totum. Suffragia consueta perficiuntur hic ibidem.

PANTALEONIS MARTYRIS **in**⁷⁴⁷ **matutinis** omnia de communi unius martyris. Capitulum: *Nemo militans*. Homelia: *Si quis venit ad me*.⁷⁴⁸ **In missa** officium: *In virtute tua*. Kyrie Baxa.⁷⁴⁹ Graduale: *Beatus vir*. Alleluia: *Posuisti*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *In virtute tua*. Communio: *Magna est gloria*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* cum sequentibus, et perficiuntur una cum suffragiis consuetis.

DEPOSITIO SANCTI LADISLAI REGIS **in primis vesperis** omnia, ut supra, in alio festo eiusdem, præter orationem propriam solam. **In matutinis** similiter omnia, ut in alio festo. Lectiones similiter. Suffragia consueta perficiuntur. **In missa** officium similiter, ut supra, sed non fit processio extra diem dominicum. **In secundis vesperis** similiter, ut supra, sed suffragia perficiuntur primo de dominica et alia consueta.

⁷⁴² N₁ addit et cetera.

⁷⁴³ V₂ V₃ antiphona

⁷⁴⁴ N₁ addit et cetera.

⁷⁴⁵ V₃ addit de dominica, tertia de

⁷⁴⁶ N₁ addit et cetera. V₃ omittit tertia ... paganos

⁷⁴⁷ N₁ omittit, spatium congruenti relicto.

⁷⁴⁸ N₁ addit et cetera.

⁷⁴⁹ V₃ habet hæc e converso, id est officium. Kyrie Baxa. In virtute tua.

DE SANCTO⁷⁵⁰ FELICE CUM SOCIIS omnia de communi virginum.⁷⁵¹ Capitulum: *Reddet Deus*. Homelia: *Cum audieritis*. **In missa** officium: *Sacerdotes tui Domine induant salutare*,⁷⁵² ut in libro signata sunt.

ABDON ET SENNEN **in matutinis** omnia de communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Sancti per fidem vel Iustorum anima*. Homelia: *Descendens Iesus*. Alia omnia, ut ibi. Suffragium de dominica et alia consueta. **In missa** officium: *Intret in conspectu*. Kyrie Kapolna cum suo Et in terra. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Gloriosus Deus*. Alleluia: *Sancti tui Domine*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Lætamini*. Communio: *Multitudo*⁷⁵³ *languentium*. **In secundis vesperis**: *Virgam virtutis* per ordinem cum suffragiis aliis consuetis.

AD VINULA⁷⁵⁴ SANCTI PETRI APOSTOLI **in primis vesperis** antiphona: *Solve iubente*, require in Cathedra sancti Petri. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Misit Herodes rex manum*, require supra, in festo Petri et Pauli apostolorum. Responsorium: *Surge Petre*, require ibidem. Hymnus: *Iam bone pastor*, « Sit Trinitati », non plures. Versiculus: *Tu es Petrus*. Antiphona: *Angelus Domini astitit*. Magnificat. Oratio propria et eodem die oratio *Fraterna nos quasumus* sub una conclusione. Suffragium: *Sancte Paule apostole*, require in laudibus sancti Pauli, supra. Versiculus: *Ora pro nobis beate Paule*. Oratio: *Deus qui multitudinem gentium*. Benedicamus de apostolis. **In matutinis** invitorium: *Tu es pastor ovium*⁷⁵⁵ *princeps apostolorum*, et cetera. Psalmus: *Venite*. Historiam require supra, in alio festo. Lectiones propriæ. Homelia: *Venit Iesus in partes Casarea Philippi*, require supra. Alia, ut ibi. Suffragia septem fratrum Macchabæorum sub una conclusione, de sancto Paulo, antiphona: *Sancte Paule*, ut in vesperis, de dominica, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace.⁷⁵⁶ **In missa** officium: *Nunc scio vere*. Kyrie de apostolis. Oratio propria, secunda de sancto Paulo, tertia eadem die: *Fraterna nos quasumus*. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Constitues eos*. Alleluia: *Solve iubente*. Prosa: *Petre summe Christi pastor*. Credo dicitur. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Sanctus Iacet granum⁷⁵⁷ vel angelicum. Communio: *Tu es Petrus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* per totum. Capitulum: *Misit Herodes rex*. Responsorium: *Petre amas me*. Hymnus: *Iam bone pastor*,

⁷⁵⁰ N₁ sancta

⁷⁵¹ Edd. omnes sic habent, malim autem martyrum, nempe ut de sanctis Felice, Simplicio, Faustino et Beatrice, quorum una tantum est virgo.

⁷⁵² N₁ addit et cetera.

⁷⁵³ V₃ Mutitudo

⁷⁵⁴ V₂ Vinul a

⁷⁵⁵ N₁ N₂ omnium

⁷⁵⁶ V₃ addit, priora non delendo dicantur in horis beatæ Virginis de dominica, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace.

⁷⁵⁷ V₃ omittit Iacet granum, sed vel relinquit.

« Sit Trinitati ». Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Quodcumque ligaveris*. Magnificat. Oratio: *Deus qui beatum Petrum a vinculis*. De sancto Paulo iam nullum suffragium, quia in nona exspiravit, sed alia consueta perficiuntur.⁷⁵⁸

STEPHANI PAPÆ ET MARTYRIS **in matutinis** omnia de communi unius martyris præter lectiones proprias. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in vita*. Homelia: *Homo quidam nobilis*. **In missa** officium: *Sacerdotes Dei* vel *Iustus ut palma*. Kyrie eleison de uno martyre. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Sacerdotes Dei* vel *Iustus non conturbabitur*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Veritas mea* vel *Inveni David*. Communio: *Beatus servus* vel *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** omnia de communi unius martyris. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus:⁷⁵⁹ *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio, ut supra. Suffragia consueta et antiphona pænultima de sancto Stephano cum sociis suis. Antiphona: *Absterget Deus*. Benedicamus de uno martyre ita, quod de sancto Stephano poterit fieri suffragium tantum.

INVENTIO CORPORIS SANCTI STEPHANI PROTOMARTYRIS CUM SOCIIS SUIS. Invitatorium: *Regem martyrum Dominum* ita, quod omnia de communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Stephanus plenus gratia*, require in Nativitate eius. Evangelium similiter. Laudes de communi martyrum. Suffragium de dominica et alia consueta perficiantur. **In missa** officium: *Etenim sederunt* per totum. Kyrie Kapolna.⁷⁶⁰ Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola et evangelium supra, in matutinis. Prosa: *Hanc concordie famulatu*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona: *Certamen magnum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta, ut supra.

MARIE DE NIVE **in primis vesperis** antiphona: *Sancta Maria Virgo*, sola antiphona. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ab initio et ante sæcula*. Responsorium: *Lampas superno*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Post partum Virgo*. Antiphona: *O gloriosa Dei Genitrix*. Magnificat. Oratio: *Concede nos* vel, si vis, dic propriam orationem, videlicet: *Deus qui ad declarandam gloriam Genitricis tuæ*. Eodem die de sancto Oswaldo et⁷⁶¹ de sancto Dominico confessore sub una conclusione. Benedicamus Domino de beata Virgine consuetum. **Completerium** simpliciter. *Cum invocarem*. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *Paradisi porta*. Versiculus: *Gaude Maria*. Antiphona: *Quæ est ista*. Psalmus:

⁷⁵⁸ N₂ V₂ perficiantur V₃ omittit sed ... perficiuntur, addit autem pro eo de eo tantum, de quo fit officium in crastino.

⁷⁵⁹ V₃ Versus

⁷⁶⁰ V₃ Cunctipotens

⁷⁶¹ N₂ V₂ V₃ omittunt.

Nunc dimittis. Oratio: *Famulorum tuorum*. Alia: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** invitatorium: *In honore beatissimæ Virginis Mariæ iubilemus Domino*. Psalmus: *Venite*. Alia omnia de *O decus Mariæ* præter lectiones proprias. Homelia: *Loquente Iesu*. Laudes: *Sub tuam protectionem*. Capitulum supra. Hymnus: *Quem terra pontus*. Versiculus: *Gaude Maria*. Antiphona: *Quæ est ista*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio, ut supra, et oratio de sancto Oswaldo martyre et de sancto Dominico sub una conclusione, nulla antiphona mediante. Suffragium etiam de dominica et alia consueta suo modo perficiantur.⁷⁶² Benedicamus, ut supra. **Ad primam et ad alias horas** antiphonæ semper de laudibus. Responsoria et versiculi semper de *O decus Mariæ*. **In missa** officium:⁷⁶³ *Salve sancta*. Kyrie de beata Virgine cottidianum. Oratio: *Concede nos*, secunda de sancto Oswaldo rege et martyre, tertia de sancto Dominico confessore, non plures. Epistola: *Ab initio et*. Graduale: *Benedicta et venerabilis*. Alleluia: *Virga Iesse* vel quodcumque vis de beata Virgine. Prosa: *Memoria Mariæ Virginis*.⁷⁶⁴ Evangelium: *Loquente Iesu*. Credo dicitur. Offertorium: *Ave Maria*. Præfatio propria. Communio: *Regina mundi et Domina*. **In secundis vesperis** antiphona: *Sancta Maria*. Psalmi consueti. Capitulum supra. Responsorium: *Salve nobilis*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Post partum*. Antiphona: *Beata Dei Genitrix Maria*. Magnificat. Oratio: *Concede nos*. Suffragia consueta perficiantur.⁷⁶⁵

DE SANCTO SIXTO CUM SOCIIS **in matutinis** omnia de communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Reddet Deus*. Homelia: *Cum audieritis*. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum*.⁷⁶⁶ Kyrie eleison Kapolna. Graduale: *Iustorum anima*. Alleluia: *Iusti epulentur*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Gloriabuntur*. Communio: *Et si coram hominibus*.

IN DIE TRANSFIGURATIONIS DOMINI **in primis vesperis** antiphona: *Sunt de hic stantibus*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Salvatorem exspectamus*. Responsorium: *Dum oraret*. Hymnus: *Gaude mater pietatis*. Versiculus: *Gloriosus apparuisti in conspectu Domini alleluia*. Antiphona: *Christus Iesus splendor Patris*. Magnificat. Oratio: *Deus qui fidei sacramenta*, « Per eundem ». Benedicamus Domino Magnæ Deus cum « alleluia ». **In completorio** antiphona: *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis*. Capitulum: *Tu in nobis*. Versiculus: *Custodi nos*. Antiphona: *Salva nos*. Psalmus: *Nunc dimittis*. Oratio: *Deus qui illuminas*, ut alias consuetum est, per totum. Benedicamus cum « alleluia ». **In matutinis** invitatorium: *Summum regem gloriæ Christum adoremus* per totum, ut in

⁷⁶² V₃ *omittit* Suffragium ... perficiantur

⁷⁶³ V₃ *addit* Item: In missa incensum fertur tantum, sed non alias.

⁷⁶⁴ V₃ *omittit* Memoria ... Virginis

⁷⁶⁵ V₃ *omittit* Suffragia ... perficiantur, *addit autem pro eo* Ista una collecta tantum propter sollemnitatem.

⁷⁶⁶ V₃ ... officium: Salus autem iustorum.

historia sua. Lectiones propriae. Homelia: *Assumpsit Iesus Petrum et Iacobum*. Laudes propriae. Hymnus: *Novum sidus exoritur*. Versiculus:

Corona aurea super caput eius alleluia,
Expressa signo sanctitatis gloriae honoris et opus fortitudinis alleluia.

Antiphona: *Et ecce vox de nube*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus, ut supra, in vespere. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis orto*, et canitur, ut in completorio. Antiphona: *Assumpsit Iesus*. Psalmi: *Deus in nomine* cum sequentibus consuetis, et non dicitur psalmus *Confitemini*. Capitulum: *Regi autem saeculorum*. Responsorium: *Iesu Christe Fili*, « alleluia alleluia », *Qui sedes*.⁷⁶⁷ Versiculus: *Corona aurea*.⁷⁶⁸ Oratio: *Domine sancte Pater omnipotens aterne Deus*, ut consuetum est. **Ad tertiam** antiphona: *Resplenduit facies*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Salvatorem exspectamus*. Responsorium: *Gloriosus apparuisti*. Versiculus: *Gloria et honore*. **Ad sextam** hymnus semper canitur ad notas, ut in prima, conclusione « Deo Patri sit gloria ». Antiphona: *Et ecce apparuerunt eis*. Psalmi: *Defecit in salutare*. Capitulum: *Nos autem revelata facie*. Responsorium: *Gloria et honore*, « alleluia ». Versiculus: *Magna est gloria*, « alleluia ». **Ad nonam** antiphona: *Adbuc eo loquente*. Psalmi: *Mirabilia*.⁷⁶⁹ Capitulum: *Sustulit me in spiritu*. Responsorium: *Magna est gloria*. Versiculus: *Corona aurea super*, « alleluia ». **In missa** officium: *Viderunt ingressus tuos Deus*. Kyrie Magnae Deus. Oratio sola. Epistola: *Non indoctas fabulas*. Graduale: *Cantate Domino*. Alleluia: *Candor est lucis aeterna*. Prosa: *Adest dies celebris*. Evangelium: *Assumpsit Iesus*. Credo dicitur. Offertorium: *Gloria et divitiae in domo*. Praefatio de sancta Trinitate. Sanctus sollemne. Communio: *Viderunt omnes fines terra*. **In secundis vespere** antiphonae⁷⁷⁰ de laudibus. Psalmi: *Dixit*, *Confitebor*, *Beatus vir*, *Laudate pueri*, *Laudate Dominum omnes gentes*. Capitulum supra. Responsorium: *Praeceptor bonum est*. Hymnus: *Gaude mater*. Versiculus: *Gloriosus apparuisti* cum « alleluia ». Antiphona: *Et audientes discipuli*. Magnificat. Oratio supra. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum. Benedicamus Magnae Deus. **Completorium**, ut supra, in primis vespere.

DE SANCTO DONATO MARTYRE ET CONFESSORE **in matutinis** omnia, ut in communi unius martyris. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Evangelium: *Si quis vult post me* vel *Nihil opertum quod non*. Alia omnia, ut ibi. Oratio propria et de sancta Affra sub una conclusione. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo aliaque⁷⁷¹ consueta. **In missa** officium: *Latabitur iustus*. Kyrie Baxa. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Posuisti*

⁷⁶⁷ N₁ addit et cetera.

⁷⁶⁸ V₃ ... Versiculus: (*coni., ed. Responsorium, abbreviationem R.*) Exsurge Christe adiuva nos.

⁷⁶⁹ V₃ Mirabilis

⁷⁷⁰ V₃ addit Item: Chorabunt quattuor praebendarii, vespere dicet unus canonicus et archidiaconus per succentorem.

⁷⁷¹ V₃ aliaque

Domine. Alleluia: *Lætabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis*. Præfatio cottidiana. Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum. Capitulum supra. Responsorium:⁷⁷² *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Suffragia consueta hic perficiuntur.

DE SANCTO CYRIACO CUM SOCIIS SUIS fit suffragium tantum, si venerit die dominico, si autem venerit diebus ferialibus, omnes horæ perficiuntur de sancto Cyriaco cum suis sociis in communi martyrum, sed missa semper canitur de sancta Cruce propter reverentiam adventus Sanguinis Christi. Introitus: *Nos autem*. Kyrie Cunctipotens. Oratio de sancta Cruce et de sancto Cyriaco et sociis suis sub una conclusione. Epistola: *Christus factus est*. Graduale: *Christus factus est*. Alleluia: *Dulce lignum adoremus*, require in primo folio libri gradualis. Evangelium: *Ascendens Iesus Ierosolymam*. Credo dicitur propter officium sanctæ Crucis. Offertorium: *Protege*. Præfatio de sancta Cruce. Sanctus sollemne aliquod. Communio: *Nos autem gloriari*. **Item:** De sancto Cyriaco cum sociis extra cærimonias prædictas.⁷⁷³ Officium: *Timete Deum*. Graduale: *Timete Deum*. Alleluia: *Fulgebunt iusti*. Offertorium: *Lætamini*. Communio: *Signa eos*.⁷⁷⁴ Epistola: *Reddet Deus*. Evangelium: *Descendens Iesus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per totum.⁷⁷⁵ Capitulum: *Reddet Deus*. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona ad Magnificat: *Certamen magnum*. Suffragium nullum propter feriam crastinam, non autem⁷⁷⁶ potest feria omitti propter vigiliam sancti Laurentii crastina die.

IN VIGILIA SANCTI LAURENTII invitatorium, psalmi, versiculus nocturnales. Capitulum: *Confitebor tibi Domine rex*. Homelia: *Si quis vult post me venire*. Responsorium de præcedenti dominica. Laudes feriales. Hymnus similiter. Antiphona ad Benedictus ibidem. Oratio propria cum oratione sancti Romani martyris sub una conclusione. Suffragia consueta dicuntur. **In missa** officium: *Dispersit dedit pauperibus*. Kyrie eleison feriale. Oratio propria, secunda⁷⁷⁷ sancti Romani, tertia pro pace, si vis, vel pro alia necessitate⁷⁷⁸ acquirenda.⁷⁷⁹ Epistola: *Confitebor*. Graduale: *Dispersit dedit*. Evangelium: *Si quis vult post me venire*. Præfatio cottidiana ferialiter. Sanctus feriale. Offertorium: *Oratio mea munda est*. Communio: *Qui vult venire post me*.

⁷⁷² V₃ omittit.

⁷⁷³ V₂ V₃ prædicans

⁷⁷⁴ N₁ addit et cetera.

⁷⁷⁵ V₂ tot am

⁷⁷⁶ V₃ omittit Suffragium ... autem, addit autem pro eo Suffragia de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace, et cetera.

⁷⁷⁷ V₃ addit de dominica, tertia

⁷⁷⁸ N₁ abbreviatione necite

⁷⁷⁹ V₃ omittit tertia ... acquirenda

IN DIE SANCTO **in primis vesperis** antiphona: *Confitebor tibi Domine*⁷⁸⁰ rex. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Qui parve seminat*. Responsorium: *Beatus vir Laurentius*. Hymnus: *Martyris Christi*. Versiculus: *Dispersit dedit*. Antiphona: *Levita Laurentius*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **Completorium** consuetum. **In matutinis** invitorium: *Venite adoremus regem regum qui beatum*. Alia de historia sua. Lectiones propriae. Homelia: *Nisi granum frumenti*. Laudes propriae. Capitulum supra. Hymnus: *Sprevit hic mundi*. Versiculus: *Dispersit dedit*. Antiphona: *In craticula te Deum*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In missa** officium: *Confessio et pulchritudo*. Kyrie Cunctipotens. Oratio sola. Epistola et evangelium supra. Alia, ut in libro, per ordinem. Credo dicitur propter aram sancti Laurentii, quia magnum altare dedicatum est etiam ad honorem sancti Laurentii; extra hoc non debet dici Credo. **In secundis vesperis** antiphonae de laudibus. Capitulum supra. Responsorium: *In craticula*. Hymnus proprius. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Beatus Laurentius*. Magnificat. Suffragium de sancto Tiburtio tantum. Antiphona: *Inclutus martyr* cum oratione. Benedicamus Cunctipotens. **Item**: De sancto Laurentio fit suffragium per totam octavam.

DE SANCTO TIBURTIO MARTYRE **in matutinis** omnia, ut in communi unius martyris, praeter lectiones proprias. Capitulum: *Iustus si morte*. Homelia: *Si quis vult post me*. Alia omnia, ut ibi. **In missa** officium: *Iustus non conturbabitur*. Kyrie Baxa. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de sancto Laurentio. Graduale: *Iustus non conturbabitur*. Epistola et evangelium supra. Alleluia: *Posuisti Domine* vel *Latabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *In virtute tua* vel *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti* vel *Magna est gloria*. **In secundis vesperis** antiphonae: *Iucundus homo* per totum. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de sancto Laurentio, de sancto, cui crastina die orare intendis, de omnibus sanctis et pro pace.⁷⁸¹

DE SANCTO HIPPOLYTO CUM SOCIIS SUIS per suffragium antiphona: *Oravit sanctus Hippolytus*. **In matutinis** omnia, ut in communi martyrum, praeter lectiones proprias et laudes proprias. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de sancto Laurentio, de omnibus sanctis et pro pace. **In missa** officium: *Iusti*⁷⁸² *epulentur*. Kyrie Kapolna. Oratio propria, de dominica et de sancto Laurentio, si vis, non plus. Epistola: *Iusti in perpetuum*. Graduale: *Vindica Domine* vel *Iustorum animae*. Alleluia: *Fulgebunt iusti* vel *Sancti tui Domine benedicent te*.⁷⁸³ Prosa: *O beata beatorum*. Evangelium: *Cum audieritis* vel *Attendite a fermento*. Offertorium: *Anima nostra*.

⁷⁸⁰ V₃ omittit.

⁷⁸¹ N₁ addit et cetera.

⁷⁸² V₃ Iustæ

⁷⁸³ V₃ ... Alleluia: Iusti epulentur.

Communio: *Dico autem vobis. In secundis vesperis* antiphonæ:⁷⁸⁴ *Virgam virtutis* per totum. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de sancto Laurentio, de omnibus sanctis et pro pace.

IN VIGILIA ASSUMPTIONIS VIRGINIS MARIE invitatorium: *Regem Virginis Filium Dominum venite adoremus*. Psalmus: *Venite exsultemus*. Antiphonæ, psalmi feriales. Versiculus: *Specie tua*. Homelia: *Loquente Iesu*. Responsoria: *O decus virginitatis, Cæli regina, Salve nobilis*. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes: *Sub tuam protectionem*, hæc sola antiphona dicitur. Psalmi feriales, per totum. Capitulum: *Ego quasi vitis*. Hymnus: *Quem terra pontus*. Versiculus: *Audi filia et*. Antiphona: *Extollens vocem quædam*⁷⁸⁵ *mulier*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio: *Deus qui virginalem aulam*, eodem die de sancto Eusebio sub una conclusione. Suffragia de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de sancto Laurentio, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus feriale. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis*, conclusio: « Maria Mater gratiæ ». Antiphona: *Sub tuam protectionem*. Psalmi: *Deus in nomine, Beati immaculati, Retribue, Quicumque vult, Laudate Dominum omnes gentes*. Capitulum: *Beata et venerabilis es Virgo Maria*. Responsorium: *Christe Fili Dei vivi, Qui natus es de Virgine*. Versiculus: *Audi filia*. Oratio: *Deus qui virginalem*. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti in*. **Ad tertiam** antiphona: *Sancta Dei Genitrix*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Ego quasi vitis*. Responsorium: *Specie tua*. **Ad sextam** antiphona: *In odore*⁷⁸⁶ *unguentorum*. Capitulum: *Transite ad me omnes*. Responsorium: *Diffusa est gratia*. **Ad nonam** antiphona: *Pulchra es*. Capitulum: *Qui edunt me*. Responsorium: *Adinabit eam*. Versiculus: *Audi filia*. Orationes semper, ut supra, in matutinis. **Introitus**: *Salve sancta Parens*, et chorabunt duo iuvenes. Nigro colore⁷⁸⁷ utimur. Kyrie eleison feriale. Epistola: *Ego quasi vitis*. Graduale: *Benedicta et venerabilis es Virgo*. Alleluia non dicitur. Evangelium: *Loquente Iesu*. Offertorium: *Felix namque*. Præfatio cotidiana. Sanctus feriale. Communio: *Regina mundi*. Loco *Ite missa est* dicitur Benedicamus Domino.⁷⁸⁸

IN DIE SANCTO **in primis vesperis** antiphonæ: *Vidi speciosam* cum sequentibus antiphonis. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *In omnibus requiem quæsivi*. Responsorium: *Felix namque es sacra Virgo Maria*. Hymnus: *Gaude visceribus Mater*. Versiculus: *Exaltata es sancta Dei Genitrix*. Antiphona: *Virgo prudentissima*. Magnificat. Oratio: *Veneranda nobis Domine huius diei*. Suffragium de sancto Stephano rege. Antiphona: *Ave beate rex*. Versiculus: *Ora pro nobis beate rex*.⁷⁸⁹ Oratio: *Deus qui beatum Stephanum*, et cetera, « Per

⁷⁸⁴ N₁ omittit, spatio congruenti relicto.

⁷⁸⁵ V₂ quædem L quidem

⁷⁸⁶ V₃ odorem (in fontibus Strigoniensibus casu ablativo receptum)

⁷⁸⁷ V₃ addit puta cinericio

⁷⁸⁸ V₃ addit (notandum)

⁷⁸⁹ N₁ addit et cetera.

Dominum ». Benedicamus Domino. **In completorio** non dicitur antiphona *Cum iucunditate*, sed solum simpliciter incipitur, sicut consuetum est diebus ferialibus. *Cum invocarem exaudivit*. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *In plateis sicut cinnamomum*. Versiculus: *Gaude Maria*. Antiphona: *Ave Domina mundi*⁷⁹⁰ *Maria*. Psalmus: *Nunc dimittis servum*. Oratio: *Famulorum tuorum*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino. **In matutinis** invitorium: *Venite adoremus regem regum cuius hodie ad aethereum*, ut in libro, cum tota historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Intravit Iesus in quoddam castellum*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Quem terra pontus*. Versiculus: *Gaude Maria Virgo*. Antiphona: *Quæ est ista quæ ascendit*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio supra. Suffragium de sancto Stephano rege. Antiphona: *Sanctissimus rex Stephanus*. Versiculus: *Ora pro nobis beate rex*. Oratio: *Deus qui beatum*, ut supra, non plus. **In missa** introitus: *Gaudeamus omnes per totum*, ut in libro. Kyrie de beata Virgine cottidianum. Oratio propria cum oratione sancti Stephani sub una conclusione. Epistola: *In omnibus requiem*. Evangelium: *Intravit Iesus*. Præfatio: *Et te in Assumptione*. Credo dicitur per totam octavam. Sanctus sollemne. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus, per ordinem. Psalmi de Domina consueti. Capitulum supra. Responsorium: *Super salutem*. Hymnus: *Gaude visceribus*. Versiculus: *Exaltata es sancta*. Antiphona: *Hodie Maria Virgo*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus proprium, ut supra. **Completorium**, ut supra. Antiphona ad Nunc dimittis: *Quæ est ista quæ progreditur*. Benedicamus proprium, ut supra. **Item**: In ista octava, quando non est multum necesse, tunc non solemus dominicam neque festivaliter, neque ferialiter recipere. **Item**: In octava sancti Laurentii solum fit suffragium, sed si venerit die dominico, tunc de octava sancti Laurentii fiunt vespere, ut supra, in secundis vespere.

IN OCTAVA SANCTI LAURENTII MARTYRIS **in matutinis** invitorium: *Regem martyrum Dominum venite adoremus*, ita, quod sex antiphonæ et sex responsoria dicuntur de communi unius martyris, tres antiphonæ et tria responsoria ultima dicuntur de historia propria ante homeliam. Homelia: *Nisi granum frumenti*. Laudes propriæ, ut supra. Capitulum supra. Hymnus: *Martyr Dei qui unicum*.⁷⁹¹ Antiphona: *In craticula*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio:⁷⁹² *Beati Laurentii nos fovet*, ut in octava. Suffragium de dominica, si est, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **Item**: **Prima** una dicitur, scilicet de octava Assumptionis Mariæ. Antiphona: *Assumpta est de terra*. **Tertia, sexta, nona** duplicantur, ut moris est. **In missa**

⁷⁹⁰ N₂ V₂ V₃ Ave mundi Domina

⁷⁹¹ V₃ ... Hymnus: Sprevit hic mundi peritura (*coni., ed. paritura*) dona.

⁷⁹² V₃ *addit* sola [si] (*adi.*) venerit die dominico, sed si feriis diebus venerit, tunc fiunt suffragia consueta.

officium:⁷⁹³ *Probasti Domine cor meum*. Kyrie Cunctipotens. Graduale, Alleluia, prosa, epistola et evangelium, offertorium, communio omnia, ut supra, in die. Præfatio de Assumptione. Credo dicitur propter octavam Assumptionis Mariæ. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum. Capitulum, responsorium, hymnus, antiphona ad Magnificat, ut supra, de propriis, et perficiuntur per præbendarium. Tandem de Assumptione Virginis Mariæ per chorum sollemnizatur secunda vespera, et nullum suffragium fit.

DE SANCTO STEPHANO REGE ET CONFESSORE **in primis vesperis** antiphona: *Confessor Christi Stephane*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dedit Dominus confessionem*. Responsorium: *Exora dilecte Dei*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Ora pro nobis*. Antiphona: *Ave beate rex Stephane*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola. Benedicamus Domino Magnæ Deus. **In matutinis** invitatorium: *Regem regum venerantes*. Alia omnia de historia propria. Lectiones propriæ. Homelia: *Homo quidam peregre*. Laudes propriæ. Hymnus: *Ad sacrum*. Antiphona: *O miranda potentia Salvatoris*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus. **Item: In matutinis** de octava Virginis Mariæ dicitur cum tribus lectionibus secundum exigentiam diei. **Item: Prima** una, scilicet de Assumptione Virginis Mariæ. Antiphona: *Assumpta est*, sed **tertia sexta, nona** duplicantur, ut moris est. **In missa** introitus: *Os iusti*. Kyrie Magnæ Deus. Oratio: *Deus qui beatum Stephanum*. Alia: *Veneranda nobis Domine*, non plures. Epistola: *Dedit Dominus confessionem*. Graduale: *Inveni David servum* vel *Domine prævenisti*. Alleluia: *Beatus rex Stephanus*. Prosa propria. Credo dicitur propter octavam Mariæ. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio de Assumptione Virginis gloriosæ. Sanctus sollemne.⁷⁹⁴ Communio: *Beatus servus*. Ite missa est dicitur ad notas Magnæ Deus. **Secundæ**⁷⁹⁵ **vesperæ** prius⁷⁹⁶ perficiuntur per præbendarium. Antiphonæ de laudibus. Psalmi: *Dixit, Confitebor, Beatus vir, Credidi, In convertendo*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Regia urbs*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *Sanctissimus rex Stephanus*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, si est, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **Item:** De Assumptione Virginis Mariæ **secunda vespera** sollemnizatur per chorum, et chorabunt quattuor pueri, plebanus unus præbendarius. Antiphonæ: *Assumpta est*, ut supra, per ordinem.

⁷⁹³ V₃ *addit* Item: Ad processionem propter diem dominicum canitur responsorium: Super salutem. Alia, ut supra, in die Assumptionis Mariæ, et cetera.

⁷⁹⁴ N₁ *habet offertorium non in proprio loco, sed ante communionem, id est ordine* Credo ... Præfatio ... Sanctus ... Offertorium ...

⁷⁹⁵ N₁ -*ecundæ (spatio uni litteræ congruente relicto)* V₃ *addit* antiphonæ

⁷⁹⁶ V₂ V₃ *omittunt*.

IN OCTAVA ASSUMPTIONIS VIRGINIS MARIE antiphonæ **ad vesp̄eras**: *Assumpt̄a est Maria* per ordinem, ut supra. Capitulum: *In omnibus requiem*. Responsorium: *Super salutem*. Hymnus: *Gaude visceribus*. Versiculus: *Exaltata es sancta*. Antiphona: *Hodie Maria Virgo*. Magnificat. Oratio: *Veneranda nobis huius sola*, et non dicitur « famulorum », sicut alias dicunt. Benedicamus Domino de beata Virgine consuetum. **In matutinis** omnia, ut supra, in die sancto, sed lectiones propriæ de octava, videlicet: *Hodie dilectissimi*.⁷⁹⁷ **In missa**, ut supra, in die, per totum, sed non fit processio, nisi venerit die dominico, et sola oratio dicitur, videlicet: *Veneranda nobis Domine*. **In secundis vesp̄eris** antiphonæ: *Assumpt̄a est*, ut supra, per totum. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum, si autem feriam orare habes, tunc nullum suffragium.⁷⁹⁸

IN VIGILIA BARTHOLOMÆI APOSTOLI invitorium feriale. Antiphonæ, psalmi, versiculus feriales. Homelia: *Hæc mando vobis*. Responsorium⁷⁹⁹ de præcedenti dominica secundum exigentiam diei. Te Deum laudamus non dicitur. Laudes feriales. Capitulum: *Benedictus Deus et Pater Domini nostri*.⁸⁰⁰ Hymnus ferialis. Versiculus: *Fiat misericordia tua*. Antiphona ibidem ad Benedictus. Oratio: *Concede nobis quæsumus omnipotens Deus venturam*,⁸⁰¹ et de sanctis Timotheo et Apollinari⁸⁰² martyribus eodem die, et dominica, si est, sub una conclusione. Suffragium de sancto Petro et Paulo, et alia perficiantur suo modo. **Ad primam et ad alias horas** omnia de psalterio præter capitulum. **In missa** officium: *Ego autem*. Kyrie feriale. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de sancto Timotheo, vel secunda de sancto Timotheo et tertia pro pace vel contra paganos. Præfatio cottidiana.

IN DIE SANCTO **in primis vesp̄eris** antiphonæ: *Excelsus* per ordinem. Capitulum: *Iam non estis*. Responsorium: *Hoc est præceptum meum*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Ecce ego mitto vos*. Magnificat. Oratio propria cum oratione beati Audoeni confessoris eodem die sub una conclusione. Benedicamus de apostolis. **In matutinis** invitorium: *Regem apostolorum Dominum venite adoremus*. Psalmus: *Venite*. Ita, quod omnia de communi apostolorum legantur præter lectiones proprias. Homelia: *Facta est contentio inter discipulos Iesu*. Antiphona ad Benedictus: *Cum steteritis ante reges*. Oratio propria cum oratione beati Audoeni confessoris eodem die, non plus. Alia suffragia complentur in horis⁸⁰³ beatæ Virginis. **In missa** officium: *Mibi autem nimis*. Kyrie de apostolis. Oratio propria cum oratione eodem die. Epistola

⁷⁹⁷ N₁ addit et cetera.

⁷⁹⁸ V₃ omittit Suffragium ... suffragium

⁷⁹⁹ Coni. N₁ Responsorie (abbreviatio Rrie) N₂ V₂ V₃ require

⁸⁰⁰ N₁ addit et cetera.

⁸⁰¹ N₁ addit et cetera.

⁸⁰² V₂ V₃ Appollinare

⁸⁰³ V₃ horæ

et evangelium, ut supra. Graduale: *Nimis honorati*. Alleluia: *Vox sancti Bartholomæi*. Prosa: *Diem festum Bartholomæi*. Credo⁸⁰⁴ dicitur. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Sanctus, si vis, Iacet granum vel⁸⁰⁵ angelicum. Communio: *Vos qui secuti*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* per ordinem. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus: *Exsultet cælum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Beati eritis cum vos*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum, vel, si feriam orare vis, tunc nullum suffragium fit.

GENESII MARTYRIS invitorium et alia omnia de communi unius martyris. Capitulum: *Nemo militans*. Homelia: *Si quis venit ad me*. Lectiones propriæ⁸⁰⁶ cum suffragiis consuetis. **In missa:**⁸⁰⁷ *Iustus non conturbabitur*. Kyrie Baxa. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Beatus vir qui timet*. Alleluia: *Posuisti Domine*. Prosa: *Spe mercedis*.⁸⁰⁸ Offertorium: *Desiderium*. Præfatio cottidiana. Communio: *Qui vult venire*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Desiderium animæ*. Alia, ut ibi. Suffragia consueta perficiuntur ordine suo.

DE SANCTO AUGUSTINO EPISCOPO ET CONFESSORE **in primis vesperis** antiphonæ: *Latare mater nostra* cum sequentibus. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in vita sua*. Responsorium: *Vulneraverat caritas Christi*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Adest dies celebris*. Magnificat. Oratio propria cum oratione Hermetis martyris sub una conclusione. Benedicamus Domino Cunctipotens. **In matutinis** invitorium: *Magnus Dominus et laudabilis nimis*.⁸⁰⁹ Alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Vos estis sal terræ*. Laudes propriæ, videlicet: *Post mortem matris*.⁸¹⁰ Capitulum, ut⁸¹¹ supra. Hymnus: *Ad sacrum cuius*. Versiculus: *Os iusti*. Antiphona ad Benedictus: *In diebus eius*⁸¹² *obsessa est*. Oratio propria cum oratione beati Hermetis martyris sub una conclusione. Suffragium de dominica et alia consueta perficiuntur⁸¹³ ordine suo.⁸¹⁴ **Ad primam et ad alias horas** antiphonæ dicuntur de laudibus propriis. **In missa** officium: *Sacerdotes Dei* vel *Statuit*

⁸⁰⁴ V₃ Cr edo

⁸⁰⁵ V₃ *omittit* si ... vel

⁸⁰⁶ N₁ *addit* et cetera.

⁸⁰⁷ V₃ *addit* officium

⁸⁰⁸ V₃ mercede

⁸⁰⁹ N₁ *addit* et cetera.

⁸¹⁰ N₁ *addit* et cetera.

⁸¹¹ V₃ *omittit*.

⁸¹² V₃ eis

⁸¹³ N₂ V₂ V₃ perficiuntur

⁸¹⁴ V₃ *omittit* ordine suo, *addit autem pro eo* in horis beatæ Virginis.

ei Dominus. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria, de dominica⁸¹⁵ et de beato Hermete. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Inveni David*. Alleluia: *O sanctitatis speculum*. Prosa: *Augustine præsulum flos*. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de confessoribus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Verbum Dei* usque « ad ipsam suam ægritudinem ». Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Hodie gloriosus pater Augustinus*. Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta perficiantur suo modo.

DECOLLATIO SANCTI IOANNIS BAPTISTÆ. **In primis vesperis** antiphona tantum: *Arguebat Ioannes Herodem*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Expectatio iustorum*, require in communi. Responsorium: *Metuebat Herodes Ioannem*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *A diebus Ioannis Baptistæ*. Magnificat. Oratio propria cum oratione beatæ Sabinæ sub una conclusione, non plures. **In matutinis** invitatorium: *Regem sempiternum pronis mentibus adoremus qui præcursorem*, et cetera. Cetera, ut in communi unius martyris. Lectiones propriæ. Homelia: *Misit Herodes et tenuit Ioannem* cum tribus responsoriis propriis. Laudes propriæ. Hymnus: *Martyr Dei*. Versiculus: *Iustus ut palma*. Antiphona ad Benedictus: *Misit rex incredulus ministros*. Orationes, ut supra, in primis vesperis, sine antiphona mediantem. Suffragium de dominica et alia consueta perficiantur ordine suo.⁸¹⁶ **In missa** officium: *In virtute tua*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria, secunda de dominica, tertia⁸¹⁷ de sancta Sabina, non plus. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Posuisti Domine*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Propria prosa, videlicet: *Psallite regi nostro*. Offertorium: *Gloria et honore*. Præfatio cottidiana. Sanctus Iacet granum, si vis.⁸¹⁸ Communio: *Magna est gloria*⁸¹⁹ vel *Qui vult venire*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi: *Beatus vir, Credidi, Ad Dominum, Ad te levavi, De profundis*. Capitulum supra. Responsorium: *Misit Herodes rex manum*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Misso Herodes speculatore*. Magnificat. Oratio supra. Suffragia consueta, ut supra;⁸²⁰ suffragium ad cras fiat de sancto Felice et Aducto. Antiphona: *Absterget Deus omnem lacrimam*.

DE SANCTIS FELICE ET ADAUCTO MARTYRIBUS in matutinis omnia in communi martyrum præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustorum animæ*. Homelia: *Cum audierim*

⁸¹⁵ V₃ *omittit* de dominica

⁸¹⁶ V₃ *omittit* Suffragium ... suo, *addit autem pro eo* Suffragia omnia perficiantur in horis beatæ Virginis.

⁸¹⁷ V₃ *omittit* secunda ... tertia

⁸¹⁸ V₃ ... Sanctus festivale.

⁸¹⁹ V₃ ... Communio: Posuisti Domine

⁸²⁰ V₃ *addit* Suffragia dicantur in horis beatæ Virginis.

tis. In missa officium: *Sapientiam sanctorum*. Kyrie Kapolna. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Gloriosus Deus*. Alleluia: *Iusti epulentur*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Lætamini*. Communio: *Quod dico vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem.⁸²¹

DE SANCTO ÆGIDIO ABBATE⁸²² **in primis vesperis** antiphona: *Sancte Ægidi confessor Domini*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dilectus Deo*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Laus immensa*⁸²³ *Dei*, ut in libro. Magnificat. Oratio propria cum oratione beati Prisci martyris, et alia consueta suffragia suo modo perficiantur.⁸²⁴ **In matutinis** omnia, ut in communi simplicis confessoris, præter lectiones proprias. Capitulum: *Dilectus Deo*. Homelia: *Vigilate*. Antiphona ad Benedictus: *Laus iucunda resonet Deo*, ut in libro. Oratio propria cum oratione beati Prisci, sine antiphona mediante.⁸²⁵ Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo et alia consueta. **In missa** officium: *Os iusti*. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Domine prævenisti*. Alleluia: *Amavit hunc sanctum*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Veritas mea*.⁸²⁶ Communio: *Fidelis servus*, vel *Beatus servus* etiam potest dici. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce confessor magnus* per totum, ut in communi. Suffragia consueta perficiantur ordine suo.⁸²⁷

DEPOSITIO SANCTI EMERICI DUCIS ET CONFESSORIS. **In primis vesperis** antiphona: *Lætare Pannonia*, antiphona una tantum. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dedit Dominus confessionem*. Responsorium: *Ascendentem misero vallis*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum* vel⁸²⁸ *Ora pro nobis*. Antiphona ad Magnificat: *Ave flos nobilium*. Oratio propria sola. **In matutinis** invitatorium: *Confessoris*⁸²⁹ *Emerici*, et cetera. Alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Sint lumbi vestri*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Ad sacrum cuius* vel *Ab ipsa pueritia*. Versiculus: *Os iusti*. Ad Benedictus antiphona: *Dulcis Dei Spiritus*. Oratio supra. Suffragium de dominica et alia consueta.⁸³⁰ **Item:** Si vis, præscripto modo poteris matutinas perficere, si autem vis, uti etiam hodie in choro Strigoniensi solemus matutinas perficere, modo infrascripto. Invitatorium: *Regem confessorum*⁸³¹ *Dominum venite adoremus*, ita, quod

⁸²¹ N₁ addit et cetera.

⁸²² V₃ addit per suffragium tantum.

⁸²³ V₃ immense

⁸²⁴ N₂ V₂ V₃ perficiuntur

⁸²⁵ V₃ omittit cum ... mediante

⁸²⁶ V₃ ... Offertorium: Posuisti Domine.

⁸²⁷ N₁ addit et cetera

⁸²⁸ V₃ omittit Amavit ... vel

⁸²⁹ N₁ omittit, spatio congruenti relicto.

⁸³⁰ V₃ addit perficiant in horis beatæ Virginis.

⁸³¹ N₁ N₂ confessorem

sex antiphonæ et⁸³² sex responsoria dicuntur de communi simplicis confessoris, tres antiphonæ et tria responsoria dicuntur de propria historia una cum laudibus propriis, ut supra, in alio festo ante festum sancti Martini episcopi et confessoris. Suffragia omnia perficiuntur.⁸³³ **In missa** officium, ut infra,⁸³⁴ in alio festo, per totum. **In secundis vesperis** antiphonæ⁸³⁵ de laudibus propriis. Capitulum supra. Responsorium: *Currit æger spiritualis*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit*. Antiphona: *O norma iustitiæ*. Magnificat. Oratio supra. Suffragia consueta perficiuntur, et cui cras⁸³⁶ orare intendis.⁸³⁷

EURCII CONFESSORIS ET PONTIFICIS invitorium et alia omnia, ut in communi unius confessoris pontificis, præter lectiones proprias. Capitulum: *Omnis pontifex*. Homelia: *Homo quidam peregre*. **In missa** officium: *Statuit ei*. Kyrie de confessoribus. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Graduale: *Inveni David*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Epistola et evangelium,⁸³⁸ ut supra. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Communio: *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce sacerdos magnus*. Psalmi de confessoribus. Capitulum: *[Ecce sacerdos.]*⁸³⁹ Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus supra. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona ad Magnificat: *Sacerdos et pontifex* cum suffragiis consuetis.

NATIVITAS MARIE VIRGINIS GLORIOSÆ. **In primis vesperis** antiphonæ: *Sancta Maria* cum sequentibus antiphonis. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dominus possedit me*. Responsorium: *Solem iustitiæ*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Specie tua*. Ad Magnificat antiphona: *Nativitas tua*. Oratio: *Famulis tuis quæsumus Domine* cum oratione beati Hadriani martyris sub una conclusione. Benedicamus Domino. **Completorium**. Antiphona: *Cum iucunditate*.⁸⁴⁰ Psalmi: *Cum invocarem* cum sequentibus psalmis, et repetitur antiphona. Hymnus: *Lux mundi*. Capitulum: *Beatus homo qui audit me*. Versiculus: *Audi filia*. Ad Nunc dimittis antiphona: *Adest namque Nativitas*. Oratio: *Adiuvet nos quæsumus Domine*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus Domino. **In matutinis**, ut in libro, cum historia sua tota. Lectiones propriæ. Homelia: *Liber generationis*. Ultimum responsum: *Ad nutum Domini*. Laudes propriæ. Hymnus: *Quem terra*. Versiculus: *Audi filia*. Ad Benedictus antiphona: *Nativitatem hodiernam perpetuæ Virginis*. Oratio, ut supra, cum oratione beati Hadriani martyris. **Ad primam** hymnus: *Iam lucis orto*.

⁸³² V₃ omittit sex ... et

⁸³³ V₃ addit in horis beatæ Virginis.

⁸³⁴ N₁ infra

⁸³⁵ V₂ antiphona

⁸³⁶ N₂ V₂ habet hæc econverso, id est ordine cras cui

⁸³⁷ V₃ omittit et ... intendis, addit autem pro eo hic autem solum pro crastina die fac suffragium.

⁸³⁸ V₃ evangelia

⁸³⁹ Adi.

⁸⁴⁰ V₂ L V₃ addunt antiphona (abbreviationem an., forte pro na. reverso, id est nativitatem)

Conclusio ad omnes horas: « Maria Mater gratiæ ». Antiphona: *Nativitas gloriosa*. Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum consuetis, *Laudate Dominum omnes gentes*. Capitulum, ut⁸⁴¹ supra, in completorio. Responsorium: *Iesu Christe Fili, Qui natus es de Virgine*. Versiculus: *Audi filia*. Oratio: *Adiuvet nos*, ut supra. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria*. **Ad tertiam** responsum: *Specie tua*. **Ad sextam**: *Diffusa est*. **Ad nonam**: *Adiuvabit eam*. Versiculus: *Audi filia*. Orationes semper, ut supra. **In missa** prius dicitur Asperges me. Versiculus: *Ostende nobis*. Oratio consueta. Officium: *Gaudeamus omnes*. Oratio propria cum oratione sancti Hadriani sub una conclusione, et non plures. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Audi filia*. Alleluia: *Nativitas gloriosæ Virginis*. Prosa: *Stirpe Maria*. Credo dicitur per totam octavam. Offertorium: *Filia regum*. Præfatio: *Et te in Nativitate* per totam octavam præter Exaltationis sanctæ Crucis. Communio: *Diffusa est gratia*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi de Domina.⁸⁴² Capitulum, ut supra. Responsorium:⁸⁴³ *Ad nutum Domini*. Hymnus: *Ave maris stella*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Quando nata est Virgo prudentissima*. Oratio sola, et istud festum beatæ Virginis tenetur per totam octavam.

DE SANCTO GORGONIO MARTYRE post octavas beatæ Virginis fit per suffragium tantum, ubi locum habuerit. Antiphona: *Sanctus vir Gorgonius martyr*. **In matutinis** invitatorium et alia omnia de communi unius martyris præter lectiones proprias. Homelia: *Si quis vult venire post me*. Capitulum: *Iustus si morte*. **In missa** officium: *Gloria et honore*. Graduale: *Beatus vir*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Posuisti*. Communio: *Qui vult venire* vel *Magna est gloria*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum cum suffragiis consuetis.

DE SANCTO MAURILIO EPISCOPO ET CONFESSORE **in matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi confessorum, præter lectiones proprias. Homelia: *Homo quidam peregre*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in diebus*. Alia, ut ibi, in communi. **In missa** officium: *Sacerdotes tui*. Kyrie de confessoribus. Graduale: *Ecce sacerdos magnus*. Alleluia: *Elegit te Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Evangelium, ut supra. Offertorium: *Inveni David*. Communio: *Domine quinque talenta* vel *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce sacerdos magnus* per totum. Capitulum supra. Responsorium: *Amavit eum* vel *Iuravit Dominus*, et melius. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Ad Magnificat antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Oratio propria cum suffragiis consuetis.

EXALTATIO SANCTÆ CRUCIS. **In primis vesperis** antiphona: *Sanctifica nos*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Confido de vobis in Domino Iesu*. Responsorium: *Ex divina*⁸⁴⁴

⁸⁴¹ V₃ omittit.

⁸⁴² V₃ dominica

⁸⁴³ V₃ omittit.

⁸⁴⁴ V₃ divina

caritatis. Hymnus: *Salve Crux sancta*. Versiculus: *Adoramus te Christe*. Ad Magnificat antiphona: *O Crux gloriosa*, ut in alio festo. Oratio propria cum oratione Cornelii et Cypriani martyrum sub una conclusione. **Nota hic**, quod hodie **duo completoria** legimus, et cras duas primas. Unum prius de octava beatæ Virginis, videlicet: *Cum iucunditate*. Psalmi: *Memento Domine* cum sequentibus. Secundum, sicut dominica æstatis. Capitulum: *Tu in nobis*. Hymnus: *Te lucis*. Versiculus: *Custodi nos Domine*. Ad Nunc dimittis antiphona: *Salva nos*. Oratio: *Deus qui illuminas*.⁸⁴⁵ **Nota similiter**, quodcumque inter octavas istas beatæ Virginis dominicam servaverimus, tunc similiter duo completoria⁸⁴⁶ et duas primas legimus. **Nota**, si festum Exaltationis sanctæ Crucis quandoque cadit in dominicam privilegiatam, hoc est in nova historia, videlicet Peto Domine vel Adonai, tunc dominica tenetur loco suo, et festum Exaltationis sanctæ Crucis transfertur in aliam feriam. **In matutinis** invitorium: *Præveniat faciem Domini*.⁸⁴⁷ Alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Ego si*⁸⁴⁸ *exaltatus fuero*. Laudes propriæ. Capitulum supra. Hymnus: *Lignum Crucis*. Versiculus: *Dicite in nationibus*. Antiphona⁸⁴⁹ ad Benedictus, ut in libro. Orationes, ut supra, in primis vesperis. **Item**: In octava beatæ Virginis tenetur cum tribus lectionibus. Antiphonæ, responsoria, psalmi dicuntur secundum exigentiam diei. **In missa** officium: *Nos autem*. Kyrie eleison Magnæ Deus. Oratio propria, secunda de beata Virgine, tertia sanctorum martyrum Cornelii et Cypriani, ut in primis vesperis, non plus. Graduale: *Christus factus est*. Alleluia: *Dulce lignum*. Prosa: *Laudes Crucis attollamus*. Evangelium supra. Credo dicitur. Offertorium: *Protege Domine*. Præfatio: *Qui salutem humani*. Communio: *Nos autem*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus. Psalmi: *Credidi, Ad Dominum, Eripe me, Domine clamavi, Voce mea*.⁸⁵⁰ Capitulum, ut supra. Responsorium: *Crux Christi*. Hymnus supra. Versiculus: *Adoramus te Christe*. Ad Magnificat antiphona: *O Crux Christi splendidior*. Oratio propria cum suffragiis consuetis, et hæc vespera prius perficiatur, sed chorus perficiat de octava beatæ Virginis sollemniter.

DE OCTAVA NATIVITATIS BEATÆ MARLÆ VIRGINIS **in vesperis** antiphona: *Nativitas gloriosæ Virginis* cum psalmis consuetis, ut supra, per totum. **Nota**, quodcumque octava Nativitatis Mariæ ceciderit cum quattuor temporibus ante festum sancti Michaelis archangeli, tunc octava Nativitatis sollemniter tenetur, sicut in die, et homelia

⁸⁴⁵ **V**₃ *addit* Sed diebus dominicis etiam completoria duo dicimus, si de dominica tenemus, et hoc sabbato tantum, nam sequenti die, videlicet dominico, solum de beata Virgine completorium, cum vesperæ sollemnizentur per chorum, et cetera.

⁸⁴⁶ **V**₃ *omittit* tunc ... completoria, *addit autem pro eo* diebus ferialibus

⁸⁴⁷ **N**₁ *addit* et cetera.

⁸⁴⁸ **V**₂ **V**₃ cum

⁸⁴⁹ **N**₁ *omittit, spatium congruenti relicto*.

⁸⁵⁰ **V**₃ *omittit*.

quattuor temporum iungatur post homeliam beatæ Virginis sub conclusione ultimi responsorii.⁸⁵¹ Finita oratione beatæ Virginis et Benedicamus, statim dicitur antiphona de psalterio *Salutem ex inimicis* vel alia antiphona secundum exigentiam diei. « Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster », et preces dicuntur tantum in matutinis. Finita oratione quattuor temporum, statim iungitur oratio dominicæ, sine antiphona mediante. Suffragia autem alia perficiuntur cum antiphonis, versiculis et orationibus more alias consueto, sed psalmi pænitentiales non leguntur; sed alii legunt modo infrascripto, quia quandocumque octava beatæ Virginis venerit cum quattuor temporibus ante festum sancti Michaelis, tunc de quattuor temporibus legitur ordine suo, uti moris est, et octava beatæ Virginis Nativitatis⁸⁵² tenetur cum tribus lectionibus. Antiphonæ, psalmi et responsoria secundum exigentiam diei.⁸⁵³

DE SANCTO LAMPERTO MARTYRE solum per suffragium. **In matutinis** omnia, ut in communi unius martyris præter lectiones proprias. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Homelia: *Nihil opertum*. **In missa** officium: *Lætabitur iustus*. Graduale: *Posuisti*. Alleluia: *Lætabitur iustus*.⁸⁵⁴ Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Alia omnia, ut in communi unius martyris, cum suffragiis consuetis.

IN VIGILIA SANCTI MATTHÆI APOSTOLI invitatorium, antiphonæ,⁸⁵⁵ psalmi, versiculus feriales. Homelia: *Hæc mando vobis*. Responsorium de dominica præcedenti iuxta congruentiam feriæ. Laudes, hymnus, versiculus, antiphona ad Benedictus semper feriales. Capitulum: *Beatus homo qui invenit sapientiam*. Oratio diei cum oratione dominicali sub una conclusione. Alia suffragia dicuntur⁸⁵⁶ more solito. **In missa** officium: *Ego autem* per totum, ut in vigilia unius apostoli. Kyrie eleison feriale. Oratio propria, secunda de dominica, tertia pro pace vel contra paganos. Sanctus feriale. Alia, ut in libro. Præfatio communis. **Nota, si vigilia sancti Matthæi apostoli** venerit feria quarta cum⁸⁵⁷ quattuor temporibus ante festum sancti Michaelis archangeli, tunc quattuor tempora tenentur, uti moris est, ferialiter. Invitatorium, antiphonæ, psalmi, versiculus feriales. Homelia: *Respondens unus de turba dixit ad Iesum*, et post ultimam lectionem iungatur homelia vigiliæ sub conclusione ultimi responsorii. Responsoria de dominica præcedenti secundum exigentiam diei. Laudes, hymnus, versiculus

⁸⁵¹ V₃ *omittit* sub ... responsorii, *addit autem pro eo* pro ultima lectione.

⁸⁵² V₂ *habet hæc e converso, id est ordine* Nativitatis beatæ Virginis

⁸⁵³ V₃ *omittit* sed ... diei

⁸⁵⁴ V₃ *omittit* Graduale ... iustus, *false commutando verba, et proseguendo non a iustus, quæ supra legitur, sed a iustus una linea infra.*

⁸⁵⁵ V₂ antiphona

⁸⁵⁶ V₃ dicitur

⁸⁵⁷ V₃ *omittit.*

feriales. Capitulum proprium. Antiphona ad Benedictus ferialis. Preces dicuntur ad omnes horas præter vespervas et completorium. Oratio diei dominicæ et vigiliæ sub una conclusione, et alia suffragia consueta suo modo perficiantur. Septem psalmi non leguntur, neque « Confiteor » dicitur in prima « vespera »⁸⁵⁸ et in completorio, quia hæc in Quadragesima leguntur.

IN DIE SANCTO **in primis vespervis** antiphonæ: *Excelsus super* per totum. Capitulum: *Unicuique nostrum*. Responsorium: *Hoc est præceptum*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona ad Magnificat: *Conspicit in cælis*. Oratio sola. **In matutinis** per totum de apostolis præter lectiones proprias. Homelia: *Vidit Iesus hominem sedentem*. Oratio sola. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Mihi autem*. Kyrie eleison de apostolis. Epistola supra. Graduale: *Nimis honorati*. Alleluia: *Dorsa eorum*.⁸⁵⁹ Evangelium supra. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Communio: *Vos qui secuti estis me*. **In secundis vespervis** antiphonæ: *Iuravit Dominus* cum sequentibus. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum.

FERIA QUARTA QUATTUOR TEMPORUM **in missa** officium: *Exsultate*.⁸⁶⁰ « Oremus. Flectamus genua, Levate ». Hic dicitur prophetia. Graduale, ut in libro. Iam dicitur « Dominus vobiscum, Oremus », sine « Flectamus genua, Levate ». Epistola supra. Graduale aliud, ut in libro. Evangelium, ut in matutinis, ferialiter. Alia, ut in libro. Præfatio cottidiana. Benedicamus loco *Ite missa est* dicitur.

FERIA SEXTA QUATTUOR TEMPORUM **in matutinis** per totum, sicut quarta feria, omnia ferialiter. Homelia propria. Responsorialia dicuntur de dominica præcedenti.⁸⁶¹ Laudes feriales. Capitulum proprium. Hymnus ferialis.⁸⁶² Antiphona ad Benedictus similiter ferialis. Preces dicuntur ad omnes horas præter vespervas et completorium, sed psalmi pænitentiales non dicuntur. Oratio propria cum oratione dominicali sub una conclusione. Suffragia alia perficiuntur ordine suo. **In missa** per totum, uti feria quarta, nisi quod oratio propria dicitur, et « Flectamus genua » non dicitur, quia prophetia non habetur. Alia, ut in libro. **In secundis vespervis** antiphonæ de psalterio. Capitulum: *Dominus autem dirigat*. Responsorium non dicitur. Antiphona de dominica ad Magnificat. Oratio similiter de dominica. Suffragia consueta perficiuntur ordine suo. Preces non dicuntur. Benedicamus feriale. **In completorio**⁸⁶³ ad Nunc dimittis antiphona: *Salva nos Domine*.

⁸⁵⁸ *Del.*

⁸⁵⁹ **V**₃ ... Alleluia: Primus ad Sion.

⁸⁶⁰ *Del.*

⁸⁶¹ **V**₃ præcedente

⁸⁶² **V**₃ feriales

⁸⁶³ **V**₃ *omittit* In completorio

SABBATO QUATTUOR TEMPORUM **in matutinis** invitatorium, antiphonæ, psalmi, versiculus feriales. Homelia: *Arborem fici*. Responsoria de dominica præcedenti. Laudes feriales. Capitulum proprium: *Locutus est Dominus ad Moysen dicens*. Hymnus ferialis, similiter antiphona ad Benedictus. Orationes diei et dominicæ sub una conclusione. Suffragia consueta similiter perficiuntur ordine suo cum antiphonis et versiculis. **Item: Si vigilia sancti Matthæi apostoli** venerit hodie, tunc pro tertia lectione legatur homelia Matthæi pro vigilia apta sub conclusione ultimi responsorii. Preces dicuntur ad omnes horas præter vespertas et completorium, sed psalmi pænitentiales non dicuntur. **In missa** officium: *Venite adoremus*. Tunc a missante dicitur « Oremus ». Diaconus: « Flectamus genua, Levate ». Oratio, ut in libro. Sequitur prophetia ita, quod post expletionem quinque prophetiarum⁸⁶⁴ dicitur « Dominus vobiscum », alias semper dicitur « Oremus » et « Flectamus genua, Levate », et post « Dominus vobiscum » non dicitur. **Item:** Post ultimam prophetiam statim incipitur canticum trium puerorum: *Benedictus es Domine*. Oratio: *Deus qui tribus pueris* cum oratione de pontificali. Epistola: *Tabernaculum factum est primum*. Graduale: *Laudate Dominum*. Evangelium: *Arborem fici [habebat quidam]⁸⁶⁵ plantatam.*⁸⁶⁶ Offertorium et communio, ut in libro. Benedicamus Domino feriale.

DE SANCTO MAURITIO CUM SOCIIS **in matutinis** omnia, ut in communi martyrum. Lectiones propriæ. Homelia: *Descendens Iesus*. Capitulum: *Sancti per fidem*. Hymnus de martyribus. Alia, ut ibi. Oratio propria cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Intret in conspectu vel Multæ tribulationes*. Graduale: *Gloriosus Dominus* vel *Vindica Domine*. Alleluia: *Fulgebunt iusti* vel *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Exsultabunt sancti*. Communio: *Posuerunt*. **In secundis vespertis** antiphonæ:⁸⁶⁷ *Virgam virtutis* per ordinem cum suffragiis consuetis.

DE SANCTA TECLA VIRGINE tenet ecclesia Strigoniensis. Capitulum: *Sapientia vincit*. Homelia: *Simile est regnum calorum decem virginibus*. Alia omnia, ut in communi unius virginis. **Officium:** *Loquebar de testimoniis*. Omnia, ut in libro.

GERARDI MARTYRIS **in primis vespertis:** *Iste cognovit*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Responsorium: *Desiderium*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Ad Magnificat antiphona: *A progenie in progenies*, require ante Gregorii papæ. Oratio propria et sola; si volueris, poteris iungere orationem Conceptionis sancti Ioannis Baptistæ.⁸⁶⁸ Benedicamus Domino. **In matutinis** invitatorium

⁸⁶⁴ N₁ prophetarum

⁸⁶⁵ *Adi.*

⁸⁶⁶ N₁ plantavit

⁸⁶⁷ V₃ antiphona

⁸⁶⁸ V₃ *omittit* si ... Baptistæ

et alia omnia, ut in communi unius martyris,⁸⁶⁹ præter lectiones proprias. Homelia: *Nisi granum frumenti*. Capitulum: *Beatus vir qui cum suffragiis consuetis*. **In missa** officium: *Lætabitur iustus*. Oratio propria, de dominica, de sancto Ioanne.⁸⁷⁰ Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Beatus vir*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Posuisti Domine*. Præfatio communis. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum. Capitulum supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Hymnus supra. Antiphona ad Magnificat: *Hic est vere martyr*. Oratio propria cum suffragiis consuetis. Benedicamus Domino, ut supra.

CYPRIANI ET IUSTINÆ⁸⁷¹ MARTYRUM cum suffragio. **In matutinis** omnia, ut in communi martyrum. Capitulum: *Iustorum animæ in manu*. Homelia: *Descendens Iesus*. Cetera, ut ibidem. **In missa** officium: *Multæ tribulationes*. Kyrie eleison cum Et in terra. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Clamabunt*. Alleluia: *Fulgebunt iusti*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Lætamini*. Communio: *Posuerunt mortalia*. Sanctus.

COSMÆ ET DAMIANI MARTYRUM per suffragium. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi martyrum. Homelia: *Descendens Iesus*. Capitulum: *Reddet Deus*. Lectiones propriæ. Alia, ut ibi, per totum cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Clamaverunt iusti*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Gloriabuntur in te*. Communio: *Posuerunt mortalia*. **In secundis vesperis**: *Virgam virtutis* per ordinem.

WENCESLAI MARTYRIS per suffragium. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius martyris, præter lectiones proprias. Capitulum: *Iustus si morte*. Homelia: *Si quis vult post me*. Alia, ut ibi, cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *In virtute tua*. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Iustus non conturbabitur* vel *Posuisti Domine*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *In virtute tua* vel *Gloria et honore*. Communio: *Magna est gloria* vel *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum cum suffragiis consuetis.⁸⁷²

MICHAELIS ARCHANGELI **in primis vesperis** antiphona: *Sancte Michael archangele Dei*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Significavit Deus quæ oportet fieri cito*. Responsorium: *Te sanctum Dominum*. Alia, ut in libro. Oratio sola cum Benedicamus. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Capitulum

⁸⁶⁹ N₁ addit et cetera.

⁸⁷⁰ V₃ omittit de sancto Ioanne, addit autem pro eo et de beata Virgine.

⁸⁷¹ N₁ N₂ Iustini

⁸⁷² N₁ addit et cetera.

supra. Hymnus: *Tibi Christe splendor*. **In missa** introitus: *Benedicite Domino omnes angeli*. Oratio sola. Epistola et evangelium supra. Graduale, Alleluia, prosa, ut in libro. Credo dicitur. Offertorium proprium. Præfatio cottidiana. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus.

HIERONYMI CONFESSORIS **in primis vesperis** antiphona: *Fulsit splendor*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Optavi et datus est mihi sensus*. Responsorium: *Iustum deduxit*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona ad Magnificat: *Adest dies lætitiæ*. Oratio: *Deus qui nos annua* vel *Ecclesiam tuam* sola. **In matutinis** invitatorium⁸⁷³ et alia omnia, ut in historia sua, de communi unius confessoris præter lectiones proprias. Homelia: *Vos estis sal terræ*. Alia, ut ibi, cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Os iusti*. Oratio sola. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Graduale: *Iuravit Dominus*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Inveni David*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphona:⁸⁷⁴ *Ecce confessor magnus*. Psalmi: *Dixit Dominus* cum sequentibus. Ultima antiphona: *Fidelis servus*. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus* vel *Servus meus*, et melius. Antiphona ad Magnificat: *Similabo eum viro sapienti*. Oratio propria. Suffragium, cui crastina die orare intendis. **Item:**

DE SANCTO LEODEGARIO, si necesse fuerit, vide post beatum Lucam evangelistam. Hic haberet locum, si volueris.

FRANCISCI CONFESSORIS cum suffragio: *Iste homo*. **In matutinis** invitatorium et alia omnia «de simplici»⁸⁷⁵ unius confessoris præter lectiones proprias. Homelia: *Designavit Dominus*⁸⁷⁶ et *alios septuaginta duos*⁸⁷⁷ *discipulos*. Capitulum: *Mibi autem absit gloriari*. Oratio propria cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Os iusti*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Os iusti*. Alleluia: *Hic Franciscus*.⁸⁷⁸ Offertorium: *Veritas mea*. Credo non dicitur.⁸⁷⁹ Communio: *Qui vult venire*.⁸⁸⁰ **In secundis vesperis** antiphona: *Ecce confessor magnus* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *Sint lumbi vestri*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Ad Magnificat antiphona: *Similabo eum*. Oratio propria cum suffragiis consuetis et cui cras⁸⁸¹ orare intendis.

⁸⁷³ N₁ -nvitatorium (*spatio uni litteræ congruenti relicto*)

⁸⁷⁴ N₁ *omittit*.

⁸⁷⁵ *Del.* (*vel potest deleri etiam unius et intelligi confessore*)

⁸⁷⁶ *Coni.* N₁ N₂ V₃ Iesus V₂ L Ieso

⁸⁷⁷ N₁ N₂ *omittit*.

⁸⁷⁸ V₃ ... Alleluia: *Amavit hunc sanctum*.

⁸⁷⁹ V₃ *habet hæc e converso, id est ordine* Non dicitur Credo.

⁸⁸⁰ V₃ ... Communio: *Fidelis servus et prudens*.

⁸⁸¹ N₂ V₂ V₃ *addunt* -tina die

STANISLAI CONFESSORIS ET MARTYRIS per suffragium. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius martyris, præter lectiones proprias. Homelia: *Ego sum pastor bonus*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Alia, ut ibi, cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Lætabitur iustus*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium,⁸⁸² ut supra, in matutinis. Graduale: *Posuisti Domine*. Alleluia: *Ego sum pastor bonus*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Gloria et honore*. Præfatio cottidiana. Communio: *Posuisti Domine*.⁸⁸³ **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus homo* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Deus tuorum*. Ad Magnificat antiphona: *Hic est vere martyr*. Oratio propria cum suffragiis consuetis.

SERGII, BACCHI, MARCI, MARCELLINI MARTYRUM solum cum suffragio. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Homelia: *Cum audieritis*. Capitulum: *Reddet Deus*. Alia per totum, ut ibi, cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum* vel *Salus autem*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Gloriosus Deus*. Alleluia: *Fulgebunt iusti*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Gloriabuntur*. Communio: *Quod dico vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem. Capitulum supra. Responsorium: *Sancti mei*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini in Domino*. Ad Magnificat antiphona: *Certamen magnum*. Oratio propria cum suffragiis consuetis.

DIONYSII CUM SOCIIS per suffragium. **In matutinis** invitatorium et omnia singula, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Homelia: *Descendens Iesus*. Capitulum: *Sancti per fidem*. Alia per totum, ut ibi, cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Iusti epulentur* vel *Salus autem iustorum*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Clamaverunt*. Alleluia: *Hæc est vera fraternitas*. Prosa: *O beata beatorum*. Offertorium: *Lætamini in Domino*. Communio: *Dico autem vobis*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Sancti mei* vel *Verbera carnificum*, ut ibi, cum suffragiis consuetis una cum suffragio, cui crastina die orare intendis.

GEREONIS MARTYRIS CUM SOCIIS per suffragium. **In matutinis** et alia omnia, ut in communi. Lectiones similiter. Homelia: *Cum audieritis*. Capitulum: *Iusti autem*⁸⁸⁴ *in perpetuum vivent*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Iusti epulentur*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Vindica Domine*. Alleluia: *Sancti tui Domine*. Offertorium: *Lætamini*. Communio: *Posuerunt mortalia*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis* per

⁸⁸² V₃ evangelia

⁸⁸³ V₃ ... Communio: Ego sum pastor bonus, et cetera.

⁸⁸⁴ N₁ omittit.

totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Sancti tui Domine*. Hymnus: *Sanctorum meritis*. Versiculus: *Lætamini*. Ad Magnificat antiphona: *Certamen magnum*. Oratio propria cum suffragiis consuetis, et ad cras cui orare intendis.

COLOMANNI MARTYRIS **in matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in libro, in communi unius martyris, præter lectiones proprias. Homelia: *Si quis vult post me venire*. Capitulum: *Iustus si morte*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *In virtute tua*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium,⁸⁸⁵ ut supra, in matutinis. Graduale: *Posuisti Domine*. Alleluia: *Iustus ut palma*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Desiderium*. Communio: *Qui vult post me venire*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁸⁸⁶ *Iucundus homo* per totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Desiderium*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Ad Magnificat antiphona: *Hic est vere martyr*. Oratio propria cum suffragiis consuetis.

CERBONII CONFESSORIS ET PONTIFICIS per suffragium tantum. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius confessoris et pontificis, præter lectiones proprias. Homelia:⁸⁸⁷ *Homo quidam peregre*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in diebus*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Statuit*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine.⁸⁸⁸ Graduale: *Ecce sacerdos magnus*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Offertorium: *Inveni David*. Communio: *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁸⁸⁹ *Ecce sacerdos magnus* per totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis, et ante pænultimum suffragium fiat suffragium, cui cras orare intendis.

CALIXTI PAPÆ ET MARTYRIS⁸⁹⁰ per suffragium. **In matutinis** invitatorium similiter. Alia, ut in communi unius martyris, præter lectiones proprias. Homelia: *Homo quidam nobilis*. Capitulum: *Plures facti sunt sacerdotes*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Sacerdotes Dei*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut in matutinis. Graduale: *Iuravit Dominus*. Alleluia: *Lætabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Veritas mea* vel *Inveni David*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁸⁹¹ *Iucundus homo* per totum. Capitulum supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona ad Magnificat. *Hic est vere martyr*. Oratio propria et alia suffragia

⁸⁸⁵ V₃ evangelia

⁸⁸⁶ V₂ antiphona

⁸⁸⁷ V₂ V₃ *omittunt, forte abbreviationes ho. (nempe homelia et homo) diplographiam æstimando.*

⁸⁸⁸ N₁ *habet hæc e converso, id est ordine secunda de beata Virgine, tertia de dominica.*

⁸⁸⁹ V₂ V₃ antiphona

⁸⁹⁰ V₃ martyeis

⁸⁹¹ V₂ V₃ antiphona

consueta perficiantur ordine suo, et ante pænultimam antiphonam fiat suffragium, cui cras orare intendis.

GALLI CONFESSORIS ET ABBATIS per suffragium.⁸⁹² **In matutinis** omnia, ut in communi unius simplicis confessoris, præter lectiones proprias. Homelia: *Vigilate*. Capitulum: *Dilectus Deo*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa** officium: *Os iusti*. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola et evangelium supra. Graduale: *Ecce sacerdos*. Alleluia: *Amavit hunc*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Inveni David*. Communio: *Beatus servus* vel *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce confessor magnus*, quinta antiphona: *Fidelis servus*, per totum. Capitulum supra. Responsorium: *Amavit eum*. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona ad Magnificat: *Similabo eum*. Oratio propria. Suffragia consueta ordine suo perficiantur, et ante pænultimam fiat suffragium, cui cras orare intendis.

DE SANCTO LUCA EVANGELISTA **in primis vesperis** antiphonæ: *Excelsus super omnes* per totum. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Vidi et ecce ventus*. Responsorium: *Quattuor animalia*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Ecce ego Ioannes*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de apostolis. **Item:** Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **In matutinis** invitatorium et alia omnia de evangelistis præter lectiones proprias. Homelia: *Designavit*⁸⁹³ *Dominus et alios*. Capitulum, ut supra. Benedicamus de apostolis. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie eleison de apostolis. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Beatus vir*. Alleluia: *Dorsa eorum*.⁸⁹⁴ Prosa: *Iucundetur plebs fidelis*. Credo dicitur. Offertorium: *In virtute tua*. Præfatio de apostolis, sed « per beatos evangelistas ». Sanctus sollemne. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus evangelistarum. Psalmi de apostolis. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Species firmamenti*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Sapientiam antiquorum*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui cras orare intendis, tantum.

LEODEGARIUS MARTYR ET PONTIFEX per suffragium imponitur. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius martyris. Homelia: *Nihil opertum*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Alia ibidem cum suffragiis consuetis. **In missa:** *In virtute tua*. Kyrie Baxa. Oratio propria, de dominica. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Posuisti Domine*. Alleluia: *Latabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Desiderium animæ*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Iucundus*

⁸⁹² V₃ suffragia

⁸⁹³ N₁ Desigavit

⁸⁹⁴ V₃ addit vel: Primus ad Sion.

*homo per ordinem. Capitulum: [Beatus vir qui in sapientia.]*⁸⁹⁵ Responsorium: *Gloria et honore.* Alia ibidem cum suffragiis consuetis.

UNDECIM MILIUM VIRGINUM **in primis vesperis** antiphonæ: *Lætis canamus vocibus.* Psalmi: omnia *Laudate.* Capitulum: *Sancti per fidem.* Responsorium: *Animalis orbita votorum.* Hymnus: *Sanctorum meritis.* Versiculus: *Lætamini in.* Antiphona: *Dilectus Ecclesie sponsus.* Magnificat. Oratio sola, videlicet: *Deus qui nos in tantis periculis* vel *Omnipotens sempiternæ Deus qui infirma.* Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. Benedicamus Cunctipotens. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi martyrum, præter lectiones proprias. Homelia: *Cum audieritis.* Laudes propriæ, scilicet: *En lectulum Salomonis.* Capitulum: *Sancti per fidem.* Alia, ut in communi. Benedicamus Cunctipotens. **Item:** Qui volunt, tamen possunt orare propriam historiam, et cantant secure, si habent. **In missa** officium: *Sapientiam sanctorum.* Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio sola, si vis. Graduale: *Vindica Domine.* Alleluia: *Adducentur regi virgines.* Prosa: *Virginalis turma.* Præfatio cottidiana. Offertorium: *Lætamini.* Communio: *Posuerunt mortalia* vel *Si coram hominibus.* **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus: *En lectulum.* Psalmi de martyribus. Responsorium proprium. Hymnus: *Sanctorum meritis.* Versiculus: *Lætamini in Domino.* Antiphona ad Magnificat propria. Benedicamus, ut supra. Suffragium, cui cras orare intendis, tantum.

SEVERINI CONFESSORIS ET EPISCOPI per suffragium imponitur. **In matutinis** invitatorium, ut alia, in communi confessorum et pontificum. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in diebus.* Homelia: *Homo quidam peregre.* **In missa:** *Statuit.* Graduale: *Inveni David.* Alleluia: *Iuravit Dominus.* Prosa de confessore. Offertorium: *Veritas mea.* Communio: *Beatus servus.* **Item:** Lectiones habes in libris impressis, si vis.

MAGLORIUS CONFESSOR ET PONTIFEX per suffragium imponitur. **In matutinis** invitatorium et alia, ut in communi unius confessoris et pontificis, præter lectiones proprias. Homelia: *Homo quidam peregre.* Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in diebus.* Alia ibidem cum suffragiis consuetis.⁸⁹⁶ **In missa** officium: *Statuit.* Kyrie de confessoribus. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Ecce sacerdos magnus.* Alleluia: *Iuravit Dominus.* Prosa: *Quem invisibiliter.* Offertorium: *Veritas mea.* Sanctus de confessoribus. Communio: *Domine quinque talenta.* **In secundis vesperis** antiphonæ: *Ecce sacerdos magnus* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Iuravit Dominus.* Alia, ut ibi cum suffragiis consuetis.

DEMETRIUS MARTYR per suffragium imponitur. **In matutinis** invitatorium et omnia alia, ut in communi unius martyris, præter lectiones proprias. Homelia: *Si quis vult venire post*⁸⁹⁷ *me.* Capitulum: *Iustus si morte.* Alia, ut ibidem, cum suffragiis consuetis.

⁸⁹⁵ *Adi.*

⁸⁹⁶ **V**₂ consuetis

⁸⁹⁷ **N**₁ ad

In missa: *In virtute tua*. Kyrie Baxa. Oratio propria, de dominica et de beata Virgine. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Posuisti*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Prosa: *Spe mercedis*. Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vespers** antiphonæ: *Iucundus homo* per totum. Capitulum supra. Responsorium: *Desiderium* minus. Alia ibidem cum suffragiis consuetis.

VIGILIA SIMONIS ET IUDÆ APOSTOLORUM invitatorium, ut in psalterio, cum antiphonis et psalmis ferialibus secundum adventum diei. Homelia: *Hæc mando vobis*. Responsoria de dominica præcedenti. Laudes feriales. Capitulum: *Iustorum anima*. Hymnus, versiculus et antiphona ad Benedictus, ut in psalterio, feriales. Oratio vigiliæ cum oratione dominicali sub una conclusione. Alia suffragia perficiantur ordine suo. **In missa:** *Intret in conspectu tuo*. Kyrie eleison feriale. Oratio propria, de dominica et contra paganos vel alia, quam vis.⁸⁹⁸ Graduale: *Vindica Domine*. Alleluia non dicitur. Offertorium: *Gloriabuntur*. Præfatio cottidiana. Sanctus feriale. Communio: *Iustorum anima*.

IN DIE SANCTO **in primis vespers:** *Excelsus*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Scimus quoniam diligentibus*. Responsorium, hymnus, versiculus et antiphona ad Magnificat per totum de apostolis. Oratio propria et sola. Benedicamus de apostolis. **In matutinis** invitatorium et alia omnia de apostolis vel de communi apostolorum præter lectiones proprias. Homelia: *Hoc est præceptum*. Capitulum, ut supra. Oratio sola. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **In missa:** *Mibi autem nimis*. Kyrie de apostolis. Oratio sola. Graduale: *Nimis honorati*. Alleluia: *Ego vos elegi*. Epistola et evangelium, ut supra. Credo dicitur. Offertorium: *In omnem terram*. Præfatio de apostolis. Sanctus⁸⁹⁹ angelicum. Communio: *Vos qui secuti*. **In secundis vespers** antiphonæ:⁹⁰⁰ *Iuravit Dominus* per totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Fuerunt sine querela*. Hymnus: *Exsultet calum*. Versiculus: *In omnem terram*. Antiphona: *Beati eritis*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui cras⁹⁰¹ orare intendis.

VIGILIA OMNIUM SANCTORUM invitatorium: *Regem omnium sanctorum venite adoremus*. Psalmus: *Venite*. Psalmi feriales. Versiculus: *Lætamini*. Homelia: *Descendens Iesus de monte*. Responsoria: *Absterget Deus, Sancti tui Domine, Sancti mei qui in isto*. Versiculus: *Mirabilis Deus*.⁹⁰² Te Deum non dicitur. Laudes: *Exsultabunt sancti*, et tantum hæc una antiphona dicitur. Psalmi: *Miserere mei Deus* cum aliis ferialibus. Capitulum proprium, videlicet: *Ecce ego Ioannes*. Hymnus: *Rex gloriose*. Versiculus: *Iustorum animæ*. Antiphona: *Beati eritis*, require de apostolis. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria cum oratione

⁸⁹⁸ V₃ omittit vel ... vis

⁸⁹⁹ V₃ Sanctis

⁹⁰⁰ V₂ antiphona

⁹⁰¹ N₂ V₂ V₃ addunt -tina die

⁹⁰² V₃ ... Versiculus: Exsultent iusti.

Quintini martyris sub una conclusione. Suffragium de dominica tantum. Benedicamus Domino, ut hic.⁹⁰³ **Item:** Hodie de beata Virgine more solito legitur cum Te Deum. Suffragium de Sancto Spiritu. Antiphona: *Loquebantur* tantum. **Item:** Secunda vespera de beata Virgine legitur in eadem vigilia Omnium sanctorum. **Item:**⁹⁰⁴ Hymnus ad **primam**⁹⁰⁵ **et ad alias horas** canitur ad notas martyrum alias consuetas. Antiphona: *Exsultabunt*. Psalmi: *Deus in nomine tuo* cum sequentibus. Capitulum: *Dignus est Agnus qui occisus est*. Responsorium: *Christe Fili Dei vivi, Qui es corona*.⁹⁰⁶ Versiculus: *Mirabilis Deus*. Oratio: *Domine Deus noster*. Alia: *Domine sancte Pater*. **Ad tertiam** antiphona: *Cum palma*. Psalmi: *Legem pone*. Capitulum: *Ecce ego*⁹⁰⁷ *Ioannes*. Responsorium: *Lætamini*. **Ad sextam** antiphona: *Corpora sanctorum*. Capitulum: *Dignus es*. Responsorium: *Exsultent iusti*. **Ad nonam** antiphona: *Gloria hæc est omnibus*. Psalmi consueti. Capitulum: *Dignus es Domine*. Responsorium: *Iusti in perpetuum*.⁹⁰⁸ Orationes, ut supra, in matutinis. **In missa** officium: *Timete Dominum*. Kyrie feriale. Oratio prima, secunda de dominica, tertia de sancto Quintino martyre.⁹⁰⁹ Graduale: *Vindica Domine*. Alleluia non dicitur. Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis, et canitur ferialiter. Offertorium: *Exsultabunt sancti*. Præfatio cottidiana ferialiter. Sanctus feriale. Communio: *Amen dico vobis*. Benedicamus feriale, ut hic: (notandum)

IN DIE OMNIUM SANCTORUM **in primis vesperis** antiphona: *Gaudent in cælis* cum ceteris. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce ego Ioannes vidi*. Responsorium: *Beati estis*. Hymnus: *Christe Redemptor omnium*. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona ad Magnificat: *O quam gloriosum est*. Oratio propria cum oratione Cæsarii martyris sub una conclusione. Benedicamus Magnæ Deus. **In completorio** antiphona: *Alleluia*. Psalmi: *Cum invocarem* cum sequentibus. Hymnus: *Iesu Salvator sæculi*. Capitulum: *Benedictio et claritas*. Versiculus: *Mirabilis Deus*. Antiphona ad Nunc dimittis: *Gaudete et exsultate*. Oratio: *Da quæsumus Domine fidelibus populis*. Alia: *Deus qui illuminas*. Benedicamus feriale. **In matutinis** invitorium: *Regem regum Dominum*. Psalmus: *Venite*. Alia omnia, ut in historia sua, per ordinem. Lectiones propriæ. Responsorialia similiter, ut ibi scripta sunt. Homelia: *Videns Iesus turbas*. Benedictiones dicuntur consuetæ. Laudes propriæ. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Iesu Salvator*. Versiculus: *Iustorum animæ*. Antiphona: *In civitate Domini*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria cum oratione Cæsarii martyris sub una conclusione. Benedicamus Magnæ Deus. **Item:** Hodie de beata Virgine non legi-

⁹⁰³ N₁ addit (notandum)

⁹⁰⁴ V₂ omittit, spatio congruente relicto.

⁹⁰⁵ Coni. Edd. tertiam

⁹⁰⁶ V₃ ... Qui sedes ad dexteram Patris.

⁹⁰⁷ V₃ omittit.

⁹⁰⁸ N₁ addit et cetera.

⁹⁰⁹ N₁ N₂ martyris

tur, sed diebus sequentibus legitur per totam octavam more alias consueto. **Item: Ad primam et ad alias horas** hymni canuntur ad notas hymni *Iesu Salvator*, conclusio vero hymnorum « Laus honor virtus gloria » semper dicitur. Antiphona: *Scimus quoniam diligentibus Deum*. Psalmi: *Deus in nomine* cum sequentibus. Capitulum, ut supra, in completorio. Responsorium: *Iesu Christe Fili Dei, Qui es corona*. Versiculus: *Mirabilis Deus*. Oratio, ut in completorio. Alia: *Domine sancte Pater*. Preces: *Exsultabunt sancti* per totum. **Item:** Ad tertiam, sextam, nonam antiphonæ de laudibus. Capitulum proprium. Responsoria de martyribus. Orationes semper, ut in matutinis. **In missa** Asperges me dicitur sollemniter. Versiculus et oratio, ut in capitulari. Responsorium in processione: *Beati estis*. In loco destinato a missante dicitur versiculus *Lætamini*. Oratio, ut in vesperis, nil plus. In redeundo canitur hymnus *Christe Redemptor*. Finito hymno, in choro dicitur versiculus *Mirabilis Deus*. Oratio: *Da quæsumus Domine fidelibus populis*, ut in completorio. **Sequitur introitus** *Gaudeamus omnes*, « de quorum sollemnitate gaudent ». Kyrie Magnæ Deus. Oratio propria cum oratione Cæsarii martyris sub una conclusione. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Timete Dominum*. Alleluia: *O quam gloriosum est regnum*. Prosa: *Omnes sancti*. Credo dicitur per totam octavam, etiam si⁹¹⁰ de sancto aliquo tenetur inter octavam. Offertorium: *Lætamini*. Præfatio cottidiana. Sanctus sollemne. Communio: *Iustorum animæ*. Ite missa est Magnæ Deus. **Item:** Hodie loco missæ defunctorum in ara Crucis canitur missa de omnibus sanctis sollemniter, sed diebus sequentibus canitur pro defunctis per totam octavam. **In secundis vesperis** antiphonæ:⁹¹¹ *Virgam virtutis* per totum. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Omnes sancti*. Hymnus supra. Versiculus: *Lætamini*. Antiphona: *Laudem dicite*. Psalmus: *Magnificat*. Oratio sola, et iam⁹¹² nil de sancto Cæsario. Benedicamus Magnæ Deus. **Item: In completorio** per totam octavam, ut supra. **Item:** Peractis completoriis mox incipitur *Libera me*, et itur processionaliter ad porticum, et unus canonicus vel plebanus induitur cappa nigra et incipit pro fidelibus defunctis, et per duos canonicos chorabitur ibi *Placebo Domino* more suo. His finitis, incipit succentor responsorium *Ne recorderis*, veniendo ad chorum. Finito responsorio in choro, statim incipiuntur vigiliæ mortuorum, sintque omnes domini præsentis, et perficiuntur cum novem lectionibus, chorantes morose, et ultimum responsorium semper: *Libera me Domine*, et in fine canitur antiphona *Michael præpositus paradisi* cum oratione propria.

SECUNDO DIE POST OMNIUM SANCTORUM **in matutinis** invitorium, antiphonæ, versiculi, benedictiones, ut in die, præter lectiones proprias et responsoria per hebdomadam ordinata, videlicet: *Hodie dilectissimi* cum ceteris. Alia perficiuntur, sicut in die.

⁹¹⁰ V₃ omittit.

⁹¹¹ V₂ antiphona

⁹¹² V₂ V₃ ... sola, etiam

Suffragium de dominica tantum, et etiam in secundis vesperis per hebdomadam. Conclusio hymnorum **ad horas** semper « Laus honor » dicitur. **Item:** In missa beatæ Virginis hodie et⁹¹³ per totam octavam canitur more suo, scilicet *Salve sancta Parens*. **Item:** **«In»**⁹¹⁴ **missa** Omnium sanctorum dimittitur ad missam sancti Adalberti, et officium pro defunctis canitur in pontificalibus, videlicet: *Requiem æternam*. Kyrie eleison proprium, ut hic notatur, cane:⁹¹⁵ (notandum) et oratio sola, videlicet: *Fidelium Deus*. Epistola: *Vir fortissimus Iudas*. Graduale: *Requiem æternam*. Prosa: *Dies iræ dies illa*,⁹¹⁶ et canunt choratores et omnes domini in dignitatibus constituti, chorus autem silet, donec finitur. Evangelium *Omne quod dat mihi Pater*. Offertorium: *Domine Iesu Christe*. Præfatio communis, magis ferialis. Osculum non datur. Communio: *Amen dico vobis*, et loco *Ite*⁹¹⁷ missa est dicitur « Requiescant in pace ». **Item:** Loco missæ sancti Adalberti per hebdomadam semper canitur missa de Omnibus sanctis ordine suo. **Item:** **Si dominica** Vidi Dominum venerit inter octavas Omnium sanctorum, tunc prius secundæ vesperæ de Omnibus sanctis et etiam de beata Virgine per præbendarios perficiuntur, et primæ vesperæ de dominica sollemnizantur per chorum ordine suo, si autem venerit in die Omnium sanctorum, tunc dominica ista debet anticipari in diem dominicum proximæ feriæ⁹¹⁸ præcedentem. Alias enim per totam octavam legitur de omnibus sanctis. **Item:** Completorium per totum de dominica more consueto, et non de omnibus sanctis. **Item:** Si dominica tenetur, tunc suffragium in matutinis de Omnibus sanctis tantum, videlicet: *In civitate Domini*⁹¹⁹ cum versiculo et oratione. **Item:** Secundæ vesperæ de dominica perficiuntur per præbendarium suo modo. Oratio sola. Tandem secundæ vesperæ de Omnibus sanctis per chorum sollemnizantur, sicut in die, et chorabunt quattuor iuvenes in cappis. Antiphonæ: *Virgam virtutis* per ordinem. Oratio sola Omnium sanctorum. Benedicamus Cunctipotens.

TERTIO DIE POST FESTUM OMNIUM SANCTORUM per totum, sicut secundo die, nisi quod responsoria et lectiones variantur secundum quottum⁹²⁰ dierum. Responsoria tria. **Item:** Ultimum ad homeliam semper: *Beati pauperes, Beati qui persecutionem, Beati estis sancti*, ut supra, in primis vesperis. **Item:** Alia ibidem secundo die. Oratio propria cum suffragio et oratione dominicæ. Benedicamus Domino Cunctipotens. **Item:**

⁹¹³ V₃ omittit.

⁹¹⁴ Del.

⁹¹⁵ V₂ V₃ omittunt.

⁹¹⁶ N₁ habet hæc econverso, id est ordine Dies illa dies iræ

⁹¹⁷ V₁ V₂ omittunt.

⁹¹⁸ N₁ vere

⁹¹⁹ N₁ addit et cetera.

⁹²⁰ Edd. omnes sic habent. Malim qualitatem

Secundæ vesperæ de Omnibus sanctis canuntur per præbendarios ordine suo. Tandem primæ vesperæ de sancto Emerico sollemnizantur⁹²¹ per chorum.

EMERICI DUCIS **in primis vesperis** antiphona: *Lætare Pannonia*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Dedit Dominus confessionem*. Responsorium proprium. Hymnus: *Iste confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona ad Magnificat: *Ave flos nobilium*. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **Item: Completorium** de Omnibus sanctis, ut supra. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Sint lumbi vestri*. Laudes propriæ. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Ad sacrum cuius* vel *Ab ipsa pueritia*. Alia ibidem cum oratione propria.⁹²² Suffragium de dominica et de Omnibus sanctis,⁹²³ « Per Dominum ».⁹²⁴ Benedicamus Cunctipotens. **Item: Prima** de Omnibus sanctis, et hymni **ad horas** canuntur ad notas hymni *Iesu Salvator*, conclusio vero semper « Laus honor » de sanctis inter octavas. **In missa** officium: *Os iusti*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de Omnibus sanctis.⁹²⁵ Epistola, ut supra. Graduale: *Domine prævenisti*. Alleluia: *Sprevit thorum*. Prosa: *Stirps regalis*. Offertorium: *Veritas mea*. Præfatio cottidiana. Credo dicitur. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus eiusdem, et perficiunt præbendarii. Capitulum, responsum, hymnus,⁹²⁶ versiculus⁹²⁷ et antiphona⁹²⁸ ad Magnificat, ut supra, in alio festo, cum suffragio de dominica et de Omnibus sanctis. Benedicamus Cunctipotens.

TRANSLATIO SANCTI ADALBERTI **in primis vesperis** antiphona: *Ad festa pretiosi martyris*.⁹²⁹ Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Beatus vir qui in sapientia*. Responsorium: *Exora dilecte Dei*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona propria ad Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus. **In matutinis** invitatorium: *Christum regem adoremus quem confessus*, et cetera, alia vero, ut in historia eius. Lectiones propriæ. Homelia: *Nihil opertum*. Laudes propriæ. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Martyr Dei*. Antiphona: *Gloria Christo Domino*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria et sancti Leonardi sub una conclusione. Suffragium de dominica et de Omnibus sanctis. Benedicamus Cunctipotens. **Item: Prima** dicitur de Omnibus sanctis, sed tertia, sexta, nona dicuntur de sancto Adalberto, ut moris est. Orationes semper, ut supra. **Item: Secundum chorum Strigoniensem** non legitur de Omnibus sanctis diebus festivis in-

⁹²¹ V₂ V₃ sollemnizatur

⁹²² V₃ addit sola

⁹²³ V₃ addit dicuntur in horis beatæ Virginis.

⁹²⁴ V₃ omittit Per Dominum

⁹²⁵ V₃ omittit secunda ... sanctis, addit autem pro eo cum oratione festi Omnium sanctorum.

⁹²⁶ V₃ addit supra

⁹²⁷ V₃ omittit.

⁹²⁸ V₃ omittit.

⁹²⁹ N₁ addit et cetera.

ter octavas occurrentibus, sed solum fit suffragium de ipsis, sed de beata Virgine legitur secunda die et per octavas. **Item: In aliis ecclesiis** non legitur de beata Virgine, sed legitur de Omnibus sanctis cum tribus lectionibus. **In missa** Asperges me sollemniter cum oratione et versiculo, ut in capitulari. Responsorium ad processionem: *Exora dilecte Dei* cum « alleluia », et finitur in loco destinato, et finito responsorio, dicitur versiculus a missante seu dominica persona *Ora pro nobis beate Adalberte. Deus qui beatum Adalbertum*, et cetera, « Per Christum ». Intrando ecclesiam, canitur hymnus *Deus tuorum*. Finito hymno, in choro per succentorem vel per alium dicitur versiculus *Exsultabunt sancti in gloria*. Oratio: *Via sanctorum tuorum Domine Iesu Christe*, ut in capitulari. **Sequitur introitus** *Latabitur iustus*. Kyrie eleison Magnæ Deus. Oratio diei, secunda sancti Leonardi et de omnibus⁹³⁰ sanctis. Epistola supra. Graduale: *Posuisti*. Alleluia proprium. Prosa: *Corona aurea sanctitatis*. Credo dicitur. Offertorium: *Gloria et honore*. Sanctus sollemne. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de uno martyre, et perficiuntur per præbendarium. Antiphona ad Magnificat: *Beatus vir Adalbertus*. Oratio propria cum suffragio de dominica tantum. Tandem secundæ vesperæ sollemnizantur per chorum more suo. Oratio sola. Benedicamus Domino, ut supra. **Item: Completorium** semper dicitur de octava, ut supra.

SEPTIMO DIE POST FESTUM OMNIUM SANCTORUM **in matutinis** per totum, sicut in die. **Item:** Ultima tria responsoria semper ad homeliam, ut supra. **Item:** Lectiones per hebdomadam propriæ. Oratio Omnium sanctorum. Suffragium de dominica, tam in vesperis, quam in missa, sicut aliis diebus. **Item:**⁹³¹ **In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Omnes sancti*. Hymnus, versiculus, antiphona, ut supra. Oratio sola. Suffragium de dominica debet perfici in horis beatæ Virginis. **Item: Completorium**, ut supra.

IN OCTAVA OMNIUM⁹³² SANCTORUM **in matutinis** et in omnibus aliis horis per totum, ut supra. Similiter et **in missa**, ut supra, in die sancto. **Item: In secundis vesperis** antiphonæ: *Virgam virtutis*. Psalmi consueti. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Omnes sancti*. Alia, ut supra. Suffragium de dominica et de sancto Theodoro⁹³³ tantum.⁹³⁴

DE SANCTO THEODORO MARTYRE **in matutinis** invitatorium et omnia alia, ut in communi unius martyris. Lectiones propriæ. Capitulum: *Nemo militans*. Homelia: *Si quis vult post me*. Alia per totum, ut ibi, de uno martyre. Suffragium de dominica et de

⁹³⁰ N₁ omnibus (*litteris m et n commutatis*)

⁹³¹ V₂ *omittit, spatio congruente relicto.*

⁹³² V₃ *omittit.*

⁹³³ N₁ Theodoro

⁹³⁴ N₁ *addit* et cetera.

sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **In missa** officium: *In virtute tua*. Kyrie Baxa. Oratio prima propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola, ut supra. Graduale: *Posuisti*. Alleluia: *Iustus germinabit*. Prosa: *Spe mercedis*. Evangelium: *Si quis vult*. Offertorium: *In virtute tua*. Communio: *Posuisti*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Incundus*⁹³⁵ homo cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Desiderium* minus. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Hic est vere martyr*. Magnificat. Oratio propria, suffragium de dominica aliaque consueta perficiantur ordine suo.

MARTINI PAPÆ ET MARTYRIS **in matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in comuni unius martyris, præter lectiones proprias. Homelia: *Homo quidam nobilis*. Capitulum: *Plures facti sunt*. Oratio propria, suffragium de dominica et⁹³⁶ de sanctis⁹³⁷ Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **In missa**: *Sacerdotes Dei benedicite*. Kyrie de uno martyre. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola, ut supra. Graduale: *Posuisti*. Alleluia: *Lætabitur iustus*. Prosa: *Spe mercedis*. Evangelium: *Homo quidam nobilis*. Offertorium: *Gloria et honore*. Communio: *Posuisti Domine*. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Incundus homo* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Gloria et honore*. Hymnus: *Deus tuorum*. Versiculus: *Gloria et honore*. Antiphona: *Stola incunditatis*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica et alia consueta ordine suo. Benedicamus de uno martyre.

DE SANCTO MARTINO EPISCOPO ET CONFESSORE **in primis vesperis** antiphona: *Domine Deus*.⁹³⁸ Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui*. Responsorium: *Martinus sacerdos Dei*. Hymnus: *Martine confessor Dei*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *O beatum virum*. Magnificat. Oratio propria et Mennæ martyris sub una conclusione. Benedicamus Domino Cunctipotens. **Completorium**: *Cum invocarem* cum sequentibus. Hymnus: *Te lucis ante terminum*, et canitur ad notas, ut ibi: (notandum) conclusio vero dicitur sic:⁹³⁹ «Sit Trinitati gloria» cras in omnibus horis.⁹⁴⁰ **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in historia sua. Lectiones propriæ. Homelia: *Sint lumbi vestri*. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Hæc plebs fide promptissima*. Antiphona ad Benedictus: *O quantus luctus*. Oratio propria cum oratione beati Mennæ martyris sub una conclusione. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **In missa** officium: *Statuit ei Dominus*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria cum oratione sancti

⁹³⁵ V₂ -ocundus

⁹³⁶ N₂ V₂ V₃ omittunt.

⁹³⁷ N₂ V₂ V₃ sancto

⁹³⁸ N₁ addit et cetera.

⁹³⁹ V₃ omittit conclusio ... sic, addit autem pro eo Item: Ad horas hymni canuntur ad notas hymni diei, et conclusio hymnorum

⁹⁴⁰ V₃ omittit cras ... horis

Mennæ martyris. Epistola supra. Graduale: *Ecce sacerdos magnus*. Alleluia proprium. Prosa: *Sacerdotem Christi*. Credo non dicitur. Evangelium: *Sint lumbi vestri*. Offertorium: *Veritas mea*. Sanctus de confessoribus.⁹⁴¹ Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de uno confessore. Capitulum supra. Responsorium: *O quantus luctus*. Hymnus: *Martine confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *O beatum pontificem* cum oratione, suffragaturque per totam octavam post suffragium sancti Adalberti.

BRICCI EPISCOPI ET CONFESSORIS per suffragium imponitur. Invitatorium et omnia alia, ut in communi de uno confessore et pontifice. Lectiones propriæ. Homelia: *Homo quidam peregre*. Laudes propriæ, videlicet: *Post decessum*. Capitulum: *Omnis pontifex*. Hymnus: *Ad sacrum*. Antiphona: *Populis autem non credentibus*. Benedictus. Suffragium de dominica, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto; de sancto Martino: *O quantus luctus*, de omnibus sanctis et pro pace. **In missa** officium: *Statuit ei Dominus*. Kyrie de confessore. Oratio propria prima, secunda de dominica, tertia de beata Virgine.⁹⁴² Epistola, ut supra. Graduale: *Ecce sacerdos*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Offertorium: *Veritas mea*. Communio: *Beatus servus*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi: *Dixit Dominus*, *Confitebor tibi*, *Beatus vir*, *Credidi propter*, *In convertendo Dominus*. Ad Magnificat antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Oratio, ut supra. Suffragia consueta perficiantur suo modo. **Nota, quod in dominica proxima post festum sancti Martini episcopi et confessoris celebratur semper**

DEDICATIO ALMÆ ECCLESIE STRIGONIENSIS. **In primis vesperis** antiphonæ: *Pax huic*⁹⁴³ cum sequentibus antiphonis. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Ecce ego Ioannes vidi civitatem*. Responsorium: *Benedic Domine*. Hymnus: *Urbs beata*. Versiculus: *Domum tuam*. Antiphona: *O quam metuendus est locus*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Magnæ Deus. **In completorio**: *Cum invocarem* cum aliis consuetis. Hymnus canitur ad notas alias consuetas diei dominicæ, ut hic: (notandum)⁹⁴⁴ Antiphona: *Pax æterna*. Nunc dimittis. Oratio: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in historia sua legantur. Lectiones propriæ. Homelia: *Ingressus Iesus perambulabat Iericho*. Hymnus: *Angulare fundamentum*. Oratio sola. Suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **Item**: Ad horas antiphonæ de laudibus propriis. **Ad primam** antiphona: *Domum tuam*. Psalmi consueti. Capitulum: *Regi autem sæculorum*. Responsorium: *Iesu Christe, Qui sedes*. Versiculus: *Exsurge Christe*. Oratio: *Domine sancte*. Aliis diebus

⁹⁴¹ V₃ ... Sanctus sollempne.

⁹⁴² V₃ omittit tertia ... Virgine, addit autem pro eo et de Dedicatione, si est imposita, et de sancto Martino.

⁹⁴³ N₁ addit et cetera.

⁹⁴⁴ V₃ omittit.

capitulum: *Omnis homo*. Responsoria **ad horas**: *Domum tuam Domine, Domine dilexi decorem, Beati qui habitant*. Ultimus versiculus: *Domus mea*. **In missa**: Asperges me. Versiculus: *Ostende nobis*. Oratio: *Præsta quasumus omnipotens Deus per hanc sanctificata*. Responsorium in processione: *Benedic Domine*. In loco destinato et a missando dicitur versiculus *Domum tuam*. Oratio: *Deus qui nobis per singulos annos*. In redeundo vero canitur hymnus *Urbs beata*, et finito hymno in choro, dicitur ab uno presbytero *Introibo in domum tuam*. Oratio: *Domine Iesu Christe qui introitum portarum*, et cetera, ut in capitulari. **Sequitur introitus** *Terribilis est locus*. Kyrie Magnæ Deus. Oratio sola. Epistola: *Vidi civitatem*. Graduale, Alleluia, ut in libro, per ordinem. Prosa: *Psallat*⁹⁴⁵ *ecclesia*. Evangelium: *Egressus*⁹⁴⁶ *Iesus perambulabat*. Credo dicitur per totam octavam. Præfatio cottidiana. Sanctus sollemne. Alia, ut in libro. **In secundis vesperis** dominica persona fiet unus dominorum de capitulo, choratores constituuntur præbendarii semper, sive quis dicat missam magnam;⁹⁴⁷ aliis diebus chorabunt pueri per octavam. Kyrie Cunctipotens. Antiphonæ in vesperis: *Vota mea* per ordinem, ut in libro. Capitulum, ut supra. Responsorium: *O quam metuendus est*. Hymnus, ut supra. Versiculus similiter. Antiphona: *Zachæe festinans descende*. Magnificat. Oratio diei. Suffragium de sancto Martino tantum, quia tunc⁹⁴⁸ cras fuit vel fiet octava eius. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis, aliis autem diebus per totam octavam Dedicationis in secundis vesperis omnia suffragia consueta perficiuntur. **Item**: Inter⁹⁴⁹ octavas Dedicationis solemus orare de sanctis occurrentibus, octava vero Dedicationis vadit per suffragium; si autem fuerit locus vacuus, horæ servantur præscripto modo, et semper chorabunt quattuor per totam octavam. **Item**: Quandocumque inter octavas Dedicationis de sanctis tenuerimus, et ad cras iterum Dedicationem orare intendimus, tunc secunda vespera illius sancti per præbendarium prius perficiuntur.⁹⁵⁰ Tandem secundæ vesperæ Dedicationis, videlicet: *Vota mea*, per chorum cantetur,⁹⁵¹ et non debet fieri suffragium tantum de ea; si autem festum fuerit sollemne vel tabulatum, tunc debet fieri suffragium tantum de Dedicatione ecclesiæ.

DE SANCTO OTHMARO ABBATE per suffragium imponitur. Antiphona *Mendaces ostendit Dominus*.⁹⁵² Alia vide post octavam Dedicationis ecclesiæ.

⁹⁴⁵ V₃ Psallite

⁹⁴⁶ N₂ V₂ V₃ Ingressus (*in fontibus Strigoniensibus Egressus est receptum*)

⁹⁴⁷ V₃ addit Item: Per totam octavam Dedicationis compulsatur cum magna campana, sive de quo fiant horæ, et chorabunt quattuor pueri de scholis.

⁹⁴⁸ N₂ V₂ V₃ habent hæc e converso, id est ordine tunc, quia

⁹⁴⁹ N₁ omittit, spatium congruenti relicto.

⁹⁵⁰ Edd. omnes sic habent. Malim secunda vespera ... perficitur, vel secundæ vesperæ ... perficiuntur.

⁹⁵¹ Edd. omnes sic habent. Malim secundæ vesperæ ... cantentur, vel secunda vespera ... cantetur.

⁹⁵² N₁ addit et cetera.

DE SANCTO ANIANO⁹⁵³ EPISCOPO per suffragium tantum imponitur antiphona. Alia vide post officium beatæ Catherinæ.

OCTAVA SANCTI MARTINI EPISCOPI per suffragium tantum imponitur. **In matutinis** invitatorium, sex antiphonæ⁹⁵⁴ cum psalmis et sex responsoria de communi confessorum, similiter versiculi, sed lectiones de octava. Tres vero antiphonæ cum tribus psalmis dicuntur, ut in die eiusdem sancti Martini cum homelia *Sint lumbi vestri*. Laudes: *Dixerunt discipuli* cum ceteris. Hymnus: *Ad sacrum cuius*.⁹⁵⁵ Versiculus: *Inveni David*.⁹⁵⁶ Antiphona: *O quantus luctus*. Benedictus. Oratio: *Deus qui conspicis*. Suffragium de dominica, si est, de Dedicatione et alia consueta perficiuntur ordine suo. Benedicamus de confessoribus.⁹⁵⁷ Hymni **ad horas** canuntur ad notas de confessore,⁹⁵⁸ sed antiphonæ semper de laudibus propriis, videlicet: *Dixerunt discipuli*.⁹⁵⁹ **In missa** per totum, ut in die. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria diei, secunda de dominica, tertia de Dedicatione. Credo dicitur propter octavam Dedicationis. Prosa: *Gloriosus Deus*, si vis, et si habes. Alia, ut supra, sed in organis non⁹⁶⁰ tangitur. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de confessoribus. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus*. Responsorium: *Martinus Abraba*.⁹⁶¹ Hymnus: *Martinus confessor*. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *O beatum pontificem*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de dominica, si est; de Dedicatione antiphona: *Zachæe festinans*. Alia consueta omnia perficiuntur ordine suo. **Item: Nota**, si octava sancti Martini episcopi et confessoris venerit in die Dedicationis, tunc octava sancti Martini vadit per suffragium tantum, sed in primis vesperis Dedicationis debet fieri suffragium de eodem similiter, et cras in omnibus horis et in missa.⁹⁶²

ELISABETH VIDUÆ **in primis vesperis** antiphonæ: *Lætare Germania* cum sequentibus antiphonis.⁹⁶³ Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Mulierem fortem*. Responsorium: *Benedictus sit Dominus*. Hymnus: *Novum sidus*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Gaude calum*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **In completorio**: *Cum invocarem* more solito. Hymnus: *Te lucis*, et canitur, sicut *Novum sidus*. Antiphona:⁹⁶⁴ *Pax*

⁹⁵³ *Coni. Edd. Aviano (littera n subversa)*

⁹⁵⁴ **V**₃ antiphona

⁹⁵⁵ **V**₃ ... Hymnus: *Hæc plebs, et cetera*.

⁹⁵⁶ **V**₃ ... Versiculus: *Os iusti*.

⁹⁵⁷ **V**₃ ... Benedicamus Cunctipotens.

⁹⁵⁸ **V**₃ ... ad notas (*sic*) sub nota hymni de sancto Martino

⁹⁵⁹ **V**₃ ... sed antiphona ad primam dicitur de Dedicatione, videlicet: *Domum tuam Domine*.

⁹⁶⁰ **V**₃ *omittit*.

⁹⁶¹ **V**₃ ... Responsorium de historia.

⁹⁶² **N**₁ *addit* et cetera.

⁹⁶³ **V**₃ antiphona

⁹⁶⁴ **V**₃ *omittit*.

æterna. Nunc dimittis. Oratio: *Deus qui illuminas*. **In matutinis** per totum, ut in historia sua. Lectiones propriae.⁹⁶⁵ Homelia: *Simile est regnum calorum thesauro*. Laudes: *Dominus Elisabeth* cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Ergo Dei tui famula*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Cornu salutis*. Benedictus. Oratio propria. Suffragium de Dedicatione tantum. **Item:** Hymni **ad horas** canuntur, sicut *Novum sidus*. **In missa:** *Gaudeamus*, et cetera, «in honore Elisabeth viduæ de cuius festivitate» vel *Dilexisti iustitiam*. Kyrie eleison Cunctipotens. Oratio propria cum oratione Dedicationis tantum. Graduale: *Dilexisti iustitiam* vel *Specie tua*. Alleluia proprium vel *Audi filia*. Prosa: *Gaude Sion*.⁹⁶⁶ Offertorium: *Filiæ regum*. Sanctus parvum Roseberg. Communio: *Diffusa est gratia* vel *Simile est regnum*. **In secundis vespere** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi consueti. Capitulum, ut supra. Responsorium: *O lampas*. Hymnus: *Novum sidus*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Exsultet vox Ecclesiæ*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de Dedicatione, et,⁹⁶⁷ cui cras orare intendis, tantum, si est aliquis. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. **Item:** Ad Nunc dimittis per totam octavam dicitur antiphona *Pax æterna*, et Credo similiter per totam octavam. **Item:** Si necesse fuerit, poterimus dominicam recipere inter octavas Dedicationis ferialiter more alias consueto. Suffragia omnia ibidem perficiuntur.⁹⁶⁸

DE SANCTA CÆCILIA VIRGINE ET MARTYRE **in primis vespere** antiphona: *Veni electa mea*. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *De virginibus præceptum non habeo*. Responsorium: *Domine Iesu Christe*. Hymnus: *Virginis proles*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Virgo gloriosa*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus de virginibus. **Completerium**, ut supra, more alias observato, sed antiphona ad Nunc dimittis: *Pax æterna*, si est inter octavas Dedicationis. **In matutinis** invitorium: *Regem virginum Dominum*.⁹⁶⁹ *Venite*, ut in libro, similiter et alia omnia, ut in historia propria, per ordinem. Lectiones propriae. Homelia: *Simile est regnum calorum decem virginibus*. Laudes propriae. Capitulum, ut supra. Hymnus: *Iesu corona virginum*. Versiculus: *Audi filia*. Antiphona: *Dum aurora finem daret*. Psalmus: *Benedictus*. Oratio propria. Suffragia de dominica, de Dedicatione et alia consueta perficiantur ordine suo. Benedicamus de virginibus. **In missa:** *Loquebar de testimoniis*. Kyrie de virginibus. Oratio prima diei, secunda de dominica, tertia de Dedicatione. Epistola et evangelium,⁹⁷⁰ ut supra. Graduale: *Audi filia*. Alleluia: *Egregia sponsa*. Prosa: *Exsultent filia Sion*. Credo dicitur, si est inter octavas Dedicationis, alias non di-

⁹⁶⁵ *Coni. Edd.* prima

⁹⁶⁶ **V**₃ *addit* Credo dicitur, si venerit inter octavas Dedicationis, sed alias non dicitur.

⁹⁶⁷ **V**₃ *omittit* de ... et

⁹⁶⁸ **N**₁ *addit* et cetera.

⁹⁶⁹ **V**₃ ... invitorium: Agnum sponsum virginum venite adoremus Dominum Iesum Christum.

⁹⁷⁰ **V**₃ evangelia

ceretur.⁹⁷¹ Præfatio cottidiana. Offertorium: *Offerentur regi maius.*⁹⁷² Sanctus de virginibus, vel quod vis. Communio: *Confundantur superbi.*⁹⁷³ **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de virginibus. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Dum aurora.* Hymnus: *Virginis proles.* Versiculus: *Specie tua.* Antiphona:⁹⁷⁴ *O beata Cæcilia quæ duos fratres convertisti.* Magnificat. Oratio propria. Suffragia: de dominica, si est, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto; de sancto Clemente antiphona: *Oremus*, versiculus: *Posuisti Domine*, et non additur oratio beatæ Felicitatis eodem die, nisi si primæ vesperæ cantarentur de sancto Clemente, de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus de virginibus.

DE SANCTO CLEMENTE MARTYRE ET PONTIFICE **in matutinis** invitorium et omnia alia, ut in communi unius martyris. Lectiones propriæ, sed sex antiphonæ cum psalmis et sex responsoria dicuntur de communi unius martyris. Similiter tres antiphonæ ante homeliam similiter de communi, sed tria responsoria ultima propria ad homeliam. Laudes propriæ, videlicet: *Orante sancto Clemente.* Homelia: *Homo quidam nobilis.* Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in vita.* Hymnus: *Martyr Dei.* Versiculus: *Iustus ut palma.* Antiphona: *Dedisti Domine habitaculum.*⁹⁷⁵ Psalmus: *Benedictus.* Oratio propria cum oratione Felicitatis eodem die sub una conclusione. Suffragium de dominica, de Dedicatione, si non exspiravit, de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de omnibus sanctis et pro pace. **In missa:** *Dicit Dominus.* Kyrie de uno martyre. Oratio propria, secunda de Dedicatione, si est, de sancta Felicitate et pro pace, vel post orationem diei de dominica et de sancta Felicitate tantum. Graduale: *Iuravit Dominus.* Alleluia: *Tu es sacerdos.* Prosa: *Spe mercedis.* Epistola et evangelium, ut supra, in matutinis. Credo dicitur, si est inter octavas Dedicationis, alias enim non dicitur. Offertorium: *Veritas mea* vel *Gloria et honore.* Præfatio cottidiana. Communio: *Posuisti Domine* vel *Beatus servus.* **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi de uno martyre. Capitulum supra. Responsorium: *Phæbus et Cornelius.* Hymnus: *Deus tuorum.* Versiculus: *Gloria et honore.* Antiphona: *Oremus omnes ad Dominum.* Magnificat. Oratio propria. Suffragia consueta perficiantur, ut supra.

IN OCTAVA DEDICATIONIS SANCTI TEMPLI **in vesperis** antiphona: *Vota*⁹⁷⁶ *mea* cum ceteris, ut supra. Capitulum supra. Responsorium: *Terribilis est.* Hymnus: *Urbs beata.* Versiculus: *Domum tuam Domine.* Antiphona: *Zachæe festinans.* Magnificat. Oratio:⁹⁷⁷

⁹⁷¹ V₃ addit, priora non delendo Credo dicitur.

⁹⁷² N₁ maior

⁹⁷³ N₁ addit et cetera.

⁹⁷⁴ N₁ omittit.

⁹⁷⁵ V₃ ... Antiphona: Oremus omnes ut ostendat.

⁹⁷⁶ N₂ V₂ V₃ Voce

⁹⁷⁷ N₁ N₂ V₂ omittunt.

Deus qui nobis per singulos annos, « Per Dominum ». Benedicamus Cunctipotens. **In missa et in matutinis**, ut in die sancto, per totum. **In secundis vesperis** antiphonæ: *Vota mea* cum sequentibus. Capitulum supra. Responsorium: *O quam metuendus est.* Hymnus: *Urbs beata.* Versiculus: *Domum tuam.* Antiphona: *Zachæe festinans.* Magnificat. *Deus qui nobis per singulos.* Suffragium, cui crastina die⁹⁷⁸ orare intendis, tantum. **In completorio** ad Nunc dimittis: *Pax aterna.* **Item:** Si die crastino venerit aliquod festum sollemne, tunc de illo cantantur primæ vesperæ, et ad Nunc dimittis iam dicitur antiphona *Salva nos Domine.* **Nota,** quod quandocumque contingit venire festum sanctæ Elisabeth in octavam Dedicationis ecclesiæ, tunc festum sanctæ Elisabeth debet celebrari feria secunda, quia octava debet celebrari sollemniter, sicut in die sancto. Quidam autem festum prædictum, quando sic contingit venire, hoc est in octava Dedicationis, non transponunt in feriam secundam, sed celebrant in octava Dedicationis festum Elisabeth, octavam vero Dedicationis mittunt cum suffragio tantum. Sic enim venerat anno Domini, quo scribebatur MCCCCLXXX.,⁹⁷⁹ et de mandato domini reverendissimi Milkoviensis⁹⁸⁰ ita fuit peractum in ecclesia⁹⁸¹ Strigoniensi anno præscripto, videlicet quod festum Elisabeth in octava Dedicationis celebrabatur, ex quo venerat in octava, et de octava Dedicationis factum fuit suffragium tantum; sed tamen domini de capitulo contradicebant, ita quod magis debuisset festum transponi ad feriam secundam, octava vero Dedicationis in loco teneri, quare dico, quod quando sic contingit, cogitatur de remedio opportuno. **Item:** Consuetudo almæ Strigoniensis est talis, quod ultima dominica, videlicet vigesimaquarta debet celebrari semper loco suo, si aliquod festum celebre vel tabulatum et ipso die non occurrerit. Immo etiam, si octava Dedicationis venerit ipso die, adhuc dominica tenetur, et Dedicatio vadit tantum per suffragium. Sic etiam venerat⁹⁸² anno Domini, quo scribebatur MCCCCLXXXIII.⁹⁸³ Sic etiam tenuimus præscripto anno de mandato reverendi domini Michaelis episcopi Milkoviensis;⁹⁸⁴ sed tamen aliqui domini contradicebant, ita debuisset celebrari de octava Dedicationis, et dominicam recepisse ferialiter. Ideo, quando sic venerit, cogita tibi de remedio opportuno.

DE SANCTO OTHMARO⁹⁸⁵ ABBATE **in matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi de⁹⁸⁶ simplici confessore. Lectiones propriæ, laudes similiter. Homelia:

⁹⁷⁸ N₂ V₂ V₃ ... cui cras

⁹⁷⁹ N₁ *quoque numeris reddit.*

⁹⁸⁰ V₃ Milkoniensis

⁹⁸¹ N₁ ec clesia

⁹⁸² N₁ venerit

⁹⁸³ N₁ *quoque numeris reddit.*

⁹⁸⁴ V₃ Milkoniensis

⁹⁸⁵ N₁ Othmare

⁹⁸⁶ V₃ *omittit.*

Nemo accendit. Capitulum: *Iustum deduxit.* Hymnus: *Ad sacrum cuius.* Versiculus: *Os iusti.* Antiphona: *Beati ergo corpus Othmari.* Psalmus: *Benedictus.* Oratio propria cum suffragiis consuetis. **In missa:** *Os iusti.* Kyrie eleison de confessore. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de Dedicatione, si non exspiravit.⁹⁸⁷ Epistola: *Iustum deduxit Dominus.* Graduale: *Domine praevenisti.* Alleluia: *Amavit hunc.* Prosa: *Quem invisibiliter.* Evangelium: *Nemo accendit.* Credo dicitur propter octavam Dedicationis ecclesiae, alias enim non diceretur. Offertorium: *Posuisti Domine.* Communio: *Fidelis servus.*⁹⁸⁸ **In secundis vesperis** antiphonae de laudibus in communi: *Ecce confessor magnus.* Psalmi consueti. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Amavit eum.* Hymnus: *Iste confessor.* Versiculus: *Amavit eum Dominus.* Antiphona: *Fidelis servus et prudens.*⁹⁸⁹ Magnificat. Oratio propria cum suffragiis consuetis.

DE SANCTO CHRYSOGONO MARTYRE per⁹⁹⁰ suffragium imponitur. **In matutinis** invitatorium et omnia alia, ut in communi unius martyris, praeter lectiones proprias. Homelia: *Si quis venit ad me. Beatus vir qui in sapientia.* Suffragium de dominica cum aliis suffragiis consuetis. **In missa** introitus: *Iustus non conturbabitur* vel *Gloria et honore.* Kyrie Baxa. Oratio propria, secunda de dominica et tertia de beata Virgine. Epistola, ut supra. Graduale: *Iustus non conturbabitur.* Alleluia: *Posuisti Domine.* Prosa: *Spe mercedis.* Item: Credo dicitur, si est inter octavas Dedicationis, extra hoc non dicitur. Offertorium: *Desiderium anima.* Communio: *Magna est gloria.* **In secundis vesperis** antiphona: *Iucundus homo* cum ceteris. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Desiderium animae* minus. Hymnus: *Deus tuorum.* Versiculus: *Gloria et honore.* Antiphona: *Hic est vere martyr.* Magnificat. Suffragium de dominica, de Dedicatione, si est, cum aliis suffragiis consuetis. **Nota ulterius,**

SI DOMINICA VIGESIMAQUARTA ET ULTIMA FERIALITER IMPONATUR, tunc ad vespas more solito psalmi feriales cum antiphonis. Ad Magnificat antiphona:⁹⁹¹ *Cum sublevasset oculos.* **Ad matutinum** responsoria tria de dominica praecedenti et ultima.⁹⁹² Laudes feriales. Capitulum: *Ecce dies veniunt.* Hymnus ferialis. Antiphona: *Cum sublevasset oculos.* Benedictus. Oratio: *Excita quasumus Domine tuorum fidelium* cum aliis suffragiis consuetis. **In missa:** *Dicit Dominus.* Kyrie feriale. Alia, ut in libro, per ordinem. **Item: Secunda vespera** non dicitur de feria, ideo suffragium de dominica, scilicet: *Illi ergo,* cum aliis suffragiis consuetis. Omnia complentur in secundis vesperis beatae Virginis,

⁹⁸⁷ V₃ addit quarta de beata Virgine, quinta de sancto Martino.

⁹⁸⁸ V₃ ... Communio: Similabo eum viro.

⁹⁸⁹ V₃ ... Antiphona: Similabo eum viro sapienti.

⁹⁹⁰ N₁ omittit, spatium congruenti relicto.

⁹⁹¹ V₃ omittit.

⁹⁹² V₃ omittit et ultima

si autem dominica ista festivaliter recipitur, tunc omnia, ut in libro, more consueto celebrentur, et in secundis vesperis suffragia consueta omnia perficiantur ordine suo.⁹⁹³

CATHERINÆ VIRGINIS ET MARTYRIS in albis agitur officium. **Item: In primis vesperis** antiphonæ:⁹⁹⁴ *Ave gemma claritatis ad instar carbunculi* cum sequentibus. Psalmi: omnia *Laudate*. Capitulum: *Sapientia vincit malitiam*. Responsorium: *Surge virgo*. Hymnus: *Ave Catherina*. Versiculus: *Specie tua*. Antiphona: *Prudens virgo*. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. **Item: In completorio:** *Cum invocarem*. Hymnus: *Te lucis ante*, ut hic: (notandum) Antiphona: *Salva nos Domine*. **In matutinis** invitatorium et omnia alia,⁹⁹⁵ ut in historia sua. Capitulum, ut supra. Lectiones propriæ. Homelia: *Simile est regnum cælorum thesauro*. Laudes propriæ. Hymnus: *Costi regis nata*. Oratio sola, et alia complentur suffragia in horis beatæ Virginis. Benedicamus Cunctipotens. **Item: Ad horas** antiphonæ de laudibus. **In missa:** *Gaudeamus omnes*, « in honore Catherinæ virginis de cuius passione ». ⁹⁹⁶ Kyrie eleison Cunctipotens. Graduale: *Specie tua* vel *Audi filia*. Epistola, ut supra. Oratio sola. Alleluia proprium. Prosa propria. Evangelium, ut supra. Offertorium: *Filia regum*. Credo non dicitur. Præfatio cottidiana. Sanctus sollemne. Communio: *Simile est regnum* vel *Confundantur*. **In secundis vesperis** chorabunt pueri in superpelliciis, plebanus unus præbendarius. Antiphonæ de laudibus propriis. Psalmi consueti. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Virgo flagellatur* vel *O mater nostra*. Hymnus, ut supra. Antiphona propria, ut in libro. Oratio propria. Suffragium, cui crastina die orare intendis, tantum; alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis suo ordine, ut superius scripta sunt. **Item:** Si festum sanctæ Catherinæ venerit in octava Dedicationis templi, tunc octava templi vadit per suffragium, sed in primis vesperis sanctæ Catherinæ debet fieri suffragium de Dedicatione, et cras in omnibus horis et in missa.

ANIANUS⁹⁹⁷ EPISCOPUS ET CONFESSOR per suffragium imponitur. **In matutinis** invitatorium et alia omnia, ut in communi unius confessoris et pontificis. Lectiones propriæ. Capitulum: *Ecce sacerdos magnus qui in diebus*. Homelia: *Homo quidam peregre*. Suffragium de dominica et alia consueta perficiantur ordine suo. **In missa:** *Statuit*. Kyrie eleison de confessore. Oratio propria, secunda de dominica, tertia de beata Virgine. Epistola: *Ecce sacerdos*, ut supra. Graduale: *Ecce sacerdos*. Alleluia: *Iuravit Dominus*. Prosa: *Quem invisibiliter*. Evangelium: *Homo quidam peregre*. Offertorium: *Inveni David*. Communio: *Domine quinque talenta*. **In secundis vesperis** antiphonæ de laudibus: *Ecce sacerdos magnus*. Capitulum, ut supra. Responsorium: *Iuravit Dominus*. Hymnus: *Iste*

⁹⁹³ V₃ omittit suffragia ... suo, addit autem pro eo suffragium pro crastino die tantum.

⁹⁹⁴ V₃ antiphona

⁹⁹⁵ V₂ V₃ omittunt.

⁹⁹⁶ V₃ ... In missa: Loquebar de testimoniis tuis.

⁹⁹⁷ N₂ V₂ V₃ Avianus

confessor. Versiculus: *Amavit eum*. Antiphona: *Sacerdos et pontifex*. Magnificat. Oratio propria. Suffragium de Dedicatione, si non exspiravit, sed prius de dominica, si est; de sancto Petro et Paulo, de sancto Adalberto, de sancto Martino et ad cras cui orare intendis tantum,⁹⁹⁸ de omnibus sanctis et pro pace. Benedicamus Domino de confessore, ut in fine, canitur.⁹⁹⁹

DE SANCTO COLUMBANO¹⁰⁰⁰ MARTYRE, licet non habeat lectiones proprias, tamen, ubi locum habuerit, tenemus de eo. Capitulum: *Dilectus Deo*. Homelia: *Nemo accendit lucernam*, et alia omnia, ut de sancto Othmaro abbate, similiter et in missa.

⁹⁹⁸ *Del.*

⁹⁹⁹ **V**₃ *addit* Nota, si vigilia Nativitatis Domini venerit die dominico, tunc horæ servantur modo infrascripto. In primis vespers antiphona: A diebus antiquis, cum ceteris. Capitulum de dominica. Responsorium: De illa occulta. Hymnus: Conditor alme. Versiculus. Rorate cæli. Antiphona ad Magnificat de O sapientia. Oratio de dominica. Suffragia: O Virgo virginum, Ecce Dominus veniet, cum versiculis et orationibus. Benedicamus, ut supra, in prima dominica Adventus Domini. Completorium similiter, ut supra. In matutinis invitatorium de vigilia, videlicet Hodie scietis. Psalmus: Venite exsultemus. Antiphona ad primum nocturnum: Hora est iam nos. Psalmi: Beatus vir qui non abiit, cum ceteris. Versiculus: Egredietur virga de radice. Lectiones lege de dominica præsentis. Responsoria similiter. Ad secundum nocturnum antiphona: Scientes (*coni., ed.* Sciendum) quia hora est iam, ut supra, in prima dominica. Psalmi: Conserva me, cum ceteris. Versiculus: Egredietur Dominus de loco sancto. Lectiones lege iterum de dominica præsentis, ut supra, cum responsoriis. Ad tertium nocturnum antiphona iam de vigilia, videlicet: Levate capita vestra. Psalmus: Cæli enarrant gloriam Dei, cum sequentibus. Versiculus: Hodie scietis. Homelia similiter de vigilia, videlicet: Cum esset desponsata Mater Iesu, cum responsoriis sibi subiectis. Te Deum laudamus non dicitur. Versiculus: Expectetur sicut pluvia. Laudes: Iudæa et Ierusalem, de vigilia. Psalmi: Dominus regnavit, cum ceteris. Capitulum proprium, videlicet: Propter Sion non tacebo. Hymnus: Vox clara. Versiculus: Crastina die delebitur. Antiphona: Ioseph fili (*coni., ed.* filii) David. Psalmus: Benedictus. Oratio propria cum oratione de dominica sub una conclusione tantum, nil plus. Benedicamus, ut in primis vespers. Ad primam hymnus: Iam lucis orto, conclusio: Laus honor. Antiphona: Iudæa et Ierusalem. Psalmi: Deus Deus meus respice in me, cum ceteris psalmis consuets. Capitulum: Propter Sion. Responsorium: Iesu Christe, Qui venturus es. Versiculus: Hodie scietis. Oratio: Deus qui nos redemptionis, ut in matutinis. Alia: Domine sancte Pater. Ad tertiam, ad sextam, ad nonam antiphonæ de laudibus vigiliæ. Responsoria, ut supra. Versiculi secundum ordinem, ut in matutinis. In missa officium: Hodie scietis. Kyrie eleison, ut in prima dominica Adventus. Oratio propria cum oratione dominicali sub una conclusione tantum, non plus. Prophetia: Hæc dicit Dominus propter Sion. Finita illa, mox incipit epistola Paulus apostolus servus Iesu Christi. Graduale: Hodie scietis, cum versu: Qui regis. Alleluia dicitur propter diem dominicum illius diei dominicæ. Prosa: Mittit ad Virginem. Evangelium: Cum esset desponsata Mater Iesu. Credo dicitur propter diem dominicum. Offertorium: Tollite portas. Præfatio cottidiana. Sanctus de dominica consuets in Adventu. Communio: Revelabitur gloria Domini, ita tamen, quod illa, quæ deficiunt in vigilia, complentur de dominica, et cetera.

¹⁰⁰⁰ **N**₁ Columano

FINIS.¹⁰⁰¹

¹⁰⁰¹ **N**₂ Anno Christi MCCCXCVI. per opificem Georgium Stuchs de Sultzpach, Nurnbergis, Nonas Octobris finit feliciter. **V**₁ Ordinarius Strigoniensis, accuratissime revisus, feliciter explicit Venetiis, per Lucamantonium de Giunta Florentinum, impensis Ioannis Pap, librarii Budensis impressus, anno ab incarnatione dominica MCCCCV., pridie Kalendas Augusti. **V**₂ Ordinarius Strigoniensis, accuratissime revisus, feliciter explicit, Venetiis, per Lucamantonium de Giunta Florentinum, impensis Ioannis Pap, librarii Budensis impressus, anno Domini MCCCCIX., quinto Nonas Martii. **L** Ordinarius Strigoniensis, accuratissime revisus, feliciter explicit, impressus Lugduni, expensis Matthiae Milcher, librarii Budensis, et expensis Urbani Kaym, librarii Budensis, anno Domini MCCCCX., Aprilis IX. **V**₃ Ordinarium Strigoniense, accuratissime revisum, impressum Venetiis, per dominum Lucamantonium de Giunta Florentinum, expensis heredum quondam Urbani Kaym, librarii Budensis, feliciter explicit, anno Domini MCCCCXX., Iunii XXVII.

Index titulorum

ubrica	3
In die sancto	4
In prima dominica de Adventu Domini	4
Feria secunda.....	6
De beata Virgine	7
De sancta Barbara virgine.....	9
De sancto Nicolao episcopo et confessore	9
Octava sancti Andreæ	10
De conceptione	10
De sancto Damaso	11
De sancta Lucia.....	11
In dominica tertia Adventus Domini.....	12
Feria quarta quattuor temporum	12
Feria quinta.....	13
Feria sexta quattuor temporum.....	13
In vigilia sancti Thomæ extra quattuor tempora,.....	14
De sancto Thoma apostolo	14
In vigilia Nativitatis Domini.....	17
Nativitatis Domini.....	17
De sancto Stephano protomartyre	19
De sancto Ioanne.....	20
De Innocentibus	21
De sancto Thoma martyre.....	22
Dominica inter octavas Nativitatis Domini.....	22
De sancto Silvestro papa.....	23
De Circumcisione Domini.....	24
Octava sancti Stephani protomartyris.....	25
de beata Virgine	25
sancti Stephani.....	26
Octava sancti Ioannis apostoli et evangelistæ	27
Octava Innocentum.....	27
Vigilia Epiphaniarum Domini	28
[In die sancto].....	29
Secundo, tertio et	30
In dominica inter octavas Epiphaniarum Domini.....	30

In octava Epiphaniarum Domini.....	31
de beata Virgine	32
De sancto Felice martyre	32
De sancto Mauro abbate.....	33
In dominica Omnis terra	33
In dominica secunda Omnis terra	34
In dominica quarta et ultima Omnis terra.....	35
Marcelli papæ.....	35
De sancto Sulpicio confessore et pontifice	36
De sancto Antonio confessore	36
De sancta Prisca	36
De sanctis Mario, Martha, Audifax et Abacuch martyrum	37
De sanctis Fabiano et Sebastiano martyrum	37
De sancta Agnete virgine	37
De sancto Vincentio martyre	38
De sancta Emerentiana	39
Dominica Septuagesimæ	39
diebus ferialibus	40
De Conversione sancti Pauli apostoli	41
De sancto Iuliano episcopo et confessore.....	41
Secundo Agnetis	42
Dominica in Sexagesima	42
De sancta Brigitta virgine.....	43
In festo Purificationis Virginis Mariæ	43
De sancto Blasio martyre.....	44
De sancta Agatha	44
De sancta Dorothea virgine et martyre.....	44
Dominica Quinquagesimæ	45
De sancta Apollonia	45
De sancta Scholastica	45
De sancto Valentino martyre	46
De sancta Iuliana.....	46
In Cathedra sancti Petri apostoli.....	46
In vigilia sancti.....	47
[In die sancto].....	47
De sancto Gerardo martyre	48
De sancto Thoma de Aquino.....	49
De sancto Hilario confessore,.....	50
De sancto Bernardo abbate et doctore,.....	50

De sancto Benedicto abbate.....	51
In Annuntiatione Virginis Mariæ.....	51
De sancto Ambrosio confessore et doctore.....	52
Festum sancti Ambrosii doctoris et pontificis quandoque contingit venire in Pascha.....	53
Feria quarta in Capite ieiunii incipiendo usque dominicam Invocavit me.....	54
Quando de sanctis tenetur in Quadragesima,.....	56
Adhuc in Capite ieiunii.....	56
Adhuc.....	57
Dominica Invocavit me.....	58
Feria secunda.....	59
Feria quarta quattuor temporum.....	60
Sabbato quattuor temporum.....	60
Dominica Reminiscere.....	60
Diebus ferialibus.....	61
Dominica tertia, Oculi mei.....	61
Diebus ferialibus.....	62
Feria quarta quattuor temporum.....	62
Dominica quarta, Lætare Ierusalem.....	62
Sabbato in quattuor temporibus:.....	62
In dominica quinta, Passionis, Iudica.....	63
Diebus ferialibus.....	64
In dominica Ramispalmarum.....	64
Feria secunda.....	65
Feria tertia.....	66
Feria quarta.....	66
In Cena Domini nostri, Iesu Christi,.....	66
In die Parasceves.....	69
In die Resurrectionis Domini.....	73
Feria secunda.....	76
Sabbato proximo ante Quasi modo.....	77
Horæ beatæ Mariæ.....	77
Hodie.....	78
Omnibus diebus dominicis.....	78
Dominica Quasi modo geniti.....	78
Feria tertia.....	80
Dominica secunda.....	81
In dominica tertia.....	82
Quando.....	82
In dominica quarta, Cantate.....	83

Dominica propria.....	83
In dominica quinta, videlicet Rogationum	83
Dominica propria, Vocem.....	84
Feria tertia Rogationum	84
Quandoque festum sancti Adalberti.....	85
In vigilia Ascensionis Domini	86
In die sancto	86
Feria sexta	87
Sabbato.....	88
Dominica inter octavas Ascensionis	88
Feria secunda.....	89
Feria tertia.....	89
Feria quarta.....	89
Octava Ascensionis Domini.....	89
Feria sexta	90
Sabbato in vigilia Pentecostes	90
In die sancto festi Pentecostes	91
Feria secunda.....	93
Feria tertia	93
Feria quarta.....	94
Feria quinta.....	94
Feria sexta	95
De sancta Trinitate	96
Feria secunda.....	97
De Corpore Christi.....	97
Liber Regum,.....	102
De impositione primæ et secundæ historiæ.....	104
Liber Sapientiæ.....	105
Liber Iob.....	105
Liber Tobia.....	106
Liber Iudith.....	107
Liber Macchabæorum.....	107
Liber Ezechielis.....	108
De sancto Adalberto glorioso martyre et pontifice patronoque almæ ecclesiæ Strigoniensis feriis quintis per æstatem,.....	108
De sancto Tiburtio et Valeriano martyrum	109
De sancto Adalberto tempore paschali.....	110
De sancto Georgio martyre.....	111
De sancto Marco evangelista.....	111

De sancto Vitale martyre	112
In festo	113
Inventio sanctæ Crucis tempore paschali	114
In festo sancti Ioannis apostoli ante portam Latinam	115
De sancto Stanislao martyre et pontifice	116
In die Gordiani et Epimachi martyrum	117
Si festum Stanislai martyris	117
si festum sancti Gordiani et Epimachi venerit extra Pascha, ...	118
In die Nerei et Achillei martyrum	118
Si hoc festum extra Pascha venerit sancti Nerei, Achillei et Pangratii martyrum, ...	118
In die Bonifacii martyris, ...	119
Si festum Bonifacii venerit extra octavam Paschæ, ...	119
De sancta Potentiana	120
De sancta Petronella	121
Marcelli et Petri martyrum	121
Laurentini et Pergentini martyrum	121
Primi et Feliciani martyrum	122
Barnabæ apostoli	122
Basilidis, Cyrini, Naboris et Nazarii martyrum	122
Viti et	123
Cirici et Iulitæ martyrum	123
Gervasii et Protasii martyrum	124
Albani martyris	124
De sancto Paulino confessore et pontifice	124
In vigilia	125
In die sancto	125
De sancto Ioanne et Paulo martyribus	125
De sancto Ladislao rege	126
In vigilia Petri et Pauli apostolorum	127
In die sancto	127
De sancto Paulo	128
In vigilia Visitationis gloriosissimæ Virginis Mariæ	129
In die sancto	130
In secundo die	131
In octava Petri et Pauli apostolorum	131
Octava Visitationis beatæ Mariæ Virginis	132
De sanctis septem fratribus	132
Processi et Martiniani	133
Kyliani et sociorum eius	133

De sancta Margareta virgine et martyre	133
Divisio apostolorum	133
Andreæ et Benedicti	134
De sancto Alexio confessore.....	135
Praxedis virginis	135
De sancta Maria Magdalena.....	135
Apollinaris martyrís	136
In vigilia sancti Iacobi apostoli.....	136
In die sancto	136
Sanctæ Annæ, matris Mariæ.....	136
De sanctis Septem dormientibus	137
Pantaleonis martyrís.....	137
Depositio sancti Ladislai regis.....	137
De sancto	138
Abdon et Sennen	138
Ad Vincula.....	138
Stephani papæ et martyrís.....	139
Inventio corporis sancti Stephani protomartyris cum sociis suis.....	139
Mariæ de Nive	139
De sancto Sixto cum sociis.....	140
In die Transfigurationis Domini.....	140
De sancto Donato martyre et confessore.....	141
In vigilia sancti Laurentii.....	142
In die sancto	143
De sancto Tiburtio martyre.....	143
De sancto Hippolyto cum sociis suis	143
In vigilia Assumptionis Virginis Mariæ	144
In die sancto	144
In octava sancti Laurentii martyrís	145
De sancto Stephano rege et confessore.....	146
In octava Assumptionis Virginis Mariæ.....	147
In vigilia Bartholomæi apostoli	147
In die sancto	147
Genesii martyrís	148
Decollatio sancti Ioannis Baptistæ.....	149
De sanctis Felice et Aducto martyribus	149
De sancto Ægidio abbate.....	150
Nativitas Mariæ Virginis gloriosæ.....	151
De sancto Gorgonio martyre	152

De sancto Maurilio episcopo et confessore	152
Exaltatio sanctæ Crucis	152
De octava Nativitatis beatæ Mariæ Virginis	153
De sancto Lamperto martyre	154
In vigilia sancti Matthæi apostoli	154
In die sancto	155
Feria quarta quattuor temporum	155
Feria sexta quattuor temporum.....	155
Sabbato quattuor temporum	156
De sancto Mauritio cum sociis.....	156
Gerardi martyris	156
Cypriani et Iustinæ.....	157
Cosmæ et Damiani martyrum	157
Wenceslai martyris	157
Michaelis archangeli.....	157
Hieronymi confessoris	158
Francisci confessoris.....	158
Stanislai confessoris et martyris	159
Sergii, Bacchi, Marci, Marcellini martyrum.....	159
Dionysii cum sociis.....	159
Gereonis martyris cum sociis	159
Colomanni martyris	160
Carbonii confessoris et pontificis	160
Calixti papæ et martyris.....	160
Galli confessoris et abbatis	161
De sancto Luca evangelista	161
Leodegarius martyr et pontifex	161
Undecim milium virginum.....	162
Severini confessoris et episcopi	162
Maglorius confessor et pontifex	162
Demetrius martyr.....	162
Vigilia Simonis et Iudæ apostolorum	163
In die sancto	163
Vigilia Omnium sanctorum	163
In die Omnium sanctorum.....	164
Secundo die post Omnium sanctorum	165
Tertio die post festum Omnium sanctorum	166
Emerici ducis.....	167
Translatio sancti Adalberti.....	167

Septimo die post festum Omnium sanctorum.....	168
In octava Omnium	168
De sancto Theodoro martyre.....	168
Martini papæ et martyris	169
De sancto Martino episcopo et confessore.....	169
Briccii episcopi et confessoris	170
Dedicatio almæ ecclesiæ Strigoniensis.....	170
De sancto Aniano	172
Elisabeth viduæ	172
De sancta Cæcilia virgine et martyre	173
De sancto Clemente martyre et pontifice.....	174
In octava Dedicationis sancti templi.....	174
De sancto Othmaro.....	175
De sancto Chrysogono martyre	176
si dominica vigesimaquarta et ultima ferialiter imponatur,.....	176
Catherinæ virginis et martyris.....	177
Anianus	177
De sancto Columbano	178
FINIS	179
On Maundy Thursday, that is, on the day of the Last Supper of our Lord, Jesus Christ we do not say <i>Domine labia</i> , nor <i>Deus in adiutorium</i> , nor the Invitatory. Instead we simply begin the antiphons with their psalms, and we do not say the <i>Gloria Patri</i> until Holy Saturday (including that day).....	3
The lamentations and the readings are simply read, without blessings, and in the end they are concluded like prophecies. We do not say at the end of each reading.....	4
For Matins on Easter Sunday the bishop vests as usual; sacred ministers, crosier-bearer, mitre-bearer (<i>astans</i>), two torch-bearers, and no one else. As usual, there is.....	11

APPENDIX

Ash Wednesday

Also on Ash Wednesday [the Ordinal treats of the day on several occasions], at the Mass the celebrant (missans) first goes up to the altar and then, not singing but slowly reading, blesses the ashes. After the blessing the celebrant descends from the altar and the deacon (if there is a deacon at the given place) imposes the ashes on his head with these words: *Memento homo quia cinis es et in cinerem reverteris pulvis es et in pulverem reverteris age p̄nitentiam ut habeas vitam æternam* (Itt nem kéne interpunctio a latin szövegbe?). Then all those in the church come up to receive the ashes. In the meantime, one (priest, cleric?) sprinkles holy water over them while the choir (schola?) sings the antiphon *Inter vestibulum* and its versicle without returning to the antiphon, then immediately follows the second antiphon *Immutemur*. All that having been done, the celebrant descends and begins to sing the antiphon *Exaudi nos Domine*. Versicle: *Peccavimus cum patribus nostris. Oremus.* The deacon: *Flectamus genua, Levate.* [In Esztergom both were sung by the deacon.] Oration: *Concede nobis Domine p̄sidia militiæ christianæ, only on this day.* Next we lead a procession to the station (locus destinatus) while singing the responsory *Emendemus*. After the responsory on our knees we begin the Psalm *Miserere mei Deus* with *Gloria Patri. Laus tibi Domine. Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster*, then the celebrant sings: *Et ne nos inducas.* Versicle: *Domine non secundum peccata nostra. Oremus.* The deacon: *Flectamus genua, Levate.* Oration: *Exauditor omnium Deus exaudi nostrorum vocem fletuum* etc., as it is in the book, if you have it; if you do not, say your usual prayer, etc. After the oration, two children standing at the same place begin the litany, and with this the procession enters the church. The litany having been completed, the entire antiphon *Media vita in morte* is recited. Versicle: *Peccavimus cum patribus. Oremus.* The oration “super populum” of the day is said, *Per Christum Dominum nostrum, Amen.* Finally, the Mass of the day begins.

Maundy Thursday

On Maundy Thursday, that is, on the day of the Last Supper of our Lord, Jesus Christ we do not say *Domine labia*, nor *Deus in adiutorium*, nor the Invitatory. Instead we simply begin the antiphons with their psalms, and we do not say the *Gloria Patri* until Holy Saturday (including that day).

The lamentations and the readings are simply read, without blessings, and in the end they are concluded like prophecies. We do not say at the end of each reading *Christus semel pro peccatis nostris mortuus est* as it is customary in other churches on these three days; we only use this conclusion, that is, *Christus semel pro peccatis nostris mortuus est iustus pro iniustus ut nos offerret Deo*, at the end of the readings on Holy Saturday. The responsories are proper. The Lauds antiphons are proper. The Versicles are proper, as in the book, and after the return of the last responsory we simply begin the Lauds antiphons, then follow the Benedictus antiphon, the little chapter, and the hymn without a versicle. Antiphon: *Traditor autem*. Psalm: *Benedictus*, without the *Gloria Patri* and then the antiphon is repeated. Next the young men (adolescents?) begin: *Kyrie, Christe, Kyrie, Domine miserere nobis*; the canons (domini) sing these verses (versicles?): *Iesu Christe qui passurus* etc. as well as the next ones, so that the adolescents (?) may sing it five times: *Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison*. The verses (versicles?) having been completed, the canons and the adolescents (?) form a procession with the hymn *Rex Christe Factor omnium*, and after each strophe (stanza?) the children sing: *Kyrie, Christe, Kyrie*, which is then finished in the church of St Stephen [the station church of Esztergom]. Then on our knees we read the Psalm *Miserere mei Deus secundum magnam* without the *Gloria*. Antiphon: *Christus factus est pro nobis*, silently. *Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster*, then one of the (canons?) reads the oration *Respice quæsumus Domine super hanc familiam tuam*; there is no *Amen* at the end, instead the hymn *Hymnum dicamus Domino* follows immediately. In the meantime the procession returns to the cathedral, repeating *Kyrie, Christe, Kyrie* after each strophe (stanza?) of the hymn, and then we conclude in the choir. On our knees we read the Psalm *Deus misereatur nostri* without the *Gloria. Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster*. Oration: *Respice quæsumus*, as above.

In the diurnal (daylight?) Hours we do not say *Deus in adiutorium*, but each psalm is simply read without the *Gloria Patri*, and after each Hour the Psalm *Miserere mei* is recited. Antiphon: *Christus factus. Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster*. Oration: *Respice quæsumus*, as above.

In Compline we do not read the Psalm *Miserere mei Deus*, but another Psalm *Domine quid multiplicati* instead. Antiphon: *Christus factus. Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster*. Oration: *Respice quæsumus*. And the same way during the following days.

At the Mass four canons of higher ranks are the chorators who, dressed in albs, process from the sacristy together with the bishop. Meanwhile the introit *Nos autem gloriari* is begun without the *Gloria* rather solemnly, with the organ. *Kyrie Cunctipotens*. The *Gloria in excelsis* and the *Credo* are sung because of the consecration of Chrism. Offertory: *Dextera Domini*. Preface: *Qui salutem humani generis*. The *Communicantes* is proper to the day, and the Mass proceeds in the usual order until the *Per quem hæc omnia* of the Canon. At this point the bishop descends from the altar to the table which

has been prepared for the consecration of Chrism and sits on the faldistorium (pontificale) placed there. Then the deacon thrice exclaims: *Oleum infirmorum* and one of the parish priests, dressed in a black cope and simply walking, brings out the oil. After the oil has been consecrated, the same parish priest carries the holy oil back to the sacristy. The bishop ascends once again to the altar, breaks the host, gives the blessing [which is the usual benedictio pontificalis here], and having said the *Et pax eius*, there is silence. The *Agnus Dei* and the communion chant are not sung until the consecration of Chrism is completed.

Then, after receiving the Blessed Sacrament, he descends as earlier. As he sits down, the deacon once again thrice exclaims in the tone of the Epistle: *Oleum ad sanctum chrisma*. Next, two parish priests bring out the Chrism and the Oil of Catechumens under the baldachin (velum), with the two canons of the church of St Stephen walking in front in red copes, singing *O Redemptor* until the line: *Ut monetur omnis sexus* (this line excluding), and candles are carried before them. Then the Chrism is consecrated in the usual manner with the crosses of the twelve presbyters standing there [together with the bishop they too bless the Chrism making a sign of the cross over it], and the Chrism is saluted by all of the twelve priests. Next, the Oil [of Catechumens] is similarly consecrated and saluted, just as earlier, and in the end the same twelve presbyters carry it back while the same canons of the church of St Stephen sing the hymn *Ut monetur*, as before, and the choir keeps responding [with the refrain]. At this point the bishop ascends to the altar and says thrice the *Agnus Dei*, always with *Miserere nobis* and not with *Dona nobis pacem*. The choir sings it the similar way. Then he reads the communion as the chorators begin to sing the same. Immediately following is the singing of the antiphon *Calicem salutaris*. All the antiphons, the psalms without the *Gloria Patri*, the antiphon *Cenantibus* and the *Magnificat* the same way. At the altar the bishop and the sacred ministers (ministri) read the same psalms. We also read the Psalm *Miserere mei Deus*. Antiphon: *Christus factus est. Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison. Pater noster*. Then the ministers read the oration *Respice quæsumus*, but the bishop read the postcommunio (complenda), that is: *Refecti vitalibus alimentis*. At last the Mass is concluded with *Ite missa est* because of the consecration of Chrism, otherwise there is no *Ite missa est*, but instead the *Benedicamus Domino Cunctipotens* is sung by the precentors.

For the washing of the feet we first ring the bells twice, then for the third time we use the clappers. In the meantime a table is prepared in front of the Lady altar [most likely standing somewhere in the middle of the nave] with small plates and offerings (*cum scutellis et oblatis*), a basin and a water jar (*cum pelvi et lavatorio*). Afterwards, only the bishop is vested and no one else, and he walks behind a deacon, a subdeacon, an acolyte, and torch bearers (vagy – mert így is lehet értelmezni a magyar szöveget: Afterwards, only the bishop, a deacon, a subdeacon, and an acolyte are

vested, and no one else, and they walk behind torch bearers) [if our preceding conjecture is correct] as they process from the sacristy. They go to the table and the bishop stands by the table on the southern side. Then [the subdeacon], facing the East, begins the Epistle *Convenientibus vobis in unum* without any title and using the Epistle tone. That having been finished, the deacon, facing the North, begins to sing the Gospel *Ante diem festum Paschæ* solemnly [in the solemn tone] without *Dominus vobiscum*. Meanwhile the bishop girds himself with an apron (the gremial?). That having been done, the choir begins the antiphon *Ante diem festum*. Then the bishop, with the others assisting him, that is, the subdeacon with the basin and the deacon with the water jug, silently begins to wash and then kiss the feet of the dignitaries and older canons, on both sides, [altogether] twelve men. Then he goes back to his place, when all those rise whose feet have been washed, and the senior (ranking) dignitary washes the bishop's feet while they are held and then dried by the others. All kiss the bishop's feet and go back to their places. Then with the assistance of the deacon and subdeacon, he distributes all the offerings (oblata) [most likely unconsecrated hosts to recall the Last Supper], singing the antiphon *Mandatum novum* to which the choir responds with *Ut diligatis invicem*. Afterwards the notables/servants (satrapes) bring out wine in glasses (in picariis = pitchers?) and they distribute it, but beforehand the first ranking dignitary presents some of the offerings to the bishop, singing: *Mandatum novum*, as earlier. Then, all having participated in the gifts, the bishop stand up and says: *Oremus*. Oration as in the book. Next, the rector of the cathedral school (rector scholæ) makes a speech to the attending clergy, after which all ascend to the choir, beginning the hymn: *Tellus ac æthera iubilant*, and if it proves to be too short, immediately they begin the antiphon: *Diviserunt sibi*. In the meantime the bishop washes every altar, and one half of the choir sings the Psalm *Deus Deus meus respice in* without the *Gloria Patri*, and the other half responds with the antiphon *Diviserunt sibi*.

All these having been done, Compline immediately begins simply [without melody]: *Cum invocarem, In te Domine, Qui habitat, Ecce nunc, Nunc dimittis*, without the *Gloria Patri, Domine quid multiplicati. Christus factus est*. Then one (cleric, priest???) simply says: *Kyrie eleison Christe eleison Kyrie eleison. Pater noster*. Orations: *Respice quæsumus Domine* etc., *Ultimo* etc., *Subire tormentum*, and nothing more.

Good Friday

On Good Friday say the Matins as on Maundy Thursday but with its proper historia [antiphons and responsories]. Proper readings with conclusions like prophecies. Everything else, just like in the books.

While the clappers are sounded one deacon, one subdeacon, and one acolyte vest in albs, two young men (adolescents?), who walk in front of the bishop, don copes. Then the bishop ascends to the high altar (altare magnum) and reads the prophecies simply: *In tribulatione*, while the subdeacon sings the same. The tract *Domine audivi auditum tuum* immediately begins, alternately between the two sides of the choir. Next [the bishop] says: *Oremus*. The Deacon: *Flectamus genua, Levate*. Oration: *Deus a quo et Iudas*, and we respond: *Amen*. Then the subdeacon sings the second prophecy: *Dixit Dominus ad Moysen*. That having been completed, the choir sings another tract: *Eripe Domine* after which right away begins the Passion of our lord, Jesus Christ [without a title], and no benediction is asked [for the last passage of the Passion]. The deacon dons a black chasuble as usual [presumably a casula plicata], and once carpets have been laid in between the choir stalls [on the planum], he sings barefoot: *Egressus Iesus trans torrentem Cedron* etc. After the Passion the bishop immediately begins the orations at the high altar, saying: *Oremus dilectissimi* etc., as in the book, but against the heretics and schismatics [sic] there is no *Per Dominum*, nor *Amen*, but as soon as the oration is done, it starts: *Pro perfidis Iudæis*, there is no *Flectamus genua*, and after the *Per eundem Dominum* there is no *Amen*, but right away [the oration] for the Gentiles is begun where there is *Flectamus genua, Levate, Per Dominum nostrum*, and we also say *Amen*. Then the bishop goes down in front of the Lady altar [in the nave of the cathedral], where the place for the crucifix has already been decorated. Meanwhile two priests vested in red take the crucifix from behind the high altar and bring it forward passing by the side of the altar, as it were, singing the antiphon: *Popule meus*, but beforehand they put a chasuble on the crucifix completely covering it. Afterwards, two clerics studying for the priesthood (procedens), who – just like on the feast of St Stephen protomartyr – wear red, solemn dalmatics inside out, begin to sing *Agios*, barefoot, kneeling, and turned towards the crucifix. The choir responds: *Sanctus Deus*. Next, they come down to the lowest step of the stairs leading down to the choir where the same way they sing the second strophe; then the third strophe is sung from the small gate on the right side of the altar of Holy Cross [at the rood screen – lettner, jubé]. Having done that, they go further and bring the crucifix all the way to the Lady altar. Then the bishop, together with the presbyters, takes the crucifix, and first lifts up the front of the chasuble a little bit, the second time a little more, the third time even higher so that the corpus be entirely visible, and alone he sings thrice the antiphon:

Ecce lignum Crucis etc., elevating it (a feszületet? A kazulát már fölemelte!) first a little, the second time a little more, the third time even higher, while the choir responds each time, but the versicle (verse?) [Beati immaculati] is only sung after the third elevation. Finally the bishop. Kissing the crucifix, goes back to his place. The other canons all make an offering (an obeissance=meghajlás???) and kiss the crucifix. In the meantime we sing the antiphon *Dum Fabricator mundi*, and the young men (adolescents?) begin the hymn *Crux fidelis* to which the choir responds with either the half or the whole of the strophe alternately as it is customary. Next, the bishop, standing in front of the crucifix, reads the oration: *Domine Iesu Christe* together with the other two orations. He goes to the altar of the Holy Cross where the corporal has been unfolded. He starts: *Adiutorium nostrum* etc., says the *Confiteor Deo*, as usual, and in the end the versicle *Proprio Filio suo non pepercit Deus* etc., steps up to the altar, saying: *Aufer a nobis Domine* until the end, and takes the wine and the water for the chalice, saying nothing. Meanwhile priests, vested in different red copes [sic], facing the corpus, sing the hymn *Laudes omnipotens*. One of the canons brings forth a chalice with the Blessed Body of Christ preserved in it from the day before, and takes it to the bishop at the altar, singing the strophes one by one, while the choir responds to each. With the last strophe having been sung, the bishop takes the chalice reverently, places it on the altar, and with even greater reverence he takes the Body of the Lord. Holding this sacred Body, he turns towards the people and thrice he says (sings?) the communion *Hoc corpus*, each time starting it a little higher and turning towards a different corner of the altar. Then he says the *Pater noster*, reading, and the assistance responds quietly: *Sed libera nos a malo*. Afterwards, he breaks the sacred Body and says: *Per omnia sæcula sæculorum, Amen*, and nothing else. Right away he takes Communion in silence, saying nothing.

All these having been concluded, Vespers is begun at the same place alternately between the two sides of the choir, that is, only between the bishop and the entire choir (akkor most melyik???). The psalms are the same as on Good Friday, they are read without the *Gloria Patri*, then come the *Magnificat* and *Miserere mei Deus*. Antiphon: *Christus factus est. Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster*. Next, the bishop says the oration: *Respice quæsumus Domine* to which we do not respond, and so this sacrosanct ceremony is concluded. The bishop goes back to the sacristy and does not give a blessing. At last, the canon succustus (???) prepares the holy sepulchre in the usual manner.

At Compline the psalms are read in the same way as on Maundy Thursday, without the *Gloria Patri* and in the very same order.

Holy Saturday

On Holy Saturday Matins as on Good Friday, except that here at the end of each reading the *Christus semel pro peccatis* etc. is said (sung?). Everything else, as in the book.

For the blessing of the fire, first the bishop comes out of the sacristy together with the entire assistance, as in the Mass, and they walk around the fire, reading the fifteen Gradual psalms without the *Gloria Patri*, while they are throwing cross shaped candles in the fire, walking around it fifteen times. Right after this the bishop says an oration, adding all the other orations as well, and blesses the fire by sprinkling and incensing it. Having done all that, four precentors chosen from among the canons begin the hymn *Inventor rutili*, they process into the choir, while the choir itself is repeating alternately either the half or the whole of the strophes (??), as is usual. After the hymn, one of the canons dressed in a dalmatic sings the *Exsultet* in the usual manner, and places the grains of incense into the lamp (lucerna) or candle at the appropriate moments. When finished, we say *Amen*.

The celebrant right away says the oration without the *Flectamus genu*. Next, one of the dignitaries starts to sing the prophecy: *In principio creavit*. After the prophecy the bishop says: *Oremus*. The deacon: *Flectamus genua, Levate*; and [the bishop] prays the oration, *Amen*. Then the second, third, and fourth prophecies are sung the same way, always with *Flectamus genua, Levate*. After the fourth prophecy the tract is sung, then the fifth prophecy, the sixth, seventh, eighth, followed by another tract. Then come the ninth, tenth, and eleventh prophecies, followed by the third tract. Finally, the twelfth prophecy with the oration right after it, without the *Flectamus*, and we respond: *Amen*. Right away the fourth tract is said or sung [presumably a correction]. Having done that, the bishop says *Oremus* without the *Flectamus*. Oration, *Amen*.

Next, we process to the baptismal font. One of the precentors begins the hymn *Rex sanctorum*, and two acolytes carry the Chrism and the holy Oil [of Catechumens] with their bottoms bound (ligatis natibus) [in cruets wrapped all around with a cotton cloth], circling around the baptismal font with a processional cross or banner, likewise all the assistance and the candle [sic] nine times, while the precentors sing the hymn *Rex sanctorum*, with the choir responding. With the hymn having been finished, the bishop says the *Pater noster*, the *Credo*-t and the other prayers, as it is indicated in the book. Then he sings the versicle *Domine apud te est fons vitæ*. The choir: *Et in lumine*. *Oremus, Omnipotens sempiternæ Deus adesto magnæ pietatis* etc., and then *Per omnia sæcula sæculorum, Amen*, and the Preface solemnly, with the melody of the *Exsultet*, and while he is singing: *Sumat Unigeniti tui gratiam de Spiritu Sancto*, he makes the sign of the cross on the surface of the water, and when he reaches: *Non inficiendo corrumpat*, here once

again he touches the water in the baptismal font in the shape of the cross, and reads with his voice elevated: *Sit hæc sancta et innocens creatura*, then he also sings, making the sign of the cross over or upon it: *Sit fons vivus ✠ aqua ✠ regenerans ✠ unda ✠ purificans*; and then here: *De paradiso emanare præcepit*, he splashes a little water out in the shape of the cross, and says reading: *Hæc nobis præcepta servantibus*, and while he is saying: *Ore benedicta*, he breathes into the baptismal font in the shape of the cross; then thrice he lets the candle down into the water, singing: *Descendat in hanc plenitudinem*, at the third time keeping it in the water: *Et totam huius aquæ substantiam*, and reads: *Hic omnium peccatorum macula*, all the way until the end: *Per eundem*, and we respond: *Amen*. Next, reading, he pours the Chrism into the water in the shape of the cross, as it is in the book. Then he pours in the holy Oil the same way. Finally, the chorators begin to sing the litany, and when they reach: *Ut fontem istum benedicere*, thrice the bishop speaks out, first he says: *Benedicere*, secondly: *Benedicere et sanctificare*, for the third time: *Benedicere et sanctificare et consecrare digneris*, and each time he makes the sign of the cross over it.

The litany having been completed, the baptismal font is closed (covered?), and the organ begins the Easter *Kyrie*, and the bishop or the celebrant goes up to the altar and dons a white chasuble. At the same place, he says the *Salve regina*, as usual, the versicle *In omni tribulatione*, one oration, and the whole *Adiutorium nostrum*. He says the prayer *Per passionem* (accessus) at the end of the versicle *Proprio Filio suo*. Then stepping up to [the altar], as usual, he sings the Easter *Gloria in excelsis* together with the *Et in terra*, and the bells are rung until the *Qui sedes*. Everything else we say in the customary fashion. There is no *Credo*, nor Offertory, nor does the organ play the Offertory, only substitutes it (subsistitur). To be noted: after the Epistle the canon succentor immediately begins: *Iam Dominus optatas*. Preface: *Te quidem Domine*. The Alleluia *Confitemini* is sung by the precentor all the way through, but the *Alleluia* is repeated by the choir. After the beginning or intonation the choir begins right away the tract: *Laudate Dominum omnes gentes. Communicantes: Et per hanc sanctissimam noctem*. The solemn *Sanctus* is sung, but the *Agnus Dei* is not said. The *Pax Domini* is said, although the pax (kiss?) is not given. There is no Communion chant, but after the reception of communion the antiphon *Alleluia alleluia alleluia* is sung which is repeated by the choir. Psalm: *Laudate Dominum omnes gentes*, without the *Gloria Patri*. Antiphon: *Vespere autem sabbati* which is repeated by the choir. Psalm: *Magnificat*, without the *Gloria*. Then the bishop sings: *Dominus vobiscum*. The choir: *Et cum spiritu tuo. Oremus*, and he finishes the Mass with the oration of the Missal: *Spiritum nobis Domine*. The precentors begin, singing the *Benedicamus Domino* with three *Alleluia*-s, just like at Compline [it is notated].

At Compline we do not say either the *Converte nos* or the *Deus in adiutorium*. The celebrant (plebanus) is a canon wearing a white cope, who has been appointed by the canon succentor, two children are the precentors. *Alleluia. Cum invocarem*. Every psalm

without the *Gloria*. Antiphon: *Alleluia. Pascha nostrum Christus est alleluia. Nunc dimittis*. In the end the celebrant says: *Dominus vobiscum*. The choir: *Et cum spiritu tuo. Oremus. Spiritum nobis, Deus qui illuminas, Per Dominum*. The *Benedicamus Domino* is sung by children, like here: *Benedicamus Domino alleluia alleluia alleluia*: [space left empty for notation].

Easter Sunday

For Matins on Easter Sunday the bishop vests as usual; sacred ministers, crosier-bearer, mitre-bearer (**astans**), two torch-bearers, and no one else. As usual, there is *Domine labia mea aperies*, as well as *Deus in adiutorium*, everything else just like in book. The verses for the two responsories are sung by children, and after the last homily [that is, the last paragraph of the homily] the responsory is played by the organ.

Before the last homily is finished, the procession is formed with two banners, two large torches, precentors dressed in copes, one acolyte, two cruets with water and wine, two thurifers, one deacon, one subdeacon, as they have been tabulated [the appointments for the different liturgical roles were written up on a board]; and once the organ starts the responsory, the process out of the sacristy in front of the bishop, they walk to the altar of the Holy Cross, down to the holy sepulchre where a table has been prepared. The precentors sing the verse of the responsory, standing face to the holy sepulchre, with their backs to the Lady altar, the **reprise (???)** is sung by the choir. The responsory having ended, the bishop, standing in front of the table, says the antiphon: *Surrexit Dominus de sepulcro alleluia alleluia*, the choir: *Qui pro nobis*. Then the bishop reverently takes the pyx (**mi a latin?**) [the Blessed Sacrament has been placed in it the day before]. He begins the Introit *Resurrexi*, the choir sings it until the very end but without the verse, standing to the side of the Lady altar. In the meantime the bishop goes up to the Lady altar, he unfolds the corporal, takes the Lord's Body, holding the paten underneath it, and he thrice sings turning towards the people: *Pax vobis ego sum alleluia*, and as if giving benediction with the holy Body, he keeps turning to the sides of the altar, singing on a higher and higher pitch. That having been done, the organ immediately starts then *Te Deum laudamus*, and the clergy processes into the choir, alternating with the entire choir in the manner of a half choir (**félkaronként váltakozva a teljes karral???**). After the *Te Deum laudamus* the bishop says the versicle *Surrexit Dominus vere alleluia, Et apparuit Simoni alleluia. Deus in adiutorium meum intende*, and we sing the antiphons of Lauds in the usual way. There is no little chapter, instead we sing the *Hæc dies* which is begun by the precentors, and the Al-

leluia *Pascha nostrum* is intoned by the canon succentor, it is finished by the entire choir, and finally the *Alleluia* returns [in the Mass, if a sequence was sung, it usually did not return] etc. Afterwards, the singers right away the Benedictus-antiphon. Then it is said: *Dominus vobiscum*, and the oration of the day. *Benedicamus Domino*, like here: [space left empty for notation].

During the entire Octave we always say the *Deus in adiutorium* in Prime and all the other [minor] Hours, there is no *Kyrie*, nor the customary hymns, but immediately after the *Deus in adiutorium* the antiphon *Angelus autem Domini* is begun with all the others. Psalms: *Deus in nomine*, *Beati immaculati*, *Retribue servo*, *Confitemini Domino*, *Laudate Dominum omnes gentes*. Then the antiphon is repeated. At this point we sing the Gradual *Hæc dies* with the verse appointed for this day, and likewise the Alleluia. Next, the orations *Spem nobis Domine* and *Domine sancte Pater* are said. Preces: *Exsultabunt sancti in gloria*. Antiphon for Terce: *Erat autem*. Psalms: *Legem pone* and the others. Gradual: *Hæc dies* and the verse of the day. The Alleluia the similar way, and always the Collect of the day. For Sext and None the same way.

For Mass, instead of the *Asperges me* we sing the *Vidi aquam*. Versicle: *Quoniam apud te est fons vitæ alleluia*. Oration: *Deus qui ad æternam vitam in Christi resurrectione* etc., as in the Capitulare [in Esztergom it also contained processional material], *Per eundem Christum*. Responsory for the procession: *Cum rex gloria* and *Triumphat Dei Filius*, all the way to the end, it is [finished] in the church of St Stephen Protomartyr. Here the celebrant says the versicle: *Surrexit Dominus de sepulcro*. Oration: *Deus qui paschale nobis remedium*, *Per Christum Dominum nostrum*. Then, standing at the same place, at the rood screen (pulpitum), the precentors sing: *Salve festa dies*. The choir repeats alternately either the half or the whole of the strophe. That having been completed, right away the precentors start the antiphon *Sedit angelus*, and with this they turn back to the cathedral, the choir stands by the rood screen, to the right of the Lady altar, while the canons stand along the two sides of the same altar, and the choir sings the antiphon all the way to the end. Next, four or six children go up to the place from where the Gospel is sung on solemn feast days [most likely to the top of the rood screen], and sing the verse *Crucifixum Dominum*. Then the whole choir sings: *Nolite metuere*. The choir returns to the stalls (redit ad chorum), and the same way it sings to the end. Then, placing the book in the sacristy exactly across from (opposite?) the column, the canon precentors sing the second verse, that is: *Recordamini*. The choir responds: *Alleluia*. Then one of the priests says the versicle: *Surrexit Dominus vere alleluia, Et apparuit Simoni*. Oremus, *Suscipe Domine preces nostras*, as in the Capitulare, *Per eundem*, and on the following Sundays, all the way until Ascension Thursday, the ceremony is conducted the same way. Finally, the organ starts playing the Introit: *Resurrexi et adhuc*, and it continues just like in the book. The verse in the Gradual keeps changing. Until *Quasi modo* Sunday only one oration is said, and the Alleluia also keeps changing. The

Preface is always the same until Saturday: *Te quidem Domine*. The sequence (prosa) throughout the Octave: *Victimæ paschali*, and after the sequence the choir always sings the *Christus surrexit* with this melody: [space left empty for notation], and it is also played by the organ. During the whole Octave there is a proper *Communicantes*, as well as a proper *Hanc igitur*.

In second Vespers we first always sing *Kyrie*, and until Friday second Vespers always begins with it, as we are accustomed to sing at Mass, but on the first three days it is played by the organ. Yet if you prefer, you may so determine that the organ play it all through the Octave, as at Mass; but if you so will, in the following weekdays until the Octave Day you could order that the *Kyrie* not be played by the organ but be intoned by the precentors and the choir should follow. The *Kyrie* having been finished, the precentors immediately begin the antiphon *Angelus autem Domini*. Until Friday, each day we sing three antiphons and three psalms in choir. Then the precentors intone the Gradual *Hæc dies* and the choir continues, its verse is played by the organ. The daily Alleluia is always begun and finished by the choir, and the Alleluia is always repeated. Normally, the precentors right away begin the Magnificat-antiphon of the day. During the third psalm, the following prepare themselves for the procession: first, a strong (nervosus) man dressed in a cope carries a banner with the image of the Blessed Virgin; second, a torch-bearing child, dressed in a solemn cope; third, a student for the priesthood, dressed in a cope, with incense and the incense boat [navicula]; fourth, a student for the priesthood in the order of acolytes, wearing a white dalmatic, carrying the Gospel Book (plenarium); fifth, an acolyte wearing an alb, carrying the Chrism in cruets with their bottoms bound [wrapped all around with a cotton clothe]; sixth, a student for the priesthood or a strong man carrying the Easter Candle (Exsultet); seventh, an acolyte wearing an alb, carrying the Oil in cruets with their bottoms bound; eighth, a deacon wearing a white dalmatic without anything else; ninth, a priest with a thurible, wearing a white cope; tenth, torch-bearing children dressed in solemn copes; eleventh, a strong man wearing a cope, carrying another banner with the image of the Crucified Lord. As soon as the antiphon begins, the procession sets out and lines up in front of the choir [presumably on the planum]. The *Magnificat* and the antiphon having been sung, the celebrant (præsidents) says: *Dominus vobiscum. Et cum. Oremus*. The oration of the day, *Per eundem Dominum nostrum* etc. *Amen*, and nothing else. Then in procession we walk down to the baptismal font, while the organ starts playing the *Vidi aquam*, and the choir walks towards the altar of Sts Fabian and Sebastian [it was in the apse of the southern side nave which means that the choir left the stalls through the gate on that side]. Those who have been vested process towards the altar of the Holy Cross, on the left side [through the rood screen which, most likely, had two gates], one after the other, one by one, slowly, but beforehand the canons walk out and sit down along the two sides

of the Lady altar. The celebrant, together with those who have been vested, nine times circles the baptismal font. That being done, those who have been vested line up in procession, one after the other, before the altar of the Holy Cross, while the celebrant sits down on the chair that has been prepared at the same place. After the organ finished the *Vidi aquam*, the precentors sing the verse in front of the Lady altar, facing the altar, and the organ plays the *Gloria Patri*, while the precentors and the entire choir, to whom it pertains, sing the whole [of the reprise]. Then the precentors start singing the [other] two antiphons: *Respondens autem angelus* and *Cito euntes*, together with the psalms, singing alternately in choir arrangement. Once these are over, the celebrant, standing at the baptismal font, says the versicle: *Quoniam apud te*. The choir: *Et in lumine tuo*. Oremus, *Deus qui omnes in Christo renatos etc.*, *Per eundem Dominum nostrum Iesum Christum*, and we respond: *Amen*. At this point, the organ starts the responsory *Christus resurgens ex mortuis*. The appointed precentor canons and some children with good voices, and whoever else wants to join, go up above the altar of the Holy Cross [to the top of the rood screen], and sing the verse *Dicant nunc Iudei*; there is no *Gloria Patri*, but immediately follows the reprise on the organ, and once the organ has started the reprise, the canons right away go up to the choir stalls, joined by the choir itself, but towards the altar of Sts fabian and Sebastian. Those who have been vested go into the sacristy, but the celebrant, in the company of the torch-bearers and precentors, goes to the choir through the rood screen. Once he is returned, he says the versicle: *In resurrectione tua Christe alleluia*. The choir: *Calum et terra*. Oremus, *Præsta quæsumus omnipotens Deus ut qui resurrectionis dominicæ, Per eundem Dominum*, and we respond: *Amen. Dominus vobiscum. Et cum spiritu*. The *Benedicamus Domino* is sung by the precentors, and nothing else. Finally, the bishop gives his blessing.

After the blessing, Compline begins. *Converte nos Deus. Deus in adiutorium*. Two children sing: *Alleluia*. Psalms: *Cum invocarem* and so forth. After the psalms, the *Alleluia alleluia alleluia* returns. *Hæc dies quam fecit Dominus*. We sing Alleluia and we repeat it at the end. Afterwards, we sing the antiphon *Alleluia resurrexit Dominus. Nunc dimittis*. Orations: *Spiritum nobis Domine, Deus qui illuminas. Benedicamus Domino*, as it is here: [space left empty for notation]. Commemoration (suffragium) at the Lady altar, with the oration: *Regina cæli, a Deus qui per gloriam resurrectionis*.

Vigil of Pentecost

At Mass, the bishop or another celebrant comes out of the sacristy with the assistance. He begins the prophecy *Tentavit Deus*; if he wants to, he can sing it himself, if

not, someone else can sing it. Tract: *Cantemus*. Second prophecy: *Scriptis Moyses*. Tract: *Attende Domine*. Third prophecy: *Apprehendent septem mulieres*. Tract: *Vinea fecunda*. Fourth prophecy: *Audi Israel*. After this, an oration is said and the tract *Sicut cervus* is sung. Right away, the celebrant says an oration. While these are going on, the following line up in procession: first a banner, upon which an image of the Blessed Virgin is painted; a torch-bearer, an acolyte carrying the incense and the incense boat; one subdeacon who has been tabulated, carrying the Chrism; one student for the priesthood in the order of acolytes or a strong man carries the Easter Candle; the Oil is carried by an acolyte; then comes the tabulated deacon; the thurible is carried by a priest who is followed by children carrying torches, and finally another banner. All these should wear copes, except for the acolytes who wear albs, and the two sacred ministers, that is, the deacon and the subdeacon, who shall wear white dalmatics. Finally, they should process out and line up in front of the choir in the usual way. The precentors sing the hymn *Rex sanctorum*, and the choir continues, while they go down in front of the altar of Sts Fabian and Sebastian. The procession, which has been lined up before the choir, now goes together with the celebrant down to the baptismal font towards the altar of the Holy Cross. There the celebrant, in the company of those who have been vested, circles the baptismal font nine times, while the hymn *Rex sanctorum* is finished. Then the celebrant says: *Kyrie, Christe, Kyrie. Pater noster, Et ne nos. Credo in Deum*. Next, he begins to consecrate the baptismal font, as is customary on Holy Saturday. That being done, the precentors begin the litany. Once the litany is finished, the organ or the precentors begin the *Kyrie eleison*, and process into the choir. In the meantime, the celebrant goes into the sacristy, dons solemn vestments, and together with the sacred ministers, he walks in front of the high altar. He makes his public apology (confession?), and sings the Easter *Gloria in excelsis*, without the bells tolling. Then the celebrant says: *Dominus vobiscum*. Oration: *Præsta quasumus omnipotens Deus ut claritatis tuæ* etc. Epistle: *Cum Apollo esset Corinthi*. The Alleluia *Confitemini Domino* is begun by the precentors, and the choir responds *Alleluia*, the precentors start it once again, and they finish it together. The choir begins the Tract *Laudate Dominum omnes gentes*, its second verse is played by the organ or sung by the other half of the choir.

For the singing of the Gospel they do not carry lights, only incense. Gospel: *Si diligitis me mandata mea*. There is *Credo*. Offertory: *Emitte Spiritum tuum*. Preface: *Qui ascendens super omnes celos*, with its proper *Communicantes*-szel. Solemn *Sanctus*. Communion: *Ultimo festivitatis*.

At Mass, incense is used all the way until the elevation.

Ember Saturday within the Octave of Pentecost

At the Mass of the day the Introit (officium): *Caritas Dei. Kyrie Cunctipotens*. With the *Et in terra* done, the consecrating bishop (dominus ordinans) calls forth the acolytes, and begins to ordain them, while the prophecies are sung, as is customary. After the prophecies the precentor begins: *Benedictus es Domine Deus*. Once that is over, the bishop has the ordained stand on two sides: the ones to be ordained subdeacons towards the bell, the other ones to be ordained deacons towards the Lord's Body [that is, towards the so-called Pastophorium], and the ones to be ordained priests in the middle. Together with these and the sacred ministers he right away begins the litany on his knees, then he stand up and says: *Ut hos electos benedicere*, then once again he kneels down and thus continues. All these having been done, he has those who are to be ordained subdeacons called forth by the canon succentors, and once they are ordained, he has them stand back in line. Standing erect, he says: *Pax vobis*. The choir: *Et cum spiritu tuo. Oremus*. Orations as in the book. After the oration, one of the newly ordained ones dons a dalmatic, and begins the Epistle: *Convenit universa civitas*. Then the Alleluia is started by the precentors, and it is repeated by the choir. The Alleluia having been sung, the canon succentor begins the sequence *Veni Sancte Spiritus*. After the sequence the bishop (dominus ordinarius) has those who are to be ordained deacons called forth, and once he has ordained them, he has them stand back in line. One of them dons a dalmatic and starts singing the Gospel: *Surgens Iesus de synagoga*. The Gospel having been sung, we say the *Credo*. After the word *Patrem* the bishop has those who are about to be ordained priests called forth, and once he has ordained them with all the [necessary] ceremonies, he says: *Dominus vobiscum. Et cum Spiritu tuo*. The choir then begins the Offertory. Preface: *Qui ascendens super omnes caelos*, with the proper *Communicantes*. Solemn *Sanctus*. Following the *Agnus Dei* the Communion chant is not started, only after the solemn promise, namely: *Promittis te domino archiepiscopo eiusdemque successoribus*, the precentor, therefore, only begins the Communion after this. After the Communion the bishop gives penance to those ordained, and, finally, addresses pious admonitions to them, as it pleases his paternal sentiments (suae paternitati), and at last [he finishes thus]: *Ite in orbem*.

Corpus Christi

At the appointed hour the entire clergy shall gather in the cathedral, dressed in solemn chasubles, others in copes, holding relics in their hands. Meanwhile, all the reli-

gious from the monasteries [nearby] and the pastors of parishes come to the gate of the castle [where the cathedral was also located] in procession. At this point the bishop, together with the sacred ministers, processes out of the sacristy, holding the Blessed Sacrament in his hands. The precentors begin the hymn: *Tantum ergo sacramentum* in front of the sacristy, and the choir continues, while the celebrant (dominus præsiciens) walks reverently before the high altar, with great care places the holy Body on the altar, and standing in front of the altar, he begins solemnly the *Asperges me*. Versicle: *Ostende nobis Domine*. Oration: *Præsta quæsumus omnipotens Deus per hanc sanctificata*. The oration being finished, the precentors start the responsory *Homo quidam*, and with this the procession sets out towards the church of St George [a church in the city of Esztergom], at the same place the procession goes to the Lady chapel and to the altar of St Ambrose, and finally it goes [back] up to the castle. After the procession, somebody says the versicle: *Posuit fines*. Oration: *Fac nos Domine divinitatis tuæ*.

During the procession the baldachin is carried by the servants of the archbishop.

All Saints

As soon as Compline is done, the *Libera me* begins, and in procession we walk into the narthex; one of the canons of the parish priest dons a black cope, and begins [the Office] of the Dead. There the *Placebo Domino* is led by two canon precentors, in the usual manner. That being done, the canon succentor starts the responsory *Ne recorderis* [while] we go back to the choir. After the responsory the Vigil [Matins] of the Dead is immediately begun in the choir, and all the canons should be present. It is sung slowly (morose) with nine readings, and the last responsory is always the *Libera me Domine*, at the end of which the antiphon *Michael prepositus paradisi* is sung with its proper oration.

Every quotation is in italics, the word item is consistently erased; there is a new paragraph instead. The explanations are all in square brackets [ ], and the Latin terms, if they are rather particular or their meaning is not very clear, are in normal brackets ( ). I had no intention of reconstructing the ceremonies of the Esztergom rite, for this the systematic comparison of the surviving sources and parallels would be indispensable. The Hungarian variants, and within them the Ordinals themselves, are not always consonant. I tried to make the text intelligible, but at the same time stylistically I kept the sketchy, haphazard character of the original text. The translations of the Holy Week and Easter Sunday are complete, as to the other liturgical days, only the most interesting segments are included. All throughout, close familiarity with the Roman liturgy is supposed.

